Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інституту філології
Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України
Національний університет державної
податкової служби України
Полонійна академія в Ченстохові
Бердянський державний педагогічний університет
Інститут філології та соціальних комунікацій
Міжнародна школа україністики НАН України

КИЇВСЬКІ ПОЛОНІСТИЧНІ СТУДІЇ

ТОМ XVIII

Київ - 2011

ББК

«Київські полоністичні студії». – Т. XVIII. – Київ: ....., 2011. – 544 с.

Черговий XVIII том «Київських полоністичних студій» містить матеріали, апробовані під час ювілейної Міжнародної інтердисциплінарної конференції «Польсько-український бюлетень: європейська традиція діалогу культур» (22-24 вересня 2010 р.). Статті українських і зарубіжних дослідників порушують широкий спектр полоністичних проблем: літературознавчих і мовознавчих, компаративістичних і культурологічних, фольклористичних і історичних, політологічних і економічних, а насамперед ролі «Польсько-українського бюлетеня» в історії українсько-польських взаємин.

Видання здійснене за фінансової підтримки Посольства Республіки Польща в Києві та Консульського відділу Польства Республіки Польща в Києві

Відповідальний редактор та упорядник
Р.П. Радишевський, член-кор.НАН України, проф.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
О.Г. Астаф'єв, д-р філол. наук, проф.
Ю.Л. Булаховська, д-р філол. наук, проф.
Л.В. Грицик, д-р філол. наук, проф.
М.Г. Жулинський, акад.. НАН України, проф.
М.І. Зимомря, д-р філол. наук, проф.
Ю.І. Ковалів, д-р філол. наук, проф.
Є.К. Нахлік, д-р філол. наук, проф.
Р.П. Радишевський, член-кор. НАН України, проф.
Г.Ф. Семенюк, д-р філол. наук, проф.

Адреса редакції 01033, Київ-033, б-р Шевченка, 14
Інститут філології, тел. (38044) 239-31-34

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка – протокол № 5 від 20.12.2010 р.

Зареєстровано Постановою президії ВАК України – протокол № 1-05/3 від 08.07.2009 р.

Рецензенти
А.К. Мойсієнко, д-р філол.наук, проф.
Ю.І. Ковалів, д-р філол. наук, проф.

ISBN

Автори опублікованих матерів несуть повну відповідальних за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та здійснювати технічне редагування поданих матеріалів, зберігаючи авторський стиль. Рукописи та електронні носії інформації не повертаються.

ЗМІСТ

Від редактора 7

«ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ БЮЛЕТЕНЬ»: ЄВРОПЕЙСЬКА ТРАДИЦІЯ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

Ростислав Радишевський «Biuletyn Polsko-Ukraiński» в історії українсько-польського діалогу культур 10

Світлана Кравченко Україна в геополітичній концепції польських прометеїстів на шпальтах часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (Варшава, 1932-1938) 19

Ольга Яручик «Польсько-український бюлетень»: передумови створення та програма видання 29

Paweł Libera «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932-1938) – pismo ruchu prometejskiego 33

Marcin Gaczkowski «Biuletyn Polsko-Ukraiński» wobec polskich władz państwowych (1932-1938) 42

Олеся Церковняк-Городецька В. Бончковський як редактор «Польсько-українського бюлетеня» 49

Володимир Осадчий, Ольга Польова Концепція історії України на сторінках «Польсько-українського бюлетеня» 52

Валентина Соболь «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932-1938) про першу політичну еміграцію в Європі 58

Ludmiła Siryk Publicystyka Józefa Łobodowskiego na łamach «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» 64

Артур Брацкі Публіцистика на сторінках «Польсько-українського бюлетеня»: соціокультурна фузія 73

Олександр Астаф'єв Творчість Тараса Шевченка на сторінках журналу «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 77

Марія Брацка Романтичні імперативи і герої на сторінках «Польсько-українського бюлетеня» 86

Ольга Вознюк Еміграційна візія українця в польському контексті: перспектива паризької «Культури» 93

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КОНТЕКСТИ

Оксана Сліпушко Руcько-польський духовний контекст доби Раннього і Високого Середньовіччя 102

Ксенія Константиненко Українські землі та етнос у літературі Італії XIII-XVI століть: зародження та розвиток основних топосів 107

Наталія Поплавська Українсько-польський діалог у полемічному дискурсі кінця XVI – початку XVII ст. 115

Світлана Сухарєва Літературно-релігійна полеміка Мелетія Смотрицького та Петра Скарги: особливості стилю і мовлення 121

Олена Бай Унійний вимір польськомовної прози Йоахима Іллі Мороховського 126

Ольга Злотник-Шагіна Іван Франко – дослідник поеми Себастіяна Кленовича «Роксоланія» 132

Michał Kuran Problematyka ukraińska w twórczości Marcina Paszkowskiego 136

Стефан Козак Польсько-український дискурс епохи романтизму 144

Володимир Єршов Канон авторів і текстів польськомовної української літератури Правобережжя доби романтизму 152

Ростислав Радишевський Моралізаторське зерно поезії Льва Венглінського 158

Неля Варфоломеєва *Ratio contra cordio*. Генеза образу «слов'янської» вітчизни у творчості Томаша Августа Олізаровського 166

Ірина Руденко Західноєвропейська література в рецепції Міхала Грабовського 174

Наталя Цьолик Романтичний етногерой у творчості Міхала Чайковського 181

Світлана Чорноус Художнє втілення мотиву подорожі у творчості Ю. І. Крашевського 185

Людмила Ромащенко Повість «Гетьман Мазепа» Ф. Равіти-Гавронського в контексті польської мазепіани 189

Маргарита Прокопенко Літературна творчість Яна Захар'ясевича на тлі доби: суспільно-політичний аспект 197

Богдана Гончаренко Питання асиміляції євреїв у творчості польських та українських позитивістів кінця XIX ст. 201

Ярослав Нахлік Топос душі і пошуки абсолюту в польській та українській поезії раннього модернізму 206

Світлана Ямборко Творчість Василя Стефаника у рецепції представників «Молодої Польщі» 214

Олександра Чепелик Національне підсвідоме в драматичній поемі «Над Дніпром» О. Олеся та польський контекст 219

Іванна Котяш Українська та польська історія епістолярію 224

Anna Brzozowska-Krajka Dialog z polskim romantycznym mitem słowiańszczyzny: conradowski casus aktywnej intertekstualności 230

Wiesław Krajka Polskość twórczości Josepha Conrada w europejskim i światowym dialogu kultur 236

Lilia Omelan "A Nobleman from Ukraine": Joseph Conrad's Attitude to His Homeland 242

Елліна Циховська Аркадія дитинства Л. Стаффа: часово-просторові образи 247

Юлія Булаховська Про творчу постать Болеслава Лесьмяна 253

Katarzyna Węcel-Ptaś Huculszczyzna w polskiej literaturze dziecięcej dwudziestolecia międzywojennego 255

Ольга Харлан Поетика повсякденного простору у прозі Марії Галич і Зоф'ї Налковської 260

Віталій Захаров Ідейно-художні домінанти роману С.І. Віткевича «Прощання з осінню» 264

Марта Сахневич Еволюція творчої манери Юзефа Чеховича 271

Ярина Ясній Культура мешканців Карпат у творі Станіслава Вінценза «На високій полонині» 276

Надія Колошук Береза Картузька в українській табірній мемуаристиці 280

Сергій Яковенко Метафізична біоетика сенсу у творчості Чеслава Мілоша 288

Луїза Оляндер Гуманістичні засади життєтворчості Збігнева Герберта 295

Stanisław Zając Nomadologia jako strategia pisarska i propozycja czytania tekstów kultury europejskiej – przykład Zygmunta Haupta 301

Олексій Сухомлинов Пограничне сприйняття малої вітчизни в творчості Ромуальда Верника 310

Maria Maćkowicz Mit Ukrainy w twórczości Włodzimierza Odojewskiego i Andrzeja Kuśniewicza 314

Ірина Кияк Засадничі принципи та структура епістемологічної проблематики фантастики і футурології Станіслава Лема 318

Лідія Зелінська Тадеуш Конвіцький і Юрій Андрухович: парадоксальність апокаліптичних візій 322

Уляна Чіпак Екзистенційні виміри буття у творчості Валерія Шевчука та Ярослава Івашкевича 328

Тетяна Хайдер Постмодерні вектори зближення жанрів великої польської прози 333

Тетяна Довжок Роль багатокультурності у польській літературі кінця XX – початку XXI століття 340

Ірина Фрис Образ Львова у трилогії Марії Нуровської 347

Станіслав Шевченко Сучасні поетичні польсько-українські взаємини 352

Олеся Нахлік Польська література на сторінках незалежного культурологічного часопису «Ї» 357

Monika Żmudzka-Brodnicka „Błyski" Julii Hartwig – rozważania genologiczne 363

МОВОЗНАВЧІ КОНТЕКСТИ

Наталя Сидяченко Сучасне і майбутнє у картині світу Чеслава Мілоша (на матеріалі есеїв «Земля Ульро» та «Свідчення поезії») 370

Tatiana Czernysz, Serhij Jermolenko Teza, antyteza i proteza: o grze słów w wierszach księdza Jana Twardowskiego 376

Уляна Андрусів Асоціативне поле концептів „wolność" та „swoboda" в новелах Станіслава Вінценза 381

Лідія Непоп-Айдачич Риси польського мовного образу рослини у світлі дериватів лексеми *kwiat* „квітка" 384

Олена Войцева Запозичення в лексиці водного господарства польської мови 390

Людмила Конюхова, Марія Каламаж Магічні слова в мові рекламного тексту 397

Євгеній Савчук Стилістичне значення словотвірних формантів у блогах (на матеріалі польської мови) 401

Алла Кравчук Лексико-семантична сполучуваність слів у викладанні польської мови українцям 406

Марина Юревич Гра як стратегія вивчення іноземних мов (на матеріалі досліджень польських мовознавців) 414

Наталія Дем'яненко Національно-культурний компонент у польській фразеології 417

Оксана Лозинська Інновації-заміни в польській кінематичній фразеології на позначення емоцій 423

Юлія Сагата Польська анімалістична фразеологія в мовній свідомості студентів-полоністів Вроцлавського університету (на матеріалі анкетування) 428

Марія Зелінська Специфіка синтаксичних структур у мовленні молодого покоління носіїв польської мови Львівщини 439

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТИ

Микола Жулинський Україна і Польща міжвоєнного двадцятиліття: пошуки шляхів порозуміння 446

Сергій Сегеда Київська Русь і Давньопольська держава: історико-культурні паралелі 455

Rafał Wolski Polski trop w dziejach Królewca XV-XVIII wieku: ludzie, księgi, wydarzenia 462

Дмитро Степовик Бердичівська чудотворна ікона Богородиці Провідниці-Одигітрії – спільна святиня православних і католиків України 468

Станіслав Росовецький «Tragedya ruska» як сміхова пам'ятка польсько-українського культурного пограниччя 474

Віталій Якубовський Польська шопка як європейський контекст українського вертепу 482

Алла Павлова, Інна Зайцева Українська традиційна культура в студіях польських фольклористів Вацлава Залеського та Оскара Кольберга 489

Валентина Головатюк Роль польського народознавчого товариства в українсько-польських культурних взаєминах (кінець XIX – перша третина XX ст.) 493

Antonina Mogylna Rola Polskiego Instytutu Pedagogicznego w Kijowie (1930-1936) w integracji polskiej mniejszości narodowej w ramach Związku Radzieckiego 498

Леся Халюк «Мала вітчизна» в усних оповіданнях українців Польщі, переселених внаслідок акції «Вісла» 503

Лариса Вахніна Фольклор українців Польщі (феномен Північного Підляшшя) 508

Іво Полулях Європейський інтеграційний рух – ідея і дійсність 512

Микола Зимомря, Іван Зимомря Українознавство на тлі діяльності Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі 516

Олеся Радишевська Порівняльно-правове дослідження податкових систем України та Польщі у контексті європейської інтеграції 519

Wiesława Szymczuk Prasa polska na tle prasy innych mniejszości na Ukrainie 526

Ludmiła Kaszko Rosyjskie i ukraińskie stereotypy wobec NATO z polskiej i wschodniej perspektywy 532

Відомості про авторів 538

ВІД РЕДАКТОРА

Поява цього – XVIII – тому «Київських полоністичних студій» пов'язана з ювілеєм кафедри полоністики, яка 2010 року святкувала десятиліття своєї науково-педагогічної діяльності. З нагоди ювілею було організовано Міжнародну інтердисциплінарну наукову конференцію «Польсько-український бюлетень»: європейська традиція діалогу культур», яка відбулася в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Національному університеті державної податкової служби України 22-24 вересня 2010 року.

Основою наукових дебатів став важливий і досі маловідомий ширшому загалові в Україні часопис «Польсько-український бюлетень», що виходив у Варшаві в 1932-1938 роках, редакція якого поставила собі високу мету нав'язати порозуміння та побудувати новітні польсько-українські взаємини на основі рівноправного трактування обох народів і залагодження антагонізмів минулого. На сторінках часопису розглядалися різноманітні аспекти громадсько-політичного та культурного життя поляків і українців, через те в організаторів конференції виникла ідея інтердисциплінарного підходу до розгляду українсько-польських проблем. У конференції взяли участь літературознавці, мовознавці, культурологи, фольклористи, перекладачі, історики, політологи, юристи, які намагалися не лише визначити роль «Бюлетеня» у процесі розвитку міжнаціональних і міжкультурних українсько-польських стосунків 30-их років XX століття та їхньої проекції на сьогодення, а й обміркувати найважливіші точки перетину у давньому і сучасному українсько-польському діалозі культур.

Прагну висловити подяку всім, хто привітав кафедру полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка з ювілеєм, вшанував її річницю своєю присутністю, сприяв в організації святкувань та надав фінансову підтримку.

Матеріали збірника поділено на чотири частини та опубліковано у розділах: «Польсько-український бюлетень»: європейська традиція діалогу культур», «Літературознавчі контексти», «Мовознавчі контексти», «Історико-культурологічний та політологічно-правовий контексти». Цей том, черговий у серії «Київські полоністичні студії», сподіваюсь, стане у нагоді спеціалістам і широкому колу читачів, зацікавленим полоністичною проблематикою.

«ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ БЮЛЕТЕНЬ»: ЄВРОПЕЙСЬКА ТРАДИЦІЯ ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

УДК 06.055.1:94(438+477)

Ростислав РАДИШЕВСЬКИЙ
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка

«BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI» В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

У статті розкривається роль відомого, проте мало дослідженого польсько-українського міжвоєнного часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński» в історії розбудови українсько-польських відносин.
***Ключові слова**: часопис, українсько-польська співпраця, історія, політика.*

In this article the autor analisys the role of the famouse Polish-Ukrainian journal «Biuletyn Polsko-Ukraiński» in the history of Polish-Ukrainian cooperation.
***Key words**: journal, Polish-Ukrainian cooperation, history, politic.*

W artykule analizuje się rolę znanego polsko-ukraińskiego międzywojennego czasopisma «Biuletyn Polsko-Ukraiński» w historii rozwoju stosunków polsko-ukraińskich.
***Słowa kluczowe**: czasopismo, ukraińsko-polska współpraca, historia, polityka.*

Українсько-польський культурний діалог упродовж століть розвивався в непростих умовах, змінюючи вектор своєї спрямованості з протиріч на співпрацю. Одним із будівничих мостів українсько-польської співпраці був часопис «Biuletyn Polsko-Ukraiński», який ставив своїм завданням відкрити нову сторінку в українсько-польських стосунках. Тижневик «Biuletyn Polsko-Ukraiński» був заснований 1932 року як одна із базових видавничих інституцій польського прометейського руху, що набув поширення у міжвоєнні роки. Завданням часопису було не стільки розв'язати конфлікт, скільки змінити ставлення поляків до українців, покращити візію українця в польському суспільстві. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (далі «Бюлетень») видавався під егідою польсько-українського товариства, назву ж тижневика запропонував Станіслав Остоя-Хростовський. За роки існування «Biuletynu» (1932-1938рр.) вийшло 289 чисел цього видання, що становить понад 3000 сторінок [13, 14]. Публікації «Бюлетеня» привертали увагу до української історії, важливих геополітичних аспектів, а також до драматичних подій у радянській Україні. На сторінках часопису порушувалися суспільно-політичні та економічні питання, були репрезентовані рубрики «Політика та конфесійні, суспільні й економічні справи», «Рецензії і полеміки», «Літературний відділ», де надавалася інформація про українські та польські взаємини та актуальні проблеми розвитку українсько-польського діалогу. Розглядалися на сторінках часопису, зокрема, питання перекладу української літературної спадщини. Так, були представлені твори Т. Шевченка, О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Хвильового, Ю. Косача та ін. Українську культуру репрезентували як в народному, так і художньому вимірі. Зокрема, розглядалось явище балагульства та інших виявів народної української культури. На сторінках часопису активно обговорювали проблему українсько-польського політичного діалогу в його багатоаспектному вимірі. Із першого ж числа автори часопису демонстрували своє ставлення до українсько-польських відносин крізь призму прометейського руху, мета якого – створення об'єднання визволених народів, що разом із Польщею захищатимуть свої терени від Росії. У цьому об'єднанні Україна мала б зайняти почесне місце. Прометейська група, взагалі прометеїзм – це політичний та інтелектуальний рух у Європі в міжвоєнний період (1921-1939 рр.), скерований проти СРСР. Прометейський рух повстав завдяки урядові УНР на еміграції з двома осередками – у Варшаві та Парижі. Підтримували цей рух також інші еміграційні уряди, серед яких були грузинський, азербайджанський, кубанський, донський, кавказький, вірменський, кримський. Головна ідея – визволення всіх поневолених народів, свобода для всіх підкорених націй. У Варшаві активними представниками прометейського руху серед українців були Роман Смаль-Стоцький, Володимир Сальський, Левко Чикаленко, Павло Шандрук. Варто зазначити, що першим ідеологом прометейського руху був Пилип Орлик,

який у своїй конституції вимагав рівності та вільності для усіх націй. Саме його ідеї лежать в основі прометеїзму, що був сприйнятий і набув поширення в європейських колах значно пізніше. Таким чином, в основі самого поняття прометеїзму лежить українське підґрунтя боротьби із царизмом.

Серед прихильників і провідників ідей прометеїзму були відомі польські політики, громадські діячі, журналісти та письменники Т. Голувка, Л. Василевський, Адольф Бохенський, В. Бончковський, Г. Юзефський, Є. Гедройць та ін. Часопис започаткував абсолютно нову практику культурної співпраці представників творчої еліти двох народів на засадах вільного обміну думками і поглядами на провідні політичні проблеми, обміну історичним досвідом та літературно-мистецькими надбаннями обох народів. Колектив видання заклав потужний фундамент для подальшої розбудови польсько-українського діалогу у XX столітті.

Головний редактор часопису Влодзімеж Бончковський визначав основну політичну лінію видання. У 30-ті роки він деякий час паралельно редагував тижневик «Wołyń» («Волинь») і після Єжи Гедройця – квартальник «Wschód» («Схід»). Ідейно близькими йому (хоча не завжди з тими самими поглядами) і водночас офіційними та неофіційними співробітниками часопису були Юзеф Лободовський, Станіслав Лось, Генрік Юзефський, Леон Василевський. Серед публіцистів з польського боку «Бюлетеня» варто назвати Л. Василевського, В. Бончковського, Я. С. Лося, С. Папроцького, А. Бохенського, П. Дунін-Борковського, М. Хандельсмана. З українського боку варто згадати І. Кедрин-Рудницького, Б. Лепкого, В. Дорошенка та П. Шандрука. Ці публіцисти на сторінках часопису друкували свої роздуми про українсько-польські взаємини. Проте основною постаттю часопису був, як про це пише Кравченко С.І, його головний редактор – Влодзімеж Бончковський [12].

«Бюлетень» був заявлений як видання двомовне, але більшість публікацій друкувалися польською мовою з огляду на читацьку аудиторію (часопис виходив у Варшаві). Упродовж усього періоду існування в ньому працювали як поляки, так і українці. Вони були переконані в необхідності такої праці, бо бачили українське питання частиною великого питання української незалежності, а питання української незалежності частиною великих державних інтересів тодішньої Польщі й одним із найважливіших політичних завдань європейського світу. На жаль, на той час ці люди ще не складали більшість ні серед польської інтелігенції, ні серед тих, хто формував внутрішню і зовнішню політику держави. Провідною темою публікацій була Україна. Вона представлена на шпальтах часопису широким спектром проблематики: від історичного минулого, актуального політичного сьогодення до здобутків культури й літератури, питань освіти й мистецтва. На сторінках періодичного видання в Польщі вперше обговорювали найболючіші проблеми життя української нації, минуле, сучасний стан, перспективи.

У поле обговорення, аналізу та полеміки потрапляли такі проблеми, як: витоки і походження української нації, основні етапи розвитку, знакові постаті української історії, відносини з іншими народами; спільні сторінки польсько-української історії, здобутки і втрати, досвід і прорахунки, сучасний стан взаємин і їх перспективи, політичні проблеми України в контексті міжнародної політичної ситуації у світі тощо, де Україна та українська культура була головною темою дослідження. Основу аналітичних публікацій видання складала публіцистика Влодзімежа Бончковського, що заклала перші цеглини провідних напрямів, довкола яких розгорталася діяльність часопису впродовж усіх 30-х років. Це була політична публіцистика, в якій суспільно-політичні проблеми аналізувались у зв'язку і в контексті культурних і духовних процесів. Діяльність редактора та співробітників часопису мала, насамперед, інформаційно-просвітницьку мету і була спрямована на молоде покоління. Важливим аспектом функціонування часопису було інформування суспільства – надання правдивої та об'єктивної інформації зі сфери історії, політики, економіки, культури і літератури про Україну, її минувшину і сьогодення, традиції і стан польсько-українських взаємин.

Діяльність В. Бончковського та його публіцистична творчість упродовж усього періоду ПНР, тобто 40-80 роки XX ст., замовчувалась. У кінці 80-х та у 90-ті роки ім'я письменника повернулося на батьківщину, з'явилося ряд досліджень публіцистичної творчості письменника, пов'язаних із історією II Речі Посполитої та прометеїзмом, і монографічних праць [4; 8; 9; 10]. Однак в Україні, якій він присвятив так багато сторінок своїх наукових розвідок і так багато інтелектуальних і духовних зусиль, ця постать дотепер не відома. Більшість творів В. Бончковського на українську тематику були

надруковані в «Бюлетені». Статті, які друкувалися в періодиці, згодом були видані книжками «U źródeł upadku i wielkości» (1935), «Grunwald czy Pilawce» (1938), «Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej» (співавтори: Ал. Бохенський, С. Лось), (1938), «W obliczu wydarzeń» (1939). У публіцистиці В. Бончковського репрезентовані передовсім його політичні погляди, які спиралися на певний світогляд та ідейні переконання. Центральне місце належало національним інтересам Польщі, які розглядалися крізь призму геополітичної ситуації в Європі, а також спільність та розбіжність цих інтересів із інтересами інших народів, що населяли II Річ Посполиту. Письменник постійно вказував на загрозу, яку пов'язував із Росією. Він бачив політичну природу цієї держави близькою до азійських традицій, які під впливом комуністичної ідеології стали ще більш завойовницькими. Вважав, що захоплення всієї або частини польської території належить до незмінних цілей російської міжнародної політики. Подальший перебіг подій у Європі показав слушність цих та й інших застережень публіциста.

У міжвоєнній Польщі В. Бончковського, як і Т. Голувка, Л. Василевського, Г. Юзефського та інших прихильників прометейського руху, називали українофілами. Це означення настільки часто вживалося, що редактору бюлетеня довелось відповісти на нього статтею «Nie jesteśmy ukrainofilami», в якій він пояснив свої погляди та обґрунтував їх [1]. Однією з важливих проблем міжнаціональних взаємин, на які звертав увагу Бончковський, було домінування стереотипів в уявленнях одного народу про інший, що виникали зазвичай із незнання або відсутності правдивої інформації. Тому основною функцією своїх часописів він вважав саме поширення правдивих відомостей про українців (з усіх сфер їхнього життя) та Україну передовсім у середовищі пересічних поляків.

У 30-ті роки родина В. Бончковського мешкала у Варшаві. Через вечори та зустрічі, які влаштовували в їхньому помешканні, пройшло багато прихильників прометеїзму, однодумців, представників майбутньої еміграції. На початку II Світової війни (у 1939 році) внаслідок мобілізації редактор потрапив до Румунії. Перебуваючи в Бухаресті з польським дипломатичним паспортом, він деякий час працював редактором бюлетеня «Sprawy sowieckie».

Після загострення політичної ситуації в 1941 році редакцію перенесли до Стамбула, де представники редакції перебували під домашнім арештом. Завдяки допомозі англійців, В. Бончковський із групою польських офіцерів переїхав до Палестини. Роки війни він провів на Близькому Сході у II Відділі Штабу головнокомандувача, збираючи та узагальнюючи інформацію щодо Кавказу, Вірменії, Азербайджану. Тут виходить брошура В. Бончковського «U źródeł polskiej idei federacyjnej» (1945 р.), де автор обґрунтовує правильний шлях вирішення національного питання у майбутній Польщі. Він бачить його у побудові держави на федеративних засадах, що були традиційними для країни від ягеллонської доби, з часу існування Речі Посполитої. Він вважає ягеллонську ідею найважливішим досвідом поляків, який вони повинні використати у подальшій розбудові держави [3, 32]. В Єрусалимі вийшла і найвідоміша праця В. Бончковського «Rosja wczoraj i dziś» (1946 р.), де викладений увесь політичний досвід письменника попередніх років. Це роздуми про більшовизм як продовження традицій російської політичної думки, про роль церкви у політичній культурі Росії та наслідки цього для неї самої, про радянську національну та міжнародну політику. Бончковський вказував на постійне й невпинне прагнення Росії до розширення своїх кордонів, відсутність цінностей, пов'язаних із поняттям миру, недотриманням етичних засад. Зазначав, що її завойовницькі апетити згодом призведуть до захоплення азійських і навіть африканських колоній [2, 244]. Упродовж другої половини XX століття ця книжка вважалася на Заході однією з найповажніших розвідок про радянську дійсність. Перекладена англійською, турецькою, арабською мовами, у скороченому варіанті видана в Індії, певний час була підручником в американських коледжах.

Після війни В. Бончковський став одним із засновників Інституту Близького та Середнього Сходу «Редута» в Єрусалимі, редагував бюлетень «Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu». Після арабсько-єврейського конфлікту переїхав до Лівану, де продовжив свою редакторську працю, виконуючи водночас обов'язки культурного аташе посольства Польщі в Бейруті. У 1955 році В. Бончковський переїхав до Америки і до 1971 року працював у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. У своїх працях аналіз політичних явищ він поєднував із розглядом впливу церкви, зокрема ролі Ватикану, і культурологічним контекстом.

Повернувся В. Бончковський уже у вільну Польщу у 90-ті роки. У 1994 р. був відзначений Офіцерським Хрестом Ордену Відроджен-

ня Польщі. Наприкінці життя, даючи інтерв'ю польському журналістові, В. Бончковський підтвердив незмінність своїх переконань та ідей, яким служив, не кажучи вже про те, що правильність його суджень і передбачень підтвердила сама історія XX століття. На запитання, що думає зараз про тодішній «Бюлетень», письменник відповів: «Коли думаю про «Biuletyn Polsko-Ukraiński», то його місію бачу передовсім у тому, що він забезпечив трибуну обміну поглядів на тему майбутнього польсько-українських стосунків. Писали там дуже відомі люди і не бракувало контроверсій чи полемік. Багато заслуг «Бюлетеня» були очевидними. З історичного погляду там надруковано ряд повідомлень, спогадів, котрі й нині є цінним матеріалом для істориків, особливо тих, які займаються війною 1920 року та польсько-українським союзом. Хто знає, чи не варто сьогодні подумати над таким місячником, що був би присвячений відносинам по лінії Варшава-Київ». А потім додав про свої особисті почуття: «Та насправді мене найбільше тішила публіцистика на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego». Видання виконувало свою місію і робота в тому колективі людей приносила задоволення. Нам здавалося, що ми можемо формувати чи хоча б впливати на взаємини. Тому те, що там писав, і сьогодні є для мене важливим» [11]. В українському питанні він прагнув прихилити й переконати польську та українську сторони у вигідності польсько-українського союзу, особливо в ситуації російської загрози, що наростала.

В. Бончковський був проти силового вирішення проблем, проти політики полонізації українців у будь-яких її проявах, вважаючи її каталізатором міжнаціонального конфлікту. Часопис, заснований для обміну думками між поляками та українцями, для впливу на громадську думку та покращення польсько-українських взаємин, постійно надавав слово представникам української громади. Український авторський склад був досить презентабельним: Іван Кедрин, Мирон Кордуба, Микола Ковалевський, Андрій Крижанівський, Юрій Науменко, Богдан Лепкий, Євген Маланюк, Павло Ковжун, Роман Смаль-Стоцький, Василь Біднов, Павло Зайцев, Дмитро Дорошенко, Володимир Дорошенко, Лукаш Луців, Віталій Юрченко, Борис Ольхівський, Микола Андрусяк, Олександр Доценко, Ю. Дригинич, Степан Баран, О.Бочковський, Юрій Косач та багато інших. Численні публікації були підписані псевдонімами та криптонімами, частина зовсім анонімні. За кількістю репрезентованих виступів у часопису першість посідає, безперечно, Іван Кедрин (1896–1995), на ім'я якого натрапляємо в кожному річнику від 1932 до 1938 року. Відомий український журналіст і політичний діяч, він мав авторитет і повагу серед польської інтелігенції міжвоєнного часу. Із ним часто полемізували, не погоджувалися, але на його думку завжди зважали. На шпальтах бюлетеня, обговорюючи події 1918-1920 років, оцінюючи польську національну політику, позицію українських політичних кіл у Другій Речі Посполитій і діяльність ОУН, Іван Кедрин постійно дискутував із Влодзімежем Бончковським. За весь період на сторінках видання побачили світ більше сорока публікацій журналіста різних жанрів: від аналітичних статей до відповідей і рецензій, – переважно у рубриках «Політика, релігійні, суспільні та економічні справи», «Рецензії та полеміки», а також в «Інформаційному відділі».

До числа українців, які постійно друкувалися на сторінках «Бюлетеня» належав і Микола Ковалевський (1892–1957), політичний діяч і журналіст. Його публікації також торкалися найгостріших політичних проблем, аналізували політичну ситуацію в радянській Україні. В обговоренні різних аспектів польсько-українських взаємин на сторінках тижневика впродовж 30-х років брав участь і Андрій Крижанівський, друкуючись у рубриках «Історія, література і мистецтво» та «Рецензії та полеміки». На особливу увагу заслуговує цикл виступів письменника у 1933 році під назвою «У зачарованому колі» (1933, № 6, 9, 11, 13, 14), де розглядалася польська рецепція української історії у творах Г. Сенкевича, вплив його художньої інтерпретації подій минулого на свідомість поляків. А. Крижанівський звинувачував Сенкевича у фальшуванні історії, розмірковуючи над культурологічними аспектами цієї проблеми.

Сторінки недавньої української історії, обумовленість української проблеми в Польщі різними епізодами недалеких у часі історичних подій, висвітлював у своїх виступах Юрій Науменко: «Крути і Базар» (1933, № 3), «Православна церква в Польщі та українці» (1933, № 26), «Українські військові формування в період Світової війни (1914-1918)» (1934, № 2). Питання духовної культури та розвитку українського мистецтва розглядали Борис Ольхівський («Кафедра св. Софії у Києві», «Біскуп Юзеф (Йосип) Верещинський» (1935) тощо), Павло Ковжун («Олександр Архипенко» (1933, № 28), «Олекса Грищенко» (1933, № 31), «Федір Ємець» (1935) тощо), Василь Біднов («Українське історико-

філологічне товариство у Празі» (1933, № 8)) та багато інших авторів.

Представляв свої твори на шпальтах часопису і Юрій Косач, наприклад, тут було надруковано «Народження великого» (пер. К. Нерівного, 1934, № 4, с. 5), «Житомирська весна» (пер. Юзефа Лободовського, 1937, № 28, с. 315), «Останнє втілення командора» (пер. Юзефа Лободовського, 1938, № 27, с. 291), фрагмент поеми «Імперія» (1936, № 9, с. 88). Варто зазначити, що Юрій Косач, підписуючи свої статті в часопису, часто використовував псевдоніми (практику використання псевдонімів і криптонімів письменник засвоїв ще з часів свого дебюту у «Молодому житті» 1925 року, підписавшись «Орлине Перо»). Письменник надсилав до журналів свої літературно-критичні та історичні статті під різними іменами. О. Ольжич розкрив для нас деякі з них: Роберт Жаховський, Роберт Юнг-Жаховський, Роберт Юнг.

Свою образу на владу Юрій Косач ніколи не переносив на польське суспільство. Навпаки, він надзвичайно цікавився всім, що стосувалося Польщі, польсько-українських культурних, літературних та історичних взаємин та польських письменників. Більшість статей, присвячених цим питанням, друкувалися у «Польсько-українському бюлетені» або спорадично виходили в інших виданнях. У 30–32 номерах «ПУБ» за 1934 рік уміщена розвідка під назвою «Третя унія (до питання польсько-українських відносин у XIX ст.». Ще на початку статті він наводить слова близького приятеля Миколи Гоголя – Пйотра Семененка, який проголошував: «Український народ завжди все вирішував у слов'янщині... А до якого народу прихилявся (до Польщі чи Росії), тому надавав владу». Ці слова, надруковані у 1834 р., стали для польської громадськості справжнім відкриттям України, як зазначав друкований орган Демократичного товариства «Північ», на що Жаховський відгукнувся твердженням про те, що Україну було «відкрито» ще у 20-х рр. XIX ст. «українською школою» польських романтиків. Пояснюючи причини такого, здавалося б, несподіваного зацікавлення українською тематикою, критик дійшов висновку, що Україна стала для поляків тим самим, чим була Шотландія для англійських поетів – допомогла відшукати нові шляхи виходу з мистецької безнадії псевдокласицизму. Жаховський відверто заявив: «Зацікавлення Україною глибше, тому частково її відкрили саме поети. І в цьому немає нічого дивного, адже вони завжди йдуть попереду політики, тонше відчувають епоху і випереджають її». Саме польські поети стали на шлях співпраці, хоча не можна не відзначити, що подібна «співпраця» була досить своєрідною. Для більшості поетів «української школи» Україна уявлялась як щось міфічне, загрозливе, напівдемонічне. Ще живими були спогади про Коліївщину, а тому ця тема стала однією з провідних у їхній творчості. Багато з них були запальними прихильниками ідеї польсько-українського братання (наприклад, хоча б Т. Заборовський або Т. Падура). Власне, «представлена талановитими поетами «українська школа» стала літературним втіленням ідеї відродження Польщі Яґеллонів, що мала втілюватися у життя за допомогою українського руху». Саме з Україною поляки пов'язували найкращі свої надії на визволення з-під московського гніту. Жаховський зазначав у своїй статті, що історія України, представлена у творчості всієї «української школи», надзвичайно ідеалізована, а тому зазвичай поети не торкалися болючих питань польсько-українських взаємин – козацьких війн та Гайдамаччини, а зосередились на «золотому столітті» співіснування Польщі та України – від 1386 року до часів правління Зигмунта III. У цьому й полягала, на думку Жаховського, «Третя унія», запропонована Ю. Третяком, – духовне поєднання поляків та українців для відбудови давньої Польщі. Цікавила дослідника й реакція української інтелігенції на подібну політичну концепцію. Як зауважував Жаховський, на території Лівобережної України ще живі були ідеї національної самостійності, що проявлялося в ідеології «Українського товариства», «Товариства об'єднаних слов'ян», «Кирило-Мефодіївського братства» тощо. Окрім того, були досить поширеними ідеї лояльності до чинного режиму, проте ані сепаратисти, ані реакціонери не були прихильниками полонофільських гасел, як говорив дослідник, їх взагалі не було серед української інтелігенції. До того ж, «прислужники царя», як їх охарактеризував Жаховський, радили полякам у своїх творах радіти з того, що вони перебувають під «опікою» царя.

Жаховський відзначав, що не лише в українському суспільстві панували подібні настрої. Деякі представники польської інтелігенції (наприклад, М. Грабовський) дотримувались думки, що Польщі як такої вже не існує поза межами Російської імперії. Дослідник пояснив, чому польські ідеї не були сприйняті не лише вищими верствами суспільства, а й селянами, робітниками, міщанством: «польська революція

асоціювалася з панами і магнатами». Крім того, на думку дослідника, подібне «аркадійське», ідеалізоване бачення України та польсько-українських взаємин було характерно виключно романтикам. Саме ж польське суспільство та історики, науковці найчастіше вважали українців за невихований, некультурний народ, що інтелектуально міг «вирости» лише за рахунок польського впливу. Козацькі бунти ж сприймалися як повстання дикого проти цивілізації, тож «Україна може бути або польська, або дика». Лише одного представника польської інтелігенції – кн. Чарторийського – Жаховський згадав як особу, що представляла інше бачення України – першоджерела свого походження.

Наголосив автор статті й на тому, що «незалежно від того, наскільки утопічними та мрійницькими були основи революційної демократії середини XIX ст., вони становлять, можливо, єдиний світлий проміжок в історії польсько-українських стосунків». Після того, як концепція польських романтиків про відбудову Польщі Яґеллонів за допомогою українського народу не виправдала себе, з'явилась ідея панслов'янської соціальної революційної демократії. Проте останній задум виявився провальним – Жаховський навів промовисті цитати зі статей Куліша та друкованого органу «Огляд польських справ», де читач відразу знаходить корінь негараздів: поляки й українці не зійшлися у простому питанні – розподілі території.

Підсумовуючи статтю, дослідник писав: «XIX століття, знову ставлячи перед сучасниками весь загал польсько-українських проблем, цікаве тим, що вперше від часів Скарги переноситься у духовну сферу, у сферу літератури і публіцистики. Воно намагається створити більш-менш окреслену програму для сьогодення і майбутнього, виразнішу ідеологію… цілісність польсько-українських стосунків огортає якась шляхетна, наскрізь ідейна й ідеалістична атмосфера, що її раніше бракувало». Під кінець статті Жаховський поставив запитання: де ж розійшлись український та польський народи, в чому була помилка ідеологів? У відповідь навів цитату з видання «Нова Польща», в якій зауважено, що для співпраці потрібно було звільнити українців, «переформувати їх політичну свободу…. Не нищити їхню останню надію: віру і національність… Наше майбутнє там, над берегами Дніпра, там нова доба відродження Польщі!»

Останнім етапом розвитку «Третьої унії» Жаховський вважав рух хлопоманів на чолі з В. Антоновичем. «Польсько-українські дороги промовисто розійшлись, щоб трохи пізніше знову зустрітися під гаслами соціалістичного руху під кінець XIX – на початку XX ст.». Докладному розгляду цього питання Ю. Косач присвятив іншу статтю – «До ідеології українських хлопоманів», написану дещо пізніше – 1935 року. Тут Жаховський знову наголосив на нерозривному зв'язку польського та українського народів.

Він підкреслив, що польський вплив на рух хлопоманів, популярний серед молоді другої половини XIX ст., був досить значним. Зокрема, Правобережна Україна, на території якої жила велика кількість польських родів, категорично відмовляла молоді у зрозумінні таких ідей, вважаючи сам рух зрадницьким. Жаховський подав згадки про хлопоманів з різних польських видань, згадав негативне ставлення польської інтелігенції до Антоновича та Рильського, які, на думку шляхти, «зреклися Польщі задля реалізації ефемерної, створеної ними «малоруської» утопії». Дослідник наголосив, що, вивчаючи історію української політичної думки, неможливо оминути рух хлопоманів, який до того ж був черговим етапом на шляху до створення т.зв. «Третьої Унії», яка стала «ідеєю фікс» українських поляків кінця XIX ст. На середину XIX ст. ці мрії не виходили за рамки співпраці обох народів у боротьбі проти московського царату.

Жаховський дослідив передумови виникнення руху, назвавши головних представників – головно вихідців із польських або спольщених родин, які заявили про повернення до українського народу та проголосили радикальні для тогочасного польського суспільства думки про те, що Правобережна Україна не належить до автентичних польських земель. Зрештою, як зазначав дослідник, це не могло не налаштувати польську громадськість вороже проти хлопоманів. Варто зауважити, що суперечності виникали скоріше між шляхтою та хлопоманами, ніж між народами, про це говорив сам дослідник, наводячи слова Антоновича. Здебільшого хлопомани виступали проти шляхти як основного гнобителя (звичайно, окрім Росії) української нації. Хлопомани своїм виступом у журналі «Основа» розірвали будь-які стосунки з польською шляхетською громадськістю.

Попри передові ідеї, все ж, на думку Жаховського, хлопомани як ідейно-політична сила не мали великого впливу на українську дійсність, адже поза гаслами не зробили нічого на шляху до незалежності. У своїй статті автор дуже різко коментував думки про те, що для діяльності

хлопоманів «був несприятливий ґрунт». Головною причиною того, що ані хлопоманам, ані драгоманівцям не вдалося здійснити вирішальних кроків, стало утопійне бачення дійсності та майбутнього. Жаховський намагався довести, що всі представники цих рухів були своєрідними донкіхотами, які боролися з вітряками замість того, щоб боротися проти реальної загрози, а «їхня діяльність зводилася до питання освіти й культури». Проте автор констатував позитивну роль, яку відіграли хлопомани. Жаховський підкреслював, що їхня ідеологія була така, а не інакша, оскільки віддзеркалювала дух і настрої часу й суспільства. Крім того, хлопомани вважали, що лише освічений народ спроможний ефективно боротися проти поневолення. Жаховський зауважував, що для хлопоманів, як справжніх позитивістів та матеріалістів, була характерна щоденна діяльність. Також дослідник заперечував тезу про те, що хлопомани ставились досить лояльно до царату, навпаки, вони бажали й прямували до незалежності, хоча й тверезо аналізували тогочасну ситуацію, розуміючи, що самостійність неможливо було здобути в тогочасних умовах. Тож, «користуючись нинішньою термінологією, їхня ідеологія була позбавлена мужності». А якщо врахувати, що головними ідейними гаслами були гуманізм у поєднанні зі скептицизмом а також позитивізм, то Жаховський приєднався до думки Д. Дорошенка про відсутність усталеного національного світогляду, політичного ідеалу та певної програми. Дослідник не наважився, щоправда, різко критикувати чи приймати ідеологію хлопоманів, лише вказав, що хлопомани стали виразником тих ідей, які приховано існували в польсько-українському суспільстві, проте не принесли нічого нового та суттєвого у розвиток національно-визвольної боротьби. У цьому контексті Ю. Косача цікавило й таке явище, як «українська школа» польського романтизму, двом представникам якої (Т. Падурі та К. Гінчу) він присвятив свої розвідки.

Стаття «Тимон Падура», надрукована під псевдонімом Р. Жаховський у 1934 році, присвячена життєвому та творчому шляху польського поета. Автор відзначив, що Падура має цінність хіба що історичну, проте варто було б побіжно розповісти про цю оригінальну постать, підкресливши, що, на відміну від своїх сучасників та представників «української школи», Падура був послідовний у своїй політичній концепції, був досить яскравим та своєрідним явищем, до того ж писав українською мовою, що відрізняло його від інших польських письменників.

Сама творчість митця мала виразне політичне забарвлення, спрямовуючи думки критика на те, що Падуру можна вважати своєрідним попередником Шевченка, проте значно меншого таланту. Треба відзначити, що Жаховський доволі скрупульозно виписав життєвий шлях поета, звернув увагу, безперечно, і на його творчість. Так, критик зауважив, що, ймовірно, витонченість та ввічливість Падури у поєднанні з талантом співака стали причиною великого успіху при дворах українських магнатів. Проте розгульне життя, за словами Жаховського, зовсім не приваблювало молодого поета. Він, типовий представник романтизму, шукав чогось піднесеного, героїчного. Саме тому годинами просиджував у шляхетських бібліотеках, самостійно збирав народні пісні та звичаї, шукаючи пам'ятки давньої української слави, захоплювався історією України, що знайшло своє відображення у творах того періоду («Конашевич», «Сірко», «Тетеря», «Ружинський», «Мурашко», «Роман з Кошири»). Головним завданням, як влучно підкреслив дослідник, було пробудити український народ із давнього й тривкого сну. Наступний період життя, за словами автора статті, був найяскравішим, дещо загадковим, адже виповнилась мрія Падури – напівлегендарний граф Вацлав Жевуський запросив Падуру до свого маєтку, де вони проводили справді романтичне, напівкозацьке, напівмусульманське життя, овіяне містерійністю та українською фантастикою. У цей час Падура склав багато революційно-патріотичних пісень: «Лейстровий», «Кошовий», «Чорноморець», «Золотая борода», «Запорожець», «Мазепа», «Барабаш», «Свірщевський», «Дашкевич» тощо, – плекав надії разом з графом відновити Козацьку Україну. Проте мрії не справдились, і Падура, зламаний духовно, осів у Махнівці, де вів самітницьке життя, працював над великими псевдоісторичними студіями – низкою монографій про історію України: «Уманська різня», «Українські козаки», «Іван Мазепа», «Іван Сірко», «Богдан Хмель». Жаховський зауважував, що постать Падури викликала різноманітні думки українських та польських науковців – від позитивних до різко негативних. Однак треба віддати належне поетові як виразнику ідеології «тої частини польського суспільства, що проживала в Україні й змогла відчути відродження українського народу, яка в політично-культурному світлі насмілилась проголосити про свої симпатії до

нього, а в майбутньому польсько-українському союзі бачила розв'язання найбільшої проблеми сучасності – ослаблення російської імперії та їхніх завойовницьких прагнень».

Короткий нарис про К. Гінча («Забутий романтик «української школи» (1810–1860)») також заслуговує на увагу, адже знайомить українського читача ще з однією постаттю українсько-польського романтичного пограниччя. Дослідник відзначає, що у вирі 30-40х рр. XIX ст. ім'я Кароля Гінча загубилося в історії польської літератури. Наводячи роздуми М. Грабовського про тогочасне мистецьке життя Бердичева, де жили поляки, Жаховський підкреслив, що драматичні твори К. Гінча з успіхом йшли в театрі. Серед них – «Поворот запорожців з Трапезунда», яка найбільше зацікавила дослідника. Критик наголосив, що, попри загальні впливи сентиментально-романтичного стилю та творчості Падури й Шевченка, драма Гінча є цілком оригінальною та своєрідною, а манера письма й мотиви дозволяють зарахувати драматурга до представників «української школи». Також Жаховський відзначив, що хоч у тексті й наявні численні полонізми, проте драма не втрачає українського колориту та реалістичності. Для критика не підлягав сумніву той факт, що творчість Гінча має виключно історичне значення, проте саме існування такого явища важливе для розуміння польсько-українських відносин.

Варто додати, що Юрій Косач виграв конкурс для драматичних творів у 1937 році з твором «Кирка з Льолею», а також здобув другу премію у літературному конкурсі 1938 року за твір «Чарівна Україна» та ін.

Кілька розвідок загального характеру Ю. Косач присвятив розгляду тогочасного стану польської літератури. Автор розкрив основні тенденції польської літератури міжвоєнного двадцятиліття. Письменник відзначив потужний вплив російської літератури на мистецтво Польщі. Єдиний вихід бачив у поверненні до класичної спадщини, до скамандритів та пошуку нових і сильних талантів. Ю. Косач у контексті літературних статей не оминув і постаті своєї талановитої тітки – Лесі Українки. Саме їй він відводив центральне місце у статтях про українську літературу, захоплюючись її силою духу.

Найактивнішим співробітником з-поміж представників української інтелігенції був Євген Маланюк. Не враховуючи польських перекладів поезій митця та анонімних публікацій, його публіцистичні виступи, які були підписані автентичним ім'ям, псевдонімами та криптонімами кількісно складають більше шістдесяти. Євген Маланюк виступав практично в усіх рубриках, особливо активно – у рубриках «Історія, література і мистецтво» та «Рецензії та полеміки», часто готував і редагував інформаційні та бібліографічні огляди. У першому річнику часопису Євген Маланюк присвятив кілька публікацій літературному процесові. Це статті із циклу «На літературні теми» та «Із царини літератури». Він був переконаний, що очищення від історичного пороху потребує польський Адам Міцкевич та особливо український Тарас Шевченко [7]. В іншій публікації під назвою «На літературні теми» автор аналізував літературний процес в Україні 20-30-х років, політичні репресії, детально розглянув постаті П. Тичини і М. Рильського. У статті «Із царини літератури» представив польській аудиторії Б. Антоненка-Давидовича та уривок із його повісті «Смерть». У рубриці «Некрологи» Маланюк підготував тексти на пошанування пам'яті Миколи Садовського, Марії Морської, а 1934 року – Михайла Грушевського [6].

Є. Маланюк знайомив польських читачів із знаковими постатями української літератури, а саме: Микола Хвильовий, Іван Франко, Леся Українка та Михайло Грушевський. Їх літературні портрети «Микола Хвильовий», «Титан праці», «Леся Українка», «Михайло Грушевський» розкривають головні етапи життєвого шляху митців та їхній творчий доробок. Практично у кожному числі першого та другого річника Є. Маланюк висловлював свої міркування на культурно-історичні теми. Зазвичай це були роздуми над історіософською сутністю різних проявів суспільно-політичного життя Європи.

Питання польсько-українських взаємин та шляхи їх нормалізації, подолання упереджень та стереотипів, самобутність української культури, відмінність витоків, ґенези й традицій російської і української культур та багато інших суспільних, філософських і культурологічних проблем Євген Маланюк розглянув у своїй аналітичній публіцистиці. Різні аспекти цих проблем розкрив у інформаційних, полемічних та аналітичних публікаціях «З приводу однієї статті», «Битва з історією», «Росія rediviva» у 1935 році, «Підозріле «спростування»«, «У переддень третього голоду» – 1936 року, «Битва з історією триває» – 1937-го.

Численні виступи Євгена Маланюка друкувалися в рубриці «Рецензії та полеміки». Це були рецензії та відгуки на нові книжкові

видання, появу нових часописів, публікації в різних періодичних виданнях, полеміки із публіцистами. У своїх оцінках польських видань, як і українських, письменник послуговується такими критеріями: ставлення до радянської дійсності, вміння осягнути глибину аналізованих явищ, наявність обґрунтованої власної позиції, ставлення до українського питання, неупередженість тощо.

Виступи Євгена Маланюка на історіософські, суспільні, культурно-мистецькі теми та оглядові й бібліографічні тексти незалежно від їх змісту віддзеркалювали світогляд митця, його ідеологію та високу мораль і культуру. Про що б він не писав, на першому місці завжди були національні інтереси. Маланюк насамперед українець, а вже потім мислитель, письменник, критик. Мотивами його публіцистики, що друкувалася на сторінках «Бюлетеня», було викриття радянської дійсності в усіх її проявах, боротьба за самобутність історії і культури України, біль за долю українського народу, європейськість як генетична риса української нації та її культури, протилежність російської та української культур за витоками, походженням та еволюцією, імперський загарбницький характер російської державності в усіх її історичних формах, культурний поступ за всяких умов – спосіб самозбереження нації.

Його публіцистика дотепер вражає своєю інформативністю, логічністю, реальністю. Маланюк ніколи не боявся відкрито й відверто висловлювати власну думку, відстоював її зажди з позицій максимально можливого об'єктивізму. Як і в оцінках інших митців або діячів, прагнув застосовувати універсальні критерії, уникаючи вузькості та суб'єктивізму. Його стиль густий, насичений і промовистий. «Залізних імператор строф» залишався собою і в публіцистичних текстах.

Як для українців, так і в цілому для міжвоєнної Польщі, діяльність «Бюлетеня» є справою величезної ваги, не поцінованою належним чином. Часопис аналізував стан та перспективи польсько-українських стосунків, шукав шляхи ліквідації чи хоча б нейтралізації джерела конфліктів. Попри найгостріші політичні проблеми та найбільшу зацікавленість ними читацької аудиторії, видання було суспільно-літературним (або навіть згодом суспільно-культурним за змістом публікацій), оскільки значне місце займала літературна тематика, а також питання української історії та культури. Часопис виконував функцію консолідуючого фактору для прогресивних інтелектуальних сил обох народів, а нові політичні обставини вимагали від нього посиленої відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1935. – № 3.

2. Bączkowski W. Rosja wczoraj i dziś. – Jerozolima, 1946.

3. Bączkowski W. U źródeł polskiej idei federacyjnej. – Jerozolima, 1945.

4. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław, 1979.

5. Cisek J. Włodzimierz Bączkowski // «Eurazja». – 1997. – № 1. – S. 90-91.

6. Kark E.Mykoła Sadowśkyj i K. E. Marja z Piatkiewiczów Morśka // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1932/3. – № 4. – S. 39, 41; J. S. Michał Hruszewski // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 48. – S. 1.

7. Kark E.Z dziedziny literatuty // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1932/3. – № 17. – S. 24.

8. Kloczkowski J. Jak rozwiązać spór polsko-ukraiński? Publicystyka Włodzimierza Bączkowskiego z lat trzydziestych // Narody i historia. Pod red. A. Rzegockiego. – Kraków, 2000. – S. 207-238.

9. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926-1939). – Lublin, 1997.

10. Stoczewska B. Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. – Kraków, 1998.

11. Strona poświęcona Włodzimierzowi Bączkowskiemu. Opracowania dotyczące Włodzimierza Bączkowskiego / Benefis polityki federacyjnej – Rozmowa z Włodzimierzem Bączkowskim: Data publikacji 09.04.2005 // www.omp.org.pl.

12. Кравченко С.І. Періодичні видання Польщі 20-30-х років XX століття у світлі суспільно-культурних процесів міжвоєнної доби: літературна комунікація, польсько-український діалог. – Луцьк, 2009. – 508 с.

13. Яручик О. Польсько-український міжкультурний діалог (на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» 1932-1938 pp.) – Луцьк, 2009. – 224 с.

УДК 070.(438)"1932/1938"

Світлана КРАВЧЕНКО
Волинський національний університет імені Лесі Українки

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ПРОМЕТЕЇСТІВ НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПИСУ «BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI» (ВАРШАВА 1932-1938)

У статті розглянуто головні постулати польського прометейського руху, викладені в публіцистичних текстах його представників, опублікованих на сторінках бюлетеня. Йдеться про місце Польщі й України та перспективи польсько-українських стосунків у майбутній Східній Європі.

Ключові слова: *польсько-українські стосунки, могутня Польща, незалежна Україна, українське питання в Польщі.*

The article considers the main principles of polish prometeistic movement, which laid in publicistic texts their representatives. Also it tells about the place Poland and Ukraine and their perspectives in the future East Europe.

Key words: *Polish-Ukrainian relations, powerful Poland, independent Ukraine, the Ukrainian question in the Poland.*

W artykule rozpatrzono główne postulaty polskiego ruchu prometejskiego, przedstawione w tekstach publicystycznych jego zwolenników, opublikowanych na łamach biuletynu. Omówiono pozycję Polski i Ukrainy, jak również perspektywy stosunków polsko-ukraińskich w przyszłej Europie Wschodniej.

Słowa kluczowe: *stosunki polsko-ukraińskie, Polska mocarska, niezależna Ukraina, zagadnienie ukraińskie w Polsce.*

Польський прометеїзм – це політичний рух, що постав після Першої світової війни як реакція представників інтелектуальної думки на тодішню геополітичну ситуацію в Східній Європі. Спочатку він мав відкриту, а після польсько-радянського пакту про ненапад 1932 р. – приховану фінансову та організаційну підтримку польської влади, котра ідеї прометеїзму вважала розвитком сформульованої Ю. Пілсудським федеративної концепції у стосунках зі східними сусідами [25, 340].

У кінці 20-х і 30-ті рр. прихильники прометеїзму згуртувалися довкола Є. Гедройця та часопису «Bunt Młodych» (з 1937-го – «Polityka»), їхньою трибуною у 30-ті були також видання В. Бончковського «Wschód-Orjent» та «Biuletyn Polsko-Ukraiński». У липні 1930 р. з ініціативи Міністерства закордонних справ засновано квартальник «Wschód-Orjent», який видавала організація «Orientalistyczne Koło Młodych». Його першим редактором став Є. Гедройц, а в жовтні 1930-го редакцію очолив В. Бончковський.

Стосовно слов'янських народів місія Польщі бачилась як центр, довкола якого мав утворитися слов'янський вал. Щодо становища національних меншин, представники прометейського руху були прихильниками державної асиміляції. Фундаментом концепції прометеїзму стала ідея сильної Польщі, яка вкладалася в низку постулатів: відмова від політичної демагогії і торгів на користь окремих партій, раціональне творче формування нової суспільної ієрархії; намагання віддалити небезпеку двох сусідів (малися на увазі Росія і Німеччина), які несли територіальну і політичну загрозу з двох боків; виконання історичної місії – створення блоку слов'янських держав під егідою Польщі; опертя суспільного життя на християнську мораль; надання всієї необхідної повноти виконавчій владі; усунення націоналізму з державної політики, вирішення соціальних проблем, залучення до державотворення широкої громади та реструктуризація економіки. Від початку і до кінця свого існування колектив часопису «Bunt Młodych» захищав пріоритет сильної держави, називаючи свою концепцію «syntezę tak zwanej ideologii mocarstwowej» [20].

Величезну роль у поглибленому вивченні українського питання у 20-30-х рр. відіграв В. Бончковський, символічна і провідна постать польсько-українського діалогу міжвоєнної доби. Він належав до фахівців зі східної проблематики. Став відомим як знавець польсько-українських відносин та російської політики. Був засновником і редактором часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (1932-1938), редагував квартальник «Wschód» (1930-1939). Більшість публіцистичних текстів Бончковського на українську тематику

надруковано в бюлетені. Статті міжвоєнного періоду згодом вийшли окремими книжками: «U źródeł upadku i wielkości» (1935), «Grunwald czy Pilawce» (1938), «Problem Polsko-Ukraiński w ziemi czerwieńskiej» (співавтори: Ал. Бохенський, С. Лось) (1938), «W obliczu wydarzeń»(1939).

Діяльність В. Бончковського як редактора місячника, а потім тижневика «Biuletyn Polsko-Ukraiński» є справою величезної ваги, не поцінованою належно. Деякі польські історики пов'язують функціонування часопису із прихованим патронатом одного з відділів Міністерства внутрішніх справ, що координував прометейський рух. А. Хойновський стверджує, що всі статті політичного змісту проходили через таємну цензуру відділу. Коли після 1935 р. на сторінках видання почали з'являтися тексти, що критикували національну політику уряду, зародилася думка про закриття часопису, яку втілили у життя в кінці 1938-го [16, 193-233]. В. Бончковський у своїх спогадах заперечував практику цензурування політичних текстів [3]. Авторський склад часопису був настільки авторитетним, що не допускав оперування його думками. На шпальтах видання постійно висловлювали різні та протилежні погляди на одну й ту саму проблему, форсували ідею польсько-українського зближення.

У публіцистиці В. Бончковського репрезентовані передусім його політичні погляди, в яких центральне місце належало національним інтересам Польщі. Їх розглядали у світлі геополітичної ситуації у Європі. Письменник постійно вказував на загрозу зі сходу, яку пов'язував із Росією. Бачив політичну природу цієї держави близькою до азійських традицій, які під впливом комуністичної ідеології стали ще більш завойовницькими. Вважав, що захоплення всієї або частини польської території належить до незмінних цілей російської міжнародної політики.

В українському питанні В. Бончковський прагнув прихилити й переконати польську та українську сторони у вигідності польсько-українського союзу, особливо в ситуації наростаючої загрози. Був проти силового вирішення проблем, проти політики полонізації українців, вважаючи її каталізатором міжнаціонального конфлікту. Стверджував, що, підтримуючи незалежницькі прагнення українців, Польща знайде в них союзників і відверне від екстремістських та ворожих дій. Серед українських політиків особливо цінував Симона Петлюру і вірив у незалежність України в недалекому майбутньому.

Заанґажованість українською проблематикою призвела до звинувачень в україножильстві. В. Бончковському довелось відповісти опонентам статтею «Nie jesteśmy ukrainofilami», в якій він пояснив та обґрунтував свої позиції: «Єдиним джерелом нашої активності у сфері національних проблем Речі Посполитої є належно, реально зрозумілі Благо і Честь Польщі. І нічого більше. (…) Знаємо, що могутню Польщу збудуємо єдино і тільки великими кроками великої внутрішньої і зовнішньої політики. Знаємо, що наша міць полягає не у зменшенні українських сил (білоруських чи литовських), а в накресленні спільного напрямку руху, у спільному експансивному зусиллі, у спільному піднесенні охопленого нашими національними кордонами балтійсько-чорноморського міжмор'я до ролі всесвітнього. Українізм (білорусинізм і литовськість) трактуємо як свого союзника, його органічний і здоровий розвиток з усвідомленням власної мети й експансії трактуємо як зміцнення наших сил. І тому кричимо: «Україна мусить бути вільною!» І тому питання нашої щирості чи нещирості, проблема наших почуттів до українців є питанням наївним та академічним. «Любимо» Україну, за словами Євгена Чикаленка, «до глибини власної кишені», і ніхто нам не дорікне відсутністю щирості в турботі про її вигоду» [9, 24].

На переконання Бончковського, для справжніх українських патріотів у цьому проблеми немає взагалі: «Усі українці – справжні українці, без фільства і орієнтацій, які захоплені справою українського визволення так, що із дияволом готові укласти союз, аби тільки їм було до вільної України по дорозі – нас зрозуміють і підуть із нами. Про інших нам не йдеться, з іншими на розмови шкода часу» [9, 25].

Основною функцією своїх видань Бончковський вважав у переборенні негативних стереотипів і поширенні правдивих відомостей про українців та Україну передусім у середовищі пересічних поляків. Уже в кінці свого творчого шляху на запитання журналіста про те, що думає зараз про тодішній «Biuletyn Polsko-Ukraiński», письменник відповів: «Коли думаю про «Biuletyn», то його місію бачу передусім у тому, що він забезпечив форум обміну поглядів на тему майбутнього польсько-українських стосунків. Писали там дуже відомі люди і не бракувало контроверсій чи полемік. Багато заслуг «Biuletynu» були очевидними. З історич-

ного погляду там надруковано інформацію та спогади, котрі сьогодні є цінним матеріалом для істориків, особливо тих, які займаються війною 1920 року та польсько-українським союзом. Хто знає чи не варто сьогодні подумати над таким місячником, який був би присвячений стосункам по лінії Варшава – Київ». А потім додав: «Та насправді мене найбільше радувала публіцистика на сторінках бюлетеня. Видання виконувало свою місію і праця в тому колективі людей приносила задоволення. Нам здавалося, що можемо формувати, чи хоч би впливати на взаємини. Тому те, що там писав, і сьогодні є для мене важливим» [21].

Програма видання передбачала розвиток і поглиблення польсько-українського культурного діалогу, надання об'єктивної інформації зі сфери історії, політики, історіософії, суспільного життя, літератури і мистецтва, пізнання історії і культури сусіднього народу. Серед передумов появи часопису редакція зазначала «посилення уваги до польсько-українських стосунків з обох боків», «недостатність знань», що перешкоджали формуванню взаємоповаги, поява публікацій, які оперують псевдоінформацією, бо беруть її з третього джерела, агітаційність та значна політична заангажованість більшості публікацій української преси, відсутність правдивої інформації про «об'єктивну суть і розвиток тих стосунків…» [14, 1-2].

Перший ґрунтовний аналіз проблеми зустрічаємо у статті «Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestji ukraińskiej» (1932, № 1), в якій редактор розглядав витоки, ідеологічні засади та складові поняття «національні інтереси», його матеріальний та духовний бік, зумовленість геополітичними чинниками та ментальністю народу. Аналізуючи ситуацію, яка склалася в Європі та світі, В. Бончковський бачив Польщу міжвоєнної доби, втягнутою у протистояння двох імперських сил: Німеччини і СРСР, протистояння заходу і сходу. На його думку, в тих умовах Польща могла зберегти незалежність тільки підтримуючи національні прагнення окупованих держав Східної Європи. Із цього приводу автор писав: «Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркменія, Україна й інші, формуючи так званий прометейський фронт, є тою силою, яка діятиме на цих теренах і зможе змінити обличчя Східної Європи. Ключем до вирішення проблеми, підвалиною всього фронту, які можуть ґрунтовно переформувати уклад сил, є Україна, яка великою мірою зумовлює незалежницькі перспективи для Кавказу, а сьогодні під пресом імперського режиму ще й найпотужніше живить організм СРСР своїми багатствами. Таким чином логічно народжується позитивна й тверезa позиція польських національних інтересів щодо незалежності України» [6, 11-12]. Публіцист усвідомлював, що міжнародні відносини розвивалися в бік активної мілітаризації всіх могутніх і маленьких держав Євразії – «своєрідний вишкіл заліза». Першою під його колеса (як із заходу, так і зі сходу) потрапляла Польща. Країні потрібні були союзники – інші держави, інтереси яких би у цій ситуації збігалися. Саме серед численних слов'янських і кавказьких народів, загарбаних Росією, бачив Бончковський польських союзників, а найсильнішим і найнадійнішим – Україну. Він був переконаний, що вирішення українського питання як всередині Польщі, так і підтримка незалежної України у світі – це вагома частина польських державних інтересів: «Проблема незалежної, справді міцної України визнана (але чи завжди послідовно реалізована?) польськими національними інтересами як умова зміцнення Польщі, яка буде рухатися лише в напрямку піднесення польського духу, польської історії, в напрямку вимог геополітичного становища Польщі і її правдивої місії на Сході» [6, 12].

Аналізуючи розподіл сил у світі, укладені мирні угоди та союзи, більшість з яких, на думку автора, були тимчасовими і ненадійними (мав на увазі – українсько-німецький, російсько-німецький, польсько-російський тощо), вказував, що вони жодним чином не впливають і не применшують значення незалежності України для майбутнього Польщі. В умовах жорстоких репресій в радянській Україні врахування національних інтересів українців на польських землях давало б надійний польсько-український фронт на майбутнє. В. Бончковський вважав цю засаду провідною для тодішньої польської політики, «продиктованою необхідністю порятунку свого народу і вимогою боротьби за незалежність» [6, 13].

Розгортання викладених тез спостерігаємо у статті «Rozważania teoretyczne na temat kwestji ukraińskiej i Polski współczesnej» (1933, № 5-6). Письменник вказував на спільний період тотальної русифікації як Польщі, так і України в XIX столітті, на зацікавленість Росії в послабленні Польщі та України шляхом підігрівання антипольських настроїв в Україні і

антиукраїнських – у Польщі. Автор закликав подивитися на тодішні проблеми з позицій сформованих політичних умов і національних інтересів без обтяжливого минулого, підкреслював, що назріла потреба «незалежності сучасності від історії, в сенсі її розуміння як чинника, що зумовив нинішній перебіг подій, яка дасть об'єктивну можливість формування проблеми на нових засадах, що ґрунтуватимуться на інтегральній «непов'язаності» сучасного із минулим, на обґрунтованій субпозиції відкриття нової сторінки польсько-українських стосунків» [11, 25].

Поглядам письменника притаманне глибинне бачення проблем та історичних процесів. Очевидним і безперечним був той факт, що утримати й розбудувати самостійну державу набагато важче, ніж завоювати незалежність. Підтверджуючи свої думки фактами історії, статистичними даними з економіки обох країн та явищами культурного життя, автор приходив до висновку, що провідні державні інтереси Польщі та України не мали протиріч, а численні спільні точки дотику могли стати підґрунтям польсько-українського союзу. У другій частині статті Бончковський виклав пункти, з яких повинна починатися нова сторінка польсько-українських відносин у 30-ті роки: «Ідеї Комінтерну протиставляються в даному випадку прометейській ідеї, збудованій на передумовах диференціації СРСР на національні держави. І з тої ідеї, затьмареної етапом майбутньої боротьби і змін, виринають союзницькі плечі уярмленого українського народу, який після скинутої неволі перейме на себе половину тягаря російського імперіалізму і всіх його похідних. У втіленій ідеї незалежної України кожен тверезий поляк сьогодні бачить сухі державні інтереси, бачить власну користь і реальну мету» [12, 27].

Крім політичного, не менш важливими Бончковський вважав економічний та духовний аспекти: «Позитивне ставлення Польщі до незалежності України утверджує поза тим і чинник ймовірної, надзвичайно корисної господарської польсько-української співпраці, яка спиратиметься на чорноморсько-балтійський блок, оточений комплексами держав Балтики з одного і Кавказу з другого боку. (…) І в тому останньому аспекті розглянутий інтерес Польщі у відродженні української державності набирає нової барви піднесеного обов'язку, виконання якого принесе для неї найвищу користь – духовну» [12, 28-29]. Йшлося власне про «місію на Сході», про яку багато й часто писали різні польські публіцисти, вкладаючи в неї різні значення – від звичайної полонізації до несення здобутків західної цивілізації на схід. В. Бончковський бачив духовну місію поляків на Сході в реалізації прометейських цілей – тобто звільнення загарбаних Росією держав.

Зумовленість міжнаціональних конфліктів певними рисами національної психології народів розглянув В. Бончковський у статті «Element prowokacji w stosunkach polsko-ukraińskich» (1933, № 7). Письменник відзначав мінливість і нестабільність як ознаку низької політичної культури поляків, які щойно відродили державність, і недержавних українців. Голослівність, перебільшення, нагнітання атмосфери неприязні, до яких особливо долучилася преса з обох боків, приносили величезні втрати на ниві польсько-українського порозуміння. Автор закликав громади побачити спільну користь саме в політичній та економічній співпраці обох народів: «Усе, що коли-небудь сварило і ятрило, дратувало і ображало, нехай стане прекрасним і піднесеним, традиційне і для предків святе – мусить уступити в ім'я кращого, спокійнішого майбутнього, в ім'я праці рук і духу – того істинного джерела всіх духовних і матеріальних благ людини» [2, 4].

Стратегічні вектори руху накреслив В. Бончковський у статті «Niecelowe dyskusje» (1933, № 10). Відштовхуючись від численних оцінок української та польської преси подій 1914-1922 рр., публіцист подав власне бачення тієї історичної ситуації, проаналізував розподіл сил і причини такого перебігу подій. Не оминаючи помилок і прорахунків, знаходив позитивні аспекти і набутки, від яких треба рухатися далі: «І тут з абсолютною впевненістю треба підкреслити вигідний, з погляду ідеї свободи, наслідок перебігу подій і змін того періоду. Понад сто мільйонів людей – громадяни Польщі, Литви, Латвії, Естонії і Фінляндії – звільнилися у відносно короткий час після наростаючих перед війною реакції та утисків у Росії та Німеччині. Також до позитивного балансу треба віднести і психічний та історичний досвід широких мас українських, кавказьких та інших народів, котрі певний час утримували незалежність і сьогодні, отримавши досвід, заклали міцний фундамент під майбутню боротьбу за визволення» [8, 1].

Польсько-українські взаємини у світлі світового балансу сил розглядав Бончковський у статті «Pod znakiem przełomu» (1933,

№ 11). Письменник вважав, що низка трагічних подій у радянській Україні (вбивства, самогубства і репресії) та ряд таких у Польщі (убивство Т. Голувки, напад на пошту та смертельний присуд українцям членам ОУН) зумовлюють необхідність кардинального повороту в польсько-українських стосунках. Він розглядав проблему в трьох ракурсах: інтереси польської держави, інтереси українців на теренах Польщі, світ за межами Польщі. На думку публіциста, брестський мир, польсько-українська війна та варшавська угода зумовлювали негативне ставлення більшості українців до поляків. Найбільшою помилкою поляків називав внутрішню політику II Речі Посполитої, яка посилювала ворожі настанови з боку українців: «Неприродно було б бажати, щоб українське суспільство відразу після програної війни і обманутих надій на власну державу могло відразу повернутися на 180 градусів і своє ставлення до Польщі та поляків радикально змінити. Ми, поляки, не маємо жодних моральних прав вимагати такого повороту, бо не раз робили багато, щоб зіпсувати українцям життя в новій державній реальності, мобілізуючи тим самим сили ворожих до Польщі кіл» [10, 1].

У кінці 30-х років чітко окреслилась протилежність стратегічних інтересів двох народів. Поляки вели політику «статики» – прагнули зберегти існуючий стан справ, усякий рух на політичній арені викликав небажані зміни. Українцям була вигідна політика динаміки – змін, бо це надія на втілення в життя їхніх незалежницьких прагнень. Поляки були зацікавлені в якнайдовшому утриманні й продовженні існуючого миру для розбудови і зміцнення власної держави. Його порушення із заходу чи сходу однозначно привносило загрозу втрати незалежності, загрозу окупації чи то Росією, чи то Німеччиною. Для українців нова війна, зміна балансу політичних сил у Європі давала надії на здобуття власної незалежності, тому актуальною в українській публіцистиці була тема війни. Свої незалежницькі прагнення українці пов'язували з тими силами, в яких поляки бачили зовнішню загрозу. При просуванні Німеччини на схід українці розраховували на її підтримку незалежної України, при просуванні Росії на захід – надіялися на крах імперії СРСР. Єдиним корисним для Польщі виходом могло бути поєднання українських незалежницьких прагнень із національними інтересами II Речі Посполитої, врахування державницьких інтенцій української меншини у внутрішній політиці польської держави.

На перешкоді усвідомлення таких, здавалося очевидних, істин стояли націоналістичні табори польського та українського суспільства. Їхня популярність і авторитет зумовлювались ще й загальноєвропейськими тенденціями. Тому В. Бончковський присвятив проблемі націоналізму ряд своїх публікацій у бюлетені, які викликали численні відгуки й полеміку. У статті «Nacjonalizm» (1933, № 14-15) йшлося про витоки й різновиди цього руху, його екстремістські прояви. З-поміж наданих автором дефініцій можна виділити одну, яка підкреслює найбільш універсальні та ємкі якості цього явища: «Більшу й повнішу вартість має визначення націоналізму як синтезу низки понять, оцінок і специфічної ієрархії культурних цінностей. (…) Націоналізм репрезентує власну ієрархію. На перше місце ставить народ, як колективну одиницю, на тому ж рівні або нижче ставить релігію, а знанням і науці відводить роль інструменту для досягнення цілей і постулатів народу, а не інтелектуальні інституції висувають свої концепції формування людського життя» [5, 6]. Розділяючи два напрямки руху – національний і націоналістичний, публіцист характеризував тогочасний повоєнний націоналізм як ідеологію, пов'язану із волюнтаризмом, збудовану на «визнанні фактичної вищості фізичної сили, на повоєнній перевазі сили над законом» [5, 6].

Історіософську дилему «схід – захід» та її проекцію на тогочасність він висвітлив у статті «Czy Zachód?...» (1934, № 20), яка постала як відповідь на публікацію Д. Донцова «Чи Захід?» у ЛНВ. Автор підкреслював потужний об'єктивізм Донцова в оцінці польських націонал-демократів та їх ідеолога Р. Дмовського, якого «покритикував найкраще в Польщі, атакуючи його з найістотнішого боку, бо з боку перспективи в минуле і в майбутнє, зі сторони комплексу «inferiority», зі сторони облесливого усміху в бік Мекки всіх безамбітних «полячишек», що впиваються смородом російського «короля духу», тих усіх Налєпінських, Лєдніцьких і т.п.» [1, 1].

Однак Бончковський не поділяв позиції Донцова щодо значення Польщі для України. Для аргументації публіцист звернувся до аналізу геополітичної ситуації в Європі початку XX ст., до аналізу низки історичних подій, балансу сил у світі тощо. Розглядаючи історично сформовані взаємини Європа – Росія та їхній

перебіг, Бончковський аналізував принципову відмінність ставлення Польщі до Росії від ставлення до неї Європи, вважав історичний досвід Польщі найціннішим для реалізації українських інтересів. «І це тоді, коли для українця Польща та її історія дає живий приклад, віру в успішну боротьбу, найдавніші знання про Росію, найсильніші почуття стосовно Москви, найочевиднішу політичну вигоду в опорі на Захід! Треба тільки українцям позбутися того «мрійництва», яке каже шукати кращого «за горами, за долами», яке каже, що там краще, де нас нема, того м'якотілого постійного розчарування. Українцям необхідно сильніше й детальніше вдивлятися в життя того Заходу, з якого Україна свої головні якості Оксиденту почерпнула, з яким поєднують її сотні років безперервного співжиття, з якого частину своїх імпульсів і злетів почерпнула. У Польщі, в тій Польщі знайде українець найвищі, найповчальніші для себе приклади і сьогодні. «Ad Fontes!»«, – завершив свої міркування публіцист [1, 8].

Звертаючись до польської та української громади, Бончковський прагнув знайти максимальну кількість аргументів, щоб довести необхідність і взаємовигідність польсько-українського союзу, його політичні перспективи, господарську та культурну користь. Ідея зближення і мирного співжиття двох сусідніх народів – провідна у публіцистиці письменника.

Спостерігаючи хронологію публікацій редактора в бюлетені впродовж 30-х років, можна відмітити їх поступову актуалізацію. Після 1935 р. він пише відгуки на поточні події суспільного життя. Назрівають та вибухають численні локальні конфлікти на Волині та Галичині. Негайне вирішення нагальних щоденних проблем у суспільстві відсторонювало питання перспектив. Заклики Бончковського та його однодумців були почуті надто малою кількістю співвітчизників і не почуті політиками. Втім навіть найглибша і найпереконливіша думка вже не могла спинити рух історичної машини, механізми були давно запущені й мали добігти свого кінця.

У другій половині 30-х рр. письменник закликав негайно діяти, впливати, змінювати чи коригувати обставини. У виступі «Myśli o nowej Polsce» В. Бончковський писав про вирішальне значення українського питання в історичній долі поляків: «Усе, що сталося вже поза нами, все це змушує нас до найвищих дієвих зусиль в усіх сферах. Історія дає нам вибір: бути мізерними чи бути сильними. Пристосовуватися й пливти за течією є для нас неможливим. Н е м о ж л и в и м!» [4, 1].

У своїх тактичних пропозиціях і рішеннях Бончковський спирався на ідеї Ю. Пілсудського, фрагменти творів і висловлювання якого часто друкував (особливо на початку 30-х років). Але завжди це були думки про співпрацю, мир, порозуміння та згоду: «Йдеться про те, щоб наш край зрозумів, що свобода якщо має давати силу, то повинна єднати, мусить пов'язувати, мусить подавати руку сусідам і суперникам, мусить уміти залагоджувати суперечності, а не тільки стояти на своєму. Лише з такої взаємної поступливості, лише з такого взаємного пошанування народжується велика сила в тяжкі хвилини, в моменти державних криз» [19, 3].

В. Бончковський вів постійну полеміку з іншими виданнями, друкував відгуки на публікації в українській та польській пресі, віддзеркалюючи поточне життя суспільства крізь призму польсько-українського діалогу. Про екстремістські прояви націоналізму та більшовизму, про неймовірно великі втрати суспільства писав у нарисах «Na tle Gródka Jagiellońskiego» (1932, № 2), «Tadeusz Hołówko w kwestji ukraińskiej» (1932, № 3), «W rocznicę tragicznej śmierci» (1933, №18), «Wojna czynnikom rozkładu» (1933, № 27), «Kolejny falsz endecji» (1933, № 33), «Nowe mamidło» (1935, № 40), «Moskwa i hajdamactwo XX wieku» (1935, № 34) та інші. Письменник указував на головну помилку польської сторони: «Цілі натовпи української молоді завдяки польській національній політиці виявилися усунутими за межі державного життя, не маючи можливості для відповідної віддачі своєї життєвої енергії, виявилися зіштовхнуті в гетто власного незадоволення і бунту проти наявного стану справ – хто ж як не ми самі полегшили ворогові організувати ту молодь у слухняне йому знаряддя...» [7, 33-34].

В. Бончковський у низці своїх публікацій («Zarys podstaw rozwiązania problemu ukraińskiego w Polsce» – 1935, № 7; «Zagadnienie polskości na Kresach» – 1936, № 144-145; «Sprawa ukraińska w świetle aktualiów» – 1937, № 196 і 197 тощо) виклав етапи подолання суперечностей, що виникли в польському суспільстві у зв'язку з українським питанням, говорив про назріваюче «саморозв'язання» конфлікту, трагічне як для Польщі, так і для України. Публіцист детально розглянув політичний, господарський, демографічний і культурно-освітній аспект проблеми: «Засада взяття на себе державою ролі

головного джерела заспокоєння українських національних жадань із опертям на політичні інтереси, виокремлена з потоку нинішніх роздумів, стане єдино можливою формою одночасного врахування вимог двох незнищенних і непоборних чинників: політичної «омніпотенції» польської держави й українських національних прагнень. Таким чином зреалізується момент всеохопності держави, а також потреба українського культурного і господарського розвитку під егідою держави, яка буде очевидним доказом необмежених можливостей держави в інспіруванні всіх суспільних і масових проявів життя її громадян» [13, 76].

В останні два роки виходу бюлетеня В. Бончковський писав про втрачені шанси, про зміни внутрішньої та зовнішньої ситуації, загострення відносин через посилення терористичної діяльності ОУН та репресивних заходів влади. Зростало відчуття назріваючого військового протистояння у світі, масового польсько-українського протистояння, інспірованого третьою силою. Ці думки викладені у статтях «Sprawa ukraińska w świetle aktualiów», «Na zakręcie», «Jaki ma być polski nacjonalizm?», «Idziemy ku nowej chmielnicczyznie» у 1937 р. та «Problem problemów polskich», «Wojna czy pokój», «Abecadło problemu polsko-ukraińskiego», «Aktualizacja sprawy ukraińskiej» у 1938-му.

Крім публіцистики В. Бончковського, важливе місце у матеріалах бюлетеня займали виступи політичних однодумців редактора, відомих діячів прометеїзму – Л. Василевського, Ад. й Ал. Бохенських, С. Лося, П. Дуніна-Борковського, К. Симонолевича-молодшого, Я. Липовецького, Є. Погоновського та ін. Не завжди їхні погляди на обговорювані проблеми збігалися, однак наявність на шпальтах видання публікацій цих авторів упродовж усього періоду свідчила про єдність у принципових питаннях і значно підвищувала його інтелектуальний рівень.

Символічною постаттю для колективу видання був Л. Василевський – сподвижник Ю. Пілсудського, співтворець польської східної політики, дипломат, історик, публіцист, прихильник федеративного устрою Польщі, противник полонізації білорусів та українців, який відстоював ідею їх державної асиміляції. На шпальтах часопису він опублікував статті «O drogi porozumienia» (1932), «Wnioski konjukturalne» (1933), «Na marginesie pewnego wydawnictwa» (1935).

Л. Василевський мав уже сформовані погляди на східні проблеми та східну політику Польщі. У виступі «O drogi porozumienia» письменник, розглядаючи загострення польсько-українських відносин усередині держави, покладав відповідальність насамперед на поляків, бо вважав, що незалежне становище Польщі зобов'язує її шукати нові шляхи, бажані й корисні для обох сторін. Л. Василевський розумів, що лише холодний політичний прагматизм, урахування обопільних очікувань можуть стати підвалиною тривалого союзу: «Безумовно, спільність інтересів Польщі та України, зрозуміла ширше, із загальнонаціональної позиції, може бути рушієм великої ваги. Однак той рушій зможе діяти плідно і швидко тільки тоді, коли буде спиратися на щиру згоду, яка виключатиме будь-яку двозначність. І ми, поляки, мусимо добре усвідомлювати те, чого українці можуть чекати від нас, а українці повинні усвідомлювати добре, на що можуть розраховувати з нашого боку. Від цього потрібно починати польсько-українське зближення, бо це зближення повинно супроводжуватися взаємним пізнаванням, з якого виникатиме порозуміння» [23, 3].

Л. Василевський розробив тактику політичних рішень: складна справа починається із висхідної точки, а не від очікуваного результату. Був переконаний, що поляки мають почати із самих себе, тобто від усвідомлення проблем українців II Речі Посполитої. Оцінки письменника критичні й суворі, викладені низкою риторичних запитань, на які, на його думку, мав би дати собі відповідь кожен поляк: «Чому наприклад статті нашої конституції, що забезпечують рівноправність українського населення, на практиці часто залишаються мертвою літерою? Чому молодий українець, який закінчив українську державну гімназію, мусить до вищої школи їхати в Чехословаччину, щоб потім працювати успішно на своїй рідній землі? Чому на Волині майже немає українських шкіл, хоч українське населення становить там значну більшість, і чому там проводиться утраквістичне навчання навіть у тих школах, де зовсім немає польських дітей? Чому висококваліфікований і лояльний вчитель-українець може вчити польських дітей на Помор'ї та в Келецькому регіоні, але не може навчати українських дітей у своєму рідному селі? Чому у Києві, Харкові чи Одесі виходять коштом загарбницького радянського уряду не тільки агітаційні брошури, а й сотні наукових праць, коли в бюджеті Польщі немає ні гроша на Товариство ім. Шевченка у Львові? Чому в польській державі у православній

церкві до українців застосовується російська україноненависницька політика?» [23, 4].

У статті «Wnioski konjukturalne» Л. Василевський проаналізував суть незалежницьких прагнень українців. Для письменника самостійна Україна була міжнародною проблемою і питанням, яке неодмінно стояло в колі польських національних інтересів. Завдання польської сторони вбачав у підтримці українських незалежницьких прагнень і сприянні розвитку осередків української культури: «Безумовно, політична короткозорість і засліплення нинішньою кон'юнктурою деякий час ще буде приносити смутні тріумфи. Але завдання людей, які випереджають думкою інтереси сьогоднішнього дня, є виголошення тої правди, що кон'юнктура є явищем перехідним і змінним, натомість держава вимагає такої політики, яка б не призвела до поразки при жодній кон'юнктурі. Таким має бути висхідний пункт польської політики» [24, 3].

Л. Василевський вказував на руйнівні проросійські тенденції, шкідливість москвофільства, що мало на меті повернути український народ до стану регіонального мешканця російської імперії. У численних польсько-українських конфліктах на східних землях тодішньої Польщі, як і в смерті С. Петлюри, вбачав відкриту або приховану руку більшовицької Росії, якій польсько-український союз був невигідним. Повернення земель Галичини і Волині, на думку публіциста, було на порядку денному її завойовницьких апетитів, що незабаром підтвердили події 1939 р.

На тлі діловитості та прагматизму авторів політичної публіцистики бюлетеня своїм яскравим індивідуальним стилем виділявся Адольф Бохенський. До провідних питань, яким він присвятив свої праці, належали питання державного устрою, національної політики, теорія національної держави, ягеллонські ідеї. Розглядаючи міжнародні стосунки, вважав їхньою універсальною формою політичний релятивізм, який мав замінити позбавлені актуальності імперські гасла. У своїх міркуваннях спирався на історичний досвід та ідеї християнства, шукав шляхів досконалого поєднання сильної державності та політичних свобод.

На сторінках бюлетеня впродовж декількох випусків 1933 р. Ад. Бохенський опублікував велику розвідку про В'яч. Липинського під назвою «Ukraiński Maurras» і взяв участь у полеміці довкола сутності й історичних наслідків підписання Ризької угоди («Jeszcze o traktacie ryskim»). Публіцист демонстрував яскравий метафоричний, експресивний стиль, наводив несподівані зіставлення та історичні паралелі, легко оперував фактами, не приховуючи власних почуттів та емоцій.

Його брат Ал. Бохенський також належав до прихильників прометейських ідей. Друкувався переважно в часопису «Bunt Młodych», брав участь в анкеті «Jak rozwiązać zagadnienie polsko-ukraińskie?», організованій редакцією бюлетеня в 1937-38 рр. У відповіді письменник подав «засадничі психологічні моменти», без яких неможливе вирішення питання взагалі. Як і Л. Василевський, вважав, що початок повинна покласти польська сторона, прийнявши тезу про непридатність українського народу до асиміляції і можливість його праці на користь польської держави, засуджував збройні виступи: «Усякі терористичні акти відкидають українське національне і культурне життя назад, а всякі легальні дії ведуть до його розвитку» [15, 104]. Позитивна настанова українців до Польщі, на думку письменника, залежала лише від політики польської влади.

У 1937-38 рр. на сторінках бюлетеня друкував свою публіцистику («Blaski i cienie normalizacji» (1937), «Odpowiedź na ankietę «Biuletynu»«, «Problem kordonu sokalskiego», «Jeszcze o polityce na Wołyniu» (1938) тощо) П. Дунін-Борковський, польський консервативний політик, державний діяч і політичний письменник. Він аналізував екстермінаційну та ліберальну концепції національної політики різних європейських держав у різні історичні епохи та їх наслідки для панівних народів і національних меншин, доводив неприйнятність екстермінаційної політики для земель Червоної Русі, населення яких мало мішаний характер. Вважав найкориснішим застосування до українців ліберальної політики, яка, на його думку, принесла б економічний і політичний зиск. Виклав план дій польської влади у рільництві, освіті й культурі, самоврядуванні, необхідний для стабілізації ситуації. Провідна теза виступів – вигідність співпраці поляків та українців в усіх сферах суспільного життя: «Не думаю, що керівник української економічної політики в якійсь сфері, усвідомивши собі, яку користь економіка може принести польській державі, насправді перестав би працювати, щоб завдати шкоди польській державі. Завдав би збитків і собі, і своєму народові. Так само неможливо, щоб якийсь керівник державної польської

економічної політики, наприклад, промисловості чи торгівлі, захотів завдати збитків державі у міжнародній торговельній політиці, щоб дошкулити українцям» [17, 4].

Провідним моментом уважав урахування етнічної неоднорідності теренів – не можна думати лише за вигоди якогось одного народу – «мислити в такий спосіб, значить не прийти до жодних позитивних результатів навіть для того одного народу, не кажучи вже про державу, до якої той край належить» [17, 5].

Поділяв погляди польських прометеїстів на українське питання і С. Лось, відомий польський історик і публіцист. Головним завданням поляків він вважав невідкладну зміну наявного стану справ. С. Лось був переконаний, що «є реальністю двонаціональний, двомовний, двохобрядовий поділ слов'янського елементу… Невизнання на практиці цього стану речей, сформованого віками, призведе до постійних чвар, суперечок і неспокою з величезною шкодою – як моральною, так і матеріальною – для всіх мешканців терену» [18, 33].

Засадничим принципом вирішення національних проблем на східних землях бачив національний паралелізм і паритет, який успішно застосовувався у міжконфесійних взаєминах. Серед пропозицій, які відстоював, – мовна рівноправність, двомовність у суспільному житті, офіційний статус синьожовтих кольорів, заміна утраквістичних шкіл паралельно школами з польською та українською мовами, впровадження самоврядування і національних курій, відкриття українського університету у Львові, культурний і господарський рівноправний розвиток українського населення. Письменник намагався переконати читачів, що польському суспільству набагато вигідніший свідомий, організований українець, який має права і боїться їх втратити. У своїх висновках він спирався на історичний досвід європейських народів, а інші шляхи вважав згубними для Польщі. У статті «Про українське питання» констатував необхідність переходу польської національної політики з експансивних на позитивні настанови, спрямовував свої пропозиції до польських політиків, покладаючи на них відповідальність і зобов'язуючи їх зробити перші вирішальні кроки.

Найбільш загадковою постаттю авторського складу тижневика «Biuletyn Polsko-Ukraiński» виявився Константи Симонолевич-молодший. Інформацію про його життєвий шлях вдалося знайти лише в матеріалах до біографічного словника, зібраних у рукописній спадщині Ст. Лама, яка зберігається у Польській бібліотеці в Парижі[1].

У статті «Tragedja polskiego ukrainofilizmu» (1933, № 9) К. Симонолевич розглядав стан тодішнього польського українофільства – «розпорошені і принаймні незгармонізовані почини різних осіб і кіл у Польщі, що мають «українофільський характер» [22, 3]. Публіцист виокремив його дві визначальні риси – «непомірно молодий», що лише торує собі шлях, та рух «проти течії», оскільки «польське суспільство (не будемо пояснювати чому) характеризує взагалі українофобія (зрештою лише у сфері політики)» [22, 3]. Функціонування цього руху в Польщі автор порівнював зі «складом динаміту». Саме таким йому бачився стан польсько-українських відносин, причому як наслідок політичної діяльності обох сторін. Дії політиків, на думку публіциста, призвели не до розв'язання, а до крайнього загострення і дражливості, до фанатичної безкомпромісності. Причини такого катастрофічного стану проблеми К. Симонолевич убачав у фальшивих уявленнях про силу і значення суперника, які породили низку злочинних легенд. Публіцист підкреслював важливу інформаційну місію польського українофільства, розглядав його поза традиціями XIX ст. і надавав великого значення у майбутньому.

Публіцистичні виступи польських прометеїстів на сторінках часописів міжвоєнного періоду, особливо на шпальтах тижневика «Biuletyn Polsko-Ukraiński», мали велику інформаційну роль та опініотворчу функцію. Це був значний крок у бік кардинальної зміни вектора польсько-українських відносин і новий раціональний погляд на сутність міжнаціональних взаємин загалом. Річники видання (поза величезною культурною місією) дотепер можуть слугувати незамінним історичним джерелом.

1 У рукописах С. Лама зберігається автобіографія К. Симонолевича, надіслана з США. Там читаємо: «…Народився 5 серпня 1909 року в Петербурзі (Росія). Батьки – Константи і Лідія з дому Черенков. Батько за освітою орієнталіст, був автором праць про Китай і про політичні питання далекого Сходу, надрукованих у 1927-1939 роках. Освіта – польська гімназія в Харбіні, потім Варшавський університет і докторат з філософії. Перші 3 роки жив у Росії, потім 15 – в Китаї, 1927-1939 роки – у Польщі, 1939-1959 рр. – в Америці…» // BPP, St. Lam, sygn. 1264, s. 205-207.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bączkowski W. «Czy Zachód ?...» // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 20.

2. Bączkowski W. Element prowokacji w stosunkach Polsko-Ukraińskich // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 7.

3. Bączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich // Niepodległość. – 1986. – T. XIX.

4. Bączkowski W. Myśli o nowej Polsce // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 21.

5. Bączkowski W. Nacjonalizm // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 14.

6. Bączkowski W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestji ukraińskiej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1932. – № 1.

7. Bączkowski W. Na tle Gródka Jagiellońskiego // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1932/33. – № 2.

8. Bączkowski W. Niecelowe dyskusje // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 10.

9. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1935. – № 3.

10. Bączkowski W. Pod znakiem przełomu // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 11.

11. Bączkowski W. Rozważania teoretyczne na temat kwestji ukraińskiej i Polski współczesnej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 5.

12. Bączkowski W. Rozważania teoretyczne na temat kwestji ukraińskiej i Polski współczesnej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 6.

13. Bączkowski Wł. Zarys podstaw rozwiązania problematu ukraińskiego w Polsce // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1935. – № 7.

14. Biuletyn Polsko-Ukraiński. R. I. – Warszawa, 1932-33. – № 1.

15. Bocheński Aleksander Jak rozwiązać problem polsko-ukraiński // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 10 (249).

16. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1920-1939. – Wrocław, 1979.

17. Dunin-Borkowski P. Odpowiedź na ankiete Biuletynu (№ 5) // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 1 (240).

18. Łoś St. Odpowiedź na ankietę «Biuletynu» (№ 9) // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 4 (243).

19. Piłsudski J. Myśli // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 27.

20. Piłsudski R. Synteza ideologii mocarstwowej // «Bunt Młodych». – 1931. – № 7.

21. Strona poświęcona Włodzimierzowi Bączkowskiemu. Opracowania dotyczące Włodzimierza Bączkowskiego / Benefis polityki federacyjnej – Rozmowa z Włodzimierzem Bączkowskim: Data publikacji 09-kwi-2005 // www.omp.org.pl.

22. Symonolewicz K. jnr. Tragedja polskiego ukrainofilizmu // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 9.

23. Wasilewski L. O drogi porozumienia // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1932/33. – № 2.

24. Wasilewski L. Wnioski konjukturalne // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 24.

25. Wielka encyklopedia PWN. – T. 22. – Warszawa, 2004.

УДК 821.161.1'09

Ольга ЯРУЧИК
Волинський національний університет імені Лесі Українки

«ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ БЮЛЕТЕНЬ»: ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ТА ПРОГРАМА ВИДАННЯ

У статті автор розглядає передумови й історію створення «Польсько-українського бюлетеня». Підкреслюючи важливу роль, яку відігравав «Бюлетень» у тогочасних польсько-українських відносинах (30-ті рр. XX ст.), особливу увагу зосереджено на програмних положеннях видання.

Ключові слова: *діяльність, політика, концепція, польсько-українські стосунки.*

In the article an author examines pre-conditions and history of creation of «Biuletyn Polsko-Ukrainski». The important role of the «Biuletyn» is stressed out. The «Biuletyn» played an important role in Ukrainian-Polish relations at 30th of XX century. The special attention is concentrated on programmatic positions by edition.

Key words: *activity, policy, conception, Polish-Ukraine relations.*

W artykule autorka rozpatruje przesłanki oraz historię powstania «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego». Podkreślając ważną rolę, którą odgrywał «Biuletyn» w ówczesnych stosunkach polsko-ukraińskich (lata 30-te XX wieku), szczególną uwagę skupiono na założeniach programowych czasopisma.

Słowa kluczowe: *działalność, polityka, koncepcja, stosunki polsko-ukraińskie.*

Тижневик «Польсько-український бюлетень» був заснований у час чергового загострення українсько-польських відносин. Політика міжвоєнної Речі Посполитої створювала такий клімат, коли від обмеження прав українців, євреїв та інших національних меншин легко було перейти до переслідувань своїх земляків-поляків або будь-яких інших соціальних чи політичних груп, зокрема українців, які у відповідний момент не погоджувалися з офіційною лінією уряду.

Така бездарна національна політика польського уряду, яка провокувала напруження і політичне протистояння у суспільстві, підсилювана, з одного боку, національними уразами української меншини, фрустрованої і програшем у національно-визвольних змаганнях, і повним ігноруванням їхніх політичних і культурних прав, з другого – глибокою економічною кризою, не могла не впливати негативно на загальносуспільні настрої та культурне життя, зокрема на літературний процес та його відображення у періодичних виданнях. Саме до таких видань належав «Польсько-український бюлетень», який намагався не лише реагувати й аналізувати політичну ситуацію, а й впливати на неї.

«Польсько-український бюлетень» виходив у Варшаві з 1932 до 1938 рр., був присвячений найболючішому питанню національної політики II Речі Посполитої – українському, і ставив собі за головну мету залагодити викликане головно нею польсько-українське протистояння в суспільстві, пропонуючи новий тип польсько-українських відносин.

У 1932 р. настали певні зміни в організації прометеївського руху в Польщі. Після підписання договору з СРСР про антиагресію (листопад 1932 р.) керівництво руху перейшло до створеної 1930 р. так званої Експозитури 2, одного з найбільш самостійних відділень, яке належало до II (розвідувального) Відділу Головного штабу польського війська[1]. Ще раніше Експозитура 2 вирішила політично і фінансово підтримати чергову ініціативу польсько-українського діалогу, розпочату середовищем віддавна співпрацюючих з нею публіцистів, яких у Польщі вважали компетентними знавцями національної проблеми. Йшлося передусім про В. Бончковського[2], С. Папроцького, Л. Василевського, С. Стемповського й А. Бохенського.

В. Бончковський зазначав, що каталізатором посиленого вивчення польсько-українських стосунків у II Речі Посполитій стало потрясіння, викликане вбивством Т. Голувка 29 серпня 1931 р. У той час не виникало сумніву, що вбивство було: «zainspirowane przez wtyczkę bolszewicką w organizacji nacjonalistów ukraińskich ... mord był zakamuflowany zemstą za politykę polską w Galicji Wschodniej» [1, 119]. Це вбивство збільшило напруження в польсько-українських відноси-

1 Протектором Експозитури 2 був ген. Юліан Стахевич, директор Військового Історичного бюро.

2 Працівник Східного інституту, редактор квартальника «Wschód».

нах, бо було вбито найвидатнішого прометеївця і прихильника незалежності України.

Оскільки українські політики стояли перед вибором нової дороги, то було вирішено спробувати використати цей момент і скерувати їхні настрої у бік Польщі. Дії у цій сфері мали відбуватися у напрямку зміни в українському суспільстві настроїв небажання пізнати польську культуру та налагодження сталого інтелектуального контакту між найактивнішими групами польської та української еліти. Акцентувалося на потребі культурного зближення, зазначаючи одночасно на необхідності уникнення помилки, яку допустив воєвода Волині Г. Юзевський, прагнувши створити серед українців політичний рух яскраво полонофільського характеру [4, 191].

Власне з таких міркувань виникла ініціатива створення періодичного видання, яке мало стати трибуною обміну польсько-українських поглядів і одночасно внесло б у «burzliwą rzeczywistość ukraińską, nasyconą ... kolorem wybitnego antypolskiego nastawienia, nutę spokoju i objektywności w stosunku do polskiego kulturalnego, a co za tym [idzie – A.Ch.] również i państwowego życia» [4, 191]. Таким виданням став «Biuletyn Polsko-Ukraiński».

Головний редактор варшавського часопису зазначав, що ідея створення «Польсько-українського бюлетеня» зародилася «watmosferze myśli o kontrakcji wobec tych sił zewnętrznych, które nasze narody chcą jak najmocniej i na długo skłócić. Tak więc BPU powstał ze krwi Hołówki. I na od dawna wynoszonej myśli, iż głównym wrogiem niepodległości obu narodów jest imperializm Moskwy-Rosji Sowieckiej» [1, 119].

Реакція на «Польсько-український бюлетень» у польському суспільстві мала два спрямування. Перше – це вплив ідей авторів варшавського часопису на їхніх опонентів. У цьому також була заслуга інших наближених до «Бюлетеня» ідейних осередків, передусім «Бунту молодих» і пізніше «Політики» Єжи Ґедройця. У результаті до поглядів публіцистів «Бюлетеня» долучилося декілька осіб із молодшого покоління народної демократії. Тези групи «Польсько-українського бюлетеня» проникали також і до національно-радикальних угруповань. Навіть, як наголошує В.Бончковський, у Східній Галичині можна було помітити ознаки зменшення асиміляції [1, 127].

Друге – це неприйняття ідей порозуміння та зростання антиукраїнських настроїв у польських адміністративних колах у Галичині й на Волині, які були занепокоєні діями українського націоналістичного підпілля та швидким темпом розвитку українського сільськогосподарського життя. У переслідуванні українських націоналістів керівну роль відігравала місцева адміністрація, деякі військові чинники та частково духівництво. Варто зазначити, що до цього могла спричинитися надто гостра критика «Biuletynu» національної політики польських політичних сфер. Наприклад, публіцисти «Польсько-українського бюлетеня» своїх опонентів називали «pomniejszycielami Polski, wychowankami ducha zaborów, kreaturami galicyjskimi, człowieczkami ze szkoły hakaty, а політику польського уряду стосовно меншин – «tromtradracją nacjonalistyczno-narodową» [1, 127].

Редакційна колегія «Польсько-українського бюлетеня» намагалася не створювати підстав для підозри, що часопис пов'язаний з урядовими чинниками; громадська думка трактувала створення «Бюлетеня» як ефект самостійної ініціативи «україно фільської» групи польських публіцистів. Для створення вдаваного існування тилу в суспільного часопису було організоване Польсько-українське товариство, до якого увійшло багато визначних польських знавців національного питання, таких, як Л. Василевський, С. Седлецький, Я.С. Лось, К. Симонолевич (старший), К. Симонолевич (молодший), С. Папроцький, з українців – Р. Смаль-Стоцький, Є. Маланюк, П. Васиньчук та І. Кедрин-Рудницький.

Польський історик А. Хойновський указує на формальний зв'язок «Бюлетеня» з урядовою адміністрацією, однак не згадує про те, що варшавський часопис мав урядовий характер та був пропагандистським рупором II Відділу [4, 193]. А. Хойновський лише зазначає, що ініціатива заснування «Польсько-українського бюлетеня» належала II Відділу за погодженням з відповідними підрозділами Міністерства військових справ (Національний відділ), Міністерства закордонних справ (Східний відділ). Експозитура 2 проводила постійний контроль над політичною лінією видання. Усі важливі статті мусили бути спочатку затверджені Експозитурою 2, а статті, які стосувалися внутрішніх справ польської держави, ще й Міністерством військових справ [4, 193].

Було б спрощенням трактувати «Польсько-український бюлетень» як часопис урядового чи напівофіційного характеру; він становив скоріше платформу для тих сил в урядовому таборі й апараті влади, які визнавали: «w odniesieniu do

spraw ukraińskich ... prometeuszowską koncepcję... współdziałania w budowaniu niepodległego państwa ukraińskiego nad Dnieprem» [4, 191].

У сфері більш конкретних справ серед видавців і почесних керівників «Бюлетеня» була значна різниця у поглядах. Цього явища уникнути було неможливо, оскільки гроно співучасників (опосередкованих чи безпосередніх), які брали участь в редагуванні видання, складалося з людей різних середовищ і ментальностей: починаючи з досвідчених «практиків влади» і закінчуючи звичайними політичними мрійниками.

Душею «Польсько-українського бюлетеня» був його головний редактор В. Бончковський. Спільність поглядів поєднувала його з такими діячами, як Леон Василевський, Ян Станіслав Лось, брати Бохенські та меншою мірою – з Петром Дуніним-Борковським. Цих кілька осіб мали вирішальний влив на характер часопису, творячи свого роду політичну програму «Бюлетеня». Вони заперечували надане їм окреслення «україно філів», доводячи, що їхня позиція є результатом глибокого осмислення потреб державних інтересів Польщі. «Kochamy» Ukrainę ... do głębi własnej kieszeni, – писав В.Бончковський, – і nikt nam nie zarzuci braku szczerości w dbaniu o jej korzyści ... Wiemy, że moc nasza nie na pomniejszeniu sił ukraińskich (białoruskich czy litewskich) polega, lecz na wytknięciu wspólnego koryta biegu, we wspólnym wysiłku ekspansywnym, we wspólnym wyniesieniu zamkniętego naszymi granicami narodowymi międzymorza bałtycko-czarnomorskiego do roli wszechświatowej» [2, 89].

Метою видавців і авторів було не стільки негайне залагодження польсько-української напруги, зміна польського ставлення до українського питання, скільки проведення прогресивної лінії східної політики, що викликало велике роздратування польських націоналістів. «Z punktu widzenia naszej racji uważamy za politycznie celową współpracę z Ukraińcami, wychodzącymi z założeń wyłącznie ukraińskiej racji narodowej – t. zn. z Ukraińcami pełnoaktywnymi i reprezentującymi pełne zrozumienie dla czynu politycznego, a nie dla deklaracji słownej czy papierowej. Tych tylko Ukraińców uważamy za istotnych współtwórców każdorazowej sytuacji politycznej na terenie ukraińskim» [2, 91], – зазначав редактор тижневика у своїй книжці «Біля джерел занепаду і величі».

Далі В. Бончковський писав: «Ukrainę ukraińską można budować tylko z Polską i to tem realniej i rzeczowiej, im Polska będzie bardziej zainteresowana «materjalnie» w zagadnieniu ukraińskiem, im bardziej będzie «imperjalistyczna», im bardziej będzie zwracała oczy ku swej heroicznej przeszłości jagiellońskiej» [2, 92].

Розробляючи свою візію нової великої польської держави, публіцисти «Польсько-українського бюлетеня» з неспокоєм констатували, що східні землі становлять ахіллесову п'яту Речі Посполитої, а в разі зміни міжнародної ситуації слід сподіватися там нагальної активізації антипольських сил. Запобігти такій ситуації польська сторона може тільки через створення та проведення перспективної програми, не підпорядкованої різним потребам тієї чи іншої вертикалі апарату влади, яка б змогла зацікавити українців, що проживали на території Східної Речі Посполитої.

Програмною концепцією групи «Бюлетеня» було відкидання крайніх розв'язків: як національної асиміляції українців, так і відбудови української держави в автономному чи федеративному варіанті. На думку публіцистів «Польсько-українського бюлетеня», польський уряд мав намовити українців до лояльної співпраці через ліквідацію всіх об'єктивних обставин, які, розглядаючи з політичного та психологічного аспекту, змушували українців до ворожого ставлення до польської держави.

Один з найавторитетніших польських авторів «Польсько-українського бюлетеня» С. Лось пропонував, наприклад, застосувати у Східній Галичині принцип національного паралелізму і паритету, який передбачав би «pełne równouprawnienie języka ukraińskiego w urzędowaniu, zastosowanie dwujęzyczności w napisach i obwieszczeniach publicznych, likwidację utrakwizmu w szkolnictwie i zastąpienie go paralelizmem językowym w nauczaniu, wprowadzenie wojewódzkiego i powitowego samorządu, opierającego się na równoległych parytetowych kuriach narodowościowych, powołanie do życia wyższej uczelni ukraińskiej we Lwowie oraz poszanowanie odrębności ukraińskich organizacji gospodarczych i skłanianie ich do współpracy z organizacjmi polskimi» [5, 69].

Коло публіцистів варшавського часопису домагалося зміни психологічної настанови польської влади щодо української проблеми, а саме: припинення офіційного заперечення терміна «український», упровадження двомовних написів на українських державних установах, допущення української мови без обмежень до управлінь і відомств на національно змішаних територіях, викреслення із шкільних підручни-

ків фрагментів, які ображають українську національну гідність, а також без жодних перешкод дозволити користуватись національним прапором і виконувати патріотичні пісні [3, 192]. А. Бохенський пропонував також українські національні свята вважати державними, разом їх відзначати, надаючи їм, з одного боку, антиросійського й антирадянського характеру, а з другого – трактувати їх «святами поєднання».

У сфері політичних справ публіцисти «Польсько-українського бюлетеня» пропагували ідею впровадження на території, де проживали українці, самоврядування системи національних курій[3], а також окремих курій для поляків, українців та євреїв під час виборів до парламенту. «W ten sposób usunie się jedną z największych płaszczyzn tarć, a równocześnie zniesie terror szowinistów we własnych społeczeństwach i dopuści do swobodnej gry stronnictw, zamiast zmuszania do jednego bloku» [3, 194]. Для здійснення українських політичних прагнень необхідно було також припинити втручання польської адміністрації в роботу органів самоврядування.

Великого значення публіцисти «Бюлетеня» надавали врегулюванню економічних і освітніх питань. У першій галузі держава мала, на їхню думку, прагнути до послідовної урбанізації східних земель і повного врегулювання того господарства, а також опіки над українськими економічними організаціями й кооперативами та «doprowadzenie ich do współpracy z analogicznymi organizacjami polskimi przez tworzenie specjalnych parytetowych syndykatów, mających osiągać konkretne cele» [3, 224].

Натомість у сфері освітніх справ головний постулат групи «Польсько-українського бюлетеня» передбачав націоналізацію приватної системи шкіл. Пропонувалося також повторне відкриття українських шкіл (гімназії у Тернополі), знищених під час пацифікаційної акції.

Аналізуючи програму публіцистів «Польсько-українського бюлетеня», варто пам'ятати про час і обставини, в яких він був створений. У II Речі Посполитій було дуже мало людей, які орієнтувалися у проблематиці Сходу Європи, зокрема в українській, та які б розуміли, якою примітивною і політично злочинною була урядова політика супроти українців, підтримувана більшістю польського політично не грамотного суспільства. Те, що видавалося багатьом діячам, наближеним до Ю. Пілсудського, чимось очевидним і легким для здійснення на початку 20-х рр., у контексті ситуації середини 30-х рр. набирало часто постулатів радикального характеру. В оцінці можливостей змін у національній політиці польської держави публіцисти «Бюлетеня» були реалістами – не повторювали без критики пропозицій прометеївської публіцистики, сформованих у другій половині 20-х рр.[4].

Чи принесла б програма публіцистів «Польсько-українського бюлетеня» (у випадку втілення її в життя) тривалий спокій у польсько-українські стосунки, чи заспокоїла б потреби українського суспільства? Існує багато причин, щоб у цьому сумніватися, проте це запитання мусить залишитися без відповіді: відповідь на нього могло б дати тільки саме життя.

Безперечно, поява у міжвоєнному двадцятилітті XX ст. на сторінках польського часопису «Польсько-українського бюлетеня» української проблематики з прихильним її трактуванням була не стільки спробою пригасити польсько-українську напругу, скільки поступово змінити ставлення з боку прогресивної польської інтелігенції до українського питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich // «Niepodległość ». – 1986. – T. XIX. – S. 116-127.

2. Bączkowski W. U źródeł upadku i wielkości. Zagadnienie Kresów Wschodnich na tle dziejów polsko-moskiewskich... Zarys podstaw rozwiazania problematu ukraińskiego. – Warszawa, 1935.

3. Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1938.

4. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław, 1979.

5. Łoś S. Odpowiedź na ankietę // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 4. – S. 69-71.

3 У такій системі 50% мандатів дісталося б полякам, а другі 50% – українцям.

4 «Część publicystów próbowała ... zbagatelizować znaczenie problemu ukraińskiego w Polsce, sprowadzając go do rozmiarów lokalnego incydentu, który znajdzie swe rozwiązanie bez mała automatycznie, skutkiem dokonujących się w całym świecie zmian ustrojowych, rozwoju siły mocarstwowej Polski i zdobycia pełnej państwowej niepodległości przez Ukrainę; uważano więc, iż miraże wspaniałej przyszłości każą zapomnieć ludności ukraińskiej o bolączkach codziennego bytowania w państwie polskim» (Pod znakiem odpowiedzialności. Dziesięć wieczorów. Pod red. A. Skwarczyńskiego. – Warszawa, 1933. – S. 236).

УДК 94 (438)”1918-1939”

Paweł LIBERA
***Polska Akademia Nauk,* Warszawa**

„BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI” (1932-1938) – PISMO RUCHU PROMETEJSKIEGO

Artykuł przedstawia warunki powstania, funkcjonowania i likwidacji „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”, który był jednym z ważniejszych pism ruchu prometejskiego w Polsce w latach 1932-1938.
***Słowa kluczowe**: stosunki polsko-ukraińskie, „Biuletyn Polsko-Ukraiński”, ruch prometejski, kwestia ukraińska.*

The paper presents the conditions for the formation, operation and decommissioning of the „Biuletyn Polsko-Ukrainski”, which was one of the most important papers of the Promethean movement in Poland between 1932-1938.
***Key words**: Polish-Ukrainian relations, „Biuletyn Polsko-Ukrainski”, Promethean movement, Ukrainian question.*

Стаття представляє умови появи, функціонування та ліквідації „Польсько-українського бюлетеня”, який був одним із важливіших журналів прометейського руху у Польщі в 1932-1938 роках.
***Ключові слова**: польсько-українські стосунки, „Польсько-український бюлетень”, прометейський рух, українська справа.*

W historii stosunków polsko-ukraińskich „Biuletyn Polsko-Ukraiński” zajmuje szczególne miejsce. Był jednym z ważniejszych pism, które w latach 30. XX wieku starały się prowadzić trudne rozmowy polsko-ukraińskie i podejmowały próby pogodzenia interesów mniejszości ukraińskiej w II Rzeczypospolitej i interesów Państwa polskiego. W okresie międzywojennym „Biuletyn Polsko-Ukraiński” starał się pełnić rolę pisma, w którym nie tylko przybliżano polskiemu społeczeństwu literaturę, szeroko rozumianą kulturę i sztukę oraz historię Ukrainy, ale także starano się pisać i dyskutować o polityce i tematach jak najbardziej współczesnych. Dotyczyło to zarówno bieżącej polityki II Rzeczypospolitej wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce, jak i zagadnień polityki zagranicznej związanych ze sprawą niepodległości Ukrainy. O jego znaczeniu świadczy fakt, że po 1945 roku na emigracji było źródłem inspiracji dla wschodniej polityki paryskiej „Kultury”, a w schyłkowym okresie Polski Ludowej stało się inspiracją dla polskiej opozycji pragnącej poruszyć ten temat.

W ostatnich latach obserwujemy wzrost zainteresowania badaczy „Biuletynem Polsko-Ukraińskim”. W większości prac poświęconych ważnej analizie zawartość merytorycznej pisma nie wspomina się o prometejskim charakterze pisma. Informacje na ten temat pojawiały się zarówno w historiografii polskiej [29], jak i ostatnio w pracach historyków ukraińskich [44], ale nigdy nie zostały szczegółowo omówione. Poniżej postaram się przedstawić najważniejsze aspekty i związki pisma z ruchem prometejskim i prezentowanymi przezeń poglądami. „Prometejskość” „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego” przejawiała się w wielu aspektach i na różnych poziomach. Prometeizm był jedną z cech ideologicznego frontu polsko-ukraińskiego i przez to bardzo ważnym składnikiem pisma. Pismo było prometejskie zarówno z racji swych związków organizacyjnych, sposobu funkcjonowania, finansowania i prezentowanej linii politycznej.

Geneza „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”

„Biuletyn Polsko-Ukraiński” został stworzony przez działaczy ruchu prometejskiego, a jego celem było realizowanie i propagowanie określonego programu, dlatego też nie można zrozumieć linii politycznej pisma i wytłumaczyć jego ewolucji bez przypomnienia i wyjaśnienia sytuacji, w jakiej znajdował się ten ruch w latach 30.

Według Włodzimierza Bączkowskiego, redaktora naczelnego pisma, jednocześnie jednego z najwybitniejszych polskich działaczy prometejskich w latach 30. XX wieku, pojęcie ruch prometejski „określa wspólny front niepodległościowych przywódców i polityków, reprezentujących na emigracji ich uciśnione narody imperium rosyjskiego” [26, 28]. W dwudziestoleciu międzywojennym w praktyce oznaczało to współpracę obozu zgrupowanego przede wszystkim wokół Józefa Piłsudskiego z narodami zniewolonymi najpierw przez Rosję carską, a później przez ZSRR. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę politykę inspirowaną przynajmniej częściowo ideą prometejską można było realizować tylko do 1923 roku. W okresie kiedy między 1923 a 1926 rokiem Józef Piłsudski odsunął się od aktywnego udziału w polityce współpraca na tym polu prawie zupełnie zamarła. Dopiero w 1926 roku

nastąpił ponowny okres rozkwitu prac na odcinku prometejskim [21]. Współpraca odbywała się głównie na terenie stosunków zagranicznych, choć zaangażowany w nią był także i sektor wojskowy, w tym wywiad. II RP wspierała rządy emigracyjne lub przedstawicielstwa tych narodów, ich prasę i działania na płaszczyźnie dyplomatycznej, a do Wojska Polskiego przyjęto nowych oficerów kontraktowych: Gruzinów, Azerów, Ukraińców i Górali Kaukaskich.

W Polsce obok warszawskiego Klubu Prometeusz jedną z ważniejszych placówek skupiających w sobie prometejską działalność informacyjno-propagandową był Instytut Wschodni utworzony w 1926 roku. Funkcjonujące przy Instytucie Wschodnim międzyuczelniane Orientalistyczne Koło Młodych wydawało kwartalnik „Wschód-Orient" redagowany przez Włodzimierza Bączkowskiego [39]. Pismo skupiało się przede wszystkim na zagadnieniach ogólnoprometejskich z naciskiem na Daleki Wschód i Azję, podczas gdy w ruchu prometejskim bezsprzecznie największym i najważniejszym partnerem „polskich czynników" była Ukraina. W przeciwieństwie do innych narodów prometejskich takich jak np. Tatarzy Krymscy czy Nadwołżańscy albo Azerowie czy Górale Kaukascy przeszkodą w nawiązaniu skutecznej współpracy polsko-ukraińskiej była wspólna granica i fakt, iż w granicach II RP znalazły się terytoria zamieszkane zarówno przez ludność polską i ukraińską. Świadomość znaczenia zagadnienia ukraińskiego była widoczna w pismach bliskich współpracowników Józefa Piłsudskiego takich jak Leon Wasilewski, ale także w projektach utworzenia ukraińskiego dodatku do kwartalnika „Wschód-Orient".

Zamordowanie Tadeusza Hołówki 29 sierpnia 1931 roku w Truskawcu, jednego z najważniejszych polskich prometeistów, byłego szefa Wydziału Wschodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych i gorącego zwolennika współpracy i porozumienia polsko-ukraińskiego było punktem zwrotnym. Koła prometejskie, przeświadczone o politycznych motywach zabójstwa i stojącą za nimi „ręką sowiecką", postanowiły wzmóc swą aktywność na polu relacji polsko-ukraińskich. „Idea o uruchomieniu BPU powstawała w atmosferze myśli o kontrakcji wobec tych sił zewnętrznych, które nasze narody chcą jak najmocniej i na długo skłócić. (...) BPU powstał z krwi Hołówki. I od dawna wynoszonej myśli, iż głównym wrogiem niepodległości obu narodów jest imperializm Moskwy – Rosji Sowieckiej" – pisał po latach Włodzimierz Bączkowski [23, 117-119].

Nie wiadomo dokładnie, kto był autorem pomysłu utworzenia „BPU". Według informacji Wydziału II-b Oddziału II Sztabu Głównego inicjatywa miała pochodzić od kpt. Edmunda Charaszkiewicza, szefa Ekspozytury 2, ale nie posiadamy na to żadnych dowodów poza notatką informacyjną sporządzoną w 1937 roku przez pracownika kontrwywiadu wojskowego, który w żaden sposób nie był związany z ruchem prometejskim. O wiele bardziej prawdopodobną wydaje się natomiast informacja, że „dla nadania [pismu] charakteru ruchu, mającego za sobą poparcie opinii społecznej i politycznej ze strony obydwu narodów zorganizowane zostało Towarzystwo Polsko-Ukraińskie" [8]. Projekt stworzenia pisma będącego platformą dyskusji polsko-ukraińskiej i środkiem propagowania idei prometejskich przyjęli z aprobatą najbliżsi współpracownicy Marszałka Piłsudskiego: Walery Sławek i Leon Wasilewski [30, 210].

Funkcjonowanie i organizacja pisma

„Biuletyn Polsko-Ukraiński" ukazywał się od września 1932 roku do ostatnich dni 1938 roku, najpierw jako miesięcznik, później jako tygodnik. Łącznie ukazało się 289 numerów pisma redagowanego od samego początku do końca przez Włodzmierza Bączkowskiego.

Na początku, w styczniu 1933 roku, oprócz redaktora naczelnego Włodzimierza Bączkowskiego w redakcji pracował Konstanty Symonolewicz (junior) i Pawło Wasyńczuk. Formalnie nie zatrudniony, lecz bardzo aktywnie udzielał się także stypendysta Ukraińskiego Instytutu Naukowego, poeta Jewhen Małaniuk. Do końca roku, w związku z rozwojem pisma zatrudniono Małaniuka, stałego administratora Mieczysława Jaculewicza i Feliksa Zahorę-Ibiańskiego, zmniejszył natomiast swój udział w pracach redakcji Konstanty Symonolewicz junior, który został stypendystą-współpracownikiem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych w Warszawie. Pismo posiadało również stałego współpracownika i „ściśle poufnego" łącznika z UNDO w osobie Iwana Kedryna – Rudnickiego. Warto także odnotować fakt, że część zespołu redakcyjnego brała udział również w wydawaniu pisma „Wschód -Orient" [2]. W 1936 roku w związku z powstaniem nowego pisma prometejskiego „Myśli Polskiej" i zwiększeniem prac redakcyjnych „mini koncernu", kierowanego przez Bączkowskiego, w redakcji „BPU" zatrudniono dodatkowego pracownika, Stanisława Ciechomskiego, który już wcześniej udzielał się w redagowaniu tych pism [3].

Redakcja „BPU" pierwotnie mieściła się w budynku Instytutu Wschodniego w Pałacu Treppera. Na konferencji u Naczelnika Wydziału Narodowościowego MSW 25.X.1933 postanowiono, że

„BPU" powinno zostać wyodrębnione z terenu Instytutu Wschodniego i w związku z tym na przełomie października i listopada 1933 roku redakcja musiała przenieść się do lokalu na ul. Leszczyńskiej 9 m 71 [11], a w połowie 1935 roku, z racji oszczędności finansowych redakcja ponownie przeniosła się, tym razem do tańszego lokalu na Nowym Świecie 66 m. 13 [2].

Finansowanie pisma

W 1933 roku pismo wydawano pierwotnie w nakładzie od 2500 do 4000 egzemplarzy. W późniejszym okresie z reguły ukazywało się w nakładzie około 2000 egzemplarzy, a od numeru 166 do 223 pismo wychodziło w nakładzie od 1900 do 2000 egzemplarzy [1]. Andrzej Chojnowski pisze, że redakcja „BPU" „dbała skrupulatnie, by nie stworzyć podstaw do podejrzeń, iż pismo powiązane jest z czynnikami urzędowymi; opinia publiczna traktowała powstanie „Biuletynu" jako efekt samodzielnej inicjatywy „ukrainofilsko" usposobionej grupy publicystów polskich" [29, 192-193]. Redakcja zaś na łamach pisma przypominała że: „jest pismem zupełnie niezależnym, opartem o składki prywatne osób" [17]. W rzeczywistości było inaczej.

Jak świadczą infromacje Ekspozytury 2, znaczna część numerów była rozsyłana bezpłatnie lub w drodze wymiany z innymi pismami, dlatego też „Biuletyn Polsko-Ukraiński" nie był pismem samodzielnym finansowo. Był utrzymywany przede wszystkim z subwencji rządowych wypłacanych za pośrednictwem Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego.

Według danych na rok 1933 fundusze przeznaczone na utrzymanie pisma pochodziły z trzech źródeł: z dotacji Ekspozytury 2 (od 400 do 910 zł miesięcznie), Wydziału Wschodniego MSZ (brak danych) i Wydziału Narodowściowego MSW (od 100 do 300 zł miesięcznie). Z tytułu sprzedaży pisma i prenumerat uzyskiwano około 180 złotych miesięcznie, a około 120 złotych pochodziło z „ofiar" i składek przyjaciół [12]. Te ostatnie najprawdopodobniej były w rzeczywistości „ukrytymi subwencjami" polegającymi na wpłatach na konto pisma wykonywanymi przez pracowników Ekspozytury 2 podającymi określone nazwiska/pseudonimy [4]. W 1935 roku zwiększono także stałą dotację dla pism wydawanych przez Bączkowskiego: „BPU" i „Wschodu-Orientu" o 500 złotych [6]. Te formy finansowania pisma nie były jednak wystarczające. W aktach Ekspozytury 2 napotykamy liczne informacje o przyznawaniu pismu dodatkowych, najczęściej jednorazowych dotacji. I tak, na przykład, w czerwcu 1934 roku kapitan Charaszkiewicz udzielił Bączkowskiemu jednorazowego subsydium w wysokości 90 złotych w celu pokrycia długów wynikających z druku numerów okolicznościowych, broszury Pawła Zajcewa pt. „Szewczenko i Polacy" oraz wypłaty różnych honorariów autorskich, w tym dla Jana Parandowskiego. W tym samym okresie przyznano także dodatkowe fundusze w wysokości 400 złotych łącznie w celu wyprawy W. Bączkowskiego i E. Małaniuka do Berlina, gdzie mieli nawiązać konktaty z działaczami ukraińskimi [13]. Również z okazji wydania 100 numeru pisma Ekspozytura 2 przyznała Bączkowskiemu w marcu 1935 roku dodatkowe subwencję w wysokości 600 zł [5]. Jednorazowych subwencji na wydawanie pisma i publikacji książkowych tekstów ogłoszonych przez Bączkowskiego w „BPU" udzielano również w następnych latach.

Autonomia redakcyjna Bączkowskiego

Problem autonomii redakcyjnej, jaką dysponował Włodzmierz Bączkowski w redagowaniu pisma, wzbudza do dziś duże emocje. Rola, jaką odegrał „Biuletyn Polsko-Ukraiński" w stawianiu trudnych pytań i podejmowaniu zagadnienia dotyczącego sprawy ukraińskiej przede wszystkim w polityce wewnętrznej II RP, wydaje się nie do pogodzenia z jakąkolwiek formą kontroli pisma przez czynniki rządowe. Z drugiej strony, należy postawić pytanie, czy pismo prawie całkowicie finansowane z funduszy rządowych, głównie pochodzących z MSZ i Oddziału II, ale także MSW, mogło być samodzielne w podejmowaniu tak trudnych i pełnych emocji zagadnieniach?

Na publikowane w Polsce Ludowej zarzuty historyków o kontrolowaniu ruchu prometejskiego i samego pisma przez Ekspozyturę 2 Włodzimierz Bączkowski odpowiadał, że nie zdarzyło się, aby poddawał artykuły pod ocenę pracowników Ekspozytury 2. Z kolei Piotr Ireneusz Maj w oparciu o akta Ekspozytury 2 w swej monografii Instytutu Wschodniego stwierdził, że było zupełnie inaczej [39]. Czy Bączkowski rzeczywiście „biegał z teczką" do kapitana Charaszkiewicza?

Wydaje się, że pomimo wyraźnych braków w dokumentacji archiwalnej dysponujemy pewnymi elementami umożliwiającymi sformułowanie bardziej złożonej odpowiedzi. Pomijając fakt istnienia cenzury prasowej w tym okresie, należy pamiętać, że pismo finansowane w przeważającej cześci z funduszy rządowych nie mogło posiadać zupełnej autonomii, gdyż zostało stworzone w określonym celu i miało realizować określone zadania. Trudno oczekiwać, aby było inaczej. Z notatki referenta Józefa Skarżyńskiego, zajmującego się pismem

przez cały okres, kiedy było wydawane, wynika, że teksty zatwierdzał Bączkowski. Dotyczyło to zapewne materiałów o charakterze nie wzbudzającym emocji i możliwości różnych analiz: tekstów dotyczących kultury, poezji itp. Inaczej postępowano w przypadku tekstów poruszających bardziej aktualne zagadnienia. „Oddawanie do druku szczególnie drażliwych artykułów lub notatek uzgadnia redaktor Bączkowski od samego początku istnienia „Biuletynu" – osobiście bądź z Szefem Eksp. 2, kpt. Charaszkiewiczem, bądź też z Wydziałem Wschodnim MSZagr., a niekiedy sam p. Min. Schaetzel daje wyraźne dyrektywy co do rodzaju artykułów" – stwierdzał Józef Skarżyński w notatce wewnętrznej Ekspozytury 2. Jako przykład bezpośredniej ingerencji pułkownika Schaetzla miał Bączkowski przypomnieć wstrzymanie jego artykułu o pakcie polsko-sowieckim o nieagresji [7], a z kolei Skaryżński zanotował, że we wrześniu 1933 roku podczas nieobecności kpt. Charaszkiewicza teksty artykułów przed publikacją były dostarczane przez Bączkowskiego Józefowi Skarżyńskiemu, pracownikowi Ekspozytury 2, który omawiał je ze swoim szefem, rotmistrzem Glińskim [20]. Czy oznacza to, że Ekspozytura 2 albo Wydział Wschodni MSZ był cenzorem „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego"?

Wydaje się, że w rzeczywistości chodziło raczej o wspólne ustalanie linii politycznej pisma i o osiągnięcie kompromisu możliwego do zaakceptowania przez inne ośrodki decyzyjne, niż o rodzaj cenzora dopuszczającego bądź odrzucającego poszczególne artykuły. Rzecz jasna, dyskusja Bączkowskiego z Charaszkiewiczem lub Schaetzlem nie była zapewne dyskusją równych sobie partnerów, ale też należy pamiętać, że wśród tych trzech postaci – podobnie jak wśród zajmujących się tymi sprawami pracowników Ekspozytury 2 – nie było znaczących rozbieżności w stosunku do ruchu prometejskiego i idei prometejskiej. Z kolei Bączkowski miał zapewne świadomość, że pewne naciski i zalecenia formułowane przez nich w stosunku do linii politycznej pisma nie były dowodem złej woli, ale nacisków, na jakie sami byli narażeni. Świadczą o tym chociażby słowa Józefa Łobodowskiego, który współpracował z „Biuletynem Polsko-Ukraińskim" w ostatniej fazie jego istnienia [38, 155].

Pierwsze zastrzeżenia do linii politycznej „BPU"

Pierwsze zastrzeżenia co do linii politycznej pisma pojawiły się już w sierpniu 1933 roku. Zostały zgłoszone przez zastępcę Szefa Oddziału II i dotyczyły serii artykułów na temat Huculszczyzny opublikowanych w piśmie w numerach 11-13, które rzekomo miały na celu „paraliżowanie (...) akcji huculskiej gen. Kasprzyckiego" [8]. Te pierwsze numery pisma spotkały się także z negatywną opinią i zastrzeżeniami gen. Kordiana Zamorskiego, który w długim liście do zastępcy Szefa Oddziału II, podpułkownika Englichta twierdził, że pismo ulega prądom ukrainofilskim i tworzy fałszywy obraz Ukrainy zupełnie sprzeczny z interesami Państwa Polskiego. Kordian Zamorski posuwał się nawet do stwierdzenia, że jeżeli pismo ma wychodzić w takim charakterze, jak dotychczas, to lepiej, żeby w ogólne się nie ukazywało, a list swój zakończył słowami: „Chęć przelicytowania się w ustępstwach i komplimentach w stosunku do Rusinów, którzy dotychczas milczą, doprowadza do ogłupienia i uświnienia" [9].

Po tych monitach Ekspozytura 2 zaleciła Bączkowskiemu złagodzenie tonu artykułów i omijanie „zagadnień spornych", takich jak problem Huculszczyzny czy Łemkowszczyzny oraz przestrzegania „ścisłej konspiracji współpracy oficjalnych czynników polskich z redakcją". Niemniej zdawano sobie zapewne sprawę, że podobne interwencje mogą mieć także miejsce w przyszłości, szczególnie w niezwykle delikatnych i pełnych emocji stosunkach polsko-ukraińskich na Kresach. Aby uniknąć podobnych tarć i ograniczeń w redagowaniu pisma, kapitan Edmund Charaszkiewicz zaproponował ustalić zasady współpracy i poglądy „zainteresowanych czynników polskich" w odniesieniu do linii politycznej pisma. Porozumienie miał osiągnąć Bączkowski podczas spotkania z premierem, natomiast wcześniej miała się odbyć dyskusja osób zainteresowanych i znających tę tematykę, a związanych z Oddziałem II Sztabu Generalnego, MSZ, IBSN, MSW i MWRiOP. Na kolejnych spotkaniach, które miały miejsce w październiku 1933 roku, omawiano szczegółowo dotychczasową linię polityczną i zawartość pisma [7]. Brak dokumentacji uniemożliwia stwierdzenie, jaki był efekt tych spotkań, poza sugestią wydzielenia lokalowego „BPU" z terenu Instytutu Wschodniego w celu głębszej konspiracji. W 1935 roku Bączkowski miał spotkać się z ministrem spraw wewnętrznych Zyndramem-Kościałkowskim, ale tu również brak informacji, czy doszło do spotkania i jaki był jego efekt. To wszystko upoważnia nas jedynie do stwierdznia, że starano się osiągnąć jakieś porozumienie i wypracować spójną linię polityczną dla pisma. Jeśli wierzyć późniejszym słowom Bączkowskiego i Charaszkiewicza, do takich ustaleń nie doszło [28].

Prometeizm na łamach „BPU"

Prometeizm był rozwinięciem federacyjnych koncepcji Józefa Piłsudskiego, a polegał na bliskiej współpracy z emigrantami ludów podbitych przez Związek Sowiecki i nieustannie dążących do niepodległości. Prometeizm zakładał współpracę wszystkich ludów otaczających terytorium Związku Sowieckiego sięgając w najlepszych chwilach od Finlandii poprzez Ukrainę, Iran i Kaukaz aż po Japonię. Celem było odzyskanie niepodległości dla państw i narodów, które ją utraciły, a tym samym rozbicie imperium sowieckiego na części. Z punktu widzenia „prometeizmu polskiego", który był „doktryną polityczną liczenia się z procesami rozkładu Rosji, jako zjawiskami o zasadniczym dla nas znaczeniu", umożliwiał on przede wszystkim położenie kresu zagrożeniu płynącemu ze wschodu [22].

I choć wiadomo obecnie, że „prometeizm nigdy nie stał się oficjalną doktryną polskiej polityki zagranicznej. Był użytecznym instrumentem polskiej polityki wschodniej" [34, 366], to szczególnie od 1926 roku działania prometejskie były popierane i rozwijane przez „czynniki rządowe". Była to doktryna przede wszystkim polityczna, mająca jednak przełożenie również i na działalność kulturalną, w dużej mierze finansowaną przede wszystkim przez Ekspozyturę 2 Oddziału II Sztabu Głównego oraz Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Poza utrzymywaniem kontaktu z ośrodkami opozycyjnymi, przesyłaniem kurierów, starano się w sposób jawny propagować ideę prometeizmu przede wszystkim wśród elit i studentów. Częściowe zakonspirowanie otwartej działalności prometejskiej nastąpiło po podpisaniu polsko-sowieckiego paktu o nieagresji w 1932 roku. Ograniczono wówczas przede wszystkim działania na polu stosunków międzynarodowych i otwarte udzielanie poparcia przez II RP emigracyjnym rządom i przedstawicielstwom narodów prometejskich. Nie wpłynęło to jednak w stopniu znaczącym na wolność wypowiedzi prasy polskiej, która te problemy poruszała bez większych ograniczeń, natomiast ze względów zrozumiałych pisma te nie mogły być kojarzone z administracją państwową.

Nie było tajemnicą, że znaczna część redaktorów i autorów artykułów publikowanych na łamach „BPU" była związana z ruchem prometejskim, a wielu z nich nawet z Klubem Prometeusz. Klub powstał w 1928 roku jako filia działającego już w Paryżu klubu „Promethée". Zdominowany przez emigrantów ukraińskich od początku miał niezwykle elitarny charakter. Członkami rzeczywistymi było tylko 27 najwybitniejszych emigrantów narodów prometejskich w Polsce, Polacy mogli być tylko członkami honorowymi. Pierwotnie wśród 19 członków honorowych można było spotkać takie nazwiska jak Stanisław Siedlecki, Stanisław Stempowski, Adam Koc czy Janusz Jędrzejewicz [35, 120]. W późniejszym okresie dołączył do ich grona także i Włodzimierz Bączkowski. Nie znaczy to jednak, że w Klubie nie pojawiali się inni współpracownicy pisma. Wiadomo, że w spotkaniach organizowanych w Klubie Prometeusz brał czynny udział jako referent między innymi Józef Łobodowski, [43, 153]. Wielu spośród autorów piszących na łamach „BPU" zostało także wymienionych w referacie o zagadnieniu prometejskim 1940 roku podpułkownika Edmunda Charaszkiewicza. Wśród działających w pracach prometejskich, na odcinku społeczno–politycznym wymieniał on Łobodowskiego tuż obok Włodzimierza Bączkowskiego, prof. Oskara Haleckiego, Olgierda Górkę, Marcelego Handelsmana czy Mariana Zdziechowskiego [28, 74].

Włodzimierz Bączkowski po lata wspominał: „BPU", „Wschód-Orient" i inne wydawnictwa tego mikro-koncernu stanowiły składnik działu polskich prometejskich organizacji i periodyków społecznych, badawczych i młodzieżowych w ogólno-prometejskim froncie. Jako cząstka większej całości, wszystko to, co odnosiło się do frontu prometejskiego w sensie ideologicznym, finansowania i wpływów odgórnych, odnosiło się do BPU i do innych pism zespołu" [23, 123].

O powiązaniach pisma z ruchem prometejskim można było bardzo łatwo się przekonać już po pobieżnym nawet przekartkowaniu kilkunastu numerów. Regularnie przypominano wielkie postacie ruchu prometejskiego: Józefa Piłsudskiego, Symona Petlurę, Tadeusza Hołówkę czy Leona Wasilewskiego akcentując ich działalność na tym polu. Ponadto program prometejski był nieustannie obecny na łamach pisma. Oprócz informowania o działalności międzynarodowej i protestach Ligii Prometeusza, w sposób subtelny informowano o prześladowaniach sowieckich w innych krajach, które pozbawiono niepodległości po 1918 roku. W szczególny sposób starano się przedstawić rolę i znaczenie Ukrainy w ruchu prometejskim, pisał na ten temat już w pierwszym numerze „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" Włodzimierz Bączkowski: „Gruzja, Azerbejdżan, Kaukaz Północny, Turkiestan, Ukraina i inne, tworząc tzw. Front prometejski, są ową siłą działającą w terenie, mogącą zmienić oblicze Wschodniej Europy. Głownym jednak kluczem do rozwiązania tego zagadnienia, zasadniczym elementem całego frontu, mogącym gruntownie przekształcić układ sił

jest Ukraina, warunkująca poza tem w dużej mierze możliwości niepodległościowe dla Kaukazu" [24].

Artykuły poświęcone propagowaniu idei prometejskich na łamach pisma miały bardzo różny, wszechstronny charakter. Od typowo historycznych przypominających polskie i m. in. ukraińskie tendencje prometejskie w odległej nawet przeszłości [41] po teksty związane z polityką bieżącą. Najwięcej na te tematy pisał sam redaktor naczelny, ale, oprócz artykułów autorstwa Włodzimierza Bączkowskiego, należy przede wszystkim przypomnieć artykuły Mykoły Trockiego publikującego pod pseudonimem Mykoły Dańki. Ten aktywny działacz ukraińskiej emigracji politycznej mieszkając w Genewie nadsyłał bardzo interesujące rozważania o polityce międzynarodowej i ruchu prometejskim. Wśród jego tekstów można przypomnieć m. in. artykuł, w którym porównywał starcie między nacjonalizmem a bolszewizmem i zdecydowanie opowiadał się za udziałem prometeizmu po stronie tego pierwszego [31]. Na łamach „BPU" analizowano także działania japońskie na Dalekim Wschodzie i zainteresowanie ludów prometejskich, które w Japonii widzieli nadzieję na odzyskanie niepodległości [33]. Pisząc o międzynarodowym wymiarze prometeizmu starano się także ukazać konsekwencje tej postawy w polityce wewnętrznej II RP, szczególnie popierając tzw. eksperyment wołyński prowadzony do wiosny 1938 roku przez bliskiego Piłsudskiemu wojewodę łuckiego, Henryka Józewskiego. Na łamach pisma Stanisław Paprocki twierdził, że pakt o nieagresji nie zmienił „struktury międzynarodowego położenia Rzeczypospolitej (...) [jest on] najzupełniej uzasadniony wymaganiami aktualnej polskiej polityki zagranicznej, w niczem nie zmienił, bo zmienić nie powinien był stosunku państwa polskiego do państw bałtyckich, Rumunji i narodów niewyzwolonych z pod hegemonji moskiewskiej, narodów ukraińskiego, białoruskiego, Północnego Kaukazu, Gruzji i Azerbejdżanu". I dalej precyzował swe poglądy w stosunku do Ukrainy pisząc, że w walce o wolnośc na terenie Ukrainy sowieckiej obydwa narody, polski i ukraiński, powinny być zainteresowane współpracą, a z takiej polityki zagranicznej powinny wynikać wnioski dla polityki wewnętrznej. Wszystkie narody w II RP powinny być traktowane na równi i nie powinne być uzależnione od nastrojów tej ludności [40].

Obszernie i bardzo często informowano o życiu politycznym i kulturalnym Ukraińców na całym świecie, ale ze szczególną sympatią i częstotliwością pisano o Ukraińcach na Dalekim Wschodzie, w tzw. Zielonym Klinie, gdzie sprzyjająca polityka Japonii budziła nadzieje na praktyczne zastosowanie głoszonych ideałów prometejskich [30]. Ponadto, nie bez znaczenia jest także fakt, że w „BPU" ukazywały się reklamy i zachęta redakcji do zakupu takich pism, jak przede wszystkim „Wschód-Orient", pismo wydawane oficjalnie przez Orientalistyczne Koło Młodych, które nie kryło swego prometejskiego charakteru i najważniejsze, sztandarowe pismo prometejskie ukazujące się w Paryżu w języku francuskim „Le Promethee" [16]. Publikowano także informacje i odezwy Ligii Prometejskiej [18].

Likwidacja „BPU"

„Biuletyn Polsko-Ukraiński" istniał prawie pięć lat. W drugiej połowie 1938 roku podjęto decyzję o likwidacji pisma, którego ostatni, 288/289 numer ukazał sie 25 grudnia tego roku [39, 144-146].

Atmosfera wokół pisma gęstniała już od 1936/1937 roku. Zastrzeżenia formułowane przez zwolenników ostrego kursu wobec mniejszości w II RP zmuszały redaktorów i wydawców do częściowego ustępowania pola. Widocznym znakiem wywierania nacisków na redakcję pisma był między innymi fakt, że jeden z autorów, publicysta, poeta i tłumacz Józef Łobodowski teksty publicystyczne na tematy polityczne musiał podpisywać pseudonimem „Stefan Kuryłło". Nie wiadomo dokładnie, kto interweniował w tej sprawie, ale pisarz sam twierdził, że naciski te były spowodowane jego tekstami poświęconymi sprawom ukraińskim. Nigdy nie napisał, o kogo chodziło, a jedynie podkreślał, że używanie pseudonimu mu narzucono – i wyraźnie podkreślał, że nie była to redakcja pisma – jeżeli chciał dalej publikować w „BPU" takie materiały – na dawnych warunkach, podpisując się imieniem i nazwiskiem publikował teksty poświęcone kulturze i literaturze ukraińskiej oraz wiersze i tłumaczenia poetów ukraińskich [38, 153].

Ewolucja sytuacji wewnętrznej w II RP objawiła się między innymi w odwołaniu Henryka Józewskiego w kwietniu 1938 roku z Łucka pod naciskiem kół wojskowych. Wtedy również z nim z Wołynia wyjechał redaktor wspierającego Józewskiego pisma „Wołyń" Józef Łobodowski. Biorąc pod uwagę również poprzednie zastrzeżenia co do linii politycznej «BPU» pismo znalazło się w trudnej sytuacji. „Wzmaganie się wojowniczości polskich nurtów opozycyjnych w Galicji i na Wołyniu, zaniepokojonych dużym rozwojem ukraińskiego życia gospodarczego oraz akcjami ukraińskiego podziemia nacjonalistycznymi" – pisał Bączkowski. Nie tylko, bo również: „należy przyznać się, że do tej postawy przyczyniła się również nasza zbyt ostra

w tonie krytyka polityki narodowościowej polskich sfer politycznych" [23, 127].

Najpoważniejsze zastrzeżenia wobec linii politycznej „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" pojawiły się na pod koniec 1937 roku w związku z ankietą o stosunkach polsko-ukraińskich ogłoszoną w numerze 10. Podstawą do zastrzeżeń był obszerny referat opracowany w Wydziale II-b Oddziału II Sztabu Głównego 27.XII.1937 roku. Pierwszy raport o działalności i linii politycznej pisma Charaszkiewicz wraz z Józefem Skarżyńskim złożyli ustnie przed Szefem Oddziału II 13 stycznia 1938 roku. Tego samego dnia otrzymali referat opracowany w Wydziale II-b Oddziału II, w którym poza przedstawieniem historii powstania i szczegółowym opisaniem zawartości ważniejszych artykułów przypomniano także zarzut „ukrainofilstwa" padający ze strony sfer „prorządowych". Po referacie Charaszkiewicza w sierpniu 1938 roku Szef Oddziału II Sztabu Głównego zanotował, że: „Biuletyn Polsko-Ukraiński" nie może zawierać ataków na czynniki rządzące w Polsce. Nie może też zawierać wypowiedzi, któreby mogły nasunąć czytelnikowi taką interpretację" [10].

Najprawdopodobniej okazało się to niewystarczające i zapewne na jesieni 1938 roku podjęto decyzję o likwidacji pisma, a dokładniej mówiąc o przekształceniu go w miesięcznik „Problemy Europy Wschodniej". Brak informacji o likwidacji pisma w dokumentacji archiwalnej, dlatego jej szczegółowe kulisy pozostają nieznane. Na łamach ostatniego numeru „BPU" zmianę formuły tłumaczono ewolucją czasów i stwierdzeniem, że na miejscu postulatu przekonywania mas pojawił się postulat, aby trafiać i starać się przekonać o swoich poglądach elity. Dosyć niepokojąco natomiast brzmiał koniec notatki redakcyjnej, gdzie stwierdzono, że: „Miesięcznik będzie reprezentować dalszy ciąg ideowo-politycznych założeń „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego", podniesionych jeno na wyższy poziom rozważań, wolniejszych od przejściowych i nieistotnych rozgrywek dnia codziennego" [19].

„Z coraz większym trudem znajdowaliśmy przychylne ucho u władz wyższych. Trzymaliśmy się w dużym stopniu rozpędem pierwszych lat, legendą tajemniczego poparcia. Z końcem r. 1938 musieliśmy zawiesić wydawnictwo tygodnika „Biuletyn Polsko-Ukraiński" i na jego miejsce założyć miesięcznik „Problemy Europy Wschodniej" nadając mu mniej polityczny i bardziej naukowy charakter" – wspominał bardzo powściągliwie po latach redaktor naczelny „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" [27, 91]. Można tylko przypuszczać, że działacze prometejscy ulegli naciskom, aby przynajmniej częściowo ochronić reformę ruchu prometejskiego, jaką starali sie przeprowadzić w drugiej połowie lat 30. i otrzymać akceptację swych postulatów przez najwyższe władze w Polsce. Wybuch drugiej wojny światowej przerwał gwałtownie te prace [36].

Czy „PEW" były kontynuacją „BPU"?

Pierwszy numer „Problemów Europy Wschodniej" ukazał się w styczniu 1939 roku, łącznie ukazało się 7 zeszytów, w tym ostatni podwójny (nr 7-8). Powstanie „Problemów Europy Wschodniej" tłumaczono zmianą sytuacji międzynarodowej spowodowanej osłabieniem Rosji i „dynamizmem współczesnych" Niemiec. W związku z tym „Aktualizacja sprawy ukraińskiej nad Dnieprem jest bodaj najważniejszą dla Polski konsekwencją tych przremian, pobudzanych również przez antyrosyjską postawę Japonii". Oznaczało to jednak wyraźne odejście poruszania od zagadnienia sytuacji mniejszości ukraińskiej w II RP i kontynuację jedynie wątku prometejskiego w polityce zagranicznej, a Ukrainy szukano nad Dieprem. Jednocześnie czytelników „BPU" starano się uspokoić zapewnieniami, że: „Problem ukraiński będzie zajmował główne miejsce w tematyce pisma", a „Miesięcznik będzie reprezentował polityczno-ideowe założenia znane z „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego", którego jest kontynuatorem (...)" [20].

Jednakże zmiany w zawartości i linii politycznej pisma były dostrzegalne. Pomimo, iż nie było ograniczeń w pisaniu o prometeiźmie i niepodległej Ukrainie [25], to, zgodnie z zapowiedziami, poszerzono krąg zainteresowań o Europę Środkową i Południową i w związku z tym siłą rzeczy sprawom ukraińskim przypadło o wiele mniej miejsca, niż wcześniej. Średnio na kilka tekstów publikowanych w każdym zeszycie od jednego do trzech poświęcano szeroko rozumianym sprawom ukraińskim, to znaczy łącznie z kulturą, historią i literaturą ukraińską. Zagadnień związanych z mniejszością ukraińską w II RP nie poruszano w ogóle, pojawiały się jedynie śladowo w pojedynczych tekstach [32].

Również wśród autorów artykułów miały miejsce pewne zmiany. Pozornie publikowano teksty tych samych autorów, m. in. J. Lipowieckiego, P. Dunina-Borkowskiego, W. Bączkowskiego, częściej pojawiał się na łamach Feliks Zahora-Ibiański, Stefan Kuryłło (Józef Łobodowski), ale łatwo można zauważyć, że pismo straciło część niezwykle cennych współpracowników, przede wszystkim Ukraińców. Nie pojawiał się już na jego łamach ani Kedryn-Rudnicki, ani poruszający głównie zagadnienia

związane z ruchem prometejskim Mykoła Trocki (Mykoła Dańko) czy Mykoła Kowalewski, specjalizujący się w zagadnieniach narodowościowych. Nie miał wątpliwości co do oceny nowego pisma Józef Łobodowski, który wcześniej współpracował aktywnie z «BPU», a od 1939 roku z „PEW". „Gdy tygodnik zamienia się w miesięcznik – to już niedobrze. Nowe pismo było niby w zasadzie kontynuacją „Biuletynu", ale tylko w zasadzie. Mniej uwzględnia spraw aktualnych, bieżącej polityki, więcej historii i teoretycznych rozważań. Ci, od których zależała decyzja, jak gdyby przyznawali się tym pociągnięciem do poniesionej klęski. Bączkowki nadrabiał miną, ale wszyscy dobrze wiedzieliśmy, co to znaczy", – twierdził Józef Łobodowski [36, 155].

* * *

Swego rodzaju epilogiem prometejskiego wątku w „Biuletynie Polsko-Ukraińskim" było zwrócenie uwagi na ten wątek po 1945 roku, kiedy działaczy związanych z ruchem prometejskim dotykały rozmaite represje [37]. W styczniu 1951 roku w Oddziale VII (Biura Studiów) Głównego Zarządu Informacji Wojska Polskiego stworzono obszerne opracowanie poświęcone działalności Ekspozytury 2, ze szczególnym uwzględnieniem działalności prometejskiej, które następnie w ramach współpracy wywiadów polskiego i sowieckiego zostało przesłane do ZSRR [15]. Osobny rozdział tego opracowania poświęcono właśnie „Biuletynowi Polsko-Ukraińskiemu".

LITERATURA

1. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5554, Biuletyn Polsko-Ukraiński.
2. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5558, Notatka Ekspozytury L. dz. 2654/II/2/35 z 26.X.1935.
3. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5558, Notatka Ekspozytury L. dz. 2698/II/2/36 z 23.V.1936.
4. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5558, Notatka Ekspozytury L.dz. 1814/II.Inf./2/III/32 z 30.XII.1932.
5. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5558, Notatka Ekspozytury L.dz. 906/II/2/35 z 24.IV.1935.
6. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5558, Notatka Ekspozytury L.dz. 2393/II/2/35 z 2.X.1935.
7. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, Notatka Ekspozytury L. dz. 1386/II/2/33 z 29.IX.1933.
8. CAW Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, Pismo ppłk. Englichta do ktp. Charaszkiewicza, 2.VIII.1933.
9. CAW Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, Gen. Kordian Zamorski do ppłk. Englichta, 2.IX.1933.
10. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, Załącznik do aktu Ekspozytury 2 L. dz. 1029/II/2/38 z 28.III.1938. Biuletyn Polsko-Ukraiński – Referat Wydziału II-b.
11. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, Notatka Ekspozytury 2 L.dz. 2116/II/2/33 z 31.XII.1933.
12. CAW Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, W. Bączkowski, Nota sprawozdawcza za rok 1933.
13. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, Notatka Ekspozytury L.dz. 1289/II/2/34 z 30.V.1934.
14. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 5577, Notatka Ekspozytury L. dz. 1029/II/2/38 z 28.III.1938.
15. RGVA, f. 461, op. 1, d. 1.
16. „BPU". – Rok II 1933. – Nr 1(3); „BPU". – Nr 5 (40), 4.II.1934. – S. 12.
17. Cui bono? – „BPU". – Rok II 1933. – Nr 1(3). – S. 43-44.
18. Memoriał „Prometeusza" (złożony w dn. 20.I.1937) do Jego Ekscelencji Sekretarza Ligii Narodów // „BPU". – Nr 5 (196), 31.I.1937. – S. 56.
19. Od Redakcji // „BPU". – Nr 49-50 (288-289) z 25.XII.1938. – S. 1.
20. Od Wydawnictwa // „PEW". – Nr 1, styczeń 1939. – S. 1.
21. Sprawozdanie T. Hołówki dla MSZ RP z pobytu w Konstantynopolu w celu aktywizacji działalności kaukaskich organizacji emigracyjnych, 21.VII.1926 // Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – T. V.. – Warszawa, 1966. – S. 29-35.
22. Bączkowski W. Czy prometeizm jest fikcją i fantazją? // „PEW". – Nr 3. – 1939, przedruk w J. Kloczkowski, P. Kowal (oprac.), W. Bączkowski o wschodnich problemach Polski. – Kraków, 2000. – S. 135-154.
23. Bączkowski W. Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich, „Biuletyn Polsko-Ukraiński" // „Niepodległość". – T. XIX. – Londyn-Nowy Jork, 1986.
24. Bączkowski W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestji ukraińskiej // „BPU". – Nr 1. – 1932 .– S. 8-13.
25. Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski (uwagi propedeudyczne) // „Problemy Europy Wschodniej". – Nr 1. – 1939, przedruk w J. Kloczkowski, P. Kowal (oprac.), W. Bączkowski o wschodnich problemach Polski. – Kraków, 2000. – S. 29-45.
26. Bączkowski W. Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu // „Niepodległość". – T. XVII. – 1984.

27. Bączkowski W. Sprawa ukraińska // „Kultura". – Nr 7. – 1952, przedruk w J. Kloczkowski, P. Kowal (oprac.), W. Bączkowski o wschodnich problemach Polski. – Kraków, 2000.

28. Charaszkiewicz E. Zagadnienie prometejskie. (Referat uzupełniający), 12 lutego 1941 // A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur (oprac.), Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza. – Kraków, 2000.

29. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Warszawa, 1979.

30. Cisek J. Benefis polityki federacyjnej. Rozmowa z Włodzimierzem Bączkowskim // J. Kloczkowski, P. Kowal (oprac.), W. Bączkowski o wschodnich problemach Polski. – Kraków, 2000.

31. Dańko M. Nacjonalizm, bolszewizm, prometeizm // „BPU". – Nr 22 (161), 31.V.1936.

32. Dunin-Borkowski P. Myśli o procesach asymilacyjnych // „PEW". – Nr 4, kwiecień 1939. – S. 242-252.

33. Iskierka J. Prometeizm w łańcuchu bezpieczeństwa // „BPU". – Nr 50 (189), 18.XII.1936 i nast. numery.

34. Kornat M. W kręgu ruchu prometejskiego. Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych (1921-1923) i Instytut Wschodni w Warszawie (1925-1939) // „Politeja". – Nr 2/2004.

35. Lewandowski J. Prometeizm – koncepcja polityki wschodniej Piłsudczyzny // „Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej". – 1958. – Nr 2 (12).

36. Libera P. Zapomniane karty z dziejów polskiego prometeizmu // „Pressje". – Teka 22. – 2010.

37. Libera P. Zwalczanie ruchu prometejskiego w Polsce Ludowej: wstęp do badań, cz. 1 // „Historia i Polityka". – Nr 11. – 2010.

38. Łobodowski J. Zahora. Wspomnienie // „Kultura". – 1975. – Nr 1/328-2/329. – S. 148-160.

39. Maj I. P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926 – 1939. – Warszawa, 2007.

40. Paprocki S. J. Wspólne interesy // „BPU". – R. II, III 1933. – Nr 2(4). – S. 8-11.

41. J. R. Polityka wolności // „BPU". – Nr 4 (195), 24.I.1937. – S. 1-2.

42. Ukrainiec, Życie ukraińskie na Dalekim Wschodzie // „BPU". – R. II, III 1933. – Nr 2(4). – S. 27-29.

43. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2004.

44. Комар В. Роль В. Бончковського в нормалізації польсько-українських відносин у Галичині 1935 р. // „Проблеми слов'янознавства". – 2009. – Вип. 58. – S. 90–97.

W ramach grantu badawczego MNiSW nr N N108 095437 przygotowuję do druku biografię polityczną Józefa Łobodowskiego (1909-1988)

УДК 055.162.1

Marcin GACZKOWSKI
Uniwersytet Wrocławski

„BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI" WOBEC POLSKICH WŁADZ PAŃSTWOWYCH (1932-1938)

Przedmiotem referatu jest kwestia krytyki polskich władz państwowych na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego". Pismo to było instrumentem prometeizmu w polskiej polityce wschodniej i podlegało polskiemu wywiadowi. Wiązało się to z ingerencją cenzury w publikowane treści. Początkowo redakcja korzystała ze względnej swobody, jednak kontrowersje wywołane niektórymi artykułami doprowadziły do zamknięcia „Biuletynu".

Słowa kluczowe: *prometeizm, kwestia ukraińska w II Rzeczypospolitej, cenzura, polska polityka narodowościowa, publicystyka.*

У доповіді розглянуто питання оцінки польської державної влади на шпальтах часопису „Biuletyn Polsko-Ukraiński", який був знаряддям прометеїзму в східній політиці Польщі. „BPU" був підпорядкований польській розвідці, тому його зміст цензурували. Спочатку редакція користувалася обмеженою свободою, але згодом через деякі публікації його закрито.

Ключові слова: *прометеїзм, українське питання у II Речі Посполитій, цензура, польська національна політика, публіцистика.*

The article focuses on the issue of criticism of Polish authorities by the journal „Biuletyn Polsko-Ukraiński". The magazine was an instrument of prometheism in the Polish Eastern policy. It was subordinate to the Polish intelligence services and censored. At first the editorial staff had relative freedom of publication, but then the journal was closed after publishing controversial articles.

Keywords: *prometheism, Ukrainian issue in the Second Republic of Poland, censorship, national policy of Poland, journalism.*

Biorąc pod uwagę specyfikę relacji ukraińsko-polskich w okresie międzywojennym oraz charakter tzw. kwestii ukraińskiej w II Rzeczypospolitej, pojawienie się i kilkuletnią działalność wydawniczą „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego"[1] uznać należy za zjawisko niebagatelne, a nawet wybitne. Skłania ku temu, obok szerokiego spektrum tematycznego artykułów oraz ich wysokiego poziomu merytorycznego, świadomość skomplikowanych okoliczności, w jakich przygotowywano kolejne numery. Dla badacza ukraińsko-polskich relacji politycznych w rzeczonej epoce, szczególnie interesujące będzie tło historyczne powstania tygodnika (do maja 1933 r. miesięcznika) oraz podłoże jego funkcjonowania w warunkach zaostrzającej się sytuacji międzynarodowej, nowych prądów w ukraińskim i polskim życiu politycznym oraz konsolidacyjnych inklinacji obozu rządzącego.

„Kochamy" Ukrainę (…) „do głębi własnej kieszeni" i nikt nam nie zarzuci braku szczerości w dbaniu o jej korzyści" [13] – te dosadne i niewątpliwie szczere słowa Włodzimierza Bączkowskiego, pochodzące z głośnego tekstu „Nie jesteśmy Ukrainofilami"[2], zmuszają do refleksji. Oznaczały one tyle, że, zgodnie ze światopoglądem politycznym redaktora naczelnego „BPU" oraz bliskiej mu grupy osób, tylko prawdziwie niepodległe państwo ukraińskie stanowi gwarancję bezpiecznej pozycji Polski na arenie międzynarodowej. Więcej nawet: istnienie niezależnej Ukrainy ze stolicą w Kijowie, naturalnego sojusznika Rzeczypospolitej w obliczu wspólnego zagrożenia rosyjskiego, przesądzić miało o mocarstwowej roli Warszawy na gruncie ogólnoeuropejskim. Restytucja ukraińskiej państwowości była więc kwestią polskiej racji stanu. „Nie zmienia tego stanowiska (…) – pisał Bączkowski – fakt posiadania przez Polskę kilkumilionowej rdzennej ludności ukraińskiej, bowiem centrum i główny ciężar zagadnienia leży poza granicami Polski, a miejscowe stosunki polsko-ukraińskie są w istocie fragmentem, służyć przy tym mogą zarówno na szkodę, jak i na korzyść interesom Polski" [12].

Działalność publicystyczną i redaktorską Bączkowskiego – oprócz „BPU" były to m.in. periodyki: „Orient – Wschód", „Myśl Polska" i późniejsze „Problemy Europy Wschodniej" [50, 10-11] – należy umieścić w szerszym kontekście ruchu prometejskiego. Jak konstatuje Marek Hornat, na przesłanie ideowe tego ostatniego nie składało się wyłącznie dążenie do rozbicia imperium radzieckiego i

1 Dalej oraz w bibliografii: „BPU".

2 Sformułowania tego użyto m. in. dla potrzeb wydania: Nie jesteśmy Ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów, pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. – Wrocław, 2008.

wyzwolenie narodów, które je zamieszkiwały. Jego twórcom zależało także na przybliżeniu wykształconym Polakom kultury i historii narodów, które objęte były programem prometejskim [47, 81]. Ukraińcy – najliczniejszy nierosyjski naród ZSRR – zajmowali w tych dalekosiężnych planach miejsce szczególne. Według wspomnień samego Bączkowskiego, prometeizm stanowił w istocie drugi etap wojny przeciwko bolszewizmowi z lat 1919-1920. „Pozostało do zrobienia – nie dane w wyprawie kijowskiej – odepchnięcie Rosji daleko na wschód od granicy ryskiej i podniesienie Polski, razem z niepodległą Ukrainą, Kaukazem i innymi narodami imperium rosyjskiego, do roli rzeczywistego partnera mocarstw zachodnich oraz uniezależnienia od zmiennej, wąskoegoistycznej łaski „parszywieńskiego", jak się kiedyś wyraził Piłsudski, świata Zachodu" [10, 125].

Jeśli uwzględnić powyższe uwarunkowania, obecność na rynku wydawniczym II Rzeczypospolitej pisma w całości poświęconego zbliżeniu ukraińsko-polskiemu wydaje się być logiczna i uzasadniona. Przedmiotem głębszej refleksji powinien być natomiast, wspomniany już, wysoki poziom merytoryczny periodyku, a także przedział czasowy, w którym był on wydawany.

Andrzej Chojnowski umieszcza pojawienie się czasopisma na tle historycznym tendencji kompromisowych, które pojawiły się wśród ukraińskich polityków z Galicji Wschodniej w okresie po tzw. pacyfikacji 1930 r. oraz początku zakrojonych na szeroką skalę akcji represyjnych na Ukrainie Radzieckiej [46, 191]. Warto również zwrócić uwagę, że właśnie rok 1932 stanowił apogeum ruchu prometejskiego ze względu na środki budżetowe przeznaczone na jego działalność [54, 72].

Wspomnianemu Chojnowskiemu udało się wykazać, iż przedstawianie omawianego periodyku jako niezależnego projektu ukraińskich i polskich intelektualistów było swego rodzaju mistyfikacją. W rzeczywistości był on poddany silnym wpływom polskiego wywiadu. „Inicjatywa założenia „Biuletynu" – uważa historyk – została podjęta przez Oddział II [Sztabu Generalnego. – *M.G.*] w porozumieniu z odpowiednimi czynnikami MSW (Wydział Narodowościowy) i MSZ (Wydział Wschodni). Stałą kontrolę nad linią polityczną pisma sprawowała Ekspozytura 2. Wszystkie ważniejsze artykuły musiały być akceptowane przez Ekspozyturę, a gdy dotyczyły one spraw wewnętrznych także przez MSW" [46, 193].

Sama redakcja stanowczo zaprzeczała, by jej działalność była kierowana, czy choćby subsydiowana, przez czynniki rządowe. „Biuletyn" jest pismem zupełnie niezależnym – czytamy w numerze z lutego 1933 r. – opartym o składki prywatne osób szczerze pragnących nowej ery w stosunkach polsko-ukraińskich. Te składki i prenumerata coraz to liczniejszych czytelników naszego młodego pisma stanowią jedyną podstawę finansową naszego wydawnictwa" [17]. Tego rodzaju zapewnienia, podobnie jak liczne apele o opłacanie prenumeraty [por.: 51], a nawet powołanie Towarzystwa Polsko-Ukraińskiego, które miało patronować przedsięwzięciu wydawniczemu, stanowiłyby jednak – w świetle powyższych ustaleń Chojnowskiego – rodzaj zasłony, która odsuwać miała podejrzenia. Przyznaje on wszakże, a uważna lektura periodyku spostrzeżenia takie potwierdza, że nie sposób uznać „Biuletynu" za pismo o urzędowym charakterze. „(…) Stanowiło ono raczej – konstatuje historyk – platformę tych sił w obozie rządzącym (także w aparacie władzy), które wyznawały, w odniesieniu do spraw ukraińskich (…) prometeuszowską koncepcję (…) współdziałania w budowaniu niepodległego państwa nad Dnieprem" [46, 193].

Sam Bączkowski – z perspektywy wielu dziesięcioleci – kategorycznie dementował niektóre z tego rodzaju ustaleń. Twierdził, iż udokumentowana w archiwaliach zależność redakcji od jednej z komórek polskiego wywiadu, nie miała zastosowania w praktyce. Przyznawał jedynie, iż „jako cząstka większej całości, wszystko to, co się odnosiło do frontu prometejskiego w sensie ideologicznym, finansowania i wpływów odgórnych odnosiło się do BPU i do innych pism zespołu" [10, 123]. Utrzymywał wszakże, iż szczytne cele, które przyświecały twórcom czasopisma oraz poparcie wysoko postawionych osób, chroniły redakcję przed ingerencją cenzury i, przynajmniej początkowo, odgórnymi naciskami. Wiemy jednak, dzięki ustaleniom Chojnowskiego, że sytuacja wyglądała nieco inaczej. Już w początkowym okresie istnienia pisma zdarzały się przypadki wstrzymywania niektórych artykułów. Dotyczyło to również tekstów samego redaktora naczelnego [46, 196].

Zamiary twórców periodyku sięgały niewątpliwie wysoko. Ich cele nie ograniczały się do stworzenia warunków dla rzeczywistego porozumienia ukraińsko-polskiego. Wiele wskazuje na to, że ich ambicją było współtworzenie polityki „ukraińskiej" państwa polskiego. Najdobitniej świadczy o tym rozpisanie wśród czytelników ankiety zatytułowanej „Dokąd zmierzamy w stosunkach polsko-ukraińskich?" [18]. Lata 30., ostatnia dekada istnienia II Rzeczypospolitej, były okresem umacniania władzy centralnej. W tym właśnie czasie, rządzący przeprowadzili brutalną rozprawę z opo-

zycją antysanacyjną. Zaostrzeniu uległa cenzura, znaczenie parlamentu ograniczono zaś do minimum [45, 173-177]. Po roku 1935, nastąpiło wyraźne odejście od liberalnych założeń w polityce narodowościowej obozu pomajowego. Wobec zagrożeń wynikających z sąsiedztwa dwóch wielkich reżymów totalitarnych, idee tolerancji w polityce wewnętrznej, podobnie jak prometeizmu w zagranicznej, odchodziły stopniowo na margines [53, 287-288]. Pozostawało to w rażącej sprzeczności z dążeniami „grupy Biuletynu".

W tym kontekście, interesujące i potrzebne wydaje się dokonanie zwięzłej analizy stanowiska publicystów „BPU" wobec obozu rządzącego, jak również polskiej polityki narodowościowej. Zagadnienie to wiąże się zresztą ściśle z problemem interwencji cenzorskich oraz reglamentacji poruszanej tematyki, dokonywanych przez czynniki oficjalne.

Dopuszczając się pewnego uproszczenia, stwierdzić można, iż podstawowym celem politycznym zespołu redakcyjnego było przygotowanie gruntu pod współdziałanie obu narodów, celem wspólnej realizacji celu nadrzędnego – restytucji ukraińskiej państwowości nad Dnieprem. W jednym z pierwszych numerów pisma Leon Wasilewski zwracał jednak uwagę, iż w pierwszym rzędzie należy skupić się na ukraińskich bolączkach w samej Polsce, dopiero później zaś na problemach Ukrainy Radzieckiej. Miażdżącej krytyce poddał on warunki, które swym ukraińskim obywatelom stwarzała II Rzeczpospolita. Sugerował, iż konstytucyjnie zawarowane równouprawnienie narodowościowe, pozostaje wyłącznie na papierze. „Dlaczego młody Ukrainiec – pytał Wasilewski – skończywszy ukraińskie gimnazjum państwowe, na wyższe studia ukraińskie musi jechać koniecznie do Czechosłowacji (…)? Dlaczego na Wołyniu prawie nie ma szkół ukraińskich, choć ludność ukraińska stanowi tam olbrzymią większość, i dlaczego tam istnieje wykład utrakwistyczny nawet w tych szkołach, w których wcale nie ma polskich dzieci? Dlaczego wykwalifikowany i lojalny nauczyciel Ukrainiec może uczyć polskie dzieci na Pomorzu czy w Kieleckiem, ale często nie może uczyć dzieci ukraińskich we wsi, z której sam pochodzi? Dlaczego w Kijowie, Charkowie czy Odessie wychodzą kosztem najezdniczego rządu sowieckiego nie tylko broszury agitacyjne, ale i setki ukraińskich dzieł naukowych, kiedy w budżecie Rzeczypospolitej polskiej nie ma ani grosza na Towarzystwo im. Szewczenki we Lwowie? Dlaczego w państwie polskim w cerkwi prawosławnej wobec Ukraińców uprawiana jest rosyjska polityka ukrainożercza?" [41]. Tego rodzaju wystąpienia stanowiły ciężkie oskarżenie pod adresem polityki narodowościowej II Rzeczypospolitej. Była to jednocześnie próba nazwania po imieniu najważniejszych problemów, ustalenia warunków *sine qua non* porozumienia.

Publicyści „BPU" przypominali polskiemu czytelnikowi, więc również i polskim władzom, o tym, że „terytorium zamieszkane przez Ukraińców jest ich ojczyzną od setek lat, a w skład Państwa Polskiego weszło wbrew woli jego ludności ukraińskiej", a także i o tym, że Polska nie wywiązała się ze swych zobowiązań powziętych wobec ludności ukraińskiej na mocy ustawy z 1922 r. [21]. Przewidywała ona utworzenie specjalnego samorządu dla trzech województw południowo-wschodnich, a także ukraińskiego uniwersytetu [55, 20].

Do tego ostatniego problemu, obecnego także w cytowanej powyżej wypowiedzi Wasilewskiego, wracano na łamach czasopisma wielokrotnie [m.in.: 27; 28]. Krytykowano również nieprzychylne posunięcia wobec ukraińskich studentów, m. in. fakt, iż lwowskie władze uniwersyteckie odmawiały rejestracji studenckich organizacji samopomocowych z przymiotnikiem „ukraiński" w nazwie [3].

Stanowisko „BPU" odnośnie urzędowego nazewnictwa było jednoznaczne. Występującą niekiedy terminologię „ruski" uznawano za antyukraińską [15]. W praktyce, w oficjalnych dokumentach występowały obie te nazwy z dodatkowym wariantem „rusiński". Na łamach czasopisma pojawił się postulat zmiany tej sytuacji drogą odpowiednich rozwiązań legislacyjnych [6].

Redakcja zdecydowanie potępiała przejawy ukraińskiego integralnego nacjonalizmu i działalność terrorystyczną OUN. Jednocześnie, na łamach pisma pojawiały się głosy krytyczne wobec surowych kar dla młodych nacjonalistów. Po straceniu sprawców zamachu na pocztę w Gródku Jagiellońskim jeden z publicystów konstatował, iż „skazańcy, młodzi ludzie, politycznie ślepi, umierali wierząc, że czynią to „za Samostijnu Ukrajinu". Jego zdaniem, wyrok odzwierciedlał poglądy wyłącznie polskiej opinii publicznej, natomiast pozostawienie w pamięci zbiorowej obrazu męczeństwa młodych terrorystów będzie miało negatywne skutki w przyszłości. W artykule znalazła się również wyraźna sugestia, iż sytuacje podobne będą się powtarzać, o ile nie nastąpi zdecydowana zmiana polityki Warszawy wobec Ukraińców. „Szubienice – to zewnętrznie radykalna, ale politycznie obosieczna broń" – podsumował autor [39]. Publikacja sprowokowała dalszą dyskusję na ten temat [m.in.: 26; 31].

Po zabójstwie ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego redakcja starała się uspokoić nastroje. Zalecano „godną, spokojną, ostrożną

w sądach i decyzjach postawę społeczeństwa polskiego i ukraińskiego" [43].

W osobliwy sposób wypowiadano się na temat stosunków wołyńskich. Na łamach „BPU" odnaleźć można wiele krytycznych uwag na ich temat, jednak bez wskazywania osobistej odpowiedzialności wojewody Henryka Józewskiego, który sprawował na tym terenie autorytarne niemal rządy [zob.: 49, s. 60-91. Tak było w artykule dotyczącym zamykania na tym terenie ukraińskich „Proświt" [33], jak również przy okazji krytyki formuły miejscowego szkolnictwa powszechnego [42] czy też informacji o uniemożliwieniu ukraińskiego odczytu w Łucku [32]. Natomiast komentarz do informacji o wycofaniu się z działalności politycznej posła Semena Żuka odczytać można jak nieomal jawną krytykę wojewody i jego eksperymentu. „Znamienny fakt usuwania się od życia politycznego wybitnych polityków ukraińskich na terenie byłego zaboru rosyjskiego, szczególnie na Wołyniu, tłumaczy się szczególnymi warunkami życia ukraińskiego na tych terenach" – czytamy w notatce [36].

Kwestia Wołynia wiązała się ściśle z problemem tzw. kordonu sokalskiego. Jego istotą była chęć odseparowania ukraińskiej społeczności byłego zaboru rosyjskiego od wpływu ukraińskich działaczy niepodległościowych z Galicji Wschodniej, co wywoływać musiało kontrowersje [zob.: 48]. „Zarządzeniami administracyjnymi – czytamy w artykule Stepana Barana – buduje się chiński mur między wysoko narodowo-uświadomioną Ziemią Halicką, a resztą ziem ukraińskich w Polsce, nie bacząc na historyczne doświadczenia zupełnej bezcelowości takiej sztucznej budowy". Tego rodzaju działania prowadziły jedynie, zdaniem wybitnego publicysty i polityka ukraińskiego, do pogłębienia ukraińsko-polskiej przepaści [5]. Potrzeba niwelowania różnic istniejących pomiędzy regionami, nie zaś ich powiększania, miała jeszcze powracać na łamach tygodnika [22].

Od początku starano się unikać wyraźnej, a zwłaszcza personalnej krytyki rządzących. Prowadzono natomiast bezpardonową polemikę z silnie powiązaną z aparatem władzy „Gazetą Polską" [29]. Wobec niechęci, czy też niemożności bezpośredniego atakowania rządu, wiele gorzkich uwag kierowano pod adresem opozycyjnej wówczas narodowej demokracji, jako winnej wielu grzechów przeciwko ukraińsko-polskiemu pojednaniu. Światopogląd polityczny endeków miał mieć zgubny wpływ na stan umysłów zarówno po polskiej, jak i ukraińskiej stronie. Ukuto nawet specjalny termin: „endectwo", jako określenie dla tych Ukraińców i Polaków, których działalność uniemożliwiała porozumienie. „Oni – autorzy wydarzeń aktualną współczesność charakteryzujących, naszej pracy rzucający kłody pod nogi, nie budują" – słowa te odnosiły się pośrednio także i do sfer rządzących [20; 16].

Jak już sygnalizowano uprzednio, rzeczywistość polityczna lat 30. dostarczała wielu powodów do zmartwień zwolennikom idei prometejskiej oraz współpracy ukraińsko-polskiej. Dla publicystów „BPU" kluczowym zagadnieniem było przyjęcie odpowiedniej postawy wobec tych działań władz państwowych, które nie były zgodne z linią polityczną czasopisma. Ustosunkowując się do faktu uchwalenia nowej konstytucji, „BPU", piórem swego redaktora naczelnego, wyrażał zrozumienie dla głosów niezadowolenia pod jej adresem, które wypływały ze strony ukraińskich środowisk politycznych. Bączkowski przyznawał, że nowa ustawa zasadnicza nie uwzględnia wielonarodowościowego charakteru państwa. Osobiście wyrażał jednak akceptację dla dokumentu, podkreślając jego zgodność z prądami epoki oraz „państwotwórczą rolę" [11].

13 IX 1934 r. szef polskiej dyplomacji Józef Beck ogłosił odrzucenie przez Polskę tzw. małego traktatu wersalskiego. Pozbawiało to mniejszości narodowe możliwości zwracania się bezpośrednio do Ligi Narodów ze skargami na politykę Warszawy. I w tym wypadku redakcja wyraziła poparcie dla władz, przekonując, że nowa sytuacja sprzyjać będzie budowaniu „uczciwych stosunków" między Polakami i Ukraińcami w ramach wspólnego państwa polskiego – bez odwoływania się do czynników obcych [24].

Zrozumienie wykazano również, choć ze zdecydowanie większą rezerwą, dla uchwalenia nowej – niedemokratycznej ordynacji wyborczej w roku 1935, która miała „ukrócić partyjniactwo" [23]. Zapewne nieprzypadkowo, już kilka miesięcy wcześniej, na łamach tygodnika wyrażono rozgoryczenie towarzyszące zakończeniu IV kadencji parlamentu, którego dorobek w kwestii ukraińskiej był więcej niż znikomy. „Źródło zła – czytamy w numerze – tkwi w odmiennej psychice kierowników współczesnej Polski a społeczeństwa ukraińskiego. Są to ludzie z tak odmiennego środowiska, z tak odmienną przeszłością, że doprawdy byłoby dziwne, gdyby nie mówili zupełnie innymi językami" [1].

Charakterystyczna była reakcja na fakt objęcia funkcji szefa rządu przez Felicjana Sławoja-Składkowskiego. Wśród Ukraińców jego osoba wywoływać musiała nieprzyjemne skojarzenia z akcją pacyfikacyjną 1930 r., kiedy pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych [52, 3-39]. „Pragnieniem naszym jest, – czytamy na łamach „BPU" – by to,

co zasadniczo uważa się za rację stanu obu narodowości, mogło być szybciej zrealizowane przez powołane czynniki państwowe, przede wszystkim więc przez Rząd i to każdoczesny Rząd polski. Zrozumiałym przeto jest, że nie powołani jesteśmy do interpretowania woli Rządu, ani tym bardziej tego czy innego ministra. Jednak powołani jesteśmy do obrony pozycji, które zajmujemy od szeregu lat w sprawie, której służymy». Dalej następuje jednak wyliczenie zalet Składkowskiego, wśród których największą miała być doskonała znajomość „testamentu" Józefa Piłsudskiego. W związku z osobą nowego premiera, przewidywano postępy w polityce „normalizacyjnej". Trudno określić, w jakim stopniu prognozy takie były szczere [30].

Na temat wspomnianej ukraińsko-polskiej „normalizacji", którą zainicjowano w 1935 r. [zob.: 56] pisano przychylnie, aczkolwiek bez większego entuzjazmu. Sugerowano, że „być może z jakichś przyczyn próba obecna się nie uda". Mimo to, osiągnięte porozumienie zostało określone jako „niebywałe" i już samo w sobie dawało powody do optymizmu oraz nadzieję na przyszłość [35]. W następnym okresie obszernie relacjonowano ukraińskie wątpliwości i zastrzeżenia do praktycznych rezultatów ugody z władzami. „Ukraińcy czekają – brzmiał anonimowy głos. – Czekają niecierpliwie – i z każdym dniem stają się niecierpliwsi. Nigdy też nawet najpiękniejsza forma nie zastąpi im treści i dopóki nie dostaną spełnienia treści swych dążeń, żadna forma ich niezadowoli" [40]. Piotr Dunin-Borkowski konstatował, że „normalizacja" nie zadowoliła właściwie żadnej ze stron. Winą obarczał czynniki oficjalne oraz brak „jasnych i szczerych decyzji" [19]. Bączkowski, który zazwyczaj tonował nastroje, podkreślał wszakże, iż całościowy dorobek porozumienia przedstawia się dodatnio [8].

Publicyści „BPU" byli niewątpliwie propaństwowcami. Pragnęli wpływać zarówno na Ukraińców i Polaków (także czynniki oficjalne) na gruncie całkowitej lojalności wobec państwa polskiego. Stąd umiarkowany ton większości wystąpień. Najbardziej krytyczne głosy pod adresem władz II Rzeczypospolitej publikowano na prawach cytatów – w licznych relacjonowanych i przedrukowywanych artykułach z prasy ukraińskiej i wystąpieniach plenarnych ukraińskich posłów i senatorów oraz uchwał ugrupowań politycznych [np.: 38; 37]. Ich liczba zmniejszała się z roku na rok, a coraz częściej kontrastowały z nimi deklaracje przedstawicieli polskiego rządu [np.: 34].

Osobną pozycję w gronie współpracowników czasopisma wydawał się zajmować ukraiński polityk i publicysta Iwan Rudnyćkyj, posługujący się pseudonimem „Kedryn". W swych licznych artykułach podjął on wiele kontrowersyjnych zagadnień. Od niektórych jego poglądów wielokrotnie dystansowała się redakcja [7]. W następujący sposób komentował np. Kedryn koncepcje tzw. wzmacniania polskości na Kresach: „Co czynić? Pogodzić się z tym, że polski stan posiadania na ziemiach o większości ukraińskiej musi się „skurczyć", ponieważ jest on sztuczny, *zbudowany na krzywdzie* Ukraińców, nie owej przysłowiowej i ośmianej krzywdzie w cudzysłowie, lecz istotnej, głębokiej, wiecznie jątrzącej i nie dającej się zatuszować (…)" [25]. Sam autor wspominał po kilkudziesięciu latach, jak wiele wyrzeczeń kosztowała go praca w polskim przecież czasopiśmie. Należało utrzymać wysoki poziom publicystki w warunkach lawirowania pomiędzy polską cenzurą oraz ukraińskimi podejrzeniami o kolaborację [44, 137-138].

U schyłku omawianego okresu powoli stawało się jasne, że w wewnętrznej polityce polskiej zwycięża kierunek nacjonalistyczny. Ten sam zwrot, obudowany specyficznymi problemami wynikającymi z faktu nie posiadania własnego państwa, nastąpił i w ukraińskim życiu politycznym. Wywoływało to wyraźne rozgoryczenie w „grupie Biuletynu". «Idea współpracy polsko-ukraińskiej – odnotowywał redaktor naczelny – bardziej zwęża się do ram publicystycznych paru, nie wywierających realnego wpływu pism» [9]. Cytowany tekst, noszący znamienny tytuł „Idziemy ku nowej chmielnicczyźnie" zawierał nadzwyczaj pesymistyczne prognozy na przyszłość. Zdaniem Chojnowskiego jego publikacja stała się jedną z przyczyn ostatecznego zamknięcia pisma [46, 233].

Zakończenie działalności redakcji „BPU" Bączkowski opisał lakonicznie na łamach paryskiej „Kultury" (1952): „Z coraz większym trudem znajdowaliśmy przychylne ucho u władz wyższych. Trzymaliśmy się w dużym stopniu rozpędem pierwszych lat, legendą tajemniczego poparcia" [14, 79-80]. Więcej szczegółów zamieścił w relacji późniejszej (z połowy lat osiemdziesiątych). Wspomniał wówczas o naciskach i żądaniach zamknięcia czasopisma, a także o pogróżkach pod adresem konkretnych osób. Jako źródło tych działań, wskazywał czynniki wojskowe, jak również lokalną administrację Wołynia i Galicji Wschodniej oraz kler katolicki. Dodawał jednocześnie, iż aktywność przeciwników „grupy Biuletynu" była rezultatem nie tyle złej woli, czy antyukraińskiego resentymentu, ile rozbieżności dotyczących roli czynników radzieckiego oraz niemieckiego w nadchodzącym rozstrzygnięciu militarnym. W sytuacji, gdy najpoważniejszym zagrożeniem dla egzystencji II Rzeczypospolitej była polityka Niemiec

hitlerowskich, środowiska te pragnęły uniknąć zadrażnień na linii Warszawa-Moskwa. Taki sposób postrzegania rzeczywistości politycznej uważał redaktor naczelny „BPU" za krótkowzroczny [10, 127-128].

W miejsce dotychczasowego, powołano nowe pismo – miesięcznik „Problemy Europy Wschodniej" – o mniej politycznym, a bardziej naukowym profilu [14, 80]. W okresie od stycznia do sierpnia 1939 r. ukazało się osiem jego numerów. Choć rozszerzono tematyczny obszar zainteresowań, także i w tym periodyku szczególny akcent położono na kwestię ukraińską. „Miesięcznik będzie reprezentował polityczno-ideowe założenia znane z „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" – głosiła krótka deklaracja programowa, – którego jest kontynuatorem, wierząc, iż są one właściwym wyrazem polskiej, dalekosiężnej racji stanu i rozumiejąc zarazem, że nawet w oczach swych politycznych antagonistów spełnia funkcję „ekipy zastępczej", mogącej posiąść rację bytu w nieprzewidzianym przez nich układzie sił politycznych" [4]. Ten ostatni, jak wiadomo, zmienił się już kilka miesięcy później – w następstwie agresji III Rzeszy oraz ZSRR na II Rzeczpospolitą. Do niektórych spośród przesłań ideowych środowiska „BPU" nawiązać miała po wojnie paryska „Kultura".

W numerze „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" z 3 stycznia 1937 r. odnajdujemy opinię, która stanowi wyraz pewnego rozczarowania ówczesnymi warunkami politycznymi, ale i głębokiej wiary w sens podjętej pracy. Zgodnie z nią, rezultaty kilkuletnich wysiłków redakcji wyrastają poza bieżącą politykę. „Są one natury głębszej, bardziej niezniszczalnej, długofalowej i wybuchną lawą długoterminowych żywiołów, gdy zamulony i prawie nieruchomy bieg historii Europy powojennej pocznie pędzić wielkimi skokami naprzód i na przestrzeniach dzikiego moskiewskiego wschodu – wykreślać całą siatkę granic wolnych państw i narodów. Na szalę ważących się wówczas potęg Moskwy i (wolnej czy niewolnej) reprezentantki jej antytezy – Polski, padnie potęga zespolonego ramienia dwóch największych narodów Europy Wschodniej: polskiego i ukraińskiego, decydując o zwycięstwie" [2].

LITERATURA

Publicystyka i wspomnienia:

1. „BPU". – 17 marca 1935. – Nr 98.
2. „BPU". – 3 styczeń 1937. – Nr 192.
3. „Nie chcemy i nie weźmiemy" // „BPU". – 31 marca 1934. – Nr 48.
4. „Problemy Europy Wschodniej". – 1939. – Nr 1.
5. Baran S. Galicyjscy Bośniacy // „BPU". – Maj 1933. – Nr 6.
6. Baran S. Słowa ruski-rusiński-ukraiński na tle ustawodawstwa polskiego // „BPU". – 23 maja 1937. – Nr 222.
7. Bączkowski W. *** // „BPU". – 12 lipiec 1936. – Nr 167.
8. Bączkowski W. Bilans optymistyczny // „BPU". – 17 lipca 1938. – Nr 268.
9. Bączkowski W. Idziemy ku nowej chmielniczyźnie // „BPU". – 22 sierpnia 1937. – Nr 221.
10. Bączkowski W. Karta z historii polsko-ukraińskich. Biuletyn polsko-ukraiński // „Niepodległość". – 1986. – T. XIX.
11. Bączkowski W. Konstytucja zreformowana // „BPU". – 11 lutego 1934. – Nr 41.
12. Bączkowski W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej // „BPU". – Wrzesień-październik 1932. – Nr 1.
13. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami // „BPU". – 20 stycznia 1935. – Nr 90.
14. Bączkowski W. Sprawa ukraińska // Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski. – Wrocław, 2005. – S. 74-97.
15. Bączkowski W. Zarys podstaw rozwiązania problematu ukraińskiego w Polsce // „BPU". – 17 lutego 1935. – Nr 94.
16. Bączkowski W. Zza kulis polskiej "czarnej sotni" // „BPU". – 4 sierpnia 1935. – Nr 118.
17. Cui bono? // „BPU". – Luty 1933. – Nr 3.
18. Dokąd zmierzamy w stosunkach polsko-ukraińskich // „BPU". – 22 sierpnia 1937. – Nr 221.
19. Dunin-Borkowski P. Blaski i cienie normalizacji // „BPU". – 31 styczeń 1937. – Nr 196.
20. Grąbczewski M. Nie opuszczać rąk! // „BPU". – 8 lipca 1934. – Nr 62.
21. Hordbank B. Uwagi do problemu ukraińskiego w Polsce // „BPU". – Luty 1933. – Nr 3.
22. Horynicz S. Kordon Sokalski // „BPU". – 13 stycznia 1935. – Nr 89.
23. Horynicz S. Przed nową ordynacją wyborczą // „BPU". – 2 czerwca 1935. – Nr 109.
24. K.W.M. O uczciwość w stosunkach wzajemnych // „BPU". – 14 października 1934. – Nr 76.
25. Kedryn I. «Niebezpieczeństwo dla polskości» czy ukraiński manewr polityczny? // „BPU". – 23 lutego 1936. – Nr 147.
26. Kedryn I. Eligiusz Niewiadomski i Dmytro Danyłyszyn // „BPU". – Marzec 1933. – Nr 4.
27. Korduba M. Kilka dat z dziejów dążeń społeczeństwa ukraińskiego do uzyskania własnego uniwersytetu // „BPU". – 28 stycznia 1934. – Nr 39.
28. Korduba M. W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie // „BPU". – Marzec 1933. – Nr 4.

29. Kowalewski M. „Chochłackie" popisy p. Otmara w „Gazecie Polskiej" // „BPU". – 31 marca 1934. – Nr 48.

30. Nastroje // „BPU". – 24 maj 1936. – Nr 160.

31. Niepolityk-Obserwator, Z powodu artykułu: „Eligiusz Niewiadomski i Dmytro Danyłyszyn" // „BPU". – Maj 1933. – Nr 4.

32. Odczyt w Łucku zabroniony // „BPU". – Luty 1933. – Nr 3.

33. P.W. Z życia ukraińskiego w R.P. i w świecie. Zamknięcie „Proswit" ukraińskich na Wołyniu // „BPU". – Kwiecień 1933. – Nr 5.

34. Pan premjer J. Jędrzejewicz w sprawie szkolnictwa ukraińskiego // „BPU". – 21 stycznia 1934. – Nr 38.

35. Poprawa i trudności // „BPU". – 8 września 1935. – Nr 123.

36. Pos. Żuk wycofał się z polityki // „BPU". – 25 marca 1934. – Nr 47.

37. Przemówienie prezesa Dra D. Lewickiego w Sejmie // „BPU". – 11 lutego 1934. – Nr 41.

38. Rezolucje Komitetu Narodowego U.N.D.O. // „BPU". – 21 stycznia 1934. – Nr 38.

39. Simko R. Bez tytułu // „BPU". – Listopad-grudzień 1932, styczeń 1933. – Nr 2.

40. St. Z., E. K. Dwugłos polsko-ukraiński po otwarciu Sejmu i Senatu // „BPU". – 13 października 1935. – Nr 128.

41. Wasilewski L. O drogi porozumienia // „BPU". – Listopad-grudzień 1932, styczeń 1933. – Nr 2.

42. Wieczorkiewicz A. Szkodliwa fikcja. W sprawie szkół na Wołyniu // „BPU". – 21 stycznia 1934. – Nr 38.

43. Zbrodnia nie ujdzie bezkarnie // „BPU". – 15 lipca 1934. – Nr 63.

44. Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 137-138

LITERATURA:

45. Ajnenkiel A. Historia Sejmu Polskiego. – T. II. – Cz. II. II Rzeczpospolita. – Warszawa, 1989.

46. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław, 1979.

47. Hornat M. Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej // „Nowa Europa Wschodnia". – 2008. – Nr 2.

48. Kęsik J. „Kordon sokalski". Problemy pogranicza galicyjsko-wołyńskiego w latach 1921–1939 // Z dziejów prowincji galicyjskiej, „Acta Universitatis Wratislaviensis", Historia CXI. – Nr 1532. – Wrocław, 1993. – S. 125-155.

49. Kęsik J. Zaufany komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892-1981. – Wrocław, 1995.

50. Kloczkowski J., Kowal P. O Włodzimierzu Bączkowskim // Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski. – Wrocław, 2005. – S. 7-24.

51. Kotyńska K. Literatura ukraińska na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego // Ukraińskie życie kulturalne na ziemiach II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji. Pod red. O. Hnatiuk, K. Kotyńskiej. – Warszawa, 2002 [dokument elektroniczny; niepaginowany].

52. Mazur G. Problemy pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. // «Zeszyty Historyczne». – 2001. – Z. 135. – S. 3-39.

53. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939. – Lublin, 2003.

54. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. – Kraków, 2008.

55. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. – Kraków, 1989.

56. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації 1935 р. // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. Pod red. Z. Karpusa, W. Rezmera, E. Wiszki. – Toruń, 1997.

УДК 06.055.1:808.2В.Бончковський

Олеся ЦЕРКОВНЯК-ГОРОДЕЦЬКА
Національна Академія Наук України

В. БОНЧКОВСЬКИЙ ЯК РЕДАКТОР «ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО БЮЛЕТЕНЯ»

У статті йдеться про постать В. Бончковського як редактора «Польсько-українського бюлетеня». Наголошується на його ідеологічних поглядах, що знайшли своє відображення у на сторінках видання.
Ключові слова: *Польща, Україна, «Польсько-український бюлетень».*

In this article the autor analyses the work of W. Bonczkowski as an editor of the journal «Biuletyn Polsko-Ukrainski» and his ideological views on the journal's pages.
Key words: *Poland, Ukraine, «Biuletyn Polsko-Ukrainski».*

W artykule przedstawiono sylwetkę W. Bączkowskiego jako redaktora «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» oraz przeanalizowano jego poglądy ideologiczne, które znalazły swoje odbicie na łamach tego wydanictwa.
Słowa kluczowe: *Polska, Ukraina, «Biuletyn Polsko-Ukraiński».*

Сьогодні про Влодзімежа Бончковського справедливо говоримо як про визначного суспільно-культурного, громадсько-політичного діяча, історика, політика, публіциста та українієта, нагородженого найвищими відзнаками Польщі: Золотим хрестом за Заслуги II Речі Посполитої та Офіцерським хрестом ордена Відродження Польщі III Речі Посполитої.

Його життєвий, науковий і видавничий шлях висвітлюють публікації В. Комара, Б. Осадчука, О. Гнатюка, О. Рубльова, М. Генник.

Внесок В.Бончковського переоцінити важко, бо його масштабний задум охоплював не просто розвиток «Бюлетеня…» (1932-1938), а розбудову польсько-українських державних відносин загалом. За освітою правознавець та англійський філолог, він інтуїтивно відчував історичну епоху, політичні настрої та потреби тогочасного суспільства. Через роки після заснування часопису його редактор в одному з останніх інтерв'ю зізнався, що то був найкращий його час.

Він безпомилково вибудував ідеологічний фундамент видання, базуючись на ідеях «прометеїзму», які сформулювали С. Петлюра та Ю. Пілсудський у січні 1926 р., коли створили організацію «Прометей», в основу діяльності якої була покладена ідея об'єднання всіх поневолених більшовиками народів для боротьби з радянською Росією.

Гасло і зміст часопису втілювали задум редактора – переконати польську громаду в тому, що українці рівноправні політичні, ідеологічні та культурні партнери. На шпальтах часопису пропагувалася українська література, культура й політика загалом. Важливо підкреслити, що дописувачем до часопису міг стати будь-хто, незалежно від політичних поглядів чи професії.

Тематично видання складалося з політичного, культурного та літературного розділів. Кожен розділ був унікальним за своїм змістом та авторами. Це був вишуканий, добірний матеріал, який не лише формував думку громадськості, а й виховував науковців, літераторів, поетів, політичних і культурних діячів на засадах толерантності, шляхетності й правди, наприклад, статті Яна Заховавського про Т. Шевченка: «Дороги сучасної української літератури» (1934, № 3), «Віленські відлуння у творчості Т. Шевченка» (1934, №10), «Культ Шевченка» (1934, №10), «Т. Шевченко і поляки» (1934, №10).

Окрему групу складали статті про українських художників, музикантів і загалом про українське мистецтво: «Федір Кричевський» (1934, №8), «О. Мурашко» (1934, №10), «Виставка української ікони у Варшаві» (1934, №10), «Сучасна українська музика» (1934, №10). Ці публікації засвідчують, що Україна була цікава не лише з політичного боку, а й з культурного, мистецького.

У виданні помічаємо цінні публікації С. Барана, П. Ковжуна, М. Кордуби, А. Крижанівського, В. Кубійовича, Б. Лепкого, Є. Маланюка, Р. Смаль-Стоцького, Ю. Косача, П. Лисяка, І. Липовецького, А. Жука, Д. Дорошенка.

На окрему увагу заслуговують відносини Влодзімежа Бончковського з Євгеном Маланюком, саме про їх листування та взаємини пише дослідниця Е.Циховська. Антоній Середницький у розвідці «Jewhen Małaniuk a pisarze Polscy»

відзначає, що «Євген Маланюк через гармонію і дисгармонію своїх творів усував у польсько-українських літературних взаєминах білі плями і ця його діяльність заслуговує на спогад» [1, 58].

Анджей Хойновський у книзі «Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939» пише про діяльність Є.Маланюка як члена Польсько-українського товариства (Towarzystwa Polsko-Ukraińskiego) [2, 5], до якого належали журналісти Іван Кедрін-Рудницький, Леон Василевський, секретар Інституту досліджень національних справ (Instytut Badań Spraw Narodowościowych) Станіслав Папроцький, соціальний діяч, історик і автор праць про конструктивну політику щодо української меншості Ян Станіслав Лось, літературознавець і перекладач Костянтин Симонолевич, український соціаліст і депутат сейму Павло Василь-чук, професор Варшавського університету Роман Смаль-Стоцький. Товариство видавало «Biuletyn Polsko-Ukraiński», його метою був пошук шляхів порозуміння і співпраці поляків і українців, що мешкали в Речі Посполитій.

Брошура В. Бончковського «Polish Writings by Evhen Malaniuk» знайомить зі списком деяких праць Є. Маланюка на шпальтах таких періодичних видань, як квартальник «Wschód», тижневик «Biuletyn Polsko-Ukraiński», місячник «Problemy Europy Wschodniej» та двотижневик «Myśl Polska», які редагував автор. В. Бончковський подає список псевдонімів та криптонімів, під якими публікувався український митець, зауважуючи, що є багато праць взагалі не підписаних Є. Маланюком: «Jakób Stojan, J.Stojan, J.St., J.S., S.; Edward Kark, E.Kark; E.K.K.; Kpt.; M.; M.M.; Spec» [3, 5].

У передмові В. Бончковський зазначає, що в названих виданнях друкувалися статті українців, але «в їх гроні одне з перших місць займав Євген Маланюк – плідний, динамічний, який володів незвичайною письменницькою легкістю» і поезія якого «зосереджувалася на хаотичній стороні життя» [4, 5]. Дружба Є. Маланюка з редактором «Бюлетеня…» В. Бончковським продовжилася після війни, вони листувалися. В архіві Є. Маланюка в Нью-Йорку збереглися листи В.Бончковського з Лівану. Ось що писав В. Бончковський поетові: «Дорогий і коханий пане Євгенію! Лист Ваш надзвичайно мене зворушив і потішив та ранив образами несправджених надій. Напевно, писатимемо один до одного багато, адже, аби заповнити 11-річну пустку, сповнену бурхливих подій, потрібний буде не один лист. Гроші на кореспонденцію маю, цілий час війни був я у досконалій матеріальній ситуації. Досконалій, можливо, це занадто сказано, але у відносно досконалій. Тим гірше почувався духовно і … політично. По тій стороні барикади також мали ми власних НКВдистів в англійських та інших одностроях, навіть у польських, котрі зробили з мене певного часу … українця й німецького агента і готували мені місце у концентраційному таборі. Викрутився, між іншим, тим, що принишк» [3, 1].

Щодо польських дописувачів «Бюлетеня…», то ними були Л. Василевський, Ян Станіслав Лось, брати Олександр і Адольф Бохенські, Юзеф Лободовський, Костянтин Симонолевич (молодший), Станіслав і Ян Папроцькі. Ці люди створювали політичну програму, яка сприяла побудові нових польсько-українських стосунків. Зокрема йшлося про подолання обмежень у вживанні української мови, символіки, патріотичних пісень пропонувалося надати можливості українцям мати власні школи, розмовляти рідною мовою та навіть активно брати участь у місцевому самоврядуванні.

Звичайно, ці всі зрушення не могли пройти безслідно і вилились у створення 8 червня 1933 р. «Польсько-українського товариства». Це товариство очолив С. Стемповський, а до складу його правління увійшли В. Бончковський, Я. Голувкувна, О. Гурка, Г. Колодзейський, С. Папроцький, В. Римовський, М. Сверховський та К. Симонолевич. До речі, українців в організації не було, що не могло не викликати закидів. В.Бончковський відповів на це словами: «Отже, якби ми все ж таки хотіли визначити себе за допомогою терміна «українофільство», то змушені були б від змісту того поняття відняти ту його частку, що міститься у кінцівці «фільство», а на її місце додати елемент зрозуміння нашого державно-польського інтересу в належному розв'язанні української проблеми у Польщі й загалом у Східній Європі. Ось чим ми є і чим прагнемо залишитися» [6, 23].

На окреме дослідження заслуговує тема політики в радянській Україні та вищих посадовців УРСР. Часопис послідовно висвітлював політичні події, та позицію Москви щодо радянської України. В. Бончковський залишив Польщу у серпні 1939 р., напередодні Другої світової війни, і до 1941 року з польським дипломатичним паспортом працював у Румунії, над бюлетенем «Sprawy sowieckie». Згодом через Туреччину дістався до Близького Сходу, працював у представництві II Відділу штабу Головнокомандувача Війська Польського, звідки звільнений як

пілсудчик і «ворог Росії» напередодні візиту В. Сікорського до Москви. Працював у Центрі інформації на Близькому Сході. Схід вразив В.Бончковського своєю витонченістю та прагматичністю і, водночас, мудрістю та величчю. Не дивно, що він виступив одним із ініціаторів створення в Єрусалимі Інституту Близького й Середнього Сходу «Reduta» та став його генеральним секретарем [7, 237].

Написане В.Бончковським несло правду, справедливість та об'єктивність, розв'язувало гострі політичні проблеми. Саме такою є його праця «Росія вчора й сьогодні». Автор у ній довів, що більшовицький режим є послідовним продовженням традицій і орієнтацій російської імперії.

На Заході книга «Росія вчора й сьогодні» була перекладена англійською, турецькою, арабською мовами та здобула реноме однієї з найважливіших совєтологічних праць. Вона стала підручником у престижному Національному військовому коледжі у Вашингтоні [8, 21].

Помер видатний публіцист В. Бончковський у Вашингтоні 19 серпня 2000 р. Ми втратили унікальну людину, яка пережила різні епохи, події, проте завжди несла вість про України, її культуру, слово та пісню у світ.

ЛІТЕРАТУРА

1.Serednicki A. Jewhen Małaniuk a pisarze polscy // Serednicki A. Szkice polsko-ukraińskie. – Warszawa: Towarzystwo Polska-Ukraina, 1994. – S. 58–86.

2.Bączkowski W. Polish Writings by Evhen Malaniuk An annotated bibliography. – Slavistica XCI. – Washington-Ottawa, 1983. – 16 s.

3. Архів УВАН у США. Лист В. Бончковського до Є. Маланюка, Бейрут, 10 трав. 1950 р.;

4. Kłoczkowski J., Kowal P. O Włodzimierzu Bączkowskim // Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski: Wybór pism. – Kraków, 2000. – S. 7–28;

5. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1935. – 20 stycznia. – Nr. 3 (90). – S. 23–25;

6. Habielski R. Życie społeczne i kulturalne emigracji. – Warszawa, 1999. – 237 s.

7. Циховська Е.Д. Поезія Євгена Маланюка в контексті українсько-польських літературних зв'язків. Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.05 Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — Київ, 2005. – 20 с.

УДК 94(477):06.055.1

Володимир ОСАДЧИЙ
Люблінський католицький університет імені Івана Павла II

Ольга ПОЛЬОВА
Волинський національний університет імені Лесі Українки

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ «ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО БЮЛЕТЕНЯ»

«Польсько-український бюлетень» на своїх сторінках публікував багато статей з історії України, польсько-української боротьби за незалежність, протидії імперським силам. Історіософський профіль часопису був направлений на створення образу безперервної та героїчної історії української державності, спільної долі поляків і українців, усвідомлення історичної традиції Речі Посполитої Обох Народів. З цією метою представлялися постаті національних героїв, згадувалися річниці спільної боротьби за незалежність, уміщувались історичні роздуми, що підтверджували ці тези.

Ключові слова: *«Польсько-український бюлетень», Польща, Україна, історія, Бончковський.*

«Biuletyn Polsko-Ukrainski» on its pages published a number of articles on the history of Ukraine, the Polish-Ukrainian struggle for independence, anti-imperial forces. Profile historiosophical of periodical was meant to create an image of continuous and heroic history of Ukrainian statehood, shared the fate of Poles and Ukrainians, the awareness of the historical traditions of Polish-Lithuanian Commonwealth. To this end, prominent figures were national heroes, remembered the anniversaries of a common struggle for independence, were placed historical reflections to justify the claim.

Key words: *«Biuletyn Polsko-Ukrainski», Poland, Ukraine, history, Baczkowski.*

«Biuletyn Polsko-Ukraiński» na swych łamach umieszczał liczne artykuły dotyczące historii Ukrainy, polsko-ukraińskich walk o niepodległość, przeciwdziałania imperialnym siłom. Profil historiozoficzny pisma ukierunkowany był na tworzenie obrazu ciągłej i bohaterskiej historii ukraińskiej państwowości, wspólnych losów Polaków i Ukraińców, świadomości tradycji historycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W tym celu eksponowane były sylwetki bohaterów narodowych, przypominano jubileusze wspólnych walk o niepodległość, umieszczano rozważania historyczne uzasadniające powyższe tezy.

Słowa kluczowe: *«Biuletyn Polsko-Ukraiński», Polska, Ukraina, historia, Bączkowski.*

Зміни, що настали в європейській політиці після І Світової війни 1914-1918 рр., винесли українську проблему на рівень світової дипломатії. Дотеперішня внутрішня справа Російської імперії і Австро-Угорської монархії переросла в поважну дилему, пов'язану з перекроюванням кордонів і змінами з розкладом політичних сил на європейському континенті. Як відомо, землі, на котрих мешкали «малороси» і «русини» (названі на переломі XIX і XX ст. спільним іменем «українці»), після невдалої спроби створити окрему державу були поділені між сусідніми країнами, найбільшими з котрих були Радянська Росія – продовжувачка імперської традиції білого царату – та Польська Республіка, що значно переростала етнічні польські землі.

З історії відомо, що багатовікова традиція напруги між Москвою та Польсько-Литовською державою була спричинена саме суперечкою про спадщину старої Русі, розташованої на пограниччі цих двох східноєвропейських сил. Польський історик Антоні Холонєвський у своїй праці «Istota walki polsko-rosyjskiej», виданій у Кракові 1916 року, стверджував, що причиною всіх воєн між росіянами і поляками від часів Івана Грозного до Миколи II були «креси», або ж українські та білоруські землі. Із цієї напруги виникло 16 великих воєн, вони спричинили укладення нетривких «вічних мирів» [5, 46]. Ця проблема переростала звичайні територіальні претензії і становила причину глибинної цивілізаційно-світоглядної суперечки про включення України та Білорусі чи то в простір «руского міра», чи в багатокультурну європейську орбіту цінностей, витворену в Речі Посполитій.

У нових історичних умовах ця суперечка набрала нової сили. Східноєвропейські народи, що входили в склад сусідніх імперій після революцій кінця другої декади XX ст., пережили у своїй історії короткий період незалежності. Навіть після перерозподілу пост-версальського світу вони не могли залишитися лише пасивними суб'єктами політичних процесів і змушували державні нації рахуватися з фактом їх права до самовизначення і незалежного життя.

Для України змагання за незалежність закінчилося створенням квазідержави в образі УРСР, логіка існування котрої нагадувала місце Малоросії у складі імперії. Особливе підкреслення національного чинника було використано більшовиками у тактичних цілях задля усунення старої царської системи цінностей, побудованої на російському націоналізмі, урядовому православ'ї та авторитарній владі. Ця схема, тільки з іншим змістом, була перенесена в радянську дійсність. Прикметник «російський» був переважно замінений прикметником «радянський», казенна релігія поступилася місцем комуністичній ідеології, а царська влада перетворилася на диктатуру більшовицьких вождів. Україна, зберігаючи певні негрізні для центральної влади регіоналізми, була трактована не лише як інтегральна частина радянської імперії, а і як її органічний осередок. Її історичний досвід, як і в попередні епохи, був укомпонований у звичайну схему російської історії.

Для Польської держави, твореної не лише політиком і стратегом, а й візіонером, закоріненим у давній традиції багатокультурної Республіки з-під знаку Орла, Погоні і руського Архангела – маршалом Юзефом Пілсудським, справа незалежності України, її розвитку, відмінного від загальноросійського шляху, була вагомим чинником зовнішньої політики. Тому, ведучи боротьбу за кордони майбутньої Польщі, її вождь звертав увагу на союз з Україною та іншими народами з російської сфери впливів. Зрештою, цей напрямок був логічним продовженням польської незалежницької традиції з попередніх епох, котра намагалася вирвати історію «Русі» і «Литви» з російських централістичних схем. Відомий союз Пілсудський-Петлюра 1920 року підтвердив те, що це не були лише теоретичні спекуляції, а конкретні пріоритети польської політики. Парадоксальним може видатися те, що незалежність України, очевидно без західних галицьких і волинських земель, була вагомим елементом державних інтересів Польщі. Могло навіть скластися враження, що задля створення незалежної Польщі, слід було змусити українців до незалежності. Маршал Пілсудський так писав про свої плани: «Idąc w głąb Ukrainy, ale tylko do granic 1772 r. przez to samo nie uznajemy rozbioru i głosząc samostijność na tych ziemiach jakby poprawiamy błędy naszych przodków. Chcemy dać Ukrainie możność samookreślenia i rządzenia się przez własny naród. [...] Postawiłem na kartę, gram ostatnią stawkę, żeby coś zrobić na przyszłość dla Polski, choć takim sposobem osłabić możliwość przyszłej potężnej Rosji i, jeżeli się uda, dopomóc stworzeniu Ukrainy [...] Ale w tym sęk czy ta Ukraina powstanie, czy ma dostatecznie sił i ludzi, żeby się stworzyć i zorganizować, bo przecież wiecznie tu siedzieć nie możemy. [...] Zatem innego wyjścia nie ma – jak spróbować stworzyć samostijną Ukrainę» [16, 95].

У 1921 році Польща опинилася перед жорсткою, але конкретною реальністю, її східні кордони межували з російською імперією. Детермінації польського маршала було замало, щоб переламати інертність населення України і поглибити незалежницьку свідомість. У міру наростання радикальних націоналістичних настроїв серед українців у галицькій «Малопольщі» українська справа втрачала прихильність громадської думки і сприймалася радше як некорисна для держави утопічна мрія. Лише серед еліти, згуртованої навколо керівника польської держави Юзефа Пілсудського (переважно еліти військових, т.зв. «полковників»), ідея підтримки поневолених червоною Москвою народів продовжувала жити. Сформована у т.зв. прометейський рух, вона виявлялася в різних інтелектуальних та пропагандистських формах, серед котрих помітне місце займав «Польсько-український бюлетень».

Багатопрофільний характер цього часопису був спрямований на те, щоб обґрунтувати теоретично та фактично, спопуляризувати і розвинути тезу про природне польсько-українське партнерство, що виникало з цивілізаційної спільноти, закоріненої у традиції Речі Посполитої багатьох націй, спільних європейських цінностей, а також свідомості спільної загрози з боку російського імперіалізму. Провідну роль у цьому відігравала історіософія, пропагована середовищем «Бюлетеня».

В одній із програмних статей у «Бюлетені» його незмінний редактор Влодзімеж Бончковський так окреслював загальну історично-цивілізаційну спрямованість української справи: «Nasza polska racja państwowa udziela nam zgoła niedyskusyjnych wskazówek. Wskazuje nam mianowicie, że tylko ukrainizm istotny, prawdziwy, orientujący się na «zwycięski Zachód» Zachód nie na «zwyciężany Wschód» [...], ukrainizm «mazepiński» jest naszym sojusznikiem organicznym i zdrową budującą siłą, że natomiast wszelkie formy, najbardziej nawet patriotyczne, hałaśliwego «bohdanowstwa» (od Bohdana Chmielnickiego), są dla nas niebezpiecznym

precedensem zorganizowanej walki z Polską i łączącym się z tą walką, fatalistycznie nieuchronnym podpadnięciem pod «kriepkuju i wysokuju ruku» «caria wostocznoho, prawosławnoho»[3, 57].

Отож, «мазепинський» західний напрямок був властивим для розуміння логіки української історії в середовищі «Бюлетеня». Не дивно, що багато місця на шпальтах часопису займали історичні праці, що пригадували не так віддалений у часі період української революції, визвольних змагань та спроби побудови незалежної держави. Упродовж кількох років у «Бюлетені» друкувався епічний історичний нарис Олександра Доценка «Україна в сучасній добі. Від початку XIX ст. до 1923 р.». Це був свого роду виклад історії зародження і розвитку українського національного руху, котрий автор підготував на прохання редактора Бончковського. Історична праця, як зазначав Доценко, мала зовсім практичну ціль: розвіювати в польському суспільстві негативні міфи про українців і готувати суспільство до великих змін, котрі, як твердив автор, уже не за горами. «Хай дванадцята година застане нас підготованими до відповідальної праці й здатними передбачувати розвиток історичних подій» [8, 189]. У подібному дусі події, зв'язані з українським відродженням на галицьких землях, освітлював у низці статей Михайло Андрусяк [1, 360-361].

Ряд історичних статей, нарисів та мемуарних матеріалів представляв історію українсько-російських протистоянь та репресій російського уряду щодо українського руху та його діячів. Стефан Чернецький у своїх затитулованих спогадах «Перший в'язень» згадував історію арешту й інтернування греко-католицького митрополита Андрея Шептицького в часи російської окупації Львова, уміщуючи цю подію в певну логіку переслідування українства в Росії. Автор зазначав, що у зв'язку з репресіями щодо уніатського ієрарха згадуються постаті Дорошенка, Самойловича, Полуботка й останнього кошового Запорізької Січі – Калнишевського [7, 389-401].

Важливе місце у творені історичної пам'яті займали постаті національних героїв, котрі були позитивно укомпоновані у свідомість українців і поляків. Вони свідчили про спільну збройну боротьбу перш за все проти російського імперіалізму та оборону спільних цінностей, зв'язаних зі спадщиною Речі Посполитої.

Очевидно, згідно з традицією, на чолі національного пантеону стояла постать Кобзаря – Тараса Шевченка. Попри важкі моменти історії українсько-польських відносин, представлені у творчості поета, оцінка його особи не збуджувала жодних сумнівів у авторів «Бюлетеня». У передовій статті номеру, присвяченого 120-м роковинам народження Т. Шевченка, зокрема йдеться: «Stwierdzić możemy, że nie ma na świecie drugiego poety lirycznego, który mógłby się pochwalić taką czcią i takimi jaj stałymi przejawami, jakich zażywa u narodu ukraińskiego Taras Szewczenko. Ani Shakespeare u Anglików, ani W. Hugo u Francuzów, Goethe u Niemców, Puszkin u Rosjan, Petofi Petowi Węgrów, nawet Dante u Włochów marzyć nie mogą o takim zupełnie wyjątkowym, nigdy w ciągu wieków nigdzie niespotykanym kulcie, jak kult Szewczenki u Ukraińców» [12, 1].

Після поневолення України Радянською Росією особливого значення набрала постать гетьмана Івана Мазепи. Поряд з величним портретом гетьмана у короткій передовій статті під лаконічним заголовком «І. Mazepa» було звернено увагу на історичне значення українського гетьмана у сучасній добі. Між іншим говорилося: «W dzisiejszej dobie wzmożonego dynamizmu historycznego, rozbudzonych reminiscencji historycznych i pogłębienia pamięci historycznej warto odświeżać w pamięci przede wszystkim piękną choć tragiczną postać tego, który w fatalnym czasie narodzin złowrogiej potęgi rosyjskiej odważył się wraz z pobratymcem swym królem-rycerzem Karolem XII jej zapobiec i wezbraną falę, która tyle możliwości na terenie Europy Wschodniej pogrzebała, – odwrócić»[15, 2].

Особливий культ створювали навколо постатей двох національних вождів – Юзефа Пілсудського та Симона Петлюри. Чергові річниці походу на Київ, а також спогади про цих державних мужів з нагоди смерті Пілсудського чи роковин вбивства Петлюри, були причиною глибшої рефлексії над їхньою харизмою та вчинками. На портретах (їх автор – український графік В. Масютин), надрукованих у часописі, польський маршал був зображений в оточенні гербів поневолених Москвою народів, серед яких був і український тризуб, а отаман Петлюра – на тлі Софії Київської і прапора, немов можновладець з давніх часів. Поряд із прагненням незалежності для своїх народів, підкреслювалося їхнє переконання щодо справи союзу Польщі та України. Досить промовистими в цьому контексті є слова Петлюри: «Będąc przekonany, że tylko silne współżycie braterskie Rzeczypospolitej Polskiej i Ukraińskiej

Republiki Ludowej może im zabezpieczyć trwałą i stałą przyszłość, która się ostoi przed dawnym, chociaż w nowy strój (komunistyczno-demagogiczny) przebranym, imperializmem państwa moskiewskiego, chciałbym usunąć wszystkie przeszkody, wszystkie trudności, jakie się znajdują na drodze do dalszego wzmocnienia sojuszu obu republik. Jestem przeświadczony, p. Komendancie, że tak wielka idea, dla której ja i Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej pracujemy z pełnym zrozumieniem jaj wagi historycznej i która znalazła głęboki i serdeczny oddźwięk w sercu społeczeństwa, a mianowicie – idei porozumienia polsko-ukraińskiego, współdziałania w interesie obu wolnych Republik – że ona przełamała uprzedzenia niewierzących, słabość ducha niestałych i złotą struną solidarności związała co lepszych przedstawicieli obu zaprzyjaźnionych narodów i powiodła ich drogą, może i ciernistą, do sławy i wielkiej przyszłości. Przyszłości tej nić nie może zagrażać, jeżeli to zaufanie wzajemne, z jakim poczynaliśmy wielką sprawę sojuszu polsko-ukraińskiego, nie tylko nadal nas nie opuści, lecz stanie się impulsem i bazą dla dalszego, tak obecnie odpowiedzialnego, współdziałania» [20, 242].

Шпальти «Польсько-українського бюлетеня» були місцем, де згадувалися сучасні діячі, заслужені на ниві обстоювання ідеї незалежності України та українсько-польського примирення. Багато уваги було присвячено таким діячам першої половини XX ст., як В'ячеслав Липинський, Михайло Грушевський, Леон Василевський, митрополит Андрей Шептицький, Генрик Юзевський. Ґрунтовні історичні розвідки супроводжували ювілейні матеріали, що стосувалися недавніх незалежницьких змагань: 15-та річниця битви під Базаром [19, 490], 10-та річниця битви УСС з російськими військами на горі Маківка в Карпатах [14, 337], бій під Крутами, похід Пілсудського і Петлюри на Київ у 1920 році [6, 217-218].

Також події з далекої минувшини мали формувати свідомість прихильників згоди між українським та польським народами. Одним з героїчних історичних фактів була битва під Віднем 1682 року, де в королівських військах Яна III Собєського значну частину становили українські козаки [18, 6-7]. Привертали також увагу малознані сторінки з історії польсько-українських взаємин, такі як: українське питання у повстанні Тадеуша Костюшка [10, 60-61], українська політика князя Адама Чорторийського [9, 469-471] та інші.

Серед інших завдань, які реалізовував «Бюлетень» на ниві «творення концепції історичної пам'яті», було визволення з комплексів, котрі впродовж десятиліть насаджувались серед двох народів задля реалізації імперської політики «divide et impera». Перечитуючи історичну белетристику Генрика Сенкевича, один з анонімних авторів часопису відкидав популярну думку про україножерство польського класика і навіть стверджував про те, що знаменита «Трилогія» може покріплювати також і українські серця [17, 18-24]. Автори історичних дописів заохочували читачів до того, щоб відійти від стереотипних уявлень про «кровожерних ляхів» і «козаків-різунів» і по-новому подивитися на спільну українсько-польську історію. Своєрідним закликом до переосмислення українсько-польської історії були слова Фелікса Загори у статті під промовистим заголовком «У тенетах упереджень»: «Wprawdzie należy zwalczać rzeczy złe (nie przedstawiając je gorszymi niż są), lecz tymbardziej trzeba podnosić i uwypuklać rzeczy dobre i piękne, które mogą łączyć, a nie dzielić... Ziemia z krwi nie osycha, kłócim się i bilem, (Polacy i Ukraińcy. Red.) a przecież Bóg posiał w nasze jakoweś semina miłości»... Najwyższy czas aby obie strony uczciwie zrewidowały swoje stanowisko, wyzbyły się sideł uprzedzeń i stworzyły warunki do zakiełkowania tym «seminom miłośc»« [21, 4-5].

Говорячи про історіософські проблеми, можна помітити, що автори «Бюлетеня» непропорційно багато місця приділяли справам т.зв. москвофільства. Явище, що з роками набирало досить маргінальний характер, приковувало увагу дописувачів журналу з огляду на його світоглядно-культурологічний характер. Його легковажити не можна хоча б через *casus* Василя Панейка, міністра закордонних справ ЗУНР, редактора львівського «Діла», котрий в еміграції перейшов до білогвардійського табору і став речником ідеї «єдності Русі» [11, 141]. Так само філософсько-релігійним поважним аргументом у цій справі були розважання о. Гавриїла Костельника, який свої симпатії до православ'я обґрунтовував спасенним для України східним напрямком розвитку, уособленням котрого була Русь-Росія [3, 57].

Традиційне галицьке москвофільство, якому на шпальтах «Бюлетеня» було присвячено досить багато уваги і кілька ґрунтовних

опрацювань [2, 4-7], несло небезпеку переродження у «совєтофільство» під впливом зростаючої радянської пропаганди. Головний редактор та ідейний натхненник журналу – Влодзімеж Бончковський – апелював до політичних кіл про перегляд помилкової політики на східних землях Польщі. Покликаючись на багатовіковий досвід, автор стверджував, що раптовий зріст прорадянських і русофільських настроїв серед українців є наслідком полонізаційної політики уряду. «Українці, позбавлені своєї «українськості», – писав Бончковський, – є політичними росіянами, малоросіянами, але не будуть поляками». На його думку, не можна було повторити помилок польської політики XVII століття, котрі спричинили те, що: «Od Chmielnickiego poczynając, a a dziejach dekadencji hajdamackiej XVIII w. kończąc Rosja sunęła na zachód: od Dniepru, za Dniepr, interweniując w sprawy «schizmatyckie», przez klasztory i religię, do Stackelberga i Repnina...» [4, 297-299]. Автор закликав: «Do historii, do źrodeł, po naukę!»

Підсумовуючи історіософський профіль «Польсько-українського бюлетеня», можна ствердити, що його провідною ідеєю була думка про безперечне об'єктивне місце України в європейському політичному житті. Історичні аргументи, які наводилися у публікованих в журналі статтях, мали підтримувати свідомість про право України до самостійного життя, а джерелом державних традицій у баченні авторів «Бюлетеня» повинен був стати віковий досвід Речі Посполитої як держави поляків, українців, білорусів, литовців. Українці були рівноправними творцями і спадкоємцями цієї державної традиції. В одній зі своїх статей постійний автор «Бюлетеня», Станіслав Лось, заохочуючи до перегляду стереотипів серед поляків і українців, так підсумовував логіку української історії: «Zmaleliśmy i skarleliśmy i my i Ukraińcy od tych dawnych, dobrych czasów. Polacy zapomnieli, że Rzeczpospolita to było coś więcej i może coś lepiej niż «jeden z punktów prezydenta Wilsona»; Ukraińcy zapomnieli, że podobnie jak inne wielkie narody mogą spoglądać na długą, pełną chwały i ciągłą, powtarzam z naciskiem, ciągłą t.j. nieprzerwaną historię swej państwowości. Oczywiście, jeżeli ktoś bardzo chce to może historię ukraińską pisać pod filologicznym kątem widzenia, może ją ograniczyć do historii warstw ... niehistorycznych, może mieszając dwa różne pojęcia, które wyrażało słowo «Polak» darowywać Lechitom Ostrogskich i Wiśniowieckich (bo Jarema, pamiętać trzeba, nie miał w żyłach ani kropli krwi polskiej, był najczystszego pochodzenia ruskim – ukraińskim panem, tylko nie lubił jak mu palono folwarki i «pacyfikował» na własną rękę. [...] Kończę więc konkluzją, że byłoby dobrze, gdyby ktoś zechciał raz napisać ukraińską historię nie pod kątem widzenia tysiącletniej niewoli i poniewierki, lecz pod kątem widzenia państwowej ciągłości i chwały dziejowej. Mieliśmy historię prawdziwą i pożyteczną» [13, 5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Andrusiak M. U źródeł ukraińskiego odrodzenia narodowego // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – № 33. – S. 336-337; Andrusiak M. Ukraiński ruch narodowy i konspiracja polska w Galicji w latach 30-tych i 40-tych XIX wieku // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – № 36. – S. 360-361.
2. Andrusiak M. Zarys historii moskalofilstwa wśród Ukraińców halickich // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 34-35. – S. 4-7.
3. Bączkowski W. Chmury nad Kresami // Bączkowski W. U źródeł upadku i wielkości. – Warszawa, 1935.
4. Bączkowski W. Frontem do historii // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 28 (267). – S. 297-299.
5. Bączkowski W. U źródeł upadku i wielkości. – Warszawa, 1935.
6. Bączkowski W. Wyprawa kijowska (W drugą rocznicę zgonu Wielkiego Marszałka) // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1937. – № 20 (211). – S. 217-218.
7. Czarnecki S. Pierwszy więzień (Wspomnienie sprzed 22 lat) // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – № 39. – S. 398-401.
8. Docenko A. Ukraina w dobie nowoczesnej (od początku XIX stulecia do 1923 r.) // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 16-17.
9. Handelsman M. Polityka ukraińska księcia Adama Czartoryskiego // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1937. – № 42 (233). – S. 469-471.
10. J.R. Sprawa ukraińska w Insurekcji Kościuszkowskiej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1935. – № 6 (93). – S. 60-61.
11. Kedryn I. Moskalofilstwo jako anachronizm oraz aktualna twierdza «kompleksu rosyjskiego» u «Ukraińców» // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1937. – № 13 (204). – S. 141.
12. Kult Szewczenki // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 10 (45). – S. 1.
13. Łoś S. Na marginesie zwycięstwa pod Wiedniem // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 13. – S. 5.

14. Makówka // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – № 33. – S. 337.

15. Mazepa I. // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 31 (66). – S. 2.

16. Nowak A. Walka o granice: 1918-1920 // Dwudziestolecie. Pod red. K. Perseka i P. Marchewicza. – Warszawa, 2009. – S. 95.

17. Sienkiewicz, którego nie znamy // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1932/33. – № 1-6. – S. 18-24.

18. Smal Stocki R. Ukraińcy pod Wiedniem // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 10. – S. 5-6; Łoś S. Na marginesie zwycięstwa pod Wiedniem // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 13. – S. 5; Symonolewicz K. Ukraińskie echa odsieczy wiedeńskiej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 24. – S. 6-7.

19. Wartości nieprzemijające. W 15-tą rocznicę rozstrzelania 359 oficerów i żołnierzy armii ukraińskiej w Bazarze na Ukrainie Sowieckiej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – № 47. – S. 490.

20. Zahora F. Dwunasta rocznica // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 23 (262). – S. 242.

21. Zahora F. W sidłach uprzedzeń // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 12. – S. 4-5.

УДК 821.16.091

Валентина СОБОЛЬ
Варшавський університет

«BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI» (1932-1938) ПРО ПЕРШУ ПОЛІТИЧНУ ЕМІГРАЦІЮ В ЄВРОПІ

У статті проаналізовано розвідки Ярослава Дригинича, Єжи Яновича, Яна Рейхмана, Юзефа Лободовського та ін. Особливою вагою, на думку авторки, позначені концептуальні публікації «Pierwsza polityczna emigracja w Europie», «Polityka wolności» Я. Рейхмана та «Książka o hetmanie Orliku» Ю. Лободовського. Я. Рейхман називає українську еміграцію першою – в істотному значенні цього слова – політичною еміграцією в Європі. Пилип Орлик (а згодом його син Григорій) були не тільки її вождями, а й провісниками ідеї «прометеїзму».

Ключові слова: *перша політична еміграція, мазепинці, Пилип Орлик, Григорій Орлик, ідея прометеїзму.*

In the article examines the publications by Jarosław Dryhynycz, Jerzy Janowicz, Jan Rejchman, Jozef Łobodowski, etc. According to author the conceptual articles «Pierwsza polityczna emigracja w Europie», «Polityka wolności» by J.Rejchman and «Książka o hetmanie Orliku» by Józef Łobodowski have the special significance. Jan Rejchman calls the Ukrainian emigration the first – in the important sense of the word – political emigration in Europe. Pylyp Orlyk as well as his son Hryhoriy were not only the leaders but also the forerunners of the Prometheism.

Key words: *the first political emigration, «mazepyntsi», Pylyp Orlyk, Hryhorij Orlyk, the idea of the Prometheism.*

W artykule przeanalizowano publikacje Jarosława Dryhynycza, Jerzego Janowicza, Jana Rejchmana, Józefa Łobodowskiego i in. Szczególne znaczenie, zdaniem autorki, mają konceptualne artykuły «Pierwsza polityczna emigracja w Europie», «Polityka wolności» J. Rejchmana, «Książka o hetmanie Orliku» J. Łobodowskiego. Jan Rejchman nazywa ukraińską emigrację pierwszą – w istotnym znaczeniu tego słowa – polityczną emigracją w Europie. Filip Orlik i jego syn Grzegorz Orlik byli nie tylko wodzami, ale też zwiastunami idei «prometeizmu».

Słowa kluczowe: *pierwsza polityczna emigracja, «mazepińcy», Filip Orlyk, Hryhorij Orlyk, idea prometeizmu.*

Тему української еміграції у виданні «Biuletyn Polsko-Ukraiński» своєрідно започатковують три статті Я. Дригинича про Івана Мазепу. Так, у третій із них, заключній, наголошено, що дата 8 липня 1709 року (поразка під Полтавою) стала фатальною у своїх наслідках як для України, так і для Швеції та Польщі, бо відкрила «навстіж браму азійському імперіалізмові Москви, започаткованому Петром І» [5: 17, 166][1]. Окреслена дослідником схема шляху Мазепи – через Дніпро, Буг, через Очаків і до Бендер – не раз зринатиме в пам'яті Пилипа Орлика, і ці спогади він занотує у своєму діаріуші. Зазначимо, що першу його частину 1936 року видасть у Варшаві Ян Токаржевський.

«Biuletyn Polsko-Ukraiński» за вісім років функціонування не раз звертатиметься до проблеми першої української еміграції як першої політичної еміграції в Європі. Уважне вивчення дозволяє виокремити найважливіші публікації, якими вважаємо, окрім згаданих вже статей про Мазепу, такі (подаємо їх за часом появи): дві розвідки від 1934 року – «Z ideologii politycznej pierwszej ukraińskiej emigracji» Єжи Яновича [10], «Pierwsza polityczna emigracja w Europie» Яна Рейхмана [14]. З 1937 року – стаття «Polityka wolności», підписана криптонімами J.R. [9]. І, врешті, не тільки підсумкова, а й концептуально визначальна розвідка « Książka o hetmanie Orliku» Юзефа Лободовського [11], яка розставляє історично-правдиві акценти.

Отож, Єжи Янович є, можна так твердити, автором постановки цієї проблеми на сторінках видання «Biuletyn Polsko-Ukraiński». Він наводить думку професора О. Лотоцького, який у статті «Ukraińska Myśl Polityczna» в номері 1-2/9-10 «Wschodu» слушно наголосив, що з поразкою Мазепи українська політична думка не загинула, а тривала й розвивалася на еміграції. Цей своєчасний акцент як О.Лотоцького, так і Є. Яновича спричинений негацією з боку відомого польського публіциста Станіслава Лося[2] – очевидної реальності того, що не тільки в лоні Речі Посполитої, а й на переломі XVII–XVIII століть жила й розвивалася українська державницька свідомість. Вона жила, підкреслює Янович, в умах першого еміграційного уряду, створеного

1 Про Мазепу Ярослав Дригинич пише, що він, однак, «зажди переможець, великий і дивний чоловік, який поєднав у собі діаметрально протилежні людські риси – скептицизм і поезію, макіавелізм – і простолінійну ідейність, лицарство – але й хвилини слабкості» [5: 17, 166].

2 Єжи Янович тут апелює до статті Станіслава Лося у виданні «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – Nr 26.

Пилипом Орликом: гетьман звертався до усіх європейських дворів, висилав своїх спеціальних емісарів, які становили собою «мовби дипломатично-розвідувальну службу першого еміграційного українського уряду» [10, 5]. До тих емісарів Янович відносить Мировича, Нахимовського та Герцика, з останнім же пов'язує дуже промовистий епізод: у 1719 році Герцик, про що пише в щоденнику П. Орлик, прибув до Варшави, де тогочасний російський амбасадор Долгорукий, керуючи розгалуженою шпигунською мережею, ув'язнив Герцика та вивіз його до Росії. Згодом, у 1730 р., Пилип Орлик зі слів сина Григорія запише в діаріуші про ті зміни, які відбудуться в Росії з його родичем Герциком, а в статті Єжи Яновича від 1934 року наголошено: «Не треба додавати, як подібні методи живо нагадують способи, якими послуговуються (двома століттями пізніше) дипломатичні посланці – спадкоємці Петра І. Дипломатична Г.П.У. (в оригіналі – «G.P.U.) має давню традицію» [10, 5].

Найважливішим же в цитованій тут розвідці Єжи Яновича нам бачиться його висновок про те, що всі неймовірні зусилля Пилипа Орлика – то єдина нитка старань для пробудження в Європі зацікавлення долею України[3] [10, 6]. Його метою була незалежність України. Цей висновок у наш час потвердить, попри прискіпливість та часом необ'єктивність, і Даніель Бовуа у своїй критичній розвідці про діаріуш П. Орлика: «Абстрагуючись від такої гри масок, яка коливається – як шекспірівська драма – між величним і мізерним чи дріб'язковим […], ми запам'ятаємо, зокрема, спосіб, завдяки якому національна ідея утвердилася і дивно розвивалася» [1, 345].

Безсумнівно, ці, – із загалу невиокремлені, – статті на сторінках тижневика «Biuletyn Polsko-Ukraiński» спричинилися до появи вочевидь центральної, на перших шпальтах поданої, розвідки Яна Рейхмана «Перша політична еміграція в Європі». Імовірно, саме Ян Рейхман у статті від 25 лютого 1934 року називає українську еміграцію першою – в істотному значенні цього слова – політичною еміграцією в Європі [14, 1-2]. Цю дефініцію автор виважено обґрунтовує, порівнюючи українську еміграцію, «вождем якої був найперше Пилип, а потім Григорій Орлик», із еміграцією Стюартів в Англії. Акції англійської еміграції, доводить дослідник, опиралися на династичних моментах, бо ж відстоювали права до корони однієї особи, які були узурповані іншою особою, і то була акція на ґрунті суперництва за трон і – на що особливо наголошує автор – «без глибшого суспільного змісту». Натомість акція батька й сина Орликів, не підносячи нічиїх прав до гетьманату чи, як сказано, «корони української», підносила право козацького народу до вольності, тим самим апелювала до якогось права, яке ще не було сформульоване, а яке тільки «мав нести вік XIX і вік XX із правом «самостановлення народів» [14, 2].

Ян Рейхман робить висновок, що українська політична думка випередила те право, бо ж знайшла вираз у виплеканій на чужині «політичній ідеології першої політичної еміграції», яка є властиво першою, як названо тут, «народовополітичною» еміграцією у Європі. Адже Григорій Орлик у меморандумі до французького уряду від 3 грудня 1731 року підкреслює, що його батько є «правом обраний вождь козацького народу». Немає, отже, акцентує ще раз «Biuletyn Polsko-Ukraiński», жодних прав династичних, гетьманських чи персональних, а є тільки права козацького народу.

Імператив Яна Рейхмана ступенево обґрунтовується. Так, ідеологія першої української еміграції опирається на свідомість, що попри вигнання, ті права, які були усталені в Бендерах, для Січі й надалі мають чинність, а саме: закон про те, що право вибору гетьмана не може бути успадковане, а залежить від вибору, від волі «народу козацького». До політичної ідеології належать і погляди Пилипа Орлика на закордонну політику і на завдання, які висувала складна реальність.

Григорій Орлик, за переконанням Яна Рейхмана, був одним із найперших, хто швидко зорієнтувався в генеральних та постійних лініях російської політики. Автор посилається на меморандум Григорія Орлика до французького уряду, в якому молодий дипломат переконує, що Росія буде прямувати до опанування Балтійським, Чорним та Каспійським морями, підкоряти сусідні країни. Ян Рейхман хоча й критично ставиться до щойно тоді надрукованої книжки Ілька Борщака «Великий мазепинець Григір Орлик, генерал-поручик Людовіка XV», але посилається саме на залучений у цій книжці меморандум до міністра Флері в 1737 році [14, 2], з якого випливає, що завданням України є стримування російського імперіалізму. Зупиняємося так детально на аналізові

3 Ту політику П. Орлика, наголошує Янович, не можна міряти міркою держав із довготривалою традицією: на карб браку такого досвіду та вміння треба покласти чимало недомагань тієї української еміграційної дипломатії.

розвідки Яна Рейхмана, бо ж саме в ній – думка про те, що вже в першій половині XVIII століття ця теза – «мов ластівка, яка звістує заникання абсолютично-імперіалістичної ідеології», а що особливо знаменно – «відблиск» нових часів, стома роками пізніше «укоронованих» весною народів, нових ідей, які зазвучать згодом у «Trybunie Ludów» А. Міцкевича [14, 2].

У статті Я. Рейхмана, гідній, як на нашу думку, перекладу та уважного прочитання, актуалізується низка проблем. Так, автор підкреслює, що Григорій Орлик «досконало здавав собі справу, що сама Україна не повстримає московського напору, що конечною є допомога Україні». [...] Польщі Григорій Орлик називав вигоди, які випливали із постання незалежної України. Ханові витлумачував, що свободи, які Москва дає козакам, мають тільки видимість, а насправді обтяжують козаків, які є під пануванням хана. Усім намагався довести, що козаки готові до боротьби – треба лише, щоб Європа їм допомогла. Широкий горизонт Григорія Орлика, як доводиться в цій праці, обіймав не тільки держави[4], а і окремі народи[5]. Більше того, Орлик сягає ще далі, розмірковує не тільки про антиросійський блок, а й про блок загрожених держав чи народів проти блоку імперіалістичних держав.

«Політичні лінії є сталими вартостями. Історія повторюється. Думки Григорія Орлика мали свою вартість не тільки щодо тодішніх часів; незважаючи на зміни політичної ситуації, не раз іще концепції державних мужів будуть звертатися до глибоких і прогностичних думок Григорія Орлика, забутого провісника ідеї «прометеїзму» понад 200-літньої давності. То є тільки доказом проникливості та політичної зрілості Григорія Орлика та його оточення, доказом глибокого охоплення проблем тією першою українською еміграцією і першою політичною еміграцією в Європі» [14, 3].

До повторення визначальних ідей Григорія Орлика, які «позначені великим політичним розумом», у 1937 р. звертається автор, який окреслює себе криптонімами «J.R.» Цілком може бути, що це знову ж таки блискучий Ян Рейхман. У статті «Polityka wolności» [9] автор кореспондує із тезами розвідки «Перша політична еміграція в Європі» Яна Рейхмана, розгортає її, при цьому ще більше увиразнюючи історичну роль Г.Орлика – не випадково ж бо його портрет подається на сторінці 38 (до речі, такий самий портрет Григорія Орлика ілюструє і статтю Яна Рейхмана [14, 2]).

Отож, трьома роками пізніше, в 1937 році, в розвідці «Політика свободи», автор виступає, можна сказати, із заявою про те, що тогочасні польські політики не зуміли свого часу надати ширших концепцій антиімперіальній лінії, а вчинив те «українець, але тісно з Польщею пов'язаний, Григорій Орлик», бо вказав на потребу об'єднання («sprzymierzenia») не тільки держав, але й народів, які борються з Росією, перш за все українських козаків і навіть дагестанських татар та калмиків: Г.Орлик прагнув надати такому союзові «характер боротьби двох ідеологій: московської абсолютистично-імперіальної – із демократією, репрезентованою через волелюбну ідеологію козаків (з вільним вибором гетьмана), через польську демократію чи шведські вольності» [9, 37].

Ідеї Г. Орлика, наголошує автор, значно випередили ідеї, які постали пізніше, після французької революції. І хоча вони не знайшли практичного застосування, але ідеї Г. Орлика щодо зближення усіх загрожених Росією мусили набирати щоразу більшої сили. «Konfederacja Polska, pierwszy antyrosyjski odruch polski, znalazła sprzymierzeńca w Tatarach krymskich krymskich braterstwo broni polsko-tatarskie znalazło uwiecznienie na niebylejakich kartach, bo «Beniowskiego» Słowackiego. I nie ma może bardziej wzruszającego dokumentu jak ów zapomniany traktat Konfederacji z chanem krymskim (z 1768 r.)…» [9, 37]

Отож, Григорій Орлик як провісник ідей прометеїзму – це провідна думка статей про нього – кореспондує із багатьма іншими, наснаженими духом прометеїзму працями на сторінках видання в цілому. Так, у 1938 році привертають увагу відразу кілька розвідок із промовистими заголовками: «Realizm a prometeizm» [4]. «J. Piłsudski a idee prometejskie» [2], «Z prasy prometejskiej» [13], «Egzamin prometeizmu» [3].

І, врешті, звернімося до підсумкової розвідки Юзефа Лободовського, яка безперечно не є звичайною рецензією на щойно видану Українським науковим інститутом у Варшаві книжку Б.Крупницького про гетьмана Пилипа Орлика («Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності». Ukraiński Instytut Naukowy, sekcja historyczna).

4 Так, про Персію Григорій Орлик писав у меморіалі до французького міністра закордонних справ від 1746 року.

5 Тут Ян Рейхман має на увазі ногайців, дагестанських татар, калмиків, про яких Григорій Орлик писав у меморіалі до Флері від 18 листопада 1734 року, вказуючи, що їх також варто змобілізувати проти російської експансії.

Юзеф Лободовський, прискіпливо аналізуючи книжку Б. Крупницького, називає постать гетьмана Пилипа Орлика «однією з найцікавіших в історії України не тільки з уваги на переломний час, в якому розгорнув свою діяльність, але також із огляду на політичне спрямування, яке він їй надав» [11, 245]. Рецензуючи щойно видану монографію, Ю. Лободовський наголошує, що то є праця про чоловіка, який сьогодні, з перспективи часу, виростає на великого державного мужа («męża stanu») і проникливого дипломата» [11, 245].

За переконанням Лободовського, саме Пилип Орлик чи не «першим зрозумів, що боротьба з імперіалістичною Росією повинна витікати із волелюбних прагнень підкорених народів, об'єднаних спільним фронтом, і ціле життя над його створенням працював». Автор досліджує витоки «політичного полонофільства» Пилипа Орлика. Так, саме Польщу гетьман уважав нейтральним союзником того фронту, саме Польща як найбільш загрожена з боку Москви є зацікавлена в поборенні імперіальної потуги.

«Zrozumienie roli, która w walce z Rosją miały odegrać wszystkie narody podbite, względzie tylko zagrożone przez podbój, upoważnia do nazwania Orlika politycznym prekursorem idei prometejskiej, W plastycznym uwypukleniu tej strony działalności ukraińskiego hetmana leży duża wartość omawianego dzieła i jego niepospolita aktualność» [11, 245-246].

Суголосно критичним судженням Яна Рейхмана окреслюється і думка Лободовського про те, що Польща, як найголовніший союзник, якому у тій боротьбі випадала б найголовніша роль, на той час до такої боротьби стати не могла і взагалі тієї ролі не розуміла[6]. Кількадесятьма роками пізніше, продовжує далі Ю. Лободовський, коли здобутки й реформи Петра І були зміцнені працею катеринінського періоду, коли Туреччина поринала щоразу глибше і рішучіше в прірву анархії та безсилля, коли рештки незалежності України були піддані ліквідації – змонтування такого антимосковського фронту, про який мріяв Орлик, стало справою незмірно важкою, хоча іще не неможливою.

Той важливий період, коли ще можна було б запобігти нарощуванню Московської потуги, Лободовський називає (стосовно Польщі) ніччю «глибокої саської темноти і політичної бездумності», ніч, яка загалові шляхти казала шукати партнерів посеред народів, котрі жили якнайдалі від Польщі і не мали з нею «żadnych zazębień i wspólnych interesów. Całożyciowy trud hetmana Orlika i jego polonofilstwo było w tych warunkach z góry skazane na niepowodzenie. Jego koncepcja była słuszna, ale tylko w zasadzie. Rzeczywistości bowiem nie było żadnych danych, aby idea, która przyświecała polityce i zabiegom dyplomatycznym Orlika, stała się własnością narodu polskiego. Historia tego okresu to wymowna lekcja udzielona Polsce przez wypadki polityczne. I jednocześnie ostrzeżenie na przyszłość. Dziś sytuacja pod pewnymi względami nie odbiega od początku wieku XVIII», – так прогностично остерігав Лободовський у червні 1938. І хоча, як він писав, ми нині далекі від анархії та безсилля саських часів, але противник є сильніший ніж колись. Зрозуміння цих безперечних правд, які наказували гетьманові Орликові шукати підтримки перш за все в Польщі, важко й сьогодні сподіватися від суспільства.

Висновок Лободовського чіткий: монографія Б. Крупницького про Орлика, оперта на багатий й ретельний історичний матеріал, є чимось значно більшим, аніж просто монографічна розвідка, ніж звичайний нарис політичної діяльності гетьмана. Бо ж український історик дає читачеві пластичний образ зростаючої потуги російського імперіалізму. Указує на явні та приховані шляхи, якими прямували творці імперії. Окреслює методи, якими послуговувалися у боротьбі з усім, що ставало на дорозі. Коли читаємо про небезпеку, яка постійно загрожувала Орликові з боку агентів Петра І, про замахи на нього, аналогії із сьогоднішнім днем виникають самі по собі. «Stąd też praca *par exellence* historyczna, zawiera mnóstwo materiału politycznego. Jest nieocenionym przyczynkiem do poznania istoty imperializmu moskiewskiego, zawsze takiego samego, przed wiekami, jak i dziś. Farty i procesy historyczne w niej uwydatnione maja swoja jaskrawą i wciąż jeszcze aktualna wymowę. Jeśli kiedykolwiek aforyzm o «historii, nauczycielie narodów» był słuszny, to przede wszystkim w tym wypadku» [11, 246].

Таким чином, «Biuletyn Polsko-Ukraiński» задокументував той факт, що саме в Польщі дослідниками Українського наукового інституту, в роки виходу бюлетеня, зроблено своєрідний прорив у вивченні проблеми української еміграції, передусім у дослідженні життя та діяльнос-

6 «Rzeczpospolita miała wtedy dosłownie ostatnią szansę uratowania nie tylko swojej niezależności politycznej, ale nawet odbudowania decydującej roli na wschodzie Europy. Potęga rosyjska nie była jeszcze na tyle ugruntowana, aby energiczna akcja wspólnymi siłami doprowadzona nie miała szans pełnego powodzenia» [11, 246].

ті Пилипа Орлика (Б. Крупницький), а також у прочитанні з оригіналу і виданні початкової частини його щоденника (Ян Токаржевський).

Знаменним, хоча й природним, логічним бачиться інтерес до всього, що пов'язано з Мазепою та мазепинцями. Інтерес до цього етапу української історії розгортається в широкому діапазоні, наприклад, від розлогого матеріалу про Мазепу в трьох номерах видання [5] і до підписаної криптонімами інформації про відзначення 250-ліття гетьманства Івана Мазепи [15]. Доповідь на відзначенні події виголосив Ярослав Дригинич, наголосивши, що Мазепа є символом не тільки своєї епохи, а й символом тих 250 років, які минули від часу, коли гетьманська булава була йому вручена. Пильний інтерес до проблем української історії поєднується із пошануванням високомистецьких художніх творів, крізь які та історія промовляє до читача. Маємо на увазі те, що видавці бюлетеня намагалися тримати в полі зору найвизначніші давньоукраїнські твори та їх відгомін на польському ґрунті, переклади, дослідження (наприклад, фрагмент переспіву С. Гординського «Слово о полку Ігоревім» у перекладі польською, який здійснив К. Думанський [8], стаття Генрика Улашина «O polskich tłumaczeniach «Słowa o pułku Igora» [16][7]) або ж сильветки давньоукраїнських письменників (як, приміром, розвідка З. Мазура про Сковороду [12]), а не лише сучасних Є. Маланюка, Н. Лівицької-Холодної, П. Тичини та ін.

У контексті сказаного на особливу увагу заслуговує історія постання та діяльності Києво-Могилянської академії, висвітлена в статті Анатоля Дублянського [6]. Цей автор дуже своєчасно порушив і таку тему, як образ України у відгуках західноєвропейських мандрівників у другій половині XVIII ст. [7] і прийшов до висновку: «Навіть у часи, коли український народ перебував у цілковитій російській неволі, культура українських мас перевищувала культуру московського люду. То було результатом української культури, яка панувала в Україні у XVII та XVIII століттях. Та культура спричинилася до того, що навіть у часі утрати автономії ожила стара велика традиція, настало відродження України» [7, 209].

Саме на сторінках видання «Biuletyn Polsko-Ukraiński» від розвідки до розвідки вимальовується і чи не вперше стає чіткою, виразною дефініція української еміграції. Єжи Янович досліджує політичну ідеологію першої української еміграції, а вже Ян Рейхман[8] доказово характеризує її як першу політичну еміграцію у Європі, увиразнює зерна прометеїзму, які проростуть двома століттями згодом. Показовим видається і те, що пізніша в часі (аніж дві розвідки про Григорія Орлика) стаття Юзефа Лободовського про Пилипа Орлика увиразнює думку про гетьмана-емігранта як першого провісника прометеїзму. За переконанням Лободовського, це властиво Пилип Орлик не припиняв спроб створення антимосковської коаліції, шукав союзників у межах імперії і поза нею. Нав'язав контакт із Кримом, якому дедалі більше взнаки давався хід Москви до Чорного та Азовського морів, це П. Орлик установив відносини із Кубанською ордою ногайців, намагався використати незадоволення донських козаків, сягав аж до Волги, де культурно сильні, з незатертою пам'яттю про свою минулу славу казанські татари були в його очах природними союзниками України [11, 245].

Юзеф Лободовський підводить певну рису під усіма попередніми розвідками, а володіючи напрацьованим уже науково-дослідним матеріалом (такими, наприклад, як монографія Б. Крупницького, розвідки І. Борщака, а також і багажем попередніх видань бюлетеня), накреслює візію нового бачення, а що найголовніше – необхідності вивчення успіхів та прорахунків першої політичної еміграції в Європі.

7 Г. Улашин згадує всі переклади «Слова о полку Ігоревім»: Августа Бельовського (1833 р.), Юліана Тувіма (1928 р.), Богдана Лепкого (1905 р.), Ципріана Годебського (1805 р. (?)), єпископа Адама Красіцького (1856 р). Стверджує, що найкращий переклад здійснив Тувім, найслабший – Годебський, адже перекладав не з оригіналу, а з перекладу, наймовірніше, французького [16, 335]. Генрик Улашин є також автором статті «Wpływy «Słowa o pułku Igora» w poezji polskiej» («Pamiętnik Literacki». – T. XXIII. – S. 469-472). Міцкевич про «Слово о полку Ігоревім» говорить у своїх XIV і XV лекціях від 12 та 16 лютого 1841 р. (Міцкевич уважав «Слово о полку Ігоревім» «za najcharakterystyczniejszy dla poezji ukraińskiej utwór literacki»). На думку Г. Улашина, приписування цієї думки Міцкевичу необґрунтоване – «niebawem, prawdopodobnie, napiszę o tym wszystkim obszerniej» [16, 336]).

8 Через науково-виважений, критичний підхід Я. Рейхмана до праці Ілька Борщака вирафіновується порівняльний, високоінтелектуальний дискурс праць «Перша політична еміграція в Європі» та «Політика свободи».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9. – Том 11/12. – Київ – Нью-Йорк 2004.

2. B.W. J. Piłsudski a idee prometejskie // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – Nr 20(259). – S. 209-211.

3. Dańko M (Genewa). Egzamin prometeizmu // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – Nr 45(284). – S. 485-486.

4. Dańko M (Genewa). Realizm a prometeizm // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – Nr 16(255). – S. 168-169.

5. Dryhynycz J. Iwan Mazepa // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – Nr 15(154). – S. 145-147. – Nr 16 (155). – S. 154-157. – Nr 17(156). – S. 164-166.

6. Dublański A. Akademia Kijowsko-Mohylańska // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1937. – Nr 15(206). – S. 165-167.

7. Dublański A. Zachodnio-europejscy podróżnicy o Ukrainie w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieków // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1937. – Nr 19(210). – S. 207-209.

8. Hordynskyj S. Słowo o półku Ihora // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – Nr 19(158). – S. 141.

9. J.R. Polityka wolności // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1937. – Nr 4(195). – S. 37-39.

10. Janowicz J. Z ideologii politycznej pierwszej ukraińskiej emigracji // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – Nr 3(38). – S. 4-6.

11. Łobodowski J. Książka o hetmanie Orliku // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – Nr 23(262). – S. 245-246.

12. Mazur Z. Grzegorz Skoworoda // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – Nr 32. (10 grudnia 1933 r.). – S. 1-3.

13. N.J. Z prasy prometejskiej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – Nr 25(264). – S. 269-271.

14. Reychman J. Pierwsza polityczna emigracja w Europie // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – Nr 8(43). – S. 1-3.

15. S.C. 250-lecie hetmaństwa I. Mazepy // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1937. – Nr 48(239). – S. 543.

16. Ułaszyn H. O polskich tłumaczeniach «Słowa o pułku Igora» // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – Nr 31(270). – S. 335-336.

УДК 821.162.1

Ludmiła SIRYK
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

PUBLICYSTYKA JÓZEFA ŁOBODOWSKIEGO NA ŁAMACH „BIULETYNU POLSKO-UKRAIŃSKIEGO"

Głównym celem artykułu jest przestawienie i ocena postawy artystycznej i społeczno-politycznej Józefa Łobodowskiego na pograniczu polsko-ukraińskim. Próby analizy dokonano na bazie jego publicystyki literackiej i politycznej, opublikowanej w piśmie „Biuletyn Polsko-Ukraiński" z lat 1937–1938. Szczególnie uwzględniono poglądy polskiego pisarza na literaturę ukraińską w sytuacji bezpaństwowości Ukrainy i na kwestie stosunków polsko-ukraińskich w Polsce międzywojennej, zwłaszcza na Wołyniu. Pokazano dwa główne aspekty badanej postawy: 1) krytykę polityki kresowej, prowadzonej przez obóz sanacyjny wobec narodowości ukraińskiej; 2) pragnienie budowania dialogu kulturowego i politycznego pomiędzy Polakami a Ukraińcami.

Słowa kluczowe: *publicystyka, postawa, pogranicze kulturowe, cechy i status, literatura ukraińska, stosunki polsko-ukraińskie, polityka narodowościowa, czynniki wewnętrzne i zewnętrzne stosunków międzynarodowych, idea dialogu.*

Головна мета статті – це представлення і оцінка мистецької і суспільно-політичної позиції Юзефа Лободовського на польсько-українському пограниччі. Спробу аналізу проведено на основі його літературної і політичної публіцистики, опублікованої в 1937–1938 рр. у часопису „Польсько-український бюлетень". Із особливою увагою розглянуто погляди польського письменника на українську літературу в ситуації бездержавності України і на проблему польсько-українських відносин у міжвоєнній Польщі, особливо на Волині. Показано два основні аспекти позиції публіциста: 1) критику т.зв. „кресової" політики, яку проводив санаційний табір щодо української національності; 2) прагнення побудувати культурний і політичний діалог між поляками й українцями.

Ключові слова: *публіцистика, позиція, культурне пограниччя, ознаки і статус, українська література, польсько-українські відносини, національна політика, зовнішні та внутрішні чинники міжнародних відносин, ідея діалогу.*

The objective of this article is to show Jozef Lobodowski's vision and social and political attitude to Polish-Ukrainian cultural boundaries. The analysis is based on his literary works and political essays, which were published between 1937-1938 in journal „Biuletyn Polsko-Ukrainski". Jozef Lobodowski's views on Ukrainian literature from the time, when Ukraine was stateless and the problem of Polish-Ukrainian relations in interwar Poland, especially in Volyn are described in details. There are two basic aspects of his vision: 1) criticism of borderline policy, which was led by the Sanation against the Ukrainians; 2) an aspiration to achieve a cultural and political dialog between the Polishes and the Ukrainians.

Key words: *journalism, cultural boundaries, characteristics and status, Ukrainian literature, Polish-Ukrainian relations, national policy, external and internal factors of international relations, the idea of dialogue.*

Józef Łobodowski (1909–1988) – polski poeta, tłumacz, prozaik. Miał on również pasję publicysty. Zdolność tę aktywnie realizował, ogłaszając swoje artykuły, które często miały szeroki rozgłos i wywoływały ostre dyskusje. Zdaniem Pawła Kądzieli publicysta słynął jako „zadziorny i odważny, doświadczony w zwalczaniu fałszu i obłudy, chodzący zawsze własnymi drogami" [3, 236].

Warto zaznaczyć, że Łobodowski był osobą pogranicza kulturowego, zajmował się tematyką polską, ukraińską, rosyjską, białoruską, hiszpańską. Ponadnarodowy wymiar kultury pogranicza daje człowiekowi w ogóle szersze widzenie świata, czego nie mogą pojąć czy zaakceptować przedstawiciele tylko jednej kultury. I dlatego przeważnie jest niezrozumiały przez jednych i drugich, zmaga się ze swoją synkretyczną świadomością, mając poczucie krzywdy, niedowartościowania. W kontekście problematyki tradycji europejskiej dialogu kultur, pogranicza kulturowego i stosunków międzynarodowych publicysta podejmował ideę integracji narodów zarówno w perspektywie uniwersalnej, jak i w bezkompromisowej walce z dyskryminacją i totalitaryzmem sowieckim.

W okresie międzywojennym publicysta współpracował z pismami Warszawy („Biuletyn Polsko-Ukraiński", „Pion", „Myśl Polska", „Problemy Europy Wschodniej", „ZET", „Wschód".), Lublina („Kurier Lubelski"), Chełma („Kamena"), z Instytutem Wschodnim i pisarzami ukraińskimi, skupionymi wokół warszawskiego pisma „My" i sojuszu „Prometeusz", który gromadził emigrantów z byłej Rosji carskiej, w szczególności Ukraińców, Rosjan i Białorusinów). Na emigracji umieszczał artykuły w pismach polskojęzycznych „Kultura" i „Zeszyty Historyczne" wydawanych w Paryżu, „Orzeł Biały", „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza", „Wiadomości", „Tydzień Polski", ukazujących się w Londynie.

W gazecie „Tydzień Polski" Łobodowski prowadził rubrykę pod pseudonimem Szperacz. W latach 1970-1981 w „Wiadomościach" publikował artykuły w rubryce „Worek Judaszów", w których także poruszał problematykę ukraińską. Ze wspomnień pisarza zawartych m. in. w artykule „Przeciw upiorom przeszłości" („Kultura", Paryż 1952, nr 2-3/52-53) wynika, że jego artykuły lub ich fragmenty były przetłumaczone i opublikowane na łamach emigracyjnych pism ukraińskich ukazujących się w Anglii, Niemczech, Francji, oraz USA i Kanady.

Mimo że Łobodowski cieszył się mianem aktywnego publicysty, jednak ta część jego twórczości nie doczekała się edycji zbiorowej nawet na emigracji. Po upadku systemu komunistycznego w Polsce ukazał się mały zbiór pt. „Kasandra jest niepopularna" (Poznań 1990), który stanowi wybrane artykuły z lat 1956-1980, opublikowane w piśmie „Orzeł Biały". Bogusław Bakuła w recenzji tej książki nazywa Łobodowskiego „ukrainistą, sowietologiem, znawcą literatury rosyjskiej i ukraińskiej, tłumaczem i publicystą politycznym" [1, 41]. Bardziej okazały zbiór pt. „Worek Judaszów"[1] (Warszawa 1995) został przygotowany przez Pawła Kądzielę, który wybrał teksty i opatrzył notą edytorska. Pod redakcją Barbary Truchan ukazała się książka Łobodowskiego „Naród jest nieśmiertelny" (Poznań 1996), dotycząca problematyki ukraińskiej. Jednak wymienione pozycje przedstawiają tylko mały fragment jego bogatej spuścizny publicystycznej okresu międzywojennego i emigracyjnego, która w ogóle pozostaje nadal nieznana czytelnikowi, bardzo mało zbadana, chociaż w pełni zasługuje na dogłębną analizę i opublikowanie jej wyników.

Dużą wagę Łobodowski przywiązywał do problematyki wschodniosłowiańskiej, zwłaszcza ukraińskiej, uzyskując miano znakomitego ukrainoznawcy. Aktywnie współpracował z pismem „Biuletyn Polsko-Ukraiński", zwłaszcza w latach 1937–1938, gdy terror stalinowski na Ukrainie wobec inteligencji osiągnął fazę szczytową. Wybrane przeze mnie **osiemnaście artykułów** asygnowane są nie tylko nazwiskiem właściwym (1937 r.: „Od bezmyślności do katastrofy [Odpowiedź Nr 7 na ankietę]", „Na marginesie dyskusji – ankiety", „Nieodpowiedzialne pomysły"; 1938 r.: „Zapoznana strona zagadnienia", „Książka o hetmanie Orliku", „Młoda poezja ukraińska", „Twórczość Łesi Ukrainki"), ale również pseudonimem[2] Stefan Kuryłło (1938 r.: „Demaskująca się demokracja", „W obliczu rozstrzygnięć", „Historia in statu nascendi", „Ukraina między Wschodem i Zachodem", „Legendy wołyńskie", „Historia stosowana", „Metodyczne szaleństwo", „Wilcze doły", „Od Małorosji do Mitteleuropy", „Krystalizujący się chaos", „Na rozdrożu kultur i cywilizacyj").

Warto, zaznaczyć, że od wiosny 1937 do lata 1938 roku Łobodowski na zaproszenie wojewody wołyńskiego Henryka Józewskiego[3] pracował w gazecie „Wołyń", ukazującej się w Łucku. Podzielając poglądy wojewody na postawę wobec Ukraińców i na kwestę stosunków polsko-ukraińskich, był jego współpracownikiem. Józewski, który urodził się w Kijowie i ukończył studia na Uniwersytecie Św. Włodzimierza, członek Polskiej Organizacji Wojskowej i nielegalnych organizacji młodzieżowych, zastępca ministra spraw wewnętrznych w rządzie Symona Petlury w latach 1920-1921, dobrze znał nie tylko Wołyń, ale również całą Ukrainę. Rozumiał, że polityka prowadzona przez jego poprzedników wywołała nienawiść i oburzenie Ukraińców, podsycając opozycję antypaństwową. Dlatego zdecydował się zmienić kurs polityczny. Jednak postawa wojewody i jego sprzymierzeńców (w tym i Łobodowskiego) spotkała z niezrozumieniem ze strony polskiej i ukraińskiej, była negatywnie odebrana i traktowana przez sanację. W tym stosunkowo krótkim okresie (pierwszy artykuł pt. „Od bezmyślności do katastrofy" datowany 19. IX. 1937 a ostatni „Na rozdrożu kultur i cywilizacyj" – 11. XII. 1938) na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" Łobodowski podejmował szereg ważnych i dyskutowanych w owym czasie problemów. Omawiane przez nas teksty wyrażają aspiracje polityczne Łobodowskiego, jednak spróbujemy wyakcentować w nich aspekty kulturowe i historiozoficzne. Ograniczymy się tu do szerszego omówienia poglądów publicy-

1 „Worek Judaszów" – to cykl felietonów ogłoszonych w latach 1970-1981 na łamach londyńskich „Wiadomości". Nazwę cyklu J. Łobodowski zaczerpnął od tytułu satyrycznego poematu o wyraźnym zacięciu społecznym „Worek Judaszów" Sebastiana Klonowica (1545-1602). Zbiór wybranych artykułów z w/w cyklu J. Łobodowskiego patrz [23].

2 Z przyczyn cenzuralnych J. Łobodowski używał innych pseudonimów, na przykład pod «fraszkami wołyńskimi» podpisywał się jako Pszonka. Stosował również kryptonimy (J. Ł.; j. l.; s. k.); o sobie pisał: „Początkowo byłem luźnym współpracownikiem, następnie przeniosłem się do Łucka i zostałem faktycznym, chociaż nieoficjalnym redaktorem tygodnika „Wołyń". Nieoficjalnym, bo wojewoda musiał się liczyć z czynnikami wojskowymi, z którymi i tak miał mnóstwo kłopotu, a ja miałem w wojsku bardzo złą opinię. Uprzednio dochodziło do tego, że Bączkowskiemu zabraniano drukować artykuły pod moim nazwiskiem. Wiersze i przekłady z poetów ukraińskich – tak, artykuły polityczne – nie. Bączkowski wpadł na pomysł i zaproponował mi pisanie pod pseudonimem. Tak zrodził się Stefan Kuryłło. Kuryłło, bo moja ówczesna narzeczona, a następnie żona, była Kuryłłówna z domu. A skutek był dość zabawny. Ten sam wojskowy, który kręcił nosem na moje teksty, gratulował następnie Bączkowskiemu artykułów owego nieistniejącego Kuryłły. Skąd Pan wytrzasnął tego znakomitego publicystę" (Cyt. za: Józef Zięba, [29]).

3 Henryk Józewski (1892–1981) – polityk, działacz państwowy, artysta. O jego postawie na Wołyniu pisze m. in. Jerzy Stempowski [27, 179–182].

sty na historię literatury ukraińskiej, jej sytuację w latach dwudziestych-trzydziestych XX wieku i na kwestię stosunków polsko-ukraińskich.

W rozważaniach dotyczących **literatury ukraińskiej** publicysta ukazuje dyskryminacje literatury ukraińskiej i jej tragiczną sytuację w czasach najnowszych, broni jej prawa do istnienia i rozwoju. Porusza również problem kulturowej i państwowej suwerenności Ukrainy oraz jej miejsca w kontekście europejskim. Opiera swoje rozważania na niezafałszowanej historii, uniwersalnych zasadach humanistycznych i etycznych, podejmując ideę odnajdywania wspólnych korzeni etnicznych poprzez poznanie kultury ujawniającej duchowość i system wartości narodu. Publicysta zapoznawał polskiego czytelnika z nieoficjalną literaturą narodową, zakazaną przez system komunistyczny; akcentował jej patriotyzm, moralność, prometeizm, dążenia wolnościowe; popularyzował wśród polskiego społeczeństwa, występując promotorem kultury ukraińskiej. Pozytywnie określał społeczną rolę literatury w zakresie kształtowania narodowej świadomości ukraińskiej i walki o status Ukrainy suwerennej. Uważał, iż narzędziem tej walki była twórczość *par excelence* polityczna nie w prymitywnym, tendencyjno-agitacyjnym znaczeniu tego słowa, lecz w takim, jak na przykład w Polsce była twórczość Żeromskiego i Wyspiańskiego.

W artykule „Młoda poezja ukraińska" zaznacza, że poezja ta nie przeszła przez główne wstrząsy awangardowe, które wywarły mocny wpływ w latach trzydziestych XX wieku na poezję europejską i dały ciekawe wyniki artystyczne. Jednak twierdzi, że zasługuje „na uwagę jako dowód, że naród ukraiński wkroczył już w okres decydującej walki o niezależność własnej kultury i jej świadomą europejskość" [20, 269]. Zdaniem krytyka mocna strona literatury ukraińskiej w ogóle to prometeizm, patriotyzm, optymizm, a słaba – prowincjonalizm, zaściankowość, utylitarną ludowość albo „całkowity etnografizm najgorszego gatunku" [20, 269], zwłaszcza charakterystyczne dla literatury XIX wieku. Odnajdywał w tej twórczości takie charakterystyczne dla niej cechy jak **dokumentalizm** („dokument epoki"), **moralność** („poezja o wysokim napięciu twórczej moralności"), **optymizm** („niekłamany i szczery optymizm"), **kult heroizmu** („rycerski heroizm"), **ideowość** („poezja idei w najlepszym tego słowa znaczeniu"), dążenie do wypracowania „własnego moralnego kręgosłupa" [cytaty w tym zdaniu: 20, 269].

W kontekście idei niepodległościowej i patriotycznej Łobodowski obejmuje szczególną uwagą postawę hetmana Pyłypa Orlika. Na przykład, w recenzji „Książka o hetmanie Orliku" zaznacza, że „warunki[4], w których rozwija się, pracuje i walczy współczesna literatura ukraińska, nie znajdują bodaj żadnego precedensu w dziejach kultury europejskiej" [20, 268], bowiem polityka, promująca aspiracje władzy centralnej, w szczególności rusyfikacji, niszczy świadomość narodową i historyczną Ukraińców. Zdaniem polskiego krytyka w sytuacji zetknięcia się ideologii narodowej oraz imperialnej literatura ukraińska nie mogła rozwijać się w sposób naturalny.

Artykuły Łobodowskiego pozytywnie określają nurt proeuropejski, traktując go zarówno jako renesans kultury ukraińskiej, jak i zjawisko naturalne powiązane z tradycją starobizantyjską. Wyróżnia w owym nurcie twórczość Pantelejmona Kulisza, Iwana Franki, Łesi Ukrainki, neoklasyków kijowskich (M. Zerow, M. Rylski, P. Fyłypowycz, M. Draj-Chmara, Jurij Kłen [wł. Oswald Burghardt]). Uważa ich za czołowych przedstawicieli odłamu inteligencji ukraińskiej o najwyższym poziomie świadomości narodowej. Podkreśla, iż nurt proeuropejski miał duże znaczenie podczas dyskusji literackiej w latach 1925/1928, dokonując wpływu na ewolucję świadomości estetycznej piśmiennictwa ukraińskiego. Łobodowski rozpatrywał literaturę ukraińską w kontekście europejskim pewien przekonania, że literatura ta posiada od czasów starożytnych swoją historię, walczy o samoistność, racje demokratyczne i humanistyczne, szuka kontaktów międzynarodowych, jest żywotna, wyrazem czego są renesansy w sytuacjach sprzyjających, np. latach 20. XX wieku.

W artykule „Twórczość Łesi Ukrainki" twierdzi: „Kontakt z Europą pierwsi nawiązują Kulisz i Franko, dając literaturze ojczystej niemało przekładów, a także sporo naśladownictwa, koniecznych w tym okresie dla grzęznącego w parafiańszczyźnie piśmiennictwa ukraińskiego" [21, 345]. Zdaniem krytyka Łesia Ukrainka „związana była ściśle z niepodległościowym ruchem ukraińskim [...] odbudowanie całkowitej samodzielności państwowej to był najdalszy i jednocześnie najistotniejszy cel" [21, 345]. Uważa jej twórczość za „oryginalną nowość przejawiającą się przede wszystkim poprzez wyjście na horyzonty europejskie, poprzez „egzotykę tematów" [21, 345], odcinającą poetkę „zdecydowanie od większości poprzedników i współczesnych" [21, 346]. Nowatorstwo upatruje w podjęciu przez twórczynię problematyki ogólnoludzkiej, aspektów psychologicznych z perspek-

4 Na emigracji J. Łobodowski wnioskował, że na przestrzeni wielu wieków literatura ta szła drogą ograniczeń i zakazów a od roku 1921 przebywała „na emigracji fizycznej – na Zachodzie, i na emigracji wewnętrznej – na Wschodzie" [22, 49].

tywy takich pojęć jak miłość, obowiązek, zdrada i wierność, a także w kontekście zagadnień estetyczno-etycznych i społeczno-politycznych. Za nowatorskie uznaje również wysoki kunszt artystyczny oraz odejście od prowincjonalizmu i prymitywizmu. Zauważa, że dramaturg interpretuje zdradę jako początek tragedii. Dlatego jej sztuka, łącząc fantastykę ludową, prawdę historyczną i mit poetycki w formach symbolicznych lub deklaratywnych manifestuje protest przeciw słabości ducha jako źródła zdrady siebie i swojego narodu.

Ważne miejsce w rozwoju nurtu klasycystycznego i orientacji na ogólnoeuropejskie dokonania literackie Łobodowski przyznaje grupie neoklasyków kijowskich. Za jeden z przekonujących dowodów dążenia do adaptacji wzorców klasycznych polski krytyk uważa pracę przywódcy ukraińskich neoklasyków Mykoły Zerowa nad tłumaczeniem „Eneidy" Wergiliusza w obozie śmierci na wyspach Sołowieckich, oceniając to także jako jeden z „najwyższych symboli losów ukraińskiej kultury" [20, 268].

Należy stwierdzić, że artykuły poświęcone problemom literatury mają charakter bardziej publicystyczny, niż krytycznoliteracki. Nie ograniczają się one do jednego zagadnienia, tematyki i stylu, sfery tylko literackiej, ale dotyczą również problemów kultury, historii, etyki, politologii. Łączą styl publicystyczny z naukowym, przekłady tekstów poetyckich z rozważaniami interpretacyjnymi, relacje o charakterze komparatystycznym z informacjami dotyczącymi spraw wydawniczych, organizacyjnych, ekonomicznych, prawnych i in. W jednym artykule analiza formy i stylu utworu poetyckiego łączy się z oceną nurtu poetyckiego i postawy obywatelskiej pisarzy. Autor artykułów próbuje przedstawić autentyczny obraz procesu historyczno-literackiego i sytuacji społeczno-politycznej Ukrainy w wieku XX, szukając genezy istniejącego stanu w wiekach poprzednich. Sądzę, że są godne najwyższej oceny zarówno próba obiektywnego spojrzenia na słabe i mocne strony literatury ukraińskiej, pragnienie prezentacji jej potencjalnych możliwości w warunkach totalitaryzmu, jak i promocja tekstów i pisarzy zakazanych, małoznanych, niszczonych przez cenzurę oficjalną.

Z powyższych informacji nasuwa się wniosek, że Łobodowski pragnął odkrywać osiągnięcia literatury ukraińskiej i obiektywnie je interpretować. W związku z tym apelował o zapoznanie się z nią, kierując się również ideą poznawania i zbliżenia obu narodów poprzez dziedzictwo kulturowe.

W artykułach o charakterze społeczno-politycznym z lat 1937-1938, opublikowanych na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego", Józef Łobodowski wiele uwagi poświęcał stosunkom polsko-ukraińskim. Nadawał im dużą rangę, akcentując ich kluczowe znaczenie w Europie Środkowo-Wschodniej. Omawiane przez nas artykuły w pewnym stopniu przedstawiają genezę obustronnych antagonizmów, stereotypów, braku wzajemnego zrozumienia, akceptacji, zaufania. Problem stosunków polsko-ukraińskich i ukraińsko-polskich wciąż pozostaje kwestią drażliwą i ciągle nierozwiązaną, dlatego publicystyka Łobodowskiego może wywoływać dyskusje. Ukraina nadal pozostaje w świadomości Polaków krajem nieznanym, nieoswojonym, budzącym obawy. Powstało sporo książek ukazujących tragedię jednego i drugiego narodu w latach czterdziestych XX wieku. Jednak wciąż – jak sądzę – istotne kwestie pozostają niezbadane, nie są ujawnione w sposób obiektywny i uczciwy wszystkie przyczyny antagonizmów i krwawych walk, ukryte pozostają podmioty sterujące mentalnością, podsycające stereotypy stron mających do siebie żal.

Poszukiwanie przez Łobodowskiego genezy i skutków wrogości obu narodów łączy się w jego rozważaniach z poszukiwaniem dróg prowadzących do porozumienia[5]. Warto zaznaczyć, iż po raz pierwszy zaprezentował problematykę ukraińską w artykule „Serca za barykadą" (1932), w którym apelował do obu narodów o zgodę[6]. W latach trzydziestych publicystę interesowały kwestie obszarów przyłączonych do Polski po traktacie Ryskim w roku 1921. Na ziemiach tych szczególnie złożone były stosunki polsko-ukraińskie, chociaż na Wołyniu początkowo nie były tak napięte, jak w Galicji Wschodniej. Jednak na skutek tzw. „polityki kresowej" sprawowanej przez rząd sanacyjny oraz jego administracje bardziej zaostrzyły się i na Wołyniu. Polityka owa ukierunkowana była na szybką polonizację miejscowych Ukraińców. Opór ostatnich przyjmowano z oburzeniem[7], traktowano – zdaniem Łobodowskiego – jak „uciążliwego sublokatora, którego należy jak najszybciej wynarodowić, a zanim to się stanie, prześladować go i pogardzać nim" [16, 428-429]. Źródła antagonizmów publicysta upatrywał w skutkach negatywnego wpływu koniunktury politycznej, społecznej i religijnej. W roku 1938 pisał, że „smutny stan naszych stosunków z mniejszościami kresowymi sprzyja nasyceniu „palnego materiału"" [5, 334]. Twierdził, że „Ukraińcy nie są ani elementem napływowym, jak

5 Konstanty Zełenko pisał: „Nie był to bynajmniej głos odosobniony, bo podobnie patrzyli na te sprawy przedtem i potem np. Włodzimierz Bączkowski, Jerzy Giedroyć i Józef Łobodowski" [28, 18].

6 Patrz o tym m. in. w jednym z wywiadów przeprowadzonych z J. Łobodowskim [26, 202].

7 Na ten temat patrz m. in.: [25, 319].

na przykład Żydzi, ani sublokatorami, że są współgospodarzami" [18, 58]. Dlatego apelował do sprawujących politykę o zaakceptowanie tego „niewygodnego faktu" [16, 428]. W artykule „Historia stosowana" (1938) zaprzeczał twierdzeniom Michała Starczewskiego, który w artykule „Wołyń a kwestia ukraińska" twierdził, że Ukraińcy na Ukrainie stanowią mniejszość i nie mają świadomości narodowej, ponieważ nie wykazali zdolności państwowotwórczych. Politykę kresową rządu Łobodowski nazywał „ignorancją historyczną, martwym zastojem na odcinku stosunków polsko-ukraińskich" [7, 406], a polityków – „mącicielami" [15, 378], „ślepcami i strusiami politycznymi" [10, 469], wskazując na ich nieświadomość i krótkowzroczność[8]. W publikacji „Nieodpowiedzialne pomysły" [17] podejmował dyskusję z Bolesławem Podgórskim, autorem artykułu „O uczciwości w polityce kresowej na Wołyniu" („Awangarda Państwa Narodowego", 1937, nr 10-11, październik-listopad), który niebezpieczeństwo dla Polaków upatrywał w zwiększeniu potencjału świadomości ukraińskiej i proponował oddanie ziemi wołyńskiej tylko Polakom.

W interpretacji tzw. „polityki wojewody Józewskiego" publicysta apelował o obiektywność, podejmował ideę przyjaznego współistnienia obu narodów, szukał sposobów realizacji koncepcji wojewody, którego był sprzymierzeńcem. Uważał, że na sytuację nie mogła wpłynąć współpraca wojewody z organizacjami samorządowymi[9], w ramach której poszukiwał sojuszników ideowych. Zdaniem Łobodowskiego wiara w efektywność polityki samorządowej była bezpodstawna, bowiem niezbędna była rozsądna polityka ze strony rządu państwa polskiego. Zaznaczał również, że polskie społeczeństwo na Wołyniu niezorientowane i nieprzygotowane do realnej oceny sytuacji, nie mogło zaakceptować tolerowania przez wojewodę pewnych „dekoracyjnych" [9, 457] cech ukrainizmu (miłości do bandury, ukraińskiej pieśni i języka), „uwierzyło w jego „skrajny ukrainofilizm" i wypowiedziało wojnę" [9, 458]. Niezadowoleni byli również Ukraińcy, czując się dyskryminowani przez wojewodę. Józewski odniósł porażkę: jedni nazywali go ukrainożercą, inni – ukrainofilem. W dużym stopniu – zdaniem Łobodowskiego – błędy polityki wołyńskiej wynikały z braku wyraźnych i konkretnych kierunków dotyczących kwestii ukraińskiej. Jednocześnie, broniąc wojewody w roku 1938 publicysta pisał: „Podczas gdy każde województwo, jeśli nie każdy powiat, miało swoją własną politykę ukraińską, zmieniając się co sezon, jeden Józewski wystąpił z koncepcją i planem, który przynajmniej w stosunku do Rosji Sowieckiej był całkowicie słuszny, zgodny z polską racją stanu i testamentem ideowym piłsudczyzny" [9, 458]. Ostrzegał przed ukraińską mobilizacją, która trwa i może przybrać bardzo agresywne formy, przekształcając się w pięciu województwach południowo-wschodnich w nową „chmielnicczyznę" [15, 377].

W złożonej sytuacji, która wytworzyła się wobec kwestii ukraińskiej w Polsce międzywojennej, Łobodowski negatywnie oceniał **działalność prasy.** Uważał ją za źródło fałszywej informacji oraz dezorientacji. Ponadto twierdził, że wyrażała ona interesy rusofilskie: „Pisma codziennie zasypywane były tysiącami reportaży z Rosji Sowieckiej, o Ukrainie zawsze było głucho" [18, 59]). Według publicysty prasa i społeczeństwo w kwestii ukraińskiej nie potrafią wypowiadać się obiektywnie [16, 427], ponieważ nie znają historii Ukrainy, kultury ukraińskiej, decydujących kierunków rozwoju, genezy dążeń narodu ukraińskiego, niezafałszowanej historii stosunków polsko-ukraińskich. W związku z antagonizującą pozycją prasy Łobodowski zastrzegał, że politycy, którzy łatwo przystosowują się do wymogów istniejącej koniunktury i rozdmuchują ogień nienawiści polsko-ukraińskiej, będą współodpowiedzialni za nowe zbrodnie i klęski.

Zasadnicze znaczenie nadawał Łobodowski **czynnikowi wewnętrznemu** tj. mentalności społeczeństwa polskiego i ukraińskiego, opinii społecznej dotyczącej problemów Polski i Ukrainy oraz kwestii stosunków polsko-ukraińskich. Dużą wagę przywiązywał **nastrojom społeczeństwa polskiego** wobec kwestii ukraińskiej. Pisał: „Psychika społeczeństwa decyduje najczęściej i ona właśnie w momentach przełomu wytycza ten, a nie inny kierunek" [16, 428-429]. Dzielił polskie społeczeństwo okresu międzywojennego na dwie grupy: 1) niewielkie grono ludzi dobrej woli [„o najdonioślejszym problemie polskim toczy się w szczupłym gronie" [16, 429], 2) obojętna, bezmyślna masa [„99,9% całego społeczeństwa polskiego tkwi w starych narowach myślenia" [18, 58]. Jego zdaniem, tragedia zaczyna się nie wtedy, gdy złe podejście do problemu ma rząd czy wojewoda, a wtedy, gdy stwierdzimy, że społeczeństwo nie ma właściwie żadnego podejścia do problemu ukraińskiego [15, 378], że politycy i

8 Krytycznie na politykę endecji patrzył również Włodzimierz Bączkowki, który pisał: „Endecja stworzyła na Kresach atmosferę, w której wyrósł ukraiński anarcho-nacjonalizm kresowy, który z kolei podnieca endeków, ci atakują go powtórnie i tak w kółko *da capo* do chwili, gdy w dogodnej dla siebie sytuacji Rosja chwyci tego mądrego, gryzącego swój własny ogon za nadstawioną szyję i łatwo go zwycięży [...]. Zbliża się najbardziej ostatni czas dla zorganizowania się i sprostania idącej nawale samobójczej głupoty i dzikiego pola. Chwila, po której zjawisko nowej chmielnicczyzny może przyjść już całkowicie i nieodwołalnie" [2, 334]

9 Na temat struktury i funkcjonowania organów samorządowych w owym czasie pisze Jarosława Martyniuk [24, 115–125.]

rządy się zmieniają, a społeczeństwo pozostaje. Jako przykład przywoływał fakt nieudanego sojuszu Piłsudskiego z Petlurą; sprzymierzeńcom nie udało się zrealizować planu federacyjnego nie tylko z powodu klęsk wojennych, ale również dlatego, że towarzyszyła temu zupełna niedojrzałość obydwu narodów i że „straszliwie nieprodukcyjnie marnowano czas" [18, 59]. W artykułach Łobodowskiego przewija się myśl potępiająca pasywne oczekiwanie na samoistne rozwiązanie problemu stosunków polsko-ukraińskich, powtarza się apel wzywający Polaków do poważnego potraktowania tego problemu w kontekście teraźniejszości i przyszłości obu narodów. W publikacji „Krystalizujący się chaos" obok z informacją o powolnym procesie dojrzewania polskiej myśli politycznej w tzw. „sprawie wschodniej", podkreślono również, że negatywny wpływ na kształtowanie się owej myśli ma rusofilstwo. Łobodowski utożsamiał go z antyukraińskością, wynikającą z braku wiedzy o Ukrainie. Zdaniem autora artykułu, rusofilstwo w „teorii i praktyce przekreślało idee narodowego i państwowego ukrainizmu nad Dnieprem" [11, 469]. Mimo to publicysta pragnął kształtować pozytywną wizję, twierdząc „W obliczu rozstrzygnięć", że sytuacja w Europie Środkowej „zbliża w jednym nagłym skrócie dzień powstania niepodległej Ukrainy nad Dnieprem" [7, 404].

Łobodowski próbował również określić pozycję Ukraińców, zwracając uwagę na niestabilność i sprzeczność ich myśli politycznej. Wyrażało się to w balansowaniu między Polską i Rosją. Potępiał również tych, którzy sprowadzali te dwa państwa do jednego mianownika i szukali trzeciego wyjścia – kontaktów z Niemcami [10, 467]. W roku 1938 z powodu chwiejnej pozycji Ukraińców ostrzegał OUN (Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów) przed błędnymi poszukiwaniami. Uważał bowiem, że Ukraina szeroko otwarta na wszystkie strony, musi liczyć się przede wszystkim z Rosją i Polską, a nie szukać oparcia w Niemczech. Ponadto publicysta twierdził, że najważniejszym problemem dla świadomości narodowej i politycznej myśli Ukraińców jest „pogłębiająca się ruina narodowa na Ukrainie sowieckiej" [7, 404]. Szukając przyczyny porażek Ukraińców w walce o niepodległość, publicysta w artykule „Od Małorosji do Mitteleuropy" (1938) twierdził, że faktu bezpaństwowości w ubiegłych i obecnych czasach nie można tłumaczyć tylko niekorzystną sytuacją geopolityczną i uwarunkowaniami historycznymi. Tym argumentem mogą usprawiedliwiać się narody małe i bezsilne wobec mających miejsce kataklizmów, ale naród, który zajmuje terytorium równe Niemcom i Francji razem wziętych, nie ma prawa obarczać własnymi winami historii i swoich sąsiadów. Wnioskował jednak: „Jeśli Ukraina nie istnieje dziś jako czynnik samodzielny i świadomie rzucający swój głos na szalę wypadków, ma to do zawdzięczenia w znacznej mierze błędom historii, wynikłym ze swoistej narodowej mentalności i politycznemu niedorozwojowi przodującej warstwy narodu w decydujących momentach" [10, 467].

Publicysta starał się przekonać polskie społeczeństwo, że nie można oczekiwać pozytywnych skutków, jednocześnie odkładając odbudowę suwerenności Ukrainy, co jest „gwarancją normalizacji stosunków na Wschodzie Europy" [10, 469]. Tłumaczył: „Naród ukraiński ma znaczne możliwości rozwojowe we wszystkich kierunkach: państwowym, gospodarczym, kulturalnym. Należy do rasy zdolnej i predysponowanej do spełnienia wielkich zadań" [10, 467]. Wskazywał na takie pozytywne cechy Ukraińców, jak pracowitość, zdolność, wrażliwość, bogactwo duchowe. Według publicysty główne pojęcia, związane z narodem (rasa, język, religia, terytorium, państwo) „były sprecyzowane odnośnie Ukrainy, czyli ówczesnej Rusi, dość wcześnie" [12, 507], a ukraińska idea państwowa koncentrowała się w genialnej twórczości Tarasa Szewczenki, zatem datę pierwszego wydania jego „Kobzarza" („Кобзаря") należy przyjąć za „moment przełomowy w nowoczesnej historii Ukrainy" [12, 506]. Mimo niesprzyjających warunków istniejących w Polsce międzywojennej i na emigracji Łobodowski pragnął upowszechniać myśl o istnieniu narodu ukraińskiego, tyle razy miażdżonego, który nie chce się poddać i wciąż wykazuje zdumiewającą wolę walki, z wiarą w niełatwe zwycięstwo.

Analizując sytuację Polski i Ukrainy na arenie międzynarodowej w roku 1938, Łobodowski słusznie prognozował, że Polska na Wschodzie Europy w tej czy innej formie będzie wciągnięta w konflikt, z którego będzie miał korzyść ten, który potrafi rozegrać i wygrać „partię ukraińską" [8, 414]. Uważał, że czynnikiem decydującym w drugiej wojnie, którą prawdopodobnie wywołają Niemcy, będą tzw. „heroldowie Mitteleuropy" [10, 468]. W kontekście tych rozważań potępiał prorosyjską orientację polityków polskich, bowiem „żadna jednak Rosja, ani biała, ani czerwona, ani jakakolwiek inna, nie myśli na serio o wyrzeczeniu się polskich kresów wschodnich (...) ale bezustannie pracuje nad ich oderwaniem przy pomocy swoich agentur" [8, 414]. Łobodowski przestrzegał społeczeństwo polskie przed utratą szans na zyskanie strategicznego sojusznika na wschodzie Europy, jeśli cały naród – nie rząd, bo rządy się zmieniają – nie zrozumie ważności „sprawy ukraińskiej" w polityce i nie

będzie patrzeć na Ukraińców jak na „naturalnych sprzymierzeńców" [8, 413]. Przewidywał tragedię, jeśli Polacy i Ukraińcy nie wyeliminują wzajemne spory i nie połączą się w imię nadrzędnych wartości i korzyści [5, 334].

Oprócz tego Łobodowski potępiał obojętne i lekceważące stanowisko krajów Europy Zachodniej wobec problemu ukraińskiego. Jako jeden z przykładów wymieniał stanowisko polityków zachodnich, którzy w politycznym morderstwie Symona Petlury szukali nie sprawiedliwości, a sensacji, zajmując przy tym pozycję proradziecką. Publicysta zauważa, że morderca Petlury Szwarcbard uniewinniony przez adwokata-komunistę wyjechał do Związku Radzieckiego, gdzie był gościnnie przyjmowany, a później „morderca Petlury nie tylko zmarł śmiercią naturalną, ale przez parę lat jeździł bezkarnie po całej Europie z odczytem pt. „Jak zabiłem atamana Petlurę"" [17, 488].

Łobodowski analizował kwestię ukraińską w **ujęciu historycznym**, ponieważ z perspektywy przyszłości „wszelkie fałszerstwo i wszelka nieprawda ma to do siebie, że na dnie pozostaje zawsze nieco gorzkich wątpliwości i obawy" [10, 394]. Książkę Borysa Krupnyckiego „Гетьман Пилип Орлик (1672-1742)", wydaną przez sekcję historyczną Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie, nazwał *par excellence* historyczną, pouczającą lekcją dla Polski, a jednocześnie ostrzeżeniem na przyszłość. W recenzji książki o kozackim hetmanie Orliku, który działał w okresie narastającej potęgi rosyjskiego imperializmu i osłabienia Polski i Ukrainy, czytamy: „Orlik zrozumiał bodaj pierwszy, że walka z Rosją powinna wynikać przede wszystkim z wolnościowych dążeń narodów podbitych, zjednoczonych we wspólnym froncie i całe życie o jego stworzenie zabiegał. Naturalnego sojusznika takiego frontu widział wielki hetman przede wszystkim w Polsce" [19, 245]. Ponadto Łobodowski potępia obojętność polskich polityków wobec polonofilstwa hetmana Orlika i innych ukraińskich polonusów, co zresztą w przyszłości stało się przyczyną zerwania ich stosunków z Polską. Publicysta pozytywnie ocenił książkę W. Bączkowskiego „Grunwald czy Pilawce" za próbę obiektywnej analizy polskiej polityki kresowej, twierdząc również, że bitwa pod Beresteczkiem była porażką dwóch narodów, ponieważ nie rozwiązała konfliktu polsko-ukraińskiego, przyniosła zniewolenie przez imperia sąsiednie („Andruszów – to symbol niewiele potężniejszy od Perejasławia [...] Perejesław[10] i Andruszów[11] znaczą dla Polski bardzo wiele, ale dla Ukrainy niemal wszystko" [6, 396]). Oceniając artykuł Władysława Tomkiewicza „Ukraina między Wschodem i Zachodem" (patrz: „Sprawy narodowościowe", dwumiesięcznik poświęcony badaniu spraw narodowościowych. Rok XII, nr 1-2), Łobodowski zaznacza, że gdy szlachta ukraińska na Ukrainie Prawobrzeżnej poddała się polonizacji, a na Zadnieprzu wpływom Moskwy, to kozackie tradycje były „jedynym bodaj czynnikiem, który umożliwił ludowi przetrwanie i wykrzesanie z siebie sił prowadzących do nowego odrodzenia narodu" [5, 335].

Łobodowski, stojąc w epicentrum ostrych dyskusji między Polakami a Ukraińcami, opiera swoje konkluzje i prognozy na relacjach historiozoficznych. Pragnie w nich ukazać genezę waśni polsko-ukraińskich, uważając, że konflikt spowodowały obie strony. Apeluje o konieczność rewizji faktów historycznych i zwalczania stereotypów, o poszukiwanie dróg porozumienia i współpracy, o chrześcijańskie przebaczenie i miłość: „każdy z nas, noszący poczucie odpowiedzialności wobec Boga i swego narodu, winien uczynić wszystko, by przynajmniej w drobnej części przyczynić się do rozładowania wzajemnej nienawiści" [5, 334].

Warto zaznaczyć, iż autor omawianych artykułów akcentuje wspólne cechy obu narodów połączonych, jego zdaniem, „tysiącem węzłów geograficznych, etnograficznych, gospodarczych, historycznych i kulturalnych" [10, 467]. Twierdził, że następstwem przemieszania dwóch narodów jest zjawisko rodzin dwujęzycznych i dwuobrządkowych oraz „rozchodzenie się dróg narodowych dzieci tego samego małżeństwa – Szeptyccy, Antonowiczowie, Siedleccy, Tokarzewscy" [18, 60]. Jednak uważał, że Ukraińców z Polakami najbardziej łączy wspólnota nie „plemienna, [...], a [...] kulturalna" [5, 334], znajdując w kulturze polskiej i ukraińskiej podobne cechy, związane tradycją słowiańską, rzymską i bizantyjską. W związku z tym przywiązywał dużą wagę do **dialogu kultur** obu narodów, który nie da się odgrodzić ramami kordonów państwowych. Poważny stosunek Łobodowskiego do kwestii kulturowych wywodził się chyba z przekonania, że historia narodu wyraża się w jego kulturze, a w niej przejawiają się wartości uniwersalne, które łączą ze sobą naro-

10 Dotyczy to ugody Perejasławskiej w latach 1654 i 1659. Zgodnie z ugodą z roku 1659 wojska rosyjskie miały prawo stacjonować nie tylko w Kijowie, ale również we wszystkich największych miastach Ukrainy. Wobec tego Kozakom zakazano prowadzenie wojen i wstępowanie w międzynarodowe stosunki zewnętrzne bez pozwolenia cara. Nie wolno im było także bez zgody Moskwy wybierać hetmanów, generalnej starszyzny i pułkowników.

11 Chodzi tu o pokój Andruszowski podpisany w styczniu 1667 r. pomiędzy Polakami a Rosjanami. Zgodnie z ustaleniami stron Ukraina Kozacka została podzielona na Lewobrzeżną (podwładną Rosji) i Prawobrzeżna (podwładną Polsce). Kijów po dwóch latach miał być oddany Polakom. Jednak Moskwa nie wykonała tego zobowiązania, stale utrzymując Kijów w swoich granicach.

dy. Dlatego publicysta ukazywał istotę i historię kultury ukraińskiej, próbował zachęcić Polaków do poznania religijnych i kulturalnych tradycji ukraińskich. Równocześnie apelował o tolerancję w stosunku do Ukraińców, argumentując, że „odrębność językowa wielokrotnie ratowała narody od zagłady" [17, 487]. Powrót Ukrainy w XX wieku do źródeł europejskich określił jako zjawisko naturalne i organiczne. Tłumaczył, iż renesans kultury ukraińskiej wyrażony poprzez działalność pisarzy, naukowców, tłumaczy utworów klasyki europejskiej, poczynając od Greków i Rzymian, byłby niemożliwy, gdyby nie tradycja i długa praca przygotowawcza: „Ukraina krystalizowała własne oblicze kulturalne jedynie i wyłącznie pod dobroczynnym ciśnieniem cywilizacji zachodnioeuropejskiej, podczas gdy od Wschodu szedł do niej prąd rozkładowy, niweczący tę odrębność kulturalną" [5, 334].

W publicystyce Łobodowskiego romantyzm idei humanistycznej i wyzwoleńczej łączy się z racjonalnym podejściem do kwestii politycznych, z kolei apele emocjonalne wzmacniają relację historiozoficzne. Imponującym jest bogactwo przywoływanych faktów społecznych, literackich, politycznych, kulturowych, socjologicznych. Niezwykle otwartą jest próba ukazywania z jednej strony źródeł antagonizmów, a z drugiej – sposobów porozumienia i pojednania narodów. Warte szczególnej uwagi nie tylko pragnienie zwalczania oponentów w płaszczyźnie ideologicznej, ale również apel o poszanowanie wartości etyczno-estetycznych. Sądzę, iż postawę Łobodowskiego można określić jako akt humanizmu i politycznej odwagi. Wymagała ona wielostronnej wiedzy, analizy o charakterze historiozoficznej i politologicznej, uporczywej pracy na rzecz racji myśli narodowowyzwoleńczej Ukraińców, aby można było kreować optymistyczną wizję Ukrainy. W świecie zdominowanym przez chaos, utylitaryzm, prymitywizm, egoizm i inne rodzaje zła, wizje i apele polskiego publicysty zostały zrealizowane w znikomym stopniu, do dziś są marginalizowane, uważane za utopijne. Jednak mimo to nadal przedłużają swój żywot w sercach i umysłach wielu obiektywne oceniających przeszłość i z niepokojem patrzących w przyszłość Polaków i Ukraińców. Więc idea porozumienia narodów i dialogu kultur wciąż ma w sobie treści uniwersalne, integrujące oraz inspirujące do działań konstruktywnych. Lektura omówionych tekstów pozwala określić Łobodowskiego jako promotora literatury i niepodległej myśli ukraińskiej, a także świadczy, że publicyście od początku działalności chodziło nie o sławę, lecz o sprawę.

LITERATURA

1. Bakuła B. Publicystyka Józefa Łobodowskiego // „Orzeł Biały". — Londyn 1990. – Nr 12/1459L.

2. Bączkowski W. Idziemy ku nowej chmielnicczyźnie // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1937. – Nr 30 (221). – S. 333–335; (fragment przedruku patrz: Nr 43 (234) z 21 listopada. – S. 484).

3. Kądziela P. Nota edytorska // Łobodowski J. Worek Judaszów. – Warszawa, 1995.

4. Kuryłło S. Demaskująca się demokracja // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 30 (269) z 14 sierpnia. – S. 322–324.

5. Kuryłło S. Ukraina między Wschodem i Zachodem // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 31 (270) z 21 sierpnia. – S. 333–335.

6. Kuryłło S. Metodyczne szaleństwo // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 33 (272)

7. z 4 września. – S. 354–355.

8. 7. Kuryłło S. Wilcze doły // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 34 (273) z 11 września. – S. 366–367.

9. 8. Kuryłło S. Historia stosowana // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 36 (275) z 25 września. – S. 392–394.

10. 9. Kuryłło S. W obliczu rozstrzygnięć // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 37(276) z 2 października. – S. 403–406.

11. 10. Kuryłło S. Historia in statu nascendi // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 38 (277) z 9 października. – S. 413–415.

12. 11. Kuryłło S. Legendy wołyńskie // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 42 (281) z 6 listopada. – S. 457–459.

13. 12. Kuryłło S. Od Małorosji do Mitteleuropy // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 43 (282) z 13 listopada. – S. 467–469.

14. 13. Kuryłło S. Krystalizujący się chaos // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 46 (285) z 4 grudnia. – S. 494-496.

15. 14. Kuryłło S. Na rozdrożu kultur i cywilizacyj // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 47(286) z 11 grudnia. – S. 505–507.

16. 15. Łobodowski J. Od bezmyślności do katastrofy (Odpowiedź Nr 7 na ankietę) // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1937. – Nr 34 (225) z 19 września. – S. 377–378.

17. 16. Łobodowski J. Na marginesie dyskusji – ankiety // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1937. – Nr 38 (229) z 17 października. – S. 427–429.

18. 17. Łobodowski J. Nieodpowiedzialne pomysły // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1937. – Nr 43 (234) z 21 listopada. – S. 486–488.

19. 18. Łobodowski J. Zapoznana strona zagadnienia. Odpowiedź nr 12 na ankietę // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 6 (245) z 6 lutego. – S. 58–60.

20. 19. Łobodowski J. Książka o hetmanie Orliku // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 23 (262) z 5 czerwca. – S. 245–246.

21. 20. Łobodowski J. Młoda poezja ukraińska // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 25 (264) z 19 czerwca. – S. 268–269.

22. 21. Łobodowski J. Twórczość Łesi Ukrainki // „Biuletyn Polsko-Ukraiński". – 1938. – Nr 32 (271) z 28 sierpnia. – S. 345–348.

23. 22. Łobodowski J. Ukraińska literatura emigracyjna // „Kultura". – Paryż, 1952. – Nr 4. – S. 46–60.

24. 23. Łobodowski J. Worek Judaszów. – Warszawa, 1995.

25. 24. Martyniuk J. Struktura organizacyjna i osobliwości funkcjonowania organów samorządowych na Wołyniu w latach 1919 1939 // Józef Łobodowski – rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego. Pod red. L. Siryk, J. Święch. – Lublin, 2002.

26. 25. Polska – Polacy – Mniejszości narodowe // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. Pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Wrocław: Ossolineum, 1992.

27. 26. Rozmowa z Józefem Łobodowskim // Spotkania (Niezależne Pismo Katolików). – 1987. – Nr 33-34.

28. 27. Stempowski J. W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie. – Warszawa, 1991.

29. 28. Zełenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej 1918-1938. – Lublin, 1994.

30. 29. Zięba J. Żywot Józefa Łobodowskiego // „Relacje". – 1989. – Część 5.

УДК 81'255.4(045): 821.162.1

Артур БРАЦКІ
Гданський університет

ПУБЛІЦИСТИКА НА СТОРІНКАХ «ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО БЮЛЕТЕНЯ»: СОЦІОКУЛЬТУРНА ФУЗІЯ

Стаття присвячена питанню активізації соціокультурних зв'язків в контексті суспільно-політичного співіснування польського й українського народів. В основу аналізу покладено тексти, які були опубліковані в польському часопису міжвоєнного періоду «Польсько-український бюлетень», що порушував проблематику польсько-українських взаємин на тлі тогочасної геополітичної ситуації в Центральній Європі.

***Ключові слова**: соціолінгвістичний і соціокультурний контекст публіцистики, суспільно-політична публіцистика міжвоєнного періоду, соціокультурна фузія.*

Article is devoted to the issue of the activation of sociocultural ties in the sociopolitical context of the coexistence of Polish and Ukrainian peoples. At the core of the analysis formed the texts presented in the interwar Polish journal «Buletyn Polsko-Ukrainski», taking up issues of Polish-Ukrainian relations on a background of the contemporary geopolitical situation in Central Europe.

***Key words**: sociocultural and sociolinguistic context of journalism, interwar sociopolitical journalism, sociocultural fusion.*

Artykuł poświęcony jest zagadnieniu aktywizacji więzi socjokulturowych w kontekście społeczno-politycznej koegzystencji polskiego i ukraińskiego narodu. U podstaw analizy legły teksty zamieszczone w polskim czasopiśmie międzywojennym «Biuletyn Polsko-Ukraiński», podejmującym problematykę stosunków polsko-ukraińskich na tle ówczesnej sytuacji geopolitycznej Europy Środkowej.

***Słowa kluczowe**: socjolingwistyczny i socjokulturowy kontekst publicystyki, publicystyka społeczno-polityczna międzywojnia, fuzja socjokulturowa.*

«Польсько-український бюлетень» уже багато років цікавить окремих дослідників – істориків, політологів, культурологів і літературознавців. Він також містить привабливий дослідницький матеріал для мовознавців, зокрема соціо- і психолінгвістів. Така ситуація викликана дуже широким профілем надрукованих у «Бюлетені» статей при одночасній чітко виокремленій головній тематичній вісі – польсько-українських взаєминах. Додатковою позитивною рисою цього видання є відносна стабільність авторського задуму й концепції часопису, яка дуже виразно простежується в змістових характеристиках публікованих критичних текстів та виборі художньої літератури. Згадана риса пов'язана з особою головного редактора і водночас автора значної кількості статей – Влодзімежа Бончковського.

У цій статті увагу зосереджено на місії «Бюлетеня» як місця перетину спогадів і переконань польських і українських інтелектуалів, письменників і науковців. Стверджується при цьому теза, що завдяки такому профілю публікацій часопис мав стати підтвердженням близькості прагнень поляків і українців. Це, у свою чергу, могло спричинити фузію потоку інформації до постаті єдиного універсального дискурсу.

Робота спирається насамперед на опублікованому в згаданому журналі матеріалі за весь час його існування. З критичної літератури в основу аналізу лягли наукові розвідки Катажини Котинської [5] та Яцека Клочковського [4]; до уваги було взято також раніші критичні опрацювання 1970-2000 років, зокрема Анджея Зємби [11], Мацея Козловського [6], Войцеха Матерського [7], Сергія Мікулича [8], Мирослави Папєжинської-Турек [9], Ришарда Тожецького [10], Анджея Хойновського [2; 3], Ольги Яручик [1] тощо. Праці цих дослідників унаочнюють широкий спектр порушених питань і способів аналізу.

Метою нашого дослідження є визначення основних дискурсивних елементів, які будували образ спорідненості польських і українських інтересів та були визначальними при творенні соціокультурної фузії на рівні мовного переказу суспільно-політичних та художніх текстів, а саме: наголошено на чиннику мови, зокрема – стилістики та добору лексики, а також наявності й змістовності приміток. Ці засоби, за попередньою оцінкою, мали б слугувати ефективним підґрунтям для ідейного насичення публіцистичних висловів або підкреслення окремішності колориту українських художніх

текстів – доказу існування самостійної і добре розвиненої української літератури.

«Польсько-український бюлетень» («Biuletyn Polsko-Ukraiński») виходив від початку 1932 до кінця 1938 року, причому до червня 1933 року він друкувався у форматі місячника, а пізніше стабільно, до останнього номеру – у форматі тижневика. У ньому публікували тексти тогочасних польських політичних діячів, таких як: Ю. Бабінський, А. Бохенський, Л. Василевський, Я. Волінський, П. Дунін-Борковський, Я. С. Лось, Г. І. Лубенський, С. Папроцький, Я. Парандовський, Є. Погоновський, Я. Рейхман, С. Седлецький, С. Стемповський, Г. Улашин, М. Хандельсьман, Г. Яблонський. Друкували також праці видатних українських публіцистів, зокрема, С. Барана, Г. Бочковського, П. Васильчука, В. Дорошенка, І. Кедрина, В. Кубійовича, Б. Лепкого, Р. Смаль-Стоцького, С. Хруцького, П. Шандрука та інших [1, 74-76].

З української літературної класики найчастіше з'являлися твори Тараса Шевченка, але знайшлося також місце для Лесі Українки, Івана Франка, Івана Старицького чи Маркіяна Шашкевича. З-посеред живих тоді представників старшого покоління письменників друкувалися твори Євгена Маланюка, Юрія Косача, Олега Ольжича. Редакція не обминула також молоде покоління українських письменників: Ірини Наріжної, Юлія Боршош-Кум'ятського, маляра Любомира Кузьми та багатьох інших. Твори польською мовою перекладав Чеслав Яштшембєц-Козловський (здається, редактор, відповідальний за опрацювання сучасної поезії), а також Юзеф Лободовський, Богдан Лепкий, Збігнєв Кунстман і Олександр Баумгартен [5].

Засновником і головним редактором журналу за весь час його існування був Влодзімєж Бончковський, провідний політичний мислитель і журналіст міжвоєнного періоду (1918–1939), який займався справами взаємин між Польщею та Східною Європою з акцентом на польсько-українських відносинах. Свої міркування та думки інших видатних суспільно-політичних письменників, оформлені у публіцистичні статті, які стосувалися вказаного вище ареалу, він публікував також у двох інших авторських проектах – у місячнику «Проблеми Східної Європи» («Problemy Europy Wschodniej»)[1] та у квартальнику «Схід – Орієнт» («Wschód – Orient»), який видавався в 1931-1939 роках, а також у тижневику «Польська думка» («Myśl Polska»), друкованому протягом 1936-1939 років. Бончковський також був автором низки книжкових видань, присвячених згаданій тематиці [4; 5].

Важливим здається попереднє визначення «Бюлетеня» як часопису з чітко окресленим профілем публіцистичної діяльності. Він мав слугувати джерелом формування суспільної думки в колах польської інтелігенції. Мабуть, тому ніколи не був реалізований постулат переходу на двомовну форму друку в наступних випусках журналу, про що йшлося у програмній статті, надрукованій у першому номері. Лише в поодиноких випадках (по одній поезії Т. Шевченка та Є. Маланюка, а також дві колядки) у перші роки існування редакція оприлюднювала текст українською, що остаточно визначило долю журналу як збірника, орієнтованого на польськомовного читача.

Незважаючи на невтілену програмну двомовність, «Бюлетень» мав велику популярність, оскільки досить послідовно реалізував ідею налагодження взаємин між польським і українським народами та їхніми мовами, культурами, літературним дискурсом, суспільно-політичними питаннями тощо. Як зазначила Катажина Котинська, це було достатньо відоме видання, його передплачували навіть посадові особи, про що свідчать помітки довоєнного Міністерства віросповідань і публічної освіти[2] та Міністерства внутрішніх справ на примірниках журналу, які збереглися в Національній бібліотеці [5, 1]. У повоєнних дослідженнях науково-популярної преси помітна невелика зацікавленість надбаннями «Бюлетеня» та його поступове забуття аж до перемін початку дев'яностих років минулого століття, що було пов'язано з чіткою проукраїнською позицією редакції цього журналу відносно вольових прагнень українців у змаганнях проти Радянського Союзу.

В основу ідейної позиції, декларованої на шпальтах «Бюлетеня» (варто підкреслити, що публікувалися у ньому прихильники різних політичних угруповань), лягло переконання про повну рівноправність польської й української мов, культур і літератур. Зрештою, у цьому часопису робився акцент на таку саму самостійність білоруського мовно-

1 Цей журнал можна певною мірою вважати продовженням здійснення місії «Бюлетеня», оскільки «Проблеми Східної Європи» з'явилися у друці безпосередньо після закриття «Бюлетеня», тобто протягом 1939 року.

2 Нагадаємо, що II Річ Посполита була далеко не одноконфесійною державою, а сама православна релігійна меншина становила більш ніж 10% загалу населення тодішньої Польщі, будуючи у ній другу за кількістю релігійну громаду.

культурного ареалу. Інтегральність і самобутність українського і білоруського простору (а також кавказьких народів, примусово долучених до складу Радянського Союзу) висвітлювалася в контексті їхньої окремішності від російської/радянської культури. Це мало спонукати прагнення до самостійності.

Польща, над якою також висіла загроза втрати незалежності, не могла, на думку Бончковського, стояти осторонь російського-радянського імперіалізму, що супроводжувався подібним за своєю природою германським експансіонізмом. Зокрема, у статті «Проблема польських проблем», надрукованій у 9 номері «Бюлетеня» за 1938 рік, він наголошував, що тогочасну геополітичну ситуацію Польщі спричинив процес її «відносного зменшення, що відбувався на фоні нестримного від XV ст. розростання Москви, а також об'єднання германських народів». Через те визвольний процес на кавказькому й українському напрямках ще не закінчився, оскільки зміни 1914-1922 років не задовольнили прагнення до свободи всіх народів, що перебували під російським та німецьким пануванням.

У наведеній думці можна прослідкувати риторику примарної опозиції «ми – вони», де Польща, Україна чи кавказькі народи занесені до спільної категорії малих народів/країн, безпосереднім ворогом яких є супердержави з притаманним їм експансіонізмом, як у випадку Росії чи Німеччини. За таких умов набирає властивої форми поняття фузії. У «Бюлетені» не йдеться про єдність чи «близьку спорідненість» польської та української культур, а радше про неминучість пошуків спільного виходу зі скрутної геополітичної ситуації.

Політична активність Польщі мала б бути спрямованою проти Росії, що, на думку Бончковського, ще більше зближувало польські інтереси з українськими. Водночас, у зв'язку зі слабкістю свого молодого державного організму, Польща мала підтримувати добрі стосунки з Німеччиною принаймні до часу упорядкування політичної ситуації на Сході. Публіцист спирався на досвід доби Ягеллонів, коли вдала східна політика дозволила Польщі успішно реалізувати свої плани у західному напрямку.

Як бачимо, Бончковський не приховував полоноцентричного підтексту взаємин з Україною, водночас він не бачив конфлікту інтересів у тому, щоб польська самостійність супроводжувалася боротьбою українського народу проти російської експансії. Риторику спільної справи редактор підкріплював спільністю польської й української культур як суто європейських, на відміну від російської – ззовні європейської, та азіатської всередині. Захоплення Росією українських чи польських земель, попри переконання русофілів, принесе не стільки зміцнення слов'янщини, скільки загибель важливої частини європейської спадщини.

Указана азійськість Росії з притаманним їй експансіонізмом мала своє продовження в не менш експансійній політиці Радянського Союзу (можливо, якраз тому він уживав слово «Росія» на позначення Радянського Союзу), яка неминуче веде до збройного конфлікту задля реалізації імперських прагнень. Цей факт, на думку публіциста, ще більше об'єднував інтереси Польщі й України, тому що польсько-українське «ми» означало тут спільне подолання загрози нападу потужного й безжалісного ворога. При цьому Бончковський показав глибший контекст неминучого конфлікту з Росією – це справжня боротьба європейського й азійського світів.

Тим самим головний редактор «Бюлетеня» поставив під сумнів готовність Росії захищати європейські інтереси від азійської навали так, як це стверджував русофільський рух. По-перше, він скептично дивився на саму ідею Росії як гаранта європейської безпеки зі східного напрямку, називаючи таку думку породженням єдиної російської знахідки, що досконало працює, – пропаганди. На його думку, Росія не буде воювати з Китаєм, а навпаки – вона здатна вступити з ним у союз проти Заходу.

Більше того, росіяни не стануть захисниками слов'ян, оскільки вони самі лише частково є слов'янами. Тобто, як в макроєвропейському, так і мікрорегіональному (польсько-українському) масштабі необхідно відкинути цю фальшиву думку, а самих русофілів нейтралізувати, спочатку в наших країнах, а потім й у Європі, де, на жаль, вони збирають чимале гроно прихильників. Європа має знайти інший шлях подолання імовірної війни зі східного напрямку.

Саме в об'єднанні інтересів Польщі й України та низки неросійських народів, які внаслідок імперського апетиту Росії опинилися поневоленими у Радянському Союзі (Азербайджан, Вірменія, Грузія тощо), вбачається альтернативний план дій. Йдеться про ідею прометеїзму, на якій наголошував Юзеф Пілсудський. Вона втілювалася у всебічній підтримці Польщею тих народів задля реалізації їхнього прагнення здобути державний суверенітет [7; 8].

Унаслідок цього Бончковский сподівався послаблення Росії, розшматованої на кілька країн, та виникнення своєрідної ліги народів, які були б спроможні й готові захищати свою територію та водночас ефективно підтримувати європейський лад. У реалізації цього плану сильна й незалежна Україна становила б складову польського національного інтересу, оскільки вона є запорукою здійснення цього задуму.

Нагальною проблемою, яку треба негайно вирішити для майбутнього подолання зовнішніх загроз, Бончковський визнав залагодження етнічних польсько-українських конфліктів, які виникають на тлі нерівноправних умов життя польського й українського етносів у межах II Речі Посполитої, та давніх чвар, підживлюваних націоналістично зорієнтованими організаціями [3; 6; 9; 10]. Бончковський скидав усю провину за ситуацію, що склалася, на відсутність єдиної внутрішньої політики, яка сильно виділялася на тлі зовнішніх починів молодої польської держави [2].

На думку публіциста, для закінчення цього внутрішнього конфлікту вкрай потрібно було визнання всіма політичними колами Польщі факту існування українського народу і забуття гасла «Gente Ruthenus, Natione Polonus» [11]. Після того негайно належало б створити умови для народження української держави, з якою Польща мала б дружні стосунки. Лише за умови співпраці польської та української держави можливе здійснення відповідної зовнішньої політики та нормалізація внутрішньої ситуації в обох країнах.

Проаналізований матеріал однозначно вказує на понадчасовий характер спроб налагодження польсько-українських взаємин. Наведена критична література, частку якої було використано в цій роботі, попри багатолітнє замовчування вольових прагнень обох народів у радянську епоху, допомагає зрозуміти обставини, в яких виник і друкувався «Польсько-український бюлетень». Вона дозволяє також зрозуміти мотиви і причини формування основ політичної доктрини щодо центральноєвропейського простору, яка стала базовою ідеєю опублікованих у цьому журналі текстів.

Водночас треба вказати на недостатність опрацювань, які ставлять за мету простеження суспільно-політичного дискурсу на шпальтах «Бюлетеня» без детального представлення інших тогочасних публіцистичних видавництв зі схожим тематичним профілем, а зосереджуються на дослідженні спроби втілення соціокультурної фузії. Праця Ольги Яручик, яка, до того ж, орієнтована більше на висвітлення «Бюлетеня» у широкому контексті тогочасної суспільно-політичної публіцистики, безперечно, не вичерпує справи. Потрібні розвідки соціокультурного та соціолінгвістичного характеру, для яких «Бюлетень» буде головним і єдиним об'єктом аналізу. Підтвердженням актуальності питання є проведена конференція, присвячена вивченню матеріалів, уміщених на сторінках цього часопису, при залученні сучасного методологічного інструментарію широкого ареалу гуманітарних наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яручик О.Б. Польсько-український міжкультурний діалог (на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» 1932-1938 рр.). – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2008.

2. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław: «Ossolineum», 1979.

3. Chojnowski A. Ukraina. – Warszawa: «Trio», 1997.

4. Kłoczkowski J. Jak rozwiązać spór polsko-ukraiński? Publicystyka Włodzimierza Bączkowskiego z lat trzydziestych // Narody i historia. Pod red. A. Rzegockiego. – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2000. – S. 124-150.

5. Kotyńska K. Literatura ukraińska na łamach «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» // Działalność kulturalna Ukraińców w II Rzeczypospolitej. Pod red. O. Hnatiuk, K. Kotyńskiej. – Warszawa: SOW, 2001. – S. 1-5.

6. Kozłowski M. Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919. – Bydgoszcz: Instytut wydawniczy «Świadectwo», 1999.

7. Materski W. Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939. – Warszawa: «Książka i Wiedza», 1994.

8. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczpospolitej. – Warszawa: «Książka i Wiedza», 1971.

9. Papierzyńska-Turek M. Praca organiczna czy walka? Ukraińska myśl polityczna w II Rzeczypospolitej wobec problemu niepodległości // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. Pod red. R. Łużnego i A. Zięby. – Kraków: Wydawnictwo PAU, 1995. – S. 79-93.

10. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989.

11. Zięba A. Genthe Rutheni, natione Poloni. Z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji // Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej. Tom II. Pod red. R. Łużnego i A. Zięby. – Kraków: Wydawnictwo PAU, 1995.

УДК 821.16.091

Олександр АСТАФ'ЄВ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТВОРЧІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «BIULETYN POLSKO-UKRAIŃSKI»

У статті розглянуто рецепцію творів Тараса Шевченка на сторінках журналу «Biuletyn Polsko-Ukraiński», проаналізовано переклади, велику увагу приділено проблемам шевченкознавства, відгукам на нові видання поета, статтям про його творчість і її значення для розвитку українсько-польських літературних взаємин.
Ключові слова: *рецепція, українсько-польські взаємини, діалог, переклад, інтерпретація, шевченкознавство.*

The article considers the reception of works of Taras Shevchenko in the magazine «Biuletyn Polsko-Ukrainski», the analysis of his translation, much attention is paid to the problems of Shevchenko, reviews of new editions of the poet, articles about his work and its importance for the development of Ukrainian-Polish literary relations.
Key words: *reception, Ukrainian-Polish relations, dialogue, translation, interpretation, Shevchenko study.*

W artykule zbadano recepcję twórczości Tarasa Szewczenki na łamach czasopisma «Biuletyn Polsko-Ukraiński», przeanalizowano przekłady, wielką uwagę poświęcono problemom szewczenkoznawstwa, recenzjom nowych wydań utworów poety, artykułom o jego twórczości i jej znaczeniu dla rozwoju ukraińsko-polskich stosunków literackich.
Słowa kluczowe: *recepcja, stosunki ukraińsko-polskie, dialog, przekład, interpretacja, szewczenkoznawstwo.*

«Biuletyn Polsko-Ukraiński» – місячник, а згодом тижневик, що виходив у Варшаві в 1932-1938 роках. Він знайомив польське суспільство з українською культурою, історією та перебігом польсько-українських стосунків у минулому і тепер, став трибуною ідеї польсько-українського зближення, яку представляло польсько-українське товариство. У Статуті польсько-українського товариства було чітко окреслено пріоритети польсько-українського діалогу: «Мета об'єднання – праця над поглибленням і розбудовою польсько-українського зближення, а засобами для цієї мети є: а) вивчення і пропаганда необхідності врегулювання польсько-українських стосунків; б) ведення періодичних і неперіодичних видань, видання книг, брошур, гравюр та інших публікацій; в) організація і проведення лекцій, бесід, дискусій тощо; г) організація поїздок, виставок творів мистецтва, культури і господарства, пов'язаних із цілями товариства; ґ) створення польсько-українських колективів Товариства; д) заснування на території Речі Посполитої відділів Товариства і місцевих осередків» [12: 9, 1-2].

Авторами і співробітниками часопису з польського боку були Влодзімеж Бончковський, Александер і Тадеуш Бохенські, Леон Василевський, Тадеуш Ґоллендер, Станіслав Ґрудзінський, Пйотр Дунін-Борковський, Богдан Лепкий, Юзеф Лободовський, Станіслав Лось, Зіґмунт Мазур, Ян Мйодушевський, Єжи Погоновський, Константи Симонолевич, Єжи Стемповський, Юзеф Чехович, Казімєж Анджей Яворський, Чеслав Ястшембєц-Козловський, з українського – Володимир Дорошенко, Ярослав Дригинич, Фелікс Загора, Павло Зайцев, Іван Кедрин, Микола Ковалевський, Павло Ковжун, Юрій Косач, Андрій Крижанівський, Євген Маланюк, Борис Ольхівський, Стефан Чарнецький та інші.

«Biuletyn Polsko-Ukraiński» представив польському читачеві українські поезії Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Якова Гоголева, Лесі Українки, Маркіяна Шашкевича, Богдана Залеського, Юрія Федьковича, Леоніда Глібова, Миколи Старицького, Осипа Маковея, Богдана Лепкого, Максима Рильського, Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Юрія Клена, Юрія Косача, Миколи Бажана, Євгена Плужника, Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза, Наталі Лівицької-Холодної, Богдана-Ігоря Антонича, Павла Тичини, Володимира Сосюри, Олекси Влизька та інших.

Як безцінну сторінку з історії української літератури репрезентовано, хай фрагментарно, прозові твори Тараса Шевченка, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Миколи Хвильового, Остапа Вишні, Бориса Антоненка-Давидовича, Юрія Косача та інших.

Із перекладами Шевченкових творів з української на сторінках журналу «Biuletyn Polsko-Ukraiński» виступили Зоф'я Войнаровська, Ро-

ман Гамчикевич, Станіслав Ґрудзінський, Константи Думанський, Павло Зайцев, Богдан Лепкий, Юзеф Лободовський, Єжи Погоновський, Владислав Сирокомля, Сидір Твердохліб, Чеслав Яструмбєц-Козловський та інші.

У цей самий період твори Тараса Шевченка польською мовою з'являються на сторінках інших часописів: «Kamena», «Czarno na białem», «Droga pracy», «Kuźnica», «Nowe czasy», «Okolica poetów», «Wschód-Orient», «Skamander», «Wiadomości Literacki», «Sygnały». Їх перекладачі – Александер Баумгардтен, Тадеуш Бохенський, Тадеуш Ґоллендер, Євгеніуш Житомирський, Осип Іваненко, Вацлав Іванюк, Адам Качубський, Здіслав Кунстман, Вацлав Морачевський, Антоній Середницький, Константи Симонолевич, Юліан Тувім, Юзеф Чехович, Вільгельм Шевчик, Казімєж Анджей Яворський.

75-й річниці з дня народження Тараса Шевченка було присвячено окрему передачу на Польському радіо. Її підготував Ярослав Івашкевич (1936, № 10), польські радіослухачі мали нагоду ознайомитися з віршами поета у перекладах Казімєжа Вєжинського, Юзефа Лободовського, Ярослава Івашкевича, Чеслава Яструмбца-Козловського («Wołyń», 1936, № 13).

У 1936 році у Варшаві, під грифом Українського наукового інституту, за редакцією Павла Зайцева, вийшов том «Poezje» Тараса Шевченка. До нього увійшли переклади Марії Беньковської, Казімєжа Вежинського, Зоф'ї Войнаровської, Антонія Гожалчинського, Тадеуша Ґоллендера, Богдана Станіслава Жираника, Константи Думанського, Ярослава Івашкевича, Богдана Лепкого, Юзефа Лободовського, Влодзімежа Слободніка, Леонарда Совінського, Чеслава Яструмбца-Козловського («Wiadomości Literackie», 1936, № 18).

У стосунках польської та української націй, діалогу їхніх культур першорядне місце на сторінках часопису займали поезії Адама Міцкевича і Тараса Шевченка. Тут друкували фрагменти «Pana Tadeusza», сонет «Stepy Akermański», велику розвідку «Adam Mickiewicz w przekladzie M. Rylśkiego», надруковано статті «M. Rylśkyj o Mickiewiczu» (фрагменти зі вступу до перекладу «Pana Tadeusza», в перекладі Е.Карка, тобто Євгена Маланюка»), «W setną rocznicę «Pana Tadeusza», де охарактеризовано вплив польського поета на польську літературу («Biuletyn Polsko-Ukraiński»[1], 1934, № 26), роздуми Фелікса Загори «Wielka utrata» – про однойменну поему, яку Іван Франко приписав Адаму Міцкевичу, нотатки «Franko i Mickiewicz: od «Poety Zdrady» до «Wielkiej Utraty», підписані криптонімом «Wł.P.» (1934, № 21).

Або інший приклад – публікації творів Тараса Шевченка і про нього. З 1932 до 1938 року у «Biuletynie Polsko-Ukraińskim» надруковано його 23 вірші й поеми, фрагменти «Щоденника», повісті «Художник», близько 50 статей про його творчість, численні огляди, рецензії, замітки у зв'язку з виходом нових видань творів поета і досліджень про нього. У редакційній статті «Kult Szewczenki» було зазначено: «Можемо стверджувати, що немає у світі ще одного ліричного поета, котрий міг би похвалитися такою пошаною і такими її усталеними проявами, яких зажив в українського народу Тарас Шевченко. Ні Шекспір в англійців, ні Гюго у французів, Гете у німців, Пушкін у росіян, Петефі в угорців, навіть Данте в італійців не можуть і мріяти про такий, безперечно, винятковий культ, якого не було ніколи впродовж віків, як культ Шевченка в українців… Яка ж таємниця ховається на дні шевченківського культу?.. Виступив Шевченко на арену українського національного життя за часів «кріпацтва» – за часів панської неволі, сам як сільський хлоп – «кріпак», і виступив одразу як апостол черні проти національного гніту, політичного і суспільного, водночас і як пророк правди, яка втілиться у відродженій могутності його «приспаної» батьківщини. Коли ж поет за свої вірші пішов на заслання, а звідти прислав в Україну тугою наповнені поезії, то подіяли вони як маніфести героя-мученика. Був правдивим пророком свого народу. І з мученицьким ореолом героя-пророка зійшов передчасно в могилу, залишивши свій «Заповіт» як другий український національний гімн, співаний у роки революції 1917-1920 років масами українських маніфестантів на площі Святої Софії у Києві разом зі «Ще не вмерла Україна» [6: 10, 21-26].

Така виняткова увага до творчості Тараса Шевченка у 20-30-х роках зумовлена тим, що видавці й автори «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» вбачали в особі поета революціонера, виразника національної і державницької свідомості, пророка (за умови всієї дискусійності довкола цих рис), якими були у їхній уяві ще в добу романтизму Адам Міцкевич, Юліуш Словацький і Зіґмунт Красінський. Подібне «ототожнення» пов'язано зі складністю українського питання в щойно відновленій польській державі, шляхетністю провідної польської верстви, яка ще орієнтувалася на модель Польщі як багатоет-

1 Далі, посилаючись на це видання, вказуємо лише рік і номер.

нічної держави з федералістськими традиціями і релігійною толерантністю (до занепаду у другій половині XVII ст.). За підрахунками 1921 р. (за критеріями рідної мови та віросповідання), близько 20% населення країни становили українці й білоруси, 10% – євреї, 2% – німці та ін. [3, 120]. Не можна було вирішити питання так, як це пропонувала, виступаючи захисником державності, польська правиця з її провідним ідеологом Романом Дмовським: «Лише поляки будуть хазяями у відновленій державі», «етнічні меншини треба виключити або полонізувати» [11, 46]. Згадаймо, які дискусії точилися довкола радикальних поглядів лідера правиці на сторінках «Вісника» (статті Дмитра Донцова «До консолідації» з приводу статті Романа Дмовського «Kwestja ukraińska» у «Gazecie Warszawskiej» за 21-23 серпня 1930 року [5: 2/4, 301-307]; [4: 1/3, 222-227]; статтю за підписом «Хроніст» «Дмовський як пророк», у якій піддано нищівній критиці його книгу «Świat powojenny i Polska, 1931» [16:1/3, 216-219]. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» вмістив статтю Андрія Крижанівського «W kole zaczarowanem. Na marginesie pewnego «konfliktu historycznego» (1933, № 11-13), де спростовано тезу Романа Дмовського про те, що Україна є частиною Росії і становить загрозу для Європи.

Очевидно, Юзеф Пілсудський розумів усю складність багатоетнічної ситуації в Польщі і, на відміну від Романа Дмовського, який обстоював ідею національно монолітної держави та інкорпорації східних земель, висунув концепцію Польщі як «федеративної республіки, яка визнавала б права литовців, білорусів і українців на самовизначення» [3, 110]. Однак Ризький мир 18 березня 1921 р. перекреслив федеративну ідею Пілсудського. Поділ земель України і Білорусі став драмою цих націй. «Під владою Польщі після відмови від думки про федерацію вони не мали шансів реалізувати національні й державні прагнення. Українці вважали польську владу у Східній Галичині окупаційною. Так виникла потужна організація українських націоналістів, не згодна на жоден modus vivendi з владою Польщі» [3, 110].

Для українців, позбавлених державної незалежності, як і для поляків, які підтримували федералістську модель Польщі як багатоетнічної держави, ім'я Тараса Шевченка було знаковим. Його поезії перекладають найчастіше. Одним із найталановитіших перекладачів творів Тараса Шевченка був Богдан Лепкий. У його художній інтерпретації на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» були опубліковані вірші «Jak dziwnie!» («Самому чудно. А де ж дітись?»), «Minęła młodość» («Минули літа молодії»), «Prolog do poematu «Neofici»« («Пролог до поеми «Неофіти»«) (1935, № 13), «Słońce zachodzi» («Сонце заходить, гори чорніють») (1935, № 51-52), «Kiedyś my w naszym małym świecie…» («Ми вкупоньці колись росли») (1936, № 24), «Nie zazdrość bogaczowi» («Не завидуй багатому») (1936, № 34).

Перекладацьку вправність Богдана Лепкого можна потрактувати як ситуативно-денотативну модель художнього перекладу, у якій змальована життєва ситуація відповідає сукупності денотатів і реляцій між ними. На думку прибічників такої моделі, будь-яка ситуація може бути передана засобами іншої мови, незалежно від мовної специфіки. На етапі сприймання тексту оригіналу (або його фрагмента) перекладач з'ясовує для себе (свідомо чи несвідомо), які саме денотати позначені знаками і яку ситуацію вони віддзеркалюють (навіть якщо у мові й немає лексеми, яка змогла б позначити цей денотат). Наприклад, у вірші Тараса Шевченка «Jak dziwnie!» («Самому чудно. А де ж дітись?»):

Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?

Перекладач шукає замінник:

Nie życie, ale to konanie
W odosobnieniu, na wygnaniu?..

Бачимо, що «взаперті» замінено на «w odosobnieniu», тобто він використовує звичне слово, натомість за рахунок контексту розширює його смислову функцію. Така «заміна» дає можливість витлумачити референтні образи, рядки, «пов'язані з реальністю» [7, 160]. Це забезпечує міжмовну комунікацію. Перекладач встановлює відповідність між художнім повідомленням і дійсністю, і на основі своєї національної мови вибудовує нове, адекватне до оригіналу повідомлення. Богдану Лепкому найкраще це вдалося у перекладі вірша «Minęła młodość» («Минули літа молодії»), де рядки «Нема з ким тихо розмовляти, / Ані порадитись. Нема! / Анікогісінько нема!» замінено на: «Nikogo, / Nikogo tutaj nie masz już».

До ситуативно-денотативної моделі належать, на наш погляд, «Modlitwa» («Молитва») Романа Гамчикевича (1933, № 17), «To obojętne mi…» («Мені однаково…») Павла Зайцева (1934, № 10) та інші.

Чеслав Яструмбєц-Козловський переклав вірші Тараса Шевченка: «Perebendja»

(«Перебендя») (1936, № 3), «Chowaliśmy się kiedyś razem…» («Росли укупочці, зросли…») (1938, № 9), «Po co miałym się ożenić» («Нащо мені женитися?») (1936, № 12), «I kibić gibka i ta młoda / niepokalana twa uroda...» («І станом гнучким, і красою…») (1938, № 18), «O jakże jest szczęśliwy, komu / dano mieć dom swój» («Добро, у кого є господа»), «Wszystko mi jedno już, czy będę...» («Мені однаково, чи буду…»), «W niewoli dnie i noce liczę…» («Лічу в неволі дні і ночі…») (1938, № 12).

Переклади Чеслава Ястшембця-Козловського, за нинішньою термінологією, можна зарахувати до семантичної моделі перекладу, яка акцентує на ідентичності або близькій схожості всіх смислових елементів. Тут завдання, яке ставив перед собою перекладач, зводилося до того, щоб відтворити комунікативно релевантні елементарні смисли, і йдеться, по суті, про тотожність коду автором і перекладачем, що добре продемонстровано у вірші «Wszystko mi jedno już, czy będę...» («Мені однаково, чи буду…»), де рядки «Чи хто згадає, чи забуде / Мене в снігу на чужині – / Однаковісінько мені» подано в такій версії: «Czy kto przypomni sobie mnie, / czy tu wśród śniegów jak przybłędę / poniecha – to nie wzrusza mnie...». Бачимо, що Шевченків рядок «Однаковісінько мені» цілковито перекодований на «poniecha – to nie wzrusza mnie...». Та все ж бар'єрів між комунікантами уникнуто.

Ознаки семантичної моделі перекладу помічаємо у перекладних версіях Єжи Погоновського «Subotów. Mogiła Bogdana» («Стоїть в селі Суботові…») (1933, № 10), «Na wieczną pamięć Kotłarewskiemu» («На вічну пам'ять Котляревському») (1934, № 34), Зоф'ї Войнаровської «Testament» («Заповіт») (1934, № 10), Константи Думанського «Dola» («Доля» (1936, № 12).

Загалом же на підставі перекладів творів Тараса Шевченка польською мовою можна говорити про різні типи еквівалентності: на рівні завдань і мети комунікації, опису ситуації, специфіки повідомлення, структури висловлювання, тотожності мовних знаків [1, 216-315]. Осмислити коло цих проблем свого часу намагалася Любов Арасимович у праці «Польські переклади Шевченка», яка вийшла в 1927 році у Києві під грифом Всеукраїнської академії наук. Рецензія на це видання побачила світ у тижневику «Wiadomości Literackie» (1928, nr 1). Згодом до них звернувся Єжи Погоновський у статтях «Zaspiw» T. Szewczenki w przekładach polskich» (1933, № 7), «O przekładach polskich poezyi T. Szewczenki» (1935, № 35), де він порівнює переклади Владислава Сирокомлі, Станіслава Ґрудзінського, Сидора Твердохліба, Богдана Лепкого та інших. Загалом же ці питання потребують глибшого вивчення і спеціальних студій.

Про пієтет перед Кобзарем свідчить також публікація його творів кирилицею – вірш «Polakom» («1934, № 10), польською – фрагмент «Śmierć Demskiego z autobiograficznej powiesci «Artysta» («Смерть Демського з автобіографічної повісті «Художник») (1935, № 8).

У десятому номері «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» за 1934 рік було надруковано «Urywek z dziennika Tarasa Szewczenki» («Уривок із щоденника Тараса Шевченка» (1934, № 10). Варто пригадати деякі «польські» епізоди цієї публікації.

В оригіналі:

«16 июня 1857 г.

Мостовский один-единственный человек во всем гарнизоне, котрого я люблю и уважаю. Человек не сплетня, не верхогляд, человек аккуратный, положительный и в высокой степени благородный… Во время восстания поляков в 1830 году служил он в артиллерии бывшей польской армии и из военнопленных зачислен был рядовым в русскую службу. Я много от него слышал чрезвычайно интересных подробностей о революции 1830 года» [17: 5, 16-17].

У перекладі:

«16 czerwca 1857 r.

Mostowski jest jedynym człowiekiem w całym garnizonie, którego lubię i szanuję. Nie jest on ani plotkarzem ani płytkim, – człowiek akuratny, solidny i w wysokim stopniu szlachetny... W czasie powstania 1830 roku służył w artylerji byłej Armji Polskiej i z pośród jeńców wzięty był jako szeregowiec do służby rosyjskiej. Słyszałem od niego dużo nadzwyczaj ciekawych szczegółów o rewolucji 1830 roku» [14:10, 29].

У цьому фрагменті йдеться про одного з польських засланців – артилерійського офіцера Мостовського. Серед некультурного, розбещеного середовища офіцерів Новопетровського укріплення він помітно виділявся людяним ставленням до солдатів.

В оригіналі:

«5 июля 1857 г.

…Прихожу в ротную канцелярию, смотрю, на столе рядом с образцовыми сапогами лежат три довольно плотные книги… Читаю заглавие. И что же я прочитал? «Estetyka czyli umnictwo piękne przez Karola Libelta». В казармах! Эстетика!

– Чьи это книги? – спрашиваю я писаря.

– Каптенармуса унтер-офицера Кулиха.

Отыскал я вышерекомендуемого унтер-офицера Кулиха. И на вопрос мой, не продаст ли он мне «Umnictwo piękne», он отвечал, что оно принадлежит мне. Что Пшевлоцкий, уезжая из Уральска на родину, передал ему, Кулиху, эти книги с тем, чтобы они были переданы мне. И что он, Кулих, принес их с собой сюда, положил в цейхгауз и забыл про их существование… Итак, по милости этой слепой царицы царей я имею в дороге чтение, на которое вовсе не рассчитывал. Чтение, правда, не совсем по моему вкусу, но что делать, на безрыбье и рак рыба… С Либельтом я немного знаком по его «Деве Орлеанской». На первый взгляд он мне показался мистиком и непрактиком в искусствах» [17: 5, 46-47].

У перекладі:

«5 lipca 1857 r.

Wstąpiłem do kancelarji kompanji i patrzę a na stole obok usarowych butów leżą dość grube książki... Czytam tytuł i cóż się okazuje: «Estetyka czyli umnictwo piękne przez Karola Libelta». W koszarach! Estetyka! Czyjeż to książki? – pytam pisarza. – Prowiantowego Kulacha – odpowiada. Odszukałem go. Na pytanie czy nie sprzeda mi książek, oświadcza, że należą one do mnie. Albowiem Przewłocki, wyjeżdżając z Uralska do ojczyzny, polecil mu, Kulichowi, oddać je mnie. Ale on, Kulich, położył je do magazynu i zapomniał o ich istnieniu... A więc z łaski fortuny mam na drogę nieoczekiwaną lekturę, która wprawdzie nie jest według mego gustu, lecz na bezrybiu i rak ryba... Libelta trochę znam z jego «Dziewicy Orleańskiej». Na pierwszy rzut oka pokazał mi się on mistykiem i nie – praktykiem w sztuce…» [14: 10, 29].

Кароль Лібельт (1807-1875) – видатний польський філософ, естетик, публіцист, громадський діяч, учасник повстання 1830-1831 років, за свої переконання на початку 1846-го був заарештований і ув'язнений, але через два роки, в результаті берлінської революції, звільнений. Послідовник Гегеля, йому належать праці «Kwestia żywotna filozofii» (1845, у 2 т.), «Filozofia i krytyka» (1845-1850, т.1-4), «Pisma pomniejsze» (1849-1851, т.1-6), «Estetyka czyli umnictwo piękne» (написана в 1849-1854 роках) тощо. На думку Романа Гром'яка, Тарас Шевченко не сприйняв естетичної концепції філософа, бо він трактував прекрасне як ідеальне, а сам поет вважав прекрасне наявним у самій природі, і спроби відступити «от вечной красавицы природи» можуть перетворювати художника у «нравственного урода» [2, 32-34]. Лібельт також написав ґрунтовні рецензії на твори «Mazepa» і «Ksiądz Marek» Юліуша Словацького й опікувався поетом у Познані в 1848 р. Шевченко згадує також своїх приятелів – Кулиха, унтер-офіцера, і Северина Пшевлоцького, рядового 1-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, з яким він познайомився ще в Новопетровському укріпленні.

В оригіналі:

«10 июля 1857 г.

Ветер все тот же. Тоска та же самая… В таком скверном настроении унывающей души вспомнил я про «Umnictwo piękne» Либельта, принялся жевать: жестко, кисло, приторно. Настоящий немецкий суп-вассер… Либельт, он только пишет по-польски, а чувствует (в чем я сомневаюсь) и думает по-немецки. Или, по крайней мере, пропитан немецким идеализмом (бывшим, не знаю, как теперь?). Он смахивает на нашего В.А.Жуковского в прозе. Он так же верит в безжизненную прелесть немецкого тощего, длинного идеала, как и покойный В.А.Жуковский… «Umnictwo piękne» спрятал в дорожную сумку…» [17: 5, 46-47].

У перекладі:

«10 lipca 1857 r.

Wciąż ten sam wiatr. I ta sama nuda… W tym kiepskim nastroju przypomniałem sobie «Umnictwo piękne» Libelta. Zacząłem żuć: szorstko, kwaśno, mdło. Prawdziwa niemiecka wasserzupa… Libelt tylko pisze po polsku, ale odczuwa (nie wątpię w to) i myśli po – niemiecku... Podobny on jest do W. Żukowskiego w prozie. Tak samo, wierzy w nieżywy urok niemieckiego chudego długiego ideału, jak ś.p. W. Żukowskij... Schowałem Libelta do torby podróżnej» [14: 10, 30].

Тут Тарас Шевченко згадує російського поета-романтика і перекладача Василя Андрійовича Жуковського (1783-1852), який брав участь у його визволенні з кріпацтва і якому присвячено поему «Катерина».

В оригіналі:

«21 июля 1857 г.

…Я по случаю воскресенья пошел в укрепление побриться и от первого унтер-офицера Кулиха услышал, что в 9-м часу утра пришла почтовая лодка. Побрившись, скрепя сердце, я возвращался на огород, и, выходя из укрепления, встретил смотрителя Бажанова, и он первый поздравил меня с свободой. 21 июля 1857 года в 11 часов утра. В первом часу получил Залесского письмо от 30 мая» [17: 5, 74].

У перекладі:

«21 lipca 1857 r.

…Z okazji niedzieli poszedłem się ogolić i od pierwszego podoficera Kulicha usłyszałem, że o godz. 9 rano przybyła łódź pocztowa. Po ogoleniu się z bijącym sercem wracałem i spotkałem komendanta szpitala, który pierwszy powinszował mi wolności. 21 lipca 1857 roku, godzina 11 rano. O godz. pierwszej otrymałem list Zaleskiego z dn. 30 maja» [14: 10, 30].

У цьому фрагменті, де йдеться про звільнення поета, натрапляємо на згадку про Броніслава Залеського (1820-1880), польського історика і художника, діяча визвольного руху, в минулому – члена таємного студентського товариства при Дерптському університеті. Тарас Шевченко познайомився з ним в Окремому оренбурзькому корпусі, куди Броніслав Залеський був засланий як рядовий. Він допомагав Шевченкові завершувати малюнки під час Аральської описової експедиції, у 1851 вони разом брали участь у Караутській експедиції. Український митець зобразив польського побратима на картині «Шевченко серед товаришів». З 1853 року вони листувалися, збереглося 16 листів Шевченка й 11 Залеського. Відбувши покарання, Броніслав Залеський у 1860 році емігрував до Франції, він присвятив Шевченкові кілька теплих сторінок у статті «Польські вигнанці в Оренбурзі», надрукованій у 1867 році у «Roczniku» Історико-літературного товариства в Парижі, а в 1865-му видав альбом офортів «Життя киргизьких степів», де відтворив кілька малюнків свого українського друга [15: 28, 60-72].

Ці та інші «польські епізоди» в «Щоденнику» Тараса Шевченка свідчать, що Тарас Шевченко добре знав польську літературу, читав твори польських письменників, зокрема заборонені – Адама Міцкевича, Северина Ґощинського, Богдана Залеського, Міхала Ґрабовського, засвоював кращі здобутки польської літератури, що помітно на його творах «Гамалія», «Іван Підкова», «Гайдамаки», «Сон», «Великий льох», під час заслання підтримував особисті контакти з польськими засланцями Едвардом Вітольдом Желіґовським, Зіґмунтом Сераковським, Броніславом Залеським та іншими.

У «Biuletynie Polsko-Ukraińskim» було надруковано низку шевченкознавчих статей і нотаток. Про світове значення творів основоположника української літератури і їхню популярність у Польщі йдеться в окремому шевченкознавчому номері «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego», який відкривається редакційною статтею «Kult Szewczenki» (1934, № 10). Окремі публікації стосуються видання «Кобзаря»: «O dotychczasowych wydaniach dzieł Tarasa Szewczenki» – стаття про препарування творів поета відповідно до ідеологічних вимог в Україні й Росії (1934, № 12); «Kobzar» T. Szewczenki w alfabecie łacińskim» – історія рукописного примірника книги, оформленої Яковом де Бальменом зі збірки Сергія Єфремова, книга так і не вийшла і згодом була втрачена (1934, № 15); «Kobzar» T. Szewczenki w wydaniu Wydawnictwa Państwowego Książek Szkolnych» (1938, № 38) – повідомлення про появу нової книги. Проблемі «польська література і Тарас Шевченко» присвячені статті: «Z dziedziny literatury» Едварда Карка (Євгена Маланюка) – про рецепцію Шевченкових творів у польській літературі (1931, № 1); «Zaspiw» T. Szewczenki w przekładach polskich» Єжи Погоновського (1933, № 7); «Urywek ze wspomnień» Станіслава Стемповського – про вплив творів поета на польську молодь (1933, № 7); «Echa wileńskie w życiu i twórczości Tarasa Szewczenki» М. Альтбауера (1934, № 2); «Polskie przemówienie nad trumną Tarasa Szewczenki» (1934, № 10); «Polacy o Szewczence» Лукаша Луціва (1934, № 10); «Szewczenko i Polacy» Павла Зайцева (1934, № 10); «Dwie postacie polskie w powieściach T. Szewczenki» Павла Зайцева (1935, № 8); «O przekładach polskich poezyj T. Szewczenki» Єжи Погоновського (1935, № 35); «Wykłady prof. P. Zajcewa na Uniwersytecie J. Piłsudskiego» (1935, № 46); «Do interpretacji poematu Szewczenki «Slipyj» Бориса Ольхівського (1936, № 7).

Як відомо, у 1930 році (фактично в 1928-му) у Варшаві заходами екзильного уряду Української Народної Республіки було створено Український науковий інститут – українську наукову установу з проблем дослідження українознавства. Інститут фінансували польські урядові структури: Міністерство віровизнань і Міністерство внутрішніх справ. Цей заклад розвивав ідеологію «прометеїзму». Його директором був Олександр Лотоцький (до 1938 року, пізніше – Андрій Яковлєв); окрім директора до наукової ради увійшли Роман Смаль-Стоцький, Богдан Лепкий, Валентин Садовський. При Українському науковому інституті діяла комісія для дослідів над польсько-українськими питаннями, яку очолював професор Марцелі Гандельсман, з польських учених до неї входили Владислав Татаркевич, Станіслав Сіонський, Юзеф Уєйський, Вітольд Дорошевський, Леон Василевський, з українських – Олександр Лотоцький, Роман Смаль-Стоцький, Мирон Кордуба, Іван Жілінський, Богдан Лепкий, Євген Маланюк. Інформацію про заснування і діяльність цієї комісії

вміщено у окремих номерах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1933, № 34-35; 1936, № 23 та ін.).

З 1932 року вчені Українського наукового інституту під керівництвом професора Романа Смаль-Стоцького розпочали роботу над повним виданням творів Тараса Шевченка. Із запланованих 16 томів вийшло 13, серед них – переклади творів поета іноземними мовами. Велику увагу вчені приділяли написанню ґрунтовних коментарів і розвідок до кожного Шевченкового твору. Працюючи над цим проектом, його організатори провели дві розширені наради: одну у Львові – під керівництвом професора Василя Сімовича, за участю літературознавців Івана Брика, Михайла Возняка, Володимира Дорошенка, Івана Кревецького, Василя Щурата, другу – під проводом професора Валентина Садовського – в Празі, де були присутні Леонід Білецький, Павло Богацький, Ольґерд Борковський, Дмитро Дорошенко, Віктор Сапицький, Максим Славінський, Степан Сірополко, Степан Смаль-Стоцький [10, 261]. Було створено спеціальну редакційну комісію Шевченкового видання під проводом Олександра Лотоцького у складі професорів Василя Біднова й Павла Зайцева [9, 168]. Праця вчених над повним виданням творів Тараса Шевченка постійно висвітлювалася на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» у таких статтях і замітках: «Zapowiedź wydania pełnego zbioru dzieł Szewczenki w Polsce» (1934, № 11); «Z życia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie» – про шевченкознавчий семінар під керівництвом Павла Зайцева (1934, № 47); «Powne wydannia tworiw Tarasa Szewczenka» (1936, № 4); «Działalność Ukraińskiego Instytutu Naukowego w 1-ym półroczu b. r.akad.» – про вихід у світ дев'яти томів (1937, № 7); «XV tom dzieł Szewczenki» (1938, № 19). Низку статей присвячено Шевченковим урочистостям: у Варшаві (1934, № 10; 1934, № 11; 1936, № 10 – за участю Ярослава Івашкевича; 1936, № 12; 1937, № 13), Петербурзі (1935, № 11), Луцьку і Володимирі-Волинському (1934, № 12); Чернівцях (1936, № 15); Кремінці, Томашеві, Любліні (1934, № 12). Про смерть поета і панахиди по ньому йдеться у статтях «Arcybiskup wołyński odprawia modły za T. Szewczenkę» (1935, № 11); «Zakaz odprawienia panachidy za duszę T. Szewczenki przez namiestnika Ławry Poszajowskiej» (1936, № 9); «Audycja radiowa w 75 rocznicę śmierci T. Szewczenki» (1936, № 11); «Zatarg o panachidę za duszę Szewczenki» (1936, № 12). Окрему статтю присвячено перипетіям довкола пам'ятника Тарасу Шевченку в Петербурзі: «Ciagłe kłoporty z Szewczenką» (1934, № 41).

Шевченкіана і шевченкознавство на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» великою мірою зумовлені зовнішнім контекстом подій в УРСР, зокрема процесом вигаданої «Спілки Визволення України», звинуваченнями в «буржуазному націоналізмі» визначних учених – Сергія Єфремова, Йосипа Гермайзе, Андрія Ніковського, Олександра Дорошевича, Андрія Річицького та інших, фальсифікаціями творів поета. У цьому аспекті привертають увагу замітка «Nowy szewczenkoznawca» (коментар до статті Наума Кагановича «Як націоналісти фальсифікували Тараса Шевченка», 1934, № 6) та публікації, присвячені фальшуванню творів поета. Петро Одарченко писав: «Коли в 1920 році на Україні була встановлена радянська влада, культ Шевченка не припинився, однак партія намагалася всіма силами надати цьому культові іншого характеру, більшовики намагалися використати популярність Шевченка для своєї пропаганди, підкреслюючи у творчості поета соціальні та революційні мотиви» [8, 350]. Про те, що поет – пророк пролетаріату й соціалістичної революції намагалися обґрунтувати у своїх дослідженнях Володимир Коряк, а М. Любченко назвав його «Христосом соціялізму» [8, 351]. У 20-х роках було опубліковано IV, згодом III і VII томи академічного видання творів Шевченка, однак останній том, до якого увійшли репродукції малярських творів, було… «заарештовано». У 1934 р. з'явилися «Тези відділу культури і пропаганди ленінізму при КП КП(б)У до 120-ліття з дня народження Т.Г. Шевченка». У них акцентовано на «політичній незагартованості і обмеженості» його творів [13:2/4, 16]. Незабаром вилучено з бібліотек збірник «Поезія Т.Г. Шевченка» за редакцією Андрія Хвилі та Євгена Шабліовського, де в коментарях гетьмана Богдана Хмельницького названо «гнобителем українських трудящих мас» і звинувачено за запроданство царській Москві» [8, 360]. Починаючи з 1938 року, вилучено з «Вибраних творів» поета вірші «До Основ'яненка», «Розрита могила», «Чигирин», «Великий льох», «Суботів», «Іржавець». Захисники ідеї прометеїзму не можуть не реагувати на ці кричущі події.

У статті «Ostatnie wydania szewczenkowskie w USRR», уміщеній у «Biuletynie Polsko-Ukraińskim» у шостому-сьомому номерах за 1936 рік, йдеться про препарування біографії і образу Тараса Шевченка в радянському літературознавстві у працях Євгена Шабліовського,

Андрія Хвилі, Ієремії Айзенштока, Івана Лакизи, Василя Бойка та інших. Едвард Карк (Євген Маланюк) проводить аналогію між ставленням критиків царських (Віссаріон Бєлінський) і радянських (Євген Шабліовський) до творів українського генія; їхні праці об'єднує тенденційність і намагання замовчати ідеї нації і національної держави у творах Тараса Шевченка (1936, № 6). Євген Шабліовський у своїй першій доволі патетичній книзі «Шевченко та його історичне значення» (1933) зазначає, посилаючись на авторитет Миколи Скрипника, що поет може стати «прапором радянської держави» завдяки своїй «соціалістичній ідеології», часто цитує його статті й промови про Шевченка, вихваляє Леніна і Сталіна, лає «буржуазних націоналістів» і, хай несвідомо, та все ж критикує сталінський деспотизм: «Ось він російський монархізм… спрямовує нагаї, тюрми, брехню, обман, підкуп, підлещування на боротьбу з народом; …ось закопують, засипають, вигладжують землю на могилі української національності, притоптуючи ногами дерен і приказуючи: «ніякої української мови не було, немає й бути не може!» [8, 359]. У доопрацьованій книзі Євгена Шабліовського «Т.Г. Шевченко, його життя і творчість» (1934) ця езопівська критика сталінізму вже усунута, Миколу Скрипника названо виразником «антиленінської націоналістичної концепції». А в його ж таки монографії «Шевченко і російська революційна демократія» (1935), як і в статті Ієремії Айзенштока «Судьба литературного наследства Шевченко» («Литературное наследство», 1935, ч.19-21), замовчано ворожі випади Віссаріона Бєлінського проти Тараса Шевченка і названо російського критика прихильником Шевченка й української літератури. Дісталося від Едварда Карка на горіхи й Михайлу Новицькому за вступну статтю, неправдивий аналіз поеми «Великий льох», коментарі й примітки до видання «Т.Г. Шевченко. Кобзарь. Избранные стихотворения в переводе Ф.Сологуба» (Л., 1934).

Під рубрикою «Recenzje i odesłania» в «Biuletynie Polsko-Ukraińskim» були вміщені рецензії: «Pod szyldem «Akademii Kijowskiej» – на книгу Євгена Шабліовського «Т.Г. Шевченко та його історичне значення» (1933, № 31); «Broszury angielskie o Szewczence» – на англійське і канадське видання брошури Дмитра Дорошенка «Taras Shevchehko the national poet of the Ukraine» (1936, № 23); «Informacja wydawnicza» – на книгу «Taras Chevtchenko. Suavida e obras», біографію і твори Тараса Шевченка, що вийшли португальською мовою у Куртиді, Бразилія (1936, № 38); рецензію Єжи Погоновського на докторську дисертацію Юзефа Ґоломбка «Братство Св. Кирила і Мефодія в Києві», де йдеться про розправу царського уряду над Шевченком та іншими братчиками (1935, № 38); відгуки на видані Українським науковим інститутом у Варшаві II (1934, № 8), VI (1935, № 40), VII (1935, № 12), XI (1935, № 26), XIV (1936, № 22) томи. Едвард Карк (Євген Маланюк) відгукнувся статтею на II том (1934, № 44) і реплікою «Przebrzmiała legenda» на злостиву рецензію «Największy poeta ruski» в «Dzienniku Narodowym», де Тараса Шевченка було потрактовано як російського поета і вміщено сумнівні підписи під його двома малюнками (1936, № 39). Замітка «Życie ukraińskie na Dalekim Wschodzie» інформувала читачів про передрук статті Галини Борковської «Taras Szewczenko a naród polski» з варшавського квартальника «Wschód» у тижневику «Харбінські листи» (1933, № 2).

Загалом же рецепція творчості Тараса Шевченка на сторінках журналу «Biuletyn Polsko-Ukraiński» засвідчує, що організатори видання вбачали в його особі, як і Адама Міцкевича, – поета-революціонера, виразника національної і державницької свідомості, пророка. Шевченко став живим зв'язком між українською та польською культурою. Його продовжують вивчати, перекладати і поширювати. Підрахувати кількість перекладів, назвати імена перекладачів, простудіювати відгуки критики, встановити, як його твори сприймають у тій чи іншій аудиторії – це завдання окремої і дуже кропіткої роботи. Тарас Шевченко сприяв здійсненню справи українсько-польського (як і слов'янського загалом) єднання на основах рівності, братерства і демократії. На той час, у добу міжвоєння, його мрія побачити Україну вільною, незалежною державою у колі інших слов'янських держав ще не збулася, але всім своїм жертовним життям, творчістю він наближав цю подію. Значення Тараса Шевченка, як і тих «прометеїстів», що згуртувалися довкола журналу «Biuletyn Polsko-Ukraiński», а згодом паризької «Kultury», годі переоцінити. Ідея діалогу й польсько-української співпраці, яку послідовно, всупереч усім труднощам, пропагував «Biuletyn Polsko-Ukraiński», дозволила піднятися обом сторонам над давніми конфліктами й образами. Гасло Юзефа Пілсудського «Нема вільної Польщі без вільної України» стало викликом радянському тоталітаризму, а концепція налагодження приязних взаємин зі східними сусідами – Україною, Литвою, Білоруссю – мала історичний вимір. Інтелектуали, згуртовані довкола Влодзімежа Бонч-

ковського, змінили обличчя польської східної політики, внесли епохальну зміну у польсько-українські взаємини. Польща першою визнала незалежність України, цілеспрямовано підтримувала і підтримує демократичні зміни в ній. Нинішнє стратегічне партнерство між Україною і Польщею, яке охоплює практично всі сфери суспільного життя, є живим уособленням пам'яті «прометеїстів» і слугує промовистим прикладом для усієї Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарбовский Н. Теория перевода. – Москва, 2004.

2. Гром'як Р. Естетика Шевченка. – Тернопіль, 2002.

3. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795-1990. Пер. з пол. – Київ, 2007.

4. Донцов Д. Dewius. Аншлюс і мафія // «Вістник». – 1938. – Т. 1. – Кн. 3.

5. Донцов Д. До консолідації // «Вістник». – 1930. – Т. 2. – Кн. 4.

6. Kult Szewczenki // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 10.

7. Комиссаров В. Современное переводоведение: Курс лекций. – Москва, 1999.

8. Одарченко П. Тарас Шевченко в радянській літературній критиці (1920-1960) // Світи Тараса Шевченка. Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1991.

9. Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919-1939). – Харків, 2008.

10. Potocki R. Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1998. – № 6-7. – S. 257.

11. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. Пер. з англ. – Київ, 2001.

12. Statut Towarzystwa Polsko-Ukraińskiego // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1933. – № 9.

13. Тези відділу культури і пропаганди ЦК КП(б)У до 120-річчя з дня народження Шевченка // «Червоний шлях». – 1934. – Ч. 2-4.

14. Urywek z dziennika Tarasa Szewczenki // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 10.

15. Франко І. Листи Шевченка до Бр. Залеського // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 28. – С. 60-72.

16. Хроніст. Дмовський як пророк // «Вістник». – 1939. – Т. 1. – Кн. 3.

17. Шевченко Т. Щоденник // Шевченко Т. Твори: У 5-ти т. – Київ, 1971. – Т. 5.

УДК 821.162.1-92

Марія БРАЦКА
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОМАНТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ І ГЕРОЇ НА СТОРІНКАХ «ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО БЮЛЕТЕНЯ»

У статті розглянуто романтичні елементи світогляду польських авторів, які публікувалися на шпальтах «Польсько-українського бюлетеня», зокрема прометеїзм, (анти)україножильство; наголошується на (ре)міфологізації польсько-українських героїв XIX ст.

***Ключові слова**: романтичний імператив, романтичний герой, прометеїзм, україножильство, міфологізація, пограниччя.*

The article reviews the romantic elements of outlook of Polish authors published on the pages of «Biuletyn Polsko-Ukrainski», including prometheism (Promethean struggle), (anti)Ukrainophilism; marked on the (re)mythologization of the Polish-Ukrainian heroes of the XIX century.

***Key words**: romantic imperative, romantic hero, prometheism (Promethean struggle), Ukrainophilism, mythologization, borderland.*

Artykuł prezentuje romantyczne elementy światopoglądu autorów polskich, publikujących na łamach «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego», między innymi prometeizm, (anty)ukrainofilstwo; akcentuje się w nim proces (re)mitologizacji polsko-ukraińskich bohaterów XIX w.

***Słowa kluczowe**: imperatyw romantyczny, bohater romantyczny, prometeizm, ukrainofilstwo, mitologizacja, pogranicze.*

З перспективи XXI століття можна впевнено стверджувати, що видання «Польсько-українського бюлетеня» (1932-1938) у Варшаві було цікавою і цінною ініціативою, яка дала поштовх різноманітним процесам суспільно-політичного, громадського та духовного життя та значення якої прослідковується у синхронічній і діахронічній площинах. «Польсько-український бюлетень», по-перше, був свідченням пошуків компромісу, спробою польсько-українського порозуміння, зняття політичної напруги всередині польського суспільства, викликаної входженням частини українських етнічних земель до складу Речі Посполитої та появою проблемної (з погляду історичних взаємин) української нацменшини. По-друге, часопис став виразником ідеї культурного зближення, порушив фундаментальні проблеми української історії й культури, мови і літератури, відкрив Україну, її минуле і сучасність для поляків, продемонстрував увагу та пошану, а головне – принцип бачення України як стратегічного партнера та рівноправного сусіда, що має право на державне самостановлення [4, 70-97]. По-третє, з історичної перспективи «Польсько-український бюлетень» проклав шлях повоєнним часописам подібного ідеологічного спрямування, яким пішла, наприклад, паризька «Культура», трактуючи історію України та українську культуру як складову європейської історії та європейського культурного простору.

Вивчення обставин появи часопису, його цілей і завдань, матеріалів, друкованих на його сторінках, веде до висновку щодо романтичної основи «Польсько-українського бюлетеня», відновлення на його шпальтах романтичних імперативів (це поняття трактується у нашій статті у менш вживаному значенні, а саме: «правило, принцип, моральна норма») та польсько-українських романтичних героїв. Редакція періодичного видання, думається, поставила собі за мету в нових історичних умовах, відкидаючи риторику XIX століття, засновану на образах мартирології та обов'язку боротьби за відродження держави, базуючись на принципах наукової об'єктивності, переглянути, переоцінити характер польсько-українських взаємин першої половини XIX ст. Важливе смислове навантаження несли, згідно з поглядами редакторів, постаті з українсько-польського пограниччя – культурного, мовного, літературного.

У зв'язку із цим простежується цікава тенденція: якщо імперативи підлягають переосмисленню, дестереотипізації, то постаті героїв подаються лише з деякими поправками на об'єктивність висвітлення. Навіть у XX столітті не знімається накладений польською роман-

тичною традицією шар міфу, ті самі постаті у певних цілях впроваджуються в новий історичний контекст.

Зв'язок із романтизмом помітний відразу, коли знайомишся з концепцією «Польсько-українського бюлетеня», яка вписується в рамки прометейського руху. Політична концепція прометеїзму (20-30-х рр. XIX ст.), побудована на символічному образі міфічного титана Прометея, що втілював переконання у безсмертя та непереможність волелюбного народу, який бореться за свою незалежність, лягла в основу міжнародного прометейського руху народів, поневолених радянським режимом. Автором цього політичного проекту, скерованого проти політики Радянського Союзу, був Юзеф Пілсудський. Основою проекту стала співпраця емігрантів – представників усіх народів-сусідів СРСР, а метою – національне визволення та створення незалежних держав [4, 72], [5], [12], [6].

Романтична концепція прометеїзму, що знайшла втілення в літературі, стосувалася видатної особистості, яка, подібно до Прометея, намагалася самотужки подолати тиранію та вирок Бога, бунтувала проти Бога, сил природи і зазіхань на свободу людського духу. Романтична традиція бачила у постаті титана символ жертви і самопосвяти для загального добра, страждання за ідею і щастя всього людства. Прометеїзм відкидав християнську пасивність і займав антиподальну Богу позицію, трактуючи його як узурпатора і тирана. Прихильники цієї концепції проголошували здатність людини змінити світ власними людськими силами. Міф Прометея в період романтизму виріс до постаті універсального символу, а прометеїзм став однією з характерних рис романтичного героя [9, 181], [8].

У польській романтичній літературі маніфестацією прометеїзму є Велика Імпровізація з III частини «Dziadów» Адама Міцкевича. Конрад від імені людства («Nazywam się Milijon – bo za miliony Kocham i cierpię katusze») заперечив Божу владу над людиною, говорячи про те, що вона була насильно встановлена над людьми, а основою його бунту була не гордість, а любов до власного народу.

Зрозуміло, що описані вище концепції прометеїзму (політична і літературна) лежать у різних площинах суспільного дискурсу, відповідають різним суспільним вимогам, покликані до життя різною суспільною дійсністю. Романтичний прометеїзм XIX століття набув метафізичного виміру, стосувався важливих проблем, що непокоїли особистість: людина – Бог, людська воля – Божа воля, дієвість – пасивність, боротьба – покора, спасіння – вічні муки.

Окрім того, прометеїзм XIX століття втілювався в постаті видатної особистості, митця, виокремленої із загалу людини – творчого генія, який, згідно з поширеною у той час ідеєю Фрідріха Шеллінга, був рівний Богу, тому мав право ставити складні питання про його роль у житті людства. Прометеїзм XX століття відійшов від обраності й індивідуалізму (хоча дійсними членами клубів «Прометей» могли бути лише представники скривджених народів [12]), бачив свого реального ворога та мав чітко окреслені цілі. Прометеїзм заклав підвалини міжнародного руху, згуртував сотні людей.

Попри всі відмінності, романтичний прометеїзм та прометейський дух «Польсько-українського бюлетеня» виросли з одного джерела – протистояння несправедливості, неприйняття тиранії та деспотизму, а також бажання служити власному народові.

«Польсько-український бюлетень», що порушував польсько-українську проблематику, намагався відійти від її полоноцентричного трактування, внаслідок чого швидко був звинувачений в україножильстві. Ще один романтичний культурний і літературний імператив був упроваджений В. Бончковським на шпальтах часопису за принципом заперечення у статті «Nie jesteśmy ukrainofilami!»: «Nie jesteśmy ukrainofilami! Nie podoba się nam bynajmniej obecny stan rzeczy w społeczeństwie ukraińskim, nie roztkliwiamy się nad historią ukraińską, nie rozrzewniamy się nad obrazem stepu, futoru czy sadu wiśniowego i nie nadstawiamy piersi w obronie abstrakcyjnej sprawiedliwości, dlaczegoś przez Jeremiaszów ukraińskich zidentyfikowanych ze ślepą Fortuną, obdarzającą jednych niesłusznie (m.i. Polskę), i krzywdzącą drugich (expl. Ukrainę). Raczej przeciwnie. Potrafilibyśmy w sposób bardziej może jaskrawy, a zapewne od pewnych ugrupowań ukraińskich bardziej obiektywny, skrytykować sytuację wewnętrzną w społeczeństwie ukraińskim, pracę jego niektórych reprezentantów, instytucji, sens pewnych posunięć» [7, 23].

Автор статті політизує причини появи явища україножильства на Правобережній Україні, між рядками висловлюючи своє негативне ставлення до нього. На його думку, процес зацікавлення серед польського суспільства всім українським розпочався внаслідок несприятливої для українського народу суспільної ситуації, коли

його залишили власні вищі верстви – русифіковані або спольщені; таким чином народ втратив свій політичний голос. Поруч із ним споконвіку існувала тонка поміщицько-шляхетська верства, польська, свідома споріднення з українцями, декласована, а через те вільнолюбна і народофільська, тож і українофільська. Якби, ствердив публіцист, український народ за допомогою своєї еліти сформулював певні політичні постулати та протиставив їх польським поміщицьким зазіханням, а водночас прагнув до покращення культурного і наукового життя, то українофільство як явище на Правобережній Україні не народилося б. Тобто, на думку В. Бончковського, наріжним каменем польського українофільства стала політична і певною мірою культурна німота української маси [7, 23].

Володимир Гнатюк, видатний дослідник українофільства, у той самий час, що і Бончковський, ґенезу руху пояснив без зайвого політикування таким чином: «Народ, (...), спричинив появу цієї суспільної течії, народ, (...), створив підґрунтя, матеріал і форми для цієї літературної творчості: симбіоз польського (або полонізованого українського) феодала й українського селянина, який постав історично, відчувався в ідеологічній площині, в стихійному пануванні української народної пісні й українського живого слова в устах експлуататорів. Звичайно, побутування народного слова у різні часи мало різні відтінки: як патріархально-феодально-ідилічний, так і ліберальний характер тощо. Але фактом є те, що народ постійно був тим середовищем, яке не зникало з плином часу» [2, 365]. Як видно, окрім певних історичних і суспільних чинників, дослідник урахував і загальну романтичну тенденцію – народолюбство, звернення до коріння, до першоджерел, що виростало, зокрема, із вчення Йогана Гердера про унікальність національних культур, закорінених у найменш цивілізованих, первісних, тобто народних формах, в яких зберігається «душа народу». Саме ця щирість, природність, автентичність української народної культури, втілена в народних традиціях, звичаях, усній народній творчості, захопила польську інтелігенцію на початку XIX століття. Серед інших чинників українофільства варто згадати романтичну любов до всього екзотичного – Україна в усі часи була привабливою для іноземців як пограничная земля, фронтир, рубіж між цивілізацією та варварством, а водночас – місце співіснування багатьох народів і перехрещення багатьох культур, накладання західних і східних впливів, що додавало їй екзотичного характеру. Тогочасне українофільство в апогеї свого розвитку було визнане хворобливим станом і назване Юзефом Крашевським «україноманією».

У XX столітті на шпальтах «Польсько-українського бюлетеня» поняття «українофіл» чи «полонофіл» стало анахронізмом, синонімом епігонства та еволюціонувало до поняття «українїста» – свідомого шанувальника і пропагандиста української культури та її прав у відродженій Польщі. В. Бончковський переконливо аргументував, що їхня діяльність вкладається в межі продуманої внутрішньої політики щодо національних меншин, полягає в поєднанні зусиль і визначенні спільних шляхів розвитку молодої багатокультурної держави. «Ukrainizm (białorutenizm i litewskość) traktujemy jak swego sojusznika, rozwój jego organiczny i zdrowy, *uświadamiający sobie własny kierunek celów i ekspansji* [виділення курсивом В. Бончковського. – *М.Б.*], traktujemy jako potęgowanie sił naszych» [7, 24]. Більше того, він підкреслив важливу роль всього регіону, позначеного присутністю польського, українського, білоруського, литовського, латвійського, естонського народів, – балтійсько-чорноморського міжмор'я. Це доводить, що «Польсько-український бюлетень» став виразником основних концепцій східної політики II Речі Посполитої – «прометеїзму» та «міжмор'я».

Історію українофільства XIX століття висвітлив у своєму нарисі «Trzecia unia» Роберт Жаховський (Юрій Косач), запозичивши з праці відомого польського літературознавця Юзефа Третяка термін «третя унія» (духовна унія польського й українського народів XIX ст. після двох попередніх – політичної (1569 р.) та релігійної (1596 р.)) [19: 30, 2]. «Wiek XIX, – ствердив автор, – stawiając znów przed współczesnymi w całej pełni problem polsko-ukraiński, jest ciekawy tym, iż po raz pierwszy od czasów Skargi przenosi się w sferę duchową, w dziedzinę literatury i publicystyki, usiłuje zatem stworzyć jakiś mniej więcej określony program teraźniejszości i na przyszłość, jakąś wyraźniejszą ideologię – zatem przynosi nie «ogień i miecz», jako argument w rozwiązywaniu problemu, a przede wszystkim słowo, uzbrajając nim romantycznych poetów i literatów, publicystów. Dodamy jeszcze jeden element: całość stosunków polsko-ukraińskich ogarnia jakaś szlachetna atmosfera nawskroś ideowa i idealistyczna, której brakowało poprzednio. Możliwe, iż główną przyczyną tego

były wspólne cierpienia niewoli, romantyzm ich, którym tchnie całe to stulecie» [19: 32, 4].

Духовний симбіоз двох народів найяскравіше помітний, на думку публіциста, у діяльності поетів «української школи» у польському романтизмі. Саме вони – попередники політиків, які гостріше відчувають епоху і випереджають її, відкрили Україну, у своїй творчості ідеалізували моменти дружнього співжиття обох народів, приховуючи або пропускаючи повз увагу польсько-українські історичні антагонізми. Згідно із загальним політико-суспільним спрямуванням часопису, автор нарису наголосив на факті присутності у спадщині цих поетів політичної концепції союзу обох народів: «Tak więc «szkoła ukraińska» w osobach swych utalentowanych przedstawicieli jest literackim wcieleniem idei odbudowania Polski Jagiellonów za pomocą ruchu ukraińskiego, to pierwszy program politycznego przymierza polsko-ukraińskiego, wyrażony w formie poetyckiej. (…) Szkoła ukraińska była nieuniknionym następstwem nowowytworzonej sytuacji politycznej (…). Koncepcja restauracji Polski przedrozbiorowej musiała szukać oparcia o Ukrainę, jako o naturalną sojuszniczkę w walce z Rosją. (...) Ukraina więc, zwłaszcza historia ukraińska, znajdowała tu niebywałe wyidealizowanie (wszystko, jak zaznaczono wyżej, dla przeprowadzenia koncepcji przymierza)» [19: 30, 2].

Історія XIX століття показала, наскільки самотніми і далекими від реальності були прихильники «третьої унії». Їхня поетична мрія розбилася через недовіру, неприязнь, часом ненависть українського населення до польського, підживлюваного на релігійному і становому ґрунті ледь помітним, проте послідовним, втручанням імперської російської влади. Зокрема, Роберт Жаховський намагався показати, що ідея «третьої унії» XIX століття пройшла своєрідну еволюцію: від україно-фільських і козакофільських інспірацій польської шляхти українського походження, що знайшли втілення в ідеології романтиків «української школи» (особливо Богдана Залеського) у вигляді поетичної візії України – союзниці в боротьбі з Росією за відновлення Речі Посполитої Обох Народів, а після невдачі цієї концепції була висловлена в панславістично-соціальних ідеях революційної демократії (наприклад, Шимона Конарського). Тимчасове польсько-українське зближення на ґрунті слов'янофільства та протесту проти соціальної нерівності (громада «Умань», хлопоманський рух), поразка січневого повстання стало початком розходження польського й українського шляхів. Варто наголосити, що шлях розв'язання польсько-українських проблем публіцист побачив не лише у визнанні права українського народу на національну свідомість, а насамперед на державне існування [19: 32, 3].

Імператив україно-фільства супроводжував діяльність деяких представників польської інтелігенції, які належали до «української школи», про що писав Юзеф Лободовський на шпальтах часопису [13]. Автор підкреслив, що ці поети, хоча були поляками і писали польською, мали мішане коріння, маніфестували у своїй творчості геній українського народу і навіть репрезентували весь український народ. Остання теза видається надто полоноцентричною, хоча загалом Лободовському не можна відмовити у рації, наводячи за ним приклад Юліуша Словацького, творчість якого була художньою маніфестацією відчуттів і переживань автохтона, міцно пов'язаного із рідною землею.

У своїй статті Ю. Лободовський висловив геніальну думку, яку півстоліття пізніше розвиватимуть дослідники польсько-українського літературного пограниччя: творчий доробок «української школи» ніколи не був повноцінною складовою польської чи української національної літератури, становить приклад «кресової» творчості. «Українська школа», на думку публіциста, була певним замінником української національної літератури, точкою відліку якої стала спадщина Тараса Шевченка [13, 214]. Думається, з цього можна зробити висновок, що він вважав поетів «школи» будителями національної свідомості українського народу, людьми, творчість яких репрезентує зародки цієї свідомості. Тут згадуються подібні міркування В. Гнатюка: «Залучення українського, білоруського та литовського народів до високого ідеологічного життя відбувалося в межах загальнопольських національних інтересів, але діалектично саме тут знаходяться витоки місцевої національної ідеології польських українців, білорусів і литовців, а польська шляхта, знов-таки, не усвідомлюючи цього, у результаті своїх об'єктивних дій на польських околицях сприяла не польському, а іншим національним рухам. Щоправда, ця обставина виявилася лише через кілька десятиліть, коли в надрах польського україно-білорусофільства виникли принципові суперечності. Згадані польські діячі, що тривалий час стояли на межі двох націй, у загальнонаціональному значенні вважали

себе поляками, а в регіональному – українцями, литовцями» [2, 395].

У рамках «української школи» польського романтизму найбільше зацікавлення прометеїстів «Бюлетеня» викликали постаті Богдана Залеського, як одного з найталановитіших тогочасних польсько-українських творців, та Тимка Падури, думається, як одного з найдієвіших прихильників польсько-українського порозуміння, поета, творчість якого яскраво ілюструє його громадську і політичну діяльність. При всіх намаганнях дописувачів тижневика переосмислювати романтизовані або міфологізовані постаті першої половини XIX ст., про які йтиметься також далі, публіцисти «Бюлетеня» спричинялися до реміфологізації призабутих імен. Роберт Жаховський (Юрій Косач) у статті про Тимка Падуру, згадуючи осуд Сергія Єфремова щодо панівної у творах поета-барда «псевдоісторичної фантастики», переконливо назвав його «національним поетом», цікавим для нової епохи, чим знову повернувся до «фантастики» та зробив постать автора «Рухавки», чия життєва і творча біографія втілювала романтичну ідею чину, революційні й націоналістичні прагнення, можливість майбутнього рівноправного союзу, символом польсько-українського єднання [18, 3].

Автор статті широко проаналізував політичний і поетичний шлях Тимка Падури. У його постаті він побачив яскравого, непересічного виразника ідеології тієї частини польського суспільства Правобережної України, яка змогла почути перші кроки відродження українського народу в політичному і культурному плані та мала відвагу проголосити своє дружнє до нього ставлення, вбачаючи у майбутньому польсько-українському союзі вирішення найбільш болючої проблеми сучасності – послаблення царської Росії та її імперських зазіхань.

На сторінках «Польсько-українського бюлетеня» згадки про творчість Падури з'являлись не один раз, що свідчило про зацікавлення його поезією. Варто згадати прихильний звіт, надрукований у №10 за 1935 рік, про доповідь Степана Щурата на засіданні філологічної секції Українського наукового інституту у Львові, в якій відомий дослідник представив цілий масив нових фактів про життя та діяльність Тимка Падури, показав вплив поезії барда на українських галицьких письменників, починаючи від Маркіана Шашкевича, наголосив на причинах непопулярності поета у Наддніпрянській Україні, вбачаючи їх у полонофільській орієнтації автора та формі його віршів, близьких до двірської поезії, а не української народної.

Україно фільський (або україністичний, за твердженням редакції) імператив знайшов своє втілення у статті Роберта Жаховського (Юрія Косача) «Karol Heincz. Zapomniany romantyk «szkoły ukraińskiej» (1810–1860)», в якій автор нагадав читачам призабуту постать Кароля Гейнча (Гінча) – локального драматурга, що прославився на Правобережній Україні сатирою на балагулів («Młodzież tegoczesna») та п'єсою, написаною українською мовою («Поворот запорожців з Требізунди»). Згадуючи основні драматичні твори Гейнча, публіцист вказав на позитивний бік його творчості – свіжий і природний українсько-козацький колорит, оригінальний елемент – певний демократизм і невузький шляхетський погляд на українсько-польські взаємини. Джерелом його натхнення стали бердичівські ярмарки з пануючими на них колоритними постатями балагульської братії, що поєднувала пияцьке свавілля із сентиментальним романтизмом, який проявлявся в складанні та співі українських пісень. Локальний характер його творчості та посередній талант не дозволили Гейнчу вийти на загальнопольську літературну орбіту, його доробок цікавий як свідчення настроїв його сучасників [17].

Істоту балагульського руху ширше описав на шпальтах «Польсько-українського бюлетеня» Іван Сеньків у статті «Bałaguli». Він здійснив спробу опису зовнішньої сторони балагульщини (вигляд, вбрання, засоби пересування, спосіб життя, манери балагулів) та внутрішнього характеру, акцентуючи її визвольний характер, причини якого необхідно шукати в ідеологічній ситуації та специфічних місцевих умовах. Підкреслюючи епатажність, асоціальну поведінку цих романтичних героїв, спрямовану на шокування польського шляхетського суспільства, автор статті наголосив на прихованих інтенціях балагулів – суспільно-політичному підґрунті їхньої діяльності та демократичних прагненнях.

Сеньків звернувся також до аналізу суджень своїх попередників і сучасників про балагульщину, згадав думку Івана Франка про це явище як цинічну реакцію на фальш польського шляхетського життя, В'ячеслава Липинського про балагулів як епігонів давніх україно філів і козакофілів та попередників пізніших хлопоманів [14, 475]. Балагульщина дійсно виявила багато типологічних рис з козакофільством, отримала визначення «низового» варіанту останнього

[1]. З думкою Липинського перегукується судження В. Гнатюка, який ствердив, що це явище було елементом загального плану суспільної еволюції на Правобережній Україні, становило певний етап у розвитку української національної ідеї [2, 286-300].

Показово, що редактори «Бюлетеня» звернулися до героїв, які виросли з поєднання двох культур, а славу свою здобули, ставши поборниками визвольних змагань, звернімо увагу – польських визвольних змагань, адже дехто з дослідників вважає їх причетними до справи Шимона Конарського. Дійсно, з одного боку, балагулів можна трактувати певною мірою як будителів української національної свідомості, адже вони наголосили на існуванні самобутньої української культури. З іншого боку, культивування низової української культури (примітивний етнографізм, наслідування способу життя українського селянства та козацтва з такими елементами як бенкетування, нехтування багатством), якою бавилася польська шляхетська молодь, стало свідоцтвом цільового зближення з українським народом, черговою спробою заохотити його до участі у порятунку вітчизни. Для «Польсько-українського бюлетеня» такі герої були бажаними прикладами можливості взаєморозуміння і зближення двох культурних стихій.

Романтична ідея спільної вітчизни, що яскраво проявилася у поетичній спадщині Падури, отримала ґрунтовний розвиток у суспільно-політичній і письменницькій творчості Теодора Томаша Єжа – одного з найвидатніших борців за відродження польської державності у XIX столітті. Видання його щоденників не могло залишитись непоміченим серед редакторів і дописувачів «Польсько-українського бюлетеня», на шпальтах якого з'явилася нотатка авторства J.R. «Sprawa ukraińska w pamiętnikach T.T. Jeża». У статті автор проаналізував кілька фрагментів щоденників Єжа, що стосувалися українського питання, та наголосив на домінанті політичної діяльності письменника – пошуках шляхів боротьби з Російською Імперією, до чого заохочував і українців, мріючи про створення спільного фронту, а згодом і спільної батьківщини. Показовим з цього погляду є висловлювання Т. Єжа у щоденниках: «Prośbę błagalną do Boga zwracam, aby dał szkołom ludowym wychować pokolenie, które nam, Polakom, Litwinom, Rusinom wspólną ojczyznę wywalczy» [цит. за: 10].

Для ідеї відродження Польщі у союзі з Україною величезне значення мала постать віщуна Вернигори, популярна серед польських романтиків і проявлена пізніше також у творчості Станіслава Виспянського. Безіменний автор статті про Вернигору в «Польсько-українському бюлетені» здійснив спробу деміфологізувати образ цього романтичного героя. Публіцист наголосив на тому, що саме у міжвоєнне двадцятиліття, коли Польща повернула незалежність, польські науковці змогли об'єктивно поміркувати над причинами національної катастрофи і силами, які працювали на відродження держави. Саме постать Вернигори була пов'язана з найглибшими польськими політичними аспіраціями, пояснювала занепад державності. У новій історичній ситуації, на думку автора, польські дослідники, не боячись звинувачень у святотатстві, можуть у властивий спосіб інтерпретувати пророцтва Вернигори, сягнути їхнього коріння та пошукати за ними справжнього автора. Такою працею об'єктивного характеру стала стаття колишнього професора київського, а пізніше познанського університету Вітольда Клінґера, опублікована у краківському періодичному виданні «Przegląd Współczesny», яку безіменний автор переказав та висловив своє до неї ставлення [16].

Клінґер, а за ним автор статті у «Бюлетені», намагався прослідкувати певні факти, пов'язані із появою й автентичністю постаті віщуна. Пророцтва Вернигори, які найвірогідніше з'явилися в 1830 році (у цьому ж році вони були опубліковані у виданні «Patriota»), стосувалися найновішої історії Польщі: Барської конфедерації, повстання під проводом Тадеуша Костюшка, розподілів Польщі, наполеонівських воєн, польського листопадового повстання та інших історичних подій, зокрема відродження Польщі. Вони були своєрідною містифікацією з виразною політичною тенденцією, створеною з метою поширення в польському суспільстві надій, пов'язаних з початком листопадового повстання. Залучення постаті Вернигори і сам факт запису його пророцтв «руською» мовою, про що свідчить дописка безіменного видавця, вказують на бажання польських патріотів здобути підтримку українського народу у боротьбі проти спільного загарбника – російського царизму. Дату появи пророцтва – 1830 рік – підтверджує також те, що існує інша його редакція, де було змінено деякі факти – на пізніші часи переноситься польський тріумф та говориться про велику «мандрівку частини поляків по світі». Ця редакція, вірогідно, з'явилася після поразки листопадового повстання [16, 7].

Щодо самого пророка, автор висловив переконання, що Вернигора мав бути реальною

особою, живою в пам'яті людській, тішився славою віщуна, був палким українським патріотом. Ідентифікація його з Мазепою й відомості про конфлікт героя з родиною щодо гайдамаччини дозволяють вважати Вернигору прихильником політичної програми, сформульованої Мазепою, – програми об'єднання з Польщею проти московської експансії. У XIX столітті Вернигора завдяки поетичній творчості польських романтиків виріс до символу віри у воскресіння польського народу [11], [15]. До цього можна лише додати, що для публіцистів «Польсько-українського бюлетеня», які нагадали своїм читачам ім'я цієї людини, Вернигора став символом польсько-українського порозуміння та поєднання, прикладом гетерогенного розуміння концепції вітчизни: можна палко любити свій український народ, свою українську землю та мріяти про відродження іншої (польської) держави з включенням в її склад своїх земель, тобто підпорядкування іншому.

Приклад поетів «української школи», зокрема Падури, Єжа, героїв українсько-польського пограниччя – напівміфічного Вернигори і балагулів, як не парадоксально, свідчить про полоноцентризм у поглядах ідейних працівників «Польсько-українського бюлетеня». Хоча часопис і мав прометейський характер, обстоював права і свободи всіх поневолених народів, він був лише частиною плану східної політики Речі Посполитої, політики насамперед національної, спрямованої на відстоювання власних національних інтересів. Через те не дивує факт, що редакція та дописувачі «Бюлетеня» відмовилися від означення «україножильство», вони цілеспрямовано вивчали найновішу українську історію, ментальність, культуру, поезію, оголошуючи себе «україністами», але з певною метою – суспільно-політичною, корисною для власної держави; результати цієї діяльності мали стосуватися насамперед польського суспільства у його взаєминах з українською меншиною та лише невеликою мірою могли бути спрямованими на проведення українських національних інтересів. Націєцентризм, якому варто повчитися у польського народу, ніяк не заважає розглядати «Польсько-український бюлетень» як одну з перших вдалих спроб польсько-українського міжкультурного діалогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брацка М. Балагульщина і козакофільство: типологія романтичних явищ // Європейський вимір української полоністики. Збірник наукових праць, серія «Київські полоністичні студії». – Т. IX. – Київ: МП «Леся», 2007. – С. 309-317.
2. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці / Відпов. ред., упорядн., та автор передмови Р.П. Радишевський. – Київ: МП «Леся», 2009. – 636с.
3. Кравченко С.І. Періодичні видання Польщі 20-30-х років XX ст. у світлі суспільно-культурних процесів міжвоєнної доби: літературна комунікація, польсько-український діалог. Монографія. – Луцьк, 2009. – 506с.
4. Яручик О. Польсько-український міжкультурний діалог (на сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» 1932-1938). Монографія. – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – 224с.
5. Bączkowski W. Za naszą wolność i waszą // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – № 25. – S. 259-260.
6. Bączkowski W. Czy prometeizm jest fikcją i fantazją? // Bączkowski W. O wschodnich problemach Polski: wybór pism. Oprac. J. Kłoczkowski, P. Kowal. – Kraków: Ośrodek myśli politycznej, 2000. – S. 135-154.
7. Bączkowski W. Nie jesteśmy ukrainofilami // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1935. – № 3. – S. 23-25.
8. Bobrowska B. Z dziejów motywu prometejskiego w literaturze polskiej // «Ruch Literacki». – 1996. – № 5. – S. 553-576.
9. Inglot M. Romantyzm. Słownik literatury polskiej. – Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, 2007. – 296s.
10. J.R. Sprawa ukraińska w pamiętnikach T.T. Jeża // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 43. – S. 471.
11. Makowski St. Wernyhora. Przepowiednie i legenda. – Warszawa: «Czytelnik», 1995. – 268s.
12. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. – Warszawa: «Książka i wiedza», 1971. – 313s.
13. Łobodowski J. Od Słowackiego do Samczuka // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1938. – № 20. – S. 213-214.
14. Seńkiw I. Bałaguli // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1936. – № 46. – S. 474-476.
15. Stabryła W. Wernyhora w literaturze polskiej. – Kraków: «Universitas», 1996. – 145s.
16. Wernyhora i jego proroctwa w świetle krytyki historycznej // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 49. – S. 6-8.
17. Żachowski R. Karol Heincz. Zapomniany romantyk «szkoły ukraińskiej» (1810-1860) // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 28. – S. 6-7.
18. Żachowski R. Tomasz Padurra // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 38. – S. 2-5.
19. Żachowski R. Trzecia unia // «Biuletyn Polsko-Ukraiński». – 1934. – № 30. – S. 1-3. – № 31. – S. 4-6. – № 32. – S. 2-4.

УДК 821.162.1+82-92

Ольга ВОЗНЮК
Національна академія наук України

ЕМІГРАЦІЙНА ВІЗІЯ УКРАЇНЦЯ В ПОЛЬСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ПЕРСПЕКТИВА ПАРИЗЬКОЇ «КУЛЬТУРИ»

У статті досліджено візію українця як Іншого в польському еміграційному дискурсі на прикладі польського еміграційного часопису паризької «Культури», де активну участь брали як польські, так і українські автори.
Ключові слова: *еміґрація, Інший, візія, українсько-польські взаємини.*

In this article the autor analyzez the vision of Ukrainian as an Other in the Polish emigre discourse on the example of the Polish emigre journal Paris' «Kultura», where Polish and Ukrainian authors took an active part.
Key words: *émigré, Other, vision, Ukrainian-Polish relations.*

W artykule została zareprezentowana wizja Ukraińca jako Innego na płaszczyźnie polskiego dyskursu emigracyjnego na podstawie polskiego czasopisma emigracyjnego – paryskiej «Kultury», w której aktywny udział brali tak polscy, jak i ukraińscy autorzy.
Słowa kluczowe: *emigracja, Inny, wizja, relacje polsko-ukraińskie.*

Українець як Інший у польському соціокультурному коді досить довгий час перебував на марґінесі. Інші́сть українця розглядалася переважно в амбівалентному ключі та варіювалася в залежності від історичних умов, проте загалом переважав колоніальний погляд польської культури на українську інші́сть.

Після Другої світової війни змінюється вектор бачення та набирає актуальності еміграційний дискурс. Відповідно, українсько-польський діалог продовжується в умовах території Іншого, яка вже детермінує порядок зміни пріоритетів та канонів. На терені Іншого, тобто на еміграції, кут бачення письменника зазнає впливу координат простору й часу та усіх інших похідних, що з цього випливають. Виникає нова модель для українсько-польського діалогу, яка характеризується вільним перебуванням (у порівнянні з позицією радянської України та ПНР) на еміграції.

На еміграції в незалежних умовах (порівняно з материнською землею), проте під тиском простору Іншого, у якому перебувають емігранти, з'являються вільні інституції емігрантів, які гуртують мистецьких та політичних діячів. До таких інституцій, які провадили незалежну діяльність, спрямовану на діалог та порозуміння між українцями та поляками, належав Літературний інститут під Парижем під керівництвом Єжи Ґедройця.

Часопис «Культура», перше число якого вийшло у 1947 р. у Римі, заманіфестував свою позицію як часопис високого інтелектуального рівня, що своїм завданням оголосив боротьбу з радянським режимом у Центрально-Східній Європі та стереотипним сприйняттям українців, білорусів, литовців у польському суспільстві. Фактично Єжи Ґедройц створив новий українсько-польський дискурс в умовах Іншого, де українець як Інший розглядався як партнер, а не як підкорений. Часопис змінив імперську візію бачення на партнерську щодо українця. Треба було мати неабияку мужність і візію перспективи часу, щоб взятися за таке важливе завдання, як зміна вектора бачення українсько-польських взаємин.

Уже з перших чисел на шпальтах часопису з'явилася українська проблематика. Для розвитку цієї справи Є. Ґедройц шукав порозуміння та контактів з українською еміграцією у Європі. Для нав'язання контактів з українськими інтелектуалами був відряджений Єжи Стемповський. Як наслідок цієї подорожі до Німеччини на шпальтах «Культури» з'явилася перша стаття українського автора Леоніда Мосендза (підписана псевдонімом Леонід Корзон) «Ukraińscy neoklasycy-parnasiści» («Українські неокласики-парнасці») [8], де автор описує долю українських поетів-неокласиків, розстріляних режимом Сталіна. Ця стаття дала початок дальшим публікаціям українських авторів на шпальтах часопису та розпочала українську тематику.

Пік публікацій на українську тематику припав на початок 50-х років, коли «Культура» виразно заартикулювала свою позицію щодо України та українців, підтримала їх у прагненні до незалежності та сприйняла повоєнні кордони, і в подальшій діяльності трималась уже

задекларованої лінії. Така позиція часопису, на нашу думку, сприяла зміні парадигми оцінки Іншого, яким виступав українець у польській ментальності. У 12 числі 1951 року Єжи Ґедройц помістив нотатку від редакції, де «Культура» зобов'язувалась інформувати читачів про Україну та українсько-польські відносини, оскільки польська еміграція майже нічого не знала про українців, а українська тематика у друкованих виданнях була відсутня. Інтенсивне обговорення української теми почалося з публікації програмної (як тепер можна назвати) статті Юзефа Лободовського «Проти почвар минулого» [17]. Під текстом була примітка, що редакція повністю підтримує думку автора. Причиною появи цієї статті стала попередня публікація під назвою «Між Мушальським і Заглобою» щодо українсько-польських відносин на шпальтах лондонського польського видання «Відомості» («Wiadomości»). Виразно артикулюється тут позиція визнання українця-партнера, відмова від імперських амбіцій та зацікавлення історією та культурою колись колонізованого Іншого.

З метою всебічного обговорення українського питання редакція від 5 числа 1952 р. запровадила рубрику «Українська хроніка». Варто підкреслити, що упродовж довгого існування «Культури» не постало жодної рубрики, яка мала б назву, скажімо, хроніка німецька, російська чи іншого народу. Українець як Інший навіть не був присутній до того моменту як рівноправний Інший в польській еміграційній пресі. У цій рубриці обговорювалась не лише політична, історична, а й культурна ситуація України в різні її періоди, тобто, українець як Інший набрав уже нових прав та статусу того Іншого, з яким ведуть діалог.

Новим маркером українця як партнера та визнання його Іншості була публікація про українське питання, яка чітко визначила позицію «Культури» щодо українсько-польських відносин та спірних територіальних питань після Другої світової війни. Лист польського священика Юзефа Маєвського з південної Африки, головною тезою якого було: «Нехай литовці, котрі мають гіршу долю, ніж ми, радіють зі свого Вільнюса, а у Львові нехай майорить синьо-жовтий прапор… Тоді, мабуть, наші сусіди зі сходу та півночі матимуть до нас довіру [19]», – став маніфестом не лише польської еміграції, а загалом польської ментальності щодо рецепції українців на сторінках часопису. По-перше, прийняття східного кордону Польщі означало відмову від претензій на Львів та Вільнюс, а також ревізію імперських позицій. Це знищувало надії польської еміграції на повернення до своїх колишніх територій, чим вона фактично й жила. Реакція читачів була вкрай негативною, деякі з них звинувачували «Культуру» в зраді національних інтересів і вимагали карної відповідальності. Часопис утратив кілька десятків читачів, натомість здобув нових прихильників – українців. По-друге, і це важливіше, «Культура» опублікувала листа ще перед смертю Сталіна, у 1952 році, і дала цим зрозуміти, що підтримує український народний рух у напрямку визволення з-під радянського впливу. Отже, це було першою спробою серед польської еміграції змінити візію українця з негативного бачення на позитивне сприйняття як партнера.

Вагомим внеском не лише в розвитку нових партнерських стосунків, але загалом у поступі та підтримці української культури було видання антології української поезії покоління національного відродження періоду 1917–1933 рр. Відомий український мовознавець світової слави Юрій Шерех-Шевельов порадив Є. Ґедройцю звернутися до Юрія Лавріненка, який і підготував цей унікальний том видання. У 1959 році в Літературному інституті вийшло 1000-сторінкове видання антології під назвою «Розстріляне Відродження». Назва увійшла в історію української культури та стала окресленням цієї епохи. Сам факт, що таке видання було здійснено на еміграції і за підтримки та ініціативи поляка, є неординарним в українсько-польських відносинах. Видання антології мало величезне значення для української культури, проте Богдан Осадчук зазначив, що українці спочатку не зрозуміли цього кроку з польського боку: «Це був надзвичайно мудрий крок, який реабілітував ... письменників і поетів. Звичайно, ні українське коло, а тим більше, зовсім відсталий в українських справах (не з власної вини) польський загал, не оцінили належно тієї справи Гедройця [22, 31]». Хоча це твердження надто категоричне з боку професора, оскільки еміграційне середовище високо оцінило появу антології, про що свідчить листування Є. Ґедройця з українською еміграцією та реакція української еміграційної преси на книгу. Це був ще один крок до зближення та порозуміння між Іншим-українцем та екс-колонізатором – поляком.

Ще одним кроком до порозуміння та утвердження нової позиції була «Декларація в українській справі» («Deklaracja w sprawie ukraińskiej [4]»), котра висловлювала підтримку в боротьбі за незалежність українського народу, робила

ревізію російських імперських амбіцій та імперської політики. Важливість цієї декларації полягала в тому, що, окрім представників поляків, угорців, чехів, її підписали й російські інтелектуали. Таким чином, уперше в історії українсько-російських відносин було задекларовано підтримку української культури та незалежної України з боку російських інтелектуалів. «Уперше коло визначних російських особистостей прийняло незалежність України, з тим застереженням, що на деяких територіях треба буде провести плебісцит [5, s. 198]», – підкреслював Єжи Ґедройц.

Українська проблематика була однією з головних, тому присутність українських авторів є цілком закономірною. Співпраця з ними налагоджувалась досить важко, оскільки контакти між українською та польською еміграцією були досить спорадичні. Це пояснюється історичними умовами, які склались на материковій Україні та Польщі, зокрема досвід колонізованого, який тяжів над українцями щодо поляків.

Є. Стемповський налагодив контакти з українцями, запрошуючи їх до партнерського діалогу Свого та Іншого. Результатом цього стала публікація статті про українську літературу, зокрема про групу неокласиків, знищених Сталіним, до якої входили Микола Зеров, Павло Филипович, Михайло Драй-Хмара, Юрій Клен, українського письменника Леоніда Мосендза (під псевдонімом Леонід Корзон) [8]. Стаття була розрахована на іноземного читача і містила необхідну інформацію про ситуацію в українській літературі та культурі міжвоєнного періоду. Фактично вперше на шпальтах польської еміграційної преси була представлена українська літературна ситуація не лише для польського, а й загалом для європейського читача «Культури».

Однією з перших порушених українськими авторами тем було життя української еміграції. Є. Маланюк (під псевдонімом Юліан Кардош) [7] підкреслив у статті, надрукованій на шпальтах паризької «Культури», відмінності в ментальності емігрантів зі східних підрадянських теренів та із західної частини України. Різниця, на думку автора, полягала в тому, що за декілька років радянська система уже встигла змінити національну свідомість українця, стерти його національне «я». Проте з часом емігранти зі східної частини України вчилися вільно говорити і дихати, а поєднувало дві українські еміграції мистецтво, яке не знає кордонів та хвилює українське серце, оскільки український народ є кордоцентричний за своєю суттю. Таким чином, було продемонстровано погляд на проблему Свого (українця) очима того ж Свого (теж українця) з позиції еміграції. Письменник проаналізував ситуацію українця, який був поділений на Іншого й Свого в межах власного етносу – поділ на східних та західних українців, який підтримувався радянською системою. Автор також критично оцінив зміни, які відбувалися з українцями на терені радянської України, де Свій мав стати Чужим, щоб вижити.

Найчастіше розглядається та аналізується ситуація тогочасної радянської України в совєтологічному циклі питань. На нашу думку, артикулювання позиції українця уже як Чужого у Своєму середовищі дає змогу говорити про імагологічний аналіз цієї проблеми українськими авторами «Культури». Тут чітко вимальовуються підгрупи цієї тематики, серед яких варто згадати про аналіз ідеології СРСР щодо українців та політику деукраїнізації та русифікації населення, знищення психології національної свідомості в радянській Україні.

Цю проблематику підіймав Ю. Шерех-Шевельов. Співпраця з ним зав'язалась завдяки Є. Стемповському. Український учений на прикладі Харкова [27] характеризує політику радянської влади, яка забороняла молоді думати та знищувала письменників, національну еліту України. Молодь стає неактивною і втрачає відчуття національної належності під тиском партійних догматів. Здається, немає надії на вихід з ситуації національної апатії, проте молодь таки не втратила української душі і на ній лежить відповідальність за національне відродження, відродження «четвертого» Харкова. Юрій Шерех-Шевельов одним з перших серед українських авторів висловлює думку про те, що Радянський Союз розпадеться колись-таки, оскільки сама його система приречена, бо «суть системи СРСР полягає саме у відсутності індивідуального підходу, на трактуванні усіх механічним способом, як істот, позбавлених індивідуальності...» [28, 5]. У руслі дослідження радянського способу мислення та психологічного аспекту національної політики в СРСР автор порівнює спосіб мислення Сходу і Заходу і доводить, що суть нерозуміння лежить у протилежній системі цінностей та іншому способі бачення Заходом Радянського Союзу. Уся політика Радянського Союзу зводиться до винищення інтелігенції, вирівнює населення партійна політика, але на нижчому, пролетарському рівні, а не на високому рівні інтелігенції [29]. Отож

автор представляє імагологічний аналіз зміни системи мислення Свого (українця) в умовах тоталітарної радянської системи, яка за основу бере перетворення цього ж Свого в Чужого на власному етнічному полі.

Продовжив цей ряд досліджень професор Микола Глобенко (під псевдонімом М. Слобожанин) [26], який подав аналіз комуністичної політики Радянської Росії на окупованих теренах східної частини України, висвітлив спогади з часів НЕПу та фальсифіковані процеси проти української інтелігенції, охарактеризував літературну ситуацію довоєнного Харкова. Поданий у статті матеріал на той час не був доступний широкому загалу українців, не говорячи вже про зарубіжного читача.

На шпальтах часопису українські автори піднімали питання українсько-російських взаємин в історичному вимірі та з перспективою на майбутнє. Отже, пропонувався не лише розгляд відносин українець – поляк, але й українець – росіянин, що суттєво розширювало тло імагологічного тексту в часопису. При цьому в статтях вчені висловлюють думку про агресивну політику щодо українців та способу зміни їх рецепції світу. Іван Лисяк-Рудницький писав про відповідальність польської політики щодо українців за приєднання України до Росії, адже саме антиукраїнська та антикозацька політика штовхнула гетьмана Богдана Хмельницького до пошуків союзника у Росії [18]. Така критична позиція щодо поляків, представлена на шпальтах польського еміграційного часопису, ще раз засвідчує рівень зміни візії українця в колах польської інтелігенції. Українець представлений тут як Інший-партнер. Хоча Іван Лисяк-Рудницький опублікував на шпальтах часопису лише одну статтю, проте листування між ним та Є. Ґедройцем демонструє активний обмін думками між українською та польською діаспорами, подає надії на майбутню співпрацю [3, 6].

Тема української літератури та культури обговорювалася як польськими, так і українськими авторами. Принагідно слід додати, що українську літературу вперше було представлено на ґрунті партнерських досліджень культури Іншого на тлі польського літературознавства. Автори часопису підіймали питання дослідження становлення українця як Іншого в умовах тоталітарної держави. Так, Ю. Лавріненко, упорядник антології «Розстріляне Відродження», опублікував огляд літературної ситуації в Україні в умовах, коли письменник під тиском доктрини партії мусить вибрати вихід – підкоритися і знищити свій талант або ж не згодитися і поплатитися за це життям [16]. Юрій Лавріненко описав чотири найтиповіші виходи з цієї ситуації на прикладі Павла Тичини, який піддався режимові, нонконформіста Миколи Хвильового, борця до останнього подиху Миколи Куліша та начебто хворого Тодося Осьмачки. Одночасно Юрій Лавріненко полемізує з «Поневоленим розумом» («Zniewolony umysł») Чеслава Мілоша, який дає відповідь у наступному числі «Культури», де посилається на те, що ситуація в Радянській Україні і ПНР була зовсім іншою, тому не можна порівнювати долю митця в цих двох країнах [20]. Ця полеміка засигналізувала зацікавлення долею письменника на материнській землі, проте під контролем Іншого, коли письменник стоїть перед вибором – стати Чужим на власній землі і вижити або ж залишитись Своїм і померти.

Одним із актуальних питань візії Іншого та рецепції Його на національному ґрунті був міф про участь українських військових угруповань в складі німецьких військових сил в придушенні Варшавського повстання 1944 р. Факт абсурдності цього твердження доводить український учений Борис Левицький, спираючись на архівні матеріали німецької армії [14]. Спростовує це також доктор Любомир Ортинський на основі власного досвіду перебування у військовому таборі Ауербах [21]. Отож, українці не брали участі в придушенні Варшавського повстання, таким чином міф, який перешкоджав українсько-польському порозумінню, було зліквідовано українськими авторами «Культури».

Радянську проблематику на шпальтах «Культури» представляв один із найкращих світових експертів з цього питання в ті часи Борис Левицький, який загалом за період 1947–1969 рр. опублікував 13 статей з цієї тематики. Автор піднімає питання національної політики в Радянському Союзі, зокрема, наголошує на тезі примусової русифікації народів СРСР, хоча де факто національного питання в Радянському Союзі не існувало. Методи, які використовували для цього, були фізичне та психічне винищення інтелігенції, зокрема української, та переселення народів. Приріст населення в СРСР відбувався не за природними законами, а лише згідно з політикою партії [9-13]. У видавництві бібліотеки «Культури» вийшли дві книги українського автора польською мовою «Терор і революція» («Terror i rewolucja», 1965 р.) та «Національна політика СРСР» («Polityka narodowościowa

ZSSR», 1966 р). Таким чином, український автор вводить в імагологічний текст «Культури» питання трансформації українського соціуму, який на власних теренах перетворюється на Чужий, що демонструє вимушений відхід від традицій, притаманних Своєму, до традицій колонізатора-Чужого.

Українські автори «Культури» представляли актуальні наукові та політичні осередки української еміграції. Співпраця з ними налагоджувалася досить повільно і важко, зокрема, як згадує Є. Ґедройц, було складно зав'язати контакти з українськими видавництвами щодо обміну пресою. Проте хоча українських авторів і не було вельми багато (за період 1947 – 1969 рр. на шпальтах «Культури» опублікували статті 12 українців), однак «Культуру» читало широке коло української еміграції. Про це свідчать листи, опубліковані в часопису, зокрема Мілени Рудницької, яка фахово коментувала історію України та відстоювала українські інтереси, що суперечили з польськими усталеним поглядами. Так, М. Рудницька не погоджувалася з позицією польського письменника С. Вінценза, який, на думку авторки, хоча й називав себе українофілом, однак не мав глибокого розуміння української історії та прагнення до незалежності; критикувала його авторка за візію в «рожевих окулярах» довоєнних українсько-польських взаємин. Лист М. Рудницької [23] витриманий в досить критичному тоні, проте Є. Ґедройц його опублікував, підкреслюючи тим самим відкритість трибуни «Культури» для різних думок. Висловлював свої погляди щодо української культури у листах до «Культури» професор-мовознавець Манітобського університету (Канада) Ярослав Богдан Рудницький [24]. На нашу думку, цей дискурс яскраво демонструє проблему діалогу імагологічного окреслення Свого та Іншого на тлі українсько-польських взаємин.

Отже, співпраця з українською інтелігенцією на шпальтах «Культури», листи до редакції часопису від українських читачів, листування з видатними діячами української еміграції демонструють не лише зацікавлення Є. Ґедройця українським питанням, а й українську відповідь на нього. При цьому імагологічний текст часопису реалізується у міждисциплінарному аспекті, підіймаючи питання рецепції українця в польському як материковому, так й еміграційному вимірі.

Візія України у польських авторів «Культури» охопила головні проблеми української історії та культури, представляючи її у світовому контексті як культуру Іншого. Слід зазначити, що імагологічний текст польських авторів суттєво відрізняється від імагологічного тексту українських авторів. Останні прагнули висвітлити насамперед життя Свого (українця) в різноаспектному підході, беручи до уваги життя материкової України та діаспори. Польські ж дослідники описують рецепцію українця як Іншого, порушуючи у своїх статтях ту тематику, яка їх найбільше цікавила. Отож простежуються тематичні відмінності у дослідженні Свого та Іншого на українсько-польському ґрунті.

Тема українсько-польських відносин підіймається польськими авторами найчастіше. Вони представляють українську історію та походження українців, подаючи необхідну інформацію для польського читача, який не обізнаний з історією України. Влодзімеж Бончковський, польський публіцист, наголошує на важливому значенні України для Ю. Пілсудського, який пропагував ідею федерації України, Литви і Білорусі раніше ніж «Культура». Розглядає автор також тезу про прийняття християнства Київською Руссю з Візантії та обговорює причини цього вчинку, які полягали у тому, що Візантія була вже слабкою імперією, а тому не могла становити загрози для Київської Русі й могла бути її союзницею. В. Бончковський одним із перших на шпальтах «Культури» критикує політику полонізації українців, яка не лише нічого корисного не принесла, а навпаки підірвала довіру українців до поляків. Автор закликає до ревізії польської суспільної та політичної думки щодо українців, наголошуючи на важливості співпраці. Таким чином, окреслюється те коло імагологічних питань, яке цікавило насамперед поляків у сприйнятті Іншого-українця. У першу чергу акцентується на історичному та культурному контексті, який не був артикульований попередньо.

Історія українських земель, особливо під кутом бачення релігії, обговорюється у статтях Вєслава Жилінського (псевдонім Віктора Пйотровича), який описує трагедію української греко-католицької церкви [34] та наголошує на польському корінні боротьби українців за незалежність, тісному переплетенні українсько-польської історії [35]. Візія автора перебуває в руслі ідеалістичного бачення ягеллонської ідеї та, можливо, неглибокого знання історії визвольного руху в Україні. Яскраво простежується тут, на нашу думку, позиція візії українця як Іншого через «романтичну», ідеалістичну ре-

цепцію взаєморозуміння та мирного співжиття різних націй. Отже, виявляється ще один суттєвий аспект у розумінні Іншого-українця, а саме релігійної відмінності Свого та Іншого.

Зауважимо, що ще до офіційного проголошення позиції «Культури» в українській справі в часопису починають з'являтися статті на українську тематику. Якуб Гофман аналізує німецьку окупацію на теренах Волині та хибні очікування українців на допомогу німців у прагненні до незалежності. Українці чекали на позитивні зміни від німців, не маючи польської підтримки [6]. Отже, на нашу думку, з'являється, так би мовити, самокритика Свого (поляка) щодо відношення до Іншого (українця). Слід зазначити, що ця практика не так вже й часто застосовується в імагологічному дискурсі.

Перелом у польській публіцистиці щодо українського питання здійснила стаття Юзефа Лободовського «Проти почвар минулого», що підкреслює Ян Токарський, розглядаючи релігійний аспект, який оминув Ю. Лободовський [30]. При цьому автор наголошує на відповідальності католицької церкви, яка не підтримала греко-католицьку церкву в її прагненнях до об'єднання українців у боротьбі за незалежність, одночасно підкреслює важливість постаті митрополита Андрія Шептицького для українсько-польського діалогу. Основний чинник розрізнення Свого та Іншого проходить власне по лінії релігійного визнання.

Поряд із історичною тематикою польські автори «Культури» розглядають історію української культури, обговорюючи видатні постаті та еміграційних діячів. Серед згаданих персоналій на шпальтах часопису описується трагізм М. Гоголя, який так і не зміг остаточно знищити в собі національне українське коріння, що весь час проявляється в його творчості [33]. Підкреслює актуальність праць А. Шептицького й Анджей Вінценз (славіст, син С. Вінценза), який аналізує діяльність митрополита для польського читача, показує його значення не лише для української греко-католицької церкви, а й для українсько-польського порозуміння [1]. Обговорюється й життя української еміграції, зокрема, представлено творчий шлях професора Миколи Глобенка [32], діяльність товариства імені Т. Шевченка [31], українська еміграційна преса, подаються довідки з життя української громади за кордоном. Отож розглядається питання культури Іншого-українця очима поляків, що стає матеріалом не лише у вираженні зацікавлень в аспекті вивчення українців, але й сигналізує саме про ті теми, які були цікавими для поляків в українсько-польському імагологічному дискурсі.

Особливе місце серед публікацій на українську тематику займало питання української культури, літератури і мистецтва як материкових, так й еміграційних. Зрозуміло, що українська література, видана в УРСР, була мало доступна поза межами Радянського Союзу, тому більше уваги приділялося власне еміграційним українським публікаціям, які обговорювали українську радянську літературу. Українська еміграційна література займала чільне місце в цих оглядах.

Активним оглядачем української літератури в обох її вимірах (материковому та еміграційному) був славіст Анджей Вінценз, який успадкував від батька, відомого співця Гуцульщини Станіслава Вінценза зацікавлення Україною. А. Вінценз найчастіше подає огляди українських книг, виданих на еміграції, публікує відомості з історії української літератури, обговорює літературну ситуацію радянської України, представляючи читачам «Культури» творчість Миколи Вінграновського, Ліни Костенко, Олександра Довженка та інших представників українського радянського письменства. Переважна частина оглядів була опублікована в розділі рецензій на книги («Książki»).

З'являється декілька публікацій і на львівську тематику у період 1947 – 1969 років. Хоча це уже інший Львів, не польський, а радянський, однак до нього польські публіцисти відчувають сентимент. С. Вінценз описує Львів зі зміненими назвами вулиць та іншим національним складом населення, особливо яскраво це видно на прикладі університетів, де більша частина викладачів була російського походження [25]. Ностальгію за польським Львовом відчуває й анонімний автор спогадів про відвідини радянського міста, де хоча й залишилась прекрасна архітектура, проте все вже цілком змінено [15]. Інший Львів постає в рецензії книги Станіслава Шаха «Львів – місто моєї молодості». Автор повертається у Львів довоєнний, де змішувалось українське та польське населення [2]. Таким чином, імагологічний дискурс Львова усвідомлюється в польській ментальності як міста втраченого, уже не свого.

Отож, можемо ствердити, що імагологічний текст «Культури», який творять польські автори часопису, піднімає насамперед ті проблеми, які цікавлять польських інтелектуалів у

рецепції українця як Іншого. Українські ж автори намагаються представити в імагологічному тексті українця очима Свого та ті зміни, які відбуваються в українському суспільстві, що є недоступними для ока Чужого (поляка). Характерно, що українсько-польський імагологічний контекст є багатоаспектним і не звужується лише до якоїсь однієї тематики. Автори з обох боків розглядають проблеми з різних галузей, серед яких найчіткіше окреслюється візія історії, літератури та культури обох націй окремо та у взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. A. V. Aktualność Szeptyckiego / A. V. // «Kultura». – Paryż, 1959. – № 12. – S. 142–147.
2. A. V. Lwów oczami Ukraińców / A. V. // «Kultura». – Paryż, 1956. – №9. – S. 137–143.
3. Berdychowska B. Giedroyc i Ukraińcy / Bogumiła Berdychowska. / Jerzy Giedroyc. Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982. [wybór i wstęp, przypisy Bogumiła Berdychowska, tłum. listów ukraińskich Ola Hnatiuk]. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – 832 s.
4. Deklaracja w sprawie ukraińskiej [redakcja Kultury] // «Kultura». – Paryż, 1977. – № 5. – S. 8.
5. Giedroyc J. Autobiografia na cztere ręce / Jerzy Giedroyc [oprac. i posłowiem opatrzył K. Pomian] – Warszawa : Czytelnik, 2006. – 388 s.
6. Hoffman J. Początki konspiracji na Wołyniu / J. Hoffman // «Kultura». – Paryż, 1950. – № 10. – S. 112–120.
7. Kardosz J. Naród w wędrówce / Julian Kardosz // «Kultura». – Paryż, 1949. – № 15. – S. 18–26.
8. Korzon L. Ukraińscy neoklasycy-parnasiści / Leonid Korzon // «Kultura». – Paryż, 1948. – № 7. – S. 39–54.
9. Korzon L. Ukraińscy neoklasycy-parnasiści / Leonid Korzon // «Kultura». – Paryż, 1948. – № 7. – S. 39–54.
10. Lewickyj B. Dwa oblicza sowieckiej polityki narodowościowej / Borys Lewickyj // «Kultura». – Paryż, 1963. – № 12. – S. 79–92.
11. Lewickyj B. Polityka narodowościowa ZSSR / Borys Lewickyj // «Kultura». – Paryż, 1966. – № 10. – S. 58–68.
12. Lewickyj B. Postęp techniczny a problemy narodowościowe w ZSSR / Borys Lewickyj // «Kultura». – Paryż, 1961. – № 1. – S. 112–120.
13. Lewickyj B. Sowiecka polityka narodowościowa / Borys Lewickyj // «Kultura». – Paryż, 1960. – № 6. – S. 76–85.
14. Lewickyj B. Sytuacja na Ukrainie sowieckiej / Borys Lewickyj // «Kultura». – Paryż, 1963. – № 1 – 2. – S. 171–183.
15. Lewickyj B. Ukraińcy a likwidacja Powstania Warszawskiego / Borys Lewickyj // «Kultura». – Paryż, 1952. – № 6. – S. 74–87.
16. Lwowjanin. Lwów 1966 / Lwowjanin // «Kultura». – Paryż, 1967. – № 1 – 2. – S. 145–152.
17. Ławrinenko J. Literatura sytuacji pogranicznych / Jurij Ławrinenko // «Kultura». – Paryż, 1959. – № 3. – S. 5–17.
18. Łobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości / Józef Łobodowski // «Kultura». – Paryż, 1952. – № 2 – 3. – S. 14–67.
19. Łysiak-Rudnicki I. Nowy Perejasław / Iwan Łysiak-Rudnicki // «Kultura». – Paryż, 1956. – № 7 – 8. – S. 138–149.
20. Majewski J. List do redakcji / Józef Majewski // «Kultura». – Paryż, 1952. – № 11. – S. 158.
21. Miłosz Cz. Odpowiedzi / Czesław Miłosz // «Kultura». – Paryż, 1959. – № 4. – S. 147–157.
22. Ortyńskyj L. Prawda o Ukraińskiej Dywizji / Lubomyr Ortyńskyj // «Kultura». – Paryż, 1952. – № 11. – S. 109–116.
23. Osadczuk B. Wielki kanclerz Rzeczypospolitej Czworga Narodów / Bohdan Osadczuk // Osadczuk B. Niepodległa Ukraina [wybór i opracowanie B. Kierski] / Bohdan Osadczuk. – Sejny : Pogranicze, 2006. – S. 27–33.
24. Rudnicka M. List do redakcji / Milena Rudnicka // «Kultura». – Paryż, 1963. – № 3. – S. 169–172.
25. Rudnyćkyj J. B. List do redakcji / J. B. Rudnyćkyj // «Kultura». – Paryż, 1963. – № 3. – S. 172.
26. S.V. Wieści ze Lwowa / S. V. // «Kultura». – Paryż, 1951. – № 12. – S. 76–79.
27. Słobożanin M. W żelaznym pierścieniu / Mykoła Słobożanin // «Kultura». – Paryż, 1950. – № 5. – S. 33–43.
28. Szerech J. Młodzież czwartego Charkowa / Jurij Szerech // «Kultura». – Paryż, 1951. – № 1. – S. 11–23.
29. Szerech J. Pokój № 101 / Jurij Szerech // «Kultura». – Paryż, 1952. – № 5. – S. 5–11.
30. Szerech J. Zachód jest Zachodem – Wschód jest Wschodem / Jurij Szerech // «Kultura». – Paryż, 1953. – № 11. – S. 9–23.
31. Tokarski J. Co nas dzieli? / Jan Tokarski // «Kultura». – Paryż, 1952. – № 5. – S. 117–125.
32. Vincenz A. Jubileusz T-wa im. Szewczenki / Andrzej Vincenz // «Kultura». – Paryż, 1954. – № 4. – S. 114–116.
33. Vincenz A. Mykoła Hłobenko / Andrzej Vincenz // «Kultura». – Paryż, 1957. – № 10. – S. 113–115.
34. Wittlin J. Tragiczny Gogol / Józef Wittlin // «Kultura». – Paryż, 1955. – № 7 – 8. – S. 7–20.
35. Żyliński W. Epizod ukraińskiego romansu historycznego / Wiesław Żyliński // «Kultura». – Paryż, 1949. – № 3. – S. 132–138.
36. Żyliński W. Tragedia kościoła grekokatolickiego w Polsce / Wiesław Żyliński // «Kultura». – Paryż, 1948. – № 8. – S. 19–47.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КОНТЕКСТИ

УДК 821. 161»10/12”

Оксана СЛІПУШКО
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РУСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДУХОВНИЙ КОНТЕКСТ ДОБИ РАННЬОГО І ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті досліджується руcько-польський духовний контекст доби Раннього і Високого Середньовіччя. Зроблено порівняльний аналіз релігійного і духовного контексту двох середньовічних літератур. Досліджуються особливості руських і польських проповідей, хронік, агіографічних творів.

Ключові слова: *Раннє Середньовіччя, Високе Середньовіччя, руська середньовічна література, польська середньовічна література, хроніка, агіографія, проповідь.*

In this article the Rus-Polish spiritual context of epochs of Early and High Medieval Ages is investigated. The comparative analysis of religious and spiritual context of these literatures is presented. The specific of Rus and Polish sermons, chronicles, agiographys is analyzing.

Key words: *Early Medieval Ages, High Medieval Ages, Rus Medieval literature, Polish Medieval literature, sermons, chronicles, agiography.*

W artykule ***przedstawiono rusko-polski kontekst duchowy okresu wczesnego i dojrzałego średniowiecza. Przeprowadzono*** *analizę porównawczą kontekstu religijnego i duchowego dwu literatur średniowiecznych. Zbadano specyfikę ruskich i polskich kazań, kronik oraz utworów hagiograficnych.*

Słowa kluchowe: *wczesne średniowiecze, dojrzałe średniowiecze, średniowieczna literatura ruska, średniowieczna literatura polska, kronika, hagiografia, kazanie.*

Доба Середньовіччя в історії людства, як і епохи античності та Відродження, має цивілізаційне значення. Вона вписує українську культуру, зокрема літературу, в європейський контекст. Середньовіччя як культурно-історична епоха в історії європейського письменства наступила після античності та завершилася з приходом Відродження (Ренесансу). Загалом вона тривала протягом III–XV ст. (в Україні – X–XV ст.). В історії європейського літературного Середньовіччя виокремлюють: темні віки (III–X ст.), Раннє Середньовіччя (X–XI ст.), Зріле Середньовіччя (XII–XIII ст.), Пізнє Середньовіччя (XIV–XV ст.). Ця періодизація з певними корективами застосовується в історії германських, кельтських, скандинавських, слов'янських літератур. Специфіка цих літератур полягає у тому, що античну спадщину вони сприймали опосередковано, через інші літератури, а прийняття християнства сприяло його синтезу з етнічними язичницькими духовними традиціями.

Спадщина Давнього Риму була засвоєна і використана трьома спадкоємцями. Зокрема, Візантією, країнами ісламського світу, Західною Європою. Відповідно мовний дискурс кожного спадкоємця визначався грецькою, арабською і латиною. У добу Середньовіччя визначальний вплив на Русь чинила Візантія, тому руське Середньовіччя найбільш наближене до візантійського зразка. А Польща відразу підпала під вплив Західної Європи, увійшовши до її культурного простору. Водночас київоруська і польська культури зазнали впливів ісламу та західної культури. Таким чином, візантійська, західна культури та іслам у добу Середньовіччя витворили багатогранну культурну систему, окремі складові якої мали власні неповторні риси і характеристики. Ці три складові активно взаємодіяли між собою, обмінюючись досвідом і традиціями. У результаті подальшого розвитку і розмежування політичних, культурних і духовних традицій Сходу і Заходу відбувся розкол християнства 1054 р. на православ'я і католицизм. Фактично церковний розкол став свідченням того, що Захід відокремився від ортодоксального Сходу. Але для всієї середньовічної культури – східної, західної, руської і польської – головною світоглядною рисою є християнська основа. Саме вона сприяла формуванню нових культурних і духовних традицій. Християнське вчення стало базою, на якій утверджувалася і розвивалася європейська середньовічна цивілізація. У контексті християнських цінностей усвідомлювали та пояснювали всі феномени реального життя, включаючи людину.

Київоруська культура доби Середньовіччя формувалася як складова частина східнохристиянського культурного світу, в основі якого

лежало православ'я. Як наголошує Ю. Пелешенко, «ця греко-слов'янсько-східнороманська спільність спиралась на візантійську духовну спадщину й користувалась грецькою та створеною на її основі слов'янською писемністю. Утворилася своєрідна східнохристиянська металітература з власною системою стилів, жанрів та специфікою у функціонуванні. У свою чергу, православнослов'янські літератури, включаючи східнороманські, стадіально і структурно, досить чітко відрізнялися від візантійського письменства» [5, 4]. А польська середньовічна література ґрунтувалася на західній духовній основі, користувалася традиціями латиномовної літератури. Таким чином, вона увійшла до західнохристиянської металітератури, увібравши у себе специфіку її жанрів і стилів. Водночас вона виробила власну традицію, особливості якої визначалися усною народною творчістю, автентичним світоглядом давніх поляків-полян.

В історії руcько-української літератури виділяємо добу Раннього Середньовіччя (XI – початок XII століть) і Високого Середньовіччя (XII – перша половина XIII століть). Ці періоди фактично накладаються на історію середньовічного польського письменства. У руcькій та польській літературах епохи Середньовіччя домінують релігійно-теоцентричні, метафізичні спрямування. Руcько-польський духовний контекст доби Раннього і Високого Середньовіччя (X – перша половина XIII століть) формувався через систему зв'язків – політичних, економічних, культурних, релігійних. У цьому контексті творилася висока книжність.

Руcька держава сформувалася раніше, ніж Польська, з огляду на ближче розташування до грецько-візантійської культури. Польська держава постала у другій половині X століття спочатку як князівство, потім – як королівство після об'єднання під династією Пястів західнослов'янських племен, зокрема полян. Поляки належать до західного племені полян. Для Русі це плем'я стало центральним у творенні держави, лягло в основу майбутньої української нації. Польща прийняла християнство 966 р. через Чехію, а Русь – 988 р. через Болгарію. Роль транзитних держав для обох культур була визначальною. В їхній первинній інтерпретації руcька та польська культури отримували нову релігійну літературу, яка стала важливою складовою нових оригінальних книжностей. У перші століття християнства у Польщі церковна влада домінувала над світською, у Русі – навпаки. Тут світська влада була визначальною, хоча авторитет церкви був колосальним. У Русі та Польщі церква сприяла формуванню державності. І хоч Русь-Україна визначилася з християнством у візантійсько-слов'янському обряді, а Польща у латинському, це не заважало розвитку стосунків, а навіть сприяло обміну досвідом, взаємному збагаченню. Дві держави єднали етнічна спорідненість і близькі династично-політичні зв'язки. Різниця релігійно-культурних сфер сприяла взаємовпливам, прагненням пізнати один одного.

Щодо політичної безпеки, то для Польщі найбільш стабільними і захищеними були кордони на межі з Київською і Галицько-Волинською державами. У часи племінної організації на Надсянні та Надбужжі існували Червенські міста та місто Перемишль. Володимир Великий із метою закріплення цих пунктів провів походи 981, 983, 993 рр. Також він заснував місто Володимир на Західній Волині. Знаковими стали походи Болеслава I Хороброго на Русь і Київ з метою допомогти своєму зятеві Святополку Володимировичу (1013, 1018 рр.). Походи Ярослава Мудрого на допомогу польському королеві Казимиру в 1041–1043 рр. та одруження Казимира з дочкою Ярослава Добронігою-Марією та сина Ярослава Ізяслава з сестрою Казимира Гертрудою стали важливими здобутками для дипломатії обох держав. Загалом в епоху Середньовіччя конфлікти між Руссю та Польщею були нечастим явищем. За часи існування Київської та Галицько-Волинської держав кордони з Польщею фактично не змінювалися. Між Руссю та Польщею існували постійні торгівельні зв'язки, засвідчені археологічними знахідками. Починаючи з X століття, через Польщу проходив важливий торговельний шлях із Києва через Краків до Чехії й Регенсбурга (Баварія) та Шлезьк (Вроцлав). Через ці шляхи відбувався й активний обмін культурними надбаннями. Впливи візантійсько-київської архітектури спостерігаються у церковному будівництві Вроцлава та Шлезька з середини XII століття, романської – у західноукраїнських містах XI–XII століть. Церковнослов'янська мова використовувалася для поширення християнства на польських землях у X–XI століттях. Латинська мова під впливом Польщі й Угорщини почала прищеплюватися у Галицько-Волинській державі.

У добу Середньовіччя у руcько-українського і польського народів відбувається зародження і становлення національних літератур. Для обох характерним є середньовічний алегоризм, опозиція між офіційною християнською літерату-

рою, що розвивалася, та усною народною творчістю. Середньовіччя для Русі та Польщі стало тим періодом, коли писемними пам'ятками було засвідчено присутність у християнському просторі двох нових культур і літератур. Обидві адаптували і творчо використовували культурний досвід Європи, поступово виходячи на творення нової власної традиції – християнської. Через обидві літератури проходить яскрава символіка меча і хреста, утверджуючи цими символами істинну християнську віру.

Європейський культурний простір XI–XII століть загалом характеризується романським стилем у культурі, зокрема літературі. Літературному романському стилеві притаманні такі риси, як символізм, домінування релігійних тем і сюжетів, сакральність, алегоричність, моралізаторство. Універсалізм середньовічної культури виявляється у поєднанні античних традицій зі східними та автентичними, які пропускалися через християнську традицію. Відбувається модифікація старих язичницьких форм, їх модернізація на основі християнської традиції. У руській та польській літературах визначальними є світська, релігійна та апокрифічна літератури.

Агіографія руської та польської літератур осмислювала універсальні європейські сюжети й тематику, але особливе значення мали місцеві патрони-святі. Так, у Русі це були святі Борис, Гліб, Ольга, Володимир, Феодосій та ін., у Польщі – святі Войцех, Станіслав, Кінг. У Польщі найранішим було «Житіє св. Войцеха» (X ст.). Риси аскетичного героя агіографічної літератури, зокрема прагнення до затвірництва, постів, молитов, покори, терпіння, утримання від земних радощів, моральне удосконалення, стремління до здійснення чудес були характерними як для образу Войцеха, так і Бориса й Гліба. Специфікою польської середньовічної літератури є наявність так званої поетичної агіографії. Мається на увазі цикл «Латинських пісень на честь св. Станіслава» (XIII ст.). Пісні (гімни) циклу відтворюють фрагменти прозового «Житія св. Станіслава». На Русі були елементи поетичних житій. Так, на нашу думку, вони присутні у «Житії Федосія Печерського», написаному Нестором. Житія видатних діячів православної та католицької церков осмислювалися у контексті національних традицій і життя. Стійка і незмінна теоцентрична доктрина сприяла формуванню ідейно-естетичних взірців або стереотипів. Домінуючими у літературах є образи героя-аскета і героя-лицаря (у руській книжності це перш за все князь). Сакральний характер давніх пам'яток сприяв ставленню до книжності як до священної справи, займатися якою можуть лише обрані. Книжність творили, здебільшого, ченці та духовні особи, а також політичні діячі та проповідники.

Так, проповіді є тим жанром старих руської та польської літератур, де зафіксовано одні з перших зразків оригінального чи перекладного мистецтва. Проповідь увібрала традиції візантійської та західної високих літератур, а також виявила реакцію на потреби своєї держави. Так, урочиста проповідь XI століття Іларіона Київського «Слово про Закон і Благодать» стала державною декларацією Русі-України, в якій було проголошено ідею незалежності нової християнської держави, соборність її церкви, а також фактично вперше в європейській літературі поставлено проблему волі людської особистості, її право самій обирати собі істинну віру як шлях до Істини і Благодаті.

Середньовічна історіографія засвідчила синтетичність пам'яток, їх тісний зв'язок із літературою та історією. Середньовічні польські хроніки належали до епіки, використовуючи ритмічну та римовану мову. Руські літописи поєднали як жанри літописної повісті, розповіді, так і епічні уривки. У Польщі історіографічні твори писали латиною, у Русі – давньоруською мовою. У цьому суттєва різниця між двома літературами. Фактично Польща послідовно використовувала у своїй середньовічній книжності мову західної Європи. Тільки пізніше вона звертається до польської мови. Натомість Русь від самого початку мала дві літературні мови – старослов'янську та давньоруську. Руські власне релігійні тексти писали старослов'янською мовою, а пам'ятки, які поєднували релігійні та світські риси, творили давньоруською мовою – літературною мовою автохтонного населення. Таким чином, у мовному середньовічному дискурсі Русь відразу засвідчила своє прагнення творити власну традицію. Мовний чинник тут відігравав роль каталізатора цієї традиції, будучи виразником світогляду русичів, специфіки їхньої книжної традиції.

Комплекс польських історіографічних творів представлений світськими, церковними, монастирськими хроніками. Вони постали на основі так званих «рочників» – щорічників. Це не були суто художні твори, однак вони склали базу для творів синкретичного історико-літературного жанру – хронік. На Русі літописи поєднували риси всіх трьох, тобто світських, церковних, монастирських творів, будучи глибоко синтетичними працями, які могли творити на замовлення князя при церквах, соборах і монастирях. Так,

києворуську книжність творили у трьох головних осередках – книжники кола Ярослава Мудрого (книжники Софійського гуртка), книжники Києво-Печерського монастиря, книжники Видубицького монастиря. Відповідно до центру творення книжності визначали три, говорячи сучасною мовою, літературні школи, три літературні напрямки. Представники першого, зокрема Іларіон, Григорій, Лука Жидята, Нестор, Данило Паломник, творили історіософську концепцію, поєднуючи інтереси державні та релігійні. Представники другого, як Никін (у минулому Іларіон), Феодосій Печерський, Нестор (належав до двох осередків), репрезентували суто монастирську ідеологічну концепцію в літературі. Завданням книжників Видубицького монастиря (Володимира Мономаха, Сильвестра, Мойсея) було утвердження в історії Русі державотворчої ролі роду Мономаховичів.

Особливість і неповторність руської літератури полягає у тому, що тільки на Русі, на відміну від Польщі та інших держав Європи, відбувся відхід від традиції, коли митрополита призначала патріарша чи папська столиця. Православний світ цілковито підпорядковувався Візантії, західний католицький простір перебував під абсолютною владою Папи Римського. На Русі ж двічі у цьому напрямку було зроблено революційний прорив. 1051 року Ярослав Мудрий після смерті грецького митрополита призначає на митрополичу кафедру в Києві русича, свого сподвижника й однодумця Іларіона, автора славнозвісного «Слова про Закон і Благодать». То був крок до утвердження незалежності руської церкви, а відтак – і політичної самостійності Руської держави. Таким своїм кроком великий київський князь проголосив на всю Європу: Русь – сильна і самодостатня християнська держава, яка має повне право на увесь спектр політичної, дипломатичної і церковної діяльності. З цією державою не можна не рахуватися. На жаль, після смерті Ярослава Мудрого 1054 року ця традиція була перервана і на Русь знову прибув митрополит-грек. Але традицію було започатковано. 1147 року великий київський князь Ізяслав Мстиславич всупереч Константинополю призначає на посаду митрополита русича Клима Смолятича. Так було зроблено ще одну спробу до утвердження незалежності руської церкви. Власне, ця традиція врешті привела до утворення київської митрополії, що стала вагомою підвалиною незалежності Русі-України.

Незалежність Руської та Польської держав є головною метою руських і польських історіографічних творів. Вони ставили перед собою чітке завдання – уславити видатні постаті, вписати їх в історичний контекст. Для обох визначальне значення має утвердження сильної князівської влади, збереження державної єдності як запорука боротьби із зовнішніми загарбниками. Творення ідеальних образів правителів, воїнів, лицарів тут було визначальним. Так, найдавнішим у поляків був літопис-хроніка Галла Аноніма. Це був перший літописець у Польщі, який працював на межі XI–XII століть. Був ченцем, не поляком за походженням, належав до Ордену св. Бенедикта. Його твір є епічним за своїм характером, більше світським, ніж релігійним. Цей історіографічний твір – зразок лицарсько-придворної літератури. Його написано «задля слави й хвали князів та батьківщини». Більше хроніка схожа на художній, аніж історичний твір. Факти подано не завжди в історичній послідовності, дати майже відсутні, матеріал подано описово, живо, просто, вставлено різні повчання, листи, вірші, епілоги, пісні, діалоги. Автор використовує польську національну традицію про початки держави від міфічних часів до 1113 року, поєднуючи її з християнською традицією. У контексті глибокої моралістичності твору твориться образ Болеслава Хороброго як ідеального монарха, на зразок Карла Великого у Західній Європі. Хроніка складається із трьох книг, має рамкову композицію. До кожної книги написано віршові вступи. Загалом увесь текст характеризується високим піднесеним стилем. Оспівано діяння князів і королів, подано широку картину життя польського суспільства в X–XII ст.

На відміну від Польщі, у Русі книжну традицію починали русичі. Найдавніший літописний ізвод був створений у стінах Києво-Печерського монастиря ченцем Никоном (у минулому митрополит Іларіон). Цей ізвод ліг в основу літопису «Повість врем'яних літ», визначив його державницьке спрямування, глибокий християнській зміст і прагнення вписати Русь у світову сакральну історію. Іларіон, будучи русичем, утверджує патріотичне спрямування літопису, описом історії засвідчуючи своє власне вболівання за долю рідного народу. Такий патріотичний зміст міг бути витворений лише автором руського походження, а у хроніці Галла Аноніма відчувається прагнення автора дивитися на історичний процес очима стороннього об'єктивного спостерігача. Натомість Іларіон є сином свого народу, тому виголошує державні ідеї, близькі йому самому і його державі. Подібно до Галла Аноніма, Іларіон ставить собі

за мету пояснити, «звідки пішла Руська земля і хто тут перший почав княжити». У руському літописі так само міститься низка поетичних уривків, які у своїй більшості мають епічне фольклорне походження. Так, в епічному стилі написано воїнську повість про князя Святослава Хороброго, образ якого перегукується з образом Болеслава Хороброго. Обидва образи витворені у рамках середньовічного дискурсу «ідеальний правитель», але специфіка руського образу полягає у тому, що Святослав – язичник, він всіляко заперечував хрещення. І це врешті веде до його трагічної загибелі. Натомість єднають образи такі риси, як уміння захищати рідну землю, сміливість, воїнська честь, виконання лицарського кодексу. Це фактично традиційний образ середньовічного лицаря, покликаного віддати своє життя за рідну землю.

Першим літописцем-поляком є магістр Вінцентій, діяльність якого припадає на межу XII–XIII століть. Його ще називають Кадлубеком. Автор «Польської хроніки» був краківським єпископом. Незважаючи на церковний сан, засвідчив у своєму творі тісний зв'язок християнської традиції з народною. Він писав на замовлення короля Казимира, тому політична заангажованість твору є безсумнівною. Відчувається у праці вплив античної літератури, зокрема на перших трьох книгах. Новаторством літописця є використання жанру літературного діалогу. Інформативними є рефлексії щодо історії, видатних осіб. Стилю твору притаманні алегоричність, етико-релігійна символіка, низка персоніфікованих образів. До тексту введено численні байки, вірші, параболи. Твір складається з чотирьох книг. Перші три написані у формі бесіди двох старців. Тут викладаються легендарні діяння поляків, давні історичні події у Польщі. Четверта книга присвячена сучасним йому подіям. Загалом літопис є композиційно пов'язаною розповіддю. На відміну від стилю Галла, стиль Кадлубека піднесений, розкішний, урочистий. Він гостро критикує сучасність, але ідеалізує минуле, замовчує про невдачі та поразки поляків у давні часи, навіть зображує їхні фіктивні перемоги над Олександром Македонським і Юлієм Цезарем. Таким чином, протиставляється блискуче минуле єдиної держави сучасній авторові феодальній роздробленості Польщі.

І «Повість врем'яних літ», і Київський, і Галицько-Волинський літописи утверджували ідею єдності Русі. І в цьому визначальна спільність із польськими літописами. Ідея державності визначала спрямування середньовічної літератури. Хронологічно твору Вінцентія близький руський Київський літопис. Їх єднає орнаментальний стиль. На відміну від польського твору, руський текст містить яскраві воїнські повісті, зокрема про князя Ізяслава Мстиславича і похід Ігоря на половців. Слід наголосити, що жанр воїнської літописної повісті, у центрі якої князь-герой і державник, є специфічною рисою руської літератури. Ці моногероїчні твори репрезентують концепцію руського правителя, головна відмінність якого від західного полягає у тому, що його влада підтримана народом, а не лише церквою. Загалом пробудження почуття патріотизму, національної єдності, піднесення ідеї державності є визначальними для обох середньовічних літератур. У Русі та Польщі поява національного духовенства сприяла тому, що церква почала відігравати роль укріплення в народі почуття патріотизму та етнічної спільності. Також вагому роль тут відігравав розвиток національних літературних мов – давньоруської та польської.

Руська та польська середньовічні літератури репрезентують в історії своїх письменств процес зародження і становлення двох націй. Незважаючи на різний релігійний вектор – східний і західний, Русь і Польща постійно перебували у дипломатичних, політичних, культурних зв'язках. Вони активно обмінювалися художньо-естетичним досвідом, літературними цінностями. Книжні тексти обох літератур доби Середньовіччя утверджують ідеї християнства, патріотизму, державності, реалізуючи їх як у спільних, так і відмінних творчих контекстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Из польско-украинских отношений в Галиции. – СПб., 1907.

2. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном Крае. Политические сочинения. – Т. 1. – Москва, 1980.

3. Література. Теорія. Методологія. – Київ, 2006.

4. Michałowska T. Średniowiecze. – Warszawa, 2002.

5. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – Київ, 2004.

6. Оболевич В.Б. История польской литературы. – Ленинград, 1983.

УДК 821.12404:94(477):39

Ксенія КОНСТАНТИНЕНКО
Університет Ка Фоскарі, Венеція

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ТА ЕТНОС У ЛІТЕРАТУРІ ІТАЛІЇ XIII-XVI СТОЛІТЬ: ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ОСНОВНИХ ТОПОСІВ

У статті розглянуто деякі аспекти еволюції гетерообразу України в літературі, яка створювалася або ж була поширеною в Італії XIII-XVI ст., а саме: зв'язок із середньовічною символікою й топосами, співвідношення гетерообразу України й автообразу Європи, роль текстів польських письменників-істориків у формуванні й утвердженні «констант» образу українських земель та етносу.

Ключові слова: *гетерообраз, автообраз, топос, стереотип.*

The article examines some aspects of evolution of the heteroimage of Ukraine in the literature, created or wide-spreaded in the Italy of XIII-XVI centuries, such as: the connection with mediaeval symbols and toposes, the correlation between the heteroimage of Ukraine and the auto-image of Europe, the importance of works of polonian historians in the formation and in the confirmation of "constants"of the image of ukrainian lands and ethnos.

Key words: *heteroimage, auto-image, topos, stereotype.*

W artykule przeanalizowano niektóre aspekty ewolucji heteroobrazu Ukrainy w literaturze, tworzonej lub powszechnie znanej we Wloszech XIII-XVI wieku, a mianowicie: związek ze średniowieczną symboliką i toposami, relacje heteroobrazu Ukrainy i autoobrazu Europy, roli tekstów polskich pisarzy-historyków w krztałtowaniu oraz zadomowienu obrazu ziemi oraz etnosu ukraińskiego.

Slowa kluczowe: *heteroobraz, autoobraz, topos, stereotyp.*

Сучасне літературознавство виявляє особливий інтерес до комунікативно-рецепційної проблематики. Кореляція «Свого» та «Іншого, Чужого», проблема пізнання Себе через власне Я і через сприйняття Тебе Іншим, сприйняття Іншого у сучасному світі визнається все важливішою у процесі спілкування між індивідуумами та цілими соціумами. Проблема творення гетерообразів певних народів, зокрема формування національних стереотипів, має характер міждисциплінарний і становить інтерес як для політологів, соціологів, істориків, так і для літературознавців та мистецтвознавців. Нас цікавить власне формування й еволюція гетерообразу України в західноєвропейській свідомості та відображення його у літературі Італії XII-XVI ст.

Стаття є частиною ширшого дослідження, новизна якого полягає в детальному інтертекстуальному аналізі окремих джерел та концентрації уваги на часто визначальній ролі літературної традиції і стереотипних уявлень людини європейського Заходу про Схід, «Європейську та Азіатську Сарматії», «Скіфію» і про «далекі краї» в цілому у тому, як формувалися основні риси образу українських земель та етносу в італійських літературних джерелах, а відтак – на поєднання в *imago* України традиційно міфологічного (яке набуває характеру константи) з реальним, незважаючи на жанр «літератури факту».

Можна твердити, що західноєвропейська естетика Середньовіччя, Ренесансу і навіть пізніших часів сформувала або ж переосмислила деякі топоси, що їх різні автори пізніше свідомо чи підсвідомо акцентуватимуть, звертаючись до «української» тематики в найширшому розумінні. З огляду на особливий інтерес авторів подібних опусів до неосяжних просторів «Русії», і теми величезних, дрімучих лісів, багатих звіриною, в тому числі й невідомою Європі, доцільно звернутися до історії символіки цих образів. Так, визнаний медієваліст Ж. ле Гофф говорить про те, що образ «пустелі», яка у великих євразійських релігіях зазвичай репрезентувала цінності, прямо протилежні «міським», у середньовічному європейському християнстві фактично трансформувався в образ лісу [1, 27]. Ліс для людини завжди був частиною необхідного їй простору і помешканням усіх легендарних страхів і страхіть. Ліс «матеріальний» у Середні віки був кордоном, прихистком для поганських вірувань, для схимників, для осіб взагалі маргінальних – втікачів, розбійників. Водночас ліс – це корисне і цінне джерело дичини, ягід та горіхів, меду, що з нього готувався найпоширеніший у Європі напій (мотив, досить помітно акцентований у пізніших описах України), віск, деревина тощо [1, 34]. Символічне значення лісу і широких просторів як чогось протилежного повсякден-

ному, екстремального, пограничного, і водночас – джерела казкового, «райського» багатства є невіддільним від історії західноєвропейської філософії, естетики, а відтак і літератури. На нашу думку, топоси «лісу» та «просторів» у образі українських земель не є простою констатацією баченого, почутого чи прочитаного у попередників, а ілюстрацією знайомого концепту, посиленого магією «далекої землі». Складовою образу України в італійській літературі є жвавий інтерес до «дивовижного», екзотичного, притаманний культурі ренесансній і бароковій не менш, аніж середньовічній. Для людини Заходу «дивовижі» сформували дещо на зразок «всесвіту навпаки». Одним із рідкісних творінь середньовічного Заходу є тема Країни Достатку, що з'являється у XIII ст. і віддзеркалює топоси раю земного і «золотого віку» [2, 12]. Чимало західних, зокрема італійських, письменників залюбки змальовуватимуть українські землі в подібних тонах. Потяг до дивовижного, вважає ле Гофф, виявляється і в легендах про міфічні витоки знатних дворянських сімейств, навіть про їх походження від міфічних магічних істот (напр., знаменита легенда про потомків Мелюзини) [2, 14] – «сарматський міф» та амазонки як предки населення польсько-українських земель цілком співзвучні цим традиціям використання дивовижного як інструмента міфотворчості з метою політичного впливу.

Таким чином, в аналізі текстів, де йдеться про українські землі, варто враховувати свідомі чи підсвідомі асоціації автора із традиційним символічним наповненням певних топосів і залежність від них тих чи інших авторських акцентів у зображенні «українських» реалій.

Для осмислення особливостей гетерообразу України нам здається доцільним розглянути його в контексті автообразу Європи. На думку С. Ґрачіотті, існують три характерні риси ренесансної Європи: множинність політичних суб'єктів усередині держав і в об'єднаннях держав, на противагу тиранічній Азії, себто республіканська ідея; християнство, що втрачає суто конфесійний характер і стає синонімом Європи, переживаючи середньовічну кризу, нарешті, роль *humane litterae*, не менша за роль університетів [3, 147]. С. Ґрачіотті вважає перебільшеними і «реверансними» твердження Еразма Роттердамського, що колись варварська Польща нині є цілком рівна освіченим суспільствам, але виступає релевантним сам факт подібного твердження. Це концепція європейської культурної спільноти, в якій Польща відіграє власну роль [3, 156]. Щодо питання рецепції власне українських територій, то їх образ наближається до польсько-сарматського (рідше «скіфського», зі Скіфією в більшості джерел асоціюються татари й тиранічна Московія). Тобто територія України у концепції «Європи» сприймається як належна до європейського універсуму на пограниччі з азіатським.

Якщо територіальні кордони Європи могли варіюватися, особливо на півночі, то ідея переваги європейської культури над варварством всіх позаєвропейських народів залишалася незмінною, разом з ідеєю цивілізації як християнізації. Термін «Християнська Спільнота» у XVI ст. цілком співіснує з терміном «Європа» [3, 38]: тобто східні слов'яни – а відтак і українці – є європейцями, бо вони християни.

Показовою в плані усвідомлення європейцями Європи, її історії і складу є неповна «Історія Європи» П.Ф. Джамбулларі [4] вперше видана у Венеції 1566 р. [5]. Джамбулларі описує Європу як географічну, політичну й культурну єдність, окреслює кордони й особливість астрономічного положення, акцентує сприятливий клімат, відсутність сильного холоду чи спеки, завдяки чому Європа «дуже багата злаками, вином, фруктами, м'ясом» [4, 7]. Багата вона і «вправними у збройному мистецтві» людьми, і селянами, має багато шахт, де добувають метали, її гордістю є «ошатні міста», численні ріки, озера, ліси, поля, гори. Вона має усе, що потрібно, і ввозить з Азії та з Африки лише спеції та дорогоцінне каміння.

За бажання неважко знайти явні невідповідності, але Джамбулларі творить ідеальний образ землі, самою історією призначеною бути «вищою» над варварським світом, позбавленим вищевказаних характеристик. Природні багатства, естетично привабливі, численні й організовані міста є стереотипною ознакою вищої цивілізації: так, в описах цілком «чужого» світу, Османської імперії, підкреслено відсутність гарних міст, пустельність, несприятливий клімат – тобто свідомо чи підсвідомо твориться імідж прямо протилежний. Досить важливим виступає для нас і той факт, що автор говорить про міфічне спільне минуле «Греків, Римлян і Варварів» [5, 86] – відтак не викликає здивування наполегливе відшукування щонайменших паралелей з «міфом про античний світ» і в описах територій сучасної України. Використаний Джамбулларі в описі Європи топос «надзвичайно плодючої землі з лісами, ріками, злаками

тощо» повторюється майже без модифікацій в описах українських (і польських) земель як «нової землі Ханаанської», що закріпилися в уяві європейця. Водночас стереотип «численних міст» явно не відповідає іміджу України, створеному в італійській історіографії. Хоча перелік більш-менш помітних міст, часто з їх короткою характеристикою, становить невід'ємну частку більшості описів України, тобто наявність-відсутність-якість міст виступає в уяві автора-італійця досить серйозним критерієм. Складається враження майже «математичного» поділу «європейських» і «неєвропейських» ознак в описі земель, які до Європи належать, але знаходяться на грані «іншого» світу і тому зберігають постійний набір промовисто варварських ознак (земля екзотично багата, народ войовничий і екзотично витривалий, мало міст, немає виробництва вина тощо). Польське королівство в цілому у описі Джамбулларі змішується з Європейською Сарматією, але виступає як центр амальгами традицій, цивілізацій і народів [5, 88].

Найперші згадки про власне Русь в європейській літературі є спорадичними й нечисленними, що й не дивно: віддаленість у просторі, розташування осторонь від звичних шляхів пілігримів, гальмівна роль татаро-монголів. Але навіть у поодиноких згадках в "шансон де жест" наявні незмінні складові образу далекої землі: величезний обшир, незвичний зріст і сила її мешканців, наявність там золота й срібла, тобто чудесних багатств, походження звідти доброї зброї та обладунків – топоси великої багатої землі, населеної войовничими варварами [6, 54]. Уже з XIII ст. держави Італії демонструють зростаючий інтерес до слов'янських територій, зумовлений факторами політичним, місіонерським, комерційним: завдяки «Історії монголів» францисканця-місіонера Дж. Піан ді Карпіне образ «Русі» в уяві європейця набуває характеристик дикої і небезпечної, але християнської, землі на пограниччі з руйнівним татарським світом, мешканці якої живуть у стані постійної бойової готовності [7, 237-238]. Більш туманні, хоч і пізніші за часом, нотатки про «Русію» венеційця Марко Поло теж акцентують належність її до християнської спільноти, природні багатства, екзотичну як на європейця зовнішність мешканців – при цьому останні, хоч і християни, але прості й неосвічені [8, 234-235] – антитеза європеєць-варвар вимальовується тут помітно, але позбавлена суто негативного підтексту: пізніше «варварська простота» зацікавить як протилежність «міській людині» Заходу. Кількість «літератури факту», що торкається слов'янських земель, інтенсивно збільшується в XV-XVI ст. під впливом трьох основних факторів, які залишаться актуальними й пізніше: в аспекті прагматичному – торговельна діяльність купців та дипломатичні місії, в аспекті інтелектуальному – рух гуманістичної думки до відкриття нових територій і «перевідкриття» земель, освячених авторитетом античних письменників, нарешті, в аспекті політичному – особливе місце, яке могли б посісти території Польщі і її «руських» провінцій в омріяній венеційцями антитурецькій лізі. Уявлення античних авторитетів про описувані території починає набувати помітного корегуючого характеру і в зображенні українських земель, які демонструють експліцитний інтертекстульний зв'язок з античними джерелами, як-то Геродот, Овідій, Вергілій та ін., і дають приклади своєрідної антикізуючої містифікації. Їх автори однак відчувають необхідність надати оповіді вірогідного вигляду і всіляко підкреслюють, що пишуть тільки правду. Вони часто, як венеційці Дж. Барбаро й А. Контаріні, органічно поєднують у своїй особі купця, посла і ерудита-гуманіста. Емблематичним для творів цього періоду можна вважати звернення до читачів Дж. Барбаро, у якому він перераховує низку античних і сучасних йому письменників-мандрівників, що описували далекі краї і варварські народи, насамперед – неймовірні речі, що там зустрічаються, і що європейцеві могли б здатися брехнею, а сам Барбаро має на меті продовжити цю традицію [9]. Важливим жанровим відгалуженням «літератури факту» цього й наступних часів виступає «реляція», посольський звіт, офіційні вимоги до якого залишали достатній простір для авторських акцентів – так, однією з вимог було описання «незвичайних, дивовижних» реалій [10, 11-14]. Найбагатший матеріал дають реляції венеційського походження, оскільки саме у Венеції, одному з основних інформаційно-дипломатично-торгових вузлів Європи, зароджується фігура постійного посла. Подорож А. Контаріні через території «Русії» жанрово близька до реляції і містить чимало конкретно-інформативних деталей, але авторські акценти й тут викреслюють образ землі на останній межі Європи, причому явно наголошено топос непрохідного й небезпечного лісу, де мандрівник відчуває страх і цікавість водночас [11, 113a]. У Контаріні викреслюється й акцентується також плідна в майбутньо-

му тема «міцних напоїв» [11, 113а]: наявність-відсутність культури вина у європейській літературі була традиційним маркером «свого» – «чужого», європейського – варварського [12]. Яскравим прикладом творення образу українських земель через призму бачення античних письменників є реконструйовані лекції Юлія Помпонія Лета, який здійснив «скіфську подорож» з метою побачити описане древніми і порівняти описи з реальністю [13, 24; 6, 96]. Момент порівняння і легкої критики «помилок» Вергілія тут присутній [14, 82], але загальна антикізація баченого безперечна: територія Русі та Польщі іменується Сарматією, найпоширеніша мова – рутенська за визначенням місцевих жителів, а насправді скіфська [13 II, 81-82]. Загалом Лет «анулює» дистанцію у півтори-дві тисячі років між творами, які стали основою для порівняння і порівнюваними реаліями. Він акцентує місцеві дивовижі [13 I, 24], звертається до топосу «культури вина» [13 II, 140] і закріплює за «скіфським» – рутенським – народом образ «вільного», знов-таки надихаючись Вергілієм [13 II, 92]. Діяльність і твори Ю.П. Лета, Е.С. Пікколоміні [15, 111-114, 118]. Ч. Кальканьїні [16], Ф. Буонаккорсі Каллімаха [17, 18] наприкінці XV ст. сприяли розвитку в Італії і Європі в цілому пізнавального інтересу до слов'янських, зокрема польських та українських – сарматських – територій. Особливо це стосується особи Ф. Каллімаха, унікального явища культурного пограниччя, що пов'язав Італію і Венецію зокрема з Польщею та її руськими землями і у «антикварних» етно-географо-біографічних опусах розвинув ідею етнічної та лінгвістичної єдності слов'ян і героїко-міфологічну лінію походження поляків [18, 443], генеруючи таким чином «сарматський» міф, основні тематично-фабульні топоси якого стануть складовою частиною образу України та її мешканців, козацтва зокрема, на Заході.

Активна посередницька роль Польщі була надзвичайно важливим фактором у формуванні образу слов'янського світу в італійській літературі. Особливу роль у творенні образу польських та українських земель в італійській «літературі факту» відіграли польські історики й географи початку XVI ст., чий вклад І.М. Голеніщев-Кутузов порівняв з революцією в історичній науці [19, 252]. Їх тексти, особливо «Трактат про дві Сарматії» М. Мєховського, опублікований латиною, а надалі в італійському перекладі, часто перевидавався у Венеції [20] і довгий час слугував претекстом як для свідомих компіляцій, так і для зовні «оригінальних» творів. Його наднаціональний характер і вплив на сучасників та наступників, особливо на італійців, пояснюється практично ідеальною відповідністю «Трактату» запитам та інтересам свого часу. Тут перетинаються дві на перший погляд непоєднувані тенденції: критика класичних, насамперед птолемеєвих, уявлень про географію «Сарматії» та «Скіфії» [20, 73], і водночас, при щонайменшій можливості – проведення явних і неявних паралелей з цими ж авторитетами [20, 74]. Оповідаючи історію народів двох Сарматій, «європейської» та «азіатської», автор на астрологічному рівні доводить, що «з цієї області завжди походили, й понині походять покоління народів грубих, жорстоких, що від них здригався увесь рід людський» [20, 78]. Йдеться про татар, причому в часи, коли протистояння християнського й «басурманського» світів актуалізувалося – але чимало «татарських» характеристик, як-то войовничість, витривалість, бойова загартованість, тип озброєння, асоціативно-історичний зв'язок зі скіфами-сарматами-амазонками, стане складовими і національного стереотипу ворога «бусурман» – рутенця, надалі – козака. Саме у Мєховського маємо першу помітну згадку про козаків – «черкасів» – як «войовничого» народу [20, 84-85]. Мєховський розділяє рутенців і московитів [20, 81] і закріплює за «Русією» місце у Європейській Сарматії [20, 73]. Київську Русь пов'язано із «Русією», а не з «Московією», в європейський обіг вводиться чимало нової або ж деталізованішої інформації про Русь і татаро-монгольське нашестя, причому топосом стає образ Києва як «міста колишньої слави», колись блискучого, нині в руїнах [20, 74]. У описі Мєховським «Русії» утверджується цілий ряд мотивів-топосів, багато в чому споріднених із середньовічними топосами «дивовиж» далеких країв, що сформують літературну традицію зображення українських земель італійськими письменниками, як-то:

1) величезні природні багатства українських земель «Європейської Сарматії» – ріки, родючий ґрунт, худоба, дикі звірі з цінними хутрами, бджоли, риба, сіль тощо;

2) наявність у «Сарматії» тих корисних і цінних матеріалів, які у рідній Європі або вже закінчилися, або відрізняються за характеристиками, які у «сарматських» матеріалів просто міфічні;

3) руська земля усе родить сама, без особливих людських зусиль – пшениця родить сама по собі, трава на пасовиськах росте на очах, риба

родиться з роси, бджіл, а відтак меду й воску, стільки, що зайвих доводиться топити. Очевидна асоціація із «золотою ерою» людства та із середньовічною «Країною достатку» [20, 84-85];

4) «символічна» тема наявності-відсутності вина цікаво переосмислюється у Мєховського: підкреслюючи достаток «автентичних» руських, місцевих медів, автор доводить, що руські імпортують і вина «європейського» зразка з Угорщини чи Греції: ця характеристика наближає місцеве населення до європейських культурних цінностей [20, 85].

Трактат Мєховського ідеально вписався у контекст актуалізації в Європі й Італії з одного боку – антитурецьких, з іншого – місіонерських планів покатоличення «схизматиків»: таким чином, логічно зростає кількість літературної продукції на «слов'янську» тему. У плані жанру можна виділити:

1) нотатки очевидців, 2) посольські реляції, 3) «листи», 4) компілятивні космографії і трактати. Але цей поділ відносний, оскільки текстуально і навіть структурно ці жанри, очевидно, перетинаються. Для авторів середини – другої половини XVI ст. характерні топонімічні й етнонімічні розбіжності, пов'язані з конфліктом між античною географією та реальною інформацією, так само як і різна інтерпретація мови східних слов'ян. Так, у «Нотатках про Московію» [21] С. Ґерберштейн ототожнює мови Рутенську, Московську і Ск'явонську, тобто слов'янську, наголошує на мотиві величезних просторів розселення «Русів», називаючи їх всіх, на відміну від Мєховського, «Рутенцями», із Московією як центром [21, 2]. Однак, як і в Мєховського, у Ґерберштейна є згадки про черкасів-козаків і про контакти з козацьким ватажком, де тема військової досвідченості сплітається з мотивом, надалі стійким, політичної «флюгерності» козаків [21, 3]. Загалом автор проводить лінію «Київ-Москва». Тут явне акцентування просторів «Русії» і великої чисельності її народу підкреслювало ту роль, що цей великий народ міг би зіграти в політичних змаганнях. У подібному ключі вирішено і «східнослов'янські» епізоди «Історії» та «Посольства до папи Клемента» П. Джовіо. Якісним «стрибком» можна вважати опус П. Джовіо «Historiarum sui temporis libri XLV» (1550-1552) [22], оскільки Джовіо відверто пов'язує класичну історію великих Держав Заходу з історією неєвропейських, східних держав, причому підкреслено військові чесноти поляків, та їх, а також Литовців, Московитів, Рутенців «християнськість». У цей самий період зі слов'янського боку синхронно розвиваються, як-от у В. Прібево, мотиви «слов'янського реваншу» і у зв'язку з цим – наполягання на єдності слов'ян як одного величезного, славного, «постсарматського», а відтак – перспективного народу [23]. Виокремлення образу України зі слов'ян в цілому чи зі східних слов'ян в цей період є варіабельним і залежить від авторської мети і контексту написання твору. Компілятивні космографії, що часто передруковувалися і поширювалися в Італії (Дж. Боемо [25], Л. д'Ананія [26] та ін.) більшою чи меншою мірою в описах «Русії», повторюють і утверджують як постійні топоси характеристики, надані їй Мєховським. Вирізняються на загальному тлі трактати, створені венеційцями, які явно виявляють велику інформованість у «польських» справах та лаконічний універсалізм у зображенні руської та польської історії, не гребуючи однак звичними топосами «дивовиж» далекої землі, як Е.М. Манолессо [27]. Цікавим феноменом на фоні постійних цитат та парафразів сучасників виглядає опус Альберто з Кампа (Кампенсе) [28], теж створений у контексті ідеї покатоличення східних слов'ян: автор використовує численні топоси Мєховського, але при цьому наголошує на віддільності й відмінності Московії та Русії, причому перша не входить до європейської Сарматії, а території останньої – частка «нашої Європи», і навіть мови московська та руська відмінні [28, 127]. У цих впевнених свідченнях, можливо, зіграв свою роль контакт із родичами автора – купцями, що довгий час перебували в описуваних землях. Але невід'ємною ознакою більшості різножанрових творів «української» тематики продовжує залишатися посилена увага до «дивоглядів», яка не оминає і нотатки мандрівників очевидців і навіть послів (П. Дуодо [29], Дж. Ліппомано [30], А.М. Ґраціані [31]) і опис яких може займати в тексті більше місця, ніж характеристика фортець. Можна зробити висновок, що на другу половину XVI ст. в усіх жанрах літератури, де йдеться про українські землі та народ, що їх населяє, утверджуються постійні топоси, а саме: 1) обов'язковий зв'язок з античною топонімікою, навіть якщо вона визнається суперечливою; 2) мотив величезних просторів краю; 3) мотив виняткової родючості землі й щедрості природи в цілому, причому багатство краю в усіх аспектах стає предметом гіперболізації з ухилом у дивовижне: зубри, навіть єдинороги, дерево, що обертається каменем, тощо; 4) войовничість, велика сила й витривалість населення краю;

зброя, що ніби «прив'язує» їх до часів птолемеєвих Скіфії та Сарматії: луки, списи; 5) мотив пияцтва, поки що в різних варіантах, при цьому наголошення на тому, що місцеве населення вживає Мед, а не вино – «наявність» чи «відсутність» культури вина продовжує функціонувати як мірило «свого», європейського і «чужого»; 6) мотив пограниччя з ворожим і небезпечним татарським – а надалі турецько-татарським світом: українські землі як «поріг» Європи – Азії; 7) дещо відокремлений мотив Києва – символу колишньої слави, нині поруйнованої; 8) загальний лейтмотив «варварської, далекої, екзотичної, і все ж християнської» країни, тобто належності «русів» до християнської спільноти; 9) не завжди помітний, але наявний наростаючий мотив протиставлення світу європейця – цивілізованого, але віддаленого від «витоків», від масштабності древнього світу – світові, що є диким, але водночас зберіг древню велич – звідси підкреслення й гіперболізація розмірів річок, безмежжя рівнин, неймовірної кількості звірини, птиці, риби, наявність рослин і тварин, яких Європа не має, корисних копалин тощо.

В останній третині XVI ст. невгасаючий пізнавальний інтерес і нові повороти в європейсько-турецьких стосунках виокремлюють в італійських текстах української тематики тему козацтва, а відтак – військового геройства, окресленого із застосуванням очевидних «сарматських» алюзій, причому ця тема поступово виходить на передній план, перекриваючи у багатьох творах описи землі як такої. Велика кількість подібних текстів належить до жанру реляції – папських нунціїв чи венеційських послів (А. Каліґарі [32], К. Ґамберіні [33], О. Бон [34] та ін.). В образі козаків тут акцентуються: мотив вільності, втечі від звичного соціуму, відсутність звичної сім'ї, небажання займатися типовою буденною (селянською) роботою, але – хоробрість і вправність у роботі солдатській, разом з тим – часом несамовита жорстокість і підкреслено руйнівний характер поведінки на захоплених територіях і зі здобиччю; часто розбишацьке минуле, багатонаціональність, але – християнська віра як важливий об'єднуючий та ідеологічний фактор, ворожість до Татар і Турок, тобто – до мусульман, до «анти-європейців». Кожна з цих характеристик, взята окремо, повністю або частково може відповідати історичній дійсності, але їх поєднання і подача в літературній обробці явно чи підсвідомо окреслює козацьку спільність як екзотичний (оскільки відмінний від звичного соціального життя, а отже цікавий) достойний уваги феномен: християнське вільне воїнство практично на грані європейського й азіатського універсумів, що поєднує риси європейські (твердість у християнській вірі, «антибусурманська» спрямованість) і варварські (анархійність у багатьох життєвих сферах, за винятком військової ієрархії і дисципліни, жорстокість і схильність до руйнування під час воєн). Тривала інертність «сарматського» аспекту в образі України та інтерес до нього у італійських літераторів наприкінці XVI – на початку XVII ст. має вигляд «замкнутого кола»: історичні обставини зумовлюють потребу у «християнських лицарях», вірність літературній традиції, як невід'ємний елемент естетики епохи, одягає їх у «сарматсько-варварські» обладунки, кількість відповідних текстів наростає і діє сама по собі як додатковий фактор появи нових подібних текстів, серед яких періодично з'являються твори більш чи менш резонансні – тут необхідно враховувати їх рецептивний аспект – і деякі з них стають, як твір Мєховського, новими «претекстами», як-от «Опис Європейської Сарматії» А. Ґваньїні, «італійця у Польщі», де майстерно поєднано реалії, визнані сучасними істориками як об'єктивні, з очевидною міфологізацією войовників-слов'ян – далеких у давні часи від красного письменства, але – славних вояків [35]. У Ґваньїні вимальовується доволі цілісна картина «спартанських доблестей» древнього народу, прямого предка, зокрема поляків і рутенців [35, 1b-3]. Відсутність традиції мати одного правителя, наділеного сильною владою, хоробрість на полі бою, зневага до страху перед ворогом, принцип «краще померти, аніж тікати від ворога» [35, 3b] – це підкреслюватиметься в подальших характеристиках козацтва – дійсно «спартанська» невибагливість у побуті, їжі; інший важливий момент – відсутність інтересу до зовнішнього лоску та накопичення матеріальних благ, у т.ч. і земель. Сарматські традиції урядування протиставляються «рабській» автократичній Московії. Наголошує Ґваньїні і на аспекті «антемурале» у зв'язку з козаками [35, 32-32b]. «Європейська Сарматія» Ґваньїні утверджує в італійській літературі на зламі XVI-XVII ст. як традиційні топоси, притаманні образу України, так і виведення на передній план «сарматської героїки» у зв'язку з українськими територіями в очах реципієнта-європейця.

Можна стверджувати, що «українознавчій» літературі італійських авторів XVI ст. і тій, що в Італії активно циркулювала в цей час, притаманні:

1) утвердження постійних топосів образу «Русії», що походять із трактату Мєховського та пов'язаної з ним літературної традиції;

2) зародження і розвиток ідеї «слов'янської єдності» і водночас усвідомлення деякими з авторів, насамперед Кампенсе та Ґваньїні, мовних та інших відмінностей у різних слов'янських народів при тому, що більшість авторів дотримуються думки про «один і той самий народ»;

3) відособлення у останній третині століття «козацької» тематики, поки що не завжди у прямому зв'язку із тематикою українською;

4) поступове утвердження й акцентування сарматських героїчних мотивів у безпосередньому зв'язку з українськими територіями, завдяки посиленню інтересу до козацтва у контексті антитурецьких акцій та популярності тексту А. Ґваньїні у Європі, в Італії зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Goff J.le Il deserto e la foresta nell'Occidente Medievale // J.le Goff, Il meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente Medievaleю – Roma-Bari, 2007. – P. 27.
2. Goff J.le Il Meraviglioso nell'Occidente Medievale // Il Meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente Medievale.... – P.12.
3. Graciotti S. La Polonia umanistica e l'europea «Repubblica Litterarum» // La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia. – Firenze, 1995. – P. 147-161.
4. Giambullari P. La storia d'Europa, Milano, 1910.
5. Cesare Vasolo, L'Europa del Giambullari // La nascita dell'Europa – Per una storia delle idee fra Italia e Polonia. – Firenze, 1995. – P. 71-89.
6. Наливайко Д.С. Літературна імагологія: предмет і стратегії // Наливайко Д.С. Теорія літератури і компаративістика. – Київ, 2006.
7. Del viaggio del frate Giovanne Minore fin alla prima custodia de'Tartari // Due viaggi in Tartaria, per alcuni frati dell'ordine minore, e di san Dominico, mandati da Papa Innocentio III nella detta provincia per Ambasciatori l'anno 1247: secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio… – Venetia, appresso i Giunti, 1583. – P. 233-263.
8. Il libro di Marco Polo detto il Milione nella versione trecentesca dell'«ottimo». – P. 234-235.
9. I viaggi in Persia degli Ambasciatori veneti Barbaro e Contarini, a cura di L. Lockhart, R. Morozzo della Rocca e M.F. Tiepolo, «Il nuovo Ramusio», raccolta di viaggi, testi e documenti relativi ai rapporti fra l'Europa e l'Oriente a cura dell'Istituto italiano per il Medio ed Estremo Oriente, vol.VII, Istituto Poigrafico dello Stato, Libreria dello Stato – MCMLXXIII.
10. Antonibon F. Le relazioni a stampa di ambasciatori veneti. – Padova, 1939. – P. 11-14.
11. Il viaggio del magnifico Messer Ambrogio Contarini Ambasciadore della Illustrissima Signoria di Venetia al gran Signore Ussuncassan Re di Persia nell'anno MCCCCLXXIII // Secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio…, in Venetia, appresso i Giunti, 1583.
12. Cherubini G., Le novelle // Materiali del XII Seminario della Fondazione Centro Studi sulla civiltà del Tardo Medioevo di San Miniato, у друку.
13. Zabugin V. Giulio Pomponio Leto. Saggio critico Roma. – Grottoferrata, 1909-1910. – V. I-II.
14. Забугин В. Юлий Помпоний Лэт. – СПб, 1914.
15. Enee Sivii Piccolominei Postea Pii PP.II De Europa. – Città del Vaticano, Biblioteca apostolica Vaticana, 2001. – P. 111-114, 118.
16. Lazzari A. Un enciclopedico del Secolo XVI. Celio Calvagnini. – Ferrara, Premaita Tipografia Sociale, 1936. – XIV.
17. Skoczek J. Legenda Kallimacha w Polsce. – Lwów, 1939.
18. Brogi Bercoff G. Storia e retorica nella storiografia umanistica di Filippo Callimaco // Italia Venezia e Polonia tra Medio Evo e età moderna. – Firenze, 1983. – P. 427-469.
19. Голенищев-Кутузов И.Н. Ренессансные литературы западной и Восточной Европы // Литература эпохи Возрождения. – Москва, 1967.
20. Matteo di Micheovo. Descrittione delle due Sarmatie // Secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio…, in Venetia, appresso i Giunti, 1583. – P. 73-90 додатку.
21. Herberstain S. Commentari della Moscovia et parimenti della Russia… tradotti di latino in lingua volgare italiana. – Venetia, 1550.
22. Герберштейн С. Записки о Московии. – Москва, 1988.
23. Iovio P. Historiarum sui temporis libri XLV. – Firenze, 1550-1552.
24. Pribevo V. De origine successibusque Slavorum. – Venezia, 1532.
25. Giov. Boemo Aubano, Gli costumi, le leggi et le usanze di tutte le genti, raccolte qui insieme da molti illustri scrittori per Giov Boemo Aubano Alemanno e tradotti per il Fauno in questa nostra lingua volgare…. – Venezia, 1549.
26. L'universale fabrica del mondo overo Cosmografia dell'ecc.Gio.Lorenzo d'Anania, divisa in quattro Trattati… – Venetia, 1582.
27. Discorso nel quale si contengono l'origine, sito, qualità, ricchezze, costumi, modo di governo e forse de Poloni; le imprese fatte da Re Iagelloni di E.M. Manolesso. – Venezia, 1573.

28. Lettera d'Alberto Campense intorno le cose di Moscovia al beatissimo padre Clemente VII. Pontefice massimo // Secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio… – Venetia, 1583. – P. 126-131.

29. Relazione di Polonia di Pietro Duodo del 1592 // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato. – Serie I. – Vol.VI. – Firenze, 1862.

30. Lippomano G. Relazione di Polonia 1575 // Relazioni degli Ambasciatori veneti al Senato. – Serie I. – Vol.VI. – Firenze, 1862.

31. De vita Ioannis Francisci Commendoni Cardinalis libri quator. – Padova, 1685.

32. I.A. Caligari nuntii apostolici in Polonia Epistolae et acta 1578-1581, ed. a cura di L.Boratynski // Monumenta Poloniae Vaticana IV. – Cracoviae, 1915.

33. 1585, Luglio 12, c. 161 t.° – Scrittura (in volgare) di Carlo Gamberini… // I libri commemoriali della Repubblica di Venezia regesti. – Libro XXVII. – Tomo VII.... – P. 37.

34. Relazione di Ottaviano Bon, bailo // Relazioni di ambasciatori veneti al Senato, v. XIV – Costantinopoli Relazioni inedite (1512-1789). – Padova, 1996. – P. 552.

35. La decrittione della Sarmatia Europea del magnifico cavaliere Alessandro Guagnino Veronese, tradotta dalla lingua Latina nel volgare Italiano dal reverendo M.Bartholomeo Dionigi da Fano // Secondo Volume delle navigationi et viaggi raccolto gia da m. Gio. Battista Ramusio… – Venetia, appresso i Giunti, 1583. – P. 1-72 «aggiuntovi in questa ultima editione».

УДК 821.161.2-821.162.1(091)

Наталія ПОПЛАВСЬКА
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ У ПОЛЕМІЧНОМУ ДИСКУРСІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

У статті розглянуто проблему українсько-польського літературного діалогу кінця XVI – поч. XVII ст. Увагу зосереджено на стильових особливостях цього діалогу, що проявлявся у бароко.
Ключові слова: *бароко, публіцистика, середньовічна традиція, Реформація.*

The problem of Ukrainian-Polish literary dialogue of the end XVI – the beginning of XVII century has been investigated in the article. The focus of attention is directed on the stylistic peculiarities of such a dialogue as expressed in baroque style.
Key words*: baroque, publicistics, Medieval tradition, Reformation.*

W artykule rozpatrzono problem ukraińsko-polskiego dialogu literackiego końca XVI – początku XVII w. Uwagę skupiono na specyfice stylu tego dialogu, uwidocznionym w baroku.
Słowa kluczowe: *barok, publicystyka, średniowieczna tradycja, Reformacja.*

Національні літератури розвиваються у різноманітних типологічних, контактних, генетичних зв'язках з літературами інших народів, у першу чергу – в масштабах тієї регіональної системи, до якої вони належать. Творча практика полемістів кінця XVI – поч. XVII ст., не претендуючи на зміни фундаментальної моделі, також вкладалася у контекст тогочасних європейських тенденцій, зокрема гуманістично-ренесансних. Правда, здобутки Ренесансу, як засвідчують майже всі дослідники, торкнулися українського простору наприкінці XVI ст. лише опосередковано, хвилею всеєвропейського стилю бароко, що був творчим синтезом античного мистецтва та специфічних рис місцевих середньовічних культур. Важливою умовою процесу проникнення на українські терени культурних досягнень Західної Європи була певною мірою активізація системи культурних зразків із західноєвропейського контексту, витвореного українсько-польськими взаєминами в галузі освіти, мистецтва. Їх стимулювала необхідність виходу на адекватний єзуїтам та протестантам рівень висвітлення міжконфесійних проблем. І як наслідок цього процесу, у полемічній публіцистиці актуальними залишилися давні традиції, що формували відповідний тип публіцистичного тексту, який, у свою чергу, вже вимагав втілення ефектних форм оновлення середньовічної традиції через переосмислення засадничих світоглядних норм авторів, подолання середньовічної аскези.

Орієнтуючись на досвід протестантсько-католицької полеміки часів Реформації, полеміст зважали на набутки літератур, репрезентованих опонентами, передовсім польськими теологами та світськими авторами. Польська література XVI ст. переживала свій «золотий вік», широко започаткувавши нові секуляризовані жанри й мовні форми, які виражали гуманістичну свідомість та будувалися на художній образності. Щоправда, й тут, поряд зі світськими творами, сповненими рефлексій про людину та її особистість, заявляли про себе «прояви глибокої релігійності францисканського зразка», а в рамках ренесансної програми особливу сферу утворював такий духовний стрижень, як Реформація [10, 3–5]. Непорушними залишалися, як вважає польський дослідник Т. Вітчак, і позиції християнства: незважаючи на вибух Реформації, християнська аксіологія залишалася в центрі уваги письменників. Та в цілому польська література цієї епохи як репрезентант європейського літературного процесу, при домінуванні релігійно-теологічного струменя в ній, різко контрастувала з традиційним візантійським типом літератури української, що намагалася триматися біблійного розуміння Слова як Об'явлення Божого, джерела істинного знання [11].

Аналіз творчої спадщини представників української полемічної публіцистики кінця XVI – поч. XVII ст. свідчить про помітну конвергенцію в їхніх творах різнорідних тенденцій. Дмитро Наливайко, торкаючись полемічної творчості Івана Вишенського й Мелетія Смотрицького, помітив, що їх твори – «явища складної ідейно-художньої структури, в якій

поєднуються і традиції середньовічної літератури в її східноєвропейському варіанті, і ренесансні та реформаційні елементи. І прояви та тенденції барокового стилю, який у той час інтенсивно формувався» [4, 59]. А Д. Чижевський їх творчість охарактеризував як «справжній початок бароко» [9, 243].

Хоча в нинішньому літературознавстві вже не піддається сумнівам факт тотальної ренесансно-барокової орієнтації українського літературного слова в епоху полемічного письменства, однак і тут спостерігається певна плинність і розбіжність в оцінках таких суттєвих моментів, як початок цієї епохи в словесності України, кордон між Бароко та Ренесансом, своєрідність трансплантації цих систем на візантійсько-київський ґрунт (зокрема співвідношення традиційного візантійського канону й індивідуального стилю), приналежність того чи іншого письменника до світу ренесансу чи бароко й повнота репрезентації цього стилю в його творчості. Невизначеність дефініцій пояснюється найперше тим, що ренесансна та барокова програми, як, зрештою, й класицистична, що прийшла їм на зміну, є, по суті, етапами одного процесу – становлення літератури Нового часу, яка відштовхувалася від християнської спадщини Середньовіччя та від Біблії як інваріанта культурного алгоритму. Цей процес набував гетерогенності, бо Ренесанс відривали від спадщини Середньовіччя, аби зробити базою літературного пошуку античну традицію. Бароко повертається до цієї спадщини знову, аби зробити його основним фундаментом. Класицизм трактують як остаточне відкидання Біблії і Середньовіччя, переносячи точку опори європейської культури вже виключно на античний ґрунт, прагнучи канонізувати цілком очищений від християнського елементу ренесансний досвід.

Передусім тут йдеться, зрозуміло, про спрямованість літературно-митецького пошуку Західної Європи, діалектика боротьби якого своєрідно відлунюється в східних європейських країнах. Принципова різниця між ренесансною програмою і програмою бароко, як це колись відзначав Д. Лихачов, часто просто не усвідомлювалася. За відомою формулою російського академіка, «бароко виконувало функцію Ренесансу», оскільки принесло на східнослов'янський ґрунт новий спосіб художнього мислення і розкріпаченість індивідуального прийому, яскравість барв реального світу й оптимістичну, мажорну мистецьку палітру [3, 453–459]. Однак не все в цій формулі викликає згоду. Чому переймалася якраз барокова система, а не «ренесансні елементи»? Чи ж не тому, що, народжене в лоні Контрреформації, Бароко прагнуло найперше зберегти звичні основи церковної культури, й зовсім не було активним носієм гуманістичної програми?

Межі між Ренесансом та Бароко на українському ґрунті справді досить хиткі. Ці стилі сприймалися тут недиференційовано, як «західний» стиль (у Московії його іменували «фрязьким» (італійським), що різко контрастував зі звичним візантійським, але, на відміну від ренесансного стилю, бароко було ще досить «наївно-міметичним». Натуралістичні моменти тут поступово починають протистояти середньовічному (радше – неоплатонічному) спіритуалізму. Бароко вже є складнішим синтетичним стилем, який було «раціонально» створено в лоні католицької церкви спеціально для поглинання ворожого церкві ренесансного досвіду, адаптації його до середньовічної літературно-митецької традиції і загальної модернізації методів церковної пропаганди. Характерно, що той стиль взяли на озброєння єзуїти, які мали на меті активне проведення політики Контрреформації на всіх рівнях, в тому числі й на рівні проповіді. Перед тим єзуїти пробували активно використовувати ренесансну програму.

Західноєвропейське літературне життя позначалося в ту пору занепадом суто схоластичної традиції церковної проповіді. Адже власне церковна літературна традиція Середньовіччя перебувала в справжньому занепаді, про що виразно свідчать твори Еразма Роттердамського та інших гуманістів епохи. Якщо середньовічна проповідь вживала художні елементи лише спорадично, утримуючи інерцію недовіри до мистецтва й спадщини античної естетики, то в епоху Ренесансу церковники Заходу зіткнулися з масовим і вже неконтрольованим рухом за відродження античних принципів, який був тією небезпекою, що виникала, на відміну від ідеологічних єресей, поволі й начебто у «невинних формах». Наприклад, такі етапи розвитку образотворчого мистецтва в передренесансній Італії, як кватроченто, сеченто тощо, формувалися виключно в річищі церковного мистецтва, яке після розриву з візантійським каноном шукало власних шляхів. І непомітно для самих засновників цього руху для Візантії стало немислиме самовиявлення творчої індивідуальності автора при опорі на реставровані античні засади художності. За часів папи Лева

Х, гедоніста і мецената, церковне мистецтво Заходу вже стало псевдоморфозою. Воно зберігало ідейну установку, тему й сюжет з традиційного канонічного арсеналу, але вирішувало їх з абсолютно нових позицій, базуючись на художньому образі, що послідовно будувався за принципами мімезису.

Коли західна церква схаменулася, було вже пізно: ренесансний світогляд з його гедоністичним замилуванням мінливими формами плинного тілесного життя міцно утвердився в загальноєвропейському масштабі (при всіх регіонально-національних відмінностях Відродження в тих чи інших краях). Залишалося лише «приручити» (адаптувати) цей досвід, як колись приручали й адаптовували античну традицію.

Схоластичність середньовічної риторичної традиції породжувала стильову відкритість Реформації, яка широко відкривала двері народній музиці в літургії, вільній філософії та науковому коментуванню Біблії в проповіді, зрештою, індивідуальному літературному таланту (пластичні мистецтва в протестантському середовищі втрачали колишній привілейований статус). Два внутрішньо пов'язані між собою великі стилі епохи Ренесанс і Бароко, які були повною мірою використані для пропаганди нових ідей, живилися духом розкріпачення. З протестантського руху це майже автоматично перейшло в католицьку Контрреформацію, яка не могла залишитися поза духом часу. Католицизм саме від тієї пори встановлює і досі непохитний курс на перманентну модернізацію церковного мистецтва й літератури.

Усе це разом з проблемою унії трансплантувалося у сферу української полемічної прози, що, при збереженні середньовічно-теологічної природи, водночас виразно свідчить про кризу власне літературної традиції. Риторика починає поступатися поетиці. Ренесансно-барокова смуга в літературі Європи стає періодом поступової трансформації традиційних риторичних літературних структур у художню образність. Сфера риторики – це панування дієгезису, тоді як у поетиці домінує установка на мімезис. У розрідженій атмосфері теологічної думки розчинялося поняття художнього образу.

Це відчувається навіть у сфері тодішнього українського віршування: поетична особистість ще просто не фіксувала власного бачення світу, власної митецької концепції буття. Ренесансний поет, обтяжений середньовічним світовідчуттям, не звик звертати уваги на чуттєво-конкретні речі: він усе споглядав за інерцією, обов'язково sub specie aeternitanis. Тому спроби творити художні поезії, які виходили з-під пера деяких українських письменників цієї пори, не помічалися і нового типу словесності одразу не створили.

Недарма у Києво-Могилянському колегіумі викладачі риторики та поетики часто підкреслювали необхідність таланту для поетичної творчості. Навіть навчання в європейських університетах й особисте відкриття для себе світу поезії ще не пробуджували, звичайно, поетичного таланту як такого. Від Павла Русина до Феофана Прокоповича ми спостерігаємо одну й ту ж психологічну модель: прекрасне володіння основами тогочасної європейської теорії поезії й відносно скромний власний поетичний доробок. Так, Павло Русин (1517), який навчався в німецькому університеті, викладав античну літературу у Краківському університеті, створив поетичний гурток, виступив коментатором Овідія, Персія, Сенеки, видав 1509 р. у Відні збірку власних поезій латинською мовою «Пісні Павла Русина з Кросна». У його «Похвалі поезії» (переклад А. Содомори) ми натрапляємо на досить нечітку риторику, хай і щедро прикрашену античною емблематикою («Світлий дар богів – поетичне слово, їхнє дитя, гомінке й солодке, / Кажуть лине ввись, дев'ятьом небесним Сферам співзвучне»). Художній образ вдається поетові виключно завдяки вживанню натурних деталей, самостійно «пережитих» й узагальнених:

…Кожен твір співця, – вороги ясного
Феба твердять так, –
небилиці сущі».
В пісні ж, десь на дні, по-мистецьки скрита,
Зблискує правда. В панцирі твердім – із
горіха зерня,
Хист тонкий, бува, – навіть у грубім тілі.
Так і суть свою досконала пісня
Звикла ховати [8, 445].

Ключовим моментом ситуації, як нам видається, виступає ота «театральність», яку відзначав Л. Ушкалов як типову ознаку Бароко. Додамо, що й Ренесансу так само. Адже Ренесанс і Бароко – не просто стильові системи, вони разом уявнюють новий тип мислення, побудований на концепції, в якій визначальним є театральний момент, органічно чужий ще середньовічній християнський свідомості, центром якої було особисте «я» людини.

Зрозумілим є те, що шляхом послідовного й широкого культивування художнього образу полемічна проза кінця XVI – поч. XVII ст. йти тоді ще не могла. І хоча полемічні твори епохи не позбавлені подібних елементів, полеміcти ще дотримувалися середньовічних традицій. Водночас сферами, які потенційно все потужніше впливали на їх теологічну стилістику, були судова й політична риторика, які живилися соками «низької», побутової, реальності. Пригадаймо хоча б уже аналізовані інвективи І. Потія на адресу тих темних та відсталих православних попів, які уживали в таїнствах церковних свинячий жир замість олії, були замішані в кримінальних справах рангу за двоєженство чи вбивства тощо. Щоправда, така риторика, в свою чергу, ще була традиційно пов'язана з проповіддю. І за інерцією міцно трималися її стилістики, яка до якогось часу домінувала. Характерне в цьому плані «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», що належить перу С. Оріховського. У ньому зазначено: «У твоїй державі все підпорядковано потребам миру або війни, і республіка обмежена цими обов'язками. Тому здається недоречним ставити питання: чому в твоєму королівстві є ще й такі дві гідності, як «закон» і «король»; або хто з них вищий? Переборовши всякий сумнів, скажу: «Буде найсправедливіше, якщо ти перебуватимеш у межах свого обов'язку» [5, 33].

Ще одним джерелом, яке живило натуралістично-зображальну тенденцію полемічно-публіцистичного тексту, що без неї мімезис загалом неможливий, була тодішня наукова література, яка енергійно розвивалася і завойовувала все сильніші позиції. Так, 1517 р. у Кракові видані історико-географічні та етнографічні дослідження Мацея Чеховського «Трактат про дві Сарматії», в якому маємо пластичні описи української землі та її багатств. Утім, стиль, який у ті часи вважають науковим, ряснів відвертою і прихованою емблематикою, що почасти йшло від природознавчих писань Аристотеля, почасти – від середньовічного алегоризму. Так, у «Лексисі» Лаврентія Зизанія іншомовні слова перекладені «простою мовою», але та «простота» насправді виявлялася зовсім «непростою». Скажімо, стаття про пелікана містить алегоричну проекцію образу Христа, який своєю кров'ю годує людей: «Пелікан, птах – в Єгипті, подібний буслові, який мешкає в пустелі і з яким змії ворогують і дітей його убивають. А він, прилетівши, клює себе в груди і кров пускає на них. І так діти його оживають» [2, 61].

Однак, попри ці чинники, важливо підкреслити, що ренесансно-барокова програма почала свою переможну ходу в українській культурі саме в рамках полемічної публіцистики завдяки ініціативам католиків, які й ініціювали трансплантацію західноєвропейського досвіду на український ґрунт.

Не варто скидати з рахунку й того, що освіта в Україні значно підвищила свій рівень завдяки заснуванню (з 1608 р.) єзуїтських колегіумів у Львові, Луцьку, а далі й в інших містах краю, де викладалися не лише логіка й мови (латинська, польська, церковнослов'янська), а й риторика та поетика. І укріпленню статусу художнього образу в полеміці сприяли успіхи поетичної теорії, що активно розвивалася під впливом західної університетської культури. Не цуралися цього вже й православні.

Говорячи про чинники стильового самовизначення в українській полемічній прозі епохи, не можна обминати й питання про безпосередній вплив польської католицької проповіді. Нагадаємо, що тон і ритм церковній полеміці задав не хто інший, як П. Скарга, не лише в теологічному чи політичному аспектах. Його літературний досвід, який органічно виходив із західноєвропейської практики, включав і момент певної переорієнтації на мімезис. У його «Житіях святих», що одразу ставали популярними серед освічених людей України (а згодом бралися за взірець св. Димитрієм Ростовським), світ – це поєднання явищ природних і надприродних. І першим приділялося не менше уваги, ніж речам трансцендентним. «Житія…» Скарги, що були достеменно й драматизовано описаними життєписами святих, не випадково стали одним із джерел драми-мораліте про Олексія, чоловіка Божого.

Відповідь православних на трактат Скарги «Про єдність церкви Божої під одним пастирем» виливалася у 1577–1582 роках найперше в створення анонімного «Послання до латин з їхніх же книг». Тут історію папства змальовано цілковито в ракурсі «низької натури», поза теологічним планом. У ньому наявне змалювання низки вбивств у боротьбі за тіару, брутальна, принизлива легенда про папісу Іоанну, відверті прокльони і лайки на адресу «папи-антихриста». Небезпідставно слід визнати, що українські православні полеміcти не були оригінальними в своєму прагненні дошкулити опонентам. У 1595 р. єзуїтський полеміст Ян Щасний-Жебровський опублікував «рецензію» на «Катехізис» Стефана Зизанія «Кукіль, який

розсіває Стефан Зизаній у церквах руських» (Вільно, 1595), в якому саркастично обігравав слово «кукіль» (каптур ченців – по-грецьки «зизаній», тобто «бур'ян»).

Та, звісно, й інерція використання традиційної церковної образності, «іконного», так би мовити, шаблону одразу не зникала. У «Книжиці в шести відділах» («О єдиной істинной православной вhph») Василя Суразького (Острог, 1588), автор, щедро цитуючи Біблію, патристів та сучасних йому теологів, морально нищив прихильників ідеї чистилища не довільно твореними образами, а наочними прикладами, запозиченими з Євангелія, які, проте, виглядають у цьому контексті достатньо безкровними: «Яве бо, яко и девам оным пяти буим, украшеным добротою девственою, точію за єжи масла светенія ради свещ своих не приняли в сосудах своїх, сиречь – в теле пребывая, милосердім єжи к нищим не просветиша добродійства свого, – затворися дверь женихова. И не повелевает им: Идете преждє очистетеся пламенем огняным, а потом виидете в чертог мой», но єже «не веш вас» глаголя, далече отсылает» [7, 298].

А ось у Івана Вишенського, який, попри своє затворництво на Афоні, перебував у епіцентрі боротьби за культурну переорієнтацію українського суспільства на рубежі XVI–XVII ст., ренесансно-бароковий первінь ще виступає як однозначна сигніфікація «латинства», тобто як щось «чуже», проте воно вже й не чуже. Як і його російський літературний двійник Авакум, що завзято боровся проти стилю бароко в малярстві, але мимохіть запроваджував його в літературі, Іван Вишенський так само не помічав, що він сам уже був одним із перших українських ренесансно-барокових письменників. Як мовчальник-ісихаст, Вишенський знаходився в річищі неоплатонічної традиції, розглядаючи усе земне як «нижчий світ». Він прагнув говорити про «високе» мовою церковнослов'янською (хай і недосконалою): «Ознаймую вам, як земля, по которой ногами вашими ходите и в ней же в жизнь сию рождением произведени есте и ныне обитаете, на вас перед Господом богом плачет, стогнет и воплет, просячи сотворителя, як ода пошлет сут смертный серп казни погибелное…» [1, 333]. Та в змалюванні українського життя Вишенський піддавався стихії рідної мови в тому синхронному зрізі, в якому вона тоді перебувала. Отож традиційний спіритуалізм неочікувано доповнювався злісними кпинами, уїдливим сарказмом, сатиричними і натуралістично-конкретними замальовками реальних речей, осіб та ситуацій.

Активне впровадження «нового стилю» пов'язується зі скликанням уніатського та православного церковних соборів у Бересті (жовтень 1596), які загострили ситуацію українського культурного вибору. Починаючи від книги П. Скарги «Синод берестейський та його оборона» і здійсненого І. Потієм перекладу її українською в 1597 році та викликаної цією ініціативою появи православного «Ектезису» (Краків, 1597), де описано православний собор у Бересті, полеміка широко орієнтувалася на вживання «ренесансно-барокового», а не середньовічно-теологічного стилю. Наприклад, у памфлетному за пафосом «Апокрисисі» (1597) Христофора Філалета з'явилася багато фацецій, побутових історій та просто анекдотів. А в творах Клірика Острозького «Отпис на лист в Бозі велебного отця Іпатія, володимирського і берестейського єпископа, до ясне освецоного княжати Костянтина Острозького» (1598) та трактаті «Історія о листрикійському, то єст о разбойническом Феррарському або Флоренському синоді» (1599) спостерігаємо опрацювання наративних фольклорних жанрів, їх стилізацію під прозу: «Мала хмаринка, коли до найсвітлішого сонця підступить, мало не весь світ затемнює. І «малий квас, а весь заміс заквасить», – свідчить голос Божий. І найменше зло, прилучившись до доброти, всю доброту псує. Мала іскра вогню, впавши до найкращої споруди, все попалить. І як зілля, що називається «смилакс», обплітає кипарис, так прив'язується злість до доброти. Бо де насіння побожності сіється, ворог там серед пшениці кукіль свій розсіває. Насіння доброти посіяне для людини – це одруження, для нащадків; ворог свій кукіль посіяв – розпусту. Насіння доброти посіяне для людини – прагнути слави, але тієї всевишньої; ворог свій кукіль посіяв – марнослав'я, даремну похвалу» [8, 257].

Дослідники дуже часто й справедливо підкреслювали народно-карнавальне коріння, скажімо, памфлетності й пасквільного стилю ренесансно-барокових часів, але не завжди брали до уваги, що «низький» статус натури як такої визначався аж ніяк не народною естетикою з її язичницьким життєлюбством, а християнсько-теологічною аксіологією, за якою все тілесне – «брудне», «смердюче», «огидне» тощо. Корені цього світосприйняття наявні у практиці ченців-аскетів, які живцем «убивали плоть». Тому натурне, переконливе в деталях і сповнене «плотськості» саркастичне змалюван-

ня опонента внутрішньо ще визначено середньовічним статусом «тілесного низу».

Полеміка докоряння широко входила у повсякденну мовленнєву практику епохи.

Отже, як видається, на прикладі полемічної публіцистики ми окреслили достатньо репрезентативну панораму передумов повільної переорієнтації українського літературного слова в цілому на зображально-міметичні перспективи. Поступово формується і психологічна установка на нову конструктивну роль художнього образу і в міжконфесійній полеміці. Найхарактернішим, звичним прийомом ставала не лише логічна сила теологічного силогізму, не звичний спосіб переконування співрозмовника риторичним плетивом, а збудження його емоцій відповідними засобами змалювання емоційно забарвлених натурних реалій.

Незважаючи на інтеграцію різнорідних культурно-естетичних моделей, у полемічній публіцистиці кінця XVI – поч. XVII ст. не помітно домінуючої позиції канонів однієї культурної системи за рахунок іншої, їх «змішання», вивірене у практиці полемістів, презентує примирення середньовічної візантійської традиції та барокової естетики Нового часу. У своїй творчості вони активно сприйняли здобутки західноєвропейської Реформації та естетичні засади гуманізму, урівноважуючи вітчизняні та запозичені естетичні концепції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишенський І. Книжка // Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори та ін. – К.: «Наукова думка», 1988. – С. 306–368.

2. Возняк М. Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. // ЗНТШ. – 1911. – Т. CI. – С. 5–38; Т. CII. – С. 11–878.

3. Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы.– СПб.: Алетея, 1997. – 508+LXXIII.

4. Наливайко Д. Українське бароко в європейському контексті // Українське літературне бароко: Зб. наук. праць. – К.: «Наукова думка», 1987. – С. 46–75.

5. Оріховський С. Напучення польському королеви Сигізмунду Августа // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. – К.: «Наукова думка», 1995. – Ч. 1. – С. 23–40.

6. Острозький Клирик. На другий лист велебного отца // Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. Видав. К.Студинський. Т. 1. – Львів, 1906. – 2+LXII+314 с.

7. Суразький Василь. Про єдину істинну православну віру // Українська література XIV – XVI ст. – К.: «Наукова думка», 1988. – С. 236–248.

8. Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори / Ред. тому і вст. стаття В.М.Микитась. – К.: «Наукова думка», 1988. – 600 с.

9. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. – Тернопіль: МПП «Презент», 1994. – 480 с.

10. Wałecki W. Szesnastowieczna proza polska (szkic systematyki). – Kraków, 1980.

11. Witczak T. Literatura Średniowiecza. – Warszawa, 1990.

УДК 82-991.1[161.2:162.1]

Світлана СУХАРЕВА
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ЛІТЕРАТУРНО-РЕЛІГІЙНА ПОЛЕМІКА МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО ТА ПЕТРА СКАРГИ: ОСОБЛИВОСТІ СТИЛЮ І МОВЛЕННЯ

У статті представлено апологетичний вимір полеміки поміж Петром Скаргою і Мелетієм Смотрицьким, її стилістичні та мовленнєві особливості. Описано вплив творчості цих авторів на польськомовний доробок інших полемістів. Класифіковано основні теми польськомовної полемічної дискусії в Україні.

Ключові слова: *полемічна література, опонент, проповідь, богословський трактат, апологія, літературний дискурс.*

The article deals with the apologetic nature of polemics between Meletiy Smotryskyy and Petro Skarga, its style and speech features. These authors' works influence on the other polish-speaking polemicists creative works is analyzed. The main topics of polish-speaking polemical discussion in Ukraine are classified.

Key words*: polemical literature, the opponent, sermon, a theological treatise, apologia, literary discourse.*

W artykule przedstawiono apologetyczny wymiar polemiki między Piotrem Skargą a Melecjuszem Smotrzyckim, jej osobliwości stylistyczne i językowe. Został opisany wpływ twórczości tych autorów na polskojęzyczne dzieła innych polemistów. Sklasyfikowano podstawowe tematy dyskusji polemicznej na Ukrainie.

Słowa kluczowe: *literatura polemiczna, oponent, kazanie, traktat teologiczny, apologia, dyskurs literacki.*

Серед численних учасників поберестейської полеміки можна виділити кілька осіб, праці яких відіграли найвизначнішу роль у формуванні полемічного польськомовного дискурсу в Україні. До них зараховуємо Петра Скаргу та Мелетія Смотрицького, «засновників» поберестейської полемічної літератури з католицького та православного боку. Можна однозначно стверджувати, що без цих двох письменників польськомовна полемічна література як явище та феномен могла б взагалі не виникнути.

Про значиму роль творів Петра Скарги і Мелетія Смотрицького неодноразово писали метри вітчизняної та зарубіжної медієвістики, такі як Іван Франко, Михайло Возняк, Михайло Грушевський, а також сучасні літературознавці. Детальнішого опрацювання натомість на сьогодні потребує сама релігійно-літературна дискусія поміж Скаргою та Смотрицьким, сповнена сили слова і стилістичної різнорідності. Передусім мається на увазі безпосередній діалог цих двох полемістів за допомогою апологічних трактатів «Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, tejże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna» Мелетія Смотрицького (Вільно, 1610) та «Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga» Петра Скарги (Краків, 1610).

Як відомо, полемічно-літературний дискурс навколо питань унії, в основу якого було покладено прозові та поетичні, польськомовні та українськомовні твори давніх авторів польського та українського походження, не був чітко обмежений датою Берестейської унії, а виник задовго до неї, інспірований творчим талантом видатного діяча тієї доби – Петра Скарги. Про це зазначено в працях вітчизняних і зарубіжних медієвістів (Іван Франко, Михайло Грушевський, Порфирій Яременко, Девід Фрік, Ришард Лужний, Ростислав Радишевський, Григорій Грабович та інші). Оскільки творчість Скарги на тему берестейських подій та об'єднання Східної і Західної церков можна вважати стержнем полемічних дискусій, то вона потребує детальнішого вивчення і надалі залишається для нас актуальною.

Загалом літературний доробок Петра Скарги досить об'ємний і умовно поділений на кілька ідеологічних течій – виступи проти турецького свавілля, твори на захист Берестейської унії та власне богословські труди, серед яких найбільшою популярністю у читацькому польському середовищі до сьогодні користується праця «Żywoty wszystkich świętych». До берестейського блоку, як умовно можна визначити твори Петра

Скарги, присвячені унійній проблематиці, належать такі полемічні трактати:

«O jedności Kościola Bożego» (1577, перевидано 1610 року) [4, 294–381];

«Synod brzeski» (1610) [5, 382–388];

«Obrona Synodu Brzeskiego» (1610) [3, 389–404];

«Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga» (1610) [2].

Якщо звернути увагу на час виникнення цих творів, стає зрозуміло, що участь Петра Скарги у поберестейській полеміці була у дуже завуженому часовому вимірі, передусім з тієї причини, що поберестейські проблеми невдовзі набрали більш локального, внутрішньоукраїнського характеру.

Історики зазначають, що Петро Скарга був одним із ключових діячів під час підписання умов об'єднання Східної та Західної українських церков, яке мало місце у Бресті в жовтні 1596 року. Саме йому була доручена місія звернутися до Антисиноду, який був скликаний прибічниками православ'я до Бреста на цей же час. З цього приводу саме Скарзі приписують авторство відомої в історіографії «Намови послів», яка своїм стилем і тематикою перегукується з попередніми працями єзуїта. Існують версії, що цю промову проголошував у Бресті королівський канцлер Лев Сапєга.

Після невдалого виступу послів, який не призвів до поєднання, королівський проповідник Петро Скарга того ж дня сам виступив на зборах антиуніатів. Представники антисиноду в Бресті не заперечували великого таланту Скарги у сфері проповідництва та його надзвичайної ерудованості у всіх суспільних питаннях, про що інформував очевидець берестейських подій, учасник антисиноду, прибічник поглядів Костянтина Острозького Мартин Броневський: «I jeszcze onemu to mówiąc, ali przyszedł najsławniejszy i najwymowniejszy między jezuitami w Polszcze, kaznodzieja Króla Jego Mości Piotr Skarga z niektórymi Ich Mościami wielmożnymi pany zachodniego Kościoła obyczaje trzymającymi. Który w ten dom wszedszy, gdzie synod był, szedł do jednej małej izdebki, gdzie dosyć mądrze i rządnie zgotowaną rzecz uczynił do Jaśnie Oświeconych Książąt Ostrożskich Konstantyna i Aleksandra, syna jego, mniemając ich zwyciężyć swymi przemądrymi wynalazkami, jako zwykł» [1, 58]. В описі появи опонента на Берестейському антисиноді вказано на всю повагу та титулованість його особи в тодішньому українсько-польському середовищі – близькість до королівського трону, неабиякі здібності суспільного оратора загалом і католицького проповідника зокрема, особливе місце посеред інших славетних мужів свого часу, повага серед супротивників.

Противагою у контроверсійній ситуації, в якій з відповіддю на промову Скарги виступив представник Константинополя Никифор, став плачевний стан освіти і красномовності у православному середовищі, про який згадував Броневський: «Pochwały żadnej nikt z uczonych nie może przypisać, ani też się godzi, iż wymowniejszy Skarga do małej izdebki wszedszy postępuje dialektyckimi krokami. Ale przystało mu też u drzwi będącemu przyjść tu w zebranie, nic nie rozpaczając a dysputować z uczonymi, a nie z tymi, którzy w teologii i w postępkach nauki tak dalece nie są świadomi» [1, 58]; «Nie ta dusza farbowanemi słowami i sofistyckiemi postępkami zwyciężona będzie» [1, 59].

Богословська перевага Петра Скарги спонукала українських полемістів до відсічі, з одного боку, та письменницького наслідування – з іншого. Таким чином, до дискусії долучилися Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький, Йоахим Мороховський та інші. Теологічні питання, які запропонував Петро Скарга у праці «O jedności Kościoła Bożego», набули поширення, переосмислення та деталізації. Перший період полеміки був виразно спрямований у глибину богослов'я. З цією метою у поберестейських творах було нагромаджено біблійні цитати, парафрази та алюзії, рясно цитовано західних та східних отців церкви, наново інтерпретовано їх теологічний доробок.

Таким чином, літературний здобуток Петра Скарги в межах української полеміки не був численним, проте виявив значний вплив на інших авторів, здебільшого українського походження, які вдавалися до цілковитого наслідування стилю відомого польського богослова, черпали від нього теми для полемізувань, стали його вірними послідовниками чи затятими супротивниками, що знайшло відображення у створенні єдиного полемічного дискурсу.

На цьому тлі вирізнялися постаті визначних полемістів поберестейської доби – Андрія Мужиловського, Мелетія Смотрицького, Петра Могили, Лазаря Барановича, Касіяна Саковича та інших, які відійшли від наданого Петром Скаргою стереотипу богословської дискусії, ставши засновниками нового напрямку в давній літературі – українського бароко, водночас вивівши художність полемічних творів із маргінального рівня на перший план.

Мелетій Смотрицький, син визначного українського письменника Герасима Смотрицького, виховувався і отримував початкову освіту при дворі князя Костянтина Острозького. З одного боку, середовище вплинуло на європейський вимір його світогляду, з іншого – спочатку в його житті й творчості переважали винесені з сім'ї ортодоксальні традиції. Важливу роль зіграло подальше навчання у Вільні й подорож по Європі, де на той час поширювалися протестантські тенденції.

Повернувшись у Вільно і ставши на шлях чернецтва та ієрейства, Мелетій Смотрицький розгорнув активну діяльність при Святодухівському монастирі. Саме у Вільні в 1610 році, вражений погромами православних святинь, якими керував Іпатій Потій, Мелетій Смотрицький під псевдонімом Теофіл Ортолог видав польською мовою богословський трактат «Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony». Праця Смотрицького викликала значний резонанс серед громадськості як православного, так і унійного табору.

Петро Скарга, зауваживши, що перед ним супротивник, який не поступається ані в силі переконливості слова, ані в ерудиції, поспішно видав у Кракові того ж року відповідь на «Тренос» – «Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga».

Скарга звинуватив Смотрицького у використанні протестантських джерел, вбачаючи у них єресь. З цього приводу він перефразував псевдонім опонента, надаючи йому негативного забарвлення: «Imię Ortholog zmyślone na się włożył, które dobrą naukę abo słowo znaczy: zwać go Orthologiem nie będę ale krzywologiem, który nic prostego, nic prawdziwego w swoim złorzecznym i potwarnym pisaniu nie ma» [2, 1].

У «Треносі» Мелетія Смотрицького поетично обіграно синтез біблійного та народного образу Матері, яка побивається за втраченими синами. У цьому плані велика роль була відведена традиції похоронних голосінь. Відповідну функцію у творі виконувала емоційно насичена лексика: *ой леле, горе ж мені* та ін.

Полемічний трактат складається з десяти розділів, перші два з яких, вступ і передмова до читача, мають чітко виражений памфлетичний характер, а з третього по десятий розділи маємо справу з полемічно обіграною богословською тематикою.

Польська лексика Мелетія Смотрицького має у «Треносі» субтельний рутеністичний характер. Це не означає, що полемічному авторові, вихідцеві з України, бракувало знань з польської лінгвістики. Підтвердженням цього слугують наступні праці цього письменника, який, як ніхто з українських митців, уміло володів книжною версією польської мови.

Натомість у Треносі рутенізми – це стилістичні фігури ораторського спрямування. Читач повинен був відчути, що має справу з істинним русином, який бореться за чистоту вітчизняної культури і православної віри зокрема.

Ще одним фактом, який підтверджував лінгвістичну обізнаність Мелетія Смотрицького, було видання цим автором української граматики.

Риторичними фігурами у «Треносі» стали такі лексеми рутеністичного характеру:

– *Ewanielia, ewanielski*;

– *inszy* та його відмінкові, родові та числові варіанти;

– літургічні лексеми *Prosphora, na niebiesiech, Hramota, pominalny, pominki*;

– конструкція речень з дієприкметниками пасивного стану на кшталт українського синтаксису: *Biskupstwa granica […] Dekretem Ojców pierwszego Synodu założona* (пол. *przez Dekret Synodów*);

– христологізми рутеністичного зразка: *Chrysta Pana, Jesu Chrysta, Jesus Chrystus*;

– прикметникові форми: *szczyry* (звідси – *szczyrość*), *znamienity, niżnia Cerkiew*;

– буквальні рутенізми: *subota, wieczór świata* (вечір напередодні свята), *mieszki, nowilunny dzień, Papa, Ociec, cześć* (честь, слава), *nynie i zawżdy, pierszy*;

– дієслівні форми: *baczyć, dopomagać, turbować, rozpowiadać, prypisać*;

Допоміжні стилістичні засоби у «Треносі» Смотрицького – це фразеологізми (*mocą żelaznego, a częściej złotego słowa*), розмовні конструкції (*i sam, i tam*), русифіковані розмовні елементи (*z zapadniego nieba, nie pośledniego, smysłu*) тощо.

Усі ці засоби були покликані підсилювати дух Сходу, який знайшов своє кульмінаційне завершення в апострофі Матері-Церкви з її синтаксично виявленою персоніфікацією (*jakom rzekła*).

Наслідуючи стиль опонента, Петро Скарга надав своєму виступу характеру ламентаційних мотивів, що піднесло його творчість на якісно новий художній рівень. Однак порівняно з ла-

ментаціями Мелетія Смотрицького, його риторичні прийоми загалом зводилися до іронії, яка місцями переходила у різку сатиру, насмішки, низку різких критичних висловлювань. Поетика відійшла у цього автора на другий план, а Скарга-богослов у творі значно переважив Скаргу-літератора.

Мовний рівень праці «Na threny i lament…» не відходить від загальноприйнятих граматичних і лексичних норм польської мови, стилістика ж виразно наслідує «Тренос» Смотрицького, хоча й не перевищує його поетикою та експресією.

Праця Скарги досить об'ємна за змістом – складається з трьох частин. Перша частина містить одинадцять розділів, друга – сімнадцять, а третя – тринадцять. Вона присвячена Бенедиктові Войні, Віленському єпископові. До трактату долучено розповідь Константинопольського патріарха Геннадія про падіння Царгорода, лист Кирила Лукаріса Константинопольського патріарха Олександра та відповідь Іпатія Потія на виступ Мелетія Смотрицького. У кожній з частин є розділи виключно історичного характеру, що в черговий раз підтверджує, що недаремно Петра Скаргу називали Dziejopisem (Літописцем).

У вступній частині полеміст інформує про події, очевидцем яких у Вільні був він сам: прибувши з польським королем до Вільна у 1609 році, він застав місто у стані розколу. Першою гілкою християнства була Соборна Вселенська Церква, іншою, як повідомляє єзуїт, так звана Церква Наливайка. Саме з наливайківської Церкви та її друкарні вийшов у світ твір певного Теофіла Ортолога, який викликав хвилю обурення серед католиків.

Найбільшу художню цінність апології Скарги становить другий розділ першої частини – «O cj lamentuje ta niewiasta, której prokuruje ten Krzywolog».

Східна Церква плаче з багатьох причин, – сатирично обігрує Петро Скарга плач Матері-Церкви Мелетія Смотрицького:

– тому що східні святині занепадають, а в тих, що уціліли, віровідступники владу мають;

– тому що представники грецької християнської традиції до давньої схизми повертаються;

– тому що діти її залишають і, народжені в темній вежі, на свободу виходять;

– тому що митрополит і владики своїх повинностей не виконують і про душі вірних своїх не дбають;

– тому що шляхетські роди на Русі до єдності та істинної віри поспішають;

_– плаче з розпачу і нестримної злості, що Римська Церква міцніє і розвивається.

Автор унійної полемічної праці зазначає: «naświątobliwsze łzy jej byłyby: gdyby grzechy ojców swoich opłakiwała / którzy ją tak zawiedli / i do obojej niewoli i duchownej i cielesnej / uporem i hardością i odszczepieństwem swoim wprowadzili. A żeby w tym płakaniu i żałości śluby czynili / iż się do świętej jedności kościelnej wrócić mają / byle je tylo a rychło Pan Bóg z ręki Tureckiej wyrwać i oswobodzić raczył. Inakszy płacz i lamenty / są głupiej niewiasty wrzaski / i głowy pijanej targanie włosów / i płakanie dzieciny małej / która nie powie o co ją ojciec wychlostał» [2, 8].

Загалом стиль полемічного твору Петра Скарги у відповідь на «Тренос» Мелетія Смотрицького такий же радикальний і безкомпромісний, позбавлений будь-якої лагідності й поблажливості, як і вся його творчість полемічного характеру. Звідси саркастичні висловлювання, іронічні підтексти, грубі насмішки. З історії дізнаємося, що цей королівський проповідник був нещадним та безкомпромісним у кожній політичній справі, особливо ж, якщо йшлося про справи чистоти католицької віри. При всій повазі до великого таланту проповідника Скарги, потрібно усвідомити собі, що навряд чи прихильник абсолютної монархії міг стати тією особою, якій би вдалося об'єднати у мирі та злагоді порізнені історією віровизнання.

Таким чином, провідну роль на першому етапі поберестейської полеміки відігравали Петро Скарга з католицького боку та Мелетій Смотрицький з боку православ'я. Стилістична та мовна палітра їхніх трактатів була не лише принциповою апологетичною противагою, а й стала тією риторичною основою, на якій виросли інші полемічні польськомовні писання, формуючи єдиний поберестейський дискурс вітчизняної культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Broniewski M. Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim. Opracowali J. Byliński i J. Długosz. – Wrocław: Wyd. Uniw. Wrocł., 1995. – 72 s.

2. Skarga P. Na threny i lament Theofila Ortologa, do Rusi greckiego nabożeństwa przestroga. – Kraków, 1610. – 110 s.

3. Skarga P. Obrona Synodu Brzeskiego 1610 // Skarga Piotr. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących.– Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1610. – 779 s. – S. 389–404.

4. Skarga P. O jedności Kościola Bożego 1577 (1610) // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących.– Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1610. – 779 s. – S. 294–381.

5. Skarga P. Synod brzeski // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących.– Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka. – 779 s. – S. 382–388.

6. Smotrycki M. Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, tejże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna / M. Smotrycki. – Wilno, 1610 // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / M. Smotrycki; [introd. by D. Frick]. – Ukrainian Research Institute of Harvard University. – 805 p. – P. 1 (1)–235 (220).

7. Żywot światobliwej pamięci w. ks. Marcina Laterny Soc. Jesu && wespół i żywot w. ks. Piotra Skargi Societatis Jesu. – Kraków, 1673. – S. 44.

УДК 821.162.1-3(477)Мороховський

Олена БАЙ
Луцький інститут розвитку людини
Університету «Україна»

УНІЙНИЙ ВИМІР ПОЛЬСЬКОМОВНОЇ ПРОЗИ ЙОАХИМА ІЛЛІ МОРОХОВСЬКОГО

У статті розглянуто польськомовні твори Йоахима Іллі Мороховського. Враховано їх богословський характер, засоби художнього зображення, риторичні прийоми. Зауважено, що творчість Мороховського гармонійно вписана у літературний контекст всього полемічного дискурсу.

Ключові слова: *полемічна література, опонент, богословський трактат, апологія, літературний дискурс.*

The article examines polish-speaking works of Joachim Illya Morohovskyy. Their theological character, means of artistic images, rhetorical methods are analyzed. It is observed that Morohovskyy's works harmonise with the literary context of all polemical discourse.

Key words: *polemical literature, the opponent, a theological treatise, apologia, literary discourse.*

W artykule zostały ***przeanalizowane polskojęzyczne dzieła Joachima Eliasza Morochowskiego. Uwzględniono ich charakter teologiczny, środki artystyczne, chwyty retoryczne. Zwrócono uwagę na to, że twórczość Morochowskiego harmonijnie wpisuje się w kontekst literacki całego dyskursu polemicznego.***

Słowa kluczowe: *literatura polemiczna, oponent, traktat teologiczny, apologia, dyskurs literacki.*

Полемічну прозу, написану після проголошення Брестської унії, неодноразово досліджували на предмет історичності. Натомість у літературознавчому плані наука досі має достатньо прогалин, як у плані систематизації періоду, так і в дослідженні творчості окремих авторів. Проблематика не втрачає своєї актуальності з огляду на малодоступність літературних джерел та з приводу невеликої кількості творів деяких з письменників і їх тематичної завуженості. Це відзначено в працях визначних українських і зарубіжних медієвістів: М. Грушевського, П. Яременка, Р. Лужного, М. Соловія, Д. Фріка тощо. Метою сьогоднішнього дослідження стало відтворення унійного виміру польськомовного доробку малодослідженого автора полемічної доби Йоахима Іллі Мороховського.

Виникнення численних прозових творів унійного характеру були пов'язані з тогочасними суспільними віяннями, які схилялися у бік європейської культури, тому і польська мова у вітчизняному середовищі вживалася нарівні з українською. Так званий «вітер окциденталізації» [2, 26], як його називає Петро Кралюк, виразно віяв з Заходу, приносячи не лише католицькі впливи, а й долучаючи протестантські погляди, у всьому їх різноманітті.

«У минулому серед дослідників переважала тенденція критикувати окциденталізацію української культури зазначеного періоду. Сьогодні ж, під впливом модерної герменевтики, вона оцінюється як творче намагання заговорити категоріями найбільш передових кіл свого часу. Окрім того, варто зауважити, що Захід притягував до себе не лише зовнішнім блиском та імпозантністю, а також і тим, що він процвітав у релігійно-інтелектуальному плані внаслідок двох реформацій – протестантської і католицької» [2, 27].

Представники католицизму були вимушені вдаватися до радикального захисту свого віровизнання та невпинно боролися за свої переваги і впливи на Сході. Таким чином, православний світ потроху втрачав свою ортодоксійність, замінюючи її протестантськими чи католицькими елементами. Очевидним є факт, що еліта тодішнього вітчизняного середовища виступала проти таких впливів, створивши табір опори, до якого належали Мелетій Смотрицький, Андрій Мужиловський, Іван Вишенський та інші.

Їм протистояли представники католицької школи на чолі з визначним проповідником польського королівського двору Петром Скаргою. Можна стверджувати, що, опираючись на теологічний трактат полемічного змісту, який був виданий Скаргою ще у 1577 році («O jedności Kościola Bożego») і в зв'язку з підписанням Брестської унії перевиданий 1610 року, католицькі автори створювали єдиний (цілісний) мегатвір, який мав на меті навернення православних у лоно Римської Церкви. Замість твердження про наслідування Петра Скарги тут потрібно було б стверджувати думку про так

званий літературний «канон», послідовництво і духовну спадкоємність, яка знайшла своє відображення у працях Іпатія Потія, Лева Кревзи-Ревуського, Іллі Мороховського тощо. Таким чином, стає очевидною авторська самобутність цих творів, які на сьогодні потребують поновного прочитання і дослідження.

Ілля Мороховський, який під час чернечого постригу отримав ім'я Йоахим, народився і провів свої дитячі роки у Львові. Батько його походив зі шляхетської родини, яка володіла гербом Корчаків, мати була звичайної львівською міщанкою. Саме Львів слугував колискою багатокультурності письменника, а водночас спонукав до радикалізму у виборі життєвого шляху, що позначилося і на творчості Мороховського.

Наприкінці 1595 року, долучившись до групи унійних єпископів – Володимир-Волинського єпископа Іпатія Потія та Луцького єпископа Кирила Терлецького, він вирушив до Рима і там, згідно з дорученням кардинала Санто Северино, був прийнятий до Грецької колегії як перший виходець з Польщі. З 1599 по 1603 рік навчався в колегії разом з Йосипом Рутським, протягом семи років студіюючи філософію та богослов'я.

У квітні 1603 року Мороховський отримав рекомендаційні листи від єпископа Б. Матієвського і нунція А. Рангоні, тож у товаристві Рутського вирушив до Польщі, у Краків, до королівського двору Сигізмунда III. Там зустрів владику Іпатія Потія, який високо оцінив інтелектуальний багаж випускника Римської колегії і доручив йому виконувати функції свого секретаря. Служба при унійному єпископі прославила ім'я Іллі Мороховського у тодішньому світському та духовному середовищі.

Особливого розголосу набула суперечка, яка велась у 1608-1609 роках поміж архімандритом віленського Святотроїцького монастиря Самуїлом Сінчиною та Йосипом Вельяміном Рутським – новопризначеним намісником Іпатія Потія. Саме Мороховському було доручено вирішити цю суперечку, що свідчить про його ораторський талант і обізнаність у справах юриспрунденції. Окрім цього, для виконання такого доручення необхідна була непересічна обізнаність з проблемами богослов'я і впливи серед громадськості, чого Іллі Мороховському також не бракувало.

Деякі дослідники стверджують, що Мороховський був співавтором творів «Harmonia albo konkordacja cerkwi s. Orientalnej z Kościołem S. Rzymskim» (Вільно, 1608) і «Relacja i uważenia postępków niektórych około cerkwi ruskich wileńskich r. 1608 i 1609» (можливий рік видання – 1609), авторство яких приписують єпископу Іпатію Потію [5, 778].

На початку 1609 року Іллю Мороховського було призначено королівським секретарем, що відкривало йому дорогу до єпископства. Уже в той час Іпатій Потій пропонував його кандидатуру на крісло владики в Перемишлі, однак усі спроби Потія були безуспішними, оскільки Мороховський залишався кандидатурою ззовні.

Іпатій Потій саме цього ченця вважав своїм наступником на володимир-волинській владичій катедрі, тому приблизно в 1611-1612 роках Ілля Мороховський отримав ієрейські свячення, а після смерті унійного митрополита, у серпні 1613 року, король Сигізмунд III номінував його Володимир-Волинським єпископом унійного віровизнання. Цього ж дня греко-католицьким митрополитом був призначений Йосиф Вельямін Рутський, колега Мороховського ще з часів навчання у колегії. Самої ж консекрації на єпископа Мороховському довелося чекати ще рік, оскільки попередньо священик повинен був прийняти чернечий постриг. Саме в цей період Ілля Мороховський отримав нове ім'я – Йоахим.

Православне духівництво, вбачаючи в особі новопризначеного владики сильного опонента і впливового оратора, робило неодноразові спроби, аби усунути Мороховського з єпископства і передати владичі повноваження комусь зі шляхтичів Волинської єпархії, проте всі ці зусилля виявилися даремними.

У січні 1624 року владика Йоахим Мороховський брав участь у з'їзді греко-католицьких єпископів у Новгородку, де обговорювалася справа унії з православними.

У 1626 році на Кобринському синоді він виділив 2 000 злотих на створення Генеральної семінарії і був посланий у цій справі разом з Луцьким єпископом Єремією Почаповським до польського короля і нунція у Варшаві.

Саме Йоахима Мороховського, як «дуже освіченого» рекомендувала в 1629 році Конгрегація пропаганди папському нунцію для вступного диспуту з православними перед запланованим спільним синодом греко-католиків і православних [5, 778]. Однак на скликаний у Львові синод 28 травня 1629 року не прибув ніхто з православних.

Як свідчив про це Яків Суша, Йоахим Мороховський був ревним поборником унії, задля якої проводив активну діяльність у меж-

ах власної єпархії, заохочував духовних осіб до участі в єпархіальних синодах, дбав про їх духовний та інтелектуальний розвиток. Окрім цього, реставрував собори у Володимир-Волинську і Бресті, замовив для них нові ікони та дорогоцінні речі для богослужінь. Він заснував кілька нових церков, піклувався про школи і створену своїм попередником Іпатієм Потієм Волинську катедральну капітулу. Приблизно в 1626 році владика Мороховський затвердив Братство Пресвятої Богородиці при соборі у Володимир-Волинську, для якого здобув додаткові папські привілеї.

Дорога до духовного чину водночас стала для Йоахима Іллі Мороховського повноцінним входом у полемічне літературне життя краю. Усі його починання у справі поширення унійної ідеї в Україні знайшли відображення у полемічних творах, які стали своєрідним свічадом світоглядних позицій єпископа. Ще до прийняття чернечого постригу та ієрейських свячень сповнений молодечого запалу він виступив на захист унії з працею «Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiej od Kościoła Rzymskiego i kto był tego przyczyną», яку видав друком дещо пізніше – у 1622 році в Замості. У відповідь на «Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, tejże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna» Мелетія Смотрицького (Вільно, 1610) Ілля Мороховський виступив із богословським трактатом «Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej», який був виданий також у Вільні 1612 року. Відомий його переклад з грецької на польську мову твору «Życie Św. Ignacego, patriarchy carogrodzkiego», який вийшов друком у Замості 1621 року. Цьому ж авторові приписують (Сірчинський, Вагилевич та інші) працю полемічного та історичного характеру «Relacja o zamordowaniu okrutnym … Jozafata archiepiskopa połockiego» (Замость, 1624).

У лютому 1631 року, будучи вже важко хворим, владика Йоахим Мороховський написав заповіт, у якому наклав легати на школу, братство і лікарні у Володимир-Волинську. З приводу немічного стану Мороховського король Сигізмунд III призначив адміністратором Володимир-Волинської єпархії Йосифа Вельяміна Рутського. Йоахим Ілля Мороховський відійшов із життя 19 березня 1631 року і був похований у Володимир-Волинському соборі.

Письменницьку діяльність Мороховського, з огляду на малу кількість виданих творів, дехто з дослідників схильний вважати за епігонську (за взірець слугував Петро Скарга) та не варту більшої уваги медієвістів. Ці твердження не мають під собою жодних підстав, оскільки, як попередньо уже було згадано, унійні письменники мали на меті створити один цілісний полемічний концепт на захист Східної Церкви з Римом, а тому старалися не відходити від загальноприйнятих полемічних канонів. Окрім цього, творчість Йоахима Іллі Мороховського до сьогодні не була ніким детально опрацьована у літературознавчому плані. Єдиним коротким конспектом творів унійного єпископа можна вважати розділ про Мороховського у дослідженні Івана Вагилевича «Польські письменники-русини» («Pisarze polscy Rusini») [13]. Серед польських літературних критиків творчістю Йоахима Іллі Мороховського займався Людомир Беньковський. Однак у вітчизняному літературознавчому середовищі не існує жодного монографічного дослідження чи принаймні серйозної наукової публікації на тему польськомовного доробку Володимир-Волинського єпископа Мороховського.

Серед кількох праць цього автора на особливу увагу заслуговує «Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa». У вступній частині вміщена посвята королівському канцлеру Леву Сапєзі із зображенням герба дому вельможі та латинського емблемату з його описом. Передмова сповнена концептів, побудованих на біблійних образах. Письменник описує світло правди і справедливість, яка цінна, немов щире золото. Протиставлені їм і концептично обіграні фальш і темрява – наклепи, якими Церкву випробовують, наче вогнем, очищаючи її з полови. Смотрицького автор апології називає Псевдологом, а не Ортологом, перефразовуючи, згідно з полемічним образотворенням, його псевдонім, поданий у «Треносі». Далі в тексті зустрічаються й інші перефразування імені опонента: не Теофіл, а Теомах; не Ортолог, а Порнолог.

Вдалою цитатою до «Парегорії» став відомий на той час вірш Анджея Лєховіча – звертання до фальші.

Додатковою передмовою, згідно зі встановленими зразками побудови богословського трактату, є «Передмова до читача», яка продовжує діалогічний характер полемічного дис-

курсу. Мороховський представив дві матері, які породжують зовні подібних до себе дочок. Першою з них є поблажливість, яка заслуговує на погорду, друга натомість – це гірка правда, яка породжує гнів і ненависть, проте не втрачає власної гідності. Про все це не лише віленські громадяни, а й німі стіни волати повинні – стверджує греко-католицький єпископ.

Автор полемічного писання дорікає Мелетієві Смотрицькому в тому, що замість істинної Східної Церкви він виставив перед усім світом жінку, яка виховувалася у корчмі, пов'язану із пекельною безоднею.

Мати-Церква у творі Мороховського своїми чеснотами відповідає материнському образу в «Треносі» Смотрицького: вона лагідна і тиха, сповнена любові та братерства, охоча до поєднання, покірна і хоча має в своєму лоні різні віровизнання, об'єднана римським духовним верховенством, себто папською владою.

Мотиви написання полемічного трактату Іллі Мороховського, як стверджує сам автор, – благочестиві й повчальні: «Aczkolwiek mędrzec napomina abyśmy nie odpowiadali głupiemu według głupstwa jego / wszakże tenże pozwala odpowiadać żeby się sobie niezdał mądrim» [10, 1].

„Парегорія" складається з одинадцяти розділів, кожен з яких є відповіддю на полемічні тези, викладені Мелетієм Смотрицьким у десяти розділах. Вони оригінальні, а не ідентичні, хоча й відповідають усім вимогам апологічного викладу.

У першому розділі «Zawstydzenie mniemanej Cerkwie / która się matką być mianuje» осуджено лемент Матері-Церкви, який подано у першому розділі «Треносу» Смотрицького. Опонента звинувачено в тому, що у нього «Anioł ciemności / w światłości Anioła przemienia» [10, 2]. Натомість справжня Церква, яку заснував сам Христос, страждала у переслідуваннях на початку своєї історії і наприкінці своїх днів теж повинна страждати. У цьому ствердженні автор трактату переходить до апокаліптичних мотивів. Церква «jako palma im większe ciężary ucisku na nie kładzione byli / tym się więcej bujnością podnosiła: i rozlaniem krwi synów swoich dziwnie się płodna stawała» [10, 9–10].

До цього Мороховський наприкінці розділу долучає профетичні мотиви: «A tak jako Jeremiasz Prorok wołał na Jeruzalem / tak ja wołać dla upamiętania twego na cię nieprzestanę» [10, 15].

У Мелетія Смотрицького другий розділ був присвячений Іпатієві Потієві, якого православні то гнівом, то лагідністю прагнули повернути у лоно ортодоксійної православної церкви. Відповідно до структури «Треносу» Ілля Мороховський пропонує увазі читачів другий розділ «Парегорії»: «Upominanie zwiedzonych synów / mniemanej Wschodniej Cerkwie». З одного боку, письменник засуджує фальшивих ієреїв та ченців, з іншого, прославляє вірних синів Західної Церкви, які «z młodości swojej / poczynają nosić jarzmo na ramionach swoich» [10, 27]. Він висловлює надію, що в майбутньому в греко-католицькому середовищі сформується нове покоління священиків, непорочне та інтелектуально підковане.

Найбільше уваги у «Парегорії» присвячено питанню верховенства Папи Римського як безпосереднього послідовника традицій святого Петра. Обговорене воно у третьому («O władzy i zwierzchności świętego Apostolskiej stolice Rymskiej»), четвертому («Odpowiedź na zarzut Nila Cabasille» – про непомильність папської науки), п'ятому («Dowód krótki iż Biskup Rzymski prawem Bożym na przełożeństwo Piotra ś. wstępuje»), шостому («O doczesnym pokoju kościoła świętego / i ozdobie / z osobliwego przejrzenia Bożego zrządzonej») і сьомому розділах. Усі вони підпорядковані одній біблійній думці: «Azasz Apostoł nie mówi / iż niemasz władzy tylko od Boga?» [10, 67]. Водночас у цій об'ємній частині праці автор продовжує тему фальшивих священиків: «… śmiele z Prorokiem [Esaja 56] o nichmówić możemy. Stróżowie ślepi wszyscy / nieumieli wszyscy / psi niemi szczekać niemogący» [10, 66]. Можливо, таке велике зацікавлення саме папським верховенством виникло під впливом безпосереднього навчання Іллі Мороховського у Римі.

Гучне питання Filioque («O pochodzeniu Ducha Świętego»), розглянуте Мороховським у восьмому розділі, і відповідає традиції католицької Церкви: «Syn jest także bez początku / bez przyczyny / nie rodzony / i sam z siebie Bóg / względem istności» [10, 119], «Nie moje to są wymysły / ale własne słowa Augustyna świętego / który stąd dowodzi / iż ojciec i Syn / nie są dwa początki Duchowi świętemu / ale jeden» [10, 132]. Окрім Августина, полеміст посилається на Єпіфанія, Григорія з Ниси, Бернарда та інших отців церкви.

Дев'ятий розділ богословського трактату Мороховського присвячений прісному та квасному хлібу під час Євхаристії («O materiej Sakramentu Eucharystiej świętej / to jest / o przasnym i kwaśnym chlebie»). Подібно до Петра Скарги, Ілля Мороховський називає шість

найважливіших причин, чому Римська Церква визнає євхаристійний хліб у прісному вигляді. Усі ці докази побудовані на біблійних фрагментах. Натомість не знаходимо у праці «Парегорія» окремого розділу про недоцільність причастя під двома постатями – хліба і вина, що виразно вказує на те, що в цих речах греко-католики дотримувалися східних звичаїв і у відправленні літургії загалом переймали спадкоємництво Отців Сходу.

Десятий розділ «Парегорії» («O Czyśćcu») став відповіддю на сьомий розділ «Треносу» Мелетія Смотрицького. Автор полемічної праці на захист унії підтримує думку про існування чистильного вогню, вважаючи відповідником цього вчення православну науку про митарства душі після смерті: «albo jako naszy prawowierni Słowianie mówią mytarstwa / w których się oczyszczają» [10, 194].

Наприкінці праці, в одинадцятому розділі «Obrona zwierzchności Papieskiej / i odpowiedź na Antitheta Pseudologowe» Мороховський підводить підсумки полеміки, узагальнюючи попередньо розглянуту ним богословську проблематику. Як бачимо із самої назви розділу, автор знову ж таки першочергово у роль відводить аргументації на захист Римського верховенства. Додатково він підтримує позицію про збереження целібату католицьких священиків. Цей авторський суб'єктивізм, який не знайшов відображення в історії греко-католицької Церкви, викликаний безпосередньою приналежністю Мороховського до чернечого способу життя.

Можна стверджувати, що за своїм апологетичним стилем викладу і богословською наповненістю праця «Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa» стоїть на одному рівні з кращими полемічними зразками свого часу. Точність висловлювань, наявність теологічних та біблійних цитат, історичне підґрунтя, з одного боку, а також риторична манера висловлювань, поетичність мовлення, багатство образо творення, з другого, піднесли Йоахима Іллю Мороховського до рангу справжнього літератора і митця.

«Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiej od Kościoła Rzymskiego i kto był tego przyczyną. Przy tym krótkie a prawdziwe opisanie prawdziwego ósmego soboru powszechnego» має більше точок зіткнення зі стилем Петра Скарги, та це знаходить своє пояснення в історичності викладеного матеріалу, який не може бути літературно обіграний. З науковою ретельністю Мороховський відсилає читачів до подій перших християнських синодів, на яких було затверджено Символ віри і до часів перших єресей, які призвели до розколу єдиної Христової Церкви. Проте за своєю структурою праця не відходить від загальноприйнятих риторичних канонів, про що свідчить посвята Томашу Замойському, Київському і Книжинському воєводі, Передмова до читача тощо.

Цікавим є посилання на науку Аристотеля, завдяки якій полеміст обігрує назву своєї праці («zacny Philozoph Aristoteles, taką o tym Sententią napisał. Omnes homines natura scire desiderãt. Czego gdy człowiek dostąpi, natychmiast rozum jego, w duscursach swoich ukoiwszy się, tym się contentuje» [9, 1]) і вказує на мету її виникнення («Pisze Aristoteles w Polityce swojej / iż ci / którzy nie są wiadomi Historiej / to jest dziejów przeszłych / są zawsze dziećmi: i takowych za niegodne bydź poczyta / aby byli przypuszczeni do sprawy Rzeczypospolitej» [9, 3]).

Ілля Мороховський, подібно до інших прибічників унії, подає перелік причин церковного розколу. Таких причин, на його думку, є чотири:

1) «Diffidentia Rusi naszej / iż są takiego mniemania … że za tym zjednoczeniem w wierze powszechnej / ogułem we wszystkich obrządkach / wschodniej Cerkwi zwykłych / odmiany się boją» [9, 30b];

2) «Druga przyczyna / Ołuda zdradliwa hæretycka» [9, 31];

3) «Trzecia przyczyna / Z niektórych oziębłych Katholików / albo raczej Machiawelskich polityków» [9, 30-31b];

4) «Czwarta i ostatnia przyczyna / Wolny do tego państwa przyjazd / i pomieszkanie świebodne» [9, 32];

Як бачимо, письменник глибоко індивідуалізує історичний матеріал, надаючи йому значення суспільного памфлету.

У «Дискурсі» Мороховського знаходимо описи, які перегукуються з фрагментами «Парегорії», що в черговий раз засвідчує авторську ідентичність. Бачимо це в цитуванні Геннадія, Константинопольського патріарха, який писав про причини падіння Царгорода, описі пророчого сну матері Фотія ще до його народження, представленні проблеми іконоборства тощо.

Праця Мороховського «Relacja o zamordowaniu okrutnym … Jozafata archiepiskopa połockiego» – це один із видів житійних писань, яка, поряд із похоронними проповідями та релігійно-політичним епістолярієм, становила невід'ємну ланку полемічного дискурсу в Укра-

їні. Подібно, як у біографії Мелетія Смотрицького, виданій Яковом Сушою, основні факти життєпису подано з метою навернення читачів на бік унії з Римом. Основою для виникнення цього твору стала мученицька смерть у Вільні Йосафата Кунцевича, греко-католицького архієпископа. Ілля Мороховський, свіжими слідами цієї трагедії, описує її як очевидець, додаючи творові емоційного забарвлення з огляду на свою приналежність до унійного табору полеміки. Необхідно пригадати, що саме ця подія стала переломним моментом у долі Мелетія Смотрицького, який перейшов на бік греко-католиків і потім у своїх полемічних писаннях ревно відстоював католицькі погляди.

Можемо зробити висновок, що полемічні твори Йоахима Іллі Мороховського характеризувалися жанровою та стилістичною різнорідністю і були написані у дусі тогочасного католицького канону, початок якому поклав Петро Скарга. З аналізу полемічних праць Мороховського випливає, що вони сповнені індивідуалізації, почасти навіть суб'єктивізму, а тому повністю оригінальні, позбавлені епігонства і становлять багатий матеріал для подальших літературознавчих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Історія української літератури. Т. VI. – К.: Ін-т л-ри НАН України, 1995. – 708 с.

2. Кралюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К.: Укр. центр духовн. культури, 1997. – 191 с.

3. Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. Ч. II. – Рим; Торонто: Вид. ОО. Василіан, 1978. – 447 с.

4. Яременко П. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К.: Наук. думка, 1986. – 160 с.

5. Bieńkowski L. Morochowski Eliasz, imię zakonne Joachim // Polski Słownik Biograficzny.– Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, PAN, 1976. – T. XXI. – S. 777–778.

6. Frick D. Meletij Smotryc'kyj.– Cambridge; Massachusetts: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1995. – 395 p.

7. Łużny R. Nurt okcydentalistyczny we wschodniosłowiańskiej myśli religijnej przed i po Brześciu // Краківські Українознавчі Зошити. Т. V–VI. – Краків: Вид. "Швайпольт Фіоль", 1997. – 497 с. – С. 19–29.

8. Łużny R. Od metropolity Izydora do metropolity Piotra Mohyły: nurt prozachodni w myśli religijnej dawnej Rusi // Warszawsie Zeszyty Ukrainoznawcze / Red. St. Kozaka. Zeszyt 4–5. – Warszawa: UW, 1997. – 533 s. – S. 59–65.

9. Morochowski H. Discurs o początku rozerwania Cerkwie Graeckiej od Kościoła Rzymskiego i kto był tego przyczyną. Przy tym krótkie a prawdziwe opisanie prawdziwego ósmego soboru powszechnego. – Zamość: Drukarnia Akademicka, 1622. – 33 s.

10. Morochowski H. Paregoria albo utulenie uszczypliwego Lamentu mniemanej Cerkwie Świętej Wschodniej zmyślonego Theofila Orthologa.– Wilno: Drukarnia Leona Mamonicza, Typographa J. K. M., 1612. – 225 s.

11. Skarga P. O jedności Kościola Bożego 1577 (1610) // Skarga P. Kazania przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o różnych rzeczach wszelakim stanom należących.– Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka, 1610. – 779 s. – S. 294–381.

12. Smotrycki M. Threnos, to jest Lament jedynej Ś. Powszechnej Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z objaśnieniem dogmat wiary. pierwszej z Greckiego na Słowiański, a teraz z Słowiańskiego na Polski przetłumaczony przez Theofila Ortologa, tejże Świętej Cerkwie Wschodniej Syna / M. Smotrycki. – Wilno, 1610 // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / M. Smotrycki ; [introd. by D. Frick]. – Ukrainian Research Institute of Harvard University. – 805 p. – P. 1 (1)–235 (220).

13. Wagilewicz D. J. Pisarze polscy Rusini.– Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – 318 s.

УДК 821.161.2.09 Франко

Ольга ЗЛОТНИК-ШАГІНА
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІВАН ФРАНКО – ДОСЛІДНИК ПОЕМИ СЕБАСТІЯНА КЛЕНОВИЧА «РОКСОЛАНІЯ»

У статті досліджено інтерпретацію Іваном Франком поеми Себастіяна Кленовича «Роксоланія» у контексті українського Ренесансу. Доводиться, що твір належить до українсько-польського літературного контексту.

Ключові слова: *Іван Франко, Себастіян Кленович, поема «Роксоланія», українсько-польський літературний контекст.*

In this article the interpretation of poem «Roxolanija» of Sibastian Klenovich in the context of Ukrainian Renaissance by Ivan Franko is investigated. It is proved that this poem is belong to Ukrainian-Polish literature context.

Key words: *Ivan Franko, Sibastian Klenovich, poem «Roxolanija», Ukrainian-Polish literature context.*

W artykule ***zbadano interpretację poematu Sebastiana Klonowicz «Roksolania» wykonaną przez Iwana Frankę w kontekście Renesansu ukraińskiego. Dowiedziono, że utwór należy do ukraińsko-polskiego kontekstu literackiego.***

Słowa kluczowe: *Iwan Franko, Sebastian Klonowicz, poemat «Roksolania», ukrainsko-polski kontekst literacki.*

Тривалий час спадщина Івана Франка залишалася як не повністю опублікованою, так і вивченою достатньою мірою тільки в окремих аспектах. Зокрема, це стосується тих робіт ученого, які не відповідали позиціям заідеологізованої радянської науки. Наприклад, лише 1993 року у збірнику Інституту НАН України «Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст.» за редакцією О. Мишанича була опублікована через багато років після першого виходу у світ написана польською мовою праця І. Франка «Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть». Дослідження було перекладено українською мовою цього ж року В. Крекотнем. Для розуміння українського Ренесансу та поеми «Роксоланія» як її видатного твору ця праця має стратегічно важливе значення. Слід наголосити, що окремі аспекти увеї проблеми вивчалися у працях О. Гнатюк, В. Литвинова, О. Мишанича, Д. Наливайка, М. Сулими та ін. Натомість новизна статті полягає у тому, що тут вперше аналізується бачення І. Франком поеми Себастіяна Кленовича «Роксоланія» у контексті українського літературного Ренесансу. Завдання дослідження полягає у тому, щоб показати через інтерпретацію Франком цієї поеми його бачення українсько-польського літературного контексту.

У статті «Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть» І. Франко наголошує на тому, що у духовному житті Південної Русі XVI століття з'являється багато явищ, які дають підстави говорити про цілком новий період в історії української літератури. Це чинники політичного і цивілізаційного характеру, зокрема «винахід друку і запровадження друкарень на Русі, реформація і пропаганда протестантизму в Литві й Південній Русі, об'єднання Литви і Русі з Польщею в один політичний організм, завершене вікопомним актом Люблінської унії, падіння Константинополя, завойованого турками, а отже – ослаблення духовних і церковних візантійських впливів, натомість щоразу потужніші впливи науки і мистецтва Заходу на Литву і Русь, які приходили через торговельні стосунки, через подорожі шляхетських синів за кордон на навчання, через приїзд до краю зарубіжних учених і митців; нарешті, контрреформація, з одного боку католицька […], а з другого – православна» [2, 345]. Традиційно прийнято вважати, що саме ці чинники знаменували початок доби Ренесансу як у Європі, так і в Україні. Література поступово охоплює широкі верстви населення, стає виразником їхніх духовних потреб і цінностей. Вчений цілком правомірно наголошує на тому, що Люблінська унія була по-різному сприйнята українцями і поляками. Так, для русичів вона стала актом обмеження національної самостійності, для поляків – проявом політичної мудрості. Франко ставить собі за мету дати об'єктивний аналіз цієї історичної події. Врешті він приходить у своїх роздумах до того, що Люблінська унія стимулювала розвиток церковно-релігійних братств, друкарень, військово-політичної організації – козаччини, зародження театру, розвиток мистецтв, архі-

тектури, музики, малярства. При цьому Франко зауважує: «Не збираюся твердити, що все те спричинила Люблінська унія, вважаю, однак, що ця унія дуже великою мірою підготувала цей поступ, зрівняла для нього ґрунт, уможливила його аналогічно до того, як колись завоювання Римом східного світу уможливило [там] розвиток науки і величезну еволюцію в царині етики й релігійних вірувань» [2, 347].

Вагоме і принципове значення у цій праці має полеміка Франка з істориком літератури Омеляном Огоновським. Аналізуючи його працю «Коротка історія літератури руської» (1886), що через рік була надрукована як «Історія літератури руської», Франко критикує тезу Огоновського про те, що руська література до «Енеїди» Івана Котляревського не була власне національною, не відповідала потребам і почуттям руського народу. Він категорично не погоджується з тезою опонента про те, що до «Енеїди» у руському письменстві панувала доба темряви, єдиним проблиском у якій була поема «Слово о полку Ігоревім». Франко вважає, що такий підхід дослідника зумовлений перш за все його хибним розумінням поняття «національна література». Іван Якович послідовно не погоджується з тезою Огоновського про те, що єдиним критерієм національності є мова, дискутує з його думкою про те, що твір, мова якого найбільше наближена до мови простого народу, є найбільше національним і повинен зайняти у літературі видатне місце. З огляду на такий підхід Огоновський назвав до «Енеїди» Котляревського найвидатнішим твором «Слово о полку Ігоревім». Франко виходить із того, що «література є водночас духовним харчем для всіх мас народу і виквітом їхнього духовного життя» [2, 344]. Власне, дослідник стоїть на тому, що мова не може бути єдиним критерієм ролі та значення певного твору в літературному процесі. Він, оцінюючи художні тексти, говорить, що вони можуть бути написані різними мовами, зокрема латиною, польською, головне – їхня тематика, розуміння авторами Русі-України як своєї Вітчизни, а також патріотизм. Саме останній чинник Франко вважає вирішальним для того, аби визначати місце певного твору в історії національного письменства.

Поема Себастіяна Кленовича «Роксоланія» належить до найбільш помітних явищ українсько-польського літературного контексту доби Ренесансу. Написаний латинською мовою та опублікований 1584 року у Кракові, твір відіграв важливу роль у системі українсько-польських літературних взаємин, увійшовши до золотого фонду обох літератур, засвідчивши їх приналежність до європейського Відродження.

Нині в українській літературознавчій науці остаточно доведено приналежність до національного культурного простору авторів неукраїнського походження, що писали про Україну. Саме їм вдалося часто глибше і проникливіше зафіксувати і передати особливості звичаїв, побуту, менталітету українців, що були непомітними для самих автохтонних жителів. Таких авторів у науці називають «літературними фактами пограничч», зокрема українсько-білорусько-польського, українсько-польського та ін. Ці визначення письменників літературних пограничч, в основному, ґрунтуються на фактах функціонування територіальних історичних спільнот, зі складу яких поступово починають вирізнятися протонаціональні угрупування. Представники здебільшого домінуючих у віджилих історичних спільнотах етнічних груп мають консервативні настрої, виходять зі спільного історичного минулого. Водночас вони виявляють свої відмінності від більшості населення. Відтак, художнє відтворення помічених особливостей стає не лише фіксацією нової етнокультурної групи, а й своєрідною літературною «легітимізацією», підставою для узаконення свого права на існування у межах певної нації. Франко щодо цього пише: «Українська природа, український народ, українська історія такі багаті, що здавна показували великий вплив на другі народи, виразились і в літературах польській, російській, в одну і в другу вносячи багато елементів оживляючих, доконуючи в одній і в другій великих і важливих реформ, – мали ж бо вони показатись немічними і малими тільки на власному ґрунті, у власній літературі. […] Та сама любов до України, котрою проймалися не раз люди чужі, зайшлі (згадаймо тільки поляка, родовитого мазура Кльоновича, автора латинської поеми «Roxolania») […], не менше живо палала в серцях самих українців і була головним джерелом зародження і зросту української літератури в мові народній» [3, 193-194]. Франко прямо не говорить про національну приналежність поеми «Роксоланія». Але з викладених ним теоретичних положень та аналізу тексту твору можна зробити висновок про те, що Франко стоїть на позиції обстоювання наявності міжлітературних контекстів. Зокрема, він визнає існування українсько-польського літературного контексту, до якого і належить ана-

лізований твір. Отже, «Роксоланія» є пам'яткою української латинськомовної літератури.

Поему «Роксоланія» Себастіяна Кленовича присвячено «найщедрішому і найяскравішому сенатові преславної громади львівської», тобто Україні. Загалом це твір про Україну, її звичаї, природу, міста. Він адресує свій твір тим, хто нічого не знав про Україну. Образ Роксоланії-України тут постає як величний і сповнений пташиного співу ліс. Українська земля захоплює автора, вона йому не чужа. Він послідовно називає її нашою, своєю, протиставляючи грецький Парнас горам рідної землі. Кленович наголошує, що тут можуть оселитися музи, щоб звеличити рідну землю. Важливо для автора, що на Русі вже поселилася муза історії Кліо. Іван Франко як знавець і дослідник українського фольклору наголошує на його значних впливах на поему. Також важливе місце він приділяє історичній традиції, вважаючи, що розмова про сучасне вимагає знання минулого. Франко наголошує, що Себастіян Кленович на зразок польських істориків, зокрема Яна Длугоша, багато говорить про історичне минуле, щоб проникнути у суть сучасного. Його ґрунтовний екскурс в історію свідчить про знання давніх літописів. Тобто, автор добре обізнаний як з українським фольклором, так і з національною літературною традицією. Це зайвий раз свідчить про прагнення самого автора інтегруватися у національний літературний контекст, бути його частиною, розвивати попередню традицію і дивитися вперед.

Особливо велику увагу приділяє Себастіян Кленович опису міст Києва і Львова. Будучи католиком, він схвально оцінює спрямованість русичів на православну віру. Русь для нього є окремим етнічним цілим. Важливо, що автор зовсім не пише про поляків, він фактично не мислить Русь як складову Речі Посполитої. Про походження Кленовича Франко нічого не говорить. Але він близький до думки тих дослідників, які вважають, що Кленович належить до роду вірменів українського походження. Автор виявляє глибокий патріотизм і синівську відданість щодо України. Йому болить, що ідеї Ренесансу слабо доходять сюди. З метою інтегрувати Русь у Європу, він своїм твором прагне розповісти світові про Русь. В. Шевчук щодо позиції автора зазначає: «Роксоланія» – це ніби відгук радості блудного сина, який повернувся на рідну землю і щасливий од того, що її бачить. Він хоче її прославити, розповісти про неї» [6, 156].

І. Франко, досліджуючи місце і роль «Роксоланії» у літературному процесі України, у статті «Король балагулів: Антін Шашкевич і його українські вірші» писав: «Те, що історики польської літератури привикли називати «українською школою» […] виявляється при ближчім догляді верхом значної гори, що осяяна сонцем видніється здалека, але направду здвигається над значним числом поменших пагорбів і творить немов ефективне закінчення довгого гірського пасма, якого початки губляться десь у сутінках XVI віку. Від «Panoszy» Папроцького та «Роксоланії» Кльоновича тягнеться неперервним рядом у польській літературі описування та оспівування України, української природи, українських панів, навіть козаків […] та важніших подій української історії […]. І вже в тих давніх віках можна бачити дві течії в тім польсько-українськім письменстві. Маємо письменників, що пишуть про Україну по-польськи і по-латині, та маємо й таких, що пробують писати по-українськи» [3, 113]. Так Франко наголошує на тому, що українська література доби Ренесансу творилася різними мовами, зокрема латиною. З огляду на чітко визначені теоретичні засади, Франко визначає роль і значення поеми «Роксоланія» для української літератури як «перші сліди заняття южноруською національністю у нас» [3, 32]. Хоча ці «перші сліди» припадають на «сутінки XVI віку», тобто його кінець, Франко стверджує тезу про діахронічне тривання літератури та усної народної творчості від найдавніших часів, вважаючи за необхідне розвивати тему «Роксоланії» у контексті лекцій з етнографії курсу історії української літератури тематичним блоком «Перші записи южноруських пісень XVIII віку. Перші їх друки» [3, 32].

Такий підхід є цілком закономірним з огляду не лише на тематичну спорідненість матеріалу, а й через те, що поема Себастіяна Кленовича була і залишається першою відомою на цей час латинськомовною публікацією про українців та Україну, якщо не враховувати «Judicium pronostion» Юрія Дрогобича – канонічної першої друкованої книги України, що так само була створена латинською мовою.

Говорячи про полімовний комплекс творів літературного національного процесу як явище цілком природне та історично вмотивоване, Франко закономірно вважає найбільш питомою для вираження українського світовідчуття і менталітету саме українську мову. Тому робить дуже багато перекладів із чужих мов як наукових розвідок із різних галузей, так і художніх творів різних епох, які вва-

жає за необхідне ввести до культурного обігу в Україні. Очевидним є те, що Іван Якович не міг залишити поза увагою «Роксоланію». Франко переклав українською мовою уривок із цієї поеми, в якому описано місто Львів [1]. Перша публікація цього перекладу відбулася у складі читанки для дітей, для якої вчений її готував. Слід наголосити, що дослідник виходив із того, що формування свідомості індивіда відбувається саме у дитячому віці, що саме шкільні підручними та відповідний рівень їхньої підготовки визначають майбутнє людини зокрема і нації загалом. Вчений М. Білик написав про переклад Франка: «Франко перекладає дистих за дистихом, віддає авторові думки і образи, дає нам Кльоновіца. Переклад Франка не лише тим цінний з літературної точки зору (по прочитанні першого дистиху чується Франко), але й віддає думки автора з філологічною точністю. […] Франко перекладає розміром вірша оригіналу, елегійним дистихом. Перекладає, очевидно, образи, а не слова, тому й переклад виходить вірний. Прекрасний знавець латинської мови, він відчуває найтонші відтинки значення слів і вміє віддати вірно думку оригіналу» [1, 186]. Слід наголосити, що мова Франкового перекладу є фактично живою, народною, багатою, містить також низку діалектизмів. Франко інтуїтивно відчув і максимально передав настрій автора, дух латинського елегійного дистиха українською мовою. Сучасні дослідники, роблячи переклади поеми «Роксоланія», звертаються перш за все до перекладу І. Франка.

Отже, І. Франко задовго до сучасних відкриттів науки історії літератури довів тезу про те, що український літературний процес XVI століття, який нині прийнято називати епохою Ренесансу (Відродження), представляють твори, що були написані не лише українською, а й іншими мовами, зокрема латиною. Такою пам'яткою є поема Себастіяна Кленовича «Роксоланія». Твір входить до українсько-польського літературного контексту і репрезентує художні взаємовпливи між двома народами, обмін літературними традиціями та естетичним досвідом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білик М. Й. «Роксоланія» С.Ф. Кльоновіца. Латинська поема XVI ст. про Русь. Генезис, переклад і літературно-історичний коментар поеми. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. – Львів, 1950. – 190 с.

2. Франко І. Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К., 1993. – С. 342-372.

3. Франко І. Король балагулів: Антін Шашкевич і його українські вірші // Франко І. Видання творів у 50 т. – Т. 35. – К., 1983.

4. Франко І. Нові праці про Україну // Франко І. Видання творів у 50 т. – Т. 28. – К., 1983.

5. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Франко І. Видання творів у 50 т. – Т. 41. – К., 1983.

6. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI-XVIII століть. У двох книгах. Книга перша. Ренесанс. Раннє Бароко. – К., 2004.

УДК 821.162.1(091)

Michał KURAN
Uniwersytet Łódzki

PROBLEMATYKA UKRAIŃSKA W TWÓRCZOŚCI MARCINA PASZKOWSKIEGO

Artykuł przynosi nowe informacje o biografii Marcina Paszkowskiego. Poeta jest Małopolaninem, który kształcił się i żył w Krakowie, podróżował do Inflant, nigdy nie był na Ukrainie, a pisząc o jej sprawach opierał się na relacjach różnych osób oraz tekstach literackich. Był życzliwy wobec Rusinów, wykazywał zrozumienie dla ich spraw. Przegląd wątków ukraińskich objął następujące teksty: „Ukraina od Tatar utrapiona", „Podole utrapione", „Rozmowa Kozaka zaporoskiego z perskim gońcem", „Dzieje tureckie", „Bitwy znamienite…" (1620), „Chorągiew sauromacka w Wołoszech". Ponadto autor odrzuca przypuszczenie K. Estreichera przekształcone w pewnik przez D. Virskiego, jakoby „Traktat de ofensivo bello" został napisany przez M. Paszkowskiego.

***Słowa kluczowe**: Marcin Paszkowski twórczość, Marcin Paszkowski biografia, poezja okolicznościowa, literatura polska historia XVII wiek, problematyka ukraińska, utwory o autorstwie niepewnym.*

У статті містяться нові факти з біографії Марціна Пашковського. Поет народився в Малопольщі, навчався і мешкав у Кракові, подорожував до Інфлянт, ніколи не був в Україні, а пишучи про неї, спирався на спогади різних людей та літературні тексти. Він був приязно налаштований до русинів, розумів їхні проблеми. У статті розглядаються українські мотиви у таких творах, як: „Ukraina od Tatar utrapiona", „Podole utrapione", „Rozmowa Kozaka zaporoskiego z perskim gońcem", „Dzieje tureckie", „Bitwy znamienite…" (1620), „Chorągiew sauromacka w Wołoszech". Автор відкидає припущення К. Естрейхера, перетворене в аксіому Д. Вірським, про те, що „Traktat de ofensivo bello" був написаний М. Пашковським.

***Ключові слова**: Марцін Пашковський творчість, Марцін Пашковський біографія, вірші з нагоди, польська література історія XVII століття, українська проблематика, твори невстановленого авторства.*

The following article gives new information about Marcin Paszkowski's biography. The poet was born in the Małopolska region. He learned and lived in Kraków and traveled to Inflanty. Paszkowski never was in Ukraine but in writing about its matters, he based his information on accounts from different people and on literary texts. Paszkowski was friendly for the Ruthenians, he understood their problems. The article gives a review of Ukrainian themes in the following texts: "Ukraina od Tatar utrapiona", "Podole utrapione", "Rozmowa Kozaka zaporoskiego z perskim gońcem", "Dzieje tureckie", "Bitwy znamienite…" (1620), "Chorągiew sauromacka w Wołoszech". The author rebuffs K. Estreicher's supposition, which D. Virski turns into the certainty, that "Traktat de ofensivo bello" was written by M. Paszkowski.

Key words: Marcin Paszkowski's literary output, Marcin Paszkowski's biography, occasional verse, Polish literature, history, XVII century, Ukrainian problems, works about doubtful authorship.

Problematyką ukraińską i sprawami kozackimi w twórczości Marcina Paszkowskiego zajmowali się dotąd badacze ukraińscy począwszy od Michajło Wozniaka [3, 141–161], poprzez Rostysława Radyszewskiego [23, 76–80], Dmytro Virskiego [1, 55–57, 60,72, 180, 242], Walerego Szewczuka [5, 38–50] po Wołodymira Pilipienkę [4, 11–18]. W polskich pracach wątek ten nie budził dotąd zainteresowania. W ogóle twórczość Paszkowskiego była dotąd słabo rozpoznana w polskich badaniach historycznoliterackich[1], była też traktowana marginalnie przez polskich historyków[2]. Paszkowski budził zainteresowanie najczęściej jako plagiator, autor „Dziejów tureckich", tłumacz „Sarmatiae Europae descriptio" Gwagnina, wreszcie autor utworów okolicznościowych poświęconych wojennym zmaganiom Rzeczypospolitej z przeciwnikiem tureckim i tatarskim, jak też moskiewskim; był znany jako autor dialogu pasyjnego. Dawni badacze formułowali na temat jego dokonań zazwyczaj krzywdzące oceny, nie wnikając w warsztat literacki poety, jak i w kontekst sytuacyjny twórczości. Cały czas w mocy pozostaje postulat W. Pilipienki, że twórczość Paszkowskiego wymaga przebadania. Starając się wypełnić tę lukę, przygotowuję rozprawę poświęconą pisarstwu poety.

Tematyka ukraińska i sprawy kozackie obecne są przede wszystkim w wierszowanej publicystyce okolicznościowej poświęconej zmaganiom z Tatarami i Turkami. Wypowiedzi przyjmują formę ekshorty, lamentu lub relacji wojennej, mamy też swego rodzaju encyklopedię wiedzy o Oriencie, jaką stanowią „Dzieje tureckie". Ciekawym przypad-

1 Najwięcej miejsca jak dotąd twórczości poety poświęcił J. Nowak-Dłużewski [15]. O dokonaniach Paszkowskiego pisali ponadto B. Baranowski [6, 76–79], R. Ryba [24, 47–58], M. Kuran [12, 29–52; 13, 359–369; 11, 21–44].

2 W próbie całościowego omówienia obrazu Kozaczyzny Włodzimierza Mokrego, zabrakło właściwie miejsca dla twórczości Paszkowskiego. Autor wymienił w przypisie jedynie „Chorągiew sauromacką w Wołoszech". Zob. [14, 70–90].

kiem jest „Rozmowa Kozaka zaporoskiego z perskim gońcem" – to przykład zainteresowania opinii publicznej w Rzeczypospolitej ideą ogólnoświatowej krucjaty antymuzułmańskiej. Temat krucjaty państw chrześcijańskich pojawił się także w „Posiłku Bellony słowieńskiej na odpór nieprzyjaciołom Krzyża Świętego w roku 1620" w perspektywie wojny mającej na celu odzyskanie Ziemi Świętej.

Na wstępie zaznaczyć należy, że Paszkowski pochodził najprawdopodobniej z położonej w okolicach Krakowa Paszkówki (powiat szczyrzycki), że brał udział w wojnach w Inflantach pod koniec XVI i w początku XVII wieku. W Inflantach zapewne poznał poeta Aleksandra Gwagnina, jak też wiele znaczących osób, którym później dedykował swoje utwory. Poza tym najpewniej nie podróżował, a sprawy, o których pisał, znał z drugiej ręki, z relacji świadków i publicystyki. Przekazy te, mające charakter rękopiśmiennych lub drukowanych nowin, bardzo często stanowią podstawę merytoryczną i stylistyczną wypowiedzi Paszkowskiego[3].

Od roku 1608 prawdopodobnie do śmieci, która nastąpiła w lub po roku 1621, przebywał poeta w Krakowie. Nie znamy miejsca pochówku. Był Paszkowski na pewno do roku 1615 sługą zamkowym na Wawelu (do śmierci burgrabiego Jana Płazy). Listy dedykacyjne rejestrują kontakty z wieloma osobami. Nazwiska możnych, którym dedykował swe prace, pokazują krąg osób, w jakim się obracał, sytuują go także geograficznie. Trudno na podstawie listów dedykacyjnych stwierdzić trwalszy związek z którymś z mecenasów, ponieważ każdemu ofiarował poeta tylko po jednym utworze[4]. Znajdujemy natomiast świadectwo bliższych relacji w okresie między 1583 a 1590 z mieszczańską rodziną Młodziejowskich. Poeta w liście do Jacka Młodziejowskiego dziękował za opiekę, jakiej doznał od jego rodziców. Na pewno był Paszkowski związany z kręgiem osób wspierających krakowskich jezuitów (D. Barzi, A. Sapieha, St. Lubomirski), być może sam należał do Bractwa Miłosierdzia.

Mimo że był Paszkowski Małopolaninem, miał zrozumienie dla spraw ukraińskich, jak też wielokrotnie okazywał sympatię wobec Kozaków. Problematyka ukraińsko-kozacka sytuuje się wszakże zazwyczaj na marginesie w wypowiedziach poświęconych zmaganiom Rzeczypospolitej z najazdami tatarskimi i tureckimi.

Poeta dostrzegał i szanował zróżnicowanie etniczne ludów i społeczności zamieszkujących Rzeczpospolitą. Jako odrębną grupę widział ruską szlachtę i magnaterię, osobno też postrzegał Kozaków z Zaporoża, których podziwiał zwłaszcza za odważne, wręcz brawurowe akcje skierowane przeciw osadom i miastom na wybrzeżu tureckim.

Paszkowski jest autorem 17 utworów, problematyka ruska pojawiła w następujących sześciu: „Ukraina od Tatar utrapiona"; „Podole utrapione"; „Dzieje tureckie"; „Rozmowa Kozaka Zaporoskiego z perskim gońcem"; „Bitwy znamienite" (1620); „Chorągiew sauromacka w Wołoszech". Mamy tu utwory dotyczące w całości problematyki ukraińskiej, jak również takie, w których sprawy ruskie stanowią jeden z wielu elementów wypowiedzi.

W „Ukrainie od Tatar utrapionej" (1608), jak też w stanowiącym jej zmodyfikowaną redakcję z myślą o aktualizacji „Podolu utrapionym" (1618), wzywał Paszkowski szlachtę i magnaterię ruską do obrony własnej prowincji przed najazdami tatarskimi. Odwoławszy się do biblijnej przypowieści o miłosiernym Samarytaninie, pokazywał obojętność mieszkańców na zagrożenie turecko-tatarskie. Pozbawioną obrony prowincję ochraniać musi wojsko kwarciane. By silniej przemówić do świadomości ruskiej szlachty, posłużył się poeta prozopepeją. Do synów przemawia matka Ukraina, błagając ich o pomoc, zachęcając do działania. Podała jako przykład męstwa dokonania przodków, wyliczyła w tym celu konkretne rody magnackie (Boratyńscy, Strusowie, Wiśniowieccy, Pretwicze, Zbarascy Ostrogscy, Rożyńscy). Enumeracją posłużyła się upersonifikowana Matka-Ukraina ponownie, wymieniając rody, do których adresowała apel o działanie:

Jestci niemało was cnych miłośników,
Którzy wpędzicie w las tych rozbójników,
Jest siedm wojewód Ukraińców samych,
Jest dosyć książąt i ja nieco mam ich
W swoim okręgu; są i starostowie,
I oni zdawna waleczny mężowie.
Gulscy, Potoccy, Tęczyńskie panięta,
Z mężnym Ostrogskim, Rożyńskie książęta.
Z Czartoryskiemi książęta, Zbarascy,
Z Wiśniowieckiemi potężni Zasławscy,
Z Strusem, z Pretwiczem, mężni Herbortowie,
Nuż z swoją szlachtą różni powiatowie;
Do tego gdy się koronny lud ruszy,
Z Bożej pomocy niedługo rozproszy
Ten sprosny naród; marnych bisurmańców…
[22, w. 77–91]

3 Zagadnieniem tym zająłem się w referacie pt. „Marcin Paszkowski i jego książki czytane oraz publikowane" wygłoszonym podczas konferencji „Między księgami. Badania literackie nad dawną książką" Uniwersytet Śląski, Katowice 13–15 października 2010.

4 Poeta dedykował utwory: Piotrowi Tylickiemu, Dorocie Barzi, Andrzejowi Sapieże, Samuelowi Dembińskiemu, Stanisławowi Lubomirskiemu, Adamowi Stadnickiemu, Hieronimowi Łaskiemu, Pawłowi Żembruskiemu, Marcjanowi Chełmskiemu, krakowskiej rodzinie Delpacich, Andrzejowi Łapińskiemu, Jackowi Młodziejowskiemu oraz jakiś zaginiony utwór przedstawicielowi rodziny Hornostajów.

Przywołane słowa poświadczają zamiar odróżnienia wojsk ruskich i koronnych, dowodzą, iż poeta miał świadomość odmienności terytorialnej i etnicznej mieszkańców Ukrainy. Tak stan rzeczy przedstawiał się w roku 1608. Nieco inaczej było już w „Podolu utrapionym", gdy poeta apelował do wszystkich Sarmatów o obronę Podola i pozostałych województw ruskich. Przywołał już nieco inny zespół nazwisk bohaterów, którzy zasłużyli się w walce dla ojczyzny (Ostrogscy, Rożyńscy, Strusowie, Zasławscy, Zbarascy, Jan Tarnowski, Jarosław Łaski):

Przytoż, o sławni męstwem Sarmatowie,
Gdyż tak waleczni wyszli z was wodzowie;
Idzcie torem ich, a Ojczyznę miłą
Zdobcie radą swą i społeczną siłą.
[…]
Lecz gdy wy spólnie, Sarmatowie mężni,
W swej mocnej zbroi staniecie potężni;
Nieprzyjaciołom swoim dacie dawnym
Odpór potężny męstwem swoim sławnym.
[20, w. 177–180, 185–188]

Posługując się określeniem „Sarmatowie" Paszkowski myślał o wszystkich nacjach zamieszkujących Rzeczpospolitą, nie tylko o Polakach.

„Podole utrapione" odmalowuje jedynie ogólną złą sytuację związaną z najazdami tatarskimi w roku 1618. Nie ma tu konkretów. Nawet obraz cierpiącej w niewoli ludności jest tylko reminiscencją z wcześniejszych wypowiedzi poety.

Świadomość odrębności etniczno-kulturowej ludności kozackiej jest szczególnie silnie obecna w „Rozmowie Kozaka zaporoskiego z perskim gońcem". Uczestnicy dialogu Kozak, Pers i Więzień spotkali się w pobliżu granicy Rzeczypospolitej na terenach ukrainnych. Pers komplementował bohaterstwo Kozaków zadających Turkom dotkliwe straty, zarazem informował o sukcesach na wojnie persko-tureckiej. Pierwsze zdanie pokazuje jednak świadomość przynależności państwowej Kozaków do Rzeczypospolitej. Kozak oburza się, iż ktoś inny śmie przynosić nowiny do Korony Polskiej, o których w dodatku on może nie wiedzieć:

Odkul jediesz mołojcze. *Pers.* Z perskiej krainy,
Niosę Koronie Polskiej wesołe nowiny.
KOZ. Sczo nesesz za nowiny? Czy my nie wiedaiem,
Sczo się i w Turcech deiet i tam my bywajem.
[21, w. 1–4]

Kozak dowodzi pośrednictwa swej nacji w kontaktach z Turcją całej Rzeczypospolitej. Zarazem fakt, iż bohater posługiwał się językiem ruskim przekonuje, iż poeta chciał zaznaczyć odrębność etniczną Kozaków, pokazać ich także jako autonomiczny, aktywny podmiot w kontaktach Rzeczypospolitej z Turcją.

Ponadto pamiętać należy, iż Małopolanin Paszkowski skierował utwór do szlachty powiatu krakowskiego zgromadzonej na sejmiku w Proszowicach. Chciał im przedstawić sytuację panującą na odległym pograniczu zapewne po to, by wpłynąć na uchwalenie podatków z myślą o obronie.

Również w „Dziejach tureckich" obecny jest wątek kozacki. Już w liście dedykacyjnym wspominał poeta Ruś jako krainę mlekiem i miodem płynącą, obfitującą w bydło i zboże. Obraz obyczajów kozackich znajdujemy w rozdziałach 6 i 7 ks. I. Główny bohater utworu, Jakub Kimikowski, wyrwawszy się z niewoli tatarskiej dołączył do Kozaków podejmujących wyprawy na wybrzeża tureckie. Paszkowski rozpoczął tę opowieść od pochwały Zaporożan:

W rok potym Kimikowski uciekł do Kozaków,
Do onych zaporożskich walecznych junaków.
[19, 18]

Następnie dowodził poeta, iż Kimikowski służył Kozakom wiadomościami wywiadowczymi na temat lokalizacji koszów, planowanych miejsc napadów, rozmieszczenia siedzib, przechowywania dobytku, przetrzymywania zdobyczy, miejsc przepraw i wybieranych szlaków przemarszu. Służyć miał bohater w oddziałach Bohdana Mikoszyńskiego, brać udział w przygotowywaniu zasadzek przy Białej Krynicy oraz Kamień Zatonu (s. 18). Odnotował także Paszkowski uczestnictwo w wyprawie morskiej pod Białogród zakończonej zdobyciem okrętu tureckiego. Miał również wylądować bohater na wyspie Hadieczów Ostrów, gdzie żyły ptaki zwane babami, większe od łabędzi. Następnie wziąć udział w zdobyciu dwu galer wiozących półtora tysiąca więźniów. Miał też mieć Kimikowski swój udział w rozbiciu Tatarów z zasadzki na przeprawie u Borhuna i u Olchów. Poeta opisał w zarysie sposób przygotowania takiej zasadzki. Wspomniał też, że najłatwiej rozbić oddział tatarski powracający ze zdobyczą.

Relacjonując opowieść o Końskiej Wodzie, ujawnił poeta swoją nieznajomość spraw kozackich. Przyznał się, iż jego relacja pochodzi z drugiej ręki, stanowiąc zapis czyjejś opowieści. Wymieniając progi Dnieprowe poeta wyliczył sześć i potem stwierdził:

Kodak, Woron, Bohatyr, Surski i Zabora,
I Bajdak, a siódmego że stamtąd nie wczora,
Nie może w pamięć przywieść ten, co mi powiadał,
Ja też nie wiem, bom miedzy Kozaki nie siadał.

Jednak doszedłem potym od kogo inszego:
Nienasuciec jest hasło porohu siódmego.
[19, 21]

W „Dziejach tureckich" znajdujemy także opis obyczajów kozackich charakteryzujący ich tryb życia:

A jeśli chcemy wiedzieć kędy przebywają
Kozacy czasów pewnych i gdzie spoczywają?
Wszabelnikowej Wietce lub na Zborowskiego
Położeniu zimują lub Rożyńskiego.
Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstają,
Tędy do Czartomłyka stamtąd uciekają.
Albo do Bazawłoka, a dobytki swoje
I konie w Tomanowce mają, bo tam boje
Nie bywają, stamtąd zaś, gdy robactwo wstaje,
Ustępują na lato w swe zwyczajne kraje
Do Chortyce, na skałę wielką; a zaś skoro
Do Czerwonych Gór; i tak jak miejsca swe
znają,
Tak się też na nie, czasów pewnych przenaszają.
Żywność ich Salamacha i orzechy wodne,
Ktemu zwierz rozmaity, ryby wielopłodne,
Od których jako wieprze w swych oboziech tyją,
Bo i zimie, i lecie nad wodami żyją.
[19, 22]

Poeta w ten sposób przybliżał także tę nieco egzotyczną dla odbiorcy z Korony społeczność ruską obok opisu obyczajów tatarskich i tureckich.

Paszkowski pokazał też łatwość, z jaką Kimikowski zasymilował się z Kozakami. Dowodzi to otwartości tej społeczności wobec przybyszów:

Zażywając fortuny swej spólnie z Kozaki,
Mając tam serce z niemi i umysł jednaki,
Puścili się na morze. […]
[19, 23]

Nie przemilczał poeta także cierpień, jakich doznawali Kozacy, gdy zostali wzięci do niewoli przez Tatarów. Niepowodzeniem zakończył się napad na posłów moskiewskich wiozących daninę dla chana. Wprawdzie Kozacy wycięli orszak i przejęli skarby, jednak napotkali na silny oddział tatarski:

Wracali się na miejsca swe z zdobyczą wielką,
Których nazad idących pod nadzieję wszelką
Do dziesiątka tysięcy Tatar obskoczyło,
Gdzie szczęście koło swoje opak obróciło.
Tam naszych poimano wiele, którym męki
Okrutne zadawano, trapiąc ich przezdzięki,
Między któremi też był Oliwka i Pniowski
Poiman i z niemi ten Jakub Kimikowski.
[19, 23]

Poeta w ślad za relacją informatora pokazał, iż identyfikuje się ze społecznością kozacką, dostrzega, mimo odrębności kulturowej, wspólnotę tej grupy mieszkańców Rzeczypospolitej z pozostałymi.

Z pochwałą działań kozackich na terenie tureckim spotykamy się w opisujących tzw. klęskę cecorską „Bitwach znamienitych tymi czasy na różnych miejscach mężnych Polaków i nieprzyjacioły Krzyża Świętego" (1620). Poeta wysławiał męstwo armii Żółkiewskiego, która skutecznie opierała się nawale tatarskiej i tureckiej, wycofując się z Mołdawii spod Cecory. Uległa jednak, z powodu braku jedności, przy granicy Rzeczypospolitej pod Mohyłowem.

Przedstawił poeta podejmowane przez urzędników Rzeczypospolitej nieskuteczne próby obrony, przeplatając z opisem lamentu ludności cywilnej cierpiącej napady tatarskie. Poetycką relację z najazdu po klęsce mohyłowskiej dopełnia prośba do Boga o lepsze nowiny. Swego rodzaju odpowiedź stanowią zamieszczone niżej a zapisane prozą „Nowiny świeże z Ukrainy". Referują przebieg niedawnego odwetowego najazdu kozackiego na wybrzeża tureckie: „Kozacy zaporoscy teraz świeżo, siedm miast tatarskich i tureckich splandrowali i prawie wniwecz obrócili, mianowicie Tehyniją, Sorokę, Bender, Ocaków, Kiliją, Menderę i Białogród. Które było więtsze niż Kraków. W tym mieście trzysta dział tureckich wzięto i wszystkie więźnie chrześcijańskie wyzwolono.

Potym drudzy towarzysze ich wielkim pędem udali się na Morze, gdzie na galery tureckie napadszy, Turki pogromili, skarby, zdobycz, strzelbę i korzyść wszelaką odebrali. Więźniów chrześcijańskich wyswobodzili. Boże daj, by takie w Wołoszech, na Podolu i nad Niestrem nowiny sie dały słyszeć, jako tam dalej. Stamtąd prosto biorą się Kozacy, aż pod Hellespont, ku Konstantynopolu. W czym serca im dodaje kontentacyja w konstytucyjej teraźniejszej z sejmu warszawskiego opisana. A oni chcą stolicę Ismaelową i wszystko bisurmaństwo wniwecz obrócić. Do czego im Boże dopomóż" [17, k. C].

Zwraca uwagę znaczny zasięg akcji odwetowej, zróżnicowany charakter podejmowanych działań. Zarysowemu przedstawieniu przedsięwzięcia towarzyszy pochwała męstwa kozackiego. Poeta pokazał, iż mołojcy reprezentują odczucia wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej, zwłaszcza Rusi. Wyobrażał sobie, iż działania z morza mogą być na tyle znaczące, że zachwieją potęgą otomańską czy wręcz ją zniszczą. Unicestwienia przez Kozaków potęgi tureckiej życzył sobie poeta najbardziej. Odnotowujemy tu zatem pozytywną ocenę „chadzek" kozackich na wybrzeża Morza Czarnego, pochwałę męstwa uczestników, docenienie sukcesów, które postrzegać chciał poeta jako zemstę za doznane krzywdy przez ludność na ziemiach ruskich.

Jak wiadomo, duże znaczenie, jeśli nie decydujące, miał udział wojsk kozackich pod dowództwem Piotra

Konaszewicza-Sahajdacznego w wojnie chocimskiej w roku 1621. Paszkowski docenił ów wysiłek w ostatnim swoim utworze, wydanej w tym samym roku „Chorągwi sauromackiej w Wołoszech". O Kozakach wspomniał trzykrotnie: odnotowując ich udział w zmaganiach, chwaląc zasługi bojowe, jak też informując o nagrodzie, jaką otrzymali w postaci łupu.

W prezentacji oddziałów biorących udział w wojnie:

Tamże taborem Lisowczycy swojem
Stali, co w Niemcech słyną mężnym bojem.
W bok Zaporoscy, o których coś bają,
Że ci junacy dziewięć duszy mają.
[18, w. 17–20]

Kozaków widzimy jako równoprawnych uczestników batalii chocimskiej. Postrzega się ich jako ludzi o szczególnej żywotności, na pół legendarnej sile bojowej. Ich obecność w szeregach, podobnie jak lisowczyków, świadczy o zgromadzeniu najlepszych sił Rzeczypospolitej.

Wkład Kozaków w zwycięstwo, godny pochwały udział w zmaganiach przedstawił Paszkowski następująco, włączając w opis działań innych ugrupowań wojskowych:

Działa burzące i armatę wszelką,
Na polski obóz wywiódł z mocą wielką —
Wprzód na Kozaki, na Zaporożany,
Na Królewica i Wielkopolany,
Tam Polak mężny w szczęściu zażył mocy,
Raz po raz pięćkroć, gdzie z Bożej pomocy
Z sławą potomną, despekt jest oddany,
Który był naszym od zdrajców zadany.
Zaporożanie tam w pomocy byli,
Którzy gdzie mogąc Turki siekli, bili,
W obóz wpadali, tryumf odnosili,
Pogany prawie ze wszech stron trwożyli.
[18, w. 97–108]

Według relacji Paszkowskiego Turcy uderzyli najpierw na oddziały kozackie i wojska królewicza Władysława Wazy oraz wielkopolskie. Poeta podkreślił szczególne męstwo Kozaków, pokazał ich nadzwyczajną ruchliwość, dynamikę działań podejmowanych w wielu miejscach i niespodziewanie. Ich aktywność i niemożność przewidzenia, w którym miejscu uderzą, budziła strach u przeciwnika.

Koniec wojny to powrót do domu, opłakiwanie zabitych, dzielenie się zdobyczą wojenną, tryumf zwycięzców. Udziałem Kozaków stała się, według poety, przede wszystkim zdobycz wojenna:

Polacy wszyscy w cale się wrócili,
Turcy podwakroć sto tysiąc stracili
Ludu swojego; chorągwie i działa
Kozacka horda do siebie pobrała.
Tak Tryumf został, przy Polakach mężnych
W szczęście i w zbroje, i w męstwo potężnych.
[18, w. 163–168]

Turcy opłakiwali poległych, Polacy (tu chyba jako synonim wszystkich nacji biorących udział w wojnie chocimskiej) cieszyli się z odniesionego sukcesu. Uznać należy, iż poeta docenił proporcjonalnie udział i zaangażowanie Kozaków w batalii.

Dostrzegł Paszkowski odrębność kozackich formacji wojskowych, odmienność taktyki walki, autonomiczność przyczyn, dla których stanęli obok regularnych oddziałów polskich i litewskich. Docenił także Paszkowski kozacki wysiłek militarny.

W „Kronice Sarmacyjej europskiej" Aleksandra Gwagnina w przekładzie M. Paszkowskiego znajdujemy księgę poświęconą Rusi, a w niej charakterystykę Kozaków zaporoskich. Mimo że w stanowiącej podstawę przekładu łacińskiej wersji „Sarmatiae Europae descriptio" nie znajdujemy księgi na temat Rusi (należące do niej miasta omawiane są w księgach poświęconych Koronie i Litwie), trudno jej autorstwo w polskiej, zmodyfikowanej wersji przypisać Paszkowskiemu. Nie ma podstaw, by uznać go nawet za autora wszystkich uzupełnień tekstu. Wszelkie bowiem własne wypowiedzi sygnował albo kryptonimem „M. P." (jak w przypadku stemmatów herbowych w kilku księgach), albo podpisywał nazwiskiem „Marcin Paszkowski" (jak w wypadku wiersza opisującego zdobycie Smoleńska w 1611 roku). W „Kronice Sarmacyjej europskiej" znajdujemy pochwałę militarnych możliwości Kozaków w postaci uwag poświęconych ich wypadom na terytoria tureckie i odniesionych tam sukcesów, jak też historię Iwana Podkowy. Główny zrąb informacji, kronikarskie „dziś" dotyczy lat 80. XVI wieku[5]. Zarazem jednak działania Kozaków na pograniczu tureckim pokazane zostały jako problem we wzajemnych kontaktach Rzeczypospolitej z Cesarstwem Otomańskim. Paszkowski, jak zauważyliśmy, doceniał możliwości militarne Kozaków, chwalił działania z morza na wybrzeżach tureckich, nie krytykował ich przedsięwzięć.

* * *

Pozostała jeszcze kwestia „Traktatu de offensivo bello" włączanego przez badaczy ukraińskich do dorobku literackiego Marcina Paszkowskiego. Nie przypisywałbym poecie autorstwa tego traktatu, chociaż list dedykacyjny z 15 grudnia 1612 roku podpisany został przez „M. prostaka Szlachcica, z domu Zadora". Wprawdzie pseudonim twórcy su-

5 Późniejszych spraw dotyczy dopisek poświęcony domniemanemu zamordowaniu dziecka przez żydów i uczynieniu z jego ciała relikwii umieszczonych najpierw w Łucku, a później przeniesionych do kościoła jezuickiego w Lublinie w wyniku działań biskupa B. Maciejowskiego [9, ks. 3: „Kronika ziemie ruskiej", s. 40].

geruje, iż mógł to być Marcin Paszkowski – zgadza się zarówno inicjał imienia, jak też przynależność do szlachty posługującej się herbem Zadora, ponadto uwypuklanie własnego nieprzygotowania do pracy literackiej czy wręcz prostactwa. Może ono jednak stanowić sposób przekonania odbiorcy do siebie, jak też do głoszonych poglądów. Autor kształtował swoje koncepcje w oparciu o opinie osób równych sobie stanem i przygotowaniem intelektualnym. Marcin Paszkowski nigdy jednak nie posługiwał się argumentem odwołującym się do prostoty. Wspominał, kierując teksty do mecenasów, o swoim ubogim stanie, a więc pisał o niedostatkach materialnych. Nie był wprawdzie tylko poetą, ponieważ przekładał „Kronikę" Gwagnina, nie zabierał jednak nigdy głosu w sprawach bieżących, posługując się formą traktatu. Ponadto wszystkie znane teksty jego autorstwa są podpisane imieniem i nazwiskiem, jeśli nie na karcie tytułowej, to przynajmniej pod listem dedykacyjnym. Twórca dbał zawsze o umieszczanie swoich personaliów. Opisana praktyka nie przesądza oczywiście o tym, że „Traktat" nie został przez „Marcina Paszkowskiego z Paszkow." napisany. Bowiem właśnie sięgnięcie po nietradycyjną formę wypowiedzi oraz głoszenie niepopularnych poglądów mogło wymagać ukrycia nazwiska. Być może twórca, dzięki przekładowi popularnej „Kroniki" Gwagnina, zyskał taką sławę („Traktat" ukazał się przecież wkrótce po ogłoszeniu tłumaczenia), że jako autor był w sumie dość łatwy do zidentyfikowania. Dzięki temu, że jego nazwisko nie padło, mógł wyprzeć się autorstwa. Twórca i drukarz, którego imienia również nie znamy, unikali niebezpieczeństwa procesu lub innej formy represji.

Również śledząc poetykę listu dedykacyjnego nie można na tej podstawie uznać Marcina Paszkowskiego za autora „Traktatu de offensivo bello", mimo nawet, iż w końcowej części adresu zawiera życzenia, co było właściwe poetyce listów dedykacyjnych poety. Pod względem struktury odbiegają jednak owe życzenia od formuł używanych przez Paszkowskiego. Nie stosował on też w listach kilku egzemplów, jak szlachcic herbu Zadora. Unikał Paszkowski nadmiernej erudycji, choć nie była mu ona całkiem obca. Natomiast w liście poprzedzającym „Traktat", jak też w „Przedmowie do Czytelnika", odnajdujemy liczne przykłady erudycji. Ponadto szlachcic z domu Zadora chlubił się swoim pochodzeniem oraz przede wszystkim, dystansował się od wykonywania zawodowo zajęć literackich. Napisał bowiem w „Przedmowie": „Bo ja inszą robotą z łaski P. Boga, stanowi i wiekowi memu przystojną, a nie retoryką się zabawiam; a do tego nie tak *phrasim*, jako potrzebę samę R. P., aby jako naporządniej była wyrażona, upatrowałem […]" [26, k. B3]. Mimo że był Paszkowski zawodowym żołnierzem – weteranem wojen inflanckich oraz sługą zamkowym, gdy wielkorządcą zamku krakowskiego był Jan Płaza [10, 777] – drugim jego znaczącym zajęciem było uprawianie sztuki pisarskiej. Możemy wręcz uznać Paszkowskiego za zawodowego literata. Nigdy też nie popisywał się on swą przynależnością stanową.

Autorem mógł być natomiast inny Paszkowski, również trudniący się zajęciami wojskowymi, na co wskazuje merytoryczna zawartość „Traktatu". W gronie domniemanych autorów winien znaleźć się na przykład Piotr Paszkowski, burgrabia krakowski w latach 1611–1618 [27, poz. 957, s. 182, 250], albo inna osoba należąca do rodziny pieczętującej się herbem Zadora. Mógł to być ktoś z rodziny Lanckorońskich, Wodzisławskich, Chrząstowskich, Brochowskich [16, 315–319].

Kwestię autorstwa „Traktatu" analizował również S. Estreicher w pracy poświęconej zagadnieniu pacyfizmu w Polsce XVI wieku. Zdaniem badacza sama przynależność do wspólnoty herbowej nie może przesądzać o autorstwie. Pochwałę dwóch arian, Jakuba Sienińskiego i Mikołaja Kazimierskiego, uznał badacz za dowód związków autora „Traktatu" z tym ruchem religijnym i jego poglądami ideowymi. Podobnie projekt opodatkowania stanu duchownego postrzegał jako bliski poglądom arian. Z kolei sam pomysł reformy armii, jak też uznanie wojny za konieczność, zdają się dowodzić ewolucji przekonań członków tej wspólnoty wyznaniowej. S. Estreicher nie był w stanie potwierdzić takiej zmiany stanowiska w innych źródłach [8, 15–16]. Uznał ponadto, że autor „Traktatu" sympatyzował z obozem antykrólewskim, który wywołał rokosz Zebrzydowskiego [7, 72–73; 8, 15]. Zatem jego poglądy byłyby sprzeczne z sympatiami Paszkowskiego. Poeta jawi się jako zwolennik polityki obozu antyrokoszowego, sympatyk obozu królewskiego. Ponadto w czasie, gdy opublikowany został „Traktat", czyli na przełomie roku 1612 i 1613, ofiarował Paszkowski „Dyjalog albo Rozmowę" Dorocie Barzi, protektorce jezuitów, a więc nie mógł jednocześnie głosić poglądów ariańskich.

Trudno zatem zgodzić się z Dmitro Virskim, który przypisał „Traktat" Marcinowi Paszkowskiemu wyłącznie w oparciu o wyrażone w nim poglądy na temat Rusi [2, 87, 89, 207]. Badacz nie wziął bowiem pod uwagę wątku konfesyjnego, jak też poglądów politycznych autora, zwłaszcza sympatii do obozu antykrólewskiego. Zdanie D. Virskiego podziela także W. Pilipienko, analizujący jego myśl

jako wyraz poglądów poety na sprawy obronności obszaru Ukrainy [4, 14–15].

Tezę, jakoby „Traktat" był autorstwa Paszkowskiego, zakwestionowano uprzednio również w „Słowniku pseudonimów pisarzy polskich" oraz w „Bibliografii literatury polskiej „Nowy Korbut" [25, 519].

* * *

Małopolski poeta dostrzegał odrębność językową, obyczajową i kulturową Kozaków. Cenił ich dokonania militarne, odwagę i męstwo, które zachwalał swoim współczesnym. Respektował także swoistość terytorialną ziem ruskich (pisał o Podolu, które jest częścią Ukrainy), dostrzegał odrębność etniczną szlachty i magnaterii ruskiej (zwłaszcza należącej do rodów książęcych). Nie wspominał natomiast o różnicach religijnych między szlachtą i ludnością polską, litewską i ruską. Pozytywna opinia Paszkowskiego o kozaczyźnie była zgodna z ówczesnym jej obrazem, który zaczął ulegać zmianom na niekorzyść dopiero kilka lat po wojnie chocimskiej [14, 70–80].

W swoich przedsięwzięciach literackich starał się Paszkowski zachęcać Rusinów należących do różnych stanów do wzięcia na swoje barki odpowiedzialności za obronę nie tylko Ukrainy, ale wręcz całej Rzeczypospolitej przed najazdami tatarskimi i tureckimi. Pośrednio oskarżał ich o zbyt małą aktywność wojskową, co powodowało konieczność angażowania do obrony Ukrainy wojsk kwarcianych i ludności koronnej.

Poeta nie oskarżał Kozaków o prowokowanie najazdów tatarskich i tureckich wyprawami na Morze Czarne. Taką sugestię znaleźć możemy natomiast w „Kronice" A. Gwagnina. Tymczasem Paszkowski podziwiał i chwalił Kozaków za ich przedsięwzięcia bojowe. Postrzegał ich jako cenną siłę militarną niezwykle ważną w strukturze obronności Rzeczypospolitej, czemu dał wyraz zwłaszcza w „Chorągwi sauromackiej w Wołoszech". W „Bitwach znamienitych" i „Dziejach tureckich" chwalił przedsięwzięcia kozackie służące osłabieniu potęgi tureckiej.

Swoją wiedzę o Rusi kształtował poeta z perspektywy Krakowa. Nie znajdujemy w jego utworach świadectw pobytu na Ukrainie, udziału w działaniach zbrojnych toczących się na tym terenie. Znał poeta sprawy ruskie z drugiej ręki, z relacji uczestników i świadków. Swoje apele formułował z perspektywy polityki zamku krakowskiego, uwzględniając zarazem dramatyczne przeżycia i rany psychiczne ludności porywanej do niewoli. Wyrażał Paszkowski niepokój związany z zagrożeniem turecko-tatarskim, z najazdami pustoszącymi żyzne i dostatnie obszary Rusi. Pragnął bezpieczeństwa i stabilizacji dla mieszkańców tych ziem, co tożsame było z potrzebą wzmocnienia całej Rzeczypospolitej trojga narodów.

LITERATURA

1. Вирський Д. Околиця Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). – Київ, 2007.

2. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Київ, 2008.

3. Возняк М. Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру // Записки Наукового Товариства імені Шевченка". – Т. 147. – 1927.

4. Пилипенко В. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // „Сіверянський літопис". – 2008. – Nr 5.

5. Шевчук В. „Розмова Козака запорозького з перським гінцем" Мартина Пашковського і її історичний контекст // „Пам'ять століть". – 1997. – Nr 3.

6. Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku. – Łódź, 1950.

7. Estreicher K. Bibliografia polska. – T. 34. – Z. 1. – Kraków, 1951.

8. Estreicher St. Pacyfizm w Polsce XVI wieku // „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny". – 1931. – Z. 1.

9. Gwagnin A. Kronika Sarmacyjej europskiej. – Kraków, 1611.

10. Kowalska H. Płaza Jan // Polski słownik biograficzny. – T. 26. – Wrocław, 1981.

11. Kuran M. „Chorągiew sauromacka w Wołoszech" Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii chocimskiej z 1621 roku // „Acta Universitatis Lodziensis – Folia Litteraria Polonica". – 2008. – T. 10.

12. Kuran M. Losy i doświadczenia turecko-tatarskie Jakuba Kimikowskiego w epickiej próbie Marcina Paszkowskiego pt. „Dzieje tureckie" // „Napis". – 2005. – Ser. XI.

13. Kuran M. Pogranicza dobra i zła, piękna i brzydoty w siedemnastowiecznych polskich poetyckich relacjach z podróży na muzułmański Wschód // Pogranicza. Materiały z konferencji 8–10 maja 2006 r.. – Łódź, 2007.

14. Mokry W. Obraz Kozaczyzny w piśmiennictwie staropolskim // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej. Red. T. Stegner. – Gdańsk, 1993.

15. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III Waza. – Warszawa, 1971.

16. Okolski S. Orbis Polonus. – T. 3. – Cracoviae, 1645.

17. Paszkowski M. Bitwy znamienite, tymi czasy na różnych miejscach, mężnych Polaków z nieprzyjacioły Krzyża Świętego. W roku teraźniejszym 1620, b. m. dr. [1620].

18. Paszkowski M. Chorągiew sauromacka w Wołoszech, b. m. dr. [1620].

19. Paszkowski M. Dzieje tureckie. – Kraków, 1615.

20. Paszkowski M. Podole utrapione z państwy przyległemi, książąt i panów pogranicznych o społeczny ratunek prosi, b. m. dr. [1618].

21. Paszkowski M. Rozmowa Kozaka zaporoskiego z perskim gońcem. – Kraków, 1617.

22. Paszkowski M. Ukraina od Tatar utrapiona książąt i panów pogranicznych, o ratunek z żałosnym lamentem prosi. – Kraków, 1608.

23. Radyszewśkyj R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Część I: Monografia. – Kraków, 1996.

24. Ryba R. Trzy obrazy niewoli tatarsko-tureckiej w literaturze XVII wieku // „Barok". – 2001.

25. Słownik pseudonimów pisarzy polskich XV w.–1970 r. – T. 4 A–Ż. Nazwiska, oprac. zespół pod red. E. Jankowskiego. – Wrocław, 1996.

26. Traktat de ofensivo bello abo…. wiernego Polaka do wszech obywatelów koronnych podanie i napomnienie rządu w gotowej potężności w Rzeczypospolitej Polskiej ad offensivum bellum…, b. m. dr [1613].

27. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy. Red. A. Gąsiorowski. – T. 4: Małopolska. – Z. 2: Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy. Oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska. Red. A. Gąsiorowski. – Kórnik, 1990.

УДК 821.162.1(091)

Стефан КОЗАК
Варшавський університет

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС ЕПОХИ РОМАНТИЗМУ

У статті аналізується дискурс епохи романтизму в сучасній українсько-польській славістиці.
Ключові слова: *романтизм, дискурс, український, польський.*

In this article the main topic is the analize of the discourse of the romantics in the modern Ukrainian-Polish slavistic.
Key words: romantic period, discourse, Ukrainian, Polish.

W artykule przeanalizowano dyskurs epoki romantyzmu na tle współczesnej ukraińsko-polskiej slawistyki.
Słowa kluczowe: romantyzm, dyskurs, ukraiński, polski.

Дослідження різних аспектів польсько-українського дискурсу епохи романтизму займають почесне місце в сучасній славістиці й становлять показну бібліотеку. Здебільшого, це компаративістичні праці літературознавчого, культурологічного та суспільно-політичного характеру, в яких крізь призму історії, літератури та фольклорно-етнічних особливостей описувано «романтику України», експоновано її міфотворчу силу, пафос волелюбності й боротьби за свободу українського народу, його трагічну долю та ставлення до сусідів, зокрема до поляків і росіян.

Хвиля слов'янського романтичного відродження, хресним батьком якої був Йоган Готтфрід Гердер, чия міфологема, що слов'яни – це миролюбний, рільничий люд, що займає значно більше місця на землі, ніж в історії, припала слов'янам до вподоби і, повіривши у неї, вони за прикладом німців і англійців звернулися до власної історії, культурної спадщини, народних витоків своєї мови, релігії, звичаїв та усього, що свідчить про тотожність народу – як писав Гердер – про його «дух» та «ідею» [1; 10; 16].

Пригадаймо, що цей слов'янський рух проходив під впливом вибуху і наслідків французької революції та американської декларації незалежності. Саме цей контекст, як пересвідчимося згодом, сприяв упровадженню слов'ян на «європейську видівню», прикладом чого може бути (обмежуючись до України) популярність українського гетьмана Івана Мазепи та козакофільський струмінь в європейських літературах епохи романтизму[1].

Представлені зумовлення, тенденції і вимоги становлять добрий фундамент до сформулювання площини культурологічно-історичного дискурсу романтиків навколо кардинальних проблем «слов'янської взаємності», зокрема польсько-української. Початки цих взаємин сягають княжих часів, але щойно доба Козаччини й Запорізької Січі, куди тікала перед панщиною і релігійними переслідуваннями руська людність і бунтівники з суміжних земель, звернула увагу польських і європейських історіографів, інженерів і мандрівників (Боплана, Ляссоти, Петерсона) на феномен Козаччини-Січі, що, пригадаймо, була живим муром Європи, який стримував монголо-турецькі наїзди; саме відтоді героїзм і волелюбність «козацьких лицарів» почали входити в широкий літературний і науковий обіг. По сьогоднішній день не сходить з поля зору дослідників і публіцистів. Хоч у найновіших дослідженнях, зокрема про «українську школу» у польській романтичній літературі, «сипнуло» великою кількістю дискусійних заходів і публікацій – як з боку українського (Р. Радишевський, Р. Кирчів), так і польського (Ст. Маковський, А. Фаб'яновський, С. Козак, М. Яньон). Проте деякі аспекти цього своєрідного дискурсу лишились поза увагою дослідників, а інші вимагають певної коректи[2].

Згадана вище відома дослідниця польського та європейського романтизму і польсько-українського дискурсу (у якому бере активну участь) професор Марія Яньон у своїх останніх книжках («Do Europy – tak, ale razem z naszymi

1 Це питання досліджувало чимало дослідників, зокрема І. Борщак, М. Мочульський, В. Січинський, М. Мацьків, С. Радзевич, Д. Донцов, останнім часом ця тема привернула увагу відомого київського компаративіста Д. Наливайка, див. [6].

2 Зацікавлених цими питаннями відсилаю хоча б до багатотомної видавничої серії кафедри україністики Варшавського університету «Варшавські українознавчі записки» (ред. С. Козак, вийшло 26 томів) та до серії видаваної кафедрою полоністики Київського національного університету ім. Т. Шевченка за ред. Р. Радишевського «Київські полоністичні студії»; пор. також [16].

umarłymi»; «Niesamowita Słowiańszczyzna») всупереч сучасним критичним, а то й нігілістичним, оцінкам саме романтизму та його окремих міфів та легенд деякими публіцистами і дослідниками рішуче наголошує, що не можна позбавляти народу того, що було для нього найцінніше, що будило історичну уяву, скріпляло національну свідомість, живило літературу, стало формою пам'яті, яка повсякчас становить своєрідну «ідею єдності живих з померлими» [13, 6].

Вагомість історичної пам'яті в польсько-українському дискурсі доби романтизму сьогодні Яньон експонує в одному з розділів своєї чудової книжки «Niesamowita Słowiańszczyzna». Отже, вказуючи на історичні факти й процеси та посилаючись на польських і зарубіжних дослідників, вчена констатує, що Козаччина, «вольниця козацька» була невичерпним джерелом української і польської літератури та створювала (характерний для романтичного топосу) простір неймовірної героїчної пригоди і лицарської слави. Не менш важливим для романтичної уяви був, наголошує Яньон, український степ, який насичував сферу літератури таємничістю, колоритністю та своєрідною універсальною безкінечністю. У контексті цих двох просторів і топосів романтики малювали образ козака як людини вільної, сміливої, героїчної, щедро опоетизованої в незрівняних думах і піснях, що становлять квінтесенцію й вершину артизму [14, 168].

Саме думи й історичні пісні були оцим міфотворчим джерелом «романтичної України» – козацької вольниці, образу козака, його коня, неосяжного степу, вкритого могилами і засіяного козацькими й кінськими кістками. Оце і є провідні теми, топос і міфологеми, які проходять крізь дискурс українських і польських (також європейських) романтиків, творячи великий, привабливий та інтригуючий міф України.

Проте лишається дещо осторонь ще один простір польсько-українського дискурсу, якого польські дослідники та Яньон лише принагідно торкалися, а саме суспільної дійсності – панської самоволі й жорстокості, невільничої праці на панщині, злиднів, приниження, глумування, релігійних утисків і переслідувань, отже, усього того, що було реальною дійсністю і що віддзеркалює українська романтична література на чолі з Шевченком і Костомаровим, але що не увійшло в ідилічну картину «романтичної України»[3].

Це найбільш яскраво виявлялося в т.зв. «кресовій міфології», зокрема в публікаціях прихильників ідеї «польських кресів», тобто тих українських земель, де польська цивілізаційна, релігійна й акультураційна місія неначе самотужки включила цю територію у польську історичну та суспільну свідомість. Зрозуміло, що втрата кресів збудила тугу за втраченою Аркадією, за країною, що «пливе молоком і медом»; саме з цього випливає своєрідний ностальгійний «міф кресів», який останнім часом став предметом тривалої дискусії і гострої полеміки, м. ін. автора цих рядків.

Найбільш рішучу позицію зайняв сучасний видатний французький історик Даніель Бовуа у своїх ґрунтовних багатотомних дослідженнях; починаючи з виданої польською мовою в Парижі («Культурою» Гедройця в 1987 р.) праці «Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie», автор аргументовано показує, як кресова міфологія розходиться з жорстокою дійсністю, які жахливі, невільничі стосунки панували в українському селі між паном і селянином, які поневіряння зносив беззахисний український люд, врешті як це можливо, що саме водночас у панських палацах повставали поетично-літературні «гарні легенди і мальованки» [8, 20].

Як пристало солідному історикові, Бовуа не обмежився лише до романтичного міжповстанчого періоду – перегорнув усі важливі українські, польські, литовські та російські архіви, а наслідком цієї копіткої праці стали наступні історичні дослідження, зібрані в один імпозантний том (814 сторінок) під велемовним титулом «Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793-1914» (Люблін, 2005). Ніхто дотепер – крім Бовуа – не здобувся на те, щоб з такою ретельністю і всебічністю описати життя поляків в Україні, їхні стосунки з українцями, а також з повним переконанням твердити, що «в польському мисленні про Україну домінувала ідилічна візія і найкраще треба відразу сказати, що саме це було джерелом катастрофальних стосунків між українцями і поляками» [9, 11].

Власне у цьому контексті хочу звернути увагу на дуже важливий, але, як згадано, призабутий дослідниками аспект польсько-українського дискурсу епохи романтизму. Йдеться про публіцистику, програми і діяльність польських втікачів-емігрантів у Франції, Бельгії, Англії після поразки листопадового антицарського

3 Велемовним доказом цього є творчість Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, «Руської трійці», харківських романтиків.

повстання 1831 р. Головним осередком, де концентрувалася дискусія над причинами поразки повстання, зокрема в Україні, було Польське Демократичне Товариство, яким керував Йоахим Лелевель та Станіслав Ворцель. Треба відзначити, що, знайшовшись на паризькій бруківці, окремі громади Товариства та їхні діячі маніфестували свою рішучу радикально-якобінську революційність. З цього погляду надзвичайно цікаво процитувати заяву громади під велемовною назвою «Умань», надруковану на сторінках газети «Nowa Polska»: «Згадування помилок батьків наших, за які сьогодні вітчизна і ми карані різкою небес, наказало нам прикласти палець до найболючішої рани. Дітям Умані, шляхті, нам належало взяти ім'я цього театру жахів, аби перед небом, вітчизною і людьми понести покірну спокуту за гріхи батьків. Нам належить взяти ім'я Умані, щоб з народом України, народом грецьким укласти союз відродження, союз майбутнього; щоб ми у страшній пам'ятці стерли спільні образи, щоб ми за переслідування народу України, за викликання найстрашніших реакцій, самим ім'ям Умані змили спільну ненависть, замазали криваві пам'ятки» [15, 103][4].

Невже, хочеться спитати, перелом у польській думці про Україну та українців?

Знаменно, що ключовою проблемою у цій переорієнтації польської думки було названо потребу визначення щодо трагедії Умані. Йдеться тут не тільки про акт покори, бажання «спокутувати за гріхи батьків», за обсяг вини шляхти щодо народу України, але й про прихильне ставлення до українців, відкидання тенденційних оцінок шляхетської історіографії щодо України, українських національно-визвольних рухів, асиміляційних процесів, суспільного і релігійного поневолення та польської цивілізаційної місії. Таким чином, йшлося про майбутнє поляків та українців, про їхні взаємні стосунки, про спільну боротьбу з поневолювачем в ім'я незалежності обох народів [22].

На цій дорозі мислення одним із перших був еміграційний радикальний ідеолог і діяч Польського Демократичного Товариства Тадеуш Кремповєцький, котрий разом з Чинським та Сьвєнтославським був «мозком і серцем» товариства «Умань». Саме Кремповєцький у другу річницю листопадового повстання на багатолюдному вічі в Парижі, за яким стояв генерал Лафает, виголосив французькою полум'яну промову, в якій, піддаючи гострій критиці польську шляхту та її згубну для країни політику, зазначив: «Панове, деспотизм царів із найбільшою затятістю знущається над людиною з народу. […] Не думайте, панове, що це огидне ярмо наклали переможці переможеним; не думайте, що пани та раби різняться походженням. […] Коли в XVII ст. католицизм, що підтримувався мечем панів, допік до живого мужньому народові України, його реакція показала гнобителям, чим є народна помста. Тоді й народилися нові Спартаки: Павлюк, Наливайко, що розплатилися за свій відважний опір катуванням, перед яким здригається природа. За їхню смерть незабаром помстився грізний Богдан Хмельницький. […] Любов до свободи проростає в тих масах, де безкарно діє батіг пана і меч царя. Не так давно народ України криваво продемонстрував своє прагнення свободи. Імена Гонти і Дорошенка сьогодні є грозою гнобителям. Прагнення свободи виявляється в сумних жовнірських піснях, в елегійних романсах українця, у спогадах запорізьких козаків» [24, 55-56].

Цитуючи найцікавіші мотиви виступу Кремповєцького, прагну водночас зазначити, що подібним чином після нього виступали Ян Чинський та ксьондз Пуласький, у гостру дискусію на тему причин поразки листопадового повстання залучалися ширші кола. Історичні, народні та релігійні мотиви переплiталися із суспільними; не забували й про найбільш палючу й конфліктогенну проблему – ставлення поляків до України та українців, їх національно-визвольних повстань і боротьби, взаємних польсько-українських стосунків та зумовлень тощо.

Характерно, що ці оцінки й дискурс романтичних емігрантів витікали з досвіду французької революції та сучасної демократичної і громадянської думки Європи. Невипадково, що еміграційна переорієнтація польської суспільно-політичної думки щодо України є однозначно революційною.

Зрозуміло, що в цьому дискурсі справа ревізії власної історії виокремила проблему відсталості краю і суспільства щодо тодішніх демократичних течій і процесів у Європі. Дискусії зі змінним успіхом проводили майже в усіх основних еміграційних осередках. Дискутували також про підготовку конституції, з обов'язковими змінами устрою Польщі. Автором проекту був Станіслав Ворцель. Предметом обговорення була також, і це надзвичайно важливо, ідея федерації народів, що мешкали на території Речі Посполитої[5].

4 Тут і далі переклад власний – *С. К.* Зібрані оригінали див. [16, 227-307].

5 Див. цитовані вище праці, а також [23; 25].

Цим полемічним напрямкам задавала тон еміграційна преса, особливо радикально-демократичні часописи – вже згадувана «Nowa Polska», «Postęp», співредактором якого певний час був – спільно з Чинським – українець Петро Семененко, котрий займався українською проблематикою, а також газета «Północ», яку редагував Шимон Конарський, Ян Чинський і Тадеуш Кремповецький.

Принагідно варто сказати, що власне на сторінках «Postępu» було високо оцінено заслуги українців щодо Польщі й Слов'янщини. Підкреслювалося, що український народ «є серцем слов'янського тіла» і що в майбутній історії йому судилося відіграти велику роль [21]. Натомість на шпальтах «Północy» гідною відзначення є цікава стаття «Про поезію Русі» (ймовірно, пера Семененка або Чинського), в якій, протиставляючи українську епічну поезію народній творчості інших народів, автор підкреслює оригінальність першої, пишучи: «Письменники Русі не пішли шляхом інших народів Європи, залишили збоку школу Гомера та скандинавських бардів, утворили школу нову і абсолютно особливу. Пісні їхні є первинними, бо походять з почуття душі, що дістала натхнення природи; ані Схід, ані Захід у своїх творах не уявляють, що народжувалось на такому тлі або мало такі барви» [19].

Вказуючи на козацько-героїчний характер історичних пісень і дум, автор підкреслює їхній лицарський, волелюбний дух, ідейну функцію і вплив на пробудження свідомості і боротьбу українського народу у його визвольних змаганнях, наслідком чого є, переконаний публіцист, численні «перемоги козаків на суші і на морі», які яскраво показано в «Енеїді» Івана Котляревського. При цьому автор підкреслює, що Котляревський не пішов шляхом Заходу, бо «з «Енеїди» латинської створив «Енеїду» козацьку, повну запалу, гумору і цікавих відомостей про козацький край» [19].

Невипадково, що демократичні кола полістопадової еміграції радо зверталися до козаччини і козацького епосу; вони, як і поети «української школи» на чолі з Гощинським і Словацьким, бачили в ній втілення волелюбних прагнень українського народу, апофеоз козацького героїзму в боротьбі з турецько-татарськими кочівниками. В емігрантському середовищі саме козаччина, а не Річ Посполита, була оплотом християнства в Європі. Хоча свідомість цього факту, а також суспільної та військової ролі козаччини в історії не була поширеною.

Цікавим приводом для популяризації козацької проблематики в міжнародному дискурсі став скликаний Французьким Історичним Інститутом міжнародний Конгрес європейських істориків, який відбувся в Парижі в листопаді 1835 р. Завданням Конгресу був підсумок останніх досягнень європейської науки і культури. Особлива увага приділялась історичним та природним наукам, а також мистецтву. У Конгресі брали участь представники різних народів, а нашу частину Європи і згадані проблеми представили два видатні еміграційні діячі, які презентували два крайні угрупування: революційно-демократичне представляв Ян Чинський, радикальний діяч, публіцист і козакофіл, що був названий «ancien vice-president du club patriotique de Varsovie»; партію Адама Чарторийського представляв (хоча раніше він був членом Польського Демократичного Товариства) активний консервативний діяч, публіцист, плідний прозаїк-козакофіл Міхал Чайковський, названий на Конгресі «un Cosaque» [20, 28].

Звернімося до їхніх текстів. Оригінальність промови Яна Чинського міститься вже у формулюванні теми: «Який вплив мали козаки на літературу, науку, мистецтво і цивілізацію Півночі та Сходу». Цей дослівний переклад з французького оригіналу передає зміст задуму автора. Вихідним пунктом промови була теза, що козаки вже від самої своєї появи на берегах Дніпра утворили спільноту, яка мала республіканські засади і права. Даючи короткий нарис історії козаччини, промовець підкреслив хоробрість і героїзм козаків у війнах з військами ханів, султанів і царів. У цій боротьбі заключили вони союз з поляками, були відданими союзниками, разом перемагали у часи, коли Річ Посполита, якою мудро керував Стефан Баторий, проводила виважену щодо козаків політику. Проте це не тривало довго, оскільки устрій Речи Посполитої, шляхта, магнати та єзуїти довели до зриву порозумінь, викликаючи постійні козацько-польські війни, започатковані повстанням Павлюка і Наливайка. Справжнім бичем божим, як зазначив Чинський, господнім знаряддям помсти за всі кривди, які були завдані козаками, став Богдан Хмельницький. Його перемоги у баталіях похитнули міць Польщі і в результаті стали причиною її падіння [20].

Характерно, що при цьому Ян Чинський окреслює козаків не як варварів і розбійників, а зазначає їхню любов до свободи, мужність і шляхетність. Його хвилює падіння козаччи-

ни, і він не забуває підкреслити, що хоча козацька військова міць занепала, ідея козацької волі й надалі живе в українському народові. Тому поляки, робить висновок Чинський, працюючи над відродженням вітчизни, витягають до козаків братню руку і трактують їх як союзників та «потужний революційний чинник, який відродить Північ і відкине ярмо московської тиранії» [20, 13].

Це дуже відверте, прихильне і конструктивне свідчення переорієнтації польської демократичної думки щодо України. Якщо навіть врахувати певний «якобінський» демократичний радикалізм і молодецько-революційний ентузіазм Чинського, його апологічні й емоційні оцінки та висновки – надто важливим є піднесення промовцем козаччини і лицарських рис козаків. Міжнародне гроно учасників Конгресу, в тому числі численні слухачі-парижани й емігранти різних течій, почули компетентну промову про роль і значення козаччини в історії України, Польщі та Росії. Водночас слухачі могли переконатися, що у ставленні до України в середовищі польської демократичної еміграції стався рішучий перелом.

На відміну від, радше, політичного характеру промови Чинського, Міхал Чайковський свій виступ назвав «Який вплив мали козаки на літературу Півночі та Сходу». Спочатку він зайнявся віддаленою генеалогією «козацького народу», що сягала часів імператора Костянтина Порфірогенета, що розмістив козацьких предків, т.зв. хазарів, на берегах Дніпра, Дністра і Дону. Хоча в цій частині своєї промови оратор продемонстрував кепське знання теми, низка його тез свідчить про некомпетентність і плутанину, проте основна частина роздумів все-таки показує вірне розуміння проблематики.

Ця основна частина була присвячена поезії, передусім козацькому епосові – історичним думам і пісням, їхньому впливові на літературу, зокрема українську, польську і російську поезію. Базова теза, яку автор вишукано підкреслює, це те, що козаки від часів легендарного Бояна мали власну оригінальну народну поезію в період, коли поляки ще наслідували чужу літературу і поезію. Промовець зазначив, що з-під цих впливів польську літературу звільнила (увага) українсько-козацька народна творчість. У цьому плані варто згадати поетів і письменників «української школи» – Анатолія Мальчевського, Северина Гощинського, Богдана Залеського, Юліуша Словацького, Томаша Падуру. Легко здогадатися, що такий підхід був згадуванням і повторенням бурхливої дискусії з-перед 1830 року про народні та історичні джерела польської романтичної поезії. Згадаємо, що в еміграційних колах козакофільські традиції «української школи» продовжував у своїх численних «козацьких» романах саме Міхал Чайковський, Ян Чинський і активний емісар Томаш Єж (Зигмунт Мілковський).

Український народний епос, особливо пісні і думи, а також козацька проблематика, зазначає Чайковський, впливав також на російську поезію. Барви цієї поезії та її козацький дух відбито у поезії Козлова, Жуковського, а «особливо страждальця за свободу Рилєєва», – робить висновок автор, підкреслюючи ще раз роль і значення «впливу козаків та їхньої поезії на літературу слов'ян» [20, 8].

Цей культ козацького епосу в устах Чайковського – консервативного романтика – витікав не тільки з літературних інспірацій (т.зв. романтичної фольклористики та історизму), а й із суспільно-політичних причин, які в історії України, особливо козаччини, так яскраво виявились, і воскресіння яких у справі майбутнього відродження і згоди так прагнув автор «Вернигори». Волелюбні та республіканські традиції козаччини, героїчна боротьба з Півмісяцем і «гнобителями народу», нарешті, польсько-українська згода – ось основні передумови політичного козакофільства Міхала Чайковського, які він представив у своїй доповіді і які запевнили йому прихильне прийняття «Козацьких романів» (1836), а також становили рушійну силу його політично-дипломатичної діяльності на терені Константинополя і Туреччини як представника «Hotelu Lambert» і особисто кн. Адама Чарторіського.

Готуючи еміграційних емісарів до антиросійської політичної діяльності, кн. Адам не приховував, що саме на українців «[…] впали найсуворіші переслідування гнобителів і що саме вони продемонстрували сталість, гідну мучеників. Вже тільки це повинно схилити до них кожне серце. Крім того, багато хто з нас веде від них свій рід і не повинні цього забувати. Отже, шануймо їхні обряди, їхні звичаї, їхню оригінальну мову, що так близька нашій. При цьому наша література увібрала в себе їхні традиційні наспіви і ними оживилася […] Помилки, провини з обох сторін, фатальні непорозуміння розхитали ці прекрасні добровільні ланки, але давні пам'ятки і перекази не втратили своєї сили; помилки вже ніколи не повернуться, а спільні страждання, спільний інтерес

і єдина надія на свободу у згідному братерстві повинні єднати нас тепер міцніше, ніж колинебудь, і про цю важливу правду належить і їм, і нам говорити» [12, 13].

Як довірена особа князя, Міхал Чайковський почав свою нову місію, будучи переконаним, що «московське царство можна розвалити» тим, щоб поставити на ноги козаків Добруджи та України, а також діючи на Чорному морі і Дону (йдеться про донських козаків). Він вважав, що за підтримки Порти треба створити широкий антиросійський блок, до якого швидко приєднаються інші поневолені народи. Водночас Чайковський усвідомлював, що важливою підтримкою у цій акції є пробуджений молодий національний рух України, тобто Кирило-Мефодіївське братство, про що говорилося в еміграційному середовищі та «Hoteli Lambert» завдяки емісарам з Києва – Францішку Духіньському та Зигмунту Мілковському. Отже, невипадково, що в еміграційній пресі в цей час з'явилось багато матеріалів про цей молодий рух і про Україну, а в колі емісарів, особливо в програмі Чайковського, підкреслювалось, що всюди «треба живити, укріплювати і будити козацьку традицію» [12, 108].

Говорячи про молодий український рух, тобто київське братство, польські емігранти либонь пов'язували його з поширеними тоді в Європі рухами «Молода Європа», «Молода Німеччина», «Молода Польща», чия діяльність будила суспільну активність і впливала на розвиток революційної ситуації в Європі в 40-х роках XIX ст. Зрештою, в деяких документах братчиків є згадка, що самі вони початково вживали назви «Молода Україна», не дивно, що наляканий їхньою появою цар Микола I ствердив, що київські конспіратори – це результат «пропаганди з Парижа» [18, 3].

Читаючи «Книги буття українського народу», можна збагнути, що братчики, головно Микола Костомаров, були добре обізнані з ідеями Фур'є, Сен-Симона, Мацціні, знали «Книги народу» Ляменне та, зокрема, «Księgi narodu i pielgrzymstwa» polskiego Адама Міцкевича. Саме «Книги буття українського народу» є інтелектуально і політично інтригуючим по наш день дискурсом польсько-українським, вписаним у ширший європейський контекст. Так Міцкевич, як і Костомаров, включаючись у цей європейський дискурс про майбутнє Європи і людства, стали у першому ряді з тими, чиї ідейно-політичні засади й ідеали мали становити фундамент під будівлю суспільного прогресу, міжлюдського миру і ладу, в тому числі між українцями і поляками.

У прикінцевих параграфах «Книг буття українського народу» читаємо, що Україна лежить у могилі, але не вмерла, «бо її голос, що звав усю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському: «І одізвався той голос України в Польщі 3 maja постановили поляки, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того. І не допустили Польщу до того, і розірвали Польщу, як преждє розірвали Україну. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котра не пам'ятає зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними» [3, 244].

Такі думки пронизують не лише «Книги буття», але й відозви братчиків до українців, до росіян і поляків, ось фрагменти до останніх: «Оце говорить до вас Україна, бідна сестра ваша, яку ви розділили і згубили і яка не пам'ятає зла, співчуває вашій недолі і готова пролити кров своїх дітей за вашу свободу. Прочитайте це братнє послання, обміркуйте вагому справу вашого загального порятунку, збудіться зі сну і дрімоти, викореніть з ваших сердець безглузду ненависть один проти одного, викликану царями і панами на погибель власної свободи, соромтеся ярма, яке тяжіє на ваших плечах, соромтеся власної зіпсованості, прокляніть обожувані_імена земного царя і земного пана, виженіть з ваших голів дух безвіри...» [3, 244].

Читаючи книги і документи київських конспіраторів, можна без труду збагнути, наскільки співзвучні вони з сучасними їм європейськими думками і тенденціями, як цільно цілеспрямовано і конкретно кириломефодіївці вплинули на цей започаткований у Парижі польськими емігрантами, зокрема, громадою «Умань», польсько-український дискурс.

Пригадаймо, що цей дискурс мав неабияке відлуння у художній літературі, що його започаткували Гулак-Артемовський та «школа харківських романтиків» зверненням до творчості Міцкевича та польської літератури. Ці переклади Гулака-Артемовського, Боровиковського, Метлинського, Костомарова були неначе відповіддю на зацікавлення українською проблематикою польських поетів «української школи» (Мальчевського, Гощинського, Залеського, Словацького, Падури). Незвичайно сильно політично і філософськи в українсько-польський дискурс епохи романтизму вступив Тарас Шевченко. Це окрема тема, вона має уже свою величезну літературу, відому добре

спеціалістам. Проте в пригадку годиться відзначити, що в своєму головному творі, присвяченому українсько-польській темі – поемі «Гайдамаки», поет дав чіткий, різкий свій погляд на суспільно-політичні і релігійні стосунки українсько-польські, натомість у післямові до поеми м.ін. писав: «[...] весело подивиться на сліпого кобзаря, який сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все таки скажеш: «Слава Богу, що минуло, а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову зі своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря до моря – слов'янська земля […]» [7, 142].

Шевченків політичний дискурс з поляками стосувався кардинальних проблем взаємних стосунків, але попри свою гостроту і різкість оцінок Шевченко у спеціальному посланні «До поляків» займає поміркковану і конструктивну позицію. Характерно, що свій дискурс поет починає від звернення до минулих часів і подій, коли обидва народи жили в злагоді, спільно захищали свої землі, були «вільними козаками», «пишались вольними степами» – аж

Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові...
...
Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели
А ми і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай [7, 142].

Цей шляхетський, наповнений духом християнського прощення і братання дискурс українця з поляками чи польських емігрантів з українцями ще раз засвідчує, що в епоху романтизму в свідомості чільних представників обох народів відбувся великий злам [2].

Очевидно, у запропонованих міркуваннях використано лише частину багатого матеріалу, належало б, без сумніву, включити сюди, скажімо, Володимира Іполита Терлецького, чиє «Слово Русина» викликало відлуння навіть в Апостольській столиці, не кажучи вже про гурт польських емігрантів (у колі яких він активно діяв) та про ширший європейський контекст [4; 5].

Зрозуміло, що представлений дискурс не був одноразовим актом, а радше поступовим процесом, що звільна набирав чіткості у польсько-українських полемічних суперечках і дискусіях протягом XIX–XX ст., а також у наш час. Ключові проблеми цього польсько-українського романтичного дискурсу вимагають – як можна було переконатись – продовження з урахуванням сучасного стану історичної науки, суспільної думки та наукових вимог і критеріїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козак С. Від гердеризму до сучасної національної свідомості // «Народна творчість та етнографія». – 2007. – № 1.
2. Козак С. Реорієнтація польської думки щодо України // «Slavia Orientalis». – 2007. – № 2.
3. Козак С. Українська змова і месіанізм. – Івано-Франківськ, 2004.
4. Козак С. Український голос в європейській дискусії про нове християнство // Той, хто відновив Могилянку. Збірник на пошану В. Брюховецького. – Київ, 2007. – С. 361-368.
5. Козак С. У руслі європейських пошуків суспільного поступу // Między Wschodem i Zachodem. Z dziejów kultury pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego. Red. W. Kołbuk, A. Nowacki, L. Puszak. – Lublin KUL, 2010. – S. 219-230.
6. Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика. – Київ, 2006.
7. Шевченко Т. Поезії 1837-1847. – Київ, 1963. – Т. 1.
8. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryż, 1987.
9. Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793-1914. – Lublin, 2005.
10. Bobrownicka M. Narkotyk mitu. – Kraków, 1995
11. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy. – Warszawa, 1971.
12. Handelsman M. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską. – Warszawa, 1937.
13. Janion M. Do Europy tak, ale razem z naszymi umarłymi. – Warszawa, 2000.
14. Janion M. Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury. – Kraków, 2006.

15. Lud Polski. Wybór dokumentów. Wybór i wstęp H. Temkinowa. – Warszawa, 1957.

16. Kozak S. Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. – Warszawa, 2005.

17. Kozak S. Stosunki polsko-ukraińskie z polistopadowej perspektywy // «Przegląd Humanistyczny». – 2006. – № 1.

18. Kozak S. Ukraińscy spiskowscy i mesjaniści. – Warszawa, 1990.

19. O poezji Rusi // «Północ». – 1835. – № 7 i 8.

20. Piotrowiczowa J. Michał Czajkowski jako powieściopisarz. – Wilno, 1932.

21. «Postęp». – 1834. – 29.VII.

22. Sikora A. Gromady Ludu Polskiego. – Warszawa, 1974.

23. Szacki J. Ojczyzna. Naród. Rewolucja. – Warszawa, 1962.

24. Wiosna Ludów. Teksty i materiały źródłowe. Pod red. N. Gąsiorowskiej. – Warszawa, 1953.

25. Wskrzesić Polskę, zbawić świat. Zebrał i opracował D. Kalbarczyk. – Warszawa, 1981.

УДК 881.162.1(477.4)

Володимир ЄРШОВ
Житомирський державний університет імені Івана Франка

КАНОН АВТОРІВ І ТЕКСТІВ ПОЛЬСЬКОМОВНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

У статті на основі біографічного та культурно-історичного методів запропоновано принципи таксономічної організації польськомовної української літератури Правобережжя доби романтизму.

***Ключові слова**: доба романтизму, українська польськомовна література Правобережної України, канон авторів та текстів.*

In the article there are offered principles of taxonomical organization of polish Ukrainian literature of Pravoberezhzhya (the right sight of Dnieper River) of romanticism epoch which are made on the basis of biographic and cultural and historical methods.

***Key words:** Romanticism, Ukrainian-Polish literature of Pravoberezhzhya (the right sight of Dnieper River) of Ukraine, canon of authors and texts.*

*W artykule na podstawie metody **biograficznej i historyczno-kulturalnej zaproponowano zasady systematyki taksonomicznej dla polskojęzycznej literatury ukraińskiej okresu romantyzmu.***

***Słowa kluczowe**: okres romantyzmu, polskojęzyczna literatura ukraińska Ukrainy Prawobrzeżnej, kanon autorów i tekstów.*

Проблема національної приналежності польськомовної літератури, що функціонувала на Правобережжі у першій половині XIX ст., попри свою архіважливу актуальність та майже столітній дискурс, й до сьогодні лежить у лімінальному просторі двох потужних культур – польської та української, яка в українському літературознавстві часто позначається компромісним евфемізмом «пограниччя» чи «порубіжжя». Ця примхлива гра слів відображає змінну семантику та, відповідно, «ситуативне» вирішення її атрибуції у досить-таки «розмитому» просторі з невизначеними кордонами, національною презентацією та культурною приналежністю. Порівнюючи її з польським терміном «Креси», який однозначно визначає її як власне польську й тільки польську, зауважимо, що українське «пограниччя» чи «порубіжжя» репрезентують семантичну амбівалентність, що розміщує її у віртуальній площині «між або поміж чогось» позбавляючи її права на культурну ідентичність.

Перші спроби виокремлення польськомовної літератури як власне української сягають початку минулого століття і належать велетням літературознавчої думки, серед яких І. Франко, В. Гнатюк, С. Єфремов, М. Зеров, Дм. Чижевський. Вона також потужно рефлексована сучасною філологічною думкою, представленою літературознавчим бомондом української полоністики – О. Астаф'євим, Р. Кирчівим, Н. Поплавською, Р. Радишевським, Л. Ромащенко, Р. Пилипчуком, В. Шевчуком. Бурхлива дискусія, що виникла під час проведення кафедрою полоністики КНУ ім. Т. Шевченка міжнародної конференції «„Польсько-український бюлетень": європейська традиція діалогу культур» (22–24 вересня 2010 р.), показала та загострила непересічну актуальність дискурсу.

Найближче підійшов до вирішення цієї проблеми глибокий знавець і дослідник українсько-польських зв'язків Є. Нахлік, який у циклі статей і виступів, що склали корпус ґрунтовного збірника «Творчість Юліуша Словацького й Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики» [4], спираючись на здобутки попередників, спробував позначити домінанти методологічного підходу, одночасно локалізував приналежність низки польськомовних письменників до надбань власне української літератури, серед яких, наприклад, творчість Л. Венглинського, Д. Бонковського, Гр. Відорта, К. А. Гейнча, П. Костецького, Т. Падури, Я. Позняка, С. Осташевського, М. Попеля, П. Свєнціцького, К. Ценглевича, А. Шашкевича та інших номінованих з «уточнюючим коментарем».

На думку Є. Нахліка, «Найістотнішим критерієм віднесення іншомовних творів до української літератури є висвітлення зображуваного в них під кутом зору української національної свідомості» [4, 258]. Вчений також зазначає, що «Для вирішення проблеми належності творів того чи іншого польського автора до української літератури треба враховувати, чи ці твори випливали з

органічної потреби душі писати українською мовою, чи вони з'являлися лише принагідно й були тільки засобом польської пропаганди» [4, 270].

Думка, безперечно, слушна. Але, як мені здається, має дещо загострений естетично-соціологізований суб'єктивний характер, що у перспективі дозволяє її ситуативно інтерпретувати в залежності від ідеологічно-політичної ситуації чи кон'юнктури. Відверто кажучи, якби «органічну потребу» визначав тільки Є. Нахлік, то його знання та бачення глибини проблеми не викликали б жодного сумніву. Однак враховуючи той факт, що таким визначенням користуватимуться сотні політиків, діячів «від культури» і «від освіти» та світогляд яких залежатиме лише від пріоритетних ідеологій, то наперед вбачаю в ньому онтологічний варіатив. Крім цього, враховуючи контраверсійність творчості будь-якого світового митця слова, у тому числі й українського чи польського, не уявляю, як саме в такому разі виокремлювати «органічні потреби душі», яким камертоном визначати «кут зору української національної свідомості», якою віньєткою виявляти, що була це «потреба» чи тільки «засіб».

З огляду на це, маємо визнати, що настав час відмовитись від теоретично варіативного потрактування оригінального й унікального явища, яким є польськомовна українська література, визначити та прийняти один найбільш «непохитний» та об'єктивний критерій, що не належатиме до категорії плинних чи змінних у часі, і який би знаходився поза всякими алтерними системами та диспозиціями. Іншими словами, треба обрати критерій, який би перебував поза ідеологією і позначав культурну систему в її полімовній і мультикультурній різнобарвності та, відповідно, рецепціях, що поглиблювало б функціональні відношення між усіма елементами всередині системи і повно репрезентувало б її в інших дислокаціях.

Таким критерієм, як мені здається, може стати наріжний камінь біографічного та культурно-історичного методів – концепт просторово-часового факту, в його дещо утилітарному сприйнятті: себто місце проживання та приналежність de jure й de facto до певного простору або території автохтонної культури, про що писав В. Дільтей: «Статус біографії всередині загальної історіографії відповідає статусу антропології всередині теоретичних наук про історично-суспільну дійсність» [3, 134]. Іншими словами, якщо письменник проживав на певній території у певний час, як повноправний її громадянин, то це й має атрибутувати його культурну, а в нашому випадку історико-літературну приналежність. Упевнений також, що біографічний підхід у незалежності від ідеологічних домінант творчості має значно спростити визначення приналежності того чи іншого польськомовного письменника до української літератури, розширити не тільки канон української літератури, а й репертуар текстів та інтертекстуальних паралелей. Тому саме біографічні відомості й факти мають відігравати визначальну роль у визначенні приналежності до певної культури.

Уявлення про польськомовну літературу Правобережжя як придаток віртуального «пограниччя», чи то маргінес українського літературного контексту, склалося у радянські часи, а в новітній час практично залишилось без змін. Показово, що українська медієвістика легко й без втрат давно вирішила цю проблему, впевнено оперуючи поняттями польськомовна українська поезія, драматургія, проза, полемічно-публіцистична проза XVI–XVIII століть. Натомість українська полоністика XX ст. до цього часу використовує поняття «пограниччя», «порубіжжя», а іноді навіть «література польської діаспори».

Сьогодні сам термін польськомовна українська література, як і російськомовна українська література, чи-то болгарськомовна, ідишемовна, німецькомовна, угороськомовна, чеськомовна etc., не сприймається, так би мовити, «гладко», без застережень, контекстуальних уточнень, пояснень або навіть виправдань. Чи готове сьогодні вітчизняне літературознавство переконливо назвати Менделе Мойхер-Сфоріма ідишемовним українським письменником, В. Г. Короленка – російськомовним українським письменником, а Ю. І. Крашевського – польськомовним українським письменником? «Проблема потребує подальших досліджень», – підсумковий вердикт дискусії вересневої київської конференції. Але серед вагомих реплік на конференції неодноразово звучало: мовний чинник не є та й не може бути єдиним критерієм визначення приналежності письменника чи певного твору до певної літератури; постала гостра необхідність сформулювати філософську концепцію національної літератури як естетичної ідеї; сила та унікальність української літератури полягає в її мультикультурній, полімовній різноманітності.

Мультикультурну єдність ілюструє, наприклад, творчість Т. Бобровського, який, мешкаючи в Подільській губернії, народився, жив і помер в Україні, був учасником політичного, культурного й літературного життя Правобережжя і є польськомовним письменником української багатонаціональної літератури. Однак це не стосується

його племінника – Юзефа Теодора Конрада Коженьовського (Джозефа Конрада), який хоча й був уродженцем України, але de jure й de facto пов'язав себе з Англією, ставши її громадянином. Алойзи Фелінський, проживаючи у селі Волосові Житомирського повіту, майже двісті років тому пафосно виголосив: «Пишаюсь тим, що я – Волинянин». Залишилось лише додати, що народився А. Фелінський у Луцьку, жив у Володимир-Волинському, Клепачах, Воютині та Оссовому, що на Лучанщині, Кременці, де й помер. З Україною тісно пов'язані долі Е. М. Галлі, Г. Жевуського, Є. Івановського, З. Качковського, Ф. Ковальського, Я. Д. Охоцького, Я. Прусіновського, Ст. Холоневського, Є. Фелінської, які були уродженцями України, де й знайшли свій останній притулок. Родове коріння Г. Олізара сягає XV століття й бере початок десь на заході Київщини. Поет переважну частину свого життя творив у Коростишеві. Ю. І. Крашевський прожив двадцять років на Волині, мав паспорт, виданий канцелярією волинського губернатора 8 липня 1847 р. [2, 16 зв.], що навіть на формальному рівні підтверджує його волинське громадянство й, відповідно, приналежність до української багатонаціональної культури. Приклади можна множити безкінечно. Але головним є факт, що всі названі письменники були повноправними громадянами українського простору. Спрямованість їх творчості різновекторна й різнохарактерна: від «органічної потреби» рефлектувати свій край до «засобів польської пропаганди» у своєму краї, й це, природно, так було, є і, сподіваємось, буде, бо саме такі рефлексії забезпечують плюралізм думок та розвиток креативного суспільства.

Концептуальною змістовністю регіональної таксономії є визначений та окреслений регіон, з демаркацією кордонів і часу. Належність польськомовного тексту до певного канону може походити як від місця його створення (регіону), так і від рецепцій у ньому місць, подій чи людей з визначеного регіону, незалежно від того, де відбувалася робота над текстом.

Польськомовна література України в контексті визначеного періоду – це, об'єктивно кажучи, польськомовна література власне Правобережжя та Галичини. Поодинокі її факти на Лівобережжі, Таврії чи Херсонщині не мають системного характеру і швидше є винятком, ніж поступальною закономірністю.

Правобережна польськомовна література, говоримо про неї як ближчу автору, – це передусім органічна складова української літературної таксономії, яка мала природну та поступову етапність розвитку. Це література польськомовного українського народу, перші відомості про яку на теренах Правобережжя сягають XVI ст., що мав власну розвинену літературну, культурну, освітню, управлінську, судочинну систему буття, зумовлену сукупністю етнокультурних відносин, традицій, уявлень, міфів, які були природно інтегровані в загальноукраїнський історико-культурний контекст. Таксономічну систему польськомовної літератури Правобережжя першої половини XIX ст. характеризують: територія компактного проживання населення, спільні літературні, культурні та національні традиції, субстанціональна духовна та аксіологічна тотожність, що робить її невід'ємною складовою саме українського простору й художньої літератури в тому числі. Таке бачення літературного процесу Правобережжя в добу романтизму знаходить підтвердження в аналогічному функціонуванні літературних категорій польськомовної літератури краю, проблемно-тематичній повторюваності, внутрішній змістовності, а також об'єктно-суб'єктній визначеності в часових і просторових рецепціях, що дає можливість говорити про системну єдність позначеної таксономії. Спільне громадянське життя польськомовного населення Правобережжя об'єднане субкультурними столітніми традиціями, єдиною адміністративно-управлінською системою, єдністю духовних запитів і рефлексій рідною мовою та власною літературою, що функціонувала на Волині, Київщині та Поділлі, мала рівноправні діалогічні стосунки як власне з польською, так й українською, російською, єврейською, німецькою, чеською та іншими літературами й культурами.

Польськомовна література Правобережжя доби романтизму була фактом складноструктурованого суспільства, яке знаходилось у центрі бінарної макроструктури: Польща – Росія або Захід – Схід, але завжди було периферійним для обох полюсів. Затиснута лещатами політичної та соціальної невизначеності, непомічена або забута, поступово самоорганізовуючись від епохи кременчан через період Волинсько-Литовської котерії й невдалих спроб організації періодичних літературних видань до єдиного дозволеного мистецько-громадського об'єднання «Товариства з видання польських книг за зниженими цінами» у Житомирі, яке було швидше своєрідною літературною спілкою, ніж комерційним підприємством, правобережна польськомовна література стала унікальним феноменом регіонального функціонування за дуже складних умов.

Правобережна польськомовна література доби романтизму репрезентує герменевтичну регіонально окреслену літературну підсистему

національної меншини в загальноукраїнській літературній таксономії, яка, в свою чергу, є самодостатньою таксономією по відношенню до її складових, що власне її організують, – польськомовні літератури Волині, Київщини та Поділля. Художня література названих регіонів також має бінарну якість, по-перше, як складова Правобережної та, по друге, як самодостатня по відношенню до її наповнюючих. Так, наприклад, таксономічна система польськомовної літератури Волині може класифікуватися за певними критеріями, наприклад, Кременецький та Житомирський періоди – за часовим принципом сегментування, західна і східна Волинь або губернський центр і шляхетські резиденції – просторовим, коло Г. Жевуського й коло Ю. І. Крашевського – особистісно-лідерським, а також жанровими, проблемними, поетичними чи стильовими, крім цього – за гендерними, фаховими, соціальної значущості, ідеологічними (політичними), клерикальними, освітянськими etc. умовами диференціювання. Крім цього, кожна макротаксономія щодо її складових може мати й має міграційні, перехідні, пограничні чи амбівалентні історико-літературні позиції.

Першим творцем правобережної таксономії був у тридцяті роки минулого століття відомий учений-полоніст Володимир Гнатюк, який у своїй дисертації «Нариси з історії польського романтизму: розвиток і занепад однієї романтичної течії» (1938) згрупував і таксономіював художній доробок правобережного польськомовного письменництва доби романтизму, до гурту якого були включені: Т. Баранецький, Т. Бобровський, Д. Борковський, А. Венярський, А. Веріга-Даровський, Г. Відорт, С. Вінницький, Ф. Віхерський, П. Воронич, Е. М. Галлі, К. Гейнч, Я. Гжегожевський, М. Годлевський, І. Головінський, М. Гославський, С. Гощинський, М. Грабовський, А. К. Гроза, С. Гроза, Е. Ф. Дашковський, К. Джевецький, Є. Дульський, Ю. Дунін-Борковський, М. Єзерський, В. Жевуський, Г. Жевуський, Т. Заборовський, Б. Залеський, В. Зелінський, Р. Зенкевич, Є. Івановський (Є. Хеленіуш), Е. Ізопольський, Ю. Котоні, Ф. Краузе, Ю. І. Крашевський, Я. Комарницький, А. Коціпінський, Л. Кунацький, Т. Лада-Заблоцький, К. Лях-Ширма, А. Мальчевський, А. Марцинковський, Т. Олізаровський, С. Осташевський, Я. Д. Охоцький, Т. Падалиця (З. Фіш), Т. Падура, А. Пенкевич, Я. Прусіновський, Л. Рогальський, Е. Руліковський, Ю. Словацький, А. Словіковський, З. Д. Ходаковський, К. Е. Хоєцький, К. Цеглевич, М. Цеплінський, М. Чайковський, А. Є. Чарториський, А. Шашкевич, А. Янушкевич. Окремий напрям представників польськомовної літератури України, на думку В. Гнатюка, представляла група польських хлопоманів, серед яких: В. Антонович, Б. Познанський, Ф. Рильський, П. Свінцицький, Л. Совінський та ін. [1, 358-619]. Поети й прозаїки, драматурги і критики, публіцисти та видавці, торбаністи і фольклористи, етнографи, одне слово, – весь польськомовний інтелектуальний бомонд Правобережжя доби романтизму.

Дещо по-іншому виглядатиме групування за видовою приналежністю, наприклад, знаковими здобутками польськомовної мемуаристичної таксономії Правобережжя тієї самої доби стали твори А. Анджейовського, Ш. Аскеназі, Г. Блендовської з Дзялинських, Т. Бобровського, В. Борейка, С. Букара, Ф. Вротновського, Е. М. Галлі, К. Гейнча, М. Грабовського, А. Грози, Т. Добшевича, Т. Т. Єжа (З. Мілковського), А. Єловіцького, Г. Жевуського, Є. Івановського (Є. Хеленіуша), Ф. Карпінського, К. Качковського, А. Н. Коженьовського, Ю. Коженьовського, Ш. Конопацького, Ю. І. Крашевського, К. Міцовського, Ф. Новіцького, Г. Олізара, Н. Олізара, Т. Олізаровського, С. Осташевського, Я. Д. Охоцького, Ю. Охоцького, А. Павши, Т. Падалиці (З. Фіш), А. Пжездецького, Р. Піотровського, Г. Пузиніної, К. Ружицького, К. Сенкевича, Є. Фелінської, З. Щ. Фелінського, А. Хжонщевського, М. Чайковського тощо.

Як бачимо, перший та другий індекси осіб, збігаючись у лідерах (Е. М. Галлі, М. Грабовський, А. К. Гроза, Г. Жевуський, Є. Івановський, Ю. І. Крашевський, Т. Олізаровський, С. Осташевський, Я. Д. Охоцький, Т. Падалиця, М. Чайковський), дещо відрізняються секторами. Цей приклад, з одного боку, наочно ілюструє специфіку наукового бачення проблеми певним дослідником, особливості її диференціації літературних концептів доби та власного простору певної авторської таксономії. З іншого, будь-яка таксономічна система – це зріз стану вітчизняної полоністики: у першому випадку – кінця 1930-х років, у другому – 2010-х. Крім цього, широта бачення польськомовної літератури Правобережжя В. Гнатюком зумовлена його прагненням до висвітлення всієї художньої літератури регіону, у множині представників прози й лірики, драматургії та навіть театру. Однак безпосередньо мемуаристика не стала предметом наукової уваги відомого вченого, і це цілком природно, оскільки ілюструє його власне бачення основних тенденцій літератур-

ного процесу. Цей факт уже літературознавчо-теоретичної думки ілюструє варіативність, рухливість, амбівалентність авторських таксономічних систем та їх сегментів, що зумовлено категоріями узагальнення, взятими за методологічний репер, що, в свою чергу, впливатиме на номенклатуру та кореляцію текстів, ранжир авторів, місце в таксономії та ін. Одне слово, певна створена, укладена та умовно узгоджена таксономічна система – це не трафарет, який механічно накладається з одного індексу авторів на інший. Це категоріально та методологічно відкрита система, що уточнюється, корегується та видозмінюється протягом тривалого часу.

Формування та позначення особливостей певних сегментів таксономії, наприклад, мемуаристичної літератури Правобережної України – завдання складне й ситуативно умовне. Прикладом «міграції» чи амбівалентності та одночасно багатої змістовності сегментів певної таксономії може бути навіть один окремо взятий твір. Так, художній доробок митця, один і той же літературний текст може бути, й найчастіше є, складовою частиною як щонайменше двох, а фактично – кількох таксономічних систем, де набуває властивостей самодостатнього сегменту. «Індивідуальні, неповторні, „виняткові" з погляду класифікації явища не зводяться до одного „правильного" тлумачення, – пише Ю. І. Ковалів. – Воно можливе в різних варіантах за наявності пріоритетних кутів зору, рівновеликих шляхів розуміння, спрямованих до істини, особливо коли йдеться про художню дійсність, багатозначну в своїй основі» [5, 233]. Прикладом багатозначності або перехідності таксономічних сегментів є, наприклад, думка, яка досить характерна для польського літературознавства про польськомовну літературу Правобережжя, як про літературу «польської периферії або провінції» [7, 160]. Таке розуміння правобережної літератури є закономірним наслідком чіткого уявлення про неї, як складову, але вже власне польської літературної таксономії. І хоча таке твердження об'єктивно перебуває в конфлікті з закономірними історико-літературними процесами та історичним поступом, але, з погляду національної ментальності наших західних сусідів, є цілком правомірним і логічним.

Амбівалентність текстів польськомовної української літератури ілюструють, наприклад, твори з потужною мемуарно-щоденниковою семантикою та наративно-хронологічним стилем (Г. Жевуський «Моралеописові суміші Яроша Бейли», Ю. Коженьовський «Пан Стольніковіч», Ю. І. Крашевський «Листи до родини», М. Чайковський «Овручанин»), які в певних ситуаціях можуть входити до мемуаристичного канону текстів як потужного свідка епохи та її хронікера з усіма притаманними жанру атрибутами. Іноді спостерігається зворотний процес, коли мемуаристичний текст займає за певних обставин місце в іншому сегменті, як це відбувається, наприклад, з мемуаризованим твором Г. Жевуського «Мемуари Варфоломія Михаловського». Така зміна «прописки» може трапитись, якщо, наприклад, точаться суперечки навколо авторства тексту: названий твір – це оригінальне явище В. Михаловського чи майстерна інсинуація Г. Жевуського?

З метою встановлення таксономічних «кордонів» польськомовної літератури Правобережної України доби романтизму важливе місце займає висвітлення власне меж романтизму на Правобережжі від преромантизму до часу поступового його затухання, як повного циклу, який реально відбувся й охоплює час від початку 1820-х до початку 1860-х років. З метою виявлення системоутворюючих зв'язків та відношень особливу увагу потрібно приділити періодному, блоковому, нарешті, явищно-диференційному висвітленню правобережного літературного процесу: відгомонам просвітництва на Правобережжі, добі раннього романтизму, розвитку романтизму між повстаннями 1831 р. і 1863 р., періоду затухання. Звернемо також увагу на ситуативно локалізовані явища, серед яких, наприклад, кременецьке коло письменників Правобережжя; літературні угруповання М. Грабовського, І. Головінського та Г. Жевуського (Волинсько-Литовська котерія), як представників одного літературного центру, та Ю. І. Крашевського – іншого; «Товариство з видання польських книг за зниженими цінами», – як фактичне вираження процесуальності, а також літературу правобережних резиденцій, – як найменшу таксономічну одиницю в історії літератури Правобережжя.

Важливою складовою правобережного канону авторів і тестів є подійно-блокове художнє осмислення історії краю першої половини XIX ст., зокрема війна 1812 р., декабристський рух, повстання 1831 р., «Товариство польського народу» Ш. Конопацького, повстання 1863 р. та їх рецепції в літературі регіону. «Література кресів становить один твір, монументальний епос з одним протагоністом» [6, 63], – наголошує П. Крупінський. Таке бачення процесу, на нашу думку, дозволяє вибудувати системно-

комплексний поступ польськомовної літератури на Правобережжі в добу романтизму.

Формування канону правобережної польськомовної української літератури прагне енциклопедичного комплектування, в основі якого намагання фронтального збору всіх відомих творів періоду. Щоб таке уявлення про канон визначеного часопростору було більш повним, треба задіяти тексти, що передували добі та рефлексували її. Йдеться про периферію канону, яка передувала романтизму, і яка, за нашим уявленням, є його органічною частиною. У цьому випадку предтечею романтизму є період з кінця XVIII ст. і до 1820-х років, на який припадає час просвітництва й раннього романтизму. Полярну сторону периферії становить новий час – після доби романтизму, який характеризується у літературознавстві як період затухання романтизму, початок позитивізму та реалізму, що співвідноситься з часом після 1860-х років і до кінця XIX ст. Протягом XIX ст. цей канон мав переважно плинний характер, який тільки прагнув стабілізації і переживав постійні трансформації як у бік його збільшення, так і в бік підвищення якості видання текстів, перевидання, видання повних авторських редакцій, у тому числі й безцензурних, додавання коментарів, друк рецензій, уточнень чи доповнень.

Говорячи про становлення канону польськомовних авторів та текстів правобережної літератури першої половини XIX ст., слід також мати на увазі функціонування бінарної парадигми: канон – параканон. Річ у тім, що польськомовна художня література потужно використовувала цю ж параканонічну літературу у своїх художніх текстах як протодокументи або ілюстрації епохи. Серед безмежного корпусу текстів правобережного польськомовного параканону назвемо твори Л. Голенбіовського «Ігри та забави різних станів у цілому краї або тільки в деяких провінціях», Ю. Коженьовського «Пан Стольнікович», А. Н. Коженьовського «Для милого гроша», А. Пжездецького «Поділля, Волинь, Україна», А. Яблоновського «Волинь, Поділля і Червона Русь»). Простір різновидових та різножанрових текстів воістину безмежний. Це свідчить про складність визначення жанрової природи низки текстів, нескінченність процесу таких дефініцій, перехід історичного чи наукового факту в художній, реального макросвіту в художній мікросвіт та навпаки. У підсумку це робить такий рух характерною властивістю канону польськомовних авторів і текстів Правобережжя, ілюструє складність виокремлення його центру та периферії, а також параканону, що, зрештою, репрезентує її як цілісну систему, з одного боку, а з іншого – як систему рухливу та видозмінну, що властиве лише справжньому явищу – творам високохудожньої польськомовної літератури Правобережної України. Таким чином, закріплення за біографічним та культурно-історичним методами ролі домінуючого критерію у визначенні культурної приналежності митця слова дозволяє інтерпретувати його місце в каноні української багатонаціональної літератури доби романтизму, уникнути суб'єктивної соціологізованої варіативності у приналежності або неприналежності до неї, розширити канон авторів і репертуар текстів у всіх їх таксономічних сегментах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці / В. Гнатюк. Гол. ред., упор. Р. Радишевський. – К., 2008. – 633 с.

2. Державний архів Житомирської області. «О выдаче паспорта помещику Иосифу Крашевскому», запис від 13 червня 1847 р. № 148: «Справу вирішено 8 липня». Справа не збереглася. Цит. за: «Опись дел секретной части канцелярии [Волинського – *В. Є.*] губернатора за 1847 год»: – Ф. 70, оп. 1, од. зб. 72.

3. Дильтей В. Введение в науку про дух / В. Дильтей // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. Трактаты, статьи, эссе / Ред. Г. К. Косиков. – М. : Московский университет, 1987. – 511 с. – С. 108–135.

4. Нахлік Є. Творчість Юліуша Словацького й Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики / Є. Нахлік. – Львів, 2010. – 288 с.

5. Ковалів Ю. І. Літературна герменевтика / Ю. І. Ковалів. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 239 с.

6. Krupiński P. Wołyńska przestrzeń idyllistyczna (W wierszach poetów grupy «Wołyń») / P. Krupiński // Kresy w literaturze / Pod. red. B. Hadaczka. Zeszyty naukowe. – № 261. Szczecińskie prace polonistyczne. – № 11. – Szczecin, 1999. – S. 63–79.

7. Makowski St. Romantyzm warszawski – czyli debiut ukraińskiej szkoły poetów / St. Makowski // Warszwawskie zeszyty ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica / Pod. red. St. Kozaka. – № 2. – Warszawa, 1994. – S. 154-164.

УДК 821.162.1-1 Венглінський

Ростислав РАДИШЕВСЬКИЙ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОРАЛІЗАТОРСЬКЕ ЗЕРНО ПОЕЗІЇ ЛЬВА ВЕНГЛІНСЬКОГО

У статті висвітлено особливості тематики і поетики польськомовної збірки Лева Венглінського «Полова й зерно». Звернено увагу на основних її героїв – представників польської шляхти та узагальнений, уособлений образ XIX століття в контексті історії.

Ключові слова: *Лев Венглінський, Годземба, «Полова й зерно», позитивістська поезія.*

This article is devoted to the features of subjects and poetics of Polish collection of Lew Węgliński are illuminated «Chaff and grain». Attention is paid to the main heroes – representatives of the Polish gentry and personified character of XIX of century generalized, in the context of history.

Key words: *Leo Węgliński, Godzemba, "Chaff and grain", pozytywizm poetry.*

W artykule przedstawiono specyfikę tematyczną i poetycką polskojęzycznego tomu Lwa Węglińskiego „Plewa i ziarno". Zwrócono uwagę na jej głównych bohaterów – przedstawicieli polskiej szlachty oraz uogólniony obraz XIX wieku w kontekście historii.

Słowa kluczowe: *Lew Węgliński, Godzięba, „Plewa i ziarno", poezja pozytywistycznya.*

«Plewa i ziarno» («Полова й зерно») – чергова польськомовна збірка Льва (Леона Eугеніуша) Венглінського (бл. 1827–1905), поета зі Східної Галичини, що писав двома мовами (польською та українською) під псевдонімами Лірник Наддністрянський, Кость Правдолюбець із Єзуполя, Годземба. Названою збіркою він продовжив цикл своїх «Співів Годземби», виданих за власний кошт 1885 року в Кракові. До цієї серії увійшли також: «Pieśni od znoju i z boju» («Пісні від тяжкої праці та з бою»), «Echo z-za Tatr i Karpat» («Відлуння з-за Татр і Карпат»), «Snopek z niw sławiańskich i obcych» («Сніпок зі слов'янських і чужих нив»), «Echo z ziemi łez i krwi i parallela historyczna» («Луна з країни крові й сліз та історичні паралелі»), «Migotki» («Мерехтіння»), «Dźwięki z polskich siół i pól» («Звуки з польських сіл і піль»). Усі названі збірки нині зберігаються в бібліотеці Ягеллонського університету Кракова і досі не перевидавалися ні в Польщі, ні в Україні. Завершальна поезія тому «Зерно й полова» – «Na zakończenie» («На закінчення») – містить прохання до читачів і можливих критиків – «анатомів», як називає їх автор, – не надто суворо ставитися до плодів його духу і знайти серед них цінне зерно. Отже, митець усвідомлював, що «полови» насипав багато і його «Pegaz mniej lotnej postaci, Niż wielu z śpiewaczy trzeciorzędnej braci» («Пегас не такого високого лету, як у багатьох третьорядних співців»), а вірші «Nie stworzą w poezyi bynajmniej epoki, Jak „Pan Tadeusz", „Nieboska" Zygmunta...» («Не створять у поезії принаймні епохи, як «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича чи «Небожественна» Зигмунта Красінського»), – однак, оскільки не може не співати (як жайворонок, що на те створений), то мусить свої творіння опублікувати. Можемо висловити лише жаль з приводу того, що поет не хотів (або не годен був) сам здійснити селекцію власного доробку, від чого збірка б лише виграла. «Досліджувати доброго письменника – наука й насолода», – висловився М.Чернявський про Івана Франка як об'єкта своєї вченої уваги[1], дослідникові ж третьорядного письменника залишається переважно сама лише «наука».

Опрацювання книжки цього разу почали з кінця, до чого спонукало знайомство з попередніми томами, написаними наддністрянським діалектом, та з польським томом «Pieśni od znoju i z boju», у яких дуже важливі етнографічні й історичні відомості містяться у прикінцевих примітках високого наукового рівня (до того ж, модні нині практики читання красного письменства[2] наштовхнули на такий шлях). Треба підкреслити, що примітки займають у цьому томі 80 сторінок (293–373), набраних дрібним шрифтом, тобто становлять майже його половину. Ці примітки, як і в згаданих томах, виявилися науковими розвідками енциклопедичного характеру, що можуть бути цікавими й читачеві XXI століття, зокрема етнографові, історикові, антрополого-

1 Див.: Науменко Н. Серпантинні дороги поезії: природа та тенденції розвитку українського верлібру. – К., 2010. – С. 16.

2 Пор.: Павич М. Хозарський словник. Чоловічий примірник. – Харків: Фоліо, 2006.

ві культури, соціологові. Автор повідомляє, що свої етнографічні відомості він черпав із лекцій професора Ягеллонського університету Ф. Черного, а історичні – із «Раперсвільського щоденника» («Pamiętnik Raperswylski»), написаного 1872 р. Стефаном Бущинським[3]. Зауваги Льва Венглінського до тому «Plewa i ziarno» – це мозаїка історичних, соціологічних, зоологічних, етнологічних та ін. відомостей, не позбавлених тонких авторських наукових спостережень на зразок того, що мешканці Русі (Галицької. – Р.Р.) і Буковини своїм зимовим одягом небагато від неолітичної епохи відійшли[4], окреслюючи в такий спосіб давній вік баранячого кожуха. Відтак детально описує жіночі головні убори на Буковині (квітчастий кольоровий рушник), Поділлі (кольорові завої), Покутті (перемітки) та Червоній Русі (червоні хустки). За сучасною термінологією Льва Венглінського можна назвати антропологом культури. Його цікавило людство і власний народ від початків виникнення до часу його життя, тобто до XIX століття.

Постійним об'єктом зацікавлення, як свідчить тематика творчості й етнографічно-історичних розвідок, зокрема і в аналізованому томі, був для Л. Венглінського єврейський етнос і його вплив на світову історію та на історію Польщі й Русі-України. У розумінні автора саме єврейство значно вплинуло на історичні перипетії XIX століття. Поет присвячує увагу священній книзі євреїв – Талмуду, яка містить кодекс релігійно-юридичних правил життя. Він віднаходить там загрозливий для інших народів провідний лозунг «Найкращого з невірних убий!», чим доповнює виявлені раніше практики посідання євреями панівного становища у світі. Повторює огляд історії єврейства, поданий у примітках до тому «Гіркий сміх», знову висвітлює міграцію євреїв у Європі. Ще раз зосереджується на особливостях єврейського світогляду й характеру. Так, він пише: «Це раса, яка винайшла догму про обраний народ, релігія якої базується лише на пошанівку матеріальної користі, а юридичні закони лише матеріальною вигодою керуються, яка моральні істини трактує арифметично, в якої родина є предметом махінацій, себелюбство доведене до ролі національного ідеалу, а зневага всілякої праці стала національним принципом» [4, 308]. Далі, на [4, 312] доповнює: «Почуття честі, дружба, любов, гостинність і тому подібні ідеали в них є гріхом, бо вважаються дурістю». Не раз згадує [4, 329] і про релігійний фанатизм.

Льва Венглінського також постійно цікавили мовні питання, передовсім проблема формування літературних мов. У збірці представлено низку текстів, написаних малопольською говіркою, а в примітці до одного з таких віршів [4, 358] описано діалект краківських околиць. Поет спостерігає, що книжна мова поляків менше відрізняється від народних наріч, ніж це є в Італії та Франції.

Цікаві історичні відомості наводить автор у примітках про історію Русі (не лише Червоної, а всієї). Висвітлює експансію князів Рюриковичів на Схід [4, 365], подає історію суздальського князя, засновника Москви у країні муромців, Юрія Долгорукого. Зокрема, згадує його ворожий виступ проти вітчизни та переломну подію, що сталася після 1169 року, коли нащадок князя посадив у Києві своїх синів на престол: «Ніколи вже відтоді Київ до своєї святості, ані до своїх панів не повернувся», – коментує цю подію Л. Венглінський. Окремий коментар присвячує історії Московщини і цареві Іванові Грозному, в якій розмежовує Русь слов'янську, первісну, і Русь неслов'янську, що постала після князівської експансії на схід. Спільним для першої і для другої називає лише династію та запозичену – поширену на московські терени – назву Русь.

Ґрунтовною історичною розвідкою є також примітка про Чехію, в якій ідеться про різнорідні політичні інтереси, що стикалися тут у різні періоди, зокрема, за панування Австрії. Скажімо автор так згадує привід 30-літньої війни: «…Друга справа… дуже нещаслива була за Мацея (Рудольфа II, брата), що 30-літній дуже заплутаній війні дала початок. Тоді чехи, розлютовані через образу їхнього віровизнання (утраквісти), очільників австрійського уряду Славату та Мартініца з вікна замку на

3 Стефан Бущинський (нар. 26.12.1821 р. на Поділлі – помер 20.10.1892 р. у Кракові) – польський публіцист і політичний письменник. Походив зі шляхетської родини. Після закінчення університету в Києві дебютував 1848 р. в «Athenaeum». Після участі в Січневому повстанні емігрував до Парижа, дістав заочний вирок смерті. Був членом Історично-літературного товариства і керував Раперсвільською фундацією (з 1867 р.), належав також до Краківського наукового товариства та Академії наук. На батьківщину повернувся 1878 р., від 1887-го мешкав у Кракові. Публікувався у виданнях «Край», «Нова реформа», «Літературний рух». Свої патріотичні й демократичні погляди відобразив у художніх творах.

4 Нагадаємо, що ***неоліт*** – завершальна стадія кам'яного віку, яка тривала із VI до III тис. до н.е. Епоха неоліту належить до первіснообщинної формації із племінним ладом і матріархатом. У людей неолітичної епохи вже були сформовані складні релігійні уявлення, які включали елементи анімізму, фетишизму, первісної магії.

Градчині у рів, глибиною 28 ліктів, скинули, що дало гасло до революції…»

Отже, читання цієї книжки «з кінця» може бути пізнавальним, принаймні може спонукати читача до ознайомлення і зіставлення із сучасними історичними чи етнологічними джерелами.

Повертаючись до титульного вислову «Plewa i ziarno», який походить із біблійного «відділяти зерна від плевелів», тобто погане від хорошого, зазначимо, що, крім поезії «На закінчення», трапляється він у збірці ще двічі. У поезії «Trójka» («Трійка»), присвяченій відносинам Пруссії й Австрії, у фрагменті, коли після історичної оповіді автор переходить до прогнозів на майбутнє, міркуючи над можливістю війни між Росією та Німеччиною:

Zobaczym, lecz mnie się coś roi.
Побачимо, але відомо, що ворон,
Że krucy ócz sobie nie dziobią.
Ворону ока не виклює,
Że jeden drugiego się boi,
Бо взаємний страх має,
Więc kogoś trzeciego oskubią.
Тож когось третього обскубають.

Саме після такого метафоричного зіставлення з'являється слово *плевели* в порівнянні, що продукує значення «не даймо себе ошукати»:

Więc baczność! Nie dajmy się złowić,Пильнуймось, не даймо піймати,

Jak młode na plewę wróbelki,Як молоді горобці на полову,

Im łatwo serdeczność odnowić.Їм легко ізнов побрататись,

Ty płać ich z szampanem butelki.А нам їх шампанське оплачуй.

Поет мислить історично, навчаючи відрізняти правду від брехні в історії минулій і в сучасній, та закликає вчитися на попередніх помилках. Нагадаємо, що писав він у час позитивізму, згідно з каноном якого просвітницька функція вважалася чи не найголовнішою.

Вдруге трапляється слово *plewa* у фрагменті поеми «Sławiaństwo» («Слов'янство»), присвяченому історії Чехії, її давнім перемогам над німцями:

Wszystkie przodków swoich błędy polityczne
W dwustu lat przeciągu dwakroć Czech zaciera,
Przed zapałem jego Niemców roty liczne
Pierzchają, jak plewa, wróg z strachu umiera.
Усі політичні помилки своїх предків
Уже двісті років чехи виправляють,
Перед їх запалом цілі роти німців
Розвіюються, як полова, зі страху вмирають.

Використаний троп створює зоровий образ – ворог «розвіюється, як полова», і водночас підсилює негативну оцінність – ворог так само непотрібний, поганий, як полова для зерна. Розглянуті контексти дають право відчитати в заголовкові збірки «Plewa i ziarno» семантику соціально-патріотичного звучання: зерно – «польський народ», полова – «вороги», яких потрібно, звісно, «відділити», «розвіяти».

Якщо збірка «Pieśni od znoju i z boju» оспівує польського трудівника-ремісника, а шляхта постає в ній лише на початку в образах паничів – учнів, гімназистів, студентів (у тому числі й недовчених), то у збірці «Plewa i ziarno», навпаки, у більшості текстів об'єктом зображення став шляхетський суспільний стан. Навіть щедро представлена лірика імплікує ліричного героя як дрібного шляхтича, а соціально-історичні поеми оповідають про долю типових представників шляхти в давнину та в сучасному для автора часі. Узагальнений образ XIX століття в контексті історії – це головний «герой» збірки.

Ліричні вірші оспівують любовні переживання, часто написані від імені панянки, що прагне постійності, а не тимчасових метеликів-кавалерів. Численні поезії присвячені родинним стосункам, запорукою щастя яких поет вбачає рівність. «Najlepsza równość» – так і називається один із них, у якому дається черговий рецепт побудови сімейного раю:

Nie ma ż to, jak równość, i to w każdym względzie,
Goryczy ni hańby sobie nie zdobędzie,
Kto się w wyższe rody jak natrętnie wdzierał,
Lub się nazbyt zniżył, by z wstydu umierał.
Немає кращого за рівність з будь-якого погляду,
Вона розчарування й ганьби не принесе.
Як той, хто у вищі роди вперто вдирався
Або занадто знизився, щоб від сорому померти.

Сімейному раєві протиставляє образ диявольського раю-забуття під впливом наркотику, до якого вдавалися легковажні паничі. Такий типаж зобразив автор у поезії «Ключ до раю»: «O! Wezmę makówkę / Zieloną, nieźrałą./ Nakłuję ją mocno, /Aż będzie zciekało /Tej cieczy się nassę, / Jak zwyczaj u Turka, / Co opium zażywa, / By rychło dać nurka, / By myślą zanurzyć / Się w słodkie marzenia, / Gdzie nędzny ten padół / Nam w raj się zamienia» (О! Візьму маківку, Зелену, недозрілу. Наколю її міцно, Щоб потекла рідина, Її нап'юся, Як у турків заведено, Що вжива-

ють опіум, Аби швидко пірнути В солодкі мрії, У яких юдоль земна У рай перетворюється»).

Про іншу згубну звичку звеселяння душі й тіла – за допомогою алкоголю – йдеться в гумористичній застільній пісні «Tydzień bibuły» («Тиждень пияка»). Її герой кожного дня знаходить причини для пиятики, відтак те й робить, що п'є, виправдовуючи свою слабкість навіть Божим провидінням, адже, мовляв, на те плоди й ростуть на землі, аби з них робити напій, який лікує душу та розвіює журбу.

Таким критично змальованим образам протистоять ідилічні, які втілюють шляхетні риси характеру, як у віршах «Do ślubu» («До шлюбу»), «Tak się godzi» («Так годиться»). У другому піднесений тон, зворушення від урочистої події, замилування шляхетськими звичаями, що додатково моделюється звуковим співзвуччям паронімів *gody – godzi* (весілля – годиться), знаходить своє кульмінаційне вираження у традиційному польському закликові «кохаймося», скерованому не лише до родини молодят, а й до усіх родин вітчизни-Польщі:

Wreszcie «kochajmy się» i starzy, i młodzi,
Врешті, «кохаймося», старі й молоді,
Bogaci, ubodzy – tak zawsze się godzi.
Багаті й убогі – так завше годиться.

Поет робить громадянський, соціальний акцент навіть у родинній ліриці моралізує. Його поезія, як зазначалося, загалом є моралізаторською.

Утім, не бракує і «чистої» любовної лірики, оспівування жіночої краси, для якої автор не шкодує вигадливих гіперболічних порівнянь у дусі свого часу, пор.:

Jako brylant śród kamieni
Як діамант серед каміння,
Ognia blaskiem się promieni.
Променіє блиском вогню,
Jak od reszty gwiazd piękniejsza
Як від решти зірок гарніша
Jest jutrzenka najjaśniejsza!
Ранкова зоря найясніша!
Tak i ona pośród ludu
Так і вона серед людей, збирає
Hołdy zbiera, zazdrość budzi,
Компліменти, ревність збуджує,
Czarem wdzięków swych zdumiewa,
Чарами своїх принад дивує,
I zniewala, i olśniewa.
Поневолює, осліплює.

Об'єктом прагнень ліричного героя є щастя, передовсім родинне. Серед персонажів, які шукають його, натрапляємо на знайомий за українськими поезіями Л. Венглінського типаж – вояка, із сільських хлопців рекрутованого. Здобувши невдалий досвід залицяння в столичному Кракові, хлопчина схиляється до думки повернутися в рідне село після закінчення служби і там собі – «рівне щастя», тобто рівний шлюб – «викосити, вимолотити» («Nawrócony» – «Навернений»).

У поезії з концептуальною назвою – «Gdzie szczęście» («Де щастя»), згідно з позитивістськими поглядами, джерелом щасливого життя панянок без посагу також називається праця: «Niech wiedzą też panny, / że chlubą jest praca, / Co w walce zwycięża, / Ubogich zbogaca. / A bogatych zdobi / W domu raj sposobi...» («Хай знають теж панни, що честю є праця, Вона в боротьбі перемагає, Бідних збагачує, А багатих прикрашає, Вдома рай створює»). Неробство ж уважає поет джерелом бідності.

Семантичне поле «щастя/нещастя» витворює тематика більшості ліричних текстів і використаних у них тропів. Із таких текстів можна почерпнути чималу низку нехитромудрих житейських істин, заримованих автором: «Lepiej pewnym być, niż marzyć, lepiej dmuchać, niż się sparzyć» («Краще певним бути, ніж мріяти, краще дмухати, ніж попектися») («Co mi tam» – «Що мені до того»); «A za marną garść słodyczy / Górę z cierni, rok goryczy» («А за дрібну жменю солодощів – гору терну, рік гіркоти») («W rozpaczy» – «У розпачі»); «Nie masz ci takiego na tym bożym świecie, Co by – gdy nie dzikun – nie uległ kobiecie» («Немає такого на цьому божому світі, Який би, якщо не дикун, не піддався би жінці») («Co dobrem? Niedobrem?» – «Що добре? Не добре?»); «Kto za nami goni, / Od tego się chronim, / A za tym, kto stroni, / My zazwyczaj gonim» («Хто за нами женеться, Від того ховаємося, А за тим, хто нас уникає, Ми зазвичай женемося») («Niby cień» – «Ніби тінь»); Serce gwałtem się nie bierze, / Serce zwolna się zdobywa (Серце силою не взяти. Серце звільна/добровільно здобувають) («Obłężeniec» – «Обложений») та ін.

Зрідка в польські вірші вплітається образність язичеського анімізму, яка надає їм наївної естетичної привабливості, пор., поезію «Sroczka» («Сороченя»):

Tam na płocie sroczka siedzi,
Там на тину сороченя сидить,
I szczebiocze coś i bredzi,
І щебече щось, лепече,
Nie rozumiem jej języka,
Не розумію його мови,
Jednak radość mię przenika.
Та радість мене охоплює.

Bo na drzewie czy u płotu,
Адже якщо на дереві чи на тину
Gdy szczebiocze, to z szczebiotu
Сорока скрекоче, то за скрекотом
Ludzie sobie gości wróżą,
Люди собі на гостей ворожать,
One nam wróżkami służą.
Бо вони нам ворожками служать.

Że więc rzechce tam na płocie,
Щось сорока там скрекоче,
Z wróżby sroczki myśli krocie!
З того маю сто думок!
Kto też do nas to zagości?
Хто до нас приїде в гості,
Czy nie poseł to miłości?
Чи не посланець любові?

На нашу думку, ота, підмічена ще критиком Б. Дідицьким, «щебетливість»[5] віршів Льва Венглінського, яка одухотворює птахів, надає зображеному магічних рис і підносить лірику автора понад світом міщанської банальності. Коли поет вслухався у природу, відчуваючи єдність із нею, тоді з-під його пера поставали рафіновані зразки лірики, як от «Muzyka poety» («Музика поета»):

Gromów, burzy
Грім, грози
Warkot, swar,
Розкоти,
Którym wtórzy
Яким вторує
Ptactwa gwar,
Крик птахів ,
Z wieży dzwonka
Із дзвініці дзвона
Smutny jęk,
Смутний гул,
Spiew skowronka,
Спів жайворона,
Pszczółek brzęk,
Дзижчання бджіл,
Łoskot wody
Дзюрчання води,
I szmer drzew,
Шелестіння дерев,
Pieśń słowika,
Пісня солов'я,
Echo gór,
Луна гір,
Szmer strumyka,
Шум струмка,
Leśny chór –
Лісний хор –
To muzyka:
То музика:
Arfy, flety
Арфа, флейта
Dla poety.
Для поета.

І поряд із такими знахідками відзначаємо знижений стиль, фольклорний натуралізм у вираженні почуттів, які трапляються у віршах «Pocieszenie» («Утіха»), «Niezmienny» («Незмінний»), «Wzorowa stałość» («Взірцева постійність»), «Zrozpaczona» («У розпачі»). Пор.: «Orły! Wy moje rozszarpcie ciało. / Ja się w krew waszą, w kości obrócę, / Z trupa się w skrzydła wasze przerzucę, / I latać będę codzień, co ranka, / Ponad mogiłą mego kochanka» («Орли! Ви моє розшарпайте тіло. Я у кров вашу, в кості перейду, З трупа у крила ваші перетворюся, І літати буду щодня, щоранку, Понад могилою мого коханця»).

Вірші другої половини збірки присвячені особливостям життя та звичаям шляхти. У поезії «Skuteczny sposób» («Дієвий спосіб»), скажімо, дається рецепт, як прихилити серце дівчини – треба зробити їй подарунок. Вірш «Kłoporty safanduły» («Клопоти мамули») розповідає про чоловіка, що шукає собі наречену: старим, «казковим» способом, посилаючи в різні землі птахів із листами, і новітнім для нашого автора – через публікацію оголошень у газетах. Низку поезій побудовано на основі барокового консептизму, тобто на основі поширених польських прислів'їв, які автор робить стрижнем сюжету. Найяскравішим прикладом тут є поема «Wyszedł, jak panna Snarska na brylantach» («Вдалося, як пані Снарській з діамантами»). Це варіація вже згаданої теми: підкорення серця жінки за допомогою подарунка. Автор розгортає прислів'я як реальну подію. Навіть робить до вірша примітку: «Це прислів'я одне з найновіших, відоме лише у Варшаві, а може, і в Королівстві, породжене на варшавській бруківці, яке я з певного джерела взяв» [4, 295]. А історію описано таку. Один шляхтич, який жив у своєму сільському маєтку, посварившись із дружиною, поїхав шукати розради у Варшаві. Там він захопився акторкою – пані Снарською, якій вирішив зробити дорогий подарунок. Разом зі своєю пасією замовив діаманти. Акторці вони, втім, здалися скромними, і вона таємно додала ювелірові власних грошенят, аби той зробив щось небачене. Коли прийшов час забирати діамантову прикрасу, шляхтич отямився і вирішив повернутися до дружини, прихопив-

5 Див.: Вестник. – № 7 // Отечественный сборник. – Відень, 1859.

ши їй дорогий подарунок. Бідна пані Снарська зазнала матеріальних і моральних збитків, справедливих, на думку поета.

Не лише своїм скандальним сюжетом вирізняється ця поема. Л. Венглінський створив у ній яскравий образ тогочасної Варшави, що славилася світським життям. Автор висловлює переконання, що такі розваги, як у Варшаві, не в багатьох столицях бували, хіба що «у Масницю в італійському краї». До цього додає [4, 295] примітку прозою про маскарад, який там відбувався: «…Кожне з великих італійських міст має своє корсо, тобто найкрасивішу вулицю міста, якою в останні дні масниці рухається величезна процесія масок на візках і пішки, а за нею натовпи людей. Усі вікна, що виходять на корсо, заповнені глядачами, цікавими до тієї веселої розваги, вони запускають різні пундики в цю демонстрацію масок». А в тексті поеми робить зіставлення з розвагами в Парижі та Кельні.

Може подивувати опис Старого Міста Варшави, в якому темні вулиці, тіснота, страшний бруд. Герой поеми, прибувши до столиці, подався, звісно, не туди, а на «корсо» міста – Краківське Передмістя, де вишукані костели і публічні будинки, численні магнатські палаци, колонна Зигмунта, пам'ятник Копернику, водограй, вітрини магазинів. Герой пішов туди, де багатство й пишнота.

Із поеми читач може довідатися, як шляхтичі лікували у Варшаві засмучену в провінції душу:

Do rzędu tych leków: zabaw i rozrywek
До ряду тих ліків, забав і розваг,
Należał bilard i świeży podpiwek,
Належав більярд і свіже пиво,
Potem ferbelek, wist albo taroczek
Карти, віст або таро,
Z zaprawą pięknych kawiareczki oczek.
Закуска з ікрою. Прогулянки
Przechadzki po Saskim, Krasińskich ogrodzie,
Саським і Красінських садом,
Przejażdżki bacikiem w Łazienkach, po wodzie,
Їзда кіньми в Лазенках, по воді,
Zwiedzanie zbiorów, obrazów wystawy,
Відвідування зібрань, виставок картин,
I Saskiej Kępy i Wiejskiej Kawy.
І Саської Кемпи, і Сільської Кави.
Wycieczka do Bielan i do Gołkowa...
Поїздки до Білян і до Голкова
Ale z tych wszyskich w naj-najpierwszym rzędzie
Але понад усе, у першому ряду
Stał teatr i balet...
Був театр і балет…

Саме театр і став місцем зустрічі з пані Снарською, для якої черговий флірт так сумно закінчився і закарбувався у прислів'ї.

Вибудовує панораму життя шляхти й «гавенда» «Wszystko dobrze» («Усе добре»), яка є розмовою пана зі слугою, відомою нашому сучасникові за піснею «Все добре, прекрасна маркізо»[6]. Очевидно, це був мандрівний у Європі сюжет, що став прислів'ям, яке має значення, протилежне до ужитих у ньому слів, тобто означає, що «все дуже погано». У творі Л. Венглінського пан дорогою від потяга до маєтку довідується від слуги, що песик здох, але це виявляється лише початком клубка нещасть, який розгортається до того, що й мати померла, двір згорів, а жінка з іншим утекла, хоча починав слуга відповіддю: «Та все добре, пане».

Не один вірш у збірці присвячено польській шляхетській гостинності. Поезія «Gość» («Гість») (сільський начерк) оспівує радість від візиту гостей у віддаленому маєтку, особливо восени або під час зимової негоди. Адже гість тоді був своєрідним Інтернетом – із ним відбувався обмін інформацією, політичними новинами, цікавими історіями. Автор висловлює жаль щодо відмирання старих звичаїв, зіставляючи принагідно два контрастні прислів'я: давніше – «Gość w dom, Bóg w dom» («Гість у дім – Бог у дім») і новіше – «W trzy dni gość i ryba nie służy na zdrowie» («На третій день гість і риба шкідливі для здоров'я»).

Про зміну становища жінки-шляхтянки в XIX ст. йдеться у вірші «O aniołach niebieskich i ziemskich» («Про ангелів небесних і земних»). Жінки вже, виявляється, й чоловічий одяг носять, і тютюном від них тхне, і працюють на чоловічих посадах. Через це, на думку автора, ці «ангели» з чоловіків чинять дияволів. Тому сумує за минулою епохою лицарства та за традиційним жіночим образом. Антиподом до образів емансипанток і модниць постає образ покірної дівчини, змальований у поезії «W kościele» («У костелі»). Тут жіночу красу автор убачає в молитві, у покорі. Як зазвичай, розвиває мотив, надає йому громадянського звучання: вимолила дівчина у Бога здоров'я для матері, так, сподівається, вимолить його для батьківщини-Польщі.

Зміна звичаїв і ментальності є також темою вірша «Zrzędów starca» («Нарікання старого»), який підсумовує свої скарги словами: «Nie tak za nas to bywało, / Co wprzód hańbą – dziś to chwałą»

6 Що є перекладом на російську мову французької пісні «Tout va très bien, Madame la Marquise» (1935) авторства Поля Місракі. Її виконував, зокрема, Михайло Утьосов.

(«Не так за нас це бувало, / Що раніше ганьба – то сьогодні слава»).

Образ нового часу постає і в «Підслуханому» («Podsłuchane»), де йдеться про таке поширене явище, як вимушений мезальянс шляхти з нуворишами, який став навіть модним, оскільки шляхта розорена, а колишній простолюдин має гроші:

On wnuk szewca, prawnuk chłopa
Він онук шевця, правнук селянина,
Sięgnąć śmiał po wnukę księcia?!
Посмів просити руку князя?
Na co zeszła już Europa!
До чого дійшла Європа!
Pan w motłochu szuka zięcia!
Пан серед мотлоху шукає зятя!

Що схиляє батьків-дворян до нерівних шлюбів їхніх дочок? На це запитання дано відповідь: зять-нувориш не шукає посагу, зі своїми близькими пориває, сплачує тестеві борги. Відтак батько риторично запитує: «Хто з наших такий буває?» Оце характерне окреслення «наші», яке стосується шляхти, траплятиметься і далі в контекстах, де шляхта протиставляється іншим станам. Мораль «Підслуханого», утім, демократична. Автор висловлює гордість з приводу того, що внук селянина став гідний любові князівни, і закінчує поезію хвалою праці. Адже титули перетворюються на пил, заможні палаци стають руїнами, одна лиш праця в ціні. «Jedna praca – ta popłaca!» – формулює думку у вигляді відомого прислів'я.

У поемі «Dawniej a dziś» («Колись і сьогодні») продовжує змалювання образу часу, в якому «Inne świecą ideały, A dawnemi się pomiata» («Інші світять ідеали, А колишніми нехтують»), шанують лише багатство і гроші, а для «своїх» (знову має на увазі польську шляхту) – злість і слина. Автор відображає соціальні процеси кінця XIX століття, в якому розвалилася будівля «вічного феодалізму», виносячи на поверхню нових володарів – прусаків і євреїв. Висловлює думку, що всі досягнення французької революції були особливо вигідні останнім, і не без їхньої участі відбувалися. Нарікає, що нові правителі не мають шляхетних ідеалів, обожнюють лиш капітал. Оплакує втрату чеснот:

Ta otwartość, cicha cnota,
Та відкритість, тиха цнота,
Ta serdeczność, szczerość dawna,
Та сердечність, щирість давня,
Czystość sumień, serc prostota,
Чистота сумлінь, простота сердець,
I gościnność polska sławna.I
гостинність польська славна.
Cześć dla cnoty, dla podłości
Честь для благородства, для підлості
Zaś pogarda, dawna karność,
Погорда, давня покара,
I uczciwość, duch miłości,
I чесність, дух любові,
I poświęceń, ofiarność.
I жертовності, відданості.

У вірші «Postęp, oświata» («Прогрес, освіта») автор розмірковує над тим, чи можливо лише самою освітою поліпшити життя народу. Нагадує перші просвітницькі сподівання на те, що освічений народ перестане бути перешкодою на шляху до кращого майбутнього. Однак схиляється до думки, що для освіти потрібен ґрунт – добробут, натомість «Do dziś dnia odwrotną szliśmy wszyscy drogą / Przez oświatę chcemy wieść do dobrobytu» («Донині протилежною ми йшли дорогою / Через освіту хотіли дійти до добробуту»). Описує, які втрати приніс бідному людові прогрес XIX ст., і закінчує поезію переконанням у тому, що: «...Postęp z oświatą osiągnie swe cele, Gdy nędzę wytępi, tor szczęściu uściele» («… Поступ з освітою досягне своєї мети, Коли нужду прожене, шлях до щастя прокладе»). Отже, тема щастя у збірці динамічно розвивається від полюсу родинного до полюсу щастя рідного народу. Віднаходимо серед портретів, явлених у віршах поетом, і його автопортрет [4, 237] – патріота, який мріє про майбутнє батьківщини: «Ani żądnym dostojności. Ni orderów, stopni, włości, To zazdrości mej nie godne. Inne myśli mi przytomne, A ich treścią – przyszłość kraju» («Я не бажаю санів, Ні орденів, ступенів, волостей, Це не гідне моєї заздрості, Інші думки мене турбують, Їхній зміст – майбутнє країни»).

Яскравим образком XIX століття є поема «Мода». У ній мода зіставляється за силою впливу з політикою, відтак генерується метафора, що поширюється на функцію журналів мод, які зіставляються з політичними декретами. Мода впливає на теми розмов, стиль письма, мову, політичні клуби, на все, що дає культура. Під впливом моди нищаться віками освячені звичаї. Подібно до одягу, змінюються віра і визнання. Автор уособлює моду і називає її всевладною правителькою на Землі.

Побудований на основі прислів'я «Słowo wróblem wyleci, a powraca wołem» («Слово горобцем вилетить, а повертається волом») і вірш «Pogłoska» («Поголоска»). Народну мудрість автор зображує в образі-фреймі груди снігу, яка пе-

реростає у сніжну лавину або ж гине під наступною, як і плітка, якщо на неї не звертати увагу. За таким самим принципом змальовує людську голову – дурну й розумну, пусту й повну думок, відповідно – гучну і тиху. Проблема обмови, пліток є темою низки віршів, очевидно, вона була наслідком особистого досвіду. Поет навчає, як боротися з цією бідою – нехтувати плітками.

«Старшими за розумом» називає Л. Венглінський просвічену, культурну аристократію в поезії «Jutrzence» («Ранковій зорі»), закликаючи новий 1870 рік постукати до вікон і сердець цих людей, аби вони знищили кастові межі, здобули для країни щастя.

На завершення тому подано розлогі поеми історичного характеру. Зокрема, в поемі «Trójka» («Трійка») детально описано історію Австрії і пов'язану з нею історію Польщі. Сповнена експресії поема «Przeklęcie» («Прокляття»), в якій автор проклинає загарбників Польщі. Не шкодує для ворогів лайливих слів і міцних епітетів: smoczy ty padole (змііна ти юдоль), mongolskie drakony (монгольські дракони), najezdnicze plemię (загарбницьке плем'я), biurowi hajducy (службові гайдуки), moralni nędziarze (моральні виродки), mordercy ojczyzny (убивці вітчизни) тощо. Ворог, на його думку, отруює молодь своєю культурою, для нього біржа й збройні арсенали є священними, гроші – богом, цинізм – ідеалом. Показує, як загарбники вчать народ лицемірству, підлабузництву, заздрощам, страху, тваринній покорі, «яка навіть руку ката лизати скора». Згадує політику Відня, згідно з якою підкорений народ має бути перетворений на автомати. У цій поемі знову постає узагальнений образ XIX століття – нікчемного, нездатного поставити до стовпа ганьби винних. Має на увазі поет кару для ворогів. Рефреном у поемі звучить повтор – «проклинаю!» Йому протиставлено звертання «Бог з вами», скероване, зокрема, до просвітителів молодого покоління, яке має врятувати вітчизну.

У поемі «Sławiaństwo» («Слов'янство») висвітлює історію Польщі в контексті історії інших слов'янських народів. Не раз у цьому тексті підкреслює рису, властиву всім слов'янам і протилежну до фанатичної згуртованості євреїв, – племінну заздрість. Уважає, що саме ця риса ставала впродовж історії постійною причиною нещасть і поразок слов'янських народів. Бо, мовляв, слов'яни радше щастя ворога сприймуть, ніж свого побратима [4, 279]. У межах поеми та додатково у примітках поет оповідає історію Русі й Московщини, зупиняється детально на постаті Івана Грозного, змальовує його як деспота-кровопивцю та називає причини кривавої різанини тисяч людей у Пскові: республіка хотіла залишитися собою, а не слугою Москви, горда Русь не хотіла татарського хана мати своїм паном. Показує, як відтоді, коли серце Русі – Псковська Республіка – було видерто, то й решта організму змарніла, а потім була «розчленована» – уживає у творі соматичну метафору. Росіян називає «Czud zesłowiańszczony» (чудь зіслов'янщена), змальовує підступне підкорення України, заслання українців у Сибір, побудову на кістках козаків північного Парижа (тобто Петербурга) тощо.

Роль вільної Польщі в історії визначає як приклад для слов'ян, небезпечний для ворожих сусідів, тому вона й була розшарпана. Автор не поділяє амбіцій Росії бути для слов'ян захисницею, не шкодуючи на її адресу принизливих порівнянь та епітетів. Поему «Слов'янство» закінчує висловленням віри в народ, який переживе незгоди. Людина помирає, а народ ні, переконаний Лев Венглінський. Не вмирає, бо він має силу духу. Власне, цю силу духу намагався пробуджувати, зміцнювати своїми поезіями автор.

Безперечним достоїнством, «зерном» збірки є її патріотизм, який навіть через півтора століття здатний знайти відгук у серці читача. Образ XIX віку, представлений тут віршованою мовою, створений очевидцем, сучасником, що вмів поглянути на свою малу батьківщину в контексті діахронічної ретроспективи і актуальної ситуації в політиці Європи. Смуток за лицарством, за втраченими старопольськими звичаями надає цьому образові своєрідного колориту, допомагає краще зрозуміти національний польський характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дідицький Богдан. Новыі поэзиі малорускиі в чистом языце Червоно-Русинов // Отечественный сборник / Вестник, № 7. – 1859.

2. Франко Іван. Азбучна війна в Галичині 1859 року // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 47. – К.: «Наукова думка», 1986. – С. 630-631.

3. Кирчів Роман. Українською музою натхненні. – К.: Радянський письменник, 1971.

4. Węgliński Lew. Plewa i Ziarno. – Kraków, 1885.

УДК 821.162.1

Неля ВАРФОЛОМЄЄВА
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

RATIO CONTRA CORDIO. ГЕНЕЗА ОБРАЗУ «СЛОВ'ЯНСЬКОЇ» ВІТЧИЗНИ У ТВОРЧОСТІ ТОМАША АВГУСТА ОЛІЗАРОВСЬКОГО

У статті розглядається ґенеза образу «слов'янської вітчизни» у літературній спадщині Томаша Августа Олізаровського. Основною тезою публікації є твердження, що перетворення образів «приватної вітчизни» та «ідеологічної вітчизни» на образ «слов'янської вітчизни» у творах поета було пов'язане як із його екзистенційним прагненням віднайти своє місце у зовсім новому для нього світі еміграції, так і з творчою відповіддю на одвічне питання щодо самототожності та сенсу існування польсько-українського пограниччя.

Ключові слова: *Олізаровський, приватна вітчизна, ідеологічна вітчизна, слов'янська вітчизна, еміграція, пограниччя.*

In this article is analyzed the genesis of the image of the „Slavic fatherland" in the literary inheritance of Tomasz August Olizarowski. The main thesis of this publication is the statement, that the change of the image "private fatherland" and "ideological fatherland" into "Slavic fatherland" in the poetry works was coherent with his existence to find his own place in this world of émigré, self-existence and his sense of the existence of Polish-Ukrainian borderland.

Key words*: Olizarowski, private fatherland, ideological fatherland, Slavic fatherland, émigré, borderland.*

W artykule zostały przedstawione wyniki badań nad genezą obrazu «ojczyzny słowiańskiej» w spuściźnie literackiej Tomasza Augusta Olizarowskiego. Główną tezą publikacji jest stwierdzenie, iż przekształcenie obrazów «ojczyzny prywatnej» i «ojczyzny ideologicznej» w obraz «ojczyzny słowiańskiej» w twórczości poety było związane zarówno z dążeniem odnalezienia się w nowym dla niego świecie emigrantów, jak i odpowiedzią artystyczną na pytanie o tożsamość i rację bytu «kresów» polsko-ukraińskich.

Słowa kluczowe*: Olizarowski, ojczyzna prywatna, ojczyzna ideologiczna, słowiańska ojczyzna, emigracja, «kresy».*

«Podróżny zwykle duszy jest dwoistej:// Jedna przylega do ziemi ojczystej.// Druga nieznane oblatuje strony.// Stąd czerpie mądrość, czasem ulgę świętą// Obciążonemu sercu...» [1, 115]. Такими словами окреслює почуття і стан мандрівника представник «української школи» в польському романтизмі, поет Томаш Август Олізаровський у вірші «Подорожній у Венеції. Роздуми» («Podróżny w Wenecji. Rozmyślanie»), написаному у 1839 році у Лондоні, після того, як згідно царського указу він був приречений на вічне вигнання із теренів Російської імперії за участь у Листопадовому повстанні [2, 14]. Поразка Листопадового повстання 1831 року «чи не вперше спричинилася до настільки масової і масштабної еміграції його учасників, у лавах емігрантів опинилися найвизначніші представники польської інтелігенції того часу» [3, 48]. На думку румунського письменника та публіциста Нормана Манеа: «Вітчизна розкриває свою двозначність особливо під час насильницького розриву, який робить більш настійною й інтенсивною потребу ставити собі запитання. Потреба мати вітчизну гостріша в тих, чию належність до неї поставлено під сумнів, втрата вітчизни також завдає їм більшого болю» [4, 111-112]. Тому, зовсім невипадково, що наскрізно амбівалентне художнє конструювання образу «вітчизни» є однією із домінуючих символічних ланок у творчості Томаша Олізаровського. Важливим аспектом є також і те, що значна кількість польських письменників, а серед них і Томаш Олізаровський, «походила з колишніх так званих «кресів» Польщі, тобто народилася або мешкала на Україні і була таким чином, своєю творчістю тісно пов'язана з українською землею, її народом та культурою» [5, 7]. У цьому контексті надзвичайно актуальним і влучним видається твердження Станіслава Оссовського, відомого польського соціолога, котрий у своїй науковій розвідці «Соціологічний аналіз поняття вітчизна», виданій 1946 року, писав, що існує два типи взаємозв'язку між людиною і певною територією, котрі спричиняються до того, що ми кваліфікуємо дану територію як вітчизну. «Це може бути безпосередня особиста прив'язаність до середовища, в котрому минуло життя чи значна частина життя людини, або ж опосередкований взаємозв'язок»

[6, 10]. Оскільки патріотизм першого типу базується на особистому ставленні індивіда до даного середовища, то такий локус Станіслав Оссовський називає «приватною вітчизною» і протиставляє її зазвичай значно ширшому просторові «ідеологічної вітчизни». «Ставлення до ідеологічної вітчизни ґрунтується не на безпосередніх переживаннях людини стосовно «рідної» території, а на переконаннях індивіда у його участі у певному колективі, належності до певної спільноти» [6, 11]. На думку Марціна Старнавського, буває навіть так, що навіть якщо та «ідеологічна вітчизна» впродовж століть не є центром національного життя, то вона «все одно залишається вагомим символом і надихає «міф повернення» спільнотам, які у даний момент живуть розпорошеними» [7, 86]. Питання щодо самототожності, самоідентифікації природно виникають на пограниччі, де стикаються різні культури. «Достеменно окреслити власний дім і самототожність у таких місцях дуже важко. Те, що для нас «свійське» і беззаперечне, ті «інші» можуть сприймати зовсім інакше. Історична пам'ять місця, навіть якщо це стосується одного і того ж самого простору, дуже рідко коли буває однозначною, а якщо дивитися на неї з різних перспектив, то вона може бути навіть суперечливою» [8, 1].

Томаш Олізаровський народився на Галичині, юнацькі роки провів на Волині; ще з дитинства йому були добре знайомі українська міфологія, оповіді про козацьке історичне минуле, український фольклор, про що може свідчити хоча б навіть такий уривок із його вірша «Прогулянка» («Wycieczka»): «A miłośnik pieśni może// Rozkoszować w naszym dworze,// Bo jest właśnie pan Padura,// Ukrainiec pieśnią rodem,// Krzemieńczanin do szkół chodem.// ***Krzemieniecka każda góra// Znała jego dumki, pieśni***,// ***Jego młodych dum urokiem// Zachwycali się rowieśni***» [9, 36]. Про особисте зацікавлення митця українською народною творчістю, зокрема волинськими легендами та переказами, говорять також наступні рядки: „***Rodzime skarby miejscowych powieści***,// Z których dziś sztuka mieć niemoże cieści,// Kiedyś, za sprawą swego Zoryana,//Albo którego z potomków Bojana;// I odsłonione kaledońskie cienie,// Lub rozbudzone córki stepów, jarów;// ***Przed serc oblicze wyjdą na promienie,// Z nieprzepłaconą tajemnicą czarów***" [10, 45]. Хоч доля митця склалася так, що більшу частину життя він провів за кордоном: у Англії та Франції та саме «українські світоглядні архетипи сформували художню концепцію світу» [11, 16] Томаша Августа Олізаровського, тому є досить багато підстав вважати його невід'ємною складовою частиною не лише польської, а також і української культури. Низькі етнічні та мовні бар'єри між Україною та Польщею, спричинилися до витворення «спільного культурного простору» [11, 15]. Крім того, «основи світосприйняття людини закладаються в дитинстві і найбільше це стосується саме письменника. Людина дорослішає. Вона набуває найрізноманітніших знань про світ, розширює свій соціальний досвід. Але відчуття світу як певного предметно-географічного і антрополого-біологічного феномену вибудовується в юності і в своїх головних рисах залишається незмінним» [12, 43]. У своїх творах поет неодноразово відтворює образ «приватної вітчизни». Стоячи на пагорбі Прімроуз Хілл у Лондоні, він так згадує про рідні волинські околиці та пасмо кременецьких гір: «Zatonęło słońce w morzu.// Mgła rozwiesza rąbki sine.// Dumka, szczęście me jedyne,//Na Pierwiosnka czeka wzgórzu.// W najbogatszy gróg spoglądam;// ***Lecz ubogie me Zyblazy// Milsze sercu tysiąc razy***:// Wstań! Bo wstała już tęsknota.// ***Kiedyż, miła dumo, z tobą// Na zybłaskie wrócę góry?***/ /I nad dołem, nad żałobą,// Szczęśliwemi wzlecę pióry?» [13, 99]. Надзвичайно лірично змальовує автор кременецькі виднокола і у поемі «Бруно» («Bruno»): «Składnia tych widoków,// Jakkolwiek różnych sztuką i naturą;// Ta mieszanina ziemi i obłoków,// Gór, wież, mogiłek, parowów, potoków,// Chat, cerkwi, domów i dworków; strukturą// Różnych przeróżnych; rozsianych po górach,// Jarach, ogrodach, sadach i futorach:// Ta rozmaitość wzięta w całość okiem;// Acz się niemoże do europejskich// Liczyć widoków; ni darzyć urokiem// Ludzkich arcydzieł: wszakże czarodziejskich// Wrażeń nasprawia półdzikością właśnie.// Jeżeli z ludzkiej niema tam nic ręki,// Coby w niezwykle bogaciło wdzięki;// ***To, jest przyroda, której wdzięk niezgaśnie// Przed żadnym wdziękiem: przed temi tem więcej,// Co swe zjawienie ludzkiej winny ręce;***// Cyrklom i liczbom: których koła, łuki,// Linije proste cześć budzą dla sztuki..." [10, 47]. Агатон Гіллер писав, що Томаш Олізаровський «палко любив Польщу, але найближчою його серцю була в ній рідна Русь» [2, 42]. Настільки багатоаспектна присутність образу волинської «приватної вітчизни» у творчості письменника є досить обґрунтованою. Лев Берг ще у 1922 році сформулював принцип «об'єктивно неуникного чи, за його словами, «примусового» впливу ландшафту на всі організми. Він стверджував, що під примусовий вплив географічного середовища

підпадають не лише етноси в цілому, але й всі індивіди, які до них належать» [14, 342-343].

Та все ж неабиякий вплив на становлення Томаша Олізаровського як особистості і, зокрема формування його ставлення до Польщі як «ідеологічної вітчизни», мало навчання в Кременецькому ліцеї. На думку Володимира Єршова: «саме Кременцю впродовж XIX століття судилося зіграти провідну роль у розвитку освіти, науки й культури краю. Саме Кременецький ліцей став колискою літературної самобутності ряду письменників Правобережжя доби романтизму» [15, 25]. Так само, як і багато його сучасників, Тадеуш Чацький – засновник Кременецького ліцею – вважав, що «всебічна освіченість суспільства є запорукою його могутності і здатності повернути колишню незалежність польської держави. Ця точка зору, зміцнена вірою у силу виховання, визначала напрямок його педагогічної діяльності» [16, 11-16]. Основою виховання та розвитку національної свідомості учнів Тадеуш Чацький вважав «виважене і науково обґрунтоване викладання польської історії, тому доручив своєму найближчому сподвижникові та радникові Гуго Коллонтаю створення програми вивчення курсу загальної історії, котра мала б розпочинатися із вивчення історії рідного краю» [17, 127]. Знову ж таки, до першочергових завдань учителя права у ліцеї належало формування моральної постави учнів, виховання із них громадян, які б повністю усвідомлювали наслідки своїх вчинків і вміли брати на себе відповідальність за них» [16, 11-16]. Кременецькі учні отримували «енциклопедичні філологічні та математично-природничі знання із практичним ухилом та все ж основною метою виховних зусиль Тадеуша Чацького було, насамперед, за допомогою освіти [...] підготувати учнів до активного виконання їхніх майбутніх громадянських обов'язків» [16, 22-27]. Навіть саме місце заснування майбутнього ліцею було вибране Тадеушем Чацьким та Гуго Коллонтаєм зовсім невипадково, а остаточне рішення на користь Кременця було ухвалене з урахуванням не лише того, що місто розташовувалися у мальовничій околиці і в ньому були досить низькі ціни утримання, а тому, що «воно знаходилося поблизу кордону із Галичиною, звідки легко могла приїздити на навчання молодь з інших частин розділеної Польщі» [18, 67], зокрема з територій, що після розподілу Польщі підпали під володарювання Австрії та Прусії. Польський поет Каєтан Козьмян у своїх щоденникових записах стверджує, що за часів створення Кременецького ліцею Волинь стала «найпрекраснішою, найщасливішою провінцією розділеної Польщі [...]. Найзаможніші родини із усіх частин Польщі поспішали з-за кордону, щоб оселитися на Волині» [19, 272-274], «всі, хто міг, везли на Волинь свою дітвору, щоб уберегти її від натиску германізованих шкіл» [20, 55]. Кременецький ліцей став для волинської молоді «по-справжньому польським національним освітнім закладом, це стосувалося як учителів, системи освіти, статуту, так і самого польського духу. Тоді досить часто говорилося, що «зараз нам навіть краще, ніж було у самій Польщі, тому що ми маємо все те, що нам давала вітчизна, але не маємо тягаря та небезпеки уманської різні. Хоча й без Польщі, та ми в Польщі і ми – поляки» [19, 272-274]. Дослідник Ришард Пшибильський вважає, що, «незважаючи на певні свої недоліки, Кременецький ліцей виконав основне завдання, поставлене перед ним Тадеушем Чацьким та Гуго Коллонтаєм. Він виховав для Польщі цілу плеяду освічених громадян, які зуміли вистояти і гідно віднайти себе у складній ситуації між свідомою польськістю і суворою реальністю розділеної держави. «Так, – писав Тадеуш Бобровський, – ця школа розвивала у вихованцях почуття обов'язку, особистої гідності, взаємодопомоги і приязні, солідарності і дружби, прищепляла любов до усього «свого», країни, вітчизни і громадянського духу» [21, 141]. Цю тезу підтримує і колишній випускник Кременецького ліцею Валенти Спектатор стверджуючи, що «кременецька школа, окрім самого таки навчання, вважала своїм невід'ємним обов'язком ще й належне виховання молоді, що є її чи не найбільшою заслугою перед вітчизною» [17, 2]. Томаш Август Олізаровський був одним із наймолодших випускників Кременецького ліцею поетів-романтиків. Навчання в Кременці він розпочав у 1823 р. Всупереч пересторогам у 1831 році вступив до лав повстанської армії. «Після придушення повстання, як і Маврицій Гославський, Томаш Олізаровський включився в підготовчу роботу по створенню загонів Юзефа Залівського. У 1836 році автора був ув'язнено за конспіративну діяльність» [22, 109]. Розсудливу байдужість щодо повстання він вважав би «зрадою народу і ганьбою для власної совісті» [21, 162-164], що досить наочно ілюструє, наприклад, вступ із поетичного звернення митця «До шляхти» («Do Szlachty»): «Wstrzymajcie się szlachcice z waszym wiarołomstwem.// Szlachectwo polskie nie jest jakimś żantilomstwem.// ***Szlachcic polski prawdziwy nigdy nie rozpacza:// On Boga i***

Ojczyzny rycerza oznacza.[...] Polacy! Wybierajcie: albo marnie gińcie,// Albo zastęp szlachecki szczeropolski czyńcie.// Szlachectwa właśnie pora, pora poświęcenia.// I nie ten, co w gieroldii szuka potwierdzenia, ***Ale ten jest szlachcicem, co pierś na plac stawi// Lub szlachetnie polegnie, lub Ojczyznę zbawi.***// Geroldia – edycja Niesieckiego nowa,// Plac boju i kontrola powstańska, wojskowa…» [23, 68-69]. Рукописна спадщина Томаша Олізаровського також обіймає чимало творів поета, у яких він відтворює особисте бачення ролі кожного польського громадянина у національно-визвольній боротьбі. Одним із них є так звана «Молитва за край» («Modlitwa za kraj»): «O Panie na Niebie!// Polacy do Ciebie// Śpiewamy! Wołamy!// Modlitwę za Kraj!// Błogosław naszemu,// Rodowi Polskiemu!// Z niewoli, z niedoli,// Wybawić się daj!// ***Błogosław każdemu Synowi Polskiemu!***// Co szczerze w to wierzy// ***By Polszcze się zdał***!» [24]. Зрештою, варто зазначити, що так мислила «більшість учнів Кременецького ліцею» [21, 162-164]. Питання щодо того, що саме штовхало кременецьку молодь на дорогу «політикоманії», якщо ані керівництво школи, ані викладачі жодним чином не сприяли цьому, неодноразово порушувалося дослідниками історії Кременецького ліцею. Згідно тверджень Міхала Ролле та Михайла Володимирського-Буданова, «причини цього руху потрібно шукати у складі самих учнів, а також у способі їхнього навчання. Ліцей був польським, викладацький склад (за винятком Івана Александровського та вчителів французької, німецької та англійської мов) – польський, мова викладання – польська, підручники, впроваджені польським комітетом освіти, усе оточення і настрої суто національні польські. І навіть сам Тадеуш Чацький, хоча й був лояльним щодо Російської імперії і вихованців своїх виховував у дусі лояльності, та все ж прагнув у південно-західних губерніях створити таку атмосферу, яка панувала у пізньому Польському Королівстві, тобто, іншими словами, намагався за допомогою російського імператора воскресити давню Річ Посполиту із Руссю та Литвою у її складі» [25, 274].

На думку Станіслава Оссовського, «…існують досить легкі методи «приватизації» ідеологічної вітчизни. Характерні риси вітчизни – це завжди функція образів, котрі із її ім'ям пов'язують члени певного суспільства. Наприклад, карта, що висить у звичайній початковій школі, від самого дитинства, щодня «знайомить» нас із обрисами нашого рідного краю. Сурогатом мандрівок, які сприяють зародженню особистого ставлення до певної території, є література. Роль, яку територія ідеологічної вітчизни відіграє в національній культурі, сприяє тому, що, чим більше людський індивідуум користується доробком національної культури, тим більше ниточок єднає його із найрізноманітнішими точками ідеологічної вітчизни, тим більш живий образ її цілісності він має, тим вагомішим стає почуття «свійськості» щодо неї. Спілкування із територією за посередництвом літератури, мистецтва, історичної традиції може витворювати особисте ставлення та взаємозв'язок, котрий іноді навіть конкурує із взаємозв'язком, витвореним на ґрунті довготривалого безпосереднього спілкування із певними теренами» [6, 12].

Важливу роль у контексті вивчення творчості Томаша Олізаровського під кутом зору змалювання та коекзистенції у ній образів «приватної» та «ідеологічної вітчизн» відіграє також притаманна мешканцям пограничних теренів так звана «етнічна маргінальність»: етнокультурна одночасна приналежність до двох етнічних культур, яка породжує двоїсту етнічну самосвідомість. Етнічна самосвідомість є наслідком тривалого проживання людини серед представників інших етнічних спільнот і залежить від того, чи є її етнічне оточення дружнім, чи ні. [...]. Етнічна маргінальність супроводжує появу передумов для внутрішнього конфлікту етнічної ідентичності, розвитку інтенсивної забарвленості емоційної сфери національної свідомості людей» [26, 128]. Крім того, ситуація людини на пограниччі апріорі «пов'язана із питаннями самоідентифікації та сенсу буття на спільній землі» [27, 174]. Саме тому у творах Томаша Олізаровського прослідковується тенденція пошуку певного роду симбіотичного образу вітчизни, котрий би поєднував у собі як психологічні риси «приватної вітчизни», так і символіко-традиційні риси «ідеологічної» вітчизни. Особлива інтенсивність таких творчих шукань у період після полишення поетом рідного краю зумовлена ще й тим, що пам'ять про вітчизну і пам'ять вітчизни стають для емігрантів «категоричним моральним імперативом, категоричність якого посилюється усвідомленням остаточного краху цієї вітчизни» [28, 24].

Саме на чужині з-під пера Томаша Олізаровського починає з'являтися ціла низка творів, у яких знаково прослідковуються мотиви, узяті зі спільнослов'янської минувшини. Зокрема, в історії Русі він вбачав чимало аналогій щодо польсько-українських справ і

пов'язував із нею національно-визвольні цілі, які представляв у своїй творчості. З-посеред присвячених історичним подіям Русі драматичних творів слід назвати «Ванару», драму у п'яти актах, уривки якої збереглися у рукописі, «Оманки», які вийшли друком після смерті автора у 1866 р., драму у двох актах «На землі і на небі», що теж уціліла у рукописному варіанті, і є своєрідним продовженням поеми «Хрест у Передилі», але найбільш значимою у даному контексті є все ж таки трагедія «Рогнеда», написана у 1872 р., події котрої розгортаються на тлі часів князювання Володимира Великого» [29, 7, 61].

Цікавою з точки зору слов'янофільських зацікавлень Томаша Олізаровського видається його поетична посвята Францішкові Духінському, де поет наче накреслює кордони своєї «слов'янської вітчизни»: «Bo od Bałtyka sarmackich wód,// Od Nowogrodu wielkiego krańców,// Aż do pól dzikich, Trajana szańców,// Po czarnomorski Olgierdów bród;// I przedsławiański gdzie Sławian raj,// U brzegów Łaby, u brzegów Odry;// I gdzie zabiega Śródoziem modry// By drugich Rzymów całować kraj:// ***Wszyscy wymówią tam słowo: brat!***// I wszyscy Polskę matką swą nazwą// A Moskwę nazwą mongolską jazwą,// Co weszła piekłem w sławiański świat//. Czysto sławiańska lechicka jaźń// Dobędzie swoje moce i łęki;// ***Nastaną złote miłości wieki***;// Z Moskwą przeminą i waśń i kaźń.// Tak będzie, bracie!Tak musi być.// Zwycięstwo prawdy jest niezawodne;// Bo czasu prawa z boskiemi zgodne, I tylko w prawdzie moc wiecznych żyć» [30, 13].

На еміграції у Франції Томаш Олізаровський належав до консервативного руху і мить, у «яку нова влада мала б постати перед суспільством, він уявляв собі як коронацію» [31, 18]. За словами Марцелія Гандельсмана, «Томаш Олізаровський вірив в одне: в польського і слов'янського короля, і молився» [32, 236]. Поет був переконаний у тому, що «народ потребує зрозумілої для себе речі». Польський, литовський та руський король в одній особі був для нього річчю цілком зрозумілою. «Він відразу показував усю справу у правильному світлі, […] розсікав тенета, в котрих заплутався лев повстання» [31, 18-22]. А ще Томаш Олізаровський любив повторювати, що держава має віднайти своє місце в «сім'ї народів» [31, 18-22]. Візія приналежності до великої слов'янської родини, спільноти слов'ян, безумовно, «давала відчуття безпеки і підтримки. Заспокоювала сумніви щодо власної самототожності [...]. Як і більшість засобів для зняття депресії та страху, цей так само міг призвести до постійної залежності. У цьому випадку, це означало зміцнення постави мовчазної згоди або ж навіть визнання необхідності модифікувати за допомогою ідеалізації чи навіть містифікації культуру, яку прагнули відродити і захистити. Ідеалізація стосувалася, насамперед, минулого слов'ян та їхнього образу в цілому» [33, 46].

Для зрілої людини вигнання – це «запізніле переформулювання передумов ініціації та становлення, нове відкривання воріт крайнього життєвого ризику та можливостей, нагода піддати сумніву весь попередній досвід» [4, 112-113]. Спроба повторного віднайдення свого місця у світі пов'язана із «необхідністю сформулювати нову дефініцію світу та реальності, а також із необхідністю самовизначення щодо наново сформульованих дефініцій» [28, 60]. У вірші «Московський заклик» ми натрапляємо на досить характерні для цього періоду творчості поета рядки: «Pies zawarczy, lub świat krzyczy, na jedno wychodzi.// Niech krzyczy! Obaczymy, co komu zaszkodzi;// Co się z czego wywiąże i co ostać zdoła:// Niebo polsko-słowiańskie, czy piekło Mongoła?» [34, 1]. Таким чином «новим світом» та «новою реальністю» на еміграції для Томаша Олізаровського стає образ «слов'янської вітчизни», як наслідок психологічного та творчого синтезу «приватної» та «ідеологічної» вітчизн, які впродовж тривалого часу конфронтували у свідомості митця. «Повернення до правічних слов'янських витоків, міфічної правітчизни, окрім буквального значення (переклади, стилізації, оригінальна творчість) мало [...] також і символічне значення: це була спроба нав'язати діалог сучасності із минулим […]. Праслов'янська ідея могла бути ліками від відчуття національної поразки […]» [35, 92-93] Польський філософ Юзеф Тішнер у своїй «Етиці солідарності» писав, що «вітчизна приходить до нас як дар. [...] Обираючи вітчизну, ми також обираємо власну історію» [36, 96, 98]. Третій поділ Польщі призвів до «цілковитої ліквідації суспільної системи єдиного державного організму Речі Посполитої та якісно нових засад функціонування культурної системи» [37, 27]. «Креси починають мати свою передісторію та історію, власних святих і героїв, власні легенди і перекази, власні символи та знаки, значення яких доступне виключно особам «втаємниченим» і незрозуміле профанам» [38, 40].

У «Поетичних вправах» («Egzercycjach poetyckich») та «Воскресенках» («Woskresenkach») Томаш Олізаровський пише свою власну легенду пограниччя. Його уява «витворює із «кресових» мотивів рапсоди, фрагменти великої історії, фрески з історичних подій слов'янщини, розповідь про боротьбу двох світів, зокрема, Європи та Сходу. Перспективою, з котрої щось видно, стає простір об'єднавчого слов'янського міфу, формою котрого є епос «пограниччя-фортеці». З усього видно, що вищезазначена перспектива спричинилася до того, що Олізаровський **зумів перетворити ті образи, в які був закоханий, на міфи, котрим був вірний**. На цій, давно вже не новій сітці політичних точок дотику український пейзаж ставав іконою слов'янської спільноти» [31, 14].

У літературі польсько-українського пограниччя доби романтизму було створено міф «слов'янської Атлантиди», «котра вже не існує в реальному світі, але котру ще можна повернути в уяві. Ці палімпсести пограниччя, метафори роздоріжжя і межі народів, які охороняють різні боги, «останні острови слов'янської Атлантиди»: лісові, водні та гірські простори, кургани, долини, дороги та стежки, яри та степи, резиденції та фільварки, втопаючі в зелені – це далеко не пейзажна листівка. Це своєрідний мистецький код, за допомогою якого розповідалася історія пограничних теренів і найближчої серцю вітчизни» [39, 23-24]. Патріотизм, як стратегія витворення зв'язку з ідеологічною вітчизною, базується на певного роду міфологізації. За Роландом Бартом, головним принципом міфу є перетворення історії на природу, позбавлення речей історичності і пам'яті їхнього створення. Завданням міфу є надання політичній, соціологічно складній і історично створюваній реальності статусу очевидного, природного стану речей, котрий не підлягає обговоренню. «Міф не знищує речей, він їх просто очищує, чинить невинними, його функція, навпаки, полягає в тому, щоб говорити про них, він дає їм фундамент природи і вічності, надає їм ясності, котра виникає не з пояснення, а з констатації факту» [40, 262, 277-278]. На думку американського дослідника І-Фу Туана, «міфічний простір – це інтелектуальний простір […]. Це відповідь почуттів і уяви людини на її основні потреби. Цей простір відрізняється від прагматичних і науково окреслених просторів тим, що ігнорує логіку виключень і суперечностей» [41, 130].

На думку Анджея Зеневича, усю цю справу, зрештою, «досить важко якось чітко назвати і окреслити, оскільки повстанська ідея […] настільки вкорінена в загальну свідомість, перемішана з релігією, пов'язана з «природною» послідовністю творення біографії митця, що просто не підлягає жодній дискусії. Саме тому, багато справ у текстах Томаша Олізаровського не стають предметом «теоретичних» роздумів, оскільки належать до розряду так званої «мови серця», існують у сфері практичної інтуїції, котру не можна переповісти» [31, 16]. І справді, «podróżny jest duszy dwoistej», як написав про себе Томаш Олізаровський у одному з віршів. І хоч «як борець за Справу, він до решти віддався політичним працям, але як поет, він глибоко закорінений в українській школі, в екзотиці пограниччя, в незвичайності народних переказів, врешті в щоденності сільського життя» [31, 13-16].

У 1847 році під час вересневої бесіди в Парижі, яка збирала мешканців Кременця та вихованців славетного навчального закладу, Томаш Олізаровський зачитав уривок з поеми «Моя Дана або Слов'янська Беатріче» [22, 110], у котрій Волинські Афіни постали водночас не лише як місце, що стало оплотом польського духу, але як певний аксіоматичний домашній мікросвіт, залюднений без винятку лише «своїми»: «I znowu we śnie żyłem.// ***Licealne mury;// Krzemienieckie w nadziemskim uślicznieniu góry;// Srebro płodząca Ikwa; i pola krzemienne;// I lasy śpiewające; i niebo promienne;// I ludzie tacy swoi, tak w serce wsnowani:***// Wszystko to, w kształt oazy śród sennej otchłani,//Rozpoczęło widzenia i doznania moje…» [42, 540].

До появи образу «слов'янської вітчизни у творчості Томаша Августа Олізаровського спричинилися насамперед намагання поета віднайти самого себе і визначитися із основоположними дефініціями, котрі б дали відповідь на питання самототожності його «внутрішньо роздвоєного «я»» [43, 250]. Водночас, «ідея повної єдності «кресових» просторів з цілісною Річчю Посполитою була настільки важливою для «польської літературної традиції, що вважалася однією з основних підвалин щасливості польського життя» [44, 43]. Після творчого осмислення конфронтуючих образів «ідеологічної» та «приватної» вітчизни, Томаш Олізаровський створює новий образ «слов'янської вітчизни», котрий уміщує в собі фундаментальні цінності як першої, так і другої. Перед читачами постає «універсум, який існує одночасно і в історично-

му, і в міфічному часі, і в реальному просторі, і в просторі, створеному із топосів» [43, 251]. Якщо у ранній творчості Томаша Олізаровського сукупний образ «кресової» вітчизни постає сповненим внутрішніх опозицій, зокрема чітко прослідковуються відмінності у змалюванні «ідеологічної» і «приватної» вітчизн, то у наново створеному світі «слов'янської вітчизни» відчувається прагнення «спокутування гріхів історії» [43, 251], тяжіння до єдності і в той самий час бажання після стількох років вигнання врешті уповні відчути «себе у себе».

ЛІТЕРАТУРА

1. Olizarowski T. Podróżny w Wenecji. Rozmyślanie // Egzercycje poetyckie. – London, 1839. – S. 115-119.
2. Giller A. Tomasz Olizarowski. Wspomnienie. – Lwów, 1879. – S. 1-45.
3. Sudolski Z. Tragizm doli emigranta // «Poezja». – 1983. – № 11-12. – S. 48-61.
4. Манеа Н. Про чужинство // «Сучасність». – 1993. – № 7. – С. 109-113.
5. Козак С. Джерела «української школи» в польській літературі // «Наша культура». – 1970. – № 4 (144). – С. 7-8.
6. Ossowski S. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny. – Łódź, 1946. – S. 24.
7. Starnawski M. Naród, ojczyzna, tożsamość // Ile ojczyzn? Ile patriotyzmów? / red. Michał Syska. – Warszawa, 2007. – S. 81-94.
8. Byśko P. Tożsamość lokalna. Szkic dyletancki// «Scena myśli». – 2009. – № 1. – S. 1-2. URL http://www.scenamysli.eu/artykuly.php?lang=PL&id=325&dzial=3
9. Olizarowski T. Wycieczka // «Poezja». – 1983. – № 11-12. – S. 36-39.
10. Olizarowski T. Bruno // Dzieła Tomasza Olizarowskiego. – Wrocław, 1852. – T. I. – S. 1-110.
11. Скобельська О. Гоголь та українська культурна модель // Література та культура Полісся. Вип 16. Спадщина М. Гоголя в сучасних дослідженнях (До 150-річчя від дня смерті письменника) / відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, НДПУ, 2002. – С. 15-18.
12. Щукин В. Концепция дома у ранних славянофилов // Славянофильство и современность. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 33-47.
13. Olizarowski T. Dumka powołyńska // Dzieła Tomasza Olizarowskiego. – Wrocław, 1852. – T. III. – S. 99-102.
14. Барабаш Ю. «Месторазвитие» или знаете ли вы украинскую ночь? Национальный ландшафт как ментальный фактор (Гоголь) // «Вопросы литературы». – 1995. – № 1. – С. 340-351.
15. Єршов В. Волинський простір у мемуаристичній літературі Правобережжя // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Вип. 17. – Житомир, 2007. – С. 21-38.
16. Chodakowska J. Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu (1805-1832) // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 9-27.
17. Spektator W. Krzemieniec. Przygody i wspomnienia studenta pierwszej klasy. – Kraków, 1879. – S. 282.
18. Affek M. Tadeusz Czacki – organizator Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego. – Warszawa, 2004. – S. 63-74.
19. Koźmian K. Pamiętniki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – T.I. – S. 363.
20. Dubiecki M. Tomasz Olizarowski // «Przegląd Powszechny». – 1893. – S. 52-69.
21. Przybylski R. Krzemieniec (opowieść o rozsądku zwyciężonych). – Warszawa, 2003. – S. 204.
22. Крисовський О. Кременецький Парнас у період діяльності гімназії та ліцею // Афіни 1805-1833: Збірник наукових праць / Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут імені Тараса Шевченка; під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль, 2006. – С. 88-110.
23. Olizarowski T. Do Szlachty// «Poezja». – 1983. – № 11-12. – S. 68-69.
24. Olizarowski T. Modlitwa za kraj. Поетичний твір Томаша Августа Олізаровського, що зберігається у рукописному відділі Польської Бібліотеки в Парижі, шифр: BPP № 102, Akc.95/2.
25. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce. – Lwów, 1898. – S. 397.
26. Крысько В. Этническая маргинальность // Словарь-справочник по социальной психологии/ ред. Крысько В. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 416.
27. Gawrychowska-Sowul M. «Polskość» i «ukraińskość» w prozie Józefa Łobodowskiego i Włodzimierza Odojewskiego // Kategoria narodu w kulturach słowiańskich. – Warszawa, 1993. – S. 171-176.
28. Olejniczak J. Arkadia i małe ojczyzny. Vincenz – Stempowski – Wittlin – Miłosz. – Kraków, 1992. – S. 247.
29. Markiewicz Z., Sivert T. Melpomena polska na paryskim bruku. Teatralia polskie we Francji w XIX wieku. – Warszawa, 1973. – S. 442.
30. Olizarowski T. Pieśń do Franciszka Duchińskiego // Twory Dydyma Olifira. – Paryż, 1862. – S. 1-16.
31. Zieniewicz A. Biedna, romantyczna dusza // «Poezja». – 1983. – № 11-12. – S. 11-23.
32. Handelsman M. Adam Czartoryski. – Warszawa, 1948. – T. I. – S. 334.

33. Królak J. Od Kollára do Havlička. Między ideą słowiańską a narodową // Kategoria narodu w kulturach słowiańskich. – Warszawa, 1993. – S. 45-52.

34. Olizarowski T. Odezwa moskiewska // Twory Dydyma Olifira. – Paryż, 1862. – S. 1-9.

35. Ruszyńska M. Ziewonia. Romantyczna grupa literacka. – Zielona Góra, 2002. – S. 233.

36. Tischner J. Etyka solidarności. – Kraków, 1981. – S.104.

37. Сухомлинов О. Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича(топіка і функціональність). – Донецьк, 2006. – С. 192.

38. Święch J. Kresy i centrum // Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej / Pod red. Z. Światłowskiego,S. Uliasza. – Rzeszów, 1998. – S.35-54.

39. Uliasz S. O literaturze kresów i pograniczu kultur. Rozprawy i szkice. – Rzeszów, 2001. – S. 218.

40. Barthes R. Mitologie. – Warszawa, 2000. – S. 298.

41. Yi-Fu Tuan. Przestrzeń i miejsce. – Warszawa, 1987. – S. 251.

42. Olizarowski T. Dana moja albo Beatrice Słowiańska // «Trzeci Maj». – 1847. – № 38. – S. 540-541.

43. Sawicka J. Hellada Scytyjska. Ukraina w poezji Józefa Łobodowskiego // „Ktokolwiek jesteś bez ojczyzny...". Topika polskiej współczesnej poezji emigracyjnej / Studia pod red. Wojciecha Ligęzy i Wojciecha Wyskiela. – Łódź, 1995. – S. 243-270.

44. Kolbuszewski J. Legenda kresów w literaturze XIX wieku // «Odra». – 1982. – № 12. – S. 42-56.

УДК 821.162.1 Грабовський

Ірина РУДЕНКО
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ЛІТЕРАТУРА В РЕЦЕПЦІЇ МІХАЛА ГРАБОВСЬКОГО

Наша розвідка присвячена дослідженню третього розділу праці польського критика М. Грабовського «Література і критика» під назвою «Про французьку літературу, названу шаленою літературою», в якій митець сформулював основні засади щодо французької та частково англійської літератур XIX століття. У статті наведені рецензії польського літератора на окремі твори В. Гюго, О. Бальзака, Ж. Жанена, Жорж Санд та інших. Твори цих авторів Грабовський уважав написаними для «французьких праль і лакеїв», тому не радив їх читати, оскільки, на думку рецензента, вони не приносили естетичної користі польському суспільству.

Ключові слова: *шалена література, цивілізація, роман, драма, суспільна мораль.*

This article deals with the problem of searching the third part of M. Grabovskijs' book "Literature and critics" "French literature called furious literature", where the author definite the main rules concerning French and English literary of XIX c. The article includes opinions for novels of V. Hugo, O. Balzac and others. Writings of these authors M. Grabowski considered to harmful for polish society.

Key words: *furious literature, civilization, novel, drama, social moral.*

Artykuł został poświęcony analizie trzeciego rozdziału pracy polskiego krytyka literackiego M. Grabowskiego „Literatura i krytyka" pod tytułem „O literaturze Francuskiej nazwanej literaturą szaloną", w którym badacz sformułował podstawowe zasady traktowania literatury francuskiej i angielskiej XIX wieku. W artykule przytoczono recenzje dzieł W. Hugo, O. Balzaka oraz innych pióra krytyka. Utwory tych autorów Grabowski uważał za szkodliwe dla polskiego czytelnika.

Słowa kluczowe: *lietratura szalona, cywilizacja, powieść, dramat, moralność społeczna.*

Міхал Грабовський, будучи одним із провідних польських критиків, писав не лише про вітчизняні твори і видання, він також цікавився опусами закордонного письменства, висловлював про них свої міркування. Саме цьому критик присвятив третю частину «Літератури і критики» під назвою «Про французьку літературу, названу шаленою літературою». Тут ішлося про твори французьких митців, уміщено також міркування щодо німецької та англійської словесності. Спостерігаючи за масовим захопленням читачів літературою французьких романтиків, М. Грабовський не міг не відгукнутися на подібне явище. Він прагнув донести до суспільства ті приховані негативні впливи, які могли здійснити твори Бальзака, Жорж Санд, Е. Жюль-Жанена та інших. Під «шаленою школою» у французькій літературі М. Грабовський розумів групу письменників, які не дотримувалися загальних правил мистецтва слова, і намагалися створити нове письменство, яке б задовольняло потреби «нижчих» верств населення.

Метою нашої розвідки є дослідити праці М. Грабовського, які висвітлювали його ставлення до шедеврів західноєвропейської літератури.

Іще перед виходом згаданого дослідження М. Грабовського, в часопису «Русалка», 1838 року, з'явилася стаття критика «Про релігійний стан сучасних французьких письменників». Однак третій том аналізованої нами праці становив логічну цілісність із розпланованим відповідно до цілі автора матеріалом.

Метою трактату М. Грабовського «Література і критика» було висловлення погляду, що французька література заслуговувала значно меншої «вдячності», ніж мала її в Польщі [5. 9]. Своїм дослідженням він прагнув принизити французьку літературу, аби показати, що і вона не є досконалою [5, 28].

Французькі літературознавці того часу, як зауважив Грабовський, дотримувались одного правила, яке полягало в тому, що не можна критикувати й оцінювати твір, який написано не рідною для рецензента мовою. Це було пов'язано з тим, що французам часто доводилося чути різні відгуки, які не завжди сходилися з їхнім фанатичним захопленням «незрівнянним» Руссо та іншими класиками. Врешті, французи дійшли висновку, що жоден іноземець просто не може зрозуміти їхніх «божественних» письменників. Навколо цієї засади оберталася вся їхня літературна критика. Навіть відомий свого часу Кардинал Маурі сперечався з дипломатами, які були прихильниками Міллера та Гете. Але, від-

даючи належне французьким митцям, варто зауважити, що і вони дуже обережно відгукувалися про творчість іноземців, як це, наприклад, робив Шатобріан, коли писав про Мільтона й англійську літературу [5, 101–103].

Аналізуючи французьке письменство, М. Грабовський поділяв його на два види – справжню літературу та літературу «шалену». До першої він не мав жодних зауважень, а її твори вважав за світові шедеври. Про другу ж він відгукувався негативно і не вважав за високу словесність. М. Грабовський був розчарований тим, що французькі переклади заполонили польські книгарні, і поляки «витрачали час на непотрібні твори», тим самим дозволяючи глибше проникати до польської літератури невластивим їй іноземним впливам. Критик зазначав, що не варті прочитання, і навіть шкідливі, є романи О. Бальзака, Жорж Санд і т.д. Грабовський наголошував, що в Польщі часто виходили нові й цікаві художні твори. Існувало кілька періодичних газет, які нічим не поступалися закордонним аналогам; такими він уважав краківський «Пам'ятник науковий», познанський «Літературний тижневик», «Приятель народу», а ті особи, які ще виписували французькі часописи, залишалися для нього просто відданими моді. Продовжуючи розмову про періодичні видання, польський діяч зазначав, що закордонні газети не пишуть про те, що відбувається в самій Польщі та в її провінціях. Як щирий уболівальник за культуру своєї вітчизни, Грабовський прагнув заохотити співвітчизників читати й осмислювати літературні твори, написані в Польщі й польською. Можливо, таким чином він розраховував на підвищення попиту на «національні» праці, що б значно вплинуло на покращення економічного стану в друкарській та видавничій справах.

Позитивним моментом у французькій пресі Грабовський відзначав те, що в ній завжди дуже швидко з'являлися переклади усіх світових шедеврів літератури чи філософських думок.

Перш за все увагу польського митця привернула назва «класична література», яка в той час уживалася саме на позначення французької літератури. Якщо звернутися до поглядів німецьких філософів, то натрапимо на думку Шлегеля, який зазначав, що «класична література», під якою розуміється література французького класицизму, є неправильною. На його переконання, до класичних літератур належать лише римська і давньогрецька, а французька література, хоч і постала на їхніх взірцях, як і будь-яке наслідування, є явищем безрезультатним [1, 10]. Саме цієї думки дотримувався і М. Грабовський.

М. Грабовський уважав, що французька цивілізація склалася завдяки кільком чинникам. Сюди він відносив філософію XVIII ст. (Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Гольбах, Вольтер), Велику французьку революцію, політичні фактори, завдяки яким і постала «шалена література». «Те, що в ній видавалося за правду, – писав польський критик, – було лише маренням; правила її були лише гаслами, претензії в дусі, який усе овіяв, видаються за безсумнівні права!» [1, 14–15]. Аналізуючи плоди французьких корифеїв «шаленої літератури», не мав критик нічого іншого сказати, як те, що з морального боку їхні твори є нікчемними, а з естетичного – вбогими. У той час, коли польське письменництво просувалося завдяки зусиллям кількох наполегливих людей, більшість читачів саме французьку вважають взірцевою літературою: «Твори, написані для паризьких праль та лакеїв, є в нас творами для вищого суспільства» [5, 7–8].

Досліджуваний період історії Франції від XVII до XIX століть автор поділяв на два етапи: до революції та після неї. Сам переворот він не вважав переломним моментом для французів, а лише події XVII століття, коли кардинал Ришельє винищив значну частину французької аристократії, що суттєво вплинуло на подальшу долю французької культури, зокрема літератури [5, 20].

До XVII століття Франція була на порозі чогось подібного до англійської конституції, де панувала демократія, але сталося інакше [5, 22].

Після небагатьох зусиль, дякуючи «зосередженню» геніїв та національним можливостям, Франція знову стала на шлях давніх цивілізацій. Письменники XVII-XVIII століть, поети, прозаїки, моралісти досягли у своїх письменах того натурального викладу, тієї легкості стилю, що їх твори можна було поставити поряд зі старожитніми пам'ятками. Ученість цих авторів, інтрига швидкого гумору, переплетена з наукою, легкі відгомони філософії Цицерона й Горація становили різкий контраст із письменництвом інших народів. Тому й не дивно, що французька література почала вважатися ідеалом нової словесності. Звідси для самої Франції виникло кілька висновків – з'явився феномен літератури, що збудована навколо зовнішнього практичного життя народу; з'явилася лірика, але люди її не розуміли [5, 44]. Після митців, які у своїх писаннях, повних прямоти й нату-

ральності, споріднювалися з поезією Південної Європи, після Самота, Рабеля, Марота, Монтеню, увійшла в моду штучна школа Ронсарда – Мальгерб перший відійшов від такого смаку й схилив літературу до більшої простоти [1, 41].

Безсумнівним є те, що французька література значно вплинула на розвиток ідеї, аби відновити суспільства, подібні до тих, які служили прикладом для митців XIX ст. Насправді, за переконанням М. Грабовського, зі всієї історії Франції вирізняється епоха XVII століття, зокрема правління Людовіка XIV, що було насичене духом релігійного виховання. Перші роки XIX століття відзначилися романтично реакцією. Посталим романтичним поетом був Шатобріан, який почав відновлювати забуті народні, релігійні та лицарські традиції. У релігії, філософії, літературі жили лише відголоски того, що могло би стати результатом напрацювань тих поколінь, які були винищені.

Також у цей час побачив світ трактат мадам де Сталь «Про Німеччину», у якому авторка відкривала поетичний світ по інший бік Рейну, що був цілком невідомий французам і справив велике враження на їх літературні уявлення та смаки. Думки літераторів почали заходити в минуле, в історію. Якби знайшовся поет, що вмів чітко скористатись із тих інстинктів простого люду, література, можливо, мала б дещо інше спрямування на певний період. У той час так звані романтичні поети, знаходячись на «поверхні» смаку своєї епохи, створили для себе уявну історичну, християнську, романтичну поезію. Користувалися тільки добре відомими матеріалами. Їх світ був повен замків, прекрасних дам, лицарів. Праці французьких поетів не виходили за межі сентиментального, середньовічного маленького світу, який був відновлений модними віяннями.

Прагнучи знайти нові ідеали мистецтва, французька література лише псувала існуючі. Найчастіше і найохочіше предметом її симпатії виступав злочинець.

Ненатуральність і перебільшення, гігантизм замість величності, жах замість трагічності, банальність замість простоти явно свідчили, що французька література переходила до лав занепадаючих літератур.

Четвертий розділ «Літератури і критики» повністю присвячено аналізу роману В. Гюго «Собор паризької Богоматері». Кого шкода було М. Грабовському зараховувати до школи «шаленої літератури», то це Гюго. Він становив, на думку критика, перехід від тієї романтичної літератури, яку створили німці, до французької. У Німеччині розвинулася нова школа поезії, яку започаткували Й.-В. Гете і Ф. Шіллер. Твір Гете «Стелла» став плодом прихильників нової поезії, її учасники не визнавали ще за собою імені романтиків, і лише згодом з'явилися митці, які були представниками двох протилежних шкіл. У цій добі й постав поет В. Гюго, якого Шатобріан назвав «геніальною дитиною». Обдарований, здібний, молодий, сміливий, ровесник і приятель цілого покоління нових майстрів слова.

М. Грабовський вважав, що єдиною можливою в той час епопеєю був роман. В. Гюго спробував створити якийсь світ гри та загадковості, відповідно до ідеалів новаторської школи. Він написав роман «Ган Ісландець» (1823), але він мав, на думку М. Грабовського, примітивну композицію. Коли ж французький письменник видав історичний роман «Собор паризької Богоматері», твір став взірцем романтичної поезії у Франції, і навіть ті критики, що таврують пізніші праці В. Гюго й засуджують «шалену літературу», виділяють із неї «Собор паризької Богоматері». Це становище роману змусило польського митця детальніше на ньому зупинитися.

Але і тут є своєрідна «пляма»: перебільшення, прагнення зробити краще, аніж є добре. Там, де характери осіб повинні розкривати себе через учинки, знаходимо довгі описи, а де змальована місцевість повинна бути лише фоном подій, мають місце археологічні описи. Але попри все, зображення старого Парижа пречудове [5, 72–73].

Звичайно, основними постатями в «Соборі паризької Богоматері» є Есмеральда і Клод Фроло, створені за допомогою іскри генія автора. В. Гюго, який майже цілі розділи присвячував археології, досить вдало змальовував образ Франції за часів правління Людовіка XI. Есмеральда є досконалою істотою: вона з'являлася в усіх кутках паризьких вулиць, відвідувала місця скупчення злодіїв і витримувала муки як свята. Насправді в ній не було нічого правдивого: вулична циганка кардинально відрізнялася від цього образу. Упроваджувати в твір істоту, яка через випадок була відділена від суспільства і виросла в дикості і яка б наділяла інших цнотою та делікатними почуттями, не доречно. Адже такого нема і бути не може. Однак напрочуд натуральним М. Грабовський знайшов образ Клода Фроло, який був розпусником і злочинцем. Виставлення найзіпсованіших людей великими філософами чи мудрецями критик

вважав рисою белетризму. Образ Клода Фролло, безперечно, дикий і жахливий, але який він правдивий. Окрім мішанини розуму й звірячих інстинктів, роман має ще одну важливу складову деталь – кохання. У новій літературі з неї постали нові твори – романи, найперше лицарські, а тепер історичні. Саме «шалена література» намагалася замаскувати різницю між коханням і розпустою. Якщо пристрасть і буває правдивою, то це є в романі «Собор паризької Богоматері». Вона має свій стиль, свої огидні подробиці та прикраси.

Зовсім інший образ кохання М. Грабовський вбачав у романі Ж.-Ж. Руссо «Нова Алоїза». Тут героїня представлена «закутою» дівочим соромом та стриманням, вона є ніжною слабкою коханкою, про що детальніше йтиметься далі.

Не останню роль у «Соборі паризької Богоматері» відведено Квазімодо. М. Грабовський вважав образ дзвонаря Квазімодо таким персонажем, який дав багатьом поетам «шаленої літератури» стимул використовувати у своїх творах міфічних героїв. Однак такі впровадження мали місце лише для того, аби просто виставити у творах ці вигадані істоти. Лише В. Гюго пішов далі. Його Квазімодо здатен відчувати і навіть кохати, у той час як люди поряд з ним вважаються грубими й злими істотами.

Роман «Собор паризької Богоматері» є романом, який, за прикладом англійської та німецької літератур, збагачував пристойні шедеври.

З усіх представників «шаленої літератури» важко було вибрати митця, писання якого могло би вважатися за загальний тип літератури. Повторимо, що французька література тоді була абсолютно демократична, без короля чи «начальника». Те, що ми звикли називати «шаленою літературою», складається з майстрів, які принаймні мали письменницькі здібності, кожен їхній опус мав риси оповідання, впроваджувалися речі, описи деталей, які чудовою шатою прикрашали хворобливі помисли. Але такі письмена не мали тієї легкості, блиску, які звичайний талант досягав за допомогою вишуканого смаку.

У п'ятому розділі третьої частини «Літератури і критики» М. Грабовський розглянув найвизначніших представників французької літератури: В. Гюго, О. Дюму, О. Бальзака, Жорж Санд, Дідро та інших.

Роблячи загальний огляд французької літератури, яку прийнято називати художньою, М. Грабовський вважав, що вона ділиться на дві течії: драму і роман. Нову французьку драму представляли В. Гюго і О. Дюма. Написані талановитим В. Гюго, «Кромвель» і «Гернані» мають стояти поза «шаленою літературою»; також високо поціновував критик драму «Маріон Делорме».

В. Гюго був не лише поетом, а й теоретиком. Він говорив, що найбільш влучний спосіб справити драматичний результат полягав у тому, щоб найбридкіші риси доповнити будь-яким чистим і піднесеним відчуттям, і тут же виникне враження, що фізична чи моральна потворність здається захоплюючою, навіть привабливою. В. Гюго порушував натуральні та розумні симпатії, хотів найменш привабливі речі зробити чудовими. В цьому полягає ще один недолік «шаленої школи». Коли Гюго працював над відкриттям нового мистецтва, завойовував славу інший митець – О. Дюма, меншою мірою теоретик, менш обдарований ліричним даром, але з великим потенціалом духу і драматичної сили. Його драма «Генрик III» мала риси привабливості, благородства, правди, якої так не вистачало в інших драмах О. Дюми. Тут же М. Грабовський навів цитату англійського письменника Е. Бульвера-Літона, яка відповідала уявленням критика про французьку літературу: «Трагедія в первісній своїй формі не могла залишатись у Франції. Повинна була прийти зміна, і В. Гюго зі своїм даром піднесеної лірики, і О. Дюма з енергією та драматичною здатністю могли, власне, дати життя цьому новому виду мистецтва, але вони прагнули не творити, а лише служити йому» [1, 117].

Щодо французького роману, то над цією справою працювало більше представників. Поль Лакруа, що публікувався під псевдонімом Бібліофіла Якова, був письменником-антикваром і, варто додати, Скоттом «шаленої школи». Він викорінював усе, що становило історичну властивість роману, і з тріумфом оприлюднював знесену, спаплюжену історію.

На відміну від Вальтера Скотта, який старанно розповідав кожну звичаєву деталь, археологія Бібліофіла є байдужою, авторською, старанно укладеною, але це вже не те мистецтво. На думку М. Грабовського, історична правда полягала в розумінні епохи і її цілісності.

Починаючи розмову про О. Бальзака, М. Грабовський навів кілька рядків із повісті французького автора, аби проілюструвати низьку вартість творів «шаленої школи». Бальзак був першим письменником салонного роману у Франції, а французька література XIX ст. не шанувала нічого з того, що ціну-

валось упродовж багатьох століть, навіть не гармоніювала з релігією.

Популярність Бальзака в Польщі створила певний вид ентузіазму, який його негативні риси вважав за переваги, видавав його вдавану глибину за правду, філософію за дійсність. Можливо, тому, на думку Грабовського, Бальзак був найбільш небезпечним на фоні інших французьких авторів. Чому ж поляки так любили французькі романи? М. Грабовський намагався відповісти. Більшість населення – селяни, люблять випити й гуляти, ліниві, бо свідомість направлена на залежність від імперії. Що ж читати? Наукова чи історична книжка є «мозольною», і легко зрозуміти відразу до часопису на аграрну чи промислову тематику, натомість усі прагнули вести салонний спосіб життя, адже він дозволяв безмежно мріяти. М. Грабовський наголошував, що подібні витвори прививали любов до зовсім чужого життя. Можливо, краще було б не вміти читати.

У листі до К. Підвисоцького від 17 серпня М. Грабовський зазначав про роман О. Бальзака «Луї Ламбер», що його головний герой є типовою великою людиною для французької літератури XIX ст.: «Не сперечаюсь, що такий безглуздий геній може займати високі місця в уявній ієрархії, але в нас, на землі, він не може вважатися ніким іншим, як божевільним» [2, 69].

Після О. Бальзака автор «Літератури і критики» приділив увагу Ж. Жанену – славетному критикові, судді чисельних драм, комедій, мелодрам французького театру. Як можемо побачити, у своїх творах він з труднощами намагається виблискувати гумором, легкістю, фальшивою простотою і наївністю.

Шостий розділ «Літератури і критики» присвячено аналізові «Нової Алоїзи» Ж.-Ж. Руссо і сучасних для М. Грабовського польських романів. У першу чергу митець задався питанням: у чому ж особливість згаданого роману французького мислителя? Польський критик констатував, що з-поміж багатьох романів кінця XVIII століття, лише «Нова Алоїза» викликала таке широке обговорення, бо в ній вбачали не простий твір художньої літератури, а відголоски філософії та науки.

Перш ніж перейти до детального розгляду Ж.-Ж. Руссо, М. Грабовський навів факт існування джерела філософії, що лягла в основу творів «шаленої літератури». В усьому Парижі був один салон барона Гольбаха, що став осередком того філософізму, який поширював усе, що зустрічав у сфері релігії, ентузіазму, суспільної моралі. Ці індивідуальні фізіономії, характери учасників тієї кліки, положення в суспільстві, зовнішні контакти всюди простежувалися в їхній науці. Принциповою фігурою, королем мистецтва у них був Вольтер – великий геній, але насмішлива і злісна людина, філософ, що «криво» дивився на природу, відвертий неприятель християнства. Вольтер був уособленням тієї поверхової науки, несумлінної, цинічного егоїзму й заздрощів. Іншими представниками згаданого салону були Дідро, Мармонтель, Гольбах.

У філософії XVIII ст. спостерігаємо боротьбу, хоча походить вона від одного мислителя – Ж.-Ж. Руссо. У дусі цього письменника було щось протилежне до вище описаної групи. Коли Руссо хотів бути органом власної нової системи, кліка почулася приниженою виміром нової думки заявленого противника. Руссо був певною мірою відновлювачем морального порядку, відбудови, реставрації, насправді він випередив свою добу. Після нього прийшли філософи й поети, які були противниками матеріалізму й атеїзму, але вони прийшли вчасно, а Руссо – завчасно.

Досліджуючи погляди згаданого майстра, М. Грабовський звертався до багатьох джерел і детально їх вивчав. Так, наприклад, він використовував у примітках лист 1766 р., який свідчив про те, що критик глибоко цікавився умовами і тим станом речей, поміж яких Руссо творив і формував свої переконання. Ж.-Ж. Руссо, закоханий у свої образи, довгий час жив у ідеальному товаристві, яке сам створив, а «Нова Алоїза» була шедевром, у який він вклав серце. Може, з усіх творів XVIII століття, лише цей приречений на безсмертя. М. Грабовський вважав «Нову Алоїзу» єдиним цвітом епохи французького критицизму, філософською епопеєю XVIII століття.

Руссо відстоював думку, що на мешканців великих міст, на людей, які живуть у місцях зосередження великої кількості представників людського роду, жодні моральні твори не впливали. Натомість самотні жителі сіл, замкнені в природному родинному колі, черпали користь від читання. У примітці знаходимо, що такої думки дотримувався і сам М. Грабовський. Польський критик аналізував гасла Руссо щодо «повернення до природи». На його думку, філософ мав на увазі збереження тих моральних цінностей, звичаїв, віри, пізнання щастя, які ще не були втраченими. Така думка імпонувала і самому М. Грабовському.

Розглядав критик і французькі романи про пристрасть: декілька творів мадам Гай, не подаючи назв, а також Жорж Санд. Не варто забувати про те, що ці цинічні жарти, неввічливі образи були результатом науки про рівність чоловіка і жінки. Але, на думку Грабовського, між чоловіком і жінкою повинна бути «не рівність, а рівновага» [5, 234]. Іти далі означало порушувати укладений Богом порядок.

Сьомий розділ називався «Кілька ознак сучасного образу французької цивілізації». Література обов'язково була «пластичним» образом своєї цивілізації. Окрім високого рівня письменництва у Франції, словесність там залишилася без жодного критичного контролю. Варто зазначити, що критика періодичних видань була видимою, блискучою, оброблюваною з талантом і легкістю, але і тут був присутній брак сталого переконання та сумлінності, ніде не знаходимо дотримання сталої доктрини чи думок поважного критика, не було індивідуального обличчя. І ці знамениті критики (Сен-Був, Вільмен, Лагарп), які не вірили в свої критичні цінності й у всьому бачили тільки позитивне, не могли бути законодавцями своєї літератури.

На той час улюбленою наукою для французьких письменників стала філософія історії, вона була частиною письменництва, і навіть включала теорію прав людини, де розглядалися права і потреби різних станів населення. Тим часом французька література набувала нових рис. Той запал, те переконання, яке було знаменням політичних думок, гасло і зникало, недавно оспівані ідеали забувалися, починали ділитися і розходитися думки митців. Адже письменництво у Франції було і політичним діячем [3, 270].

Останній восьмий розділ присвячено розглядові інших цивілізацій. На самому початку «Літератури і критики» М. Грабовський прагнув з'ясувати, що ж власне означає термін «цивілізація» у значенні, в якому його вживав автор в усіх частинах своєї праці. У найбільш поширеному в Польщі розумінні М. Грабовський подав його як «загальне просвітництво, якого набуває Європа, що виходить із готичної тіні, і якого вже набула Франція у моральному й культурному плані, у формі уряду й суспільства виставляє ідеал, до якого, у свою чергу, дійдуть також інші народи» [5, 288]. Тут же зазначав, що це розуміння було неточним. На його думку, французи, маючи убогішу мову, ніж польська, властивий останній вираз «просвітництво» замінили на «цивілізація», хоча це не зовсім точний відповідник латинського «civilisatio». Він аналізував описану епоху у Франції як перехідну, і далі пояснював, що «просвітництвом» називався розвиток теоретичних засад, зрештою, і це можна було назвати частиною загальних змін. Поняття «цивілізація» повинно бути прив'язаним до конкретного народу, конкретної доби, бо воно, власне, означало стан певного суспільства, епохи, в сукупності розвитку всіх сфер. Звичайним явищем польський критик уважав те, що різні народи в результаті посідають відмінні між собою цивілізації, адже кожен мав свою історію і власні шляхи розвитку.

У розумінні літератора релігійна, навіть фанатична природа англійської революції застерегла перехід народу від вічної, природної, традиційної цивілізації до «розумової». Важливою рисою англійської культури М. Грабовський уважав те, що існувала традиція успадковувати родинні маєтки, а також не останню роль відігравала внутрішня свобода вибору особистого життя, на відміну від політики централізації у Франції. В Англії вільно розвивався дух народу, окремої провінції, у Франції – всі адміністративні одиниці території намагалися централізовано підпорядковуватися одним прикладам і засадам. Цим уривком М. Грабовський показав нам свої пізнання з історії західних держав, вміння аналізувати і розпізнавати наслідки, спричинені політичними чинниками.

Після історичної драми, яка стала в той час предметом наслідування цілої Європи, іншим англійським поетичним витвором був побутовий роман. Ніде, крім Англії, давні звичаї не дозволяли розвинутися в драматичній і яскравій грі. Так, ще одним власне англійським твором став історичний роман.

Дуже високо цінував критик Байрона. Іншим поетом англійської плеяди, якого виділяв М. Грабовський, був Т. Мор. У кількох рядках польський митець звертав увагу на англійське садівництво. Він уважав його мистецтвом змальовування місцевості за допомогою дерев, квітів, води. Воно тяжіло до відтворення первісної природи відповідно до ідеалу краси.

Насамкінець критик зазначав, що, без сумніву, жодна теорія не створює таких ближчих стосунків між людьми, як релігія, вона єдина робить це в ім'я любові та згоди.

Напевно, метою написання М. Грабовським праці «Про французьку літературу» було висвітлення існування інших цивілізації та літератури, не гірших від французької. Сам текст нам показав, що базою критичного методу М. Грабов-

ського була теза Пані де Сталь про те, що література є відображенням суспільства. Залежність від Віллемана простежувалася кількома пунктами: як наслідування порівняльного методу, а також ідентичні погляди на творчість Ж.-Ж. Руссо. Аристократ, традиціоналіст, М. Грабовський не сприймав французькі натуралістичні романи, обурювався на непошанування традицій французької культури та суспільної ієрархії.

Частина «Літератури і критики» «Про французьку літературу» була, на нашу думку, спробою створити межу між французькою культурою і польським суспільством. Під час написання цієї праці М. Грабовський приписував французьким письменникам багато недоліків. Нагадаємо кілька з них: «шалена література» висвітлювала сторони найпростішого матеріального життя, тому задовольняла «звірячий апетит»; показувала цнотливих людей, котрі походили із самого «дна» суспільства (наприклад, постать Есмеральди), що, на думку М. Грабовського, було ненатуральним і неприпустимим; не розрізняла духовне і фізичне кохання, і межа між цими явищами була майже відсутня; це література «паризьких прачок і лакеїв».

Говорячи про англійську літературу, М. Грабовський звертав увагу на поетизування в ній як історії, так і сучасності. Прикладом оспівування англійської минувшини критик вважав твори В. Шекспіра, зображення сьогодення – Річардсона. Творчість В. Скотта була синтезом і першого, і другого. Праця М. Грабовського вважалася науковою сенсацією, відгукувалася луною ще багато років.

Пишучи «Літературу і критику», М. Грабовський припускав, що відродження скарбів літератури, дух і барви народної поезії покладуть тривалий фундамент для створення національної літератури. Але жодна доба не позбавлена своєї поетичності, своєї «епічності».

М. Грабовському було прикро констатувати, що ніхто, на жаль, не думав про те, що предмети, які пропонувалися читачеві, не завжди були корисними. У творах «шаленої літератури» легко було натрапити на блиск, захоплення, привабливість, гострі почуття, але не на розсудливість, смиренні переконання чи глибоке вивчення речей.

М. Грабовський хотів покласти край поширенню в Польщі французької літератури, що заполонила салони, але оскільки він був людиною досить заможною і проводив життя в салонах, це були фальшиві твердження. «Якби та фантасмагорія не вважалася на берегах Вісли, Бугу та Дніпра чимось вартісним і значним, я б лише здалеку спостерігав, без любові й гніву на її зникаючі тіні. […] Знаю, що високо над шаром вуличних писань і успіхів Бальзаків, Жюль-Жаненів справжні французькі вчені працюють, зокрема на ниві історії, філософії та інших наук. Гірше для нас, що ми зі всієї французької літератури знаємо лише гіршу її частину, шалену літературу» [5, 10].

ЛІТЕРАТУРА

1. Bar Adam. Grabowski jako teoretyk i przeciwnik romantyzmu. – Lwów: Z drukarni zakładu narosowego imienia Ossolińskich, 1929. – 35 s.

2. Bar Adam. Michała Grabowskiego listy literackie. – Kraków: PAU, 1934. – 450 c.

3. Galli E. Pamiętniki // «Przegląd Narodowy». – 1913. – № 8-11. – S. 270-271.

4. Grabowski M. Co zostaje do czytania oprócz romansów francuskich / «Tygodnik Petersburski». – 1839. – № 2. – S.11-14.

5. Grabowski M. Literatura i krytyka: Pisma M.Grabowskiego. – Wilno: Nakładem Teofila Glückberga, 1838. – 366 s.

6. Grabowski M. Wybór pism krytycznych / Red. A.Waśko. – Kraków: Księgarnia akademicka, 2005. – S. 6-25.

7. Grabowski T. Michał Grabowski, jego pisma krytyczne i pojęcia polityczne. — Kraków: Czas, 1900. – 109 s.

8. Tyszyński Aleksander. Dwaj ostatni krytycy w Polsce // «Tygodnik Petersburski». – 1837. – № 55. – S. 328-330. – № 56. – S. 334-335.

УДК 821.162.1.09

Наталя ЦЬОЛИК
Волинський національний університет імені Лесі Українки

РОМАНТИЧНИЙ ЕТНОГЕРОЙ У ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

У публікації проаналізовано твори представника «української школи» польського романтизму – Михайла Чайковського. Особливу увагу приділено образам та героям, створеним автором, а також їхньому зв'язку з біографією письменника.

Ключові слова: *романтичний герой, козак, шляхта, єврей.*

Te works of the representative of "Ukrainian school" of Polish romanticism Mihal Chajkowski are analysed in the article. Special attention is given to the characters of heroes and their connections with the biography of the writer.

Key words: *romantic hero, Cossack, nobility, Jew.*

W artykule przeanalizowano utwory przedstawiciela „szkoły ukraińskiej" polskiego romantyzmu – Michała Czajkowskiego. Szczególną uwagę skupiono na stworzonych przez autora portretach bohaterów literackich oraz na ich związek z biografią pisarza.

Słowa kluczowe: *bohater romantyczny, Kozak, szlachta, Żyd.*

Образи народного середовища Міхал Чайковський створював на основі романтичних стереотипів поезії української школи. Фольклор, сільські пісні, народні перекази стали джерелами творчості письменника, котрий, додаючи елементи історії, проголошував через призму літературного твору власні політичні концепції. В літературній творчості автору вдалося реалізувати свою тугу за давнім життям, створити світи, про які мріяв, висловити думку про Україну. Основною темою романів, повістей, ґавенд Чайковського стало відтворення життя в Україні, шляхти пограниччя, польських історичних умов, що стосувалися рідної вітчизни. Читач не відчуває штучності чи збентеження, в творах панує атмосфера гармонійної цілісності, окремі елементи, зовнішні впливи приєднуються до потоку почуттів та авторської фантазії. Письменник самостійно спостерігає за життям, змальовуючи його з реальною правдивістю. Більшість постатей не належить до фіктивних і звичних фігур, а це найчастіше дійсні герої, з характерними моральними рисами. Слід звернути увагу на те, що реалізм героя зникає лише тоді, коли автор починає розвивати свої ідеологічні концепції. З польського романтизму Чайковський черпав найвеличніші, найглибші ідеї та використовував їх для козаків, українського життя.

Найвеличніші літературні твори романтичної доби були створені на основі особистих переживань та поворотів долі самих авторів. Саме тому більшість літературних постатей, долі яких так притягують до себе читача, створюють враження насправді існуючих, вони є ніби двійниками своїх творців. Визначають три основні варіанти позиціонування автора та головного героя: доля героя є замаскованою автобіографією автора; Гете стверджував, що все, що митець написав – це уламки якоїсь великої сповіді; герой потрапляє в таку життєву ситуацію, в якій побував автор, або пізнає такі ж почуття та бажання, яких він зазнав; життя героя є ілюстрацією прийнятого автором погляду на світ або його суспільно-політичних переконань. Не автобіографічна маска, не аналогії між життєвою ситуацією або вираження туги і прагнень, а лише створення героя, доля якого відображає глибоку душевну спорідненість, спільне світосприйняття дійсності стверджує ставлення автора до дійсності. Автор і романтичний герой єднаються не аналогією життєвих подій, а близькістю душевною.

Зрозуміло, що в спробі окреслити романтичного етногероя слід врахувати жанрову різноманітність творів, у яких герой є основним носієм сенсу твору та представником визначеного середовища або психотипу. Окрім того, різні сюжетні лінії твору не дають нам змоги говорити про однорідність його героїв. Особливої уваги потребують різноманітні нетипові фігури, диваки, міфічні постаті.

Міхал Чайковський, використавши свої давні інтереси, сягнув до капіталу життєвого досвіду, до добре знайомої шляхетської культури та народного середовища України.

Автору вдалося перенести українські стереотипи на прозовий ґрунт. Цей новий шлях був не легким і вимагав пошуку нових форм у романтичній літературі. Молодий письменник мусив створити прозову формулу для романтичного українізму. Творчий доробок приніс успіх, прихильність читачів, але й загнав Чайковського у вузькі тематичні рамки. „Окреслили магічний круг, в якому діяв як письменник протягом усього життя. В його літературному доробку зрідка проявляються тематичні відступи, а відхилення від прийнятої схеми художніх прийомів мають мінімальне значення. До образу автора, який окреслився в перших творах, до обраної в них письменницької та культурної особистості, пристосовувався також протягом усього життя" [8, 6].

Літературний автопортрет Чайковського-козака складали дві невід'ємні частини – письменник та солдат. Україна ж для прозаїка була незвіданою землею, вона вабила до себе, але Чайковський до кінця не усвідомлював факту, які небезпеки чекають на новачка. Перед ним виникли серйозні практичні труднощі створення літературних форм. Автор був змушений самостійно прийняти рішення про те, яким чином народні перекази мають реконструюватися в художню прозу. В літературній критиці дискусія на цю тему розпочалася дещо пізніше, а письменницька традиція у цьому напрямку теж ще не була сформована. Хто хоче стати співавтором оригінальної національної літератури, той мусить звернутися до подань та народних пісень.

Слід звернути увагу на таку рису творів Чайковського, як трагічне, нещасливе закінчення практично всіх оповідань. Закоханих розлучає доля або тяжкі часи народу, вони помирають, розлучаються назавжди, з примусу одружуються з не коханими. Можливо, цей феномен трагічної української землі не давав письменнику так поєднати долі героїв, аби все закінчилося щасливо.

Літературна творчість для Чайковського завжди була вербалізацією прийнятої ідейно-політичної стратегії. Зигмунт Красінський (Zygmunt Krasiński) саме таким побачив письменника і схарактеризував його, пишучи з Рима: „Jest tu Czajkowski Wernyhora. Dzielny jeździec, z całego Rzymu pojmujący tylko piękność łąk Kampanii, bo siostrzaną stepom; zresztą malo dbający o ruiny miasta wiecznego. Siądzie ci na kolumny korynckiej podstawie i gada o Skibickim, zarzniętym przez hajdamaków; pójdzie do Koliseum i przypomina sobie, jak ataman Konaszewicz przebił Bezborodkę; w Termach Karakali widzi Czarnieckiego, który ścina atamana Wyhowskiego. Ale co do kozaczyzny, jedyny badacz, głęboki, przenikliwy, zgadujący, historyk żywy, śmiały, kozacki romansista, a sercem całym i wszystkimi pojęciami głowy szczery szlachcic polski" [7, 152].

Романтичний етногерой у творах Чайковського – це насамперед козак. Користуючись мистецькими прийомами, автор створив цілий авантюрний світ козацтва, який перестає бути лише історичним фактором, набуває сенсу міфотворчого явища, тому що автор наділяє козака найкращими рисами гордого героїчного лицаря, сина степу, первісне дитя природи.

Зовнішню об'єднувальну основу козацької спільноти складала постійна воєнна загроза. З цього погляду, козацтво – явище, створене проти насильства. Воєнний дух пояснює козацьке прагнення до слави-доблесті й до слави-здобичі. У надзвичайних умовах з неординарних людей поступово склалося оригінальне суспільство з неповторними формами державності. Козаки Чайковського створюють добре організоване лицарське братство, об'єднане спільною вірою і войовничим покликом, цінують свободу, прагнуть пригод, ігнорують спокійне щоденне життя. „Według ustawy, której święcie ulega wolny syn stepu, co rok każdy kureń odbiera w podziale część ziemi do użytku: tam gospodarzy, poluje, ryby łowi i wypasa stada, po roku znowu wraca ziemia do ogólnej własności; ci, co dzierżą futory, płacą czynsze do wspólnego skarbu. Tam wolno mieć kobiety i gospodarstwo; co w Siczy to wara postaci niewieściej, dla jej stopy zakazanym ten raj wojennego ludu. Mołodziec w Siczy powinien być wolny i goły, a w każdej chwili gotów do wojny; kiedy cymbalista zabrzęczy w kocioł, pan Koszowy świśnie, to nie ma czasu żegnać się z żoną, z dziećmi albo rozporządzać majątkiem i czeladką: trzeba duchem broń zebrać, skoczyć na koń i dalej w drogę" [6, 184]. Разом з тим, вони ідейно свідомі, автор уважає їх повноправними партнерами польської і української шляхти. Найголовніше, що вкладав в образ козака автор, – це силу, здатну рухати морально і політично польський народ. Навіть звичайний підлеглий козак у творах Чайковського є вираженням впевненості й свободолюбства: „W pierwszej komnacie stał Kozak rosły, czupurny, młody taki chwat, iż na nim literami życia wypisana ta treściwa gadka:

A ja Kozak z Ukrainy,
Kozak z rodu, Kozak z miny.

Skłonił się i patrzał, nie jak sługa, ale jak pan" [2,12].

Для козака немає неможливих речей, позитивний герой „Кошоватої" козак Максим нагадує давні козацькі часи: „Jak widzę tego chłopca, to mi się zdaje, że to jakiś z tych dawnych chwatów zaporoskich; on się nie uczył tych słów: trudno, niepodobna; co pomyśli, to można, a co można, to i zrobi" [2, 16]. Це козак не лише з вигляду, адже коли зимової ночі на пана та його родину напали вовки, він кинувся на зграю, аби врятувати людей. „Kozacze oko sokole na daleko widzi i na wsze strony zyrka; / kozacze ucho czaple lada co usłyszy; ale kozacze serce orle od lada czego nie zadrży ani mocniej nie zakołace" [2, 66].

Козак Чайковського не боїться смерті, лише наказує вірно спорядити його на той світ, заможний Береза повчає нащадка: „Pamiętaj synu po śmierci przybrać mnie w nowy żupan, taj w kontusz; nie zapomnij szabli włożyć i paszport na tamten świat, i piątaka na drogę; zrób to, synu, a Bóg da, że i tobie po śmierci tak zrobią" [2, 83].

Тяжку провину за польсько-українські антагонізми Коліївщини автор поклав на попів-агентів цариці. Зображуючи головного героя Вернигору – мудрого, далекоглядного, зразкового козака, автор не звертає уваги на зовнішній вигляд, вбрання; виконуючи різні місії, чоловік змушений перевдягатися, змінювати зовнішність. „Przed nim wkrótce stanął człowiek ogromnego wzrostu, hardej postawy; ciemnosiwe oko jeszcze żarzy się ogniem młodości; na zawiędłej twarzy siwy wąs w górę się podkręca, głowa golona, tylko oseledec za ucho zapada, nogi sztywne, ręce żylaste Wszystko świadczy, że to brat konia, syn stepu. Na nim biały żupan, z cienkiej skórki kontusz, matniaste szarawary; przy boku krzywa szabla, a w lewej ręce barania czapka. Nie kłaniał się, tylko wstrząsnął głową." [6, 27]. Таємнича зовнішність приховує і незрозумілу особистість: „Kto jest ten Wernyhora? Czy Kozak, czy Lach, nie wiadomo: służył na Zaporożu, ale powiadają, że niegdyś walczyły pod koronnymi znaki; lubi kozacką wolność, ale brata się ze szlachtą lacką, w cerkwi śpiewa hospody pomiłuj i pokłony bije. Od katolickiego kościoła nie ucieka i nie pluje na księdza prawiącego mszę po łacinie. Dwadzieścia lat jak w futorze zamieszkał; z okolicznymi pankami tak żyje, jakby sam był panem, herbowym szlachcicem; chłopów wspiera i hojnym datkiem i dobrą radą" [6, 30].

Козак не може жити без України, яка для нього є абсолютом, неперевершеною досконалістю, початком та кінцем його життя, магічним простором, який був і буде найкращим для нього притулком. У творах Чайковського українська земля постає як абсолют, ідилічний часопростір, наділений вражаючим краєвидом, природою. У романтичному образі козака-героя Міхал Чайковський поєднав свої ідеї щодо спільної долі українського та польського народу.

Особливе місце у творах займає образ шляхти. Позиція автора є неоднозначною до героя-шляхтича. З одного боку, бачимо пересічне середовище, а з іншого – Чайковський нас переконує в протилежному, що шляхта є своєрідним ідеалом. Читач відчуває то неприйняття шляхти і любов до козацького люду, то ідейний, полемічний настрій еміграції. В „Овручанині" шляхетський загал добре відпочиває, п'є, гуляє, грає в карти і прикривається тим, що тільки чекає на наказ керівника, аби організувати повстання. Овруцька шляхта втратила давню велич й ідеологію. Десь у душі ще жевріє вогник національної свідомості, але вже немає сил для плідних дій. Старий шляхтич Пан Депутат молився з книги, виданої бердичівськими отцями-кармелітами „Пістолет для вбивання смертельного гріха" [3, 162]. Ці риси зображує автор і в гавенді „Житомиряни".

Щодо козаків шляхта була несправедлива і жорстока. Достатньо було навіть бездоказових звинувачень, аби козака пан наказав „посадити в гусака": „W komórce stajennej Maksym siedział na kulu słomy, a nogi mial włożone między dwie kłody, przyciśnięte tak jedną do drugiej, że ani poruszyć nogą nie mógł" [2, 113].

Разом з тим, в Україні були й такі шляхтичі, як Войський : „Chłopi pana Wojskiego o buncie nie myślą, bo pan Wojski z gromadą po ludzku się obchodzi; choć połaje a czasem nawet każe ukarać, to sprawiedliwie, żałującego wysłucha, potrzebnym zapomogi nie odmawia. Żydów z karczmy powypędzał a propinację dworską ustanowił; raz na zawsze oczkowe, szarwarki i połowę danin darował; z popami żył w dobrym zachowaniu; choć rzymski katolik, co niedziela do cerkwi chodził, na żonę nie nalegał, aby porzucała obrządek grecki, owszem, przyrzekł, że córki pójdą za matką, a nawet swoim kosztem kazał pomalować Majestaty w cerkwiach swoich wiosek" [6, 113].

У передмові до „Кірджалі" Чайковський відзначив, що фундаментом справжнього героїзму, а разом з тим народної епопеї, може бути лише шляхта, котра виросла з того ж народу: „Wątkiem do epopei narodowej – siłą, sterem narodowości jest szlachta – z rodu – z tradycji […] takiej nie masz ani w Serbii, ani w Bułgarii […] Demokracja we wszystkich swoich odcieniach […] nie może podnieść narodu. Arystokracja może go podnieść i postawić na nogi.

Tylko jedna szlachta może utworzyć i przobrazić w czyn epopeję narodową. Ona tylko może wyrzec to słowo i postawić go w ciele" [1, 12].

Ставлення автора, а разом і збірний образ єврея в творах Чайковського дуже неоднорідний. З євреями робили бізнес, але разом з тим вони ставали об'єктом вульгарних жартів. „Na Piaskach, tam mieszkali tylko Żydzi z parchami, z gnojącymi się oczyma; twarze mieli żółte albo bardzo blade; pod domami znajdowały się podziemne stajnie, gdzie zawsze można było znaleźć wiele koni i bez miary najrozmaitszych, przemycanych towarów. Policja zmuszona do robienia rewizji w tej dzielnicy, wymazywała się dziegciem, jak przed dżumą, starając się wykonać co należało jak najprędzej, aby tutaj gościć niedługo. Na tych Piaskach było z dziesięć do piętnastu tysięcy ludu Izraela; tutaj znajdowały się największe bogactwa, jak również tacy uparci rabini, że urodziwsze się tutaj, tutaj też umierali, nie odetchnąwszy nigdy w życiu innym powietrzem" [4, 78].

В одних моментах єврей є позитивним героєм, „O naszym zwycięstwie przynieśli do Berdyczowa wiadomość dwaj zbiegli huzarzy, uprzedzając, że lada godzinę oczekiwać można napadu powstańców na miasto. Zamięszanie zapanowało ogólne. Żydzi, aczkolwiek wiedzieli bardzo dobrze, że my maszerujemy nie na Berdyczów, nie zdradzali tajemnicy, a Rosjanie, mimo wszelkich dochodzeń, nie wiedzieli, jak właściwie rzeczy stoją" [4, 262]. В іншому місці читаємо: „Żydzi, to przeklęte plugastwo, i myśli, i mówi: – Czy Polaków, czy Szwedów diabli wezmą, nam wszystko jedno, byle nasza skóra była cała; my służymy temu, kto silniejszy i kogo snadniej można oszukać. Schowali pieniądze, łachmanami i niecnotą myślą się bronić i od swoich, i od wrogów" [5, 72].

Рабин Арон так говорить про єврейське суспільство: „My, Żydkowie, dobrzy ludzie, i by nas używali na szpiegów, a tak byśmy służyli i jednym, i drugim, zwyczajnie po naszemu" [5, 155]. Цинічний єврейський священик має лише одну релігію – накопичення золота, саме на ній будується ненормальна „любов" до Польщі: „Nu, te goimy głupie, jak owce, kto chce to ich doi; nu, to obiecany kraj ta Polska, i Szwedzi płacą, i Polacy płacą, i wszystko płaci. Niech się kpy biją, a my bierzmy złoto, za złoto wszystko nasze" [5, 85].

Героями творів Міхала Чайковського стають різнопланові особистості, з поділом на позитивних та негативних. Особливо це стає очевидним у творах з національною проблематикою, в котрих герої-патріоти зазвичай позитивні. Чайковському вдалося створити неоднозначні образи єврея та шляхтича. В історичній прозі постає ціла галерея героїв різних епох, видуманих і зображених автентично. Автор охоче присвячує фабулу своїх творів добі Січі, не вагаючись, використовує події героїчного минулого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Czajkowski M. Kirdżali. – Lipsk: Drukiem F.A.Brockhausa, 1862.
2. Czajkowski M. Koszowata. – Warszawa,1927.
3. Czajkowski M. Owruczanin. Powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk: Drukiem F.A.Brockhausa, 1863.
4. Czajkowski M. Pamiętniki Sadyka Paszy. Tł. A. P. – Lwów, 1898.
5. Czajkowski M. Stefan Czarniecki. – Warszawa, 1899.
6. Czajkowski M. Wernyhora wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768. Lipsk: Drukiem F.A.Brockhaus, 1868.
7. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. – 570 s.
8. Kwapiszewski M. Debiut „kozackiego romanisty" // „Pamiętnik Literacki". – LXIX. – 1978. – Z. 2.

УДК 821.162.1-992Крашевський

Світлана ЧОРНОУС
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ХУДОЖНЄ ВТІЛЕННЯ МОТИВУ ПОДОРОЖІ У ТВОРЧОСТІ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО

У статті досліджується художня реалізація мотиву подорожі у творчості Ю. І. Крашевського і відзначається важлива роль концепту подорож у літературній спадщині письменника.
Ключові слова: *мотив, подорож, композиція.*

This article deals with the realization of travel motif in J. I. Krashewsky`s creative work. The author pays special attention to the concept of travel in the works of this famous polish writer.
Key words: *motif, travel, composition.*

W artykule przeanalizowano realizację artystyczną motywu podróży w twórczości J. Kraszewskiego i określono ważną rolę konceptu podróży w dorobku literackim pisarza.
Słowa kluczowe: *motyw, podróż, kompozycja.*

Подорож як сюжетотворчий елемент широко використовувався в літературі з найдавніших часів. Подорож як мотив виступає у багатьох епічних творах Ю.І. Крашевського. Досить часто письменник вплітає цей мотив у структуру своїх повістей та романів, використовуючи його як композиційний елемент. Функціонування мотиву як невід'ємної складової фабули художніх творів має свої особливості. У творчому доробку Ю.І. Крашевського подорож виступає як своєрідна метафора та алегорія, що дозволило автору провести систему паралелей та художньо ототожнити реальні та уявні мандрівки, філософськи переосмислити суть явища подорожі. Зокрема, на сторінках «Літературних мандрівок: фантастичних і історичних» головні герої подорожують в уявному часі, вирушають у вигадані мандри. У літературознавстві мотив визначається як «стійкий формально-змістовий компонент художнього твору чи критичної або літературознавчої праці, усвідомлена причина творчості або аналізу, зумовлена художніми та науковими потребами, відповідними інтелектуальними діями» [2, 78]. Зокрема, у циклі волинських селянських повістей «Уляна», «Остап Бондарчук», «Ярина» мотив мандрів зустрічається досить часто. Волинські повісті є окремою сторінкою у творчості Ю.І. Крашевського. Він уперше ввів у літературу народні типи, а в центрі своїх повістей поставив життя та долю селянина. Його творчий здобуток високо оцінили І.С. Тургєнєв, І.Я. Франко та інші.

Мотив подорожі є нараційним рушієм сюжету художніх творів Ю.І. Крашевського. Переміщення героїв у просторі та часі відбувається одночасно з духовною мандрівкою літературного героя, спрямованою на його духовне оновлення. Автор використовував мотив мандрівки як засіб образотворення героїв, що відбивав особистісний духовний досвід, внутрішній стан персонажів. Зокрема, письменник уводить мотив подорожі як спосіб героя абстрагуватися від душевних переживань. Так, у повісті «Уляна» пан Тадеуш тікає від своєї коханої через людські перемови, там забуває про неї та одружується. Це призводить до трагічної розв'язки – смерті Уляни. У цьому творі подорож як сюжетотворчий елемент передує розв'язці твору та є її причиною. Мандрівка-втеча головного героя слугує засобом вираження глибини почуттів персонажів і їх характеротворення. Подорож для пана Тадеуша стає порятунком від душевних переживань та обертається трагедією для Уляни. «Він не знав, що почуття, яке він переживав у цю хвилину, розвіється дорогою, поступово розтане разом з плином часу під дією нових вражень, нових картин» [1, 78]. Таким чином, використовуючи мотив подорожі, автор демонструє духовну динаміку героя, зумовлює його поведінку, характеризує психічний стан персонажа.

Подорож як втеча героя від душевних переживань характерна і для повісті «Остап Бондарчук». У цьому творі подорож теж стала передумовою формування особистості головного героя – у закордонній мандрівці Остап Бондарчук здобуває освіту, піднімається в інтелектуальному поступі, сходить на вищий соціальний щабель, набуває нового досвіду. Під час навчання та відвідин євро-

пейських країн формується нова самосвідомість героя, змінюються обрії його світогляду. Проте освіченість простого хлопа, що завдяки випадкові отримав шанс у житті, лякала його опікуна: «Граф був незадоволений, що Альфред дозволив йому вчитися разом з ним, що брав його разом з собою до Швейцарії, Франції й Англії.

Навіщо йому подорожувати? (…) Він зіпсує його і потім поверне мені таким, що я не знатиму, що з ним робити. У поле він не піде, ні до чого не буде придатний. А це небезпечно. З нього ще може вийти домашній шпигун» [1, 162].

Повернувшись з навчання, герой бореться сам із собою, розривається між спогадами про минуле, про своє коріння та мріями про майбутнє. Лінія кохання підсилює сумніви персонажа. Остап бореться зі своїми почуттями до дочки господаря та власним комплексом меншовартості, який під час тривалого перебування за кордоном поглибився. Згодом він вирушає у подорож, а фактично тікає від кохання та відповідальності «у білий світ, куди очі дивляться; залишатися тут я більше не можу» [1, 199]. Такий прийом автора дає головному героєві можливість осмислити ситуацію та створює інтригу сюжетної лінії.

Ю.І. Крашевський описує мальовничі краєвиди Полісся як вправний мандрівник і талановитий художник слова. Автор зображує шлях героя, детально зупиняючись на описах маєтків, пам'яток, пейзажів, селянських хат. «Ви, напевно, знаєте мальовничі подільські околиці? Гріх було їздити по чужих краях, не помилувавшись спочатку красою своєї землі. Ми справедливо можемо пишатися нею, а художник, який поїхав би туди в пошуках натхнення і пам'яток давнини, повернувся б із багатою здобиччю» [1, 219].

У повісті «Ярина», яка є логічним продовженням «Остапа Бондарчука», автор також уводить у структуру твору мотив подорожі, який становить фрагмент біографії героя та є структуротворчим елементом фабули твору. У цій повісті вимушена подорож головного героя на порятунок сімейного і матеріального становища друга дитинства та зустріч з давнім коханням – літературний прийом автора, який водночас здійснює глибокий психологічний та соціальний аналіз. Зовнішній рух героя відбивається на внутрішньому стані, його почуттях, переживаннях. Ситуація реальної подорожі є нараційним рушієм твору та відбувається разом із внутрішньою подорожжю, духовним поступом літературного героя.

Подорож як композиційний елемент виступає і в інших творах письменника, зокрема його «Літературних мандрівках: фантастичних і історичних». У цьому творі автор використовує подорож як алегорію та метафору, що дозволило йому провести систему паралелей та художньо ототожнити реальні та уявні мандрівки, філософськи переосмислити суть явища подорожі. На сторінках цього твору герої подорожують у часі, вирушають у вигадані мандри.

На початку другого тому «Літературних мандрівок: фантастичних і історичних» автор зазначив: «Хто з вас не мріяв в одній із захмарних мандрівок залишитися у тій країні думок та мрій? Хто з вас, поранений у серце, з тугою в душі, сльозами в очах, зітханням у грудях, у хмарах спогадів не надав перевагу минулому над сучасним, спогадам над почуттями! (…) Ідемо туди і забудемо наші переживання, житимемо минувшиною – їжею сумних душ, які живуть не обідами та прийомами, танцями і гуляннями, безглуздими розмовами, а коханням, вічним гнівом, а всім тим, чим живуть люди. Візьмемо на плечі легкі тлумочки мандрівників з дорогими нам спогадами, візьмемо патичку, попрощаємося з домівками і вирушимо в дорогу. Залишимо переживання вдома і йдемо швидко вперед, може, нас не доженуть» [4, 12].

В оповіданні «Подорож до містечка», написаному у формі казки-притчі, мандрівка є сюжетотворчим елементом. Фабула твору ґрунтується навколо подорожі сільського хлопчика Яна до міста у пошуках роботи і навчання. Перед вирушенням у далеку дорогу батько дає дитині чіткі настанови, як поводитися під час мандрівки. Проте герой нехтує порадами батьків, і його подорож сповнена гірких випадків, труднощів та сумного досвіду. У тяжких випробуваннях під час мандрів Ян пізнає життя, дорослішає, набуває досвіду. Через страждання герой дорослішає, і до пункту призначення повертається стомленим, обезсиленим із сивиною на скронях. Автор порівнює подорож із життям людини. Письменник підтримував відомий вислів Віктора Гюго: «Наше життя – це подорож, ідея – путівник. Немає путівника, і все зупинилося» [6, 17]. Так подорож Янка до міста автор порівнює з життям людини, сповненим труднощів та розчарувань на шляху до своєї мети. У кінці твору Ю.І. Крашевський, ніби підсумовує: «Хто з нас не був таким Янком?..» [4, 33].

Один із розділів другого тому «Літературних мандрівок: фантастичних і історичних» Ю. І. Крашевського носить назву «Прогулянка

по бібліотеці». Це коротке оповідання є твором-метафорою. Автор описує книги в бібліотеці, подає відомості про авторів, знайомить читача зі скарбами світової літератури, залучає широке коло читачів до культурної тисячолітньої спадщини. Епіграфом до цієї частини твору стали слова невідомого письменника: «На полицях лежать книги, а у них забальзамовані душі письменників» [4, 48]. Ю. І. Крашевський закликає своїх читачів частіше звертатися до мудрих книг – «сублімації минувшини – сенсу життя мільйонів» [4, 50]. Особливу увагу приділяє подорожній літературі, наприклад, часто цитує подорож Мачея Мазури. Автор здійснює огляд літератури за жанрами й іменами письменників, подає відомості про рукописи, біографії відомих письменників та істориків. «А далі поезія, театр, романи – усе на ваш вибір – Шекспір, Гете, Шиллер, Клопсток, Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Тассо, Данте» [4, 50].

У розділі під назвою «Подорож по столицях» Ю.І. Крашевський змальовує подорож юнака-провінціала до столиць Франції, Туреччини, Іспанії. У своїй структурі твір містить пригодницький елемент. В основі сюжету твору лежать пригоди сільського жителя у місті, знайомство його з культурним життям міста, звичками та модою його мешканців, особливостями їхнього менталітету, архітектурними та природними принадами міст. «Кожна вулиця мала інших мешканців, інші будинки, інші костьоли, магазини, інші запахи» [4, 104]. Під час цієї подорожі відбувається внутрішнє переродження героя із провінціала у міського жителя, розширюється його кругозір через бесіди із західною інтелігенцією у гостях, театрах, кав'ярнях. Орієнталістичний елемент у творі представлений зображенням маршруту до Туреччини. Герой пізнає іншу культуру, описує вулиці, порти, базари, відмінності менталітетів турків та європейців. «Тут у Туреччині зневажають європейців, їм здається, що лише вони, турки, розумні і правильно живуть» [4, 126].

Гофманський тип фантастики презентовано автором в оповіданні «Мандрівки по столицях». Письменнику вдалося не лише описати маршрут подорожі головного героя, а й простежити зміни у психіці героя, вказати на складність психологічних процесів особистості. У такий спосіб проявлявся романтичний світогляд Ю. І. Крашевського. Мотиви творчості Е. Т. А. Гофмана найяскравіше відбилися у двох томах його «Літературних мандрівок: реальних і фантастичних». Автор постійно апелює до Е. Т. А. Гофмана, спирається на його прізвище як на символ, загальновизнану позицію в мистецтві, тому ім'я німецького письменника постійно зустрічається в тексті твору.

В оповіданні «Квітка папороті» у першому томі «Літературних мандрівок: фантастичних і історичних» Ю.І. Крашевський використовує фантастичний мотив, поширюючи традиційний зміст прадавньої легенди про пошуки чарівної квітки папороті. Автор використовує містичний елемент, надаючи оповіданню вищої естетичної вартості. У цьому творі квітка папороті приносить разом із багатством головному героєві миттєве здійснення всіх його бажань і здатність перетворювати людей на звірів та предмети. «У цю ж мить усі мої бажання несподівано здійснювалися» [4, 158]. Такі здібності принесли головному герою тільки горе та нещастя, а несподіване багатство лише тугу. Наратором в оповіданні виступає постать Е. Т. А. Гофмана – письменника, стиль якого мав великий вплив у романтичний період творчості Ю. І. Крашевського. У польській літературі такий напрям, як фантастика був представлений досить поодиноко. Польський письменник використав елементи фантастики у «Літературних мандрівок: фантастичних і історичних», презентував роль мрій, снів та передчуттів героїв у художньому творі. «Якби кожен замислився над своїми вечірніми роздумами та нічними снами, скільки можна було б написати творів, якби всі вміли писати! Проте легше написати виваженою, правильною, доступною мовою гарне оповідання, адже пильно дотримуючись давніх правил і оповідних рамок, книга сповниться патетикою та інтригою і вирушить у світ тихо і легко» [4, 101].

У стилі Ю.І. Крашевського поєдналися пильний інтерес до буденного та водночас надзвичайного, одночасне використання романтичних та реалістичних тенденцій [5, 227]. Письменник вдало поєднував зображення буденних явищ та водночас замилування проявами краси природи, архітектури, народної культури. Чільне місце у його творах посідали гострі соціальні та політичні проблеми, захоплення краєвидами, народною творчістю та традиціями.

Художня реалізація мотиву подорожі у епічних творах Ю. І. Крашевського зумовлена потребою автора динамізувати сюжет твору, поглибити характеристику персонажів і зміцнити художньо-естетичний аспект художнього твору. У системі художнього цілого багатьох епічних творів польського письменника мотив подорожі набуває нової форми реалізації, яка визначає специфіку його наративного дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з польськ. В. П. Іванисенка / Ю. І. Крашевський. – К.: «Дніпро», 1979. – 427 с.

2. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. – Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.

3. Франко І. Польський селянин в освітленні польської літератури / І.Франко. – Т. XVIII. – Літературно-критичні статті. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – С. 144–171.

4. Kraszewski J. I. Wędrówki literackie / J. I. Kraszewski. – Warszawa: Drukarnia S. Blumowicza, 1881. – 573 s.

5. Obrazy kultury polskiej w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego / Pod red. B. Czwornóg-Jadczak. – Lublin: Wydawnictwo UMSC, 2004. – 240 s.

6. Kowalski P. Odyseje nasze byle jakie (droga, przestrzeń i podróżowanie w kulturze współczesnej) / P. Kowalski. – Wrocław: Wydawnictwo Alta 2, 2002. – 231 s.

7. Wasyłenko W. Józef Ignacy Kraszewski / W. Wasyłenko. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1999. – 180 s.

УДК 821.162.1.09

Людмила РОМАЩЕНКО
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ПОВІСТЬ „ГЕТЬМАН МАЗЕПА" Ф. РАВІТИ-ГАВРОНСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МАЗЕПІАНИ

У статті вперше у вітчизняному літературознавстві детально аналізується історична повість польського письменника Ф. Равіти-Гавронського „Гетьман Мазепа" як ще одна художня версія постаті українського гетьмана.

Ключові слова: *історична повість, сюжет, композиція, образ, архетип, романтичний.*

In the article for the first time in the native literary criticism the historical story „Hetman Mazepa" as one more historical version of Ukrainian hetman personality written by polish writer F. Rawita-Gawronski is analyzed in details.

Key words: *historical story, plot, composition, image, arhetip, romantic.*

W niniejszym artykule po raz pierwszy w rodzimym (ukraińskim) literaturoznawstwie szczegółowej analizie literackiej została poddana historyczna powieść polskiego pisarza F. Rawity-Gawrońskiego „Hetman Mazepa" jako kolejne artystyczne wcielenie postaci hetmana ukraińskiego.

Słowa kluczowe: *powieść historyczna, fabuła, kompozycja, obraz, archetyp, romantyczny.*

Твори про Івана Мазепу, образ якого вже став архетипним, неодноразово привертали увагу дослідників. Проте художня мазепіана настільки багата й невичерпна, що й досі дає простір для критичної рецепції. Особливої популярності образ українського гетьмана зажив у польській літературі, що зумовлено відповідними причинами: життя Мазепи ще замолоду пов'язане з Польщею – юнак служив пажем при дворі польського короля Яна Казимира. Тож особа гетьмана знайшла художнє втілення у творах, різних за родо-жанровими і стильовими характеристиками.

Першим польськомовним твором про Мазепу була поема „Полтава" (1803)[1] – зразок „поезії героїчної" [6, 482] Н. Мусніцького, багаторічного професора Полоцького колегіуму єзуїтів, поета, драматурга, історика і теолога. Написана під впливом давньогрецького епосу, поема є віддзеркаленням „естетичних засад класицистичної поетики" [11, 201], репрезентованих у творчості польських письменників епохи Просвітництва.

Проте найяскравіше образ Мазепи розкрився у романтичній літературі, (насамперед драматургії), оскільки в його долі багато незвичайного, що відповідало естетичним настановам романтиків. „Існують такі історичні постаті, які життям, сповненим дій, або таким, що впливає на дії інших, терпінням, боротьбою, яка переростає масштаби буденності, придаються винятково до драматичної обробки" [9, 160], – пише в рецензії Е. Любовський. До таких поряд із Марією Стюарт, Жанною д'Арк польський дослідник відносить і Мазепу.

Згадаймо невелику ліро-епічну поему Богдана Залеського „Думка Мазепи" (1824) і поетичну трагедію Ю. Словацького „Мазепа" (1834, 1839) –найвидатніший твір польської мазепіани. Трагедія Ю. Словацького мала величезний успіх, і це забезпечило йому послідовників. До них належить і Вітольд Богданко з його п'ятиактною трагедією „Мазепа" (1870), написаною білим віршем. У цьому контексті доречно назвати й роман „Мазепа" (1834) російсько-польського письменника Тадеуша Булгаріна.

Згадані твори розглядалися нами у низці публікацій[2]. Проте за межами критичної рецепції до цього часу залишалась історична повість Францішека Равіти-Гавронського „Гетьман Мазепа", видана 1893 року у відомій серії „Бібліоте-

1 Д. Чижевський помилково датує написання поеми 1805 роком, насправді це рік смерті письменника, а не 1806-й, як твердить український дослідник. Див.: Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль: Феміна, 1994. – С. 352.

2 [1]Див.: Польська думка про Мазепу // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2002. – №2. – С. 192-197 (тут уперше зроблено переклад українською мовою твору Б. Залеського „Думка Мазепи"); Роман „Мазепа" Тадеуша Булгаріна як один із перших зразків російського історичного роману // „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze", 21–22. – Warszawa, 2006. – S. 300-308; История Украины и её герои в интерпретации русско-польского писателя Ф. Булгарина (на материале романа „Мазепа") // Elməv Cəmiyyət. – Baki: Kitabəaləmi, 2005. – №2. – S. 97–103; „Іван Мазепа" В. Богданка – ще одна романтична версія постаті українського гетьмана // Вісник Черкаського університету. Серія „Філологічні науки". – Черкаси, 2006. – Вип. 86 . – С. 89-97 та ін.

ка найзнаменитіших повістей" в українському перекладі Василя Ролепка.

Ф. Равіта-Гавронський (1845-1935)[3] – історик, публіцист, романіст, автор численних праць з історії козаччини: „Внутрішнє життя Запорозької Січі середини XVIII століття" (Варшава, 1910), „Історично-археологічні експедиції по Україні: Вєшенки, Боровиця, Чигирин, Суботів" (Львів, 1903), „Справи і речі українські. Матеріали до історії козаччини і гайдамаччини" (Львів, 1914), „Історичне сусідство козацької України" (Варшава, 1911), „Природні умови життя Козацької України" (1911), „Козацька політика в останні роки життя Богдана Хмельницького" (Варшава, 1910), „Початки і характер української козаччини" (Варшава, 1911), „Образ, залюднення і творення козаччини" (Краків, 1914), „Козацькі князі" (Познань, 1919), „Козацький гетьман Богдан Хмельницький: історичний шкіц його життя і боротьби" (Львів, 1914), „Жінки на троні московських царів" (Варшава, 1919), „Українська козаччина в Польській Речі Посполитій" (1923), „Історія гайдамацьких рухів" (1913) та ін. Його перу належать і художні твори на історичну тематику, серед яких, крім повісті про Мазепу, „Харцизи. Повість історична XVIII століття на тлі уманської різні" (1893), „Золотобородий емір: українська повість" (Львів, 1891), „Король і цариця" (1921).

Зацікавлення польського історика українською минувшиною природне (свого часу жив і працював у Києві) і, безперечно, заслуговує схвалення. Але його концепція української історії нерідко поціновувалась неоднозначно. Еліза Ожешко (особисто знайома з Равітою-Гавронським, вела з ним жваву переписку) у листі до польського етнографа Яна Карловича писала про Францішека: „Він – один з україно-філів, група яких знову починає діяти в Києві. Явище це дуже цікаве. Нещодавно я обмінялася листами з іншим членом тієї групи – паном Нейманом, – і все те збудило в мене охоту вивчити українську мову та заглянути до її літератури, що й зроблю в наступну зиму. Вони в Києві видають альманах, який буде виразом їх стремлінь" (цит. за: [1, 192]).

Оцінка І. Франка значно критичніша, він відносить Равіту Гавронського, як і Т. Єжа, до тих „польських патріотів", хто, „виходячи від абстрактної любові до України, вміють погодити з нею ненависть до українського національного руху" [5, 192]. Схожі думки, по суті, знаходимо й у польських джерелах. В одному з енциклопедичних видань указано, що Равіта-Гавронський є виразником націоналістичних поглядів, ідеалізує загарбницьку політику польських магнатів (див.: [7, 26]). Відомий польський історик А. Керстен у вступі до біографії Стефана Чарнецького висловлює актуальну наразі думку: „Якщо історія має бути наукою, остерігаймося праць із тенденціями Равіти-Гавронського, але й не схвалюймо крайньо протилежних. Крайність не приводить ані до доброї приязні, ані до правильного розуміння історії. Історіографія як польська, російська, так і українська має надто багато гріхів на сумлінні, аби додавати до них нові" (цит. за: [8, 6-7]).

Інтерес Равіти-Гавронського до особи Мазепи виявився і в історичних студіях, зокрема розвідці „Пилип Орлик. Невизнаний козацький гетьман" (Львів, 1900), де на тлі діяльності генерального писаря Мазепи розглядаються основні віхи життя Івана Степановича, його стосунки з Петром І, наслідки Полтавської битви та ін.

На художнє моделювання образу гетьмана в європейській романтичній літературі (Вольтер, Гюго, Байрон, Словацький, Богданко та ін.) значною мірою вплинули мемуари Пасека (Паска)[4] – сучасника Мазепи і його особистого ворога (він служив у війську під командуванням Стефана Чарнецького). У передмові до видання щоденників Едвард Рачинський зазначає, що вони написані в гумористичній манері й „подають нам багато незнаних з того віку деталей", „у визначальних рисах змальовують звичаї і домашнє життя наших батьків" [10].

У щоденниках є інформація про відомих історичних діячів: Золотаренка, Юрка Хмельницького, Стефана Чарнецького, а також розповідь про те, що якийсь пан Фальбовський за любовні зв'язки його дружини з Мазепою вирішив покарати спокусника. Його роздягнули догола і прив'язали до дикого коня, який поніс вершника чагарниками й хащами, прирікаючи на страждання і повільну смерть. Мемуари

3 Існують розбіжності з приводу тривалості життя історика. У примітках до 50-томного зібрання творів І. Франка називається дата смерті – 1930 рік. Див.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К.: „Наук. думка", 1980. – Т. 47. – С. 674. Ми ж посилаємося на польські джерела. Див.: Encyklopedia powszechna PWN. – Wydanie drugie. – Warszawa, 1984. – T. 2. – S. 26.

4 Мемуари написані близько 1690 року й охоплюють події, починаючи від 1656 року до 1688 року. На жаль, початок рукописів, як зазначає у примітках видавець Е. Рачинський, не зберігся. Існують відомості, що між Пасеком і Мазепою виник гострий конфлікт, бо пихатий шляхтич образив королівського пажа. Мазепа у відповідь дав ляпаса кривднику. Справа дійшла до поєдинку. Тож аби дошкулити Мазепі, Пасек у своїх щоденниках і вигадав пригоду з конем.

Пасека сприймалися неоднозначно. Їх високо цінував Міцкевич, Красінський був від них у захваті, а Б. Залеський, у примітках до „Думки Мазепи" висловив застереження щодо їхньої достовірності, назвавши "дикою вигадкою".

Ще один анонімний автор описав цю подію пізніше й мальовничіше: „Нефортунний коханець був найперше висічений різками, викачаний у смолі і пір'ї, а потім прив'язаний до зовсім дикого коня, який заніс його на ярмарок, жахаючи всіх присутніх" (цит.: [12, 436]). З такою версією ознайомився маркіз де Бопас – посол Франції при дворі короля Лещинського. Любовну пригоду Мазепи, зафіксовану у спогадах французького дипломата, використав Вольтер. Відтоді на Заході створено багато поетичних, театральних і малярських творів про Мазепу, в основі яких історія з конем, яку вважають переломним моментом біографії героя: „Починаючи з часів романтизму, Мазепа користувався на Заході значною симпатією як вождь екзотичних і нещасливих українців, – пише польський літературознавець З. Рашевський. – З незапам'ятних часів європейське мистецтво цікавилося постаттю зв'язаного героя, то прикутого до місця страти, то такого, якого волочить чи мчить кінь. З тих образів (Юнг сказав би: з двох видів того архетипу) романтики особливо цінували другий. Бачили в ньому велику людину, гнану стихійними силами до невідомого призначення" [12, 437].

Хоча західноєвропейські митці виявляли зацікавленість особою гетьмана, але мали про нього (як і Україну загалом) досить приблизне уявлення, що привело до створення міфу Мазепи. Наприклад, у лондонському цирку Мазепа в кінці вистави виявлявся сином татарського хана і на чолі татар вирушав на завоювання Польщі.

Равіті-Гавронському також були відомі мемуари Пасека, але він не робить, як Гюго чи Байрон, епіцентром сюжету згадану сцену: про пригоди в королівських покоях, випадок із паном Пасеком, кару за любовну інтригу з дружиною пана Фальбовського згадується пунктирно-ретроспективно, а основою повісті є політична діяльність уже зрілого Мазепи-гетьмана та його особисті стосунки з Мотрею Кочубей. Життя інших історичних персонажів (Палія, Чечеля, Чуйкевича) змальовано переважно з позицій *приватності.*

Сюжет повісті, яка складається з 12 озаглавлених розділів, охоплює невеликий проміжок часу – фактично останній період гетьманування Мазепи і його рішення виступити на боці Карла XII (картини Полтавської битви, вирішальної в долі Мазепи та його соратників, взяття царськими військами Батурина, смерті гетьмана та еміграції залишків козацької старшини у творі відсутні).

Тенденційність історіографічних праць Равіти-Гавронського, про що йшлося вище, у повісті „Гетьман Мазепа" виявляється якнайменше, що стає очевидним уже при моделюванні образу головного персонажа. Завдяки безпосередній авторській та портретним характеристикам, оцінці інших персонажів, особливо Мотрі, письменник створює досить переконливий образ гетьмана, що загалом відповідає історичній правді.

У повісті Мазепа постає продовжувачем справи Хмельницького, плекає автономістські ідеї, разом із генеральним писарем Орликом снує плани відірвати Україну від російського царя, утворити з України самостійну державу і таким чином визволити народ з московської неволі. Наполегливо працює для високої патріотичної мети (хоча задля безпеки довго приховує справжні наміри), але не забуває і про себе – мріє здобути княжу корону. Равіта-Гавронський підкреслює амбівалентність політичних векторів діяльності Івана Степановича. Він був царським улюбленцем і за час гетьманування „зъумѣвъ выявити таку енергію, выслугувавъ ся цареви такимъ послухомъ у єго заходахъ злити Украину зовсѣмъ зъ остальнымъ царствомъ, що зробивъ ся пострахомъ для всѣхъ, а разомъ изъ тымъ и предметомъ ненависти у всѣхъ" [4, 5]. З другого боку, Мазепа вихований у польському дусі, прихилявся до західної культури, оточив себе польським товариством. Навіть гетьманська сторожа – сердюки – складалася винятково з поляків. Письменник неодноразово підкреслює, що Мазепа честолюбний, прагне почестей і влади, оточив себе царським блиском і „дававъ послух приѣзжимъ гостямъ не якъ гетьманъ, а якъ король" [4, 26] – не раз доводилося чекати його аудієнції довго та безуспішно. Згадаймо, як зустрічають гетьмана в селі Жуки (III розд. „На заручинахъ"). Громада виказує йому високі почесті, благочинний виступає з панегіричною промовою, у якій гіперболізується діяльність гетьмана, його зроблено „повбогомъ": прирівняно до місяця, що присвічує щасливим людям, сонця, що їх огріває, зірок, котрі показують серед ночі дорогу тим, хто збився з путі. Автор не просто констатує сам факт орієнтації Мазепи на польські взірці,

а й намагається дошукатися її причин: мовляв, кільканадцять років гетьманування, безперервного схиляння перед коронованим приятелем „зъогидили єму залежность и власть", а „може вкорочуванье по царскимъ приказамъ правъ и свободъ украиньского люду велѣло єму берегтись передъ невидимыми ворогами" [4, 8], чи ще якісь інші причини змусили гетьмана оточити себе тією атмосферою, у якій замолоду жив у Варшаві. Мазепа дав народові зрозуміти силу політичної залежності – „за податки й провини обдиравъ козаковъ и чернь зо шкури" [4, 59]. Письменник мотивує подібні дії тверезим розрахунком: таким чином гетьман хотів викликати невдоволення, і виправдовувався, що робить це не з власної волі, а з примусу. Звісно, що політика посилення феодального визиску селян і козаків, орієнтація на суспільно-політичний устрій Речі Посполитої викликала осуд у народних низів. Підтвердження цієї версії знаходимо і в М. Грушевського: „Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, підозріваючи, що то він, як шляхтич і „поляк", як його прозвали, напосівся завести на Україні польські панські порядки... Мазепа хотів створити сильну власть гетьманську.., піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити різномисленність виборного устрою однодушністю монархії, об'єднаної в особі гетьмана" [2, 156-161].

Дуалізм натури гетьмана виявляється і в його зовнішності, зокрема вбранні, що поєднує елементи козацького і польського стилів і виказує не лише матеріальний статус героя, а й політичні орієнтири: „... носивъ ся трохи зъ украиньска, а трохи зъ польска", адамашковий жупан, без кунтуша, колпак з соболиною опушкою й чаплиним пером, запнутим діамантом, кинджал і польська шабля, „багрова ферезія на плечах сягала майже до кісток" [4, 37]. Взагалі портретні характеристики займають у повісті чимало місця, але вони позбавлені психологічної мотивації, автор сконцентровує увагу переважно на особливостях фізіономії, постави чи одягу. „Бувъ се чоловѣкъ тогдѣ ще молодый, що мав не больше сорокъ лѣтъ, гладкій, проворный, образованный в кіѣвскихъ школахъ, православный шляхтичь" [4, 5] – авторська характеристика Мазепи. Гетьманові було близько 50 років, але Мотря побачила „гарного, повного життя и славы мужчину", він виглядав „свѣжо й молодо, огнемъ жевръліс єго очі", в густій чуприні не видно „анѣ одного сивого волоска" [4, 37].

Мазепа висловлює досить критичне ставлення до козацької верхівки за її зрадливість, продажність, непослідовність, угодовство: „Они (козацькі старшини. – Л. Р.) нѣколи не прохмелюють ся. Сегодня кричуть сего, завтра того. Сегодня выбрали гетьмана, завтра достануть по сто рублѣвъ та по шубѣ й того самого гетьмана звяжуть и якъ барана водошлють въ Тайный приказъ, або сами зроблять зъ нимъ справу" [4, 44]. І далі ще суворіше, гостро-іронічно: „... всѣ нѣбы люблять Украину, такъ що ради неи готови воддати все… Скоропадській запродався бы самому чортови задля любови до Вкраины, Самусь зрабувавъ бы самого антихриста – задля любови до Вкраины, а Палѣй загарбавъ бы не лише всѣ землѣ коло Хвастова, але й усю Вкраину – задля любови – ж до Вкраины. Только ихня любовь варта, що й они сами!" [4, 46]. Ці думки особливо проектуються на наше невтішне сьогодення. І як тут не згадати Шевченкове: „Ви любите на братові шкуру, а не душу" чи Франкове: „Ти, брате, любиш Русь, як хліб і кусень сала..."

Для підсилення висловленої думки в інтертекстуальне поле роману введена пісня, авторство якої належить Мазепі (очевидно, Равіті-Гавронському були відомі літературні спроби гетьмана).

Подібну оцінку козацької старшини ми віднаходимо в тетралогії Б. Лепкого „Мазепа", в романі М. Лазорського „Гетьман Кирило Розумовський" – зі слів Докії Розумовської: „…старшина… тепер слухняна, московська, аби їй було добре жити; може, який козак і схотів би, щоб було по-старому, так сил немає, пручатись не дозволить старшина, сама віддасть того козака москалю" [3, 415]. Історичну достовірність такої оцінки козацької верхівки підтверджує й ситуація із сумнозвісним гетьманом Дем'яном Многогрішним (за романом О. Пахучого „Юрась Хмельниченко"): своя старшина за сприяння царських стрільців заарештували Дем'яна і відправили до Москви з „просительною" грамотою до царя, написаною генеральним писарем Мокрієвичем, у якій містилося прохання покарати „зрадника і клятвопорушника" на горло, та самодержець виявився милосерднішим, ніж свої , і… подарував Многогрішному життя.

Відповідно до історичної правди письменник змальовує підступність Мазепи, що особливо проявилося у стосунках з Палієм.

В оцінці Равіти-Гавронського Палій постає небуденною особистістю: доблесний, відважний воїн, прихильності якого шукали і поляки (разом із козаками і королем Яном Собеським

він ходив під Відень воювати турків), і Петро І, задобрюючи щедрими дарами – соболиними шубами та рублями. Особливості його натури проступають уже в розлогій портретній характеристиці: „Бувъ то мужчина, сказано, майже шѣстьдесятьлѣтній, рослый, тонкій, зъ довгими звисаючими вусами, подовгастого, смаглявого, опаленого сонцемъ и вѣтрами лиця, на котромъ малювала ся наглость и водвага. Здвигнуты бровы, передѣлени трьома глубокими морщинами, що йшли впоперекъ чола, надавали єго обличю суворый и гострый выразъ, а подголена на чолѣ чуприна, зобрана на самому чубѣ въ сивый оселедець, придавали єго подобѣ нерозмѣрно выдовженый видъ" [4, 22]. Домінуючою рисою Палія є його ненависть до польської шляхти: він не визнавав зверхності Польщі, піднімав проти ляського гніту простолюд, у котрого не вистачало терпцю виносити на своєму хребті кривди, побої і зневагу батьківської віри.

Мазепа здобуває прихильність Палія, тримає його при дворі, вдаючи із себе його однодумця. Довірливий фастівський полковник, приворожений добротою і лагідністю Мазепи, повірив у щирість гетьмана, у те, що вони разом турбуються про благо однієї матері-України і що лише Мазепа є „одинокою охороною свободъ козацькихъ", які можна порятувати тільки „послухомъ и покорою" [4, 30]. Насправді ж Мазепа плекає підступні наміри, хитро сплітає тенета, щоб знищити свого опонента, можливого претендента на гетьманство. До реалізації своїх намірів залучає Чечеля (той стежить за Палієм, дізнається про його відвідини Сорочого Броду і доповідає відомості гетьману) і генерала Брандта, прихильника Сасів (Мазепа хоче знищити Палія руками рейтарів Брандта). Іван Степанович, запросивши Палія в гості, наказав підпоїти його, а потім ув'язнити. Мазепині козаки разом із рейтарами Брандта виступили на Фастів – твердиню взяли приступом, залогу вирізали, а місто спалили. Арешт полковника провели так, що ніхто й не запідозрив, що це справа рук Мазепи, що саме він обмовив Палія перед царем і просив вислати того до Сибіру (історично підтверджений факт).

Важливою для розуміння авторської концепції є ремарка, у якій, по суті, виправдовується вчинок Мазепи: „Такъ робила ся въ ти часи політика" [4, 206] – (та й хіба лише у ті?!).

Помітне смислове навантаження у розкритті образу Палія несе розділ IX „У темници". Засобами психологічного письма автор проникливо відтворює переживання героя, який не боїться смерті, але хоче загинути по-лицарськи, на свободі, а не в кам'яному мішку, у лапах „павука" (жахлива пекельна машина для тортур). Ретроспективно (у спогадах діда Мовчана) прозаїк змальовує незвичайне романтичне минуле героя: сильне, але фатальне кохання до ляшки Зоні, яку зустрів при постелі помираючого у шляхетському домі, одружився, але вона померла після народження доньки. Гроза ляхів Палій приховує власне батьківство і хоче, щоб у його дочки Ксеньки ніколи не прокинулася „панська" кров, тож віддає її на хутір, де вона виростає „на мужичку". Подібні колізії нагадують роман Т. Булгаріна „Мазепа" (історія кохання гетьмана, таємниця походження його дочки Наталі та сина Богдана), хоча в останньому більше авантюрності й мелодраматизму.

Загалом у відповідності з історичною правдою змодельовано і образ Кочубея. Він доволі неоднозначна постать, непослідовний у своїх діях: нібито любить Україну і готовий її визволяти з ярма („Дорога намъ мати Украина всѣмъ, а в нещастю дорожша єще, анѣж у щастю" [4, 13]). Проте підживлений власним (а ще більше жінчиним) честолюбством, виступив проти Мазепи з оскарженням Петрові І, хоча російський самодержець і не повірив Кочубеєві, який свою підозру вибудовував на недомовках, а справжніх доказів не навів (про це йдеться в розділі „Конець приязни"). Авторська оцінка генерального судді прочитується вже в назві X розділу – „Кара по заслузѣ": Равіта-Гавронський, по суті, схвалює вчинок Мазепи. Для розуміння авторської концепції образу важливою є сцена розмови ув'язненого Кочубея і Мазепи (розділ IX „У темници"). У ній виявляється абсолютна симпатія письменника до Мазепи, який виконав вирок із-за любові до Вітчизни, стратив Кочубея, що був „лукавымъ синомъ родного краю" [4, 228]. Попри таку оцінку, письменник психологічно переконливо передає внутрішній стан героя: рішення скарати доносчика далося Мазепі нелегко, смуток і задума оповивали його серце, адже віддавав на тортури і смерть свого кума і тестя. Підсиленню авторської мотивації вчинку Мазепи сприяє відтворення реакції Мотрі на покарання батька. Вона, хоч і жаліє за ним, але вважає, що його закувала в кайдани справедливість, бо він підняв руку проти рідного краю, через те відмовляється на прохання матері порятувати батька: в боротьбі між обов'язком і совістю переміг обов'язок, хоч і совість дівчина не могла заглушити до кінця.

Сцена смерті змальована не без драматизму, що досягається і завдяки портретній характеристиці персонажа: на обличчі Кочубея, що йшов на страту, не було тривоги й боязні, а лише „гнівна задума" і „гордість".

Таке трактування взаємин Кочубея і Мазепи споріднює Ф. Равіту-Гавронського з Б. Лепким.

Подібно до Лепкого польський письменник зображує і Мотрю (подібність сюжетних колізій, особливостей моделювання історичних осіб в обох творах дозволяє зробити припущення, що Б. Лепкий був ознайомлений з твором Равіти-Гавронського). Мотря – заможна красуня, чиї рука і серце обіцяні Чуйкевичу. З його допомогою Кочубей (а ще більше його дружина) хоче осісти в гетьманській столиці Батурині. Дівчина з волі батька-матері дає згоду на шлюб із Чуйкевичем, але байдужа до нього, бо він не дбає про Україну, а виношує лише свої особисті наміри. Тоді як Мотря переконана, що треба „боронити цѣлий народъ, єго святощѣ, землю, єго права й свободу – треба боронити вотчину" [4, 62]. Тим-то її вразив Мазепа, вона була зачарована славою, красою, енергією й освіченістю гетьмана. Зустріч із ним стала переломним моментом у поведінці дівчини: із веселої, співучої, кмітливої вона стала споважнілою і мовчазною. В її бурхливій уяві ввижалися королівська пишнота і почесті. Ці метаморфози в характері Мотрі найперше помітила її служниця Дарка. І все ж Мотря, коментує автор, полюбила Мазепу не за гетьманство, а захопившись його „моральною высшостю". Після заручин із Чуйкевичем вона рішуче змінює свої наміри: відмовляється від осоружного їй нареченого (згодна навіть іти в монастир) і зрештою тікає з дому й одружується з Мазепою (У Лепкого Мотря відмовляється від Мазепи, розуміючи, що він не може належати їй одній, бо йому призначена висока місія визволення України. В ім'я високих ідеалів вона жертвує пристрасним коханням до гетьмана й одружується з Чуйкевичем).

Для розкриття характеру героїні важливим є ІІІ розділ „Опоръ Мотрѣ", де розкривається внутрішній стан дівчини, її болючі роздуми-сумніви. Уява дівчини малює драматичну картину народного страждання (ці яскраві, контрастні зорові й слухові образи, образи-архетипи навіюють асоціації з Шевченковою поезію): „небо розопняте надъ землею, мужицьки хаты, що тулились до яровъ та доловъ середъ вербъ надъ ставомъ або надъ рѣкою; обдертый, худый та блѣдый людъ, що в голодѣ оравъ чорну, богату маму-землю... На виднокрузѣ бовванѣли бури дымы пожаровъ, середъ котрыхъ мигтѣли огненни языки долинали якись водгомоны, плачѣ, зойки... й опять бачила она громады того самого люду, перестрашени, плачучи, котри покинувши поля и хаты, втѣкали десь, бѣгли, плачучи й проклинаючи життя й свою долю…" [4, 80]. У розлогому внутрішньому монолозі, наповненому риторичними питаннями, виявляються не лише особисті симпатії героїні, мотивація її інтимного вибору, а й турбота про становище рідного народу, осуд честолюбства, захланності, підступності, космополітизму „землячків", проти яких спрямована і гнівна Кобзарева муза. Ці щирі вболівання героїні не втрачають актуальності й донині, надаючи творові гуманістичного пафосу: „Для чого люди борються?.. чи-жь лише задля того, щобы одинъ могъ завести другого подъ шибеницю, а самъ заняти єго мѣсце? Чи лише задля того, щобы милость Єго величества, зъ котрою разом сплывали годности й багацтва, водвернуты якъ корыто рѣки въ инчу сторону водъ противника, а прихилити те джерело досебе й черпати зъ него разъ-у- разъ?.. По-щожь они одни проти другихъ интригують, одни другихъ ведуть на шибеницю, щобы лише свою личну пыху й честолюбность заспокоити? Длячого нѣхто не боронить сего краю гарного, тои матери-кормительки землѣ, того обдертого, голодного, босого люду, котрый водъ усѣхъ выкупляєть ся власною кровью? Чи-жь нѣхто не любить сего краю? Нѣхто не боронитиме єго водъ грабовниковъ?" [4, 80-81].

Мотря в повісті постає достойною соратницею гетьмана. Отримавши в монастирі „крихту освіти", вона вже не може задовольнитись буденним, обмеженим життям красивої хатньої ляльки, а прагне більшого. І саме в Мазепі вона побачила чоловіка, котрий усвідомлював безцільність дикого життя в Україні і шукав нових шляхів, на які можна було спрямувати нові сили рідного народу (Мотрю Лепкого також не влаштовує приготовлена їй батьками роль покірної дружини і господині дому, вона переймається важливими соціальними проблемами, її турбує безправне становище України, і дівчина мріє про той час, коли батьківщина стане вільною).

Якщо в художній інтерпретації постатей Мазепи, Мотрі, Кочубея та його дружини Равіта-Гавронський солідаризується з Лепким, то погляди обох митців на особистість Чуйкевича абсолютно протилежні.

У Лепкого образ Чуйкевича поданий у романтичному плані. Він справжній лицар, сміливий у бою, рішучий, відданий Мазепі,

палко закоханий у Мотрю, яку знає ще з дитинства. Йому болить доля України і він готовий обороняти її до загину. З його образом пов'язані гуманістичні імперативи твору. Героя мучать важливі морально-філософські питання, чому життя – це безнастанний бій, що спонукає людей до завзятої боротьби, чи вроджена хіть битися і проливати кров, котру називають лицарським завзяттям, чи потреба оборони своїх перед чужинцями. Йому шкода убитих ним москалів – чиїхось коханих, синів, він мріє про час, коли воцариться царство Боже на землі. Ці роздуми Чуйкевича суголосні думкам Мотрі з повісті Равіти-Гавронського, процитованим вище.

У польського ж письменника образ Чуйкевича виписаний без апологетизації (хоч і з акцентом на його військовій доблесті), а в окремих випадках – навіть зневажливо. Цьому слугують пряма авторська характеристика („Синъ скозаченого шляхтюри", котрий у часи Хмельницького змінив плуг на шаблю й дослужився до полковника, а син пішов батьковою дорогою, пройшов на Січі школу українського лицарства і повернувся звідти „пристойный, чемный и проворный, але не зъ великимъ розумомъ" [4, 47]); короткі, але влучні оцінки інших персонажів, наприклад, Мазепи („... добрый козакъ, але хамъ" [4, 75]). Та найчастіше постать Чуйкевича сприймається крізь призму бачення Мотрі: уже при першій зустрічі дівчина „побачила єго простакуватость, шорсткость, єго рухи пригадували танцюючого медведя, мова вражала рапавостю, якъ нестругане дерево, а єго присутность наповняла комнату запахомъ коньского поту" [4, 40]. Вразлива і чиста дівоча душа не могла знайти в ньому нічого, до чого б присилувала свої почуття. Його „дике бурлацтво" відштовхувало, він уявлявся їй „якъ несвѣдома, брутальна сила, якъ якійсь дикій й невгамованый елєментъ" [4, 66]. Чуйкевич для Мотрі (а відтак і для читача) постає цілковитим антиподом Мазепі – витонченому, шляхетному, стурбованому сучасним і майбутнім України. Чуйкевич викликає у Кочубеївни відразу своєю байдужістю до жіноцтва. Ця риса неодноразово акцентується: „Для него женщина була нѣчимъ, а властиво цѣнивъ єй по козацки – только колько вартує паша для голодного коня" [4, 128]. Чечіль говорить, що тому жінка потрібна, „якъ умерлому кадило" [4, 49], та й сам Чуйкевич хвалиться, що він проміняв би її в дорозі на тютюн і люльку. Але найбільше Чуйкевич обридився Мотрі, став для неї „гадливымъ", через те, що не був лицарем, висував свої особисті наміри, не згадуючи імені України, хизувався дикими, геройськими походами, суворим життям, присвяченим, з одного боку, боротьбі з татарвою і ляхами, а з другого – сну і гультяйству.

У композиційній структурі повісті Равіти-Гавронського важливу естетичну функцію виконують описи: етнографічні, пейзажі, топооописи (опис гетьманської столиці в I розд. „Въ Батуринѣ"). Приміром, завдяки етнографічним картинам (описи паланки, що стерегла київський шлях, січового куреня, вбрання запорожців) письменник-історик ознайомлює з побутом і звичаями козаків, а змалюванням сцен заручин, смерті й похорону баби Мовчанихи автор уводить читача у світ народних українських звичаїв і вірувань того часу. Символічного значення набуває опис природи, переданий крізь сприймання Мотрі (III розд. „Опоръ Мотрѣ"). Це динамічний пейзаж, у якому чергуються кольори: від безживного біло-сірого до яскравого червоно-золотистого. Дівчина, що сидить за кроснами перед вікном, спостерігає за вкритими білим снігом хатами, за білим, безкраїм степом, на якому „не було слѣду життя" [4, 64]. Її уява оживляла степову рівнину: в промінні західного сонця вона бачила статного, гордого гетьмана у багряній делії, а над ним розвівалася вишита нею хоругва з Архангелом. Коли видиво зникало, то знову залишалася біла, безлюдна степова рівнина у сірому блиску вечора. Ці два контрастні малюнки символізують відповідно підневільне, уярмлене становище України і боротьбу за свободу, яка, на жаль, є лише маревом.

Символічне наповнення має й опис передгроззя (XI розд. „Подѣѣ на хуторѣ"), який ніби прогнозує розгортання політичних бур у недалекому майбутньому.

Важливу роль у повісті відіграють фольклорні елементи. Розширюють інтертекстуальні межі твору українські та польські прислів'я і приказки, що відтворюють національний колорит, надають гумористичного забарвлення, по-народному влучно характеризують якусь рису персонажа („коли бѣда, то до жида, а по бѣдѣ – геть менѣ жида" [4, 155], „легко достатись, як до Берка в шинок"; Чуйкевичу жінка потрібна, „якъ умерлому кадило" [4, 49], вона для нього варта стільки, скільки „вартує паша для голодного коня" [4, 128], „одни мають руки въ ѣжовыхъ рукавицяхъ, а други надто вже медомъ вымащени", „чорта з'їсть, коли вирветься" [4, 45], „обдиравъ козаковъ и чернь зо шкури" [4, 59], „залогу впень вирізали" [4, 199];

українські народні пісні підсилюють емоційність зображення, виступають засобом характеристики героїв, розкриття їхнього внутрішнього стану (наприклад, пісні „Ой, у полі криниченька – видно дно", „Хилітеся, буйні лози" в устах Ксеньки розкривають переживання закоханої дівчини, а пісня „Гей, на горі та й женці жнуть..." про Сагайдачного, що „проміняв жінку на тютюн та люльку", підкреслює байдуже ставлення Чуйкевича до жіноцтва); народнопісенна образність і тропіка використовується при зображенні життя козаків, яким „постелью була земля-мати, подушкою козацька кульбака, покрываломъ – бурка" [4, 23].

Звісно, не можна стверджувати, що письменник у всьому досяг високих успіхів: відчувається прямолінійність суджень, повторюваність художніх рішень, брак яскравих картин, оригінальної образності, складною для сприймання є мова твору, можливо, через не зовсім досконалий переклад із польської, а також через застарілу графіку (тож ми намагалися деякою мірою узгодити її з сучасними графічними нормами – при цитуванні уникали надрядкових знаків). Проте показовим є вже саме звернення до постаті українського гетьмана та його доби, зображених загалом у відповідності з історичною правдою. Тож гостра критика Ф. Равіти-Гавронського І. Франком – „... сей польський автор, хоч пише з великими претензіями на правдомовність та вичерпання історичних джерел, у своїх історичних працях, що майже всі торкаються історії України, визначається, з одного боку, сліпою та завзятою *україножерною* (курсив наш. – Л. Р.) тенденцією, а з другого – дивоглядною безкритичністю в користуванні історичними джерелами, легковірністю до всяких, хоч би найабсурдніших сплетень та вигадок, а рівночасно якоюсь фатальною сліпотою на такі джерела, що могли б освітити йому історичні події правдиво" [Т. 43, 208] – щодо повісті „Гетьман Мазепа" стосується якнайменше. Відтак, гадаємо, твір польського письменника та історика зацікавить дослідників літератури, кому не байдужа національна минувшина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вервес Г. Польська література і Україна.– К.: Рад. письменник, 1985. – 381 с.

2. Грушевський М. Історія України. – К.: Либідь, 1992. – 228 с.

3. Лазорський М. Гетьман Кирило Розумовський. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – 590 с.

4. Равіта Ф. Гетьманъ Мазепа. – Львóвъ, 1893. – 275 с. При цитуванні в основному збережені норми тогочасного правопису.

5. Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 47. – 767 с. Далі при посиланні на це видання вказуватимемо том і сторінку в тексті.

6. Bentkowski F. Historia literatury polskiej. – Warszawa, 1982. – 712 s. Тут і далі переклад із польської наш.

7. Encyklopedia powszechna PWN. – Wydanie drugie. – Warszawa, 1984. – T. 2. – 864 s.

8. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. – Wrocław–Warszawa–Kraków –Gdańsk–Lódź, 1988. –271 s.

9. Lubowski E. Mazepa, tragedya w pięciu aktach przez Witolda Bogdanko. Poznań 1870 // „Biblioteka Warszawska". – 1870. – T. 2. – S. 160-163.

10. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z czasów panowania Jana Kazimierza Mihala Korybuta i Jana III. – Poznań, 1837. – 302 s.

11. Problemy literatury polskiej okresu oświecenia. –Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wyd-wo PAN, 1977. – Seria 2. – 347 s.

12. Raszewski Z. Mazepa // Prace o literaturze i teatrze. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. – S. 435-453.

УДК 821.162.1(477.83/.86)

Маргарита ПРОКОПЕНКО
Київський національній університет імені Тараса Шевченка

ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ЯНА ЗАХАР'ЯСЕВИЧА НА ТЛІ ДОБИ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається літературна творчість Яна Захар'ясевича у суспільно-політичному контексті, зокрема на прикладі роману «Święty Jur».

***Ключові слова**: суспільно-політичний конфлікт, германізація, «Весна Народів», історико-біографічний роман, експансія, культурна приналежність.*

This article aims to review the literary output of Jan Zachariasiewicz in public and political context, particularly in the novel «Święty Jur».

***Key words**: public and political conflict, germanization, European Revolutions of 1848, historical and biographical novel, expansion, cultural identity.*

Artykuł prezentuje twórczość literacką Jana Zachariasiewicza w kontekście społeczno-politycznym, między innymi na przykładzie powieści «Święty Jur».

***Słowa kluczowe**: konflikt społeczno-polityczny, germanizacja, «Wiosna Ludów», powieść historyczno-biograficzna, zabór, tożsamość kulturalna.*

Ян Захар'ясевич – польський письменник, поет, публіцист ІІ пол. ХІХ ст. – своє життя присвятив громадській діяльності та літературній творчості, що мала народницький характер. Усі його твори порушують проблеми тогочасної Галичини, описують боротьбу проти германізації, існування конспіраційних організацій, вибух повстання в 1848 році, міщанські перипетії, статус шляхти у час державницької трагедії тощо. Письменник уважав, що література перш за все має виконувати дидактичну функцію, тому суспільно-політична проблематика стала провідною в його творах [1, 305].

Письменник не належить до числа відомих польських митців ХІХ ст. На сторінках польських досліджень можна зустріти різні спроби класифікації його творчості: у сенсі територіальному його відносять до галицьких літераторів, таких як Балуцький, Дунін-Борковський, Качковський та інші; у сенсі темпоральному говорять про приналежність до групи прозаїків, котрі стояли на межі епох, романтизму й позитивізму; в історії польської літератури їх називають по-різному: пізні романтики (Спасович, Хмельовський, Тарновський, Вітковська), «міцні епігони» (Кшижановський), препозитивісти (Маркевич) [1, 305]. На сьогодні спадщина Захар'ясевича залишається малодослідженою. Згадки про нього можна зустріти в академічних підручниках з польського позитивізму чи взагалі курсу польської літератури, а також у численних статтях з аналітичними даними про окремі твори письменника. Саме тому, спираючись на можливі джерела, необхідно дослідити загальний огляд життя і творчості Яна Захар'ясевича у літературному та історичному контексті, визначити його місце в літературі польського позитивізму, а також з'ясувати, як українське походження вплинуло на розвиток подальшої творчості письменника.

Народився Ян Захар'ясевич 1 вересня 1823 р. в місті Радимно у заможній родині бурмістра цього містечка Олександра Захар'ясевича. Етимологія прізвища вказує на українське походження. Родина належала до греко-католицького обряду, проте, як засвідчено у спогадах самого письменника, саме рідний дім розвинув у ньому любов до польської культури й виховав у дусі польського патріотизму, а також протистояння австрійській германізації [2, 146]. У кореспонденції Захар'ясевича завжди фігурує мотив захоплення «краєм дитячих років» і батьківським домом як оазою спокою та гармонії.

Базову освіту здобув у Перемишлі. Після закінчення Головної Школи з відзнакою почав займатися в гімназії, що мала статус першого навчального закладу. В 1838 р. Захар'ясевич отримав дозвіл шкільної влади на надання приватних занять у місті [2, 147]. Після листопадового повстання в усіх містах Польщі створювалися молодіжні організації, котрі захоплювалися

патріотичною та конспіраційною атмосферою доби, а також брали активну участь у народних маніфестаціях. Членом подібної організації був і Ян Захар'ясевич, вона мала назву «Synowie Ojczyzny». Пізніше у романі «Boże dziecię», сформованому на основі молодіжних спогадів й історичних зацікавлень автора, читаємо: «Окрім території у цьому місті було небагато постійних мешканців. […] Крім євреїв, кількох десятків урядовців й одного батальйону гарнізону ніхто інший тут не мешкав. Проте у місті вчилося чимало шкільної молоді, котра за допомогою своєї кількості відігравала в Перемишлі провідну роль» [2, 147].

Конспіраційний досвід письменника призвів до звинувачення його і ще одинадцятьох учнів у невдалому замаху на австрійського комісара поліції Гута. Внаслідок цього два роки (1842-1843) відбував покарання в австрійській в'язниці. Після звільнення вирішив продовжити навчання у Львові, там він познайомився з радикальними ідеями Едварда Дембовського, які сприйняв з ентузіазмом. Вільний час присвячував знайомствам з різними львівськими письменниками. Були серед них відомі представники галицького романтизму, наприклад, Август Бельовський, Вінценти Поль, Ян Непомуцен Каміньський, Лешек Дунін-Борковський, Корнель Уєйський, Ян Добжаньський (останній також був сполонізованим українцем). У такій атмосфері Захар'ясевич налагодив добрі стосунки з основоположником «Руської Трійці» Іваном Вагилевичем [1, 305].

Із 1845 по 1848 рр. писав музичні й театральні рецензії для напівофіційної «Gazety Lwowskiej», а в 1847 р. дебютував як поет у найцікавішому тогочасному журналі Львова «Dziennik Mód Paryskich» музичними творами та збіркою «Sonety do M***» («Wiara», «Miłość», «Nadzieja»). У збірці письменник реалізував себе як поет не найкращим чином, хоча взірцем для нього слугувала творчість талановитих та відомих романтиків. Цінність цієї збірки завдячує саме тематиці творів. Під час написання сонетів Захар'ясевич переживав глибокий душевний розлад, який був спричинений трагічним епілогом повстанського руху: «І я бачив шаленства зіпсутості…». Сонети «Wiara», «Miłość», «Nadzieja» можна віднести до романтичного визнання віри, виражене переконанням, що гуманістичні цінності душі переможуть людську зіпсутість та помилки [3, 160].

Пізніше приєднався до Вінцента Відмана, котрий розпочав роботу над газетою «Postęp». На жаль, видання проіснувало недовго. Перший номер видано 15 квітня 1848 р. Петро Стебельський зазначив, що журнал був органом Академічного Комітету. Владислав Завадський поширив думку про те, що «Postęp»: «[…] молоде видання, але без молодої сили. Розвинуті в ньому теорії були скоріше штучно вигаданими схемами […]» [3, 170]. Редакторів звинувачували у відсутності консервативної лінії, проте Завадський пояснив це молодістю та малим політичним і журналістським досвідом [3, 170], а Марія Яніон, подолавши сумніви, сказала, що це одне з найрадикальніших польських видань доби Весни Народів [3, 170].

Вплив Яна Захар'ясевича на ідеологічний розвиток газети був досить вагомим, на противагу Каролю Відману, Захар'ясевич писав небагато, у своїх статтях порушував політичну й суспільну проблематику, а провідною для нього стала ситуація українців. Тематика зумовлена політичною ситуацією у 30-ті рр. Під час формування галицьких списків утворилися три руські партії. Перша проголошувала ідею єдності поляків з русинами, прагнула позбутися будь-яких національних відмінностей, друга, навпаки, наголошувала на збереженні національних особливостей, проте підтримувала тенденції визволення Польщі. Третя партія мала зовсім інший політичний вектор, пропагувала об'єднання Русі з царською Росією [2, 175]. Частина русинів сформувала Святоюрську Раду, котра активно співпрацювала з губернатором Стадіоном, і не заперечувала прагнення царського підданства. Створення Ради обурило галицьку інтелігенцію. В таких умовах сформувалося угруповання «Sobór Ruski», до якого й належав Ян Захар'ясевич. Руський Собор активно протестував проти політики святоюрців, налагоджував зв'язки з Польщею, зокрема, співпраця відбувалася щодо питань прав та свобод громадян. У такій атмосфері вже відомий на той час публіцист пише статтю під назвою «Posłowie nasi na Reichstagu», де активно проголошує ідеї європейської революції та протестує проти германізації польського суспільства: «Революційний рух 1848 р. був наслідком утисків. Суспільство прагне нових форм для свого становлення…» [2, 176]. Статтю було опубліковано в останньому 54 номері газети. У листопаді 1848 р. на вулицях Львова розпочалися криваві сутички, які закінчилися бомбардуванням міста. Генерал Хаммерштейн впровадив військовий режим і взявся за ліквідацію політичних організацій. Таким чином,

«Postęp» припинив своє існування. Редактори створили продовження газети під назвою «Gazeta Powszechna», але врятувати її не вдалося. У грудні того ж року видання ліквідовано.

Вищезгадані події стали основою історичного роману Яна Захар'ясевича «Święty Jur», де повною мірою розкрито проблематику доби.

Після ліквідації «Gazety Powszechnej» Захар'ясевич перейшов працювати в редакцію «Tygodnika Polskiego», спадкоємця «Dziennika Mód Paryskich», де в 1849 р. опублікував поему «Machabeusze». Текст став приводом для звинувачення письменника в зраді режиму, після чого він був ув'язнений. Лише 1853 р. Захар'ясевич повернувся до Львова, щоб разом із Яном Добжаньським редагувати газету «Nowiny» та «Dziennik Literacki». Останній уважався найкращим львівським літературним періодичним виданням. На його шпальтах письменник надрукував свої численні романи й новели («Artysta», «Uczony», «Boże dziecię», «Święty Jur», «Jarema» та ін.), завдяки яким здобув неабияку популярність серед широкого кола читачів. У 1860 р. взяв участь у формуванні тижневика «Kółko Polskie», присвяченого родинним цінностям та ідеям органічної праці. Через рік розпочав роботу над газетою «Głos», видання захищало позиції шляхти від прогресивних атак.

У середині 70-х. рр. подорожував Європою (Дрезден, Франція, Італія). Після повернення на Батьківщину працював у Львові й паралельно у Варшаві, де його досить тепло приймали молоді варшавські позитивісти. Саме тут до 70-х рр. Захар'ясевич створив більшість своїх прозових творів, опублікованих у часописах «Biblioteka Warszawska», «Tygodnik Ilustrowany», «Kłosy» та «Kronika Rodzinna». Але з часом його популярність послабла, твори стали предметом звинувачення у непрогресивності світогляду автора, а сам письменник все більше розчаровувався у своїй власній творчості. Помер Ян Захар'ясевич 7 травня 1906 р. у селі Кривча, що знаходиться на території Польщі [1, 308].

Творчий доробок письменника досить великий, містить поетичні, публіцистичні твори, проте переважає прозова творчість автора [1, 312]. Ян Захар'ясевич чимало працював над жанром історичного й суспільно-побутового роману, тому у критичній літературі його ім'я можна знайти серед другорядних прозаїків реалізму, таких як: Клеменс Юноша, Ян Лама, Владислав Собовський [3, 6-7].

Серед відомих творів письменника варто згадати: «Artysta» (1854), «Uczony» (1855), «Boże dzięcie» (1858), «Sąsiedzi» (1858), «Święty Jur» (1862), «Złota góra» (1861), «Jarema» (1863), «Marcyan Kordysz» (1865), «Czerwona czapka» (1869), «Tajny fundusz» (1869), «Chleb bez soli» (1869).

Суспільно-політична проблематика та громадська позиція Яна Захар'ясевича знайшла своє відображення в романі «Święty Jur». Він є найбільш відомим твором письменника не лише серед дослідників, а й серед читачів. Як уже згадувалося, роман «Święty Jur» став реакцією на суспільно-політичні події Галичини 40-50-х рр. XIX ст., у творі розкрито польсько-руський конфлікт. Роман не є автобіографічним, проте, очевидно, що він виріс з особистого досвіду автора. Назва твору походить від греко-католицького капітолю біля кафедри св. Юрія, що була найвищою будівлею у тогочасному Львові. Із кінця 50-х рр. термін уживався для означення провідних членів Головної Руської Ради – «святоюрців», але згодом так називали всіх членів цієї організації, основною ідеологією якої було об'єднання із царською Росією.

У романі Ян Захар'ясевич порушив широку проблематику. Перш за все торкнувся проблеми руської орфографії, що спричинила численні дискусії після 1859 року, коли Анегор Голуховський відновив проект про зміну кирилиці на латиницю, що свідчило про наслідки германізації. Наступні питання, які зацікавили автора, були пов'язані з політичними змінами, які призвели до автономії Галичини під польською гегемонією; це спричинило глибокі поділи між суспільними класами та національностями. Проблема полягала в тому, що в 1861 році Галичина отримала автономію від австрійського цісаря. Діяв Галицький сейм, послів якого обирали державний відділ і підпорядковані йому органи місцевого самоврядування. Влада на автономних територіях належала фактично польським аристократичним колам. Державною мовою від 1867 року стала польська (українці – посли сейму – мали право виступати і подавати письмові пропозиції українською мовою). Від 1848 року українські політичні сили боролися за поділ Галичини на українську і польську частини з утворенням окремої української автономної провінції, однак до розпаду Австро-Угорщини в жовтні 1918 р. цього не було досягнуто [1, 305, 311].

Проблема сервітутів стала однією з провідних у романі, у творі висвітлено тяжке становище галицьких селян, котрі вимагали повернення права користування вільною землею «лісами та пасовиськами». Не менш важливим питанням у

тогочасній Галичині було виникнення україно-фільського руху в 1861 році з метою національної боротьби проти експансії сильної Австрії. І, нарешті, найвагоміша проблема, навколо якої обертаються усі події роману, вибух січневого повстання в 1863 році, що охопило терени Польського Королівства, Литви, частково Білорусі та Правобережної України. На жаль, повстання було придушено російськими військовими, а наслідки для учасників були катастрофічними. Уряд Російської Імперії жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків було страчено, тисячі вислано до Сибіру або віддано до армії, а їх майно конфісковано. Російський уряд скасував залишки автономії Королівства. Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх польських національно-визвольних повстань XIX ст., сприяло зростанню національної свідомості ширших верств польського суспільства [1, 311-312].

Великого значення у творчості Яна Захар'ясевича набуло питання етнічних взаємин у Галичині. Цей факт можна вважати наслідком суспільно-політичної діяльності автора, а саме приналежності до «Руського Собору», ідеологічна позиція якого базувалася на твердженні, що русини – це ті ж поляки, лише територіально відірвані від Польського Королівства. Єдина їхня відмінність – віросповідання. Автор уважав, що кожна спроба від'єднати Галичину від Польщі не є обґрунтованою не лише історично, а є наслідком цинічної маніпуляції ворогів Королівства – австрійської бюрократії та російсько-православного царату [1, 316]. Підтвердженням цьому є наступна цитата, яка доводить мовну спорідненість поляків і українців, а також те, що, розмовляючи різними мовами, ці народи здатні розуміти один одного. Саме в цьому Ян Захар'севич бачив реальну причину об'єднання:

«– A na szczo tu stojat lude – zapytał najbliżej stojący.

– Ot tak, na beside przyszłyśmo – odpowiedzieli niektórzy z niskim pokłonem.

– A tamte lude widki? – zapytał Petryków, wskazując na Podgórzan.

– To wy Lachy! – zawołał Petryków – a po szczo wy pryszły do Rusynyw, he!...» [1, 317].

Працюючи у редакції газети «Postęp», Ян Захар'ясевич вирішив, що не може прийняти політику консерваторів, тому він досить активно протестував проти ідеології краківської школи, до якої належали: С.Тарновський, С.Козьмян, Й.Шуйський та ін. Прибічники цієї школи основну причину занепаду Польського Королівства вбачали в ослабленні монархічної влади й відсутності сильного уряду. Саме сильний уряд, стверджували краківські консерватори, зміг би зупинити неспокійні демократичні початки у аристократичній Речі Посполитій. Вважали, що розподіли Польщі відбулися не внаслідок хижо налаштованих сусідніх держав, а через власні провини [4, 167]. Свій протест Ян Захар'ясевич висвітлив у творах «Fałszywy król», «Konfederat», опублікованих на сторінках «Kółka Rodzinnego» у 1860 р.

Письменник був палким прибічником демократії, він вірив у те, що майбутнє держави залежить від вчинків кожного громадянина Королівства. Проте його пригнічувала рабська залежність польських і галицьких селян, саме тому він усе життя присвятив боротьбі з класовою несправедливістю, незважаючи на те, що сам походив із міщанської верстви. Він вірив у вплив літератури, зокрема публіцистики, вірив у народне визволення шляхом організації повстання. Його бунтівний характер присутній у кожному герої його романів. Захар'ясевич розумів утопійність класової боротьби, але свято вірив у можливість подолання невдач та проблем шляхом вирішення внутрішнього конфлікту в державі. На його думку тільки таким чином можна подолати зовнішнього ворога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Koropeckyj R. Wizerunek narodowego ruchu ruskiego w powieści Jana Zachariasiewicza «Święty Jur» // «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze». – 1994-1995. – T. III/IV. – S. 305-323.

2. Kłak Cz. Literacka młodość Jana Zachariasiewicza // Z tradycji kulturalnych Rzeszowa i Rzeszowszczyzny. Księga pamiątnikowa dla uczenia X-lecia rzeszowskiego odziału Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza. Red. S. Fryć, S. Rzeczek. – Rzeszów, 1966. – S. 146-176.

3. Martuszewska A. Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876-1895), PAN Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977.

4. Kłak Cz. Powieści historyczne Jana Zachariasiewicza zwierciadłem sporów politycznych między demokratami i konserwatystami galicyjskimi// Z tradycji kulturalnych Rzeszowa i Rzeszowszczyzny. Księga pamiątkowa dla uczenia X-lecia rzeszowskiego odziału Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza. Red. S. Fryć, S. Rzeczek. – Rzeszów, 1966. – S. 154-192

5. Markiewicz H. Pozytywizm. – Warszawa: PWN, 1999.

УДК 340.124[(438) : (477)]

Богдана ГОНЧАРЕНКО
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЗИТИВІСТСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ПИТАННЯ АСИМІЛЯЦІЇ ЄВРЕЇВ У ТВОРЧОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ПОЗИТИВІСТІВ КІНЦЯ XIX СТ.

У статті порушується проблематика єврейської асиміляції в тогочасному суспільстві та її вираження в польській та українській літературах кінця XIX ст.

Ключові слова: *євреї, асиміляція, суспільство.*

In this article problems of Jewish assimilation at that time society and its expression is violated in Polish and Ukrainian literatures at the end of XIX century.

Key words: *Jewries, assimilation, society.*

W artykule porusza się problem asymilacji Żydów w ówczesnym społeczecstwie oraz odzwierciedlenie tego procesu w polskiej i ukraińskiej literaturze końca XIX wieku.

Słowa kluczowe: *Żydzi, asymilacja, społeczeństwo.*

Проблема єврейської асиміляції в польській та українській літературах з'являється в період позитивізму. У Польщі та західноукраїнських землях однією з причин стає посилення єврейського просвітницького руху хаскала (haskala), що був започаткований на початку XIX століття. Реалізується ця програма, зокрема, і через літературних діячів, в яких з'являється зацікавлення проблемами національних меншин у Польщі, передусім євреями. Значну роль у висвітленні цієї проблематики відігравав „Львівський Кур'єр" („Kurier Lwowski"), який перетворився на справжню „лабораторію" польсько-української, а ширше – польсько-українсько-єврейської співпраці на громадській ниві, оскільки своєю аналітикою і автурою (Е. Лілієн, А. Інлендер та ін.) часопис охоплював актуальну проблематику міжнаціональної солідарності на ґрунті ідей лібералізму. Польські позитивісти у своїх літературних творах та публіцистичних статтях пропагували боротьбу за рівність й асиміляцію єврейського народу, показували важливу суспільну роль євреїв. Епоха позитивізму в польській та українській літературах приносить зміни в образ єврейського героя.

До середини XIX ст. у польській літературі присутні лише поодинокі образи євреяпатріота. Вистачає таких постатей і у позитивістський творах, наприклад, „Жид" І. Крашевського (1869), „Лялька" Болеслава Пруса (1890). Та криза, що настала після поразки повстання 1864 року, скерувала увагу нового покоління письменників на вирішення економічного і суспільного добробуту Польщі. Позитивісти зосереджують свою увагу і на польсько-єврейській співпраці. Два народи жили поряд одне одного і повинні були якось контактувати. Ці контакти стосувалися передусім економічної діяльності. Адже в другій половині XIX ст. у суспільно-господарчій системі (капіталізмі) євреї зайняли істотне місце. Великі ж капітали зосереджувалися в руках невеличкого кола представників еліти, основна їхня маса жила бідно, займалася дрібною торгівлею. Але найпоширенішим єврейським героєм позитивістської прози став саме бідняк. Іудеї, здебільшого, є друго- та третьоплановими постатями. Хоча зустрічаються повісті та новели, де єврей стає головним персонажем.

Найповніше семітське питання висвітлила в позитивістській літературі Еліза Ожешко. Вона була однією з перших, хто виголосив гасла асиміляції євреїв. Письменниця в своїх „єврейських" повістях і новелах прагнула показати читачеві, що співпраця поляків і євреїв в торговельних справах може вирішити багато суспільних питань. Селяни, шляхта, інтелігенція вважали заняття торгівлею чимось принизливим. Таку ситуацію бачимо в новелі Ожешко „Гедалі" („Gedali"). Головним героєм є бідний єврейський купець, котрий, не дивлячись на власну бідність, голод та холод, дуже прислужливий, вміє гарно нахваляти власний товар. Болеслав Прус у новелі „Сон" („Sen", 1890) показує шляхетність єврейської торгов-

ки. Подаючи такі образи, автори хотіли перемогти стереотип, який панував у XIX столітті, що євреї, займаючись торгівлею, не заслуговують на повагу. В 1882 році Ожешко публікує статтю „Про євреїв та єврейське питання" („O Żydach i kwestii żydowskiej"). Позитивісти підкреслювали важливу роль євреїв у житті сіл та містечок, у центрі яких часто знаходилися маленькі їхні крамнички. Пише про них і Прус у нарисі „На межі" („Na pograniczu", 1880). В оповіданні Пруса „Село і місто" („Wieś i miasto", 1877) торговельну спілку утворюють німець, шляхтич і сполонізований єврей Шая. Отже, в позитивістській прозі образ єврея дуже часто на першому плані.

У романтичній літературі єврея зображували переважно як мешканця села, в позитивістських творах він – мешканець міста. Романтизм подавав тип єврея-патріота, позитивізм – єврея-купця, банкіра, ремісника, інтелігента. Зокрема і Томаш Єж, так само як і позитивісти, виголошував гасла асиміляції, однак аргументував їх інакше. Кастовість турбувала його не тому, що була не відповідною до спенсерівських ідеалів суспільства як організму, а тому що зменшувала діяльність дійсної оборони. У цьому випадку також Єж ішов дорогою, прокладеною ідеологами еміграційного Польського демократичного товариства, для яких близьким був ідеал „Поляка іудейського віросповідання" („Polaka wyznania mojżeszowego"). Цікавим документом сприйняття асиміляційної програми місцевих поступовців є кореспонденція Ожешко і Єжа.

Письменниця, на думку Мілковського, чудово трактувала ситуацію єврейської громади. У книжці, яку опрацював Теодор Стантон, виданій у 1884 р., англійському читачеві рекомендується твір позитивістки: „Mało jest w Europie osób, co by rozumiały kwestię żydowską tak głęboko, jak autorka „Meira Ezofowicza", znakomitej powieści, w której stan ciekawego tego ludu opisanym jest z fotograficzną wiernością. Przedmiotem jej jest zbudzenie się porywu ku cywilizacji" [1]. Раніше, у 1881 р., Єж був посередником при підготовці французького видання „Меїра Юзефовича".

Хвиля погромів у 1880-1881 рр., а особливо антисемітські хвилювання у Варшаві, визначили виразну цензуру в історії польсько-єврейських взаємин. Для євреїв це означало поразку асиміляційних програм. Але, не дивлячись на це, Томаш Єж і надалі наголошував на доцільності залучення євреїв до польських справ.

У повісті „З буремної миті" („Z burzliwej chwili"), яка власне на початку 80-х друкувалася на сторінках „Тижневого огляду" („Przeglądu Tygodniowego"), він підняв питання дієвої ролі у суспільстві євреїв. Варто згадати, що хвиля антиєврейських виступів у 1881 р. охопила й Україну. В статті „Антисемітизм" („Antysemityzm"), опублікованій у „Правді" („Prawdzie") 1883 р., Єж виклав свій погляд на питання полонізації іудейського населення.

Переходячи від загальних зауважень щодо взаємної неприязні між європейськими народами і єврейством до конкретно польського випадку, Єж представляє програми для налагодження порозуміння між ними. План цей спирається, як у позитивістів, на емансипації жінок та зближенні народів. Західноєвропейські переслідування євреїв виникли з фанатизму, який підсилював економічний аспект. Цей економічний аспект був приводом неприязні до євреїв у Польщі та Україні. У повісті „Чарівливиця" („Urocza"), надрукованій в „Ілюстрованому тижневику" („Tygodniku Ilustrowanym", 1868-1869), новим сюжетом є кохання єврейки до поляка. Любов і спільна жертва для батьківщини за рецептом Єжа повинні поєднати розділені долоні дітей однієї землі. Дуже критична оцінка євреїв міститься у повісті „Торгівля" („Handelek"), де діти Ізраїлю є посередниками в торгівлі дівчатами.

Твори Томаша Єжа концентруються навколо головних проблем польської культури XIX століття. Для нього як демократа, а одночасно і шляхтича з пограничних земель, важливим було українське народне пробудження, котре ставало на заваді мріям про Річ Посполиту в ягеллонському варіанті. До речі, в образі Томаша Єжа неочікувано побачили свого патрона позитивісти. Такі теми, як емансипація жінок, асиміляція євреїв, соціально-побутові проблеми були спільними як для „варшавських поступовців", так і для Єжа.

Одне з найважливіших питань польської політики і культури другої половини XIX століття звучало так: „Як реагувати на претензії русинів на незалежність?". Українська народна свідомість динамічно розвивалася від 1848 р. Якраз від тієї пори, коли Єж залишив рідні краї, польсько-український конфлікт міг спостерігати тільки здалеку, присвятивши йому кілька повістей і збірок. Справа ця для нього була важливою з двох причин: політичної та особистої. Свою ж літературну діяльність тут опирав на тій позиції, що Польща повинна залишитись у кордонах, котрі вона мала ще до переділів Речі Посполитої, тобто обов'язково з українськими

землями. Вірив він і в те, що поляки й українці можуть боротися за цю незалежність разом.

У тодішній українській літературі ця проблематика була найповніше представлена у творчості Івана Франка. В романі „Перехресні стежки" дуже цікавим є образ єврея Вагмана. Він добре розуміє суспільні механізми, причини погромів євреїв у Росії. Він розмірковує над роллю євреїв у Галичині, над асиміляцією євреїв, які „звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, а з тими, хто дужчий. У Німеччині вони німці, се розумію; але чому в Чехії – також німці? В Угорщині вони мадяри, а в Галичині поляки, але чому у Варшаві та Києві вони москалі? Чому жиди не асимілюються з націями слабими, пригнобленими, кривдженими та вбогими? Чому нема жидів-словаків, жидів-русинів?" [2].

Дві статті І. Франка на сторінках „Огляду суспільного" присвячені цій темі. У „Галицьких цілях" та „Зі статистики великого майна" („Galizische Zwecke", „Ze statystyki wielkej własności", 1886, № 10) він проаналізував діяльність „Союзу Ізраелю" у Відні – великого єврейського фінансового союзу, який координував діяльність єврейства в різних частинах світу. І. Франко навів великі грошові суми, які щорічно видавав „Союз Ізраїлю" на допомогу єврейським громадам, а саме – на розвиток шкільництва і друкування літератури, для підтримки промислу і сільського господарства, на „подорожі ревідентів та аґентів", на стипендії єврейським жінкам і дівчатам, для підтримки еміґрантів [3]. Зокрема, в Галичині єврейство розвивалося аж надто активно, здобувши тут „обіцяну землю". І. Франко ставить солідарність єврейства як зразок для наслідування, як високий рівень національної свідомості, коли всі розуміють, що триває вперта боротьба і що лише через наполегливу боротьбу певна народність щось здобуває [4]. „Галицькі цілі" для євреїв – це економічна експансія і оплутування краю фінансово-господарськими зв'язками, які забезпечують надійний контроль над ним. Іронізуючи, І. Франко порівнював експансіонізм євреїв із завоюванням Ханаану, описаним у Біблії [5], а закінчив статтю колючою характеристикою діяльності великих польських власників – лінивих, дезорієнтованих у соціальних перспективах, ретроградних, які раз-у-раз програють в економічній конкуренції євреям і дух солідарності яких нагадує солідарність раків з рибами [6].

У статті „Семітизм та антисемітизм" („Semityzm i antysemityzm w Galicji", 1887, № 5) І. Франко спробував подивитися на проблему ширше і проаналізувати ментальність єврейства. Відгукувався він на статтю А. Носсіґа „Спроба розв'язання єврейського питання" („Próba rozwiązania kwestji żydowskiej", „Przegląd Spoleczny"), власне, на його думку, про соціально-економічну перевагу євреїв, і писав: „...особливо племінна лучність жидів та їх релігійно-суспільні організації, кагали, дають їм величезну перевагу в боротьбі за існування, особливо над людністю, так відмінно зорганізованою, як польська й руська. Майже вся торгівля в Галичині і весь краєвий промисел держаться в руках євреїв. Шляхетська інституція, звана пропінацією, їм завдячує свій розквіт і своє так тривке існування, бо жиди як орендарі держать в руках вишинк гарячих напоїв і стараються якнайширше „пропаґувати" їх консумцію" [7]. Далі Франко наводив цифри, які показували реальне збільшення єврейської власності в більшості галицьких повітів. Виходячи з цього, він ставив таке стратегічне завдання: „Жидівське питання має дві сторони, обі однаково важні для нас, як і для жидів: внутрішня реформа жидівська і зовнішнє впорядкування відносин між нами і жидами" [8]. Наголошував при цьому, що „питання внутрішньої реформи... поставлення жидівського народу на власнім твердім ґрунті, витворення для цього внутрішніх умов правильного розвою єсть і мусить бути незавсігди ділом самих жидів..." [9].

„Натомість у справах, – продовжував І. Франко, – що доторкають обопільних відносин між жидами і нежидівськими народами, мають обі сторони, жиди і нежиди, не тільки право, але й обов'язок робити все, що можна для вияснення фактичного стану речей, для вказання його хиб і можливих способів зради" [10].

Як відомо, єврейську тему І.Франко широко представив у своїх художніх творах, починаючи від „Петріїв і Довбощуків" (1876) і чудової повісті „Boa constrictor" (1879). Його передусім цікавила ментальність єврейського етносу, закономірності його соціальної поведінки („Борислав сміється", „Гава і Вовкун", „Гершко Гольдмахер", „Гава", „До світла!" та ін.). З іншого боку, І. Франко замислювався над труднощами співжиття різних народів, особливо в умовах чужих для них бюрократичних держав. Найповніше ця проблематика проаналізована в романі „Перехресними стежками", де письменник змоделював суспільну програму взаємопідтримки і моральної толерантності між бездержавними народами, євреями і українцями (концепція образу Ваґмана).

Уся логіка статті показує, що І. Франко намагався знайти точку опори, з якої розпочався б **міжнаціональний діалог** у Галичині. Він прагнув чесності, відкритості, уважності й толерантності при аналізі історичних кривд та негативних стереотипів. Саме така логіка привела потім І. Франка до тих концептуальних і справді провіденційно-плідних думок у романі „Перехресними стежками" (1900), які й сьогодні звучать актуально й сповнені великої історичної правди та перспективності. Йдеться про роздуми і дії героя цього твору – єврея Ваґмана, про проблему взаємин євреїв з іншими народами, зокрема з українцями.

Позиція І. Франка не відразу була сприйнята єврейськими колами: вже перша його стаття „Що значить солідарність?" викликала обурливу реакцію єврейського журналу „Ізраеліт", який видавався у Львові з 1869 р. спілкою „Шомер Ізраїль" („Verein Schomer Israel"). Журнал побачив у статті І.Франка підбурювання супроти євреїв. На це автор відгукувався статтею „Eine teuflische und verworfene Aufreizung" (1886, № 5), де в дуже дотепному стилі, від імені усіх „ханаанітів" пояснював, що всі його тези підтверджують фактичні дані й дані статистики; що економічна експансія євреїв у краю йде неймовірно великими темпами; однак йшлося лише про те, щоб застерегти українців і поляків щодо потреби якісної соціальної самоорганізації, аби „...вказати пальцем на неминучість нашої організації, на потребу ***крайової помочі для слабшої сторони***" [11].

Як оцінював І. Франко здобутки і можливості польської літератури в актуальних рецензія на сторінках „Львівського Кур'єра"? У короткому відгуку на повість Вільґельма Фельдмана „Вродлива єврейка. Суспільно-психологічний нарис" („Piękna Żydówka. Szkic społeczno-psychologiczny", 1888, № 41) він схвально оцінив стиль і проблематику твору, написаного на сучасну тему формування нової свідомості й соціальних орієнтацій євреїв Галичини. І. Франко відзначив, що „композиція повісті відзначається великою простотою і прозорістю, гарним і ясним стилем" [12], тобто оцінив її вище саме за відхід від псевдоромантичної літературної традиції, характерної своїм пишномовством і ненатуральними, розширеними описами. Водночас І. Франко уважно відслідковував кожен аспект твору щодо реальності й точності зображення соціальних тем і робив суттєві зауваження про кожен відступ від правди, суб'єктивність автора. Наприклад закинув В.Фельдманові таке: „... виводячи на сцену прихильника асиміляції євреїв з цілим арсеналом аргументів, він [автор] згадав про інший національний напрям лише кількома словами. Це годиться для публіциста; художник, що змальовує звичаї і суспільні течії, повинен же у таких випадках уникати однобічності" [13].

Тут спостерігається цікавий момент: видно, що ідейна еволюція І. Франка, яка тривала протягом 1880-х років, завершувалася переконаністю у тому, що література і мистецтво повинні бути якомога менше заполітизованими, заідеологізованими, а, згідно із постулатами естетики позитивізму, лише об'єктивно зображати живий потік суспільного життя. Назагал же, І. Франко вітав появу цієї книжки і щиро рекомендував її читачам.

Історії вивчення феномена взаємостосунків українства та єврейства в Україні другої половини XIX ст. стосується також праця П. Кудрявцева „Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка" [14].

Тадеуш Бубревіч у своїй статті „Мовний портрет євреїв у спогадах доби автономізму у галичан" („Językowy obraz Żydów w pamiętnikach galicyjskich doby autonomicznej") говорить про спробу українсько-єврейської співпраці в Галичині перед виборами до парламенту. Єврейсько-український виборчий блок був найсильнішим лише у 1879 році, надалі ситуація змінюється [15].

Серед найактуальніших тем, до яких зверталися найвизначніші представники польської та української літературно-позитивістської школи у другій половині та наприкінці XIX ст., безперечно, на передньому плані залишається єврейська проблематика. Характерно, що в обох літературах попередніх епох єврейське питання спочатку визначалось негативно; це відбувалося через об'єктивні причини перебігу обох літературних процесів, хоча у польському письменстві ця проблематика була опрацьована значно ширше. Проте типологічно в обох літературах тієї пори можна бачити загалом присутність негативних або комічних образів євреїв. З появою позитивістського суспільного руху, літературної позитивістської школи відбувається радикальне переосмислення цієї проблематики, в якій на перший план виходить тема асиміляції євреїв. Власне, саме у цьому контексті ця проблема невдовзі з'явиться в літературних і публіцистичних творах видатних українських позитивістів, таких як Павлик, Нечуй-Левицький. Неоднозначну оцінку єврейському питанню дає Олена Пчілка,

але найперше І.Франко, який і в цій літературно-публіцистичній творчості й у своїй громадській діяльності вивищується над тодішнім літературним загалом в українському письменстві.

І все ж ця проблематика в обох літературах має свої особливості, характерні ознаки й принципові розбіжності. Коли польські позитивісти у своїй більшості бачать вирішення польсько-єврейських відносин найперше в асиміляції євреїв, то найавторитетніший український позитивіст І. Франко відмовляється від подібної постановки питання, шукаючи шляхи збереження ідентифікації як для євреїв, так і для українців в асиміляційних процесах XIX століття.

На наш погляд, навіть цей доволі схематичний аналіз єврейської проблематики переконує в її актуальності для обох літератур. Польські та українські позитивісти спробували наприкінці XIX ст. закласти підвалини польсько-єврейського та українсько-єврейського порозуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jeske-Choiński T. Żyd w powieści polskiej. Studium. – Warszawa, 1914. – S. 25; Eisenbach A. Wielka emigracja wobec kwestii їydowskiej. 1832-1849. – Warszawa, 1975; Stanton, Kwestia kobieca w Europie. Przeł. K. Sosnowski. – Warszawa, 1885. – S. 282.

2. Франко І. Перехресними стежками. – К.: Дніпро, 1983. – С. 280.

3. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 457 с.

4. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 458 с.

5. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 459 с.

6. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 460 с.

7. Франко І. Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 томах. – Львів: Каменяр, 2001. – 434 с.

8. Там само.

9. Там само.

10. Там само.

11. Франко І. Зібрання творів. Т.44. Кн.1. – 482 с.

12. Франко І. Зібрання творів. Т.27. –171 с.

13. Там само.

14.Кудрявцев П. Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка. – Євр. зб. II. – 81с.

15. Budrewicz T. Językowy obraz Żydów w pamiętnikach galicyjskich doby autonomicznej // Kwestia żydowska w XIX wieku: spory o tożsamość Polaków. Praca zbiorowa pod red. G. Borkowskiej i M. Rudkowskiej. – Warszawa, 2004. – S. 151-168.

УДК [821. 162.1+821.161.2]-1.091"19"

Ярослав НАХЛІК
Львівський національний університет імені Івана Франка

ТОПОС ДУШІ І ПОШУКИ АБСОЛЮТУ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ РАННЬОГО МОДЕРНІЗМУ

У статті розглянуто вживання топосу душі в авторських теософських концепціях представників польського та українського раннього модернізму К. Тетмаєра, Л. Стаффа, П. Карманського, С. Твердохліба, С. Чарнецького.

Основним теософським постулатом для чільних представників польського раннього модернізму та «Молодої Музи» є переконання у присутності Бога в душі людини. Топос душі стає виразником усіх поривань людини до Трансценденту в поезії епохи.

Позірна відсутність Бога в поетичній світобудові поетів-модерністів ґрунтується на кількох світоглядно-теологічних концептах: трактуванні землі як локусу вигнання з раю, гностичному міфі сотворіння світу як помилки, світу як іграшки темних сил, і, нарешті, ніцшеанською концепцією «смерті Бога», досліджуючи яку слід, однак, пам'ятати про модерністське трактування органічного для європейської культури християнства як релігії, основою якої є воскресіння.

Ключові слова: *топос, душа, дух, ранній модернізм, теософія, екзистенційна лірика, богошукання, Абсолют, Христос, Єгова.*

The present article is devoted to the research of soul topos use in the author's theosophical conceptions of Polish and Ukrainian early modernism representatives K. Tetmajer, L. Staff, P. Karmansky, S. Twerdokhlib, S. Charnecky.

The main theosophical postulate for the notable representatives of the Polish early modernism and "Young Muse" it's the belief in the presence of God in the man's soul. In the poetry of this epoch soul topos becomes an expression of all impulses of the person to the Transcendent.

The apparent absence of God in the poetic universe of modernists is based on several ideologically-theological concepts: the interpretation of the earth as a locus of exile from paradise, the Gnostic myth of world creation as a result of mistake, conception of the world – plaything of the dark forces, and finally the Nietzschean concept of "God's death", however, in this case we should remember the modernist interpretation of the organic to the European culture Christianity as a religion, which is based on resurrection.

Key words: *topos, soul, spirit, early modernism, theosophy, existential lyrics, God-seeking, Absolute, Christ, Jehova.*

Niniejszy artykuł został poświęcony analizie użycia toposu duszy w autorskich teozoficznych koncepcjach przedstawicieli polskiego i ukraińskiego wczesnego modernizmu K. Tetmajera, L. Staffa, P. Karmanskiego, S. Twerdochliba, S. Czarneckiego.

Podstawowym postulatem teozoficznym dla czołowych przedstawicieli Młodej Polski i «Młodej Muzy» jest przekonanie o obecności Boga w duszy człowieka. Topos duszy pełni rolę wyraziciela wszystkich dążeń człowieka do Transcendencji w poezji epoki.

Pozorna nieobecność Boga w poetyckim wszechświecie poetów-modernistów opiera się na kilku konceptach światopoglądowo-teologicznych: traktowaniu ziemi jako miejsca wygnania z raju, micie stworzenia świata jako omyłki, pochodzący z religii gnostycznej, świecie jako zabawce w rękach ciemnych sił, wreszcie, nietzscheańskiej koncepcji „śmierci Boga", badając którą, należy jednak pamiętać o modernistycznym traktowaniu organicznego dla kultury europejskiej chrześcijaństwa jako religii, podstawą której jest zmartwychwstanie.

Słowa kluczowe: *topos, dusza, duch, modernizm wczesny, teozofia, liryka egzystencjalna, poszukiwanie Boga, Absolut, Chrystus, Jehowa.*

Для модерністів, які після доби раціонально спрямованого позитивізму занурилися у сферу метафізичного, постала проблема Бога – Його відчуття, пізнання, діалогу з Ним, бодай будь-якого контакту, який засвідчував би існування Творця. Трансцендентне мусило в щось утілитися, мусило постати в якійсь більш-менш конкретній іпостасі. У міфології воно поставало у вигляді міфологічних істот, у пізніших монотеїстичних релігіях – у вигляді єдиного Бога, а також ангелів чи демонічних сил. Із культурної спадщини людства модерністи вибирали найактуальніший, образ, який об'єднує всі релігії, – Бога. Через міфологему Бога вони намагалися вийти на метафізичне, встановити з ним контакт, глибше пізнати його. Ідея Бога дісталася їм у спадок від попередніх поколінь, а насущним завданням стала її актуалізація, прагнення відчути й пізнати трансцендентне.

Трактування душі як часточки Абсолюту, що потрапила в земний світ, як сутності люди-

ни, що нерозривно пов'язана з трансцендентним, зумовлює часте вживання цього топосу в теологічному контексті. Стосовно українського модернізму П. Ляшкевич обґрунтовано зазначає: «Душа уявлялася тим епіцентром людини, який зв'язує її через релігію з минулим і майбутнім, із землею і космосом (Богом)» [4, 26]. Додаткової актуальності звертанню поетів до проблеми взаємозв'язку *душаБог* надає загальне філософсько-метафізичне спрямування ранньомодерністської поезії, її культурно-релігійний синкретизм, індивідуально-екзистенційний характер. З цього погляду Я. Ліпський дійшов слушного загального висновку: «Епоху Молодої Польщі насамперед характеризує метафізичність світогляду й образу змальованого світу, зміщення зацікавлення до загальних світоглядних проблем» [11, 20].

Характерним також є модерністський індивідуалізм, звеличення нераціональних, інтуїтивних способів пізнання. Проявом цього було адогматичне та нетеологічне сприйняття стосунку людини до Бога, зміщення релігійного пережиття зі сфери суспільного утилітаризму в сферу цінностей, що творять індивідуальний світогляд особистості. Г. Філіпковська слушно зауважує зміщення у модерністській концепції Бога від антропологізації до ідеалізації та абстракції – під впливом тенденцій до сприйняття метафізичних проблем в категоріях «таємниці», пізнання якої є можливим лише за посередництва індивідуальної свідомості [8, 340].

У польському літературознавстві питання ролі Абсолюту у світогляді поетів раннього модернізму досліджували К. Вика [20] та М. Подраза-Квятковська [13; 14; 15; 16; 17] у своїх, вже класичних, синтетичних дослідженнях Молодої Польщі. Окремо слід відзначити ґрунтовну монографію Р. Падоля [12], повністю присвячену теософії польського раннього модернізму. Аспекти взаємозв'язку молодопольського топосу душі та уявлень про трансцендентне досліджує М. Сталя [19], цінні дослідницькі знахідки містить монографія Г. Іглінського [9]. Багатий матеріал здійснених досліджень міститься у науковому збірнику «Польська релігійна поезія», що його видав Католицький університет у Любліні [18].

Авторські теософічні концепції в українському ранньому модернізмі досліджували Т. Гундорова [2], М. Ільницький [3], С. Павличко [6], Я. Поліщук [7]. Дослідженню творчої спадщини молодомузівців присвячені доповіді учасників наукової конференції «„Молода Муза" і літературний процес кінця XIX – початку XX століття в Україні і Європі» (м. Львів, 19–20 листопада 1992 р.) [5] М. Бондаря, З. Ляхович, Є. Прісовського, Ю. Бедрика. Слід також відзначити працю П. Ляшкевича [4], присвячену творчості П. Карманського та ґрунтовне дослідження Л. Голомб [1], що побачило світ цього року.

Об'єктом нашої розвідки є поезія представників т. зв. «першого покоління» Молодої Польщі Казімежа Тетмаєра (усі збірки) і Леопольда Стаффа (лише поетичні збірки, що хронологічно містяться у рамках Молодої Польщі), поезія Петра Карманського, що належить до «молодомузівського» етапу його творчості, а також поезія С. Твердохліба та С. Чарнецького[1*].

Дух світоглядних пошуків, визначальних для епохи зламу століть, відбито в декларації К. Тетмаєра: «Każdy człowiek ma w duszy swojej swego Boga» [V, «Przyszłam tu…», 702]. Ліричний герой проаналізованих творів українського та польського раннього модернізму часто перебуває у пошуках «власного Бога»: шукає «для душі богів» ліричний герой П. Карманського [БО, «В моїй душі страшна порожня...», 60]; «w duszach waszych szukajcie doń dróg», – повчає К. Тетмаєр [II, «Poeci idealiści», 147], маючи на меті Бога; з надією ди-

1 Поезію відповідних авторів цитуємо за виданнями:

Л. Стаффа – Staff L. Poezje zebrane / Leopold Staff – Warszawa : PIW, 1967. – T. I. – 1967. – 1147 s. Дві літери перед назвою вірша в кінці кожної цитати вказують на збірку: «Sny o potędze» (*SP*, 1901), «Dzień duszy» (*DD*, 1903), «Ptakom niebieskim» (*PN*, 1905), «Gałąź kwitnąca» (*GK*, 1908), «Uśmiechy godzin» (*UG*, 1910), «W cieniu miecza» (*CM*, 1911), «Łabędź i lira» (*ŁL*, 1914);

К. Тетмаєра – Przerwa-Tetmajer K. Poezje / Kazimierz Przerwa-Tetmajer. – Warszawa : PIW, 1980. – 1210 s. – (Biblioteka Poezji i Prozy). В кінці кожної цитати перед назвою твору у дужках подаємо римську цифру, що вказує на серію «Поезії» (так називалися його збірки): I (1891 рік), II (1894), III (1898), IV (1900), V (1905), VI (1910), VII (1912).

П. Карманського – за збірками:

Карманський П. З теки самоубийця / Петро Карманський. – Львів : Накладом А. Хойнацького, 1899. – 48 с.

Карманський П. Ой люлі, смутку / Петро Карманський. – Львів : Накладом Н. Величковського і С-ки, 1906. – 81 с.

Карманський П. Блудні огні / Петро Карманський. – Львів : Накладом М. Петрицького, 1907. – 64 с. – (Серія «Молода Муза» II).

Карманський П. Пливем по морі тьми / Петро Карманський. – Львів : Накладом автора, 1909. – 141 с. – (Серія «Молода Муза» 11).

Дві літери перед назвою вірша в кінці кожної цитати вказують на збірку. *ТС* – «З теки самоубийця» (1899), *ЛС* – «Ой люлі, смутку» (1906), *БО* – «Блудні огні» (1907), *ПМТ* – «Пливем по морі тьми» (1909). Поезію П. Карманського, що не ввійшла до збірок, цитуємо за виданням: Карманський П. Ой люлі, смутку... (Поезії) / Петро Карманський; упоряд. текстів, передм. та прим. Л. Г. Голомб. – Ужгород : „Карпатський край", 1996. – 416 с. – (Поличка „Карпатського краю", № 6 (49)). Такі твори позначено скороченням *ПЗ* (поза збірками).

С. Твердохліба – Твердохліб С. В свічаді плеса / Сидір Твердохліб. – Львів : Накладом автора, Загальна друкарня, 1908. – 78 с. – (Серія Молода Муза 8);

С. Чарнецького – Чарнецький С. В годині сумерку / Степан Чарнецький. – Львів : Накладом М. Петрицького, 1908. – 94 с. – (Серія Молода Муза VII).

виться в небеса душа у Л. Стаффа [UG, «Noc», 722]; «Wsłuchajcie się w szum duszy», – закликає К. Тетмаєр [V, «Wsłuchajcie się w szum duszy…», 717]. Саме *пошук* вважаємо ключовим словом релігійно-філософської поезії доби. Як уже зазначено вище, поети раннього модернізму воліють шукати Бога не в зовнішньому світі, а у власній душі, служити йому не участю в релігійних обрядах, а самим життям, своїми почуттями.

У царині релігійно-філософської проблематики, поширеної в поезії раннього модернізму, зокрема щодо трактування в ній топосу душі, привертають увагу твори, в яких відкидається присутність Бога в земному житті, його роль як Опіки і Провидіння, задекларована в християнському каноні. Одразу зазначимо, що серед досліджених зразків модерністської поезії Молодої Польщі й у творчості представників «Молодої Музи» немає атеїстичних мотивів. Уважаємо це як проявом антипозитивістського ідеологічного спрямування раннього модернізму, так і, в контексті вживання топіки душі, апріорною пов'язаністю семантичного поля духового з абсолютним, екзистенційного з трансцендентним. Віра в безсмертну душу органічно пов'язана з вірою у вищі сили. Поезія зламу століть – це поезія не богозаперечення, а богошукання, одним із виявів якого є сумнів, що подекуди призводить до епатажно-розпачливого богоборства. Трьома ознаками модерністської поезії є метафізика (трансцендентне), містика, богошукання. Характерним є синкретичне звернення до релігійних вірувань – сучасних і давноминулих. Відбувається реабілітація в літературі занедбаної за часів позитивізму сфери метафізичного.

Відсутність Бога на землі у модерністській поезії пов'язана з трактуванням землі як юдолі страждань, локусу вигнання з раю. У ранньомодерністських текстах самотність людини, її безрезультатний пошук Іншого, образ душі як іграшки темних сил перегукуються також з дуалістичними онтологічними концепціями гностиків, богумилів та передхоплюють пізнішу екзистенціалістську категорію абсурдності.

У поезії К. Тетмаєра та П. Карманського частий образ порожнього, холодного храму, що передає настрій розгубленості ліричного героя, його неприкаяність у світі, неможливість відкритися на трансцендентне. Водночас цей образ підкреслює прірву між апріорною потребою божества, закладеною в людині, та релігійними канонами й обрядами. Ліричний герой у вірші польського поета прагне вийти за межі земного світу («tej ziemi») та власного тіла, прагне поєднання з Абсолютом, однак знаходить лише порожній храм без Бога, загублений у холодному мороці всесвіту:

Nie ma, ach, nie ma miejsca na tej ziemi,
Gdzie byś chciał skryć się przed światem i sobą,
Tylko ten kościół z płytami zimnemi,
Pusty, samotny, pod mroku żałobą.

Автор, однак, закликає продовжувати пошуки, відкривати душу на Іншого, оскільки потреба пошуку Абсолюту є органічною для людини, лежить у самій її сутності. Цитований вірш завершується закликом-наказом: «mów doń!.. Inaczej rozpęknie ci serce» [I, «Wiersze liryczne III», 47].

Послуговуючись засобом внутрішнього пейзажу у вірші «В моїй душі страшна порожня» П. Карманський порівнює душу без Бога з порожньою чернечою келією, безлюдною святинею. Образи вівтаря, ікон, лампад у творі є символами віри ліричного героя, що занепадає під впливом зовнішніх умов.

Крізь усю досліджувану поезію проходить лейтмотив відсутності, а то й смерті Бога, що його у європейській філософії вперше сформулював Ніцше. Порожня святиня – один із символів такої ситуації. Цей мотив розглядаємо у двох площинах:

онтологічній – зневіра у присутності Бога в земному світі, актуальна для ранньомодерністського світогляду під впливом передвоєнного катастрофізму й очікування глобальних катаклізмів на межі століть. Ця зневіра викликана також відсутністю позитивного вирішення проблеми теодицеї на тлі частого зображення у творах людських страждань (таку поставу, наприклад, декларує С. Чарнецький: «В народу мого сум та біль / Я пісню вбрав» [«За Лілієнкроном», 88]);

екзистенційній – відчуття відсутності Бога як вищої опіки в індивідуальному житті, внаслідок чого виникає загроза відчуттю його сенсу. Життя, відповідно, видається постійним досвідом абсурду й самотності.

Р. Падоль так характеризує модерністські уявлення про «смерть Бога»: «Модерністи проголошують своєрідну концепцію «смерті Бога» як умову визнання цінності людини та її розвитку і свідомої, відповідальної історичної творчості. Бог же бо означає несамостійність, деградацію цінності людини й світу» [12, 106]. На наш погляд, не можна погодитися з тим, що для модерністів характерним було трактування Бога як причини несамостійності та деградації цінностей людини й світу. Такі настрої відбито у творах мислителів (на-

самперед Л. Феєрбаха та Ф. Ніцше), що, безумовно, впливали на світогляд модерністів, однак останні радше виборювали собі право шукати Бога поза релігійними парадигмами й офіційними текстами. І польські, й українські митці прагнули не усунути Бога з людського світогляду, а знайти його, що було спробою оновити віру, дати їй новий поштовх, зробити її більш особистісною і звільнити від тісних штучних догматів. Модерністська концепція «смерті Бога» була насправді спробою усунути Бога загальнообов'язкового, колективного, віра в якого уявлялася підневільною і неусвідомленою, а тому – обмежувальною. Однак це в жодному разі не було прагненням усунути метафізику з людського життя – навпаки, було пристрасним шуканням виходу на метафізичне, трансцендентне, обстоюванням індивідуальної можливості пошуку «власного Бога», яка найбільше відповідає екзистенційним потребам особистості, дає їй змогу вийти на релігійний рівень осягнення світу й себе в ньому (за С. К'єркегором). Говорячи про модерністський феномен смерті Бога, водночас слід пам'ятати про модерністське трактування християнства як релігії, основою якої є воскресіння, – для тогочасних митців образ смерті Бога – це лиш тимчасовий онтологічний стан, який для всесвіту має незмірно менше значення, ніж для сучасної їм людини. Через постулювання ситуації смерті Бога повторюється ситуація Христової жертви. Поети-модерністи порівнюють своїх сучасників з давніми гебреями, що відкинули та розіп'яли Спасителя. Звернімо увагу й на антропоморфізм такого Бога, наділення його однією з основних людських рис – смертністю (нагадаємо, що в античній міфології саме за цією ознакою проводилася диференціація між богами і людьми). Через смерть Бог прирівнюється до людей, через воскресіння – знову стає Богом.

К. Тетмаєр у своїй поезії виразно артикулює потребу Бога для людської душі й сумнів у Його присутності в земному світі. Прагнення Бога поет безпосередньо пов'язує з душевними потребами. Вірш Тетмаєра «Niewierny» (1891) [I, 58] прикметний онтологічною вертикаллю – зневіра спрямовує погляд ліричного героя до темних безодень і проваль, що у поезії раннього модернізму символізують брак сенсу життя, розгубленість людини. Віра ж скеровує погляд до небес. Протиставлення ночі (як символу відсутності Бога в людському житті) і світла (як символу Його присутності) виявне у Новому Завіті, де Ісус промовляє: «Я світло для світу. Хто йде вслід за Мною, не буде ходити у темряві той, але матиме світло життя» [Ів. 8:12]. Поет також вживає модерністський символ моря темряви, втілюючи його в образі нічного океану. Заклик «daj ludziom Siebie!» є алюзією до пророкованого в Новому Завіті другого пришестя, закликом до єднання Бога й людей.

Пізніша поезія Тетмаєра виявляє більш песимістичний образ пошуку Абсолюту. Пустці зневіри в душі знов-таки протиставляється погляд, спрямований у небеса. Та якщо у процитованому вище уривку ліричний герой звертається до Бога (із закликом з'явитися) як до такого, що реально існує, лише тимчасово недоступний, то в поезії «W godzinie smutku» (1900) [IV, 527] ця впевненість нівелюється. До самотності-без-Бога додається ще й самотність-без-людей, що її втілює образ безодні, пустки душі. Лейтмотивом вірша є екзистенційна самотність, що проектується на вічність через використання символу смерті – гробівця. В українській поезії образ всесвіту-труни вербалізував П. Карманський у вірші «Осінь» [ЛС, 50]. Він-таки створив образ пустки душі й марного пошуку Бога як абсолютного Іншого (за К'єркегором) для підкреслення самотності людини перед лицем Абсолюту у вірші «Злягла на мене самота...»:

В душі так пусто!
[...]
В душі так чорно, так незмірно тужно!
І очі шлються темними шляхами –
Нема нікого, крім мене і Бога.
[ПМТ, «Злягла на мене самота...», 103]

І в польського, і в українського поетів саме душа як виразник поривань людини до чогось високого, піднесеного, небуденного протиставляється тілесному існуванню як прямуванню до смерті.

У поезії К. Тетмаєра з'являється також культурно-інтелектуальний сумнів, утілений в оригінальному образі Бога як дискурсу (сукупності висловлювань про Бога). Звернення людини до Абсолюту, символом якого є небо, дарує їй спокій та умиротворення. Однак у ліричного героя закрадається сумнів – чи Бог не є лиш назвою чогось такого, чого не існує, симулякром, на який нашаровується багатовіковий дискурс, що є насправді лише наслідком прагнення людини збагнути те, що не піддається пізнанню і розумінню. Цей сумнів можна назвати культурним, бо до його появи спричинилися історично-культурні студії модерністів, які пильно цікави-

лися релігійними віруваннями різних народів і не могли не помічати спільних рис і тенденцій у сповідувачів різних віровчень. Прихованість Бога, яка випливає з відсутності Його обличчя, а ще більше Його непізнаваність, засаднича для всіх релігій, відкриває можливість для того, щоб визнати як бодай частково істинні всі людські судження про Нього, які, однак, з таким же успіхом можуть трактуватися як відносні, а то й хибні. Постає характерна теологічна проблема верифікації – кожне суб'єктивне (у випадку митців-модерністів – авторське) творче світовідчуття має право на існування і є по-своєму істинним, оскільки ніколи не може бути перевіреним і скасованим з огляду на трансцендентний характер божества [IV, «W nocy III», 606].

Власну пропозицію щодо вирішення дилеми істинності чи хибності різних об'явлень віри одним простим поетичним постулатом сформулював Л. Стафф: «uwierzyć to stworzyć» (PN, «O dorobku pielgrzymki», 568) (тобто: увірувати означає створити предмет віри – Бога). Таке переконання давало змогу не шукати раціональних пояснень вірі в Бога, а виводило це питання у містичну площину і, водночас, вивищувало творчу особистість, яка завдяки вираженню власних об'явлень у поетичних текстах ставала не просто медіумом-транслятором, а містиком, творцем нової релігії. Сутність цього явища влучно помітив Р. Падоль: «Містика належить до особистого досвіду, теологія ж переказує чужий релігійний досвід (пророка, засновника релігії)» [12, 40]. Оскільки ранній модернізм явив чимало яскравих особистостей, що активно творили власні світоглядні концепції, то до загального культурно-релігійного синкретизму їхньої творчості додалося змалювання містичних видінь, претензії на проголошення самостійно відкритих істин, отриманих шляхом об'явлення, а не абстрактного розумування. Прикладом такого містичного поетичного видіння є візія пекла як локусу пропащих ангелів, що її змальовує С. Твердохліб у вірші «Бездонний провал сатаніє» (с. 60).

Того ж С. Твердохліба не оминув загальний песимізм епохи – переконання про марність прямого звертання до Абсолюту, відсутність Бога у земному світі, його байдужість до людських справ утілено в його поезії у образі холодного сталевого неба:

Ми молимся, небо – студене, як криця!..
Поклін Тобі, Боже, червоний поклін!
[«Туча», 59]

Схований од людей Бог постає облудником-деміургом у вірші П. Карманського (1909):

Ніхто не відозвесь! На облаках кадила
Сидить всесильний цар, історник всіх страждань.
Сидить в короні зір: приймає нашу дань,
Яку обмила кров, кров людських сліз обмила.
Сидить в короні зір; забрав в свої хороми
Всі сонця, а на нас спустив довічну ніч.
[ПЗ, «Ніхто не відозвесь…», 160]

У дуалістичному світі люди виявляються під владою «всесильного царя», який виступає водночас джерелом страждань людини, на які так часто вказують поети-модерністи. Згадка «облаків кадила» є закидом убік офіційної церкви, звинуваченням її в поклонінні фальшивим цінностям, нездатності зрозуміти суть вчення Христа, що видно з наступного вірша Карманського:

Прийде той день. Продресь опона тайни й ночі,
Прозрить наш дух, зірвесь з оковів Прометей.
І висохнуть від сліз опухлі наші очі,
І скотиться граніт з окованих грудей.
І двигнеться людство, щоби храми розмести
І скинути у гріб старий кровавий вік.
І впаде ідол тьми, насильства, кар і мести,
І сяде на престол Дух-Богочоловік.
Прийде той ясний день обнови і любови!
[ПЗ, «Прийде той день…», 160]

Такий погляд Карманського на проблему співвідношення Бога-Творця і Христа узгоджується із загальною тенденцією в модернізмі, у якому, за слушним спостереженням Р. Падоля, трактовано Христа «як релігійного реформатора, котрий відкидає безжального, мстивого Бога й проголошує світу новину про Бога доброго, здатного до пробачення й повного любові» [12, 85]. П. Карманський навіть проводить паралель Христос – Прометей, інтерпретуючи два традиційні образи світової культури в одному ключі заперечення й оновлення старого світового порядку. Образ «опони тайни й ночі» є алюзією до індуїстського покрову Майї, що заважає побачити реальний стан речей. Вважаємо, що цей символ стосується як омани метафізичної, так і реальної суспільно-ідеологічної. У вірші два рази вживається слово *дух* – перший раз на означення звільненої індивідуальної людської сутності, а другий – на означення Христа як Духа світу. Наявне протиставлення *ідол – дух* вказує на зміщення модерніст-

ського переживання sacrum з зовнішнього, обрядово-традиційного, на внутрішнє, що відбувалося поза догматичною теологією, власне, як переживання духу. Зустріч з Богом для модерністів відбувається не в конкретних місцях (святинях, храмах), а у власній душі – індивідуальний людський дух «прозріває» на Дух Божий. К. Тетмаєр радісно звістує: «w swej własnej duszy człowiek ujrzał Boga!..» [I, «Nowina», 139].

Ототожнення Бога Старого Завіту з Богом «кар і мести» подибуємо й у творчості Молодої Польщі. К. Тетмаєр у щойно цитованому вірші «Nowina» пише, що людина потребує:

Nie tego nieba, gdzie się groźny chowa
gniew i pioruny dzierżący Jehowa,
ów Bóg zawistny w miłości, co karze
w trzecim i czwartym pokoleniu winy;
co Sobie każe budować ołtarze
i krwi bydlęcej cieszy się ofiarą;
[I, «Nowina», 132]

Віру поет знову ототожнює зі світлом душі, наголошуючи, що природнім вектором людини є рух до неба, до трансцендентного. До слів «Bóg zawistny w miłości» поет дає поклик на Старий Завіт[2*] і йде ще далі у засудженні Єгови у своїх рефлексіях, називаючи його не Отцем, а Богом, який карає. Жорстокому старозавітному Богові Тетмаєр у характерному для модерністів реформістському дусі протиставляє потребу нового Бога: «I oto jedna jest ku temu droga: / światu nowego trzeba stworzyć Boga...» [Nowina, 135]. Тут відсутній прометеїзм, наявний у вірші Карманського. Поет говорить про потребу змінити образ Бога в людському уявленні – створити Його більш гуманним, людяним, добрим, милосердним, уважним і чуйним до людських страждань. Йшлося, очевидно, не про християнську церковну парадигму, а про те, щоб людяний образ Бога робив більш гуманними самих людей (вірян). Про перекручення суті християнства писав, зокрема, П. Карманський, говорячи про Христа:

Він бачив ясно, що його терпіння:
Вінок терновий, хрест, страшна знаруга
І воскресіння – се оружжя дуків,
Символи власті для царів-деспотів
І свіжі пута для слабих ілотів.
[ПМТ, «В Гетсемані», 125]

Попри часте зізнання у сумнівах, утраті віри, ба навіть песимізмі, модерністські поети приходять до ствердження значущості ролі Абсолюту в людському житті, органічної потреби віри. У ранньомодерністській поезії завжди присутня вища сила, якщо не знайдена, то перманентно шукана. У статті про Л. Стаффа М. Ясінська-Войтковська слушно зауважує загальну тенденцію розвитку модерністської літератури «від релігійної "неврівноваженості" та бунту до заспокоєння, що прямує до афірмації християнства» [10, 373]. На нашу думку, немає підстав поширювати такий вектор розвитку на усю польську модерністську літературу – уважне прочитання творів С. Пшибишевського чи Б. Лесьмяна змушує підважити постулат дослідниці. Зауважену нею тенденцію дійсно найвиразніше помітно у Л. Стаффа, наприклад у вірші «Wdzięczność», у якому поганський захват ліричного героя природою поєднується з католицьким символом вервиці. До християнства також виразно тяжіють К. Тетмаєр і П. Карманський.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки.

Основним теософським постулатом для чільних представників польського раннього модернізму та «Молодої Музи» є переконання у присутності Бога в душі людини. З модерністських творів випливає, що потреба Бога для людини є апріорною, закладеною у самій її природі. Таке «переміщення» Бога з храмів та ікон до персональної душі зумовлює в модерністській поезії суб'єктивне трактування Абсолюту, свободу у вираженні власних відчуттів чи об'явлень, дає часом несподівані містичні картини та образи.

Ліричні герої творів раннього модернізму часто скаржаться на відсутність Бога у своєму житті, яку з характерним для епохи максималізмом одразу переносять на відсутність Бога у земному світі. Вважаємо це рівнем спілкування Я – Він: поети змальовують онтологічну ситуацію пустки, стверджуючи Його відсутність без прямого звертання. Ця відсутність була викликана розчаруванням в офіційній релігії, що викривила суть Бога, уніфікувала його, персоніфікувала та пристосувала для колективного вжитку.

Позірна відсутність Бога набуває пояснення в кількох версіях:

трактуванням землі як локусу вигнання з раю: через первородний гріх людина позбавлена можливості діалогу з Богом, їй залишається лише стражденна спокута, яка, через відсут-

2 Вихід 20:5: «Не вклоняйся їм і не служи їм, бо Я – Господь, Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину батьків на синах, на третіх і на четвертих поколіннях тих, хто ненавидить Мене».

ність Бога в земному світі, приречена на вічну нездійсненність. Бог не мертвий, Бог сущий, проте тимчасово відсутній;

гностичним міфом сотворіння світу як помилки, що відбулася спонтанно й у якій Абсолют не бере жодної дальшої участі, залишаючи світ напризволяще або віддаючи його під владу свого злого двійника – Деміурга;

ніцшеанською концепцією «смерті Бога». Її артикулювання було *пасивним*, коли відсутність Бога у світобудові пояснювалася онтологічними й екзистенційними причинами, і *активним*, коли визнавалася потреба заміни Бога, усунення персоніфікованого старозавітного образу і висунення нового Бога, якого щойно треба створити.

Від скарг на відсутність, байдужість Бога поети-модерністи переходять до пошуків Його. Першим щаблем цих богошукань виступає артикуляція прокльонів та образ, задавання гострих запитань з надією спровокувати Абсолют на якусь відповідь, хоч би й страшну.

Виразником усіх поривань людини до Трансценденту є душа. У модерністських текстах з'являється образ віри як світла душі. К. Тетмаєр закликає до створення нового Бога. У Л. Стаффа, К. Тетмаєра, Т. Міцінського, П. Карманського з'являється протиставлення Єгова – Христос.

Кількісно менший обсяг релігійно-філософської поезії у спадщині «Молодої Музи» як явища раннього модернізму можна пояснити, на наш погляд, неготовністю її митців слова брати на себе відповідальність за вирішення складних світоглядних проблем, більшим впливом традиційного світогляду та схоластичної освіти на їхнє світобачення, а подекуди – і браком індивідуального життєвого, екзистенційного досвіду. Фактично, більшість поетів «Молодої Музи» (за винятком П. Карманського) залишається на рівні декларації відсутності чи байдужості Бога й несміливих його пошуків або ж узагалі не торкаються питань теософії, залишаючись у традиційній християнсько-фольклорній канві.

Вважаємо, що ранньомодерністська поезія застосовує рецепт особистісного розвитку, що його раніше запропонував С. К'єркегор: людина відчуває свою самотність, основною її рушійною силою є страх, що виникає в неї як істоти онтологічно вільної, проте позначеної печаттю первородного гріха, а тому смертної та скінченної. Ситуація власної самотності перед смертю і Богом приводить її до вільного та відповідального вибору віри. Це не обов'язково віра у християнського Бога – це віра в Іншу, вищу од людини силу, суб'єктивне співвіднесення з якою дає змогу подолати страх. Ключову роль у такому поєднанні відіграє любов. Недаремно у поезії польського та українського раннього модернізму так часто з'являється образ Христа саме як посланця Любові, на противагу старозавітному Закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голомб Л. Петро Карманський: Життя і творчість / Лідія Голомб. – Ужгород: Гражда, 2010. – 246 с.
2. Гундорова Т. ПроЯвлення Слова. Дискурсія українського модернізму. Постмодерністська інтерпретація / Тамара Гундорова. – Львів: Літопис. – 1997. – 300 с.
3. Ільницький М. Від «Молодої Музи» до «Празької школи». – Львів : НАНУ, 1995. – 318 с.
4. Ляшкевич Петро. Петро Карманський. Нарис життя і творчості. – Львів: ЛВІЛШ, 1998. – 72 с. (Серія «Літературні портрети», вип. 1).
5. «Молода Муза» і літературний процес кінця XIX – початку XX століття в Україні і Європі: Тези доповідей наукової конференції (м. Львів, 19-20 листопада 1992 р.). – Львів, 1992. – 83 с.
6. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко. – К.: Либідь, 1999.
7. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму / Ярослав Поліщук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 392 с.
8. Filipkowska H. Poezja religijna Młodej Polski / Hanna Filipkowska // Polska liryka religijna / Pod red. S. Sawickiego, P. Nowaczyńskiego. – Lublin: KUL, 1983. – S. 301-340.
9. Igliński G. Magia serca i słowa w modernistycznych snach i wizjach / Grzegorz Igliński. – Warszawa: Semper, 2005. – 260 s.
10. Jasińska-Wojtkowska M. Sacrum w poezji Leopolda Staffa / Maria Jasińska-Wojtkowska // Polska liryka religijna / Pod red. S. Sawickiego, P. Nowaczyńskiego. – Lublin: KUL, 1983. – S. 371-422
11. Lipski J. Twórczość Jana Kasprowicza w latach 1891–1906 / Jan Józef Lipski – Warszawa, 1975.
12. Padol R. Filozofia religii polskiego modernizmu / Roman Padol. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – 256 s.
13. Podraza-Kwiatkowska M. Literatura Młodej Polski / Maria Podraza-Kwiatkowska. – Warszawa : Wydaw. Naukowe PWN, 1997. – 351 s. – (Dzieje Literatury Polskiej: synteza uniwersytecka).
14. Podraza-Kwiatkowska M. Młodopolskie harmonie i dysonanse / Maria Podraza-Kwiatkowska. – Warszawa: Państ. Instytut Wydawniczy, 1969. – 285 s.

15. Podraza-Kwiatkowska M. Somnambulicy – dekadenci – herosi: studia i eseje o literaturze Młodej Polski / Maria Podraza-Kwiatkowska. – Kraków; Wrocław: Wydaw. Literackie, 1985. – 484 s.

16. Podraza-Kwiatkowska M. Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski / Maria Podraza-Kwiatkowska. – Kraków: Universitas, 1994. – 323 s.

17. Podraza-Kwiatkowska M. Wolność i transcendencja : studia i eseje o Młodej Polsce / Maria Podraza-Kwiatkowska. – Kraków: Wydaw. Literackie, 2001. – 343 s.

18. Polska liryka religijna / Pod red. S. Sawickiego, P. Nowaczyńskiego. – Lublin: KUL, 1983. – 579 s.

19. Stala M. Pejzaż człowieka / Marian Stala. – Kraków: W-wo Baran i Suszczyński, 1994. – 287 s.

20. Wyka K. Modernizm polski / Kazimierz Wyka. – Kraków: Wydaw. Literackie, 2003. – 375 s.

УДК 821.161.2(438)Стефаник

Світлана ЯМБОРКО
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТВОРЧІСТЬ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА У РЕЦЕПЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ «МОЛОДОЇ ПОЛЬЩІ»

У статті розглянуто контакти Василя Стефаника з представниками модерністського угруповання „Молода Польща", його безпосередню участь у громадському й культурному житті Кракова. Твори Василя Стефаника польською мовою – одна з живих і плідних ланок українсько-польського літературного взаємозбагачення.

Ключові слова: *твори Василя Стефаника, польський модернізм, „Молода Польща".*

There are examined the questions of Vasyl Stefanyk's contakts with representatives of modernistic group of „Young Poland", and his participation in public and cultural life of Krakow in this article. Vasyl Stefanyk's works in polish languages – it is productive link of Ukrainian – Polish interconnection.

Key words: *Vasyl Stefanyk's works , polish modernistic period, „Young Poland".*

W artykule opisano kontakty Wasyla Stefanyka z przedstawicielami grupy modernistów „Młoda Polska", jego bezpośredni udział w życiu społecznym i kulturowym Krakowa. Utwory Wasyla Stefanyka w języku polskim to jedno z żywych i owocnych wcieleń ukraińsko-polskiego literackich kontaktów wzajemnych.

Słowa kluczowe*: utwory Wasyla Stefanyka, modernizm polski, „Młoda Polska".*

Літературно-критична рецепція художнього доробку письменника є основним питанням проблеми „Стефаник і польська література", адже польське письменство через переклади творів Василя Стефаника прийняло його як великого майстра слова, примножило його популярність за межами України.

Перший період освоєння творчості Стефаника польською літературою охоплює 1899-1917 роки, другий – міжвоєнне двадцятиліття, третій – повоєнні роки. Кожен із цих періодів має свої особливості, хоча, звичайно, всі вони певною мірою взаємопов'язані: творчими контактами новеліста з польськими прозаїками, окремими перекладами його творів, їх критичною оцінкою у польській періодиці. Безпосереднім поштовхом до зацікавлення творами молодого письменника був вихід його збірки новел „Синя книжечка" (1899). Її появу зразу ж привітали два польські журнали – „Życie" („Життя") і молодіжний львівський „Promień" („Промінь"). Хронологічно першою з'явилася публікація в „Życie" („Життя") – травень 1899 р., якому належить роль першовідкривача Стефаника у польській літературі. Переклади і стаття у молодіжному місячнику „Promień" („Промінь") побачили світ 1 липня. Новели „Виводили з села" і „Стратився" були надруковані разом зі статтею „Василь Стефаник" (підписана криптонімом. – Т.М.). Кому належать переклади – не встановлено. Серед перекладів Вацлава Морачевського цих новел немає.

Відчувається загалом добре розуміння стилю письменника, художньої образності його слова. Відтворено характерні емоційно-образні художні деталі (призахідне сонце, осінній ліс), що створюють похмуре тло, на якому виразно вимальовується сумна картина проводів у рекрути („Виводили з села"); перекладач глибоко відчув страшну трагедію батька, в якого цісарська муштра забрала сина („Стратився"). За цими перекладами відчувається людина, що добре знала і творчість Стефаника, і польську мову.

Журнал „Promień" („Промінь") популяризував ім'я Стефаника у колах польської молоді. Але публікація перекладів його новел на сторінках студентського часопису, який не мав ваги у літературних осередках, не могла звернути увагу на письменника ширших кіл польської громадськості. Надрукувавши два твори українського новеліста, журнал більше не виявляв зацікавлення до його спадщини. На першому етапі входження Василя Стефаника в польську літературу особливо важливими були публікації його творів у журналах „Życie" („Життя", 1899), „Chimera" („Химера", 1901), „Tydzień" („Тиждень", 1900-1901), а особливо вихід окремої збірки новел „Klonowe liście" (1904). Твори письменника у цих виданнях друкувалися у перекладах Вацлава Морачевського, Владислава Оркана, Михайла Мочульського. Переклади

Вацлава Морачевського, вміщені в періодичних виданнях, паралельно готувалися до друку окремою книжкою. З невідомих причин збірка не побачила світу. Доля перекладів Морачевського склалася не зовсім щасливо: більшість з них вийшли у періодичних виданнях, деякі залишилися в рукописах („Моє слово", „Суд" та ін.). Автографи чотирьох новел, що зберігаються у варшавській Національній бібліотеці, потрапили в поле зору дослідників лише недавно. Вони надійшли на зберігання до цієї бібліотеки 8 червня 1942 року з архіву письменника Зенона Пшесмицького. Незважаючи на те, що переклади Вацлава Морачевського не були надруковані окремою збіркою, а були відомі лише з журнальних публікацій, вони стали цінним здобутком у польському письменстві, викликали жваве зацікавлення у тогочасних літературних колах, сприяли популяризації творів Стефаника за межами України.

Першою Вацлав Морачевський переклав у червні 1898 р. „Синю книжечку". Прочитавши її польською мовою, Василь Стефаник писав Вацлаву Морачевському: „Перевід «Синьої книжечки» мені так подобався, що сказати аж Вам не можу. Боже, коби єго де можна надрукувати"! Чи в „Kurjer" не можна би? Сам виджу тепер, що воно файне є – така малесенька трагедія усіх хлопів на світі" [3, 406]. Схвально відгукуючись про переклад „Синьої книжечки", Василь Стефаник у той же час досить стримано говорить про польські версії „Катрусі" й „Новини", зауважуючи, що, очевидно, його новели не можна тлумачити будь-якою іншою мовою – „виходить зле" [2, 148]. Переклади Вацлава Морачевського привертають увагу творчим підходом до відтворення багатства мови Василя Стефаника, її діалектно-локальних ознак. Морачевський пішов оригінальним шляхом. Для передачі покутської говірки у мові Стефанікових персонажів він вдався до гуральського діалекту. Щоправда, це зроблено непослідовно і не завжди вдало. Проте творчий експеримент Вацлава Морачевського у цьому напрямі безперечно цікавий. Станіслав Пшибишевський також вважав, що покутську говірку в діалогах і монологах новел Стефаника можна відтворювати куявським діалектом. У спогаді „Із землі зродженому творцеві" він писав: „А поміж мною і д-ром Морачевським стала просто умова, що він має перекласти на польську мову цілий том оповідань Стефаника, а я відтворю їх на куявську говірку. На жаль, не дійшло до того, бо я мусив покинути Краків" [2, 149]. Вацлав Морачевський, як свідчать його переклади, сам ішов цим шляхом, використовуючи простонародні вислови, лексичні діалектизми, відповідно стилізуючи граматичні форми, тощо. Вацлав Морачевський, глибоко відчуваючи красу і силу Стефанікового слова, її емоційну наснагу, доклав багато зусиль для відтворення художнього багатства його мови, її поетики.

Незважаючи на безперечні художні здобутки перекладача, його метод перекладання не в усьому можна визнати правильним. Йдеться про тенденцію полонізувати твори Василя Стефаника, затерти чимало специфічно українських рис. Так, Морачевський замінив усі українські імена на польські – у „Новині" замість Гриця Летючого виступає Куба Лятавець, замість Гандзюні і Доцьки – Гануся і Ягенка; у „Катрусі" – Куба (замість Николай); „Лесева фамілія" перетворилася в „Сім'ю Бартка" тощо. Перелицювання українських прізвищ певною мірою ще можна зрозуміти. До Морачевського і після нього різні письменники вдавалися до такого способу, перекладаючи з іншомовних літератур. Вацлав Морачевський в окремих випадках зайшов надто далеко у своїх перелицюваннях. Це особливо стосується новели „Майстер". Вона має виразні локальні риси. Дія у творі відбувається на Прикарпатті. Крім покутян у творі змальовано гуцулів. У перекладі багато істотних українських реалій затерто, безпідставно замінено іншими, які не виконують тієї функції, що в оригіналі. Уже заміна костьолом церкви є недоречною, оскільки це не одне й те саме. Стефаник змалював образ народного майстра, талановитого сільського архітектора, який будує хати – легкі, як птахи, що здається, ледве землі доторкаються. Саме цьому майстрові громада запропонувала побудувати дерев'яну церкву. Морачевський церкву замінив костьолом, не зваживши на те, що сільський майстер-будівельник Іван не може будувати кам'яні костьоли.

Наступні переклади Вацлава Морачевського, що з'явилися 1900-1901 рр. у журналах „Krytyka" („Критика"), „Prawda" („Правда"), „Chimera" („Химера"), адекватні оригіналові за змістом, співзвучні з ним художніми засобами. На сторінках краківського місячника „Krytyka", який редагував польський історик літератури Вільгельм Фельдман, Вацлав Морачевський опублікував новелу „Скін" (1900, №5). Варшавський журнал „Prawda" вмістив „Шкоду" і „Скін" (1900, № 44); місячник „Chimera" подав „Дорогу", „Вістунів". Морачевський, отже, познайомив польських читачів із творами, що

ввійшли до збірок „Камінний хрест" і „Дорога". Інші його переклади зроблено за збіркою „Моє слово". Вони не були опубліковані, залишилися в рукописах („Суд", „Моє слово", що ввійшли до збірки „Моє слово").

Отже, Вацлав Морачевський перекладав Стефаника впродовж тривалого часу, звертаючись до чотирьох збірок його творів, маючи намір дати польським читачам якомога ширше уявлення про різні грані таланту письменника. Переклади і статті Вацлава Морачевського викликали широке зацікавлення творами Василя Стефаника у польському літературному середовищі, серед українських шанувальників його таланту. До письменника звернулися деякі газети з проханням дозволити перекласти його твори.

Переклад новели „Сама-саміська", що датується 1899 роком, побачив світ у липневому номері краківського журналу „Krytyka" („Критика") [5, 413-414]. Він підписаний криптонімом „J.S.". Встановлено, що цим криптонімом підписував свої твори і переклади польський поет, критик і літературознавець Ян Стен (1871-1913), справжнє прізвище – Людвік Брунер. В історію польської літератури він увійшов двома збірками поезії і прози: „Poezje" („Поезії", 1899), „Jeden miesiąc życia" („Один місяць життя", 1900) та книжкою критичних нарисів про польських письменників періоду „Молодої Польщі" – „Dusze współczesne" („Сучасні душі, 1902). Переклад новели „Сама-саміська" зроблено за збіркою „Синя книжечка", отже, Я.Стен ознайомився з першою книжкою Стефаника, яка справила на нього глибоке враження. Свою пошану до українського новеліста він виявив перекладом названого твору, який вийшов друком у прогресивному польському журналі „Krytyka" за редакцією польського критика та історика літератури Вільгельма Фельдмана. Переклад Яна Стена засвідчує, що він добре відчув характер стилю Стефаника, пройнявся драматичним настроєм твору. Трагічну подію – кохання старої жінки-селянки, яку мучать передсмертні марення, перекладач відтворив з належним художнім смаком, не знизивши емоційної наснаги оригіналу. Звертання Яна Стена до творчості Стефаника було епізодичним, не переросло у тривале зацікавлення художнім словом українського письменника. Проте його переклад новели „Сама-саміська" повинен бути введений у польську літературу і належно оцінений як цікава і загалом вдала спроба інтерпретації названого твору письменником, ім'я якого українські дослідники досі не називали серед популяризаторів Стефаника в Польщі.

Яскравою сторінкою в історії українсько-польських літературних взаємин стала творча співпраця Владислава Оркана з українськими літературами (зокрема зі Стефаником). Видатний польський письменник демократичного напряму має великі заслуги як популяризатор кращих здобутків українського письменства – творів Івана Франка, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Марка Черемшини та багатьох інших. Належне місце тут відведено і розкриттю літературних стосунків Владислава Оркана із Василем Стефаником, з'ясуванню ролі польського прозаїка у творчій біографії українського новеліста. Орканові належать переклади таких Стефаникових шедеврів, як „Камінний хрест", „Кленові листки" і „Палій". Добірка творів, з якими польський письменник прагнув познайомити співвітчизників, як бачимо, дуже вдала. Владислава Оркана приваблювали насамперед новели глибокого соціального звучання. „Камінний хрест" і „Кленові листки" з'явилися в додатку до газети „Kurjer Lwowski" – часописі „Tydzień": перша новела 1900 року, друга – 1902 року. „Палій" вперше побачив світ в антології української прози „Młoda Ukraina" (1908), в якій, до речі, Стефаник представлений і новелою „Злодій", яку перекладав В. Ярош, активний помічник Оркана у справі видання названої збірки.

Владислав Оркан зацікавився творчістю Стефаника у 1898–1899 рр., ще до виходу його збірки „Синя книжечка". У поле його зору потрапили і публікації новел Стефаника, надруковані в „Літературно-науковому віснику" (1898), і в перших збірках письменника, з яких книжка „Камінний хрест" (1900) є в бібліотеці Оркана. На титульній сторінці книжки такий дарчий напис: „Коханому Владиславі Оркану – автор". Польський белетрист уважно стежив за творчим розвитком Стефаника, у листах до приятелів висловлював свою думку щодо перекладів його творів польською мовою. Владислава Оркана турбувала проблема перекладу новел Василя Стефаника, якого він уважав одним із найвидатніших селянських новелістів у слов'янських літературах. Переклади Владислава Оркана заслуговують на спеціальне дослідження – в історії польської літератури це явище досить примітне. Вони привертають увагу глибиною відтворення змісту творів Василя Стефаника, їхніх художніх особливостей, завдяки чому і сьогодні зберігають своє зна-

чення. На жаль, ці переклади не ввійшли у збірки творів письменника, маловідомі сучасному польському читачеві. Крім названих новел, Оркан перекладав й інші твори Стефаника, зокрема „Синю книжечку", яка зберігається в архіві письменника [2]. Переклади Оркана були перевидані в Харкові окремою книжкою під назвою „Klonowe liście".

Усезростаючий інтерес до творчості Стефаника у польській, як й інших слов'янських літературах, підготував ґрунт для видання його новел польською мовою окремою збіркою. 1904 року в „Польській книгарні" у Львові в перекладі Михайла Мочульського побачила світ збірка „Klonowe liście", яка є вагомою сторінкою в історії українсько-польських літературних взаємин початку XX століття. Історія видання цієї збірки досі не з'ясована, її історико-літературне значення належним чином не окреслено.

Перекладач новел Василя Стефаника Михайло Мочульський (1886-1940), критик, літературознавець і перекладач, був активним співробітником польської прогресивної преси початку XX століття, доклав багато зусиль для пропаганди українського художнього слова польською та німецькою мовами. Він високо оцінював творчість Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника. Твори останнього він перекладав з метою звернути увагу на здобутки української літератури у слов'янському світі. Михайло Мочульський цікавився творчістю Стефаника, прагнучи проникнути в суть його новаторства. Стефаник, у свою чергу, з пошаною ставився до літературної праці Мочульського, виявляв увагу до його перекладацької діяльності. Автор уважно стежив за підготовкою збірки до друку, листувався з Михайлом Мочульським з приводу перекладів, 14 грудня 1901 р. подякував йому за „гарні переводи в „Хімері", дав згоду на окреме видання своїх творів, надіслав перекладачеві скупі біографічні відомості" [4, 458]. Книжка була надрукована в грудні 1903 р. На обкладинці видавець поставив 1904 р., під яким вона і ввійшла у польську літературу. Збірка з'явилася у видавництві Б.Полонецького у Львові, який перед тим видав три збірки творів Я.Каспровича, „Скапаний світ" Оркана, кілька збірок С.Пшибишевського. Серед надрукованих у цьому видавництві книжок збірка Стефаника виділялася глибоким реалізмом, великою життєвою правдою. До неї ввійшло 18 новел, серед них – „Синя книжечка", „Камінний хрест", „Кленові листки", „Басараби", „Злодій" та інші твори, частина з яких уже була перекладена польською мовою Морачевським, Орканом та іншими літераторами. Польському читачеві Стефаник був репрезентований переважно новелами, що склали три перші його збірки. Лише для заспіву до книжки Михайло Мочульський взяв поезію в прозі „Моє слово", переклавши її за першодруком у „Літературно-науковому віснику" (1901). Добір творів Мочульський погодив з автором. Самих же перекладів, за винятком тих, що друкувалися в журналі „Chimera", Стефаник перед публікацією не читав і не авторизував. Варто зазначити, що збірка „Klonowe liście" протягом півсторіччя найповніше представляла Василя Стефаника в польській літературі. Переклади в газетах і журналах, звичайно, не могли відіграти тієї важливої ролі у справі популяризації творів письменника, яку відіграла окрема книжка. Вона ввела Стефаника в польську літературу початку XX століття, показавши різні грані його таланту. Збірка має художнє та історико-літературне значення. Її поява викликала широке зацікавлення творчістю Стефаника у Польщі, пожвавила польсько-українські літературні взаємини. Твори письменника, які переклав Михайло Мочульський, не раз передруковувалися у різних періодичних виданнях. Вихід книжки „Klonowe liście" привернув увагу польських прогресивних критиків, літераторів, які виступили у пресі зі статтями і відгуками на неї. Таким чином, художнє й історико-літературне значення збірки незаперечне. Михайло Мочульський загалом добре відтворив ідейну спрямованість творів письменника, основні художні особливості. Однак його переклади не були дальшим кроком в освоєнні польською мовою новелістики Василя Стефаника. За своїм художнім рівнем вони, на жаль, нижчі, ніж ті, що їх дав, наприклад, Владислав Оркан. Хоч Михайло Мочульський добре знав польську мову, але висока образність Стефаникового художнього слова йому не в усьому була під силу. Під пером Мочульського Стефаник чимало втрачає як художник слова. Це істотна вада його перекладів. У перекладі послаблено художню наснаженість мови новеліста, її лексичне багатство, певною мірою знівельовано народнопоетичну забарвленість діалогів і монологів Стефаникових героїв. Перекладач у непоодиноких випадках порушує стиль оригіналу, мимоволі збіднюючи художню тканину твору. Усе це негативно позначилося на загальному поетичному рівні перекладів, не дало змоги читачам польської книжки Василя

Стефаника глибоко відчути самобутність його мистецького таланту. Необґрунтованим є перейменування імен деяких героїв Стефаника: Катруся – на Kasia, Іваниха – на Pazia. Так само не було рації змінювати назву новел „Моє слово" – „Spowiedź", „Діти" – „Dziadek", „Стратився" – „Ojciec". Назви творів у Стефаника переважно мають глибокий зміст. Так, уже в самому формулюванні „моє слово" відчуваємо стверджувальність, чітку визначеність, виразну декларативність. Перекладна назва „Сповідь" нагадує первісну назву новели („Confiteor"), від якої письменник відмовився. Це ж слід сказати і про нейтральну назву „Ojciec" („Батько"), якою Мочульський замінив стефаниківське „Стратився". В оригіналі назва гармонує зі змістом твору, вже першим акордом вражаючи читача. Польською мовою заголовок новели звучить нейтрально, він позбавлений психологічної напруги, не викликає того враження, що у Стефаника.

Розглянуті переклади мають й інші вади, що більшою чи меншою мірою характерні для перекладів його творів іншими слов'янськими мовами. У цьому випадку важливо наголосити на ролі збірки „Klonowe liście" в популяризації новелістики Стефаника польською мовою, на її значенні у зміцненні українсько-польського літературного єднання. Адже збірка „Klonowe liście", як свідчать документальні матеріали, що досі переважно не потрапляли в поле зору дослідників, відіграла важливе історико-літературне значення в процесі творчого спілкування двох братніх слов'янських літератур початку XX століття. Збірка викликала широкий резонанс у польській критиці. Гаряче вітаючи появу книжки Стефаника, рецензенти водночас стримано, а то й критично оцінили самі переклади, висловили деякі конкретні зауваження з приводу очевидних прорахунків Михайла Мочульського. Найкатегоричніше висловився Ф.Гвіждж, який читав Стефаника в оригіналі і в перекладі польських літераторів, зокрема В.Оркана. Ф.Гвіждж пише: „Наскільки собі пригадую, 1902 р. „Tydzień", вмістив у перекладі Оркана „Кленові листки" – переклад був прекрасний. Причина цього та, що селянин Стефаника й Оркана – психологічні брати. Стефаника треба передавати саме говіркою Оркана, його словом. Тоді проникнемо у твори новеліста глибше і разом з ним сильніше будемо переживати". Дотримуючись цього погляду, цікавого, але дискусійного, Ф. Гвіждж виявив невдоволення працею Мочульського, вважаючи, що він невміло „присвоїв" твори новеліста польській літературі. На думку критика, лише „Басараби" польською мовою не втрачають на своєму „осібному колориті і оригінальному підході" [2]. Марія Марковська (її рецензія підписана криптонімом „M-rka") також вважала, що переклади Мочульського своєю недосконалістю завдають авторові великої кривди. Інші рецензенти з цього приводу висловилися прихильніше, наголошуючи на тому, що збірка „Klonowe liście" є все ж здобутком польської літератури, що переклади Мочульського, незважаючи на недоліки, заслуговують на позитивні оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вервес Г.Д. Владислав Оркан і українська література. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – 184 с.
2. Погребенник Ф.П. Василь Стефаник у слов'янських літературах. – К.: «Наукова думка», 1976. – 293 с.
3. Стефаник В. Твори. – Львів, 1943. – 179 с.
4. Стефаник В. Твори, ред. Ю.Гаморак. – Львів, 1954.
5. „Krytyka". – 1899. – №7. – S.413
6. „Promien". – 1899. – № 6. – S.156.
7. „Życie". – 1899. – № 13. – S. 240.
8. „Życie". – 1899. – №19 і 20. – S. 362.

УДК 821.161.2 -1.09:7.036.45

Олександра ЧЕПЕЛИК
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

НАЦІОНАЛЬНЕ ПІДСВІДОМЕ В ДРАМАТИЧНІЙ ПОЕМІ «НАД ДНІПРОМ» О. ОЛЕСЯ ТА ПОЛЬСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті виявлено спорідненість художнього світогляду О. Олеся з естетикою польського символізму. На теоретичному рівні означено іманентні константи поняття «національне підсвідоме» з проекцією їх функціонування в поемі «Над Дніпром» українського драматурга.

Ключові слова: *символізм, рефлексія, візія, національне підсвідоме, архетип.*

The affinity between the art of A. Oles' outlook and the aesthetics of the Polish symbolism is revealed in the article. The research deals with the immanent constants of the idea of the «national subconsciousness» on the theoretical level with the projection of their functioning in the poem «Over the Dnepr» of the Ukrainian playwright.

Key words: *symbolism, reflexion, vision, national subconsciousness, archetype.*

W artykule wykazano pokrewność światopoglądu artystycznego O. Ołesia i estetyki symbolizmu polskiego. Na poziomie teoretycznym zdefiniowano cechy konstytutywne pojęcia «podświadomość narodowa» z projekcją ich funkcjonowania w poemacie «Nad Dnieprem» dramaturga ukraińskiego.

Słowa kluczowe: *symbolizm, refleksja, wizja, podświadomość narodowa, archetyp.*

На тлі тотальної європеїзації національно-культурної традиції відбувалася переоцінка і критика попереднього народницько-реалістичного досвіду в контексті історично зумовленої національно-культурної рефлексії. Занурення митців у символічний світ сприяло активізації інтенцій підсвідомості й появі національно-насичених образів-артефактів з глибин прапам'яті в художньому дискурсі. Маніфест символістів, опублікований Ж. Мореасом у журналі «Le Figaro» 18 вересня 1886 року, засвідчив оформлення символізму в літературний напрямок, здатний передати «без спотворень творчий дух сучасного мистецтва» [6, 429]. Одним з перших, хто популяризував появу символістської течії в Україні, був критик та поет В. Щурат. У статті «Французький декадентизм у польській і великоруській літературі» (1896) він визнав той факт, що поезія передових французьких поетів, у першу чергу Ш. Бодлера та П. Верлена, відзначається неабиякою магічною дією слова на свідомість читача, уява якого поринає в світ ірреальної дійсності, віддаленої в часі й просторі. При цьому він зауважував, що «символізм зовсім не спроваджує неточності або неясності думок», навпаки, «вміло ужитий символ скріпляє лиш ясність думки» [9, 180]. Естетика раннього французького символізму відіграла визначну роль у становленні парадигми художнього мислення представників літературного угруповання «Młoda Polska» (З. Пшесмицький, С. Пшибишевський, С. Виспянський, Я. Каспрович та ін.). У їх філософсько-художніх поглядах акцентована ідея поглибленого психологізму, іманентної творчої інтуїції, символічності мислення, міфоцентричності та відродження національної свідомості.

Осередком розвитку модерних процесів стала Галичина, яка виявилася «вільніша й більш інтегрована в життя Західної Європи, на відміну від Наддніпрянської України» [3, 65]. Поширенню ідей символізму на українському ґрунті сприяли лекції польського літературного критика Зенона Міріама-Пшесмицького у Львові про бельгійських символістів (1894). Представники літературного угруповання «Молода Муза» (П. Карманський, Б. Лепкий, О. Луцький, В. Пачовський) із захопленням знайомилися з естетичною програмою «Młoda Polska», пов'язаною з оновленням літератури та її подальшим розвитком в європейському контексті. Безперечно, це зумовило активну рецепцію польської символістської поезії та драматургії, творчо переосмислену у свідомості українських митців.

Ця культурна атмосфера позитивно впливала на представника українського символізму О. Олеся, який «не міг бути цілком байдужим до шукань нової форми і стояти осторонь літературних течій» [8, 109]. Творчість митця розвивалася не тільки в контексті французького, а й польського модернізму, про що свідчать його переклади поетичних творів К. Тетмайєра, спрямування котрих відбивало ідейно-естетичні та стилістичні пошуки тогочасної доби. Лірика

знакової постаті польської модерни культивувала в собі пошук нових форм художнього вираження, відображення душевної гармонії цілісності людини в межах її мікрокосму, «аналіз станів меланхолії, апокаліптичних настроїв, топіків мандрів-блукань, апофеозацію любовних страждань» [5, 347].

Спадщина польських драматургів (С. Пшибишевського, С. Виспянського та ін.), що органічно поєднувала прикметні чинники символізму й романтичної традиції, була споріднена з дискурсивною художньої практикою О. Олеся. Об'єднувальною ланкою оригінального творчого світу українського та польських драматургів стає відтворення виразного національного колориту та пошук шляхів збереження духовних цінностей суспільства, вивчення якого дозволило розкрити особливості світовідчування їх ліричних героїв.

Нашу увагу сфокусовано на драматичній поемі «Над Дніпром» О. Олеся, що потребує ретельнішого розгляду в річищі українських національних традицій з метою з'ясування особливостей творення в ній «національного підсвідомого» та визначення способу функціонування художніх елементів архетипу козацтва, який постав невід'ємною складовою психіки українського етносу.

На жаль, відсутність теоретичних розробок О. Олеся, присвячених проблемам дослідження концептів національного підсвідомого, дозволяє студіювати їх лише на основі його художнього доробку. В цьому зв'язку вважаємо за необхідне подати історіографічний аналіз спеціальних досліджень, присвячених питанню національної свідомості із виведенням специфічних ознак національного підсвідомого.

Формування менталітету українського народу становилося під впливом духовного надбання видатних мислителів і просвітників XVIII–XIX століть, зокрема М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Потебні, Г. Сковороди, Т. Шевченка, яких поєднувало не тільки прагнення збереження національно-традиційних надбань, а й засвоєння художніх цінностей сусідніх слов'янських (польської, чеської та ін.) та європейських культур.

Вагомим внеском у розвиток фундаментальних досліджень, присвячених проблемам національної свідомості в українській літературно-критичній думці, став програмний маніфест «Із секретів поетичної творчості» (1898) І. Франка, в якому він одним із перших звернувся до проблеми дворівневої структури свідомості. Структуроване виокремлення рівнів свідомого та несвідомого «Я» людської психіки зумовило студіювання літературознавцем у його теоретичному дослідженні особливостей психології сонних особистісних і національних візій.

Значну увагу вивченню питання системотворчих ознак українського менталітету, національної свідомості та ідентичності як складових поняття «національне підсвідоме» приділяли видатні мислителі на межі XIX–XX століть (В. Антонович, М. Куліш, М. Максимович, Є. Маланюк, І. Огієнко, М. Хвильовий, В. Шевчук), розглядаючи проблеми творчості в контексті етнопсихології. На їх думку, кожний народ стає носієм етнічної суспільної свідомості та специфічного «духу», що має самобутню історію і культуру.

На початку XX ст. глибоким інтересом до осмислення національної ідентичності в українській літературі позначені студії представників «Української хати», зокрема М. Євшана, М. Сріблянського та ін. Для теоретиків літературного журналу, на шпальтах якого друкувалися оригінальні художні твори митців (Х. Алчевська, М. Вороний, П. Карманський, О. Кобилянська, М. Філянський, Гр. Чупринка та ін.), за висловом сучасної дослідниці С. Павличко, націоналізм «означав розбудову нації з метою її майбутньої автономізації, а також розбудову того, що тепер називається ідентичністю, національною свідомістю одиниць, які складали загал, українську громаду» [4, 136].

Д. Чижевський у ґрунтовному дослідженні «Нариси з історії філософії на Україні» (1983) дійшов висновку про залежність ступеня рівня національної свідомості від ступеня політичної залежності, що накладала своєрідний відбиток на «психіку народню». На його погляд, цілком обґрунтованим виявилося вивчення історії розвитку української філософії, визначальним чинником якого постав «народний світогляд», що представляв собою «сполучення певних надісторичних та історичних елементів», які еволюціонували протягом віків [7, 16].

Слід відзначити, що за радянської доби недостатньо висвітлювалися питання, присвячені проблемам осмислення національної свідомості як головного чинника збереження етнічності нації на певних етапах етноісторичного розвитку. У пострадянському періоді питанню про сутність національної ідентичності були присвячені праці «Національна ідентичність» (1994) англійського вченого Е. Сміта, «Теорії нації та націоналізму» (1999) українського історика Г. Касьянова, «В обіймах імпе-

рії: Російська і українська літератури новітньої доби» (2004) М. Шкандрія, «Українська етнологія» (2004) Б. Савчука.

Виходячи з концептуальних суджень видатних мислителів і просвітників XVIII–XIX ст. (М. Костомарова, Г. Сковороди, І. Франка, Т. Шевченка), істориків (Г. Касьянов, В. Липинський), психологів (Я. Ярема), культурологів (Д. Чижевський), етнопсихологів (О. Кульчицький, Б. Савчук, М. Шкандрій, В. Янів) та зарубіжних філософів (Е. Сміт) сучасної доби, стає зрозумілим значення терміна «національний», яке трактувалося ними як усвідомлення власної приналежності до певної спільноти, розташованої на історично сформованій спільній території, головним об'єднуючим ланцюгом якої постала спільна історична пам'ять у сфері культурної спадщини, способах мислення та світосприйняття. Отже, беззаперечним виявився той факт, що основу для формування національної ідентичності склало національне підсвідоме, закодоване в психіці людини, здатної під час спогадів, сновидінь, гіпнотичних станів, марень та забуття відтворити ірраціональну дійсність під впливом підсвідомих імпульсів з метою пізнання національного культурного світу того чи того етносу.

Занурення О. Олеся в історичну пам'ять свого народу репрезентує його драматична поема «Над Дніпром», яка розглядається нами в ірраціональній площині буття героя, що уможливлює встановлення відповідного зв'язку між національною підсвідомістю та героїчним минулим нації, відображеним драматургом на рівні психічної організації. Історія козацьких часів, як ми бачимо, закарбована в глибині «нижньої свідомості» головного героя поеми – Андрія, що активізує із «еруптивною» силою його спроможність на рівні сну спрогнозувати бажаний вектор майбутнього гіпотетичного розвитку суспільства. Ступінь його заглибленості у прапам'ять про ті далекі часи увиразнює в сфері підсвідомості воскресіння козаків, як пробудників метафізичної енергії, що постали символом захисту та одвічної боротьби за незалежність, існують поза часовим виміром і прокладають місток у світ, відмінний від зовнішнього, в якому Україна зображена в ірраціональній площині державного протистояння, зумовленого розчаруваннями в існуючій дійсності.

Образ козацтва став своєрідним народним культом, що вселяв пересічним мешканцям натхнення та духовну незламність на шляху до національного визволення. У зв'язку з цим виникає запитання: «Чому у головного героя «Над Дніпром» у сновидійному стані поступово в розгорнутих у підсвідомості драматичних подіях «еруптивно» ввижаються козацькі часи, ніби він стає співучасником подій?» На нашу думку, це відбувається тому, що виникнення архетипних та водночас реальних образів-козаків, ототожнених з доблесними лицарями, зумовлене внутрішніми потребами героя звернутися по їх допомогу в реальному житті.

Відображаючи історію часів козацької доби, О. Олесь намагався відтворити тим самим духовну релігійну і культурну традицію, що панувала в Україні. На той час Запорізька Січ становила праобраз Української держави, яка сповідувала ідеї демократії та волелюбності. Віра в непереможність українських козаків не тільки додавала їм моральних і фізичних сил, а й сприяла зміцненню бойового, волелюбного духу. Воскресіння героїв в особах козаків, одягнутих у «блакитні та зелені убрання», і козацького воєводи Дніпра «з чуприною» та «довгими вусами» дало змогу О. Олесю створити візійну картину пробудження і вставання мертвих з водного простору, ототожненого з архетипом могили. У зв'язку з цим мотив шляху лицарів із потойбіччя трактується митцем як символ звільнення людей від страждань за допомогою рятівної віри в їх непереможність.

Архетип могили фігурує в поемі як символ замкнутості людини в тісному задушливому світі неволі й тюрми, який увійшов у національну підсвідомість, модифікуючись в образ смерті. В інтерпретації драматурга, вихід з могили славетних лицарів-козаків випромінює сакральне світло, здатне визволити душу народу, убезпечити від втрати національної та духовної єдності і, водночас, відновити на підсвідомому рівні з «еруптивною» силою глибинне почуття історизму, закоріненого в людській психіці. Безсумнівно, саме образотворчі символи української ментальності є домінуючими в художньому просторі О. Олеся. В драматичній поемі «Над Дніпром», козацтво, що є символом минулого, створює відповідну атмосферу героїчності та подвигу, що протягом сновидійного стану у сфері «нижньої підсвідомості» головного героя уможливлює існування української ідеальної спільності як проекції майбутнього. Зображення історичних осіб у поемі є яскравим прикладом того, що О. Олесь на тлі українського культурного процесу репрезентував свою

«запорозьку затятість» та екстраполював свій талант на ментальність української нації.

Український драматург в образах козаків і воєводи Дніпра змалював ті духовні якості характеру (висока людяність, глибоке співпереживання), що були притаманні всьому козацькому роду в боротьбі за загальнонародну справу, за самостійність України. Для усвідомлення себе як особистості та самобутності своєї нації головному герою, який став у драматичній поемі О. Олеся уособленням українського суспільства, необхідно було співвіднести себе з козацьким родом як національним символом і відчути спорідненість з ним як із символічним цілим. У сновидінні козаки в жупанах представлені з їх необхідними атрибутами, що уособлюють силу (шаблі, мечі, гармати) і є втіленням ідеї самоцінності, самоусвідомлення і патріотичного обов'язку перед народом. Тому необхідно підкреслити, що однією з важливих функцій козацтва в Андрієвому сні була функція захисна, яка переросла в образ деміурга, здатного встановити лад всупереч панучому хаосу. В інтерпретації митця козацтво виступило в ролі духовного провідника в настанові свого народу на шлях до національно-духовного відродження країни.

Особливу войовничу атмосферу минулого О. Олесь передає за допомогою мілітаризованої лексики («кайдани», «списи», «шаблі», «ланцюги»), що передбачає відтворення думок і почуттів, якими було пройняте козацтво в боротьбі проти «ворогів-катів». За допомогою окличної лексики («вставайте», «виймайте», «синійте», «співайте», «рвіть», «ріжте») старий козак Дніпро намагається розбудити войовничий лицарський дух. Помітним виявляється той факт, що драматург ніби вводить у драматичну поему «Над Дніпром» своєрідний модус смерті в ірраціональну площину «нижньої свідомості» героя, яка передбачає на рівні самотрансцендентування його ілюзорну втечу від буденної української реальності.

Природа у О. Олеся постає одухотвореною субстанцією, і тому цілком зрозумілим стає те, що вона віддзеркалює складний світ України, поглинений жалобою матерів за своїми «синочками-козаченьками» та персоніфікованими жіночими постатями-русалками – етнічним символом української демонології. Їх драматичне світовідчуття сприяє концептуальному осмисленню універсального символу дівчина – мати – земля, що набуває узагальнено-символічного значення, в якому архетип землі представлений у підземній проекції, ототожненій з могилою. В цьому випадку земля віддзеркалюється у метонімічній іпостасі – поля, усіяного «тілами козацькими», серед яких «блукають» дівчата та божевільні матері, сповнені передчуттям невідворотної загибелі своїх коханих і «синочків-порадничків». Просторовий континуум поля увиразнює мотив колективності оборони держави, постаючи центральним місцем поховання козаків. У зв'язку з цим Олесеві образи жінок «у чорних убраннях», русалок-ворожок та звичайних русалок розкриваються за допомогою словотворів з відтінком тотальної негативізації («мертвий зір», «від сліз сохнуть-висихати», «білеє тіло», «серденько зомліло», «одкинулася головонька»), що допомагають відчути нерозривний зв'язок не тільки з архетипом смерті, а й глибше пізнати українське людське єство, осягнути його підсвідоме в залежності від рокових обставин, за яким простежується темне начало. В інтерпретації О. Олеся українська ідентичність ототожнюється зі сферою Танатосу, яка, в свою чергу, асоціюється з хаосом, породженим насамперед реальною дійсністю. Потрапляючи у вирій ілюзорного світу, завдяки грі уяви, що з вибуховою силою поглинає сферу нижньої підсвідомості, головний герой драматичної поеми «Над Дніпром» намагається втекти від сірої буденщини, згадуючи при цьому козацькі походи славетних лицарів.

Оскільки історичні рефлексії в уяві Андрія спричинили одночасно його своєрідну втечу від дійсності, тоді зрозумілим стає факт появи образу величного «сивого» діда Дніпра («з розплющеними очима», «зі зморщеним чолом»), який активізує в Андрійкових візіях-снах появу злагодженого і гармонійного світу, символізуючи при цьому досягнення в його підсвідомості бажаної особистісної свободи та можливості на повернення втраченого щастя.

В уяві героя історичний розвиток української держави, що увібрала в собі ідею колективної жертовності, відбиває всепоглинаючий біль та скорботу, сприяючи формуванню О. Олесем духовно-культурного континуума в драматичній поемі «Над Дніпром», породженого людським світом і світом демонічних істот.

Використані українським драматургом народні пісні стають синтезуючим началом на шляху національної консолідації. З давніх часів український народ відзначався своєю співучістю і музикальними здібностями при грі на кобзі. Це й підтверджується з пісні старого кобзаря, що ототожнювався з солов'єм, який при зустрічі з воєводою Дніпром намагався розвіяти

печальну думу козацтву, вдихаючи при цьому в них почуття наснаги та віри.

У свою чергу, виконання козаком Дніпром пісні-заклику «До бою, до бою» стало своєрідною магічною формою впливу на підсвідомість козаків, що виступали гарантом захисту своєї Батьківщини. Урочистість, емоційність та індивідуальна неповторність поетичного таланту воєводи поглиблює його переживання і стурбованість за драматичне становище України.

Під час сновидійного стану головного героя його уявлюване «Я», що існувало як ірраціональна іпостась, постало невід'ємною складовою національної самоідентичності. У зв'язку з цим у драматичній поемі «Над Дніпром» засобам вираження національного підсвідомого притаманні риси хтонічного характеру, що, в інтерпретації О. Олеся, уможливлює його трансформацію в непереможну, життєдайну силу, здатну подолати у стані боротьби супротивників-ворогів, відмежованих від національно-культурної традиції.

При розгляді драматичної поеми «Над Дніпром» беззаперечним виявляється той факт, що О. Олесь, знаходячись під впливом української культурно-мистецької ідеології, звернувся до проблеми ментальності народу в єдності її з історичною долею нації. У цьому випадку стан антифактивності головного героя став проекцією віддзеркалення особистих Олесевих візій, змодельованих з «еруптивною» силою сферою «нижньої підсвідомості», яка дала змогу українському митцеві повернутися в минуле за добу козацтва тоді, коли ілюзія оберненого часу в його свідомості сприймалася як реальність та породжувала, вживаючи термінологію К. Юнга, архетипні переживання.

У драматичній поемі «Над Дніпром» уявлювана картина воскресіння славетних лицарів-козаків стала виявом підсвідомих варіацій самого О. Олеся, яка, з одного боку, передбачала «націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини», а з іншого – «тотальну мобілізацію всіх її духовних, матеріальних, моральних, соціальних, культурних і політичних ресурсів» [1, 101]. У зв'язку з цим, сон головного героя водночас розкрив не тільки душевний стан українського драматурга, який важко переживав духовну деградацію суспільства, а й постав індивідуальним досвідом архетипних форм колективного підсвідомого.

Звернення О. Олеся до коріння, пов'язаного з козацькою добою, засвідчило його прагнення подолати зініційоване суспільством національне безвір'я, що гранично вплинуло на нього, посиливши відчуття тривоги й туги і спровокувавши, в свою чергу, підняття з глибин його підсвідомості архетипний образ козацтва, який визначив собою невід'ємну складову колективного підсвідомого.

На тлі культурно-історичної доби висвітлений О. Олесем у поемі образ козацтва втілив архетип національного підсвідомого, який існував в уяві митця як архаїчне переживання, що стало виразом усвідомлених ним національно-культурних традицій минувшини. Фантазія, яка передбачала синтезування «несумісних вимог об'єктів та суб'єктів, екстраверсії та інтроверсії» [10, 77] і виступила психологічним асоціативом, що співвідносилася з власним драматичним світовідчуттям, стала яскравим вираженням його національних підсвідомих інтенцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Євген Маланюк. – Львів: «Світ», 2005. – 495, [1] с. – (Ad fontes – До джерел).

2. Олесь О. Твори: в 2 т. / Олександр Олесь; [упоряд., авт. приміт. Р. П. Радишевський]. – К.: «Дніпро», 1990. – Т.2: Драматичні твори. Проза. Переклади. – 1990. – 682, [6] с.

3. Олійник О. Феномен символізму в системі українського модерну / Оксана Олійник // «Слово і час». – 1998. – № 6. – С. 63–68.

4. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко; [передм. М. Зубрицької]. – К.: «Основи», 2002. – 679 с.

5. Поліщук Я. Казімеж Пшерва-Тетмаєр: відлуння в українській літературі / Я. Поліщук // «Варшавські українознавчі записки». – 2002. – Вип. 13–14. – С. 347-348.

6. Символисты о символизме // Поэзия французского символизма. Лотреамон. Песни Мальдорора / [под ред. Г. К. Косикова] – М.: МГУ, 1993. – С. 423–459.

7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – [2-ге вид.]. – Мюнхен: Український вільний університет, 1983. – 175, [1] с.

8. Шумило М. М. Злотна нитка співця / Микита Михейович Шумило // Силуети: Ст., спогади, щоденник. записи / [упоряд. Н.М.Шумило]. – К.: «Рад. письменник», 1990. – С. 91–116.

9. Щурат В. Французький декандентизм в польській і великоруській літературі / В. Щурат // «Зоря». – 1896. – Ч. 9. – С. 179–180.

10. Юнг К. Г. Психологические типы / Карл Густав Юнг. – Минск: «Попурри», 1998. – 656 с.

УДК 82-6:94(477+438)

Іванна КОТЯШ
Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені акад. Степана Дем'янчука

УКРАЇНСЬКА ТА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІЯ ЕПІСТОЛЯРІЮ

У статті розглянуто епістолярний жанр в українській та польській науковій думці, його теоретичне осмислення та літературну практику. Висвітлено історію становлення та розвитку епістолярію у літературознавстві.

Ключові слова: *епістолярій, епістолографія, автор, адресат, лист, кореспонденція.*

An epistolary genre in the Ukrainian and Polish scientific, theoretical comprehension and literary practice is examined in the article. History of becoming and development of epistolary genre is reflected in literary criticism.

Key words*: epistolary genre, author, addressee, letter, correspondence.*

Artykuł poświęcony jest epistolografii w ukraińskiej i polskiej nauce, jej teoretycznej interpretacji i praktyce literackiej. Naświetlono historię kształtowania się i rozwoju epistolografii w literaturoznawstwie.

Słowa kluczowe*: epistolografia, autor, adresat, list, korespondencja.*

Останнім часом епістолярна література користується великою популярністю, що зумовлено намаганням сучасного читача дізнатися якомога більше інформації з першоджерел. Саме вони – листи, щоденники, автобіографії, мемуари – можуть переконати читача в тому, що події, про які розповідається, дійсно відбулися в певній конкретній ситуації в певний конкретний час. «Жодні спогади сучасників, жоден музей не здатний так відтворити атмосферу, в якій жив і працював письменник, як це може зробити його листування» [7, 5]. Адже саме в листах перед нами розкриваються таємниці особистого життя письменника, деталізуються автобіографічні аспекти, поглиблюються знання про епоху, в якій жив митець, про взаємини між літературними й громадськими діячами, перебіг суспільних подій, рух естетичної думки.

Лист, з одного боку, є явищем життя, спонтанним виявом думки, людських почуттів і реакцій, звернений до конкретного адресата. З іншого боку, з плином часу лист набуває іншого звучання, багатозначності, чинник суб'єктивності відходить на другий план, і лист починає самостійне життя, виступаючи свідком минулих подій, даючи можливість читачеві доторкнутися до історичної реальності, глибше усвідомити її, відчути себе ніби співучасником тих подій.

Питання про епістолярій цікавило дослідників протягом багатьох століть, тому лист у своєму розвитку пройшов великий шлях до становлення як окремий літературний жанр. Його витоки сягають часів античності (листи Епікура, Цицерона, Плінія Молодшого, Катона, Сенеки тощо). Саме за часів Цицерона лист стає самостійним видом словесності. Вперше теоретичні засади жанру листа були наведені в трактаті «Про стиль» анонімного автора. Дослідник називає дві основні ознаки епістолярного стилю – вишуканість і стислість. На його думку, «лист має бути докладним, але не перетворюватися на цілий твір» [10, 8].

Уже в часи античності давні ритори запроваджували правила листування і зразки листів, навчали мистецтва складання листа, наголошуючи на відмінності епістолярної і літературно-художньої творчості.

Упродовж століть сформувалася канонічна структура листа, яка передбачала: привітання, домагання прихильності, розповідь, прохання, закінчення-прощання. Кожен лист повинен був містити хоча б два з названих компонентів, включаючи обов'язкові змістові формули. З часом з'явилося спеціальне позначення P. S. (post scriptum – після написаного), що означало необхідність суттєвої дописки прощальної формули.

В українській літературі зародження епістолярію сягає часів Київської Русі, в якому чітко простежуються сліди впливу античності. Першими зразками епістолярію були князівські грамоти, панегірики, а також відомий твір «Повчання Володимира Мономаха», в якому ми прослідковуємо риси публіцистичності, адже він адресувався не тільки конкретному кореспондентові, а й широкому колу читачів. У добу Литовської Русі активно вводилося у листи кліше князівських грамот, називався титул, ім'я адресата.

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. епістолографія розквітає у зв'язку з появою полемічної літератури. Це була

епоха відкритого, стилізованого листа. Дослідник мемуарного жанру Л.Я.Гаранін наголошував на тому, що саме історичні й соціальні умови XVII століття та бурхливий розвиток самосвідомості народу були передумовами зародження нової літератури, нових жанрів (послання, вигадане цікаве листування, пародії на ділові документи, судові процеси, дорожники, лікувальники, драматичні твори, історико-фантастичні, пригодницькі повісті, наслідування фольклору), серед яких і мемуарна література [2, 51].

В епоху бароко лист повернувся до звичайної форми – «закритих листів». Певний розвиток епістолярного жанру був помітним і в середньовіччі, хоча передусім це було відкрите листування державних і церковних діячів. У національній літературі стали класикою послання Івана Вишенського, Григорія Сковороди, у формі листів передмови й післямови до своїх книг Г.Смотрицького, К.Саковича, П.Могили тощо. Серед них найпромовистішими є любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни.

Починаючи з XVIII століття, можна впевнено простежити формування епістолярного жанру в різних аспектах. Провідний український дослідник Ф. Прокопович плідно працював у жанрі епістолярію, тому визначив мету листа, його призначення та правила складання: «Лист – це розмова відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу... Завдання листа... в тому, щоб повідомити відсутніх про те, що важливо їм знати про вас чи про них самих» [13, 354–355]. Крім цього у трактаті «Про риторичне мистецтво» дослідник наводить правила епістолярної творчості та викладає загальні правила оформлення й написання листів.

Уже в другій половині XVIII століття лист займає вагоме місце серед літературних жанрів. Слово «лист» уживається у назвах творів, які жанрово є статтею («Листи про вивчення природи» О. Герцена), маємо приклади написаних у формі листа філософських трактатів («Лист про сліпих у напучення зрячих» Д. Дідро), нарисів («Листи російського мандрівника» М. Карамзіна), поетичних творів («Лист про користь скла» М. Ломоносова) тощо.

З XIX століття лист набуває все більшого поширення. Особливої популярності набувають письменницькі листи, що відображають життєвий досвід своїх авторів, їхній світогляд, естетичні уподобання та політичні погляди. Серед епістолярної спадщини цього періоду безцінними залишаються листи Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, Лесі України, Є. Маланюка, В Стуса та ін.

З XX століття починається ґрунтовне дослідження епістолярію. Аналізом листів та епістолярної спадщини письменників займалися і займаються науковці України (М.Бахтін, В.Гладкий, В.Брюгген, М.Гудзій, Р.Доценко, В. вятовець, Ж.Ляхова, С.Скварчинська, В.Дудко, М.Назарук, М.Коцюбинська, Л.Вашків) та діаспори (В.Міяковський, Д.Нитченко, Ю.Шерех) та інші. У XX столітті починається ґрунтовне дослідження епістолярію. Увага до епістолярної творчості зростає з боку представників найрізноманітніших галузей науки – філософії (Л. Гуслякова, П. Клакін, М. Коган), історії (В. Сметанін, Ю. Шаповал та ін.), лінгвістики (Т. Зоріна, В. Передрієнко, К. Ленець, М. Пилинський та ін.), психолінгвістики (Ю. Лотман, Т. Дрідзе), культурології (А. Крат, М. Коцюбинська та ін.), народознавства (М. Дмитренко, П. Ротач та ін.), педагогіки (Є. Пасічник, О. Губко та ін.), психології (Г. Костюк та ін.).

Значний внесок у розвиток теорії епістолярію зробила польська дослідниця С. Скварчинська. Її «Теорія листа» [18] базувалася на глибокому аналізі наукових праць про лист, починаючи від стародавніх часів і закінчуючи початком XX ст.: праця займає особливе місце у творенні сучасної теорії жанру. Саме з її оригінальної концепції бере початок ціла польська генологічна школа. Обраний вченою підхід виявився плідним і вплинув на виникнення цілісної генологічної концепції, яку Б. Вітош оцінила як «широку багатоаспектну концепцію, яка містить складну з точки зору еволюції генологічну систему, остаточно сформовану протягом багаторічних досліджень» [23, 21].

Стефанія Скварчинська порушує багато важливих епістологічних проблем, зокрема, відзначила своєрідну двоякість листа. Він, з одного боку, пов'язаний із повсякденним життям і є самодостатньою сутністю, а з другого – це творіння має апроксемативну сутність листа, тобто свідомо береться до уваги лише його практична сторона, яка опирається на тверду естетичну вісь і близька до літературного жанру. У межах другого підходу дослідниця виокремила чотири апроксемативні теорії листа: теорію листа-мови (промови); теорію листа-напівдіалогу; теорію листа-розмови; теорію листа-визнання. С. Скварчинська вказала також на існування „ніби-теорій", представники яких визначали лист як єдинопродукт практичних потреб.

Завдяки концепції Скварчинської до наукового обігу потрапило поняття жанрового парадоксу на позначення кардинальних протилежностей, що проявляються в реалізації жанрових зразків. Аналізуючи лист як яскравий приклад жанрового парадоксу, вчена виявила його одночасну приналежність до літератури і текстів практичного застосування, діалогічність і монологічність реалізації, задуману ефемерність і безумовну документальність, індивідуалізм і конвенціональність, переказ змісту у розмовному стилі та ін. «Лист [...] це світ справжнього парадоксу. Парадоксальність листа полягає в тому, що, не будучи початково літературним жанром, у своїх конкретних реалізаціях лист буває зараховуваним до шедеврів світової літератури, коливається між діалогом і монологом, обслуговуючи практичні потреби, в цьому сенсі будучи первинним жанром, послуговується письмовою, а отже, певною мірою вторинною, формою мови» [19, 178-179].

Як літературна форма цей жанр виявився надзвичайно функціональним, оскільки він дав початок багатьом іншим формам та літературним жанрам. Це такі як: поетичний лист (жанр розвинувся та набув популярності в античності, був також присутнім і у XIX та у XX ст.), лист як риторично-публіцистичний жанр (листи Цицерона), роман у листах (надзвичайно популярний у XVIII ст., та не забутий сучасними авторами, наприклад «Поштові варіації» (1972) Казимєжа Брандиса), прозовий епічний жанр – своєрідний вид новели (виникли у XIX ст., наприклад, «Листи з подорожі до Америки» або «Листи з Африки» Г. Сенкевича; пізніше цей жанр трансформувався у репортаж, який часто також буває стилізованим на зразок листа), популярний у XIX та XX ст. вид мемуаристики – «Кореспонденція з …. » або ж «Від нашого постійного кореспондента».

Аналізуючи загальний стан досліджень у польській науці, Й. Штахельська пише: «Епістолярій не є в польській мові словом порожнім, особливо стосовно XIX ст. і може першої половини XX-го. Немає також іншої роботи так абсолютно необхідної в дослідженні мистецтва написання листів, як книжка Стефанії Скварчинської, … а пізніше статті та дослідження Тшинадловського, Буркота, Мачєєвського, Цисевського, Чермінської та інших. Отже, на польському ґрунті сформульовано певні підстави теорії листа, незважаючи на відсутність нових, комплектних розробок, що послуговувалися б сучаснішою методологією» [21, 7].

При докладному дослідженні епістології думки науковців різняться і щодо самого визначення поняття «лист». Дослідниця С. Дмітрієва зазначає: «Лист – письмове особисте звернення автора кореспонденції до конкретної особи (чи багатьох осіб), створене за допомогою типових епістолярних елементів, яке передбачає відповідь адресата» [4, 153]. За твердженням І. Григор'євої, це «документ, за допомогою якого спілкуються між собою дві приватні особи – кореспондент і адресат» [3, 172]. Інший дослідник наполягає на тому, що листування – «джерела особистого походження, що мають конкретного індивідуального адресата і містять різноманітну інформацію» [11, 214]. В. Сметанін відокремлює «лист» від інших видів документальних джерел і вказує на те, що «лист – це письмове повідомлення автора адресату, побудоване на основі типологічної архітектоніки певного часу» [14, 214].

У процесі дослідження приватної кореспонденції виникає також питання, чи є лист літературним жанром. Дослідник епістолярію П. Бухаркін зазначає: «Лист – не літературний жанр, він явище побуту». У ньому відсутня художня образність, а якщо й з'являється, то лише спорадично. «Лист, який був документом, стає літературним фактом», – висловлює свою думку Ю. Тинянов. А. М. Томашевський зазначає, що «лист може бути літературним твором, а може й не бути» [1, 75].

Щодо питання співвіднесення листа до художньої літератури варто зазначити, що однією з характерних ознак останньої є елемент фікції, вигадки. У випадку з листом ступінь достовірності, відповідності реальності не є такими важливими, оскільки лист не втрачає власних літературних рис навіть у тому випадку, коли автор пише чисту правду. Інша справа, що фікція у листі може обмежуватися сферою стилізації. Але, з іншого боку, усі ці обставини функціонування листа як жанру не виключають можливості трактування його й у іншому аспекті – документальному, як це найчастіше роблять дослідники історії літератури. Думку про літературність листів висловлював у своїй праці Ян Тшинадловський, який наголошував на використанні авторами різноманітних художніх засобів під час написання листа. У іншій своїй статті Я.Тшинадловський стверджує, що структура листа тісно пов'язана зі структурою мови. Так, наприклад, мова має комунікативний

характер (а лист є видом комунікації, передачі інформації), функціональний (інформації, уміщеній у листі, як правило, притаманна експресивність та функціональне спрямування), суспільний (існування листа зумовлене існуванням хоча б одного автора та одного адресата – реального, потенційного, або уявного) [22, 79].

На підставі таких тверджень Януш Мачєвскі у своїй статті розглядає лист у контексті літератури. «Саме літератури, а не лише письменства, оскільки у матеріалі листа завжди присутній певний потенціал. Якщо буде дотримано відповідних умов, кожен лист може стати літературою у прямому значенні цього слова» [17, 213].

Ян Тшинадловський пропонував розглядати кожний лист у рамках кореспонденції: «… у теоретичних дослідженнях даного жанру необхідно також брати до уваги його соціологічний аспект. Адже «лист» як відокремлене письменницьке явище мусить трактуватися у значно ширшому контексті, ніж сама його конструкція. Контекстом цим, по суті, є дві площини: по-перше – не-письменницька ситуація, у процесі якої створюється лист, по-друге – функціонування листа серед інших листів, які є його причиною або наслідком, зважаючи на що його варто розглядати у межах так званої кореспонденції» [22, 81].

Щодо місця листа серед інших літературних форм, то більшість польських дослідників, теоретиків розташовують його на межі «практичної літератури» (наприклад, Стефанія Скварчинська). Своєї практичності лист не втрачає навіть після публікації, коли його починають читати особи, яким він не був адресований. Вони розуміють і пам'ятають про первинне призначення тексту даного типу і це розуміння відповідним чином впливає на сприйняття. Хоча читачі свідомо можуть «забути» про специфіку жанру, сприймаючи таким чином лист чи довші за обсягом кореспонденційні блоки у ролі «чистої» літератури.

На відміну від польського літературознавства в українському збереглася традиція розглядати лише один з аспектів листа. Так, дослідник Є. Прохоров зазначав, що поняття «лист» не має чітких і суворих жанрових регламентацій. Сучасна дослідниця Т. Зоріна, навпаки, пропонує виокремлювати поняття «лист» завдяки наявності певних ознак. Т. Міллер [10, 23] і Т. Попова [12, 215] розглядають лист як складову ланку ланцюга епістолярної ситуації у листуванні двох осіб.

У сучасній філології існують три основні підходи до розуміння листа: прибічники першого (Л. Щерба, Г. Винокур, Л. Кецба та ін.) тлумачать його як різновид певного функціонального стилю; другий (І. Гальперін, А. Акішина, Т. Зоріна та ін.) бере початок від концепції мовленнєвих жанрів М. Бахтіна; представники третього (О. Цицаріна, О. Москальська, Н. Бєлунова та ін.) вважають його різновидом типу (жанру, сорту) тексту.

Теоретичні засади сучасної епістолографії як науки узагальнили у своїх працях українські дослідники М. Коцюбинська, В. Кузьменко та Ж. Ляхова [8]. У своїй праці М. Коцюбинська зауважує, що «листи виявляють – спонтанно, незаплановано, в чистому вигляді – справжню суть людини, зокрема людини творчої – письменника, митця. Виявляють його уподобання, його святощі, не приховуючи відтінків, внутрішніх суперечностей, набагато повніше й автентичніше, ніж інші вияви літературно-публіцистичного висловлювання...» [6, 40].

Значним науковим надбанням у дослідженні епістолярної спадщини є праця В.І. Кузьменка, у якій автор відображає теоретичні аспекти дослідження, проводить порівняльний аналіз європейських та українських епістолярних традицій, розкриває жанровий спектр українського епістолярію. На думку науковця, «Лист письменника – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби» [7, 98].

Крім вищезазначених досліджень, проблемами епістолярію в останні роки займалися А. Найрулін, Л. Курило, Л. Морозова, О. Братаніч, А. Зіновська, Г. Мазоха та інші.

Дослідниця А. Зіновська у своїй праці зосередила увагу на вивченні відкритого листування українських письменників періоду першої половини XX століття (на матеріалі відкритого листування В. Винниченка, М. Хвильового, М. Рильського, О. Довженка, Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного та інших митців) [5, 97].

Вагомий внесок у дослідження епістолярію другої половини XX століття зробила Г. С. Мазоха, яка обґрунтувала жанрову типологію листування українських письменників цього періоду як України, так і діаспори (П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, Б. Антоненка-

Давидовича, І. Багряного, О. Гончара, В. Барки, У. Самчука, Д. Нитченка, В. Вовк, В. Безпалого, В. Дрозда, І. Світличного, В. Симоненка, В. Стуса, Гр. Тютюнника), а також дослідила листування як цілісний текст. Як зазначає авторка, «Лист є результатом людського спілкування, і в більшості випадків він спрямований на «розкриття» особистостей автора й адресата, їх позицій, поглядів» [9, 107].

Розглядаючи епістолярій, ми без сумніву можемо говорити, що листування письменників є цінним документом кожної епохи, який допомагає розкрити внутрішній світ митців, їхні прагнення та плани.

На думку І. Франка, «епістолярна спадщина письменників – важливе джерело дослідження історико-літературного процесу в цілому, оскільки завдяки листуванню автора з сучасниками можна з'ясувати не лише проблеми самобутності його таланту, а й поставити того чи того художника слова в контекст його літературної доби, віднести до конкретного мистецького угрупування, літературного напрямку чи стилю» [15, 316].

Відомий український критик В.Брюгген у статті „Епістолярний етюд" говорить про неоціненне значення листів, які не повинні зникати безслідно: «... Без листів література неповна..., серйозного письменника уявити без листів неможливо. Адже лист – то розкутість душі й фантазії, негайний відгук на емоційний стрес, вияв творчої сили, вільне безцензурне слово, безкорислива відданість літературі... І завжди – чітко орієнтоване слово, адже листи пишуться не про щось, а – комусь...» [16].

І хоча в останні роки нашого століття все більшої популярності набувають інтернет-мережа та засоби аудіовізуального зв'язку, жанр епістолярію продовжує розвиватися, стає об'єктом численних досліджень. Адже листи – це вся спадщина від минулого до сучасності, це той благодатний матеріал, вивчаючи й аналізуючи який, можна простежити не тільки життєвий шлях певної людини, а й її особисті якості, уподобання, переживання, найтонші рухи душі, народження і життя думки, ставлення до інших людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бухаркин П.Е. К вопросу о генезисе жанра эпистолярного «путешествия» в русской литературе второй половины XVIII века // Художественно-документальная литература (история и теория). – Иваново: Ивановский государственнный университет, 1984. – С. 112–117.
2. Гаранин Л. Мемуарный жанр советской литературы: Историко-теоретический очерк. – Минск: Наука и техника, 1986. – 223 с.
3. Григорьева И.Н. Гуманистическое письмо (по эпистолярному наследии Э. Роттердамского) // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии: материалы к Всероссийской конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Вологда: Русь, 1995. – С. 172–174.
4. Дмитриева В.В. Традиции немецкого позитивизма и издание наследия немецкой классики // Вестник Московского университета. Сер.9. Филология. Вып.6. – М.: Московский государственный университет, 1998. – С. 152–155.
5. Зіновська А.М. Жанрово-стильові особливості відкритого листування письменників // Вісник Київського славістичного університету. Серія «Філологія». – 2005. – Вип. 22. – С. 96–99.
6. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і література. Харківська правозахисна група, 2001. – 300 с.
7. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20-50-х років XX ст. – К.: НАН України, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 1998. – 305 с.
8. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини // «Слово і час». – 2006. – №6. – С. 70–81.
9. Мазоха Г. Письменницький епістолярій як теоретико-літературна проблема // «Київська старовина». – 2004. – №1. – С.105–110.
10. Миллер Т.А. Античные теории эпистолярного стиля // Античная эпистолография. – М.: Наука, 1967. – С. 5–25.
11. Морозова Л.І. Про вивчення теоретико-літературних засад епістолярного жанру // Матеріали міжвузівської наукової конференції молодих учених «Актуальні дослідження іноземних мов і літератур» 13-14 лютого 2003 р. – Донецьк: Донецький національний університет, 2003. – С. 213–215.
12. Попова Т.В. Византийская эпистолография // Византийская литература. – М.: Наука, 1974. – С. 181–230.
13. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори. В 3 т. Т.1. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 354–366.
14. Сметанин В.А. Из истории эпистолографии // Вопросы истории. – М.: Правда, 1971. – №1. – С. 212–216.
15. Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 49. – С.462.
16. Брюгген В. Епістолярний етюд // Літературна Україна. – 1995, 17 серпня.

17. Maciejewski J. List jako forma literacka // , Sztuka pisania. O liście polskim w wieku XIX, red. J. Sztachelska. – Białystok, 2000. – S. 211-218.

18. Skwarczyńska S. Teoria listu. – Lwów, 1937; wznowienie: Białystok, 2006.

19. Skwarczyńska S. Pomiędzy historią a teorią literatury. – Warszawa, 1975.

20. Skwarczyńska S. Wstęp do nauki o literaturze. – T. 3. – Warszawa, 1965.

21. Sztachelska J. Zamiast wstępu // Sztuka pisania. O liście polskim w wieku XIXJ, red. Sztachelska, E. Dąbrowicz. – Białystok, 2000. – S. 7-9.

22. Trzynadlowski J. List i pamiętnik. Dwie formy wypowiedzi osobistej // „Pamiętnikarstowo polskie". – 1975. – Nr 1-4. – S. 79-87.

23. Witosz B. Genologia lingwistyczna. – Katowice, 2005.

УДК 398 (438):821.111Дж.Конрад

Anna BRZOZOWSKA-KRAJKA
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, w Lublinie

DIALOG Z POLSKIM ROMANTYCZNYM MITEM SŁOWIAŃSZCZYZNY: CONRADOWSKI CASUS AKTYWNEJ INTERTEKSTUALNOŚCI[1]

Artykuł dotyczy „rozmowy tekstów": „Amy Foster" Josepha Conrada i „Karpackich górali" Józefa Korzeniowskiego, a tym samym intertekstualnej gry, z obszarem bazowym – polską romantyczną mitologizacją słowiańszczyzny. Analiza relacji między tekstem zapożyczającym a tekstem-wzorcem prowadzi do określenia specyfiki aktywnej intertekstualności J. Conrada, do wyeksponowania cech jego mitologii indywidualnej i narodowej poprzez produktywność bądź nieproduktywność wybranych kodów semiotyczno-kulturowych (aspekt „duszy słowiańskiej"/ducha charakteru narodowego, antynomia wolność/zniewolenie, mitologizacja a realizm w kreacji rysunku psychologicznego bohatera).

***Słowa kluczowe**: intertekstualność aktywna, polski romantyczny mit słowiańszczyzny, stylizacja obyczajowa, folkloryzacja.*

У статті йдеться про „діалог текстів" – „Емі Фостер" Джозефа Конрада і „Карпатських верховинців" Юзефа Коженьовського – тобто про інтертекстуальну гру на базі польської романтичної міфологізації слов'янського світу. Аналіз зв'язку поміж текстом, що запозичає, та текстом-зразком веде до визначення специфіки активної інтертекстуальності Дж. Конрада, до унаочнення рис його індивідуальної й національної міфології через продуктивність або непродуктивність деяких семіотично-культурних кодів (аспект „слов'янської душі" / духа національного характеру, антиномія свобода / неволя, міфологізація та реалізм у створенні психологічного портрету героя).

***Ключові слова**: активна інтертекстуальність, польський романтичний міф слов'янського світу, побутова стилізація, фольклоризація.*

This article deals with a „dialogue of texts" – of „Amy Foster" by Joseph Conrad and „Karpaccy górale" by Józef Korzeniowski. This dialogue is an intertextual game, with Polish romantic mythologization of Slavdom as its basis. The analysis of the relationship between the text-borrower and the text-model leads to defining the specific nature of J. Conrad's active intertextuality, to unveiling features of both this writer's and national mythology. Such semiotic-cultural codes as the "Slavic soul"/the national spirit, the antinomy of freedom/bondage, the mythologization and realism in psychological delineation of the protagonist – turn either productive or non-productive in this procedure.

***Key words:** active intertextuality, Polish romantic myth of Slavdom, local colour stylization, folkloric stylization of the protagonist.*

Badania intertekstualne w polskiej tradycji literaturoznawczej, jak zauważa Ryszard Nycz, „są trzecią wielką falą nowożytnej refleksji poetologicznej (po klasycznej teorii imitacji i emulacji, uprawianej od XVI do XVIII w., oraz po poromantycznej teorii wpływów i zależności, uprawianej od lat 80. XIX w. do lat 20. XX wieku), skoncentrowanej na sposobach określenia swoistości, funkcji oraz cech dzieła literackiego poprzez badanie jego powiązań z innymi tekstami (przede wszystkim literackimi), wpisanymi w dyskursywne uniwersum kultury"[25, 153]. Potrzeba tego typu refleksji badawczej służącej zarówno do określenia natury tekstu literackiego, jak i autorskich intencji wykorzystania pamięci kulturowej, wynika z palimpsestowego charakteru dzieła literackiego, które jako tekst ześrodkowujący i zamykający sens całościowy zawiera przekształcenia i przyswojenia tekstów poprzednich [11]. Ustalenia typów więzi międzytekstowych, uchwycenie w tekście literackim różnych kodów pochodzących z innych tekstów i archi-tekstów (m.in. konwencji dyskursywno-rodzajowych, kodów semiotyczno-kulturowych) stanowi tym samym jeden z istotnych tropów badań semiotycznych nad tekstem[2]. Ich efekt zależny jest od analitycznej dociekliwości oraz literackiej i kulturowej kompetencji badacza-odbiorcy [24, 12], od uwzględnienia przezeń „podwójnego (sytuacyjno-podmiotowego) uwarunkowania sposobu bycia i znaczenia tekstu" prowadzą-

1 Niniejszy tekst stanowi zmodyfikowaną wersję artykułu „Karpaccy górale" Józefa Korzeniowskiego w przestrzeni intertekstualnej „Amy Foster" Josepha Conrada, [w:] Dialog międzykulturowy w (o) literaturze polskiej, red. M. Skwara i in., Szczecin 2008, s. 123-134 oraz Korzeniowski vs. Korzeniowski, or a „Colloquy of Texts": An Instance of Active Intertextuality, tr. W. Krajka, in A Return to the Roots: Conrad, Poland and East-Central Europe, ed., introd. W. Krajka, Boulder-Lublin-New York 2004, p. 159-172

2 Por. komentarz T. Cieślikowskiej do poglądów dotyczących intertekstualności w wypowiedziach literaturoznawców i krytyków: R. Barthes'a, G. Genette'a, J. Cullera, L. Jenny, J. Kristevy [6, 90-98].

cego do wniosków dotyczących jego „tożsamości i semantycznej organizacji"[25, 161].

Z tej perspektywy intertekstualnych relacji bardzo interesującym polem do odsłaniania właściwości konotacyjnych na różnych poziomach ustrukturowania tekstu, czyli płaszczyznach wewnątrztekstowych, ale i okołotekstowych jest opowiadanie Josepha Conrada „Amy Foster", z polską tradycją romantyczną jako obszarem bazowym, składnikiem kulturowego dziedzictwa i tożsamości pisarza. Do tekstu tego z powodzeniem przystaje hermeneutyczna intencja Rolanda Barthes'a „gęstej lektury", która zakłada podmiotowo-przedmiotową całość aktualizowaną w procesie czytania [1; 2]. Jej deszyfrowanie może odbywać się na kilku poziomach, począwszy od poziomu „0", który zakłada lekturę ograniczoną do identyfikacji czystych stereotypów, a zakończywszy na poziomie najwyższym, który włącza w odbiór intertekstualną grę i prowadzi do konkretyzacji światopoglądowej pisarza[3]. Tę ostatnią strategię odbioru badawczego proponuję w niniejszym artykule.

Opowiadanie „Amy Foster" powstałe przed ponad stu laty (1901), bezpośrednio po najbardziej romantycznej powieści Conrada „Lord Jim", nieustannie prowokuje do nowych odczytań, dając niezmienne świadectwo integralnej jedności duchowej najdawniejszych przodków z ich „późnym wnukiem". Tę jedność, ale jednocześnie indywidualność conradowskiej ideologii twórczej ukażę poprzez poszukiwania „tekstu w tekście" i wszelkich relacji łączących tekst późniejszy z tekstem wcześniejszym [24, 36], przyjmując dramat Józefa Korzeniowskiego „Karpaccy górale" (1843, wydanie wileńskie) jako jeden z intertekstów, tekst-autorytet dla „Amy Foster".

Hipotezę, iż jednym ze składników conradowskiego „obrazu w głowie" dla bohatera opowiadania i jego życiowej dramaturgii mógł być właśnie dramat J. Korzeniowskiego postawiłam w artykule „Yanko Gorall: A Waxwork from the Wax Museum of Polish Romanticism" [4, 165-182]. Starałam się tam również wskazać na okoliczności biograficzne, które sprzyjałyby uwiarygodnieniu tej hipotezy. Obecne przemyślenia stanowią krok następny, prowadzący do konkretyzacji owych „klisz wyobraźni". Dzięki nim możliwe będzie określenie kierunku strategii odbioru tekstu Conrada z uwzględnieniem możliwości kultury wpisanych w dramat J. Korzeniowskiego.

Jak wynika z długiego listu Conrada do Edwarda Garnetta z 20 stycznia 1900 roku, ten polski romantyczny powieściopisarz i dramaturg, również o kresowym rodowodzie, identycznym herbie i nazwisku, choć wyrosłym z „innego pnia", nie był mu obcy [9, 174]. Zawarty w liście komentarz wartościujący twórczość autora „Karpackich górali" wynikał, jak można przypuszczać, ze znajomości literackich dokonań J. Korzeniowskiego, w tym interesującego nas dramatu. Dlatego w konstruowaniu przestrzeni intertekstualnej dla tekstu Conrada dramat ów powinien być również uwzględniony. Interpretantem – pomostem intertekstualności jest naturalnie bohater określony etnonimem „góral". Wspomnieć należy, iż jedno z najwcześniejszych, niepełne wydanie „Karpackich górali" Korzeniowskiego zamieściło polskie czasopismo „Athenaeum" pod tytułem „Góral" (Wilno 1842, 197-222). Również pierwszy polski przekład „Amy Foster" (1914) nosił tytuł wskazujący na etnonim: „Janko Góral". Już ten tytuł-hasło stanowi wypowiedź w dziele o dziele i jednocześnie wypowiedź o dziele dla czytelnika, współtworzy poetykę utworu i wskazuje na nią, a jako tekst jest przede wszystkim indeksem informującym o związkach bądź ich rodzaju – stanowi wskaźnik dialogizacji pomiędzy tymi utworami [7, 136-137].

Jednakże ukształtowanie bohatera-górala w „Amy Foster" i w „Karpackich góralach" zarówno w aspekcie cech zewnętrznych, identyfikacji etnograficznej, jak i w aspekcie cech mentalno-duchowych (cech i zalet umysłu i charakteru) oraz w aspekcie relacji z otoczeniem, już przy ogólnym oglądzie wskazuje na różny status tych postaci w autorskiej kreacji. U J. Korzeniowskiego tenże góral, bohater – Antoś Rewizorczuk jest przede wszystkim „typem", natomiast u J. Conrada zarówno „typem", jak i „charakterem" oraz „sygnaturą". I już tu zarysowuje się pierwsza właściwość intertekstualności aktywnej Conrada, mająca swe źródło w stosunku do literackiego tworzywa. Pojęcie „typu" specyficzne jest dla estetyki folkloru, choć pojawiło się również w literaturze polskiej w XIX w. jako nazwa dla postaci literackiej skupiającej w sobie powszechne rysy jakiejś zbiorowości – postać wykreowaną jako uogólnienie. Natomiast „charakter" jako kategoria literacka oznacza indywidualność i właściwości w myśleniu, mówieniu i czynieniu (nazwa zindywidualizowanej postaci literackiej). W tekście Conrada ów „typ" i „charakter", jak już zaznaczyłam, nosi ponadto cechy „sygnatury", czyli według Leslie Fiedlera, ogólnej sumy czynników indywidualizujących zawartych w utworze [10, 248-263], piętna osobowości, przez którą wyraża się mit narodowy. Stąd, wzorem romantyków (ale i neoromantyków!), sięgnięcie przez Conrada po bohatera ludowego dla zaakcentowania korzeni narodowej tradycji, archi-

3 Por. propozycje K. Kłosińskiego odnoszące się do sposobu czytania prozy realistycznej [18, 168].

wum jej pamięci, swoistego, niepowtarzalnego każdemu narodowi właściwego piętna. To w prostej linii kontynuacja romantycznego postulatu unarodowienia literatury.

Górale, którzy poprzez nieustanny kontakt z naturą nie ulegli cywilizacji, obok Krakowiaków, Mazurów i Kozaków weszli do literatury polskiej jako świadkowie narodowej przeszłości. Jak wiemy, romantyczny program literatury narodowej wyrastał z uznania dla folkloru. Dlatego najdoskonalszym prototypem dla conradowskiego bohatera mógł być właśnie „góral ze Wschodniego łańcucha Karpat" [8, 132; wszystkie cytaty z opowiadania pochodzą z tego wydania – dalej AF] jako heros narodowej mitologii. Już Hugo Kołłątaj, oświeceniowy reformator, radził naśladowcom Salomona Gessnera, by za bohaterów sielanek obierali „naszych górali" i przez znajomość ich obyczajów nadawali sielankowym pasterzom „charakter narodowy" [33, 519]. Kołłątaj podkreślał tym samym znaczenie obyczaju, a w jego ramach folkloru i stroju ludowego dla zachowania „piętna narodowości" zatartego u klas wyższych. Postulat ten znalazł odzwierciedlenie (poprzez swój realizm, choć ograniczony) w „Krakowiakach i góralach" Wojciecha Bogusławskiego (1794) i w ich jakby ciągu dalszym: w „Zababonie, czyli krakowiakach i góralach" Jana Nepomucena Kamińskiego (1816). Dlatego „Karpaccy górale" Korzeniowskiego stanowią charakterystyczny zwrot w dziejach artystycznego przedstawienia ludu w dramacie polskim, zwrot w kierunku prawdy, zwrot o dużym znaczeniu w historii literatury polskiej [15, s. XXXVII; wszystkie cytaty z dramatu pochodzą z tego wydania – dalej KG].

Tu należy wyjaśnić, iż dramatopisarstwo krajowe w okresie romantyzmu pozostawało w dużej mierze pod ciśnieniem innego kontekstu literackiego, niż wielka literatura emigracyjna (jej wyznacznikiem jest metafizyczność, interakcja między ziemskim i metafizycznym wymiarem świata). Był to nacisk powieści historycznej i obyczajowej, preferującej wartości poznawcze wobec przeszłości i teraźniejszości, ceniącej umiejętność obserwacji życia i uczestnictwo w kształtowaniu pożytecznych społecznie wzorów zachowań. I nawet jeśli był to dramat demaskatorskiego protestu i buntu – jak u Apolla Korzeniowskiego, ojca Conrada, to również wyrażał się w sferze społeczno-moralnej, „ziemskiej", nie metafizycznej. Stąd realizm „Karpackich górali". Mimo uwznioślenia bohatera – Antosia Rewizorczuka, nosi on wiele cech typowych: „prowadzi typowy dla Hucuła tryb życia nawet wtedy, gdy staje się opryszkiem [...] Jego wygląd zewnętrzny, jego obyczaje, umysłowość, uczucia, choć w przedstawieniu J. Korzeniowskiego podniesione do ideału, odpowiadają wiernie ówczesnym opisom etnograficznym"[16, 107]. Zresztą Korzeniowski poznawał te realia przede wszystkim z autopsji. Dla polskich romantyków bowiem podstawowym źródłem wiedzy o folklorze i ludzie było bezpośrednie zetknięcie się z jego życiem i tradycją. Poznawali go „z pierwszej ręki", była to też swoista „moda", lekcje w szkole żywej tradycji, bezpośrednio z terenem. Nie dziwi więc fakt, iż Korzeniowski do swego dramatu, którego tytuł brzmi jakby to była rozprawka etnograficzna, dołączył szkic informacyjny, *stricte* etnograficzny „O Hucułach". Ów szkic stanowić miał pierwotnie przedmowę do rosyjskiego przekładu „Karpackich górali", którego dokonał sam Korzeniowski prawdopodobnie w latach 1841-1845, a który nie ukazał się jednak drukiem za życia autora. Przedmowa, przetłumaczona z autografu *rosyjskiego* przez Bronisława Czarnika wraz ze wstępem i objaśnieniami, została wydana po raz pierwszy we Lwowie w r. 1899.

Jednakże ci „nasi górale", określani przez Korzeniowskiego jako „półdzikie dzieci natury" [19, 106] w znaczeniu cywilizacyjnego zacofania, nie byli ludem etnicznie polskim, choć zamieszkałym na „polskim Wschodzie". To nie byli górale tatrzańscy na przykład z „Dziennika podróży do Tatrów" czy „Sobótki" Seweryna Goszczyńskiego bądź innych pisarzy zajmujących się po literacku tym tematem – był to lud ukraiński, który w wyobraźni romantyków polskich miał również „prawo obywatelstwa" [12, 976-981; 21]. Kresowi romantycy związani pochodzeniem z ziemią ukraińską już od najmłodszych lat osłuchiwali się z mową zamieszkujących tam ukraińskich chłopów, poznawali ich obyczaje, zwyczaje, byli też zbieraczami ich pieśni, jak Wacław Zaleski, Żegota Pauli, Kazimierz W. Wójcicki, później Oskar Kolberg. I w tym przypadku zauważamy aktywną funkcję tekstu nowego („Amy Foster") wobec wcześniejszego („Karpaccy górale"). Dzięki inkrustacji folklorystycznej, folkloryzacji postaci bohatera na różnych poziomach jego charakterystyki, Conrad dokonał innej jego narodowej identyfikacji, właśnie polonizacji. Nie obdarzył go własnym głosem, lecz dzięki „językowi ciała" i „językowi duszy" mógł tym swobodniej skonstruować jego triadyczną tożsamość – typ Hucuła, górala w ogóle i Polaka [20, 131-164]. Tym samym dominantę odbioru i jego związek z intertekstem stanowi nie płaszczyzna werbalna ani syntaktyczna, lecz przede wszystkim poziom semantyczny tekstu (większych całostek) i odnosząca się do niego analiza tematyczna. Poprzez warstwę symboli prezentacyjnych wpisanych w te

dwa kody podawcze poznajemy świat przedstawiony, który tworzy drugą warstwę semantyczną utworu. Jest to przede wszystkim świat idei wskazujący na dialog z przeszłością, z romantycznym mitem słowiańszczyzny (por. w tekście „Amy Foster" sygnał identyfikujący wspólnotę, z której pochodzi bohater – „słowiańskie włościaństwo z dalszych prowincji Austrii", AF 132), wskazujący też na metrykę narodową decydującą w zasadniczej mierze o odmienności psychiki, upodobań, sferach dążeń i ideałów [32, 5-61].

Dzięki zabiegom stylizacyjnym, zwłaszcza stylizacji obyczajowej, w tekście Conrada odnajdujemy aktywność wybranych znaczeń intertekstu, a zwłaszcza aspekt „duszy słowiańskiej" (synonimiczny z „duchem charakteru narodowego"). Johann Herder, znany niemiecki pisarz i filozof historii, za kanoniczne cechy duchowego portretu Słowian dawnych i na zasadzie trwałości pierwiastka genetycznego i współczesnych, uważał „dobroć, prostotę, wesołość, muzykalność, umiłowanie prac rolniczych" [22, 386]. Do katalogu tych cnót według polskich XIX-wiecznych badaczy słowiańskiej przeszłości należałoby dołączyć otwartość, łagodność i humanitaryzm, a przede wszystkim nieograniczoną wolność jako główne dobro człowieka. Przy takiej aksjologizacji góralskiego (polskiego) etnosu ponownie zauważymy aktywną funkcję tekstu nowego („Amy Foster") wobec zapożyczającego („Karpaccy górale") – nieproduktywność wątku zbójnickiego. Hucuł jako pasterz, nie zaś hajdamaka, rozbójnik, opryszek pozwalał na tym bardziej wiarygodną polonizację, utożsamiał się z chłopem – strażnikiem skarbów duchowych narodu. Na taki jego status wskazuje m. in. nazywanie Smitha „wielmożnym panem" (AF, 131), wyraźne przypisanie bohaterowi „Amy Foster" umiejętności robót gospodarskich, wysoko oceniane przez Swaffera: „z czasem okazało się, że umiał pomagać przy orce, doić krowy, karmić byki w cielętniku, że można się nim było wyręczyć przy owcach" (AF, 140), a także jego ocena gospodarstwa Swaffera: „ziemia, na którą patrzał, wydawała mu się utrzymana starannie, niby grunta naokoło domu dziedzica" (AF, 138).

Romantyczna mitologizacja słowiańszczyzny była pretekstem dla wyeksponowania plemiennej odrębności natury Polaków, określenia narodowego charakteru Polaka-Słowianina [28, 124-125; 27, 45]. Jakże pozostaje to w zgodzie z główną ideą „Amy Foster" wyrażoną *expressis verbis* przez Conrada w liście do H.-D. Davray'a (Pent Farm 2 Avril. 1902): „Idée: difference essentielle des races" [14, 399]. To Kazimierzowi Brodzińskiemu przypisuje się jako pierwszemu stworzenie rozbudowanej, a zarazem koherentnej i sugestywnej charakterystyki odrębnej psychiki plemiennej słowiańskiej i narodowej polskiej. W traktacie „O klasyczności i romantyczności..." pisał on: „Jakże to wielkimi ofiarami naród nasz dobijał się o swoje zwyczaje i język! Jakże szanować powinien te jedyne dziedzictwa, które mu w czasie zagłady towarzyszyły!" [3, 89]. Według niego „charakter narodowy" polski określały „rolnicze krajobrazy wiejskości i rodzinnego pożycia, moralność praktycznej filozofii, namiętności nieburzliwe i skromność obyczajów" [3, 89]. Conradowski dialog z tym aspektem narodowej mitologii wydaje się być centralny nie tylko dla „Amy Foster", lecz też i innych jego „polskich" utworów mieszczących się w tej wspólnej dla nich intertekstualnej przestrzeni (należą do nich, oprócz „Lorda Jima" i „Amy Foster", także „Książę Roman" – 1910 oraz eseje polityczne: „Nota w sprawie polskiej" – 1916 i „Zbrodnia rozbiorów" – 1918). Uwypuklenie w konstrukcji bohatera tej tendencji mitologizacyjnej było naturalną konsekwencją realizmu prezentacji, romantycznego dążenia do widzenia prawdy psychologicznej o człowieku i jego życiu, rzetelności obserwacji i szczerości wyrazu. Tu również dostrzegamy conradowską intertekstualność aktywną, bowiem prawda psychologiczna bohatera Conrada jest w istocie jego indywidualną mitologią stworzoną techniką bricolage'u, w której z intertekstów, w tym z tekstu-wzorca, czyli pogłębionego rysunku psychologicznego młodego Huculа – bohatera „Karpackich górali" o cechach znamiennych dla tego etnosu, pozostało tylko „gorące umiłowanie wolności i swych rodzimych gór" [17, 42]. Wybór tej cechy inwariantnej intertekstu, o rozbudowanych konotacjach w aspekcie mitologii indywidualnej i narodowej pozwolił na tym silniejsze uwypuklenie jej wartości komunikacyjnej.

Jednakże w warstwie symboli prezentacyjnych o najwyższym stopniu jawności i najwyższej komunikatywności zarówno tekstu zapożyczającego, jak i tekstu-wzorca pozostaje przede wszystkim antynomia wolność/zniewolenie. Antynomia ta przyjęła u Conrada formę dosłownie pojmowanej kondycji więźnia – niewoli fizycznej, a przede wszystkim niewoli duchowej i w konsekwencji tragizmu postaci. Conradowska reinterpretacja romantycznego motywu więźnia wraz z transpozycją towarzyszącej mu sytuacji lirycznej wiązała się więc nie tyle z „obszarem zamkniętym" (zamknięcie w drewutni Smitha), co głównie z „obszarem pozornie otwartym" (określonym granicami angielskiej wsi). Obszar ten otwarty był bowiem tylko topograficznie nie spo-

łecznie, gdyż angielscy chłopi nigdy nie zaakceptowali „inności" rozbitka. Tym samym conradowska wizja losu bohatera w „Amy Foster" przyjmuje funkcję paraboli odsyłającej do metafory świata jako więzienia, funkcji szczególnie istotnej dla romantycznego rozumienia wolności [23, 1029]. Jej wewnątrztekstową konkretyzację odnajdujemy na poziomie syntaktycznym analizy w wariantowej repetycji frazy bezpośrednio wskazującej na duchową kondycję bohatera i co jeszcze bardziej tragiczne – powtórzoną również w projektowanej przyszłości syna. Znamienne są wrażenia dr Kennedy'ego, gdy spostrzegł rozbitka po raz pierwszy: „jego szybki oddech i połyskliwe, niespokojne czarne oczy przypominały mi dzikiego ptaka schwytanego w sidła" (AF, 136) oraz bezpośrednio przed śmiercią Janka: „z dyszącą piersią i połyskliwymi oczyma przypominał mi znowu dzikie stworzenie w sieci, ptaka schwytanego w sidła" (AF, 152). Tym „piętnem" naznaczony został syn Janka i Amy, nazywany przez matkę Johnny, „tzn. mały John", którego „wielkie, czarne oczy i spłoszony wygląd przypominały mi – jak relacjonował dr Kennedy – ptaka schwytanego w sidła, a gdy tak na niego patrzyłem, wydawało mi się, że widzę tamtego – ojca – którego morze wyrzuciło tajemniczo, aby zginął wśród najstraszniejszego nieszczęścia, samotności i rozpaczy" (AF, 153).

Jakże diametralnie różny był status bohatera *Karpackich górali* w jego macierzystej społeczności przywołany przez Martę: „kto tylko spojrzy ci w oczy, kto posłyszy Twój głos, każdy mówi: to orzeł karpacki" (KG, 28). Conradowski obraz, będący symboliczną wykładnią sentencji: „oczy zwierciadłem duszy" jak „okna oczami domu", mieści się w polu lektury reminiscencyjnej, jaką jest symboliczna stereotypizacja obrazu ptaka-Huculа, znanego przede wszystkim z wiersza romantycznego poety Karola Antoniewicza „Huculska ptaszyna" (1847). Utwór ten, adaptowany też do możliwości percepcyjnych dziecka, wielokrotnie umieszczany był w tzw. czytankach galicyjskich (wypisach szkolnych)[4].

Jednakże wersja conradowska jest wyraźnie antywzorem, z implikacją oceny moralnej angielskiej prowincji w zestawieniu z przymiotami moralnymi huculskiego ludu, który nigdy „nie łapie ptaków w sidła" [5, 64][5]. Również w tym aspekcie dostrzegamy podwójny dyskurs intertekstualności, podwójny dialog: romantyczny nurt literackiego dialogu z huculszczyzną oraz conradowski dialog z powyższą ideologią jako esencją widzenia góralszczyzny (huculszczyzny) przez polskich romantyków.

Co jednak należy podkreślić, w mitologii indywidualnej Conrada nie pojawia się zasadniczy element intertekstu i romantycznej mitologii narodowej – bunt jednostki przeciw rzeczywistości. „Karpacki orzeł" Korzeniowskiego, rycerz wolności i sprawiedliwości występuje przeciw krzywdzie i bezprawiu, wyrywa się z pęt ku wolności, co staje się przyczyną tragedii – śmierci matki, obłąkania i śmierci narzeczonej oraz jego śmierci. Conradowski „ptak schwytany w sieci" wprawdzie również motywowany jest ucieczką przed zniewoleniem (perspektywa wieloletniej służby w cesarskim wojsku, jedną z głównych przyczyn zbójowania również tatrzańskiego), ale i wolnością ekonomiczną dzięki potencjalnym pieniądzom zarobionym w Ameryce (powodem wyjazdu Janka z rodzinnej wioski był „miraż prawdziwego złota gdzieś daleko", AF, 127), nie osiąga swego celu, jest rozbitkiem, co w języku polskim metaforycznie wskazuje na stan jego chorej duszy i na człowieka, który wszystko stracił, uległ społecznej degradacji, został wyrzucony poza nawias społeczeństwa [29, 79, hasło „rozbitek"], pozostając w stanie permanentnej liminalności (klasyczny przykład Turnerowskiego schematu figury zmiany [31, 93-111]. Przypomnijmy, że jedna z pierwotnych koncepcji tytułu opowiadania Conrada brzmiała „A Castaway"[6], tzn. „Rozbitek". Conradowski bohater-rozbitek żyje z piętnem tradycji, „opętany polskością", pogodzony z losem, skazany na klęskę. Właśnie wybór bohatera ludowego reprezentatywnego dla kultury bazowej (polskiego romantyzmu) i zgodnie z zasadą realizmu prezentacji pozbawionego refleksji nad własną kulturą, pozwalał na tym bardziej pogłębioną refleksję wartościującą dotyczącą tego szczególnego „brzemienia białego człowieka" w realiach emigracji. Wybór ten, jak już zaznaczyliśmy, odpowiadał również romantycznemu postulatowi wzbogacania literatury pierwiastkiem narodowym, z akcentem na patriarchalne cnoty przodków. W konfrontacji z intertekstem pozwolił na wskazanie jeszcze innego rysu mitologii indywidualnej Conrada – ludowości intencjonalnej, nie zaś romantycznej ludowości programowej reprezentowanej przez tekst-wzorzec J. Korzeniowskiego.

4 Por. interpretację wiersza Antoniewicza zamieszczoną w monografii J. Choroszego [5, 63-65]. Publikacja ta stanowi najpełniejsze polskie opracowanie literackich zainteresowań Huculszczyzną, „fenomenu obecności karpackich górali w horyzoncie polskiej świadomości, nieporównywalnym z żadną inną grupą etniczną, nie tylko ukraińską" [5, 6].

5 Por. ludową koncepcję grzechu wynikającą z symbiozy typowej dla ludowej wizji świata i człowieka – ludowy antropokosmos, naturocentryczną koncepcję pierwotnego, nie schrystianizowanego światopoglądu ludowego [30, passim].

6 W liście J. Conrada do J. B. Pinkera, [Pent Farm] 3 June 1901 czytamy: „The short story (entitled – either „A Husband" or „A Castaway") will be ready in a week" [14, 330].

LITERATURA

1. Barthes R. Le degré zéro de l'écriture suivi de Nouveaux Essais critiques. – Paris, 1972.

2. Barthes R. S/Z, tł. M. P. Markowski, M. Gołębiewska. – Warszawa, 1993.

3. Brodziński K. Pisma estetyczno-krytyczne, oprac. A. Łucki. – T.1. – Warszawa, 1934.

4. Brzozowska-Krajka A. Yanko Goorall: A Waxwork from the Wax Museum of Polish Romanticism // Joseph Conrad: East European, Polish and Worldwide, ed., introd. W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 1999.

5. Choroszy J. Huculszczyzna w literaturze polskiej. – Wrocław, 1981.

6. Cieślikowska T. Z problemów intertekstualności // tejże, W kręgu genologii, intertekstualności, teorii sugestii. – Warszawa, 1995.

7 Cieślikowska T. Implikacje literackie we współczesnych utworach narracyjnych // tejże, W kręgu genologii intertekstualności, teorii sugestii. – Warszawa, 1995.

8. Conrad J. Amy Foster, tł. A. Zagórska // tegoż, Dzieła. – T. 7. – Tajfun i inne opowiadania, tł. H. Caroll-Najder, A. Zagórska. – Warszawa, 1974.

9. Conrad J. Listy, wybór i oprac. Z. Najder, tł. H. Carroll-Najder. – Warszawa, 1968.

10. Fiedler L. Archetyp i sygnatura, tł. K. Stamirowska // „Pamiętnik Literacki". – 1969. – Z. 2.

Genette G. Palimpsestes. La littérature au second degré. – Paris, 1982.

12. Grabowicz G.G. Ukraina // Słownik literatury polskiej XIX wieku, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa. – Wrocław, 1991.

13. Kamionka-Straszakowa J. Nasz naród jak lawa. Studia z literatury i obyczaju doby romantyzmu. – Warszawa, 1974.

14. Karl F.R., Davies L. (eds), The Collected Letters of Joseph Conrad. – Vol. 2 1898-1902. – London, 1986.

15. Kawyn S. Wstęp // Korzeniowski J. Karpaccy górale. Dramat w trzech aktach, oprac. S. Kawyn. – Wrocław, 1969.

16. Kawyn S. Realizm „Karpackich górali" // tegoż, Józef Korzeniowski. Studia i szkice. – Łódź, 1978.

17. Kawyn S. Życie i działalność pisarska Józefa Korzeniowskiego // tegoż, Józef Korzeniowski. Studia i szkice. – Łódź, 1978.

18. Kłosiński K. Intertekstualność a mimetyzm w prozie realistycznej (na przykładzie „Nizin" Elizy Orzeszkowej) // Między tekstami. Intertekstualność jako problem poetyki historycznej, red. J. Ziomek i in. – Warszawa, 1992.

19. Korzeniowski J. O Hucułach // tegoż, Karpaccy górale. Dramat w trzech aktach, oprac. S. Kawyn. – Wrocław, 1969.

20. Krajka W. The Multiple Identities of Yanko Goorall, in Joseph Conrad: East European, Polish and Worldwide, ed., introd. W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 1999.

21. Kwapiszewski M. Późny romantyzm i Ukraina. Z dziejów motywu i życia literackiego. – Warszawa, 2006.

22. Łempicki Z. Herder // tegoż, Wybór pism. – T. 2. – Warszawa, 1966.

23. Makowiecki. A. Z. Więzienie // Słownik literatury polskiej XIX wieku, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa. – Wrocław, 1991.

24. Nycz R. Intertekstualność i jej zakresy: teksty, gatunki, światy // Między tekstami. Intertekstualnosc jako problem poetyki historycznej, red. J. Ziomek i in. – Warszawa, 1992.

25. Nycz R. Poetyka intertekstualna: tradycje i perspektywy // Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy, red. M.P. Markowski, R. Nycz. – Kraków, 2006.

26. Piwińska M. Więzień. Sztuka i życie praktyczne // Style zachowań romantycznych. Propozycje i dyskusje, red., M. Janion, M. Piwińska. – Warszawa, 1986.

27. Rakowiecki I. B. Prawda ruska, czyli Prawa Wielkiego Księcia Jarosława Władymirowicza [...] których teksta [...] poprzedza rys historyczny zwyczajów, obyczajów, religii, praw i języka dawnych słowiańskich i słowiańsko-ruskich narodów. – T. 1. – Wilno, 1820.

28. Surowiecki W. Śledzenie początków narodów słowiańskich. – Wrocław, 1964.

29. Szymczak M. (red.), Słownik języka polskiego. – T. 3. – Warszawa, 1981.

30.Tatarowski L. Człowiek – kultura – sacrum. O „Chłopach" Reymonta. – Wrocław, 2002.

31. Turner V. Betwixt and Beetwen: The Liminal Period in Rites de Passage // tegoż, The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual. – Ithaca N.Y., 1967.

32. Witkowska A. Słowiański mit początku // tejże, Sławianie, my lubim sielanki. – Warszawa, 1972.

33. Wojciechowski R. Ludowość // Słownik literatury polskiej XIX wieku, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa. – Wrocław, 1991.

УДК 821.111.(438)Дж.Конрад

Wiesław KRAJKA
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, w Lublinie

POLSKOŚĆ TWÓRCZOŚCI JOSEPHA CONRADA W EUROPEJSKIM I ŚWIATOWYM DIALOGU KULTUR

Dziedzictwem początkowych siedemnastu lat życia spędzonych przez Josepha Conrada w Polsce był silny polski patriotyzm oraz postawy romantyka i pragmatyka. Najsilniejsze przejawy jego pośredniej identyfikacji z polskością to „Lord Jim", „Amy Foster", wpływ języka polskiego na styl jego utworów oraz krytyczna prezentacja imperialistów i przedstawicieli rozmaitych patologii politycznych. W swych późnych esejach Conrad gloryfikował polską historię i tradycję polityczną oraz przedstawił prorocze wizje dotyczące kształtu nowej Polski i Europy (Środkowo-Wschodniej) w wieku XX. Europejskość Conrada zawiera się głównie w spuściźnie wartości etycznych polskich kresów, wschodnich terytoriów byłej Rzeczpospolitej Obojga Narodów.

Słowa kluczowe: Polskość i europejskość Conrada; Conrada wizje nowej Polski i Europy (Środkowo-Wschodniej); wartości etyczne polskich kresów.

До спадку перших сімнадцяти років життя, проведених Дж. Конрадом у Польщі, належить сильний патріотизм та романтична і прагматична позиція. Найсильніші прояви його ідентифікації з польськістю – це «Лорд Джим», «Емі Фостер», вплив польської мови на стиль його творів та критичне зображення імперіалістів і представників різноманітних політичних патологічних утворень. У своїх пізніших есе Конрад оспівував польську історію, політичні традиції, представив пророчу візію щодо нової Польщі та Європи (Центрально-Східної) у XX ст. Європейськість Конрада міститься у спадщині етичних цінностей польських «кресів», східних теренів колишньої Речіпосполитої Обох Народів.

Ключові слова: польськість і європейськість Конрада, візія нової Польщі та Європи (Центрально-Східної) Дж. Конрада, етичні цінності польських «кресів».

Polish patriotism as well as romantic and pragmatic attitudes constituted the principal heritage of the first seventeen years of Joseph Conrad's life spent in Poland. The primary manifestations of his indirect identification with Polishness were "Lord Jim", "Amy Foster", the influence of Polish language upon the style of his works, and critical presentation of imperialists and representatives of various political pathologies. In his late political essays Conrad glorified Polish history and political tradition and presented prophetic visions concerning the new Poland and Europe (East-Central) to emerge in XX century. European substance of Conrad's oeuvre consists mainly in the set of ethical values inherited from Polish kresy, the eastern territories of the former Polish Commonwealth.

Key words: Polish and European substance of Conrad's oeuvre; Conrad's visions of new Poland and Europe (East-Central); the ethical values of Polish kresy.

Twórczość Josepha Conrada znana jest na całym świecie. Powszechnie kojarzy się go jako autora takich arcydzieł literatury jak „Jądro ciemności" (1899), „Lord Jim" (1900), „Nostromo" (1904), „Tajny agent" (1907), „W oczach Zachodu" (1911) i innych. Stał się klasykiem literatury kolonialnej, bowiem jego utwory czytane są zarówno przez narody, które podbijały inne, jak i przez te, które były podbijane. „Lord Jim" cieszy się dużą popularnością w Polsce, „Jądro ciemności" – w Afryce i na całym świecie, powieści i opowiadania malajskie – na Dalekim Wschodzie, „Nostromo" – w Ameryce Południowej, „Tajny agent" – w Wielkiej Brytanii, powieści polityczne – w USA i na całym świecie. Zatem Joseph Conrad, wielki pisarz angielski, to także wielki pisarz światowy tworzący w języku angielskim.

Jednak nie każdy zagraniczny badacz, student, czytelnik czy miłośnik Conrada ma świadomość, iż był on Polakiem, iż pierwsze siedemnaście lat swego życia, które spędził w Polsce i na wygnaniu w Rosji, bardzo silnie odcisnęły się na jego osobowości i pisarstwie. Poza naszym krajem jego polskość jest na ogół niedoceniana, wyczuwana intuicyjnie i niejasno w kategoriach tajemniczości i egzotyki. Wiele opracowań badawczych jego twórczości nie wykazuje odpowiedniego zrozumienia polskości pisarza – zasadniczej dla właściwej interpretacji jego światopoglądu i sztuki literackiej [1; 13].

Józef Teodor Konrad Korzeniowski urodził się 3 grudnia 1857 r. w Berdyczowie na Ukrainie w rodzinie polskiej szlachty. Jego rodzice (Apollo

1 Tekst ten jest w bardzo dużej mierze oparty na trzech innych publikacjach niżej podpisanego: Joseph Conrad's Polishness // Interpreting/Translating European Modernism: A Comparative Approach. Cotepra Reader. Subproject n. 1. Theory, Praxis, Methodology of Research in Comparative Literature, ed. Elena Lamberti. – Bologna, 2001; Joseph Conrad's Polishness // Joseph Conrad (1857-1924), eds. Cordula Lemke, Claus Zittel. – Berlin, 2007; Joseph Conrad (Korzeniowski): najwybitniejszy Polak w literaturze światowej. Materiały z konferencji „Polacy w nauce, cywilizacji i gospodarce świata" zorganizowanej przez Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, w druku.

Nałęcz Korzeniowski i Ewelina Bobrowska) byli zaangażowani w podziemną konspirację patriotyczną, która stawiała sobie za cel restytucję niepodległego państwa polskiego. W roku 1861 ojciec przyszłego pisarza przeniósł się z Żytomierszczyzny do Warszawy, gdzie został jednym z przywódców tej konspiracyjnej działalności, później żona wraz z chłopcem dołączyli doń. W październiku 1861 r. Apollo Korzeniowski został przez władze carskie aresztowany i osadzony w Pawilonie X Cytadeli Warszawskiej. Następnego roku, skazany na wygnanie polityczne, został wywieziony na zsyłkę do Wołogdy w północnej Rosji, gdzie towarzyszyła mu żona i pięcioletni Konradek. Następnie rodzina Korzeniowskich została przeniesiona do innego miejsca przymusowego pobytu: Czernichowa w północno-wschodniej Ukrainie. Tam przebywali podczas Powstania Styczniowego 1863-1864 r., które przyniosło wiele ofiar i tragedii w rodzinach Korzeniowskich i Bobrowskich. Ostry i bardzo niesprzyjający klimat oraz bardzo trudne warunki życia na wygnaniu spowodowały pogorszenie się zdrowia obojga rodziców przyszłego pisarza, w wyniku czego jego matka zmarła w roku 1865, natomiast poważnie chory Apollo Korzeniowski został zwolniony z wygnania w roku 1868, po czym mieszkał przez pewien czas z synem we Lwowie i Krakowie, gdzie zmarł w roku 1869. W latach 1868-1874 chłopiec uczęszczał do szkół w obydwu tych miastach, zaś w roku 1874 wyemigrował do Marsylii (Francja)[2].

Jaki był wpływ tych siedemnastu lat dzieciństwa i wczesnej młodości spędzonych przez przyszłego pisarza w Polsce i na wygnaniu w Rosji? Niewątpliwie pozostawał on wówczas pod silnym wpływem bezgranicznego oddania rodziców sprawie restytucji niepodległego państwa polskiego oraz romantycznego światopoglądu i utworów ojca – jego idealizmu, gorącego patriotyzmu, duchowości, mesjanizmu, wiary w wartość powstań przeciwko carskiej Rosji [15]. Dziedzictwo rodziców oznaczało dla Konradka zarówno nienawiść wobec rosyjskiej tyranii, jak i wszelkich tyranii i patologii politycznych oraz docenienie wielowiekowej polskiej tradycji umiłowania wolności, praw jednostki, demokracji, tolerancji, honoru, wartości rycerskich oraz współczucia biednym i uciemiężonym. To właśnie ojciec zaszczepił chłopcu zamiłowanie do czytania literatury, w szczególności polskiej literatury romantycznej.

Przyszły pisarz był jednak także spadkobiercą tradycji przeciwstawnej – pozytywizmu i pragmatyzmu reprezentowanego przez wuja (brata matki) Tadeusza Bobrowskiego. Jego wpływ trwał od śmierci ojca aż do śmierci wuja w roku 1894 i polegał głównie na zaszczepianiu w jego umyśle wartości pracy, obowiązku i odpowiedzialności. Owe dwie przeciwstawne formacje umysłowe Polaków w XIX wieku ukształtowały Josepha Conrada jako *homo duplex*: romantycznego marzyciela i pozytywistycznego pragmatyka-realistę zarazem.

Przez większą część życia na wygnaniu (1874-1914) Conrad nie wypowiadał się w sprawach polskich. Były to lata jego inicjacji w świat marynarski, polityki i miłości w Marsylii (1874-1878), służby w Brytyjskiej Flocie Handlowej (1878-1894) oraz osiadłego życia rodzinnego poświęconego pisarstwu (po roku 1894). Conrad stracił wówczas wiarę w odrodzenie się Polski jako niepodległego bytu państwowego, postrzegał ją jako naród, „który nie tyle żyje, ile utrzymuje się przy życiu, który w swoim grobie, ogrodzonym milionem bagnetów i zapieczętowanym potrójną pieczęcią trzech potężnych mocarstw, nie przestaje myśleć, oddychać, mówić, mieć nadzieję i cierpieć" [7, 47], który jest „upiornym, pośmiertnym istnieniem w określonych częściach Niemiec, Austrii i znienawidzonego imperium Rosji" [9, 23][3].

W „Ze wspomnień" (1912) i „Księciu Romanie" (1911) oddał hołd Polakom niezłomnie walczącym o narodową niepodległość w XIX wieku. Zawsze protestował, gdy nazywano go Słowianinem podkreślając, iż był przede wszystkim Polakiem, czego potwierdzeniem może być retorsja zawarta w jego liście do Keatinga: „Czy ma [Mencken] na myśli prymitywne natury, ukształtowane przez bizantyjską, teologiczną koncepcję życia w połączeniu z pewną tendencją do perwersyjnego mistycyzmu? To nie może się z pewnością do mnie odnosić. Rasowo przynależę do grupy, która historycznie rzecz biorąc ma własną przeszłość polityczną i zachodniorzymską kulturę czerpaną najpierw z Włoch, a potem z Francji; temperament raczej południowy; to placówka Zachodu o tradycjach rzymskich, umiejscowiona między słowiańsko-tatarskim barbarzyństwem bizantyjskim z jednej strony, a plemionami germańskimi – z drugiej. Stawiała ona zawsze desperacki opór obustronnym wpływom i do dzisiejszego dnia pozostała wierna samej sobie. [...] Jestem potomkiem tradycji rycerskiej, a nie barbarzyńskiej, [...]" [5, 435-36], czy wypowiedź w przedmowie do „Ze Wspomnień": „Tak zwana w literackim świecie słowiańskość jest absolutnie obca polskiemu temperamentowi z jego tradycją wolności, jego rycerskim poglądem na moralne wędzidła i przesadnym szacunkiem dla praw jednostki; pominąwszy już ten ważny fakt, że polska

2 Niniejsze fakty biograficzne podane zostały za [22].

3 Wszystkie cytaty z przywołanych tekstów anglojęzycznych są w przekładzie autora tego artykułu.

umysłowość, zachodnia z natury, kształtowała się na wzorach włoskich oraz francuskich, sympatyzując zawsze, jak świadczy historia, nawet w sprawach religijnych, z najbardziej liberalnymi prądami myśli europejskiej" [6, 9].

Podzielał głęboką niechęć Tadeusza Bobrowskiego do doktryny panslawizmu, która maskowała dążenie imperialnej Rosji do hegemonii w Europie Środkowej i na Bałkanach [9, 24-25]. Równocześnie był głęboko krytyczny wobec imperializmu państw Zachodu, piętnując nieludzką eksploatację ludów kolonizowanych i moralną degenerację białych kolonizatorów-imperialistów. W czasie służby w Brytyjskiej Marynarce Handlowej jedynym znaczącym przejawem więzi autora „Jądra ciemności" z rodzinnym krajem pozostawała korespondencja z Tadeuszem Bobrowskim oraz odwiedziny wuja na Ukrainie (w latach 1890 i 1894).

Ten okres życia Conrada (1874-1914) przyniósł trzy silne przejawy pośredniej jego identyfikacji z polskością: powieść „Lord Jim", opowiadanie „Amy Foster" oraz dostrzegalny wpływ języka polskiego na styl jego utworów. „Lord Jim", najbardziej polski utwór pisarza, był interpretowany przez badaczy m.in. autobiograficznie, jako nawiązujący do arcydzieł polskiej literatury Romantyzmu i XIX wieku (postaw, tematów, idei) [8]. Podobnie jak idealistyczni bohaterowie tej literatury, Jim, protagonista tej powieści, motywowany jest obsesyjną niemal ideą walki o spełnienie swego marzenia, wiernie, niezłomnie i desperacko walczy o swą straconą sprawę, na przekór otaczającej go rzeczywistości [17]. Mała forma narracyjna „Amy Foster" ma wydźwięk nie tylko autobiograficzny, jako archetypiczne studium wygnania i obcości czy nieudanego dialogu kultur[4]. Jej bohater, noszący swojsko brzmiące nazwisko Janko Góral, uosabiający niezwykle bogatą karpacką kulturę etniczną, stanowi połączenie tożsamości etnicznie ukraińskiego wschodnio-karpackiego

huculа, polskiego zachodnio-karpackiego górala i polskiego wieśniaka [2, zwłaszcza 165, 178; 13], będąc jednocześnie bohaterem typowym dla polskiego Romantyzmu, prawdziwą „figurą woskową z muzeum figur woskowych polskiego Romantyzmu" [2].

To co współcześni Conradowi krytycy literaccy określali mianem obcości, tajemniczości, egzotyczności i impresjonistyczności jego stylu oraz większość jego błędów językowych i niefortunnych angielskich sformułowań, miała swe źródło we wpływie języka polskiego na styl jego utworów (nawet większym niż wpływ nań języka francuskiego). Conrad myślał po polsku i w podświadomości „tłumaczył" swe myśli na język angielski. Gdy dana kategoria gramatyczna miała odpowiednik w systemie języka angielskiego, zazwyczaj nie miał problemu z jej „przełożeniem". Natomiast gdy takiego odpowiednika nie miała, „tłumaczył" ją za pomocą najbliższych jej kategorii gramatycznych w systemie języka angielskiego. I wówczas często popełniał błędy językowe bądź używał sformułowań niefortunnych z punktu widzenia angielskiego stylu. Dotyczyły one najczęściej sposobów wyrażenia strony biernej (tu znacznie większa statystycznie ilość czasowników nieprzechodnich w prozie Conrada niż w prozie współczesnych mu wielkich pisarzy angielskich i amerykańskich) oraz błędnego stosowania czasów i szyku zdania [19; 20; 21].

Polskość Conrada była kwestią nie tylko jego identyfikowania się z elementami polskiego etosu i kultury. Dawała mu ona także niezwykle cenny dystans wobec rzeczywistości otaczającej go i prezentowanej w jego powieściach, opowiadaniach i esejach. W utworach kolonialnych (np. w „Jądrze ciemności" czy „Lordzie Jimie") z sympatią przedstawiał podbijaną ludność tubylczą oraz krytycznie zdegenerowanych moralnie białych kolonizatorów-imperialistów, absurdalność i okrucieństwo ich działań wobec ludów podbijanych. Taka prezentacja była „pod prąd" wobec szczytowego wówczas zachwytu nad potęgą i dokonaniami angielskiego i europejskiego imperializmu.

Powieści polityczne „Tajny agent" i „W oczach Zachodu", zawierające wizje prorocze, zmaterializowane w późniejszym rozwoju świata, dogłębnie i trafnie, niezwykle krytycznie prezentują rosyjski polityczny system i mentalność, zdominowany przez autokrację, rewolucjonizm i anarchizm. Anarchiści w „Tajnym agencie" to potwory o rozmaitych absurdalnych ideologiach, politycznych patologiach i aberracjach ludzkiego umysłu generowanych przez anarchizm (odrodzone np. znacznie później w postaci bombiarza Teodora Kaczyńskiego w USA) [10]. Druzgocąca krytyka rosyjskiej mentalności, tradycji i systemu politycznego zawarta w jego powieści „W oczach Zachodu" (1911-1912) została zinterpretowana przez conradystów głównie w kategoriach ideologicznej polemiki pisarza z F. Dostojewskim. Conrad przeciwstawił w niej Zachodnie demokratyczne wartości, racjonalizm, ateizm i głęboko pesymistyczną wizję świata i ludzkości reprezentowanemu przez Rosjan poczuciu misji dla religijno-duchowego odrodzenia przez nich świata oraz postawie anty-polskiej i anty-Zachodniej. Conrad ostrzegał w niej Zachód przed Rosją, która, jak uważał, nie ma do zaoferowania światu żadnych wartości duchowo-ideologicznych. Głębokie wizje

4 Por. przegląd jej najważniejszych interpretacji w [13].

politycznej mentalności Rosji i politycznych patologii ówczesnego świata wyrażone w „Tajnym agencie" i „W oczach Zachodu" miały niewątpliwie swe korzenie w polskim dziedzictwie pisarza.

Zasadnicza przemiana w stosunku Conrada do Polski zaszła w wyniku jego wizyty w Krakowie i Zakopanem między lipcem a październikiem 1914 roku. „Uwięziony" tam przez wybuch I wojny światowej, Conrad był mimowolnym słuchaczem rozmów swych polskich znajomych o sztuce i polityce, zwłaszcza tych dotyczących szans na odzyskanie przez Polskę niepodległości w efekcie działań wojskowo-politycznych w I Wojnie Światowej. Zaczął wówczas bardziej optymistycznie zapatrywać się na te szanse Polski.

Ta przemiana poglądów współistniała ze zmianą stosunku Conrada do Zachodu: stopniowo odstępował on od swej wcześniejszej krytyki agresywnego imperializmu i dostrzegał moralny kościec w stanowisku mocarstw Zachodnich wobec porządku politycznego Europy po I Wojnie Światowej (np. w popieraniu przez nie sprawy powstania niepodległych państw w Europie Środkowej, w tym Polski) [9]. Przejawem tej zmiany był też pogląd o zasadniczej moralno-politycznej wspólnocie Polski i państw Zachodu polegającej na uprawianiu przez nie polityki maksymalnie opartej na zasadach i wartościach moralnych. W stanowisku tym odbiła się echem doktryna polityczna Polski jako przedmurza chrześcijaństwa, co oznaczało, w sytuacji politycznej końca I Wojny Światowej, konieczność odbudowy przez Zachód niepodległej Polski jako jej placówki w Europie Środkowej. Wierząc głęboko w tę ideę Conrad ufał, iż będzie miała ona oblicze Zachodnie (zatem inne niż przedrozbiorowa I Rzeczpospolita), przy jednoczesnym odrodzeniu moralnym wspólnoty politycznej państw Zachodu [9].

Swe poglądy polityczne Conrad wyraził w esejach politycznych, a zwłaszcza w „Zbrodni rozbiorów" (1918-19), gdzie gloryfikował polską historię i tradycję polityczną za jej moralną podstawę i istotę, a szczególnie za przestrzeganie zasad samorządności, demokratycznych instytucji życia publicznego, wolności, honoru i poszanowania dla praw jednostek ludzkich, szczególnie uciśnionych. W swej płomiennej argumentacji za odrodzeniem niepodległego państwa polskiego, nawiązując do polskiej myśli politycznej XIX wieku, Conrad wywodził, iż rozbiory Polski były aberracją historii, triumfem polityki niemoralnej nad moralną i że ten patologiczny stan rzeczy powinien zostać naprawiony przez Zachód przy ustanawianiu nowego porządku Europy po I Wojnie Światowej, bowiem zmartwychwstała w tej wojnie nowa, „Zachodnia" Polska, Mesjasz narodów Europy, zawsze przedstawiała i będzie przedstawiać dla Zachodu wartość jako *Antemurale Christianitatis*, najbardziej wysunięty na wschód bastion cywilizacji Zachodu. Wartość moralna, nieugięty duch i ogromne zasługi Polski stanowią moralno-polityczne argumenty za odbudowaniem jej niepodległej państwowości: dług Europy, rozwiązanie polityczne, potrzeba moralna i akt dziejowej sprawiedliwości. W eseju tym, jak i w innych swych utworach, Conrad uznawał moralność za kryterium wartościowania wszelkich politycznych działań jednostek, społeczności i państw. Stąd jego moralno-polityczna gloryfikacja Polski (wyrażająca identyfikację pisarza z polskością i silne poparcie dla sprawy polskiej) i państw Zachodu, scalonych duchowym pokrewieństwem wynikającym z tych samych fundamentalnych wartości moralnych ideologii i polityki – przeciwstawiona potępieniu Rosji i Niemiec jako uprawiających politykę nie opartą na zasadach moralnych [4; por. też 14].

Sprawdziły się prorocze wizje Conrada dotyczące kształtu i istoty nowej Polski i Europy (zwłaszcza Środkowo-Wschodniej) po roku 1918. Proces wyłonienia się wówczas niepodległych państw środkowo-europejskich był w dużej mierze paralelny wobec procesu wyłonienia się niepodległych państw Europy Środkowej z imperium sowieckiego w roku 1989. Zarówno Conrad w swych esejach politycznych, jak i na przykład V. Havel 75 lat później (w swym słynnym przemówieniu do Sejmu i Senatu odrodzonej Polski 21 stycznia 1990 r.), deklarowali przynależność Polski i innych państw Europy Środkowej do Europy (rozumianej jako niepodzielna federacja niepodległych narodów) jako jej przedmurza [9, zwłaszcza 22-23, 37-39].

Polska mentalność i etos przenika dzieła Conrada, niektóre z nich mogą być odczytywane jako manifestacja stosunku autora do rozmaitych elementów jego polskości. Conradowska symbioza romantyzmu, idealizmu, iluzji oraz pragmatyzmu, pracy, obowiązku i solidarności wywiodła się w decydującej mierze z rodzinnej spuścizny pisarza. Joseph Conrad stał się pośrednio „produktem" polskiej historii, aberracyjności rozbiorów Polski. Jego polska spuścizna, zawierająca się w cierpieniu i w głęboko depresyjnych wejrzeniach i refleksjach, była mroczna, ponura i koszmarna. Jednak paradoksalnie, ta patologiczna sytuacja historyczno-kulturowa miała też swe zalety, leżąc u podłoża wszystkich zasadniczych aspektów wielkości artystyczno-ideologicznych kreacji Conrada [14, zwłaszcza 33-36].

Jako jeden z bardzo niewielu Polaków, Conrad uczynił polskie dziedzictwo i wartości (zwłaszcza Romantyzmu) atrakcyjnym, zrozumiałym i doce-

nianym przez ludzi o innej niż nasza narodowości, na prawdziwie światową skalę [11, 49; 12, 155-156]: „[W] ponad tysiącletniej historii polskiego narodu w znacznie większym stopniu przyjmowaliśmy z Europy Zachodniej inspiracje i wpływy w zakresie kultury, literatury i sztuk pięknych niż wywieraliśmy je. Zatem casus twórczości Josepha Conrada pozostaje szczególnie cennym elementem zmniejszającym tę dysproporcję: zawarty w niej bardzo znaczny ładunek polskiego etosu i kultury stanowi, pośrednio, taki istotny „wpływ odwzajemniający" i to w skali światowej" [16, 126].

Ważność polskiego dziedzictwa Conrada dla zrozumienia fenomenu tego pisarza i jego znaczenia we współczesnym świecie podkreślają również politycy, o czym świadczą przemówienia inauguracyjne Premierów Rządu RP Jerzego Buzka i Kazimierza Marcinkiewicza, Patronów Honorowych dwu ostatnich międzynarodowych konferencji conradowskich zorganizowanych w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w latach 2001 i 2006[5]. Zdaniem Jerzego Buzka: „Dla polskiego polityka Joseph Conrad to przede wszystkim światowej sławy Polak, taki jak Kopernik czy Chopin. [...] Zaryzykuję stwierdzenie, iż Joseph Conrad był pierwszym świadomym nowoczesnym Polakiem-Europejczykiem. Europejskość Polski zawiera się w tradycji, z którą Conrad identyfikował się. […] Był wychowany w tradycji umiłowania wolności, a tej należało za wszelką cenę bronić przed tyranią, o czym pamiętał zawsze, nie tylko w swych powieściach politycznych. Dzieciństwo i wczesną młodość spędził w typowej polskiej rodzinie ze wschodnich terytoriów byłej Rzeczpospolitej Obojga Narodów – rodzinie głęboko przywiązanej do wartości europejskich. Obejmowały one przede wszystkim silne poczucie wolności i odpowiedzialności a także pragmatyzm, racjonalizm i tolerancję, co wynikało także z faktu, iż obszary te zamieszkiwały różne grupy etniczne. Zatem międzynarodowe postacie w utworach Conrada miały swe pierwowzory nie tylko w jego doświadczeniach morskich, lecz także w przeżyciach dzieciństwa. Wychowywano go w poszanowaniu dla europejskich zasad kulturalnych i etycznych, z tolerancją jako jedną z nich. Inną było poczucie ludzkiej godności, wykazywane przez wiele Conradowskich postaci działających w etycznych przestrzeniach, bowiem etyka stanowiła jeden z fundamentów Conradowskiej koncepcji cywilizacji. W polskim etosie, szczególnie tym wywodzącym się ze wschodnich terenów byłej Pierwszej Rzeczpospolitej, trwanie przy wartościach etycznych decydowało o zachowaniu wolności. Conradowski etos inspirowany był wieloma czynnikami, w tym poczuciem więzi z innymi jednostkami ludzkimi. Europejskość Conrada polega także na jego umiejętności uogólniania polskich doświadczeń i nasycania ich prawdziwie uniwersalnymi znaczeniami. [...] W dziełach Conrada znajdujemy nienawiść do tyranii, brutalnej siły, gwałtu i anarchii oraz silne umiłowanie moralności opartej na takich wartościach jak prawda, odpowiedzialność i współczucie. Wartościuje on jednakowo swe wielonarodowe postacie: bez uprzedzeń, w kategoriach tych etycznych zasad. [...] Popularyzacja twórczości literackiej Josepha Conrada […] przekona Europejczyków, iż europejskość miała swe korzenie również w Środkowej i Wschodniej części naszego kontynentu – tej części, której historyczne doświadczenia ukształtowały sposób postrzegania świata i światopogląd Josepha Conrada, jednego z najwybitniejszych pisarzy w literaturze światowej" [3, 22-24].

Podobną orientację w postrzeganiu roli Conrada dla Polski zaprezentował Kazimierz Marcinkiewicz: „ Jego [pisarstwa Conrada] korzeni należy szukać w kulturze kresowej, która w tradycji polskiej była nie tylko matecznikiem patriotyzmu, ale również łączyła w sobie doświadczenie wielokulturowości. Ten szczególny zakątek świata, w którym wspólnie żyli Polacy, Ukraińcy, Żydzi, Białorusini dał pisarzowi doświadczenie, które przeniósł do swojej twórczości, wyciągając z niego prawdy uniwersalne. Bohaterów jego powieści łączy wspólny los i wspólne pojmowanie człowieczeństwa w kategoriach etycznych – obowiązku, pracy i wierności samemu sobie. Stosunki między ludźmi, bez względu na narodowość, stanowią w twórczości Conrada podstawę harmonijnie funkcjonującego społeczeństwa. Spaja je odpowiedzialność jednostki za własne czyny i za drugiego człowieka. [...] Pisarz sam doświadczył [...] zła [spowodowanego przez chaos i tyranię], doświadczyła go jego rodzina, i dlatego był szczególnie wyczulony na obojętność moralną, która prowadziła do relatywizacji prawdy, a w konsekwencji do przemocy i tyranii. Był jej świadkiem i rozumiał logikę, jaką się posługuje. […] Opowiadał się za wielokulturowym, pluralistycznym światem, który ma dystans do materializmu i konsumpcjo-

5 Konferencje te, oprócz dwu poprzednich w latach 1991 i 1996, stanowią element międzynarodowego programu badań nad twórczością Josepha Conrada, realizowanego pod kierunkiem niżej podpisanego w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jego drugim najważniejszym zadaniem jest publikacja serii naukowej „Conrad: Eastern and Western Perspectives" przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie oraz East European Monographs w Boulder i Columbia University Press w Nowym Jorku pod redakcją naukową piszącego te słowa (dotychczas opublikowano w niej 20 tomów).

nizmu. Tylko w ten sposób, opierając się na „paru prostych prawdach" jest szansa, by poszukiwać filozofii pokoju, która złączyłaby ludzi więzami uniwersalnego braterstwa. „Parę prostych prawd", które głosił, wywodzi się z tradycji europejskiej, z tradycji polskiej. Jego koncepcja etyki do dziś stanowi ważny nurt w polskiej kulturze i w polskim życiu publicznym. […] [Młode pokolenie Polaków] powinno [dziś] szukać w twórczości wielkiego Polaka [Conrada] nie tylko wzorców postaw, ale uczyć się od niego europejskości, konsekwencji w poszukiwaniu prawdy i odpowiedzialności za los drugiego człowieka, za społeczną wspólnotę, za Europę i świat. A więc także za Polskę [18].

LITERATURA

1. Brodsky S. G. W. Conrad's Two Polish Pasts: A History of Thirty Years of Critical Misrule // Conrad and Poland, ed., introd. A. S. Kurczaba. – Boulder–Lublin–New York, 1996.

2. Brzozowska-Krajka A. Yanko Goorall: A Waxwork from the Wax Museum of Polish Romanticism, tł. W. Krajka // Joseph Conrad: East-European, Polish and Worldwide, ed., introd. W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 1999.

3. Buzek J. Opening Address to the Participants of the Third International Conrad Conference at Maria Curie-Skłodowska University, Lublin // A Return to the Roots: Conrad, Poland and East-Central Europe, ed., introd. W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 2004.

4. Conrad J. The Crime of Partition // tegoż, Notes on Life and Letters. The Works of Joseph Conrad. The Uniform Edition, vol. 16, London 1924; przekład polski: Conrad J., Zbrodnia rozbiorów // tegoż, Dzieła, ed., Z. Najder. – T. 28. – Londyn, 1975.

5. Conrad J. Listy, wybór i oprac. Z. Najder, tł. H. Carroll-Najder. – Warszawa, 1968

6. Conrad J. Od autora // tegoż, Ze wspomnień, tł. A. Zagórska // tegoż, Dzieła, ed., introd. Z. Najder. – T. 13. – Warszawa, 1973.

7. Conrad J. Książę Roman, tł. H. Carroll-Najder // tegoż, Dzieła, ed., introd. Z. Najder. – T. 24. – Warszawa, 1974.

8. Gillon A. Betrayal and Redemption in Joseph Conrad // „The Polish Review". – 1960. – Vol. 5. – No 2.

9. Hay E. Knapp, Reconstructing „East" and „West" in Conrad's Eyes // Contexts for Conrad, ed. K. Carabine, O. Knowles, W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 1993.

10. Kovaleski S. F. Conrad Novel May Have Inspired Unabomb Suspect // „The Washington Post". – 1996. – Tuesday July 9.

11. Krajka W. Conrad and Poland: Under the Eyes of My Generation // Contexts for Conrad, ed. K. Carabine, O. Knowles, W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 1993.

12. Krajka W. Polskie spojrzenia // tegoż, Joseph Conrad. Konteksty kulturowe. – Lublin, 1995.

13. Krajka W. The Multiple Identities of Yanko Goorall // Joseph Conrad. East European, Polish and Worldwide, ed., introd. W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 1999.

14. Krajka W. The Past Moribund Legacy of Polishness? The Case of Joseph Conrad // East-Central European Traumas and a Millennial Condition, eds. Z. Białas, W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 1999.

15. Krajka W. Joseph Conrad 1861-69: A Polish Romantic-Martyrological Patriot? // A Return to the Roots: Conrad, Poland and East-Central Europe, ed., introd. W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 2004.

16. Krajka W. Joseph Conrad dla anglistów, slawistów i polonistów. Refleksje na marginesie międzynarodowego conradowskiego programu badawczego i seminariów z Conrada prowadzonych w uniwersytetach amerykańskich // Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych. III Kongres Polonistyki Zagranicznej. Poznań. 8-11 czerwca 2006 roku, red. M. Czermińska, K. Meller, P. Fliciński. – Poznań, 2007.

17. Kridl M. „Lord Jim" Conrada // „Przegląd Współczesny". – 1929. – T. 8. – Nr 81-82.

18. Marcinkiewicz K. Opening Address to the Participants of the Fourth International Joseph Conrad Conference at Maria Curie-Skłodowska University in Lublin // In the Realms of Biography, Literature, Politics and Reception: Polish and East-Central European Joseph Conrad, ed., introd. W. Krajka. – Boulder–Lublin–New York, 2010.

19. Morzinski M. Linguistic Influence of Polish on Joseph Conrad's Style. – Boulder–Lublin–New York, 1994.

20. Morzinski M. Polish Influence on Conrad's Style // Conrad and Poland, ed., introd. A. S. Kurczaba. – Boulder–Lublin–New York, 1996.

21. Morzinski M. More Influence of Polish on Conrad's Style. Pragmatic vs. Grammatical Word Order // Conrad's Century: The Past and Future Splendour, ed., introd. L. L. Davis. – Boulder–Lublin–New York, 1998.

22. Najder Z. Pod obcych duchów cieniem (1857–1874) // tegoż, Życie Conrada-Korzeniowskiego. – T. 1. – Warszawa, 1980.

УДК 821.111 Дж.Конрад

Lilia OMELAN
Maria Curie-Skłodowska University, Lublin

"A NOBLEMAN FROM UKRAINE": JOSEPH CONRAD'S ATTITUDE TO HIS HOMELAND

Joseph Conrad was born and spent his childhood and a significant part of his youth in Ukraine – a country, which alongside Poland had lost its independence due to historical reasons. In 18th-19th centuries the Polish szlachta regarded Ukraine as a part of Poland, and the Polish romantic poets and writers idealized the Ukrainian history, people and land. Conrad deals with Ukraine in his several works ("Amy Foster", "Sisters", "Prince Roman", „A Personal Record"). These works expose Conrad's fondness of the Ukrainian land and people. The time spent at the multiethnic and multicultural Ukraine belongs to a very important period of the life of Conrad – the English writer who never abandoned his Polishness and till the end of his life considered himself "a gentleman from Ukraine".

***Key words**: Joseph Conrad, Ukraine, Poland, writer, Polishness.*

Джозеф Конрад народився і провів своє дитинство, а також частину молодості в Україні – країні, що, як і Польща, в силу історичних обставин втратила незалежність. У XVIII-XIX ст. польська шляхта вважала Україну частиною Польщі, а поети та письменники польського романтизму ідеалізували українську історію, народ і землю. Конрад звертається до української тематики у кількох своїх творах („Гуцул", „Сестри", „Князь Роман", „Зі спогадів"). У них проявляється любов письменника до української землі й людей. Час, проведений Конрадом на багатоетнічній і багатокультурній Україні, належить до важливого періоду життя Конрада – англійського письменника, який ніколи не зрікся своєї приналежності до польського народу і до кінця своїх днів вважав себе „шляхтичем з України".

***Ключові слова**: Джозеф Конрад, Україна, Польща, письменник, польськість.*

Joseph Conrad urodził się i spędził swoje dzieciństwo oraz część młodości na Ukrainie – kraju, który, podobnie jak Polska, na skutek uwarunkowań historycznych utracił swoją niepodległość. W XVIII-XIX wieku szlachta polska uważała Ukrainę za część Polski, a poeci i pisarze polskiego romantyzmu idealizowali ukraińską historię, naród i ziemię. Conrad pisze o Ukrainie w kilku swoich utworach („Janko Góral", „Siostry", „Książę Roman", „Ze Wspomnień"). Dzieła te pokazują zamiłowanie pisarza do ukraińskiej ziemi i ludzi. Czas, spędzony na wieloetnicznej i wielokulturowej Ukrainie, należy do bardzo ważnego okresu życia Conrada – angielskiego pisarza, który nigdy nie wyrzekł się swojej polskości i do końca życia uważał siebie za „szlachcica z Ukrainy".

***Słowa kluczowe**: Joseph Conrad, Ukraina, Polska, pisarz, polskość.*

Józef Teodor Konrad Korzeniowski, which is the real name of the famous English writer Joseph Conrad, descended from the social layer of the Polish nobility (in the original: "szlachta"). The territory of the present Ukraine was the place of residence for several generations of Conrad's predecessors of both branches of his genealogical tree, the Korzeniowskis and the Bobrowskis. Józef Teodor Konrad was born on 3rd December 1857 on the territory of Volhynia. The specific location of Conrad's birth has been a matter of dispute among biographers. As a possible birthplace, they regarded Berdychiv, Ivankivtsi, Terekhove and Derebchynka. Unfortunately, the documents which could either confirm or reject any of these theories have never been found. This paper is an attempt to analyse the attitude of Joseph Conrad and his close relatives to the Ukrainian land and people.

Conrad's feelings towards Ukraine and its people have been a matter of interest for biographers and literary critics. However, the articles on the subject are not numerous. Among the first literary pieces fully devoted to the analysis of Conrad's connection with Ukraine and/or the writer's attitude to the Ukrainian people and land is Viktoria Tsybul's'ka's article "The steppes like the sea and the sea like the steppes". The author emphasizes Conrad's warm attitude to the Ukrainian people. Turning to Conrad's unfinished novel "The Sisters", Tsybul's'ka advances the hypothesis that Conrad endowed his literary hero Stefan, who has Ukrainian roots and studies abroad to become a professional painter, with his own features [14, 109-110].

In the popular scholarly article "The Ukrainian Reminiscences of Joseph Conrad" Mark Sokolyans'ky and Victoria Tsybul's'ka endeavour to explain the meaning of the Ukrainian period of Conrad's biography for his life and literary work. The critics analyse Conrad's attitude to his homeland on the basis of "A Personal Record", "Amy Foster", "Prince

Roman" and "The Sisters". They use excerpts from these works in the Ukrainian translation. Most probably, the translation was made by Sokolyans'ky and Tsybul's'ka themselves, because none of the abovementioned Conrad's works was ever published in Ukrainian. The reviewers conclude that Conrad retained warm feelings to the land of his birth and childhood throughout all his life [11, 139-141].

Interestingly, Tsybul's'ka and Sokolyans'ky believe that Yanko Goorall was a Ukrainian by origin. Their conjecture is based on Conrad's words that Yanko came from the Eastern Carpathian mountain range. In my opinion, this theory should be regarded as a plausible hypothesis (rather than a confirmed fact) and confronted with Wiesław Krajka's article "The Multiple Identities of Yanko Goorall" [7, 131-164].

It should be observed that Conrad's choice of an East Carpathian hero was not accidental. To quote Anna Brzozowska-Krajka, "East Carpathians were a part of Ukraine whose romantic image and cultural identity permanently existed in Polish spiritual culture. In idealistic imagination of Polish romantics this was a region of dialogue and friendship, of reciprocal responsibility and union" [2, 166].

Other articles devoted to Conrad's links with Ukraine are "Conrad and Ukraine: A Note" by Zdzisław Najder and "Conrad and Ukraine: Mutual Erasure" – a paper presented by Ludmilla Voitkovska at the International Conrad Conference in Amsterdam in 2005. Najder shows the connection of Conrad's family with the Ukrainian land and exposes some blank spaces in the biographies of Conrad and his close relatives. On the other hand, Voitkovska believes that Conrad did not pay much attention to Ukraine in his works. The author also concludes that the critical response to Conrad's literary heritage was not enthusiastic. The basis for this conclusion is the fact that scholarly articles devoted to Conrad were not numerous. Sadly, Ludmilla Voitkovska does not analyse the reasons for this phenomenon. One of them is Stalinist repression beginning in 1930 and lasting till the end of Stalin personality cult. This can explain why the Ukrainian Conradiana, which had been in steady progress, was abruptly stopped and restarted only several decades later. Another aspect of Voitkovska's statement, Conrad's attitude to the land of his birth, also calls for clarification.

"Joseph Conrad's Ukrainian links are obvious: he was born there, and, for nearly two centuries, his ancestors had lived in what today is Ukraine" – Zdzisław Najder observes [9, 45]. Whereas the time of residence of Conrad's antecedents can be a matter open to discussion, Conrad's connection with Ukraine cannot be denied. The present Ukrainian territory was the place of numerous important events for Conrad's relatives. Many of them were born, spent their lives in either mundane occupations or patriotic activities (or both), died there and were buried in the Ukrainian land. Moreover, Ukraine was the place where Józef Teodor Konrad Korzeniowski spent his early years, which are considered very important for shaping a person's individuality. Conrad's Ukrainian reminiscences found their reflection in his literary works "Amy Foster", "Sisters", *A Personal Record* and "Prince Roman". In particular, in "A Personal Record" the time of Konrad Korzeniowski and his mother's stay in Novofastiv (before their return to Chernihiv) is described as a delightful episode of the writer's life.

In the 18th-19th century the Polish "szlachta" considered Ukraine, which had lost its independence, not as a separate country but as an integral part of Poland. Many Polish romantic writers tended to idealise Ukraine, its people, history and nature. As noted by Anna Brzozowska-Krajka, "for many eminent Polish romantic writers (e.g. S. Goszczyński, J.B. Zaleski, H. Rzewuski, A. Malczewski, J. Słowacki) and also for Conrad's father, Apollo Korzeniowski, and for the Korzeniowski and Bobrowski families – Ukraine was native land, the Edenic land of childhood and youth" [2, 166].

Being a representative of the 19th-century Polish nobility, Conrad regarded Ukraine as a part of Poland. Besides, as has already been stated, he considered it his homeland and the land of his childhood. Conrad's kind attitude to Ukraine and its people was in all probability influenced by the open-minded approach of his father. Apollo Korzeniowski, who thought of himself as "a Pole from Ruthenia", had a warm attitude towards the Ukrainian people [6, 29]. (The word "Ruthenia" then stood for "Ukraine"). In Korzeniowski's time, after a great part of the ancient Ruthenian "szlachta" had long ago become polonized, peasantry constituted the majority of the Ukrainian nation.

Apollo Korzeniowski was a tolerant landowner, whose farming business often made a loss because of his excessive lenience towards the "lesser and simpler folk"– that is, the Ukrainian peasants [1, 238]. However, Korzeniwski's attitude to the Ukrainian common people was not restricted to mere sympathy. Apollo, like other romantic-messianistic patriots, believed that the Ukrainian peasantry would support the Polish "szlachta" during the anti-Tsarist insurrection [1, 32]. On the one hand, Korzeniowski idealized the relationship between the Ukrainian serfdom peasants and their Polish lan-

downing masters [1, 30-31]. On the other hand, he "evidently felt uneasy about his own social position as a user of peasant labour" [9: 50]. As remarked by Najder, Apollo Korzeniowski and his fellows from the radical Red faction intended to impart equal rights and privileges to all nations and social strata: "When they advocated this principle also with regard to Ruthenians, their programme amounted to making the latter legally and politically equal to Poles" [9, 51]. During his exile Korzeniowski commanded respect with the Polish and Ukrainian deportees; the exiles of both nationalities met regularly at the Korzeniowskis' modest lodging.

Another person who exerted considerable influenced on Conrad, his uncle and guardian Tadeusz Bobrowski, was not consistent regarding his attitude towards the Ukrainians. Bobrowski asserted that he disliked the Ukrainians because of his negative school experience.

Leon Syroczyński, Conrad's relative on his father's side, took a lively interest in the life of the Ukrainian intelligentsia. Influenced by Ukrainian and Polish democrats including Zygmunt Miłkowski, Leon Syroczyński and his colleagues read the works of the Ukrainian writer Marko Vovchok, distributed the Ukrainian first reader by Panteleimon Kulish, and attended the church service for the soul of the renown Ukrainian poet Taras Shevchenko. Leon Syroczyński maintained friendly relations and corresponded with the Ukrainian historian and ethnographer Mykhailo Drahomanov. Moreover, Syroczyński (together with Mikołaj Michał Zagórski) was engaged in the study of the relations between Polish and Ukrainian intelligentsia. Syroczyński and Zagórski made plans for the co-operation between the Polish and Ukrainian intelligentsia circles. However, they changed their intentions after the outbreak of the 1863 Insurrection: Leon Syroczyński took part in the Rising and later settled in Galicia, and Mikołaj Zagórski emigrated. Interestingly, Leon Syroczyński admits his command and active usage of the Ukrainian language: "With each other we spoke Polish, with common people and our servants we spoke Ruthenian […]" [13, 27].

Stefan Bobrowski, Conrad's maternal uncle and a prominent member of the Reds faction, rightly considered the Ukrainian people a separate nation (in contrast with the reactionary tsarist theory of Ukraine being a part of Russia and the Ukrainian language being only a dialect of the Russian language). He believed that a successful rising against the tsarist government would result in forming a union of free nations. Bobrowski envisaged Ruthenia (Ukraine) and Lithuania as members of the union. All the united nations would have equal rights. However, Bobrowski declared that the membership in the union would be voluntary. In this way, the Ukrainian and the Lithuanian nation could make independent decisions concerning their future [5, 36].

Conrad's political commitment was far less significant than that of his relatives: Apollo Korzeniowski, Stefan Bobrowski and Leon Syroczyński. Józef Teodor Konrad Korzeniowski was fond of his homeland which he, like other "szlachta" members, regarded as a part of Poland: "And it so happened that I very nearly lost the M.S. [of "Almayer's Folly"], advanced now to the first words of the ninth chapter, in the Friedrichstrasse railway station (that's in Berlin, you know) *on my way to Poland, or more precisely Ukraine*" [4: 19, my italics].

It seems that, unlike Leon Syroczyński, Conrad did not know any representatives of the Ukrainian intelligentsia. Perhaps this is the reason for the lack of learned Ukrainians among Conrad's literary heroes. His knowledge of the Ukrainian nation was limited to peasants. In general, Conrad depicts the Ukrainian peasants in a kind way, with the exception of the unruly crowd which robbed his maternal great uncle Mikołaj Bobrowski of his martial honours, having mistaken them for money.

In contrast to Apollo Korzeniowski, Conrad never regarded the Ruthenian/Ukrainian peasants as a political power. His memories of the Ukrainian people and the land of his birth are warm and reflective. Here are a few illustrative fragments from "A Personal Record":

"I remembered perfectly the trusty Joseph [the coachman] who used to drive my grandmother. Why! he it was who let me hold the reins for the first time in my life and allowed me to play with the great four-in-hand whip outside the doors of the coach-house" [4, 21].

"I saw again the sun setting on the plains as I saw it in the travels of my childhood. It set, clear and red, dipping onto the snow in full view as if it were setting on the sea. It was twenty-three years since I had seen the sun set over that land; and we drove on in the darkness which fell swiftly upon the livid expanse of snows till, out of the waste of a white earth joining a bestarred sky, surged up black shapes, the clumps of trees about a village of the Ukrainian plain" [4, 22].

"Within five hundred yards of the chair on which I sat stood the first peasant hut of the village – part of my maternal grandfather's estate, the only part remaining in the possession of a member of the family; and beyond the village in the limitless blackness of a winter's night there lay the great

unfenced fields – *not a flat and severe plain, but a kindly, bread-giving land* of low, rounded ridges, all white now, with the black patches of timber nestling in the hollows" [4, 26, my italics].

"I discovered before long that all the faces about the house and all the faces in the village: the grave faces with long moustaches of the heads of families, the downy faces of the young men, the faces of the little fair-haired children, the handsome, tanned, wide-browed faces of the mothers seen at the doors of the huts, *were as familiar to me as though I had known them all from childhood, and my childhood were a matter of the day before yesterday*" [4, 27, my italics].

Interestingly, Conrad's first published work "Almayer's Folly" comprises a geographical name which is literally taken from Ukrainian. This is Sambir, the name of a small and quiet Galician town in which Conrad's former tutor, older friend and guardian Adam Marek Pulman had his medical practice. Pulman one of the most memorable figures of Józef Teodor's adolescent years. The relationship between Józef Teodor Konrad Korzeniowski and his tutor were characterized by mutual trust and understanding. The pupil and the teacher's emotional attachment lasted even after the loss of contact between them.

It was thanks to Pulman that Conrad used the toponym of Sambir in his literary work. This fact was revealed by J.D.Gordan who was examining Conrad's manuscript of "Almayer's Folly". While Chapter Four included the words "That year, towards the breaking of the south-west monsoon, disquieting rumours reached Sambir"; on the reverse side of the same sheet there was found a fragment of Conrad's letter written in Polish. It was the letter to Tadeusz Bobrowski's friend Gustaw Sobotkiewicz (29th March 1890), in which Conrad mentioned that Pulman probably lived in Sambir (using the Ukrainian spelling of the town's name), but Conrad did not know how things were with him [10, 140].

It is very probable that Józef Teodor Konrad and his father earlier visited the town of Sambir on their way to Topil'nytsya (Topolnica), where Apollo Korzeniowski was taking a cure for tuberculoses in the summer and autumn of 1868.

To recapitulate**,** Conrad spent early years in a multicultural and multireligious environment, surrounded by the picturesque landscapes of the Ukrainian land. The years spent in Ukraine must have been meaningful not only for forming Conrad's personality, but also for shaping his literary principles. As observed by Monika Majewska, "[…] perhaps Conrad's early acquaintance with such cultural context prepared him for the variety of cultures and religions which he encountered as an adult" [8, 86]. This idea is concordant with the statement by Jerzy Buzek, the former Prime Minister of the Government of Poland who calls Conrad "the first conscious modern European Pole" [3, 22]. To the former Polish Prime Minister's mind, Conrad's closest relatives abode by the European moral principles. One of the central values for Conrad's family, who lived in the area inhabited by people of different nationalities, was tolerance. As evident from his literary works, Conrad – the writer also adhered to this moral principle: "His characters of different nationalities are evaluated equally, without any prejudice, in terms of ethical principles. Therefore the fictional world of his literary works is colourful and pluralistic, but it is also far from relativistic" [3, 23-24]. The Ukrainian pages of Conrad's biography contributed to creating Conrad's complex personality of a "homo multiplex" [12, XII], of an English writer who never abandoned his Polishness and considered himself "a nobleman from Ukraine" [2, 165].

LITERATURE

1. Bobrowski T. A Memoir of My Life, translated and edited with an Introduction by Addison Bross. Volume XVII, Boulder: East European Monographs. – Lublin: Maria Curie-Skłodowska UP; New York: Columbia UP, 2008.

2. Brzozowska-Krajka A. Yanko Goorall: A Waxwork from the Wax Museum of Polish Romanticism // Joseph Conrad: East European, Polish and Worldwide, volume VIII. Edited with an Introduction by Wiesław Krajka. Boulder: East European Monographs. – Lublin: Maria Curie-Skłodowska UP; New York: Columbia UP, 1999.

3. Buzek J., the former Prime Minister of Poland. Opening Address to the Participants of the Third International Conrad Conference at the Maria Curie-Skłodowska University, Lublin // Conrad: Eastern and Western Perspectives. A Return to the Roots: Conrad, Poland and East-Central Europe, volume XIII. Edited by Wiesław Krajka. Boulder: East European Monographs. – Lublin: Maria Curie-Skłodowska UP; New York: Columbia UP, 2004.

4. Conrad J. A Personal Record (in The Mirror of the Sea and A Personal Record). Edited with an Introduction by Zdzisław Najder. – Oxford, New York, 1988.

5. Dunin-Wąsowicz K. Mózg i serce "czerwonych". – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Iskry", 1963.

6. Koc B. Conrad. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977.

7. Krajka W. The Multiple Identities of Yanko Goorall // Joseph Conrad: East European, Polish and Worldwide, volume VIII. Edited with an Introduction by Wiesław Krajka. Boulder: East European Monographs. – Lublin: Maria Curie-Skłodowska UP; New York: Columbia UP, 1999.

8. Majewska M. Konrad u Pol'shchi: Narys Problematyky // Materialy Mizhnarodnoi Naukovo-Kraeznavchoi Konferentsii, prysvyachenoi 150-littyu vid dnia narodzhennya klasyka anhlijs'koi literatury Dzhozefa Konrada (27-29 veresnya 2007, m. Berdychiv). – Zhytomyr: M. Kosenko, 2007.

9. Najder Z. Conrad and Ukraine: a Note // The Conradian. – Volume 23. – Autumn 1998. – number 2.

10. Omelan L. "How short his years and how clear his vision!": Adam Pulman, Conrad's unforgettable tutor // "Conradiana, A Journal of Joseph Conrad Studies", Texas Tech University. – Volume 36. – Numbers 1-2. – Spring-summer 2004.

11. Sokolyans'ky M. and Tsybul's'ka V. The Ukrainian Reminiscences of Joseph Conrad // "Vsesvit", Kyiv. – 1996. – Numbers 8-9.

12. Stape J. The Several Lives of Joseph Conrad. – London, 2008.

13. Syroczyński L. From Fifty Years Ago: the Reminiscences of the Former Student of Kiev University Leon Syroczyński, a Professor of the Polytechnic School in Lwów. – Lwów: Drukarnia Polska, 1914.

14. Tsybul's'ka V. The steppes like the sea and the sea like the steppes // "Prapor", Kharkiv. – 1974. – Number 8.

УДК 821.162.1

Елліна ЦИХОВСЬКА
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АРКАДІЯ ДИТИНСТВА Л. СТАФФА: ЧАСОВО-ПРОСТОРОВІ ОБРАЗИ

У статті розглянуто часово-просторові образи дитинства Л. Стаффа у компаративних паралелях з Ю. Тувімом. Автор простежує парадигму дитинства та перехід до дорослішання через семантику речей у поезії обох митців.

Ключові слова: *несвідоме, контрсублімація, втрачений рай, Аркадія, енантіодромія, речі, реалогія, меморіал речей, ліричний музей, лексична реверсія, топофілія.*

The article devoted to time-space images of Leopold Staff's childhood in comparative parallels with Julian Tuwim. The author traces the paradigm of childhood and the transition to adulthood through the semantics of things in the poetry of both artists.

Key words: *unconsciousness, countersublimation, lost paradise, Arcadia, enantiodromia, things, res, memorial of things, lyrical museum, lexical reversion, topophilia.*

W artykule ***przeanalizowano czasoprzestrzenne obrazy dzieciństwa L. Staffa w porównawczych paralelach z J. Tuwimem. Autor bada paradygmat dzieciństwa i przejście do dorosłości poprzez semantykę rzeczy w poezji obu artystów.***

Słowa kluczowe: *nieświadome, kontrsublimatcja, utracony raj, Arcadia, enantiodromia, rzeczy, realogia, pomnik rzeczy, muzeum liryczne, rewersja leksyczna, topofilia.*

Дитинство виокремлено у романтично-просвітницькій літературі як аксіологічний та самостійний аспект культури (зокрема в романі-трактаті Ж.-Ж. Руссо «Еміль, або Про виховання», 1762). Для романтиків дитина – це «істота, не зіпсована культурою, яка знаходиться у досконалому контакті з природою або метафізикою. Вона має особливі можливості ознайомлення з правдою світу» [14, 177]. Англійські поети-романтики визнавали неподільність дитинства і природи, вважаючи, що саме ранні роки життя людини – це джерело гуманності. Мотив «вічного дитинства» як утопічної країни, країни нереальних сновидінь розроблявся у казково-фантастичних творах XIX-XX ст. Дж. М. Баррі, А. Ліндгрен, Л. Керроллом, А. Сент-Екзюпері, П. Треверс та ін.

В єдності дитини з природою головна роль належить превалюванню у дитини несвідомого, так само як у первісної людини, що зумовлює у дитинному стані настрій блаженства. К.-Г. Юнг уподібнює його до індуського стану Брахмана – ananda, при якому «спостерігається зниження в потенціалі свідомості, що означає, що несвідоме виступає як визначальна величина, поруч з якою майже зникає его, яке усвідомлює дійсність» [13, 305]. Причини подібного блаженства К.-Г. Юнг знаходить у тому, що у людини відбувається «відновлення колишнього райського стану» [13, 305]. Тому дитинство і є «символом тієї своєрідної внутрішньої умови, за якої настає «блаженство». Бути як «дитина» – значить мати в собі скупчений запас лібідо, здатний ще вилитися» [13, 306].

Письменник Антоній Ланге теж бере приклад ідеального стану зі сфери індійської філософії, звертаючись до стану «Атма», в якому зауважує важливість присутності несвідомого. Взагалі, як уважає літературний критик Є. Квятковський, у польській літературі найкраще й всебічно спроблематизував міф Втраченого і Знайденого раю саме Антоній Ланге [15, 240]. У праці «Творчість і безумство» А. Ланге, подібно до К.-Г. Юнга, проводить паралель між дитиною і дикою людиною, підкреслюючи порушення гармонії між людиною та природою при появі у дорослої людини свідомості, оскільки несвідомий стан первісної людини або дитини уможливлює певну її цілісність, зв'язок із природою.

Таким чином, постійне звертання до дитинства та ностальгійний сум за ним традиційно пов'язані з міфом про втрачений рай. Фактично ця туга за дитинством у творах письменників – це сублімація, а зокрема у «Лоліті» В. Набокова – це «контрсублімація», як вважає В. Пелевін вустами Тімура Тімуровича – одного з персонажів «Чапаєва і пустоти».

В окремій особистості дитинство втілюється як втрачений рай з притаманним цивілізаціям і людській культурі рухом униз, згідно з яким золоте століття змінюється нижчим за аксіологічним рівнем століттям. Тому й дитинство функціонує у свідомості майже кожної людини як рефлексія про еталон, кульмінацію всього найкращого, що згодом йде на спад і не повторюється, а тому викликає тугу.

Слід зазначити, що у Л. Стаффа міф про Аркадію дитинства традиційно виступає в якості міфу про втрачений рай, овіяний тугою за незворотністю явищ. Будучи шанувальником теперішньої хвилі, чим він завдячує профранциканському налаштуванню та часовому континууму філософії стоїків, Л. Стафф все ж таки характеризується ностальгією за дитинством, деякою очевидною «зацикленістю» на минулому.

Більше того, у пізній творчості Л. Стаффа маємо справу не просто з сумом і жалем за втраченим дитинством, а з «рішенням повернення» [15, 245], як зазначає Є. Квятковський. На нашу думку, це явище доречним було б назвати «енантіодромією»[1] в творчості Л. Стаффа, оскільки митець переслідує в більшості віршів з мотивом дитинства цього періоду ідею можливості переходу/перевтілення з похилого віку до дитячого: «Tak, czasem mam lat cztery, / A czasem cztery tysiące» [17, 916]. Дитинство у Л. Стаффа переважно асоціюється з поняттям щастя, розкриваючись через порівняння та епітети «далекий», «чистий», «добрий», «невинний».

Будучи чи не єдиною найсакральнішою площиною з усіх ретроспективних просторів нашої пам'яті, дитинство, як і всі спогади, конструюється за допомогою речей – точок відштовхування для розвитку будь-яких подій. У такому разі в ретроспективних просторах маємо справу з річчю не як предметом матеріального світу, а ідеально-духовного, оскільки основний модус речей, за Хайдеггером, полягає в їхньому «оречевленні», а «оречевлювати», як пише В. Топоров, «значить і *оречевлювати* про річ, тобто долати її речовність, перетворюючись в з н а к речі» [8, 70].

Л. Стаффом у вірші «Młodość» неабияка увага приділяється переліку певних речей з часів дитинства, які на той момент для нього, як і для будь-якої людини, існували в статусі предметів, проте через кілька років перейшли у статус речей, тому що, за визначенням М. Епштейна, «предмет перетворюється на річ лише в межах свого духовного освоєння, подібно до того як індивідуальність перетворюється в особистість у ході своєї самосвідомості, самовизначення, напруженого саморозвитку» [11, 346].

До речі, М. Епштейн заявляв про створення цілої окремої науки – реалогії[2] (стаття «Реалогия – наука о вещах» у журналі «Декоративное искусство СССР», 1985) з тим, що речі через взаємодію з людьми набувають метафізичних сенсів, аксіологічних кодів, у свою чергу, простір, наповнений речами, формує нові мовні тексти, а тому йдеться про речі як «формоутворюючі одиниці простору, межі його смислового членування, через які виявляється його ціннісна наповненість, культурно значеннєва метрика» [11, 350]. Про текстоутворюючу функцію речей для простору пише В. Топоров у нарисі «Простір і текст»: «Речі висвітлюють у просторі особливу, ними, речами, представлену парадигму і свій власний порядок – синтагму, тобто якийсь текст ... Реалізований (актуалізований через речі) простір в цій концепції слід розуміти як сам текст…» [7, 279].

Речі, пов'язані зі спогадами окремої людини та відзначені приналежністю до неї, складають її мемофонд, іншими словами, речі особистого простору входять у те, що М. Епштейн називає «Ліричним музеєм», або «Меморіалом речей», прообразом якого для дослідника є речовий мішок Вощева, героя повісті А. Платонова «Котлован»: «Вощев підібрав висохлий лист і сховав його в таємне відділення торби, де він зберігав усілякі предмети нещастя і безвісності. «Ти не мав сенсу життя, – зі скупістю співчуття вважав Вощев, – лежи тут, я дізнаюся, за що ти жив і загинув. Раз ти нікому не потрібен і валяєшся серед усього світу, то я тебе буду берегти і пам'ятати» [5, 23]. М. Епштейн вважає, що «кожна річ, навіть незначна, може мати особистісну, чи ліричну, цінність» [8, 271]. Сучасний турецький письменник О. Памук теж звертається до принципу «музейності» в одному зі своїх романів «Музей невинності», проте, на відміну від М. Епштейна, який говорить про музей як абстрактне вмістилище речей взагалі, О. Памук

1 Е н а н т і о д р о м і я – психологічний закон, запропонований грецьким філософом Гераклітом, полягає у схильності будь-яких поляризованих феноменів чи явищ переходити у власну протилежність, наприклад, мертве в живе, а живе в мертве, юне в старе, а старе в юне, неспляче в спляче і навпаки.

2 «Реалогия, вещеведение (от латинского «res» – вещь) – гуманитарная дисциплина, изучающая единичные вещи и их экзистенциальный смысл в соотношении с деятельностью и самосознанием человека» [Реалогия. Михаил Эпштейн // Проективный философский словарь: Новые термины и понятия / Под ред. Г.Л. Тульчинского и М.Н. Эпштейна. – СПб.: «Алетейя», 2003. – С. 346-350].

називає «музеєм невинності» один з певних періодів свого життя, зокрема період свого кохання. Письменник відштовхувався від теорії часу Аристотеля, за якою існує темпоральна лінія та окремі миттєвості на цій лінії, закарбовані, на переконання автора, в речах: «…минуле криється в речах, ніби душа» [4, 628].

У такому разі можемо вважати період дитинства за своєрідний музей – «ліричний музей» (М. Епштейн), або «музей невинності» (О. Памук), де речі є експонатами, кожен з яких розповідає свою історію. У ширшому сенсі цю концепцію музейності можна застосувати до автобіографічності в творчості письменника, а образи та речі, що складають цю біографію, – до експонатів. Дитинство – це оречевлений музей, що лежить в основі мемофонду кожної людини, оскільки «речі відіграють особливу роль у нашому житті, налаштовуючи нас на спогади, вони розвивають нашу уяву й стимулюють пам'ять» [4, 401].

Представляючи разом з такими віршами Л. Стаффа, як «Curriculum vitae», «Dzieciństwo», автобіографічну поезію, вірш «Młodość» (збірка «Łabędź i lira», 1914) є симптоматичним у показі переходу від дитинства до дорослішання/становлення. Через це постає аналогія з уривком поеми Ю. Тувіма «Kwiaty Polskie», де протиставляються побоювання і спогади провінціала протягом його подорожі з Лодзі до Варшави. Так само, як місто Лодзь уособлює для Ю. Тувіма період дитинства, а Варшава – відхід від старого, від пори учнівства, і вступ у пору зрілості, причому потяг тут служить провідником, своєрідним перехідним простором, то таким символом перехідності у Л. Стаффа є вікно, а саме споглядання з вікна на двір як на невідомий та недозволений світ: «Raj podwórza zakazany» [16, 1032]. Знаходячись удома і спостерігаючи за зовнішнім світом з вікна, ліричний герой Л. Стаффа відчуває побоювання перед подорожжю: «Strach przygody i wyprawy» [16, 1032].

Слід зауважити, що в поемі «Kwiaty Polskie» Ю. Тувім присвячує Л. Стаффу, якого вважає своїм наставником, уривок під назвою «Staff», де присутнє пряме цитування рядків вірша «Dzieciństwo» Л. Стаффа, що перегукується з власними міркуваннями і зіставленнями зі свого дитинства. Дитинство в описі Л. Стаффа знаходить, як зізнається Ю. Тувім, безпосередній відгук у власних тувімовських дитячих спогадах.

Свого часу, захоплюючись творчістю Л. Стаффа, поета старшого покоління, Ю. Тувім з власної ініціативи почав перекладати стаффівські вірші на есперанто, щоб сприяти поширенню його популярності в світі. Як пише Ю. Тувім у нарисі «O «moim» Staffie», «був до смерті закоханий в вірші Стаффа» [18, 17]. Таке захоплення приводило до того, що в іншому нарисі «Pod wpływem Staffa» Ю. Тувім згадував: «Стафф написав вірш про Верлена, значить відправляюсь до Верлена; Стафф – редактор вибраних робіт Ніцше, таким чином я до Заратустри….» [18, 49].

Перехід від дитинства до дорослого віку перевертає сенс речей, частіше за все повністю заміняючи значення предметів і понять на протилежне, за словами самого Л. Стаффа, «rzecz ma każda swą porę» [16, 807]. Залучаючи класифікацію М. Епштейна, можна стверджувати, що період дитинства ґрунтується на реверсивній основі – «лексичній реверсії» [9], згідно з якою звичайні речі постають для дитини іншим боком, а тому можуть виражатися в зворотному прочитанні слів, оскільки «у кожної речі, що має ім'я, є її інше, її зворотна сторона. Цей виворіт або спід речі й проглядає в її перевернутому імені, що складається з того ж набору літер, з тієї самої фонетичної «матерії», але лексично не «обтесаної», морфологічно не «прорізаної» [9]. Існування так званих «паліндромів третього типу: реверсивів» призводить до того, що від слова «приятель», якщо б існував, за задумом вченого «Словник реверсивів», утворюється слово «летяирп», яке б означало наступне: «приятель, що повернувся спиною, той, що залишає, забуває і забувається; той, з ким дружба слабшає, переривається, залишається в минулому» [9]. І це мотивовано тим, що «Реверсив звертає назад то смислове формоутворення, яке сталося в мотивуючому слові» [9].

Згідно з вищезгаданою теорією, світ дитини стверджується речами, що підступають до нього зовсім не тими гранями, якими вони висвітлюються для дорослого, а тому ці речі, які оточують дитину, можна називати за принципом реверсії, де «стіл – **літс** для того, хто живе під столом, наприклад, для дитини, пса, п'яниці, для будь-якого «підстольника», людини, що лежить під ним і дивиться на нього знизу» [10]. Реверсивні видозміни відбуваються з речами, пов'язаними з дитинством ліричного героя (уривок з «Kwiaty Polskie») Ю. Тувіма, що з рухом потягу втрачають свої колишні розміри, змінюючись пе-

реважно з великого на маленьке: «Nie Łódź–łódeczką ciągnął sznur», «I pociąg trząsł się jak blaszany, / Dziecinny śród dorosłych dróg», «Maleńki światek snow I zmór», «Te dwie, olbrzymie niegdyś szafy», «Nie pociąg, lecz karawan wiózł» [19, 174].

Використовуючи знову той самий реверсив слова «стіл», М. Епштейн пояснює: «**Літс**» – це ім'я всіх дивацтв і чужостей, всіх остраненій і відчужень, в яких може опинитися такий знайомий нам предмет меблів» [10]. І дитина/підліток, вступаючи в нове життя, у даній ситуації Ю. Тувім, що крокує через межу двох світів, має можливість спостерігати назовні звичайні для нього речі за інших обставин. З ліричним героєм Л. Стаффа, коли він виглядає з вікон будинку на вулицю, відбувається те, що М. Епштейн ілюструє наступним чином: «Ліричне осягнення лотса висловив поет Микола Глазков, коли писав: «Я на світ дивлюся з-під столика». Власне, кожен невільник світових подій, не званий на їхній бенкет, але захоплений зненацька, спостерігаючи їх знизу, бачить не стіл, а літс» [10].

Тісний, обмежений локус кімнати та широке подвір'я, а згодом село, протиставлене тісняві міста, у Л. Стаффа прирівнюються до атмосфери промислового міста, змальованої Ю. Тувімом у багатьох віршах та віддаленої від розвитку культури. Взагалі в творчому доробку Ю. Тувіма опис рідного міста Лодзі не викликає позитивних емоцій. Позбавлене багатої кольорової гами, Лодзь у сірих, побляклих кольорах і депресивних настроях на сторінках вірша Ю. Тувіма породжує зовсім протилежне марення місцем сонячним, квітучим, дивним.

Прикметно, що у вірші Л. Стаффа «Młodość» ситуація повторюється: гнітюча сірість внутрішнього помешкання і тіснява міського простору, нарешті, змінюються на відкриті площини сільської місцевості, в якій превалює, так само, як і у Ю.Тувіма, видовище квітучого саду: «Potem wylot z miejskiej cieśni, / Wieś, sad w kwiecie...» [16, 1032].

Стан невизначеності в обох митців між знайомим старим життям та невідомим майбутнім, перед яким вони відчували водночас сподівання та острах, сумніви «провінціала» Ю. Тувіма перед невідомістю нового життя у столиці, перші розчарування дорослого життя за межами будинку у Л. Стаффа – все це породжує знаки запитання в текстах і в їхній семантиці: «I po co jechać do Warszawy?» [19, 175], «niepokój przedwiosenny», «znak pytania plenny» [16, 1032]. Міркування Л. Стаффа та Ю. Тувіма про родинний будинок з його речами скеровані насамперед до захисної функції будинку: вихід у зовнішній світ, що знаходиться по той бік вікна, усвідомлюється Л. Стаффом як небезпечний, так само і Ю. Тувім ментально прихоплює з собою речі свого дитинства, наче тотем від навколишнього невідомого світу.

У більшості текстів речі визначають ставлення людини до того чи іншого простору, як-от у «Нудоті» Ж.-П. Сартра, де вони слугують ідентифікатором теперішнього часу: «Я тоскно роззирнувся навкруги: теперішність, скрізь сама теперішність. Стіл, ліжко, шафа з люстром, усі дрібні й великі речі в кімнаті, а разом з ними і я. І тут почала розкриватися справжня природа теперішності: воно те, що існує, і навпаки, те, чого нема в теперішності, не існує ніде. Отже, минулого не існує. Його нема. Взагалі. Ні в речах, ні навіть у моїх думках» [6, 100]. Зворотній процес відбувається у Л. Стаффа і Ю. Тувіма: регламентуючи ретроспективний простір, речі перетягуються ними до теперішнього як спогади-регалії минулого (у Л. Стаффа) або як спроба адаптації у новому просторі за допомогою старих знайомих речей (у Ю. Тувіма).

Речі є головною складовою при змалюванні площини дитинства, крім того, психології дитини притаманне хапання саме за речі навколишнього світу. Наприклад, у творі «Ліомпа» Ю. Олеши зустрічаємо доволі цікаву концепцію речей, коли автор показує поступове їхнє зникнення зі світу помираючого героя Пономарьова і одночасне примноження їх у світі дитини, яка ще й назв цих речей не знає: «З тугою дивився Пономарьов на дитину. Та ходила. Речі мчали їй назустріч. Вона посміхалася їм, не знаючи жодної назви. Він ішов, і пишний шлейф речей бився за ним» [3, 265]. Саме через таке бажання позбавитися світу, а тому й речей, в якийсь момент герой Ж.-П. Сартра з «Нудоти» вже не в змозі перебувати серед речей, вискакує з трамваю («Далі я терпіти не міг. Мені несила терпіти цю близьку присутність речей» [3, 131]), оскільки для Ж.-П. Сартра речі ідентифікують теперішній час, дійсність, екзистенцію, в якій він перебуває, на його погляд, вимушено, стверджують ненависне для нього існування.

Користуючись термінологією Г. Башляра, зазначимо, що родинний будинок, будучи найважливішим «образом щасливого простору», з часом стає головним місцем площини «топофілії» людини [1, 22]. Традиційно родинний

будинок сприймається як головний центральний та відправний елемент у просторі дитинства, уособлюючи місце безпеки та спокою. У польській літературі прототипом родинного будинку виступає ідилічне Чорнолісся Я. Кохановського, оспіване ним у фрашці «Na dom w Czarnolesie». Таким він поставав для Л. Стаффа, Ю. Тувіма, таким його сприймав Цезарій Барика – головний герой «Przedwiośnia» Стефана Жеромського, а Бруно Шульц у «Sklepach cynamonowych» змальовував магічну атмосферу свого будинку в Дрогобичі.

Серед небагатьох речей інтер'єру його оселі в дитинстві найбільш охоче Л. Стафф згадує дерев'яного коника та книги – речі, що згодом стануть основою його поетичного дефіле, трансформуючи сюжети прочитаних книжок у власні починання, а дерев'яного коника, про якого він неодноразово згадує, – в Пегаса: «Stare, puste bieguny po koniu drewnianym, / Który się w mej młodości przemienił w Pegaza» [17, 735].

Неабияку увагу поет відводить і горищу, виключне значення якого для світу дитини описав Г. Башляр: «невже не трапляється такого, що діти кидають гру і забиваються в дальній кут горища, де можна понудьгувати? Горище моєї нудьги, скільки разів я з жалем згадував про тебе, коли суєта життя забирала у мене крихти свободи» [1, 36]. Психоаналітик К.-Г. Юнг (див. «Людина в пощуках своєї душі») також знайомить з іншою функцією горища, зокрема зазначає подвійність образу підвалу та горища, розцінюючи їх як територію страху, причому страх горища менш жахливий, ніж підвальний. Горище в рецепції Л. Стаффа близьке до башлярівського утаємниченого місця, наділеного виключно дитячою романтикою дещо занедбаних речей світу дорослих, які через це цікаві дитячій фантазії, – речей, що стоять в одному ряду із зіпсованим годинником, старим колодязем, пожовклою книгою та непотрібною нікому скрипкою. Прикметно, що у «Dzieciństwie» Ю. Тувіма одним з перших перелічених ним образів є також горище, контактуюче з зовнішнім середовищем через дірки у стелі.

Паралельність в образності Л. Стаффа і Ю. Тувіма наявна і в постійній присутності картин дитинства через залучення образу сну. Найцікавішим є очевидне запозичення образів: стаффівський рядок «Jawa w śnie i sen wśród jawy» з вірша «Młodość» семантично повторюється у вірші «Dzieciństwo» Ю. Тувіма: «Sen mój z jawą bawił się w chowankę» [20, 157].

Дитинство передусім як своєрідна призма сприймання світу в якості подорожі до безлічі напівіснуючих країн пропагується в «Dzieciństwie» Л. Стаффа: «Bo było to jak podróż szalona po świecie, / Pełne przygód odjazdy w wszystkie świata częście...» [16, 397]. Присвятивши цілу главу «Критики і клініки» тому, про що говорять діти, Жиль Дельоз пише про притаманне дітям мислення світу у вигляді мапи, що «мапи маршрутів – істотна частина психічної діяльності» [2, 88].

У творах, що мають справу зі спогадами дитинства, спостерігається культове засилля речей через їхню головну функцію сильнодіючого знаряддя утримання в бажаному місці простору. Ю. Тувім у поемі «Kwiaty Polskie» саме через чітке усвідомлення майже магічної функції речей (повертати до часу і місця) перелічує речі, що постулюють простір його минулого, тим самим наче намагаючись залишитися в просторі дитинства.

Перебуваючи на маргінесі двох площин – минулого й майбутнього, він не знаходиться у теперішньому моменті, не констатує тим самим екзистенцію речей з навколишнього середовища, а тягне за собою речі з минулого та звертається до гіпотетично можливих речей майбутнього. Прикметно, що у вірші Л. Стаффа «Młodość» також спостерігається засилля речей, проте це засилля сконцентроване на чуттєво-емоційній сфері, у наборі/переліку афектів, що супроводжують події та явища, а не предмети. Таким чином, відбувається перестановка акцентів з речової бази, якою маркується внутрішній простір, на чуттєво-емоційну, якою характеризується вихід у зовнішній світ. Так, у Ю. Тувіма місто Лодзь представлено певними пригодами, подіями, а теперішнє і майбутнє постає передусім у констатації відчуттів та передчуттів.

Отже, традиційне сприйняття періоду дитинства у культурно-літературному доробку як міфу про втрачений рай увійшло в такому самому вигляді і до творчості Л. Стаффа. Серед основних рис функціонування мотиву дитинства у поезії Л. Стаффа вирізняється, по-перше, розповсюджений серед більшості митців процес сублімації, що виявляється через тугу за дитинством, зокрема, неможливість повернути дитинство Л. Стафф реалізує через іншу сферу, заміщуючи написанням віршів зі спогадами про дитинство, а також включаючи у вірші порівняння з речами, якостями, пов'язаними з дитинством. По-друге, крім звичайної ностальгії

звучить висловлення про можливість переходу/повернення до дитячого стану, що краще за все, на нашу думку, характеризує термін «енантіодромія». По-третє, спогадам про період дитинства у Л. Стаффа притаманне відштовхування від дійсно існуючих речей інтер'єру родинного будинку, так званого «образу щасливого простору» (Г. Башляр), які становлять фонд «ліричного музею, або меморіалу речей» (М. Епштейн). Будучи головним постулатом дитинства, речі, враховуючи їхній символарій, створений на основі меморіальної сутності, представлені у Л. Стаффа двома видами (за класифікацією Гі де Мопассана з новели «Старі речі»): як речі, цінні для нас з самого дитинства, так і ті, що набули цінності трохи згодом.

Між просторами дитячого та дорослого життя у віршах Л. Стаффа та Ю. Тувіма, аналіз яких можливий через розгляд речей, очевидна семантична спорідненість на основі представлених образів, зумовлена культом поезії Л. Стаффа у Ю. Тувіма, причому перехід одного періоду життя в інший у обох митців підкреслюється за допомогою «лексичної реверсії» (М. Епштейн), але в різний спосіб: у Л. Стаффа через протиставлення замкненого простору відкритому, а у Ю. Тувіма на рівні лексичного зменшення розмірів предметів/явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Башляр Г. Избранное : Поэтика пространства; пер. с фр. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. – 376 с.

2. Делёз Ж. Критика и клиника; пер. с фр. О. Е. Волчек и С. Л. Фокина / послесл. и примеч. С. Л. Фокина. – СПб.: «Machina», 2002. – 240 с. – (XX век. Критическая библиотека).

3. Олеша Ю. Лиомпа / Ю. Олеша // Олеша Ю. Повести и рассказы. – М.: Худ. лит-ра, 1965. – С.262–266. – (Першотвір).

4. Памук О. Музей невинності : [роман]; пер. з тур. О. Б. Кульчинського та Г. В. Рог. – Харків: «Фоліо», 2009. – 671 с. – (Першотвір).

5. Платонов А. Котлован. Текст. Материалы творческой истории / А. Платонов. – СПб: «Наука», 2000. – 380 с. – (Першотвір).

6. Сартр Ж. – П. Нудота / Ж.-П. Сартр // Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова; пер. з фр. В. Борсука та О. Жупанського. – К.: «Основи», 1993. – С.3–182. – (Першотвір).

7. Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст : семантика и структура. – М.: «Наука», 1983. – С.227–284.

8. Топоров В. Н. Вещь в антропоцентрической перспективе / В. Н. Топоров // Aequinox. – М., 1993. – С.70–94.

9. Эпштейн М. Палиндромия как творческий потенциал языка. К философии и лингвистике обратного слова [Электронный ресурс] / М. Эпштейн. – Режим доступа : http://www.topos.ru/article/6800.

10. Эпштейн М. Палиндромия как творческий потенциал языка. К философии и лингвистике обратного слова [Электронный ресурс] / М. Эпштейн. – Режим доступа: http://topos.ru/article/6802.

11. Эпштейн М. Реалогия // Проективный философский словарь: Новые термины и понятия / под ред. Г. Л. Тульчинского и М. Н. Эпштейна. – СПб.: «Алетейя», 2003. – С.346–350.

12. Эпштейн М. Н. Вещь и слово. О лирическом музее / М. Н. Эпштейн // Эпштейн М. Н. Постмодерн в русской литературе: учеб. пособие для вузов. – М.: «Высш. шк.», 2005. – С.270–299.

13. Юнг К.-Г. Психологические типы; пер с нем. С. Лорие / К.-Г. Юнг / под общ. ред. В. Зеленского. – М.: «Университетская книга» АСТ, 1997. – 716 с. – (Классики зарубежной психологии).

14. Epoki literackie. Od Antyku do współczesności / [Hanczakowski M., Kuziak M., Zawadzki A., Żynis B.]. – Bielsko-Biała: «Park», 2001. – 476 s.

15. Kwiatkowski J. U podstaw liryki Leopolda Staffa / J. Kwiatkowski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966. – 285 s.

16. Staff L. Poezje zebrane: w 2 t. / L. Staff. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967. – T. 1. – 1147 s.

17. Staff L. Poezje zebrane: w 2 t. / L. Staff. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967. – T.2. – 1033 s.

18. Staff L. W kręgu literackich przyjaźni: listy / L. Staff / oprac. J. Czachowska, I. Maciejewska. – Warszawa: Państ. Instytut Wydawniczy, 1966. – 697 s.

19. Tuwim J. Kwiaty Polskie / J. Tuwim // Tuwim J. Dzieła. – Warszawa: «Czytelnik», 1955. – Ч. XII. – 301 s.

20. Tuwim J. Poezje / J. Tuwim. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. – 564 s.

УДК 821.162.1.09

Юлія БУЛАХОВСЬКА
Національна академія наук України

ПРО ТВОРЧУ ПОСТАТЬ БОЛЕСЛАВА ЛЕСЬМЯНА

Статтю присвячено сторінкам творчості видатного польського поета Болеслава Лесьмяна. Несподівано ліричними є його спогади про Київ, українські пейзажі.

***Ключові слова**: психологічна проблематика, поетична рефлексія, образ української природи.*

The article is devoted to the pages of work of the greatest Polish poet Boleslaw Lesmian. Unexpectedly lyrical are his remembrances about Kyiv, Ukrainian landscape.

***Key words**: psychological problems, poetic reflection, the image of Ukrainian nature.*

Artykuł poświęcono niezbadanym dotąd aspektom twórczości znanego polskiego poety Bolesława Leśmiana. Niezwykle liryczne są jego wspomnienia o Kijowie, krajobrazy ukraińskie.

***Słowa kluczowe**: problematyka psychologiczna, refleksja poetycka, obraz natury ukraińskiej.*

Для Лесьмяна, як в українській літературі, зокрема, для Павла Тичини (це не характерно для інших видатних поетів України його доби: скажімо, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри) і лише деякою мірою для таких „романтизованих" українських прозаїків, як О. Довженко або Ю. Яновський у „Вершниках", мав провідне значення казково-фантастичний світ образності, безпосередньо пов'язаний із фольклором. Це: і „засліплений" сонцем струмок; і звислий листок, що наче корабель, несе на собі на бистрині струмка синього метелика з прозорими крильцями; поет готовий був „зацілувати свіжість польових трав"; безупинно дивитись на те, як „п'яніють маки" і головне у всьому цьому, життєствердному нібито міг побачити часто-густо трагічний глибинний, психологічно-космічний зв'язок. І хто ж це все міняє? – ставить він собі питання: виявляється – „постодолила Мавка, стодольна ворожка, що напівпольовичка, напівпридорожка, Сто світів залишила, прийшла у те жито, Що із дна аж вирує, шумить сумовито" (вірш „Стодола", переклад В. Коптілова).

Як і у П.Тичини: „Там тополі у полі, на волі хтось на Заході жертву приніс) з буйним вітром, свавольним і диким, струнко рвуться кудись вдалечінь..." завжди присутній рух. І що характерно – обидва поети (і Лесьмян, і Тичина) скоріше городяни, ніж вихідці із селянського середовища, з дитинства органічно близькі до природи. В обох повно „поетичних словотворів": у Тичини – „пісня сонцебризна"; „вітру – вітровіння"; „нива хліб зернить"; „рельси паралеляться", а у Лесьмяна: „Цілував ти дівчатко, а хто ж його тіло розтрояндив устами, щоб тебе схотіло? Ти тополям на стежку тінь класти дозволив, Тільки хто ж їх до неба отак розтополив? Ти стодолу поставив, за три дні вже постала, хто ж її постодолив, щоб себе упізнала?" (Переклад В. Коптілова).

Отож, перегук саме із Тичиною тут відчутний і яскравий, хоча його типологічна незалежність теж тут очевидна.

Чи був Лесьмян антирелігійною людиною? Не думаю, у прямому, конкретному сенсі. Але хочу звернути увагу на його своєрідний вірш „Уршуля Кохановська" і на кінець його вірша „На смерть сестри".

Сестра його улюблена, на ім'я Рената, померла молодою. Ховали її у Києві, дуже скромно; присутніми були: ксьондз; старенька няня-вихователька їх обох із сестрою і якийсь службовець – колега Лесьмяна. Хоча був теплий і сонячний день, Лесьмяну здалося, що Сонце згасло, і взагалі майбутнє життя для нього втратило будь-який сенс. Але я хочу звернути увагу на останній рядок вірша, присвяченого смерті сестри. Це – звернення до Бога: „Ти – всевладний володар у вищих світах! Урочисто крокуючи твердю, притули ти до серця легенький цей прах, що його обійшло Милосердя".

Глибинний антирелігійний сенс психологічного змісту має вірш Лесьмяна „Уршуля Кохановська" – теж про ранню смерть жінки – в даному разі – просто дитини. Йдеться про дочку знаменитого польського поета Яна Кохановського (XVI століття), який безмежно любив (і вся його родина любила) їхню маленьку дочку Уршулю – симпатичну дівчинку і творчо обдаровану, на яку в цьому відношенні покладали (і в родині, і в суспільстві) великі надії. Та вона несподівано захворіла і померла.

„Дія вірша" відбувається вже на Небі, в чертогах Бога. „Він (тобто Бог – *Ю.Б.*) сказав: „Ось

прийдуть і тато, і мама. А як зорі присплю я в блакитному небі. То постукаю в браму, прийду я до тебе. Він пішов, (враження йдуть від постаті Уршули), я ж на рівні зриваюся ноги; І на стіл накриваю, підмітаю підлоги; найрожевішу сукню в нетерпінні вдягаю, Вічний сон одганяю, – не сплю і чекаю... Вже світанок своїми заяснів кольорами, як зачула я кроки: хтось підходить до брами. Я – назустріч, і серце моє завмирає: Вітер дзвонить у дзвони! Ні, то Бог – їх немає!" (переклад В. Коптілова).

Взагалі у Лесьмяна є дуже багато сумних думок з приводу „життя і смерті"; він сумує з приводу того, що „любив він тільки тіні"; що кожний померлий родич або близька людина – вбитий не кимось стороннім, а саме із цього кола. І мені здається, Лесьмян, можливо, мав рацію: хто ж найбільше завдає нам болю; хто ж вбиває нас настирливо й поступово? Та саме той родич чи приятель, чи коханий або кохана (чоловік або жінка), кого ми так любимо, і чия смерть, хвороба, зрада, службові неприємності, від'їзд або „категорична заборона робити щось для тебе приємне" діють на нас більше за все, а негаразди чужих людей нам байдужі.

На закінчення статті – дещо несподіване – варто навести уривок-фінал з оповідання „Рената", що належить перу авторки цієї роботи, (воно мало чималий успіх у читача і надруковано у виданні: Ю.Л. Булаховская, К.: „Издательский Дом Дмитрия Бураго", 2007 рік) російською мовою. Цитата подається в авторському перекладі українською мовою, оскільки це оповідання прямо пов'язано з Київським університетським ботанічним садом, адже впевнено можна стверджувати: природа, з її психологізмом у поезії Лесьмяна, образно кажучи, цілком „списана" саме з цього – невеличкого, однак, своєрідного київського парку, поблизу якого поет жив і де гуляв у будь-який час і будь-яку пору року. У віршах польського поета описаний саме його вигадливий рельєф: і буйні хащі зелені (з кущів та високих трав), і мальовничий басейн, оточений кущами жасмину й бузини, і тіні досить високих дерев „на урвищі", і стара, поламана альтанка між ними, і „золота осінь" на центральній алеї, і „бузкова весна" (навесні), і кущі неповторних червоних, рожевих, білих, навіть жовтих троянд у зачиненому тепер „Розарії" за залізною брамою; так само й кучугури блакитно-білого снігу, і оповиті снігом високі дерева, де глухої зими наввипередки перестрибують з дерева на дерево пруткі місцеві білки і снігурі, що аж купаються в тому ж снігу.

Отже, кінець оповідання: про Лесьмяна, про його перебування в Києві і про Університетський ботанічний сад: „Рання осінь. Ніч; сильний дощ б'є по деревах; по вже зів'ялій траві і укладеній гравієм Центральній Алеї Саду. Цією Алеєю йде, ховаючись від дощу у плащ з капюшоном, невисока чоловіча постать. Рукою у чорній рукавиці він тихо й непомітно відчиняє щільно замкнену браму Теплиці. Слабенький „охоронний" ліхтар кидає тьмяне світло на нещодавно розквітлу в середині „Розарію" розкішну екзотичну квітку, з мідно-рудуватими пелюстками, під назвою „Рената" (так звали улюблену й рано і давно померлу сестру польського поета). Саме на цю квітку й хоче помилуватися сьогодні вночі (перед остаточним від'їздом до Польщі) той, хто колись був Болеславом-Станіславом Лесьмяном, видатним польським поетом, котрий певний час жив у Києві. Осінній дощ змиває все, навіть примарні кроки на алеї і спогади про минуле.

Як писав Лесьмян у одному із своїх віршів „У полі": „Я чекаю, що блик із „всесвітніх запасів" пролетить і крізь мене колись у дорозі; Спалахну я хвилинно... і позначиться гостро – шлях від мене до тої зеленої луки..."

ЛІТЕРАТУРА

1. Богомолова Н. Болеслав Лесьмян // История польской литературы. – Т. 2. – Москва, 1969.
2. Василенко В.М. Поетичний світ Болеслава Лесьмяна. – Київ, 1990;
3. Василенко В.М. Болеслав-Станіслав Лесьмян // УЛЕ. – Т. 3. – С. 168.
4. Лесьмян Б. Стихи. – Москва, 1971.
5. Польская поэзия XIX-XX вв. Антология. – Москва, 1963.
6. Антологія польської поезії. – Т. 2. – Київ, 1979.
7. Jastrzębski Z. Zejście z Parnasu. Wspomnienia o Bolesławie Leśmianie. – Lublin, 1966.

УДК 821.162.1(091)-93”1918-1939”

Katarzyna WĘCEL-PTAŚ
Akademia Polonijna w Częstochowie

HUCULSZCZYZNA W POLSKIEJ LITERATURZE DZIECIĘCEJ DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO

Tematyka huculska w polskiej literaturze pięknej, adresowanej do młodego czytelnika, podejmowana była najczęściej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Ten kresowy region stał się wówczas przedmiotem specjalnej edukacji scalającej obraz II Rzeczpospolitej. Doskonałym narzędziem służącym realizacji „lekcji Huculszczyzny” były czasopisma dla młodego odbiorcy, na łamach których publikowano zarówno teksty zbeletryzowane, jak również tradycyjne szkice informacyjno-krajoznawcze. Na przykładzie tekstów najbardziej reprezentatywnych dla omawianego tematu, w pracy starano się przypomnieć niezwykły nurt „huculski”, który przez wiele lat był obecny w literaturze polskiej.

Słowa kluczowe: *Huculi, tematyka huculska, polska literatura dziecięca, dwudziestolecie międzywojenne.*

Гуцульська тематика в польській літературі, адресованій молодому читачеві, найчастіше порушувалася в період міжвоєнного двадцятиліття. Цей пограничний регіон став у той час предметом спеціальної уваги з метою відновлення образу II Речі Посполитої. Ідеальним знаряддям, яке служило здійсненню „уроків з вивчення Гуцульщини”, були журнали для молодого читача, на сторінках яких друкували як художні тексти, так і традиційні інформаційно-краєзнавчі статті. На прикладі текстів, що яскраво репрезентують цю тему, у статті згадується незвична „гуцульська” течія, присутня у польській літературі багато років.

Ключові слова: *гуцули, гуцульська тематика, польська література для дітей, міжвоєнне двадцятиліття.*

Hutsulschyna in Polish literature addressed to young readers, often taken up in the period of twenty years between the wars. This boundary region was the subject of special study, which restore the image of the II Rzecz Pospolita. The ideal instrument that served to realization “lessons of Hutsulschyna” were magazines for young readers, on the pages of which literary texts and local history articles were published. On example of texts which represent discussed topic we tried to remember unusual “Hutsul” tendency, which took place in Polish literature for many years.

Key words: *Hutsuls, Hutsulschyna, polish literature for children, twenty years between the wars.*

Huculszczyzna w dziejach kultury polskiej stanowi obszar niezwykły, owiany mgiełką tajemnicy, spowity nostalgią i sentymentem. W atlasie narodowej pamięci, pomimo upływu czasu jest Huculszczyzna tematem obecnym, obok regionów stale przywoływanych na kartach piśmiennictwa polskiego, takich jak morze i góry, jak Śląsk, Warszawa, Kraków, Wilno, czy Lwów.

Tematyka huculska w polskiej literaturze pięknej, adresowanej zarówno do dorosłego, jak i młodego czytelnika, podejmowana była najczęściej w dwudziestoleciu międzywojennym. Rozciągającą się malowniczo u stóp Czarnohory w górnym dorzeczu Prutu i Czeremoszu, ojczyznę karpackich górali, opisywali w prozie dwudziestolecia między innymi Stanisław Vincenz, Stanisław Ferdynand Ossendowski i Józef Wittlin. Odzyskanie niepodległości w 1918 roku inspirowało bowiem twórców do poszukiwania motywów literackich, w których wyrażałby się najpełniej głęboki patriotyzm oraz polskość. W tym okresie uwaga badaczy kultury, literatury oraz znawców regionalizmu nieprzypadkowo koncentrowała się wokół przestrzeni kulturowych i regionów znamiennych w dziejach narodu polskiego, a taką była niewątpliwie Huculszczyzna [Por. 1, 5-6].

W ramach polityki wewnętrznej ten kresowy region stał się przedmiotem specjalnej edukacji, scalającej obraz II Rzeczpospolitej. Wzmożone zainteresowanie literackie krainą górali karpackich – Hucułów wiązało się niewątpliwie także z archetypicznym wymiarem gór i atrakcyjnością motywów górskich. W płaszczyźnie krajoznawczej było to przede wszystkim turystyczne otwarcie się na piękno krajobrazu wschodniosłowiańskiego, w tym dostrzeżenie jego walorów przyrodniczych i wypoczynkowych. W dwudziestoleciu można mówić bowiem o zjawisku swoistej „mody na Czarnohorę”, której towarzyszył wzrost twórczości poświęconej Karpatom Wschodnim.

Przyswojenie czytelnikowi schyłku lat trzydziestych tradycji i kultury mieszkańców „słowiańskiej Atlantydy” w dużej mierze zawdzięczać należy Stanisławowi Vincenzowi, który ukazał Huculszczyznę w pełnej okazałości na kartach spektakularnego tomu „Prawda starowieku” (1936). Dzieło Vincenza, choć nie miało równie znakomitych kontynuatorów, stało się inspiracja dla wielu polskich twórców tego okresu.

Tematyce huculskiej została poświęcona jedna piękniejszych, lecz niestety obecnie całkowicie

zapomnianych książek – powstała niemal równocześnie z dziełem Vincenza, u schyłku dwudziestolecia międzywojennego – „Tajemnica Czeremoszu" (1934) autorstwa Ewy Szelburg–Zarembiny[1].

Miejscem wydarzeń tej pełnej liryzmu opowieści uczyniła pisarka bliżej nieokreśloną dolinę górską nad Czeremoszem w Karpatach Wschodnich. Niewielkich rozmiarów opowieść wypełniają opisy nieskażonej ręką człowieka, górskiej przyrody. Owiana atmosferą tajemniczości, opiewana w pieśniach i legendzie tytułowa rzeka, której wstęga wije się szerokim pasmem, oddzielając Ukrainę od Rumunii, to sprawczyni nagłej przemiany losów dwojga ludzi: dojrzałego mężczyzny i dziecka.

Bohater powieści – pasterz Ilja Dewdiuk, człowiek żyjący w harmonii z naturą po ogromnej tragedii osobistej ucieka przed ludzkim światem i uporczywie powracających, bolesnych wspomnień – w góry, gdzie pędzi ascetyczny żywot. Wydaje się, że milczący, często posępny krajobraz doskonale komponuje się z nastrojem człowieka, któremu śmierć wydarła najbliższe osoby. Przebogata fauna i flora górska hojnie dzieli się swymi dobrodziejstwami, więc mężczyźnie do przetrwania pozornie niczego nie brakuje. Samotny, leśny włóczęga mieszka w prymitywnym „burdeju" na skraju wysokopiennego lasu iglastego, obfitującego w jagody, smakowite rośliny, korzenie i przede wszystkim leśne zwierzęta, które łapie we własnoręcznie zrobione wnyki.

Zarembina, podobnie jak Vincenz, pokazuje, że przebywanie sam na sam z pejzażem gór, puszczy, wiatru uzbraja w męstwo i pokorę. W obliczu potęgi natury, jej urody, lecz i kaprysów, rodzi się poczucie sensowności życia. Po okresie odosobnienia nadchodzi czas związany z uświadomieniem sobie ludzkiej samotności i naturalna potrzeba „zaludnienia". „Człek długo samotny – pisze Vincenz – w wielkim świecie chmur, szczytów i lasów, wód i traw szuka towarzystwa, szuka pobratymstwa" [3, 140.] W przypadku bohatera powieści Zarembiny, czas żałoby i osamotnienia kończy się z chwilą pojawienia się w jego życiu przybranej córki Marynki.

Narracja epicka „Tajemnicy Czeremoszu" obejmuje przede wszystkim świat przyrody huculskiej, który jawi się w całej okazałości egzotyki wschodniosłowiańskiej. Jest on skonstruowany zgodnie ze stereotypem XIX-wiecznym, ukształtowanym w wysokoartystycznym obiegu a powielanym przez literaturę dla dzieci, gdzie groza gór splata się z majestatycznym pięknem [1]. W powieści Zarembiny, pomimo licznych elementów opisu piękna górskiego pejzażu, świadomość jego grozy stale towarzyszy czytelnikowi. Natura, a zwłaszcza wkomponowane w dziki krajobraz góry posiadają kreacyjną moc, one też wyznaczają rytm huculskiego życia. Koloryt górski zmienia się w zależności od por roku, niosąc w sobie zawsze jakieś przesłanie. Pogodne, milczące wierzchołki, zielone połoniny porośnięte soczystą trawą dają spokój, ukojenie, przeradzające się często w zapomnienie o codzienności. Widok rozjaśnionych słońcem szczytów, niemal wbijających się w obłoki jest tak piękny, że człowiek posiadając nawet świadomość ich potęgi, nie może czuć się na tej przestrzeni czymkolwiek zagrożony.

Na Huculszczyźnie, opisanej przez Zarembinę, czas jak gdyby toczy się innym rytmem – rytmem górskim, dostojnym, uroczystym. Kalendarz codzienności, a przede wszystkim pracy Hucułów wyznacza przyroda i zjawiska w niej zachodzące. W utworze nie sposób pominąć więc bogatych opisów pór roku oraz etymologii ich nazw, którą autorka szczegółowo objaśnia. Młody czytelnik powieści dowiaduje się, że „biłeń", „trawień", „kopień", „berezeń", czy „żowleń" nawiązują do zjawisk występujących w przyrodzie oraz podejmowanych wówczas zajęć rolniczych. Opisom poszczególnych miesięcy poświęca autorka dużo miejsca, co dowodzi, jak duże znaczenie miało dla niej dokładne odtworzenie kolorytu lokalnego. Obrazy zmieniającego się krajobrazu Karpat i symboliczne przechodzenie jednej pory w drugą, nakreślone są w sposób na wskroś realistyczny, choć nie pozbawiony liryzmu.

Warto zatrzymać się przy opisie najbardziej nieprzyjaznej pory roku, jaką jest 'trawień'. Okres ten jest nieprzyjazny dla mieszkańców gór nie tylko ze względu na ponurą aurę – najbardziej deszczową ze wszystkich pór, lecz przede wszystkim na zagrożenie, jakie stanowi, bowiem niejednokrotnie niesie ze sobą śmierć i zagładę. Od gór wówczas wieje grozą, szczyty są czarne, ścieżki niebezpieczne oraz zdradzieckie. „Zły był tego roku „trawień" w górskim kraju" – tak zaczyna opowieść narrator, siejąc pewien niepokój w sercu czytelnika. Okrutny czas, zawdzięczający swą nazwę świeżej, dopiero co zaczynającej się zielenić się trawie, przypada na przełom maja i czerwca. Rzęsisty deszcz pada

1 Pierwsza edycja „Tajemnicy Czeremoszu" ukazała się w Warszawie w 1934 roku, ostatnia w roku 1939 nakładem Wydawnictwa Gebethner i Wolff w serii „Polska i Świat Współczesny" (ogółem 5 edycji). Na końcu tekstu zamieszczono informację, iż dalsze losy bohaterów zostały opisane w drugiej części powieści zatytułowanej „Słońce w górach". Mylący jest też spis, jaki znajduje się na ostatniej stronie okładkowej poetyckiego tomu „Dom wielki jak świat" (Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1948, seria „Polska i Świat Współczesny"), gdzie wskazuje, iż powieść „Słońce w górach" ukazała się w tejże serii z numerem 54. Książki tej faktycznie nie wydano, a została jedynie zapowiedziana. Taką informację podaje m. in.: „Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1918–1939. Literatura polska i przekłady. Oprac. B. Krassowska, A. Grefkowicz. – Warszawa, 1995. – S. 472, pozycja 7528. Tytułu nie ma także w wykazie Alicji Jędrych „Polskie serie literackie i paraliterackie 1901–1939". – Cz. 1 –2. – Łódź, 1991.

bezustannie przez kilkanaście dni, co powoduje śmiercionośną „powiń", która zagarnia wszystko, co stanie na jej drodze: „(...) wielkie jodły, świerki, buki stuletnie wydarte z korzeniami, stodółki z sianem, płoty, mosty, krzyże przydrożne... chaty, z których ludzie w ostatniej chwili wyskakiwali w bieliźnie tylko, prosto ze snu, w noc czarną, huczącą i mokrą. Huk padających skał, grzechot kamieni, ryk spiętrzonych mas wody, trzask drzew łamanych w pędzie, bek i kwik porywanych przez fale zwierząt, krzyki i płacze ludzkie – napełniały świat dniem i nocą" [2, 6].

Łaskawszymi dla ludzi jest kwietniowy „berezeń" rozpoczynający się, „kiedy brzoza puszcza liście" i „biłeń", gdy zapobiegliwe gospodynie bielą lniane płótna. Przypadający na sierpień okres żniw, kiedy na polach układa się siano w wysokie kopce, a w lesie dojrzewają wielkie, mięsiste czarne jagody zwane „ofynami" to „kopeń". „Kopeń" jest przyjazny, choć obfitujący w burze. 15 września rozpoczyna się „żowleń" – czas żółknięcia liści, kończący się w połowie października. Trawa, która na górskich łąkach staje się szorstka i wyschnięta jest znakiem dla pasterzy, że nadszedł czas by wracać z wypasionymi trzodami do domu. Jesień w dolinie nad Czeremoszem jest najpogodniejsza i bardzo malownicza. Akcja utworu rozgrywa się o wszystkich porach roku, lecz najbardziej sugestywne obrazy dotyczą przyrody w miesiącach letnich. Zupełnie zaś została pominięta zima, w żadnym z opisów narrator nawet o niej nie wzmiankuje. Obrazy zmieniającego się krajobrazu Karpat oraz symboliczne przechodzenie jednej pory w drugą, nakreślone są w sposób na wskroś realistyczny, lecz nie pozbawiony liryzmu.

Autorka „Tajemnicy Czeremoszu" ukazuje Huculszczyznę przez pryzmat ludowej kultury pasterskiej, której jednym z istotnych elementów jest harmonia i więź z naturą. Związki górali karpackich ze światem przyrody, przyjaźń ze zwierzętami, a przy tym postawa serdeczności i bezinteresowności w stosunkach międzyludzkich składają się na osobliwy tryb życia.

Bogatą i barwną kulturę huculską pokazuje pisarka poprzez literackie obrazy wierzeń, pieśni, tańców, w opisach ubiorów oraz pełnych artyzmu przykładach sztuki ludowej. W „Tajemnicy Czeremoszu" mocno akcentowana jest religijność Hucułów – wiara ludu w opatrzność Boga, lecz jednocześnie praktykowanie pogańskich zwyczajów. Tak oto góralki, za radą wiejskiego wróżbity zamierzają spalić wszystkie czarne koguty i kury znajdujące się w gospodarstwach, by w ten sposób odegnać deszcz. Jednocześnie ogromną wagę przywiązuje się do wszelkich świąt oraz obrzędów religijnych obchodzonych w cerkwi lub poza nią, które również w pewnym stopniu stanowią wyznacznik pracy ludzkiej. Od nich bowiem uzależnia się niektóre rolnicze obowiązki, jak sianie, oranie, zbieranie plonów: „Przyszedł wreszcie dzień „świętego Jurija". Teraz wiadomo było, że jest wiosna. Już w wilię tego dnia zapobiegliwe gospodynie starym zwyczajem podrzuciły krowom po oborach podwójne porcje siana, wierząc, że ile mleka da krowa w dzień św. Jerzego, tyle będzie dawała przez cały rok" [2, 38]. Inny dość obszerny fragment tekstu poświęca narrator uroczystości odpustowej ku czci Bogurodzicy przypadającej według kalendarza juliańskiego na dwudziestego sierpnia, czyli „w porę kopienia siana", kiedy wszyscy zbierają się tłumnie na nabożeństwie, by oddać pokłon Matce Boskiej.

Wschodniosłowiański świat Huculszczyzny na kartach powieści Ewy Szelburg-Zarembiny jest przestrzenią, na której żyją wyłącznie karpaccy górale. Świat ten został przedstawiony w całym swym frapującym bogactwie kształtów, barw, dźwięków, zapachów. Literackie opisy odzwierciedlają najistotniejsze komponenty huculskiej kultury, ukazują niepowtarzalność tradycji i piękno krajobrazu. Powieść Zarembiny odczytywana z perspektywy czasu i pokoleń, przywołuje sentymentalne myśli ku „krainie utraconej", ale z całą pewnością skłania do refleksji nad wartością literatury, którą okrył cień zapomnienia.

O popularności tematyki huculskiej w literaturze polskiej dla dzieci i młodzieży okresu dwudziestolecia międzywojennego świadczą liczne utwory osnute wokół wątków huculskich [Por. 7][2]. Nawet okazjonalny kontakt z Karpatami Wschodnimi stawał się także inspiracją dla twórców literatury adresowanej do dorosłych – Józefa Czechowicza, Jana Lechonia, czy Jarosława Iwaszkiewicza, który fascy-

2 Niestety, polska „Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1918 –1939" nie notuje większości ze wskazanych tekstów: Bieniasz J. Duch Czarnohory, Lwów 1936; Tegoż. W puszczy nad Salatrukiem. Powieść. – Warszawa, 1935; Borowska M. Na wycieczce // „Płomyczek". – 1937/1938. – Nr 37. – S. 557; Charczewska Z. Gałgankowe lalki // „Płomyk". – 1938. – Nr 13. – S. 280-281; Dąbrowska M. O Pokuciu i Hucułach // „Płomyk". – 1925/1926. – Nr 5. – S. 67; Kapracki B. Na tle legend huculskich // „Potulice". – 1939; Krasiński E. Obrazki łowiecki. Karpaty Wschodnie. Polesie. – Warszawa, 1927; Malicka W. Fartuszek Marysi // „Płomyk". – 1930. – Nr 23-25; Mortkowiczówna H. 30 kolegów z całej Polski. Wiersze i obrazki. – Warszawa, 1933. – S. 57; Ostrowski J. Wiercipięta, Profesor i Placek // „Płomyk". – 1936. – Nr 3. – S. 5; Rytard J.M. Wierchowina. – Kraków, 1938; Skwierczyńska A. Huculszczyzna // „Płomyk". – 1934. – Nr 40/41. – S. 932-936; Wertenówna M. Wycieczka na Huculszczyznę // „Płomyk". – 1930. – Nr 20. – S. 461-462; Wolska W. Na Hucułach // „Płomyczek". – 1935. – Nr 34. – S. 123-124; Zbierzchowski H. Śmierć czy miłość. Ciekawe opowiadania. – Lwów, 1923; Zwinny Tur [pseud.] Z krainy zdrowia i radości // „Płomyk". – 1929. – Nr 29. – S. 678-679.

націю Karpatami Wschodnimi utrwalił na kartach „Książki moich wspomnień".

Jan Choroszy podkreśla, że międzywojenna „atrakcyjność tematyki huculskiej polegała na łączeniu walorów poznawczych, estetycznych (egzotyka) i emocjonalnych, które poddawały się najróżniejszym kombinacjom i w związku z tym mogły realizować cele edukacyjno-wychowawcze" [1, 227].

Doskonałym narzędziem służącym realizacji „lekcji Huculszczyzny" były czasopisma dla młodego odbiorcy, zwłaszcza „Płomyk" i „Płomyczek". Na łamach pisemek, obok tekstów zbeletryzowanych, lub takich, które można określić mianem „przewodnikowych", pojawiały się tradycyjne szkice krajoznawcze o charakterze informacyjnym. Do takich należy „Huculszczyzna" Adeli Skwierczyńskiej [4], gdzie autorka nakreśliła dość szczegółowo malowniczy i typowy obraz Karpat Wschodnich. Wiele miejsca w utworze zajmują opisy topograficzne oraz opisy wyglądu zewnętrznego mieszkańców gór, wyróżniających się bogato zdobionymi, barwnymi ubiorami i kunsztowną biżuterią: „Część północnych stoków Karpat, zwana Beskidem Wschodnim, którego najwyższy grzbiet nosi nazwę Czarnohory, należy do Huculszczyzny. W dolinach Prutu i Czeremoszu żyją Rusini, zwani Hucułami (dalej Łemki i Bojki). Są to górale, różniący się od górali tatrzańskich pochodzeniem, obyczajami i strojem. Modlą się według obrządku wschodniego. [...] Lud huculski ubiera się bajecznie kolorowo. Zarówno kobiety, jak mężczyźni noszą białe, lniane koszule ozdabiane na ramionach, na gorsie i na mankietach barwnemi wyszyciami krzyżykowemi. Kobiety zamiast spódnicy kładą na koszule dwie, utkane z czerwonej wełny zapaski: jedną z przodu, drugą z tyłu. Stroją się w naszyjniki misternie wykonane z barwnych paciorków lub ze srebrnych monet i medalionów. Głowę obwiązują kolorową chustką. Na nogi wkładają grube wełniane pończochy – czerwone z szerokim szlakiem oraz trzewiki i kierpce. Noszą też, zarówno jak i mężczyźni białe kożuszki, pięknie naszywane barwnemi skórkami i mosiężnymi kółeczkami nabijane" [4, 934-936]. Wizerunek Hucuła nakreślony przez Skwierczyńską zdaje się powielać stereotyp górala pracowitego, żyjącego w bliskości z przyrodą, przy czym niezwykle zwinnego i urodziwego.

Krótkie literackie obrazki kreślone w czasopismach dla dzieci przedstawiały także portret starego Hucuła, siedzącego na małym koniku, z nieodłącznym atrybutem – fajką w zębach. Przykładem może być powieść – robinsonada w odcinkach autorstwa Jerzego Ostrowskiego pt. „Wiercipięta, Profesor i Placek" [5] drukowana w latach trzydziestych na łamach „Płomyka", czy opowiadanie „Z krainy zdrowia i radości", gdzie „W Worochocie, górskiej mieścinie nad samą prawie czeską granicą [...] mały Hucuł posuwa się środkiem ulicy na niewielkim koniku" [8, 678].

Krzyś z wiersza Marii Borowskiej pt. „Na wycieczce" [6] poznaje piękno Karpat Wschodnich podczas trasy wspinaczkowej na Czarnohorę: „Jest tu na co patrzeć przecie,/ tyle barw jak na palecie. / Dziwy, czary – rzeczy nowe / lasy tu są granatowe, / szczyty lśnią się w blaskach słońca,/ patrzył, patrzyłbyś bez końca!/ Za zieloną połoniną / cały las kosodrzewiny, owieczki jak kulki z chlebna / pasą się pod samym niebem./ U stóp gór, pełne błękitu, jeziorko Niesamowite" [6, 555].

Bohaterowie przywołanych opowieści znaleźli się na Huculszczyźnie w trakcie wędrówki po Polsce, co także nie jest bez znaczenia. Dla literatury dwudziestolecia międzywojennego bowiem dość charakterystyczny był zabieg wpisywania huculskiej krainy w trasy wycieczek, najczęściej wakacyjnych. Przyświecała temu idea ukształtowania w młodych Polakach poczucia jedności państwa w wielości i różnorodności regionów.

W utworach, które drukowane były w czasopismach dla najmłodszych, nie zawsze wyznacznikiem przestrzeni huculskiej były nazwy geograficzne. Problematykę poszczególnych utworów przedstawiały również same ilustracje bądź ryciny, opatrzone niewielkich rozmiarów tekstem. W intencji autorów miały one realizować oczywiście funkcję poznawczą.

Warto pamiętać, że po I wojnie światowej Huculszczyzna w przekazach dla młodego odbiorcy przerodziła się z regionu niedostatku w krainę szczęścia i obfitości. Osobliwość huculskiego życia prezentowana była małym czytelnikom dość jednostronnie, przez pryzmat tradycji, bogatej i barwnej kultury pasterskiej oraz wyłącznie w wariancie optymistycznym, natomiast miarą huculskiego – pasterskiego życia była zawsze przyroda.

Dzieje Polski, a także upływ czasu sprawiły, że większość „huculskich" utworów dla najmłodszych, które powstały przed rokiem 1945, zostało zapomnianych i wymazanych ze świadomości czytelniczej. Każde jednak najmniejsze odkrycie opisów Huculszczyzny w piśmiennictwie sprzed niemal wieku, przywołuje najczulsze wzruszenie, bo tam „gdzie szum Prutu, Czeremoszu" została pamięć i wspomnienia pokoleń.

LITERATURA

1. Choroszy J. A. Huculszczyzna w literaturze polskiej. – Wrocław, 1991.
2. Szelburg-Zarembina E. Tajemnica Czeremoszu. – Warszawa, 1936.
3. Vincenz S. Na wysokiej połoninie. Prawda starowieku. Obrazy, dumy i gawędy z wierzchowiny Huculskiej. Przedmowa A. Kuśniewicza. – Warszawa, 1980.
4. Skwierczyńska A. Huculszczyzna // „Płomyk". – 1934. – Nr 40/41. – S. 932-936.
5. Ostrowski J. Wiercipięta, Profesor i Placek // „Płomyk". – 1936. – Nr 3. – S. 60.
6. Borowska M. Na wycieczce // „Płomyczek". – 1937/1938. – Nr 37. – S. 557.
7. Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży 1918–1939. Literatura polska i przekłady. Oprac. B. Krassowska, A. Grefkowicz. – Warszawa, 1995.
8. [Zwinny Tur] Z krainy zdrowia i radości // „Płomyk". – 1929. – Nr 29. – S. 678-679.

УДК 821.161.2(477)+ 821.162.1

Ольга ХАРЛАН
Бердянський державний педагогічний університет

ПОЕТИКА ПОВСЯКДЕННОГО ПРОСТОРУ У ПРОЗІ МАРІЇ ГАЛИЧ І ЗОФ'Ї НАЛКОВСЬКОЇ

У статті аналізується поетика повсякденного простору у творах М. Галич «Друкарка» та З. Налковської «Межа» в її філософському, історичному, культурному вияві. Запропоновано загальний огляд літератури з проблем вивчення повсякденності, охарактеризовано особливості її відображення у прозі письменниць першої третини XX ст.

***Ключові слова**: повсякденність, простір приватний, простір суспільний, проза, місто.*

The article analyzes the poetics of everyday space in the works by M. Galich «Typewriter» and Z. Nalkowska "Limit" in its philosophical, historical, cultural manifestations. The general the everyday life scholarship is proposed, the main features of its display in the fiction of women-writers of the first decades of the XXth century are characterized.

***Key words**: everyday life, private space, public space, prose, city.*

*W artykule **przeanalizowano poetykę przestrzeni codziennej w utworach M. Halicz «Drukarka» i Z. Nałkowskiej «Granica» w aspekcie filozoficznym, historycznym i kulturalnym. Zaproponowano przegląd literatury na temat badań codzienności, scharakteryzowano jej specyfikę występującą w prozie wspomnianych pisarek trzeciej dekady XX wieku.***

***Słowa kluczowe**: codzienność, przestrzeń prywatna, przestrzeń publiczna, proza, miasto.*

Сучасні уявлення про культуру повсякденності базуються, з одного боку, на методології історичної антропології, що розроблялася у французькій школі «Анналів» (Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гофф та ін.), а з іншого – на працях з феноменології (Ф. Брентано, Е. Гуссерль, М. Гайдеґґер, пізніше – Г. Г. Гадамер, Ж. Дерріда та ін.) і феноменологічній соціології (А. Шютц, П. Бергер, Т. Лукман, Е. Гоффман та ін.). Представники школи «Анналів» обстоювали людинознавчу концепцію історії, звернувшись до відтворення історичного процесу не на основі державних документів, а пропонуючи аналіз динаміки процесу життя звичайних людей. До людинознавчої історії ще в XIX ст. закликали відомі українські історики й громадські діячі М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов. Саме в другій половині XIX ст. наука вперше зацікавилася повсякденним життям людини, почавши вивчати реалії побуту і духовних цінностей у культурі різних народів і окремої особистості.

На думку дослідників [Див. 1], повсякденність не має чіткої структури і рамок, не піддається універсальній науковій класифікації. У сучасній культурології вирізняється погляд на повсякденність, поданий Б. Ванденфельсом [2]. Виходячи із застереження Н. Еліаса, що не можна перетворювати повсякденне життя в універсальну категорію та уявляти повсякденне життя особливою автономною сферою, що відділена від суспільства з його структурами влади, німецький дослідник вибудовує генеалогію повсякденного життя, де повсякденному протиставлено неповсякденне. До першого відноситься все впорядковане, звичне, близьке; до другого – незвичне, що знаходиться поза впорядкованістю, далеке. Повсякденність – це місце утворення сенсу, відкриття правил; досягнення повсякденності можуть існувати тільки за рахунок її подолання, – робить висновок Б. Вандельфельс. Існування людини «на межі», про що говорить дослідник, дає можливість виявити повсякденне в момент руйнування норми, зміни порядку. Тоді проявиться і структура повсякденності, і її межі.

До теми повсякденності звертаються семіотика історії та семіотика культури (Р. Барт, Г. Кнабе, Ю. Лотман, Ю. Степанов, В. Топоров, У. Еко та ін.). У межах цих напрямів ставляться проблеми полілінгвізму повсякденного життя, досліджуються як семантика розмовної мови, так і «мова тіла»: міміка, жести, пози, мова комунікативного простору. В дослідженнях Р. Барта, Г. Кнабе, Ю. Лотмана аналізується процес семіотизації повсякденності з допомогою мов культури: міфу, ритуалу, мистецтва.

За всієї різниці в підходах до повсякденності, у вітчизняній та зарубіжній науці виділяють групи, що відносяться до досліджуваної проблематики: макро- і мікросередовище перебування (природа, місто, село, житло), людське

тіло й турботи про його біологічні й соціокультурні функції; важливі, поворотні особистісно й соціально значимі моменти в житті людини (народження, створення сім'ї, сім'я та сімейні стосунки, смерть), міжособистісні стосунки в різних мікросоціальних групах (територіальних, професійних, конфесійних тощо); вільний час (ігри, розваги, суспільні й сімейні свята й звичаї) тощо.

Категорія «повсякденність» містить певний часовий вимір. Тут можна говорити про традиційну зміну робочих і вихідних днів чи, більш абстрактно, – про те, що людське буття є постійною зміною повсякденного і неповсякденного, що життя може текти тільки в повсякденності чи в тому, що їй протилежне. Крім часової, існує просторова характеристика повсякденності. Простір дому – тільки одна з форм повсякденного простору, а саме – приватний, особистий простір, призначений для сімейного, дружнього й подібного привілейованого спілкування. Друга форма простору – це простір суспільний, «публічний» – вулиці, площі, ринки. Є також рівень «персонально-культурної повсякденності»: музеї, пам'ятні місця, місця відпочинку тощо.

Простір повсякденності не вичерпується фізичними (геометричними) характеристиками. Він є фрагментом, частиною природного простору й заповнений явищами неорганічної природи, представниками флори й фауни, сукупністю творіння людських рук, «іншої природи» і людьми. Зі всіх «заповнювачів», мешканців простору повсякденності найбільше культурне навантаження несуть речі й люди.

Отже, проблема поетики повсякденності має комплексний характер і вивчається такими дисциплінами, як історіографія, соціологія, філософія, психологія, семіотика, естетика. Вивчення поетики повсякденності в літературознавстві, зокрема порівняльному, таким чином, має міждисциплінарний характер і ґрунтується на досягненнях суміжних дисциплін.

Звернення до творчості Марії Галич і Зоф'ї Налковської (1885–1954), представниць української й польської літератури, дає можливість простежити спільні й різні підходи до зображення повсякденного простору, що детерміновано як особливостями літературного процесу, так і художніми зацікавленнями письменниць.

М. Галич належала до літературної групи «Ланка» (пізніше МАРС) поряд із В. Підмогильним, Є. Плужником, Г. Косинкою, Б. Антоненком-Давидовичем, Т. Осьмачкою. «Перша збірка «Друкарка» (1927 р.), – як зазначає В. Дмитренко, – стала помітним явищем літературного процесу 20-х років минулого століття. Ураховуючи різний час написання творів, збірка вийшла досить неоднорідною, але надзвичайно ілюстративною щодо окреслення змін творчого світу письменниці, зростання її таланту» [4, 273]. У період репресій М. Галич відійшла від літературної творчості, врятувавши таким чином собі життя, але загубивши свій неабиякий письменницький хист. Її творчість ставала об'єктом дослідження (праці О. Воронцової, В. Мельника, Р. Мовчан, В. Дмитренко, С. Стужук).

З. Налковська народилася в сім'ї відомого вченого-географа, педагога й громадського діяча Вацлава Налковського, виростала в атмосфері творчої праці й дискусій щодо розвитку Польщі. Почавши як поетеса, вона знайшла себе у прозі, в 1906 р. опублікувавши свій перший роман «Жінки». У наступних творах письменниці («Князь», 1907, «Ровесниці», 1908, «Нарциза», 1910, «Змії та троянди», 1913, «Роман Терези Геннерт», 1923, «Недобре кохання», 1928, «Межа», 1935, «Нетерпеливі», 1938 та ін.) центром уваги є кохання, художньому дослідженню якого присвячена майже вся її художня спадщина.

Письменниці різні за життєвим і художнім досвідом, стильовою манерою (М. Галич більше тяжіє до імпресіоністичного, фрагментарного письма, а З. Налковська – до реалістично-психологічного), тому цікавим є порівняти їх моделі повсякденного простору. Візьмемо твори «Друкарка» М. Галич і «Межа» З. Налковської.

Просторові характеристики повсякденності, на думку дослідників, залежать від масштабу суб'єкта повсякденної діяльності. На рівні індивіда простір повсякденності складає дім, місце роботи, магазини тощо, маршрути щоденних переміщень. На рівні міської спільноти простором повсякденності є вся територія міста, що використовується для задоволення повсякденних потреб жителів міста.

Основним простором повсякденності, в якому тече життя героїв творів, є відповідно Київ та провінційне польське містечко. Саме тут відбуваються повсякденні події. Водночас, цей основний простір є системою інших просторів і включає простір тіла, житла і поселення (з відповідними близькими територіями). У «Межі» З. Налковської простір міста чітко структурований – будинки, сади,

парки, вулиці, ярмарок тощо, в української письменниці, за спостереженням Р. Мовчан, місто «створює необхідне змістове тло для порушення критичної урбанізаційної проблеми – екзистенційної самотності людини в натовпі» [5, 420]. Авторка передає монотонний ритм міського життя, який змучує людину, неволить, вихолощує, робить беззмістовною і бездушною, як і сама друкарська машинка (невипадково Надії повсюди вчувається ритм друкарської машинки).

М. Галич подає образ міста епохи непу, яке бачить її героїня, сприймаючи його, і водночас перебуваючи у спогадах про «малу батьківщину» – село: «Щоб одігнати мару, Надія почала розглядати давно відомі будівлі, вивіски.

Вони не скрізь однакові. На вулиці, де установа, що в ній Надія працює, будівлі прості, високі. І прості, лаконічні вивіски: «Ларьок», «Трест», «Окрвиконком». А на цих вулицях, що з боків поховалися, будівлі присідають і кланяються. Там вивіски говорять...» [3, 16].

Своєрідним центром повсякденного простору в романі З. Налковської є кам'яниця – будинок, у якому відбуваються найважливіші події, і який водночас постає «локальним Вавилоном». У ньому народжуються і виростають персонажі твору – Зенон Зембевич, Ельжбета, тут старіють і помирають його мешканці. Образ кам'яниці побудований за вертепним принципом: у підвальному приміщенні й на кожному поверсі відбуваються свої події, переживаються свої життя, але завершується життя кам'яниці поселенням сина хазяйки, пані Цецилії, – Кароля, який повертається з лікування з-за кордону, не потребуючи місця свого дитинства, залишаючись до нього байдужим.

Обидві письменниці чітко протиставляють повсякденний простір поселення (побуту) та адміністративний. Так, у З. Налковської Зембевич, ставши редактором газети, а потім і мером міста, переселившись у будинок, виділений йому адміністрацією, перестає бути собою, втрачає власне обличчя, перетворюючись в одного з багатьох чиновників: «Мовчазний, зосереджений, коли вони залишалися на самоті, серед людей Зенон змінювався просто на очах» [6, 380]. Героїня твору М. Галич «Друкарка» Надія розмежовує простір роботи, в якому вона відчуває себе потрібною всім, але й залежною від усіх, та домашній, що стає справжнім прихистком: «Краще б швидше йти додому. Там тихо...» [3, 19], – говорить вона.

Часова і просторова межа повсякденності в житті людини – смерть. Для самої людини і його сім'ї – це екстраординарна подія. Для міської спільноти смерть пересічного громадянина – щоденна. Факт щоденної повторюваності не перетворює смерть у подію ординарну, повсякденну. Смерть є значимою і знаковою не тільки для індивіда і малої групи, а й для суспільства в цілому, що посилюється публічним здійсненням відповідних ритуалів. Коли в М. Галич смерть є умовною, бо Надія скорочення з роботи сприймає саме як закінчення життя (в певний період часу), то в З. Налковської роман починається зі смерті Зенона Зембевича, вірніше, замаху на його життя, а потім і самогубства.

Отже, повсякденність, як і кожне буття, маючи свої просторові виміри, по-своєму їх виражає. У художніх творах М. Галич і З. Налковська визначають таким простором територію, де проходить повсякденне життя людей, визначаючи цю територію як систему просторів, що включає в себе простір тіла людини, житла, поселення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Дубин Б.В. Быт, бытовщина, обыденность: Идея и история повседневности в России / Б.В. Дубин. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.unesco.org/most; Золотухина-Аболина Е. Повседневность и другие миры опыта: Монография / Е. Золотухина-Аболина. – М.: МарТ, 2003. – 192 с.; Карпенко І. Повсякденність – друг чи ворог? / І. Карпенко. – [Електронний ресурс] // Харківський університет: загальноуніверситетська газета. – 2008. – № 5 (3911). – Режим доступу: www.gazeta.uniwer.kharkov.ua; Козлова Н.Н. К анализу обыденного сознания / Н.Н. Козлова // Философские науки. – 1984. – № 4. – С. 25–32; Луков М. В. Культура повседневности как теоретическое понятие / М.В. Луков // Тезаурусный анализ мировой культуры. Вып. 2. – М.: МосГУ, 2005. – С. 54–74; Махлина С. Т. Семиотика культуры повседневности: Монография / С.Т. Махлина. – СПб: Алетейя, 2009. – 232 с; Нарис повсякденного життя України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009; Феномен повседневности: гуманитарные исследования. Философия. Культурология. История. Философия. Искусствоведение: Материалы X международной научной конференции «Пушкинские чтения – 2005» (6–7 июня 2005 г.) / Ред.-сост. И. А. Манкевич. – СПб.: Издательства С.-Петербургского у-та, 2005. – 252 с.; Шестакова Е.Г. Повсякденність як предмет дисциплін соціально-гуманітарного циклу / Е.Г. Шестакова // Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського: Серія «Філологія. Соціальна комунікація». – 2008. – Т. 21

(60). – № 1. – С. 209–218; Шубина М.П. О понятии и природе повседневности / М.П. Шубина// Известия Уральского государственного университета. – 2006. – № 42. – С. 55–62; Шюц А. Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1993. – № 2. – С. 129–137; Heller A. Versuch eine Erklärung der individuellen Reproduktion. – Frankfurt-am-Main: Suhrkamp, 1978. – 325 S. та ін.

2. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности // СоциоЛогос: Пер. с англ., нем., фр. – М.: «Прогресс», 1991. – С. 39–50.

3. Галич М. Друкарка // «Життя й революція». – 1926. – С. 15–30.

4. Дмитренко В. Літературний дискурс «Ланки»-МАРСу першої третини ХХ ст.: Монографія / В.І. Дмитренко. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 280 с.

5. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі: Монографія / Раїса Мовчан. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 544 с.

6. Налковська З. Роман Терези Геннерт. Межа: Романи / Зоф'я Налковська: [пер. з польськ. В. Струтинського]. – К.: «Дніпро», 1978. – 422 с. – Серія «Дружба».

7. Kwiatkowski J. Dwudziestolecie międzywojenne / J. Kwiatkowski. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2002. – 595 s.

УДК 821.162.1–3

Віталій ЗАХАРОВ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІДЕЙНО-ХУДОЖНІ ДОМІНАНТИ РОМАНУ С.І. ВІТКЕВИЧА «ПРОЩАННЯ З ОСІННЮ»

Статтю присвячено ключовим ідейно-художнім домінантам, які формують простір роману С.І. Віткевича «Прощання з осінню».

Ключові слова: *«чиста форма», «таємниця існування», імпродуктив, мистецтво, революція, «механізація» суспільства.*

The article is devoted to the key ideological and artistic dominants which embrace space of novel of Witkiewicz «Farewell to autumn».

Key words: *«clean form», «secret of existence», improductiv, art, revolution, «mechanization» of society.*

Artykuł poświęcono analizie zasad ideowych i chwytów artystycznych, które kształtują świat przedstawiony powieści St.I. Witkiewicza «Pożegnanie jesieni».

Słowa kluczowe: *«czysta forma», «tajemnica istnienia», improduktyw, sztuka, rewolucja, «mechanizacja» społeczeństwa.*

Станіслав Ігнацій Віткевич (1885–1939) – знаковий польський митець періоду міжвоєнного двадцятиліття, драматург і прозаїк, публіцист, критик, художник, фотограф, автор теорії «чистої форми». З-поміж різнорідної творчої спадщини Віткація (псевдонім С.І. Віткевича) вирізняються чотири романи: «622 падіння Бунґо, або Демонічна жінка», «Прощання з осінню», «Ненаситність» та «Єдиний вихід» (незакінчений).

Об'єктом нашого дослідження виступає роман С.І. Віткевича «Прощання з осінню», предметом – ідейно-художні домінанти твору у контексті засад авторської теорії «чистої форми», котра охоплює як філософські та естетичні, так і художні явища. Мета праці полягає у виокремленні окреслених домінант у «Прощанні з осінню». Теоретико-методологічну базу статті становлять праці польських (В. Болецький, Я. Блонський, Т. Мацьос, Анна Міцинська, М.П. Марковський, М. Пєхаль, Є. Шпайна, Малґожата Шпаковська, Т. Бохенський, Є.Е. Пломенський), українських (Наталія Герман, Ольга Харлан), російського (А. Базилевський) та американського (Д. Джерольд) літературознавців. Насамперед варто зазначити, що «Прощання з осінню» (1927) та «Ненаситність» (1930) С.І. Віткевича представляють історіософський катастрофізм, який, на думку Ольги Харлан, детермінує, як і будь-який катастрофізм, жанр антиутопії. Однак, за словами української ученої, другий та третій романи Віткація можна називати антиутопіями лише умовно, бо вони містять елементи політично-філософського, соціально-психологічного, наукового-фантастичного, авантюрно-детективного жанрових різновидів [4, 20]. «Прощання з осінню» та «Ненаситність» визначені як зразки антиутопії і в праці Наталії Герман, котра розглянула твори польського письменника у зв'язку з романами Є. Замятіна «Ми» та В. Винниченка «Сонячна машина» [2]. А. Базилевський прозу С.І. Віткевича розглянув також у річищі антиутопічної літератури [1]. За висловом Є. Шпайни, романи Віткація становлять утопії майбутнього, але не history-fiction, а швидше – science-fiction у дусі Г. Веллса [16, 27], які з'явилися тоді, коли світ вже побачили такі шедеври європейської літератури, як окремі частини «У пошуках втраченого часу» М. Пруста, «Уллісс» Дж. Джойса та «Чародійська гора» Т. Манна. Зазначимо, що помітною віхою у «віткацології» стала діяльність Анни Міцинської, котра вдавалася і до інтерпретації прозописьма С.І. Віткевича [14].

Роман «Прощання з осінню», що розповідає про долю Атаназія Базакбаля (або ж Базакбала), – це, як писав Т. Бохенський, історія «нонсенсних помилок та абсурдних випадків» [5, 83]. За словами М. Пєхаля, Атаназій – коханець Гелі Берц і найголовніша після неї особа у творі [15, 126]. Слід сказати, що загалом сюжет роману досить простий: юнак, котрий жив в епоху «індивідуальних криз на тлі суспільних криз» (тут і далі – цитати в нашому перекладі за джерелом 19), називав себе «псевдогамлетом», виражаючи свої внутрішні антиномії, які певною мірою могли вплинути на рішення ва-

гітної дружини накласти на себе руки. Однак смерть Зосі виявилася лише невеликою ланкою у життєвих перипетіях головного героя, який у товаристві «демонічної» коханки Гелі поїхав до Індії, де Базакбаль не знайшов собі місця. Тікаючи від еротичних експериментів невгамовної партнерки, Атаназій повернувся до Польщі, де відбулася революція «нівелістів» під керівництвом Саєтана Темпе, героя, який з'явився і на сторінках драми С.І. Віткевича «Шевці» (1934). Слід згадати, що дискурс тілесності та сексуальності загалом відіграє важливу роль у романі, що довела Малґожата Шпаковська [17]. На батьківщині, у пошуках творчого заняття, яке б наблизило до так званого «до ідейного центру», Базакбаль пережив психологічну кризу, потрапив у наркотичну залежність і загинув.

Важливим для розуміння прив'язаності й водночас універсальності Віткевичевого послання видається простір, у межах якого автор представив усі художні колізії. Так, події I-V розділів відбулися у Варшаві, VI-VII – у Заритому (гротескна заміна слова Закопане), VII – окрім Заритого, в Індії, VIII – у Заритому. На особливу увагу заслуговує те, що міжвоєнна Польща у «Прощанні з осінню» існує на лінії Варшава – Закопане.

Виходячи зі слабо розвиненого та неправдоподібного сюжету роману, С.І. Віткевич, як зауважив М. Пєхаль, намагався представити не стільки життєві перипетії, скільки світогляд героїв, що притаманно усій художній творчості письменника. Якщо сюжет становить лише привід для дискусій на «істотні», найрізноманітніші філософські й естетичні теми, винятково важливі для теорії «чистої форми», то він «розбитий на ряд персонажів величезним фіктивним porte-parole самого автора» [15, 138]. Принагідно можна нагадати слова Є.Е. Пломенського з рецензії на «Прощання з осінню» про те, що «персонажі – це двійники розуму автора, глашатаї його еквілібристичного спорту філософствування, знекровлена копія авторського монологу…» [цит. за: 15, 138]. Однією з домінант твору є те, що не важливо, хто й що говорить у романі, бо мовленнєва організація твору – лише словесне взаємодоповнення героїв, коректура висловлювань, постійне обговорювання одних і тих же проблем. У такий спосіб роман, як і публіцистична стаття, став, за визначенням М. Пєхаля, формою приватного висловлювання автора, формою комунікативною та образною, що дало можливість популяризувати погляди Віткація [15, 142], який, для прикладу, репрезентуючи судження Атаназія, цитував такі свої філософські та естетичні праці, як «Про відмирання метафізичних почуттів» чи «Нові форми в малярстві…» Варто сказати, що окресленим шляхом С.І. Віткевич репрезентував у художній площині авторський «роман-мішок», котрий, доречно згадати, характеризується стилістичною «мішкуватістю», родово-жанровим синкретизмом і стилістичною надорганізацією наративу [7; 3]. Так, Базакбаль, як і інші герої та наратор роману, у своїх висловлюваннях активно послуговувався типовими для Віткація-теоретика поняттями: «Програмне охудоблення трохи потрібне для метафізичного чару, проявити його – це трансцендентальна необхідність»; «Єдиною дійсністю є досконало механізоване суспільне буття, бо воно принаймні є брехнею в найдосконалішій формі».

Необхідно зазначити, що художня модель «Прощання з осінню» спирається на певні традиції, що становить одну з домінант твору. Йдеться про те, що С.І. Віткевич, пишучи роман, вдавався до пародіювання, «деформації» вже готових літературних зразків. Як зауважив Т. Мацьос, одним із жанрів, до яких звернувся Віткацій, був філософський роман доби Просвітництва. Твори С.І. Віткевича, Вольтера й Д. Дідро зближує не лише сюжет, який максимально використовується для репрезентації авторської світоглядної позиції, а й іронічне відношення наратора до зображеного світу. Як висловився вчений, польський письменник послуговувався гумором (додамо – подекуди чорним), однак він, на відміну від французьких прозаїків-філософів, дидактизм замінював т.зв. персвазією. Цей прийом дозволяв Віткацію проявляти своєрідну категоричність: читач, не погоджуючись з думкою автора «Прощання з осінню», відразу ж опиняється на стороні духовно звироднілих героїв, які сигналізують появу нового, «механізованого» суспільства. Слушною видається думка М.П. Марковського, що, використовуючи нові форми експресії (йдеться про характер просвітницьких жанрів), польський письменник наповнив їх сучасним змістом, підкреслюючи «поразку суб'єкта в світі, приреченому на занепад» [12, 295].

Не менш важливо, що С.І. Віткевич запозичив й окремі елементи реалістичної поетики XIX ст. Всезнаючий наратор, який з'явився як у «Прощанні з осінню», так і у «622 падіннях Бунґо, або Демонічній жінці», за словами Т. Мацьоса, «виводиться» з прози Стендаля, якого Вітка-

ції високо цінував за іронічний підхід до героя та психологічний аналіз його вчинків [11, 311]. Припускаємо, що спосіб змалювання психології персонажів, застосований автором «Червоного і чорного», для творця теорії «чистої форми» служив матеріалом для вироблення гротескної парадигми «деформації» та пов'язаної з нею «фантастичної» психології героя.

Зауважимо, що I-VI розділи твору спираються на схеми любовної літератури (за винятком сцен, де «homo coco» вживали кокаїн). Так, почергове представлення заручин, шлюбу, зради, поєдинків, самогубства та помсти нагадує мотиви тогочасної белетристики. У той же час оригінальність сюжетної структури «Прощання з осінню» полягає в паралельному зображенні двох сцен: смерті Атаназія та смерті Зосі, що в подальшому могло вплинути на обставини суїциду С.І. Віткевича. Беручи до уваги сказане, необхідно зосередитися на тому, що образна система роману – типова для прози автора «Прощання з осінню». Вона зумовлена теорією «чистої форми», позаяк здатність переживати «таємницю існування» визначила ієрархію героїв, нагадуючи, за окресленням М. Пєхаля, категорії людей у філософії Платона. Зрозуміло, той факт, що виняткове місце в романі посідають великі творчі особистості новітніх часів, а приреченість історією на декаданс забезпечує найвищий щабель у «втаємниченні» героїв [15, 110], – це характерне явище для всього художнього дискурсу Віткація, однак, гадаємо, «Прощання з осінню», порівняно з іншими романами автора, вирізняється «зрівноваженням» ідейного та художнього начал.

За твердженням М. Пєхаля, автор «Прощання з осінню» послуговується безпосередньою характеристикою за допомогою дії, у якій герої мимоволі представляють свої характеристики [15, 123]. Так, представляючи думки Атаназія, Віткацій полемізував із позитивістськими ідеями свого батька, значною мірою виступаючи нігілістом на кшталт головного героя роману тургенєвського Базарова. Натомість Т. Бохенський іронічні алюзії на «закопанську» діяльність Віткевича-старшого вбачав у характері занять старого Базакбаля, який повторював слова Хільдерика з першого, «молодопольського» роману Віткація, прототипом котрого був відомий поет і наставник автора твору Т. Міцинський [5: 99, 119].

Наголосимо, що «Прощання з осінню», написане в міжвоєнному двадцятилітті, має певні ідейно-художні аналогії (саме аналогії, а не матеріал для пародіювання) у творах письменників інших літературних епох. Так, якщо Б. Брехт стверджував, що мислення – це найбільша насолода, то для персонажів С.І. Віткевича воно викликає найбільший клопіт. Справа в тім, що Віткацій схилявся до думки, що мислення становить джерело страждання, яка поєднує польського модерніста та авангардиста з автором «Записок із підпілля» Ф. Достоєвським, на чому наголосив Т. Бохенський. Як стверджував дослідник, людина із підпілля полемізує з утопією М. Чернишевського про скляні палаци, натомість автор «Прощання з осінню» модифікував сюжетний концепт своєї драми «Каракатиця, або Гирканічний світогляд» і роману А. Кубіна «Інша сторона» та, спираючись на філософсько-естетичні засади теорії «чистої форми», представив «метафізичну утопію», хоча його історіософська перспектива апріорі відводила абсурдну роль відверненню ходу історії [5, 121].

В. Болецький слушно зазначив, що, окрім проблеми «зайвої людини», С.І. Віткевич до ядра роману впровадив проблему «невдалих митців», імродуктивів. У такому контексті усвідомлений імпродуктивізм, який був притаманний юному Віткацію, автору «Мрій імпродуктива», постає як причина «зайвості», а заздрість – як її наслідок. Однак, відкинувши елементи символістсько-експресіоністської поетики в реалізації цього «молодопольського» питання, автор «Прощання з осінню» використав засади «мішкуватості», яка, на переконання згаданого ученого, у художній практиці постала як різновид гротеску. Окрім того, до «модерністського трагізму» Віткацій додав незмінну пародію і буфонаду, продовжуючи й водночас критикуючи характер розв'язання питання у творчості авторів польських письменників кінця XIX – початку XX ст. В. Берента та К. Іжиковського.

У «Прощанні з осінню», на відміну від роману «622 падіння Бунґо, або Демонічна жінка», проблема «невдалого митця» постає у кількох вимірах. Спочатку читач дізнається про юнацьку ініціацію героя – потенційного митця, який до того моменту або писав вірші, або малював. Лише після цього наратор представив вибір життєвої позиції, яка означає не стільки відмову від занять мистецтвом, скільки її «категоричне й сповнене огиди відкидання». Навіть такий герой роману, як Зезьо Сморський, будучи видатним композитором, говорить, що краще бути звичайним «бубеком», ніж творцем, який «життя і розум присвятив химері, яка, чомусь закінчується». Зауважимо, що «бу-

бек» – це окреслений М. Масловським негативний тип героя насамперед драм С.І. Віткевича [13]. Таким чином, імпродуктивізм Базакбаля став причиною соціальних девіацій, «перверзій», що пов'язано з надміром нереалізованих творчих ідей. Наголосимо, що Атаназій Базакбаль та Саєтан Темпе – це «невдалі митці», які займаються мистецтвом, але мистецтвом життя, що притаманне й драматургії С.І. Віткевича. Якщо перший герой імпродуктивізм компенсує дендизмом, то другий – суспільною діяльністю. Доречно згадати думку Т. Бохенського, що динаміка внутрішньої дезінтеграції Базакбаля імплікує переконання автора, що нездатність розв'язання екзистенціальних проблем в особистості породжує «спокусу ототожнення себе з наднідивідуальним порядком» (порядком партійності, ідеології тощо) [5, 98].

Гадаємо, переломну роль у житті Базакбаля відіграла його нав'язлива ідея «програмної зради», що, як писав М. Пєхаля, «як неминуча необхідність стає наріжним каменем романної експозиції» [15, 134]. Молодий юнак, ще один «віткаціївський» імпродуктив, відкинув добродушну Зосю, подібну до Ангеліки із «622 падінь Бунґо…», аби зблизитися із типовою для автора «демонічною» жінкою Гелею.

Паралельно з головною розвивається другорядна лінія сюжету – політична, яка, за визначенням М. Пєхаля, становить «шлях, яким рухається потяг головної дії роману». Погоджуємося із думкою дослідника, що усі герої твору, окрім папи Берца та Темпе, аполітичні й асоціальні: їхнє ставлення до революції виражається в ідейному запереченні, що вказує на опортуністські настрої [15, 136]. Як писав С.І. Віткевич, «закінчився період нормальних подій, і все, торкаючись спочатку широких кіл, почало прямувати до того центру дивності, тієї безодні, якою півпокоління назад лякали при каміні у довгі зимові вечори надто ліберальних державних мужів давнього порядку […] Кожному ця безодня уявлялася по-іншому, головним чином залежно від того, чи пережив він російську революцію, і до якого класу він належав». Проте остаточна революція, описана на сторінках «Прощання з осінню», на думку Т. Мацьоса, не становить визволення мас, які нищать порядок. Почергово представляючи три перевороти – рух генерала Бруізора, його відсторонення «соціалістами-хлопоманами» і перемогу «нівелістів» – автор говорить про зародження «механізованого» суспільства [11, 317], де, як писав Віткацій-катастрофіст, пануватиме «банда дегенерованих колишніх людей». Варто згадати, що, як стверджував Д. Джерольд, окреслена «механізація» мала психологічний, а не промисловий характер. Можливо, саме тому письменник, будуючи художню модель постреволюційного соціуму, відмовився від згадок про технічні реквізити, котрий сигналізує відхід від парадигми антиутопічної літератури [10].

М. Пєхаль переконував, що через пародійне представлення проблеми політичного перевороту автор прагнув знівелювати будь-який його сенс, оскільки революції, про які йдеться у «Прощанні з осінню», не лише не відображають потреб середовища, а й відбуваються поза ним [15, 137]. Тим не менше, усі герої роману так чи інакше мають справу із впровадженням змін. Якщо Саєтан Темпе та папа Берц, проявляючи свій конформізм, намагалися посісти вигідне місце у революційному процесі, то Препудрех став «головним комісаром музики». Лише Атаназій, ідеї якого виявилися анахронічними, не знайшов місця ані в старому, ані в новому устрої. Таким чином, С.І. Віткевич представив тип «зайвої людини» (при чому подавав саме це окреслення), інтерпретація якого заслуговує на окреме дослідження.

На нашу думку, Атаназій Базакбаль – це індивідуаліст, людина-деміург, яка, навіть усвідомивши свій імпродуктивізм, послуговується художніми категоріями. Так, промовляючи «Я ніколи не стану митцем», герой продовжив займатися вже згаданим мистецтвом життя. Цікаво, що наприкінці першого розділу наратор інформує, що події склалися в «гармонійну цілісність» і що молодий чоловік дуже задоволений «композицією дня». Окрім того, у всьому тексті містяться слова, які підтверджують творчий підхід Атаназія до дійсності: «щось зіпсувалося у всій композиції цієї ночі», життя «компонується» у незвичний спосіб, «а однак останній період склався в певну композицію». Перед смертю ж головний герой заявив: «яка ж чудова була композиція останніх днів». Варто звернути увагу на те, що, описуючи певні явища й життєві події, Базакбаль послуговувався тими ж поняття, які автор тексту використав у своїх теоретичних працях. Так, герой говорить про «брехню заради художніх цілей», «випуклість моментів» і «деформацію». Іншими словами, молодий чоловік «компонував життя підсвідомо, як справжній твір мистецтва, але, на жаль, на малу шкалу». Однак, як слушно зауважує Я. Блонський, якби всі герої були митцями, ро-

ман розповідав би лише про виникнення твору мистецтва [9, 11].

Тема життя як мистецтва – невід'ємна риса польської художньої та критичної словесності кінця XIX – початку XX ст., проте варто пам'ятати, що в міжвоєнному двадцятиліття вона вже була трансформований під впливом ніцшеанської ідеї надлюдини, ототожненої з культом митця та мистецтва. «Компонуючи» власне життя, персонажі вставляють його у «різноманітні комбінації», варіанти розвитку подій у житті, у чому полягає не лише ідейно-естетична домінанта твору, а й його оригінальність. Для прикладу, Зося Ослабендзька марить «комбінацією» коханого з Беренкльоцем, іншим чоловіком, який їй був до вподоби, а отець Випштик, заходячи до спальні Гелі, відчуває «комбінацію запахів мороку».

Як слушно зазначив В. Болецький, для героїв «Прощання з осінню» поняття «композиції», «комбінації» та «конструкції» – це не лише правила (уточнимо – правила життя), а й цінності [7], відтак – квінтесенція їхньої практичної аксіології. Для прикладу, отець Випштик, популяризатор ідеї неокатолицизму, називав християнство «найпотужнішою у світі конструкцією почуттів». Саме у «комбінаціях», у кожній з яких прихована «диявольська принада», за словами В. Болецького, міститься краса життя. З цих причин Атаназій відчував страх перед щоденністю і хаосом, безпідставний страх перед усім. На переконання ученого, «екзистенційна боязнь» головного та інших героїв, яка служить проекцією переживань С.І. Віткевича, становить «онтологічний» страх. Відштовхуючись від цього твердження, підтекст роману варто вбачати у переконанні, що структура світу спирається на випадок та небуття, а втеча від них полягає у «комбінаціях», у творенні життя як мистецтва та прагненні до пізнання «таємниці існування». Важливо, що наратор, представляючи життєві перипетії героїв, схиляє до думки, що занепад, деградація «метафізичної» сфери життя персонажів може мати ще одне джерело – «надмірне комбінування», яке допроваджує до «спотворення» життя індивідів. З цього приводу Я. Блонський зауважив, що «метафізичний хеппенінг чи метафізична комедія дель-арте змінюється на жаливу забаву, з-під якої злісно виглядає найзвичніше зняття напруги відчуттів» [8].

Виходячи з того, що у «віткацологічній» концепції Т. Бохенського «ненаситність» існування – це розуміння героями парадоксального поєднання необхідності переживання «таємниці існування» та усвідомлення того, що це неможливо, необхідно згадати про два шляхи розв'язання проблеми: через погляд на свою обмеженість з відстані та уникання думок про «суперечності буття». Загалом, як стверджував учений, герої можуть кількома шляхами обійтися без екзистенційних рефлексій: підкорившись «механізованій» структурі нового суспільства; ставши учасником еротичних і наркотичних перверзій; піддавшись шаленству (пригадаймо епіграф до першого роману Віткація); померши [5, 113].

На особливу увагу заслуговує такий елемент письменницької стратегії С.І. Віткевича, як представлення автобіографічної проекції. У «Прощанні з осінню» вона стосується, за висновками Т. Бохенського, паралельної обсервації виїзду Атаназія до країни, охопленої революцією «нівелістів», та приїзду Віткація до революційного Петербургу. Для контрасту автор роману ввів до текстової канви подорож Атаназія та Гелі до Індії, що означило протилежні погляди на східну культуру, яка на початку XX ст. переживала відродження, відповіддю чого стала актуалізація вчення А. Шопенгауера та поява відповідних «молодопольських» творів. Доречно нагадати, що Атаназій запропонував Гелі поїхати до Нової Гвінеї або Австралії, де побував сам автор твору. В літературі зламу віків у цьому контексті пригадаємо ліричний цикл І. Франка «Зів'яле листя» та декадентську лірику К. Пшерви-Тетмаєра. Потрібно пам'ятати, що, на відміну ентузіастів орієнталізму, С.І. Віткевич захоплення східною культурою розглядає як реакцію на «кризу довіри до форм європейської культури» [5, 94].

Варто зауважити, що у другому пункті «Передмови» до «Прощання з осінню» автор зауважив: «заздалегідь сприймаю можливе звинувачення в несерйозному ставленні до релігійних питань. У нас стільки затверділих лобів, що й це можливо». Отож, питання однієї із ключових категорій філософії «чистої форми» – релігії – незмінно фігурує в розмовах героїв, натомість важливим сюжетним вузлом твору стало хрещення Гелі та її батька – перехід з юдаїзму у католицьке віросповідання (пізніше Геля стала буддисткою), якому передували дискусії дівчини з отцем Гієронімом Випштиком. За словами В. Болецького, в особистісній площині вони становлять суперечку про душу Гелі, у соціальній та ідейній – полеміку про аксіологічне підґрунтя майбутнього суспільства [7]. Сповідую-

чи високі засади, отець Гієронім звертався до дівчини зі словами: «Не можна відділяти етики від метафізики. Твоє життя повинно змінитися, і тоді ти пізнаєш остаточну правду, станеш гідною цієї правди. Якщо ти її до сих пір не знаєш, то, з твоїми розумовими характеристиками, це вина лише твого життя і понад усе – певних почуттів, які ти, замість того, щоб поконати, вигодовуєш, як ті огидні квіти в теплицях твого батька». Однак Геля, за свідченням наратора «Прощання з осінню», насправді «не мала жодної самодостатньої філософської концепції. Її розум був лише місцем перехрестя усіх можливих систем […]».

Важливо, що Випштик, продовжуючи артикулювати світоглядні позиції С.І. Віткевича, заявляв: «Ми знаємо, що фізичний погляд, в принципі, – річ статична, що не дає нам об'єктивної правди, бо він не в змозі виразити життя своїми термінами […]». Отець згадав й ім'я ідейного опонента Віткація Л. Хвістека. Так, називаючи того «монстром», духовний наставник Гелі зауважував, що «Хвістек або називав погляди дійсностями – але тоді, коли не приймаються необхідні погляди, можна отримати нескінченну дійсність – або його концепція просто зовсім незрозуміла і відносить до сфери мистецтва».

Релігійне питання у філософському висвітленні в романі «Прощання з осінню» актуалізує проблему семітизму. 1989 р. цензура НДР затримала переклад твору, вбачаючи в ньому антисемітські ідеї, і лише після написання передмови авторитетним «віткацологом» Я. Деґлером твір був виданий, хоча Віткацій відкидав антисемітизм, зізнаючись, що «[…] семітська раса, подібно як монгольська, справляє на мене (на С.І. Віткевича. – *З.В.*) дивне, демонічне враження» [18, 302]. Семітизм як одну з ідейних домінант роману підкреслює думка В. Болецького, що приналежність до єврейського народу в романі С.І. Віткевича становить розпізнавальну рису, тому що письменник вдався до використання стереотипів «красивої молодої єврейки» (Геля) та «багатого банкіра» (старий Берц). Наголошуючи на тому, що у «Прощанні з осінню» лише євреї є індивідуалістами, літературознавець зауважив, що гра стереотипів і суспільна правдоподібність мотив семітизму зробили художньою необхідністю [6, 187–196].

Важливу роль у композиційній організації «Прощання з осінню», як, зрештою, і «Ненаситності», відіграє опис природи як єдиний художній елемент твору, позбавлений гротеску. За визначенням Є. Шпайни, природа у тексті виконує трояку функцію: відмірює імагований час (схід сонця); виступає резонатором настрою; становить контраст зі світом людей [16, 124]. Своєю чергою, пейзаж у «Прощанні з осінню» завжди містить описи неба, що пов'язано з астрономічними зацікавленнями Віткевича-живописця. Для прикладу, у тексті роману вміщено такі рядки: «Виїхали за місто. Туман рідшав, місцями просвітлюючись помаранчево, місцями блакитнувато від рефлексу захованого неба […] Запах гниючого листя змішувався з тим характерним запахом морозяного повітря, який не відомо звідки походить»; «[…] це був день на іншій планеті, десь в далекому незнаному сузір'ї. Чуже, як Сиріус, Вега або Альдебаран, звичне „наше" сонце сходило […] – для тих „інших" людей воно було тим самим щоденним сонцем звичного дня, що розпочинається». На думку того ж Т. Бохенського, осінній пейзаж Татрів у «Прощанні з осінню» представлений із «сенсуалістичною вразливістю» [5, 108], що, гадаємо, пов'язано з тривалим перебуванням Віткація у гірському Закопане.

Отож, у романі С.І. Віткевича «Прощання з осінню» виразно представлено тематику, проблеми, сюжетну та композиційну структури, які визначають ідейно-художні домінанти твору й характеризують спосіб реалізації засад теорії «чистої форми» в прозі: пошук «таємниці існування», становище митця та імпродуктива у суспільстві, революцію, релігію і семітизм, вплив східної культури, пейзаж тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базилевский А.Б. Творчество Станислава Игнация Виткевича и польская литература гротеска: Автореф. дис. … д. филол. н.: 10.01.05 – литературы народов Европы, Америки и Австралии / РАН, Ордена Дружбы Народов Институт мировой литературы им. А.М. Горького. – М., 2000. – 40 с.

2. Герман Н. Роман-антиутопія у слов'янських літературах 1920-х років (твори Є. Замятіна, В. Винниченка, С.І. Віткевича) // Польські студії. – №2-3 («Дух і літера», №22). – К.: Видавництво «Дух і літера», 2010. – С. 179–193.

3. Захаров В. Романістика С.І. Віткевича у вимірі теорії Чистої Форми // Компаративні дослідження мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : Зб. наук. пр. – Вип. 10. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009.

4. Харлан О.Д. Моделі катастрофізму в українській та польській прозі міжвоєнного двадцятиліття:

Автореф. дис. … д. філол. н.: 10.01.05 – порівняльне літературознавство / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 36 с.

5. Bocheński T. Powieści Witkacego. Sztuka i mistyfikacja. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1994. – 196 s.

6. Bolecki Wł. Czy Witkacy był antysemitą? // Witkacy. Życie i twórczość. Materiały sesji poświęconej Stanisławowi Ignacemu Witkiewiczowi z okazji 55. rocznicy śmierci / Muzeum Pomorza Środkowego, Słupsk, 16-18 września 1994 / Pod red. J. Deglera. – Wrocław: Wiedza o kulturze, 1996. – S. 181–197.

7. Bolecki Wł. Szaleństwo ludzi zdrowych, czyli Ładne samobójstwo // Witkiewicz St. I. Pożegnanie jesieni. Powieść / Opr. red. B. Górska. – Kraków: Wydawnictwo Literackie. – S. 5–137.

8. Błoński J. U źródeł teatru Witkacego / Jan Błoński // «Dialog». – 1970. – №5. – S. 81–90.

9. Błoński J. W poszukiwaniu formuły konstrukcyjnej powieści Witkacego // Spotkanie z Witkacym. Materiały sesji poświęconej twórczości Stanisława Ignacego Witkiewicza (Jelenia Góra, 2-5 marca 1978). – Jelenia Góra: Teatr im. Cypriana Kamila Norwida, 1979. – S. 7–19.

10. Gerould D. Stanisław Ignacy Witkiewicz jako pisarz / Przełożył I. Poradzki. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981. – 472 s.

11. Macios T. Posłowie // Witkiewicz St. I. Pożegnanie jesieni / Red. E. Zarych. – Kraków: «Zielona Sowa», 2004. – S. 307–318.

12. Markowski M.P. Poslka literatura nowoczesna. Leśmian, Schulz, Witkacy / Michał Paweł Markowski. – Kraków: «Universitas», 2007. – 420 s.

13. Masłowski M. Bohaterowie dramatów Witkacego // «Dialog». – 1967. – №12. – S. 84–98.

14. Micińska A. Pożegnanie jesieni // Micińska A. Istnienie Poszczególne: Stanisław Ignacy Witkiewicz / Opr. J. Degler. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2003. – S. 182–194.

15. Piechal M. Stanisław Ignacy Witkiewicz jako powieściopisarz // Stanisław Ignacy Witkiewicz. Człowiek i twórca. Księga pamiątkowa / Pod red. T. Kotarbińskiego i J.E. Płomieńskiego. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1957. – S. 119–152.

16. Speina J. Powieści Stanisława Ignacego Witkiewicza. Geneza i struktura. – Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – 144 s.

17. Szpakowska M. Ciało i seks w «Pożegnaniu jesieni» // «Pamiętnik Literacki». – Rocznik XCIII, zeszyt 4: Witkacy. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2002. – S. 89–97.

18. Witkiewicz St.I. Beznadziejne porachunki z niepowrotnej przeszłości (wstęp do krytyki «Walki o treść» Karola Irzykowskiego) // Witkiewicz St.I. Czysta Forma w teatrze / Wybór, wstęp i noty J. Degler. – Warszawa: Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, 1977. – S. 293–307.

19. Witkiewicz St.I. Pożegnanie jesieni / Red. E. Zarych. – Kraków: «Zielona Sowa», 2004. – 320 s.

УДК 822.165.1-83Чехович

Марта САХНЕВИЧ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕВОЛЮЦІЯ ТВОРЧОЇ МАНЕРИ ЮЗЕФА ЧЕХОВИЧА

У статті розглядається життєвий шлях Юзефа Чеховича, простежується творча еволюція письменника в контексті літературних рухів епохи.

Ключові слова: *авангардистське угруповання, футуристична традиція, кіноповість, модернізм, «третя дорога поезії».*

This article aims to review the life story of Jozef Czechowicz and study his creative evolution in literary European movement context.

Key words: *avant-garde groups, futuristic tradition, cinema narrative, modernism, "the third way of poetry".*

Artykuł prezentuje życiorys Józefa Czechowicza oraz jego ewolucję twórczą w kontekście rozwoju literackiego epoki.

Słowa kluczowe: *grupa awangardowa, tradycja futurystyczna, kino-powieść, modernizm, „trzecia droga poezji".*

Цікавість до Юзефа Чеховича, однієї з найвідоміших постатей польської культури, викликана аж ніяк не теперішньою «модою на Чеховича», і не контроверсійними обговореннями його сексуальної орієнтації, а в результаті звичайного спостереження. Досліджуючи тему польсько-українських культурних зв'язків, не важко зауважити, що доробок Ю. Чеховича є досить вагомим. Педагогічна, літературна, громадська діяльність вимальовує образ людини активної, неординарної, з безліччю особистих проблем і внутрішніх суперечностей, водночас із чіткою життєвою позицією.

Саме тому вважаємо доцільним присвятити нашу увагу цій темі, зробити короткий огляд біографії письменника, дослідити етапи формування та засоби вираження творчої сутності Юзефа Чеховича. Слід детальніше розглянути процес літературного розвитку поета, на базі літературно-критичних матеріалів проаналізувати чинники, що мали безпосередній вплив на манеру письма Чеховича, подати критично-аналітичний огляд літературного доробку письменника та зробити якісну оцінку його загальної картини діяльності в контексті польської та світової літератури.

Для того, щоб зрозуміти всю велич таланту Чеховича, необхідно простежити розвиток творчості письменника. Народився Юзеф 15 березня 1903 року в Любліні в бідній родині, де мати заробляла на життя, працюючи пралею, а батько – банківським кур'єром. Він був четвертою, найменшою, дитиною в сім'ї, тому отримував достатньо, а іноді навіть забагато, материнської любові. Батько помер 1912 року, тому мати взяла на себе обов'язки обох батьків, почавши ще більше опікуватись дітьми, а особливо Юзефом [1, 8].

Чехович вчився в російській, а пізніше – в польській школі, яку закінчив з відзнакою в 1917 р. Потім продовжив навчання в Педагогічній семінарії. У 1920 році три місяці в ролі волонтера брав участь у польсько-більшовицькій війні. Цей досвід не зникне безслідно в житті Чеховича, і віднайде своє відображення вже в першому ж його творі. Далі Юзеф закінчив педагогічні курси в Любліні та Варшаві, а потім отримав роботу в єзуїтській школі села Слобідка на Віленщизні [7, 26-27].

У 1923 році Чехович став одним із співзасновників літературного журналу «Reflektor», в якому і репрезентував себе як письменника. На сторінках «Reflektora», у творі «opowieść o papierowej koronie» світ познайомився з неоднозначною постаттю Юзефа Чеховича. Проте, попри пересуди громадськості (успіх був неоднозначним через наскрізний мотив гомосексуальної любові), талант молодого хлопця не змогло применшити ніщо. Вже в 1927 році виходить його збірка поезій «Камінь», яку офіційна критика оцінила досить високо. В 1930 р. він отримав стипендію для поїздки у Францію, яку змушений був перервати через хворобу [5, 398-399].

Після повернення Юзеф береться до виконання обов'язків редактора літературного додатку журналу «Ziemia Lubelska», а згодом стає засновником власного щоденного видання «Kurier Lubelski», а після – працював у редакції «Dziennika Lubelskiego» [21, 164].

Юзеф Чехович у травні 1932 р. разом з однодумцями заснував Люблінську спілку письменників, яка приймала під своє крило всіх творців

слова тогочасного Люблінського воєводства, незважаючи на їхню творчу манеру письма чи приналежність до певної літературної течії [22, 35].

Потреба часто відвідувати Варшаву зумовила переїзд молодого поета до столиці 1933 р. У той час він редагував літературну колонку у двотижневику «Zet». Там, у Варшаві, він став співзасновником дитячих журналів «Płomien» та «Płomyczek», співпрацював з «Głosem Nauczycielskim», «Pionem», «Kameną», а також працював у літературному відділі Польського Радіо [9].

У 1939 році, на початку Другої світової війни, письменника з групою журналістів Польського Радіо евакуюються до Любліна. Однак, за іронією долі, саме в рідному місті 36-річний Юзеф Чехович гине під час бомбардування, як він раніше сам і передбачив у одному зі своїх віршів [3, 39-40]. Твори Чеховича зараховують до авангардної поезії «третього виразу». Він відмовляється від будь-яких знаків пунктуації, від великих літер, наділяє слова новим змістом, творить нові символи і нову, магічну, реальність. В окремі періоди життя письменник був членом літературно-мистецьких угруповань «Kamena», «Reflektor», так званого угрупування III авангарди, проте знайшов свою власну дорогу [17, 243].

Багато з того, що виходило з-під пера молодого люблінця, було відверто автобіографічним, проте готовність відкрити себе світові юний Юзеф виявив тільки в 1923 році, коли дебютував у видінні «Reflektor» зі своєю «opowieścią o papierowej koronie», хоча твір був написаний кількома роками раніше. Після цього в літературно-культурних колах Чехович набув слави людини, яка відверто говорила про свої позиції, що не збігалися з загальноприйнятими уявленнями [17, 21-22].

У 1927 р. виходить друком збірка «Kamień», мистецьку цінність якої офіційна критика не забарилась відзначити. Далі були «dzień jak co dzień» (1930), «ballada z tamtej strony» (1932), «stare kamienie» (1934), «w błyskawicy» (1934), «nic więcej» (1936), «nuta człowiecza» (1939) та ін. [10].

До всього згаданого вище не маємо права не додати про педагогічну роботу – Чехович був надзвичайно талановитим учителем. Попри неодноразові конфліктні ситуації з керівництвом (тут, знову ж таки, головною причиною виступала сексуальна орієнтація Чеховича), учні його обожнювали, бо він як учитель розумів кожного з них, приділяв кожному досить уваги і завжди намагався підтримати старанних дітей [18].

Щодо літературної діяльності в цілому, то, здавалося б, маємо зразок звичайного шляху становлення письменника: перші успіхи, що згодом підтверджуються наступними неперевершеними творіннями. Однак, якщо прослідкувати за становленням творчої манери Юзефа Чеховича, не все видається настільки логічним і простим.

Чехович-прозаїк досить рано зрозумів, що наслідування модерністичної традиції замикає дорогу до майбутнього. Про позицію та суперечності молодого письменника свідчить лист, написаний у кінці 1923 року до Конрада Бєльського: «У вірші я ніколи не відчуваю себе вільним, у прозі рідко коли почуваюся комфортно, може це через те, що мене переслідують традиції хорошої прози Жеромського, Берента та Івашкевіча. В цей же час мене не покидає бажання поєднати кожну повість із фільмом. Нова проза повинна мати аромат простоти і лаконізму кіносценарію. Більше того – містити суто фільмові засоби. Сьогодні, напевно, немає людини, яка не дивиться фільми, саме тому цей надзвичайно важливий чинник життя, впроваджений у літературу, нікого б не здивував» [13, 45; 16, 157].

Проте перехід Чеховича до лаконічної і спрощеної прози нерідко відбувався з відхиленнями від заданого шляху. Його листи свідчать про те, що він неодноразово відмовлявся від будь-яких модерністських, зокрема футуристичних, традицій.

З листування також довідуємось, що Чехович у кінці 1926 року працював над кіноповістю, але конкретних результатів цієї роботи не було презентовано. «Ані часу, ані бажання, ані нових думок. Мені навіть здається, що я виписав весь свій ідейний запас з Любліна, а далі – хоч головою об стіну», – пише він [13, 66].

Намір написати кіноповість так і залишився наміром. Це було пов'язано з «вибухом» поезії Чеховича, що настав після виходу перших віршів, надрукованих в останньому номері «Рефлектора» в травні 1925 р., а потім продовжився збіркою «Kamień», яка побачила світ два роки по тому. І далі вже Чехович виступає перед аудиторією переважно в постаті поета. Були ще, звичайно, роботи журналістські й технічні, але що стосується безпосередньо художньої прози, то з 1925 до 1932 року Чехович видав лише одне оповідання (під псевдонімом). Оповідання свідчило про наміри автора спростити форму висловлювання і зменшити вплив емоційних елементів [16, 23].

Якщо ж характеризувати поетичні твори Юзефа Чеховича, перше, на що звертають ува-

гу дослідники, – це вплив на формування його поглядів творчості Гійома Апполінера, поетичної групи Скамандер, а також інших польських авангардистських угрупувань, що орієнтувалися на футуристичні традиції. Однак, як зазначає Чеслав Мілош, найперший вплив на Чеховича мала творчість російських поетів, зокрема С.Єсеніна та О.Блока, але це захоплення швидко зникло, позаяк глибший аналіз підтверджує самобутність Чеховича, його творчу індивідуальність [18]. У своєму програмному творі «Уява, що створює» він відмовляється від ліричного конструктивізму угрупування Краківської авангарди, з її оптимістичними поглядами на світ. Що стосується форми, то Чехович виконав низку лінгвістичних експериментів, що власне і стало однією з причин визнання новаторства люблінського поета, адже це були конструкції, не заангажовані футуристичною ідеєю «вільного слова», це були спроби пошуку нових символічних значень. Поезія Юзефа Чеховича визначила «третю дорогу поезії», окрему від поезії Скамандра і Авангарди [23, 15].

Поет ніколи не зупинявся в своїх пошуках – він безперервно розробляв нові формули для досягнення бажаного результату. Плани ж розповідав найближчим людям у листах: «Під час останньої подорожі я подумав про повість прозою. Цього разу повість із дією, а не таку «short story», які були до цього. Це має бути історія, яка будуватиметься на основі психоаналізу, якщо говорити про зміст, і на основі фільму, якщо йдеться про форму (стиль). Загальна картина сумна, бо діється все на фоні гомосексуалізму. Дія відбувається у Вільні та його околицях. Загалом це буде лише спроба нової роботи, приготування до роботи над епопеєю, ба навіть гірше – композиційно-стильовий досвід», – пише він К. Мірновському [13, 84].

З цього погляду важливим є висловлювання, що міститься у листі до молодого поета Януша Ружевіча, щодо закидів про літературну рутину. Пояснюючи засади своєї поетичної позиції, Чехович писав: «У цьому немає жодної «рутини». Я плюю на рутину. Якби ні, то я б до самої смерті писав такі ж вірші, як у збірці «Dzień jak co dzień», яку багато моїх товаришів і до сьогодні, на жаль, вважають за найбільше досягнення. До речі, я припинив це, щоб написати повість «Berło». Проте знищив її. Після виникла «ballada z tamtej strony» й інші збірки. Потім я повернувся знову до прози – написав кілька оповідань на межі сну і реальності. Зараз знову застряг у лірици, але іншій, ніж раніше, і шукаю поетичного абсолюту у драматичній формі» [13, 384].

«Na pograniczu snu i jawy» – надзвичайно влучне означення для пізніших оповідань Чеховича. Воно також відноситься до циклу казок, чи скоріше байок, що зачаровують своєю фантастикою й ідеєю. Сам автор називав такі байки «скороченими повістями». До цієї збірки належали ще деякі твори, в основі яких була уява або ж фантазії, але кожна з тих «повістей» мала свій характер (етична, моральна, сентиментальна, чи легендарна повість) [23, 37].

Оповідання подібного характеру чи твори з «межі сну і реальності» свідчили про повернення Чеховича до прози. В останні роки життя вона почала брати гору не лише над драмою, а й над поезією. Як припускає Тадеуш Клак, це сталося через зміну зовнішньої атмосфери в суспільстві, зокрема актуалізацію довкола військових реалій [17, 263].

Військові й фронтові події, які Чехович пережив у 1920 році, хоча й були нетривалими, проте стали для нього важливим життєвим досвідом. Крім того, ефект посилив той факт, що старший брат поета Станіслав також мав за плечима легіонове минуле і битви на Волині. Полон і повернення брата віднайшли своє відлуння вже в «Opowieści o papierowej koronie», натомість про пережите особисто ним Чехович залишає згадку лише через кільканадцять років [2, 51].

Поезію Чехович так і не зміг залишити остаточно. Останній поетичний цикл Юзефа Чеховича під назвою «Nuta człowiecza» (1939) складається з 25 віршів. Думки дослідників збігаються, що це одна з найкращих збірок люблінського поета [15, 317].

Крім того, Юзеф Чехович відомий ще й як критик, теоретик літератури, публіцист, людина, що вела активне громадське життя.

Він співпрацював із багатьма люблінськими і варшавськими виданнями, був співзасновником деяких потужних видань, тому його журналістський доробок є також досить суттєвим – сюди можна зараховувати статті на громадську, культурну тематику, безліч статей, присвячених рідному Любліну.

Період варшавського життя позначився вагомим внеском Чеховича у розвиток творів, призначених виключно для радіо. Займаючи там посаду літературного директора, письменник створив низку радіотворів. Він експериментував зі звуковим навантаженням на слухача, інтонаціями читання, при цьому створюючи світ образів і напівсну [21, 372].

Юзеф Чехович виступає перед нами ще й як автор кількох драматичних творів, які були надруковані у виданні «Pion» («Czasu jutrzenego», «Jasne miecze», «Obraz» та ін.) За характером вони наближаються до театру символів. Часом у його прозових і поетичних творах з'являються драматичні елементи, наприклад, діалогічність і драматизування тексту [44-45].

Крім того, Юзеф Чехович писав театральні рецензії, а в 1927-1928 рр. був членом Театральної комісії.

Окремо варто згадати про перекладацький доробок поета. Чехович не був людиною однобічною – розвивався кожного дня і не закривався від чогось нового. Знання східнослов'янських мов посилювало в ньому бажання міжкультурної комунікації.

Робота в журналі «Zet» дала можливість реалізувати задум Чеховича щодо систематичної публікації перекладів творів письменників сусідніх народів. Поштовхом до цього стала колонка з аналогічними роботами французьких творів у виданні «Pion». Саме тоді Чехович говорить про свою ідею головному редакторові «Zetu» Юліушу Брауну, підкреслюючи важливість літературних обмінів братніх народів [17, 173].

З 1933 року в тижневику «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (польсько-українське громадсько-культурологічне видання) з'являються переклади сучасної тоді української поезії О. Ольжича. Крім того, Чехович перекладав твори Павла Тичини, Євгена Маланюка, Миколи Бажана, а також прозу Василя Стефаника та Михайла Коцюбинського, які він зміг надзвичайно влучно вкласти в структурний і лексичний колорит польської мови. Це принесло талановитому молодому Юзефу славу одного з найкращих перекладачів.

Перевагу серед українських письменників Чехович віддавав поезії П.Тичини, яка приваблювала його своєю мелодикою. Талановитий люблінець напрацював цілу збірку перекладених поезій цього автора, але, на превеликий жаль, вона не була видана [18, 205].

У цілому діяльність Юзефа Чеховича вражає різнорідністю та обсягами. За відносно короткий період він відзначився в суспільній, літературній, журналістській, педагогічній сферах, сфері радіомовлення, а також театральній та фотомистецтва.

Дослідники відкривають у його творах то перманентні песимістичні теми, переповнені суму, жалю, страждань, довершених мотивами смерті, то шукають зв'язок з релігією, дехто підтверджує його статус новатора, інші говорять про слідування традиціям, можна знайти полярні думки на тему його особистого життя, що яскраво відобразилися у творчості, але ніхто не заперечує феноменальності таланту Юзефа Чеховича. У цій статті ми спробували коротко окреслити шлях пошуків, спроб, визначити позиції і переконання та репрезентувати мистецьку діяльність письменника з метою поглибити літературний контекст попередніх епох.

За часовими категоріями період творчості Юзефа Чеховича займає трохи більше 20 років, проте його письменницький доробок – одне з найцікавіших літературних явищ міжвоєнного періоду. Розглянуті нами напрацювання письменника стають вагомим доказом його таланту. Характерна манера письма, виражена у застосуванні нових художніх засобів, надмузичності та символічності творів, стала визначальною для піднесення авторитету серед літературно-критичних та читацьких кіл. Юзеф Чехович став однією з провідних постатей свого часу й історії літератури в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чеслав М. История польской литературы до 1939 года. – Краков, «Знак», 1999. – 364 с.
2. Bielski K. Z moich wspomnień. W 29 rocznice śmierci Józefa Czechowicza // «Kamena». – 1968. – Nr 18. – S. 45-57.
3. Bieńkowski Z. Czechowicz // «Kultura». – 1967. – Nr 32. – S. 23-42.
4. Cymerman J. Teatr i dramat Józefa Czechowicza // «Akcent». – 2004. – Nr 1-2. – S. 40-47.
5. Czachowski K. Obraz współczesnej literatury polskiej. 1884–1934. – Warszawa, 1936. – T. III. – S. 422.
6. Czernik S. Dokąd zmierza młoda literatura. Czechowicz // «Wymiary». – 1938. – Nr 3. – S. 15-23.
7. Degler J. Próby dramatyczne Józefa Czechowicza (Szkic) // «Prace Literackie». – Wrocław, 1964. – Z. 6. – S. 25-33.
8. Gawarecka M. Lubelscy bibliofile // «Kalendarz Lubelski». – 1976. – S. 264.
9. Słownik bibliograficzny miasta Lublina // http://www.biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/Content/8847/Slownik_biograficzny_miasta_Lublina.pdf.
10. Jaworski K. A. W kręgu «Kameny». – Lublin, 1965. – S. 320.

11. Cymerman J. Józef Czechowicz i radio // http://tnn.pl/tekst.php?idt=2789&f_2t_artykul_trescPage.

12. Czechowicz J. Koń rydzy. Utwory prozą. Przedm. T. Kłak. – Lublin, 1990. – S. 405.

13. Czechowicz J. Listy. Zebrał i oprac. T. Kłak. – Lublin, 1977. – S. 297.

14. Czechowicz J. Poezje. Oprac. B. Zadura. – Lublin, 1982. – S. 375.

15. Kłak T. Miasto poetów. Poezja lubelska 1918-1939. – Tarnów-Lublin, 2001. – S. 457.

16. Kłak T. Na pograniczach snu i jawy. O prozie Józefa Czechowicza // „Akcent". – 1987. – Nr 2. – S. 17-25.

17. Kłak T. Reporter Róż. Studia i szkice literackie. – Katowice, 1978. – S. 324.

18. Miłosz Cz. Poeta tamtej Polski: w stulecie urodzin Józefa Czechowicza (1903 – 1939) // «Tygodnik Powszechny». – 2003. – Nr 11 // http://www.tygodnik.com.pl/numer/280111/milosz.html.

19. Piechal M. Józef Czechowicz – poeta pokolenia // «Wieś». – 1946. – Nr 34/35. – S. 45-53.

20. Pollak S., Śpiewak J. O wierszach Józefa Czechowicza // «Nowa Kultura». – 1954. – Nr 40. – S. 31-48.

21. Spotkania z Czechowiczem. Wspomnienia i szkice, zebrał i oprac. S. Pollak. – Lublin, 1971. – S. 521.

22. Wyka K. O Józefie Czechowiczu // «Kamena». – 1945. – Nr 1/2. – S. 21-44.

23. Zawodziński K. W. O kilku poetach // «Przegląd Współczesny». – 1931. – T. 39. – S. 13-24.

УДК 821.111(438)

Ярина ЯСНІЙ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КУЛЬТУРА МЕШКАНЦІВ КАРПАТ У ТВОРІ СТАНІСЛАВА ВІНЦЕНЗА «НА ВИСОКІЙ ПОЛОНИНІ»

У статті розглянуто питання ролі й значення народної культури гуцулів у творі Станіслава Вінценза «На високій полонині». Зокрема, розглядається світ матеріальної та духовної культури мешканців Карпат. Особлива увага приділяється мовному аспекту твору, стилю написання трилогії. Велику увагу приділено так званій філософії цінностей Вінценза, тобто авторському способу бачення і оцінки світу, в тому числі людини як індивідууму та колективу загалом. Звертається увага на цінність цього твору не лише з погляду фольклористики чи етнології, а й з погляду мистецько-літературного відтворення гуцульської дійсності у всіх її вимірах.

***Ключові слова**: епопея, епос, гуцули, Карпати, народна культура, етнографія, етнічний.*

In this article considered the role and importance of folk culture of Hutsuls in the work of Stanislav Vintsenz „Na wysokiej poloninie" („On a high mountain valley"). In particular, considered the world of material and spiritual culture of Carpathians' inhabitants, depicted by Stanislav Vintsenz. Special attention is paid to the language aspect of the work and the style of trilogy writing. More attention is paid to so-called Vincenz's „philosophy of values", that is the way the author's vision and estimation of the world, including man as an individual and the collective generally. Attention is paid to the value of this work not only in terms of folklore or ethnology study, but also in terms of artistic and literary reproduction of Hutsuls' reality in all its dimensions.

***Key words**: Epopee, epos, Hutsuls, Carpathian Mountains, folk culture, ethnography, ethnic.*

W artykule przedstawiono kwestię roli i znaczenia kultury ludowej Huculów w utworze Stanisława Vincenza «Na wysokiej połoninie». Mówi się między innymi o świecie materialnej i duchowej kultury mieszkańców Karpat. Szczególną uwagę skupiono na stronie językowej utworu, stylu autorskim. Nie mniejszą uwagę poświęcono tak zwanej «filozofii wartości» Vincenza, czyli autorskiemu sposobowi widzenia i oceny świata, w tym człowieka jako jednostki i zespołu w ogóle. Zwraca się uwagę na wartość tego utworu nie tylko z punktu widzenia folklorystyki i etnologii, ale także pozycji artystyczno-literackiego wcielenia huculskiej rzeczywistości we wszystkich jej wymiarach.

***Słowa kluczowe**: epopeja, epos, Hucuł, Karpaty, kultura ludowa, etnografia, etniczny.*

У польській літературі важко знайти твір, який би, подібно до «На високій полонині» Станіслава Вінценза, так сильно і органічно виростав з глибини народної культури, котрий черпав би з неї так багато: від географії і матеріальної цивілізації аж до космології; від етнографії аж до життєвої філософії; від суспільної етики аж до міфології і релігії» від мови – до почуття краси і способів її вираження у мистецтві, включаючи мистецтво прекрасного слова, пісню та поезію.

Твір «На високій полонині» з огляду на питання «автор – його роздуми – народна культура» неодноразово потрапляв у поле зору таких відомих дослідників творчості Станіслава Вінценза, як Яцек Кольбушевський, Ян Хороший, Анджей Станіслав Ковальчик, Ришард Лужний та ін. Чимало думок на цю тему було висловлено також на конференціях, присвячених творчості цього письменника.

Для розкриття зазначеного у назві питання ми не будемо тут пригадувати біографічні факти (хоча, ми чудово усвідомлюємо, що вони дозволяють реконструювати генезу умов творення Вінцензівського народознавства, його знання і компетенцію як етнолога чи етнографа-фольклориста, а також як знавця тієї сфери культури), ані зачіпати поглядів і роздумів, які стосуються цієї теми і які розкидані по його белетристичних та інших творах. Натомість, не пригадуючи і не систематизуючи самих поглядів автора «Правди старих віків» на тему народної культури, спробуємо сформулювати і унаочнити ті дослідницькі питання з цієї сфери, які вимальовуються при безпосередньому ознайомленні з його мистецьким твором, а також у перспективі пізнавальних потреб, пов'язаних з реалізацією сформульованого у назві питання. На фоні всього циклу перша частина трилогії – «Правда старих віків» – є найбільш цікавою з огляду на тему, яка нас цікавить, найбагатшою і найбільш характерною з погляду використання для творчих цілей багатих покладів народної культури регіону Карпат і Покуття, включаючи Буковину і Чорногору, а також народну культуру не лише гуцулів, а й інших націй.

Народна культура цього регіону є самородним і оригінальним явищем гуцульської цивілізації – матеріальної і духовної, яка не є витвором таких «ненародних», «несільських» суспільно-побутових структур, як місто, двір, школа, костел, уряд, військо. Вона є присутня у своїх проявах у вигляді окремих явищ чи елементів або як система загалом, у цілому творі Вінценза, на всіх рівнях і у всіх площинах, витвореної у ньому дійсності і у всіх її мистецьких, а отже – і в мовностилістичних, і в композиційних вимірах.

Основним елементом, за допомогою якого представляється культура цього етнічного суспільства, є мова твору, адже передусім читач стикається з нею і вже з її допомогою доходить до інших, навіть найглибших пластів літературного твору. «Правда старих віків» написана пограничною польською мовою, у її «червонорускому» варіанті, з сильним насиченням у ній (передусім у сфері лексики, а також частково граматики і словотвору) українізмами – це ономінми, топоніми, численні стильові поетизми, провенціоналізми і навіть варваризми і діалектизми, які зустрічаються у мові тих героїв твору, котрі виконують важливу роль медіїв-посередників між головним оповідачем і світом, який він творить, а також читачем. Чимало у творі також і русизмів, у їх карпатсько-покутському варіанті, які просто «просвічуються» крізь слова і синтаксис польської мови. Можливо, саме тому так рідко, лише у дуже важливих для автора ситуаціях, ми маємо справу з прочитанням тексту в мові оригіналу – тобто руській (наприклад опис смерті ватажка опришків Довбуша [1, 207].

Поза сферою мови, але також з її допомогою і за її посередництва, знайшов своє місце у творі досить широко розбудований пласт – світ матеріальної народної культури. Складають його описи і деталі зі сфери житлового і господарського будівництва, інструментів праці і вбрання, форм і структур видів робіт та ремесел, торгівлі, сільського господарства і вівчарства, релігійного життя, існування людини у домашніх умовах, у будні й свята, під час розваг, у дорозі і в подорожі. Недаремно творець цього повістевого світу, і більшою мірою пізніші видавці його творів, мусили створювати окремі, додані до текстів переліки слів, назв, а також непольських термінів і спеціальних визначень, які вимагали пояснення.

Світ героїв повісті має суспільно-побутовий вимір, який встановлює і підпорядковує, а також нормалізовує життя індивідууму і колективу, індивідуальне та колективне існування. Цей вимір, подібно, як світ матеріальної культури, є представлений у творі Вінценза у всіх трьох часових порядках, які виокремлюються у трьох почергових книгах «Правди старих віків». Можливо, найбільш виразно цей аспект вимальовується у книзі I (частина «Газди»), де окремі розділи вже самою своєю назвою говорять про своє «суспільно-професійне» наповнення («Хата», «Господарство», «Подорожі», «Танці і професії» тощо). Автор подає тут народознавчу панораму, даючи в описово-оповідних реконструкціях, в описах і сценах, нарис суспільно-побутової дійсності гуцулів, а також жителів Покуття у контексті їх праці на землі, при вигодовуванні й випасі худоби, вирубі лісу чи сплавлянні дерева і вирушенні на гірські полонини, у будні й святкові дні, під час праці і відпочинку. Його герої представлені як самотні люди і як члени формацій: родини, більшої територіально-професійної спільноти. Автор показує мешканців Карпат під час договорів-умов і у суспільних конфліктах щодо інших груп і прошарків населення, як у соціальному, так і в національно-релігійному сенсі, змальовує їхню поведінку щодо «своїх» і «чужих», минулого і теперішнього.

Особливо детально представлені у повісті відносини, які єднають сільські суспільства із зовнішнім світом: двором, містом, урядом і державою, або навіть ще далі – ширшим чужим світом, з «чужиною», тією цісарсько-віденською, або лише львівською, галицькою чи іншою, ближчою, буковинською, угорською, чи навіть грецькою. Шкала представлення є досить широкою і обіймає також сферу релігійного життя, костельного, товариського (частування, корчма, хрестини, святкування моментів, які визначають ритм праці землероба і вівчаря), професійного (вируб лісу, життя на полонині), економічного (господарство, торгівля, ремесло) і навіть політичного (відголоси «зовнішнього» життя, «панського»), а також мілітарно-військової сфери (служба у війську, рух опришків).

Особливу мистецьку і пізнавальну цінність у повісті Вінценза має світ духовної культури, реконструйований і змальований за допомогою конкретизації відповідних структур, поведінок чи ситуацій, які утворюють цю сферу життя людини, а також за допомогою включення у текст численних джерельних переказів: автентичних, відтворюваних і реконструйованих або навіть перифразованих чи створених заново, як авторські твориння-імітації,

за допомогою тексту і мовного акту. З цього погляду цей твір є особливо багатим і різнорідним, що стає джерелом пізнання і зрозуміння тієї власне сфери народної культури гуцулів. Саме це явище можна ще окреслити як «літературно-письменницький» фольклор [1, 207] (який, звісно, виник, функціонував і зберігався в усній формі, який переказували по пам'яті і який був глибоко у ній закарбований). Він існує у тетралогії не лише як елемент, що товаришує формам колективного, професійного і родинного життя і який творить його мовну оправу (наприклад, народна медицина: забобони, закляття магічні формули; весільний і похоронний обряд), але також і як самостійна культурна форма, яка виконує автономні розважальні або естетично-мистецькі функції. Письменник – чудовий знавець усного народного, зрештою, як і всього специфічного, світу народного мистецтва, духовності, яка виросла як ще з дохристиянської формації, так і з православної, а потім греко-католицької культури християнського Сходу, багато насичує цим словниковим творінням, автентичним і реконструйованим (і яке часто цитується в оригінальній формі), всі пласти і площини свого епічного твору.

Ми знаходимо тут повний спектр форм мистецького висловлення, властивих фольклору, від найменших, які прикрашають діалоги осіб, котрі виконують фабульно-композиційні функції, і аж до прислів'їв і прислівних виразів, афоризмів і образних зворотів, магічних формул, а також загадок і приспівок-примовок (важливу роль тут виконує саме форма загадки, присутня як «окраса» стилю і як важливий елемент розвитку окремих фабульних напрямків), величезну кількість ліричних пісень – обрядових і необрядових, зокрема суспільно-побутових.

У Вінцензівському образі життя народу не забракло також того, що можна окреслити як систему властивих для цього середовища етичних і естетичних цінностей, тобто його «філософію цінності», його спосіб бачення і оцінки світу, в тому числі людини як індивідууму, так і колективу. У цій сфері ми маємо справу з повною гамою можливостей, з цілим комплектом постатей і поведінок, як у системі етичних норм, так і в шкалі визнаних і застосовуваних критеріїв краси. Це перше коло народної аксіології виражають постаті індивідуальних і колективних героїв гуцульської епопеї, які становлять або взірці поведінок, або їх заперечення, тобто «негативні» моделі. Вони знаходять своє мистецьке вираження у широкому ряді норм і уявлень, естетичних категорій, а також їх практичних конкретизацій у поетичному баченні світу, починаючи від поваги, пафосу (відтворення героїчного минулого, своєрідний історизм), через драматизм і трагізм людських доль, індивідуальних і колективних (перипетії головних народних героїв), аж до таких, які насичені правдивим комізмом, веселощами, здоровим «хлопським» гумором чи іронією висловлення, або ситуаціями, вплетеними в оповідь чи включеними у фабульний потік (численні масові сцени з життя народу, особливо, коли він стикається з «зовнішнім» життям, опис подорожі до Відня у цісарський двір і її наслідки, розповідь про «кутську війну»). Прийняття народного погляду на світ і його оцінка власне з того погляду, призводить до того, що ми маємо тут справу з характерним ототожненням творця-автора не лише з його оповідачами («повястунами»), медійними посередниками (такими, як у першій частині Фока, а в третій – байкар і мандрівник Андрійко), але загалом з колективним героєм – народом, який творить цю повістеву дійсність. Найкращий прояв цього ми знаходимо у представленні сцени аудієнції у цісаря у віденському замку [3, 562], а також перебуванні делегації жителів гір у Римі й аудієнції у Папи (розділ «Кінець Андрійка»), хоча зустрічаються й інші, але, можливо, не такі виразні описово-оповідні ситуації і в інших частинах епопеї.

Без сумніву, головною ціллю творця «Правди старих віків» було те, щоб якомога правдивіше показати, оберігаючи від забуття, життя власне цієї групи людей у її природному цивілізаційному контексті, життя того етносу, який живе на місці, визначеному йому долею чи Богом у конкретний час свого колективного існування. Звідси бере також початок видова природа твору, цілісність і багатосторонність мистецького бачення світу, який змальовується в «На високій полонині», світу, який існує, триває, але який вже іде до свого заходу, до вирішення своїх доль і здійснень призначень. Саме через це образ Вінцензівської Гуцульщини є таким піднесеним, поетичним, наділеним індивідуальним авторським почерком, створеним чи не в останній момент перед подіями і процесами, які мали принести «кінець старих віків», «давніх віків», поставити остаточну крапку в епосі, суспільній та економічній системі, культурі й звичаях того специфічного етнічно-культурного феномену на стику багатьох культур і світів. Саме через це образ Гуцульщини є настільки повним, заверше-

ним і багатоаспектним. Але, незважаючи на весь свій «етнографізм», а також на пізнавальне насичення тексту, деколи навіть документальними джерелами, ця проза не є збіркою таких популярних у XIX столітті «побутових замальовок» чи навіть «філософських нарисів», ані тим паче опрацюванням цього регіону з погляду етнології чи фольклористики. Натомість «На високій полонині» є мистецьким, епічним відтворенням гуцульського світу у його індивідуальному та колективному вимірі, у сфері щоденного та «святкового» існування, у площині матеріальної та духовної культури. Читач книги легко спостерігає те, що цей образ створив мислитель, філософ, котрий одночасно є поетом і добре розуміє той факт, що «Правда старих віків» приносить мистецьке, але тим не менше реальне і правдиве бачення світу гуцулів: їхню «війну і мир», «дні і ночі», «вчора і сьогодні», «прозу і поезію».

Цій мистецькій цілі письменник підпорядкував як структуру, так і мовну форму свого твору, видозмінюючи і модифікуючи при цьому три окремі частини свого твору, надаючи їм різної стильової тональності й різних композиційно-складових рис. Першу з них (книга 1) змоделював для задоволення пізнавальних потреб; другій надав легендарно-казкового характеру (окреслив її назвою «думи», створюючи ілюзію розповіді колективного безособового народного оповідача, з допомогою переказу типу пісенної повісті – епічної, яка прославляє об'єкт опису); книга 3 – остання частина твору, утримана в традиції історичної повісті з не дуже далекого, 19-столітнього минулого, представляє сенсаційно-пригодницькі напрямки, деколи навіть авантюрні, саме в ній говориться про останню фазу «старовіку».

«Правда старих віків», як цілість і як триптих автономних членів у постаті книг-частин, становить собою обширну і внутрішньо різноманітну епічну оповідацько-описову цілість особливого виду: починається, виростає і розвивається з пісні, з народного епосу, піснею закінчується, і вся є перенасичена піснево-поетичними елементами. Ця проза, як доцільно зауважив дослідник творчості Станіслава Вінценза, має «оральний», тобто усний, такий властивий для фольклору, характер, адже народна творчість і з погляду на свою генезу, і на свої функції, і спосіб існування, є не стільки «текстом», скільки «словом», яке говорять або співають.

Таким чином, ми бачимо, що Вінценз будував свій твір на величезній глибі народної культури гуцулів. І той факт, що польський письменник створив твір такого масштабу, описуючи культуру побратимого народу, визначає ще важливіше та оригінальніше місце «На високій полонині» на карті літературних явищ слов'янського світу. Бо автор-поляк, який пише польською мовою і для польського читача, відроджує у теперішньому часі (у середині XX століття) найкращі традиції багатого напрямку польської культури, так званої «української школи», який пережив свій апогей в епоху романтизму, проте ще неодноразово відроджувався пізніше. І як ми бачимо на прикладі нашого письменника, до цих пір є явищем, яке є культурно живим, мистецько захоплюючим. Творячи у рамах цього напрямку оригінальний «гуцульський», карпатський твір, стилізований під пісню-епопею, Вінценз заповнив також важливу сторінку в історії національної літератури українців, став певною мірою письменником, який належить і до нашої літератури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Vincenz S. Na wysokiej połoninie. – Warszawa, 1980.
2. Vincenz S. Uwagi o kulturze ludowej // Po stronie dialogu. – T.1. – Warszawa, 1983.
3. Łużny R. Vincenz a kultura ludowa Rusinów // Studia o Stanisławie Vincenzie. – Lublin-Rzym, 1994. – S. 201-214.
4. Świat Vincenza. Studia o życiu i twórczości Stanisława Vincenza. – Wrocław, 1992.

УДК 821.161.2-94.09:323.28

Надія КОЛОШУК
Волинський національний університет імені Лесі Українки

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКА В УКРАЇНСЬКІЙ ТАБІРНІЙ МЕМУАРИСТИЦІ

У статті йдеться про образ концтабірної дійсності у спогадах про польський табір Береза Картузька (1934-1939 рр.). Подано аналіз українських мемуарних текстів – анонімної брошури «Береза Картуська. Спомини українця-націоналіста…» та книги Володимира Макара «Береза Картузька. Спомини з 1934-35 рр.», присвячених перебуванню авторів у цьому «місці відособлення».

***Ключові слова**: мемуаристика, Береза Картузька, табірна документалістика, образ дійсності, жанрові особливості нефікційної літератури, автор-мемуарист.*

The article deals with the image of the concentration camp reality in the memoirs about Polish camp Bereza Kartuz'ka (1934 – 1939). The article describes the analysis of the Ukrainian memoirs – the anonymous brochure "Bereza Kartuz'ka. Recollections of Ulkrainian nationalist…" and Volodymyr Makar's book "Bereza Kartuz'ka. Recollections about 1934 – 35", which are devoted to the authors' continuance in this "place of individualization".

***Key words:** memoirs, Bereza Kartuz'ka, camp documentary, the image of reality, genre peculiarities, features of nonfiction, author-memoirist.*

W artykule przedstawiony został obraz obozowej rzeczywistości we wspomnieniach z polskiego obozu Bereza Kartuska (1934-1939). Zaprezentowano analizę tekstów pamiętnikarskich – anonimowej broszury „Bereza Kartuska. Wspomnienia Ukraińca-nacjonalisty…" i książki Wołodymyra Makara „Bereza Kartuska. Wspomnienia z lat 1934-35", z okresu pobytu autorów w tym „miejscu odosobnienia".

***Wyrazy kluczowe**: pamiętnikarstwo, Bereza Kartuska, dokument łagrowy, obraz rzeczywistości, wyznaczniki gatunkowe literatury faktu, pamiętnikarz.*

Історія – не що інше, як довга низка злочинів проти людства. Історія все більше витісняється пам'яттю…

П'єр Нора

Діє історія шляхом інтерпретації свідчень, і свідчення тут – це збірна назва для речей, які поодинці називаються документами. А документ є річчю, що існує тут і нині, даючи змогу історикам, що його осмислюють, отримувати відповіді на питання, які він, документ, ставить стосовно минулих подій.

Робін Дж. Колінґвуд

Мемуаристика – модус літературного процесу, що зберігає індивідуальну й усенародну пам'ять про особливі сторінки в житті окремої людини та нації, так би мовити, у найавтентичнішому словесному вияві. Ганебна й страшна дійсність польського концтабору Береза Картузька, що діяв поблизу білоруського містечка Береза (обіч залізниці Барановичі – Брест) у липні 1934 – вересні 1939 року, – та сторінка історії, про котру знають (бодай чули) далеко не всі наші сучасники. Оскільки українські історики згадують про неї зрідка і ці згадки суперечливі[1], варто звернутися до поодиноких мемуарних джерел – з україн-

1 Із півдесятка найсучасніших українських історичних видань для широкої аудиторії – довідників, підручників, посібників «Історія України», у тому числі рекомендованих Міністерством освіти і науки та кілька разів перевиданих чималими накладами в столичних видавництвах – В. Ю. Короля (2-е вид. у 2008 р.), В. В. Світличної (4-е вид. у 2008 р.), О. Д. Бойка (3-є вид. у 2010 р.), – згадка про концтабір Береза Картузька є лише в одному [див.: 15, 652, 963]. Коротка інформація введена і в шкільні підручники та посібники (за програмою 10 кл.); С. В. Кульчицький, автор відповідного розділу в довіднику для абітурієнтів, характеризує Березу Картузьку як концтабір «головним чином для комуністів» [9, 384]. В емігрантських історичних працях також знаходимо стислу інформацію про діяльність Берези, але тлумачення факту зовсім інше: «…концтабір Береза Картузька, призначений в першу чергу для українців. Польські тоталітаристи кували плани цілковитого знищення українства» [4, 854]. У праці П. Маґочія ідеться про місце покарання українських націоналістів та всіх невгодних польському урядові при проведенні «санаційної» політики на «східних кресах» [10, 511]. З такою ж оцінкою, але трохи ширше писали про діяльність Берези та її найвідоміших в'язнів-націоналістів Петро Мірчук («Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Перший том: 1920-1939», Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968) та Орест Субтельний [14, 373-374].

ських відомі анонімна[2] брошура «Береза Картуська. Спомини українця-націоналіста…» [3], брошура комуніста Федора Малика «Що я бачив і пережив у Березі Картузькій» (Вінніпеґ, 1936), «репортаж» поета-комуніста Олександра Гаврилюка (Львів, 1941) [див. польський переклад Вінцента Жимовського у збірці: 20, 20-37, 133-134, 447-456], короткі нариси-спогади націоналістів Бориса Вітошинського (в емігрантському часопису «Українець-Час» у Парижі 1954 р.) та Володимира Ґоцького (перша публікація – у лондонському часопису Українська Думка» в листопаді – грудні 1954) [в Україні опубліковані фрагменти: 6] та мемуарна книга Володимира Макара [11; 12 IV][3].

Діячі української еміграції на Заході чудово усвідомлювали значення мемуарів у ситуації, в якій опинилася їхня розділена й окупована батьківщина після поразки національно-визвольних змагань у ХХ ст., коли під загрозою опинилася передусім історична пам'ять нації. В. Макар писав у нарисі «Мемуаристика – прожектор минулого в майбутнє»: «…спогади з пережитого зафіксовують і передають нам у конденсованій формі не видумані, а дійсні факти, описи справді пережитих подій, достовірні свідчення про ряд осіб, яких ми самі знали… а все це залишається надовго на папері, як цінне першоджерело для істориків і тим самим для відома й науки наступним поколінням» [12 III, 15-16]. Саме на спогади Макара та свідчення його нечисленних товаришів (Володимира Ґоцького, Дмитра Штикала) посилаються історики, у чиїх працях знаходимо відомості про Березу Картузьку та її в'язнів, серед яких були відомі українські діячі – Тарас Боровець, Олександр Гаврилюк, Дмитро Донцов, Богдан Кравців, Роман Шухевич, Володимир Янів та ін. [див. для прикладу: 16; 17].

Однак історичні праці про концтабір Береза Картузька – друковані чи в інтернетному просторі українською та російською мовами – поодинокі [див.: 1; 2]. Значно більше подібних джерел у Польщі – праці сучасних істориків Анджея Ґарліцького [22; та ін.], Войцеха Слєшинського, Анджея Місюка [25], Іренеуша Політа [27], Аґнєшки Книт тощо [див. бібліографічну довідку в популярному інтернетному джерелі: 24]. Ще від початку 1940-х рр. про Березу писали у своїх широко відомих працях емігранти Станіслав Цат-Мацкєвич [23; та ін.], котрий сам був у ній в'язнем навесні 1939 р., Пьотр Сєкановіч [28], Тадеуш Пьотровскі, згадував і Чеслав Мілош у своїй «Історії польської літератури» (видана англійською мовою у Нью-Йорку в 1969 р.). Під егідою Інституту Історії Компартії у Варшаві було видано збірку спогадів «березянців»-комуністів [20][4], куди увійшов і згаданий переклад нарису Олександра Гаврилюка (1911-1941), що був ув'язнений двічі – у 1936 та 1939 рр.

Але польські історики, як правило, не подають посилань на свідчення в'язнів-українців. Винятком є праця І. Політа, де неодноразово цитовано[5] польську публікацію спогадів В. Макара «Jak było w Berezie» з емігрантського часопису «Kultura» (Paryż, 1955, № 98), проте історик зізнається, що з повним варіантом спогадів та іншими свідченнями з українського боку не знайомий [27, 8].

Із літературознавчих досліджень про «березянські» мемуарні тексти нам відомі лише статті та дисертація одеської дослідниці Валентини Саєнко «Творчество А. А. Гаврилюка и антифашистская автобиографическая проза» (1971), опубліковані в радянський час і нині практично недоступні; про інших авторів ні в Україні, ні в Польщі літературознавчі праці не відомі; мему-

2 На титулі брошури, виданої в Канаді, очевидно, у 1935-1936 рр. без позначення року та деяких інших атрибутів видання – ні прізвищ редакторів, ні даних про наклад, видавництво чи друкарню, – у вигляді примітки до підзаголовка (**«Береза Картуська. Спомини українця-націоналіста*), що перебував у тому польському „таборі відокремлення”»**) зазначено: «*Прізвища автора цих споминів не можемо під цю пору подати, бо тоді знову опинивсь би в тому пеклі, зготованому ляхами українцям, про яке й написав ці спомини. Ці спомини цікавитимуть читачів тим більше, що ляцька влада заборонила писати пресі в Польщі чи передавати закордон всякі вісті про польські „Соловки”, ізоляційний табір у Березі Картуській й про нього світ дійсно дуже мало знає. Автор мучився довгий час у тому таборі й вийшовши на волю, написав все те, що переживав він і другі в тій „школі” громадського виховання» [3, 1; зберігаємо особливості правопису в оригіналі – *Н. К.*]. Боячись викриття, Анонім уникав у подальшій оповіді називати імена своїх найближчих друзів чи співкамерників. Постійно вживав прийом умовчання стосовно того, що могло б спричинити розкриття автора – наприклад, точної дати арешту. Справжнього автора не вгадав навіть В. Макар, який кілька разів цитував його у своїй книзі: перебравши в пам'яті товаришів, які були в Березі від перших днів її існування, не зважився назвати жодне прізвище [див.: 11, 15]. Анонім теж згадував В. Макара серед в'язнів [3, 11-13, 20].

3 Відомості про «березянські» спогади Аноніма, Ф. Малика, Б. Вітошинського, В. Ґоцького подає у своїй книзі В. Макар [див.: 11, 15, 109, 131]. Поему Д. Штикала, створену в самій Березі у 1935 році усно [див.: 19], він цитує всю по пам'яті [11, 152-161]; її авторові присвячує мемуарний нарис – «Пам'яті Дмитра Штикала» [12 II, 189-198] – у двохтомному зібранні «Бойові друзі», де зібрав і відредагував кількадесят спогадів українських націоналістів та про них [12 II і III]. Сам В. Макар (1911-1993) [див. вступну статтю П. Соханя та О. Мавріна «Хранитель пам'яті»: 12 I, 5-10] та В. Ґоцький (1920-?) [див.: 19, 35] – відомі в емігрантських колах журналісти й мемуаристи, громадські діячі, однак про них не подає гасел навіть «Енциклопедія українознавства», де знаходимо лише статтю про Д. Штикала (1909-1963) [7 X, 3897].

4 А. Місюк оцінює переважну більшість легально виданих спогадів комуністів як «неправдиву» [25].

5 Частково – і праця А. Місюка з окремим посиланням на українців.

ари українських націоналістів уперше згадано в контексті табірної прози в нашій монографії, де анонімну брошуру «українця-націоналіста» помилково приписано В. Макару [див.: 8, 62, 150].

Особливість української ситуації з подібними спогадами полягає в тому, що вони залишаються відомими дуже вузькому колу людей, а це свідчить про непозбутні проблеми зі збереженням історичної всенародної пам'яті та, зрештою, про проблему української самоідентифікації наших співвітчизників. У 2007 році канадський режисер українського походження Юрій Луговий зняв документальний фільм «Береза Картузька», де поруч з іншими джерелами – фотографіями, документами, архівами – використав спогади колишніх в'язнів, які живуть / жили на Заході [див.: 18]. Однак це не змінило ситуацію в Україні – фільму чи книг ніхто не бачить / не читає…

Як писав В. Макар у вже згадуваному нарисі, «не записане ніким – по недовгому часі пропадає зовсім для історії» [12 III, 16], і це одна з причин, через яку «неоднократно стверджувано в нас ту саму сумну істину, що історична пам'ять була завжди нашим найслабшим місцем» [12 III, 21]. Можна додати: не прочитане ніким теж пропадає… Контроверсійні твердження про Березу Картузьку для українського дискурсу – не виняток, а швидше правило: саме українські автори замовчують або заперечують очевидне для польських істориків – що польський концтабір був жорстоким і ганебним для людства та зокрема для Польської держави злочином. Наприклад, автор широко тиражованої публіцистичної книжки (окрім книжного видання, щедро розісланого в бібліотеки, доступна повна публікація в Інтернеті) кілька разів повторює – без будь-яких доказів і всупереч твердженням істориків: «…ніхто з-посеред українців не зазнав смерті в результаті такої діяльності польської влади» [13, 147-148], – вважаючи порівняння з «м'якою» польською політикою переконливим аргументом для звинувачень супроти ОУН-УПА, оскільки їхня діяльність призвела до людських жертв.

Автори вказаних мемуарів (як і дослідники-історики) свідчать і про смерті, і про каліцтва в польських таборах та навіть при заходах «пацифікації» (про неї теж опубліковані поодинокі мемуарні свідчення [5], зате є традиція літературного зображення в белетристиці: у творах Уласа Самчука, Бориса Харчука тощо). Береза не була єдиним концтабором у Польщі: на початку 1920-х рр. діяли табори інтернованих у Сталшкові, Вдовицях, Домбю, Тухолі та Буґшопах [див.: 4, 851], про які сучасним українцям практично нічого не відомо; після Другої світової війни були організовані так звані табори праці в Ламбіновіце (1945-1946), Явожно (1947-1949), в контингенті яких знову опинялися українці (і не якісь радикально налаштовані супроти Польщі націоналісти, а просто люди за національною ознакою). Про це відомо зновтаки з польських історичних джерел [див.: 26] – українські мемуарні свідчення наразі не відомі, історики згадують мимохідь.

Зрештою, навіть якби в Березі Картузькій не було смертей, страждання і приниження людей, котрі пройшли через цей табір, не дають нащадкам права забути про них, адже забуті злочини в історії зазвичай повторюються.

Метою нашої розвідки є аналіз українських мемуарних текстів – зокрема вказаної анонімної брошури [3] та книги Володимира Макара [11], присвячених перебуванню авторів у Березі Картузькій. Йтиметься про образ концтабірної дійсності, яким він постає у різних мемуаристів передусім через вияви конфлікту, оскільки конфліктна дія для епічного (у тому числі документального / мемуарного) тексту – важлива ознака, що відрізняє його від актуально-репортажної публіцистики.

У сучасному суспільно-історичному дискурсі зіставлення злочинів сталінського та гітлерівського режимів уже стало загальним місцем. Німецький історик Ернст Нольте в книзі «Європейська громадянська війна» (1986), роблячи таке зіставлення, показував спорідненість ідеологічно легітимізованих масових репресій за класовою та расовою ознаками. У конкретному варіанті кожен табір як уособлення державної системи й ідеології, що стоять за ним, відрізняється від інших способами знущання над жертвами, та об'єднує їх значно більше – усі без винятку табори й усі способи знущання в них спрямовані на психічне й моральне зламування жертв. Ці способи запам'ятовуються колишнім в'язням найяскравіше: їм присвячено, як правило, чимало сторінок про табірне життя.

У композиційній побудові та «сюжетному» розгортанні оповіді (враховуючи специфіку сюжету в мемуарному тексті, який – тобто сюжет – завжди прив'язаний до суспільно-історичної конкретики) табірні спогади, здебільшого, однотипні: більшість авторів оповідають про перебування в таборі від моменту поневолення / арешту до звільнення, зупиняючись на найважливіших сторонах існування за табірними

законами і виділяючи їх як теми для розділів-нарисів – про побут, каторжну працю, стосунки з адміністрацією, стосунки між самими в'язнями, зв'язки із зовнішнім світом, духовне життя, наслідки табору для здоров'я ув'язнених тощо [докладніше див.: 8, 82-100] – не є винятком і наші автори. Але в межах цих тематичних блоків та в їх комбінуванні табірні оповіді найрізноманітніші; особливо ж несхожими вони виглядають через екзотику табірних знущань і страждань та через спосіб їх сприймання. Він визначає сув'язь конфліктних мотивів, особливих у кожного оповідача.

Оскільки обрані нами книги розповідають про один і той самий табір, вони схожі в тематично-предметному змісті оповіді, у деталях та навіть оцінках (тим більше що В. Макар спирався на текст свого попередника), однак кожен автор по-своєму показує конкретику. У мемуарному тексті вона тим «правдивіша» (яскрава й життєподібна), чим більше входить в оповідь живих сцен, діалогів, чим більш дієвими й повнокровними виступають у ній персонажі, а деталі не суперечать загальній картині. Анонім і В. Макар блискуче впорались із завданням – показати реальність Берези: їхня оповідь образна й переконлива, вражає багатством фактів і подробиць. В анонімній брошурі вона має дещо репортажний і нарисовий характер, зате багата конкретикою і спонукає читача повірити, що написане відбувалося щойно й показано правдиво. У книзі Макара оповідь більш зважена, оскільки віддалена від подій реальності (книга починається розділом під назвою «З перспективи 20 років»); автор спирається не лише на власні враження, а й на багатьох попередників – цитує товаришів-«березянців» (опубліковане й те, що знає з листів, приватних розмов, усних спогадів), історичні документи, посилається на думки польських істориків, суспільних діячів [див.: 11, 15-16, 19-22, 70-71, 88, 109-110 та ін.]. Особливу цінність становлять включені в оповідь твори табірних поетів – Володимира Янів, Дмитра Штикала – блискуча, за свідченням друзів (В. Ґоцький [6, 16]), пам'ять оповідача дозволила йому зберегти й донести ці маловідомі твори до нащадків. Крім того, він вільно цитує Т. Шевченка, І. Франка, Л. Мосендза… Конфліктно-сюжетна структура оповіді в його книзі має більш літературний характер – менше нарисовості й більше дії та персонажів.

Дослідження про табір у Березі показують, які різноманітні способи тортурування винайшли тамтешні мучителі. П. Сєкановіч пунктуально перелічує їх у третьому розділі своєї праці – від принижень у звертаннях (на «ти» й не інакше як «скурвий сину»; до інтелігентів – особливо брутально саме за те, що вони інтелігентні люди) – до розпорядку-«регуляміну», специфічних вправ під час «руханки» та огидних «норм» гігієни (як-от заборона миття рук після чищення вбиралень голими руками), карцеру й доведення до самогубства [28, 32-51]. Окремо варто назвати «обмеження відправ фізіологічних» (П. Сєкановіч) [28, 34][6], тобто відвідування туалету, коли потреба випорожнення для багатьох ув'язнених ставала фізичною і моральною тортурою через особливі обмеження та регламентацію. Одну особливу покару історики не помітили, але мемуарист згадує – покару «за усьмєх», тобто за пряме чи приховане глузування з поліцаїв, коли вони були здатні його зауважити: «За „усьмєх" сиділи постійно арештовані в арешті та карцері» [11, 134, 139].

Жоден із польських істориків, котрі ретельно вивчали документи й свідчення Берези, не аналізував той спосіб репресій, котрий для ув'язнених українців був найдошкульніший і найпринизливіший – покара за рідну мову. Спогади українських націоналістів про Березу Картузьку свідчать: до найжорстокіших знущань призводили репресії, спрямовані на обраних за національною ознакою жертв, а найбільше лютила катів їхня «невгнута постава», стійкість та почуття людської гідності, що спиралося на відчуття приналежності до національної спільноти. Але й загартовані націоналісти змушені були в певні моменти відступати. Представлена картина загалом не суперечить історичним джерелам, однак польські історики, як правило, не підкреслюють або й просто не згадують обставину, котра змушує колишніх в'язнів-українців визнати власну колективну поразку у стосунках із тюремною адміністрацією, а в стосунках із в'язнями інших національностей проводить різку межу: ідеться про березянську **заборону** арештантам **говорити** (окрім як із дозволу адміністрації). Для українців знущання багатократно посилювалися тим, що під повну і принизливу заборону потрапила українська мова: «Як у кожній польській в'язниці, так і в Березі всі українські націоналісти у розмовах з адміністрацією вживали принципово тільки української мови. За це приходилось нам солоно платити. Інспектор Ґрефнер ніколи не видав

6 Ще в 1941 р. писав про це й С. Цат-Мацкєвич [див.: 23, 305-309]. Перше видання вказаної праці здійснене в Лондоні 1941 р.

офіційного виразного наказу з забороною вживати українську мову, але фактично почав переводити цю заборону в життя вже з перших днів існування табору. З його наказу поліцаї били нас і шиканували за кожне українське слово», – стверджує В. Макар [11, 66-67]. Покару за цю провину чинили з особливо злорадною насолодою: «Мільчець, хами! Ми вам дамо Українен!» [3, 5]. Попри відсутність офіційних розпоряджень зверху, польська адміністрація не приховувала наміру «перевиховувати» кожного в'язня-українця до «скутку» – «дотонд, доконд не научиш сєн мувіць по польску» [3, 4].

Обидва мемуаристи докладно свідчать про побої та утиски й інші прояви поліційної сваволі з першого дня за будь-яке українське слово, в розмові з адміністрацією чи з будь-ким, якщо про це стало відомо адміністрації (доноси в таборі заохочувалися, і частина польського та єврейського контингенту використовувала їх для власної вигоди, що особливо обурювало українців) [див. в Аноніма: 3, 12-15, 19-22 (розділи «3. Перший день у таборі» та «Справа української мови»); у В. Макара: 11, 66-73]. Оскільки прохання по-українськи ігнорувалися, за рапорти слідувала немилосердна кара, а листи йшли не далі від столика цензора, то українці таким чином були позбавлені можливості послати рідним будь-яку звістку про себе, попросити з дому чи з «депозиту» в таборі теплі речі, звернутися за допомогою до лікаря тощо. Отож боротьба за мову від початку була безнадійною справою, хоча в середовищі українських націоналістів відступи від принципів («виломи у нашій одностайній невгнутій поставі» – В. Макар [11, 70]) вважалися ганебними. Однак: «До цієї капітуляції мусіло прийти скорше чи пізніше. Головною причиною була „неоднорідність" нашої української групи в таборі» [11, 68], – і провід українських націоналістів ще в липні 1934 р. дав розпорядження відмовитися в такий спосіб демонструвати свою непокору: «Зорганізований спротив проти писання польською мовою листів ми припинили десь під кінець жовтня 1934 року. Спротив проти вживання польської мови в щоденному житті, а радше в щоденній мовчазній боротьбі, з адміністрацією табору, припинився далеко вчасніше, бо вже під кінець липня того ж року» [11, 68; див. також: 3, 21].

Найбільш прикрим було те, що жоден із принципових у мовному питанні українців після закінчення першого тримісячного строку не отримав звільнення (строки ув'язнення в Березі, як відомо, призначалися на три місяці, але на розсуд адміністрації могли бути продовжені на наступні три і т. д.), тому націоналісти небезпідставно бачили в «мовних репресіях» підтекст, за яким стояла одвічна в стосунках із Польщею проблема прав національної меншини і загалом права українців на існування: «Але були й такі, що завзялися не писати взагалі додому, ніж мали б писати ворожою мовою. До таких належав м. ін. ред. Дмитро Штикало, що відсидів у Березі майже повних два роки, не пишучи ні слова по-польському» [11, 72]. У поемі Д. Штикала читаємо рядки, котрі є вираженням морального кредо українських націоналістів:

І хоч віком гнутий, дертий,
Українець волів вмерти,
Як упасти перед катом
І в покорі прошептати:
«Ти мій пан і любий брат»… [19, 30]

Якщо стосунки з адміністрацією табору у спогадах обох авторів підсумовано загалом оптимістично, бо жертви почували й почувають себе морально вищими (див. розділи «Панове комендан ці» у В. Макара, «Поліційні старшини» та «Польські поліцаї в таборі» в Аноніма), то пам'ять про конфлікти на міжнаціональній основі серед самих в'язнів викликає і при спогаді неприязнь, будить старі образи й недовіру. В оповіді Аноніма це проявляється в негативній характеристиці всіх огулом «поляків» чи «жидів» (комуністи здебільшого представлені як жиди): «В'язні-поляки загалом мали в таборі упривілейоване становище. Їх брали до лекшої праці, їх менше били… А невдовзі виявилося, що вони постійно робили на нас доноси поліцаям. […] Їх звільнили скорше від нас і то всіх, так, що більше як місяць не було в таборі ані одного поляка» [3, 58].

У спогадах В. Макара таких огульних характеристик значно менше. Він докладніше пише про кожну національну й політичну групу ув'язнених, зі співчуттям згадує кожного товариша по нещастю, котрому на його очах довелося витерпіти особливі страждання – поляків Пшибишевського [11, 77] і Ґрембоша [11, 84], євреїв Шмуля Каптура [11, 92] і Мотека Золотова [11, 95-97] та багатьох інших без огляду на національну чи політичну приналежність, хоча й постійно пам'ятає про неї. Однак він теж із гіркотою узагальнює: «Наші взаємини з поляками-в'язнями в Березі не були добрі. Вони й не могли такими бути… […] Вислід дискусій був більше як марний. Кандидати на майбутніх лідерів польського народу виявились іґнорантами у порушуваних справах, а в українському,

білоруському й інших питаннях східньої Європи обмежувались до загальникових фраз… з застереженням, що про відділення „кресів" від Польщі не може бути мови. […] Те, що нас усіх вже в перших днях сильно насторожило до наших співтоваришів недолі – поляків, це був виявлений яскраво брак у них примітивної людської солідарности та звичайної чесности по відношенню до загалу в'язнів» [11, 80]. На підтвердження подає яскравий епізод, в якому моральне обличчя польських в'язнів виглядає доволі непривабливим. І хоча окремі люди – як-от Ґрембош – викликають у нього симпатію, загальний висновок таки неприязний і несправедливий, оскільки йдеться про конкретних людей у конкретних обставинах, а висновок робиться про націю: «Найганебніше записалися поляки в Березі Картузькій тим, що займалися підлим донощицьким ремеслом. […] Коротко кажучи – продавалися за ложку страви. […] Це вже така нація» [11, 84-85].

Польські історики подають різні цифри щодо національного й політичного складу контингенту в'язнів і по-різному їх коментують (найближчі в оцінках до українських свідчень І. Політ та А. Місюк), але докладно розкрити самопочуття окремої людини як члена спільноти – це справа тих, хто знає табір «із середини». У статті А. Місюка за історичним джерелом (звіт міністра внутрішніх справ Речі Посполитої – Ф. Славоя-Складовського) вказані цифри перебування в Березі на кінець 1937 року 176 українців (у більшості членів ОУН), 28 діячів польського ONR (Організація Народових Радикалів), 1 соціаліста та 43 комуністів, серед них євреїв, білорусів та українців [25]. Висновок щодо стосунків між групами: вони були більш жорстокими, ніж у в'язнів з адміністрацією. Українські мемуаристи теж це підтверджують. До того ж в один голос твердять, що оскільки українців-націоналістів було трактовано як найнебезпечніших ворогів Польщі, то їм особливо дошкуляли, вкладаючи в нищівне ставлення і знущання давню історичну ворожість. Окрім садистської ненависті коменданта Ґрефнера («Я їх і цілу ту гайдамаччину так ненавиджу, що я їх усіх з приємністю повивішував би, а деяких з них, що є тут у Березі, то різав би на кусники», – передає його слова в розмові з одним в'язнем Анонім [3, 27]), вони відчували на собі й «яничарську» ненависть своїх співвітчизників-комуністів («Подібною ненавистю до нас, природною від віків для всяких яничарів, дихав Похмурський» [11, 90]), і підступність поляків-«ендеків», і зверхність та ворожість євреїв, яка викликала опір і призводила внаслідок цього до взаємності («Жидів-комуністів ми зненавиділи до глибини душі, як зрештою і вони нас» [11, 100]). Глибшого аналізу причин взаємних конфліктів обидва автори не подають.

Висновок, який В. Макар робив «з перспективи 20 років», тобто у повоєнний період «відлиги», звучить застереженням: «Все таки – Картузької Берези українці полякам не можуть ніколи забути, ні простити. […] Двадцять наступних років існування Польщі, з її таборами інтернованих українських вояків і патріотів, з її тюрмами, пацифікаціями, шибеницями, Березами, і злочинними плянами на повне знищення українського народу, – були справді гідним поляків продовженням їхнього тисячолітнього сну про „моцарствовосьць" чужим коштом. І хоч загал українців, в обличчі куди грізнішої небезпеки з боку найлютішого ворога – Москви, навчився розглядати відтинок боротьби з поляками як свій другорядний фронт, – нікому з нас не прийде на думку занехати цей побічний відтинок та залишити полякам вільну руку в загарбуванні землі українського народу… Наші західні сусіди мають респект тільки перед фізичною і моральною перевагою і цю нашу перевагу ми ще не раз будемо мусіти їм показати, аж доки вони не стануть нарешті добрими сусідами» [11, 200-201].

Отже, справа не в злопам'ятстві – жоден з українських мемуаристів не виявив ненависті до поляків, – а в здатності засвоювати історичні уроки. Кожне нове покоління мусить до них, пройдених у царині слова, повертатися, якщо не хоче повернутися до помилок і злочинів у реальності. Шкода, що уроки нашої спільної історії швидше врахували поляки, ніж українці (судячи з їхнього поступу на шляху демократії і відносно доброго – при нашому незадовільному – знання історії). Однак це однобоке врахування не може бути достатнім та остаточним. Український історичний досвід доводить, що міжнаціональне примирення можливе лише при відновленні історичної правди й визнанні права свідчень і за слабшою / пригніченою стороною.

О. Субтельний писав у своїй історії України, що заснування часопису «Польсько-український бюлетень» у 1933 і створення концтабору Береза Картузька в 1934 р. – взаємопов'язані події. Уряд Польщі та ліберальні українські громадські об'єднання (як УНДО – Українське народно-демократичне об'єднання) й діячі (митрополит А. Шептицький та ін.) прагнули до «нормаліза-

ції» польсько-українських стосунків. Але вона не була підтримана широким загалом як з одного, так і з іншого боку. З українського – оскільки «скептицизм щодо можливості успіху політики зближення живила глибоко вкорінена в усьому українському суспільстві недовіра до поляків»; з польського – тому що найзапеклішими ворогами нормалізації були польські військові, які й заправляли політикою [14, 374]. Зіткнення двох непримиренних сторін і виявилися в реальності концтабору…

Цікавий факт подає у своїх спогадах Анонім: після вбивства міністра Пєрацького польські поліцаї арештовують його й відправляють до «районового поліційного постерунку», де він змушений 48 годин чекати, поки арештують і доправлять інших кандидатів на «безплатне мейсце в лєтніску», як пожартував один зі сторожів, – тобто в Березу, про яку оповідачеві вже відомо з польських газет. На ті 48 годин «як лектуру дали мені „Польско-Українські Бюлетин”» [3, 3]. Гірка іронія долі?

У підсумку вищезгаданої праці Е. Нольте йшлося про необхідність «історичного» розуміння, враховуючи конкретний часовий горизонт. Реальність Берези Картузької, відбита в українських мемуарах, є наочним прикладом такого розуміння: вже давня, але все жива й болюча сторінка в народній пам’яті показує, що чим довше вона замовчувана, тим довше ятритиметься і не вигоїться той біль. Українські мемуаристи з еміграції ще в повоєнний період (1940-1950-ті рр.) виявили здатність до порозуміння і терпимості та подали приклад розповідей обґрунтованих, виважених, хоча й суб’єктивних. Їх вивчення дає підстави зменшити кількість білих плям у нашій історії, зокрема тих прикрих, часто гірких і ганебних її сторінок, котрі стосуються взаємин нації зі сусідами. Літературно-мемуарна спадщина є невід’ємною частиною національного духовного надбання, без неї годі прочитати ці сторінки неупереджено й докладно, щоб історичні уроки було засвоєно назавше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Береза-Картузька (концтабір). Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Береза_Картузька_(концтабір) (19.08.2010).

2. Берёза-Картузская (концлагерь). Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Берёза_Картузская_(концлагерь) (19.08.2010).

3. Береза Картузька. Спомини українця-націоналіста*), що перебував у тому польському «таборі відокремлення». – Саскатун, Саскачеван, Канада: Накладом Видавничої Спілки «Новий Шлях», [1936?]. – 69 с. [1].

4. Велика історія України / До 1923 р. опрацювали проф. д-р Іван Крипякевич і ред. Микола Голубець; до 1948 р. допов. проф. д-р Дмитро Дорошенко; праісторію України допов. проф. д-р Ярослав Пастернак. – Львів ; Вінніпег: вид. Іван Тиктор, 1948. – 968 с.

5. Войтович М. Пацифікація [спогади в рубриці «Із давноминулих літ»] / Мирослав Войтович // Біль: альманах / Ред.-упоряд. Микола Дубас. – Львів: Меморіал, 1991. – Вип. 2. – С. 6-9.

6. Гоцький В. Береза Картузька [спогади в рубриці «Із давноминулих літ»] / Володимир Гоцький // Біль: альманах / ред.-упоряд. Микола Дубас. – Львів : Меморіал, 1991. – Вип. 2. – С. 9-19.

7. Енциклопедія українознавства (Словникова частина): [у 10 т.] / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Репринт. відтворення вид. 1955-1984 рр. – Львів: вид-во «Молоде Життя»; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993–2000.

8. Колошук Н. Г. Табірна проза в парадигмі постмодерну: монографія / Надія Колошук. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 500 с.

9. Кульчицький С. В. Історія України: довід. для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навч. закл. / С. В. Кульчицький, Ю. А. Мицик, В. С. Власов. – К.: Літера ЛТД, 2010. – 528 с.

10. Маґочій П. Р. Історія України / Петро Роберт Маґочій. – К.: Вид-во «Критика», 2007. – 640 с.

11. Макар В. Береза Картузька (Спомини з 1934-35 рр.) / Володимир Макар. – Торонто : Ліґа Визволення України, 1956. – 204 с. [I-VIII с.].

12. Макар В. Спомини та роздуми : зібр. тв. : у 4 т. / Володимир Макар. – Торонто; К. : б. в., 2001. – . –

Т. 1: Від Бистриці до Бугу (1911-1929). – 448 с.

Т. 2: Бойові друзі: Кн. перша. – 371 с.

Т. 3: Бойові друзі: Кн. друга. – 512 с.

Т. 4: Береза Картузька: роки неволі та боротьби. – 518 с.

13. Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця) / Віктор Поліщук. – Торонто; Варшава; Київ: б. в., 1995. – 483 с. Або: Поліщук В. … [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstor.com/ukrstor/poliszchuk-girkapravda-x.html (02.09.2010).

14. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст.

С. В. Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.

15. Уривалкін О. М. Довідник з історії України / О. М. Уривалкін. – К.: Дакор, КНТ, 2009. – 1008 с.

16. Федевич К. К. Галицькі українці в Польщі. 1920-1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920-1930-ті рр.) / К. К. Федевич. – К.: Основи, 2009. – 280 с. Або: Федевич К. К. … [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vostslavia.narod.ru/verstka.pdf (02.09.2010)].

17. Фігурний Ю. Роман Шухевич – визначний український державний, військовий і політичний діяч (до 100-річчя від дня народження) / Юрій Фігурний // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 62-65.

18. Фільм «Береза Картузька» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.infoukes.com/newpathway/Pag1025.htm (19.08.2010).

19. Штикало Д. Дума про Березу Картузьку / Дмитро Штикало // Біль: альманах / Ред.-упоряд. Микола Дубас. – Львів: Меморіал, 1991. – Вип. 2. – С. 28-35.

20. Bereziacy: [Wspomnienia] / Zakład Historii Partii przy KC PZPR. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1965. – 500 s.

21. Encyklopedia "białych plam". Tom II : Ar – Be. – Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2000. – 350 s.

22. Garlicki A. Piękne lata trzydzieste / Andrzej Garlicki. – Warszawa : Prószyński i S-ka SA, 2008. – 286 s.

23. Mackiewicz (Cat) S. Historja Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r. / Stanisław Mackiewicz (Cat). – Warszawa : b.w., 1989. – 327 s.

24. Miejsce Odosobnienia w Berezie Kartuskiej. Z Wikipeii, wolnej encyklopedii [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Miejsce_Odosobnienia_w_Berezie_Kartuskiej (02.09.2010).

25. Misiuk A. Białym żelazem / Andzej Misiuk // „Gazeta Wyborcza". – 1994, 12.07. Або: Misiuk A. … [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://niniva2.cba.pl/bereza_kartuska.htm (02.10.2010).

26. Obozy pracy w Polsce 1944-1950: przewodnik encyklopedyczny / Bogusław Kopfa. – Warszawa, 2002. – 380 s.

27. Polit I. Miejsce Odosobnienia w Berezie Kartuskiej w latach 1934-1939 / Ireneush Polit. – Toruń: wyd. Adam Marszalek, 2003. – 307 s.

28. Siekanowicz P. Obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej, 1934-39 / Piotr Siekanowicz; oprac. red. Leszeka Żebrowski. – Warszawa: Instytut Historyczny im. R. Dmowskiego – Wydawnictwo, 1991. – 97 s.

29. Śleszyński W. Utworzenie i funkcjonowanie obozu odosobnienia w Berezie Kartuskiej (1934-1939) / Wojcech Śleszyński // Dzieje Najnowsze. Rocznik XXXV. – Warszawa, 2003. – № 2. – S. 35-53.

УДК 821.162.1

Сергій ЯКОВЕНКО
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МЕТАФІЗИЧНА БІОЕТИКА СЕНСУ У ТВОРЧОСТІ ЧЕСЛАВА МІЛОША

У статті розглядається одна з найсерйозніших філософських драм у творчості Чеслава Мілоша – проблема сенсу як взаємозв'язку слова і реальності, а також людини і природи (у таких творах, як «Dolina Issy», «Traktat Poetycki», «Sens» та ін.). Попри сумніви в людській есенціальності, продиктовані досвідом історії та дарвінівською безжальністю природи, Мілош залишався метафізичним поетом з-під знаку Гайдеггерового екзистенціалізму: в ієрархізованій системі буття людина протиставляється природі завдяки усвідомленню своєї смертності, здатності страждати і створювати нові сенси за допомогою мови.

***Ключові слова**: Чеслав Мілош, екзистенціалізм, поет, онтологія.*

The essay tackles one of the most dramatic questions in Czesław Miłosz's oeuvre: the problem of meaning in its interrelation of language and reality, as well as of human and nature (on the basis of such works as "Dolina Issy," "Traktat Poetycki," "Sens," etc.). Notwithstanding the haunting doubts in human essentiality, originating from his experience of history and the Darwinist relentlessness of nature, Miłosz remained a metaphysical poet under the sign of the Heideggerian existentialism: within the hierarchy of being, human is opposed to nature due to his ability to realize his mortality, to suffer, and to create meanings by means of language.

***Key words:** Czesław Miłosz, existentialism, poet, ontology.*

W artykule przedstawiony został jeden z najważniejszych dramatów filozoficznych w twórczości Czesława Miłosza: problem sensu jako związku słowa i rzeczywistości oraz człowieka i natury (m.in. w utworach „Dolina Issy", „Traktat Poetycki", „Sens" i in.). Mimo zwątpienia w esencjalność człowieka, podyktowanego doświadczeniem historii oraz darwinowską bezlitosną walką o byt, Miłosz na ogół pozostawał poetą metafizycznym spod znaku egzystencjalizmu Heideggerowskiego: w hierarchizowanym systemie ontologicznym człowiek jest przeciwstawiany naturze dzięki świadomości swej śmiertelności, zdolności do cierpienia oraz tworzenia nowych sensów za pośrednictwem języka.

***Słowa kluczowe:** Czesław Miłosz, egzystencjalizm, poeta, ontologia.*

Поетичний світ Чеслава Мілоша співзвучний із глибинною течією всієї антропології модерності: він зайнятий пошуком людської есенції у протиставленні й на пограниччі з природою; і те, що відповідає опозиції людини й природи в модерній антропології, часто зводиться до взаємозв'язків мови і дійсності у метафізичній онтології. Мова, разом із поняттям відповідальності, є також головним чинником традиційної філософської есенціалізації людини у її розрізненні від тваринного світу: від Аристотеля до Декарта й від Руссо до Гайдеггера, Левінаса і Лакана мова, відповідальність і усвідомлення власної смертності є тим неперехідним горизонтом наївності природи, за яким починається свідома людська «екзистенція».

Для Мілоша мова, найвищим виявом якої він вважав поезію, та її складні зв'язки з дійсністю – тобто взаємодія, в результаті якої створюється «сенс», значення (інакше кажучи – процес сигніфікації) – завжди проходила випробування природою. Природа, як і мова, має подвійні характеристики: за її законами живе людське тіло, але людський дух (або модерністсько-антропологічна есенція людини) прагне вийти за її межі й не бачить себе прив'язаним до природних законів навічно; так само й мова не лише вказує на предмети у своїй прагматично-комунікативній функції, де її можна прирівняти до примітивних знакових систем інших тварин, а й «означує» вищі реальності, що втілюються в основному в абстрактних поняттях. Платонічна філософська й теологічна традиція визнавати за концептами, словами вищу реальність, бачити найвищу дійсність за світом «ідей», які в еманації знаходять своє матеріальне, конкретне, а тому недосконале втілення, була перервана вже в середньовіччі так званими «номіналістами», що відмовляли поняттям у будь-якому реальному існуванні й уважали їх лише знаками. Про світоглядну далекосяжність цієї суперечки годі й говорити: реальність слова-ідеї, яке забезпечує тверду й непохитну сутність речей, гарантується найвищим «гарантом» – Словом-Богом; у той час як слова, позбавлені будь-яких небесних гарантій, стають лише випадковими

й догідними знаками, прагматично вибраними для означення речей у всій їхній змінності й матеріальності – речей, за якими не стоїть ніякої сутності, які, відтак, є так само випадковими й незначними, як і слова, що на них указують. Антропологічне значення цієї онтологічної дискусії важко переоцінити: адже на карту поставлено існування або неіснування людської сутності – поруч із сутністю будь-якої іншої речі. Ця важка дилема есенціалізму та універсалій для Мілоша стала по-особливому гостро у традиційно модерністському – й неоднозначному – протиставленні людини й тварини, які раптом виходять за межі простої опозиції і стають у невигідну для людини, принизливу для її гонорової есенціальності, взаємозалежність. Адже у світі, де не тільки есенціальність каменя, будівлі чи дерева, а й есенціальність тварини – еволюційно й родово найближчої до людини «істоти» – піддається сумніву, людині, якій небайдуже питання її самототожності, стає незатишно; і саме на тлі цієї незахищеності розгортається найбільша драма поезії. Для Мілоша такою драмою сенсу, боротьби есенції з випадковістю, духу з матерією, а також драмою екологічного місця людини у світі, в якому її оточують інші тварини, став вірш «Sroczość»:

Skreczała sroka i mówiłem: sroczość,
Czymże jest sroczość? Do sroczego serca,
Do włochatego nozdrza nad dziobem i lotu
Który odnawia się kiedy obniża
Nigdy nie sięgnę a więc jej nie poznam.
Jeżeli jednak sroczość nie istnieje
To nie istnieje i moja natura.
Kto by pomyślał, że tak, po stuleciach,
Wynajdę spór o uniwersalia [7, 245-246].

У цьому вірші Мілоша хвилює не тільки вічна тема універсалій і їхнього відношення до реальності («Jeżeli jednak sroczość nie istnieje / To nie istnieje i moja natura»), а й проблема сприйняття і можливості порозуміння й комунікації різних видів життя, зокрема – зрозуміння людиною інших живих істот («Do włochatego nozdrza nad dziobem i lotu / Który odnawia się kiedy obniża / Nigdy nie sięgnę a więc jej nie poznam»), а відтак не тільки питання онтології, а й епістемології, не тільки буття, а й пізнання. Це важливо остільки, оскільки обидві проблеми зберігають свою актуальність для етичного взаємозв'язку чи протистояння людини й позалюдської природи, особливо тварин. У світлі взаємосприйняття людини й природи кожна зі сторін, безумовно, орієнтується на свої особливості взаємодії зі світом, на ті чуттєві характеристики, які відповідають природі її виду. Немає жодної причини вважати, що тварини можуть сприймати людину як «вищу» істоту, як володаря царства розуму, тобто того, що, на думку самої людини, ставить її у привілейовану опозицію щодо іншого природного світу. У «Поетичному трактаті» Мілош рефлектує над «сутністю» бобра: спочатку ліричний герой визнає свою рівність із твариною в тому, що бобер сприймає його людську появу як загрозу, яка йде – у звірячому сприйнятті – від іншої «тварини», що може завдати шкоди (не від істоти, яка просто стоїть вище в ієрархії буття):

Mój odór wspólny, mój odór zwierzęcy,
Mieni się tęczą, huczy, bobra spłoszy [7, 234].

У цих рядках Мілош як ніколи близький до того „агуманізму", який приписував йому Константи Єленський, чи, говорячи мовою сучасної екокритики й споріднених із нею дисциплін, – до постгуманізму, напряму, який не визнає за людиною привілейованого місця у всесвіті й ставить її в один ряд з іншими істотами. Згідно з «теорією систем», яка вважається попередницею сучасного постгуманізму, процес пізнання іншого як певної цілості відбувається і є можливим лише в межах власної системи суб'єкта сприймання чи пізнання і завжди обмежується до тих характеристик об'єкта, які важливі для даної системи сприймання: «... спостерігач характеризує певну єдність, утверджуючи умови, в яких вона існує як окрема, розпізнавана єдність, але він пізнає її лише тією мірою, якою він сам визначає ту мета-сферу, що в ній він здатен оперувати цією єдністю, яку він характеризує» [4, XXIII]. Це означає, що не тільки бобер пізнає людину з її «звірячого» боку – як загрозу або нейтральну істоту, яка прямо не впливає на життя і сферу функціонування звіра, а й людина не здатна зрозуміти бобрячу «сутність», сприймаючи його лише доступними їй методами й пізнаючи його своїм суто людським, а відтак обмеженим набором важливих для неї, людини, характеристик. Ліричний герой Мілоша не йде у цьому далі за нелукаву допитливість натураліста-аматора, бажаючи лише знати:

Jak tam pracują czwórpalczeaste łapy,
Jak się otrząsa włos w mokrym tunelu [7, 234].

Нові технології спостереження за тваринним життям дають нам сьогодні унікальну можливість стати свідками того, що герой Мілошої поеми 1957 року міг лише відтворювати у своїй уяві, але ці технології не просувають нас далі за нашу «систему» пізнання, не дозволяють втілитися в бобра й відчути його «сут-

ність». Утім, Мілошовий герой переймається цією проблемою не надто довго, цілковито віддаляючись від постгуманізму у бік антропоцентристської метафізики:

On nie zna czasu i nie wie o śmierci.
Mnie jest poddany, bo ja wiem że umrę [7, 234].

У цих характерних рядках традиційний образ людини як вінця творіння, у цьому випадку – як вищої свідомості усього тваринного світу й природи загалом – постає у своєму найбільш концентрованому, гайдеггерівському варіанті. В «Бутті й часі» Мартін Гайдеггер дав найвлучнішу на сьогодні концепцію людини як «тут-буття», яке, на відміну від буття тварин чи інших природних істот, є чистою екзистенцією завдяки усвідомленню того, що вона є також «буттям-до-смерті». А у «Гельдерліні й сутності поезії» німецький філософ обґрунтував свій інший, пов'язаний з усім його метафізичним проектом, погляд: істинна екзистенція, тут-буття людини, здійснюється в мові – у цьому виключно й типово людському «домі буття», найвищим виявом якого є поезія. Метафізичний світогляд живить поезію Мілоша навіть там, де постійна людська «звичка» сумніватися затягує його на манівці постгуманізму. Одним з найхарактерніших утілень цієї боротьби, яка «щасливо» закінчується перемогою «універсалій», «сутності», метафізики, «людини», є пізній вірш поета під назвою «Сенс»:

– Kiedy umrę, zobaczę podszewkę świata.
Drugą stronę, za ptakiem, górą i zachodem
słońca.
Wzywające odczytania prawdziwe znaczenie.
Co nie zgadzało się, będzie się zgadzało.
Co było niepojęte, będzie pojęte.

– A jeżeli nie ma podszewki świata?
Jeżeli drozd na gałęzi nie jest wcale znakiem
Tylko drozdem na gałęzi, jeżeli dzień i noc
Następują po sobie nie dbając o sens
I nie ma nic na ziemi, prócz tej ziemi?

Gdyby tak było, to jednak zostanie
Słowo raz obudzone przez nietrwałe usta,
Które biegnie i biegnie, poseł niestrudzony,
Na międzygwiezdne pola, w kołowrót galaktyk
I protestuje, woła, krzyczy [9].

Світоглядну драму цього вірша як у світлі метафізики, так і у світлі екокритики простежити неважко. Мілош постулює існування есенції, вищого значення всього сущого, яке приховується за його, кажучи по-платонівськи, «еманацією», за феноменами природи, які поет лише намагається привідкрити й розгадати засобами поетичного слова. Потім поета відвідує природний сумнів у тому, що світ навколо має якийсь додатковий, окрім видимого, сенс: те, що ми поетизуємо й підносимо до символів чогось вищого й прихованого, може бути єдиною даною нам реальністю, за якою, немов за муром у вірші Болеслава Лесьмяна «Дівчина», не приховується жодної іншої дійсності – хоча ми й воліємо чути «звідтам» якісь голоси. І навіть у цьому випадку ліричний суб'єкт Мілоша покладає надію і вірить у силу слова, в його абсолютну божественну здатність творення і гарантування безсмертя.

«Сенс» є суто віршем про «універсалії», про існування вищого сенсу речей, про есенціальність: природа і її таємниці, попри видиму присутність тут у вигляді «птаха, гори й заходу сонця», обходять Мілоша у цьому вірші найменше. Це навіть не натуралістичне зацікавлення бобром і його прихованою від людського ока поведінкою: те, що хвилює тут автора, є реальність чи нереальність сили слова, яка визначається його, цього слова, значенням і його онтологічним статусом. Мілошовий «дрізд на гілці» є поетичним образом, знаком. Дрізд не цікавить тут поета ні як птах, що є представником свого виду, ні як певна екзистенція, жива єдність, істота, з якою ліричний герой розділяє цей світ: він переймається лише тим, що породжений його поетичною уявою образ «дрозда на гілці», образ, наділений певним поетичним змістом, «сенсом», може виявитися «знаком», позбавленим реальності поза реальністю поетового світовідчуття; а відтак під загрозою стоїть його, поетова, самототожність, його метафізична претензія на свою власну реальність, об'єктивізовану у якомусь іншому, «справжнішому» світі, який дає відповіді на всі запитання.

Поетове слово повинно для Мілоша бути відповідником слова божественного, тобто повинно мати вищі – абсолютні – гарантії своєї реальності. Його «дрізд на гілці», тобто метафізичні очікування від цього образу – якщо проводити паралелі в рамках природних явищ – має відповідати, наприклад, характеристиці лісу секвої, яку Мілош дає у «Widzeniach nad Zatoką San Francisco»: «Ten las jest ideą lasu, prawzorem narysowanym przez Pana Boga, żadne kolumny kościołów nie sięgnęły tej wysokości...” Інакше кажучи, поет очікує, що закріплений у поетичному слові образ дрозда на гілці є не змінним і тлінним «враженням», а платонів-

ською «ідеєю»? або «формою», яка реально існує у світі універсалій.

Через те не має рації Влодзімеж Болецький, який простежує еволюцію Мілошового сприйняття природи у прозі від «просто природи» у романі «Долина Ісси» до «символу суспільного життя» у «Здобутті влади»: «В «Долині Ісси описи природи мають нейтральний характер (мурашник є мурашником, а дерево – деревом), натомість у інших дискурсах опис того самого елемента обростає додатковими, символічними значеннями. Відтак, природа перестає бути природою, стаючи натомість символом суспільного життя, а її закони стають моделлю людських стосунків. Природа виявляється знаком існування Бога, а її форми інтерпретуються витворами культури» [6; 58]. Як не парадоксально звучатиме ця думка у контексті цитати з Болецького, але в «Долині Ісси» Мілош стоїть набагато ближче до ідей метафізичного сприйняття природи, ніж у інших дискурсах. Те, що на перший погляд здається тільки мурашником або лише деревом, насправді – у світі Мілошового художнього світу – є незмінними символами (якщо висловитись фігурно – отими «дроздами на гілках»), які отримують своє постійне буття у вищому світі ідей. Адже «Долина Ісси» описує майже казковий, утопійний світ до апокаліпсису війни та еміграції, тобто світ такий, яким він повинен бути, – стан землі перед гріхопадінням і перед вигнанням з раю. У такому світі мурашник є мурашником, а дерево – деревом лише тому, що вони не мають нічого спільного з живою природою: вони є прямим відповідником вищої ідеї мурашника або дерева, вони є знаками божественного ладу на землі, того ладу, в якому «дрізд на гілці» є «знаком, а не лише дроздом на гілці».

Природа – як жива форма матеріального життя сущого – з'являється у Мілоша якраз не в «Долині Ісси», а в інших «дискурсах». Тому, як здається, Болецький заперечує сам собі у характеристиці того дискурсу природи (зокрема – у «Здобутті влади»), який приходить на зміну міфологічній сталості «Долини Ісси»: «... ті, хто здобуває владу в цьому романі, прибувають неначе з-поза меж людського світу, є частиною Природи, є персоніфікацією її законів, її механізмів, її безоглядності й жорстокості. Належачи до «сил природи», вони самі на світ людей дивляться як на природу: тут порядкує закон переваги сильніших видів на слабшими: злочини винищення, насилля виявляються природним процесом відбору, а великі суспільні катаклізми викликають лише «мурашиний неспокій» [1, 61]. Те, що відбувається у «Здобутті влади», це не прихід когось «із-поза меж людського світу», а максимальне наближення людини до природи, яка є «просто» природою, а не природою-знаком. Подібно до вигнання людини з раю (або з «Долини Ісси»), після чого вона втрачає безсмертя і здобуває потребу поневірятися у пошуках хліба щоденного, у постапокаліптичному світі природа також виганяється зі свого незмінного стану «ідей» і вкидається у вир історії – у дарвінівську м'ясорубку боротьби видів і неодмінної перемоги сильних над слабкими.

Якщо в «Долині Ісси» людська сутність, есенція людини гарантувалася есенціальністю будь-якого іншого буття як божественного знаку, вищої ідеї, то в подальших романах Мілошові експерименти над зіставленням природних та історичних явищ змусили його сумніви зайти до самої межі абсолютної негації метафізичного розуміння світобудови. Цей важкий внутрішній стан яскраво засвідчують рядки з «Рідної Європи»: «Якщо закон природи – це убивство, якщо виживає сильний, а слабкий гине, і так триває мільйони й мільйони років, то де тоді місце для доброго Бога? [чи є ...] жорстокості хвороби, смерті, тортур, що їх люди завдають людям, доказом того, що закон Природи поширюється і на цей вид? Чим відрізняється натовп на вулиці від скупчення амеб...?» [8, 90]. Цей прозовий фрагмент є знаком найвищого «антропологічного» сумніву, який Мілош міг собі дозволити у своїй творчості, але водночас і найяскравішим свідченням близькості людини й природи. Проте навіть у цій безрадісній перспективі поет не готовий зректися вигідної для людини ієрархізації, яка, засобами філософії екзистенціалізму, готова взяти на себе клопоти відокремлення людини від природи.

Навіть якщо людина, вигнана з раю чистого буття і вкинута у вир історії – дарвінівсько-марксівської боротьби й виживання біологічних видів і суспільних класів, вона залишає за собою право відрізнятися від свого природного оточення самою якістю пережитого досвіду і його усвідомлення. Окрім аристотелівського визначення людини як «політичної тварини», яка наділена даром мовлення, мовою, новіша філософська традиція асоціює сутність людського з поняттям свободи, відповідальності, а також здатністю страждати. Саме здатність страждати, на думку філософів і біоетиків екзистенціального спрямування, забезпечує

людині її особливе місце серед інших живих істот у їхній спільній характеристиці – тілесності й смертності. Страждання і пов'язане з ним усвідомлення власної смертності ставить остаточну крапку у довгому списку рис і властивостей, які дозволяють утвердити людину як «морального агента» (на відміну від тварин, які можуть – у рамках цього світогляду – бути лише «моральними суб'єктами»): розумові здібності, здатність входження у договірні стосунки, здатність відповідати, а не лише реагувати тощо [11, 62]. Тому для Мілоша, який не міг погодитися з принизливим статусом вигнання людини з дому чистого буття ідей у хаотичний і безглуздий вир історії, ідея епістемологічної й онтологічної особливості людського страждання й досвіду усвідомлення своєї смертності мала прийти як органічний «сумнів». І через те у фрагменті з «Widzeń nad Zatoką San Francisco» поет не вважає неетичним применшити здатність тварин відчувати біль заради міфу про онтологічну вищість людини: „Щоправда, я підозрюю, що, олюднюючи біль, тобто поширюючи біль, що його переживає людина, на все живе, ми робимо помилку – іншу, ніж у випадку, коли тварини вважаються живими машинами, проте від цього нічим не кращу. Вірогідно, там, де відсутня свідомість, немає страждання в нашому розумінні, а тому ми, мабуть, ніколи не зможемо відтворити переживання істот з менш розвиненою нервовою системою» [5, 23]. Як тут не згадати також зверхність ліричного героя «Поетичного трактату» над бобром, який, не знаючи ні часу, ні смерті, «підлягає» людині в тому, що та знає про свою смертність. І тому цілком незрозуміло, чому Александер Фют, аналізуючи ці самі фрагменти Мілошових творів, доходить висновку, що Мілош якимось чином «руйнує, здавалося б, непорушний мур, відвертає антиномію: погляд тварини – дослівно – знищує людину, оскільки змушує її усвідомити, що людська вищість є примарною й умовною, є вищістю для людей і серед людей, підкріпленою усім розвитком цивілізації» [2, 70].

Те, що питання взаємозв'язку і антономії людини й природи Мілоша постійно турбувало є безумовним, і у цьому постійному «запитуванні» поет нерідко доходив до глибоких одкровень і сміливих ревізій усталених поглядів людства на «природу», але він ні на мить не відміняв буттєву ієрархію, людську вищість, навпаки – ставив під сумнів навіть підґрунтя традиційного біоетичного співчуття до «братів наших менших»: «за моїм примарним співчуттям приховується страх за себе, адже я знаю, що будь-якої миті я можу пережити смертельне випробування й згоріти як нічний метелик у пломені свічки...» [5, 23]. У цьому фрагменті, де, знову ж таки, Мілош намагається намацати наше непідробне, справжнє ставлення до природи й до інших живих істот, автор «Поетичного трактату» по-ніцшеанськи експлуатує тему людської слабкості: біологічна слабкість у вигляді смертності й страху смерті стає причиною етичної слабкості – співчуття. Проте як наявність, так і усвідомлення цих факторів аж ніяк не зменшують, а, навпаки, примножують відмінності людини від природи, неодмінно організовуючи ці відмінності за ієрархією вищості й нижчості, додаючи до антропологічних ознак іще одну важливу характеристику – левінасівську «відповідальність», коли людина не по-звірячому «реагує», а «відповідає» співчуттям на слабкість іншого.

У «Widzeniach nad Zatoką San Francisco» Мілош назвав свої стосунки з природою «любовною історією», і ця історія має всі типові ознаки перебігу романтичних стосунків: від сліпого захоплення – до розчарування і переосмислення; і хоча ця історія безперечно пов'язана з пошуком власної ідентичності, вона завжди залишається лише історією стосунків, а не ототожнення з природою: «Щоправда, закохувався я, будьмо достатньо підозріливими, за посередництвом. Мене захоплювали передусім кольорові ілюстрації у природничих книжках та атласах, а отже – не Джульєтта-Природа, а лише її портрет, написаний художником чи фотографом. Тим не менше я щиро страждав перед лицем надміру, який неможливо присвоїти, я був ненаситним романтичним коханцем, поки не знайшов способу розвіяти оте засилля прагнень і отримати бажаний об'єкт у власність – назву. У товстих зошитах я розкреслював рубрики, педантично вписував ряд, родину, рід, вид, аж поки назва, що складалася з іменника на означення виду й прикметника на означення роду зросталася в одне ціле з тим, до чого завжди належала, й *Emberiza Citrinella* водилась не у заростях, а в ідеальному просторі, поза часом» [5;18]. Початок цієї історії кохання ідеально відображає початок модерності й романтично-просвітницькі захоплення перших письменників чи мислителів-натуралістів. Ці перші коханці природи й вихованці буржуазної цивілізації бачили природу крізь грати відомої класифікації видів Карла Лінея і сплутали любов до неї з ненаситною жагою присвоєння через називання. Цей світогляд відображено у «П'ятій прогулянці» з «Роздумів оди-

нокого блукальця» Жана-Жака Руссо, в якій автобіографічний герой тікає від цивілізації на лоно природи, але вся романтика, на яку він здатен, зводиться до пристрасного обстеження його природного оазису «з лупою в одній руці й *Systema Naturae* під іншою»: «Нічого не могло бути більш екстраординарного, ніж той захват і екстаз, який я відчував із кожним відкриттям, що його я робив відносно структури й організації рослин та функцій їхніх статевих частин у процесі розмноження, – це було тоді цілковито новим для мене. З часом просуваючись до все більш рідкісних рослин, я отримував насолоду від спостерігання родових відмінностей у рослин звичайних видів...» [10, 72]. Безумовно, Мілош, як модерніст, мусив пережити й залишити позаду цей «дитячий» період натуралістичного позитивізму, оскільки саме до модерністів приходить цілковите усвідомлення неспроможності мови, назви виражати реальність мистецької перцепції: «Підозріливість, критична рефлексія, і миттю те, що було снопом барв, недиференційованим вібруванням світла, перетворюється на набір характеристик, підпадає під владу цифри. Таким чином, мої птахи перетворилися на ілюстрації з анатомічного атласу, покриті оманою чудового пір'я, яскравість і запах квітів перестали бути щедрим подарунком, почали бути засобом безособового підрахунку, прикладом універсального закону. Тоді закінчилось і моє дитинство. Я викинув свої зошити, зруйнував паперовий замок, у якому мешкали красоти за ґратами слів» [5, 19]. Дитинство Мілоша під знаком «природи» також уписується в парадигму людського дорослішання в теорії Жака Лакана: немовля назавжди відривається від материнського тіла (природи) і стає підвладним батьківському «символічному порядку» (мові), який сприймає як істинну «природу» речей. Мова й існуючі в ній дискурси пояснення світу цілковито замінюють «реальність», але, перебуваючи в полоні цього, за теорією Лакана, великого Іншого, мови, людина постійно переживає нестачу справжнього й тому протягом життя вибудовує цілий ряд об'єктів свого бажання – об'єктів «малого іншого», в яких намагається знайти замінник для назавжди втраченого материнського тіла природи. Об'єкти бажання виникають як тільки людина починає ідентифікувати себе зі своїм відображенням у дзеркалі, а їхня деструктивна (хоча в мистецькому плані – безумовно – конструктивна) сила зростає з усвідомленням того, що «батьківський» символічний порядок мови не здатен повністю поновити втрачену досконалу єдність із материним тілом, а об'єкти бажання є лише тимчасовими й задовольняють людину тільки на коротку мить, ніколи не замінюючи втраченої повноти буття. У світі Лаканової вкинутості людини у символічний порядок повернення до раю неможливе; вона, як і Мілошевий герой, є постійним вигнанцем і емігрантом.

Викидаючи свої натуралістичні зошити, герой Мілоша переходить зі світу «Doliny Issy» до сфери «Widzeń nad Zatoką San Francisco», з раю віри – у пекло сумніву, зі сприйняття природи як дому буття і свідчення божественного ладу – до безжального дарвінівського закону боротьби видів і перетворення матерії. Парадоксально: те, що віддаляє його від дитячої міфології і наближає до реальності природи, водночас і відокремлює його від неї – якщо розглядати природу як утілення героєвого об'єкта бажання, його «історію кохання»: нестримно пекучого, тому що нездійсненного. Однак, попри заяву поета про те, що він викинув свої натуралістичні зошити, Мілош так остаточно ніколи й не зрікся свого дитячого міфу: його надії на те, що міф слова може все-таки виявитися буттєвою реальністю, засвідчено у вірші «Сенс». Для відкриття істинної природи речей поетові необхідно лише перейти до іншого світу – до світу після смерті, де все приховане стає явним, де він сподівається побачити «підкладку світу». Те, що є біологічною слабкістю людини – смертність, і те, що Лакан вважав людською вадою – у порівнянні з іншими живими видами, – її цілковиту підпорядкованість символічному порядкові мови, Мілош, як і властиво метафізичним поетам, перетворює на людську силу й на додатковий аргумент у відстоюванні її окремішності від природи: смерть відкриває потаємні закони буття, а якщо воно виявиться таким, що не живе за законами поетичних ідей, то все одно залишається останній і незаперечний аргумент – слово, яке вічно летітиме у простори «галактик». У цій своїй вірі Мілош послідовно здійснював антропологічні постулати Гайдеггера, який у трактаті «На шляху до мови» писав: «Смертними є ті, хто переживає смерть як смерть. Тварини на це не здатні. Вони ж також не здатні й говорити» [3, 107]. Смертність людини у цій поетико-метафізичній парадигмі, тобто смертність у її екзистенціальному розумінні, є лише засобом одвічного людського пошуку безсмертя, за який – традиційно – повинна платити безособова й безмовна природа: її ресурси, покликані підтримувати величні людські починання, й ті істоти з «нижчими нервовими системами», які, не знаючи що таке смерть, не відають ні болю, ні страждання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bolecki W. Proza Miłosza. – Poznawanie Miłosza. Część druga 1980-1998. Pod red. Aleksandra Fiuta. – Kraków: WL, 2001. – S. 29-68.

2. Fiut A. Moment wieczny: Poezja Czesława Milosza. – Paryż: Libella, 1987.

3. Heidegger M. On the Way to Language. – Trans. Peter D. Hertz. – New York: Harper and Row, 1971.

4. Maturana H. and Varela F. Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living. – Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1980.

5. Milosz Cz. Widzenia nad Zatoką San Francisco. – Paryż: Instytut Literacki, 1969.

6. Miłosz Cz. Dolina Issy // Miłosz Cz. Dzieła zebrane. – Kraków: WL, 2000.

7. Miłosz Cz. Poezje. – Warszawa: Czytelnik, 1981.

8. Miłosz Cz. Rodzinna Europa // Miłosz Cz. Dzieła zebrane. – Kraków: WL, 2001.

9. Miłosz Cz. Sens // web: www.milosz.pl/w_se.php.

10. Rousseau J.-J. The Reveries of the Solitary Walker. – Trans. Charles Butterworth. – Indianapolis: Hackett, 1992.

11. Wolfe C. What Is Posthumanism? – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.

УДК 821.162.1.09

Луїза ОЛЯНДЕР
Волинський національний університет імені Лесі Українки

ГУМАНІСТИЧНІ ЗАСАДИ ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ЗБІГНЕВА ГЕРБЕРТА

У статті через розкриття вибору Збігневом Гербертом життєвої позиції і поведінки, через аналіз художньої системи вірша «Przesłanie Pana Cogito» складається уявлення про значущість життєтворчості поета для утвердження гуманістичних засад у нашому сьогоденні.

Ключові слова: *життєтворчість, життєдіяльність, життєвий простір, домінанта, екзистенція, свобода.*

Through examening Zbigniew Herbert' choice of life position and through analisis of literary system of the poem "Przesłanie Pana Cogito" importance of poet's life and works for strengthening humanism principles nowadays is defined.

Key words: *life and works, vital activity, life space, dominanting idea, existentia, freedom.*

W artykule poprzez przedstawienie wybranej przez Zbigniewa Herberta postawy życiowej oraz analizę systemu artystycznego poezji „Przesłanie Pana Cogito" uzasadniono znaczenie biografii duchowej poety w sformułowaniu i wprowadzaniu humanistycznych zasad naszej teraźniejszości.

Słowa kluczowe: *biografia duchowa, działalność, przestrzeń życiowa, dominanta, egzystencja, wolność.*

> Poeta, który choć w jednym wierszu zawarł formułę zbiorowego losu ludzi swojej epoki, może już mówić, że spełnił zadanie swojego życia. A tu jeden tomik przynosi tego rodzaju wierszy – formuł co najmniej kilka...
>
> St. Barańczak

Zbigniew Herbert należy do największych buntowników ostatniego półwiecza. Walczy o miejsce człowieka przedstawiając nadrzędną wartość jednostki jako podmiotu, a nie przedmiotu działania historii. Walka ta wydaje się być skazana na niepowodzenie: ludzie nie wyrzekną się nigdy swoich stadnych interesów, dominować będzie zawsze masa, historia zaś utrwali tłumy, zgiełk i wysokie racje stanu. W grze z historią człowiek jest drobnym pionkiem pozbawionym wpływu na swój los. Zamiast krzyku milionów prześladowanych i krzywdzonych słychać przejmującą ciszę. Pojawia się stereotyp poświęcenia i stereotyp bólu. To przeciwko nim występuje Herbert od lat prowadząc walkę o godność człowieka.

Piotr Rykaczewski. «W świecie Pana Cogito»

Жизнетворческий подход применительно к ролевой теории акцентирует внимание на проблеме сознательного выбора одних социальных ролей и отказа от других в зависимости от их соответствия жизненной программе, целям и планам. Вне мотивационного контекста формирование ролевого репертуара личности предстает как цепочка случайностей, улыбок фортуны, или гримас судьбы. Свободный выбор тех или иных ролей, принятие и выполнение социальных или групповых функций предполагают осознание ответственности субъекта не только перед обществом или непосредственным окружением, но прежде всего перед самим собой.

Лидия Сохань. «Искусство жизнетворчества»

Мета статті полягає в тому, щоб, ураховуючи результати досліджень гербертівського доробку в літературознавстві, через вибір Збігневом Гербертом життєвої позиції і поведінки, спираючись на аналіз художньої систему вірша «Przesłanie Pana Cogito», скласти уявлення про значущість життєтворчості поета для утвердження гуманістичних засад у нашому сьогоденні.

Його творчість привертала і привертає увагу багатьох літературознавців, серед них у першу чергу варто назвати К. Вику, котрий, розглянувши гербертівську лірику, визначив З. Герберта, разом з Ч. Мілошем, найвидатнішим польським поетом. Треба також згадати працю Ст. Баранчака, звертаючись до його ґрунтовного дослідження «Uciekinier z utopii. O

poezji Zbigniewa Herberta» («Утікач з утопії»), яке було видано в Лондоні 1984 року, навести імена В. Мацьонга (W. Maciąg), автора монографії «O poezji Zbigniewa Herberta» (Wrocław, 1986), Д. Опаски-Валасек (D. Opaska-Walasek), яка у книзі «… „pozostać wiernym niepewnej jasności". Wybrane problemy poezji Zbigniewa Herberta» (Katowice, 1996) схарактеризувала найважливіші моменти художньо-філософської проблематики поета, статті П. Рикашевського та ін. Подальшим вагомим внеском до сучасної рецепції гербертівського доробку є праці Я. Корнхаузера (J. Kornhauser) «Uśmiech Sfinksa. O poezji Zbigniewa Herberta» (Kraków, 2001), Я. Седлецької (J. Siedlecka) «Pan od poezji. O Zbigniewie Herbercie» (Warszawa, 2002), збірник наукових статей за редакцією Е. Чаплєйєвича (E. Czaplejewicz) та В. Садовського (W. Sadowski) – «Herbert. Poetyka, wartości i konteksty» (Warszawa, 2002), зб. із науковим коментарем «Dlaczego Herbert. Wiersze i komentarze» (Łódź, 1992) та ін. Навіть цей невеликий перелік досліджень свідчить про широту їхнього діапазону – від життєпису, коли творчість та суспільно-політична діяльність З. Герберта розглядаються в нерозривному зв'язку (P. Rykaczewski), до аналізу, в тому числі і з урахуванням контексту – особливостей поетики, до осмислення культурних і моральних цінностей, які сповідав і відстоював письменник (St. Barańczak і in.). У полі зору літературознавців значне місце посідає гербертівська естетична концепція. Для осягнення художнього світу З. Герберта народами інших слов'янських культур, зокрема російського, через переклади на мови, споріднені з польською, великої методологічної ваги набуває книга М. Гаспарова «Экспериментальные переводы». Не менш значущими є праці В. Британишського – «Речь Посполитая поэтов» (СПб, 2005), «Поэзия и Польша» (М., 2007) та ін. публікації, – котрі, як і присвячена З. Гербертові виставка у Львові, свідчать про процес активного входження польського письменника в духовний світ інших народів; про те, що його світоуявлення і в системах інших культур починає сприйматися не як *чуже*, нехай і прекрасне, а як *своє*. Межа між *чужим* і *своїм* стає непомітною, здається, що вона зникає. Водночас поетів голос не втрачає національного звучання.

Детальний аналіз літератури про З. Герберта, в тому числі й наукової, не входить у завдання цієї статті, тому до висловленого додамо, що, з одного боку, зроблене *полоністами-гербертознавцями* вже тепер потребує спеціального різнопланового дослідження. Найбільш актуальним, на нашу думку, у цьому плані, є зіставний та імагологічний аспекти. З другого боку – досягнення літературознавства слугують підґрунтям і стимулом для подальшого вивчення життєтворчості З. Герберта, зокрема його гуманістичної спрямованості, яка крім типологічних рис, має індивідуальне вираження.

Життєвий шлях З. Герберта відзначається гармонійним поєднанням його художньо-філософського світу, гуманістичної спрямованості поезії зі способом життя. Письменник так створив свій *життєвий простір* і відповідну *ауру* в ньому, щоб ніщо не обмежувало його свободи ні в думках, ні у вираженні їх у різних жанрах красного письменства. З. Герберт знайшов таку суспільну нішу, котра дозволяла йому не вдаватися до будь-якого конформізму і не втрачати незалежності у своїх учинках. Ось чому варто розглядати земний шлях і художній доробок письменника разом з аналізом позиції його *життєтворчості*. Проте проголошена тут теза мало що говорить без виявлення в понятті *гербертівська життєтворчість* гуманістичної домінанти, яка спрямовувала *життєдіяльність* З. Герберта і супроводжувала його весь час. Таким *домінантним чинником* для нього *було правило* – завжди, за будь-яких обставин, *залишатися вірним самому собі.*

З. Гербертові було важливо не лише сповідувати такі гуманістичні цінності, як патріотизм, особиста свобода і свобода свого народу, незалежність у творчості від чужих естетичних і художніх настанов, а й активно виборювати їх. Усе це позначилося на основних етапах життя письменника.

Поет, драматург і есеїст Збігнев Герберт (Zbigniew Herbert) був нащадком родини, яка походила з Великобританії [249]. Він народився 29.11.1924 р. у Львові, а помер 28.07.1998 р. у Варшаві. Період з 1924 р. і до 1998 р. включно був для Польщі надзвичайно складним, насиченим великими трагедіями і жертвами. Повернувши після Першої світової війни свою державність, польський народ знову втрачає її через двадцять років у вересні 1939-го – із самого початку Другої світової війни, але не примиряється з цією втратою і ставить свободу вище за життя, свідченням чому слугує шлях К.К.Бачинського (Krzysztof Kamil Baczyński), Т. Гайци (Tadeusz Gajcy), А. Тшебінського (Andrzej Trzebiński) та ін. Політична ситуація у той час змінювалася надзвичайно швидко, польську територію нещадно рвали на шматки,

про що докладно розповідає Г. Вебер (Henryka Weber) у книзі «Pięć lat walki narodu polskiego pod okupacją niemiecką» (1945):

«W pierwszej fazie okupacji … zarysowano szeroki plan germanizacyjny w stosunku do okupowanych ziem polskich. Wedle tego planu podzielono terytorium polskie początkowo na dwie zasadnicze części: zachodnią "włączoną" do Rzeszy i środkową tzw. "Generalgouvernement" [...]

Gdy w polowie 1941 roku Niemcy zdobyły na Sowietach znaczne obszary, w czym resztę terytorium Polski z przed 1939 r. – dokonano nowego podziału terytorium okupowanego – tym razem na trzy częsci.

1) Pierwszą część stanowiły ziemie zachodnie (trzy województwa zachodnie: Śląsk, Wielkopolska i Pomorze, następnie powiększone znacznie od wschodu i tak: Śląsk o połówę województwa krakowskiego, Wielkopolska aż po miasto Łódź. Suwalszczyzna i Ciechanowskie zostały praktycznie do Prus Wschodnich.

Ta część Polski objęta była od początku bezwgłędnym planem germanizacyjnym, konsekwentnie przeprowadzanym drogą bezprzykładnego terroru ... [...] Plan ten w następstwie zapewnić miał a b s o l u t n ą n i e m i e c k o ś ć t y c h z i e m.

2) Drugą część stanowiło t. zw. Generalne Gubernatorstwo (General-Gouvernement) powiększone w roku 1941 o „Małopolskę Wschodnią", jako oddzielny „dyskrykt".

Generalne Gubernatorstwo przeznaczyli Niemcy dla Polaków, poddając ich jednak ścislej niemieckiej kontroli i administracji. [...] Stolicą tego sztucznego tworu uczynili Niemcy Kraków – nie Warszawę, aby usunąć z wyobraźni Polaków wszystko co by im przypominało czasy niepodległości. [...] Nawet sama nazwa nie była stała. W tej pierwszej fazie teren ten nazywano rozmaicie – najczęściej „Nebenland'em", co samo już wskazuje na charakter, jaki Niemcy chcieli nadać tej „polskiej strefie".

Wszystko wskazywałoby na to, że Niemcy traktowali ten obszar jako teren doświadczalny w całym tego słowa znaczeniu, wypróbowując na nim po kolei najrozmaitsze metody eksploatacji gospodarczej, rekrutacji sił roboczych, germanizacji, terroru itp. Istnienie General-Gubernatorstwa z góry przewidziane było na niedługi okres czasu. [...] Generalgouvernement po okresie doświadczalnym miał podzielić losy pierwszej części okupowanego terytorium Polski, t. j. ziem przyłączonych do Rzeszy.

3) Trzecią część stanowiły ziemie polskie na wschód od Generalnego Gubernatorstwa położone, a podzielone przez okupanta z kolei na szereg różnych niemieckich tworów politycznych» [4, 7].

Наведений тут уривок з веберівської книги яскраво доводить, як «на очах у підлітка» безжалісно шматували його Батьківщину і гнобили народ. Усе це не могло не позначатися на внутрішньому стані зовсім юної людини. Відомо, що в цьому віці процеси формування особистості активізуються, а душа надто чутлива, а тому зовнішні фактори набувають особливо великого значення. Коли німці окупували Польщу, майбутньому поетові мало виповнитися тільки 15 років, але, як свідчать його вчинки, він уже був здатен приймати відповідальні рішення. З певною мірою достовірності можна припустити, що свій перший свідомий доленосний вибір Збігнев Герберт рішуче зробив саме в цей час.

Домінантним чинником, що впливав на його вибір, була *свобода* – потреба виборювати волю свого народу і зберегти свою внутрішню незалежність. Це був перший етап – екзистенціального буття.

І насамперед З. Гербертові було важливо залишитися поляком. В умовах фашистської неволі хлопець склав конспіративно іспити на атестат зрілості, почав підпільно вивчати полоністику, разом з патріотично налаштованою молоддю вступив до лав Армії Крайової. Ось як про це пише П. Рикашевський у статті «W świecie Pana Cogito» («У світі Пана Когіто»): «Rok przed wybuchem wojny młody Herbert rozpoczął naukę w Gimnazjum im. Kazimierza Wielkiego we Lwowie. Podczas wojny za okupacji niemieckiej imał się różnych zajęć. Przez pewien czas pracował w produkującym szczepionki Instytucie Behringa jako karmiciel wszy. Był członkiem Armii Krajowej; w 1942 roku ukończył szkołę podchorążych. Jednocześnie uczęszczał na tajne komplety gimnazjalne i w 1943 roku zdał maturę. Następnie studiował filologię polską na tajnym Uniwersytecie Jana Kazimierza» [3, 2].

Другий етап поетового життя, коли перед ним знову постало завдання за будь-яких обставин *завжди залишатися вірним самому собі*, розпочався вже в післявоєнній Польщі. І тепер З. Герберт змушений не лише сповідати такі гуманістичні цінності, як патріотизм, воля, право на свободу творчості та ін., а й активно в різний спосіб – залежно від ситуації – відстоювати їх. Один зі шляхів полягав у тому, щоб щоденна праця, котра забезпечувала матеріальне становище письменника, не була пов'язана з будь-якими державними ідеологічними інституціями. П. Рикашевський зауважив: «Od 1950 roku przebywał w Warszawie, gdzie studiował filozofię na UW. Aby się utrzymać z dala

od rodziny w czasie gdy ze względów politycznych nie mógł publikować swoich opinii w pismach literackich, nie chcąc zgodzić się na jakikolwiek kompromis moralny, wykonywał różne, często nie licujące z pozycją człowieka mającego dyplomy trzech fakultetów, prace» [3,3].

Проте це не означало, що З. Герберт відгородився від світу красного письменства і опинився у внутрішній еміграції. Навпаки, він активно входить у польську літературу: «Herbert, – пише П. Рикашевський, – debiutował jako poeta na łamach tygodnika „Dziś i jutro" w roku 1950. Pierwszymi wydrukowanymi wierszami były: „Napis", „Pożegnanie września" i „Złoty środek". Początkujący poeta drukował swoje wiersze w „Dziś i jutro" przez 3 lata pod pseudonimami Patryk oraz Stefan Martha. Współpracował też z „Tygodnikiem Powszechnym", gdzie prowadził dział felietonowy „Bez ogródek". Ponadto drukował w „Przeglądzie Powszechnym" i „Twórczości". Był członkiem Związku Literatów Polskich od 1955 do rozwiązania związku w 1983 roku. W latach 1963 - 68 współredagował miesięcznik „Poezja". Jest to czas wypełniony wieloma podróżami – do Anglii, Włoch, Niemiec. Kilkakrotnie jeździł do Francji i Grecji. W roku 1968 ożenił się z Katarzyną Dzieduszycką. W roku akademickim 1970-71 przebywał na Zachodnim Wybrzeżu Stanów Zjednoczonych jako *visiting professor* Uniwersytetu Los Angeles.

Niemal jednocześnie w 1971-1972 Herbert został przyjęty do kilku elitarnych stowarzyszeń literackich i akademii, spośród których najważniejsze to Polski PEN Club i Akademie der Künste z Berlina Zachodniego. Zbigniew Herbert stał się człowiekiem znanym w kręgach literackich. W 1975 roku poproszono go, aby wykładał na utworzonym kilka lat wcześniej Uniwersytecie Gdańskim. Obok pracy literackiej zaangażował się w działalność polityczną. W grudniu 1974 roku podpisał tzw. „List 15" żądający udostępnienia Polakom zamieszkałym w ZSRR kontaktu z polską kulturą (zbierający podpisy Adam Michnik został zatrzymany przez milicję). W grudniu 1975 roku wobec projektowanych zmian Konstytucji podpisał „Memoriał 59". Było to pierwsze masowe wystąpienie intelektualistów domagających się zmian polityczno-ustrojowych w PRL. Od końca lat siedemdziesiątych Zbigniew Herbert przebywał w Austrii, RFN i we Włoszech. W 1981 roku pracował w podziemnym „Zapisie". W 1989 roku został członkiem Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, a w 1991 roku zrezygnował z członkostwa w Polskim PEN Clubie. Od 1992 roku na stałe mieszka w Warszawie. Podczas ostatnich kilku lat został uhonorowany wieloma nagrodami. Bieg historii w sposób nieoczekiwany przyznał rację stronie pokonanych. Odwrócenie kierunku dziejów odebrało poecie wroga, przeciwko któremu walczyło jego pióro. Stąd pewne wrażenie zagubienia i szukanie sprzymierzeńców wśród skrajnej prawicy» [3, 3].

Третій, завершальний період поетового життя пов'язаний із Солідарністю в двох планах – ідейно-моральному і безпосередньої участі в політичній боротьбі, що далеко неоднозначно сприймається його шанувальниками: «Zbigniew Herbert, – пише П. Рикашевський, – zdobył pozycję moralnego przewodnika opozycji wierszem „Przesłanie Pana Cogito" głoszącym wierność przegranej sprawie i żądającym heroicznego wysiłku. Ten napisany w 1974 roku tekst stał się swoistym hymnem tworzącego się ruchu opozycyjnego, z którym zresztą Herbert był od czasu utworzenia KOR-u ściśle związany» [3, 5].

І далі:

«W ciągu ostatnich kilku lat Zbigniew Herbert zajmuje się energicznie (jak na siedemdziesięcioletniego człowieka) działalnością polityczną. Jego podpis znajduje się na kilku odezwach i apelach obok nazwisk tak znanych polityków, jak: Macierewicz, Szeremietiew czy Ostoja–Owsiany. O miss Wachowicz (rzeczniczka Pawlaka za czasów jego premierowania) Herbert był łaskaw powiedzieć, że *leży odłogiem*. Natomiast o skądinąd kontrowersyjnej postaci posła Pęka napisał Herbert przed trzema około laty: *Pan Pęk wystawia moją wiarę w Boga na ciężką próbę. Gdy go widzę, wątpię, czy Bóg stworzył człowieka na obraz i podobieństwo swoje*. W grudniu 1995 roku Zbigniew Herbert poświęcił wiersz *Bezradność* Józefowi Oleksemu dołączając się do publicznej dyskusji na temat domniemanej zdrady stanu ówczesnego premiera. Takie zaangażowanie polityczne nie przynosi poecie chwały i szkoda tylko, że człowiek, który mógłby stanowić w niepewnych czasach upadku autorytetów moralną ostoję, włącza się w czysto polityczne gry zgodnie ze słowami

[...]
Na wielkiej tablicy imaginacji
Pan Cogito ustawia figury
[...]
(Zbigniew Herbert, Gra Pana Cogito) [3, 9].

Остання думка П. Рикашевського не є беззаперечною, більше того, його бажання, щоб поет під час боротьби залишився десь осторонь, посідаючи лише позицію *морального авторитету*, не відповідає характерові З Герберта, котрому належать наведені у статті «W świecie Pana

Cogito» рядки з вірша «Potęgę smaku» (1981), які виражають сутність гербертівського способу життя и є в певному сенсі поетовим кредо:

…wyjść skrzywić się wycedzić szyderstwo
choćby za to miał spaść bezcenny kapitel ciała
głowa» [3, 6].

Переконаний власним досвідом, що життя людини повито «setkami alternatyw», З. Герберт обирав, хоча й не з власної волі, а під тиском обставин, те, що не суперечило його переконанням. До поета певною мірою можна віднести слова, які сказав Ґ. Герлінг-Ґрудзінський у книзі «Gorki a Pasternak. Considerazioni sulla literature sovietica» (1958) на адресу Б. Пастернака: «…pozostał wierny swoim przekonaniom i mężnie walczył w całkowitym odosobnieniu o swoją prawdę» [цит.за: 1, 70]. Іншими словами, З. Герберт свідомо обрав ту соціальну роль, яка відповідала духовним цілям його життєвої програми, слугувала утвердженню гуманістичних засад, які б сприяли виявленню людини в людині через збереження традиційних моральних цінностей – і насамперед у собі самому. Він рішуче відмовлявся від будь-якого конформізму, хоча це й полегшило б його життя, сповненого поневірянь, і не йшов на поступки тому, що суперечило його високим ідеалам, вищому призначенню Життя.

Акцентування уваги на переломних моментах у житті поета в цьому разі не є спробою «знайти автора» в його доробкові або скористатися життєписом для «правильної» інтерпретації твору. Не поділяючи проголошеної такими авторами, як Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерида, Ю. Крістева, тези про «смерть автора», варто наголосити, що завжди існує потреба наблизитись до нього, аналізуючи все, що він залишив по собі. Але тут ідеться не про це, а про єдиний стрижень, що сполучав події життєвого шляху поета і його творчість. Найяскравіше, в концентрованій формі цей чинник виявляється через поетику вірша «Przesłanie Pana Cogito», котрий тепер набув статусу Гербертівського заповіту:

idź dokąd poszli tamci do ciemnego kresu
po złote runo nicości twoją ostatnią nagrodę
(*іди куди пішли ті до темної межі*
по золоте руно небуття твою останню нагороду)

idź wyprostowany wśród tych co na kolanach
wśród odwróconych plecami i obalonych w proch
(*іди випростаний серед тих хто на колінах*
серед повернених спиною і звалених в порох)

ocalałeś nie po to aby żyć
masz mało czasu trzeba dać świadectwo
(*врятовуєшся не для того аби жити*
маєш мало часу треба дати свідчення)

bądź odważny gdy rozum zawodzi bądź odważny
w ostatecznym rachunku jedynie to się liczy
(будь одважним коли розум підводить будь одважним
в кінцевому рахунку єдине це зараховується)

a Gniew twój bezsilny niech będzie jak morze
ilekroć usłyszysz głos poniżonych i bitych
(*а Гнів твій безсилий хай буде як море*
що разу почуєш голос принижених і битих)

niech nie opuszcza ciebie twoja siostra Pogarda
dla szpiclów katów tchórzy – oni wygrają
pójdą na twój pogrzeb i z ulgą rzucą grudę
a kornik napisze twój układzony życiorys
(*нехай не покине тебе твоя сестра Зневага*
для шпигунів катів боягузи – вони виграють
підуть на твій похорон і з полегшенням кинуть грудки
і друкар напише твій улагоджений життєпис)

i nie przebaczaj zaiste nie w twojej mocy
przebaczać w imieniu tych których zdradzono o świcie
(і не пробачай воістину не в твоїй силі
пробачати поіменно тих котрих зраджено на світанку)

strzeż się oschłości serca kochaj źródło zaranne
ptaka o nieznanym imienu dąb zimowy
światło na murze splendor nieba
one nie potrzebują twego ciepłego oddechu
są po to aby mówić: nikt cię nie pocieszy
(бережись черствості серця кохай джерело ранкове
птаха з невідомим іменем дуб зимовий
світло на стіні блиск неба
вони не потребують твого теплого віддиху
існують для того щоб сказати: ніхто не потішиться)

czuwaj – kiedy światło na górach daje znak – wstań i idź
dopóki krew obraca w piersi twoją ciemną gwiazdę

(Слухай – коли світло на горах дає знак –
встань і йди
доки кров обертається в грудях твоєю
темною зіркою)

powtarzaj stare zaklęcia ludzkości bajki i legendy
bo tak zdobędziesz dobro którego nie zdobędziesz
powtarzaj wielkie słowa powtarzaj je z uporem
jak ci co szli przez pustynię i ginęli w piasku
(повторюй старі закляття людськості
байки й легенди
бо так здобудеш добро котре не здобудеш
повторюй великі слова повторюй упертo
як ті що йшли через пустелю і гинули в
піску)

a nagrodzą ci za to tym co mają pod ręką
chłostą śmiechu zabójstwem na śmietniku
(*а нагородять ті за те тим що мають під*
рукою
ударом сміху убивством на смітнику)

idź bo tylko tak będziesz przyjęty do grona zimnych czaszek
do grona twoich przodków: Gilgamesza
Hektora Rolanda
obrońców królestwa bez kresu i miasta popiołów
(*іди бо тільки так будеш прийнятий до*
грона холодних черепів
до грона твоїх предків: Гільгамеша Гектора
Роланда
оборонців королівства без межі і міста
попелів)

Bądź wierny Idź
(*Будь вірний Іди*) (Підрядник мій. – *Л.О.*)
[2, 88-89]

За життя З. Герберта цей емоційно напружений вірш – відсутність розділових знаків підсилювала його експресію – був зверненням пана Когіто до всіх, в тому числі й до самого поета. Така двобічна спрямованість особливо відчувалася, коли З. Герберт сам читав «Przesłanie…», підкреслюючи голосом усебічний і незупинний вплив його енергії. Ефект досягався через синтаксис, уживанням дієслів у наказовому способі: багатократні «idź», «bądź», далі – «nie przebaczaj», «strzeż się», «czuwaj», «powtarzaj». Повтори дієслова «idź» спочатку і на завершенні вірша, створюючи кільцеву композицію, водночас лишають відчуття відкритості у безконечність.

Вірш «Przesłanie Pana Cogito» є квінтесенцією не тільки творчості З. Герберта, а й його життєвої позиції, суть якої полягала в тому, щоб за будь-яких обставин залишатися людиною. У цьому й полягає гуманістична сутність гербертівського призначення, життєтворчості письменника, яка має загальнолюдську значущість. У цьому сенсі З. Герберт, котрий був тісно пов'язаний з Україною, стоїть в одному ряді з такими українськими поетами-подвижниками, як Ліна Костенко і Василь Стус.

ЛІТЕРАТУРА

1. Frakowiak A. M. Być wśród żywych i umarłych. Ewolucja twórczości eseistycznej Gustawa Herlinga-Grudzińskiego / Frakowiak Anita Monika. – Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersutetu Warmińsko-Mazurskiego, 2003. – 236 s.

2. Herbert Z. Pan Cogito / Herbert Zbigniew. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1998. – 92 s.

3. Rykaczewski P. W świecie Pana Cogito. Zbigniew Herbert – Próba Portretu / Rykaczewski Piotr – http//www.zbigniew-herbert.com/zyciorys.htm.

4. Weber H. Pięć lat walki narodu polskiego pod okupacją niemiecką / Weber Henryka. – Londyn: Wydawnictwo Światowego Związku Polaków z Zagranicy, 1945. – 80 s.

УДК 7.041:801.73:808.1

Stanisław Wawrzyniec ZAJĄC
Akademia Polonijna w Częstochowie

NOMADOLOGIA JAKO STRATEGIA PISARSKA I PROPOZYCJA CZYTANIA TEKSTÓW KULTURY EUROPEJSKIEJ – PRZYKŁAD ZYGMUNTA HAUPTA

Szkic ten poświęcony jest próbie zrekonstruowania strategii pisarskiej i narracyjnej Zygmunta Haupta. Proza tego autora nie tylko obfituje w powracający w różnych postaciach motyw drogi, ale także sama struktura opowiadań i sztuka narracji przejawiają oznaki „nomadyzmu". Jak wynika z przeprowadzonej analizy krótkich form prozatorskich, nie bez znaczenia dla ich konstrukcji miało miejsce urodzenia Haupta – Ułaszkowce nad Seretem. Myślą przewodnią tej części studium mogłyby być słowa samego pisarza: „droga jest jak dom". Kolejna część artykułu porusza kwestie dotyczące obrazów stolic europejskich (Paryża i Białokamiennej – Moskwy), pojawiających się w pisarstwie Haupta. Autor szkicu zwraca szczególną uwagę przede wszystkim na samą sztukę pisarską, w której dominuje nierozstrzygalność, fragmentaryczność i konieczność nieustającego powrotu do tekstu.

Słowa kluczowe: *nomadologia, strategia narracyjna, podróż, droga, wędrownik, stolica.*

Стаття присвячена реконструкції письменницької й наративної стратегій Зигмунта Гаупта. У прозі цього автора не лише часто з'являється мотив дороги у різних іпостасях, а й сама структура оповідань і мистецтво нарації проявляють ознаки „номадизму". Проведений аналіз коротких прозових форм показав, що велике значення для їхньої конструкції мало місце народження Гаупта – Улашківці на річці Серет. Провідною думкою цієї частини дослідження могли б бути слова самого автора: «дорога є як дім». Наступна частина статті порушує питання образів європейських столиць (Парижу і Білокам'яної – Москви), що з'являються у творчості Гаупта. Автор статті звертає особливу увагу на мистецтво творчої манери, в якій переважають нез'ясованість, фрагментарність і необхідність постійного звернення до тексту.

Ключові слова: *номадологія, наративна стратегія, подорож, дорога, мандрівник, столиця.*

The outline reconstructs the writing and narrative strategies of Zygmunt Haupt. The Haupt's prose is not only rich in recurring and various themes of road, but also the very structure of narrative stories and art exhibit signs of "nomadism". As is clear from the analysis of the short forms, not without relevance to their design was the very place of Haupt's birth – Ułaszkowce of Seret. The leitmotiv of this part of the study could be the writer's own words: "the road is like a house ". Moreover, the outline raises issues concerning the image of European capitals (Paris and Białokamienna – Moscow), which are omnipresent in Haupt's writings. The author of the essay pays special attention to the art of writing itself, which is dominated by undesirability, fragmentation and the need for continuous return to the text.

Key words*: nomadology, narrative strategy, journey, road, traveler, the capital.*

Odsłona I: Pytanie o metodę

Zapewne wiele kontrowersji i głosów polemicznych wzbudzi dzisiaj wśród krytyków kwestia zajmowania się motywem drogi. Supozycje o ewentualnym wywołaniu dyskusji proponowaną tu tematyką stają się jeszcze bardziej zasadne wtedy, kiedy samą drogę pojmuje się na tyle szeroko, że jej rozumienie przekracza wyraźnie granice dotychczasowych ujęć i kontekstów kulturowych. Ale ewentualne spory może wywoływać przede wszystkim konieczność badania tak już przecież często i wnikliwie analizowanego wątku. A literatura tycząca się drogi, wędrowania, tułaczki czy podróży jest rzeczywiście imponująca i trudna do całościowego ogarnięcia. Wystarczy sięgnąć po pierwszą z brzegu, aczkolwiek niebłahą pracę poświęconą tematyce wędrowania, by odnaleźć tam taką oto – niemal zamykającą wszelkie dysputy – konkluzję: „Istnieje zatem człowiek, a obok niego istnieją drogi – często zawikłane, rozwidlające się. Człowiek wstępujący na jedną z tych dróg ma szanse poznania świata. Wędrówka jego nie polega jedynie na oglądaniu rzeczy i zdarzeń, ale i na próbach zrozumienia ich sensu, jest procesem stopniowego odsłaniania się praw funkcjonowania świata" [21, 150].

I jeszcze jeden fragment z książki Anny Wieczorkiewicz „Wędrowcy fikcyjnych światów. Pielgrzym, rycerz i włóczęga", który równie dobrze mógłby posłużyć za początek, jak i koniec wszelkich dyskusji o drodze: „Potencjał sensów ewokowanych przez „drogę" i przez obraz podążającego nią człowieka jest ogromny. Jednocząc podstawowe kategorie zmysłowości, „droga" stać się może środkiem wyrazu stanów transgresji, umożliwia eksplorację różnych sfer bytu (a może i niebytu), dostarcza środków pozwalających od-

дać sytuację przekraczania ram biografii, historii, świata i sensu" [21, 160].

A może właśnie „zadomowienie" się w owej sytuacji nierozstrzygalności, tkwienie na „interpretacyjnym rozdrożu", egzystowania między pozwala lepiej wyjaśnić i zrozumieć istotę wędrowania, błądzenia oraz istnienia i bycia w drodze? Proponowanej tutaj metodologii badawczej mógłby zatem wtórować następujący wyjątek z „Traktatu o monadologii" Deluze'a i Guattariego: „Należałoby przeciwstawić dwa typy nauk, czy też zabiegów naukowych z których jeden polega na „reprodukowaniu", drugi – na kroczeniu; w drugim chodziłoby o całość nauk marszrutowych, wędrownych". „Kroczenie – czytamy nieco dalej w „Traktacie" – to jednak coś innego niż ideał reprodukcji. Nie coś więcej, ale coś innego. Zmuszeni jesteśmy do kroczenia, gdy szukamy „osobliwości" materii, czy raczej tworzywa, nie zaś kiedy odkrywamy formę; gdy angażujemy się w ciągłą wariację zmiennych, zamiast wydobyć z nich stałe" [6, 244-245].

Czas zatem najwyższy, aby wyjawić, co leży u podłoża zjawiska, nazwanego w temacie „nomadyzmem". Termin ten znany jest wszak powszechnie jako definiujący sposób „zamieszkiwania świata" przez koczownicze ludy arabskie. Równie często słowa „nomadyzm" używa się na określenie ludów zamieszkujących pustynię, a więc wszystkich wędrowców, dla których pustynia stanowi dom. Z tej perspektywy wypada mówić o hebrajskim widzeniu nomadyzmu, przestrzeni i czasu. Jednakże na tym nie koniec, ponieważ obecnie pojawiają się już nowe sygnały badaczy, wskazujących na fakt istnienia we współczesnej rzeczywistości niejakich symptomów tzw. „neonomadyzmu". Umberto Eco, twórca owej formuły „neonomadyzmu", godzi ideę dzisiejszego podróżnika – znajdującego się coraz częściej w sytuacji zagrożenia to ze strony porywaczy samolotów, to wędrującego z nieustannym poczuciem groźby katastrofy – z „odradzającym się co do joty dawnym stanem niepewności zwiastującym przygody" [8, 88]. Stajemy się więc, jak pisze Zygmunt Bauman, ludźmi egzystującymi w ciągłym ruchu. Poczynamy kwestionować położenie geograficzne, skutkiem czego przeistaczamy się w nomadów [3, 92-93]. Skoro zaś posługujemy się tutaj terminem „nomadyzm" na oznaczenie wędrówki i podróży jako procesu *sensu largo*, tedy należałoby wprowadzić pewne uściślenia, dokonujące możliwie wiernej typologii rodzajów peregrynacji. Owa specyfikacja pociąga za sobą także dalsze procesy klasyfikacji i uszczegółowienia odmian podróżnika. I w tym wypadku napotykamy na systematycznie narastające trudności. Albowiem kłopoty tkwią tyleż samo w wielości wariantów, by jedynie zasygnalizować postawę włóczęgi, *flâneura*, turysty, pielgrzyma, wygnańca, obcego, imigranta, podróżnika czy wreszcie nomada, co i w bardzo niejasnych i niesprecyzowanych granicach pomiędzy wspomnianymi odmianami peregrynacji i peregrynatów. Jako że prawdziwe zawiłości pojawiają się wtedy, gdy podczas eksploracji bogatego materiału przedmiotowego przychodzi się spotkać niemal ze sprzecznymi uściśleniami i definicjami. Oto na przykład Karl Kerényi, wprowadzając swoją eksplikację różnicującą istotę podróżnika od wędrowcy, odnotowuje: „wędrowiec, mimo że posuwa się naprzód, trzyma się lądu (...), z każdym krokiem bierze w posiadanie kolejny kawałek ziemi (...), poszerzając siebie wraz z każdym osiągniętym horyzontem swej wędrówki". Natomiast podróż porównuje on do miłości, a w samym podróżniku, któremu patronuje Hermes, upatruje kogoś, kto poprzez zadomowienie w drodze doświadcza otwartości „aż po najczystszą nagość", kto jest w stanie „unoszenia się". Z tego punktu widzenia nomadem byłby więc nie wędrowiec, lecz właśnie podróżnik, „otwarty na wszystkie strony", „nieustannie poruszający się w świecie dróg i w nim zadomowiony" [14, 13-15]. Zgoła odmienną wizję w tej sprawie ma Bauman. Dla autora „Etyki ponowoczesnej" to raczej turysta zdaje się być najbliżej osoby nie przywiązanej do żadnego miejsca, jest z natury swej istotą podróżującą „na lekkiego", cechującą się niezwykłą ruchliwością [2, 144-145].

Z powyższego uproszczenia wyraźnie wynika, że uchwycenie osobliwości nomada oraz samo zjawisko „nomadyzmu" wymykają się arbitralnym ustaleniom. Jerzy Turowski pisze: „Obok „twardej" (hard) historii podróżnika, pisanej polityką rozumu i integracji, ekonomią przemytników i komiwojażerów, technologią kolejnych generacji cyborgów, istnieje historia „miękka" (soft), historia nomada rozproszona w wielości dyskursów, historia nie faktów, a opowieści, historia Wiecznego Powrotu, historia afirmacji nieciągłości i niepewnej tożsamości podmiotu" [20, 240].

Reasumując, dyskurs niniejszej rozprawy z pełną świadomością i intencjonalnością przystaje na grę paradoksu, objawiającego się przecież w jednej z ważniejszych definicji samego nomada, która mówi „że nomad jest raczej tym, kto się nie porusza" [6, 250].

Cytując Miliana Kunderę – „droga jest hołdem wobec przestrzeni", a „każdy odcinek drogi obdarzony jest sensem i zachęca nas do postoju" [15, 253].

Odsłona II: „Droga jest jak dom"

Przedmiotem niniejszej prezentacji uczyniono pisarstwo Zygmunta Haupta. Dlaczego? Powodów jest wiele. Ale na początek kilka słów o samym pisarzu. Swoją drogę przez życie Z. Haupt rozpoczął 5 marca 1907 roku w Ułaszkowcach nad Seretem w województwie tarnopolskim. Miejsce narodzin pisarza nie wyróżniało się niczym szczególnym, z wyjątkiem tego (co zresztą później dobitnie podkreślił artysta w krótkiej autobiografii), że co roku na świętego Jura w tej małej, podolskiej miejscowości odbywały się słynne jarmarki końskie [11, 10]. W tym miejscu rekonstrukcji młodzieńczych lat pisarza należy jednak nieco wyraźniej zaakcentować – o czym Haupt pisze w przywołanej wcześniej „Nocie biograficznej", a o czym konsekwentnie milczą badacze – pewną niezwykłość Ułaszkowców. Wszelako nie sposób pominąć znaczenia „słynnych jarmarków końskich", odbywających się nad Seretem na świętego Jura. O doniosłości tych corocznych wydarzeń w miejscu rodowym pisarza zdają się decydować dwa aspekty. Po pierwsze fakt obcowania od najmłodszych lat z końmi, choć z pozoru mało istotny, będzie miał duży wpływ nie tylko na życie prywatne i wojskową karierę Haupta, ale zaważy także w znacznym stopniu na jego twórczości. Po wtóre zaś podczas owych „słynnych jarmarków", w tym jedynym i szczególnym dla Ułaszkowców dniu ta mało znana mieścina tętniła życiem, stawała się centrum, stojącym na skrzyżowaniu wszystkich dróg, którymi podążały konie, wędrowali handlarze i kupcy, maszerowali ciekawscy... Toteż młody jeszcze wtedy Haupt miał niezwykłą sposobność interioryzacji ruchu i jego zgiełku. Swą fascynację tym, dzisiaj już mało pamiętanym zjawiskiem końskich jarmarków, wyraził w typowej dla siebie, bo krótkiej relacji wspomnieniowej, wplecionej w formie dygresji do opowiadania „Trzy" z tomu „Szpica": „Konie spędzano do Berdyczowa na jarmark, na świętego Onufrego 13 czerwca, na Preczyste 15 sierpnia, na Kosmy i Damiana 1 września, na Pochwalne w dniu 24 marca. Na targowicach u rogatki Machnowieckiej i rogatki Białopolskiej widzieć można było hurmy, tabuny i zgony ze stadnin Sanguszków w Gumińskach, Padlewskich z Czerniawki, ogiery z Ołyki, klacze z Jabłonowa spoza austriackiego kordonu, konie Boguckich z Czarnokońców, Dzieduszyckich z Jarczowiec, z Kuniszowiec pod Horodenką, konie z jarmarków na Pobereżu w Bałcie, w Ułaszkowcach nad Seretem, z Dubna, chowy Grocholskich, Abramowiczów, Podhorskich, Żurowskich, z Kulczyniec i Białej Cerkwi" [12, 242].

Przywołany wyjątek przybiera kształt osobliwego i z niezwykłym pietyzmem skomponowanego przewodnika po miejscowościach końskich targów. Ale komu miałby on służyć? Czy adresatem tego skrupulatnie sporządzonego spisu mógłby być tyko ktoś zainteresowany lub wtajemniczony? A być może chodziło Hauptowi przede wszystkim o znalezienie metody na utrwalenia wagi i atmosfery tych niecodziennych na Podolu Galicyjskim wydarzeń; o ocalenie, ginącej w mrokach zapomnienia rzeczywistości; o próbę wykreowania mitu wokół spędów na końskie jarmarki do Berdyczowa i okolic. A może w tych dniach paradoksalnie mały Berdyczów stawał się po prostu centrum Europy.

Po krótkich słowach wprowadzających sylwetkę pisarza, powróćmy do kwestii, dlaczego twórczość artystyczna Haupta daje pretekst do szerszego kontekstu, by tak powiedzieć europejskiego nomadyzmu. Za jedną z ważniejszych przyczyn wypada chyba podać inspirującą rolę dwóch opowiadań, mianowicie debiutu literackiego Haupta, zatytułowanego „Aspekt Śląska" (szczególnie zaś jego pierwszej części o znamiennym tytule „Droga") oraz utworu „Szpica". Pierwsze z nich rozpoczyna się od prawie reprezentatywnego zdania: „Jest droga". Natomiast drugi, bez mała klasyczny już wśród hauptologów tekst, to w istocie wykładnia czegoś, czemu najlepiej byłoby nadać termin „współczesnego nomadyzmu". Słowa „droga jest jak dom", a w nieco innym miejscu opowiadania stwierdzenie: „droga-dom", zdają się być same w sobie wyczerpującym komentarzem do istoty sprawy. Dorota Mazurek zauważyła już, iż cały tom „Szpica" da się odczytać z punktu widzenia drogi, będącej potencją poznawczą świadomości ludzkiej [17]. Wyznaczony powyżej trop zezwala na podjęcie prób dotarcia do źródeł Hauptowskiej fascynacji wędrowaniem – zaznaczmy od razu – w sensie fizycznym oraz, co istotniejsze, metafizycznym. Jak się okazuje, szlak wiedzie wprost do Ułaszkowców, to jest do miejsca narodzin pisarza. W ten sposób zrodziła się bodaj najważniejsza idea tego przyczynku. Oto ona: proza pisarza (skrywająca niewątpliwie ślady jego biografii), urodzonego w Berdyczowie – miejscowości słynnej z końskich targów, czyli w miejscu, które na świętego Jura stawało się kwintesencję (centrum) nomadyzmu, jest świadectwem (zarówno w postaci wspomnienia tematycznego, jak i strategii narracji) zamieszkiwania w drodze. Jest także dowodem do tego, by sądzić, że ta część Europy była bodaj najobfitszym źródłem kulturowego nomadyzmu, jak termin ten próbowano przybliżyć nieco wcześniej.

Odsłona III: Stolice – centra europejskiej kultury w oczach Haupta

STOLICA I

Na początek wypadałoby ustalić parę faktów związanych z pobytem Haupta w Paryżu, a mianowicie, że pisarz mógł w ogóle odbyć tę podróż dzięki pieniądzom pozyskanym z części spadku po śmierci ojca i – jak poświadcza kuzyn artysty Kazimierz – za gotówkę otrzymaną ze sprzedaży motocykla. A celem owej wyprawy był między innymi zamiar podjęcia dalszej edukacji na kierunku, *nomen omen*, urbanistyka. Studiów tych, dodajmy na marginesie, nie udało mu się ukończyć. Natomiast roczny pobyt w stolicy Francji nie ostał się zupełnie bez echa. Mimo wszystko nie sposób jednak przeceniać śladów tej eskapady w twórczości Haupta. Wyraźne pozostałości zapamiętanych obrazów ze stolicy impresjonizmu, z „miasta kontrastów" (określ. Z. Haupt) widać bowiem jedynie w dwóch opowiadaniach; we „Fluctuat nec mergitur", powstałym w debiutanckim okresie działalności literackiej, oraz w utworze z dojrzałego etapu twórczości – „W Paryżu i w Arkadii". Czy tak nikły zapis paryskich doświadczeń mógłby ewentualnie wyznaczyć jakiś kierunek interpretacji? Najwyższy więc czas, by sięgnąć po Hauptowski obraz Paryża. Dla pewnej dyscypliny wydobądźmy najpierw utwór wcześniejszy, czyli „Fluctuat nec mergitur", opublikowany w „Dzienniku Polskim" w 1937 roku, tj. około ośmiu lat po wizycie autora „Pierścienia z papieru" w stolicy Francji. Opowiadanie rozpoczyna się takim oto obrazem: „Paryż jest kształtu elipsy. Oś długą elipsy tworzy avenue des Champs Elysées, rue de Rivoli, rue de Faubourg St-Antoin. Prostopadle do niej oś krótka: boulevard Sebastopol i boulevard St-Michel. Eliptyczne współśrodkowe pierścienie to bulwary otaczające jądro – La Cité. Na zachodzie Bois de Boulogne, na wschodzie lasek Vincennes. Na północy Montmarte, na południu Montparnasse. Już nie zbłądzimy. Sekwana, jak wąż, skręca się pośrodku" [9, 587] [1].

Właściwie komentarz do tej introdukcji zdaje się być niepotrzebny. Od razu widać, iż mamy do czynienia ze studentem urbanistyki doskonale orientującym się w przestrzeni, potrafiącym ująć stolicę w postaci całościowego planu. Zresztą predylekcja Haupta do konstruowania map, naturalnie kreślonych na artystycznym pergaminie, ale jakby na to nie spojrzeć zdumiewająco prawdziwych, jest czymś, co winno skłonić badaczy do odrębnych rozważań. Zatem „już nie zbłądzimy", przechadzając się ulicami Paryża, którego jądro – la Cité wyznacza rytm marszruty. Idąc dalej tym tropem, przepiszmy kolejny, trochę dłuższy wyimek z „Fluctuat nec mergitur": „Perspektywę Pól Elizejskich okraczył ostrą sylwetą Łuk Triumfalny. Oddech dwustu tysięcy samochodów Paryża łagodzi tęcza rozbita w piórach fontann Rond-point des Champs Elysées. Gorący, pulchny asfalt chodników wykwita kwiatami kobiet, które Worth i Patou zamienili w mistyczne anioły. Rój stolików wysypanych przed kawiarniami obsiadły syfony z wodą sodową, zahipnotyzowane zawrotnym ruchem ulicy. Tylko liszki garsonów pół czarne, pól białe pasożytują niewzruszenie między krzesłami. Olbrzymi samolot Farmana, za szybą wystawy uwięziony, rwie się do lotu. Pogardliwe neonowe oko „Vu" nie dziwi się jego upokarzającej niewoli, sąsiadującej z bibelotami „made in England" w witrynie obok. Łuk Triumfalny rośnie. Przyjście jego zwiastuje czerwony, spocony kark policjanta, celebrującego w zaklętym kręgu gwoździ asfaltu magię ruchu. Propaguje go zielony, wytatuowany napisami brzuch autobusu. Płaszczą się przed nim lśniące pudła limuzyn. Rozsiadł się na wielkim placu jak ukwiał na ciele rozgwiazdy morskiej. Jedno jej ramię avenue Wagram, ginie w dali w dymach Gare St-Lazare. Drugie ramię drga konwulsyjnie próżnością i blaskiem avenue du Bois de Boulogne. Rozgwiazda przemienia się w apokaliptyczną kometę, której ogon strzela ku Port Maillot, przekracza Sekwanę, aby gdzieś w Calais utonąć w morzu. A łuk trwa. Skamieniała w patosie Marsylianka Rude'a" [9, 588-589].

Niełatwo jest pisać o mieście tak popularnym, jak Paryż, a jeszcze trudniej zobrazować go inaczej, pozbyć się tendencyjności i stereotypów wydobyć zeń to, czego nikt wcześniej nie dostrzegł. Zbierzmy więc, by się tak wyrazić, Hauptowską kolekcję oczywistości paryskich.

Bezsprzecznie nad całością przywołanego akapitu dominuje Łuk Triumfalny, potem, czemu trudno się dziwić, do głosu dochodzą słynne Pola Elizejskie, dalej nazwy ulic (avenue du Bois de Boulogne, avenue Wagram), no i Charles Frederick Worth, a także Jean Patou; pierwszy z nich to inicjator i założyciel domu mody przy rue de la Paix 7 (do dnia dzisiejszego pozostaje ikoną paryskiego smaku); drugi zaś nadal etykietuje swoim nazwiskiem perfumy najwyższej światowej próby. Mimo wszystko jest to raczej mało oryginalny, ażeby nie powiedzieć emblematyczny i obiegowy zbiór osobliwości. Zwraca natomiast uwagę strategia opisu, przepełniona modernistyczną manierą. Przede wszystkim stolica jest w trakcie stawania się, wydobywania się na świat, w pełnej gotowości do rekonstrukcji i przekształcenia

1 Cytaty podaję za najnowszą edycją prozy Haupta, zachowując pisownię nazw własnych zgodnie z tym wydaniem.

tego, co pozornie zastygłe, znane i charakterystyczne. Ożywienie całej sceny paradoksalnie odbywa się kosztem tych elementów krajobrazu, które ze swej istoty stanowią o zgiełku i, mówiąc skamandryckim językiem, wrzasku miasta. Chodzi mianowicie o obraz „magii ruchu" ulicznego. Haupt, pisząc o drodze wiodącej wzdłuż Pól Elizejskich, każe jej zrazu oddychać w rytm dwustu tysięcy samochodów, a w innym miejscu pozwala „pulchnemu asfaltowi chodników wykwitać kwiatami kobiet". No i na koniec rzecz znamienna: tutaj nie da się zgubić. Walter Benjamin twierdzi, że „miasto stanowi ucieleśnienie odwiecznego snu ludzkości o labiryncie" [4, 1007]. Naturalnie wędrowiec Haupta jest studentem urbanistyki, co pozwala mu doświadczać przestrzeni Paryża ze świadomością planu miasta, z bagażem wiedzy o jego strukturze. Ale mimo wszystko owa mądrość nie przeszkadza przybyszowi w tym, by pojmować metropolię jako podmiot – nie przedmiot dający opisać się i zanalizować. Taki stan rzeczy prowokuje zaś do refleksji o stolicy jako miejscu dającym możliwość po-myślenia nas samych: to, jak mówił Paul Valéry, „dzięki niemu (Paryżowi) można nas pomyśleć, niż pomyśleć o nim możemy my, i to nim jeszcze poweźmiemy zamiar pomyślenia, czym jest Paryż". Znaczy to, że ująć miasto myślą i słowem jest zabiegiem niezwykle trudnym. Bo, sięgając po konstatacje Jacquesa Derridy, niełatwo jest „pojąć ogólną istotę miasta, to znaczy tego, co miało sprowadzać się do przejawów jego egzystencji, do jego przedstawień czy aktualnej przedstawialności (miasto jest pamięcią i obietnicą, które nie zbiegają się nigdy całokształtem tego, co w danej chwili jest widoczne i zbudowane, nadające się do przedstawienia i zamieszkania) […]" [7, 14]. Paryż autora „Szpicy" – między innymi dzięki wymienionym wcześniej zabiegom językowym i narracyjnym – zdaje się znajdować w momencie przeobrażeń, w stanie przedstawialności na rok 1929, a nie w postaci obrazu; w chwili totalnej symultaniczności i nadziei na rozkwit aż do Calais, a nie w sytuacji zamykania bram wjazdowych. I pytać można: dlaczego Haupt nie zwiedza muzeów i nie wędruje paryskimi pasażami? Czyżby właśnie wędrowanie arteriami stolicy dawało jedyną w swoim rodzaju sposobność odłożenia czasu, było jednym z wariantów realizacji marzenia o labiryncie?

A przecież bohater tego opowiadania jest przede wszystkim spacerowiczem i obserwatorem, bacznie odnotowującym paryski festiwal. Lecz z czasem (i namiętnością) zapomina on o swojej urbanistycznej wiedzy i poddaje się organizmowi stolicy. Oddalenie chęci ogarniania całości na zasadzie planu, jak miało to miejsce w akapicie otwierającym „Fluctuat nec mergitur", wyzwala w wędrowcy inne zmysły. Teraz będzie on wsłuchiwał się w brzmienie alej i dróg. Zacznie poruszać się po *polis* ze świadomością bycia na ulicy, na progu odgraniczającym wnętrze sklepu od wnętrza „puchnącego w słońcu asfaltu". Dom towarowy z jego pasażami, który notabene – odpowiadając na wcześniej postawione pytanie – nie leży w kręgu zainteresowań Haupta, wymierzyłby temu przybyszowi kres życia, właściwie współ-życia ze stolicą, przecinając utajoną więź pomiędzy miastem i peregrynatem. Doświadczający metropolii Francji zostaje – chcąc nie chcąc – wciągnięty w dialektykę dysharmonii społecznych i kulturowych, będącą w dużym stopniu cechą charakterystyczną niemalże każdej stolicy. Haupt odnotuje: „Miasto kontrastów. Można przerzucić się z zacisznego ogródka domu Balzaka w Passy, gdzie w cieniu kasztanowców spijało się słodycz spokoju, w okolice Giełdy, skąd krzyk dziesiątków ludzi, jak z kręgu dantejskiego piekieł, pędzi zdezorientowanych w stronę Hal, między kaniony z gór mięsa, owoców, chleba – codziennej porcji molocha – do chaosu wieczornego nasilenia ruch koło Madeleine. Od przepychu rue Royal, avenue Friedland, Passy do straszliwych miast, skleconych ze skrzynek od pomarańcz i łachmanów za granicami, octroi, Paryża" [9, 589-590].

Turysta-spacerowicz (tutaj może już *flâneur*) zawsze dociera do peryferii stolicy, a „bazar, cytując Paetzolda, jest jego ostatnią przystanią" [18, 112]. Jedynie tą drogą będzie on mógł rozpoznać „sprzeczny porządek" Paryża [7, 15].

Pora by pokrótce przyjrzeć się drugiemu utworowi ze stolicą Francji jako bohaterką. „W Paryżu i w Arkadii" to opowiadanie opublikowane w pierwszym tomie wydanym za życia pisarza, noszącym tytuł „Pierścień z papieru". Utwór wpierw ukazał się na łamach „Nowej Polski" w 1945 roku, czyli osiem lat po pierwszej impresji paryskiej i szesnaście lat po paromiesięcznym pobycie w mieście stołecznym Francji. Czas powstania zdaje się być o tyle istotny, że Haupt miał sposobność zobaczenia Paryża z dystansu, z odległości paru (kilkunastu) lat. Ale po kolei, bowiem zastanawiający jest już sam tytuł opowiadania. Spójnik „i" poprzedzony przyimkiem „w" przejrzyście sugeruje podwójność świata przedstawionego. Paryżowi, zaryzykujmy od razu na początku rekonstrukcji tekstu, przeciwstawiona zostaje Arkadia. I faktycznie motyw stolicy zajmuje mniejszą część całego opowiadania, które, jeżeli samą wykładnię tytułu uznamy za dobrą, uruchamia przestrzeń Arkadii na zasadzie powrotu do czasów, kiedy pisarz jako dziecko obserwował – sięgając po język tego opowiadania – „maszerujące

kolumny piechoty". Tekst rozpoczyna się jednak od reminiscencji z Paryża: „Czasami chodziłem na Place Vendôme, gdzie był oddział Banku Westminsterskiego i upewniałem się, że grube solidne mury banku stoją nienaruszone, z satysfakcja konstatowałem identyczność instytucji na jej potężnych tablicach z polerowanego brązu" [13, 45].

I jeszcze parę fragmentów, okrojonych w celu zilustrowania bardzo intrygującej i konsekwentnej zarazem strategii opisu: „Albo przesiadywałem Jardin des Plantes i wtedy cienie platanów leżały naokoło mnie, po żwirze skrzypiały podeszwy prowincjuszy zmęczonych Paryżem […]. Albo zdenerwowany miastem chodziłem po rampie biegnącej od Louvru do szarego budynku La Salle de Jeu Paule, […]. Albo jak dojechałem metrem do Porte d'Orleans i poszedłem trochę dalej, to tu Paryż ucinał się jak nożem, „Octroi de Paris", i zaraz było miasto wybudowane ze skrzynek z pomarańczy, puszek blaszanych, szmat i łachów, bez ulic, kanalizacji, światła, ziemia niczyja, Szanghaj, Marakesz brudu, China Town egzotyki, no man's land między bogactwem a resztą świata […]. Albo przygnębiony obcością i nudą szedłem tam, gdzie Instytut Słowiański […]" [13, 45–46].

Tytułem uzupełnienia odnotujmy, że jeszcze kolejne cztery akapity następujące po sobie rozpoczynają się od anafory „albo". Krótko mówiąc, bohater – *alter ego* Haupta to postać wspominająca nie tyle pobyt w Paryżu, lecz prędzej siebie samego w stolicy. Inaczej, impresja ta koncentruje się na relacji Paryż-przybysz, a nie na samym Paryżu jako miejscu możliwym do wspominania. Konfrontując obrazy „Fluctuat nec mergitur" z „W Paryżu i w Arkadii", uderza zmiana czasu narracji z teraźniejszego (pojawiającego się w tekście pierwszym) na przeszły (użył go pisarz w opowiadaniu z dojrzałego okresu twórczości). Czyżby myśl o stolicy lub, jak powiadał Derrida po-myślenie miejsca, w którym się jest, z upływem czasu ulegała transformacji na widzenie siebie na tle miasta? [7, 14]. A może problem należy postawić inaczej: to Paryż uświadomił Hauptowi jego położenie – bycie (w nim – Paryżu) *flâneur*. Bo kiedy Benjamin sięga po Baudelaire'owską apoteozę artysty-spacerowicza, piętnuje przy okazji stolicę Belgii, O Brukseli autor „Kwiatów zła" mówi: „Nie ma okien wystawowych. W Brukseli niepodobna się przechadzać, co tak lubią narody z wyobraźnią. Niczego nie ma tu do oglądania, a ulice nie nadają się do chodzenia" [5, 377]. A więc Paryż (po czasie?) uświadomił i zwabił Haupta do spacerowania – naturalnie *oculi mentis* – do włóczenia się, do wychodzenia na ulicę z nudy, do wyjścia naprzeciw melancholijnemu wezwaniu stolicy, wreszcie zmusza go do zorientowania się w swoim położeniu, w byciu obcym i wyalienowanym, w egzystencji poza czterema ścianami („Albo przygnębiony obcością i nudą szedłem tam"), a przy okazji w trwaniu we wnętrzu paryskiej ulicy. W tym kontekście koniecznym jest przypomnienie Hauptowej próby ogarnięcia całości Paryża, jaka pojawia się w zwieńczeniu „Fluctuat nec mergitur". Tam pisarz powie wprost: „Już nie zbłądzimy". Haupt tutaj również nie zbłądzi, ale za to błądzi, czyniąc z wałęsania się jedyną możliwość bycia i roz-poznawania Paryża. Przy czym, dopowiedzmy, nie sposób mówić tutaj o jakimś rauszu miejską przestrzenią. Bardziej trafne byłoby określenie traktujące o stanie współistnienia ze stolicą.

Wszelako – z punktu widzenia Paryża jako podmiotu – interesujące są powtarzające się w obydwu opowiadaniach obrazy. I tak na przykład, co znamienne z perspektywy *flâneura* poszukującego kontrastów oraz zawsze docierającego do obrzeży stolicy, powraca motyw „Octroi de Paris" i miasta wybudowanego ze skrzynek z pomarańczy. Repetycji podlegają również: scena z Jardin des Plantes, a w szczególności wątek „wyleniałej antylopy gnu", zapach beczek z Hal Wina („Od Hal Wina niesie odurzającym zapachem beczek" – „Fluctuat nec mergitur"; „W powietrzu wydawało się, że unosi się cieniutki i daleki zapach starych beczek z Hal Wina" – „W Paryżu i w Arkadii") oraz *quais* Sekwany („Puste *quais* koło Hal Wina odbija echo kroków" – „Fluctuat nec mergitur"; „[…] i szedłem wzdłuż *quais* prawego brzegu Sekwany" – „W Paryżu i w Arkadii"). Gdyby owe powtórzenia traktować w kategoriach trwałej pamięci, to Paryż Haupta znajdowałby się bliżej „puszek blaszanych, szmat i łachów, bez ulic" niż Ogrodów Wersalu, a w najlepszym razie byłby on (Paryż) świadectwem przestrzeni społecznej opartej na dialektyce „wnętrza jako ulicy (bogactwa) i ulicy jako wnętrza (ubóstwa)" [18, 112]. Bezsprzecznie jest to moment, kiedy niniejsze rozważania docierają do punktu kulminacyjnego. Albowiem przyjęcie roli *flâneura* wydobywa jeszcze jedną jego cechę. Dla uproszczenia sięgnijmy po następujący passus ze „Szkiców fizjologicznych" Benjamina: „Dla flâneura, żyjącego pomiędzy frontami budynków niby bourgeois w czterech ścianach swego domu, ulica staje się mieszkaniem. W jego oczach błyszczące emalią szyldy firm są równie dobre (a nawet lepsze) jako przystrojenie ścian, co obraz olejny w mieszczańskim salonie. Mury są dla niego pulpitem, o który opiera swój notes; kioski z gazetami służą mu za biblioteki, a kawiarniane tarasy to wykusze, z których po zakończonej pracy spogląda na swój dobytek [5, 365].

Tą drogą dochodzimy do jeszcze jednej własności paryskiego spektaklu osobliwości. Jest to proces czytania i pisania miasta, swoista lektura murów, okien wystawowych, szyldów, reklam. We „Fluctuat nec mergitur" widzimy zalążek owej praktyki czytelniczej: „Paryż, lato. Oczy moje parzy asfalt puchnący w słońcu jak zaczyn kwaśnego ciasta. Ale kiedy je dźwignę, czyha na mnie miliard laseczników rozpełzłych po murach, słupach, transparentach, ekranach, portalach. To napisy. To słowa. Hipnotyczne inwokacje reklam, chamsko poufałe ostrzeżenia, rajfurskie drogowskazy. Słowa zmumifikowane w farbie, lakierze, emalii, metalu, szkle" [9, 589].

Widać zatem, że Haupt nie odmówił sobie przyjemności wynotowania kilku z nich. Natomiast w opowiadaniu „W Paryżu i w Arkadii" pisarz posunął się znacznie dalej (cytat jedynie dla zilustrowania zjawiska został tutaj mocno okrojony): „Zaciskałem oczy i wtedy nawiedzały mnie i przychodziły z wałęsanin wśród ulic zapamiętałe reklamy i reklamy, laseczniki i zbiegłe ze ścian i murów i pełzające po mym mózgu... ...AU PRINTEPS... PNEUX MICHELIN... DEFENSE EXPRESSE DE CRACHER... PARC DES PRINCES... SALON... VU... LU... NORD... SUD... CA VA BIEN!... LIBERTE, EGALITE, FRATERNITE...MEX-SHEL... MEUBLES CHARPENTIER... VICHY CELESTIN... DU BO DUBON DUBONET... VISITEZ COTE D'AZUR... GRANT... PHARMACIE... CREDIT LYONNAIS... GALA DE BIENFAISANCE... DEFENCE D'AFFICHER LOIS DU 29 DECEMBRE 1882... PENSION DE FAMILLE... CIRQE D'HIVER... FLEURS... CHEMINIS DE FER D'ETAT... LIQEURS COINTERAU... L'ENSEIGNEMENTS AUX DRAPEAUX... PATOU... 100.000 CHEMISES... L'AUBE... BOUCHERIE CHEVALINE... FIRESTONE... GOOD YEAR... SOCIETE LAITERIE MAGI... CITOYENS!... PIRELLI... BAR AMERICAN... L'INTRANSIGEANT... LA COUPOLE... DEFENSE DE FUMER (NEME GITANES)... ROND POINT DES CHMPS […]. Ale litery reklam idą, szeregują się, zaostrzają w ostrza jak ostrza bagnetów, falują jak ostrza bagnetów niesionych przez piechotę..." [13, 48-49].

Przybysz przenosi swą wędrówkę do pokoju i pochyla się nad zapisanym pulpitem Paryża, który jakby *en passant* został wprawiony w ruch. Haupt nie czyta już ulic stolicy, pisarz udziela im głosu, pozwala przemaszerować miastu przez wnętrze swojego pokoju, niwelując tym samym próg domostwa odgradzający go od Paryża. Ale, najprawdopodobniej nieświadomie, pisarz, obserwując (i notując) defilujące przed jego oczami nazwy reklam, powraca do prapoczątków tej metropolii, epatującej w dobie średniowiecza agresywnością. To właśnie tu, w Paryżu, jak pisze Richard Sennet, „na […] Prawym Brzegu dzielnicy, tam gdzie wytwarzano i sprzedawano, ludzie wędrując ulicą, mogli teraz oglądać towar na wystawach dzięki nowemu wynalazkowi: drewniane okiennice rozkładały się w taki sposób, że służyły za kontuar. […] Przechodzień uważnie patrzył na ściany – teraz wielce aktywną strefę ekonomiczną" [19, 154].

Wobec tego gest otwarcia okiennic wiedzie do rezygnacji z próby zobaczenia miasta totalnego. Już teraz, po upływie czasu, dla pisarza jest rzeczą z gruntu niemożliwą zobrazowanie Paryża trwającego w „nienaruszonej jedności". W konsekwencji miasto musi istnieć w swej niezupełności, otwartości na to, o czym samo nie wie i na to, czym ciągle jeszcze może być. Czyni ono tym samym wszystkich odwiedzających Paryż zbiorowością dającą określić się mianem „pokolenia jednej stolicy" (według Derridy). Charles Baudelaire w wierszu „Łabędź" ujął to najtrafniej:

> Starego nie ma już Paryża (tak się zmienia
> Kształt miasta, prędzej jeszcze niż serce
> człowieka);
>
> Dziś to pole baraków już tylko pamiętam,
> Ten stos głowic w obróbce, kolumny i trawy,
> Od kału zzieleniałe bloki, fundamenty
> I skład wszelkich rupieci szyb kami jaskrawy.
> […]
>
> Paryż się zmienia! Lecz trwa w smutku mego
> glorii! [1]

STOLICA II

Trudniej będzie mówić o portrecie drugiej stolicy – Białokamiennej, której poświęcił pisarz, podobnie zresztą jak w pierwszym przypadku, jedynie część opowiadania „Lutnia, albo przewodnik po Żółkwi i jej pamiątkach" [11, 23-37]. Wytłumaczeniem niech będzie cytat otwierający „Lutnię": „O „Białokamiennej", cóż ja mogę napisać o „Białokamiennej"? Że tam nigdy nie byłem, że to daleko, gdzieś za światami, że nasi nie nazywali jej po imieniu, bo imię do całych obszarów, ale nazywali ją po prostu „Stolicą". Stolicą, ale czego? Pogranicza tundry brzozowej i bagien, stepu i władztwa Tatarów. Toteż jeżeli już chcę ją sobie wyobrazić, to mojej wyobraźni pomoże wyobraźnia innych" [11, 23].

Autor tej ekscentrycznej przedmowy do równie nietypowego „Przewodnika" nie skrywa tego, że jego wiedza i zdolności piśmiennicze nie są w stanie ogarnąć i wypowiedzieć istoty Białokamiennej. Ale o tej przestrzeni nie da się pisać w sposób

umotywowany, pojmując to słowo oczywiście w takim rozumieniu, jakie patronowało wcześniej prezentowanym obrazom Paryża. Powodów jest parę. Przede wszystkim autor „Przewodnika" nigdy tam nie wizytował, co z resztą wyznaje bez żadnego zawoalowania. Po drugie Białokamiennej jako takiej po prostu nie ma (należy wyjaśnić, iż ściany Kremla były kiedyś koloru białego – stąd też wzięła się znana, przede wszystkim autochtonom, pierwotna nazwa Moskwy – „Białokamienna"). Co więcej, gdyby narrator chciał uciec się do – zresztą także nieskrywanych – aktów fikcjonalnych, to musiałby pomóc sobie wcześniejszymi zapisami i „wyobraźnią innych". Nawias jest zatem podwójny, a nawet potrójny. Badacz zaś pozostaje albo na pozycji straconej, bo w każdym punkcie tekstu zostanie zmuszony bądź do wędrówki między cudzymi słowami wplecionymi do opowiadania Haupta, bądź – ryzykując swój autorytet – podporządkuje się tej strategii wymyślonej opowieści o nieistniejącym miejscu. Ale przecież humanista, który nie ryzykuje, niczego ciekawego nie zauważy[2].

Oto jeszcze jeden fragment przepisany z „Lutni": „Białokamienną", co tu mówić, budowali Włosi, szczególnie Krymogród. Granowitą Pałatę Marco Ruffo i Pietro Antonio Solari, Sobór Uspienski Aristotele Fioravanti, Sobór Archangielski, Mauzoleum Carów Alevino Novi, wieżędzwonnicę Iwana Wielkiego Marco Bono. Każdy, kto jak ja tam nie był, może zajrzeć do encyklopedii i sprawdzić […]" [11, 28].

Skoro pisarz nie odwiedził Białokamiennej, a raczej łatwo pojąć ów stan rzeczy, to pozostaje mu odtwarzanie, a zasadniczo tworzenie swojej własnej stolicy. Źródeł leżących u podstaw tej, zaznaczmy od razu, pozbawionej urbanistycznego zacięcia techniki narracyjnej należy szukać w całej gamie przywoływanych przez pisarza zapisków, relacji innych, wzmianek, w czynnościach komparatystycznych, wreszcie w wyobraźni i aktach kreacyjnych samego artysty. Tylko w ten sposób można zre-konstruować Białokamienną – nie Moskwę. Haupt w tym celu przywoła między innymi „pewien" obraz z Trietiakowskiej Galerii (pewien, albowiem pisarz odnotowuje, iż „taki obraz mógłby być produktem jakiegoś pompiera z XIX wieku"), „Początek i progres wojny moskiewskiej" Stanisława Żółkiewskiego, książkę Jakuba Kazimierza Haura „Skład abo Skarbiec znakomitych sekretów oekonomiey" (przy czym cytaty z dwóch ostatnich pozycji są całkiem sporych rozmiarów), ażeby wreszcie znowu bezceremonialnie powiedzieć: „Ale „Białokamiennej nigdy nie oglądałem […] Natomiast o Żółkwi mogę powiedzieć bardzo wiele" [11, 25].

I tak też Haupt czyni. Zamiast pisać o Białokamiennej, wynotowuje osobliwości Żółkwi. Ten zdumiewający patchwork w istocie prowadzi do niemalże zupełnego zatarcia głównej osi tematycznej; zresztą dobitnie akcentuje to sens tytułu opowiadania z kluczowym dla jego wymowy spójnikiem „albo". Wskazane jest w tym miejscu przypomnienie faktu pojawienia się i niebagatelnej roli tegoż spójnika w opowiadaniu „W Paryżu i w Arkadii". Upraszczając, owo „albo" wszystko czyni niepewnym, chwilowym, zawieszonym i ruchomym. Sięgnijmy tymczasem raz jeszcze po „Lutnię": „Opisywali nam tę „Białokamiennną". Eliasz Pielgrzymowski w swym sprawozdaniu z poselstwa Lwa Sapiehy na dwór Godunowa. Jan Żabczyc, nadworny poeta orszaku Laszki-Maryny i Łże-Dymitra, impostora Ryćki Otriepowa, w swym „Marsie moskiewskim krwawym", Ksiądz Dębołęcki Wojciech w swej opowieści i przewagach „Elearów co ich niegdy Lisowczykami zwano" [11, 28].

Skoro pisali inni, to po co silić się na oryginalność. Lepiej przyznać się, że mówienie o tej „stolicy" może być co najwyżej pasożytowaniem na obrazach wcześniej wykreowanych. Odsłonić kulisy, wyjawić tajemnicę o pseudo-przewodniku – czyż nie mógłby to być postulat jakiejś nowej poetyki bedekera po stolicach?

Spróbujmy na tym etapie podjąć się zadania polegającego na zestawieniu dotychczasowych rozważań obok siebie. A zatem we „Fluctuat nec mergitur" Haupt rozpoczyna opis stolicy Francji od obrazów przepełnionych emblematami paryskiej architektury. Uzupełnijmy jeszcze: są to impresje zdradzające upodobania pisarza do słowa poetyckiego. Jednakże dość szybko autor porzuca zapędy szkicowania mapy stolicy i woli oddać się rytmowi paryskich ulic, a także – i o tym nie wolno zapomnieć – lekturze zapisanych murów, szyldów itd. Zaś w opowiadaniu „W Paryżu i w Arkadii" mamy do czynienia, oczywiście symplifikując, z zapisem o charakterze reminiscencji. Wspominanie Paryża prowadzi pisarza między innymi do ciekawej komparacji: Haupt, czyniąc z wałęsania się jedyną możliwość roz-poznawania Paryża, przywdziewa szaty *flâneura*. I rzecz bodaj najistotniejsza – napisy. Na koniec Białokamienna, stolica, której *de facto* nie ma, a w zasadzie, która istnieje jedynie jako sama nazwa – słowo. Docieramy tym samym do punktu zwrotnego niniejszego szkicu, zwrotnego a nie finalnego, bo właściwie wypadłoby, przejmując Hauptową technikę opowieści o stolicach, wszystko rozpocząć od nowa.

2 Maksymę tę skreślił Władysław Panas w recenzji jednej z dysertacji pisanej w Uniwersytecie Śląskim.

Wszak ostatecznie, by przemówiła metropolia w całej swej ulotności, tymczasowości i niezupełności, chwilami milczeć winien głos literatury. Stolica otwiera się przed przybyszem na progu, do którego powraca po całodniowej wędrówce; porozumienie z Paryżem dokonuje się przez otwarte okiennice, kiedy umożliwia się miastu wędrówkę przez wnętrze domostwa; wreszcie opowiedzenie stolicy to zobaczenie jej przez wizjer, w małym jej wyimku, z punktu widzenia szyldów, napisów, w brzmieniu słów, wreszcie w dialogu sytuującym się na granicy zrozumienia, ale dążącym do porozumienia z *polis* – nawet jeśli istota stolicy tkwi w samej nazwie.

LITERATURA

1. Baudelaire Ch. Łabędź. Tłum. M. Jastrun // „Res Publica Nowa". – 1994. – Nr 6. – S. 39.
2. Bauman Z. O turystach i włóczęgach, czyli o bohaterach i ofiarach ponowoczesności // Tegoż, Ponowoczesność jako źródło cierpień. – Warszawa, 2000.
3. Bauman Z. Turyści i włóczędzy // Globalizacja. I co z tego wynika. Przeł. E. Klekot. –Warszawa, 2000.
4. Benjamin W. Gesammelte Shriften, ed. by R. Tiedemann. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1991. – Vol. VI.
5. Benjamin W. Paryż II Cesarstwa według Baudelaire'a. Tłum. H. Orłowski // Orłowski H (wybór i opracowanie), Anioł historii. Eseje, szkice, fragmenty, Poznańska Biblioteka Niemiecka. – Poznań, 1996.
6. Deleuze G., Guatari F. Traktat o nomadologii: maszyna wojenna. Przeł. B. Banasiak // „Colloquia Communia". – 1988. – Nr 1-3.
7. Derrida J. Pokolenie jednego miasta. Tłum. W. Szydłowska // „Lettre". – 1993/94.
8. Eco U. Nowe średniowiecze. Przeł. P. Salwa // Semiologia życia codziennego. – Warszawa, 1996.
9. Haupt Z. Baskijski diabeł, zebrał, opracował i posłowiem opatrzył A. Madyda. – Warszawa: „Czytelnik", 2008.
10. Haupt Z. Fluctuat nec mergitur // „Krytyka i Życie". – 1937. – Nr 16. – S. 16-17 (jako niedzielny dodatek do: „Dziennik Polski". – Nr 106).
11. Haupt Z. Nota biograficzna // Gorczyńska R. Mieszkał ubogi szlachcic na Podolu... Wstęp do: Z. Haupt, Szpica. Opowiadania, Warianty, Szkice. – Paryż, 1989.
12. Haupt Z. Trzy // Haupt Z. Szpica. Opowiadania, Warianty, Szkice. – Paryż, 1989.
13. Haupt Z. W Paryżu i w Arkadii // Tegoż, Pierścień z papieru. – Wołowiec: „Czarne", 1997.
14. Kerényi K. Hermes tradycji klasycznej. Przeł. J. Prokopiuk // Hermes przewodnik dusz. Mitologia źródła życia mężczyzny. – Warszawa, 1993.
15. Kundera M. Nieśmiertelni. Tłum. M. Bieńczyk. – Warszawa, 1995.
16. Madyda A. Zygmunt Haupt. Życie i twórczość literacka. – Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1998.
17. Mazurek D. Świat Zygmunta Haupta // „Kresy". – 1990. – Nr 1-2. – S. 131-138.
18. Paetzold H. Miasto jako labirynt. Walter Benjamin i nie tylko. Tłum. A. Zaporowski // Rewers E. (red.), Przestrzeń, filozofia i architektura. Osiem rozmów o poznawaniu, produkowaniu i konsumowaniu przestrzeni. – Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1999.
19. Sennet R. Ciało i kamień. Człowiek i miasto w cywilizacji zachodu. Tłum. M. Konikowska. – Gdańsk: Wydawnictwo Marabut, 1996.
20. Turowski J. O podróży, nomadzie i imigrancie // „Teksty Drugie". – 1999. – Nr 1/2.
21. Wieczorkiewicz A. Wędrowcy fikcyjnych światów. Pielgrzym, rycerz i włóczęga. – Gdańsk, 1996.

УДК 81’362:811.162.1=161.1=161.1.2

Олексій СУХОМЛИНОВ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОГРАНИЧНЕ СПРИЙНЯТТЯ МАЛОЇ ВІТЧИЗНИ В ТВОРЧОСТІ РОМУАЛЬДА ВЕРНИКА

Предметом аналізу цієї статті є взаємозалежність понять «автор» – «текст» – «реальність» – «художній світ» у контексті механізмів функціонування суспільно-культурних систем. Дослідник розглядає деякі оповідання маловідомого польського письменника з Волині Ромуальда Верника. Особлива увага приділяється багатокультурності регіону та полоноцентричності поглядів автора творів.

Ключові слова: *автор, текст, реальність, художній світ, етнокультурна модель, пограниччя.*

The concept of relations between 'author'-'text'-'reality'-the world of art' in the context of mechanisms functioning in the socio-cultural systems is the main subject of the analysis presented in this article. *Researcher analyzes some of the stories of Polish writer from Volhynia Romuald Wernik. Particular attention is drawn to the multi-ethnic region and the specifics of author perception events and facts.*

Key words: *author, text, reality, art world, ethnocultural model, borderland.*

Przedmiotem analizy tego artykułu są relacje wzajemne pojęć „autor”–„tekst”– „rzeczywistość”– „świat przedstawiony” w kontekście mechanizmów funkcjonowania systemów społeczno-kulturowych. Autor analizuje zbiór opowiadań małoznanego polskiego pisarza z Wołynia Romualda Wernika. Szczególną uwagę poświęca kwestii wielokulturowości tego regionu oraz polonocentryzmowi poglądów autora opowiadań.

Słowa kluczowe: *autor, tekst, rzeczywistość, świat przedstawiony, model etnokulturowy, pogranicze.*

Ім’я Ромуальда Верника, польського еміграційного діяча, історика мистецтва, політичного публіциста й письменника, незважаючи на його активну громадянську позицію та доступність опублікованих творів, залишається невідомим широкому колу читачів. Та й творчий доробок автора, майже цілком присвячений тематиці Кресів, ще не став предметом наукових досліджень.

Отже, Ромуальд Верник народився 23 грудня 1926 р. у Здолбунові на Волині[1], де закінчив школу. Відомо, що у 1938 році письменник продовжив навчання у Рівненській купецькій гімназії. Проте вже у квітні 1940 року, разом з усією родиною, за наказом НКВС, був депортований в околиці Архангельська. Вже за два роки молодому Ромуальду вдається вступити до Польської армії в СРСР під командуванням генерала Андерса. Разом з польським військом Верник потрапляє на терени тодішньої Персії, пізніше на Близький Схід. Саме тут, у Палестині, навчається в Юнацькій школі кадетів, створеній для польської молоді [4, 7–8]. У повоєнні роки, перебуваючи в Англії, вивчає історію мистецтв. Активно включається у громадське й політичне життя польських емігрантів. Активно друкує статті про мистецтво, а також політичні аналізи-коментарі у полонійних[2] періодичних виданнях, присвячені проблемам польсько-російських і польсько-українських стосунків. Був представником у Раді Речі Посполитої, яка виконувала роль Сейму при Уряді Польщі у вигнанні. Починаючи з 1990 року, активно співпрацює із засобами масової інформації посткомуністичної Польщі.

Беручи до уваги той факт, що майже все своє життя Верник змушений був жити за кордоном, і досі мешкає у Великобританії, більшість його публіцистичних творів публікували на шпальтах видань польської діаспори, натомість понад десяток оповідань автора побачили світ у Польщі й за кордоном протягом останніх двадцяти років: «У Здолбунові розквітли нігтики» (1986), «Білі ночі й чорні дні» (1995), «З Хамсіну у туман» (1987), «Завтра. Вчора. Програш» (1988), «Полин долі» (1991), «Чобіт під фатою» (1992), «Тайкури – село, яке було містом» (1997), «Зло не триває вічність» (1997), «Не повернуться лелеки на Граничну» (1998), «Чарівне дерево» (2002) тощо. З-поміж усього творчого доробку виділяється своєю композицією, ідеологічним навантаженням, а також єдністю героїв своєрідна трилогія про трагічну долю третього покоління мешканців волинської місцевості Ліп-

1 На жаль, біографія та точна бібліографія праць Ромуальда Верника залишаються невідомими. Автор статті веде переписку з письменником та його знайомими з метою з’ясування головних біографічних фактів, які можуть виявитися важливим інтерпретаційним інструментом чи ключем до розуміння творчості цього еміграційного діяча.

2 Полонія – польська діаспора.

ковіце: «Смак меду» (1994), «Смак хлібу й попілу» (1997) та «Смак полину» (2001).

У кресових оповіданнях, як часто їх окреслює сам Р. Верник, зображені складна історично-політична ситуація на пограничній Волині, суперечливі стосунки між місцевими мешканцями різних національностей, нестабільна рівновага суспільно-культурної системи та відверті жахливі конфлікти, спровоковані зовнішніми чинниками та перманентним внутрішнім напруженням («Зло не триває вічність», «Чарівне дерево» тощо). У деяких творах події розгортаються далеко за межами малої вітчизни автора, проте пов'язані з Волинню чи її мешканцями («Завтра. Вчора. Програш», «Білі ночі й чорні дні»).

Як згадувалось, творчість письменника майже не аналізували літературознавці й не оцінювали історики, тому нам доводиться інтерпретувати оповідання Верника, спираючись на історичні факти та їхні суперечливі трактовки українських і польських дослідників. Проте предметом аналізу, виходячи зі специфіки нашої роботи, буде художня авторська модель часопростору Волині, представлена в оповіданні «У Здолбунові розквітли нігтики».

З-посеред усього розмаїття значень та визначень моделей у нашому випадку найбільш влучним вважаємо наступні твердження:

Модель – це існуюча реально або в думці система, яка, відтворюючи об'єкт дослідження, здатна заміщати його так, що її вивчення дає дослідникові нову інформацію про цей об'єкт [5, 285]. Тобто у нашому літературознавчому випадку модель, представлена у художньому творі, є результатом відтворення реального світу та трансформацій екзистенціального досвіду.

Авторська модель, представлена у художньому світі, є передусім продуктом діяльності індивідуальної свідомості, індивідуального світосприйняття та життєвого досвіду. Проте, на нашу думку, крім індивідуального поєднує також і соціальний аспект, постає внаслідок синтезу духовно-індивідуальної та культурно-історичної субстанції, відображає спосіб, за допомогою якого суспільно-культурне середовище творця (соціум) сприймає реальність.

Таким чином, при дослідженні ми виходимо з того, що авторська модель світу представляє зумовлену авторським задумом певну реалізацію індивідуальної концептуальної картини світу автора, що є, у свою чергу, варіантом концептуальної картини світу соціуму, представником якого є автор як індивід.

Етнокультурна модель Волині Р. Верника є виразно етнополоноцентричною, далекою від об'єктивних тогочасних реалій, особливо якщо йдеться про українсько-польський конфлікт (лютий 1943 – лютий 1944). Незважаючи на майстерність реалістичних описів, помічену Юзефом Лободовським [3, 1–4], слід пам'ятати про фікційність художнього світу як продукту авторської уяви й інтенцій.

На блозі Іренеуша Ґемського можна прочитати відгук щодо оповідання «Чарівне дерево», що базується на спогадах трьох братів, які емігрували до Канади:

«Ця книга, незважаючи на те, що є дещо белетристичною, дає можливість дізнатися про реалії до й після останньої війни на Волині. Зображує складні стосунки між поляками, євреями та українцями, що жили на тих теренах. У вигаданому селі автор показує справжні долі багатьох родин цього багатонаціонального тигля. Проте маю сумніви щодо повної об'єктивності. У його книзі можна знайти жахливі описи вбивств, що здійснювались українськими націоналістами. Також йдеться про радянські злочини. Це дуже добре. Про це треба писати й згадувати. Проте слід також бачити другий бік медалі, а цього власне в обговорюваній книзі бракує. Усім відомо, що німці й самі поляки багато чого мають на своїй совісті, якщо йдеться про представників інших національностей, що мешкали на східних кресах. Патріотизм, чим без сумніву керувався автор, що розуміється як вибілювання власної вини, не є гідним наслідування. Білі плями в історії ще ніколи не приносили нічого доброго» [1].

Проте, очевидно, у свідомості Ромуальда Верника, який не був свідком тих страшних подій, бо був засланий далеко від рідної Волині, «рубав ліс під Архангельськом» [2], як згадує сам автор, витворився свій специфічний образ того часопростору. В одному з листів автора читаємо сповнені болем відверті роздуми щодо збереження пам'яті про волинську трагедію:

«Українці вирізали багато поляків. Сьогодні про це забувають, а що буде через двадцять років, коли не буде свідків цих подій? Намовляю всіх, щоб писали. Не йдеться тут про якісь літературні праці. Йдеться про правду, яка сьогодні забріхується, про свідоцтва й пам'ять про людей, які безвинно підставили горла під ніж і сокиру. Про те, що там відбувалось, не можна забувати і ми, які ще живимо, не можемо допускати, щоб забували. Це наш обов'язок щодо загиблих…» [2].

Слід наголосити, що описувані Верником події базуються виключно на спогадах і мате-

ріалах очевидців. А отже, у створеному письменником художньому світі домінує не стільки історична правда, скільки емоційна складова: суб'єктивні й сповнені трагізмом пережитого спогади безпосередніх учасників так званої волинської різні помножені на суто індивідуальне, також позначене досвідом репресій і вигнання, авторське сприйняття і відтворення подій [2].

На цілком інших засадах створювався збірник прози під загальною назвою «У Здолбунові розквітли нігтики», який складається з кількох творів: оповіді-спогадів, які власне й дали назву книзі, та п'яти оповідань («До рідної могили», «Степан», «Поєдинок», «Дермань», «Зустріч з вчорашнім днем»).

Такий поділ запропонував сам автор [4, с. 8], очевидно, виділяючи першу частину через її розбудовану структуру, що складається з різнопланових фрагментів-спогадів, об'єднаних часопростором Здолбунова. Проте аналіз композиції книги свідчить про наявність двох структурних рівнів:

оповідання-спогади («У Здолбунові розквітли нігтики», «Дермань» і «Зустріч з вчорашнім днем»), які є своєрідним обрамленням другого рівня;

оповідання у класичному розумінні, з чіткою і короткою сюжетною лінією («До рідної могили», «Степан», «Поєдинок»). Ці твори є переказами почутих автором історій мешканців Здолбунова, тому органічно вписуються у структуру книги.

Натомість нас цікавитиме пласт спогадів, у якому етнокультурна модель Волині яскраво відображає поліетнічну ситуацію та авторську перцепцію розглядуваного регіону.

Ці оповідання позначені виразним автобіографізмом і глибокою ностальгією за малою батьківщиною. Верник робить спробу врятувати втрачений світ від забуття і переказати спогади наступним поколінням. У вступі до ІІ видання автор зазначає:

«Ця скромна книжечка була написана в Англії. Складається вона із суму за містом дитячих літ і фрагментів спогадів, які створювали тло для історій, які я розповідав своїм – народженим вже в Лондоні – синам, як кажуть «до подушки». Власне написав я її для них, щоб, читаючи її через роки, пригадали звідки походить їхній батько» [4, 7].

Перше видання збірника «У Здолбунові розквітли нігтики», викликала неабиякий резонанс і зацікавленість у емігрантських колах. Позбавлені малої вітчизни та ідеологічної батьківщини поляки у цілому світі, читаючи книгу, з задоволенням занурювалися в атмосферу втраченого назавжди світу Волині 30-х років ХХ століття. Сентиментально-ностальгічна манера описів природи, архітектурних пам'яток і знакових місць, тогочасних подій та історичних фактів, побутових особливостей, спогади про мешканців та відомих особистостей відтворювали атмосферу мікрокосмосу багатонаціонального кресового Здолбунова. Вже на перших сторінках спогадів автор усвідомлює, що викладений матеріал становить цінність для людей, які були пов'язані з тими теренами, або для тих, хто відчув втрату малої вітчизни. Саме цим, на нашу думку, і зумовлена наративна перспектива твору. Верник намагається згадати й перелічити найважливіші та найвиразніші елементи описуваного часопростору, який ставав тлом самоідентифікації: «Найціннішого для мене місця, бо є рідне. І то де розташоване? На Волині, найгарнішій частині передвоєнної Польщі. Яка мальовничо розкинулась між пагорбів, покритих лісами, біля підніжжя яких озера, ріка та стави оточували як блакитна каблучка вишневі приміські сади. Той хто напровесні бачив тисячі дерев обсипаних квітами, оргію білизни, що вкривається хвилями, ніби танцює, від кожного дихання вітру, тому вже ніколи не заімпонують сосни в Італії чи агави в Іспанії. А озера оточували розквітлі луги. Спочатку, ранньою весною, вони жовтіли від нігтиків, пізніше голубіли незабудками, щоби потім розцвісти, ніби перський килим, усіма кольорами веселки. На пагорбах коло лісу смарагд озимих влітку змінювався у дукатне золото пшениці. Вона хвилювалась і блищала під волинським сонцем, наче плащ із лами візантійського володаря, вкритий сапфірами волошок і рубінами маків».

Важко не зауважити яскраві риси орієнталізму, що сповнюють місцеві пейзажі. Така перцепція, можливо, була навіяна культурним краєвидом пограниччя, який визначався домінуючою традицією українсько-візантійською та був позначений єврейською складовою. Творчість Ромуальда Верника, як, зрештою, й усіх письменників польсько-українського пограниччя, вирізняється мотивами багатокультурності й релігійного плюралізму, проте тільки у розглядуваній збірці тема конфліктів і суперечок, крім окремих згадок чи коментарів, не є головною.

Крім суто природно-географічних чинників, що впливали на формування тотожності, особливо локальної, чи не найважливішими були складові культурного простору, у даному випадку полікультурного. «Церква з п'ятьма зеленими цибульками куполів» в Здолбунові й інші православні святині [4, 17], «район єврейської бідноти», «єврейська школа» [4, 21], «синагога

в Острозі» [4, 27], сотні єврейських магазинчиків» [4, 29], «м'ясний магазин товстого чеха» (32) й «чеське село» (39), «Польський дім» [4, 23] чи турецька чайна [4, 35] – елементи цього простору – ставали певними знаками-кодами, визначниками історичної пам'яті, носіями певної інформації тощо. Для Верника зазначені знаки багатокультурності є символами-доказами «толерантності колишньої Речі Посполитої. Острозькі православні виконували урядові гетьманські та сенатські функції, будували церкви, а також костьоли й синагоги» [4: 27, 42].

Автор розуміє, що поляки на Волині були лише «численною групою» [4, 17], тому співіснування і культурне взаємопроникнення є звичайним явищем: «Ми мали православні родини й православних знайомих. Відвідували себе навзаєм на свята, що були в них два тижні пізніше. Ходили на православні похорони й весілля. Бігали до церкви дзвонити у дзвони на Великдень, що тривало по кілька днів» [4, 38].

Варто згадати, що описувані Верником урочистості свята врожаю показані, як офіційно-народне дійство, свято усіх навколишніх сіл, що було нагодою показати себе з найкращого боку перед своїми сусідами: «До трибуни йшов кольоровий хоровод представників усіх сіл повіту з гарно прикрашеними вінками з колосся. (…) На святі треба було прикривати очі, бо вражали барви чудового вбрання, поблискуючих на сонці намист і різнокольорових стрічок, що розвівалися на вітру. (…) їхали багато прикрашені вози, що, здавалося, пригинались від снопів, квітів і жовтих величезних гарбузів. Кожне село намагалось виставитись перед іншим, показати, що його віз найгарніший» [4, 39].

Не оминув письменник поетично описати український спів, що домінував на святі: «Ті, що вручали старості вінки, співали відповідних пісень. Чудово співали, бо відомо, що український народ співати вміє та любить. Тут співають йдучи на поле, повертаючись зі жнив і сінокосів. Вечорами чутно пісню над полями. Часто пісні, що співалась на полях одного села, відповідала пісня з інших» [4, 39].

Ідилічним описам співіснування поляків і українців у 30-ті роки XX століття передує авторське зауваження щодо різкого зростання української національної свідомості та сформованості національної ідентичності: «Русини вже стали українцями, підняв голову націоналізм» [4, 38]. Далі робиться цікаве історичне припущення, чого ми не зустрічали в жодного іншого польського письменника: «Якби так політично дозрілими були українські маси у 1918 чи 1920 році, то, можливо, інакше розгорталася б історія і, можливо, на чолі значно чисельніших дивізій стояв би отаман Петлюра. Можливо Україна не була б змушена ще 70 років чекати на незалежність?»

У представлених у збірці оповіданнях Р. Верник звертається також до питання про асиміляцію польського населення. У першому розділі «У Здолбунові розквітли нігтики» автор наголошує на негативних впливах репресивної політики царського уряду щодо учасників польських визвольних повстань, зокрема на декретах, спрямованих на декласифікацію шляхти [4, 39]. В оповіданні «Степан» йдеться про окремі польські родини, що опинилися в українському культурному середовищі та натуральним чином асимілювались. Єдиним чинником, що вирізняв їх з-поміж «українського моря», було католицьке віросповідання [4, 61]. Між іншим, міжконфесійні питання, зокрема проблема ліквідації греко-католицизму в російській імперії, чітко простежується в усій збірці.

Отже, на підставі аналізу матеріалів аналізованої збірки Ромуальда Верника, можемо стверджувати, що «У Здолбунові розквітли нігтики» є специфічною літературною формою прояву колективної свідомості, цілого покоління, що втратило малу вітчизну й зазнало репресій. Проте багатоетнічна перспектива креації художнього світу свідчить про глибоку вкоріненість автора в поліетнічну культуру пограниччя, яка є джерелом низки універсальних цінностей: культурного федералізму, розуміння відкритості на зовнішні культурні впливи й одночасне усвідомлення зовнішньої загрози, виникаюча з цього амбівалентна перцепція малої батьківщини як культурного тигля і водночас захисного муру тощо. Проте у Р. Верника наявний надзвичайно міцний зв'язок індивідуальної, локальної та національної ідентичності, доказом чого є обмежена літературна географія та виразний полоноцентризм його творчості.

ЛІТЕРАТУРА

1. http://igebski.blog.onet.pl.

2. http://www.stankiewicze.com/ludobojstwo/podolska_wigilia.pdf. – С. 97–98.

3. Łobodowski J. Przedmowa do: R. Wernik, Jutro. – Wczoraj. Przegrane . – Londyn, 1988. – S. 1–4.

4. Wernik R. W Zdołbunowie zakwitły kaczeńce / Romuald Wernik. – Biały Dunajec – Ostróg; Osrodek «Wołanie z Wołynia», 2001. – 112 c.

5. Кривуля О.М. Філософія: світ-людина-дух. Навч. посібник. – Харків: ТОВ «Прометей», 2003. – 296 с.

УДК 821.162.1

Maria MAĆKOWICZ
Drohobycki Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Iwana Franki

MIT UKRAINY W TWÓRCZOŚCI WŁODZIMIERZA ODOJEWSKIEGO I ANDRZEJA KUŚNIEWICZA

W artykule przeanalizowano specyfikę prozy W. Odojewskiego i A. Kuśniewicza. Wykazano przewartościowanie problematyki międzykulturowych stosunków polsko-ukraińskich.

***Słowa kluczowe**: tożsamość, czas i przestrzeń, pogranicze polsko-ukraińskie, stosunki międzykulturowe, stereotyp.*

У статті розкривається своєрідність прози В. Одоєвського та А. Кусьневича. Простежується переосмислення проблематики міжкультуних польсько-українських взаємин.

***Ключові слова:** ідентичність, часопростір, польсько-українське пограниччя, міжкультурні взаємини, стереотип.*

In the article the peculiarity of the prose by W.Odojewskyj and A.Kusnewych is described. Besides, the problem of intercultural Polish-Ukrainian relations is over thought.

***Key words:** identity, dimension of time and space, Polish-Ukrainian borderland, intercultural relations, stereotypes.*

Obraz Ukrainy jest obecny w literaturze polskiej jeszcze od wieku XVII. Na przestrzeni lat literatura ukazuje nam różne oblicza Ukrainy, jej mieszkańców, przyrodę, ale także kształtuje pewne stereotypy związane z dziejami polsko-ukraińskimi. Przyczynami powstawania pewnych utrwalonych stereotypów są latami przekazywane pewne uprzedzenia, które nie zawsze, albo nie do końca są zgodne z prawdą historyczną.

Stereotyp poetyckiej Ukrainy spotykamy w twórczości pisarzy i poetów okresu romantyzmu. Za sprawą ich utworów czytelnikom Ukraina ukazuje się jako ziemia przyrodniczych kontrastów, nieskończonych stepów, a także dumnych, niezależnych, wolnych Kozaków.

„Polska Ukraina" była „najbardziej chyba mitotwórczym regionem polskiego romantyzmu, a jej ziemiańsko-rycerska legenda osiągnęła ogromną popularność dzięki Trylogii Henryka Sienkiewicza" [4, 128]. Równolegle rozwinął się jednak ciemny nurt tego mitu, mający źródło w krwawym konflikcie rozgrywającym się w różnych okresach historycznych na polsko-ukraińskim pograniczu od wieku XVII do drugiej wojny światowej.

Powstanie ukraińskiego ludu przeciwko polskiej szlachcie w 1768 r. jest tematem powieści poetyckiej Seweryna Goszczyńskiego „Zamek Kaniowski". Poeta „zderzył w swoim poemacie szlachecką samowolę z ludowym pragnieniem swobody i zemsty za krzywdy" [4, 112] Kozak Nebaba, który zjawia się w „Zamku Kaniowskim", jest przedstawiony jak watażka hajdamaków napadających na zamek. Los Nebaby fatalistycznie ciąży ku złu – także dzięki działaniu diabelskich sił będących częścią folklorystycznej stylizacji dzieła. Absolutny pesymizm, świat nieodwracalnie pogrążający się w chaosie – taka jest uniwersalna wykładnia utworu.

Seweryn Goszczyński jest przedstawicielem tak zwanej „szkoły ukraińskiej", do której zaliczani są także Antoni Malczewski i Józef Bogdan Zaleski.

Dla wielu polskich romantyków najistotniejsze było przekonanie o kulturowym podobieństwie Polaków i Ukraińców oraz o ich historycznej wspólnocie. Oba narody łączyć miały zarówno słowiańskie korzenie, jak i to, że właśnie Ukraina była mitycznym świadkiem chwały polskiego rycerstwa. To w tej ziemi spoczywały kości przodków, odnoszących niegdyś sławne zwycięstwa.

W niektórych pracach literackich są rozróżniane trzy odrębne wizje Ukrainy. U Malczewskiego jest to obraz Ukrainy szlacheckiej, gdzie mieszkają rycerze, którzy bronią granic państwa i wiarę chrześcijańską przed najazdami Tatarów. U Goszczyńskiego wizja Ukrainy jest zarysowana na tle powstania chłopsko-kozackiego. Zaleski rysuje Ukrainę wolną od zła, barwną i rozśpiewaną.

Trzeba podkreślić, że „szkoła ukraińska" miała ogromny wpływ na literaturę polską. Wniosła nowego ducha, koloryt innej kultury, przyrody, postaci, na przykład – Wernyhory. Ten Kozak, lirnik ukraiński, bohater folkloru ukraińskiego, wkroczywszy do literatury polskiej, stał się postacią popularną. Wernyhora stał się piewcą przymierzenia Kozaczyzny z Polską, co też jest mitologizacją rzeczywistości.

Te obszary tematyczne – umiłowanie dzikiej przyrody, złożone, często groźne i tragiczne ludzkie charaktery, dramatyczne ich losy, fatum nad nimi ciążące, a zarazem sielskość i spokój, słoneczne wizje pojednania to dwa bieguny literatury „szkoły ukraińskiej", które są obecne w całym jej rozwoju aż do końca epoki romantyzmu.

Taka wizja Ukrainy wykreowana w epoce romantyzmu, gdzie ciągle są toczone walki i obecne jest poczucie wiecznego rozdarcia, w literaturze jest przeciwstawiana obrazu Litwy jako „polskiego raju", co możemy zobaczyć w „Panu Tadeuszu" [2, 56].

Wyjątkową opowieścią opisującą „zmierzch ziemiańskiego świata" polsko-ukraińskiego pogranicza jest twórczość Włodzimierza Odojewskiego. Zwróćmy uwagę na jego pierwszą powieść „Wyspa ocalenia".

Taką właśnie wyspą (na początku powieści) jest dla głównego bohatera, Piotra Czerestwienskiego, jego ulubiona z czasów dzieciństwa wieś Czuprynia, ukraińska wioseczka, zagubiona gdzieś na rozdrożach dróg wojennych. Obraz Ukrainy jest obecny w powieści nie tylko w nazwach miejscowości (Nikorycz, Czuprynia), ale także w ubraniach wieśniaków, opisywaniu domów, gospodarstw, wiosek, a także w naturze, która jest raz piękna, spokojna, bogata, a innym razem wroga, razi upałem, wonią i jednocześnie smrodem, czai się w jej ciemnościach niebezpieczeństwo, którego nie może początkowo zrozumieć wydoroślały chłopak.

W tekście nie można przeoczyć żadnego słowa. Każde słowo jest jak znak z przeszłości, symbol czegoś, co jest już dawno utracone. Dlatego też tak często zjawiają się wyrazy: *nic, niczego, ciemność, milczenie całkowite, koniec*. Nadają pewnego nastroju wydarzeniom powieści. Coś, co było jeszcze tak niedawno całym światem, staje się nagle niczym, utraconym rajem. Umiłowania znikają, na ich miejsce przychodzi rozczarowanie, nienawiść, upokorzenie, obojętność, strach. Dzieciństwo chłopca, takie bezpieczne, wesołe, bogate, pozostaje wyłącznie w pamięci i tylko czasem zjawia się w snach i wspomnieniach.

Piotr Czerestwienski, jako główny bohater „Wyspy ocalenia", ukazuje się czytelnikowi kilkunastoletnim młodzieńcem. Znajduje się na rozdarciu etnicznym: nie może zdecydować, kim jest: Polakiem czy Rosjaninem zamieszkałym na terenach państwa ukraińskiego. Trudno jemu powróciwszy po trzechletniej nieobecności zrozumieć, dlaczego ludzie, którzy żyli obok siebie w zgodzie, nagle stali sobie obcymi, wrogimi: „... świat obracających się w niwecz wartości, które kochał i do których powrócił, myśląc, że zastanie je nienaruszone. I hordy pijanych, żądnych krwi i gwałtów, niedawno jeszcze spokojnych hreczkosiejów, jak gdyby wojna ta posiadała jakąś przeklętą moc przeistaczania, kogo tylko raz dotknie" [7, 82].

Autor ukazuje nam stosunki między ukraińską wsią Czuprynią i folwarkiem, który tak czule nazywa „zielona wysepką". Małostką szczęścia i radości, która pozostała po przekreśleniu wszystkiego dobrego, co było przed wojną. W tych stosunkach czytelnik poznaje jeszcze jednego antybohatera powieści – Semena Hawryluka. Synowie jednego ojca stoją po przeciwnych stronach – Piotr szuka znienawidzonego przeciwnika jako partyzant-obrońca polskiej okolicy, Semen w mundurze dywizji SS. Odojewski konsekwentnie pokazuje „fatalistyczną konieczność – jeden musi w końcu zabić drugiego" [3, 189]. Semen Hawryluk przypomina Nebabę Goszczyńskiego. Jeden napadł na zamek, niszcząc wszystko po drodze i zabijając wszystkich, podobnie Semen napada na folwark i zabija panią Irenę, która najmniej jest winna temu wszystkiemu, co działo się w tym państwie.

Właściciele dawnego dworu w Czupryni już dawno zapomnieli o spokojnym miarowym życiu. Czekają jak skazańcy na wykonanie fatalnego wyroku. Są całkowicie bezsilni. Ta bezsilność przejawia się w ruchach, (są powolni, ciche, bezszelestne, wykazują strach), przejawia się także w wyrazie twarzy (nie można odgadnąć z mimiki ich nastroju, przejawów uczucia), mowie, już dawno nie mówią tego, co myślą, a jeżeli i mówią, to wyłącznie szeptem.

Starsze pokolenie tego dworu chce jeszcze uchronić młodego Piotra Czerestwienskiego od bezsensowności ich istnienia, rozczarowania. Tak babcia mówi do swego wnuka: „Jesteś dość dorosły, żeby obronić się przed tym, co ci fizycznie będzie zagrażać, ale nie dość dorosły, ażeby znieść rozczarowanie i nagłą utratę złudzeń. ... Na wszystko przyjdzie czas" [7, 96].

Jednak nie mogą i nie potrafią dłużej się chować, maskować stan wykorzenienia i ukrywać prawdę o nieuchronnej katastrofie. Stryj Teodor tak mówi do Piotra: „Nie bierz poważnie tego, co wokół widzisz; to jedynie jakaś złośliwość losu przedłużająca naszą agonię. ... Tego domu nie ogrzeje już wschód słońca ani łagodnym mrokiem nie okryje północ, dzień zrównał się z nocą, a lata nie mijają, bo przeminęły dawno. Niebawem wszyscy pomrzemy i będziemy krążyć tutaj jakimiś nikłymi tylko wspomnieniami w zimnej posoce ciemności, dopóty nasz dom nie rozpadnie się w gruzy, nie porośnie trawą i chwastami, a czas cierpliwie nie zrówna tej zbiorowej mogiły z równie śmiertelnym otoczeniem" [7, 66].

Wspomnienia Piotra Czerestwienskiego o Czupryni chowają się w najintymniejszych zakątkach jego duszy. To tu, ukraińskiej wioseczce, spędzał szczęśliwe wakacje, tu zakochał się po raz pierwszy. Czując się nieswojo i obco w jednym z miasteczek w Wielkopolsce, gdzie mieszkał w domu rodziców matki-Polki, już bez ojca-Rosjanina, po kilku latach wraca do swej ukraińskiej Czupryni, jak gdyby z dalekiego wygnania wracał do samego siebie. Był rok 1943. Upalne lato nadawało ruchom ludzi jakiejś senności, jakiegoś zobojętnienia. Pierwsze, co usłyszał na stacji po powrocie: „Więc pan stamtąd..?" [7, 15]. Co w ustach starej wieśniaczki brzmiało, jakby przybył z krainy marzeń. Powtarzała te słowa tyle razy, aż sam Piotr zapomniał, że sam je wypowiedział. „Stamtąd" dla tej wieśniaczki znaczyło równie jak ocalenie, które istnieje gdzieś na dalszym krańcu ziemi.

To upalne piekące, jakby wrogie lato nie przyniosło tym razem bohaterowi spodziewanego spokoju. Zamiast ładu spotyka go chaos, zamiast bezpieczeństwa – śmiertelne zagrożenie, a zamiast beztroski – udręka. Piotr dowiaduje się, że postrach wszystkich dworów Semen Hawryluk jest jego własnym bratem z nieślubnego łoża. Przyjaciel z lat dzieciństwa okazuje się jego rywalem i zazdrośnikiem. Do tego wszystkiego dodaje się także szok Katynia.

Autor ukazuje nam chaos wojny, chaos stosunków międzyludzkich w ukraińskiej wiosce, chaos w duszy bohatera.

Historiozoficzny fatalizm, nie liczący na żadne ocalenie, zbawienie, miejsca niedookreślenia znaczeń, topos drogi, stepu zarastającego śmiercią „jako figura życia w aksjologicznej pustce..." [3, 188] to tylko niektóre rysy interpretacyjne powieści, której nastrój, kompozycja, konstrukcja świata przedstawionego, nasycenie metafizyczną metaforyką i symboliką były już wielokrotnie materiałem badań historyków i teoretyków literatury. Postać Semena nie wyłania się jednak nigdy z cienia. Wydarzenia z jego perspektywy nie są w książce werbalizowane, co pogłębia rozdźwięk między nacjami, zdaje się uniemożliwiać rzeczywiste porozumienie, skazuje na tkwienie w schematycznych stereotypach.

Pamięć o dawnej Ukrainie została dla Polaków ocalona w sztuce literackiej. Ziemia, z której utratą Polacy nigdy nie mogli się pogodzić, i ludzie – pozornie bliscy, ale o jakże odmiennej mentalności. Domena magicznej fikcji literackiej, świat szlacheckich gawęd oraz bohaterów „Ogniem i mieczem"... Zaginiona Atlantyda sarmackiej megalomanii – Ukraina zostaje taką tylko w pamięci literackiej.

To, co było, obrasta w kolejne doświadczenia, w przemiany czasu i przemiany osobowości. Mijają epoki, pokolenia, chłopięctwo przechodzi w dojrzałość, potem przeczuwa się lub poznaje starość i odchodzenie. Człowiek wciąż gubi i odnajduje swoją tożsamość. W prozie Odojewskiego obcowanie z przeszłością staje się czymś naturalnym, zwykłą koleją rzeczy. Pisarz traktuje wspomnienia jako elementarną część biografii. Pamięć nie jest wciąż taka sama, zmienia się wraz z nami, wybiera z przeszłości rzeczy różne, jest po prostu twórczą wyobraźnią życia. Pozornie wszystko minęło, zapadły się domy, zniknęli ludzie i krajobrazy, także wspominający odmienili się wielokrotnie. To, co się zdarzyło, trwa jednak nadal jako część naszej osobowości, jako fascynacja i cierpienie.

Odojewski w swej twórczości ukazuje czytelnikowi ból przemijania, tragedię Kresów Wschodnich w okresie okupacji, konflikty narodowościowe na pograniczu, inwazję radziecką, mord katyński, wywożenie ludności cywilnej daleko w głąb Rosji. „Piekło piekieł, które rozpętała ostatnia wojna na ternach, gdzie krwawiła od wieków polsko-ukraińsko-rosyjsko-żydowska rana. Metafizyczny wymiar namiętności, które się tam spełniły. Groza umiłowań i nienawiści. Jeden z prawdziwych końców świata" [1, 217]. Tak powie Henryk Bereza po przeczytaniu „Wyspy Ocalenia".

Połączenie szczęścia i rozpaczy, zauroczenie przeszłością i przerażenie nią tworzą intensywny koloryt i smak prozy Odojewskiego. Jest ona wypełniona po brzegi zmysłowym odbiorem całego świata, każdego stworzenia i każdej chwili. Wszystko, o czym pisze Odojewski, ma barwę, światło, kształt, ruch, zapach. Przywołane zostają najdrobniejsze szczegóły, normalnie umykające naszej uwadze, a tutaj obecne po latach pozornego zapomnienia. Przeszłość u tego pisarza nie jest mglista i halucynacyjna, ale konkretna, dotykalna, widzialna.

Jest pisarzem pamięci, utkwionej w czasie, który ogarnia całą przestrzeń istnienia stosunków międzyludzkich.

W. Odojewski, choć i urodzony w Poznaniu, ale dzieciństwo swoje spędza na terenach Lwowa. Może dlatego właśnie jego umysł podświadomie czy świadomie powraca do tych lat i miejsc, gdzie czuł się bezpiecznie.

Natomiast Andrzej Kuśniewicz urodził się na terenach Galicji i spędził tu nie tylko lata dziecięce, ale i młodzieńcze. Los tak pokierował, że po roku 1939, A. Kuśniewicz utracił swoją prywatną ojczyznę, która w tym czasie już należała do Związku Radzieckiego. To właśnie posłużyło temu, że tak często zjawia się w jego twórczości motyw Itaki, utraconej ojczyzny, do której jednak, po tułaczkach i przeciwnościach losu, ma nadzieję powrócić, zjawia się u niego i motyw Arkadii. Mitologizuje swoją prywatną ojczyznę, staje

się u niego sakralne to, co już minęło, umysł nie może zaakceptować to, co jest teraz. Jest skazany przez to na wieczne poniewieranie się. Sam pisarz tę sytuację tak wyjaśnia: „Utracone zawsze olbrzymieje, urasta w legendy i mity" [5, 30]. Jego Arkadia jest idealna, iluzyjną, krainą szczęścia i dobrobytu, pokoju i tolerancji. Taką Itaką-Arkadią dla A. Kuśniewicza jest Galicja. To do niej ciągle powraca w myślach, to o niej opowiada. To terytorium sacrum. Do tego stopnia jest ta ziemia wyidealizowana, że staje się mitem prywatnym Kuśniewicza.

Przestrzeń „małej ojczyzny" jest zamknięta, odgrodzona. Sam autor w „Drodze do Koryntu" na to wskazuje: „Wszystko zamykało się w wielkim wydłużonym trójkącie, którego wierzchołek tworzyły niskie wzgórza z cerkwią ... – kraj Jewhena..." [6, 7].

Jednak te granice przestrzeni otwierają się przy pomocy mitologizacji, splatania się wyobraźni i realności i „ ... prowincjonalne miasteczko nad Stryjem zmienia się w miasto-syntezę, pamięć onegdajszych szkolnych kolegów i towarzyszy zabaw nadaje mu cechy wszystkich miast młodości, gdzie przeżywało się wspólny kawałek życia w mitycznej harmonii" [5, 156]. Tak poszerzone terytorium dotyczy nie tyle świadomości narodowościowej, ile świadomości ogólnoludzkiej, świadomości nieuniknionej utraty tego, co już minęło. Mała ojczyzna w powieściach A. Kuśniewicza nigdy nie ukazuje się jako państwo realne, jak u Odojewskiego. Nie można zobaczyć w tekście, że w przeszłość przenika teraźniejszość. Dlatego właśnie A. Kuśniewicza nazywają pisarzem czasu przeszłego, pisarzem martwych światów, pisarzem przestrzeni zamkniętej.

Zamknięta przestrzeń jest przeniknięta niezwykłością. Wszystko: pejzaż, język, nazwy miejscowości i imiona ludzi – jest niezwykłe. Język ma swój kod, który jest zrozumiały wyłącznie członkom tej osobliwej wspólnoty. Pejzaże są podporządkowane wymysłowi mitologizacji małej ojczyzny. W polu „Kraju Jewhena" trawa przed pokosem staje się wzrostu dorosłego człowieka – „... człowiek jadący na koniu mógłby w niej się zanurzyć i utonąć" [6, 7]. A. Kuśniewicz w swoich powieściach łamie stereotypy ustalone gdzieś jeszcze w twórczości H. Sienkiewicza. Lecz niestety nie są one wytarte z pamięci ludzi nieistniejącego państwa.

LITERATURA

1. Bereza H. Włodzimierz Odojewski // Prozaiczne początki. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1971. – 342 s.

2. Błoński J. Polski raj // „Tygodnik powszechny". – 1987. – Nr 12. – S. 47.

3. Janion M. Cierń i róża Ukrainy // Wobec zła. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989. – 678 s.

4. Janion M, Żmigrodzka M. Romantyzm i historia. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978. – 743 s.

5. Kazimierczyk B. Wskrzeszanie umarłych królestw. – Kraków: UJ, 1982. – 234 s.

6. Kuśniewicz A. W drodze do Koryntu. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964. – 215 s.

7. Odojewski W. Wyspa ocalenia. – Białystok: „Versus", 1990. – 220 s.

УДК 821.162.1

Ірина КИЯК
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАСАДНИЧІ ПРИНЦИПИ ТА СТРУКТУРА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ ФАНТАСТИКИ І ФУТУРОЛОГІЇ СТАНІСЛАВА ЛЕМА

У роботі акцентується увага на оцінках проблемного поля творів Ст. Лема і на його теоретичних підходах у побудові фантастики і футурології. Дослідження творів Станіслава Лема базується на розроблених ним чотирьох цілісних структурах. Проаналізовано перекладацькі труднощі у контексті використовуваних Ст. Лемом термінів і лексики загальнолітературної мови. Показано прикладний характер футурології Станіслава Лема.

***Ключові слова**: фантастика, футурологія, епістемологія, прогнозування, теорія пізнання, термінологічні словники, філософія, наука і технологія.*

This article is focused on assessments of problem-field of St. Lem's works and his theoretical approaches of fiction and futurology creation. Researches of Stanislaw Lem's works are based on his own four structures. There was made the analysis of translator's problems in the context of general literary and vocabulary of terms which were used by Stanislaw Lem. Character of Stanislaw Lem's futurology was shown in this article.

***Key words**: fantasy, futurology, epistemology, prediction, terminology dictionaries, philosophy, science and technology.*

W artykule uwagę skupiono na ocenie problematyki dzieł Stanisława Lema i jego teoretycznym podejściu do tworzenia fikcji i futurologii. Utwory Stanisława Lema zostały opracowane na podstawie stworzonych przez niego czterech struktur całościowych. Przeanalizowano problemy przekładu wynikające ze specyfiki wykorzystywanych przez Lema pojęć i słownictwa języka ogólnoliterackiego. Został naświetlony charakter futurologii Stanisława Lema.

***Słowa kluczowe**: fantastyka, futurologia, epistemologia, prognozowanie, teoria poznania, słowniki terminologiczne, filozofia, nauka i technologia.*

Свого часу Оля Гнатюк, тоді ще провідний науковий співробітник Інституту літератури Польської академії наук, досліджуючи політичну історію перекладу під кутом культурного і літературного обміну між Польщею та Україною, писала у часопису «Критика»: «…можна спостерігати зростання цікавості серед молодих людей, які шукають духовного натхнення не в американській чи іншій західній культурі, як було це донедавна, а якраз у найближчих сусідів» [1, 6]. А вже сьогодні слід констатувати більшу взаємовідкритість наших сусідніх літератур у контексті європейської культури. Чільне місце у цьому процесі посідає величезна за обсягами і жанровим спрямуванням творча спадщина видатного фантаста та футуролога Ст. Лема.

Видається несправедливим, що кількість україномовних перекладів творів Станіслава Лема незначна на фоні колосальних накладів його польських і зарубіжних видань. Нашою скромною лептою щодо доповнення цього переліку для українського читача може стати завершення перекладу і видання лемівської «Мегабітної бомби».

Продовжуючи попередні дослідження феномену фантастики Ст. Лема [3, 337; 4, 422], вважаємо за доцільне у цій роботі акцентувати увагу на самооцінці Лемом власного проблемного поля і на його теоретичних підходах у побудові футурологічних та філософських творів. У процесі аналізу будемо звертатися насамперед до тритомника Ст. Лема «Фантастика і футурологія» [8], написаного та опублікованого майже 40 років тому, а також постараємось зіставити оцінки з авторським поглядом на вказані проблеми, висловленим наприкінці його письменницького шляху.

В основі всієї творчості Ст. Лема стоїть питання пізнання, насамперед його межі. Тож він постійно занурений у проблеми науки, технології та прогресу. Наприклад, у «Сумі технологій» письменник торкається сучасних проблем, висуваючи гіпотези і прогнози шляхів розвитку науки і культури людства на стику другого і третього тисячоліть. А під створеним ним терміном «мегабітна бомба», що став пізніше назвою збірки есеїв Ст. Лема, знаходимо його глибокі міркування щодо віри та інформації, духу та розуму машини. Розглядаючи перспективи розвитку науки і техніки, він постійно вислов-

лював свої ідеї на тему майбутніх доріг людської цивілізації, пророкуючи прориви у галузі генної інженерії, інформатики. Коментуючи те, що народжувалося зараз на наших очах, Лем задається питаннями стосовно перспектив Інтернету, наслідків глобальної комп'ютеризації, можливостей створення штучного інтелекту, а також про природу мислення, розуму, свідомості. Важливими є не лише технологічні, а й етичні аспекти сучасної інформаційної революції у світі, провідником у якому є Ст. Лем і який часом недоступний для повного розуміння.

Про майбутнє мріють, його можна планувати, але й можна передбачати. До останнього і причетний фантаст і футуролог Станіслав Лем, який закликав глибше пізнавати світ, бо лише тоді можна прогнозувати майбутнє. Засновником футурології вважають німецького соціолога Осипа Флехтхайма, який у 1943 році вперше використав цей термін у листі до англійського письменника Олдоса Хакслі. Для прогнозування майбутнього використовують сьогодні понад 100 методів, у тому числі й тоді, коли футурологи враховують та аналізують різні фактори впливу.

Дати пояснення поняттю «фантастичного» є одним із найскладніших завдань, яке можна перед собою поставити. Фантастичне не повинно бути рисою ізольованих понять, але може належати їм завдяки ускладненню їх у деяку цілісну систему [8, 18].

«Чи кожний художній твір є мовним твором, мова, з якої будуються тексти, може нагадувати або вікно, що відкривається на деякий світ, проте закрите прозорою шибою, або скоріш за все – вітраж. При чому, між мовою з прозорим склом і мовою, через яку видно, як через вітраж, можливі поступові переходи, що творять певну цілісну шкалу, хоча художні твори можуть знаходитися у будь-якому її місці…Між різноманітним склом і мовою має місце найважливіша різниця, пов'язана з доступом до об'єктів, чи через вікно, чи через зображення, можна розбити шибу на дрібні частинки і в той же момент опинитися лицем до лиця з фрагментом певної реальності, але знищення частини мовного переказу ставить нас перед пусткою; світ, визначений через артикуляцію, гине разом з нами. Так і з вітражами, ясна річ, що не можна з думкою розбити вітража з наміром «кращого бачення», яке також він представляє» [8, 30].

Під час дослідження художнього твору ми маємо справу з чотирма цілісними структурами:

– структура презентації, тобто система мовних дій, якими текст «веде нас» за своїм предметом. Таку структуру ми також називаємо «наративною» (оповідною), а видумане місце, в якому описуються події, називається «наратором». Останнім може бути або сам автор, котрий веде розповідь, як нібито він є свідком того, що подається у творі, або оповідач-посередник, або один із героїв, особливо, якщо ведеться розмова від першої особи [8, 69];

– другою структурою у творі є та, що є предметним світом; така структура може нагадувати структуру відповідного фрагменту реальності [8, 71];

– поза структурою наративу і структурою світу твір веде нас до проблематики структур регулятивно-семантичних принципів [8, 74];

– структура «найбільш зовнішня».

Епістемологія – це теорія пізнання, а фантастика може слугувати йому багатьма способами. Пізнання – це складова, чинник, або навіть головна ціль наукової фантастики і взагалі не обмежується прогнозуванням.

Футурологія не стільки виникла, як вибухла; її, принаймні, центральним поняттям є цивілізаційні роздоріжжя. Станіслав Лем у «Сумі технологій» писав: «Хто ким керує? Технологія нами чи ми нею? Чи це вона веде нас туди, куди хоче? Чи завжди таким є «людство-технологія», як історична змінна? Якщо так, то куди прямує ця величина? Хто матиме перевагу – стратегічний простір для цивілізаційного маневру, людство, яке довільно вибирає засоби технологічного арсеналу, чи технологія, котра автоматизацією обезлюднить свої обшири» [9, 19].

Світ стає «щоразу більш єдиним» і «щоразу більше не може таким бути». Тому простір маневрує, про що Станіслав Лем писав ще у 1962 році. Футурологія віддзеркалює цей стан речей своєю сукупністю. Футурологія немає ані власних парадигм, ані теорії; вона намагається виключно передбачувати майбутнє. Що представляє собою футурологія? Ми знайдемо у ній:

журналістику та популяризацію Касандри, тобто популярне, сенсаційне чорне передбачення, призначене для загалу;

«більш оптимістичну» популяризацію, яка виявляє, що майбутнє не таке чорне, як інші його малюють, до якого можна і адаптуватися;

вторинну популяризацію, створену нефахівцями (найчастіше науковими журналістами), обмежену прорахунками так званих «шалених перспектив науки»;

«пророче письмо», тобто доктрини, які повинні врятувати світ, як панацея від всіх

страждань, що передбачені «чорними футурологами» [8, 152].

Ще про одну раціональну проблему класичної філософії говорить Станіслав Лем у «Масці». Вона відома як «проблема свобідної волі», але в кібернетичному аспекті штучна істота сконструйована так, щоб виконувати програми, а будь-який пристрій, здатний до активних дій, неспроможний повністю усвідомити, з якою метою і в яких обмеженнях він може діяти.

Навальні темпи розвитку цивілізації викликають, за визначенням Ельвіна Тоффлера, футурошок, тобто людство не встигає пристосуватися до інновацій та результатів науково-технічного прогресу, які наростають прискореними темпами. Таким чином, ми перебуваємо у ситуації, коли майбутнє пов'язане з футурошоком.

В інтерв'ю, опублікованому в журналі «Знання та праця» ще у 1974 р., на питання щодо специфіки перекладу творів наукової фантастики, Станіслав Лем зазначав, що здійснювати такий переклад досить складно, оскільки будь-якій мові притаманна власна наукова термінологія: «Звичайно, всі мови дещо уподібнюються у технічній галузі. Але навряд, щоб колись відбулася повна їх уніфікація. Вплив науково-технічної термінології, щиро кажучи, повинен насторожувати письменника. І ще одне. Створюючи оригінальний твір, він не мусить думати про труднощі перекладу» [2, 24].

Спроби реалізації (не завжди успішні) іншомовного перекладу творів великого агностика Ст. Лема наштовхуються ще на одну проблему – взаємодію використаних термінів і лексики загальнолітературної мови. Термін (лат. *terminus* – кордон, межа) – це спеціальне слово або словосполучення, що прийняте у певній професійній сфері та вживається в особливих умовах [7, 633]. Він є складовою термінологічної системи, що відноситься до тієї чи іншої галузі науки, техніки і виробництва. На нашу думку, враховуючи наукову багатовекторність футурологічних текстів Ст. Лема, можна стверджувати про міждисциплінарність термінотворень у них. Науково-технічна термінологія, що використовується у науковій фантастиці письменника, не тільки є запозиченням з іноземних мов, що відповідає сучасним тенденціям стосовно міжнародної стандартизації термінів у рамках понятійної системи конкретної науки. Вона також запозичує слова загальнонаціональної лексики, засвоює велику кількість термінів з галузі інформатики, фізики, біології тощо, створює нові «фантастично» сконструйовані терміни. Тож стикаємося з відомим мовним явищем – із процесом детермінологізації, коли термін втрачає строгу концептуальність, системність, однозначність і термін пристосовується до розуміння у повсякденній мові [5, 63].

Основною мовною проблемою фантастики є надмірне використання англійської мови. «Англійська мова стала агресивнішою в науково-технічних термінах, що можна побачити хоча б з того, що термін «комп'ютер» піддався практичному міжнародному вжиткові, а за ним слідом пхаються інші терміни на кшталт «software», «hardware»» [8, 33]. Сьогодні поляки вболівають, як прогресивні люди, за ідею фемінізації професій, що донедавна були чоловічими, звідси і походять «професорка», «докторка», «ректорка» [8, 36].

При власному перекладі лемівської «Мегабітної бомби» ми керувалися законом мовної економії – стискання форми вираження, спираючись на два пласти мови Станіслава Лема: терміни, що мають відповідники (еквіваленти чи аналоги), і терміни, що не мають безпосередніх відповідників (неологізми), а це потребувало використання перекладацьких трансформацій (транскрипції, транслітерації, калькування) або описового перекладу.

До фундаментальних лемівських проблем Катерина і Тарас Паньо відносять опис науково (на противагу «літературно») обґрунтованого образу майбутнього та вивчення меж можливого для людського розуму [6, 19]. Виконувати поставлену місію Станіслав Лем прагнув через написання пізнавальних книжок, а не книжок, які легко продавати. Прикладом розв'язання авторської проблеми є одна з найважливіших праць Станіслава Лема «Сума технологій». А такі твори Лема, як «Футурологічний конгрес» і «Голем XIV», які зараховують до наукової фантастики, є скоріше науково-філософськими трактатами, написаними «під літературу».

Посилання на філософсько-технологічні прогнози Ст. Лема знаходимо і в академічній філософській літературі. Наприклад, у дискусіях про виникнення різних стилів мислення науковці звертаються до його «Мегабітної бомби», де фактами засвідчується така принципова обставина, як розмаїття розумності. Те, що одні й ті самі наукові, художні, літературні тексти різні люди можуть тлумачити порізному, оцінювати як глибокі або поверхові – все це переконливо ілюструє реальний плюралізм прояву розумності.

Отже, футурологія Станіслава Лема є вагомою складовою науки про прогнозування майбутнього. Але не через передбачення шляхом чудесного дару або віщих снів, а безпосереднє прогнозування на підставі технологічних, економічних і соціальних відкриттів. Сьогодні футурологія все більше носить прикладний характер. Її представники переконані, що здібності людини безмежні, а вдосконаленню немає меж. На їхню думку, людство завдяки науковим відкриттям багатократно збільшить інтелектуальні та фізичні можливості, творчий потенціал. Прогнозуючи майбутнє, футурологи вказують на актуальність тих чи інших соціальних тенденцій. Визнання важливості наукового прогнозування поступово змінює ставлення до футурології, створюються різні інституції, що дають наукову оцінку різним методам пізнання майбутнього.

Людство знаходиться на вирішальній стадії розвитку і переходу від індустріального до інформаційного суспільства. Хто виграє майбутнє? Які стратегічні напрями до цієї мети у час зростаючої глобалізації та загострення конкуренції? До розв'язання цих проблем долучився Станіслав Лем, бо лише через наукові дослідження і передачу нових знань можна використовувати шанси зростаючої інформаційної глобалізації. Арнольд Тойнбі стверджував, що суспільства, зорієнтовані на традиції, приречені на загибель, зорієнтовані на сьогоднішній день – приречені на стагнацію, і тільки суспільства, націлені на нове, здатні до розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк О. Політична історія перекладу // «Критика», рік II, число 6(8). – 1998. – С.4-6.
2. Знання та праця. – № 9. – 1974. – С.23-25.
3. Кияк І. Жанрові пріоритети фантастики Станіслава Лема // «Київські полоністичні студії». Збірник наукових праць. – Том XV. – К.: ВПЦ «Київський університет». – 2009. – С. 335-340.
4. Кияк І. Природа фантастичного в контексті творчості Ст. Лема // «Київські полоністичні студії». Збірник наукових праць. – Том XVI. – К.: «МП Леся», 2010. – С. 417-424.
5. Крижко О.А. Особливості терміна як основної одиниці терміносистеми // Studia Linguistica, vol.1, 2008 / Збірник наукових праць, випуск 1, ВПЦ «Київський університет». – С.62-67.
6. Паньо К. і Т. Станіслав Лем. Блискуча випадковість // «Дзеркало тижня», №2 (797). – 30 квітня 2010 р. – С.19.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / За ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Научное издво «Большая Российская энциклопедия», 2002. – 708 с.
8. Lem S. Fantastyka i futurologia. – Warszawa: «Interart», 1996. – T.1.
9. Lem S. Summa technologiae. – Warszawa: «Interart», 1996. – T.2.

УДК 82.091 [438+477]

Лідія ЗЕЛІНСЬКА
Національний університет „Острозька академія”

ТАДЕУШ КОНВІЦЬКИЙ І ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ: ПАРАДОКСАЛЬНІСТЬ АПОКАЛІПТИЧНИХ ВІЗІЙ

Стаття присвячена проблемі читацької рецепції повісті „Малий апокаліпсис” Т. Конвіцького та інспірованого нею роману „Московіада” Ю. Андруховича; укладено парадигму апокаліптики і акцентовано на її головних проявах у двох творах.

Ключові слова: *рецепція, апокаліптика, поетика, візія, парадокс.*

The article is devoted with problem of reader's perception of story „Small apocalypse” of T. Konvicki and also story of „Moskoviada” Y. Andruckhovich, which inspired by it; throw here paradigm of apocalyptic and his main signs are marked in both works.

Key words: *perception, apocalyptic, poetics, vision, paradox.*

Artykuł poświęcony jest kwestii recepcji czytelniczej powieści „Mała apokalipsa” T. Konwickiego oraz zainspirowanej nią powieści „Moskowiada” J. Andruchowicza; naszkicowano tu paradygmat apokaliptyki i uwypuklono jego cechy najistotniejsze w obu utworach.

Słowa kluczowe: *recepcja, apokaliptyka, poetyka, wizja, paradoks.*

З часу появи в Україні роману „Московіада” (1992) Ю. Андруховича і його ж перекладу з польської мови повісті „Малий апокаліпсис” (1979) Т. Конвіцького минає майже двадцятиліття. Це достатній період, щоб розважливо оцінити вказані твори і їх функціонування в українській культурі, вибрані як об’єкти даного дослідження. Предметом дослідження є проблема рецепції перекладеної повісті й оригінального роману в українському дискурсі: не включення польського твору в дискурс чи навпаки, скрупульозне підтвердження схожості „Московіади” до „Малого апокаліпсису”, що в обох випадках відволікало дослідників від аналізу першоджерел художньої репрезентації політичного устрою, спільної для обох письменників. Мета статті – розкрити зумовленість ідеї апокаліпсису в обох творах і її парадоксальність у контексті культури (власне парадоксальність художнього моделювання, політичного втілення моделі в реальність і самозаперечення художньої моделі на підставі реальності). Для цього необхідно провести огляд критичних джерел і укласти парадигму літературно-політичного феномену апокаліптики.

Апокаліптичні мотиви у літературі найчастіше репрезентовані однією з її складових – есхатологією (останньою битвою). Відповідно до цієї традиції апокаліптичними називають образи природної катастрофи, руїни цивілізації, морального занепаду, а не дослівно пророцтво кращого світу в майбутньому. Поширення часткового (есхатології) на ціле (апокаліпсис) укріпилося в європейській культурі, про що свідчать вибрані твори Т. Конвіцького і Ю. Андруховича.

Публікація повісті Т. Конвіцького „Малий апокаліпсис” прийшлася на пік політичного напруження в польському суспільстві. Напруження наростало протягом усього післявоєнного періоду, тому твір, демаскуючи дії живих прототипів – верхівки польської і російської комуністичної влади, претендував на роль детонатора. Але Т. Конвіцький дегероїзує рух опору, десакралізує постать письменника (головного персонажа повісті) як традиційного рупора боротьби і притягує читача до ще складнішої, на нашу думку, проблеми – неможливості самореалізації особистості в межах традиційних культурних проектів. І тому після „останньої битви” безіменного персонажа „Малого апокаліпсису” немає пророцтва „Нового Єрусалиму”. Складність цієї ідеї, її перевищування політичного і релігійного дискурсів впливає на рецепцію повісті і в межах польської культури, і поза нею.

„Малий апокаліпсис” у російському перекладі, дослівно знаменуючи собою „останню битву” – апокаліптичну катастрофу розпаду СРСР (журнал „Искусство кино” публікує повість з вересня по листопад 1991 року, а 26 грудня офіційно радянська імперія перестає існувати), не викликав широкого резонансу у російській культурі.

Український переклад, здійснений Ю. Андруховичем, виходить власне в грудневому числі журналу „Всесвіт" за 1991 рік (мимоволі простежується символічний рух колонії вслід за імперією), коли українське антиколоніальне напруження досягло вершини: центр розпадався сам по собі, колонія відходила, формуючи власну ідентичність. При цьому природно відбувалася зміна поколінь у літературі. Кільце „письменник — ідеологія" взаємно вичерпало ресурси і в самій літературі замкнулося на деконструкції образу письменника.

Власне тема самоусвідомлення літератури перевела Ю. Андруховича із поезії в прозу. Його перший роман „Рекреації" (1991) іронічно розкриває механізми появи нової релігії і сакралізації митця в час радикальних суспільних змін. Наступний роман „Московіада", розширюючи цю тему, виходить після перекладу „Малого апокаліпсису". Не зауважити такий щільний графік і спільність теми неможливо, однак, у перших публікаціях українських критиків про враження від „Московіади" (підбірка статей у журналі „Сучасність" (1993 №9) Т. Гундорової [3], К. Москальця [10] і Ю. Крота [9]) ім'я Т. Конвіцького та його твір взагалі не згадуються.

До речі, так само відсутній зворотній зв'язок. Т. Конвіцький навіть через десятиліття на запитання стосовно долі його творів в українських перекладах відповів ухильно: „Так, я знаю, що Юрій Андрухович переклав „Малий апокаліпсис", надрукував його в журналі „Всесвіт". Він привозив мені екземпляр, але ним я, на жаль, не можу похвалитися, оскільки його у мене позичила якась україністка і не повернула" [8]. Таким чином, територія спільних ідей та політичного впливу розділяється і взаємно відчужується.

Перші критики „Московіади" сконцентрувалися на суспільній актуальності „роману жахів" і його стильовій адекватності. К. Москалець засумнівався у доцільності вибраного жанру, не бачачи спорідненості між ним і власне есхатологією (у тому числі канонічною), у якій політика закодована в образи жахів не меншою мірою. Такі політичні поняття, як національна свідомість і боротьба за свободу критик хотів би прочитувати у винятково, так би мовити, позитивному полі й ні в якому разі не іронічно. Тому з позиції вагомості й відповідальності „історичного моменту" висловлює незадоволення романом Ю. Андруховича. Наприклад, щодо „патетичних філіпік зі злободенним політичним забарвленням, до яких вельми схильний Отто: якою мірою виправдана їхня присутність у творі? Тим більше у творі, що належить (декларує цю приналежність) до, так би мовити, принципово аполітичного, навіть асоціального жанру? Невже національна самосвідомість героя (висока) цікавить щурів із московської підземки, а мало не примусова заангажованість Отто в справах КДБ, чим довго й нудно він переймається, якось стосується рівня лайна, що в ньому тоне „Циганський Барон"? І що, власне, жахливого в тому, коли щури жеруть манекенів – от якби навпаки!" [10, 71]. Критик, очевидно, мав на увазі маскультуру, зокрема голлівудські сценарії, у котрих психологічний вплив на реципієнта інтенсифікується шляхом нагромадження метаморфоз протилежностей, а не розвитку ідеї. Т. Гундорова слушно підказує К. Москальцю, що „пияцтво, щурі – ці майже апокаліптичні образи пізньої радянської міфології, симптоми саморозкладу, які проникли навіть у пресу, в романі [...] не можна сприймати серйозно" [3, 82]. Постмодерніст іронізує однаковою мірою над щурами і над рівнем свідомості свого головного персонажа. У „світлі постмодерністського іронічного переосмислення навряд чи можна керуватися звичними етико-естетичними оцінками (типу гуманно – негуманно, етично – неетично, патріотично – непатріотично)" [3, 81].

Патетика в „Московіаді" і в „Малому апокаліпсисі" стала засобом іронії. Зокрема, безіменний головний персонаж Т. Конвіцького – письменник старшого віку – тішить себе розважаннями в дусі екзистенціалізму, що в стильовому плані будуються як псевдопафосні. Хоча, звичайно, наївний читач, вихований у тоталітарній культурі, легко піддається впливу „високих" значущих фраз про сенс буття, співчуває і емоційно зв'язує себе із персонажем, серйозно сприймаючи його „філософію існування". Постмодерністський ефект твору Т. Конвіцького полягає в тому, що його персонаж – вимушений екзистенціаліст (з причин меншого везіння у грі з владою; тому йде на добровільне вигнання із соціуму, щоденно і щогодинно розмірковуючи про мізерність існування людини й тотальність смерті). Постмодерна інтерпретація підштовхує до переосмислення такої „вимушеної" філософізації, опору стереотипам, розгадування механізму маніпуляції.

Так само Ю. Андрухович трагікомічно зображує молодого письменника, який наприкінці 80-х років XX ст. у столиці СРСР немає вже до чого „присмоктатися": ідеологія імперії розвалюється, він бачить всюди тільки гниль,

„оспівувати" яку неможливо навіть в алкогольному стані. Проте вистачає Оттові фон Еф розуму, щоб відчайдушно шукати нового мецената, шансів на гранти і стипендії, рафінувати стиль пафосу і патетики у листах до новооб'явленого короля України.

Неусвідомлений потяг до служіння викриває комплекс лицаря-васала-поета. Він домінує у романі Ю. Андруховича, а в Т. Конвіцького повертається іншим аспектом: скептичне оцінювання письменником-відлюдником служіння інших. Не будучи задіяними у структурах влади і знаходячись на відстані до її ідеології, персонажі з обох творів природно чекають/проголошують кінець. Тобто логічно виходять на апокаліптичний жанр. І ось тут, у цьому творчому процесі письменники знову терплять черговий крах: не можуть чітко розрізнити „синів світла" від „синів тьми". Есхатологія вимагає чорно-білого контрасту, чіткого визначення, проте постмодерн ставить свої постулати: міксування чорних і білих.

Власне особистісні причини творення „останнього тексту" (як останньої битви), засобом якого персонажі Т. Конвіцького і Ю. Андруховича намагаються означити есхатологічну межу, край, кінець собі й епосі, не бере до уваги і російський критик Ю. Крот. Не згадуючи твору Т. Конвіцького, Ю. Крот аналізує „Рекреації" і „Московіаду". Він гостро реагує на московські антуражі й людську комунікацію переконуючись, що внаслідок ненависті автора і його персонажа до „об'єктивної реальності" імперії Інший є неповноцінним. „Якщо в „Рекреаціях" автор ставиться до предмета зображення як до естетично повноцінного Іншого (тобто у єдності функцій відчуження і любовного прийн-Я-ття), – пише Ю.Крот, – то в „Московіаді" предмет зображення розпадається – роздвоюється на світ героя, котрий автором любовно приймається, і світ довколишньої „об'єктивної реальності", котра сприймається з ненавистю і відкидається надто явно, а відтак естетично непереконливо – через декларування етичної ворожості довколишнього світу щодо героя. На перший погляд, подібна ворожість здається виправданою – адже згадана „об'єктивна реальність" є не що інше, як реальність імперської дійсності. Але [...] етична ворожість естетично непродуктивна, оскільки не дає змоги формувати предмет зображення як цільного Іншого. А без цільного Іншого неможливий ані цільний автор, ані цільний читач. Саме це й відбувається: автор цілком зливається з героєм у сенсі реалізації мовних функцій, а суб'єктна структура роману внаслідок такого злиття стає схожою на платонівський міф про андрогіна" [9, 77].

Очевидно, російський критик хотів би, щоб роман Ю. Андруховича був про російську душу і в таких аспектах, у яких він себе добре почуває. Те, що Ю. Крот не впізнає Москви, не є проблемою українського романіста. Це проблема відсутності зворотного зв'язку; колонія вперше заговорила, а імперія вперше змушена була слухати. З іншого боку, Ю. Крот, одначе, говорить у контексті антиколоніального жанру і відповідних політичних стосунків між Росією та Україною. А ми маємо справу з постколоніальним романом, що достатньо теоретично і практично обґрунтовує Т. Гундорова. Постколоніальний „за змістом" і постмодерний „за формою", якщо висловлюватися у колишніх поняттях; такий, що надає переоцінку всіх і вся, незалежно від політичного статусу. Цільного героя тут не буде, ні Іншого, ні Свого, ні Чужого. „Московіада", – пише Т. Гундорова, – роман про вже неіснуючу майже Імперію з погляду людини, яка в пізньоімперську добу й сама до певної міри є неіснуючою. Адже Імперія, до якої вона була прив'язана субстантивно й тотально, зіштовхнула колонізовану нею людину в міжчасся, міжіснування, у світ неідентичного собі „я". [...] У постмодернізмі взагалі суб'єкт не є центральним, антропос як місце (топос) означування людиною себе у світі об'єктів не є актуальним і продуктивним. Увага переноситься на сам процес означування – через мову, письмо, комунікацію тощо" [3, 81]. І саме означування мовою свідчить про однаковість Отто і його московських друзів. А синхронне негативне коментування реплік росіян у внутрішньому мовленні українця свідчить швидше про його власну роздвоєність, мінливість, маскування тощо.

Треба відзначити, що вперше згадала повість Т. Конвіцького і зіставила її з „Московіадою" О. Забужко у доповіді на українсько-польському симпозіумі „Інтелектуали, культура, політика: досвід Польщі та України" (Київ, 5-7 червня 1997 року), не сумніваючись у домінуючому впливі польського письменника на сюжет роману. Дослідниця назвала україномовний „Малий апокаліпсис" і „Московіаду" двома перекладами Ю. Андруховича: один – з авторського першоджерела, другий як концептуальна філософсько-естетична українська схема польського оригіналу. Висновки радикальні й провокуючі, під впливом яких В. Чайковська [11] намагалася захистити самобутність роману Ю. Андруховича, до-

кладно зіставляючи сюжетні вузли польського, українського і російського („Москва-Пєтушкі" В. Єрофєєва) творів, досягши якраз протилежного ефекту. Дослідниця виявила, що багато деталей і сюжетних ходів збігаються...

Очевидно, доводячи сюжетну схожість з повістю Т. Конвіцького, О. Забужко применшувала вартість „Московіади", визначивши її як „ще один переклад, „другого порядку", [...] не тексту з мови на мову, а [...] концептуальної філософсько-естетичної схеми оригіналу – на систему знакових кодів іншої [тобто української. – уточнення *Л.З.*] культури" [5, 316]. Свій висновок О. Забужко підтверджувала подібністю хронотопів Варшави і Москви. На нашу думку, цієї подібності не достатньо. Усі міста світу побудовані за утилітарним принципом обміну й розваги, тому герої різних романів (в т.ч. і М. Пруста, і Дж. Джойса) так чи інакше знаходитимуться в тих самих пунктах. Як і тоталітарні органи державної безпеки завжди працюють у міських підземеллях з причин звукоізоляції криків тортурованих. Питання в іншому: чому Т. Конвіцький водить свого героя по власній столиці, а герой Ю. Андруховича блукає по Москві й після самогубства повертається до Києва, так ніби радянська столиця України є бажаною Аркадією. Такий ескапізм визначає постмодерного персонажа як героя національно-визвольної саги; процес, за яким „недо-герой" перетворюється у героя (К. Москалець). Натомість хід на Голгофу персонажа Т. Конвіцького і в останніх його словах залишається невизначеним, принципово „негеройським". Насувається питання: чи Ю. Андрухович дотримав постмодерний постулат до фіналу роману?

Негативну відповідь парадоксально дає власне постмодерніст Ю. Іздрик, який, дискутуючи з К. Москальцем і О. Забужко, розкриває в „Московіаді" міфологічну схему, спираючись на Дж. Кемпбелла і Н. Фрая; веде мову про цілісний сюжет цілісного героя, про його ініціацію. Застосувати схему до „Малого апокаліпсису" Ю. Іздрик не бачив можливим й відносно польського впливу на український „роман жахів" Ю. Андруховича відбувся однією фразою: „Якщо відкинути спогади, листи й сновидіння, в романі залишиться один – „апокаліптичний" – день з життя українського поета в Москві (у зв'язку з чим пригадується „Малий апокаліпсис" Тадеуша Конвіцького, що його переклав і, можливо, зазнав з його боку деякого впливу Андрухович)" [6].

Подібно до Ю. Іздрика зреагувала російський критик К. Дайс: „Оксана Забужко пишет о влиянии „Малого Апокалипсиса" Т. Конвицкого – культового польского писателя, которого переводил Андрухович, – на „Московиаду". Эта тема, несомненно, заслуживает дальнейшего внимания. К сожалению, польская литературная традиция нам известна меньше, но Андрухович не мог не испытать на себе влияния польской культуры" [4]. К. Дайс погодилася з О. Забужко, покликаючись на її авторитет, але не потрудилася прочитати російський переклад повісті Т. Конвіцького. Вона докладно дешифрувала культурні контексти: німецький, французький, античний, біблійний і особливо російський. Останній зі всією очевидністю затьмарив польський і логічно вказано у висновках на „спільність" минулого і майбутнього України і Росії. Непрочитування „Малого апокаліпсису", але й відповідне пошанування, К. Дайс ще більше увиразнює, і проблема звичайної читацької рецепції переростає у справу міжкультурної комунікації.

Доведеться знову повернутися до здивування О. Забужко: „...попри те, що публікацію обох Андруховичевих перекладів Конвіцького, прямого й „метафоричного", розділяло в часі ледь більше року, „Малий апокаліпсис" із його кафкіанським портретом поступово заковтуваної Росією, занурюваної в хаос знебуттєвлення комуністичної Польщі 70-х, пройшов для читацької публіки майже непоміченим, тоді як його українська адаптація до подій доби розпаду імперії сприйнялась як цілком новаторське „прощання з Москвою": саме тим новаторське, що – естетичне" [5, 317].

Чи обтяжило українських і російських читачів кафкіанство, сприйняте О. Забужко також серйозно (на нашу думку, це вимушений екзистенціалізм, що прочитується в іронічному модусі)? Певною мірою так. Західна танатографія, у координатах якої працював Т. Конвіцький, навіть для непересічного читача є суттєвою перепоною у налагодженні контакту з повістю. Танатографія становить частину релігійного світогляду, а також апокаліптики. Огида від розкладу матерії у „Московіаді" (зіпсованих чи неякісних продуктів, екскрементів тощо) – це не стільки смерть, як звичний рівень виживання. А абстрактні поняття у логічному розмірковуванні про смерть – це вже інше. І в цьому суттєва відмінність апокаліптичних візій Т. Конвіцького (особливо його космології) від Ю. Андруховича.

Спільною є політична основа. Обидва прозаїки художньо конструюють негатив суспільної формації, накопичення якого повинно призвести до саморуїни, „підриву історії" (С. Авєрінцев). У „Малому апокаліпсисі" і „Московіаді" історія країн комуністичного ладу обривається, запановує атмосфера жаху кінця, відсутності будь-яких критеріїв і суду. Парадоксальність застосування ідей апокаліпсису в такому антикомуністичному сюжеті кінця XX ст. полягає в тому, що світ одкровення повинен був бути власне комуністичним.

Апокаліптичні візії, як пише С. Авєрінцев [1, 300], з'явилися в останніх сторіччях старої ери, у період перебування Ізраїлю під Римською імперією. Якщо реакцією на східний полон були біблійні книги пророків із закликом дотримання закону і справедливості, то апокаліптика була реакцією євреїв на західний полон. У стилі пророків апокаліптики як біблійні епігони захищали Бога/Закон перед натиском законотворчості Риму. Створилася бінарна опозиція Схід – Захід і сформувалася головна мета апокаліптичної літератури – протиставити сакральний закон законам людського походження, котрі є змагальними за своєю природою і не гарантують справедливості. Протиставлення чужого і власного закону підштовхує апокаліптиків пророчити кінець історії, зводячи її до „останньої битви" між „синами світла" і „синами тьми" з обов'язковою перемогою перших, судом і встановленням справедливості й порядку.

В очікуванні справедливості, у здійсненні апокаліптичних марень зароджується християнство, яке не тільки пропагує нові взаємини – рівність у комунії/причасті, а й намагається послідовно її втілювати. Моральні основи комунізму, будучи закладеними в апокаліптичній літературі у вигляді футуристичного проекту, омріяного суспільного стану людства в згоді з Богом, стають підвалиною християнської цивілізації. Ренесансні утопії Т. Мора і Т. Кампанелли деталізують порядок і справедливість у побутових аспектах. Врешті, політекономічна теорія К. Маркса і політична спроба побудови комуністичного ладу в Росії та її колоніях необхідно доповнюють і водночас завершують літературний проект двох тисячоліть. Проект був трагічно неуспішним, бо мистецтво – це все-таки мистецтво, висловимося силогізмом. Використовувати апокаліптичні образи наприкінці XX ст. в описі занепадаючого комунізму, тобто ладу справедливості, як темряви і діянь „синів тьми", – означає заперечити апокаліпсис взагалі.

Але навряд чи Т. Конвіцький і Ю. Андрухович ставили собі таку мету. Хоча й їхні герої є атеїстами чи принаймні богошукачами. Тут спрацювала швидше культурна селекція – апокаліпсис загалом у західній культурі другої половини XX ст. представляє собою не весь комплекс, а лише найбільш вражаючі візії катастрофи. У нижче поданій табличці виведена парадигма апокаліптики. Втілення літературної моделі – суспільства рівності й справедливості – постійно відбувалося в есхатологічному стані.

проектанти	есхатон I частина проекту	комуна II частина проекту
Письменники: давньогебрейські апокаліптики II ст. до н.е. – I ст. н.е.	Одкровення останньої битви (переможний есхатон "синів світла" над "синами тьми", Агнця над змієм-дияволом)	Одкровення майбутньої спільноти "Бога з людьми" (суспільства рівності й справедливості)
Письменники-політики: утопісти епохи Відродження і Просвітництва	Християнське переконування "синів тьми"	Конкретизація морально-економічного устрою комуни
Політики-письменники: російські марксисти, народники	Теорія революції; розділ персонажів на позитивні ("світло") і негативні ("тьма")	Конкретизація морально-економічного устрою комуни
Політики і письменники: радянські комуністи	Теорія класової боротьби, репресії "синів тьми", переоцінка персонажів: "сини світла" = "сини тьми"	Втілення проекту: будова комуни в умовах есхатології (репресії "синів тьми"), конфлікт "загірної комуни" з державою комуністів
Письменники-постмодерністи	Письменник як персонаж (змішаний "син світла" із "сином тьми"), внутрішній есхатон проектанта	Показ суспільства комуни як есхатологічного континууму

У „Малому апокаліпсисі" Т. Конвіцького та „Московіаді" Ю. Андруховича немає чіткого розділу між „синами світла" і „синами тьми" ні за етнічною, ні за політичною приналежністю. Тому обох головних персонажів „незручно" аналізувати з посткомуністичної позиції, але цілком природно у постмодерному контексті. Засобом міксування прозаїки створюють тотальний сірий фон зі „світла" і „тьми". „Змішані" колонізовані й колонізатори, влада й опозиція, їх світогляди, гасла, віри, досвіди, волі тощо. Структуротворчого чинника у середовищах перебування головних героїв немає і в першу чергу тому, що порядок проголошується владою як уже досягнута мета. Отже, реальним є хаос. У зв'язку з цим виникає запитання, яку есхатологію описують Т. Конвіцький і Ю. Андрухович? Безперечно, значно складнішу, ніж протистояння Сходу і Заходу. Прозаїки описують есхатологію як внутрішню колізію антигероя, у якого альтер-его виявилося власним, можливо, незрілим і наївним, проте не заміщеним чимось чи кимось під впливом тоталітарної стереотипізації.

У висновках варто узагальнити польсько-українсько-російський феномен: близьке сусідство сприяє постійному поглибленню знань про етнічні авто- і гетеростереотипи. „Непрочитування" повісті Т. Конвіцького українцями і росіянами виявило різні засади культур при їх постійному контакті: польський автор демонструє західну змагальність, дискурсивність, український автор – общинну одноголосність, відлуння російського проекту суспільства „рівності й справедливості". І в цьому полягає їх суттєва відмінність і парадоксальність апокаліптичних візій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. Древнееврейская литература // История всемирной литературы: В 9 т. – Т.1. – М.: „Наука". – 1983. – 583 с.

2. Андрухович Юрій. Московіада. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ. – 2000. – 270 с.

3. Гундорова Т. Постмодерністська фікція Андруховича з постколоніальним знаком питання // „Сучасність". – 1993. – № 9. – С.79-83.

4. Дайс Е. Я милого узнаю по походе: роман Ю.Андруховича "Московиада" // „Вестник Европы". – 2005. – № 16. – http://magazines.russ.ru/vestnik/2005/16/da27.html.

5. Забужко О. Польська "культура" і ми, або Малий апокаліпсис Московіади // Оксана Забужко. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика. – К.: Факт. – 2006. – С.308-318.

6. Іздрик Ю. Ізоморфність ландшафту. – http://www.lib.proza.com.ua/book/57.

7. Конвіцький Т. Малий апокаліпсис. Пер. з пол. Ю. Андрухович // „Всесвіт". – 1991. – №12. – 112 с.

8. Конвицкий Тадеуш. Мне удобно в роли аутсайдера. – http://www.zn.ua/3000/3680/38707.

9. Крот Ю. У пошуках романних значень. До проблеми діалогічності художнього слова у контексті прози Ю. Андруховича // „Сучасність". – 1993. – № 9. – С.75-78.

10. Москалець К. Незадоволення твором // „Сучасність". – 1993. – № 9. – С.70-74.

11. Чайковська В.Т. „Московіада" Ю. Андруховича – не лише „Малий апокаліпсис"... // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2005. – С. 59-64.

12. Konwicki Tadeusz. Mała apokalipsa. – Warszawa, 1979. – 188 s.

УДК 82-312.1+82-311.1

Уляна ЧІПАК
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕКЗИСТЕЦІЙНІ ВИМІРИ БУТТЯ У ТВОРЧОСТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА ТА ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА

У статті розглядається проза Валерія Шевчука та Ярослава Івашкевича через призму екзистенціалізму. Порівняння здійснюється через категорії відчуженості, абсурду, межової ситуації, кохання та смерті на основі порівняльно-типологічного методу. Тлумачиться також поняття «кресовості» у творчому світосприйнятті письменників.

Ключові слова: *екзистенціалізм, натуралізм, віталізм, оповідання, роман, мотив, символ, алюзія.*

The article deals with some novels of Valerij Shevchuk and Jaroslaw Iwaszkiewicz in the light of existentialism. Comparison, made through the categories of alienation, absurdity, crucial situation, love and death, is based on the comparative-typological method. Author of this article also explains the term «kresovist» according to the creative outlook of these novelists in the way as it is one of comparative aspects.

Key words: *existentialism, naturalism, vitalism, short story, novel, motive, symbol, allusion.*

W artykule przeanalizowano prozę Walerego Szewczuka i Jaroslawa Iwaszkiewicza przez pryzmat egzystencjalizmu. Porównania dokonano poprzez kategorię alienacji, absurdu, sytuacji granicznej, miłości i śmierci na podstawie metody porównawczo-typologicznej. Wyjaśniono także znaczenie pojęcia «kresowość» światopoglądu artystycznego pisarzy.

Słowa kluczowe: *egzystencjalizm, naturalizm, witalizm, opowiadanie, powieść, motyw, symbol, aluzja.*

«Можна сказати: існує формула
не тільки мистецтва для мистецтва,
але й мистецтва від мистецтва» [8, 162]

Серед творів, які видаються у наш час, дуже мало тих, які не є так званим «комерційним проектом». Письменники, які підпадають під цю категорію, працюють не на естетичну цінність та якість твору, а, на жаль, на рівень кількості продаж. Проте є і такі автори, яким вдається зреалізувати обидва показники, нерідко свідомо цього не прагнучи. Такою постаттю є Валерій Шевчук. Серед читацької публіки не знайдеться нікого, хто, хоча б раз не стикнувшись з його творчістю, залишився до неї байдужим. Його проза є багатим матеріалом для науковців, які працюють у царині історії, теорії літератури, літературознавства. Найпомітнішими та найвагомішими серед дослідників творчості Валерія Шевчука є Роман Корогодський, Людмила Тарнашинська, Анна Горнятко-Шумилович, Валентина Соболь, Сергій Яковенко та багато інших. Кожен із цих учених розглядав прозу письменника під іншим кутом зору, адже, погодьмось, творча постать Валерія Шевчука – багатогранна і різностороння, оскільки основним об'єктом зображення для нього залишається людина, яка, незалежно від її світовідчуття та світобачення, завжди буде неповторною індивідуальністю.

Сьогодні все більш актуальними стають дослідження національних літератур та окремих її представників, які базуються не на генетико-контактологічних зв'язках, а на порівняльно-типологічних особливостях у віднайденні схожостей між ними. Відомо, що Ярослав Івашкевич і Валерій Шевчук не є сучасниками, але до питання висвітлення певних проблем через призму екзистенційних вимірів буття підходили у подібний спосіб. Хоча остаточно стверджувати про відсутність впливу, принаймні одного з них на іншого, ми не станемо, адже відомо, що Валерій Шевчук переклав кілька повістей та поезій Ярослава Івашкевича.

Підставою для порівняння також може служити й поняття «Кресів» як мовно-культурного пограниччя Польщі й України. «Кресовість» у Івашкевича означає подвійність у баченні світу, поліфонію культур. Валерій Шевчук, плідно працюючи в контексті української культури, все ж не відкидає зацікавлення до польської культури, насамперед – до літератури, при цьому наголошуючи, що все-таки вона сприймається ним як чужа [8, 166]. У цьому контексті, ми вважаємо, й увиразнюється екзистенційна проблематика творів письменни-

ків, адже екзистенція у представників кресової літератури є уже органічно особливою, адже роздвоюється між двома мовно-культурними ареалами: «Екзистенціальне переживання простору, який викликає відчуття самотності, відірваності й відчуження, становить собою один з найбільш значущих елементів внутрішнього світу головних героїв» [10, 365-366]. Таким чином, неможливо не погодитися з тим, що «сьогодні … можна певністю стверджувати, що йдеться, безсумнівно, про двох чи не найважливіших – для польської й української літератур – прозаїків XX століття» [10, 359].

Мотиви пошуку людського в людині, тобто того, що мало б відповідати її органічному призначенню у світі, з особливою силою відчувається в оповіданнях Ярослава Івашкевича. Зокрема, в оповіданні «Ікар» автор виправдовує людську байдужість і момент «непомітної смерті», яку несе за собою ситуація з юнаком, пояснюючи все блискавичністю самого моменту зустрічі з гестапо.

Категорія людської байдужості, яка є передумовою і першопричиною, власне, відчуття відчуженості у більшості творів малої прози Івашкевича, трансформується у апатійний холодний спокій, який був породжений суспільною і моральною кризою, спричиненою німецьким окупаційним режимом. Підтвердження сказаному знаходимо в оповіданні «Ікар»: «Я огледівся довкола, шукаючи іще в кого-небудь співчуття, розуміння того, що тут скоїлось. Адже юнак із книжкою загинув. На превеликий мій подив, я побачив, що ніхто не помітив цієї події» [4, 57]. Перед читачем постає питання: чому загибелі молодого, з певним натяком на романтичність, юнака ніхто не помітив. Можливо, людина, яка живе в постійному страху перед завтрашнім днем, просто перестає помічати сьогоднішнє або виробляє у собі вміння не бачити того, що може зашкодити їй самій. Це, по суті, екзистенційна межова ситуація, моральний вибір, який власне формує Людину, а з індивідуума робить особистість, здатну протистояти будь-яким зовнішнім умовам, навіть у ситуації, коли вони підкріплюються внутрішнім почуттям страху. Як бачимо, поняття відчуженості у Івашкевича набуває значення втечі «у себе» і «для себе», яка пояснюється як єдиноможливий засіб вижити задля подальшого існування.

Інколи людина свідомо відмежовується від світу, тому що час «пережив» її. Мотив саме такого відчуження характерний для Ярослава Івашкевича, чого не знаходимо у Валерія Шевчука. «Старий Замойло уже давно не слухав цієї розмови. З якогось часу він навчився ізольовуватися від неприємних відгомонів зовнішнього світу» [4, 45], і все частіше герой оповідання «Сніданок у Теодора» польського письменника вдавався до спогадів минулих часів. Символічним є трактування графом життя як аналогії до пір року. Чомусь йому не вдається досягти омріяного «осіннього втихомирення», і причину цьому він знаходить у тому, що йому не вдалось зреалізуватись через своїх дітей, для яких його приїзд стає тягарем. Саме це відчуття нереалізованості підсилюється і увиразнюється екзистенційною тугою, смутком, яка стає своєрідним сигналом того, що «осіннє втихомирення» залишається для Замойла омріяним явищем. «Просто бачиш, що все – тлін. Оце і є найбільша трагедія в житті людини: вона лише на старість помічає, що все навколо примарне і розпадається на порох, мов сухе листя. Не плин часу, а розпад – ось що жахає найбільше» [4, 50].

Мотив розуміння сенсу свого життя через реалізацію себе у нащадках є притаманним і для Валерія Шевчука. Проте його безпосередній розвиток у творчості зовсім інший, ніж у Ярослава Івашкевича, у котрого в оповіданні «Сніданок у Теодора» цей мотив набуває песимістичного звучання: граф непотрібний своєму синові, для якого принади світського життя і «презеанси» важливіші. Розміщення гостей за столом у подружжя Замойлів носить символічний характер, адже у такому порядку й розміщуються цінності у їхньому світобаченні, а, отже, й світовідчутті. У такий спосіб «сучасна людина … втрачає внутрішній духовний стрижень і своє єдиноможливе місце у непізнаваному світі, випадає із ланцюга гармонійної взаємодії природних сил, а тим самим прирікає себе на бездомність, самотність у метушливому штучному всесвіті, приходить до абсолютного відчуження у спільноті й, зрештою, – до абсурдності існування в абсурдному середовищі» [2, 258], адже вона обірвала сутнісний ланцюг свого буття – дух роду.

Питання про місце людини у світі, її культурний код, який втрачає сенс без нащадків, у творі «Срібне молоко» Валерія Шевчука подається читачеві у вигляді розгорнутих філософських метафор, прихованих алюзій, заміфологізованих образів: «Оце й була причина великої Явдошиної печалі, бо не родить

стебло, якщо корінь його мертвіє». «Відтак узяла горщика, налила води, всипала пшона і сіла в смузі місячного проміння, поставивши того горщика між ніг, а ще притискаючи до лона». «І її вуста знову заворушилися, видихаючи таки не слова, а їхні значки чи шифри, адже й усе насіння, що потужно тверділо на всіх стеблах, занурених у цю ніч, було також не матерією, а знаками, і жінка, хоча й не знала законів цього світу, визначених мудрими філософами хоч би з тієї таки Київської академії, але знав їх її тулуб, знали лоно і голова, і перса, і руки, і ноги, а передусім душа. Саме тому забурніла й забулькала в її горщику вода, а пшоно почало варитися, саме те пшоно, яке недавно, доки не здерло з нього захисних кожушків луски, також ховало в собі вічну таїну знаку» [6, 109].

Розвиток мотиву реалізації себе через нащадків задля здійснення сенсу своєї екзистенції у порівнюваних письменників носить дещо інший характер. Ця відмінність стосується його хронологічного вираження. Персонаж польського письменника граф Замойло («Сніданок у Теодора») розуміє, що йому не вдалось себе зреалізувати, адже бачить, що плоди його виховання не приносять користі. У той час, як герої творів Вал. Шевчука Григорій Комарницький («Срібне молоко») та Тодось Темницький («Тіні зникомі») лише приходять до усвідомлення важливості продовження свого роду і збереження пам'яті про предків у віднайденні сенсу свого буття. Як бачимо, Івашкевич проспективно іде далі у вирішенні цього питання.

Персонажів обох письменників хвилює питання плинності часу. Ускладнюється це й тим, що «одинична людська екзистенція, «я», що заплуталося в багатоликому тексті культури і не може там знайти свого власного голосу, який є «голосом волаючого в пустелі» [9, 355-356]. Невипадково, ми вважаємо, символ пустелі, в якій людина все шукає себе і сутність свого буття, з'являється часто у творах Валерія Шевчука (наприклад, у повістях «Мор» та «Сповідь»).

Ярослав Івашкевич у своїх творах розкриває невлаштованість суспільного життя, неможливість залагодження суперечностей між великим внутрішнім інтелектуальним світом героя і об'єктивною реальністю дещо по-іншому. Джерелом трагедії сучасної письменнику людини є усвідомлення своєї «малості» у великому, проте одноманітному, світі-пустелі, де ти «соціальний самітник». Через це персонаж Івашкевича нерідко відчуває втому від буття. «Моя люба, життя взагалі річ дуже втомлива», – каже граф Замойло своїй невістці («Сніданок у Теодора») [4, 46]. Мабуть, ця виснаженість зумовлена й одноманітністю його проходження, і усвідомленням своєї незреалізованості.

Сенсом пошуку буття у екзистенціалізмі є віднайдення сенсу життя, адже без усвідомленої цілі воно перетвориться на елементарне існування. Для персонажів обох аналізованих письменників характерне прозріння, духовне прояснення у пошуку сенсу власного буття, виправданості своїй екзистенції, яке нерідко носить катарсистичний елемент, оскільки дає змогу подивитись на життя уже не через призму «закіптюженого віконця» (яскравий символ, який зустрічаємо у романі «Тіні зникомі» Валерія Шевчука).

Екзистенція Болєслава – одного із головних персонажів твору «Березняк» Ярослава Івашкевича – знаходиться у «застиглому» стані, завмерлому від часу смерті дружини. «Ніколи ще Болєслав так чітко не усвідомлював усієї нікчемності свого існування. Ніколи не приходило йому в голову, що якщо він і помре, то насправді нічого такого й не станеться. І суть не у тому, що світ би цього не помітив, але й для нього самого перехід від беззмістовного існування в беззмістовне небуття не мав би ніякого значення. Звичайний крок, до того ж – маловартісний» [3, 294]. Це увиразнюється ще з більшою силою по приїзді його молодшого брата, у якого, здавалося б, все кричить про бажання жити, та ціль приїзду, власне, протилежна, навіть шокуюча: Станіслав приїжджає померти. Та власне саме повернення моделює межову ситуацію, введення якої у сюжет твору є характерним для екзистенціалістів: «Powrót śmiertelnie chorego Stanisława z sanatorium w Dawos do odległego domowstwa jego brata w Polsce staje się stopniowo przeżyciem egzystencjalnym» [1, 87]. До змалювання подібних ситуацій звертається також Валерій Шевчук у романі «Тіні зникомі» (повернення усіх із роду Темницьких в рідний дім, щоб там померти).

Промовистими щодо укладів життя обох братів є також деталі у творі «Березняк» Ярослава Івашкевича, наприклад: яскраві шкарпетки Стася і, як контраст, – облізла лялька Олі, дочки Болєслава, елементи в описі дому, ставлення до написання листів, та

й навіть, коли старший із братів отримував вісті від молодшого, дратувався, адже в них йшлося про життя, від якого він так намагався відгородитись.

Смерть у цьому творі присутня всюди, вона стає ще одним головним персонажем: смерть дружини, могила у березняку біля будинку, смертельна хвороба Стася, пісня Мальвіни перед вікнами молодшого брата, навіть піаніно було орендоване у помираючої жінки. Та у випадку Болєслава саме смерть стала джерелом життя. Знову власне згадка про те, що необхідно негайно зайнятись вихованням та освітою Олі, говорить, що у нього з'явилася ціль, пов'язана з майбутнім, а не постійне згадування про Басю, яка повертала його в минуле і нівелювала динаміку людського буття.

Станіслав, розуміючи її невідворотність, все ж кидає виклик смерті коханням до Мальвіни – сестри конюха Болєслава. Грань між коханням і смертю відчутнішою стає в міру посилення хвороби. Промовистим є опис омивання тіла померлого, адже для Мальвіни він все ще залишається об'єктом любощів. «Jej spojrzenie na zwłoki Stanisława zaciera granicę między ciałem erotycznym i martwym» [1, 91].

Проблиски життя все-таки пробиваються назовні у бутті Болєслава у вигляді підсвідомих бажань: маємо на увазі ситуації з підглядданням за Мальвіною та Стасем, дівчиною та Міхалом. Варто зауважити, що, як і Валерій Шевчук, Ярослав Івашкевич оминає еротичні сцени своєрідним замовчуванням, що збільшує естетичну цінність твору і підсилює його ідейне навантаження, оскільки автор робить, власне, акцент не на факті еротичної сцени, а на тому, які почуття вона викликає у старшого із братів. Болєслав заздрить, а, отже, уже є не просто пасивним спостерігачем у своєму житті, а підсвідомо починає прагнути кохання, яке є мотивом повернення до буття справжнього, динамічного. Заключний епізод твору «Березняк» Ярослава Івашкевича є символічно-віталістичним і звучить як гімн життю: «Певний час він ішов слідом, потім зупинився на своєму улюбленому місці. Хата Марійки потонула в тумані й осінньому золоті барв і зовсім непомітно було, що то поляна. Йому здавалося, що вибрався на широкий і вільний простір полів… Спокій, спокій, майже щастя» [3, 341]. Для старшого брата смерть стала переломним моментом повернення до повноцінного життя, а не існування у тіні померлої дружини.

Ярославові Івашкевичу вдається витворити модель людської екзистенції, дуже близьку до її західноєвропейського варіанту, де персонаж у творі постає як своєрідний вигнанець, чи «сторонній» через принципово інше світобачення. Герой у польського письменника – це самітник, який бачить оточуюче середовище ворожим, адже закони суспільного існування суперечать його моральним цінностям і у всякий спосіб хочуть нав'язати йому свої правила, які не завжди виявляються гуманними. Проте нерідко зустрічаємо й персонажів, які свідомо стають відлюдьками, і у такий спосіб хочуть показати свою вищість (як-от оповідання «Ружа», «Млин на Лютині»). У таких ситуаціях Ярослав Івашкевич вдається до художніх засобів натуралізму, щоб увиразнити апатійні виміри екзистенції свого героя.

Екзистенціалізм Валерія Шевчука, витворений на національному ґрунті, увесь комплекс питань, пов'язаних з існуванням індивідуума, розв'язує крізь призму двох парадигм – національної та екзистенціальної, які, зливаючись, утворюють філософський ракурс під загальною назвою «буття української людини в умовах відчуженості від суспільства». У цьому контексті реалізуються екзистенціальні тези про ворожість світу щодо особи, «закиненість» індивідуума у світ поза власною свободою. Проте загостреність ситуації полягає не у тому, як врятуватись, тікаючи від суспільства, а як не втратити моральності, живучи у середовищі, яке постійно нав'язує людині свою волю, демонструє зразки аморальності як приклад для наслідування, пробачає те, що суперечить загальноприйнятим нормам та Божим законам. Основне завдання персонажів – віднайти себе у цьому світі, але не через втечу, а самопізнання та любов до ближнього, надію та прощення. У цьому й полягає, на нашу думку, новаторство прози Валерія Шевчука в контексті поставленої проблеми – екзистенціалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ritz G. «Brzezina» і «Panny z Wilka» jako opowiadania antyfilozoficzne // Miejsce Iwaszkiewicza: materiały z konferencji naukowej 20-24 lutego1994 roku. – Wrocław: Drukarnia Naukowa, 1994. – S. 83-101.

2. Довжок Т. Бездомність на тлі пейзажу у творчості Ярослава Івашкевича та письменників «нової української школи» // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.251-269.

3. Ивашкевич Я. Избранное. – Ленинград, 1987.

4. Івашкевич Я. Новели / Пер. з польськ. Медущенко О. – К.: Дніпро, 1974. – 280 с.

5. Шевчук Вал. Птахи з невидимого острова: роман, повість / В.О. Шевчук. – К. : «Рад. письменник», 1989. – 470 с.

6. Шевчук Вал. Срібне молоко: Роман / В.О. Шевчук. – К.: «Книжник», 2002. – 192 с.

7. Шевчук Вал. Тіні зникомі. Сімейна хроніка // «Дзвін». – 2000. – №3-4.

8. Шевчук Вал. Ярослав Івашкевич і я // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.162-166.

9. Яковенко С. Ангели і біси: поліфонічна проза Ярослава Івашкевича та Валерія Шевчука // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.341-358.

10. Яковенко С. Три сходинки до прірви (Ярослав Івашкевич і Валерій Шевчук) // «Київські полоністичні студії». – Т.3. Ярослав Івашкевич і Україна. – К.: «Бібліотека українця», 2001. – С.358-373.

УДК 821.161.2-94 (091)

Тетяна ХАЙДЕР
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОСТМОДЕРНІ ВЕКТОРИ ЗБЛИЖЕННЯ ЖАНРІВ ВЕЛИКОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ПРОЗИ

У статті розглянуто проблеми взаємовпливу жанрів у історико-літературному й культурологічному контекстах у творах Е. Редліньського, Т. Конвіцького та ін.

Ключові слова: *пост-сучасність, постмодерністський, політична фантастика, десеміотизація.*

The article deals with the problem of genre's interference in the literary- historical and cultural context in the works of E. Redlinski, T. Konwicki etc.

Key words: *post-modernity, postmodern, political fiction, desemiotisation.*

W artykule zbadano kwestię wpływów wzajemnych gatunków w kontekście historyczno-literackim i kulturologicznym na podstawie utworów E. Redlińskiego, T.Konwickiego i in.

Słowa kluczowe: *post-realność, postmoderistyczny, fantasy polityczne, desemiotyzacja.*

Постмодернізм найчастіше визначають як інтелектуальну формацію кінця XX століття, як форму виразної та однозначної реакції на модернізм (у мистецтві, архітектурі, в сфері структурування і формування демократично-правових сучасних форм існування суспільства). Відтак постмодернізм можна визначити як еквівалент поняття пост-сучасність, тобто як комплекс реакцій на недоліки й надуживання сучасності. Як відомо, постмодернізм – це певна форма плюралізму, що спирається на постулати багатовимірності, різнорідності та складності нашої сучасної реальності. Однією з найхарактерніших рис визначається тотальна антираціональність. Ж.-Ф. Ліотар у своїй праці «La Condition postmoderne. Rapport sur le savoir» (1979) дав загальну характеристику цьому світоглядному напрямку у філософії як інспірованого естетично анархізму й певної інваріантної форми неоавангардизму.

Певний «канон» уніфікованої моделі постмодернізму, сформований у літературознавчих дискусіях, що точилися у європейських країнах від 60-х років аж до сьогодні (в тому числі й у Польщі), визначає такі інноваційні риси постмодернізму: багатостильова література радикального плюралізму, що повністю заперечує концепцію моностилістики й відмовляється від стильових домінант; ретроспекція, цитація, повтор, пародія, колаж, пастіш як прояв зацікавлення історією і літературною конвенцією; замінює простоту й прозорість у функціонуванні тексту на складність, двозначність; програмово на методологічному рівні тяжіє до змішування високої – елітарної (неприбуткової) та масової (комерційної) культур. Хрестоматійно вже прийнята теза про інтертекстуальність, гру контекстами, алюзіями, асоціаціями. Як зазначає один із провідних дослідників польського постмодернізму В. Болецький, постмодерн – це специфічна фаза культурного самоусвідомлення сучасної нам цивілізації. Фантазія, містифікація, літературність, «штучність», повна свобода світосприйняття, звертання до традиційної у польському культурному просторі теми національних цінностей, «режисерування» власної прози – ці стратегії польського постмодернізму як основні визначають такі дослідники, як М.Гловіньський, М. Домбровський, Г. Янашек-Іванічкова та багато інших [3, 303-305]. Польська літературознавча думка, гідно репрезентована такими дослідниками, як Р. Нич, А. Явловська, К. Уніловський, П. Чаплінський та інші, лише на початку 80-х почала глибше аналізувати явище постмодернізму, зокрема щодо польської літератури. На окрему увагу заслуговує думка сучасної російської дослідниці постмодернізму у російській та польській літературах В. Адельґем, котра слушно зазначає, що польський літературний постмодерністський світ радикально різниться від російського (та зрештою, й європейського) тим, що польська культура, висловлюючись термінологією Ю. Лотмана чи Д. Ліхачова, не переживала «культурних вибухів» або «стрибків». Таким вибухом для російської культури вважається розпад Радянського Союзу, який зумовив грандіозний стрибок у психологічному вимірі соціуму, створюючи певний «плацдарм» для виникнення нових жанрів, що активно використовували апокаліптичність як категорію (причому, як у трагічному, так і комічно-іронічному літературному варіантах).

Традиційно початки постмодернізму в Польщі пов'язують з іменами В. Ґомбровича, С. Мрожека, хоча деякі сягають ще більш ранніх періодів – мало не від творів К. Іжиковського. Цим зумовлені дискусії про початки й витоки польського постмодернізму, про роль культурного авангарду у формуванні нових, суперечливих, деструкційних ідей.

Проте «справжній» постмодерний елемент у творах польських письменників з'являється у 70-ті роки. Ранній польський постмодернізм, як і російський, за словами Н. Бедзір, не актуалізують ще категорію історичної трагічності, не посилюється в ньому атмосфера катастрофізму. Період 70-80-х років у польській та російських літературах обтяжений роздумами про такі категорії, як народ, інтелігентність тощо. Натомість, як свідчать дослідження І. Адельґейм, злам XX і XXI століть приніс почуття загостреної національної самоідентифікації, соціальної ангажованості й роздуми про властиве місце й роль у межах європейського континууму [2, 6-32; 3].

Розглядаючи людську культуру як динамічну систему, розвиток якої багато в чому визначається опозицією «упорядкованого» й «неупорядкованого», Ю. Лотман і обґрунтував свою концепцію «культурного вибуху». Такий вибух руйнує усталений порядок речей, думок, ціннісних констант та ієрархій. Одним із проявів чи форм такого вибуху може вважатися скандал[1]. Етимологія та значення слова сфокусовані в скандалі як у механізмі культури й у різні моменти її еволюції виконують різноманітні моделюючі функції. З огляду на семіотичні характеристики скандалу, можна припускати його специфічну функцію механізму культури, що діє спорадично й націлено на десеміотизацію системи: якщо прийняти скандал як умисне порушення прийнятої системи значень чи задану непристойність поведінки або тексту. Скандал як форма прояву протесту культурно-мистецького авангарду проти існуючої дійсності чи пануючого ладу широко проаналізована з соціологічного та культурологічного поглядів у європейському та польському науковому середовищі (Й. Гейзінга, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм, А. Вика, Ф. Знанєцьки, М. Пенчак, Т. Палєчни, А. Явловська та ін.).

Якщо скандал розглянути як своєрідну культурну матрицю, спроможну породити певні феномени, то співвідносним стає моральна чи естетична сила скандалу і публічного покарання. Чи правомірно у такому ракурсі розгляду проблеми переносити семіотичне навантаження скандалу на літературний твір або літературно-естетичний напрямок, школу чи течію? Таке запитання, на нашу думку, можна проілюструвати деякими фактами з літературного життя Польщі (а також Росії чи України), приймаючи постулат про формування постмодерної ситуації в літературних колах із використанням досвіду авангардних протестів (kontestacji awangardowych) культурно-мистецької еліти Європи, початок яких припадає на кінець 60-х років, яку Т. Палєчни називає формою бунту «наднормальних» [9], залучення молодіжних контркультур (наприклад, художньо-мистецькі пошуки «помаранчевої альтернативи» в Польщі) тощо. Закладаючи скандально-епатуючий елемент у загальне семіотико-культурне навантаження того чи іншого твору, література пізнього постмодерну наближає кульмінацію із притаманною їй експресивністю вираження й максимального конфліктного напруження – кульмінацію переоцінки (чи властивої оцінки) тієї пост-реальності, в умовах якої живе й еволюціонує наша цивілізація. Яскравим прикладом таких літературних артефактів можна визначити твори Т. Конвіцького, Е. Редліньського, у російському контексті – В. Пєлєвіна. Найбільшою несподіванкою у цьому ряду таких видатних письменників, яких вже можна вважати в певному сенсі класиками, будуть, принаймні, ще два імені, які ми відважилися умістити поруч. Це – Р. Бах та С. Лук'яненко.

Ідея зіставити цих абсолютно різних і за віковими параметрами, і за параметрами визначення їх творчої манери чи приналежності до літературних або художньо-мистецьких течій виникла через те, що присмак скандальної слави (хіба що, за винятком Р. Баха) їхніх творів може слугувати об'єднуючим чинником. Ідеться про твори, які, напевно, свого часу виконали функцію культурного вибуху, розриваючи усталений порядок рутинно-конвенційного літературного світу в жанрово-тематичному полі: «Малий апокаліпсис» (Mała apokalipsa – 1979) Т. Конвіцького, «Кровотеча» (Krfotok – 1998) Е. Редліньського, оповідання В. Пєлєвіна 90-х років та початку нового століття, романи «Омон Ра», «Жовта стріла», «Чапаєв і Пустота» та багато інших, широко відомих також і польському читачеві. На зламі століть на російському літературному обрії з'являється ще одна контроверсійна постать – С. Лук'яненко[2], творчість яко-

1 Слово «скандал» прийшло з латини та зах.-європейських мов; з грецької – scandalion – «пастка, неприємність, розбрат» [Етимол. сл. укр. мови, т. 5, с. 264]. Церковнослов'янська мова закріплює значення «спокуса». Словник В. Даля збагачує семантику запозиченнями з фр. – «срам, стыд, позор».

2 Нар. 1968 року, вважає свою творчість почасти постмодерністською, перші книги Лук'яненка вийшли дру-

го надто важко ідентифікувати в межах класичних «великих наративних форм», оскільки він тяжіє до творчості Пєлєвіна і фантастів різноманітних мастей водночас (наприклад, його дилогія «Работа над ошибками. Черновик. Чистовик» – переклад польською у 2008 році: Kirył. Brudnopis (Черновик).

Якщо поява зазначених творів Т. Конвіцького чи Е. Редліньського не була одкровенням для поляків, оскільки вони представники старших літературних генерацій з величезним життєвим і творчим досвідом, що пережили виразну еволюцію (особливо це помітно у випадку Т. Конвіцького, який дебютував відверто соцреалістичними творами – й еволюціонував до глибоко психологічної, рефлексійної прози), стали свідками й активними учасниками історико-політичних процесів ПНР, то у контексті російської постмодерної літератури і В. Пєлєвін[3], і тим паче С. Лук'яненко, подосі викликають різноманітні дискусії та неоднозначне прочитання їхніх творів.

У контексті визначення згаданих творів як таких, що мають репутацію скандальних, ми спираємось на такі аргументи, як їхні жанрові та тематичні особливості, зумовлені впливами постмодерністської формації – з одного боку, й загальну (семіотико-культурно) семантику картин світу, втілених у цих творах, з іншого.

Традиційно творчість Т. Конвіцького чи Е. Редліньського розглядають у тісному зв'язку з польською літературною традицією психологічного, звичаєвого або ж – у випадку Редліньського – гротескно-іронічного роману. Проте ми схильні вважати, що такі сміливі рішення цих авторів у сюжетно-фабульній та тематичній площинах дають право їхню творчість винести за межі цих жанрів.

Створення альтернативних світів, що існують за неприйнятним у реальному світі людей та історії законом «якби…». Цей закон, напевно, панує в межах фантастичної літератури, яку сьогодні поділяють на безліч інваріантів-піджанрів. У контексті наших студій на особливу увагу заслуговують такі інваріантні форми, як соціологічна фантастика, фантастика на основі теорії «паралельних/альтернативних» світів, політична фантастика (або, як її ще називають «політичне фентезі») й їхні генеалогічні зв'язки із традиційними наратологічними формами.

У другій половині 70-х років у польській фантастичній літературі відбувається різкий поворот. До того наукова фантастика часто межувала з футурологією, провадила алегоричні розрахунки з дійсністю. Навіть межувала із філософією в своїх аналітичних роздумах про буття людини (С.Лем). У середині 70-х в поле зацікавлень цього жанру потрапляє людина, домінує власне соціологічна проблематика (Паровський М. «Twarzą ku ziemi», Внук-Ліпінський Е. «Wir pamięci», Зайдель Й.А. «Cała prawda o planecie Ksi»). Зрештою, фантастика завжди була певною формою прогностики, створюючи світи майбутнього, вона відтак змушена була аналізувати, ревізувати, відбудовувати сучасність, щоб створити існуючі у тих майбутніх світах різноманітні суспільства.

А Нєвядомський та А. Шмушкевич у своїй праці «Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej» під соціологічною фантастикою (СФ) розуміють фантастичні твори, в яких порушені соціальні проблеми, які можуть виникнути внаслідок покращення умов життя, або ж внаслідок запровадження соціотехнічних технологій, що дозволяють керувати суспільством. Вирішення таких проблем не пропонується, проте у своїх соціально-політичних конструкціях соціальна фантастика оперує структурами, що безпосередньо запозичуються з сучасної авторам реальності. Відтак, екстраполюються пануючі уклади і суспільні звичаї, причому перевантаження негативом сприяє спокусі зарахувати цей короткий період існування жанрового варіанту до прото-постапокаліптичних візій у сучасних авторів-фантастів, які пишуть на подібну тематику. Створені світи у творах СФ тяжіють до максимальної уніфікації суспільних моделей і спрощення сюжетно-фабульних елементів. Позитивним фактом цього періоду можна визначити відхід від тематики освоєння космосу на користь тематики екзистенційно-ідентифікаційних пошуків особистості, можливості й форми протистояння людини технократичному світові. Напрям, що виник у 1979 році, проіснував лише п'ять років і згас, не запропонувавши читачеві цікавих творів. Натомість польська література стрімко входить у нову фазу еволюції, використовуючи новітні форми й засоби вираження. Симптоматично, що саме у 1979 році виходить друком «Малий апокаліпсис» Т. Конвіцького. Реакція на цей твір була неодностайною, та більшість була шокована, й не стільки політичною вимовою цього твору, скільки її формальним виразом. Це чи не перший приклад твору в жанрі т.зв. політичного фентезі, який увібрав традиційні риси – гротеск і сатиру, виплекані Гомбровичем, Мрожеком, й новітні тенденції практично невідомого полякам постмодернізму

ком у середині 1980-х років. Називає свій жанр «фантастикой жёсткого действия» або «фантастикой Пути».

3 Творчість Пєлєвіна визначається як суміш science-fiction, поп-культури і містицизму, які слугують матеріалом для постмодерністських експериментів.

на рівні численних «цитат» із соціологічного, політологічного, ідеологічного, культурного й літературного полів, які автор майстерно склав у мозаїковий, турпістично забарвлений світ уявного майбутнього. Рівно через двадцять років Е. Редліньський напише своєрідний «рімейк» у цьому ж жанрі. Знову перед читачем постане уявна Варшава майбутнього, створена за законом «якби».

Мистецько-творча дискусія цих письменників навряд чи могла б відбутися, діалог – цілком можливий. У певному сенсі – діалог поколінь (Конвіцький – покоління «колумбів», Редліньського можна віднести до покоління «Нової хвилі»[4]). Якщо твір Т. Конвіцького на самому початку мав присмак політичного скандалу – адже він сміливо демаскував політичну систему пануючого режиму й відверто поглузував з ідеології Радянського Союзу, що спричинило шалений успіх «Малого апокаліпсису» в Польщі й за її межами, то твір Е. Редліньського був скоріше спробою усвідомити властиве місце Польщі й поляків у новій, активно глобалізованій пост-сучасності. Конвіцький, створюючи уявний світ майбутнього, намагався виразити протест. Виходячи з концепцій А. Тойнбі, частині системи (у даному випадку – культурної) треба абстрагуватися й утримувати дистанцію стосовно реальності, а також стосовно усіх правил і прав такої системи. Така філософія залишає право щось змінювати в світі лише втікачам чи бунтівникам. Конвіцький збунтувався і реалізував свій авангардно-мистецький протест у гібридній – соціально-політично-фантастичній – формі роману.

Позиція Редліньського зовсім інша – він, як більшість сучасних письменників, не змагається з реальністю, не копіює безкритично її найгірші й найбрутальніші риси. Демаскування протиріч, брехні зводиться найчастіше до голого сарказму й знущань (попри зарахування В. Пєлєвіна до найбільш значущих постатей сучасного культурного світу й найбільш впливових інтелектуалів Росії – в його творах сарказм з приводу реальності домінує над філософськими роздумами стосовно виходу з цієї реальності, у творчості українських письменників Андруховича чи Ірванця часто присутній суголосний польському іронічний, на рівні авторефлексії, мотив деміфологізації соціальних, ідеологічних, комунікативних структур радянської доби). Редліньський же становить, на думку К. Шумлевич, практично виняток із сучасних польських письменників, бо не лише встигає за дійсністю і її метаморфозами (пан-американізація), він її аналізує. Картини, які постають у його творах («Szczuropolacy», «Krfotok», «Transformejszen», «Telefrenia»; «Jubileusz», «Wcześniak» , «Pustaki», «Cud na Greenpoincie»), гіркі й не відрізняються від щоденних спостережень поляків. Проте він не лише викриває те, про що мовчать. Він, як письменник у традиційному, найкращому розумінні літературної критики, переживає за людей. Особливо обкрадених, включаючи пам'ять і минуле життя. Відтак, іншою – також провокативно-скандальною – видається семантика його уявного світу, з іншим семіотичним навантаженням, коли йдеться про героїв роману «Кровотеча» – тих, кого у реальній, сучасній Редліньському-авторові – не прийнято експонувати як національних героїв. Показовою може бути сцена, де один з героїв – учасник варшавського повстання Стефан Акальський (його називають Ако, вкладаючи певну символіку у це прізвисько) так ненавидить Народну Польщу, що її майже тотальне знищення під час «зимової війни» (яка почалася після вступу росіян до Польщі) підсумує презирливим ствердженням, що нічого важливого не втрачено, бо ж більшість знищеного – це «socjalistyczna tandeta» (хоча в її рештках – жилих багатоповерхівках у центральних районах Варшави – йому цілком добре живеться). Він себе відчуває нащадком елітарного світу маєтків, садиб, корінної шляхти, а головне – її патріотизму, і не в змозі зрозуміти потреби і переконання у будуванні багатоповерхівок, де ті, хто за його й йому подібною шкалою оцінок належать до «гірших» – «ziela» (трава – особи сільського походження), чи «trepów» (підселені мешканці квартир). Редліньський – у момент певного апогею розвитку ідеї, нарешті, отриманої незалежності й блискучої політики Л. Бальцеровича – раптом впроваджує діаметрально протилежний дискурс – Рох, батько зятя Ако, репрезентує власне ту «нижчу, гіршу» категорію прибульців. У часи «III RP» власне про них і не прийнято було згадувати. Полеміка між цими героями стосується дуже делікатних тем у пост-реальності Редліньського – Рох стверджує, що бідні «ніколи так добре не жили у Польщі, як за часів будівництва соціалізму», свідченням чого є прогрес у житті села, його освіченості, можливості навчання тощо. Іще один дражливий момент історії порушує автор – проблему стосунків поляків із німцями й росіянами, й констатує нерівномірну, упереджену оцінку історії цих стосунків. У цьо-

4 Цікавим видається факт, що термі «нова хвиля» (New Wave) – у літературі визначає новий напрямок у науковій фантастиці, що з'явився наприкінці 60-х років XX ст. Це відхід від «космічної» тематики у бік соціально-ідеологічних або екзистенційних проблем. Також значно еволюціонувала літературна майстерність письменників, які писали у цьому напрямку. Початок Нової хвилі у фантастиці найчастіше пов'язують із М.Муркоком, який у 1964 р. став головним «New Worlds».

му діалозі письменник створює прецедент, який можна дорівняти до скандально-провокативного вибуху «Малого апокаліпсису»: хто і як повинен оцінювати властиву історію поляків і Польщі.

Конвіцький і Редліньський яскраво ілюструють цікаву тезу І. Адельґейм про «посттравматичний досвід» поляків і невротичну природу їхньої «польськості», яку вона намагалася відслідкувати у третій хвилі (злам XX і XXI століть) польського постмодернізму.

Проте, якщо подивитися на проблематику цих творів як на данину конвенції, яку зазначені автори втілили у новітній формі, проблему можна розглядати суто як формально-жанровий вияв пост-реальності – або постмодерністської реальності.

Саме жанрові модифікації свідчать про мобільність і здатність трансформуватися у ту чи іншу літературу.

Головний принцип організації постмодерністського наративу – нонселекція, або різноманітні способи навмисного наративного хаосу, фрагментованого дискурсу про світосприйняття, створення світу як відчуженого, позбавленого сенсу, упорядкованості. У творах Конвіцького й Редліньського ми маємо справу саме із таким творчим методом – від фрагментарних описів Варшави, що ніби миготять у свідомості оповідача (характерною рисою є форма *я-оповіді*) до абсолютно інноваційних «фрагментів» запису відеокасети, яку той-же *я-оповідач* представляє у вигляді протокольних записів. Роман Е. Редліньського – спроба моделювання умовного способу, якого історія не знає (сюжет розгортається у паралельному світі, де В. Ярузельський не проголосив воєнний стан, Палац культури знищили польські повстанці, а Радянський Союз разом з НРД анексують частину польських земель. Знайомий також мотив очікування, коли країна живе у переддень референдуму, який має вирішити, чи творити Польське королівство, чи стати 16 республікою Радянського Союзу). Виразні алюзії до твору Конвіцького (постать героя-оповідача – колишнього «аковця», у плинних датах, коли відбувається дія «Малого апокаліпсису» – автором подаються 1979, 1989, 1999 роки, образ Палацу культури, який розвалюється в Конвіцького, і який розвалив Редліньський). Звісно, це гра, але гра з такими реаліями, сенсами, наповненими алюзіями, інколи болючими, що реально пережиті й ще не полишені колективним свідомим, аж до згаданого почуття «польськості». Ця гра письменників розрахована більше на власне відсторонення, «дистансування», часом епатує й пародіює, але зводиться до спровадження мислення у категорії правда/вимисел. Водночас вона повертає польського читача до справжньої реальності й змушує його обрати певну стратегію інтерпретації творів: через призму умовного способу.

Якщо порівняти семіотико-культурологічний вимір творів Конвіцького, Редліньського, з одного боку, й Пєлєвіна чи Лук'яненка – з іншого, то можна стверджувати, попри нерівність у художньому плані, що ці твори свідчать про незворотні процеси у формуванні сучасного світоглядного виміру, принаймні у слов'янському світі Європи. Десеміотизація системи європейської культури, позначеної такими неординарними, «локальними» культурами, як польська чи російська, несподівано виринає у жанрово-тематичних площинах творів, які розглядаються.

Хрестоматійно прийнято відносити польську культуру й літературу до сфери впливів європейської культури й протиставляти їй (особливо під знаком «імперського, колонізаторського» розуміння умов формування) російську культуру.

Процеси глобалізації створили нові умови для певного «культурного вибуху», якому передували важкі роздуми й подолання своїх «локальних» комплексів[5]. Проте класична художня література традиційно (у даному випадку, ані Конвіцький, ані, зрештою, й Редліньський) не відступає далеко від канонів філософських роздумів про суще у вирі літературного світу.

Інакша ситуація в російській літературі. Через призму творів Пєлєвіна й почасти Лук'яненка можна прослідкувати, що цей вибух мав значно більшу силу. Повалення Системи – світу Радянського Союзу – у вимірі російської культури становить глибшу й багатоаспектнішу проблему. Якщо у Конвіцького світ радянського майбутнього має однозначну оцінку, в Редліньського роздвоюється на дві проблемні екзистенційно-ментальні структури, причому, як підозрює Редліньський, все-таки рівнозначні у своєму «польському» вимірі (громадяни, які були по різні боки барикад «зимової війни»), то у російських письменників проблема національно-ідейного протистояння вже «пропрацьована» Булгаковим, Пастернаком, Солженіциним та багатьма іншими. У активно глобалізованій пост-реальності звернення до теорії альтернативних, паралельних світів мотивоване не дидактично-експериментаторським імпуль-

5 У цьому контексті можна також розглядати й творчість В. Ґомбровича, С. Мрожека, Ч. Мілоша, які так чи інакше вербалізували проблеми поляків й їхньої самоідентифікації.

сом, а звичайним людським бажанням зрозуміти суть буття, за чиїм задумом усе відбувається і яким законам всесвіту підпорядковується звичайна людина. Проте їм не вдалося відійти від пресу історичного спадку Радянського Союзу, й у концепції паралельних світів все ще відчутний його вплив. Однак, якщо Пєлєвін тяжіє до саркастично-гротескного змалювання нашого світу (наприклад, «Омон Ра» – 1992), де дуже відчутний ідеологічно-спадковий акцент у висвітленні способу креації реалій Радянського Союзу й Америки, й він дуже повільно посувається у світ пост-реального наляканого громадянина, хаотичне буття якого глобалізовано американізується (1999 – «Generation „П”»; 2005 – «Шлем ужаса. Креатифф о Тесее и Минотавре»), то в творчості С. Лук'яненка з самого початку вектор зацікавленості спрямований виключно в світ фантастики. Щоправда, людина з її проблемами у цьому світі займає ключове місце, проте антропоцентричність сучасної літератури безвідносно до жанру вже вважається хрестоматійним постулатом.

Можна припустити, що в Лук'яненка зацікавленість теорією альтернативних світів, як, зрештою, в багатьох інших письменників, міг простимулювати Р. Бах, який увірвався в сучасну літературу твором «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон (1970) і завоював популярність своїми «Ілюзіями» («Illusions» – 1977), проте показним фактом може слугувати те, що на засіданні Нобелівського симпозіуму у 1986 році, присвяченому 200-й річниці Шведської Академії, відбулося спеціалізоване засідання щодо тематики теорії альтернативних світів у чотирьох секціях: філософській, мовознавчій, літературно-мистецькій і природничій. Серед почесних доповідачів у межах літературної секції були Любомир Долежель, Ніколас Вольтерстрофф та Умберто Еко. На цьому засіданні у проголошених доповідях учені констатували той факт, що теорія паралельних світів, або альтернативних, надзвичайно важлива, й не лише для жанрів science-fiction, навпаки, з цього жанру ця теорія повільно «пересувається» в інші жанри, змушуючи їх дещо трансформуватися і приймати нові правила: йшлося про загальну концепцію твору як виокремленого простору суверенної цілісності, вона не є фотографією реального світу, вона існує у вимірі можливого. Фікції. Загальним висновком стала теза про неможливість особистості достеменно пізнати світ реальний, й лише тоді, коли людина спроможна зрозуміти й прийняти долю героїв з можливої реальності, вона почне розуміти чи підозрювати, що й ми – мешканці цього реального світу – часто скоряємося долі лише тому, що думаємо про наш світ, як і герої інших світів про свої.

Звідси випливає сумний факт, що наш погляд, можливо, такий самий недосконалий, як і в героїв уявних світів. Тому вони – приклади для формування людини. Ідентифікація елементів фіктивного тексту й реального може відбуватися лише шляхом перетинання цих світів, їх співвіднесення. (Саме тому нам вбачається таким важливим досвід Е.Редліньського). Можливість доступу до цих світів, звісно, не у фізичному плані, реалізується через семіотичні канали; відтак, читач у процесі читання отримує інформацію і може спостерігати ці уявні світи, зробити їх джерелом самоаналізу, самопізнання, джерелом нового досвіду, як і власний реальний світ.

У такому баченні проблеми твори Лук'яненка (зокрема, дилогія «Робота над помилками») набувають дещо іншої ваги – в них автор піднімається до рівня письменників, які порушують надзвичайно важливі теми: від національно забарвленого «комплексу несвободи» до того ж «комплексу» вже у масштабах планети чи всесвіту. Відтак, на другий план відходять жанрові маркери, які тяжіють над твором, а залишається лише тенденція – десемантизація, десеміотизація того культурно-історичного поля, в межах якого формуються, еволюціонують і, зрештою, діють герої. Цим полем умовно можна позначити часи пізнього «радянського» періоду й пост-радянські часи. Хоча прямо на час дії не вказано. У випадку Лук'яненка місцем подій є множинні світи-Землі з відповідною нумерацією, центровані навколо нашої, реальної Землі, й зрозуміло, навколо Москви (залишки пост-імперського синдрому?). У Редліньського й Конвіцького основна дія паралельного світу також прив'язана до Варшави, чим підкреслено експонується її політично-ідейна, адміністративна роль для поляків (як відомо, неофіційно подосі культурним «серцем» країни вважається Краків).

Часопросторові й хронотопні виміри творів польських та російських авторів можна вважати конвенціональними для жанру фантастики (існування безлічі паралельних, альтернативних світів, переміщення в цих світах – це спадок HF – т.зв. «твердої фантастики»[6]).

6 Цим терміном позначаються вже класичні на сьогоднішній день твори science-fiction.

Проте використання їхньої топіки у Редліньського й Конвіцького слід вважати інноваційно-жанровими прийомами, оскільки, принаймні у польській літературознавчій думці, їхні твори не відносять до «чистого» жанру соціологічної чи політичної фантастики. А отже – це експериментальне (цілком природне для доби постмодерну) зближення і «взаємопроростання» специфічних жанрових ознак.

Альтернативно-паралельні світи Редліньського й Конвіцького побудовані по вісі історії. Перманентне перенасичення польської щоденності історією і політикою розділяє покоління, інколи робить неможливим порозуміння і діалог між ними. Але водночас несе в собі заряд нервової (невротичної, як зауважила І. Аделґейм, зрештою, слідом за польськими дослідниками), емоційно-напруженої «роботи над помилками» – своїми власними. Цей невпинний рух думки, скерованої на самопізнання, перетворюється у польській історії на «krfotok» [7].

Головний герой – Едвард (за іронією жанру, який ми розглядаємо як жанр-донор – політичне фентезі з безліччю можливих альтернативних світів) –з погляду фізики офіційно вивчає теорію паралельних світів. Якщо Редліньський (й почасти Конвіцький) це моделювання використовує для здійснення розрахунку поляків з історією і як поштовх до роздумів над проблемою природи, самої історії, її місця й ролі людини в ній, то у російських письменників на першому плані знаходиться проблема особистого вибору (багато героїв Пєлєвіна, Кирил у Лук'яненка). Це прямо корелює з проблематикою екзистенційного характеру в польських письменників («historia to ciąg rozgałęzień» – каже Едвард з роману Редліньського, тобто кожне рішення – це розгалуження, кожна дія – це вибір).

Альтернативно-паралельні світи Пєлєвіна й Лук'яненка побудовані по вісі психології виокремленої особистості. Інша річ, що жодна з цих особистостей (як і в колективно-узагальненому архетипі пост-радянської людини) не звільняється повністю від тиску історії, але вони займають місце у просторі «пост-». У цих світах також тяжіє привид минулого – тоталітарного. Могутнього й всеохоплюючого. Проте кожний з героїв надає перевагу особистій свободі, цілком свідомо зрікаючись інколи примарної величі й влади. Відбувається це фактично (не декларативно, в героїко-романтичній масці, як часто було в літературі XX століття), шляхом вибору й реальної зміни себе й свого життя «тут і зараз», а не в уявному світі, який слугує полігоном для вибору єдиної можливо вірної стратегії буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адельгейм И. Постмодернизм как «посттравматический опыт» в польской прозе 90-х годов // «Вопросы литературы». – 2001. – № 6. – С. 172-197.

2. Адельгейм И. Постмодерн-терапия (Польская проза и литературная критика 1990-х годов) // Постмодернизм в славянских литературах: Сб. трудов. – М.: Институт славяноведения РАН, 2004. – С. 6-32.

3. Бедзир Н.П. Русская постмодернистская проза в восточно- и западнославянском литературном контексте. – Ужгород: «Видавництво О.Гаркуші», 2007.

4. Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. – К.: «Наукова думка», 2006. – Т. 5. Р-Е.

5. Семиотика скандала. Сборник статей // Ред. Нора Букс. – М.: Изд-во «Европа», 2008.

6. Цыбенко Е.В. Польская литература 1990-х годов и проза Эдварда Редлиньского [Текст] / Цыбенко Е.В. // Славянский мир и литература: материалы междунар. конф. Зеленоградск. 10-13 октября 2002 г. – Калининград, 2003. – С. 155-176.

7. Kruszyńska A. Teoria światów możliwych w badaniach literackich. –www.tolkien.com.pl.

8. Niewiadowski A. Smuszkiewicz, Leksykon polskiej literatury fantastycznonaukowej. – Poznań, 1990.

9. Paleczny T. Bunt «nadnormalnych». – Kraków: «Universitas», 1998.

10. Wróbel Ł. Polska fantasrtyka socjologiczna. – www.tolkien.com.pl.

7 Редліньський вустами своїх героїв формулює питання, що має безвідносно до тематики роману, скандальний тон – молода генерація не розуміє (?), не хоче розуміти (?), відсторонюється від минулого, іронізує, або ж саркастично оцінює його, навмисне порушуючи правописні норми. На думку спадає авангардно-протестуючий, політично скандальний досвід краківського «bruLion'u» – часопису прогресивно-альтернативної мистецької й ідеологічно агресивної молоді.

УДК 821.162.1–3

Тетяна ДОВЖОК
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЛЬ БАГАТОКУЛЬТУРНОСТІ У ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Стаття висвітлює процеси переосмислення ролі й присутності різних етносів у польському культурному просторі, характерні для польської літератури на зламі тисячоліть. Еволюція образу Іншого, руйнування стереотипів простежується у порівнянні з повоєнною літературою пограниччя та на тлі сучасних теорій мультикультуралізму.

Ключові слова: *Інший, мультикультуралізм, пограниччя, ідентичність, центрально-європеєць.*

The article highlights the process of redefining the role and presence of various ethnic groups in the Polish cultural space, typical of Polish literature at the turn of the millennia. Evolution of the image of the Other, the destruction of stereotypes seen in comparison with the post-war literature of the frontier and on the background of contemporary theories of multiculturalism.

Key words: *Other, multiculturalism, borderlands, identity, Central European.*

Artykuł ukazuje procesy przewartościowania roli i obecności różnych pierwiastków etnicznych w polskiej przestrzeni kulturowej, zachodzące w literaturze polskiej na przełomie tysiącleci. Ewolucja postaci Innego, burzenie stereotypów uwidacznia się w porównaniu z powojenną literaturą pogranicza oraz na na tle nowoczesnych teorii wielokulturowości.

Słowa kluczowe: *Inny, wielokulturowość, pogranicze, tożsamość, Środkowoeuropejczyk.*

Свобода міграції і відкритість кордонів увійшли у польську дійсність на початку XXI ст. зі вступом до Європейського Союзу. Зняття разом з кордонами багатьох соціальних, економічних, культурних завіс спонукали до переосмислення власного погляду на Іншого та взаємин з Іншим, можливо, сформували новий ментальний тип, уяву і почування якого відображає молоде польське письменство.

За Ю. Кристевою: «Необхідність жити з іншим, з чужинцем ставить нас перед можливістю чи неможливістю бути інакшим. Йдеться не просто про нашу здатність прийняти – з гуманних міркувань – іншого, а про те, щоб бути на його місці, що означає мислити себе і самому ставати іншим щодо самого себе» [4, 22].

Подібна засада лежить в основі (зізнатися, надто популяризованого останнім часом) явища, і водночас поняття мультикультуралізму, витоків якого слід шукати в концепціях етнокультурної політики Канади і США др. п. XX ст. «Головною ознакою мультикультуралізму, – за словами Н. Висоцької, – є перенесення наголосу з перемішування в національній культурі різноманітних складових (концепція «melting pot». – *Т.Д.*) на внутрішню цінність, притаманну кожній з них» [1, 273].

Суспільно-політичні й етнокультурні рухи на американському континенті вплинули на формування нових напрямків гуманістичних досліджень, а разом з тим, і нового типу художньої творчості, що над усе ставить множинність дивного і неповторного: «Останні декади в американській літературі позначено трансформацією постмодернізму в мультикультуралізм» [1, 184], – зазначає проф. Т. Н. Денисова. Наприкінці минулого тисячоліття розвинувся ряд новітніх культурологічних та літературознавчих дисциплін, які предмет дослідження переносять з тексту у сферу людського досвіду, розглядаючи культуру передусім як інтегровану мозаїку оповідей, образів і практик, де головною цінністю є збереження різниць та повага до Іншості (літературна антропологія, постколоніальні студії, імагологія, «cultural studies» тощо) [19, 412].

Мультикультуралізмом називають нині розмаїття європейських культурних спільнот, передусім малих народів Центральної Європи, специфіку якої окреслювали раніше як полікультурність. Причому під мультикультуралізмом нині розуміють як активну політику толерантності щодо етнічно відмінних груп, так і саме «співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, з тим, що жодна з них не є панівною» (як стверджує О. Гриценко в аналітичному огляді «Багатокультурність і освіта» [2, 5]). Він же, підкреслюючи неоднозначність у тлумаченні терміну, звертається по допомогу до Британського довідника з теорії культурної комунікації О'Саллівена і Гартлі, який дає таке тлумачення: «Мультикультуралізм / мультикультурність – визначення (ви-

вчення) суспільства як такого, що вміщує численні відмінні, але взаємно пов'язані культурні традиції й практики, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства» [12, 189-190]. Хорватський культуролог Санін Драгоєвич зазначає, що цей термін «почав широко вживатися у Східній Європі після подій 1989 року та передбачає повагу й підтримку всіх існуючих у суспільстві культурних потреб та способів життя – не лише культур етнічних, мовних меншин, а й соціальних меншин, традиційних селянських субкультур, інвалідів тощо» [10, 131].

Відповіддю на згадані процеси стали й останні декади у польській літературі, що принесли небувале зацікавлення «периферіями, теренами недосказаними, розпливчатими» [23, 205], як про своє власне письменство висловилася відома Ольга Токарчук. Ці периферії – не лише території з сумнівним статусом, а й пограничні, ризиковані терени людського досвіду, оповідь про які нерідко стає викликом проти елементарних етичних норм (у текстах Дороти Масловської, Ярослава Кучока, Томаша Пьонтека, Даніеля Одії, Міхала Вітковського), проти застиглих національних канонів і стереотипів (у прозі Пьотра Краєвського з його міфологізацією німецького Вроцлава; у повістях Стефана Хвіна, Павла Гілє, в оповіданнях Ганни Кралль з їхнім пошуком німецьких слідів у повоєнному Ґданську, Сілезії та на Помор'ї), проти глобалізаційних зазіхань сучасної техно- і попкультури (в есеїстиці Анджея Стасюка, Кшиштофа Варґи). Так чи інакше – це бажання почути Іншого – нерідко маргіналізованого, деградованого, що живе за межею, у власній країні-утопії (втіленим прообразом такої країни є анонімні міста Маґдалени Тулльлі). Але нерідко це також і спроба усталення власної ідентичності, котра розмивається ледь сягнути углиб недавнього німецького, литовського, українського, єврейського минулого нині етнічно польських теренів.

Варто пригадати, що «література периферій» мала у польському письменстві свою солідну передісторію – традицію, яка ще з часів романтизму й міжвоєнного двадцятиліття здобула ймення «літератури кресів», після Другої світової війни, коли креси відійшли в минуле, іменована літературою пограниччя, хоча творена все ще вихідцями з колись польських регіонів – Галичини, Поділля, Волині, Литви, Білорусі. Увага до культурного розмаїття, міфологізація міжнаціональної гармонії у стосунках, свідками якої автори були у дитячі роки (часто тому й ідеалізованої), безперечно, є однією з головних цінностей тієї літератури. Але пам'ятаймо, що міф багатонаціональної «приватної вітчизни» у літературі пограниччя був передусім антитезою поняття народу як моноетнічного тоталітарного молоха. Немовби йому «на противагу» об'єднувалася розсіяна по світу наднаціональна спільнота «викорінених» митців (письменники переважно емігрували, або жили у ПНР як аутсайдери), усі оповіді якої зливалися в єдиному антитоталітарному дискурсі – дискурсі неоднорідних, творчих, індивідуалістичних польських Кресів. Відтак, джерелом творчого натхнення для пограничних авторів була ностальгія, майже фізичне відчуття втрати найдорожчого, як це окреслив в антропологічних поняттях Є.Яжембскі: «Креси в нашій літературі – як відрізана рука, що продовжує боліти» [14, 129]. На жаль, сум за власним втраченим раєм нерідко призводить до того, що поліетнічна спільнота у повоєнній кресовій прозі іноді бачиться крізь призму такого собі «керованого мультикультуралізму» (за визначенням Б. Бакули), із залученням традиційних колоніальних стереотипів у зображенні Іншого [5, 15].

Покоління письменників, народжених по війні, не зазнало тієї духовної ампутації, що її пережили батьки і яку далі переживали у власній творчості аж до пізніх 80-х. Після подій 1989 року у польській літературі стає дедалі помітнішим своєрідне, назвімо його, переміщення простору ідентичності. Дедалі меншає присутність українсько-литовських ремінісценцій, натомість все більш усвідомлюваною стає приналежність до кола центральноєвропейських культур, все більшим прагнення ідентифікації із «західнішою Східною Європою». Як відомо, ідею Центральної Європи як терену «викраденого у заходу» висунув Мілан Кундера 1984 р. у своєму есе «Трагедія Центральної Європи» [16], відтоді чеська, румунська, угорська мислячі еліти всіма засобами розбудовували підвалини своєї центральноєвропейської ідентичності. Польські ж духовні еліти за часів «Солідарності» мусили утримувати свій власний сильний націєтворчий міф Речі Посполитої, католицької держави, що опікувалася численними малими народами, аби виграти у двобої з великою комуністичною системою. Після 1989 р. цей міф виявився вже непотрібним, і поляки все

більше проймалися усвідомленням себе як одного з малих народів Центральної Європи, множинність яких творить її унікальну мозаїку. Література стала дзеркалом цих змін.

Одна з найбільш помітних фігур на видноколі сучасного польського письменства – Анджей Стасюк. 2001 року спільно з Юрієм Андруховичем створив книгу-есе «Моя Європа». У сенсі територій Стасюк є дійсно периферійним: перебрався з Варшави до села Воловець, що у Малому Бескиді, поблизу польсько-словацького кордону. Звідти щороку вирушає у мандри забутою Європою, а взимку пише і видає книги у власному видавництві «Чарне». Дивовижність польсько-українсько-словацького світу, що запав у стан архаїчного тривання пострадянської доби, описав у повістях «Дукля» (1997), «Галицькі оповідки» (1995), «Зима» (2001). Люди і земля у прозі А. Стасюка становлять єдиний пейзаж плинності й зникання, несуть на собі тяжкий досвід одвічного переміщення кордонів, які на цих теренах змінювалися надто часто.

Хоча у прозі А. Стасюка немає бодай найменших натяків на черпання з кресової літературної традиції, проте його характер образотворення, техніка оповіді, навіть мелодика – з динамічними, але глибоко зворушливими, просякнутими грою світла пейзажами, з простакуватими мікронараціями місцевою мішаниною мов – вперто нагадує ранню поетичну прозу Леопольда Бучковського, вихідця з галицьких Бродів, що пізніше обрав долю митця-відлюдника у варшавській провінції.

Обидва змальовують дивовижність людського існування у хорі різноголосся, обидва описують його містерію, чарівну таємничість. «Це космічне розміщення людей, ці види і різновиди освітлення, що дають у результаті іншу цінність» [7, 50], – як писав Л. Бучковський. Пограничному світові Л. Бучковського і А. Стасюка притаманна така собі «дорефлективна різнорідність», коли культурно, етнічно відмінний Інший не є чужим, а становить лише частину локальної спільноти тутешніх – спільноти, по суті, темної і жорстокої, зануреної в епічну значимість власного існування. Чужим, незалежно від національності, є завжди прибулець, котрий вносить хаос у впорядкований «тутешній» світ і пізніше гірко платить за це втручання (згадаймо долю Лукаша Шеремети з повісті Л. Бучковського «Вертепи»). Тому закономірною є доля Бабки з «Галицьких оповідань» А. Стасюка, яка після загибелі чоловіка пророкує, мов заклинання: «Це тому, що він був не звідси» [22, 57].

Оповідь А. Стасюка, як сам він зазначав, насичена матеріальністю, тут домінують запах, смак, дотик, звук, шок від незвично широкого спектру кольорів, як і в створеній півстоліття тому поетичній повісті «Вертепи» Л. Бучковського. Ця матеріальність буття, підлеглого законам тлінності й розпаду, породжує відносність і незавершеність його неначе б випадкових, взятих живцем з реальності героїв (ніколи – персонажів), амбівалентних у своєму коливанні між правдою і брехнею, добром і злом, що найчастіше виявляються лише «раціями різних сторін». С. Бурила писав про Л. Бучковського: «В ньому є щось таке, що, мабуть, лише у Станіслава Вінценза проявлялося з подібною силою: захоплення багатовимірністю світу і відкритість на все те, що відмінне» [8, 227]. Згадане «таке», напевно, присутнє і в А. Стасюка.

Другою серією письменства А. Стасюка є його література мандрівки, подорожні нотатки, які здобули особливу прихильність сучасного читача, адже на тлі реєстрування культурних відмінностей А. Стасюк порушує в них глобальні проблеми нашої доби. Це вже перекладені українською повісті «Дорогою на Бабадаг» (2004), «Фадо» (2006), а також «Дойчланд» (2007). Бездомності, загубленості у постсовєцькому світі А. Стасюк протиставляє тепер оселення у спільному просторі «приватних культур», віднайдення Дому у Центральній Європі, де «метафора осілості і вкорінення матеріалізувалася ідеально» [21, 68]. Цей Дім, аби повноцінно існувати, мусить перебувати у постійному русі, у процесі взаємодії малих етносів, невпинного перетинання меж, взаємозбагачення і взаємопізнання. Адже за М. Бахтіним, саме «на межах відбувається найбільш напружене і продуктивне життя культури» [3, 177]. Дещо утопічним прообразом вічного помежів'я є у А. Стасюка не хто інший, як цигани: «Це справжнє обличчя мого краю, моєї частини континенту, саме ця змінність, яка нічого не змінює, цей рух, що сам себе вичерпує…» [3, 247].

А. Стасюка захоплює природна циклічність буття. Його герої – селяни, пастухи, цигани – подібні у цілій Європі, виконують ті самі одвічні ритуали, доглядаючи землю й тварин, навіть пахнуть так само в різних країнах. Тут немає жодного романтизування, ідеалізації, туристичної екзотики. А. Стасюк віднаходить неприкрашену Іншість всюди навколо у селах Румунії, Молдови, Угорщини, Словаччини, України. Його вабить чутлива й жорстока людська

природа, що спонукає до глибокого релігійного зворушення і водночас готова завдати болю Іншому у боротьбі за виживання.

Такий образ пограниччя надзвичайно близький до галицького села, змальованого у прозі Л. Бучковського. І це не єдина паралель з кресовою літературою старшого покоління. А. Стасюк, як майже півстоліття раніше інший виходець з Поділля, лауреат премії паризької «Культури» З. Гаупт, вдається до скрупульозного перелічення, називання найдрібніших проявів Іншості, що зринають перед поглядом подорожнього, породжуючи колажі екзотичних імен, назв сіл і містечок, гір і долин, доріг і вокзалів, марок пива, цигарок, автомобілів. Проте є й істотна різниця: З. Гаупт, створюючи мелодійні скоромовки з назв колись близьких українських гір, річок, долин і присілків, прагнув затримати тривання, зафіксувати момент буття, зібрати як мозаїку застиглі уламки часу, отже, підлягав імперативу історії, як документаліст, котрий залишає нащадкам кадри хроніки.

А. Стасюк натомість визнає лише вічне тепер, момент тривання, усвідомлюючи невблаганність розкладу-розпаду, зникнення за мить кожного унікального прояву культури: неважливо, елітної чи масової, досконалої мелодії народної пісні чи незугарної вивіски над шинком у забутій Богом угорській провінції. Для А. Стасюка кожне має свою власну цінність, а «промовляння» читачеві потоку швидкоплинних візуальних вражень, як вигадливого заклинання, є способом передати саму природу, сутність розмаїття, докорінну гетерогенність терену Центральної Європи, де мандрівець щомиті перетинає межі культур. Опис як статичний прийом був би тут безпорадним. Оповідь-нарація марно впорядковувала б колаж миттєвостей. Тож пограниччя А. Стасюка – це рух, мандрівка, змінність, що рятує від одновимірності, стагнації, зверхності одного культурного дискурсу, зрештою, від уніфікації у цивілізаційному «глобальному селі», натомість дає порятунок у власній недоладності, недовершеності, потворній надмірності. Як на румунському автовокзалі: «Це було щось таке, що неможливо запам'ятати. Якась нікчемність, котра на мить спробувала стати автовокзалом. […] Чи то помешкання, чи то звалище мотлоху, темно, тісно й низько, абияк зварені залізні труби, метал, ламінат, все на купі, вже одразу попсоване, щоб потім не турбуватися і швидше з усім покінчити. Це був розпач зневаженої матерії. Люди сиділи, їли, пили і чекали, але здавалося, вони зовсім голі й ось-ось пораняться об гострі краї всього того, що їх оточувало» [21, 141].

Переживаючи у мандрівці Центральною Європою ще «свіжу і невстояну» відкритість кордонів, А. Стасюк асоціює її з «передісторією» Європи XX ст. – з «дволикою» Австро-Угорщиною, в межах якої проживали українці, євреї, німці, поляки, румуни, угорці. Всі ці народи потроху долучилися до пізнішого створення міфу габсбурзької лояльності, багатокультурної гармонії під крилом мудрого Франца Йозефа.

Пригадаймо, що австро-угорський міф став джерелом численних тем і мотивів у творчості «втаємниченого у клан ерцгерцога» [17, 99] галичанина А. Кусьнєвіча. У повісті «На шляху до Коринфу» (1977) він змалював алегоричну мандрівку українця, поляка, німкені та єврея до спільних джерел власного родоводу, шлях пошуку ідентичності східно- чи центральноєвропейця як мандрівку з Галичини до Парижа. Проте у серці Європи вони, навпаки, остаточно гублять свою індивідуальність, їхня ідентичність зазнає краху під ударом масової культури. Австро-Угорщина у А. Кусьнєвіча є знаком винятковості, а водночас двоїстості, хиткості власного Я, уособленням її природи стає дволикий оповідач – поляк на ім'я Адольф (!), який у гротескній грі раз по раз ототожнюється з приятелем українцем [18].

А. Стасюк, здається, відчуває цей давній дух відкритої, невизначеної, немовби трохи божевільної, пристаркуватої Центральної Європи. Його, так само як А. Кусьнєвіча, притягує австро-угорський присмак занепаду, пересичення, тривання як воно є, а також незмінна іронія, що виливається у сміх над собою. Історія розповідається як анекдот, тому втрачає серйозність і політичність. Важливою складовою «стереотипу Галичини» у польській суспільній свідомості, за Е. Віґандт, було «переконання, що про Галичину важко говорити серйозно» [25, 10], іронізування було ніби фільтром для сприйняття того світу, який поволі ставав карикатурою себе самого. У А. Стасюка також незмінно звучить іронія, змішана з ностальгією, він так само ідентифікується з багатонаціональною «напівжартівливою, напівліричною спільнотою» [17, 99] на межах Європи. У «Дорогою на Бабадаґ» автор зворушливо описує, як на сходинках бідної провінційної крамнички він разом з угорським вар'ятом розпивав дешеве

вино на честь 169-ї річниці народження імператора Франца Йозефа.

В останні декади ХХ ст. у польській літературі щоразу більш відкрито звучить проблематика іншого пограниччя – польсько-німецького. Нині це погляд на польсько-німецькі зв'язки і перехрестя, позбавлений, по-перше гіркоти і травми по Другій світовій війні, якої не уникнути було старшому поколінню, по-друге, цей погляд позбавлений національно-патріотичних штампів, спрямований углиб Іншого, де криються таємниці міжлюдських взаємин і джерела трагізму окремих доль.

Стефан Хвін («Ганеман» (1995), «Коротка історія одного жарту» (1991), «Щоденник для дорослих» (2008)), народжений у Ґданську, довоєнному Данціґу, усвідомлює своє місто і околиці як палімпсест, де першотекст німецької культури надійно витравлено з пам'яті пізніших мешканців. Повсякчас існуючи у просторі «їхніх» вулиць, будинків, речей, вічнозелених садів, С. Хвін відчуває присутність Іншого, відчуває живий дотик людей, які створили навколо себе довершену архітектуру та ідеально впорядкований світ речей, ретельно допасований до потреб пересічного громадянина. Письменник невтомно збирає ці сліди Іншого і змальовує скрупульозно, до найменших деталей, не уникаючи мимовільного захоплення. Доки не постає питання: **як** турбота про людину поєдналася тут з тотальним злом, **де** воно корінилося і **чи** корінилося? Автор свідомо балансує на межі небезпечного релятивізму, де спокуса поставити знак рівняння між естетикою й етикою є надто великою: «Тепер краса виявлялася норовистою: слалася всюди, як імла, і зовсім не рахувалося з добром. Вона могла оселитися у біло-червоному кольорі, але могла мешкати і в чорній готиці, могла існувати в уланській шаблі, але так само і в шмайсері […]. Тож залишався один лише крок, остаточний – питання: якщо все дійсно так, то що справді було гарніше – орел чи свастика? Що мало кращу, доладнішу форму – незалежно від усього? Незалежно від усього?» [9, 85] – автор умисно повторює провокаційне запитання.

Відтак на тлі просякнутої двозначністю матеріальної культури, що оточувала поляка в найінтимніші моменти життя, власна ідентичність виявлялася надто непрозорою, хисткою, немов дволичною, а встояні рації – амбівалентними. До того ж родоводи багатьох місцевих мешканців сягали корінням у далекі східні терени – українсько-литовсько-білоруське пограниччя, звідки на північний захід Польщі внаслідок різних політичних зачисток, акції «Вісла» і численних депортацій було виселено маси людей. З литовсько-білоруського регіону походив батько С. Хвіна, з довоєнної Львівщини бере початок родовід Павла Гілє. Люди, які з примусу оселилися на цих так званих повернутих («odzyskanych») землях, на все життя лишили в собі екзистенційний неспокій тимчасовості. «Навіть те, як вони доглядали рослини, видавало тривогу людей, котрі, як Мама і Тато, прибули сюди здалеку, несучи в собі почуття перестороги до часу, смуток нетривкості життя і гіркоту вигнання» [9, 102], – писав С.Хвін у «Короткій історії…». Подібна настроєвість пронизує оповідь у повісті «Мерседес-Бенц» Павла Гілє. Титульний автомобіль, що належав його дідусеві до Першої світової війни, спогади про погоню за повітряною кулею галицьким бездоріжжям та інші яскраві деталі увиразнюють контраст між повнотою і справжністю існування «там» і одновимірність буття «тут і тепер». Спробою вирватися з цієї одновимірності стає старий Мерседес, куплений на заощадження вже за радянських часів…

Важливим елементом культурної мозаїки Польщі споконвіку було єврейство, неодмінно присутній цей компонент і в молодій прозі. В одній з кращих книг десятиліття – повісті «Вайзер Давідек» (1987) – Павел Гілє створює образ незвичайного, талановитого єврейського хлопця – Іншого у середовищі польських школярів. У ході захоплюючої історії герої твору змушені дібрати ключі до цієї Іншості, зрозуміти і прийняти її, а Вайзер відкриває їм минуле німецького Ґданська, втаємничує у незвідане [13].

Анна Болєцка у повісті «Білий камінь» (1998) проникливо змальовує долі єврейських родин, що одвіку мешкали поряд з українцями й поляками (регіон анонімний, але, без сумніву, це колишні Креси), вибудовує поетичну оповідь навколо долі власного (?) Прадідуся, оповідь, що її критики порівнювали з музичною композицією [див. 6 епіграф на обкладинці]. У цій композиції гармонійно звучать польська, єврейська, українська партії, створюючи міфічну дійсність єдності різнорідностей, загублену у війнах та ідеологіях ХХ ст. [6].

Тексти С. Хвіна, П. Гілє, А. Болєцкої, А. Стасюка, а також Ганни Краль, що у «Танці на чужому весіллі» (2001) намагається переосмислити польсько-німецькі родові гріхи і

провини [15], спонукають до відкритості на відмінне, змушують уявити польський культурний простір як мереживо етнічних і ментальних пограничь, як помежів'я трагізму історії і таємниці народжень (саме так сприймав своє походження Стефан Хвін). Сучасні письменники, як істинні центрально-європейці, підходять до історії з великою недовірою, адже, як писав Ґжеґож Дзямскі, малі народи Центральної Європи ніколи не почувалися переможцями, лише жертвами історії, тому виплекали – і в художній творчості також – підозріливість щодо історії і прагнення до втечі в особистісне [11, 169]. Анджей Стасюк це відчуває як метафізичну непевність буття поміж одвічними антономіями: «От що значить бути центрально-європейцем: жити між Сходом, який не існував ніколи, і Заходом, який існував аж занадто» *[20, 136]*.

Пригадаймо, що повоєнна кресова проза була ще дуже залежною від історії, адже в ній відбився світогляд людини, яка пережила війни («смеркання світу», або ж «безсвіття», як писав Л. Бучковський [7, 22]). Тому вона говорить передусім про «смерть цінностей» та руйнацію впорядкованого світу європейської культури. Про крах європейської культури, базованої на середземноморській традиції, писав Станіслав Вінценз у книзі «На боці діалогу»: «Справжній універсалізм має своє коріння в землі, черпає свої соки з регіоналізму, і це провідна ідея всієї Європи», і далі: «кожен закуток Європи сповнений скарбів спонтанної і розмаїтої творчості», проте «після війн [...] самі осердя європейської культури, найпотужніші й найглибші, знищено. Європи поменшало, і є побоювання, що вона стискатиметься й далі» [24, 88]. Коренів кризи гуманізму прагнув дошукатися і Чеслав Мілош у книгах «Поневолений розум» (1953), «Рідна Європа» (1958), «Земля Ульро» (1977). У візії цих видатних польських митців XX ст. втрата цінностей, які визначали неповторність європейської спільноти, є невблаганною і невідворотною, а вигнання з найближчої серцю «малої вітчизни» стає уособленням долі європейця, що назавжди і внаслідок власної фатальної провини віддаляється від джерел «рідної Європи».

Література останніх десятиліть доводить нам попри все, що шлях до цих джерел усе ж не загублено: багатокультурна мозаїка Європи здобуває новий вимір через усвідомлення цінності кожної «приватної вітчизни», кожної Іншості, яка порушує спокій нашого тісного стабільного матеріального світу у зручну добу технологій. «Це, звісно, утопія, – говорить нам А. Стасюк, – просто я шукаю переходів на інший бік фотознімка… Мій первісний образ європейської географії нагадує розсипаний вітраж» [24, 130].

ЛІТЕРАТУРА

1. Американська література після середини XX ст. Матеріали наукової конференції. Київ, 25-27 травня 1999 р. / Під ред. М. Жулинського, Т. Денисової. – К.: В-во «Довіра», 2000.

2. Багатокультурність і освіта. Перспективи запровадження засад полікультурності в системі середньої освіти України. Аналітичний огляд та рекомендації. За редакцією О. Гриценка. – К.: УЦКД, 2001.

3. Бахтин М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках (опыт философского анализа) // Эстетика словесного творчества. – М.: «Искусство», 1986. – С. 297-325.

4. Кристева Ю. Самі собі чужі. – К.: «Основи», 2004.

5. Bakuła B. Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego // «Teksty Drugie». – 2006. – Nr 6. – S. 12-32;

6. Bolecka A. Biały kamień. – Warszawa: Wydawnictwo «Szpak», 1998.

7. Buczkowski L. Trziszka Z. Wszystko jest dialogiem. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984.

8. Buryła S. Być na uboczu – portret artysty osamotnionego // Wspomnienia o Leopoldzie Buczkowskim / pod red. J. Tomkowskiego. – Ossa: Wydawnictwo «Dom na Wsi», 2005.

9. Chwin S. Krótka historia pewnego żartu. – Gdańsk: Wydawnictwo «Tytuł», 1991.

10. Dragojevic S. Culture of Peace and Management of Cultural Diversity: Conceptual Clarifications, in: CULTURELINK. – Vol. 10. – No 29, November 1999. – P. 131-137.

11. Dziamski G. Hybrydyczna tożsamość Europy Środkowej po 1989 roku // Dylematy wielokulturowości. – Kraków: «Universitas», 2007. – S. 163-176.

12. Hartley J., Multiculturalism, in: T.O'Sullivan, J.Hartley e.a. (eds), Key Concepts in Communication and Cultural Studies. 2nd edition. – Routledge, London, 1994. – P. 189-190.

13. Huelle P. Weiser Dawidek. – Kraków: Wydawnictwo «Znak», 2008.

14. Jarzębski J. Exodus (ewolucja obrazu Kresów po wojnie) // W Polsce czyli wszędzie. – Warszawa: Wydawnictwo PEN, 1992. – S. 129-147.

15. Krall H. Taniec na cudzym weselu. – Kraków: Wydawnictwo «a5», 2001.

16. Kundera M. Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej // «Zeszyty Literackie». – 1984. – Nr 5.

17. Kuśniewicz A. Moja historia literatury. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980.

18. Kuśniewicz A. W drodze do Koryntu. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1977.

19. Prokop-Janiec E. Etniczność // Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy / pod red. R. Nycza, M. P. Markowskiego. – Kraków: «Universitas», 2006. – S. 409-432.

20. Stasiuk A. Dziennik okrętowy // Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej środkową. – Wołowiec: Wadawnictwo «Czarne», 2000.

21. Stasiuk A. Jadąc do Babadag. – Wołowiec: Wadawnictwo «Czarne», 2004.

22. Stasiuk A. Opowieści galicyjskie. – Wołowiec: Wadawnictwo «Czarne», 2001.

23. Tokarczuk O. Bieguni. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009.

24. Vincenz St. Po stronie dialogu. – T. I. – Warszawa: PIW, 1983.

25. Wiegandt E. Literacki mit pogranicza a idea Europy Środkowej // «Krasnogruda». – 1995. – Nr 4. – S. 199-202.

УДК 821.162.1-1/-9.09"20":908(477.83-25)

Ірина ФРИС
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОБРАЗ ЛЬВОВА У ТРИЛОГІЇ МАРІЇ НУРОВСЬКОЇ

У статті досліджується творення нового образу Львова у сучасній польській літературі на прикладі романів Марії Нуровської ***„Ім'я твоє", „Повернення до Львова", „Дві любові". Здійснено поетапний аналіз сприйняття*** *міста головною героїнею твору американкою Елізабет Конері, яка приїжджає в Україну з метою розшукати свого чоловіка. Важливе місце у романі займає мистецько-архітектурне обличчя Львова, яке нагадує найгарніші європейські міста. Відзначається також полікультурність, що мала вплив на формування аури міста. Письменниця торкається також питання про історичну приналежність Львова до Польщі та висловлює думку, що на даному етапі місто знаходиться в стані деградації та занепаду.*

Ключові слова: *образ Львова, міф, стереотип, полікультурність, „Leopolis Triplex", історія.*

The main aim of the article is investigation of the new image of Lviv in Polish postmodern literature, namely in the novel of Maria Nurowska „Your name". The main character of the novel is Elisabeth Connery, American citizen, who comes to Ukraine to find her husband. She is for the first time in the unknown city and she get acquainted with its cultural inheritance. The main feature of Lviv is its former multicultural history. For the polish writer also very important is the question of history, when Lviv was the part of Polish state.

Key words: *image of Lviv, myth, stereotype, multicultural, „Leopolis Triplex", history.*

Artykuł jest poświęcony tworzeniu nowego obrazu Lwowa we współczesnej literaturze polskiej na przykładzie powieści Marii Nurowskiej „Imię twoje", „Powrót do Lwowa", „Dwie miłości". Przeprowadzono analizę sposobu postrzegania Lwowa przez główną bohaterkę utworu Amerykankę Elizabeth Connery, która przyjeżdża na Ukrainę, aby odznaleźć swojego męża. Ważną rolę w powieści odgrywa artystyczne oblicze miasta, które przypomina najpiękniejsze miasta europejskie. Należy również podkreślić wielokulturowość, która miała wielki wpływ na tworzenie niezwykłej aury miasta. Pisarka podejmuje także kwestię przynależności Lwowa do Polski, według jej koncepcji, obecnie miasto przeżywa nie najlepsze czasy.

Słowa kluczowe*: obraz Lwowa, mit, stereotyp, wielokulturowość, „Leopolis Triplex", historia.*

Характерним для літератури явищем є постійна повторюваність певних сюжетів, мотивів та образів, які набувають лейтмотивних ознак і можуть переходити з одного твору в інший (такими є, безсумнівно, теми кохання та смерті). Схожу закономірність можна простежити у національних літературах, адже в кожного окремого народу існують улюблені теми, що набувають з часом ознак міфу, до якого звертаються наступні покоління, змінюючи, оновлюючи і, таким чином, знову відроджуючи його.

Значного поширення в українській, польській, німецькомовній літературі має образ Львова, який досі не втратив своєї актуальності. Як слушно зауважує Ярослав Грицак: „За останні десять-п'ятнадцять років ***число публікацій про Львів*** росте у геометричній прогресії. Складається враження, що жодне інше місто в Україні – а, можливо, й поза нею – не може похвалитися такою інтенсивністю дискусій навколо свого минулого, теперішнього і майбутнього. За таких обставин сказати щось нове про місто стає важче і важче: все, що могло бути сказано чи написано, уже сказане і написане" [2].

У польській літературі образ Львова є перманентно присутнім. Як підкреслює Катажина Котинська, „у польській літературі існує дуже багато візій Львова, домінантним серед них є образ втраченого міста – і до того ж втраченого подвійно: для окремої особистості та для цілого соціуму…" [5, 30–31].

На формування літературного втілення образу Львова мав вплив насамперед історично-культурний контекст окремих епох, тому не можна говорити про статичність візерунку галицького міста, однак простежується певна ключова ідея у творенні міфу Львова. Основним принципом універсальності образу Львова є його полікультурність (переконливим аргументом цього твердження є художні твори „По Галичині" Мартіна Поляка, „Подорож по Польщі" Альфреда Дюбліна; наукові дослідження „Міф Австрії в польській літературі" Алоїза Вольдана, „Austria Felix, тобто про міф Галичини в польській сучасній прозі" Еви Вєгандт).

Серед назв Львова зустрічаємо окреслення *„Leopolis Triplex"*, таким чином, це місто, характерною ознакою якого є співіснування різних культур, етнічних груп та національнос-

тей, що внесли свій здобуток у формування постави метакультурного та багатоаспектного міста. Німецький письменник єврейського походження Альфред Дюблін, здійснивши у 1924 році подорож по тодішніх містах Польщі, занотував наступне: „Це місто називається Львів, Лювенберґ або ж Лемберґ. Гора Лева, сина руського князя Данила, що жив у 13 столітті. Цю землю затоплювали татарські загони. Сто років потому великий польський король Казимир захопив фортецю, зруйнував її, а неподалік збудував теперішній Львів. Місто стало повністю польським. Стало осередком різних народів. Це бачить кожен, хто ходить вулицями міста" [3, 167].

Однак історія Львова змінювалася – насамперед під впливом суспільно-політичних подій, тому з'являлися нові образи міста, зокрема, за часів австро-угорської монархії був „галицький П'ємонт", згодом міжвоєнний польський Львів, Львів радянський. На даному етапі можна простежити творення образу українського Львова, тому нашим завданням є дослідження формування цього образу у сучасній польській літературі на прикладі трилогії Марії Нуровської.

Марія Нуровська (народилася у 1944 році) є однією з найпопулярніших письменниць у Польщі, а також за її межами, особливо в Німеччині та Франції. Авторка понад двадцяти творів, що охоплюють різні проблеми сучасності та є своєрідною рефлексією Марії Нуровської на теми кохання, смерті, мандрівки по світі. У 2003 році виходить друком роман „Ім'я твоє", у якому авторка описує українську реальність часів кучмівського політичного правління. Марія Нуровська устами своєї героїні, громадянки Америки Елізабет Конері, публічно оскаржує злочини українського президента, політичні вбивства неугодних владі людей, маніпуляції українським народом.

Наступні частини української трилогії – „Повернення до Львова" (2005 р.) та „Дві любові" (2006 р.) є продовженням історії американки Елізабет Конері на фоні українських політичних змін – усунення президента Л. Кучми та Помаранчевої революції. Письменниця намагається відтворити події в Україні з максимальною точністю та аналізує їх з позиції іноземки, для якої важливою є політична стабільність молодої держави та її євроатлантична інтеграція.

Перипетії долі протагоністки твору „Ім'я твоє", про що йшлося раніше, американської дослідниці епохи Відродження в Італії – Елізабет Конері –приводять її в чужу та незнану Україну, де таємничо та безслідно зник її чоловік. Героїня переконана, що Джеф не помер, тому, незважаючи на всі застереження рідних та друзів, вирушає на інший кінець світу, щоб дізнатися правду і знайти свого коханого. Елізабет ніколи не цікавилася політикою, її захоплювали фрески Мікеланджело, картини Брейгеля-старшого, мальовнича Італія, тому та частина світу, куди вона їхала на пошуки Джефа, була для неї абсолютною загадкою: „Tylko co tak naprawdę wiedziała o tej Europie Wschodniej, o ile to w ogóle była jeszcze Europa" [6, 8].

Елементарну інформацію про Україну Елізабет знаходить у путівниках, однак її мучить страх перед незнаним. У дорозі до Львова героїня знайомиться з адвокатом Ендрю Саніцьким, який у майбутньому стане для неї провідником у життєвій мандрівці. Від нього Елізабет дізнається неймовірно цікаві відомості про місто, яке вона уявляла собі бідним і нецікавим: „Położone jest jak Rzym, na siedmiu wzgórzach" [6, 11]. Таким чином, перша важлива інформація стосується мистецько-культурної спадщини Львова, адже Ендрю Саніцький прирівняв стиль побудови міста до порядку розташування античного Риму. Першою реакцією Елізабет було обурення на таке зіставлення, що звучало для неї мов блюзнірство – як можна проводити якісь паралелі між незнаним нікому містом з центром світового мистецтва?

Однак позитивна характеристика Львова, розміщеного на семи взгір'ях, переходить у песимістичний опис сучасної реальності: „to bardzo nieszczęśliwe miasto, po okresie rozkwitu i świetności skazano je na zagładę. Ono umiera powoli, w torturach… trwa to już przeszło pół wieku" [6, 16]. Однозначність і впевненість першої частини розповіді про часи розквіту та розкоші міста переходять у нечіткі висловлювання про приречення Львова на смерть і більше ніж піввікову тривалість періоду цього занепаду. Слід зауважити, що Ендрю не уточнює значення своїх слів, проте говорить їх у контексті не найкращих умов для поселення у готелі Жорж і морально готуючи Елізабет до контрасту між архітектурною красою Львова та її руйнацією і профанацією в повсякденному житті. Отож, згідно з твердженнями персонажа твору, Львів початку XX ст. як культурний центр на даному етапі піддався частковому занепаду.

Та найпоказовішим для розкриття образу Львова у романі є особисте знайомство героїні з містом. Починається воно із захоплення будівлею летовища, яка нагадує Елізабет Відень часів

правління Франца Йозефа. І одночасно героїня відчуває, що це місто не є для неї чужим, так ніби вона знаходиться тут не вперше. Цілком закономірним видається така реакція людини, яка близько знайома з європейською культурною спадщиною і подорожувала найгарнішими містами Франції, Італії, Австрії, Німеччини. Таким чином, Львів, з погляду героїні, віддзеркалює усю красу Відня, Парижа, Флоренції, про що читаємо у наступному романі трилогії Марії Нуровської „Повернення до Львова" (2005 р.): „Są na świecie miasta słońca i miasta planety. Te pierwsze świecą blaskiem własnym (Rzym, Florencja, Paryż), te drugie blaskiem odbitym. Pośród miast-planet Lwów świeci najjaśniej, bo wszystkie blaski odbija naraz" [7, 183–184].

Героїня роману Марії Нуровської поступово пізнає суть міста, яке починає її все більше захоплювати. Елізабет спостерігає, що порівняння з Римом було доречним, оскільки у Львові відчутний плин часу, перебіг багатьох віків, що не можна було сказати про Америку. Молода жінка спочатку не розуміла, чому її супутник назвав Львів "нещасливим" містом, адже в перші дні свого перебування Елізабет не зауважувала жодних різких контрастів до зовнішньої величі Львова: „Nie wyglądało na nieszczęśliwe, mogłaby zaryzykować stwierdzenie, że w jego murach kryło się dostojeństwo. Wszystko tu ze sobą współgrało – budynki, skwery i drzewa, jakby wkomponowane w to miasto czyjąś natchnioną ręką. Taką rękę mógł mieć tylko Stwórca" [6, 22]. Таким чином, авторка роману творить міф Львова – міста, яке співіснує паралельно із реальним, міста сакрального, натхненного і створеного рукою Божою.

Утім, до цього міфологічного образу Львова письменниця додає історичні факти про колишню приналежність міста до Польщі, підкреслюючи, що найбільший внесок і вплив на Леополіс мали поляки: „Miasto Leopolis przechodziło z rąk do rąk, ale ono było zawsze polskie… Teraz Ukraińcy myślą, że należy do nich, bo to ich terytorium, ale to tylko ziemia i kamienie… a przecież każde miasto ma swoją duszę. Dusza Leopolis jest polska" [6, 34]. Для польської письменниці, як і для більшості її співвітчизників, важливим та незмінним залишається образ міжвоєнного польського Львова. Як справедливо зауважує дослідниця Катажина Котинська, „ніхто не сумнівається в існуванні українського комплексу польського Львова, так само як і польського комплексу українського Львова" [5, 71]. Отже, у цьому випадку маємо справу зі схожим комплексом у польської авторки, яка однак намагається не акцентувати на цьому факті особливої уваги, а мовби інформативно повідомляє людину з далекої країни про історичне минуле міста.

Зауважимо, що для самої Елізабет найбільше значення має її особисте сприйняття міста, яке вона пізнає візуально і порівнює зі вже побаченими містами. Неодноразово блукаючи центральними вуличками, героїня усвідомлює, що Львів нагадує їй Флоренцію. Ця схожість зовсім не випадкова, адже центр Львова дійсно будувало багато італійських архітекторів. Елізабет порівнює вулицю Академічну із Єлисейськими полями у Парижі, на яких прогулюються закохані та молоді матері з візками. У картинній галереї американська мистецтвознавець оглядає полотна Тиціана, Караваджо, Рубенса і знаходить улюбленого художника Брейгеля-старшого та його картину „Косарі". Для Елізабет це неймовірне відкриття, адже вона навіть не могла уявити, що в цьому місті знаходяться твори майстрів всесвітньої слави. Львів для неї відкривається з перспективи його унікальності та винятковості.

Марія Нуровська, слідом за своїми попередниками, які писали про Львів, акцентує увагу на характерних рисах міста – полікультурності та перемішуванні різних національностей: українців, поляків, євреїв, білорусів, вірменів, що було справжнім багатством для міста – і в культурному, і в соціально-економічному плані. Націоналізм, натомість, став „хворобою" Львова. Йдеться про габсбурзький міф (згідно з дефініцією Е. Вегандт), імплікований мотивом транснаціонального та космополітичного ідеалу, характерними складовими елементами якого є анахронічний образ гармонійного, щасливого співіснування вільних від націоналізму народів [8, 17]. Про унікальне поєднання різних культур, мов, звичаїв і традицій писали польські дослідники (Р. Капусцінський, Е. Вегандт, М. Кланська) та письменники (В. Одоєвський, П. Хіллє), німецькомовні вчені (А. Дюблін, А. Вольдан) та митці (Л. Захер-Мазох, М. Поляк). Як влучно висловилася Марія Кланська, „інколи з'являється перед нами та далека Галичина зі своєю мозаїкою національностей і віросповідань як щаслива країна, де в мирі співіснували різні люди, аж поки не знищив цю Аркадію з поверхні землі катаклізм Першої світової війни" [4, 7].

У романі згадуються також польсько-українські змагання за Львів та пам'ять полеглих на Личаківському цвинтарі. Устами Ендрю авторка висловлює думку, що важко дати

однозначну оцінку, хто був винен у цій боротьбі, адже „w tych walkach nikt nie był najeźdźcą, a jedni i drudzy walczyli o wolność" [6, 98]. Польська письменниця вважає за необхідне наголосити на важливому, на її думку, польському періоді історії Львова, натомість Леополіс часів Австро-Угорщини чи радянський Львів у романі не згадуються. Одночасно авторка намагається подолати бар'єри непорозумінь між двома народами – польським та українським, свідомо обираючи своїх героїв, чи то поляків, чи українців, з середовища інтелігенції, для яких важливим є майбутнє їхніх держав та співпраця між ними.

Для увиразнення образу таємничого та мистецького Львова письменниця використовує протиставлення Львів – Київ. Героїня роману на довго не затримується в українській столиці, однак побіжна подорож залишає у неї враження похмурого міста із сучасними однотипними сірими будівлями. Відповідно, Елізабет якнайшвидше прагне повернутися до Львова, який за короткий час став для неї рідним і своєрідним прихистком від страждань та переживань, пов'язаних зі зникненням чоловіка та нелегким його пошуком в Україні.

У романі „Ім'я твоє" контрастно зображені також Львів та Нью-Йорк. Попри архітектурну красу Львова, в ньому відчувається дух смутку, ностальгії, навіть смерті: „Leopolis było piękne i nostalgiczne, Andrew dodałby jeszcze, że nieszczęśliwe…" [6, 249]. Лейтмотивом трилогії Марії Нуровської звучить думка про Львів як цінну пам'ятку старовини, однак позбавлену сенсу існування і молодості, сили. Натомість опозиційним до цього галицького містечка є Нью-Йорк, у якому легко затертися у натовпі, пробігтися задля насолоди по магазинах і зробити нові покупки, зустрітися з друзями – Елізабет в певний момент свого перебування у Львові усвідомлює, що їй бракує цієї невимушеності та легкості, характерної для американської столиці.

З наведеного прикладу очевидно, що польська письменниця відтворює один з міфів про Львів, а саме „міф смерті в галицькій Аркадії" – визначення Е. Вегандт. За словами цієї дослідниці, „смерть у галицькій Аркадії має апокаліптичний вимір: з'являючись у 1914 році, вона зустрічає людей і культурну формацію" [8, 123]. У романі „Ім'я твоє" неодноразово зустрічаємось зі смертю як окремих особистостей, так і занепадом міста та його важливих елементів. За короткий час перебування Елізабет у Львові та її випадкового знайомства із полькою Анною Кльоновською – старенька помирає. Занепалим і зруйнованим видається личаківський цвинтар, де Елізабет даремно шукає родинного гробівця пані Анни, однак знаходить неперевершені старовинні пам'ятки архітектури: „niektóre daty budziły respekt, nekropolia musiała być starsza od paryskiego Père-Lachaise i, co tu mówić, przewyższała tamten cmentarz rangą artystyczną" [6, 136].

Порушеним є природний принцип фізичного припинення земного життя з приходом старості, у Львові все частіше відбуваються акти насильницької смерті, про що розповідає старша пані Анна Елізабет ще на початку її подорожі: „Tutaj wszystko jest możliwe, tutaj ludzie znikają bez śladu…" [6, 36]. Елізабет згодом переконається в істинності цих слів, коли дізнається про таємничу смерть Оксани Кривенко, спільниці журналіста Георгія Гонгадзе. Для американської громадянки вбивство молодої жінки з політичних мотивів є нечуваним злочином, однак ніхто в Україні не несе відповідальності за такі неприпустимі дії.

Небезпечними для Елізабет здавалися також вулиці Львова, на яких з невиправданою швидкістю їздили машини, а водії не звертали особливої уваги на пішоходів. Один з водіїв викинув недокурок зі свого вікна і Елізабет встигла вчасно відійти, щоб це сміття не потрапило на неї. Молода жінка, поступово пізнаючи реальність Львова, переконується, що Ендрю говорив правду про „нещасливе" місто. Старовинні стіни, кам'яні фонтани, очі Діани – все мало відблиск відсутності життя.

Щоправда, пізнаючи всі сторони реальності українського міста, Елізабет не перестає вірити у позитивні зміни, які відбуватимуться у найближчому майбутньому в Львові. Думки героїні роману Марії Нуровської перегукуються зі словами українського сучасного письменника Юрія Андруховича: „Проте навіть у такому, зруйнованому, стані Львів багато в чому не переставав бути атракційним – у ньому безперервно щось відбувалося, майже невидиме, бо катакомбне. „***Він шалено живучий***, – писав я про нього у 1999 р., – недаремно ж він з родини котячих" [1].

Мабуть, невипадково саме у Львові Елізабет знайде своє велике кохання і відчує досі незнане їй почуття – почуття материнської любові. Подорож в Україну кардинально змінить життя героїні, яка усвідомить, що насправді досі не знала реального життя

з усіма труднощами, переживаннями, болем та одночасно щастям, радощами і любов'ю. Зрештою, таким амбівалентним, як людське існування постає у творі Львів, який акумулює у собі красиве та потворне, сакральне та профановане водночас.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Левова доля // http://www.zaxid.net/article/16172.

2. Грицак Я. Львів – точки зростання // http://www.zaxid.net/article/674.

3. Döblin A. Podróż po Polsce. – Kraków, 2000.

4. Kłańska M. Daleko od Wiednia. Galicja w oczach pisarzy niemieckojęzycznych 1772-1918. – Kraków, 1991.

5. Kotyńska K. Eseiści o Lwowie. Pamięć, sąsiedztwo, mity. – Warszawa, 2006.

6. Nurowska M. Imię twoje. – Warszawa, 2003.

7. Nurowska M. Powrót do Lwowa. – Warszawa, 2008.

8. Wiegandt E. Austria Felix czyli o micie Galicji w polskiej prozie współczesnej. – Poznań, 1988.

УДК 821.162.1-1:821161.2-1

Станіслав ШЕВЧЕНКО

СУЧАСНІ ПОЕТИЧНІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ

У статті йдеться про важливі видання польської поезії в Україні – в оригіналі й перекладі, починаючи з 90-х років минулого століття і до нині, про особливості цієї поезії, її зв'язок з українськими реаліями та її вплив на українських творців. З іншого боку, йдеться про вплив сучасної української поезії на польську. Наведені вірші кількох сучасних польських поетів, у яких присутня українська тематика.

Ключові слова: *зближення, манера письма, духовні зв'язки, Герберт, Бартиньський, Гарасимович, Михальський.*

The article discusses the important publications of Polish poetry in Ukraine, both in original and translation, since the 90s of the last century to now, the features of this poetry, its ties with the Ukrainian realias and its impact on the Ukrainian authors. On the other hand, it concerns the impact of contemporary Ukrainian poetry on the Polish poetry. The article contains the poems of several modern Polish poets, in which a Ukrainian theme is present.

Key words: *convergence, manner of writing, spiritual ties, Herbert, Bartynsky, Garasymovych, Mykhalsky.*

W artykule opowiada się o ważnych publikacjach polskiej poezji na Ukrainie – w oryginale i tłumaczeniu, poczynając od lat 90-tych ubiegłego stulecia do dziś, o osobliwościach tej poezji, jej związkach z ukraińskimi realiami i jej wpływie na twórców ukraińskich. Z drugiej strony, chodzi o wpływ współczesnej poezji ukraińskiej na polską. Przytoczono wiersze kilku współczesnych poetów polskich o tematyce ukraińskiej.

Słowa kluczowe: *zbliżenie, maniera pisania, związki duchowe, Herbert, Bartyński, Harasymowicz, Michalski.*

Значне пожвавлення польсько-українських поетичних взаємин відбулося на початку 90-х років. Звичайно, окремі відомі поети обох країн і в 80-х роках досить активно співпрацювали і спілкувалися. Але саме на початку 90-х у цих взаєминах з'явилося, так би мовити, друге дихання. Багато хто в нових умовах чекав взаємовигідного зближення двох слов'янських народів-сусідів і на цьому тлі – поетичного розвою українського слова вдома і на польських теренах, особливого впливу поезії на суспільне життя. Зацікавленість художньою літературою, в тому числі й польською, тоді ще була масовою, багато хто читав польською і в Києві, не кажучи вже про Львів. До того ж, наша читацька аудиторія була не тільки великою, а й освіченою. Однак духовний запит на сучасну польську поезію відставав від пропозиції. Найвагомішим, широко знаним на той час і важливим джерелом її була двотомна «Антологія польської поезії» (1979) з передмовою Ярослава Івашкевича, до видання якої доклали багато зусиль і Микола Бажан, і Дмитро Павличко. Упорядник першого тому Валерія Вєдіна, другого – Юлія Булаховська. Більшість представлених у виданні поетів народилися до XX століття. Та все ж тодішня ідеологічна цензура вплинула на те, що до нього не ввійшли твори Віслави Шимборської, перекладені Ліною Костенко, а також вірші Чеслава Мілоша, Збігнева Герберта, народженого у Львові, не включили також інших поетів нової генерації, які стали добре знаними в польській поезії після II Світової війни. А на той час польська поезія дуже змінилася: майже повністю відмовилася від рими, від чіткої ритмічної організація вірша, яка раніше була основою поетичної виразності; поетичні рядки ставали більш ритмічно уповільненими, наближеними до прозового звучання на взірець західної або американської поезії. До речі, такі форми в українській поезії були в талановитих поетів-постшістдесятників, наприклад Віктора Кордуна, Василя Рубана та ін., але тоді ці вірші не стали такими природними для українського вуха, їхнє сприйняття масовим читачем чи слухачем здобувається поступово й досі, хоча ця манера письма притаманна низці наймолодших наших поетів, які входили в літературу в середині 90-х років XX ст. і входять у 10-х роках XXI ст.

У Польщі ж нині навпаки. Важко, наприклад, сприймаються сучасні вірші, написані ямбом чи хореєм, окрім віршів для дітей і текстів для пісень. Пам'ятаю виступ Чеслава Мілоша 2000 року в Ягеллонському університеті. На запитання студентів він відповів, що його вухо, звикле до американської поезії, вже важко сприймає вірші Анни Ахматової – вони здаються надто ритмічними і римованими. А в нього самого в збірці «Три зими» (1936) можна знайти такі вірші. Отже, багато чого змінилося в польській поезії.

Поезія після 1945 року звільнилася від значного впливу російської поезії «срібного» віку, від впливу поетів-символістів, хоча надовго по них залишалась ностальгія. Особливо у тих знаних польських поетів, які навчались у московському Літературному інституті. Більшість сучасних польських поетів не послуговується класичними поетичними формами, дехто навіть засвоїв прагматичну американську манеру письма, хоча це всім їм і не заважає високо цінувати класичні поетичні рядки А. Міцкевича або Ю. Словацького. А щодо української поезії, то багато польських дослідників схиляються до думки, що на неї найбільший вплив має традиція. Наприклад, у передмові до дуже об'ємної «Антології української поезії» (1976) польською мовою Степан Козак і Флоріан Неуважний, зокрема, писали: «Дуже істотною і такою, що залишається досі особливістю української поезії є залежність її від народної творчості, яка проявляється набагато сильніше, ніж в інших слов'янських народів. Тож і сприйняття рідної поезії масовим читачем має свої особливості.

На початку 90-х років, на порозі української державності і незалежності, з'явилися інші форми спілкування польських та українських поетів, крім відряджень знаних письменників на міжнародні форуми, що проводила Спілка письменників України. У Львові, напевно, було більше контактів з польськими поетами. А в Києві важливою ініціативою групи письменників було, зокрема, створене польське культурне товариство «Білий птах». Очолив його тоді письменник і перекладач Леонід Чалдранян. Ми хотіли започаткувати неформальні контакти з польськими письменниками. Спочатку – з вроцлавськими, серед яких ініціативу в свої руки взяв Станіслав Сроковський. Планували запрошувати до Києва польських творців і, в свою чергу, гостювати в них, займатися взаємними перекладами, вивчати мову. Частково це було здійснено: для декого з нас це був хороший поштовх, щоб займатися перекладацькою справою, польсько-українськими літературними контактами. Я, наприклад, гостював у Вроцлаві в польського поета і прозаїка Казиміра Кошутського, який народився у Львові. Допомагав йому перекладати новели Григора Тютюнника, сам перекладав з його допомогою вірші Станіслава Сроковського, ксьондза Твардовського і самого Кошутського, з'ясовував нюанси польської поезії. Потім він приїжджав до Києва. Таке ж спілкування було і з польським критиком та перекладачем Вальдемаром Смащем.

1991 року у Польщі на Підляшші відбувся фестиваль «Польща і Україна на стику культур», на якому С. Сроковський і В. Смащ презентували їхню антологію сучасної української поезії «Чорнобильський автограф» у власних перекладах. Були на тому дійстві Леонід Чардранян, Микола Рябчук, Антонія Цвид, Наталка Поклад, інші наші літератори. А згодом ті ж перекладачі видали антологію «Українські вірші про кохання». Чимало її примірників було подаровано українським письменникам у Києві. Відтоді поляки декого з нас, поетів, особливо тих, хто перекладав, почали запрошувати на міжнародні поетичні імпрези в Познані, Варшаві, Любліні, Жешові, інших містах. У кожного з перекладачів та поетів тепер своя дорога. Трапляються в Польщі, хоч і рідко, зустрічі, де ширше вдається представити українську поезію. Так, у квітні 2008 року українські поети були почесними гостями на зустрічі «VIII Світовий день поезії під егідою ЮНЕСКО», який у Варшаві проводить поет Олександр Навроцький.

У польському часопису «Поезія сьогодні» були представлені твори у перекладі 16 поетів – від Івана Драча до наймолодшої Олесі Мудрак. Варто сказати також і про II Світовий конгрес перекладачів польської поезії у Кракові 2008 року, на якому українська делегація літераторів, очолювана нашим видатним поетом і перекладачем Дмитром Павличком, налічувала 11 літераторів і була там другою за чисельністю; серед наших учасників більшість була молодого або середнього віку.

Наприкінці 80-х років минулого століття відбулося пожвавлення польсько-українських поетичних взаємин. Цьому сприяли процеси демократизації як у Польщі, так і в Україні. Дала поштовх розвою двосторонніх літературних контактів постанова Кабінету Міністрів України 1993 року про видання літератури мовами національних меншин. Польською поезією і прозою почало опікуватись львівське видавництво "Каменяр" (директор Д. Сапіга). Були започатковані двомовні видання, які внесли зміни в підході не лише до перекладу творів, а й їхнього упорядкування, адже всі мовні та художні недоречності ставали очевидними підготовленому читачеві, який володів польською мовою і міг порівнювати тексти оригіналу та перекладу. Такі видання викликали широке зацікавлення, привернули увагу науковців, стали корисними для студентів полоністичних кафедр і курсів, польських товариств, критики могли скласти власну думку з усіх аспектів пе-

рекладу. Ці книжки швидко розходились, охоче обговорювались на літературних вечорах. Вони були цікавими не тільки польським фахівцям, а й пересічним полякам, адже мало хто з них сьогодні володіє українською мовою. А ще ж треба взяти до уваги те, що поетична мова має інтелектуальну планку, значно вищу від побутової. Говорячи про всі ці речі, я ніскільки не хочу применшити значення одномовних видань у царині українського перекладу. Серед нових видань є ряд знакових, наприклад, антологія Дмитра Павличка «50 польських поетів», книга перекладів Романа Лубківського «Юліуш Словацький. Срібний міф України», антологія Анатолія Глущака «Польський літературний вітраж», книжки перекладів поезій Юліуша Словацького і Ярослава Івашкевича в упорядкуванні Ростислава Радишевського, які вийшли у видавництві «Бібліотека Українця», книжка перекладів вибраних поезій Кароля Войтили, яка побачила світ у видавництві «Українська ідея» та низка інших видань, що мають значну художню вартість.

Але повернуся до двомовних поетичних перекладних видань видавництва «Каменяр». Серед них поезії А. Міцкевича, Ю. Словацького, Ю. Лободовського, З. Герберта, Тадеуша Ружевича, Анджея Бурси, над якими працювали різні перекладачі. Там побачили світ і мої книжки перекладів: перше видання двомовної антології сучасної польської поезії «Тому що вони сущі», вибрані твори Чеслава Мілоша, Кароля Войтили, а в співавторстві з Наталею Сидяченко – твори Віслави Шимборської. До другого двомовного видання сучасної польської поезії, яке я упорядковував, доклали зусилля ще дев'ять перекладачів. Ці та інші книжки ставали основою для багатьох творчих вечорів і в Польщі, і в Україні, навчань студентів відповідного фаху, матеріалом для критичних статей у виданнях обох країн, студентських рефератів, дипломних робіт і просто для зацікавлених читачів. Сюди можна було б додати двомовні книжки видавництва «Етнос», наприклад, «Співачки зорі провідної. Леся Українка і Марія Конопніцька» – Лесю Українку Ярослава Павлюк переклала на польську, а М. Конопніцьку – українською мовою. Згадаємо книжку вибраних поезій Яна Твардовського «Треба йти далі або прогулянка сонечка» у перекладі Т. Черниш і С. Єрмоленка (видавництво «Кайрос»), та книжки інших видавництв. Усі вони сприяли польсько-українським літературним взаєминам, певною мірою могли впливати на творчу манеру письма деяких молодих українських поетів. А коли є суто людські й творчо-поетичні взаємини, то вони спричиняють і поетичні взаємовпливи: сильно або маловідчутні, прямі чи опосередковані. І в самій Україні багато поетично обдарованих людей пише вірші польською мовою. Це засвідчує хоча б антологія релігійної поезії «Habemus papam» («Каменяр»), яка присвячена візитові папи Івана Павла II. Вона містить вірші 37-ми авторів! Усі вони написані поляками, що проживають в Україні.

Тож у власних творах українських поетів-перекладачів з'являються теми, навіяні польською поезією і польською реальністю, особливі художні засоби, наприклад, для розкриття релігійних почуттів; можна побачити формальні нововведення, зокрема, спроби будування вірша без розділових знаків, хоча все це прийшло до нас не тільки з польської літератури, а й з інших європейських поезій. Є багато спільних хвилюючих тем для обох слов'янських літератур, не кажучи вже про теми загальнолюдські, наприклад, тему мови. Згадаймо хоча б поезію Чеслава Мілоша «Моя вірна мово» і «Ars poetica?» або цикл Кароля Войтили, написаний поетичною прозою «Думаючи про Вітчизну», перекладений Дмитром Павличком, Віктором Грабовським, Надією Степулою, мною, можливо, й іншими українськими літераторами, про яких я зараз не знаю. А скільки на такі теми написано віршів в українській поезії – важко й перелічити.

Як щодо української теми в сучасній польській поезії? Наскільки вона не дає спокою польській музі? Звичайно, минули часи, коли в польській поезії існувала славнозвісна «українська школа», коли захоплення козацькими легендами і спільною історією на безмежних теренах українських степів, а також українськими мелодіями, панувало в серцях багатьох поляків. Сьогодні певні сентименти до української теми, пробуджені й літературною класикою, і новітніми нашими взаєминами у польських творців залишаються, хоча центр літературного притягання зміщується вбік заходу.

Отже, згадаю кількох таких особистостей, насправді знаю їх і перекладаю значно більше.

Поет Анджей Бартиньський мешкає у Вроцлаві. Народився у Львові 1934 року. Тоді в дитинстві, під час війни, він втратив зір.

Зрозуміла ностальгія поетичних рядків у збірці «Повернись, бо черешні…», присвяченій Львову, бо лише тут, у дитинстві, поет бачив світ. Ця книжка народилася після його від-

відин Львова 1996 року. Її вірші приправлені дещицею іронії, поетичною грою слів, оповиті відсвітами далекого за часовою межею родинного гнізда: «Серед прекрасних слів / я чую Львів / Львів наче кілька левів / а лев це володар (із вірша «Пан радник»). В іншому вірші пише: «Птахи у думках заспівали /засвітилося сонце зі Львова / і стислося серце дитинства / й чогось захотілося знову.

У своїх віршах А. Бартиньський поєднує римовані рядки з неримованими, здебільшого, уникає розділових знаків. Цікавий своїм ритмом, оптимізмом, поетичними фігурами і фантазією.

Думаючи про Анджея Бартиньського, повертаюся думкою до великого польського поета Збігнєва Герберта, який теж народився у Львові, лише на десять років раніше. У березні 2002 року у Львові відбулася міжнародна конференція, присвячена З. Герберту. Я зберіг запис того, що сказала сестра поета Галина Герберт-Жебровська, коли відкривали пам'ятну дошку на фасаді родинного будинку поета:

«Дякувала Богу, що дожила до цього дня. Яка я щаслива! Жаль, що не дожив до цієї події мій брат, але така доля митця: нерідко винагорода приходить уже після смерті… Хотіла підкреслити дві речі: Львів насамперед є містом дитячих років Герберта. Відомо, що щасливе дитинство має значення для всього життя… Людина, яка мала щасливе дитинство, вірить, що життя може бути прекрасним, а світ безмежно цікавим. Таке дитинство мав і Герберт у Львові».

Мій переклад вірша З. Герберта «Моє місто» закінчувався так: «щоночі/ стою босо/ перед зачиненою брамою/ мого міста». Це ще раз підкреслює, що роки дитинства є найдорожчими для людини. Ось чому вони знаходять особливо зворушливе втілення в творчості поетів. Для З. Герберта цим містом був Львів. І Львів залишається найдорожчим містом для Анджея Бартиньського.

Десь п'ять-шість років тому, під час Варшавської осені поезії в Польщі, зі своїми колегами я відвідав Чеханов. Голова місцевої письменницької організації Тереза Качоровська подарувала мені поетичну збірку, яку підготувала з місцевими літераторами, – «Львівські ремінісценції». Уже в самій назві бринить камертоном смуток спогадів, жаль. У своїй передмові Ева Стангродська пише, що хотіли повідати автори, що їм приносило біль і смуток, а що чарувало, підносило душу. Містить книжка твори десяти авторів – це короткі публіцистичні спогади, вірші, репродукції картин, які розповідають про Львів та землі українського Поділля. Автори пишуть, що, зустрічаючись у Львові з його мешканцями, бачили багато бідності, сірості, болю, тому значною мірою розвіялись їхні романтичні очікування від зустрічі з містом. Однак розвіялися не до кінця Прекрасні пейзажі Подолу піднесли душу, пом'якшили той смуток у серці. Прочитане в цій книжці спонукало мене до роздумів. Мусимо краще дбати про збереження всього, що нам дано Богом та історією, більше піклуватись про просту людину.

Пригадую давню зустріч у Варшаві з польською поетесою Марією Лотоцькою на Варшавській осені поезії. Виявилося, що пані Марія народилася у Львові в українсько-польській родині. Її батько – українець, мати – полька, католичка, дядько (стрий) – відомий український письменник Антон Лотоцький (1881-1949 рр.). Письменник був автором багатьох творів для дітей та юнацтва. Чимало його сюжетів живилися фантазією народних казок і легенд. І хоч до них був неабиякий інтерес у підлітків та юнацтва, радянська критика все ж робила закиди А. Лотоцькому, вигадуючи такі «гріхи», як схильність до націоналістичної романтики, дидактизм, релігійне моралізаторство. Пані Марія запам'ятала його чотирирічною дівчинкою, як він біля печі грів руки і гладив її голову...

Марія Лотоцька прочитала мені свій вірш «Україна», присвячений пам'яті стрия. Той вірш у мене не зберігся, але залишився мій переклад українською мовою. Є в ньому такі рядки:

* * *

О Україно,
земле стражденна,
над тобою хмари плинуть,
але ти, як фенікс, розправиш крила.
О Україно,
вільності пісне,
хлібом і сіллю Польщу вітаєш,
бо ви з нею сестри.
О Україно,
земле любові...

1999 року у Краківському видавництві «Офіцина Конфратерні Поетів» Яцека Любарта Кшисіци побачила світ у моєму упорядкуванні невелика за обсягом поетична збірка, до якої ввійшли по три вірші в оригіналі та перекладі 10 краківських поетів. І відповідно – десяти українських. У її підготовці взяло участь кілька українських і польських перекладачів. Відбулися зустрічі, презентації, спілкування як у Києві,

так і в Кракові. Були в книжці також мої переклади віршів Єжи Герасимовича. Він тоді вже хворів. Ми не зустрічалися.

Невдовзі поштою я отримав від нього вірші, а також лист, у якому поет, зокрема, писав: «Оскільки я, за станом здоров'я, не буду присутнім на зустрічі поетів Польщі та України, пропоную Вам, як поетові й перекладачеві, і поезії, котрі, можливо, вас зацікавлять…

Моїм дідом був простий селянин із Верховини в Стрийському повіті. До міста Стрия, де ми жили, йшов колись цілий день босий, несучи в руках чоботи, які одягав лише в передмісті. Десь там, на давній вулиці Львівській, можливо, є наш дім з великим садом. Мій батько був кадровим майором Війська Польського. Я, природно, почуваю себе поляком, який, можливо, від діда успадкував любов до Бескидів і церков…».

Є. Гарасимович народився 1933 року в Пулавах. Він автор понад 50 поетичних збірок. Я давно прочитав книжку Є. Гарасимовича «Кохання в горах», яку отримав від поета пам'ятного 1999 року. Ліс, гори, полонини, трави, місяць, церква, птахи, кохана, зорі – набувають глибокого символічного звучання і значень архетипів, якими автор творить свій світ. Цей світ він глибоко відчуває в усій його неперевершеній гірській красі та єдності зі співучими переливами птахів, грою світла, настроєм закоханості й своєї минущості на тлі вічних вершин. І цей світ особливо близький українській душі.

У книжці поет емоційною пам'яттю сягає першоджерел дитячої свідомості, екстраполює думку і до фінішного для себе майбутнього часу.

Цей фінішний час, рано чи пізно, приходить до кожної людини. Прийшов він і до Єжи Гарасимовича. Але пам'ять про нього освітлює шлях до наснажених неповторним гірським колоритом, тонкими ліричними почуттями до природи й коханої у віршах поета.

ІВОЛГА

У золоту вбралась іволга сукню
накинула крил чорну куртку

Листяна флейта засипала буки

Щебече виспівує світло
над яром провеснені звуки

Та це лиш за птахом
подзвін повітря

На початку вересня в Кремінці відбулася міжнародна зустріч «Діалог двох культур 2010». Вона була присвячена 201-й річниці від дня народження Юліуша Словацького. Це дійство було організовано Обласним літературно-меморіальним музеєм, який очолює Тамара Сеніна, а також Національним музеєм Пшемишльської землі Республіки Польща: делегація на чолі з директором цього польського музею поетом Маріушем Ольбромським також прибула в Кременець. Були також українські письменники, літературознавці, краєзнавці, історики. На початку зустрічі пролунало слово Романа Лубківського, згодом були виступи польських і українських науковців. Директор Музею Словацького в Кремінці поетеса Тамара Сеніна познайомила присутніх із двома виданнями, підготовленими в її музеї, упорядником яких вона була. Це «Листи до матері» Юліуша Словацького, вибрані за кременецькими мотивами та перекладені з польської Маргаритою Гецевич, і двомовна книга «Юліуш Словацький. Поезії в українських перекладах». Але був пошанований достойно і Тарас Шевченко. Одним із перших біля його пам'ятника прочитав свій вірш «В дорозі до Канева – зустріч з поетом» поет з Любліна Вальдемар Михальський, редактор відомого журналу «Люблін», твори якого у перекладі Людмили Сірик увійшли до другого видання нашої двомовної антології «Тому що вони сущі». Серед них вірші «Волинь крізь сон», «Володимир Волинський», що свідчить також про те, які міцні духовні зв'язки цього поета з Україною.

Хочу згадати також Ванду Голембську, поетесу з Полоцька, твори якої також увійшли до нашої антології. Серед них багато на українську тематику. Наприклад, «У домі українки тьоті Дуні», «У саду Галини та Івана в Україні», «Порятунок», «Відвідини» та інші. Вона є полькою, але всім серцем полюбила Україну і чекає літа, аби приїхати до своїх друзів.

Тож, можливо, українська школа в польській поезії не лише в минулому, а й у прийдешньому. І роль поезії залишається дуже важливою в інтеграційних культурних процесах майбутнього.

УДК 821.162.1.03=161.2(051)

Олеся НАХЛІК
Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОЛЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА НА СТОРІНКАХ НЕЗАЛЕЖНОГО КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЧАСОПИСУ «Ї»

У розвідці вперше укладено бібліографію та здійснено огляд перекладів польської літератури на сторінках незалежного культурологічного часопису «Ї». Розглянуто роль часопису у процесі рецепції польської літератури в Україні. Проаналізовано чинники, котрі впливали на формування моделі перекладеної польської літератури протягом усієї видавничої історії журналу, простежено динаміку публікації перекладів творів польських авторів за останніх 20 років.

***Ключові слова**: переклад, автор, читач, інтерпретація, рецепція.*

In the present article for the first time have been composed bibliography and completed review of the polish literature translations on the pages of independent cultural studies journal "Yi". Also, role of this edition in the polish literature perception process in Ukraine have been considered. Author have analyzed factors, which influenced forming of the translated polish literature model during the whole publishing period of the journal, and have observed publication's dynamics of the polish authors works translations during last 20 years.

***Key words**: translation, author, translation, interpretation, perception.*

W artykule po raz pierwszy ułożono bibliografię oraz dokonano przeglądu przekładów literatury polskiej umieszczonych na łamach czasopisma "Ji". Wskazano rolę periodyku w procesie recepcji literatury polskiej na Ukrainie. Przeanalizowano czynniki, które miały wpływ na kształtowanie się modelu przetłumaczonej literatury polskiej w ciągu całej historii wydawniczej czasopisma, prześledzono dynamikę publikacji przekładów utworów polskich autorów z ostatnich 20 lat.

***Słowa kluczowe:** tłumaczenie, autor, odbiorca, interpretacja, recepcja.*

Важливим дослідницьким питанням у площині вивчення рецепції іноземної літератури є роль періодичних видань, публікація на їх шпальтах перекладів та різноманітних науково-публіцистичних праць, присвячених іноземним авторам. Часто саме завдяки періодиці з'являються перші прояви сприйняття однієї культури іншою. У випадку ж української культури за весь період 1990-их рр. невідомі досі українському читачеві переклади творів багатьох іноземних письменників майже не виходили окремими виданнями, а друкувалися лише на сторінках періодичних видань. Серед них багато заборонених польських авторів, котрі якось суперечили панівній ідеології. Зважаючи на цілковиту відсутність опрацювань рецепції польської літератури в Україні (існують лише поодинокі розвідки, присвячені радше українській рецепції конкретного польського автора), одним з актуальних кроків, котрий дасть змогу виявити основні тенденції в щораз більшому зацікавленні українцями культурою сусідів, є збір та опрацювання матеріалів, що стосуються польської літератури чи ширше – культури, друкованих в українських періодичних виданнях. Одним із часописів, на шпальтах якого вже кільканадцять років незмінно присутня польська культура, є незалежний культурологічний часопис «Ї».

Історія «Ї» налічує вже понад 20 років. Його засновано 1989 року, ще в часи «горбачовської перебудови». За цей час на його сторінках незмінно досліджуються, за словами редакторів та членів Капітули журналу, «міжетнічні стосунки, проблеми цивілізаційних розламів і адміністративних кордонів, формування європейської ідентичності й питання європейської інтеграції, сучасного політичного дискурсу» [34]. Ще одним тематичним центром часопису є Галичина як унікальне геокультурне явище, усі аспекти існування якого: політичний, історичний, культурний, естетичний, побутовий, – висвітлюють українські та закордонні інтелектуали. Паралельно з видавничою діяльністю, редактори організовують постійні семінари під назвою «Діалог над кордонами», в рамках котрих учасники вивчають проблеми культурного та політичного прикордоння. За такої тематики видання слід звернути окрему увагу на те, якими іменами представлена на сторінках часопису культура наших західних сусідів – поляків. Кожне число складають різноманітні матеріали: літературознавчо-критичні статті, рецензії, культурологічні дослідження, політологічно-

аналітичні та історичні праці, оригінали чи переклади художніх творів. В електронному варіанті часопису можна читати також той самий текст, поданий паралельно мовою оригіналу та в перекладі українською мовою. Слід зауважити, що часопис не має традиційного для періодичних видань поділу на рубрики «Література», «Критика», «Культура» і ін., як, скажімо, журнал «Всесвіт», однак кожне число скомпоноване за певною тематикою, матеріали до якого редакція заздалегідь ретельно підбирає чи замовляє. Отож, метою розвідки є вивчення та аналіз впливу цього періодичного видання на рецепцію польської літератури в Україні. Зважаючи на велику кількість наявного матеріалу, дослідницька увага зосереджена насамперед на огляді та аналізі публікованих у часопису перекладів творів польської літератури.

Уже перше число часопису присвячено текстам, що повинні були поступово трансформувати свідомість «радянського» українця. Так, поряд із філософськими трактатами М. Гайдеґґера, К. Ясперса надруковані фрагменти знакового у польській літературі «Щоденника» **В. Гомбровича** [16]. Трактування польським письменником опозиції людина-суспільство (індивідуальне-загальне) в силу історичних причин мала зацікавити й стати актуальною для тогочасного українського читача, адже вкрай необхідне було «виважене і фундаментальне осмислення та переосмислення нашої не тільки політичної, не тільки культурної, але й духовної ситуації» [32]. Український літературознавець Г. Грабович, акцентуючи на актуальності В. Ґомбровича для українців, зазначає: «Ґомбрович відіграв дуже важливу роль в усвідомленні поляками як нацією своїх «бзиків». Бо кожна нація має комплекс меншовартості. Для поляків було дуже важливо мати когось, хто міг би їм показати таке дзеркало і розібрати по цеглинці їхні власні манії і «бзики». Тим, хто це зробив, був Ґомбрович. (...) Я думаю, тому він також може бути цікавим і для нас, українців. Гадаю, те, що вже сталося в польській літературі, тепер починає діятися і в українській» [18]. Вочевидь, за задумом редакції часопису, критика В. Гомбровичем польських національних комплексів повинна була викликати в українських інтелектуалів зацікавлення і водночас стати стимулом до дискусії про творення національної ідентичності в умовах домінування пострадянських стереотипів та суспільних міфів. Сам же польський письменник так визначає свою мету: «Визнаючи, що в певній мірі у великих досягненнях народу, у творах його митців знаходять вияв його специфічні чесноти, які властиві даній громаді, і ті зусилля, енергія, краса, яку творить маса, є її вираженням, я вдарив по самих основах національного самолюбування. Якщо народ – продовжував я – дійсно є зрілим, то він доволі помірковано повинен ставитися до власних досягнень, а з другої сторони, дійсно життєздатний народ повинен навчитись нехтувати, обов'язково повинен бути вищим від усього, що не є його теперішньою турботою і його теперішньою розбудовою самого себе» [15]. Слід звернути особливу увагу на те, що це була перша українська публікація творів В. Гомбровича. За радянських часів, подібно до Ч. Мілоша чи З. Герберта, цей автор був цілковито відсутнім в українській культурі. Вдруге на шпальтах часопису «Ї» В. Гомбрович з'явиться у 1996 р., у числі під символічною назвою «Post Рим Візантія Росія?» з україномовним варіантом наступних фрагментів «Щоденника» [15]. Додам, що уривки твору в 1992 р. друкувалися також у «Всесвіті» [14], а повний переклад «Щоденника» вийшов щойно у 1999 р. [17] і був першим окремим виданням творчості цього автора в Україні.

1992 року в часопису з'являється публікація «Санаторію під Клепсидрою» [48] **Б. Шульца**. Згодом редакція знову повернеться до Б. Шульца, друкуючи «Вулицю крокодилів», «Другу осінь» [45] та «Віхолу» [44]. Саме творчість мешканця Дрогобича Б. Шульца стане першою серед тих публікованих польських письменників, які були пов'язані з Галичиною. Як і у випадку з творчістю В. Гомбровича, саме завдяки «Ї» Б. Шульц вперше з'явився українською.

У 1997 р. було видано окреме число «Україна-Польща в кінці століття», цілковито присвячене «польському слідові» в українських історії, культурі, філософії, політичному житті. Відтак польська література була представлена великою кількістю різноманітних текстів: перекладами поезії польського модерніста **Б. Лесьмяна** (цикл «Степ») та творів львів'янина за походженням **З. Герберта**: блискучим есе про маловідомого голландського маляра Торрентія «Натюрморт з вудилом» та віршем, у котрому частина літературознавців відчитує образ Львова, – «Пан Когіто міркує про повернення до рідного міста» [12]. Згодом, творчість цього письменника ще неодноразово друкуватиметься у часописі. Так, у 2002 р. у числі під дещо провокаційною назвою «Топос поразки» вміщена проза З. Герберта «Король мурашок» та «Антей» [10]. Обидва твори – це результат гербертівського захоплення античною культурою і водночас його «приватна міфологія». Адже, попри те, що це

античні герої, вони поводять себе, і що найважливіше, мислять по-іншому. В такий спосіб письменник досліджує проблеми влади, смерті, політичних утопій, розважає над досвідом людини XX століття. У двох наступних числах часопису, які продовжують тему українсько-польських відносин зі зміщенням акценту на роль прикордоння в діалозі двох культур серед письменників галицького феномену, вкотре знаходимо переклади прози З. Герберта [11] та Б. Шульца [47]. Дати, подані біля прізвищ перекладачів, указують на давність зроблених перекладів, на їх вимушену «шухлядність» в радянські часи. В числі надруковано також афоризми львів'янина-варшав'янина, польського поета й афориста **С. Є. Лєца** [29]. За словами А. Вішняускаса, перекладача Є. Лєца українською: «Поет, який і так писав на межі стерпности цензури, не мав надії опублікувати більшість своїх творів, які розходилися у анекдотах, ставали міським фольклором (як знаменита фраза: «У Радянському Союзі пролетаріат п'є шампанське устами керівників Комуністичної партії»), знаходили вічну пристань у містичній шухляді. (...) Мені видається, що я розумію його, як галичанин галичанина, як львів'янин львів'янина. Тому я пробую тлумачити Лєца» [6]. Додам, що паралельно з перекладом подано також тексти німецькою мовою. Класика польської літератури представлена прикладом сатиричних текстів **Я. Кохановського** – фрашкою «Із книги І. Пісня ІІІ» [28].

1996 року Нобелівська премія в галузі літератури була присуджена сучасній польській письменниці **В. Шимборській**. Через рік у перекладі молодої української поетки, літературознавця О. Галети в 10 числі «Ї» подано текст Нобелівської промови В. Шимборської та кілька її віршів, авторства різних перекладачок [42; 41]. Саме цю публікацію можна вважати однією з тих, котра мала відкрити творчість польської поетки українцям. У першій половині 1990-тих перекладацький дискурс В. Шимборської – це кілька журнальних публікацій віршів [43] і водночас абсолютна відсутність будь-яких літературознавчо-критичних опрацювань. У цьому ж числі «Ї» вміщено також переклад твору **Т. Щепанського** «Отець Марек» [49].

В одному з чисел часопису під назвою «Польща-Україна-Франція-Німеччина. Другий діалог про кордони» серед культурологічних, історичних та політологічних нарисів різних за національністю авторів вміщено переклад вірша **А. Загаєвського** «Їхати до Львова» [21]. За словами редакторів часопису, «вірш Адама Заґаєвського показує Львів як уособлення «втрачених східних околиць» [22]. Як певне продовження згаданої тематики можна трактувати публікацію на сторінках «Ї» прози ще одного сучасного польського письменника **С. Хвіна**. Його «Місто» [38] – це Гданськ, уособлення дивовижного поєднання різних культур. Автор роздумує про історію міста, менталітет його мешканців, роль Гданська в історії Польщі. Та найбільше, мабуть, намагається простежити усі дивні метаморфози цього географічно-культурного простору, спричинені розташуванням на перетині кордонів та культур. Зрештою, він із сумом та дрібкою іронії підсумовує «Сліди давнього мультинаціонального та німецького Ґданська поволі згасають. Ґданськ, як і більшість міст світу, дедалі більше уподібнюється до провінційних американських міст. У вісімдесятих роках тут виникла «Солідарність», але при самому в'їзді до середмістя, на початку славної липової алеї, зафундованої колись за сто тисяч гульденів ґданським бургомістром Даніелем Ґралатом, побудований великий «Діснейленд», де клубочиться плебейська молодь із пофарбованими у фіолетове й рожеве чупринами» [38]. Додам, що в одному з чисел за 2001 рік – третій дискусії про кордони, редакція часопису вирішить знову надрукувати вже публіковані вірш А. Загаєвського «Їхати до Львова», афоризми С. Є. Лєца та додасть переклад вірша польського романтика **Ю. Словацького** «Були ми великими й були ми смішними...» [35].

У числі під назвою «Нова Європа. Проблема єдності у розмаїтті?» з центральною темою обговорення «проблеми збереження національної ідентичності за умови загальноєвропейських та світових інтеграційних процесів» [30], польська література представлена прізвищем сучасного постмодерніста **А. Стасюка** [36]. Удвох з Ю. Андруховичем вони стали організаторами кількох культурних проектів, котрі стосувались Центрально-Східної Європи. Познайомились письменники в Кракові в грудні 1998 р. Першим результатом їх творчої співпраці стало написання і публікація в 2001 р. книжкового проекту під назвою «Моя Європа». Згодом додалися різноманітні культурні дійства (Акт перший – близька Україна, Пам'ять. Ностальгія. Висловлювання (2002) і ін.) та літературні вечори. Слід вказати, що поступово співпраця двох письменників вийшла поза межі пропагування своїх книг. У польському видавництві А. Стасюка «Чарне» сьогодні друкуються більшість сучасних українських письменників (Ю. Андрухович, Т. Прохасько, Н. Сняданко, С. Жа-

дан). Саме воно з кінця 1990-их відкриває українську літературу полякам і як зазначає сам А. Стасюк «Для нас українська проза дуже цікава. В Польщі такої немає!» [23]. Додам, що дещо пізніше А. Стасюк знову з'явиться на сторінках часопису «Ї» – у числі присвяченому поколінням та молодіжним субкультурам [37]. У ньому ж будуть надруковані уривки «Імператора» **Р. Капусцінського** [26].

Гендерні студії у польській версії на сторінках часопису одним зі своїх оповідань презентує **М. Гретковська** [19]. У Польщі поруч з іменем цієї письменниці критики найчастіше вживають епітет «скандальна авторка». Її публічні висловлювання для одних є дотепним, влучним аналізом абсурду багатьох культурно-соціальних явищ, а для інших — провокацією, епатажем. Причини такого «своєрідного» діалогу з польським (і не лише польським) читачем сама М. Гретковська пояснює тим, що «поляки все ще трактують мистецтво як моральний імператив. Річ у тім, що література у Польщі дуже довго мала завдання підтримувати патріотизм і народність. Деяким людям здається, що вона й досі має бути такою, як у XIX столітті» [20]. Того ж 2000 р. в одному з чисел українському читачеві запропоновано переклад однієї з Енциклік **Івана Павла II** [25] про збереження людської гідності в умовах зростаючої соціальної нерівності, споживацького трактування іншої людини як засобу власного фінансового збагачення, а також Апостольський лист «Inter sanctos» [1] про природу як дар людям від Бога та оголошення святого Франциска Асизського небесним Покровителем екологів. Публікація була пов'язана з тематикою числа – двадцятою річницею після Чорнобильської катастрофи.

Особливим є число часопису за 2003 р., повністю присвячене Львову. За словами головного редактора Т. Возняка: «Місто є не тільки красивою чи потворною грудою каміння, спільнотою громадян чи «насєлєнієм», але й тією невидимою, віртуальною підбудовою та надбудовою, Мітом Міста, що єднає камінь і людей – тих, хто живе у ньому, і тих, кого давно у ньому немає. Ця симфонічна єдність (Франц Ксавер Вольфганг Моцарт) і творить, на наш погляд, Місто. Місто, що його мусимо щоденно мурувати як з профанної, шорсткої будівельної, так і з невидимої цегли. Бо це найближчий (як не хочеться, щоб він був останнім) редут» [31]. Середньовічний польський автор **Б. Зіморович** у своїй «Потрійний Львів тобто Хроніка міста Львова» [24] пропонує українському читачеві хроніку Львова від 1270-го року аж до 1584-го, коли була знищена більша частина міста, ділячи свою розповідь на три частини – відповідно до історичного періоду існування міста: Львів руський, німецький, польський. Щоденник написаний латинською мовою, але паралельно із оригіналом редакція подає український переклад авторства Н. Царьової. У числі представлено творчість ще одного польського автора XVI ст., життя якого минуло в географічному просторі, котрий визначався трьома містами: Львів, Люблін, Замость, **С. Кльоновича**. Перекладений уривок його поеми «Роксолянія» [27] є своєрідною одою Львову. Окрім польських авторів XVI-XVII ст., у число вміщено фрагменти щоденника **А. Гечко**, мешканки Львова, котра змушена була переселитися до Польщі (26 квітня 1944 – 18 травня 1945 року) через окупацію Львова радянськими військами. Щоденник описує життя повоєнного міста, вплив війни на долю людини і на обличчя міста як сукупності своїх мешканців.

Продовжує тему З. Герберт з віршем «Рапорт з обложеного міста» [13]. «Інколи Місто віддзеркалюється у чужинецьких очах (...). Однак і їхнє бачення нашого Міста додає каменів у його підмурівок. Вони теж є його будівничими» [31] – пише редакція часопису. Додам, що останнім до сьогодні надрукованим на сторінках «Ї» твором З. Герберта є «Камінь з катедрального собору» [9].

У числі під назвою «Страх» було опубліковано коротке оповідання **А. Бурси** «Змій» [2]. Як пише в передмові до числа Т. Возняк «Страх дозволив людському роду вижити. Він тільки сигнал про небезпеку. Однак це у тому випадку, якщо він не є хворобою. І тоді з ним слід боротися, бо він не попереджує про небезпеку, а ускладнює людині життя, а інколи і перетворює його у жах. (...) Ненормально, коли страх заражає ціле суспільство, коли він не остерігає при переході вулиці, чи спробі порушити закон, а блокує почуття справедливости» [8]. Власне про страх як суспільну хворобу пише польський письменник, шукаючи причини поневолення ним людського розуму.

У кількох числах за 2008–2009 р. редакція знову повернеться до польського сліду в Галичині, друкуючи, зокрема, спогади **Б. Обертинської** і **М. Вольської** про м. Сколе [33][1], кілька творів знавця Гуцульщини та Покуття **С. Вінценза,** присвячені єврейській тематиці [5; 4], переклад спогадів про довоєнний Дрогобич авторства польського письменника **А. Хцюка** [39]. Згодом, в окремому числі «Ї», присвячено-

1 Б. Обертинська, М. Вольська. Пер. І. М. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2008 – № 52.

му м. Коломиї, буде вміщено переклад ще одного твору С. Вінценза «Балагули» [3].

Оскільки останнім часом редакція часопису щораз більше зосереджує увагу на вивченні української та зарубіжної культури через історію, політологію, соціологію, щораз рідше можна зустріти на його сторінках переклади художніх творів. Однак, саме це періодичне видання відіграло надзвичайно важливу роль в рецепції польської літератури українцями. Саме на його сторінках вперше з'явились Б. Шульц, В. Гомбрович, З. Герберт, В. Шимборська. Ці письменники стали для читачів часопису, і, мабуть, загалом для українців, першими репрезентантами польської літератури, а значна частина перекладених творів довший час (а деякі, на жаль, й досі) залишаються виданими лише у числах «Ї». Авторами перекладів одного й того ж письменника іноді є різні перекладачі, що дає можливість читачеві порівняти їх перекладацьку майстерність.

Публіковані художні тексти належать переважно до класики польської літератури 20 ст., хоча й зустрічаються написані значно давніше, скажімо у XVI-XVII ст. Окрему групу становлять переклади творів молодих польських письменників, з актуальною інформацією про культурне та суспільне життя у постімперському просторі (не лише Польщі, а й сусідніх держав), висвітленням ролі східноєвропейської літературної традиції в європейському культурному дискурсі. Увесь же матеріал часопису через свою різновекторність (перекладені твори є різножанровими, походять з різного історичного часу, в текстах часто присутні алюзії, метатексти) розрахований передусім на читача-інтелектуала, проте водночас, завдяки своїй актуальності, є надзвичайно цікавим для освіченої молоді.

Варто ще зауважити, що у часопису польська література часто представлена галицькою тематикою. Це можна пояснити тим, що основним читачем часопису є львівська, а в ширшому географічному плані, галицька інтелігенція, яка цікавиться культурою цього локусу.

Більшість публікованих текстів, безперечно, у різний спосіб торкаються важливих та спільних для обох народів питань, стають стимулами до артикулювання та дискусій над складними й часто болючими проблемами минулого. Усе це робить незалежний культурологічний часопис «Ї» одним із фундаментів діалогу польської та української культур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апостольський лист Папи Івана Павла II «Inter sanctos» / Пер. з лат. К. Магдиш // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2006. – № 41.

2. Бурса А. Змій / Анджей Бурса; пер. з пол. Н. Римська // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2005. – № 37.

3. Вінценз С. Балагули / Станіслав Вінценз; пер. з пол. І. Магдиш // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2010 – № 62.

4. Вінценз С. Жидівські теми. Уявна дійсність; Жидівські теми. Львівські космополіти / Станіслав Вінценз; пер. з пол. О. Король // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2009. – № 58.

5. Вінценз С. Поет срібних квітів; Жертва в Коломиї; Спогади про коломийських євреїв; «Жертва» Стефанії Загорської; Лісовий жид / Станіслав Вінценз; пер. з пол. Л. Козак // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2009. – № 58.

6. Вішняускас А. Всесвіт Лєца / Андріс Вішняускас // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 11. – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n11texts/wyshniaus.htm

7. Возняк Т. Переднє слово / Тарас Возняк. – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n29texts/N29-lviv.htm

8. Возняк Т. Слово редактора / Тарас Возняк. – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n37texts/N37-strax.htm

9. Герберт З. Камінь з катедрального собору / Збігнєв Герберт; пер. з пол. А. Павлишина // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2009. – № 54.

10. Герберт З. Король мурашок. Антей / Збігнєв Герберт; пер. з пол. В. Дмитрука // Незалежний культурологічний часопис«Ї». – 2002. – № 26.

11. Герберт З. Ліжко Спінози / Збігнєв Герберт; пер. з пол. А. Павлишина // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 11.

12. Герберт З. Натюрморт з вудилом. Пан Коґіто міркує про повернення до рідного міста / Збігнєв Герберт; пер. з пол. А. Вішняускаса // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 10.

13. Герберт З. Рапорт з обложеного міста / Збігнєв Герберт; пер. з пол. В. Дмитрука // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 29.

14. Гомбрович В. Щоденник (уривки) / Вітольд Гомбрович; пер. з пол. О. Гриценко // «Всесвіт». – 1992. – № 10 (766).

15. Гомбрович В. Щоденник (фрагмент за 1957 рік) / Вітольд Гомбрович; пер. з пол. Т. Матіїв // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1996. – № 7.

16. Гомбрович В. Щоденник (фрагменти) / Вітольд Гомбрович; пер. з пол. ТМ // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1989. – № 1.

17. Гомбрович В. Щоденник у 3 томах: Т. І – 1953–1956, т. ІІ – 1957–1961, т. ІІІ – 1961–1969 /

Вітольд Гомбрович; пер. з пол. Р. Харчук – Київ : Основи, 1999.

18. Грабович Г. З лекції проф. Гарвардського університету Г. Грабовича, 23 IV 2009 / Григорій Грабович – режим доступу: http://cherkasy.cure.org.ua/cm_files/167_10.doc.

19. Гретковська М. Latin Lover / Мануела Гретковська; пер. з пол. А. Вішняускаса // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2000. – №17.

20. Гретковська М. Поляки все ще трактують мистецтво як моральний імператив [інтерв'ю] / Мануела Гретковська; інтерв'ю Г. Марко // Високий Замок. – 2006. – № 156.

21. Загаєвський А. Їхати до Львова / Адам Загаєвський; пер. з пол. А. Шкраб'юка // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1998. – № 12.

22. Загаєвський А. Їхати до Львова / Адам Загаєвський; пер. з пол. А. Шкраб'юка // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – № 20. – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n20texts/ukr/N20-ukr.htm#n20.

23. Зварич О. Горець, А. Стасюк – культовий польський письменник про феєричність Центральної Європи, магію карти та літературну молитву / Олена Зварич // Україна Молода. – 2004. – № 194.

24. Зіморович Б. Потрійний Львів тобто Хроніка міста Львова / Бартоломей Зіморович; пер. з пол. Н. Царьової // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 29.

25. Іван Павло II. Енцикліка Centesimus annus – сотий рік (фрагменти). / Іван Павло II; пер. з пол. о. І. Музички // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2000. – № 19.

26. Капусцінський Р. Імператор / Ришард Капусцінський; пер. з пол. Я. Боренько // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2002. – № 24.

27. Кльонович С. Роксоланія (уривок) / Себастьян Кльонович; пер. з пол. М. Білика // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 29.

28. Кохановський Я. Із книги І. Пісня ІІІ / Ян Кохановський; пер. з пол. Ю. Бедрик // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 11.

29. Лєц С. Непричесані думки, прочитані у записниках і на серветках через тридцять років / Станіслав Єжи Лец; пер. з пол. А. Вішняускаса // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 11.

30. Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1998. – № 13. – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n13texts/n13-new-eur.htm.

31. Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 29. – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n29texts/N29-lviv.htm.

32. Незалежний культурологічний часопис «Ї». – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n5texts/n5.htm

33. Обертинська Б. М. Вольська / Беата Обертинська, Марія Вольська; пер. з пол. І. М. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2008 – №52.

34. Про нас // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/vidhuky/about-ukr.htm.

35. Словацький Ю. Були ми великими й були ми смішними... / Юліуш Словацький; пер. з пол. Д. Павличка // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2001. – № 20.

36. Стасюк А. З книги "Галицькі оповідання" / Анджей Стасюк; пер. з пол. А. Вішняускаса. // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1998. – № 13.

37. Стасюк А. У бібліотеці / Анджей Стасюк; пер. з пол. Х. Чушак // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2002. – № 24.

38. Хвін С. Місто / Стефан Хвін; пер. з пол. А. Павлишина // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1998. – № 14. – режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n14texts/hvin.htm.

39. Хцюк А. «Сьліпі на матчі не ходіт», Хаїмик / Анджей Хцюк; пер. з пол. Н. Римської // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2009 – №58.

40. Шимборська В. Люди на мості / Віслава Шимборська; пер. з пол. В. Грабовський // Авжеж!. – 1993. – Ч. 26. – С. 23–27; Кордони людських держав; пер. з пол. Г. Кочур // Дніпро. – 1991. – № 11/12. – С. 157–162; Вірші; пер. з пол. Г. Кочур // Всесвіт. – 1995. – №8/9. С. 72–74; Вірші; пер. з пол. Г. Кочур // Дніпро. – 1995. – № 9/10. – С. 113–114.

41. Шимборська В. Поезії / Віслава Шимборська; пер. з пол. О. Нахлік, М. Приходи, Я. Сенчишин // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 10.

42. Шимборська В. Поет та світ. Нобелівська промова / Віслава Шимборська; пер. з пол. О. Галети // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 10.

43. Шимборська В. Реабілітація / Віслава Шимборська; пер. з пол. В. Боровий // «Авжеж!» – 1990. – № 4.

44. Шульц Б. Віхола / Бруно Шульц; пер. з пол. Т. Матіїв // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 9.

45. Шульц Б. Вулиця крокодилів. Друга осінь / Бруно Шульц; пер. з пол. М. Яковини // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1995. – № 6.

46. Шульц Б. Ніч великого сезону / Бруно Шульц; пер. з пол. Т. Возняк (1983 р.) // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 11.

47. Шульц Б. Птахи / Бруно Шульц; пер. з пол. М. Яковини (1983 р.) // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 11.

48. Шульц Б. Санаторій під клепсидрою / Бруно Шульц; пер. з пол. М. Яковини // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1992. – № 5.

49. Щепанський Т. Отець Марек / Тадеуш Щепанський; пер. з пол. А. Вішняускаса // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 1997. – № 10.

УДК 821.162.1-1Ю.Хардвіґ

Monika ŻMUDZKA-BRODNICKA
Uniwersytet Gdański

„BŁYSKI" JULII HARTWIG – ROZWAŻANIA GENOLOGICZNE

Artykuł został poświęcony „błyskom" Julii Hartwig, które są małymi formami literackimi bliskimi estetyce fragmentu. „Błyski" są już mocno zadomowione we współczesnej literaturze polskiej, ponieważ ukazywały się przez wszystkie lata działalności literackiej ich autorki, dołączane do kolejnych tomików poezji. Jednakże dopiero wydanie ich w osobnych publikacjach („Błyski", „Zwierzenia i błyski" oraz „Błyski trzecie") wywołało problem genologicznej klasyfikacji „błysków". Autorka artykułu rozważa ich gatunkową specyfikę i argumentuje na rzecz potraktowania „błysków" za nowy gatunek literacki.

***Słowa kluczowe**: „błyski", Julia Hartwig, estetyka fragmentu, gatunek literacki.*

Стаття присвячена „блискам" Юлії Хардвіґ, які є невеликими літературними формами, близькими до естетики фрагменту. „Блиски" міцно закорінилися у сучасній польській літературі, тому що з'являлися в усі роки літературної діяльності їхньої авторки у додатку до чергових збірок поезії. Однак лише окреме видання цих творів („Błyski", „Zwierzenia i błyski" „Błyski trzecie") викликало проблему генологічної класифікації „блисків". Авторка статті аналізує їхню жанрову специфіку та обґрунтовує тезу про „блиски" як новий літературний жанр.

***Ключові слова**: „блиски", Юлія Хардвіґ, естетика фрагменту, літературний жанр.*

This article deals with "flashes" of Julia Hartwig, which are small literary forms close to the aesthetics of fragment. "Flashes" are already highly invaded in contemporary Polish literature because they appeared during all the years of their author's activity, included in her further volumes of poetry. However, only after publishing them in separate publications ("Błyski", "Zwierzenia i błyski" and "Błyski trzecie") appeared genealogical classification problem of "Flashes". The author of the article considers the species specificity of "flashes" and arguments, that "flashes" are some new literary genre.

***Key words**: „flashes", Julia Hartwig, aesthetics of fragment, literary genre.*

„Błyski" powstawały przez cały okres twórczości literackiej Julii Hartwig[1], równocześnie z poematami prozą oraz wierszami; i w taki też sposób, dołączone do kolejnych tomików były wydawane. Jednak w formie osobnych publikacji ukazały się stosunkowo niedawno, bo dopiero w 2002 roku[2] [6; 7; 8].

Dopóki „błyski" pojawiały się niejako „przy okazji" kolejnych tomików poetyckich, można je było uznać za zapiski w żaden sposób ze sobą niepowiązane oraz incydentalne. Kiedy jednak przyjęły postać osobnych tomików, zrodziło się pytanie o możliwość, a być może nawet konieczność, uznania ich za nową i odrębną formę literacką, będącą odpowiedzią na właściwe czasom współczesnym sposoby myślenia i doświadczania świata [zob. 20].

W niniejszym artykule spróbuję zatem pokazać, że „błyski" – choć nie bez pewnych zastrzeżeń – można rozpatrywać jako nowy gatunek literacki, zwłaszcza że w polskiej literaturze współczesnej nie są one zjawiskiem odosobnionym[3] oraz że wszystkie dają się pogrupować w zespoły według istotnych cech konstrukcyjnych, składających się na pewien ogólny typ gatunkowy.

Gatunek literacki dzisiaj

Współcześnie, w sytuacji dążenia autorów do zacierania granic między różnymi formami wypowiedzi literackich, a także pomiędzy literaturą i tekstami nieliterackimi, coraz częściej słyszymy o zanikaniu literackiej gatunkowości [zob. 12]. Dawne sieci taksonomiczne są bezustannie rozrywane przez nowo powstałe dzieła literackie, a próba ich klasyfikacji niejednokrotnie prowadzi do konieczności konstruowania nowych, ale często coraz bardziej rozmytych genologii. Czy to oznacza, że tworzenie nowych gatunków powinno zostać zaniechane? Wydaje się, że nie, ponieważ – jak podkreśla

1 Julia Hartwig (ur. 1921 roku w Lublinie) debiutowała w roku 1956 tomikiem „Pożegnania", choć pierwsze jej utwory zostały wydrukowane już w latach 1938–1939 na łamach międzyszkolnego pisma „W Słońce" (poetka miała wówczas siedemnaście lat, choć – jak wspomina Zygmunt Mikulski – na zebrania redakcyjne tego pisma przychodziła już jako czternastolatka) [2, 160].

Sama zaś poetka za swój debiut uważa publikację wierszy jej autorstwa w 1945 roku w antologii zatytułowanej „Wybór wierszy poetów lubelskich": „W 1945 roku moje wiersze ukazały się w «Antologii poezji lubelskiej» i to właściwie był mój debiut książkowy. Zajrzawszy do niej ostatnio, stwierdziłam ze zdumieniem, że opublikowałam tam trzy wiersze prozą, a nie miałam wówczas pojęcia o XIX i XX wiecznej wielkiej tradycji tej formy, zwłaszcza w literaturze francuskiej. Związek Literatów Polskich jeszcze się nie reaktywował i na gwałt rekrutowano młodych poetów i pisarzy. Dlatego tak wielu z nas znalazło się w lubelskiej antologii: Anna Kamieńska, Zygmunt Mikulski, Jerzy Pleśniarowicz. Utwory tam opublikowane były takie «domowe», jeszcze nieśmiałe, chudziutkie" [15].

2 **W 2002 roku ukazały się, nominowane do Nagrody Lit**eracki „Nike", „Błyski", dwa lata później, czyli w 2004 roku – „Zwierzenia i błyski", zaś w roku 2008 – „Błyski trzecie".

3 Za zbiory w pewnym sensie pokrewne „błyskom" można by uznać „Lapidarium" Ryszarda Kapuścińskiego, a także „Nieobjętą ziemię" oraz „Pieska przydrożnego" Czesława Miłosza.

Stanisław Balbus – „Gatunki zanikają, ale gatunki powstają i trwają. Ciągle, z każdym nowym utworem i w każdym nowym utworze" [1, 20].

Oznacza to, że dopóki zastane konwencje będą traciły wartość poznawczą, dopóty pisarze będą poszukiwać nowych gatunków, zdolnych do mówienia o nowej sytuacji społecznej i pozycji człowieka w niej. Literatura bowiem jest od zawsze najwrażliwszym czujnikiem i rejestratorem przemian otaczającego świata, co jakże trafnie ujął Janusz Sławiński: „Literatura odpowiadająca na doświadczenia zbiorowości wyłącznie poprzez swój temat – reaguje cząstkowo. Jeśli nawet wchłania bardzo dużo nowego materiału, to przecież nie pociąga to za sobą zmiany jej statusu: dalej podlega tym samym co dawniej umowom komunikacyjnym. Jej powiadomienia dotyczą czegoś innego niż przedtem, ale są nadawane na sprawdzonych już częstotliwościach, korzystają ze znanych udogodnień (i szumów). W opozycji do niej znajduje się literatura, która reaguje na przeżywaną historię w sposób totalny, tzn. przebudowując właściwy sobie dotąd «język», kwestionując zastane metody i tryby komunikowania, wypracowując nowe strategie budowania powiadomień. Podejmując taki wysiłek przestaje już być tylko «zobrazowaniem» tego, co przeorało życie zbiorowe; staje się – a przynajmniej stać się może – odkryciem Formy, za pomocą której świadomość zbiorowa porządkować będzie przebyte doświadczenia" [13, 12]. W przywołanym fragmencie Janusz Sławiński mówi co prawda o reakcjach literatury na konkretne doświadczenie wojny i Zagłady, ale – jak się wydaje – odsłania też pewien uniwersalny wymiar literatury.

Współcześnie, w czasach naznaczonych „kryzysem reprezentacjonizmu", kiedy to dawne sposoby budowania powiadomień okazują się nieadekwatne do charakteru naszego doświadczenia – niespójnego, nieobiektywnego i uwarunkowanego przez kontekst, widać to szczególnie wyraźnie. Twórcy, rezygnując z narracji ciągłych, linearnych i koherentnych, nie dążą już do przedstawienia świata w całości, ale co najwyżej do jego wyrażenia w przejawach, w których udostępnia się on człowiekowi. Poeta współczesny ujawnia w swych wierszach, że widzi fragmentarycznie i aspektowo, z jakiegoś określonego i ograniczonego punktu widzenia, wobec którego przedmioty pozostają zrelatywizowane, zsubiektywizowane i kontekstowo uwarunkowane.

Można zatem powiedzieć, że „błyski" są dziełem, które nie tylko swą treścią, ale i formą odpowiada nowej sytuacji człowieka w świecie – dodajmy – w świecie percypowanym jako zbiór śladów, głosów i przekazów płynących z przeczytanych książek, obejrzanych obrazów, odwiedzonych miejsc, a nade wszystko z codziennych zdarzeń, które dają do myślenia i zmuszają do refleksji.

„Błysk" jako gatunek literacki

Wbrew antygatunkowemu podejściu literatury współczesnej, Julia Hartwig należy do poetów, którzy poszukują formy[4]. Przejawem tego dążenia – paradoksalnie – są również „błyski". Poetka, chcąc ogarnąć ogromną ilość napływających doń informacji, zarówno lekturowych, jak i codziennych, rezygnuje z ambicji całościowego oraz spójnego przedstawienia świata (co dzisiaj wydaje się już niemożliwe) i wybiera formę, która świetnie odzwierciedla nasze fragmentaryczne i niespójne jego widzenie oraz która umożliwia ogarnięcie otaczającego nas chaosu.

„Błysk" staje się zatem: a) narzędziem pochwycenia w karby słowa bogactwa i wielowymiarowości otaczającego świata; b) obrazem intelektualnego procesu wadzenia się ze światem; c) przedstawieniem natury poznania oraz samym poznaniem (tak dla czytelnika, jak i samego autora).

Jakie zatem cechy „błysków" można uznać za ich właściwości strukturalne wpisujące się w pewien ogólny model, czy też wzorzec idealny nazywany gatunkiem? Wyjdźmy od ogólnego przyjrzenia się opublikowanym tomikom. W „Błyskach", „Zwierzeniach i błyskach" oraz w „Błyskach trzecich" nie znajdziemy żadnego wewnętrznego podziału, czy to na grupy tematyczne, czy na jakiekolwiek inne cykle. Brakuje też informacji, czy w zaprezentowanym czytelnikowi układzie uwzględniono chronologię, a więc czas powstania kolejnych „błysków".

Ponadto, zestawiając ze sobą poszczególne „błyski", od razu dostrzeżemy, że są one utworami wewnętrznie niejednorodnymi – niejednorodnymi zarówno tematycznie, jak i pod względem budowy; i jako takie tworzą pewien kolaż, można nawet rzec – „worek" wypełniony przeróżnymi zapiskami. Przy czym „błyski" nie są „śmietnikiem" pełnym niewykorzystanych pomysłów na wiersz[5], a więc odpadków, ale rzeczy wybranych z przeszłości i z teraźniejszości, uznanych za cenne i tym samym ocalonych.

Różnorodność wycinków, fragmentów zebranych w poszczególnych tomikach przywodzi na myśl lapidarium (łac. lapidarium – 'kamienny'),

4 Do gatunków uprawianych przez Hartwig należy poemat prozą, wiersz wolny pisany długą frazą, a także – z gatunków nielirycznych – literacka biografia, dziennik i powieść dla młodzieży.

5 Zgodnie ze słowami poetki, że: „BŁYSKI to ślady codziennej krzątaniny umysłu, z której poezja chce się wydobyć na strzelistą drogę wiersza lub poematu prozą" [6, 5].

czyli 'miejsce, w którym są zebrane specjalne okazy kamieni, kamienne fragmenty i szczątki zabytkowych budowli, pomników itp.' [4], będące kawałkami, odpryskami być może jakiejś całości, choć to akurat nie jest istotne, skoro całość pozostaje nieuchwytna. Można zatem powiedzieć, że „błyski" są takimi właśnie niepowtarzalnymi bezcennymi odpryskami, fragmentami świata, zebranymi w sposób zupełnie przypadkowy, bez jakiejś z góry ustalonej struktury, niczym przebogaty, zadziwiający k a l e j d o s k o p, czy właśnie k o l a ż.

Czytelnik czuje się jak turysta przechadzający się po niematerialnym muzeum, w którym jednak nie został wytyczony żaden kierunek zwiedzania. Kalejdoskopowość „błysków" pozwala mu na swobodną, wielokrotną i wielokierunkową lekturę oraz na niczym nieograniczoną interpretację, jak w przypadku „dzieła w ruchu", którego „błyski" wydają się znakomitym przykładem.

„Błyski" – jeśli próbować je klasyfikować – byłyby gatunkiem na przecięciu poezji i prozy, mieszczącym się w estetyce fragmentu. Fragment jako forma literacka wywodzi się z romantyzmu. Jak pisze Anna Kurska: „Poetyka fragmentu idealnie odpowiadała rozdartej świadomości romantyków" [9, 6], dla których istotą ludzkiej kondycji była niedoskonałość, wieczne poczucie braku, niedosyt, dążenie do harmonii i niemożność jej osiągnięcia. Jednak dla romantyków fragmentaryczna struktura dzieła otwierała się na nieskończoność, stwarzała możliwość przeżycia nieskończoności. Inaczej w przypadku dzieł współczesnych, w których fragmentaryczność jest przejawem braku możliwości odesłania do jakiejś całości, ponieważ całość jest niedostępna, a być może nawet nie istnieje. Dlatego dzisiaj – stwierdza Marcin Telicki – „konieczność fragmentu jest pochodną zarówno przyrastającej wiedzy, szybkich przemieszczeń dokonujących się w nowoczesnym świecie, jak i próbą precyzyjnego wyrażenia choćby części postrzeganych przez siebie wrażeń" [18, 403]. W tym sensie fragment nie jest efektem kryzysu, lecz konstruktywną odpowiedzią na kryzys. I fragment romantyczny, i fragment współczesny dawał szansę wyrażenia ruchu, zmiany, dynamiczności świata, różnił się jedynie punkt dojścia.

„Błyski" ze względu na swą różnorodność najbardziej przypominają strukturę *silva rerum*, którego – jak za Stefanią Skwarczyńską pisał Ryszard Nycz – istotną cechą jest „varietes, którą można by określić jako absolutną" [10, 17-18].

Na tę varietes, czyli różnorodność „błysków", kiedy analizujemy je z osobna, składają się: a) małe formy narracyjne[6], będące swoistym zarysem, streszczeniem większego tekstu narracyjnego z rozbudowaną fabułą; b) strzępy myśli, będące jakimiś nagłymi pojedynczymi refleksjami[7]; c) cytaty[8], zbierane przez poetkę w trakcie jej licznych, duchowych podróży wśród dzieł i wytworów kultury; wreszcie d) fragmenty mające charakter aforyzmów, „myśli nieuczesanych", przekazujących pewne prawdy ogólne[9]. Wszakże poetka deklaruje, że „błyski" aforyzmami nie są. Jednakże wydaje się, że fragmenty przybierające postać sentencji, o pewnej ogólnej wymowie filozoficznej lub moralnej, cechujące się szczątkową narracyjnością oraz które „dają do myślenia" czytelnikowi[10], można uznać za aforyzmy, a takie właśnie są niektóre „błyski".

O niejednorodności „błysków" świadczy zatem ich b o g a c t w o t e m a t y c z n e (obok wielości tematów niejednorodność przejawia się także w niewspółmiernej ich ważkości) i k o l a ż o w y c h a r a k t e r (uwypuklony przez dużą autonomię poszczególnych fragmentów i wspomniany już brak jakichkolwiek cykli, czy innych podziałów), co pozwala je interpretować jako formy będące odbiciem współczesnego nieciągłego i fragmentarycznego doświadczenia świata.

Jednak „błyski" są niejednorodne także pod względem b u d o w y – w większości są to utwory kilkuzdaniowe, ale znajdziemy i dłuższe, pozbawione rygorów kompozycyjnych, bez podziału na wersy, zaś podstawową jednostką znaczeniową – jak w poematach prozą – jest w nich zdanie, choć nie brakuje środków językowych typowych dla sty-

6 Wirując na suchym liściu klonu jak na łodzi, opadła na łąkę nad stawem.

Na dole wszystko wyglądało inaczej: drzewa zasłaniały znaczną część nieba, powierzchnia stawu chybotała się lekko jak w ciemnym naczyniu, owady wodne rysowały na niej drobniutkie szlaki.

Zapragnęła ujrzeć, co kryje się za zwartą gęstwą drzew w głębi [8, 105].

7 Po co słońce wchodzi do pustego pokoju? [8, 104]

Porządek jest rzeczą piękną, ale wiele też mam sympatii do maniaka, który nie będąc w stanie przerwać pasjonującej go lektury, zalewa książki zupą, herbatą, sosem [6, 59].

8 „Wydawcy to najwięksi wrogowie nas, pisarzy. Zawsze pragną tylko jednego: sukcesu".

Cendrars [6, 55]

„Poetów nie można ukarać (kiedy wsadzi się ich do więzienia, będzie to dalece niewystarczający powód, aby przestali pisać), jedyną bowiem karą, jaka może ich dotknąć – o ile w ogóle zostawi się ich przy życiu – jest nagła utrata tego, co z dawien dawna uchodziło za dar bogów. (…) Najgorszą rzeczą, jaka może przytrafić się poecie, jest to, że przestanie być poetą.

Hannah Arendt [8, 115]

9 **Nieustannie w tłumie. Nie można uwolnić się od niego, na**wet leżąc na cmentarzu [6, 43].

10 Według Michała Głowińskiego, aforyzm ma „dawać do myślenia", tzn. odbiorca ma zastanowić się nad przekazywanymi treściami, co się łączy, zwłaszcza w aforystyce czasów najnowszych, z wejściem w swoistą grę z tekstem. Czytelnik musi rozszyfrować często skomplikowaną grę słów, odwołując się do posiadanej wiedzy. Ponadto aforyzm zakłada skłonność do refleksji ogólnej, cechuje się również tym, że wszelkiego rodzaju czynniki temporalne zostają wzięte w nawias [5, 292-299].

lu poetyckiego, na przykład metafor[11], ale nigdy nie są to metafory zbyt odległe, zgodnie z dążeniem poetki do maksymalnej jasności i przejrzystości wypowiedzi.

„Błyski" to utwory niewątpliwie poetyckie, wyróżniające się kilkoma zasadniczymi cechami. Po pierwsze a s c e t y z m e m f o r m y, który przejawia się w: a) zwartej i skrótowej kompozycji; b) prostocie języka, w poetyckiej mowie jakby całkiem nieubranej, lecz szlachetnej, przeciwstawiającej się mowie poetyckiej – można by rzec – „pięknie odzianej"; i wreszcie c) refleksyjności i obrazowości, zastępującej niezdatny do przekazywania treści najistotniejszych opis. Po drugie – d u ż a k o n d e n s a c j a z n a c z e ń; po trzecie – f r a g m e n t o w o ś ć.

„Pisząc «Błyski» – wyznaje poetka – miałam od razu poczucie, że jest to zupełnie autonomiczna forma. Że nie są ani ścinki, ani pomysły do wierszy, lecz coś innego" [cyt. za: 11]. Dlatego nie są one starymi i zbędnymi zgromadzonymi pomysłami, ale formą samodzielną i właściwie nieprzypadkową, bo „błyski" poetka – w większości – n a p i s a ł a, a nie tylko zebrała. Pierwotny materiał uległ poetyckiemu przetworzeniu i z zamysłem został uchwycony w niepowtarzalny splot słów, by zachować epifaniczny, olśniewający charakter „błysku". W tym sensie znaczenie „błysku" w pełni uchwytne jest tylko w chwili odczytania, w momencie nadawczo-odbiorczej współpracy i nie daje się przełożyć na żadną parafrazę. W parafrazie bowiem zawsze dochodzi do utraty części znaczenia. Można powiedzieć, że „błysk" wybłyskuje za każdym razem od nowa.

„Błyski", które są zarysowanymi w słowie obrazami, zatrzymują ulotne kadry rzeczywistości, błahe momenty, pojedyncze zdarzenia, które, niczym błyskawica, pojawiają się i gasną, ale zatrzymane – odsłaniają niezwykłe, niespodziewane, cudowne oblicza świata. Czytelnikowi udziela się niepowtarzalna atmosfera uchwyconej sytuacji, która jest niejasna, ale zmusza do zatrzymania się i zastanowienia. Słusznie zatem stwierdza Marcin Telicki, że „błyski" można czytać jak „[…] zbiór wariantów odpowiedzi na ważne pytania, pisanych w formie aforystycznej «układanki», zamiast przyjętej w takich okolicznościach formy traktatowej" [17, 188]. Co więcej, czytelnik nie tylko uczestniczy w objawiającej się momentalnie i mimochodem tajemnicy bytu, ale także wkracza w intymny świat biografii samej poetki, która w „błyskach" bardziej odsłania swoją twarz niż w jakichkolwiek innych napisanych przez nią utworach.

11 Cały trawnik skropiony mlekiem stokrotek. Chodzą między nimi niepewnie małe dziecięce buciki [6, 37].

Zastanawiając się na gatunkowymi cechami „błysków" nie można więc pominąć ich autorki. Wszakże „błyski" to zapiski bardzo osobiste, a nawet intymne, które są – jak czytamy w jednym z wywiadów – „[…] ilustracją części mojego życia duchowego – migawkowe zapiski z lektur, z oglądania obrazów, na ogół w bardzo króciutkiej formie, w dwóch, trzech zdaniach" [14]. „Błyski" są zapisem podróży poety w świecie kultury, zapisem stanów wewnętrznych i ulotnych przemyśleń, zapisem snów. Tworzą – można powiedzieć – swoisty dziennik odsłaniający najgłębsze zakamarki duszy.

Utwory składające się na „Błyski", „Zwierzenia i błyski" oraz „Błyski trzecie" powstawały w dłuższym okresie czasu (ich niechronologiczny układ ukazuje też jak mało ważna w perspektywie nieuchwytnej prędkości przemian otaczającej rzeczywistości jest ludzka czasowość) i są właściwie uwiecznioną w słowie historią spotkań poety z niezwykłością świata, z bogactwem kultury oraz z samym sobą w chwilach samotności i zamyślenia. Jak wyznaje Julia Hartwig: „Kto chciałby lepiej mnie poznać, z błysków skomponuje sobie obraz tej części osobowości, która nie ujawnia się w wierszach" [cyt. za: 11]. „Błyski" jako utwory najbardziej osobiste i intymne, są też w pewnym sensie summą poetycką ich autorki, a to dlatego, że układają się w niepowtarzalny zbiór sylw będących niejako dziennikiem z niesamowitej podróży jaką jest życie. Co więcej, taka latami zbierana to tu, to tam wiedza o świecie okazuje się dzisiaj bardziej rzetelna, przekonująca i bardziej prawdziwa niż jakakolwiek opowieść całościowa, zwarta i skończona, napisana w dodatku w niedługim okresie czasu.

Trzeba jednak zaznaczyć, że wbrew osobistemu charakterowi „błysków" „ja" liryczne jest w nich ukryte. Niejako odsunięte na drugi plan, z kolei na pierwszym planie znajduje się świat, któremu poetka pozwala „przemówić". Jak pisze Jerzy Jarzębski: „Jej poezja jest dlatego coraz ciekawsza, że coraz mocniej związana z codziennym doświadczeniem – tak jakby jej autorka nigdy nie przestawała się uczyć patrzenia na świat wokół siebie. Ten wzrok jest badawczy, ale za nim stoi zdolność do zachwytu, zdziwienia, a też protestu, niezgody, nierozumienia, drwiny. Jest tak, jakby od cyzelowania poetyckich form autorka przechodziła coraz bardziej konsekwentnie do zapisu spotkań z rzeczami i ludźmi. Zapisane te spotkania z prostotą nie oglądającą się na efekty i łatwy poklask – bo Julia Hartwig przede wszystkim daje mówić otaczającemu światu, sama będąc kimś, kto po prostu patrzy, wybiera, nadaje widzianemu piękną i zwięzłą formę, nigdy jednak

kunsztem językowym nie przytłacza, nie zasłania tego, na czym spoczywają jej oczy" [3, 29-30].

Jako forma są „błyski" narzędziem umożliwiającym okiełznanie różnorodności otaczającego świata, dlatego – można za Ryszardem Nyczem powiedzieć – że z niemocy formy powstała tu forma w wyższym sensie – jako nowy ogląd rzeczywistości [10, 12].

Podsumowanie

„Błyski" będące literacką reakcją i – można powiedzieć – panaceum na schyłek narracji ciągłych, linearnych i koherentnych, można traktować jako pewien nowy gatunek literacki mocno już zakorzeniony w świadomości literackiej. Jak pokazano w artykule, można wyróżnić kilka zasadniczych cech „błysków", składających się na ogólny abstrakcyjny model. Dlatego być może samo pojęcie „błysków" można by uznać za samodzielną strukturę formalną, swoistym – jak pisze Henryk Markiewicz – „[…] jednorazowym określeniem gatunkowym, którym opatrzono serię dzieł" [cyt. za: 10].

Pojawienie się kalejdoskopowych, kolażowych zbiorów złożonych z docierających do człowieka fragmentów otaczającego świata wydaje się jedną z pożądanych dróg rozwoju polskiej literatury współczesnej. Same zaś „błyski" – logicznym kierunkiem rozwoju twórczości ich autorki. Jak pisze Zofia Zarębianka: „W ostatnich latach wyodrębnia się jeszcze jedna linia poetyki Julii Hartwig, reprezentowana najpełniej przez tom «Błyski». Tytuł wskazuje tu zarazem na próbę stworzenia nowego gatunku, krótkich tekstów «rozbłyskujących» zaskakującym sensem, tekstów będących niekiedy tylko drobnym fragmentem, jednym wersem rodzącej się myśli, skojarzenia, metafory. Często zresztą nie są to nawet własne teksty poetki, ale zacytowany urywek, zasłyszana rozmowa, prasowa notatka. Mimo niewątpliwej inności – w sferze poetyckiej formy – w stosunku do dotychczasowych dokonań poetki, «błyski» nie uchylają uwag dotyczących konstytutywnego dla poezji Julii Hartwig światoodczucia" [19, 54].

„Błyski" wydają się bowiem w pełni umotywowane przez przemiany zachodzące w otaczającej człowieka współczesnego rzeczywistości; i jako formy mieszczące się w estetyce fragmentu doskonale odpowiadają objawiającej się w nagłym i momentalnym prześwicie prawdzie nieoczywistego świata. W tym sensie „błyski" to utwory – jak je nazywa Marcin Telicki – transgresyjne. Poświadczają bowiem jedno z konstytutywnych dążeń natury ludzkiej, a mianowicie dążenie do eksplorowania tego, co nieopisane lub nieopisywalne [Zob. 16].

LITERATURA

1. Balbus S. Zagłada gatunków // Genologia dzisiaj. Praca zbiorowa pod redakcją W. Boleckiego i I. Opackiego. – Warszawa, 2000.
2. Bandrowska-Wróblewska J. Nota biograficzna // Hartwig J. Poezje wybrane – wyboru dokonała i wstępem opatrzyła Autorka. – Warszawa, 1983.
3. Błyski o Julii Hartwig (wypowiedź Jerzego Jarzębskiego) // „Topos". – 2004. – Nr 3–4 (76–77).
4. Doroszewski W. Słownik języka polskiego. – T. IV. – Warszawa, 1962.
5. Głowiński M. Aforyzm a slogan // Głowiński M. Narracje literackie i nieliterackie. – Kraków, 1997.
6. Hartwig J. Błyski. – Warszawa, 2002.
7. Hartwig J. Zwierzenia i błyski. – Warszawa, 2004.
8. Hartwig J. Błyski trzecie. – Warszawa, 2008.
9. Kurska A. Fragment romantyczny. – Wrocław, 1989.
10. Nycz R. Sylwy współczesne. Problem konstrukcji tekstu. – Wrocław, 1984.
11. Radziwon M. Recenzja „Błysków" // http://wyborcza.pl/1,81848,1486461.html – dostęp: 10.09.2010
12. Skwarczyńska S. Wstęp do nauki o literaturze. T. III. Rodzaj literacki. Ogólna problematyka genologii. – Warszawa, 1965.
13. Sławiński J. Zaproszenie do tematu // Literatura wobec wojny i okupacji – Studia pod red. M. Głowińskiego i J. Sławińskiego. – Wrocław, 1976.
14. Sztuka widzenia – wywiad Grażyny Drabik z Julią Hartwig na łamach „Przeglądu Polskiego" // http://www.dziennik.com/www/dziennik/kult/archiwum/07-12-02/pp-10-11-01.html – dostęp 03.11.2008.
15. Tam gdzie mogę ścigać morze – Z poetką Julią Hartwig rozmawia Wojciech Kass. // „Topos". – 2004. – Nr 3–4 (76–77).
16. Telicki M. Krótkie formy liryczne wobec problemów przedstawiania rzeczywistości. // „Przestrzenie Teorii". – 2006. – Nr 6.
17. Telicki M. Poetycka antropologia Julii Hartwig. – Poznań, 2009.
18. Telicki M. Pragnienie całości, konieczność fragmentu. O wybranych polskich realizacjach prozy poetyckiej w literaturze powojennej // Narracje po końcu (wielkich) narracji. Kolekcje, obiekty, symulakra… Red. nauk. H. Gosk, A. Zieniewicz. – Warszawa, 2007.
19. Zarębianka Z. Czas przeszły – na chwilę nieutracony. O poezji Julii Hartwig // „Topos". – 2004. – Nr 3–4 (76–77).
20. Żmudzka-Brodnicka M. Czym są „błyski" Julii Hartwig? // Wokół problemów z interpretacją i historią. Pod red. E. Nawrockiej, M. Żmudzkiej-Brodnickiej, W. Płotki i J. Żerki. – Gdańsk, 2011.

МОВОЗНАВЧІ КОНТЕКСТИ

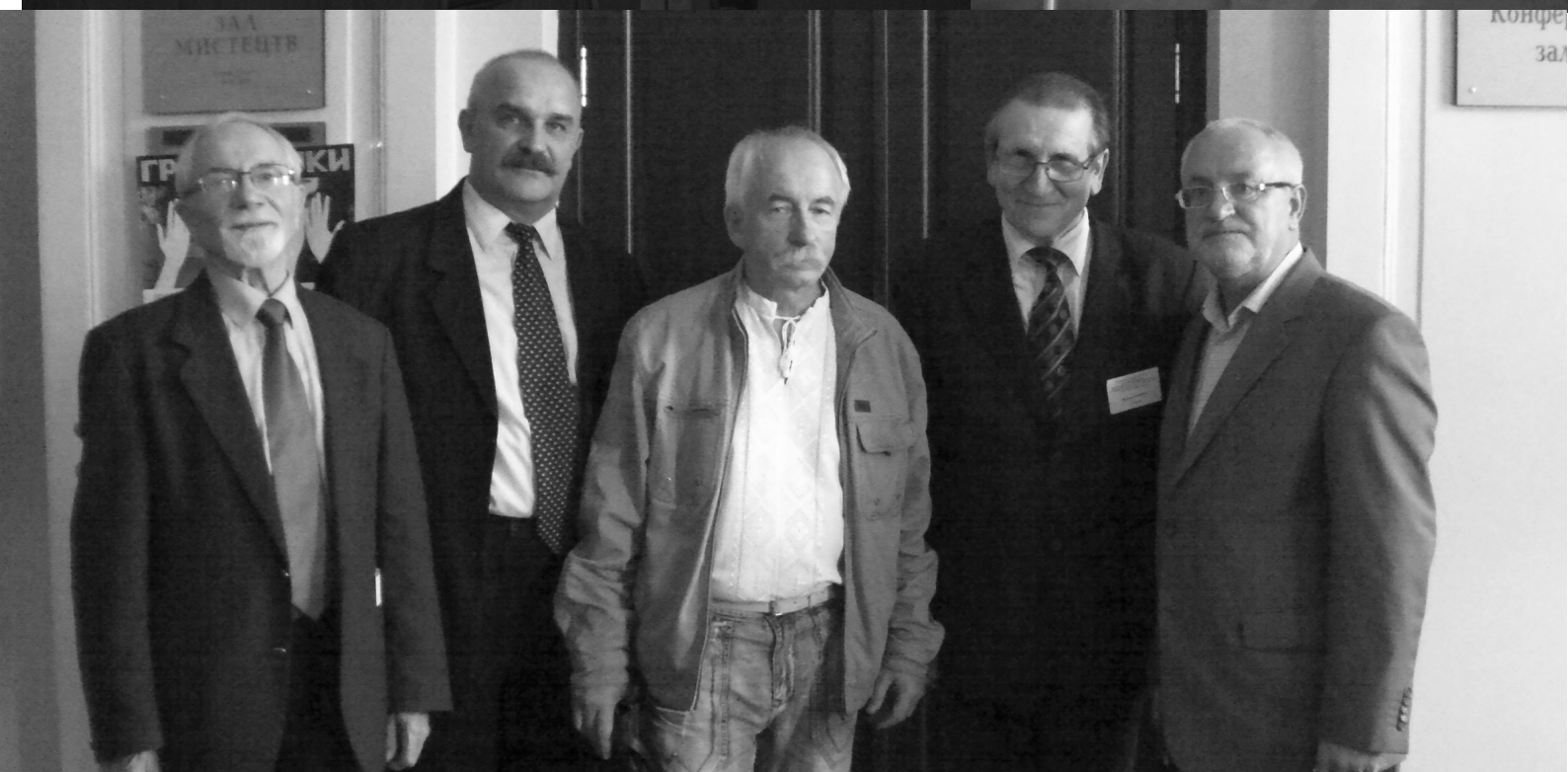

УДК 81'42

Наталя СИДЯЧЕНКО
Національна академія наук України

СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ У КАРТИНІ СВІТУ ЧЕСЛАВА МІЛОША (НА МАТЕРІАЛІ ЕСЕЇВ «ЗЕМЛЯ УЛЬРО» ТА «СВІДЧЕННЯ ПОЕЗІЇ»)

У статті проаналізовано ключові фрагменти картини світу Чеслава Мілоша, які відповідають концептам «сучасне» та «майбутнє». Аналіз здійснено на матеріалі текстів есеїв, у яких подано образ XX століття, сповнений катастроф і страждань, та зроблено прогноз майбутнього людства – глобалізованого суспільства з історичною свідомістю, спертого на ідеали духовності, гармонії і краси, керованого теократією.

Ключові слова: *Чеслав Мілош, «Земля Ульро», «Недуги XX століття», картина світу.*

The key fragments of picture of the world of Czesław Miłosz are analysed on material of texts of essays, character of XX of century is given in which, full of catastrophes and suffering, and the prognosis of future humanity is done - the globalized society with historical consciousness, stuffy on the ideals of spirituality, harmony and beauty, and guided by theocracy.

Key words: *Czesław Miłosz, "Earth of Ulro", "Illnesses of XX of century", picture of the world*

W artykule przeanalizowano kluczowe fragmenty obrazu świata Czesława Miłosza odpowiadające konceptom «współczesość» i «przyszłość». Analizę przeprowadzono na materiale tekstów esejów, przedstawiających obraz XX wieku, pełnego katastrof i cierpień, oraz prognozujących przyszłość ludzkości jako zglobalizowanej wspólnoty ze świadomością historyczną, opartej na ideałach duchowości, harmonii i piękna oraz rządzonej przez teokratię.

Słowa kluczowe: *Czesław Miłosz, «Ziemia Ulro», «Dotkliwości XX stulecia», obraz świata.*

Одним із постійних об'єктів нашого наукового зацікавлення є художній ідіолект Чеслава Мілоша [1; 2; 3; 4; 5; 6]. У ході досліджень нами було виявлено, що в художній картині світу митця досить вагомлю є трансцендентальна, метафізична складова, експлікована й імплікована у його художньому ідіолекті. Основним предметом наших наукових розвідок є тропи – квінтесенція функціонального художнього стилю – і його реалізації – художнього ідіолекту. Предметом даної розвідки є «білямовні» складові картини світу, як їх називає Єжи Бартмінський [10, 14], або ж пресупозиції, які впливають на авторські художні сенси. Власне, у статті розглядатимемо безпосередні висловлювання автора, представлені в його есеях «Земля Ульро» та «Свідчення поезії. Шість лекцій про недуги нашого століття» на тему авторового сучасного (1911 – 2004) і майбутнього, образ якого він створював у своїх художніх текстах. Опис цих авторських візій дасть можливість глибше проникнути в нюанси творення складної індивідуально-авторської семантики, пов'язаної з концептами «сучасне» та «майбутнє».

Есеї «Земля Ульро» (1977) написані автором передовсім з метою осмислення власної ідентичності, висвітлення джерел та особливостей свого світобачення. Найзагальніше самовизначення, яке робить митець на сторінках твору – «поет та історик ідей». Урахувавши вплив на нього геополітичного фактора, автор доповнив визначення: «польський поет, закинутий у цивілізацію, неспівмірну з сільськими, або ж провінційними, звичаями власного дитинства й молодості».

Текст «Землі Ульро» не має чіткої структури, написаний він «за вільним порухом руки», тобто його стиль цілком відповідає заявленному жанрові – есеєві, а сам автор порівнює його то з «мозаїкою», то «розкиданими кубиками». Сематичну єдність, або когеренцію тексту [3, 294], вибудовує провідний мотив – саме визначення власної тожсамості в координатах історії культури й історії світобудовних ідей.

Більшу частку есеїв займають міркування про релігію. Власне, щастя віри - у протиставленні до нещастя безвір'я - як в особистому житті, так і в житті людства – є основною ідеєю твору, в назві якого знаходимо ключ до її визначення. «Ульро – це слово позичене від Блейка, – пояснює Ч. Мілош. – Воно означає країну духовних страждань, яких зазнає і мусить зазнавати скалічена людина. Сам Блейк (англійський поет і художник, 1757 – 1827 – *Н.С.*) не мешкав в Ульро, хоч мешкали там уже вчені, прихильники філософії Ньютона, і філософи, а також майже всі художники й поети. Так само і їхні наступники в XIX та

XX століттях, аж по сьогоднішній день» (48)[1]. Духовне страждання, духовне каліцтво належать до ключових ознак авторового образу сучасності – XX століття, явленному в «Землі Ульро».

У публікації «Свідчення поезії. Шість лекцій про недуги нашого століття»[2], що є текстами лекцій, прочитаних 1981-1982 навчального року в Гарвардському університеті, Чеслав Мілош розвиває основні думки «Землі Ульро». Ключове поняття лекцій – недуги XX століття – є синонімічним доповненням метафори духовного каліцтва. Власне, це також метафорична назва одного з наслідків процесу, попередньо окресленого як Земля Ульро.

Як доводить автор у лекціях, недуги XX століття значно мірою породжені «дивною долею релігійної уяви». Зокрема, висвітлюючи особливості літератури періоду романтизму і творчості Адама Міцкевича, зазначає, що саме тоді оселилася в польській поезії невиправна надія**,** основана на глибокій вірі у принципову доброту світу такого, яким він вийшов із Божої руки, як буколічна спадщина сільських мешканців. Натомість поезія XX століття, на думку митця, свідчить про серйозні порушення перцепції світу, і визнати це, означає зробити перший крок до автотерапії. Адже подібно до того, як стародавня міфологія і троянська війна для поетів Ренесансу була повторюваним топосом, – вдається до порвняння Чеслав Мілош, – так і перспектива, позбавлена надії, стала своєрідним кліше, спільним для поезії багатьох країн у XX столітті.

Похмурість поезії XX століття, вважає автор, наростала поступово, і її причин є кілька. Це й відокремлення поета від «великої людської родини», й усе більша суб'єктивізація, за якої породжується меланхолія від особистого проминання, це й автоматизм літературної структури або просто моди. А найбільше – вплив на поета глобалізованих засобів масової інформації, які несуть новини про безкінечні війни, тортури, катастрофи.

В есеях «Земля Ульро» свої світоглядні перипетії письменник підпорядковує хронологічному принципові, розповідаючи про важливі постаті, ідеї, тексти в тій черговості, в якій вони впливали на нього. Ч. Мілош висвітлює різні чинники власного світогляду: геопсихічний (пов'язаний з природним середовищем його малої батьківщини Литви), геополітичний (вплив соціально-політичних факторів XX століття), а найбільше культуроморфічний (вплив соціокультурних факторів, передовсім літературних текстів), не залишаючи поза увагою й глибиннопсихологічні моменти. [2, 29].

Культуроморфічну складову свого світогляду автор представляє через зіставлення картин світу: своєї – з іншими світобаченнями, щоб виявити, чому і чим він відрізняється від багатьох сучасних йому письменників. З цією метою порівнює власну творчість із контрастною – Вітольда Гомбровича і Самуеля Бекетта, віднаходячи щось спільне і в антиподів. Скажімо, поділяє думку Вітольда Гомбровича про те, що людство рухається до кращого, в сенсі «розширення свідомості».

Митець уводить власний художній світ у парадигму споріднених світів, своїх духовних батьків, як він їх називає: Оскара Мілоша, Емануеля Сведенборга, Вільяма Блейка, Адама Міцкевича, Федора Достоєвського, доповнюючи ряд своєю сучасницею, близькою по духу Сімоною Вайль. Ідентифікуючись як людина, що вірує і покликана бути поетом (людина словесних заклинань), Чеслав Мілош підкреслює важливу роль у формуванні свого світогляду літератури. Має на увазі духовні, метафізичні твори, в яких «зміст прокладає собі нові русла», тобто ті, які намагаються поєднати науку й релігію. Адже автор не сприймає наукового світогляду, який заперечує Бога, і тому прагне поєднати розум і віру, наводячи свої аргументи часто у формі тропів - розгорнутих порівнянь (зіставляючи, скажімо, тіло й дух): «Не можу зрозуміти, чому мешканці Ульро щоденною поведінкою складають доказ піклування про свої тіла, відмірюючи калорії, уникаючи вживати деякі продукти як шкідливі, не купаючись у забруднених річках, натомість приймають за аксіому, що сила їхнього духу не має меж і що не гоже відсунути якусь філософську або літературну страву, сказавши ввічливо: „Ні, я цього не їстиму, бо воно мені зашкодить"» (253-254).

У лекціях «Свідчення поезії…» автор також неодноразово підкреслює свою думку про занепад релігії у його сучасному, зокрема, згадує сформульовану французькими символістами тезу про те, що шкала цінностей, перед якою схиляються інтелектуальні громадяни раніше, вже мертва, що її фундамент – релігія – вже ви-

1 Цитати подаються за виданням: Miłosz Cz. Ziemia Ulro. – Warszawa: PIW, 1982 – у перекладі авторки статті. У круглих дужках подано номер сторінки.

2 Цитати наводитимуться за: Свідчення поезії. Шість лекцій про недуги нашого сторіччя / переклад Н. Сидяченко // Мілош Ч. Вибрані твори. – К.: «Юніверс», 2008. – С. 215 – 236.

холощена зсередини і мистецтво перебирає на себе її функції як єдине місце сакральності.

Феноменом, породженим наукою, називає у «Землі Ульро» відчужений розум – атрибут мешканця інфернального міста, антипода гармонійного всесвіту. Відчуження трактує не лише в соціологічному, а передусім у трансцендентномі сенсі, як відчуження від раю-едену. У такому розумінні, справжня вітчизна людини залишається в минулому, а сучасний її стан – це вигнання.

Намагаючись збагнути себе, аналізує історичний контекст, у якому довелося жити й творити. Відтак неодноразово у творі постає образ сучасного. Ч. Мілош створює візію XX століття як часу, в який відбувся кінець певного світу, на зразок кінця античної цивілізації, а паростки цивілізації XX століття прослідковує ще у столітті XVIII.

У межаж власного світосприйняття визнає категорію людської натури (як і натури кожної речі загалом), а важливою складовою своєї натури вважає прагнення, втілюване у поезії: «зламати брами Ульро», знайти вихід із країни страждань і відшукати шлях до іншої землі, іншого людства. Тобто автор робить у «Землі Ульро» цілком поважну спробу створення прогнозу щасливішої цивілізації.

Серед текстів, які протистоять новому світоглядові, розглядає й поему «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича, прочитуючи цей твір як теодицею - виправдання Господа, який створив лад землі-саду, зображеного у творі.

Матеріалістичний погляд на світ, як пише автор у лекціях, спричинився до багатьох перемін у людській свідомості, й не лише тих, що стосуються долі окремої людини. Непомітно змінюється стосунок до великих катастроф, дотичних до тисяч і мільйонів людей. Архіпелаг Гулаг чи події, які називають голокостом, виривають із вуст людей крик протесту. Але якщо шукати розумного пояснення таким явищам, пише Ч. Мілош, залишається тільки визнати, слідом за еіпкурейцями, що боги або всесильні, але не добрі, або добрі, але не всесильні. Тріумф наукового світогляду призводить до того, що відповідальним за все, отже, й за мільйони смертей, є лише низка причин і наслідків, розвиває думку поет. Наводить аналогію сфери природи зі сферою суспільних стосунків: виживання сильнішого у своїй звульгаризованій формі дало привід для цинічного натуралізму в літературі і створило загальний клімат, у якому могла народитися ідея нещадної ліквідації мільйонів людських істот з метою позірної суспільної гігієни.

Відтак XX століття називає чистилищем, у якому уява мусить обходитися без допомоги, що до цього часу задовольняла одну з найважливіших потреб людського серця – потреби опіки.

Одним із найважливіших своїх занять називає Чеслав Мілош у «Землі Ульро» викладання літератури. Вказує, що досвід викладача допоміг йому і в розумінні власної тожсамості. Зокрема, допоміг у цьому курс про маніхеїзм, що був значною мірою спричинений впливом на нього ідей Сімони Вайль. Мислителька імпонує йому своїм баченням величезної дистанції, яка відділяє добро від необхідності. «Уся природа (читай необхідність), за С. Вайль, хай і жорстока в очах людини, але невинна» – вказує Ч. Мілош. Людство ж перебуває понад невинністю природи, водночас воно сковане її законами, тому тужить за добром, що є «не з цього світу». Цю суперечність уважає рушійною силою трансцендентності. Людина мусить розуміти Бога як усунутого, неприсутнього, а водночас вірити у його провидіння й втручання.

Усвідомлюючи свою приналежність до польської літератури – як митця, критика, викладача – вдається до спроби визначити її роль у світовій культурі. Покликається на месіанські ідеї романтиків, пов'язані з очікуванням Ери Духа. Відтак функції і впливи польської літератури виводить далеко за межі національних і навіть європейських (274). Нагадує, що відносив себе до катастрофістів, які в 1918–1939 рр. були найбільш близькі епосі романтизму саме своїми есхатологічними очікуваннями. «В якомусь сенсі, – пише, – я усе життя залишався катастрофістом», – маючи на увазі сенс очікування нової загальної гармонії «віку віри й сили».

Також відносить себе до прихильників поглядів швейцарського психолога К. Юнга (1875–1961) на релігійну потребу як вроджену, подібно до голоду й сексуального потягу. Підтримує і Юнгове розуміння чотирьох складників людини, який вважає Отця, Сина і Духа символом індивідуума, доповнюючи цю трійцю сатаною. Аналізуючи далі твір Ф. Достоєвського «Брати Карамазови», доводить, що в романі присутня символіка постатей чотирьох братів, співвідносна з чотирма складовими психіки, виявленими раніше у В. Блейка та відображеними у вище зазначеній концепції К. Юнга.

Визначальний вплив на формування смаків і поглядів Ч. Мілоша мав його далекий родич, французький поет Оскара Мілош. У картині

світу цього митця йому імпонує метафізичне розуміння теорії відносності, а також ритму у всесвіті, суголосного ритмові сакральних танців різних релігій (які можуть викликати транс, або ж інакше – єднання з вищими станами буття) та тексту Святого Писання. Додамо, що психологія релігії початку XXI століття, виводить ритмічні рухи ритуалів первісної людини з ритуальних рухів, притаманних ще тваринам, коли вони перебувають у так званих амбівалентних станах: страху і великого бажання водночас [1, 30-32].

Чеслав Мілош називає творчість родича медитацією кабаліста, а саму Кабалу уважає медитацією над таємницею зв'язку між Богом і всесвітом. «Є вона теозофією. Належить до великих перемог людської уяви в тій цивілізації, яка основується на єврейських і грецьких першоелементах. Ця священна книга є витвором взаємовпливів єврейського гностицизму і неоплатонізму» (215). Кабалу, як і писання численних християнських герметиків, відносить до взірців високої поезії. Високою поезією називає і творчість Оскара Мілоша, картина світу якого містить уявлення про створення всесвіту шляхом жертви, складеної найвищою любов'ю, і про рух матерії як аналогію до руху безтілесного світла, що створило всесвіт.

У тексті лекцій автор також згадує Оскара Мілоша, його модель часу, яка є динамічною, подібно, як у Вільяма Блейка, а рух укладається на взірець трійці: час невинності, час занепаду і час поверненої невинності. Висвітлює погляди французького поета на поезію, що передбачають відповідальність митця, оскільки його заняття – не чисто індивідуальна гра, а така, яка надає форми прагненням «великої народної душі». Відтак відкриває закономірність, яку формулює, звісно ж, образно, метафорично: стан поезії певної епохи свідчить про життєвість або висихання життєдайних джерел цивілізації.

Чеслав Мілош значною мірою успадкував від свого французького родича й образ майбутнього. Майбутнє, за Оскаром Мілошем, спиратиметься на союз віри, науки й краси. У майбутньому пустота пересічних людей, очищена від нинішнього матеріалістичного варварства, буде піддана найсуворішій моральній дисципліні, відтак постануть Сполучені Штати Світу, керовані духовною монархією. Цей теократичний устрій встановиться після найстрашнішого періоду в історії людства – апокаліпсису, кінця світу, межі еону.

Відповідно до таких поглядів, Чеслав Мілош трактує катастрофу в поезії і в християнському мистецтві. Вона завше, на його думку, виконує ту саму функцію: дозволяє нам прийняти цей світ не в ім'я його порядку, оскільки він порушений, але в ім'я надії, як у Кабалі, на те, що відбудеться тіккун – повернення до ладу. Саме в такому розумінні поезія самого Чеслава Мілоша є есхатологічною, адже вона вселяє надію на повернення ладу.

Джерела сучасної науки і техніки автор опосередковано виводить з теології: адже саме дивовижне поєднання єврейських, грецьких і римських елементів в теологічній спекуляції спричинило тренування розуму, без чого не було б потім спекуляцій філософських і наукових гіпотез. «Це незаперечна правда, що сучасна наука й техніка, яку вивчають люди всіх земних рас і племен, є витвором маленької Західної Європи з кордонами, які більш менш покриваються з межами поширення костьольної латини. Так судилося. На нещастя? На щастя? (271)», – міркує поет.

У лекціях «Свідчення поезії» увага автора також присвячена сучасним цивілізаційним джерелам – часові, від якого ціла планета стала охоплена культом науки, народженої у XVI/XVII столітті на невеличкій частині Західної Європи. Адже саме відтоді китайська, американська чи російська дитина дістає у спрощеній і популярній формі одні й ті самі знання. Колись давно, інше, ненаукове сприйняття природи, закодоване в розмовній мові, підказувало філософам і поетам метафори переходу від життя до смерті. Перетворення личинки в метелика сприймалося як звільнення душі від тіла. Подібний дуалізм душі й тіла супроводжував людську цивілізацію протягом багатьох століть. Починаючи від Ренесансу, інший дуалізм доповнив знаний, про душу й тіло. Це був дуалізм забуття та слави, виражений максимою ars longa, vita brevis, породжений великим прагненням увічнити себе якимось чином у пам'яті потомків: не все вмирає – non omnis moriar. Чеслав Мілош називає його додатковою системою убезпечень, паралельною до християнської.

До репертуару XX століття не належить ані платонівський дуалізм душі й тіла, зазначає поет, ані вічнотривала слава (бо вона не узгоджується зі знаннями про змінність стилів і уподобань), ані мистецтво-для-мистецтва, що є, мабуть, останнім зусиллям врятувати абсолютні критерії. Після нас залишиться «шепіт, що урветься», «сміх, що змовкає швидко» – цитує

окреслення поезії з вірша Віслави Шимборської «Автотомія». Такої ясної, жорстокої свідомості не маємо права принижувати, вважає він.

Утім, автор не заперечує розвитку науки і техніки, адже саме він може запобігти забрудненню природного середовища і захистити від голоду мешканців планети. Так само відбудуться зі звульгаризованим науковим світоглядом, прищепленням якого займається школа. Аналогію автор не вважає повною, однак вона дає можливість краще уявити запобіжні засоби проти поширеного нині способу мислення, подібно до запобіжних засобів проти забруднення рік і озер.

У сучасності автор прослідковує тенденцію до уніфікації за допомогою однакової скрізь науки і техніки. Вона відбувається внаслідок перемоги однієї лише цивілізації, тієї, яка постала на невеличкому західно-європейському континенті й виробила, завдяки спорам своїх теологів, апарат абстрактного мислення, застосовуваний згодом до наукових відкриттів. Ця цивілізація повністю перемогла і знищила майже всі статичні, замкнені в собі цивілізації. Засобами завоювання і водночас її філософією стали різні технічні винаходи, від вогнепальної зброї до автомобіля, транзистора й телебачення. Водночас західноєвропейський континент експортував по всій планеті свої внутрішні кризи, передусім кризи форм свого устрою. Науково-технічна революція здійснилася в рамках монархій, керованих королями, влада яких походила від Бога, що передбачало вертикальну структуру: угорі справи божі, внизу – людські. Величезна зміна відбулася тоді, коли почали шукати джерела влади в людях, у «загальній волі», яку виражали голосуванням. Автор вважає, що демократія не виявляла гарних експансивних здібностей поза простором свого походження - поза межами Західної Європи і Північної Америки.

Наша планета маленька і немає нічого неправдоподібного у створенні однієї планетарної держави, висловлює свій прогноз на майбутнє Мілош. Уся земля нині є грецьким півостровом часів Пелопонеської війни, принаймні в тому сенсі, що ворогом афінської демократії знову є країни, які застосовують мілітарне виховання молоді з дитинства. На Заході відбувся занепад громадянських ідеалів і молоде покоління майже кожної країни перестало вважати державу своєю, тобто такою, якій варто служити, за яку, коли виникне потреба захищати, варто померти. Однак, ця та інші хвороби здатні залишатися у функціональному зв'язку з надзвичайними творчими здібностями Заходу, ніби розклад є необхідною умовою його прогресу. Дивні речі починають відкриватися, якщо проаналізувати поняття «здоров'я» і «розклад», пише поет. Вони видаються дуже оманливими.

Для Шекспіра, а не лише для Гамлета, його час був «поза межами» і це не було перебільшенням: у той час справді починалася нова ера з усім, принесеним нею злом і добром. Відтоді не раз з'являється під пером поетів лад, але розміщений деінде, в іншому місці або часі. Такого роду туга, есхатологічна по своїй природі, звернена проти усякого тут і тепер, складає одну із сил невпинного розвитку. Чи це розклад? – закликає замислитися Чеслав Мілош. Напевно так, якщо ним є несхвалення суспільством форм, які залишилися від минулого. У суспільстві відбувається щось подібне до процесів, які породжуються в організмі бактеріями, необхідними для його правильного функціонування, робить зіставлення поет. «Можливо, західна гілка цивілізації розкладається тому, що вона творить, і творить, тому що розкладається?», – висловлює припущення. Вважає, що для таких процесів аналогією могла б послужити доля філософії Кіркегаарда, яка почалася з процесів розкладу всередині християнства, точніше, всередині протестантизму. В свою чергу, знайомство з творами Кіркегаарда запліднили думку Макса Планка, творця теорії квантів.

Є вірогідність того, пише далі у лекціях Ч. Мілош, що відбувається свого роду змагання між життєдайною і нищівною діяльністю цивілізаційних бактерій, які поки що взаємно врівноважуються. Справедливо оцінити наш час, гадає, можемо лише порівнявши його із часом дідів та прадідів. «Адже не повітряна комунікація за допомогою реактивних літаків, не зменшення смертності немовлят, не контрацепційна таблетка зробили XX століття винятковим. Таким його зробило оформлення людства, поділеного раніше на касти, що відрізнялися вбранням, ментальністю й звичаями, в єдину стихію». Людство як стихія, що є результатом технології і загальної освіти, стає відкритим до науки і мистецтва в масштабах до цього часу небувалих.

Есеї «Земля Ульро» автор закінчує такою візією прийдешнього: «Якщо б то була теократія у парі з далеко просунутою децентралізацією… І дружнє змагання народів (з яких кожен, навіть найменший, потрібний, бо разом вони ніби барви веселки, як про це мріяли польські романтики) мусить колись вийти з фази сьо-

годнішньої пародії. Тож не вважатимуть нашою помилкою, що ми вміли чи хотіли вміти писати польською, угорською чи чеською і несподівані багатства будуть у кожній з цих літератур віднайдені» (280).

У лекціях з приводу майбутнього митець висловлює сподівання, що у XXI столітті відбудеться швидкий, радикальний відхід від надто біологічного світогляду в бік новонабутої історичної свідомості. Замість поширеного нині, мов епідемія, показу людини в її рисах, спільних з іншими вищими створіннями еволюційного ланцюга, буде підкреслюватися винятковість, незвичність і самотність цієї незрозумілої для себе істоти, яка безупинно виходить поза свої можливості. Людство все більше живитиметься саме собою, все більше споглядатиме на своє минуле, шукаючи в ньому ключ до власної загадки і вникаючи шляхом емпатії в душу минулих поколінь і цивілізацій.

«Людство живитиметься саме собою також у тому сенсі, що буде шукати очищеної дійсності, «кольору вічності», тобто просто краси. Можливо, саме це, а не щось інше мав на увазі скептично налаштований стосовно долі нашої цивілізації Ф. Достоєвський, коли сказав, що краса врятує світ», – припускає Ч. Мілош. Відтак робить висновок: «Це означало б, що все більший розпач, породжуваний розходженням між дійсністю і прагненнями нашого серця, буде подолано й об'єктивний світ, такий, можливо, яким його бачить Бог, а не яким його сприймаємо ми, спраглі та стражденні, буде прийнято з усім його злом і добром».

Отже, сучасне, повне духовних і фізичних страждань, і майбутнє, сповнене гармонії, краси й духовності такі образи змодельовані автором у його есеях. Подібне бачення актуалізує у різний спосіб і поезія Чеслава Мілоша, есхатологічна за своєю суттю, тобто така, що зцілює, дає надію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сидяченко Н.Г. Релігійні тропи у творі Чеслава Мілоша «Поневолений розум» // Сидяченко Н.Г. Мовотворчість українських і польських письменників. – К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2009. – С.87-93.

2. Сидяченко Н.Г. Українські нюанси твору Чеслава Мілоша «Поневолений розум» // Сидяченко Н.Г. Мовотворчість українських і польських письменників. – К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2009. – С.94-97.

3. Сидяченко Н.Г. Трансцендентальні концепти «суть» і «межа» в образо творенні Чеслава Мілоша // Сидяченко Н.Г. Мовотворчість українських і польських письменників. – К.: Видавничий дім Д. Бураго, 2009. – С. 105-117.

4. Сидяченко Н.Г. Концептуалізація щастя в поетичному ідіолекті Чеслава Мілоша // Сидяченко Н.Г. Мовотворчість українських і польських письменників. – К.:Видавничий дім Д. Бураго, 2009. – С. 118-127.

5. Сидяченко Н.Г. Концепт «вуж» у мовотворчості Чеслава Мілоша // Сидяченко Н.Г. Мовотворчість українських і польських письменників. – К.:Видавничий дім Д. Бураго, 2009. – С. 128-137.

6. Сидяченко Н.Г. Самоідентифікація письменника (на матеріалі есеїв Чеслава Мілоша «Земля Ульро») // Мова і культура. – Вип. 12. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. – С.310-316.

7. Москалець В.П. Психологія релігії. – Київ: «Академвидав», 2004. – 239 с.

8. Шевнюк О.Л. Культурологія. Навчальний посібник. – Київ: «Знання-Прес», 2005. – 353 с.

9. Dobrzyńska T. Tekst // Współczesny język polski. – Pod. Red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 2001. – S. 293-314.

10. Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. – Lublin, 2009. – 328 c.

УДК 811.161.2’37

Tatiana CZERNYSZ
Narodowy Uniwersytet imienia Tarasa Szewczenki w Kijowie

Serhij JERMOLENKO
Narodowa Akademia Nauk Ukrainy

TEZA, ANTYTEZA I PROTEZA: O GRZE SŁÓW W WIERSZACH KSIĘDZA JANA TWARDOWSKIEGO

Autorzy analizują kilka przykładów gry słów w tekstach wierszy księdza Jana Twardowskiego, ujawniając podłoże semiotyczne tego środka semantyczno-stylistycznego oraz jego rolę w kształtowaniu poetyckiego modelu świata tego twórcy.
Słowa kluczowe: *gra słów, paralelizm semantyczno-formalny, język poetycki, Jan Twardowski.*

Автори аналізують кілька прикладів гри слів у поезії ксьондза Яна Твардовського, показуючи семіотичний механізм даного семантико-стилістичного засобу і його роль у конструюванні поетичної моделі світу цього автора.
Ключові слова: *гра слів, семантико-формальний паралелізм, поетична мова, Ян Твардовський.*

The authors analyze several instances of pun in the poetry of priest Jan Twardowski, interpreting them from the viewpoint of both the semiotic mechanism underlying this semantic-stylistic device and the way it operates as part of Twardowski’s poetic world model.
Key words: *pun, parallelism between meaning and form, poetic diction, Jan Twardowski.*

Gra słów jest zjawiskiem stylistycznym, dość rozpowszechnionym zarówno w języku potocznym, jak i artystycznym. Badacze wyróżniają różne typy oraz aspekty tego fenomenu. Przykładowo, w „Słowniku terminów literackich” pod red. J. Sławińskiego, obok podstawowej odmiany gry słów, kalamburu, wyodrębnia się szereg innych, między innymi amfibologia, anagram, antanaklasis, antymetabola, aprosdoketon, diafora, figura etymologiczna, kontaminacja, metagra, paragram, parechesis, paronomazja, poliptoton i rozmaite odmiany powtórzenia [15, 146]. Pod hasłem „hra sliw” w „Encyklopedii języka ukraińskiego” O. Taranenko podaje zwięzłe, lecz treściwe objaśnienie funkcji oraz typów strukturalnych tego środka stylistycznego, który czasami zbliża się do tropów, niekiedy zaś do figur [5, 100-101]. Dla autorów rozpraw o tym zjawisku, mimo pewnej różnicy w indywidualnych podejściach i charakterze rozpatrywanych faktów, wspólnym jest ujęcie gry słów jako środka, który wykorzystuje w tym lub innym celu podobieństwo formy (ewentualnie formy wewnętrznej) różnych jednostek językowych (między innymi wyrazów polisemantycznych, użytych w odmiennych sensach, homonimów i paronimów). Skutkiem ostentacyjnego zbliżenia podobnych, a jednak treściowo odmiennych jednostek są różne semantyko-stylistyczne efekty (p. również [6, 10]). Można więc uważać, iż generalną przesłanką gry słownej jest oczekiwanie wzajemnie jednoznacznej korelacji między formą a znaczeniem, która to korelacja jest regulacyjną – a na najgłębszym poziomie i konstytutywną – zasadą ustroju języka naturalnego jako systemu semiotycznego [2, 26-21]. To oczekiwanie w wypadku gry słow nie spełnia się, ale naruszenie tej korelacji oddziaływuje w takiej sytuacji jak czynnik sensotwórczy, zmuszając odbiorcę wytłumaczyć odmienność jak taką, która zawiera w sobie i pewną bliskość znaczeniową, i pewien związek logiczny.

Mówiąc konkretnie o grze słów jako o cesze języka artystycznego księdza Jana Twardowskiego (1915-2006), którego teksty stanowią przedmiot naszej analizy, najpierw wspomnimy, że ten wybitny współczesny poeta polski określał główne zasady swego idiolektu autorskiego w taki sposób: prostota, zwięzłość, humor. Zasady te da się ocenić jako zestaw zasadniczych wykładników świata przedstawionego w jego poezji, obecność humoru zaś w tym zestawie logicznie wypływa z estetyki i filozofii słowa tego autora, jest więc ona w nich głęboko zakorzeniona. Sam ksiądz o tym pisał: «Pan Bóg wynalazł humor, by ocalić czułość» [11, 13]. Humor u Jana Twardowskiego ujawnia się w jego wierszach o odpowiedniej treści, takich na przykład jak «Teoretyk», dwuwiersz wzorowany na epitafium nagrobkowym (*Tu leżą starego kawalera kości / który zbyt długo studiował traktat o miłości*) [16: II, 326]. Innym aspektem przejawu tej samej osobliwości jest gra słów, którą napotykamy i w innych, «poważnych» poezjach. To o nią właśnie chodzi w naszym artykule.

Należy podkreślić, że nasz stosunek wobec tego tematu nie jest wyłącznie naukowy: w latach 1997-

2000 aktywnie zajmowaliśmy się tłumaczeniem wierszy księdza (patrz [17]), i dość liczne wypadki gry słów w nich były jednym, i to dość poważnym, z problemów, z którymi wtedy mieliśmy do czynienia. Chodziło czasem nie tyko o poszukiwanie równoważników ukraińskich, lecz zarówno o ustalenie faktów takiej gry, ściślej mówiąc o znalezienie formalnych i semantycznych cech odpowiednich fragmentów tekstów poetyckich, na których podstawie można było rozpoznać to zjawisko. Trzeba dodać, iż obcowanie z autorem było w takich wypadkach mało pomocne, ponieważ ksiądz Jan z reguły unikał odpowiedzi na nasze pytania, ograniczając się wymówkami na kształt: «A to taka igraszka językowa», lub: «A to można w ogóle wypuścić».

Podobne fakty w języku artystycznym, zwłaszcza w takim, który nie jest ojczystym, mogą nastręczać trudności w ich odnalezieniu i przekładzie. Zaświadczył to na przykład wiersz «Stare fotografie» [16: I, 217]. W tym utworze spośród wymieniania dawnych rzeczy, utrwalonych na starych zdjęciach, wspomina się i o trawie, *...co zawsze wykręci się sianem*. Czasownik *wykręcić się*, podobnie jak jego genetyczny i znaczeniowy odpowiednik ukraiński *викрутитися*, w użyciu przenośnym i właściwym językowi potocznemu oznacza «uniknąć (unikać) czegoś przy pomocy wybiegu, podstępu, wymówić się (wymawiać się) od czegoś; wykpić się (wykpiwać się), wymigać się (wymigiwać się)» [18]. Natomiast właśnie polskim (i, oprócz tego, należnym do rodzaju tzw. fałszywych przyjaciół tłumacza (ang. *interpreter's false friends*) jest wyrażenie idiomatyczne *wykręcić się sianem*, co objaśnia się prawie tak samo: «znaleźć wyjście z jakiejś przykrej sytuacji za pomocą wybiegu, wykrętu; wymigać się, wykpić się byle czym» [tam samo], «wykpiwać się z czego tanim sposobem» [13: 2, 661]. Połączenie tego wyrażenia predykatywnego jako podrzędnego zdania atrybutywnego z *trawą* pozwala interpretować (całkiem czy po części) jego formę wewnętrzną także i dosłownie. Wobec tego jedną z możliwych interpretacji omawianego fragmentu może być taka, według której siano uważa się za sens i *raison d'ĕtre* istnienia trawy, za to, dzięki czemu trawa kontynuuje swoje istnienie w innym, «pośmiertnym» charakterze. Wydaje się, że taka interpretacja odpowiada filozofii religijnej Księdza, według której śmierć to tylko niezbędny i w ogóle bardzo ważny odcinek drogi, którą pokonuje wszystko istniejące na ziemi. Dlatego, skoro siano jest suchą trawą, ostatecną wersją naszego przekładu tego wersetu była taka: *навіть траву що завжди виходить сухою* [16, 69] – użyliśmy tu również wyrażenia idiomatycznego *вийти сухим (із води)* «będąc winnym umiejętnie uniknąć kary albo narzekań, zostać się niepokaranym lub nieskalanym; znaleźć wyjście z trudnej sytuacji» [3], które dosłownie oznacza «wyjść na sucho (z wody)», por. wyrażenie pol. *coś (nie) ujdzie komuś na sucho* «ktoś (nie) uniknie przykrych następstw, konsekwencji czegoś» [18]. Ale na początku, nie wiedząc o charakterze idiomatycznym wyrażenia *wykręcić się sianem*, tłumaczyliśmy go dosłownie; na szczęście, w porę dostrzegliśmy swój błąd.

Charakterystyczna dla poety biofilia, miłość ku wszystkiemu żywemu, poczucie jedności z każdym żyjątkiem, jak też i dawne zamiłowanie zoologią i botaniką, spowodowały, że świat jego poezji zamieszkują najróżniejsze stworzenia, ptaki, zwierzaki i rośliny, o których on mówi z fachową precyzyjnością nomenklatury i szczegółów. Ostatnie, jednak, nie przeszkadza, aby jego sympatia wobec świata natury objawiała się w grze słownej, terenem której jest językowe wyrażenie odpowiednich obrazów. Na przykład, w wierszu «Nie tylko», gdzie autor twierdzi, że miłość Pana do świata nie ogranicza się człowiekiem, w szeregu stworzeń umiłowanych przez Niego, wymienia on także i *jeża eleganta wprost spod igły* [16: II, 92]. Wyrażenie to *(wprost) spod igły* określa człowieka ubranego elegancko, we wszystko nowe [18], natomiast w odniesieniu do jeża w tym idiomacie ożywa, obok znaczenia przenośnego, i jego znaczenie dosłowne, portretujące całkiem realistycznie jeża jako ubranego w igiełki, które, jak wiadomo, pokrywają go od grzbietu, co pozwala przedstawić zwierzę w taki sposób.

Wiersz «Czekanie» [16: II, 9] opowiada o oczekiwaniu na miłość i o tym, że oczekiwanie to może się skończyć całkowicie nieoczekiwanie. W tym utworze wymienione są dwie istoty, przy czym obie w kontekście gry słownej. Pierwsza z kolei – to kurczak: *czasem wepchnie się kurczak za chudy na rosół.* Ten fragment da się odczytać i w sensie uogólnionym, to znaczy nie tylko jako wskazówkę na kurczę bez tłuszczu, z którego zupa jest niesmaczna, ale i jak na wszystko inne mało przydatne. Jednak zestawienie rzeczownika *rosół* z frazeologizmem *rozebrać się do rosołu* «do naga» [18] w kontekście oczekiwań miłosnych umożliwia wytłumaczenie tego fragmentu w sensie erotycznym: jak sposób wyrażenia nieurzeczywistnionych oczekiwań zabaw cielesnych. Jeszcze jedną istotę napotykamy na samym końcu wiersza: *jeszcze podziękujesz Bogu / jeśli przyjdzie tylko pies*. Zarówno w polskiej, jak i w ukraińskiej frazeologii «pies» służy dla wyrażenia całkowitego braku uwagi, pomocy czy sympatii, na które oczekuje się od innych: *Pies z kulawą nogą nie zajrzy, nie przyjdzie, nie zainteresuje się, nie wspo-*

mni, nie zadba itp. – «nikt nie przyjdzie, nie zobaczy, nie zainteresuje się czymś lub kimś» [18], por. ukr. *ніяка собака до помочі не стала* (Дніпрова Чайка) – «nikt nie pomógł» [3]. Twardowski zaś wykorzystuje tu ów idiomat w diametralnie przeciwnym i, oprócz tego, dosłownym znaczeniu, wyrażając w ten sposób myśl, zgodnie z ktorą pocieszeniem może być nie to, czego się tak gorliwie pragnie, ale coś całkiem inne i w ogóle takie, co się uważa za mało ważne i nie godne uwagi (ksiądz sam bardzo lubił psy).

W powyższym przykładzie obiektem gry słownej jest zoonim, który występuje w wyrażeniu idiomatycznym. Inną sytuację spostrzegamy w wierszu «Nie martw się» [16: II, 113], gdzie jedna z ostatnich linijek to *mądra pszczoła powraca często z oślej łąki*. Forma wewnętrzna tego fragmentu zawiera dwa obrazy zoologiczne, jeden z których jest związany z pszczołą, drugi zaś z osłem. Pszczoła w różnych kulturach jest symbolem najróżniejszych cnót, przede wszystkim pracowitości i mądrości [8, 409-410]; w taki sposób jest ona traktowana w Piśmie Świętym, między innymi w Przypowieściach Salomona (6, 8; tego fragmentu nie ma w tekście masoreckim): «Pójdź do pszczoły i poznaj jak ona jest pracowita, jaką wartościową robotę wykonuje; z owoca jej trudu korzystają zarówno królowie, jak i zwykli ludzie; jest ona lubiana i sławiona przez wszystkich; chociaż siła jej nie jest wielka, zato mądrość jej jest poszanowana». Nazwę «Pszczoła» ma staroruski zbiór sentencji, pochodzących ze źródeł zarówno chrześcijańskich, jak i niechrześcijańskich, którego to zbioru wzorcem były podobne zbiory bizantyjskie; jeden z tych ostatnich, ułożony przez mnicha Antoniego (XI w.), otrzymał wobec swego charakteru kompilacyjnego nazwę «Μέλισσα» («Pszczoła»), wykorzystywana dalej i w innych utworach tego rodzaju [7] (por. też wyrażenie *твоєї мудрості бджола* «pszczoła twojej mądrości» w wierszu A. Małyszki, poświęconym M. Rylskiemu [4, 170]). Miejscowość, dokąd *mądra pszczoła* u Twardowskiego udaje się w poszukiwaniu pokarmu, poeta nazywa *oślą łąką* – to znaczy przy pomocy idiomatu *ośla łą(cz)ka*, mającego dwa znaczenia: 1. *pot.* «teren o łagodnym spadku dogodny do ćwiczeń dla początkujących narciarzy»; 2. *środ. publ.* «rubryka satyryczna w czasopiśmie, w której wytykane są błędy językowe, stylistyczne itp.» [18] (por. też *ośla ław(k)a* «dawniej w szkołach: ostatnia lub oddzielnie stojąca w klasie ławka, w której sadzano najgorszych w klasie uczniów» [14]). Ponieważ właśnie łąka jest typowym miejscem pokarmu pszczół, wyrażenie zawierające ten zoonim aktualizuje dosłowny sens odpowiedniego frazemu, w tym i znaczenie przymiotnika *ośli*. Jak wiadomo, osioł jest ujmowany w różnych kulturach jako istota głupia i uparta, dlatego jego stereotyp językowy odzwierciedla właśnie te cechy, por. wtórne znaczenie pol. *osioł* pot. «o człowieku głupim, tępym, ograniczonym, zwykle o tępym uczniu» [18] i ustalony zwrot porównawczy *uparty jak osioł* [tam samo]. W Piśmie Świętym zwierzę to podaje się inaczej: oślica Balaama jest zdolna do mówienia po ludzku, wykazując tym samym możliwości Twórcy wszystkiego stworzenia (IV Księga Mojżeszowa 20, 28), Izajasz (1, 3) przedstawia osła jako wzorzec oddania swemu panu i, nareszcie, właśnie na młodym oślęciu Pan Jezus Chrystus wjeżdża do Jerozolimy (Mateusz 21, 2-7; Marek 11, 2-4). Zestawiając w taki sposób pszczołę i osła, Twardowski podkreśla nie tylko przeciwstawienie mądrości i głupoty jako prototypowych cech tych dwóch istot, lecz i względność wskazanych cech u człowieka oraz różnicę pomiędzy rozumem ludzkim a Mądrością boską, por., u proroka Jeremiasza (9, 23): «Tak mówi Pan: niech się nie chlubi mądrzec swoją mądrością i niech się nie chlubi mocarz swoją mocą, niech się nie chlubi bogacz swoim bogactwem!» oraz wypowiedzi Chrystusowe, które przeciwstawiają wiarę rzeczywistą – «dziecięcą i niemądrą» – i wiarę ludzi mądrych i wykształconych. Takie pogłębione ujęcie mądrości ludzi prostych i «niemądrych» wyraża się i w wersach poprzedzających ten i w następnych: *w banale nie banał się kryje..* i *nieraz mali poeci dobrej sprawie służą*.

Gdzie indziej u Twardowskiego za pośrednictwem gry słów opisuje się doczesne realia. W wierszu «Boże» [16: I, 444] po spisie osób i doktryn, które marnie się starały zaprzeczyć istnienie Boga (*Darwin znikł z długą brodą posiwiały małpy / Wolter już jak nekrolog w kąciku humoru...)*, jest linijka: *spaniel życzy przed sklepem krótkiego ogonka*. Wyraz *ogonek* oznacza nie tylko «mały ogon», ale, podobnie do ukr. *хвіст*, jeszcze i «kolejkę» [18]. Ogon, jak wiadomo, jest częścią ciała psa, ale pewnym rasom psów, w tym i spanielom, jego się odcina, i to bardzo wcześnie, jeszcze szczeniakom, więc życzenie psa tej właśnie rasy o krótkim ogonie w anatomicznym sensie tego wyrazu wydaje się bezsensownym, natomiast całkiem realnym pragnieniem spaniela przywiązanego przy sklepie byłaby krótsza kolejka, w której stoi jego gospodarz; w kontekście społeczeństwa socjalistycznego. Ponadto w PRL-u lat 1980-ch (wiersz z 1984 r.) takie życzenie zbyt często mieli nie tylko psy przed sklepem, ale i ich gospodarze. Otóż dla czytelników, wiedzących o tym fakcie, ta aluzja przy pomocy gry z sensami wyrazu *ogonek* jest klarowna i zrozumiała, tym bardziej, że

następny wers wskazuje między innymi na przyczynę klęski socjalistycznego ustroju ateistycznego w sprawie zaopatrzenia ludności artykułami żywnościowymi i przemysłowymi*: Wszystko na pysk zbity wali się bez Ciebie.*

Inną podobną aluzję, o ile można sądzić, da się odczytać w wierszu «Róża» [16: II, 46]. W tym utworze *róża wystrojona* – jak niemiły św. Józefowi kwiat spośród tych, które są ofiarowywane Najświętszej Marii Pannie – przeciwstawia się innym roślinom, które autor portretuje jako mające wygląd «nieformalny», nieschludny i nawet nieprzyzwoity: *Lilie półnagie / chabry nieczesane / kaczeńce jak kaczuszki co stanęły boso / wszystkie pietruszki jawnie rozebrane* (ciekawe, że określenie *nieczesane (chabry)* odpowiada formie wewnętrznej ukraińskiej nazwy tego samego kwiatu, *волошка*, etymologicznie powiązanej z wyrazami ukr. *волосся* «włosy», *волохатий* «kudłaty» [1, 422]). W tym szeregu nazw botanicznych jest wzmianka o pietruszce, która nie jest wcale kwiatem w sensie potocznym; ale jeszcze więcej wartym uwagi jest to, że ten wyraz jako podmiot łączy się z określeniem predykatywnym w formie imiesłowa przymiotnikowego od czasownika *rozebrać (się),* jaki to, oprócz swego sensu pierwotnego, oznacza także *pot*. «rozdzielić (rozdzielać) między siebie; rozchwytać (rozchwytywać)», jak też «zdjąć (zdejmować) z kogoś ubranie, bieliznę». Właśnie to ostatnie znaczenie dobrze «gra» w jednym kontekście z półnagimi liliami i bosymi kaczeńcami (tu można przytoczyć i przestarzały frazeologizm *sprzedawać (siać, skrobać) pietruszkę* «nie mieć powodzenia na balu, nie być proszoną do tańca; nie mieć wielbicieli, nie wychodzić za mąż» [14], w zestawieniu z którym wzmianka o sprzedanych i rozebranych pietruszkach nadaje się do wytłumaczenia w diametralnie przeciwnym sensie. Ale dla Polski lat 1980-ch (wiersz opublikowano po raz pierwszy w r. 1987) bardziej aktualną była sytuacja «rozebranych» (wykupionych) artykułów w sklepach (por. przykład ilustrujący odpowiednie znaczenie w «Innym słowniku języka polskiego»: *W wypełnionym po brzegi sklepie – uderzająca bieda. Chleb? – Był, ale już rozebrali. Mleko, kefir, masło? – Nie ma!* [12: 2, 468]. Można więc przypuszczać, że właśnie w ten sposób – jako aluzję do sytuacji z podażem i popytem – poeta sięgnął po wieloznaczeniowość tego czasownika, łączac go z pietruszką.

Jeżeli interpretować jako grę słów nie tylko wypadki nieurzeczywistnionego paralelizmu formalno-semantycznego, ale i przykłady o przeciwstawnym znaczeniu, mianowicie, kiedy bliskość formalna okazuje się owocna dla «etymologii poetyckiej», to znaczy dla zbliżenia semantycznego pewnych wyrazów; w tym ostatnim przypadku, jako przykład takiej właśnie gry, można wskazać trzeci wers wiersza «Róża»: *kaczeńce jak kaczuszki co stanęły boso*. W tym zwrocie porównawczym podmiot i przedmiot porównania są realizowane przez wyrazy z formalnie identycznymi rdzeniami *kacz-*. Identyczność ta uwyraźnia semantyczne *tertium comparationis*, jakie jest podstawą tego porównania, uwidoczniając go jako jego odpowiednik i wykładnik formalny. Można by dodać, iż w danym wypadku ten paralelism brzmieniowy i znaczeniowy nie jest przypadkowy, ponieważ te wyrazy genetycznie są pokrewne: mają identyczne rdzenie i pochodzą od podstawy *kaczka* [9: 1, 603]. Jednak ten fakt, ważny i oczywisty z punktu widzenia językoznawczego (i, oprócz tego, jawnie znany autorowi po wyższych studiach filologicznych) jest nieistotny z punktu widzenia «naiwnego» myślenia językowego, właściwego potocznemu językowi mówionemu (jak też i poetycko-artystycznemu) – dzięki temu, że te rodzaje językowe charakteryzują się typowym dla myślenia mitologicznego ujęciem imienia jak atrybutu, obrazu i nawet składnika obiektu, naznaczonego przez to imię. Dodamy, iż właśnie mitologiczne ujęcie imienia jako umotywowanego przez swój obiekt ma nie tylko historyczny, ale i panchroniczny wymiar, odnosząc się tak do dawnych okresów kulturowo-historycznych, jak i będąc uniwersalną cechą recepcji i przetwarzania nadrzędnej informacji przez człowieka [2, 66-77]. Otóż to, że podobieństwo rdzeni wyrazów, występujących w zwrocie porównawczym, jest skutkiem ich wspólnego pochodzenia, – ten fakt zupełnie nic nie znaczy dla myślenia mitologiczno-poetyckiego, zwłaszcza że pokrewieństwo genetyczne jednostek językowych nie przewiduje ich podobieństwa fonetycznego i semantycznego. Przeciwnie, właśnie podobieństwo zewnętrzne jest dla «naiwnego» myślenia językowego niezbędną i dostateczną podstawą dla konstatacji istnienia pomiędzy tymi jednostkami związku pojęciowego, w tym zaś konkretnym wypadku – po to, aby być podstawą dla porównania.

Analizowane przykłady gry słów w poezji Jana Twardowskiego (które, oczywiście, nie wyczerpują wszystkich licznych wypadków występowania takiego środka semantyczno-stylistycztnego u tego autora) demonstrują, iż bez względu na ich oryginalność nie mogą one być traktowane jako całkowicie «autorskie»: współautorem księdza w ich tworzeniu był ogólnonarodowy język polski z jego niepowtarzalną specifyką ustroju wewnętrznego i zawartego w nim obrazu rzeczywistości dookołajęzykowej (jak też i inne systemy znakowe, czyli

«języki kultury», między innymi oparte na języku naturalnym). Ale to nie zmniejsza roli poety, która polega nie tylko na użyciu wszystkich dostępnych mu środków językowych jako materiału biernego w celu wyrażania treści artystycznej, dla konstruowania świata przedstawionego w jego poezji, ale i w odnajdywaniu przez autora we wszechświecie języka ojczystego tego, co jest przekazane mu od wieków, czekało na spotkanie z nim, żeby pojawić się na świat i być powiedzianym.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови / за ред. О.С.Мельничука. – К.: «Наукова думка», 1982. – Т. 1. А-Г. – 631 с.
2. Єрмоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць: монографія. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. – 386 с.
3. Інтегрована лексикографічна система «Словники України» / 3.1. – К.: «Парадигма», 2007.
4. Малишко А. Пісня Максима Рильського // Незабутній Максим Рильський: Спогади. – К.: «Дніпро», 1968. – С.169 – 171.
5. Тараненко О.О. Гра слів // Українська мова: енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – С.100-101.
6. Тимчук О.Т. Семантико-стилістичне явище гри слів в українській мові. АКД… філологічних наук. – К., 2003. – 14 с.
7. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / Электронная версия
8. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: ЛОКИД-МИФ, 2000. – 556 с.
9. Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – T. 1. A-K.
10. Culler J. The call of the phoneme: introduction // On puns: the foundation of letters. / Ed. by Jonathan Culler. – Oxford, New York: Basil Blackwell, 1988. – P. 1-17.
11. Czernysz T., Jermolenko S. O księdzu, który pisze wiersze // Twardowski Jan. Trzeba iść dalej, albo spacer biedronki. Твардовський Ян. Треба йти далі, або прогулянка сонечка / Упорядкування, переклад, передмова і примітки Тетяни Черниш і Сергія Єрмоленка. – Київ, Краків: «Кайрос», 2000. – S. 9-13.
12. Inny słownik języka polskiego PWN. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – T. 1-2.
13. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974. – T. 1-2.
14. Słownik języka polskiego, t. 1-11 / Pod red. W. Doroszewskiego. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997. – Przedruk elektroniczny: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
15. Słownik terminów literackich / Za red. J. Sławińskiego. – Wrocław: ZNiO, 1076. – 577 s.
16. Twardowski J. Miłość miłości szuka. – Warszawa: PIW; Poznań: Księgarnia Świętego Wojciecha, 1999. – T. I-II.
17. Twardowski J. Trzeba iść dalej, albo spacer biedronki. Твардовський Ян. Треба йти далі, або прогулянка сонечка. Упорядкування, переклад, передмова і примітки Тетяни Черниш і Сергія Єрмоленка. – Київ, Краків: Кайрос, 2000. – 400 s.
18. Uniwersalny słownik języka polskiego/ Wersja 1.0. – Warszawa:Wyd-wo Naukowe PAN SA, 2004.

УДК 81'1:81'37:81'23

Уляна АНДРУСІВ
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

АСОЦІАТИВНЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТІВ «WOLNOŚĆ» ТА «SWOBODA» В НОВЕЛАХ СТАНІСЛАВА ВІНЦЕНЗА

Стаття присвячена аналізу асоціативного поля концептів WOLNOŚĆ та SWOBODA у новелах Станіслава Вінценза, що репрезентують злиття двох мовних образів світу – українського та польського. Аналіз здійснюється шляхом декомпозиції ближчого контексту ключових слів та побудови «семантичного гештальту» асоціативного поля, їх порівняльного аналізу.

***Ключові слова**: концепт, концептосфера, асоціативне поле, семантичний гештальт.*

The article is devoted to the analysis of the associative field of concept LIBERTY and FREEDOM in the short stories of Stanislaw Vincenz, that present confluence of two linguistic images of the world - Ukrainian and Polish. An analysis is carried out by the way of dekompozition of near context of keywords and construction of «semantic gestalt» of the associative field, them comparative analysis.

***Key words**: concept, conceptosphere, associative field, semantic gestalt.*

Artykuł poświęcono analizie pola asocjatywnego konceptów WOLNOŚĆ i SWOBODA w nowelach Stanisława Vincenza, reprezentujących połączenie dwóch językowych obrazów świata – ukraińskiego i polskiego. Analizę przeprowadzono w oparciu o dekompozycję bliższego kontekstu kluczowych słów i budowę «gestaltu semantycznego» pola asocjatywnego, ich analizę porównawczą.

***Słowa kluczowe:** koncept, domena konceptu, pole asocjatywne, gestalt semantyczny.*

Поняття художнього концепту перебуває сьогодні на стадії становлення. Розглядаємо художній концепт передусім як одиницю індивідуальної свідомості, авторської концептосфери, що вербалізована в одному тексті творчості письменника. Л. Міллер визначає цей феномен як «складне ментальне утворення, властиве не лише індивідуальній свідомості, але й […] психоментальній сфері певної етнокультурної спільноти» [3, 41-42]. У творчості Станіслава Вінценза спостерігаємо своєрідне злиття, діалог двох культур – польської та української, та відповідно – двох мовних образів світу. А тому осмислення ним певних значимих культурних концептів варте особливої уваги.

Як правило, концепт формується навколо певної «сильної», тобто ціннісно акцентованої точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори. Структура концепту певною мірою співвідноситься з асоціативним полем, хоча не тотожна йому, оскільки містить в понятєво-значеннєвому складнику і системно-мовну характеристику, і етимологію – еволюцію концепту в культурі чи в концептосфері письменника. На думку Н.Болотнової, асоціативно-смислове поле тексту можна розглядати як один зі способів репрезентації авторських концептів.

Уважаємо, що авторські, як і лінгвокультурні концепти загалом, складаються з понятєвого, значеннєвого, образного та ціннісно-оцінного складників, із яких найбільш індивідуалізованими та вираженими є власне два останні, що дає можливість структурувати такий концепт у вигляді гештальтів. Однак для послідовного аналізу структури концептів доцільним уважаємо спочатку виявлення їхнього понятєвого та значеннєвого складників шляхом системно-мовного аналізу, позаяк авторська мовна свідомість є відбитком певного мовного образу світу.

Отже, польська лексема **wolność** має такі значення (за словником Ст. Дубіша): 1) «niezależność, niezawisłość jednego państwa od innych państw w sprawach wewnętrznych i stosunkach zewnętrznych; niepodległość, suwerenność»; 2) «możliwość podejmowania decyzji zgodnie z własną wolą, nieskrępowane działanie, uwarunkowane ogółem czynników społecznych i etycznych (złota wolność – szlachecka); niezależność osobista, swoboda»; 3) «życie, przebywanie poza więzieniem, zamknięciem (w przeciwieństwie do aresztowania, przymusowego odosobnienia, zamknięcia); 4) «prawa obywateli wyznaczone przez dobro powszechne, interes narodowy i porządek prawny (wolności obywatelskie)» [7: 4, 491]. На першому місці перебуває все-таки значення «державна незалежність», «суверенність», про що свідчать теж синонімічні відношення лексеми wolność з такими лексемами, як niepodległość,

niezależność, niezawisłość, suwerenność, swoboda, autonomia, samostanowienie, samodzielność, samookreślenie, niepodległy byt [5, 449]. Вона є частиною сталих словосполучень wolność mórz, wolność osobista, wolność słowa, wolność sumienia, wolność wyznania, wolność zgromadzeń, wolności obywatelskie, złota wolność (szlachecka), що свідчить про її всеохопний характер. Фразеологізми dać, darować komuś wolność, obdarzyć kogoś wolnością, ograniczenie wolności, pozbawienie wolności говорять про те, що вона є даром, може бути обмеженою або ж віднятою (суб'єктом ззовні). Третє значення лексеми – «життя, перебування поза межами в'язниці» вказує на її пов'язаність з незамкнутим, відкритим простором – wyjść na wolność [6, 548].

Лексема **swoboda**, що актуалізує відповідний концепт у мовній свідомості представників польського етносу, реалізується у двох своїх основних значеннях: 1) «możliwość postępowania, zachowywania się według własnej woli, bez konieczności ulegania przymusowi lub ograniczeniom, zasadom: niezależność, wolność»; 2) «naturalna łatwość zachowywania się lub robienia czegoś; niewymuszoność» [7: 3, 1461], та творить більш розгалужений синонімічний ряд: niezależność, niezawisłość, samorządność, autonomiczność, autonomizm, autonomia, samostanowienie, samodzielność, samookreślenie, niepodległość, suwerenność, wolność, niepodległy byt, niewymuszoność, bezpretensjonalność, bezceremonialność, prostolinijność, prostota, normalność, naturalność, szczerość, otwartość, bezpośredniość, śmiałość, bezpruderyjność, rozluźnienie [5, 385]. Фразеологізми być, pozostawiać, żyć itp. na swobodzie; mieć swobodę ruchów; puścić, wypuścić itp. zwierzę, rzadziej osobę, na swobodę вказують на відсутність обмежень; натомість словосполучення wysilona swoboda показує, що swoboda може бути вимушеною, тоді як wolność – ні. [6, 453].

Для польської мовної свідомості WOLNOŚĆ – поняття дуже піднесене та патріотичне, пов'язане з національними інтересами, боротьбою за незалежність своєї держави та культури, в цьому концепті суспільний (національний) та індивідуальний елементи наче сплавлені разом, що відображає історичний досвід країни, в якій «особиста доля індивіда була тісно переплетена з долею нації» [1, 469]. З часом, оскільки «тривіальні особисті свободи» були витіснені на периферію смислової структури концепту, вони знайшли вираження в маркованому слові swoboda. Таким чином, на думку А. Вежбицької, пара wolność/swoboda відображає «поляризацію концепту, яка відокремлює тимчасові і поверхові життєві обставини (swoboda) від фундаментальних умов буття (wolność)» [1, 470]. Так, наприклад, у польській мові лексему swoboda можна вжити у множині – swobody – на позначення привілеїв та громадянських прав, тоді як подібне вживання у множині лексеми wolność практично неможливе (існує вираз wolności obywatelskie, який, однак, є радше юридичним терміном). Лексема маркується у польській культурі як поняття певною мірою сакральне, узагальнене та пов'язане з національними ідеалами. Концепт SWOBODA, натомість, втілює захист особистих та громадянських прав суб'єкта, особистого простору та звільненості від стороннього тиску людей та обставин.

У текстах новел Станіслава Вінценза концепти WOLNOŚĆ та SWOBODA розгортаються в руслі цієї парадигми. Так, особливе місце в авторській концептосфері належить концепту SWOBODA. Асоціативне поле цього концепту можна змоделювати у вигляді семантичного гештальту, що, на думку І.Ю. Марковиної та Е.В. Данилової, структурує зміст асоціативного поля – асоціати «семантично тяжіють до визначених характеристик, групуючись природнім чином довкола деяких реакцій, які позначають певний набір мисленнєвих образів-концептів» [2, 119].

Асоціативне поле при цьому розглядається нами не просто як «сукупність усіх слів-реакцій на певний стимул, а як сукупність різних текстів-реакцій (або ж фрагментів таких текстів), які так чи інакше вступають у парадигматичні відношення зі словами-стимулами, будучи своєрідним перифразом (найчастіше розгорнутим) цього слова-стимулу» [4, 144].

Отже, в семантичному гештальті асоціативного поля концепту SWOBODA в концептосфері Ст. Вінценза виокремлюємо такі смислові зони:

I. Свобода – мета і призначення: «Ojcze, do czego ja? – Dla swobody». (с. 131).

II. Свобода – глибинне бажання: «Moje myśli zgaduj, abym ja był swobodny» (с. 131).

III. Свобода – стан внутрішньої вільності від зовнішнього тиску людей чи обставин: «Rabin chciał swobody od ziemskich spraw i teraz ma niewolę» (с.133), «Boże, daj, aby ten mój człowiek był swobodny, i niech mnie zostawi w spokoju» (с. 133).

IV. Свобода – нестале явище: «Kiedy Bok wrócił ze swobody» (с. 134).

V. Свобода має обмеження: «Tylko morze jest swobodne, co ma brzegi» (с.137), «Dla rabina brzegi za ciasne, jemu swoboda szumi aż do cudu» (с. 137)

VI. Свобода – небезпека, неконтрольованість: «Swoboda niebezpieczna» (с. 137), «Kiedy ze swobodą zacząć, to takie kawałki z tego, że można zwariować» (с. 135), «Ja nie rabin, po co mnie swoboda i kłopoty z cudami?» (с. 137).

VII. Свобода – здійснення всіх бажань, відсутність контролю: «Możesz iść sobie do swego pałacu, żyć spokojnie. Wszystko ci będzie spełnione. Pinkas swobodny był, jak nigdy dotąd» (с. 179) [8].

Шляхом декомпозиції та делінеазації ближчого контексту ключових слів (wolność, swoboda) зібрані асоціати, що складають основу їхніх асоціативних полів:

swoboda – człowiek, bycie, zgadywać myśli, spokój, kawałki, można zwariować, niebezpieczna, morze, brzegi, kłopoty, cud, możesz iść sobie, granice;

wolność – niebo, sejm, niebieska, zupełna, długotrwała, przeciwnika.

Отже, концепту SWOBODA в концептосфері Станіслава Вінценза властиві такі смисли, як «відсутність контролю зі сторони», «мета», «бажання», «небезпека», «непостійність». Обов'язково наявність межі, кордонів. Вінцензівська SWOBODA завжди обмежена. Необмеженою вона може бути лише у Бога.

Якщо порівняти обидва концепти, то виявляється, що WOLNOŚĆ – це відсутність будь-яких кордонів, вона їх просто не передбачає (пор. «W niebie swoboda **bez granic**» (с.192) та «W niebie wolność **zupełna**» (с. 196)). Якщо SWOBODA – це нетривалий, змінний стан, то WOLNOŚĆ – довготривала, постійна. SWOBODA може бути від чогось («swoboda od ziemskich spraw»), тоді як WOLNOŚĆ існує поза всяким контекстом. Вона є або її немає. WOLNOŚĆ в авторській свідомості Вінценза – це іманентна риса Абсолюту: «Oto sejm wolności niebieskiej» (с. 196). WOLNOŚĆ – це також право на бунт – навіть проти самого Абсолюту, і в такому ракурсі вона стає в опозицію до абсолютної свободи, сакральної свободи Божества: «Moja długotrwała wolność przeciwnika krępuje mi wolność, ale powoli przyzwyczajam się» (с. 196) [8].

Отже, аналіз асоціативного поля концептів WOLNOŚĆ та SWOBODA в новелах Ст. Вінценза проливає світло на авторську концептосферу та ще раз підтверджує, що обидва концепти,попри подібність смислів, є різними за своїм змістом та маркованістю в культурі, своєрідним відбитком якої є авторська мовна свідомість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков/ пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т. В. Булыгиной / А. Вежбицкая. — М.: Языки славянской культуры, 1999. — 780 с.

2. Марковина И.Ю. Специфика языкового сознания русских и американцев: опыт построения «ассоциативного гештальта» текстов оригинала и перевода / И.Ю. Марковина, Е.В. Данилова // Языковое сознание и образ мира: сборник статей / отв. ред. Н.В. Уфимцева. — М. : Ин-т языкознания РАН, 2000. — С. 116-132.

3. Миллер Л.В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория // «Мир русского слова». – 2000. – № 4. – С.39-45.

4. Сахарный А.А. Введение в психолингвистику: курс лекций / А.А. Сахарный. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 184 с.

5. Kurzowa Z. Słownik synonimów polskich / pod red. Z. Kurzowej / [Z. Kurzowa, Z. Kubiszyn-Mędrala, M. Skarżyński, J. Winiarska].– Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2003. – 530 с.

6. Słownik frazeologiczny / oprac. A. Kłosińskiej. – Warszawa: PWN, 2008. – 654.

7. Uniwersalny słownik języka polskiego / pod red. St. Dubisza. – T. 3. – Warszawa: PWN, 2003. – S. 1461. T.4 – Warszawa: PWN, 2003. – S. 491.

8. Vincenz St. Tematy żydowskie / Stanisław Vincenz. – Gdańsk: ATEXT, 1993. – 243 s.

УДК 811.162.1´373.611:39

Лідія НЕПОП-АЙДАЧИЧ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РИСИ ПОЛЬСЬКОГО МОВНОГО ОБРАЗУ РОСЛИНИ У СВІТЛІ ДЕРИВАТІВ ЛЕКСЕМИ *KWIAT* ‘КВІТКА’

У статті досліджуються риси польського мовного образу рослини, уявлення про які вербалізуються за допомогою дериватів лексеми kwiat (‘квітка’).

Ключові слова: *етнолінгвістика, мовна картина світу, мовний образ рослини, деривація, квітка.*

The article investigates characteristics of the Polish linguistic view of plant notion about which is verbalizing by the derivatives of the lexeme kwiat (‘flower’).

Key words: *ethnolinguistics, linguistic image of the world, linguistic image of plant, derivation, flower.*

W artykule omawiane są cechy polskiego językowego obrazu rośliny werbalizowane za pomocą derywatów leksemu kwiat.

Słowa kluczowe: *etnolingwistyka, językowy obraz świata, językowy obraz rośliny, derywacja, kwiat.*

Нині когнітивний, психо- та етнолінгвістичний підхід у дослідженнях різних аспектів словотворення набуває все більшої актуальності. Власне такі наукові підходи домінували на останньому, XII засіданні Комісії зі слов’янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, яке відбулося в Києві 25-28 травня 2010 року. На ньому було обговорено «широке коло конкретних теоретичних питань і практичних завдань сучасної слов’янської дериватології на матеріалі різних слов’янських мов, в контексті різних наукових концепцій і дослідницьких підходів, у розмаїтому міждисциплінарному науковому просторі» [1, 7]. Члени Комісії та дериватологи України, праці яких зібрано в томі «Відображення історії та культури народу в словотворенні» [1], зосередилися на проблемах «національної концептуалізації та категоризації світу, впливу суспільних зрушень на розвиток мови, втілення у мові національного менталітету» [1, 7] та ін., застосувавши для пояснення мовних явищ різні лінгвістичні концепції, гіпотези та дослідницькі процедури.

Когнітивні підходи до вивчення питань польського словотворення представлені в академічній граматиці [5, 361–583], у працях Р. Ґжеґорчикової, Б. Шиманка [6, 459–474], Р. Пшибильської [10] та ін.

Етнолінгвістика, головним завданням якої є реконструкція мовної картини світу певного етносу, також досліджує певні проблеми словотворення, зокрема, й користуючись методологією, прийнятою у «Словнику народних символів і стереотипів». Початковим етапом при описі мовних стереотипів за такою методикою є аналіз назви, її дериватів, синонімів, гіпонімів та гіперонімів [4, 16]. Результати дослідження лексико-словотвірного гнізда із домінантою (у нашому випадку – *kwiat* ‘квітка’), відмінною від назви, за допомогою якої вербалізується уявлення про певний об’єкт (*człowiek* ‘людина’), ми представили у своїй попередній праці [2]. Тепер представимо особливості вербалізації уявлень про рослину (*roślina* ‘рослина’). Тобто метою розвідки є дослідження рис польського мовного образу рослини, які вербалізуються за допомогою дериватів лексеми *kwiat*, або ж – вивчення особливостей взаємодії елементів рослинного концептуального коду, представлених на зазначеному мовному рівні. Аналіз лексем, похідних від пол. *kwiat*, виявив, що семантика деяких із них відображає уявлення носіїв польської мови не лише про квіти, але й про рослини взагалі. Відтак об’єктом вивчення послужило лексико-словотвірне гніздо із домінантою *kwiat*, а предметом розгляду є ті особливості семантико-словотвірних зв’язків між його членами, які дозволяють відтворити риси польського мовного образу рослини.

Лексико-словотвірне гніздо із ключовим словом *kwiat* реконструйовано на підставі історичних та сучасних словників польської мови. Г. Ядацька наводить словотвірне гніздо лексеми *kwiat* у своїй монографії [7, 94–97] та у словнику словотвірних гнізд [11, 787–789]. У цьому опрацюванні зосередимося лише на тих фрагментах обстежуваного гнізда, які дозволяють відтворити риси польського мовного образу рослини, а також обмежимося даними сучасної польської

мови, зафіксованими у Практичному словнику сучасної польської мови за ред. Г. Згулкової [9] й Універсальному словнику польської мови за ред. С. Дубіша [15].

Польський іменник *kwiat* є багатозначним. Різні словники подають відмінну кількість його значень у неоднаковій послідовності. Зокрема, іменник має такі значення: 1. ‘частина рослини з кольоровими, густо зібраними пелюстками, яка служить для розмноження, витворення насіння та плодів’; 2. ‘оздобна квітуча рослина, звичайно запашна, яка має багато сортів і кольорів, часто використовується як оздобний декоративний елемент’; 3. ‘рослинний декоративний мотив’; 4. *розм.* ‘вазон із оздобною рослиною’; 5. *книжк.* ‘найкраща, найцінніша, вибрана частина чогось; вибірка’ [15]. (Тут не наводимо випадків термінологічного слововживання).

Важливим для нас аспектом є визначення типу відношень між окремими значеннями слова *kwiat* та словом *roślina*. Якщо розуміємо *kwiat* як ‘частину рослини…’, то це слово є меронімом стосовно *rośliny*. Якщо ж розуміємо *kwiat* як ‘оздобну рослину…’ або ‘вазон із оздобною рослиною’, то це слово є гіпонімом стосовно лексеми *roślina*.

Можемо зауважити, що всі значення слова *kwiat* виводяться з одного: ‘певна частина рослини’. Розширення семантики з частини рослини на усю рослину, тобто явище метонімії, спостерігаємо у випадку використання іменника в другому (‘квітуча рослина’) та четвертому значенні (‘вазон із оздобною рослиною’). У процесі виникнення другого значення відбувається перенесення назви на підставі наявності у рослини квітки, а у процесі творення четвертого – на підставі виконання рослиною оздобної функції.

Іменник *kwiatek* (укр. *квіточка*) творить-ся від *kwiat* у значенні: 1) ‘частина рослини’, 2) ‘оздобна квітуча рослина’, 3) ‘рослинний декоративний мотив’, 4) ‘вазон із оздобною рослиною’ [9 (18), 410; 15].

Демінутив *kwiatuszek* (укр. *квітонька*) походить від форми *kwiat* у перших трьох значеннях [9 (18), 410; 15].

У польській, як і в українській, мові існує можливість деривації так званих демінутивів другого й третього ступеня, тобто додавання зменшувально-пестливих суфіксів до здрібнілих форм. Отож, від *kwiatek* можна утворити демінутив *kwiateczek* (укр. *квіточка*) [9 (18), 406–407]. Ця форма спирається на друге [9 (18), 406] та третє значення вихідної основи [9 (18), 406; 15].

Похідні від форми *kwiatek* іменники *podkwiatek* (укр. *приквітковий листок*) [9 (29), 340; 15], *przykwiatek* (укр. *приквіток*) [9 (34), 268; 15] є ботанічними термінами та використовуються для позначення відповідних частин рослини: ‘невеликих розмірів, як правило, ніжний, оболонкоподібний листочок, розташований на квітконіжці,’ – у першому випадку, – та ‘один із листочків, які виростають біля квітконіжки або суцвіття і бувають різних кольорів,’ – у другому [9 (29), 340; 9 (34), 268; 15]. Ці значення безпосередньо пов’язані із розумінням квітки як частини рослини.

Від основи *kwiat* був утворений збірний іменник *kwiecie* ‘цвіт, квіти’, який сьогодні має книжкове поетичне забарвлення [9 (18), 411; 15]. Він може використовуватися як на позначення квітів (як частин рослини), так і квітучих рослин.

За допомогою словотвірного суфікса *-ow-* від основи *kwiat* утворено прикметник *kwiatowy* (укр. *квітковий*). При цьому деривація охоплює три значення вихідної лексеми: ‘оздобна рослина’, ‘частина рослини’, ‘декоративний мотив’ [9 (18), 409; 15].

Прикметник *kwiatowy*, похідний від іменника *kwiat* у першому та другому значенні, може належати до ботанічних терміносполук, як наприклад: *cebulki kwiatowe* (укр. *квіткові цибульки*), *dno kwiatowe* (укр. *квітколоже*), *okrywa kwiatowa* (укр. *оцвітина*) [9 (18), 409; 15].

У термінології садівничого мистецтва також функціонує сполука з обстежуваною похідною прикметниковою лексемою: *dywan / kobierzec kwiatowy* (укр. *квітковий килим*) ‘квіткова декорація з низьких, щільно посаджених рослин, які багато цвітуть, котра наслідує орнаментику килимів, характерну для французького стилю садів’ [15].

Ціла низка польських ботанічних термінів, які стосуються характеристик рослин, пов’язаних із особливостями їх будови чи розташування, була утворена від сполучень, до складу яких належить іменник *kwiat* у першому значенні (тобто ‘частина рослини’). Серед них можна виокремити підгрупу прикметників, похідних від прийменниково-іменникових сполук, та підгрупу прикметників, похідних від іменника / прикметника / числівника й іменника *kwiat* ‘квітка’. Перша підгрупа представлена такими прикладами: 1. *bez kwiatu* (‘без квітки’) > *bezkwiatowy* (укр. *безквітковий*) бот. ‘про рослину: така, що не має квітів’ [9 (4), 112; 15];

2. *pod kwiatem* (‘під квіткою’) > *podkwiatowy* (укр. *приквітковий*) бот. ‘такий, що містить-

ся під квіткою, або є частиною приквіткового листка' [9 (29), 340; 15]; 3. *przy kwiecie* ('біля квітки') > *przykwiatowy* (укр. *приквітковий*) бот. 'розташований біля квітки або суцвіття, такий, що там виростає' [9 (34), 268].

Друга підгрупа представлена такими прикладами. 1. *Baldach* (укр. *балдахін,* бот. *зонтик*) і *kwiat* (укр. *квітка*) > *baldachokwiat* (укр. *зонтик*) бот. 'квітка в суцвітті, яка називається зонтиком або парасолькою, характерна для родини зонтичних' [9 (3), 195]. На нашу думку, термін *baldachokwiatowe* (укр. *зонтикоцвітні*) слід розглядати як похідний від іменника *baldachokwiat* (укр. *зонтик*), однак Г. Згулкова уважає, що він утворений від основ *baldach* (укр. бот. *зонтик*) і *kwiat* (укр. *квітка*). Аналізований прикметник використовується на позначення 'роду рослин, яким притаманні парасолькоподібні суцвіття, що складаються із невеликих, звичайно променеподібних, чотири- чи п'ятичленних квітів; Umbelliflorae" [9 (3), 195]. 2. *Jawny* (укр. *явний*) і *kwiat* (укр. *квітка*) > *jawnokwiatowe* (укр. *відкритоквітковий*). Попри те, що у Практичному словнику сучасної польської мови серед похідних іменника *kwiat* наведено лексему *jawnokwiatowe* [9 (18), 407], окремої словникової статті їй не присвячено ані в цьому словнику, ані в Універсальному словнику польської мови. 3. *Jeden* (укр. *один*) і *kwiat* (укр. *квітка*) > *jednokwiatowe* (укр. *одноквіткові*). Цей термін виходить із використання і має значення 'група рослин із квітами без оцвітини або з однією квіткою; Monochlamydae' [9 (15), 85; 15]. 4. *Języczek* (укр. *язичок*) і *kwiat* (укр. *квітка*) > *języczkokwiatowe* (укр. *такі, що мають язичкові квіти*) бот. 'рід рослин, які вирізняються несиметричними квітами з віночком, скрученим у нижній частині в трубку, а у верхній частині – вільним (у формі язичка); Linguiflorae' [9 (15), 149]. 5 *Kolba* (укр. *колба*, бот. *початок*) і *kwiat* (укр. квітка) > *kolbokwiatowe* (укр. такий, що має суцвіття-початок) – це застаріле слово називає 'групу рослин із дрібними квітами, розташованими на потовщеній осі, званій початком; Spadiciflorae' [9 (16), 373]. У польській мові існує також застарілий синонімічний термін, похідний від тих самих основ: *kolbokwiatowce* (укр. рослини із суцвіттям-початком) [9 (16), 373]. 6. *Drobny* (укр. *дрібний*) і *kwiat* (укр. квітка) > *drobnokwiatowy* (укр. *дрібноквітковий*) 'такий, що має дрібні квіти' [9 (9), 283; 15]. 7. *Pełny* (укр. *повний*) і *kwiat* (укр. квітка) > *pełnokwiatowy* (укр. *повноквітковий*) бот. 'про рослину: така, квіти якої мають багато пелюсток' [9 (28), 122; 15]. 8. *Wielki* (укр. *великий*) і *kwiat* (укр. квітка) > *wielkokwiatowy* (укр. *великоквітковий*) 'такий, у якого великі квіти або суцвіття' [9 (45), 273; 15]. 9. *Wiele* (укр. *багато*) і *kwiat* (укр. квітка) > *wielokwiatowy* (укр. *багатоквітковий*) 'про сорти деяких квітів, а також різновиди інших культурних рослин: такий, що має багато квітів' [9 (45), 296; 15].

Серед похідних іменника *kwiat* (укр. квітка) наводиться лексема *łżykwiat* [9 (18), 407], окремої статті якій не присвячено ані в Практичному словнику сучасної польської мови, ані в Універсальномй словнику польської мови. Історичні ж словники засвідчують форми *łżykwiat, łżykwiet* [14 (4), 136], *łżekwiat* [13 (12), 643], *łżykwiat, łżekwiat, łudzikwiat*: *łudzikwiat budzi świat* ('квітень будить світ') [8 (2), 823, 835]. Словник польських говорів також наводить як *łżekwiat*, так і *łudzikwiat* [12 (2), 81]. Усі ці словоформи мають значення 'квітень' і утворені від основ: *łgać* (укр. брехати) / *łudzić* (укр. *брехати, вводити в оману*) і *kwiat* (укр. *квітка*). Очевидно, що внутрішня форма аналізованих лексем відображає уявлення про квітень як про місяць, коли рослини прокидаються, розквітають, але це цвітіння – оманливе (тобто не є переконливим свідченням приходу весни й тепла), адже в цю пору іще може бути холодно. Додаткову вербальну констатацію бачення квітневої погоди як мінливої знаходимо в прислів'ї: *Kwiecień plecień, bo przeplata: trochę zimy, trochę lata* ('букв. квітень-плетень, бо переплітає: трохи зими, трохи літа') [9 (18), 411; 15]. У наведеній паремії виступає ще один дериват іменника *kwiat* (передусім у значенні розквітаючої 'частини рослини', але й як 'квітучої рослини', яка з'являється в певну пору року): *kwiecień* (укр. *квітень*) 'четвертий місяць календарного року' [9 (18), 411; 15].

Сама лексема *kwiecień* (укр. *квітень*) послужила твірною основою для прикметника *kwietniowy* (укр. *квітневий*) 'характерний для квітня, такий, що з'являється у квітні, пов'язаний із квітнем' [9 (18), 411; 15].

Іменник *nibykwiat* (укр. *псевдоквітка*) утворений від основ *niby* (укр. *ніби, наче*) та *kwiat* (укр. *квітка*) у першому значенні. Цей ботанічний термін використовується стосовно 'суцвіть, які складаються з кількох або кільканадцяти квітів, а мають вигляд однієї квітки' [9 (23), 231].

Для номінації окремих видів рослин уживають терміни, до складу яких належить основа

kwiat (у значенні ‘частина рослини’). Так, назва *miodokwiat* (укр. *медівка*) утворилася від іменників *miód* (укр. *мед*) і *kwiat* (укр. *квітка*) на позначення ‘виду рослин, які мають жовті квіти із медовим запахом; Herminium’ [9 (21), 291]. Від аналізованого іменника походить лексема *miodokwiatowe* (укр. *меланті́єві*) бот. ‘рід квіткових рослин: Melanthaceae’ [9 (21), 291].

Флороно́мінація *suchokwiat* (укр. *безсмертки, безсмертники, сухоцві́т*) утворилася шляхом основоскладання від прикметника *suchy* (укр. *сухий*) та іменника *kwiat* ‘частина рослини’ (укр. *квітка*). У ботанічній термінології вона називає ‘вид рослин родини складноцвітних або айстрових..., який вирощується в Польщі як оздобні: Xeranthemum’ [9 (40), 473], а в розмовній мові – ‘трав’янисту рослину, звичайно екзотичного походження, квіти якої сушать для букетів’ [9 (40), 473; 15].

Ботанічний термін *okwiat* (укр. *оцві́тина*) утворено за допомогою префікса *о-* від іменника *kwiat* (укр. *квітка*), ужитого в першому значенні. Він використовується для називання ‘прикриття тичинок і маточки (або маточок) квітки із кольорових пелюсток, складених в одне коло або із зеленої чашечки і кольорового віночка’ [9 (26), 223; 15].

Похідний від лексеми *kwiat* прикметник *kwiecisty* (укр. *квітковий, квітчастий*) має три значення: 1. ‘вкритий квітучими квітковими рослинами, також прикрашений квітами’; 2. ‘прикрашений візерунком у квіти, звичайно кольорові’; 3. *переносне* ‘про мову, звороти: дуже прикрашений, пишний, примхливий’ [9 (18), 411; 15]. Перше значення спирається на два значення твірної основи: ‘квітуча рослина’ та ‘частина рослини’.

Прикметник *kwietny* (укр. *квітковий, вербний*), похідний від основи *kwiat*, має книжковий і застарілий характер та використовується зі значенням ‘вкритий великою кількістю квітів, сповнений квітами’ [9 (18), 413; 15], тобто вихідним у процесі деривації послужило значення ‘квітуча рослина’. Сполучення *Kwietna Niedziela* раніше використовувалося замість *Niedziela Palmowa* ‘Вербна неділя’ [9 (18), 413].

Поетизм *bezkwietny* (укр. *безквітковий*), на нашу думку, походить від прикметника *kwietny* (укр. *квітковий*). Проте існує можливість розгляду цієї формації як утвореної від прийменниково-іменникової сполуки *bez kwiecia* (укр. *без квітки*) [9 (4), 112]. Аналізована лексема вживається зі значенням ‘позбавлений квітів; такий, у якого немає квітів’ [9 (4), 112; 15]. У цьому випадку йдеться саме про розуміння квітки як квітучої рослини, про що свідчать приклади слововживання: *bezkwietne łąki, pola* (‘луги, поля без квітів’) [9 (4), 112; 15].

Ботанічний термін *kwiatogłówka* (укр. *сидяча квітка, головка*), утворений від основ *kwiat* ‘частина рослини’ (укр. *квітка*) і *główka* (укр. *голі́вка*), позначає ‘суцвіття, в якому квіти розташовані безпосередньо на верхівці пагона’ [9 (18), 408; 15].

Внаслідок процесу основоскладання від іменника *kwiat* у розумінні ‘частина рослини’ (укр. *квітка*) та дієслова *stanowić* (укр. *становити, являти собою*) виникла лексема *kwiatostan* (укр. *суцві́ття*), яка використовується в ботаніці для називання ‘скупчення квітів на стеблі рослини, яке може мати різні форми’ [9 (18), 408-409; 15]. Похідний від вищеназваного іменника прикметниковий термін *kwiatostanowy* (укр. *пов’язаний із суцві́ттям*) має значення ‘пов’язаний із суцвіттям’ [9 (18), 409; 15]. Лексему *przykwiatostanowy* (укр. *розташований біля суцві́ття*) можна розглядати як похідну від прийменниково-іменникової сполуки *przy kwiatostanie* (укр. *біля суцві́ття*) [9 (34), 268] або як утворену шляхом префіксації від прикметника *kwiatostanowy*. Ботанічний термін *przykwiatostanowy* має значення ‘розташований біля квітки або суцвіття, такий, що там виростає’ [9 (34), 268].

Прикметник *kwiatonośny* (укр. *квітконосний*) походить від основ *kwiat* ‘частина рослини’ (укр. *квітка*) і *nosić* (укр. *носити*). У ботаніці він уживається зі значенням ‘такий, що витворює квіти, має квіти’ [9 (18), 408; 15].

Зоологічний термін *kwieciak* (укр. *хрущ, квіткогриз*) ‘*Anthonomus*, невеликий жук, поширений шкідник фруктових дерев, малини та полуниці, який живиться листям, а гусінь обгризає квіткові тичинки й маточки’ [9 (18), 411; 15] походить від іменника *kwiat* ‘частина рослини’ (укр. *квітка*) або *kwiecie* (укр. *цві́т*). Він утворений шляхом суфіксації.

Від лексеми *kwiat* (укр. *квітка*) деривується два дієслова: *kwitnąć* (укр. *квітнути*) та *kwiecić* (укр. *прикрашати, заквітчувати*), які послужили мотивуючими основами для кількох словотвірних ланцюжків.

Перше значення лексеми *kwitnąć* (укр. *квітнути*) стосується квітки як частини рослини і як квітучої рослини: ‘про рослину: розпускатися з бутона у квітку, вкриватися цвітом’ [9 (18), 418; 15]. Решта значень не належить до рослинного концептуального коду, тому тут ми їх не розглядаємо.

Те саме стосуватиметься й подальшого аналізу похідних лексем. Ми не зупинятимемося також на аналізі регулярних віддієслівних формацій типу *kwitnienie, kwitnięcie* (укр. *цвітіння*) [9 (18), 418; 15], *kwitnący* (укр. *квітучий*) [9 (18), 417; 15] і под.

Суттєвим для нашого дослідження є опис дієслів, утворених від слова *kwitnąć* шляхом префіксації:

dokwitnąć (укр. *доцвісти*) книжк. ‘завершити стан цвітіння’ [9 (9), 61; 15];

okwitnąć (укр. *відцвісти*) книжк. ‘про квітучі рослини: перестати цвісти, втратити квіти; про квіти: втратити пелюстки’ [9 (26), 223; 15];

rozkwitnąć (укр. *розквітнути*) ‘про рослини: розпуститися із бутона у квітку; вкритися квітами’ [9 (36), 357; 15];

przekwitnąć (укр. *перецвісти*) ‘про квітучі рослини: перестати цвісти, втратити квіти, про квіти: втратити пелюстки’ [9 (33), 325; 15];

wykwitnąć (укр. *розквітнути*) ‘про рослину: розпускатися з бутона у квітку, вкриватися цвітом’ [9 (46), 478; 15];

zakwitnąć (укр. *зацвісти*) ‘про рослину: розпуститися із бутона у квітку, вкритися цвітом’ [9 (48), 180; 15].

В основу наведених префіксальних лексем покладено розуміння квітки як частини рослини та як квітучої рослини.

Дієслово *kwiecić* (укр. *квітчати, прикрашати*) має книжковий і рідкісний характер. Воно використовується зі значенням ‘прикрашати землю квітами, спричиняти зростання квітів’ [9 (18), 411]. В обстежуваній дієслівній лексемі актуалізуються два значення вихідного для неї іменника *kwiat*: ‘частина рослини’ та ‘квітуча рослина’.

Від основи *kwiecić* (укр. *квітчати, прикрашати*) походять такі префіксальні деривати:

okwiecić (укр. *заквітчати*) книжк. а) ‘вкрити, обсипати квітами’; б) ‘прикрасити квітами’ [9 (26), 223; 15];

rozkwiecić (укр. *розквітчати*) рідк. ‘викликати цвітіння багатьох різнобарвних квітів’ [9 (36), 356];

ukwiecić (укр. *уквітчати*) 1. ‘оздобити, прикрасити щось квітами, різними рослинами’; 2. книжк. ‘прикрасити землю квітами, викликати зростання квітів; зарости квітами, квітучими рослинами’ [9 (44), 94-95; 15].

Як видно, префіксальні деривати актуалізують два значення лексеми *kwiat*: ‘частина рослини’, ‘оздобна рослина’.

У польській мові функціонують також відповідні наведеним вище зворотні дієслова: *kwiecić się* (укр. *квітчатися*) ‘вкриватися квітами, розквітати’ [9 (18), 411]: *drzewa się kwiecą* (‘дерева квітчаються’), *ziemia, pola się kwiecą* (‘земля, поля квітчаються’); *okwiecić się* (укр. *уквітчатися*) ‘вкритися квітами’ [15]; *rozkwiecić się* (укр. *розквітчатися, розцвісти*) ‘вкритися квітами, розквітнути’ [9 (36), 356; 15].

Проаналізувавши деривати лексеми *kwiat*, за допомогою яких у польській мові вербалізуються уявлення про рослини, ми виявили: 1. Лексема *kwiat* є меронімом по відношенню до *roślina* у своєму першому значенні (‘частина рослини…’) та гіпонімом щодо неї у значенні ‘квітуча рослина…’ й ‘оздобна вазонова рослина…’. 2. За допомогою дериватів слова *kwiat* називаються як складові будови квітки (напр., *okwiat*), так і структурні елементи рослин (напр., *kwiatostan*). 3. Обстежувані похідні лексеми використовуються у функції самостійних ботанічних термінів (напр., *przykwiatek, podkwiatek*), а також у складі ботанічних терміносполук (напр., *dno kwiatowe, liść przykwiatowy*), які відображають уявлення про науковий поділ рослин на квіткові (*kwiatowe*) та безквіткові (*bezkwiatowe*), про класифікацію квіткових рослин (напр., *wielkokwiatowe, jednokwiatowe, wielokwiatowe*) та різновиди їхніх квітів і суцвіть (напр., *baldachokwiat, kolbokwiat, kwiatogłówka*). 4. Словосполучення *dywan kwiatowy* (букв. ‘квітковий килим’) називає спосіб висаджування квіткових рослин на клумбі. 5. Деривати *kwiecień, łżykwiat* вербалізують уявлення про час розквіту перших квітів та особливості погодних умов, що його супроводжують. 6. Лексема *kwieciak* є назвою шкідника, який перешкоджає розвитку квітів і квіткових рослин загалом. 7. Дієслово *kwitnąć* та ланцюжок похідних від нього лексем (напр., *rozkwitnąć, dokwitnąć, przekwitnąć*) відображають етапи вегетації рослин: процес цвітіння та різні його періоди. 8. Дериват *kwiecić* та його похідні (напр., *okwiecić (się)*) віддзеркалюють сприйняття людиною квітів і квіткових рослин як прикрас, оздобних елементів.

Здійснене дослідження рис польського мовного образу рослини, які вербалізуються за допомогою дериватів лексеми *kwiat* (‘квітка’), дозволило нам представити деякі особливості взаємодії елементів рослинного концептуального коду на ґрунті польської мови. Вивчення ж цього питання також на матеріалі інших слов’янських мов дозволить досягти важливих результатів для етнолінгвістики, когнітивного мовознавства та компаративістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відображення історії та культури народу в словотворенні : доповіді XII міжнар. наук. конф. Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (Київ, 25-28 травня 2010 р.) / Упоряд. та наук. ред. Н.Ф. Клименко і Є.А. Карпіловська. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 472 с.

2. Непоп-Айдачич Л.В. Деривати лексеми *kwiat* 'квітка' у польській мовній картині світу / Л.В. Непоп-Айдачич // Мова і культура: Науковий журнал. – Київ. – у друці.

3. Непоп-Айдачич Л.В. Стереотип квітки в польській мові та культурі (на матеріалі словників польської мови). Частина 2 / Л.В. Непоп-Айдачич // «Київські полоністичні студії» / за ред. Р.П. Радишевського. – К.: ТОВ «Інформ.-довідк. вид-во», 2007. – Т. IX: Європейський вимір української полоністики. – С. 493–500.

4. Bartmiński J. O «Słowniku stereotypów i symboli ludowych» / Jerzy Bartmiński // Słownik stereotypów i symboli ludowych / koncepcja całości i red.: J. Bartmiński, zast. red.: S. Niebrzegowska. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1996. – T. 1: Kosmos. – Cz. 1: Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie. – S. 9–34.

5. Grzegorczykowa R., Puzynina J. Słowotwórstwo / Renata Grzegorczykowa, Jadwiga Puzynina // Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / pod red. R. Grzegorczykowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. – Wyd. drugie, zmienione. – T. 2. – S. 361–583.

6. Grzegorczykowa R., Szymanek B. Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej / Renata Grzegorczykowa, Bogdan Szymanek // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – Wrocław: Wiedza o kulturze, 1993. – T. 2: Współczesny język polski / pod red. J. Bartmińskiego. – S. 459–474.

7. Jadacka H. Rzeczownik jako baza derywacyjna. Opis gniazdowy / Hanna Jadacka. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995. – 216 s.

8. Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego / Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki. – Wydanie fotooffsetowe. – Poznań: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1952–1953. – T. I–VIII.

9. Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny / pod red. H. Zgółkowej. – Poznań: «Kurpisz», 1994–2005. – T. 1–50.

10. Przybylska R. Schematy wyobrażeniowe a semantyka polskich prefiksów czasownikowych do-, od-, prze-, roz-, u- / Renata Przybylska. – Kraków: «Universitas», 2006. – [3], 305 s. – (Językoznawstwo kognitywne. Studia i analizy / kom. red. J. Antas, Z. Berdychowska, M. Świątkowska, E. Tabakowska; T. 7).

11. Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka polskiego / [pod red. nauk. H. Jadackiej.] – Kraków: «Universitas», 2001. – T. 2: Gniazda odrzeczownikowe / H. Jadacka, M. Bondkowska, I. Burkacka, E. Grabska-Moyle, T. Kasprowicz. – S. 261–1410.

12. Słownik gwar polskich / [ułożył J. Karłowicz]. – Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, Drukarnia C. K. Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Fillapowskiego, 1900–1911. – T. 1–6.

13. Słownik polszczyzny XVI wieku / [komitet redakcyjny: S. Bąk, M. R. Mayenowa et al.] – Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1996-2004. – T. I-XXXII.

14. Słownik staropolski / [komitet redakcyjny: K. Nitsch et al.]. – Warszawa, Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1953–2001. – T. I-XI (zeszyt 7 (75)).

15. Uniwersalny słownik języka polskiego. Wersja 1.0 / pod red. S. Dubisza. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2004. – 1 CD-ROM; 12 cm. – Wymagania sprzętowe: komputer PC, Windows XP, Vista ; procesor Pentium III (Celeron) ; pamięć RAM 256 Mb dla Win XP, 512 Mb dla Vista. – Tytuł z opakowania.

УДК 811.162.1'367.622'373.613

Олена ВОЙЦЕВА
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ЗАПОЗИЧЕННЯ В ЛЕКСИЦІ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються причини, шляхи і джерела запозичень у складі лексики водного господарства польської мови, які свідчать про динаміку її культурно-історичного розвитку.
***Ключові слова**: запозичення, польська мова, номінація, лексика водного господарства.*

Reasons, ways and sources of borrowings in the composition of the vocabulary of aquatic economy of Polish language, testifying the dynamics of its cultural and historical development, are examined in the article.
***Key words**: borrowings, Polish language, nomination, vocabulary of aquatic economy.*

Artykuł poświęcony jest przyczynom i źródłom zapożyczeń w zasobie leksyki gospodarki wodnej języka polskiego, które świadczą o dynamice jego rozwoju kulturowo-historycznego.
***Słowa kluczowe**: zapożyczenia, język polski, nominacja, leksyka gospodarki wodnej.*

Історія становлення й розвитку термінологій є проблемою світової науки, цивілізації, етнокультурної взаємодії народів. Одним зі способів поповнення корпусу водогосподарської лексики [ВГЛ] в польській мові є запозичення – «звернення до лексичного фонду інших мов для вираження нових понять, подальшої диференціації вже наявних і позначення невідомих раніше предметів (нерідко самі ці поняття й предмети стають відомими носіям даної мови лише внаслідок контактів з тими народами, з мов яких запозичуються відповідні слова)» [СЛТ: 150]. Запозичені слова включаються у мовлення та згодом асимілюються в системі мови-реципієнта. Оскільки запозичені слова належать до семантично і граматично немотивованих лексем, етимологічно непрозорих, їх ідентифікація пов'язана з певними труднощами психолінгвістичного характеру, які полягають у здатності «усвідомлення певного елемента мовної структури як чужорідного для неї на певному етапі розвитку» [1, 13; 5, 53].

Об'єктом нашого дослідження є прямі запозичення – іншомовні одиниці з матеріальною формою (звуковою або графічною) і семантикою слова-прототипу. Предметом є аналіз шляхів і джерел запозичень як свідків тривалих мовних контактів поляків з іншими народами. «Запозичення з давніх-давен оточували і оточують словникове ядро, праіндоєвропейське, праслов'янське, і лексику, яка виникла на польському ґрунті» [13, 97].

Проблему запозичень досліджували вітчизняні й польські вчені: Л.В. Щерба, О.О. Потебня, І.І. Огієнко, О.О. Реформатський, В.В. Виноградов, Л.П. Крисін, В.В. Німчук, Ю.О. Жлуктенко, О. Брюкнер, С. Урбаньчик, Б. Дунай, Я. Сятковський, Х. Рибіцька, Я. Токарський, Б. Вальчак та ін. Неологізми-запозичення називають «словами-свідками», оскільки вони позначають інновації наукових, технічних винаходів, «фіксують різні стадії міжмовних контактів», наприклад, відображають певну цивілізаційну фазу у розвитку морської культури [18, 26, 72; 19, 109-112].

Термінологія водного господарства є однією з найдавніших у польській мові. З генетичного, структурно-семантичного погляду вона відзначається неоднорідністю та багатоджерельністю.

Протягом тривалого історичного розвитку від передісторичного етапу (IX/X ст.) до початку XXI ст. універсальним способом номінації нових спеціальних реалій водного господарства є запозичення термінів. Цей процес зумовлений практичною необхідністю заповнення термінологічних лакун з метою уникнення полісемії для розрізнення термінів з іншим набором семантичних ознак, а також для надання переваги однослівному терміну над полікомпонентним словосполученням. Зазначимо, що в певних випадках спостерігається надлишкове вживання іншомовних неологізмів, які згодом витісняють дублети питомого походження з активного лексичного фонду (*płet – tratwa* 'пліт', *jadro – żagiel* 'вітрило'). Від початків розвитку ВГЛ польської мови зазнавала іншомовних впливів з півночі, півдня, від західних і східних сусідів. Храктер запозичень приналежність, швидкість проникнен-

ня були неоднаковими. Встановлено, що найчисленнішими є освоєні германські (скандинавські і західногерманські) запозичення, які увійшли до ВГЛ протягом XVII – XIX ст. У XX – на початку XXI ст. серед неологізмів переважають англіцизми. Іншомовні слова включаються у мовлення, згодом закріплюються, утворюють низку похідних слів, наприклад, *żagiel: żaglowy – żaglowiec – żaglowiosłowiec – żaglówka*, *maszt: masztowy – masztowiec*, *ster: sterować – sterowanie – sterowność – sterownica – sterowy*.

Об'єктивація фрагмента навколишньої дійсності, пов'язаного з діяльністю людини в галузі водного господарства, зокрема судноплавства, суднобудівництва, рибальства, могла відбуватися в умовах прямого (безпосереднього) контактування, що засвідчує фонетико-морфологічна варіативність спеціальних назв, зокрема, *kok* 'кухар на судні' < рос. *кок*, англ. *cook*, *kuk* < англ. *cook*, *bom* 'горизонтальна балка для розтягування нижнього краю вітрила, гік' < англ. *boom*, заст. *bum* < нім. *Baum*, *forman* заст. 'портовий вантажник' < нім. *Vorman*, *furman* < англ. *foreman* [MLM: 35, 121; WSWO: 1221].

Письмовим шляхом запозичено мовні одиниці, які транслітерувалися й утворили фонемну копію іншомовного терміна, наприклад, *kwadrant,* заст. *kwadrans* 'старовинний астрономічний прилад для вимірювання висот небесних світил' < лат. *quadrans* 'чверть, четверта частина', *sekstant* / *sekstans* 'кутомірний прилад, застосовуваний у мореплавній і авіаційній астрономії, щоб визначити місцеположення судна чи літака' < лат. *sextans, sexstantis* 'шоста частина', *oktant* 'прилад зі шкалою-дугою 1/8 кола, яким вимірювали кутову відстань між небесними світилами' < стлат. *octans, octantis* 'восьма частина' [WSWO: 713, 897, 1134]. Інколи встановити шляхи запозичення важко, оскільки нові лексеми можуть входити внаслідок прямих мовних контактів (*port* < лат. *portus*) і опосередкованих (запозичення другого, третього ступеня), змінювати первинну матеріальну оболонку, наприклад, *kolizja* 'корабельна аварія' < англ. *collizion* або фр. *collision*, лат. *collision, collido* 'стикаюсь' [WSWO: 645; MLM: 121, 216]. Протягом історичного розвитку до ВГЛ польської мови запозичувались спеціальні слова з латинської, грецької, голландської, німецької, англійської та інших мов, які позначали нові назви плавальних засобів та їх конструкцію, назви риболовних знарядь, агентивно-професійні назви тощо. Для польської науково-технічної термінології латинська і грецька мови були джерелом «книжної» лексики. Прямі або опосередковані запозичення з латинської мови поповнювали польську мову з передісторичної доби. Загалом у сучасній польській мові близько 10 тисяч запозичень латинського походження [13, 95; 4, 5].

Перша хвиля латинізмів увійшла до польської мови у X/XI ст. за чеським посередництвом, друга хвиля – у XVI – XVIII ст. Це слова, які позначають: назви плавальних засобів (*akacja*[2] 'давньоримський одно- або двощогловий корабель з рейковим оснащенням' < лат. *acatum*, гр. *ακάτιοη*, заст. *krajer* / *krejer* 'плоскодонне судно на Балтійському і Північному морях' (XIV – XIX ст.) < сдлат. *craiera*), назви конструкції плавальних засобів (*roztra* заст. 'прикраса у носовій частині судна' < лат. *rostrum* 'ніс корабля', *mesa* / *messa* 'кают-кампанія' < нім. *Messe,* англ. *mess*, стфр. *mes* 'страва', лат. *missa* 'прислане з кухні'), назви виконавців дії (*korsarz* 'морський розбійник, пірат' < іт. *corsaro*, лат. *cursarius, cursa* 'біг') [Sławski 2: 327; Brückner: 243, 258; SJP Dor. 3: 789, 1025; WSWO: 24, 390, 425, 811; 4, 339].

Грецьку мову в давній Речі Посполитій вивчали в єзуїтських колегіях, Краківській та Замойській Академіях [15, 19]. Саме тому грецизми могли запозичуватися до польської мови не тільки опосередкованим, але й прямим шляхом. У ВГЛ польської мови вони функціонують у складі назв риболовних знарядь (*skipaść* 'різновид ставного невода' < рос. *скипасть*, тур. *kepasti, kebasdi, kepbasti, kepbasdi* 'подвійна сітка у риболовному знарядді', дгр. *σκεπάω* 'покривати, закривати'), назв конструкції плавальних засобів (*aflaston* заст. 'носова прикраса вітрильників' (близько 1500 р.) < гр. *άπλαστοη* 'верхня, крива частина корми; галіон', *taran* 'підводна частина форштевня' < іт. *taranto*, гр. *ταράττο, tyfon* 'пристрій на маяках і плавальних засобах, який подає звукові сигнали під час туману' < гр. *Τυφών*) [NL: 645, 759; Sławski 2: 103; WSWO: 17; 2, 72]. Більшість лексем грецького походження, які поповнили мікрогрупу назв плавальних засобів, належать до архаїчної етнографічної лексики: *kadź* 'велика, дерев'яна посудина', заст. 'плавальний засіб' < лат. *cadus*, гр. κάδιου 'дзбан, відро', *galea* / *galija* < гр. *γαλέα*, *skedia* < гр. *σχεδίη, σχεδία* 'легке судно', *dromona* / *dromon* 'візантійський військовий весловий корабель' (V – VII ст.) < гр. *δρόμόν*, *karawela* 'однощогловий вітрильник три- або чотирищогловий' (XV – XVIII ст.) < фр. *caravelle*, порт. *caravela*, лат. *carabus*, гр. *κάραβος* 'краб' [WSWO: 292, 602-603].

Запозичення з голландської мови (прямі або опосередковані через німецьку мову) є найчисленнішими у ВГЛ, адже у західнобалтійській сфері скандинавські традиції були вагомими. Голландизми переважають кількісно не тільки у судноплавній термінології польської мови, але й у російській, шведській, англійській, французькій. За підрахунками Й. ван Ґіннекена морською номенклатурою європейських мов запозичено близько 2 тисяч термінів голландського походження [18, 75]. Перша хвиля голландизмів увійшла до ВГЛ польської мови у XIII – XV ст., друга, більш інтенсивна, – у XVII ст., третя – у XIX ст. Терміни голландського походження запозичувались унаслідок торговельних і мовних контактів між Польщею та ганзейським союзом.

Освоєння голландизмів відбувалося за посередництвом німецької у її середньонижньонімецькому і середньоверхньонімецькому варіантах [18, 103], наприклад, *dek* ‘навісна палуба на морських або річкових суднах’ < дн., гол. *dek*, каш. *däk*, *fokmaszt* < вн. *Fockmast,* гол. *fokkemast*, *bukszpryt* < нім. *Bugspriet*, гол. *boegspriet*, *saling* < дн., гол. *zaling*. Голландизми поповнили такі мікрогрупи ВГЛ: назви плавальних засобів (заст. *buza* < дгол. *bussa, büza*, заст. *fusta* < гол. *fust*), назви конструкції плавальних засобів (*trap*[1] ‘сходи або драбина на плавальних засобах’ < гол. *trap*, *szlupbelka* ‘сталевий брус зігнутої форми, до якого підвішують шлюпки, щоб підняти їх на корабель (або спустити на воду)’ < гол. *sloepbalk*, *sztormtrap* ‘мотузяна драбинка з дерев’яними східцями, яку спускають за борт судна, щоб підняти людей з катера, шлюпок (або висадити на них)’ < гол. *stormtrap*, *achterpik* / рідше *afterpik* ‘крайній відсік кормового трюма на цивільному судні’ < гол. *achterpiek*, *bojrep* ‘трос, яким з’єднують буй з якорем’ < гол. *boeireep*, *buchta*[1] ‘канат (снасть), укладений кругами або вісімками’ < гол. *bocht*, *falrep* ‘трос, який застосовується замість поручнів у забортних трапах» < гол. *valreep*, *jufers* / *jufer* «металевий або дерев’яний пристрій з отворами для пропускання снастей, за допомогою якого натягують стоячий такелаж’ < гол. *juffer(s)*, *rep*[3] ‘канат для з’єднання риболовних мереж’ < гол. *reep*, *talrep* ‘пристрій, призначений для протягування стоячого такелажу, леєрів, для закріплення різних предметів на палубі та у суднових приміщеннях’ < гол. *talreep*, *apsel* < гол. *aapzeil*, *lizel* < гол. *lijzel*, *braszpil* / *bratszpil* ‘лебідка на судні, якою вибирають якір’ < гол. *braadspil*, *werp* ‘допоміжний завозний судновий якір’ < гол. *werp (anker)* [WSWO: 7, 168,180, 373, 1058, 1217, 1221, 1276, 1323; MLM: 105].

Опосередкований характер голландських запозичень (через німецьку й російську мови) у другій половині XIX – поч. XX ст. пояснюється тим, що морську освіту і практику польські моряки отримували в російському, німецькому (пруському) і австро-угорському флотах. «Однак там, де перебував польський моряк, всюди залишалася частина польської душі; його подорожі й думки належали до традицій польського моря» (К. Порембський) [21, 30 - 31]. Важливою рисою цих мовних одиниць є так звана «славізація», завдяки якій вони легше адаптувались на ґрунті польської мови [12, 150]: *baken / bakan* ‘плавучий навігаційний знак, який встановлюють на якорі, щоб позначити небезпечні для судноплавства місця; фарватер’ < рос, гол. *baken* (XVIII ст.), *grotmaszt* ‘найнижче вітрило на другій від носа судна щоглі’ < рос. *грот-мачта*, гол. *groot-mast*, *bramsel* ‘третє вітрило знизу коліна щогли вітрильного судна’ < рос. *брамсель*, гол. *bramzeil*, *jut* ‘кормова частина палуби корабля від грот-щогли (або від кормової рубки) до ахтерштевня’ < рос. *ют*, гол. *gjut*, *bras(y)* ‘снасть на кінцях рея, призначена для обертання його у горизонтальній площині’ < рос. *брас,* гол. *bras*, *szpangont* ‘поперечна балка корпусу судна або літального апарата, до якої кріплять стрингери та обшивку’ < рос. *шпангоут*, гол. *szpangont*, *fał* ‘трос, канат для піднімання на судні вітрил, прапорів, сигналів’ < рос. *фал* < гол. *val* [WSWO: 131, 466, 174, 175, 374].

Значна частина термінів голландського походження застаріла внаслідок модернізації галузі водного господарства, виходу з ужитку плавальних засобів вітрильного і парового флоту (*plejta / fleuta / fleuta* заст. ‘плавальний засіб’ < гол. *pleit*) або перейшла до мікрогрупи назв, які позначають конструкцію яхт (*nok* ‘кінцева частина горизонтальних або похилених рангоутних дерев’ < гол., *gafel* ‘дерев’яний похилий брус’ < гол. *gaffel*, *raksa* ‘кільце з гаком для підняття або спускання вітрил’ < гол. raks) [MLM: 75, 181, 230, 84; WSWO: 880, 429, 1058].

На термінологію водного господарства польської мови вплинули прямі й опосередковані запозичення з німецької мови, зокрема, перша хвиля увійшла у XIII – XVI ст., друга – у XVII – поч. XX ст. (переважно безпосереднім шляхом – *maszt, żagiel, burta, reja, sztaksel*) або за посередництвом скандинавських мов з кашубських діалектів, у яких терміни німецького походження функціонують з XIII ст. [13,

94; 12, 148; 20, 177; 17, 8]. Морські контакти південь — північ здійснювались опосередкованим шляхом через західногерманські мови (англосаксонську, середньоанглійську, нижньонімецьку) і північногерманські (датську, шведську, норвезьку, ісландську). Як переконливо доводить Я. Ожджинський, через старофризьку мову до польської мови входили латинські й німецькі спеціальні слова з території гирла Рейну: *plichta* ‘передня частина корабля’, ‘частина палуби над форштевнем’, ‘приміщення під палубою для екіпажу’ (< стфриз. *Plicht,* дн. або сгол. *plicht*), каш. *plaχta, pliχta* ‘мостик на носі човна’ [18, 57, 69, 70].

Зі старофризької мови поширювалися терміни, вживані в мовленні моряків, які плавали на Балтійському морі: *baka* ‘плавучий навігаційний знак’ < прус., нім. або сдн. *bāke* ‘освітлювальний вогонь’, лат. *bücina* ‘сигнальний горн’, стфриз. *bāken, bēken*, каш. *baka* ‘знак для мореплавців’, *kaper / kapr* ‘особа, яка мала дозвіл уряду на захоплення суден противника; морський розбійник’, ‘судно, що займається каперством’ (з 1776 р.) < гол. *kaper,* фриз. *kapen* ‘забирати, вкрасти’ [WSWO: 597]. Крім того, зі старофризьких діалектів запозичено розповсюджені у XII – XVIII ст. на Балтійському морі назви таких плавальних засобів: *koga* / рідше *kogga* ‘вітрильне торговельне судно’ (XII – XV ст.) < нім. *Kogge*, сдн. *kogge* або лат. *cogga*, стфриз. *cogue*, *holk* ‘вітрильник, різновид каракі’ (XIV – XVI ст.) < слат. *hulkús*, гр. *χολκάς* ‘буксирний корабель’, стфриз. *hulgue* [SK Pob: 79; Sławski 2: 327; WSWO: 639, 508; MLM: 95].

Активізація німецько-польських мовних контактів спостерігається у XIV ст. внаслідок колонізації польських міст, імміграції німецьких феодалів до Польщі, поширення магдебурзького права (протягом 1237–1243 рр. магдебурзьке право отримує Щецин, а у 1261 р. – Гданськ), розвитку шляхетського господарства, цехових, купецьких і ремісницьких організацій [9, 16 -18; 14, 419]. «Знання німецької мови в цей час було звичним. Польські міщани, купці користувалися нею для налагодження торговельно-організаційних і товариських контактів. Шляхта вивчала німецьку мову під час навчання в німецьких університетах, користувалася нею в процесі торговельної діяльності, зокрема продажу збіжжя в Гданську» [11, 149]. Визначна риса німецьких запозичень – зв’язок із практичним життям, з господарчою діяльністю. Терміни німецького походження витісняють питомі слова або конкурують з ними на основі опозиції річковий - морський (*jadro – żagiel, kleń – bak*). На початку XX ст. у професіональному колективі плотарів, рибалок, моряків германізми вважаються більш престижними порівняно з питомою лексикою [16, 33; 12, 148]. Значна кількість термінів, запозичених з німецької і голландської мов, повністю освоєні у ВГЛ польської мови: *falszburta* ‘легкий сталевий пояс (продовження бортової обшивки судна) вище верхньої палуби для відгородження від хвиль’ < нім. *Falschbord, sztafok* < нім. *Stagfock*, *sztag* ‘снасть стоячого такелажу, яка утримує щогли, стеньги, бугшприт спереду в діаметральній площині’ < сдн. *stag* або < рос. *штаг*, гол. *stag*), *gording* ‘снасть, якою вітрила підтягують до реї’ < дн. *görding*, *gördingen*, нім. *Gording* [WSWO: 374, 1220, 457].

Менш поширеними у проаналізованій термінології були італьянізми, що запозичувалися прямим або опосередкованим шляхом через західноєвропейські мови. Перша хвиля увійшла в XIV ст., друга хвиля – в XVI – XVII ст.: *gondula* ‘плоскодонний одновесловий венеціанський човен з піднятими фігурним носом і кормою’ < іт. *gondola*, *galeota / galiota / galiot* < іт. *galeotta*, *barateria* ‘навмисні дії капітана або команди, що завдають шкоди судну або вантажу’ < іт. *baratteria, fregata* < іт. *fregata* ‘швидкий вітрильний корабель’ (XVII – XIX ст.), військ. ‘сучасний військовий конвойний корабель перехідного типу між легким крейсером і ескадреним міноносцем’, *kapitana* заст. ‘невелика галера, яку очолював командуючий галерами; (у деяких флотах) корабель командувача або адмірала’ < іт. *kapitana* (Największa galera nazywała się regata, mniejsza – *kapitana* (M. Zaruski «Żeglarstwo»); *brygantyna* ‘двощоглове вітрильне судно з прямими вітрилами на носовій щоглі й косими – на кормовій’, ‘військовий вітрильний корабель’ (XVI – XVIII ст.) < нім. *Brigantine*, англ. *brigantine*, іт. *brigantine* ‘корсарський корабель’, *brigante* ‘бандит, корсар’, *kompas* < нім. *Kompass*, іт. *compasso* ‘циркуль’, ‘стрілка компаса’ [SJP Dor. 1: 3 51, 2: 1022, 3: 535; NL: 508; Szymczak 1: 586 - 587; WSWO: 138, 179, 457, 654].

Терміни, запозичені з французької мови, почали входити до польської мови в період правління короля Г. Валуа (XVI ст.). Французько-польські мовні контакти посилювались унаслідок переміщення мистецького і культурного центру Європи з Італії до Франції (XVII ст.).

У XVIII ст. переймаються військово-морські терміни, оскільки Франція у військовій справі займала на той час провідні позиції. Мода на

французьку мову посилюється в період наполеонівських війн (1803–1815) та утримується до Другої світової війни.

Галліцизми запозичувались до ВГЛ польської мови як прямим, так і опосередкованим шляхом. Вони увійшли до таких ЛСГ: назви конструкції плавальних засобів (*bak*[1] 'носова частина верхньої палуби судна; надбудова в носовій частині палуби' < рос. *бак*, гол. *bac*, фр. *bac* 'кадка, чан', *kajuta* 'житлове приміщення на судні для пасажирів або екіпажу' < нім. *Koje* + *Hütte*, *Kajüte*, дн., гол. *kajujt*, фр. *cahute* 'невелика хата'), назви дій суб'єкта і переміщення об'єкта по воді (*debarkować* 'залишати судно або розвантажувати з нього товар' < фр. *débarquer*), назви виконавців дії (*dyspaszer* 'офіційний експерт, що проводить розрахунок збитків у разі аварії судна' < фр. *dispacheur*, *komandor*[2] 'військове звання офіцера на польському військово-морському флоті', спорт. 'керівник спортивних змагань та їх суддя', 'голова веслярського або яхтового клубу' < фр. *commandeur, pilot* 'навігатор' < фр. *pilote*) [SJP Dor. 2: 1009; NL: 522, 1317; WSWO: 130, 244, 584, 649].

У мікрогрупі назв плавальних засобів запозичення французького походження позначають здебільшого архаїчні водні споруди: *gabar* / *gabara* заст., розм. 'прибережне морське плоскодонне судно' < фр. *gabare* (Dwa małe *gabary* wystarczyły by na to, aby mógł dla siebie właśnie prowadzić paliwo i potrzebny zapas żywności swojej (W. Potocki «Obrazy»), *galeas* / *galeasa* 'невеликий вітрильник на Балтійському і Північному морях' (XIX – XX ст.), 'великий військовий вітрильно-весловий корабель на Середземному морі' (XV – XVII ст.) < фр. *galéasse* (Do podróży dalszych... używano często większego typu statków wiosłowo-żaglowych, tzw. *galeasów* («Wiedza») [SJP Dor. 2: 1009; WSWO: 431; NL: 522; Szymczak 1: 586].

Підкреслимо, що на сучасному етапі німецькі й французькі впливи на польську мову, зокрема в науково-технічній галузі, втратили своє значення [8, 316].

За часів панування короля Владислава Ягелло (XV ст.), коли до складу Речі Посполитої входили литовські, білоруські й українські землі, з мовлення українських козаків до польської мови потрапляють тюркські й молдавські слова [3, 94]. Вони поповнюють назви плавальних засобів, наприклад, *bajdak* / *bejdak* / *bejdas* / *bajdas* 'великий безпалубний річковий вітрильно-весловий човен, розповсюджений на річках України, Білорусії та на Чорному морі', 'невеликий млин на Дніпрі' (Największym statkiem Dniepru i Prypeci był *bajdak*, duża łódź jednomasztowa, o prostych bokach i płaskim dnie (J.S. Bystroń «Dzieje obyczajów w dawnej Polsce») < укр. *байд´ак*[1] 'плоскодонне однощоглове дерев'яне річкове судно', яке запорізькі козаки використовували для плавання по морю'; рос. *б´айд´ак* 'річкове судно на Дніпрі, Німані, Волзі', др. *байдакъ* 'судно' (XVII ст.) з перської мови, споріднене з укр. *байда* 'довбаний човен', рос. *б´айд´а* 'барка' [ЕСУМ 1: 113, 116; WSWO: 130].

Назва *czajka* / *czaik* 'військовий корабель' (XVI – XVII ст.) запозичена за посередництвом укр. *чайка*[2] іст. 'бойовий довбаний човен запорізьких козаків, обшитий ззовні дошками або очеретом', псл. **cajka* (звуконаслідування крику птаха **kē*) з тур. *šajka* 'човен, барка' [Linde 1: 344; Sławski 1: 112; SJP Dor. 1: 229, 1088; Szymczak 1: 306; ЕСУМ 1: 113, 116; Грінч. 1: 20]: Cośmy przeszli, póki *czajki* nie wypłynęły na morze, tego język nie wysłowi (H. Sienkiewicz «Pan Wołodyjowski»).

Найменші традиції в термінології водного господарства польської мови мають англіцизми, що входили до ВГЛ прямим і опосередкованим шляхом. Мода на запозичення з англійської мови починається з початку XIX ст. і поширюється в другій половині цього століття [7, 58; 10, 82-102]. Перша хвиля (до Другої світової війни) пов'язана з активними польсько-британськими і польсько-американськими мовними контактами. У середині XX ст. почалася друга хвиля, яка продовжується до нашого часу, адже англійська мова є обов'язковою в польських вищих і середніх навчальних закладах, нею користуються міжнародні суднові команди, які плавають «під прапором».

Англіцизми поповнили різні мікрогрупи ВГЛ, зокрема назви плавальних засобів, (*kuter* 'невелике судно для пасажирських, військових, спортивних, промислових перевезень', 'швидкий військово-морський корабель спеціального призначення', 'однощоглова яхта' < нім. *Kutter*, англ. *cutter*, *kecz* 'невелике двощоглове вітрильне судно', 'оснащення цього вітрильника' < англ. *ketch*, *draga* 'волок', 'плавучий засіб зі збагачувальним устаткуванням для видобування корисних копалин' < рос. *драга,* фр. *drague*, англ. *drag*, *dredge*), назви конструкції плавальних засобів (*greting* 'суднові сходи', 'дерев'яна решітка на дні човна або яхти' < англ. *grating*, *bulaj* 'герметичне кругле водонепроникнене вікно з прозорим склом на судні' < нім. *Bullauge*, діал. англ. *bull's eye* 'бичаче око', *pentra* 'прими-

щення, призначене для комплектації страв' < англ. *pantry*) [WSWO: 712, 620, 289, 465, 712].

Точну кількість термінів з англійської мови підрахувати важко, оскільки вони продовжують запозичуватися, зокрема, до мікрогрупи водного спорту і туризму. Характерною рисою цих слів є графічна варіативність, слабке фонетико-морфологічне й орфографічне освоєння на ґрунті польської мови: *szkuner* / рідше *skuner* 'вітрильник із двома й більше щоглами і косими вітрилами' < англ. *schooner*, *skajlajt* / *skylight* мор. 'вікно з прозорим склом на даху каюти або в палубі судна' < англ. *skylight, forpik* 'носовий відсік на судні' < нім. *Vorpiek*, англ. *forepeak*, *bims* 'підпалубна балка, що є частиною поперечного набору судна' < рос. *бимс* < англ. *beam(s)*, *waterwajs* 'широка товста дошка дерев'яного палубного настилу вздовж борту судна' < рос. *ватервейс,* англ. *water-way*, *bat/ bata* 'великий річковий човен для перевезення вантажів', *bot* 'невелике вітрильне, моторне або веслове судно' < іт. *batto, batteleo* 'човен', дангл. *bāt* 'човен' [SJP Dor. 1: 717, 2: 942, 3: 13, 25; WSWO: 143, 181, 410, 1215; 18, 196, 198, 208].

Лексичні запозичення з інших мов світу входили до ВГЛ у процесі опосередкованих мовних контактів, пор. *kanu* / *kanoe* / *canoe* 'ескімоський човен', 'човен у індіанських племен', 'весловий човен без кочетів, у якому весляр застосовує однолопатеве весло' < англ. *canoe,* іспан. *canoa,* кариб. *kanava*, *katamaran* 'яхта або двухкорпусне судно зі спільною палубою' < англ. *catamaran*, нім. *Katamaran*, там. *kattumaram* 'зв'язані колоди' [WSWO: 283, 596, 614, 1152].

Проведене дослідження засвідчило зв'язок між джерелами та їх приналежністю до окремих мікрогруп лексики водного господарства. Так, терміни голландського походження переважають у назвах конструкції плавальних засобів, а німецькі – у назвах риболовних знарядь.

У процесі історичного розвитку взаємодіяли як тенденції до збільшення питомих засобів, так і до інтернаціоналізації. Лексичні запозичення освоюються у ВГЛ польської мови, стають основою для похідних назв і полікомпонентних словосполучень із більшим класифікаційним потенціалом, утворюють нові словотворчі гнізда, а їх семантика модифікується.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.С., Харитонова Т.А., Ткаченко О.Б., Яворська Г.М., Ткаченко В.Я., Шамота А.М. Мова в культурі народу // «Мовознавство». – 1998. – № 4-5. – С. 3-17.

2. Мотузенко Е.М. Морская рыболовецкая терминология Северо-Западного Причерноморья: Дис. … канд. филол. наук, Одесса, 1987. – 223 с.

3. Русанівський В.М. Польська ділова мова XVI – XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською // Славістичний збірник. – К.: «Наук. думка», 1963. – С. 86-96.

4. Филимонова Т.А. Латинские заимствования в современном польском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Ленинград, 1986. – 15 с.

5. Черниш Т.О. До проблеми дослідження лексичних взаємозв'язків слов'янських мов // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 53-60.

6. Brocki Z. Morze pije rzekę. Historyjki z życia terminów morskich. Zbiorek trzeci. – Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1969. – 365 s.

7. Buttler D. Rozwój słownictwa w sześćdziesięcioleciu // Język i językoznawstwo polskie w sześćdziesięcioleciu niepodległości (1918–1978). Mat. konferencji naukowej. – Warszawa, 25.10.1978 r. / Red. J. Rieger, M. Szymczak. – Warszawa: Ossolineum, 1982. – S. 57-63.

8. Dunaj B. Elementy obce w najnowszej leksyce polskiej // Studia historycznojęzykowe III / Red. K. Rymut, W.R. Rzepka. – Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2000. – S. 313-318.

9. Karszniewicz-Mazur A. Zapożyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie // Acta Universitatis Wratislaviensis. – Wrocław, 1988. – № 736. – 310 s.

10. Kiryliuk S. Wpływ języka angielskiego na tworzenie się polskiej terminologii morskiej // Effecti vization of foreign language learning teaching process in martime academies. Mat. sympozjum naukowego organizowanego w Szczecinie 9-10 kwietnia 1980 r. – Szczecin, 1980. – S. 84-102.

11. Klemensiewicz Z. Historia języka polskiego. – Warszawa: PWN, 1961–1972. – Cz. 1. Doba staropolska: od czasów najdawniejszych do początków XVI wieku, 1961. – 231 s. – Cz. 2. Doba średniowieczna, 1965. – 318 s. – Cz. 3. Doba nowopolska: od ósmego dziesięciolecia XVIII wieku do roku 1939, 1972. – 311 s.

12. Łuczyński E. Kotwica i terminy pokrewne (Dodatek do «Kota i kotwicy» Zygmunta Brockiego) // Zeszyty Naukowe Wydawnictwa Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace Językowe. – 1987. – № 13. – S. 53-61.

13. Łuczyński E., Maćkiewicz J. Językoznawstwo ogólne. Wybrane zagadnienia. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999. – 118 s.

14. Milewski T. Teoria, typologia i historia języka. – Kraków: «Universitas», 1993. – 430 s.

15. Reczek J. Języki w dawnej Rzeczypospolitej // «Język polski». – 1989. – № 1-2. – S. 10-19.

16. Roppel L. Przegląd historyczny prac nad polskim słownictwem morskim w latach 1899–1939. – Gdańsk: «Ossolineum», 1955. – 66 s.

17. Rybicka H. Losy wyrazów obcych w języku polskim. – Warszawa: PWN, 1976. – 151 s.

18. Ożdżyński J. Morska wspólnota kulturowa w świetle faktów językowych. Morfologia zapożyczeń w polskim słownictwie flisackim i żeglarskim. Prace monograficzne. – Kraków. – 1989. – T. 105. – 376 s.

19. Skuratowicz B. Kultura morska jako przedmiot badań naukowych // «Nautologia». – 1973. – № 1 / 2. – S. 109-112.

20. Tokarski J. Słownictwo. Teoria wyrazu. – Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1971. – 211 s.

21. Turo K. Morskie drogi Polaków: Relacje podróżopisarskie z lat 1920–1939. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1996. – 155 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Грінч. – Словарь української мови. Зібр. ред. журн. «Киев. Старина» / Упорядкував, з дод. влас. матеріалу, Б. Грінченко / В 4 т. – К., 1907– 1909. – Репринтне видання. – К.: «Лексикон», 1996.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Укл. Г.В. Болдирєв, В.Т. Коломієць, А.П. Критенко та ін.; Ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.) та ін.– К.: «Наук. думка», 1982–2003.

СЛТ – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – 2-е изд., стереотип. – М.: Сов. энциклоп., 1969. – 608 с.

СУМ XVI – XVII ст. – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 28-ми вип. / Гол. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994–2002.

Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1970. – 806 s.

Linde – Linde S.B. Słownik języka polskiego: W 6 t. – wyd. 2, popraw. i pomnoż.– Lwów: «Ossolineum». – 1854–1860.

MLM – Grajewski I., Wójcicki J. Mały leksykon morski. – Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1981. – 317 s.

NL – Nowy leksykon PWN (100 000 słów). – Warszawa: PWN, 1998. – 2030 s.

SJP Dor. – Słownik języka polskiego: W 11 t. / Red. W. Doroszewski. –Warszawa: PWN, 1958–1968.

SK Pobł. – Słownik kaszubski z dodatkiem idyotyzmów chełmińskich i kociewskich ułożył X.G. Pobłocki. – Chełmno, 1887. – 160 s.

Sławski – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, 1952–1982.

Szymczak – Słownik języka polskiego: W 3 t. / Red. naukowy M. Szymczak. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.

WSWO – Wielki słownik wyrazów obcych PWN / Pod red. M. Bańko. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. – 1348 s.

УДК 81.276.4.(085.8)=161.2

Людмила КОНЮХОВА
Львівський національний університет імені Івана Франка

Марія КАЛАМАЖ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МАГІЧНІ СЛОВА В МОВІ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТУ

У статті проаналізовано мову рекламних текстів, виявлено магічні слова з сугестивними властивостями та з'ясовано механізм упливу цих слів на споживача реклами.

Ключові слова: *магічні слова, мовні одиниці з національно-культурним компонентом.*

In the article the language of advertising texts is analyzed, the magic words of suggestive qualities are found out, the mechanism of their influence on consumer is explained.

Key words: *magic words, language units with national-cultural component.*

W artykule przeanalizowano język tekstów reklamowych, ujawniono w nich wyrazy magiczne, posiadające własności sugestywne, wyjaśniono działanie mechanizmu wpływu tych wyrazów na odbiorcę reklamy.

Słowa kluczowe*: wyrazy magiczne, jednostki językowe z komponentem narodowo-kulturowym.*

Загальновідомо, що слово має велику силу. Філософ М. Гайдеггер зазначав, що мова – це дім буття. У помешканні мови живе людина… Мова піддається нашій голій волі та активності й слугує знаряддям нашого панування над сущим. Віддавна функцією слова був сугестивний вплив – навіювання, підкорення не через розум, а через почуття. Ще наші предки приписували словам певні трансцендентні риси, тому на деякі слова, що несли в собі щось демонічне чи гріховне, навіть накладали табу. А деякими – тими, що мали значення божественного, святого – дорожили. Тобто віддавна вважалося, що слова мають магічні властивості. Нині здатність слів впливати на людину активно використовують рекламісти. Філософ Еріх Фромм зазначав: «Реклама апелює не до розуму, а до почуття; як і будь-яке гіпнотичне навіювання, вона не намагається впливати на свої об'єкти інтелектуально. У такій рекламі є елемент мрії, повітряного замку, за рахунок цього вона приносить людині певне задоволення… реклама «задобрює» індивіда, додаючи йому вагомості у власних очах» [1, 143]. Тобто завданням реклами є будь-яким чином переконати споживача скористатися запропонованою послугою. Не секрет, що задля досягнення мети рекламісти вдаються до різних способів, не гребуючи й особливою, специфічною силою слова. Саме слово, разом з іншими засобами впливу, дає змогу маніпулювати свідомістю людей, скеровувати чи корегувати їхні дії. Тобто слово в рекламному тексті нерідко бере участь у маніпулятивних технологіях рекламістів. Магічна здатність слова в рекламі є актуальним малодослідженим питанням і потребує уваги науковців.

Значення й особливості вживання слів у рекламному тексті цікавили багатьох мовознавців. Так, відомий семіолог Р. Барт вказував на те, що маніпулювати свідомістю людей дуже легко, якщо правильно створити «семіотичну систему, яка претендує на те, щоб перетворитися на систему фактів» [2, 101]. Львівська дослідниця мови засобів масової інформації Л.Павалюк також переконує в тому, що формувати думку можна за допомогою слів-знаків, слів-символів [3]. Дослідниця мови рекламних текстів Л.М'яснянкіна звертає увагу на те, що основним чинником ефективності реклами є експресивно забарвлена інформація [4, 396]. Н.Фурманкевич зазначає, що слова, використані в рекламному тексті, «накопичують ауру асоціацій» [5, 147]. Сучасні дослідники також звертають увагу на роль дотримання мовних норм в рекламному тексті [5], розглядають слово в аспекті гендерних впливів [6] та ін.

Мета нашого дослідження – виявити слова, які особливо часто використовують рекламісти, та пояснити механізм впливу цих слів на споживача. Провівши спостереження, ми виявили, що в рекламі часто використовують певні групи подібних слів. Проаналізуємо їх.

Ось кілька прикладів рекламних текстів, у яких вжито особові займенники: «Always» –

ти зможеш; «Хуторок» – Чекає лише на **тебе;** «Балтика». Успіх там, де **ти;** «Рогань» дає **Тобі** більше; Квас «Тарас» – від природи для **Вас;** Нехай посудомийна машина і «Finish» працює на **Вас;** «Finish». Ми працюємо – **Ви** відпочиваєте; «Київстар» – з думкою про **Вас.**

Словоформи ***Вам, для Вас, тобі*** вказують на те, що запропонована інформація стосується людини особисто, а не якоїсь абстрактної аудиторії. Іноді особові займенники в тексті реклами пропущені, але їх легко можна відновити, оскільки запропоновано означено-особові речення. Причому присудок у таких структурах безпосередньо виконує спонукальну функцію, оскільки виражений дієсловом наказового способу: «Білайн». [Ти] **Живи** на яскравій стороні; [Ти] **Зачаруй** свій мобільний. [Ти] **Телефонуй;** Ford. [Ти] **Відчуй** різницю; [Ти] **Обирай** Life. Life – [ти] **прагни** кращог; «Славутич». – [Ти] **Тримай** хвилю прориву.

Подібну функцію виконують і присвійні займенники: Захисти **своє** майно. «Оранта». Оберігає Україну; Кожна кришка – це **твій** забитий м'яч. «Кока-Кола»; «Lecos» – швидкісний Інтернет у **Вашому** бізнесі; Schwarzkopf – Досвід професіоналів для **Вашого** волосся.

Словесні формули із особовими та присвійними займенниками дозволяють вести квазідіалог зі споживачем. Вони приваблюють того, хто сприймає рекламу. Можемо вважати, що присвійні займенники у зверненнях наділені особливими властивостями принади. Проаналізуймо таку рекламу: У **нас** багато спільного: **наша** дружба, наші пригоди, наші свята; Завжди з **нами** – «**Наша** марка». У **нас** багато спільного, і одна марка– **наша.** Часто вживані особовий займенник ***ми*** і присвійний ***наш*** створюють враження, що з екрана телевізора промовляє не хтось невідомий, а друг, спільник, однодумець, якому не можна відмовити. Таким чином, споживачеві нав'язують думку про те, що необхідно придбати горілку «Наша марка», щоб бути справжнім другом.

Заманливо звучить зворот «***Якщо Ви*** (хочете, мрієте, намагаєтеся, прагнете і т.п.)», «***Якщо Ваш*** (-а, -е, -і) (організм, автомобіль, праця, прагнення, переконання, мрія, бажання і т.п.)». Наприклад: «**Якщо Ваш** організм втомився, **Вам** потрібен «Біобаланс»; «Біобаланс» – **Ваш** щоденний внесок у **Ваше** здоров'я».

Ця ж реклама рясніє особовими та присвійними займенниками (***Ваш, Ваше, Вам***), які мають притягувальну силу. Подібна реклама ніби вмикає уяву споживача, ставить його в умови майбутнього, спонукає замислитися над тим, що є дієвішим для здійснення бажання. Сполучення слів ***якщо Ви*** служить не стільки для вияву умови, скільки заохочує: поміркуймо разом, помріймо разом, вирішуймо разом. Щоправда, іноді в такій рекламі пропущено умовний сполучник та особовий займенник. Але ефект заохочення – той самий. А коротша фраза і динамічніша, і сприймається легше: [**Якщо у Вас**] Занижений тиск? [**то**] Досить терпіти. Прийміть «Тонгінал».

У мові рекламного тексту, за нашими спостереженнями, часто функціонує означальний займенник ***все***. Психологічно значення його сприймається як щось всеохопне. Ось приклад: Цієї весни **все** зміниться. Нова сцена; Цієї весни **все** зміниться. Можливо, й твоє життя. Крок до зірок; На першому є простий спосіб отримати **все** й одразу. Телефонуй. «Київстар».

Під словом ***все*** можна уявити будь-що: кар'єр

Однак зауважимо, що значення займенника ***все*** може, так би мовити, відсунути на задній план чи навіть приховати конкретні особливості товару. Цей означальний займенник у мові реклами ще й по-іншому демонструє свої «магічні» властивості. Він спонукає споживача не відставати від усіх, «вмикає» прагнення досягнути чогось, як і всі, бути в одній команді з усіма: Єдиний колір, єдиний ритм, єдині рухи, єдина гра, що об'єднує мільйони людей **усього** світу. «Чернігівське». Вболівай з **усіма; Уся** планета затамовує подих. Гол-л-л-л! Насолоджуйся футболом разом з **усім** світом. Разом з «Кока-Кола». «Кока-Кола». Приєднуйся та вболівай!

Як бачимо, ці рекламні тексти насичені притягувальними словами. Займенникові ***увесь*** допомагають дієслова наказового способу, пропущений особовий займенник ***ти*** та популярне й привабливе слово «футбол».

Щоб переконати в тому, що рекламований товар чи послуга справді варті уваги, необхідно охарактеризувати рекламоване так, щоб виникло бажання скористатися пропозицією. Найяскравіші характеристики, звичайно, можна передати за допомогою означень, які здатні привабити споживача.

У текстах реклами найпоширенішими, за нашими спостереженнями, є означення, виражені прикметниками, що передають позитивні характеристики: новий, ефективний, справжній, натуральний, смачний, неперевершений, офіційний, універсальний, безпечний, гарний, чудовий, привабливий, добірний і т.п.: «Корега» – **новий** фіксуючий

крем для протезів; «Aquafresh» – **нова** формула; **Новий** «Тімотей» – розкішний об'єм; «Торчин делікатесний» – з **новим**, кращим смаком; **Новий** шампунь «Гарньєр» для Вашого волосся. Відомо, що нове – те цікаве. Функція слова ***новий*** у наведеній рекламі – викликати у споживача інтерес до рекламованого.

Означення можуть також підкреслювати цінність і соціальний престиж товару чи послуги. Завдання означень у наведених нижче рекламних текстах саме таке: «Торчин» – **справжній** наваристий бульйон; **Освіжаюча** сила чаю «Ліптон» в пляшці; «Гердекс» – **ефективний та безпечний** захист від комарів та кліщів; **Гарна** шкіра з «Nivea»; **Відбірна** картопля робить чіпси хвилястими; «Ярило». **Натуральний** квас живого бродіння; **Справжній** шанс влаштувати особисте життя – програма «Давай одружимось».

Щоб переконати споживача в тому, що рекламоване є найліпшим, рекламісти активно використовують прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння, наприклад: Ми підібрали **найкращі** фрукти, **смачні** соки від самої природи. У цій рекламі, крім прикметника найвищого ступеня порівняння, вжито й інший – який передає позитивну ознаку.

«Не можете впоратися із брудом? Є **простіший** спосіб. Спробуйте **новий** «Bref» – сто відсотків сила» **– тут також два означення**. Одне з них – прикметник вищого ступеня порівняння, друге – слово ***новий***, що має на меті зацікавити споживача. Ось ще подібні приклади: «Rominale» – **найкращий** засіб проти целюліту; У-у! Шашлик! Ще **смачніший** з кетчупом «Торчин»; Чіпси «Люкс»: картопля і шкварочка – **найкраща** парочка! «Аріель» – ця сорочка **чистіша**. Дев'ять із десяти жінок вибрали сорочку, випрану з «Аріелем».

Цікавою видається нам така реклама:

Я **корисний**. Я **такий корисний**. Я **найкорисніший** з усіх.

Мовчи!

Чому?

Бо ми риби.

«Аквамарин». Все говорить про якість. Унікальна технологія

У цьому тексті тричі наголошено на корисності консервів і вжито прикметник із позитивним значенням ***унікальна***, використано також займенник із всеохопним значенням ***все***. Запропоновано оригінальну форму подачі інформації – діалог. Усе це повинно привабити споживача.

Магічною силою, як засвідчив проаналізований нами матеріал, рекламісти наділяють також означення, виражене порядковим числівником ***перший***: «Nivea» – **перший** лосьйон з молекулами срібла; «Erste Bank» – **перший** для **Вас**. Ми поновлюємо кредити. Слово ***перший*** асоціюється з поняттям «передовий», «прогресивний», а отже, й найкращий – той, із яким ти випередиш інших, здобудеш перевагу. За тим же принципом застосовується в рекламі й неузгоджене означення **№1**: «Київстар» – якість **№1** в Україні; Нова зубна паста «Colgate». «Colgate» – рекомендація **№1** стоматологів України; «Мівіна» - приправа **№1** у Ваших стравах і серцях; «Бленд-а-мед Біофтор». Щоб Ваші ясна були здоровими. А зуби – міцними. «Біофтор». Зубна паста **№1** в Україні.

Тут притягувальну силу мають не тільки неузгоджене означення **№1**, а й узгоджені **нова, міцні, здорові**, особовий займенник **Ви,** присвійний – **Ваші**. Як бачимо, рекламні тексти насичені означеннями, які допомагають викликати в читача позитивні асоціації.

Намагаючись привабити покупця, замовника, рекламісти нерідко використовують мовні одиниці з національно-культурним компонентом: географічні назви, не пов'язані з Україною, імена всесвітньовідомих особистостей (це, здебільшого, стосується реклами фільмів, телепередач), назви загальновідомих торгових марок, як-от: **«Siebert»**. **Німецька якість** – українська ціна. **Празьке** пиво **«Старопрамен».** Найкращий досвід пивоварів з Праги. Банк **«Форум».** Бізнес **по-німецьки.** Фарба **«Тріора». «Тріора»** – незаплямована репутація.

Звабливість словосполучень німецька якість, **Празьке** пиво, бізнес **по-німецьки,** на нашу думку, базується на вже вироблених стереотипах «закордонне – значить краще, німецьке – значить надійне». Назви відомих фірм повинні вплинути на споживача підсвідомо й тим самим спонукати його до дії. Засобом упливу на споживача, таким чином, є лінгвокраїнознавча лексика, яка допомагає переконати в якості товару. Загальновідомо ж, що німецькі товари мають високу якість. Тому рекламісти іноді використовують назву відомої німецької фірми, яка виготовляла лише деталі до виробу. Наприклад: Дерев'яні євровікна. Покриття зроблено ґрунтами, фарбами та лаками **німецької фірми «Глазурит».**

Рекламістові важливо, щоб споживач не лише отримав інформацію про товар, а й асоціював її з країнами, фірмами, які користують-

ся авторитетом. Самі ж назви фірм, країн у цих випадках виступають ніби гарантом якості та надійності, а часто й респектабельності. Отже, лінгвокраїнознавча лексика теж має притягувальну силу. Загалом же, будь-які слова, що здатні викликати довіру, позитивну реакцію, можна вважати привабливими. Саме тому в мові реклами дуже часто використовують слова ***експеримент, інновація, досвід, успіх, енергія,*** як-от: «Нутелла» – заряд **енергії** щоранку. Поширеними в рекламі є слова з першою частиною **євро-** (євровікна, євроремонт, євродизайн, євроштори), **біо-** (біоформула, біокефір).

Ми виявили, що в рекламі здебільшого одночасно «працюють» різні слова, які мають на меті привабити споживача. Наші спостереження свідчать, що рекламісти, намагаючись психологічно вплинути на покупця, докладають зусиль для того, щоб вивчити смаки суспільства не лише у сфері споживання, а й мовні смаки, відповідно до яких вдало підібране й уміло вжите слово справляє потрібне враження на маси покупців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухаревська Г. Психологічні аспекти сприйняття реклами // Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору. Збірник наукових праць. – Т. 2. – Тернопіль-Львів, 2008. – С. 142-145.

2. Барт Р. Война языков. Избранные работы: Семиотика, поэтика. – М., 1994.

3. Павлюк Л. Знак – символ – міф у масовій комунікації. – Львів: ПАІС, 2006.

4. М'яснянкіна Л. Експресивність рекламного тексту // Українська журналістика в контексті доби: Матеріали всеукраїнської практичної конференції 23-24 вересня 2004 року. – Львів, 2004. – С.394-396.

5. Фурманкевич Н. Реклама: культура мови та мовна норма. Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору. Збірник наукових праць. – Т. 2. – Тернопіль-Львів, 2008.

6. Хавкіна Л. Сучасний український рекламний міф: гендерний аспект // Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору. Збірник наукових праць. – Т. 2. – Тернопіль-Львів, 2008. – С.149-152.

УДК 811.162.276.1.10

Євгеній САВЧУК
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СТИЛІСТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВОТВІРНИХ ФОРМАНТІВ У БЛОГАХ (НА БАЗІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ)

У статті проведено аналіз словотвірних формантів іменників та проаналізовано зміну їхнього значення у процесі творення неологізмів у польській «мові Інтернету» початку XXI століття.
***Ключові слова**: стилістика, неологізми, Інтернет, блоги.*

The article analyzes the derivational formants of nouns and the changes in their meaning in the polish "Internet language" of the beginning of the XXI century.
***Key words:** stylistics, neologisms, Internet, blogs.*

W artykule przeprowadzono analizę formantów słowotwórczych rzeczowników oraz zmiany ich wartości znaczeniowej przy tworzeniu neologizmów w polskim «języku Internetu» początku XXI wieku.
***Słowa kluczowe:** stylistyka, neologizmy, Internet, blogi.*

Сучасні словотвірні тенденції за останні кілька років сильно вплинули на структуру польської лексики, а одночасно й на моделі її використання. Кількісно ці зміни пов'язані зі зростанням частотності застосування складних слів за рахунок зменшення використання простих дериватів. Також простежується активна заміна суфіксального способу словотвору несуфіксальним: префіксацією, парадигматичною деривацією, усіченням тощо. Найновіші тенденції в польському словотворі полягають у безінтерфіксальному об'єднанні коренів та простому (майже без жодних альтернацій) суфіксальному способі словотворення, які завдяки високому ступеню економії мовних зусиль набирають все більшої популярності. Негативною стороною розвитку сучасних словотвірних тенденцій можна вважати високу частотність використання як іншомовних словотвірних формантів, так і запозичених основ.

Наприклад, дуже популярна лексема *google* 'wyszukiwarka w Internecie', запозичена початково з англійської мови як власна назва пошукового пристрою, розширила своє семантичне поле і почала означати будь-яку систему для пошуку інформації. Виникла велика кількість дериватів, найпоширенішим із яких є форма *googlować* 'szukać informacji' (приблизно 50 тисяч згадувань у мережі Інтернет). Існують також інші похідні від цієї форми лексеми: *googlista, googlologia, googlowanie, googlizm, antygooglizm, googlarstwo, googlowicz, googlonauta* тощо.

Блоги, як і будь-які інші тексти, розміщені у мережі Інтернеті, піддаються сильному впливові сучасних словотвірних тенденцій, що, без сумніву, відіграє величезну роль під час їхнього мовностилістичного аналізу. Ключовими елементами для стилістичної диференціації текстів на основі словотвірних одиниць будуть такі складові як неологізми, демінутиви, аугментативи, гіпокористики [2, 53].

Словотвірні неологізми поділяють за способом творення на такі групи [1, 106-124]:

1. Прості деривати:

– суфіксальні;

– несуфіксальні: префіксальні префіксально-суфіксальні, префіксально-парадигматичні, парадигматичні, усічення, заперечення, деривати, утворені зміною афіксу;

2. Деривати, утворені способом складання: безафіксального складання, афіксального складання;

3. Деривати, утворені шляхом абревіації.

Для ілюстрації стилістичного значення словотвірних неологізмів, у нашому дослідженні зосередимо увагу тільки на одному з їхніх класів – номінативних неологізмах, представивши лише найбільш продуктивні способи словотвору.

Суфіксальний спосіб словотвору, в порівнянні з іншими типами, послабив свої панівні позиції, при чому продуктивність більшості власне польських формантів суттєво знизилась, а запозичених навпаки збільшилась. Основна схема творення неологізмів у наш час має такий вигляд: іншомовна основа + іншомовний формант (запозичений суфікс + власне польське закінчення).

У теоретичних працях середини-кінця XX століття виділяються продуктивні суфікси:

1. ***-anie, -enie, -cie, -acja, -ada, -ka, -stwo*** (nomina actionis);

2. ***-acz, -ant, -arz, -ator, -ca, -ec, -ent, -iciel, -ista, -nik, -owiec*** (nomina agentis);

3. ***-izm, -izna, -ość, -stwo*** (nomina essendi);

4. ***-ak, -arka, -dło, -ka, -nica*** (nomina instrumenti);

5. ***-ak, -ek, -ina, -ka*** (nomina patientis);

6. ***-nia, -alnia, -arnia, -ownia, - (ow)isko*** (nomina loci);

7. ***-ak, -ec, -ista, -owicz, -owiec, -ówka*** (nomina attributiva);

8. ***-ka, -ica, -ini||-yni*** (femenitiva).

На сучасному етапі розвитку польської мови кількість продуктивних суфіксів суттєво зменшилася, що пояснюється призупиненням розвитку одних деривативних категорій та невисокою кількістю тих, що, навпаки, дуже стрімко розвиваються. Наприклад, у категорії назв виконавців дії, об'єктів і суб'єктів, знарядь і місць процес словотвору проходить досить мляво, а в категоріях назв передових технологій, роботи складних машин, назви висококваліфікованих працівників тощо можна зауважити швидке зростання кількості неологізмів та високу активність словотвірних формантів.

Серед найбільш активних суфіксів у польській мові початку 20-х років XXI століття можна відзначити:

1. власне польські форманти:

-anie, -izna, -ka, -ość, -owiec, -ówka, -stwo;

2. запозичені форманти:

-acja, -ada, -ant, -ator, -ent, -ista, -izm, -(j)ada, -alia, -er, -ing, -or.

Суфікс ***-anie*** традиційно виконує роль категоріального показника назви дій. У корпоративних блогах майже всі неологізми з цим формантом походять від основ дієслів на ***-ować***: *wygenerowanie, dofinansowanie, wypromowanie, oszacowanie, monitorowanie, zainwestowanie, kontynuowanie, przerejestrowanie, ekonomizowanie, zmarginalizowanie*. Твірні основи від дієслів, що закінчуються іншим формантом майже не використовуються (наприклад, *dokradanie*). В усіх досліджених структурах суфікс творить транспозиційні деривати (віддієслівний іменник на позначення назви дії), які використовуються в мові тільки у прямому значенні.

Можна зауважити незначне зростання продуктивності форманта ***-izna||-yzna*** у функції творення дериватів від прізвищ з негативним відтінком у значенні: *kaczurszczyzna, komorowszczyzna, leperszczyzna, тиньcizna* тощо. Активність цього форманта проявляється перш за все у політичному блогінгу, у корпоративному його значення незначне через майже повну відсутність емоційно забарвленої лексики.

На тлі інших формантів активність суфікса ***-k-*** досить висока (хоча вона дещо знизилась порівняно з попереднім періодом розвитку мови, в першу чергу за рахунок перегляду ролі жінки у суспільстві), що пояснюється його широким використанням для творення жіночих назв, а також назв об'єктів, дії, виробів і результатів. З огляду на соціальні чинники категорія феміністів як і суфікс ***-k-*** втратила своє колишнє значення. Серед неологізмів останніх років можна виділити наступні: *afterka* '(ang. after – po) spotkanie towarzyskie kocccz№ce imprezowe wojaïe i eskapady, najczkньciej organizowane w prywatnym mieszkaniu', *baczka* 'marihuana', *bikejka* – 'kobieta nosz№ca biaie kozaczki', *brzoskwinka* 'olньniewaj№ca dziewczyna', *dzierlatka* – 'iadna dziewczyna', *eska* – '1. sms 2. tabletka 'ecstasy', *fazka* – 'osoba czкsto wykazuj№ca sik niekonwencjonalnym zachowaniem', *foczka* – 'dziewczyna odznaczaj№ca sik niespotykanym pikknem i niezaprzeczaln№ inteligencj№', *fruцka* – 'intrygu j№ca, mioda dziewczyna, entuzjastycznie nastawiona do їycia, powalaj№ca mкїczyzn na kolana, zarywno urod№, jak i wyj№tkowym charakterem', *galerianka* – 'dziewczyna/kobieta czerpi№ca przyjemnoньж i satysfakcjк ze spкdzania czasu w galeriach i centrach handlowych', *giupawka* – 'stan wywoiany nadmiernym spoїyciem uїywek, podczas ktyrego cziowiek ulega niekontrolowanym odruchom', *hardkorywka* – 'dziewczyna wyj№tkowa, lubi№ca nowe doznania, nietypowe sytuacje, postrzegaj№ca ньwiat przez pryzmat odrкbnoньci, innoньci, uzaleїniona od mocnej dawki adrenaliny', *imperka* – 'impreza', *jawka* – '10 zi', l*otka* – 'ucieczka', *macanka* – 'klawiatura', *motka* – 'telefon komyrkowy Motorola' та інші

Суфікс ***-stwo*** (***-ctwo, -dztwo, -arstwo, -actwo, -nictwo, -ownictwo***) останнім часом активно використовується на позначення назв характеристик понять, рідше – збірних понять та дій, наприклад, dresiarstwo – 'subkultura, bкd№ca apoteoz№ przerostu formy nad treньci№', emowstwo – 'ludzie naleї№cy do subkultury emo', frikactwo – 'proces bycia szalonym, dziwnym',

padactwo – ‘beznadziejnoњж’, *pochytactwo* – ‘orientacja w temacie’ тощо.

Суфікс ***-owiec*** найчастіше використовується для створення характеристики людей з огляду на їхні політичні погляди шляхом додавання до назви партії, громадської організації, угрупування зазначеного форманта, наприклад, *peeselowiec, eseldowiec (PSL-owiec, SLD-owiec), zetchaenowiec* тощо.

Друга функція цього суфікса полягає у називанні людей з огляду на певну особливість, яка вирізняє їх на фоні інших, наприклад, *browiec* – ‘osoba lubi№ca piwo’, *hardkorowiec* – ‘cziowiek wyj№tkowy, lubi№cy nowe doznania, nietypowe sytuacje, postrzegaj№cy њwiat przez pryzmat odrкbnoњci, innoњci, uzaleїniony od mocnej dawki adrenaliny’, *fristajlowiec* – ‘improwizator; osoba dziaiaj№ca їywioiowo i samorzutnie’, *niuskulowiec* – ‘osoba modna, obdarzaj№ca entuzjazmem nowe, aktualne trendy’ тощо.

Серед особових одиниць з цим формантом домінують атрибутивні структури. Значення виконавця дії можна виділити у декількох дериватах: *luzakowiec – luzakowaж sik* (‘odpoczywaж; odprkїaж sik; miio spkdzaж czas’), *kaszaniowiec - kaszaniж* (1. ‘psuж; niszczyж’ 2. ‘komplikowaж; gmatwaж; utrudniaж’), *guglowiec – guglaж* (‘przeszukiwaж coњ pod k№tem konkretnych informacji’).

Отже, можна сказати, що суфікс ***-owiec*** виступає категоріальним показником для віддієменникових та відприкметникових атрибутивних особових назв.

Одиниці з суфіксом ***-oњж*** творяться від основ прикметників. Частота такого типу творення неологізмів постійно збільшується, завдяки чому можна говорити, що такого типу структури відносяться до класу потенційної лексики. Деривати на ***-oњж*** творяться головним чином від прикметників з суфіксами: ***-alny, -asty, -iczny||-yczny, -ny, -owaty, -owy, -ski***. Відносні прикметники, які на попередніх етапах розвитку мови не могли утворювати деривати з цим формантом, у наш час все більш активно використовуються для творення відприкметникових неологізмів на ***–oњж***, наприклад, *odpalowy* (‘mocny; ostry’) – *odpalowoњж, lajtowy* (‘iagodny; lekki; delikatny’) – *lajtowoњж*, *debeњciarski* (‘najlepszy; idealny; optymalny; wyj№tkowy’) – *debeњcirskoњж*, *beczny* (‘zabawny; wesoiy; њmieszny’) – *beczpoњж* тощо.

До власне польських суфіксів з високим рівнем активності належить також формант ***-(yw)ka***, який визнається дослідниками як поширення форманта ***-ka*** в атрибутивній функції. Формант був досить продуктивним у післявоєнній польській мові, про що свідчить хоча б форма *citywka* (*cito!* – негайне виконання певних аналізів і процедур), яка широко використовувалась у 70-х роках XX ст. у медичному середовищі.

Неологізми з формантом ***-ywka*** – це або структури з узагальненим значенням, наприклад, *domywka* – ‘impreza towarzyska, organizowana w zaciszu domowym, cechuj№ca sik spontanicznoњci№ przybyiych goњci i odpowiednim zapleczem socjalno-rozrywkowym’ або відіменникові деривати, наприклад, *pasywka* – ‘zadowolenie; satysfakcja’, *potywka* – ‘duїe zmkczenie; wyczerpanie; przemkczenie’,

Особливу структуру семантичну мають такі неологізми: *Krajywka* – ‘Komisja Krajowa „Solidarnoњci”’, *zbrojeniywka* – ‘przemysi zbrojeniowy, pracownicy tego przemysiu’, *budїetywka* – ‘pracownicy sfery budїetowej lub sama ta sfera)’, *TIR-ywka* – ‘prostytutka stoj№nca na trasie przejazdu TIR-yw’. Основою дериватів на ***–ywka*** можуть бути форми на ***-owiec****: komputerowiec – komputerywka, eseldowiec – eseldywka*.

У формах дериватів на ***–ywka*** не помічається семантичної чіткості. Декілька неособових неологізмів називають будівлі з огляду на їхніх жителів або власників, наприклад, *mistrzywka, kuncewiczywka, miodkywka, rospondywka*. Серед особових структур виділяються, наприклад, назви кількох категорій проституток: *dewizywka, lokalywka, sezonywka, TIR-ywka* –, поряд з якими зустрічаються і неологізми на позначення дівчат: *cytrynywka* – ‘korzystnie prezentuj№ca sik dziewczyna, przyci№gaj№ca uwagk mkїczyzn’, *doiywka* – ‘dziewczyna lubi№ca bywaж na dyskotekach’ тощо.

Для інших іменних частин мови можна виділити тільки формант ***-owy***, який бере участь у творенні відіменникових прикметників, наприклад, *casting – castingowy, faks – faksowy, consulting – consultingowy, hardcore – hardkorowy* (‘oryginalny, niebanalny’) *megabit – megabitowy, pub – pubowy, treцwoњж – treцwoњciowy, wspylnota – wspolnotowy*. Як можна помітити, зазначений формант невипадково розпочинається голосною ***-o-***, завдяки наявності якої відсутні будь-які альтернації в основі деривата.

Серед запозичених суфіксів передовсім необхідно виділити три найбільш активні ***–acja (–izacja||–yzacja), –ista||–ysta, –izm||–yzm***.

За допомогою суфікса ***–acja (–izacja||–yzacja*** створюється багато нових назв дій: *bulwersacja* – ‘wzburzenie; zgorszenie; poirytowanie’, *weryfikacja* – ‘sprawdzenie zgodnoњci’, *lokacja* - 1. ‘dojeїdїanie

na miejsce; do punktu'; 2. 'wracanie do mieszkania' тощо. Велику частину цього блоку неологізмів складають деривати, створені за такою моделлю: 'найчастіше негативна дія, започаткована (вигадана) певною особою X, де X – прізвище політичного діяча', наприклад, *leperyzacja, kaczoryzacja* (demokracji), *bronkozacja* (szpitali), *komoryzacja* (siuïby zdrowia) та ін. Зазначена серія дериватів бере свій початок від форми *falandyzacja* (prawa) – 'naginanie prawa do aktualnych potrzeb przez L. Falandysza'. Активність цієї моделі підтверджує неологізм *makdonaldyzacja* (*mcdonaldyzacja*) – 1. 'rozwyj sieci restauracji McDonalds'; 2. 'unifikacja їycia w stylu amerykacskim'.

Високу продуктивність виявляє суфікс ***–ista||–ysta,*** у творенні як назв виконавців дії (*goodlista, palenista, fristajlista*), так і експресивно забарвлених дериватів (*narkusista, realista* – (від англ. „real" – rzeczywisty) 'osoba, ktyra szuka spotkania poza sieci№), *temacista* – 'osoba pal№ca marichuanк).

Суфікс ***–izm||–yzm*** бере участь у творенні дериватів на позначення назв певних якостей, характеристик, які найчастіше нейтрально забарвлених: *googlizm, twitteryzm, wizualizm, biopolaryzm*, інколи з експресивною складовою (часто від прізвищ політиків), наприклад, *їabojadzizm, waiкsizm, kaczyzm, tuньcizm*.

У наш час й надалі активно використовується префіксальний спосіб творення неологізмів. Найсильніше цей процес проявляється при творенні дієслів, найслабкіше – при творенні іменників.

При появі нових іменникових дериватів використовуються як запозичені префікси ***anty-***, ***post-***, ***re-***, ***sub-***, наприклад, *antytarczysta, antyrakietowiec , antytoksyna, subetykieta, subkultura, refundowanie, rewitalizacja, redystrybucja, rekompensata, postproducja, postdemokracja, postkapitalizm* так і власне польські ***nad-***, ***pod-***, перший з яких використовується у значенні 'такий, що виходить за рамки норми'(наприклад, *nadistnienie, nadpobudliwoньж, nadinteligencja*) або вказує на вищу позицію в класифікації (наприклад, *nadwiadza, naddochyd*), другий же позначає нижчу позицію класифікації (наприклад, *podkierownik* (*poddyrektor*) – 'krewny kierownika, ktyrego nigdy nie ma w pracy', *podobwyd* – 'mityczne miejsce pracy krewnego biurokraty', *podprofesor, podhabilitacja*).

Протягом останніх років дуже активно поширюється у польській мові процес творення неологізмів шляхом парадигматичної деривації. Основною моделлю творення таких дериватів виступає або усічення словотвірних основ, або конденсація значення словосполучення у одне повнозначне слово. Більшість процесів творення номінативних неологізмів відбувається у таких чотирьох словотвірно-семантичних групах:

1. розмовні елементи або жаргонізми, наприклад, *sucz* - від *suczka* – 1. 'atrakcyjna dziewczyna', 2. 'mioda, wyzywaj№co ubrana dziewczyna, ktyrej celem jest skupienie uwagi mкїczyzn, na swojej osobie', *szczena* - від *szczкka*, *siema* – від *jak siк masz*, *ciacho* – від *ciastko* тощо;

2. назви спеціалістів, що виникли від назв наукових дисциплін, наприклад, *bioniїynier, autoimunolog, astrofizyk, astromechanik, marsolog* тощо;

3. деривати pl. tantum від імен, прізвиськ та прізвищ політиків, які негативно характеризують групу людей, що мають подібні політичні погляди, наприклад, *Bronki, Leppery, Kaczki, Kaczorki, Tusi-Pusi, Komorki, Rydzyki* тощо;

4. назви категорій продуктів, що мотивуються власними назвами окремих брендів, наприклад, *swatche (swotcze), adidasy, giletki, pumy, PWN-ki, e-booki* тощо

Для творення іменникових неологізмів у польській мові також активно використовуються дві моделі усічення, що проходять за наступними схемами безвідносно до семантичних категорій:

1. усічення основи прикметника у цілісному словосполученні, наприклад, *deprecha* – 'stan depresywny', *emo* – 1. 'osoba nadmirenie emocjonalna', 2. 'przedstawiciel subkultury EMO', *rewela* – 'rewelacyjna impreza', *koma* – 'telefon komyrkowy' тощо;

2. усічення основ слів, наприклад, *dezor* – 'dezodorant', *dyska* – 'dyskoteka', *dzielnia* – 'dzielnica', *empek* – 'przenoньny odtwarzacz plikyw MP3', *feta* – 'amfetamina', *fon* – 'telefon' тощо.

Не менш активним процесом творення неологізмів можна вважати спосіб творення дериватів завдяки зміні афіксу, наприклад, *fristajlowiec – fristajlywka, googlizm – googlista, bioteroryzm – bioterorysta, esemesowiec – esemesywka* тощо.

Утворення неологізмів способом складання основ досить активне в польській мові на сучасному етапі розвитку і здійснюється за трьома моделями:

1. модель зіставлення – утворення цілісних словосполучень з закритою структурою и закріпленням лексеми у словосполученні, наприклад, *їel do zmywarki, serwetki do wyньwietlacza, drukarka laserowa, podi№czenie szerokopasmowe* (internetu) тощо;

2. модель безафіксального складання – утворення нових лексем шляхом об'єднання основ без участі інтерфікса; найбільш активні основи

мають іншомовне походження (***bio-, eko-, euro-, foto-, homo-, narko-, porno-, seks-, soc-, spec-, tele-, wideo***-), наприклад, *biopaliwo, ekoturystyka, eurobank, fotohosting, homofobia, narkobiznes, pornostudio, sekstour, specoferta, socprojekt, telekomunkacja, wideostreaming* тощо;

3. модель афіксального складання - утворення нових лексем шляхом об'єднання основ за участю інтерфіксів ***–i-, -o-, -u-, -y-***; найбільш активні основи мають іншомовне походження (***auto-, euro-, para-, sam-, -biorca, -dawca, -fobia, -logia, -mania, -terapia, -znawca***), наприклад, *eurosceptyk, autoimunolog, parapsychologia, samoi№czenie, kredytobiorca, poïyczkodawca, ksenofobia, kriobiologia, internetomania, pikseloterpia, hardcoroznawca* тощо

Варто також зазначити, що серед неологізмів високу активність виказують ініціальні деривати, що мають як іншомовне походження, так і власне польське, наприклад, ATSD – 'a tak swoj№ drog№...', ABS – 'absolutnie bez szyi' (obraцliwe okreњlenie skierowane do њrodowiska dresiarzy), BTW – від англ. 'by the way' (przy okazji), CU (CYA) – від англ. 'see you' (do zobaczenia), DX (DZX) – 'dzikkujк', IMHO (IMO) - від англ. 'in my humble opinion'(moim skromnym zdaniem), LWC –'lyd wydka cytryna'(okreњlenie drinka), MSZ – 'moim skromnym zdaniem', NMZC – 'nie ma za co', NNP – 'nic nie pamiktam', NTNR – 'no to na razie'(akronim oznaczaj№cy poïegnanie), OCB – 'o co biega?', OIMW – 'o ile mi wiadomo', OMG – від англ. 'o, my God' (o myj Boïe, akronim oznaczaj№cy zdumienie, rozpacz lub podziw), POM – 'powolny obchyd miasta', PZDR – 'pozdrowienia', TDW – 'tylko dla wtajemniczonych', ZTCW – 'z tego co wiem', ZW – 'zaraz wracam' тощо

ЛІТЕРАТУРА

1. Kultura jкzyka polskiego. – Warszawa: PWN, 2008. – 254 s.

2. Zdunkiewicz-Jedynak D. Wykiady ze stylistyki. – Warszawa: PWN, 2008. – 218 s.

УДК 811.162.1'367.4'37-057.875(477)

Алла КРАВЧУК
Львівський національний університет імені Івана Франка

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ СЛІВ У ВИКЛАДАННІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНЦЯМ

У статті торкаємося теоретичних та практичних питань, пов'язаних із різними видами сполучуваності слів у польській мові, зосереджуючи основну увагу на типах лексико-семантичної сполучуваності. Проблему розглядаємо в лінгводидактичному аспекті, аналізуючи помилки системної, нормативної та ідіоматичної сполучуваності, які роблять українські студенти, що вивчають польську мову. Пропонуємо типи вправ, що можуть сприяти подоланню інтерференцій у сфері лексико-семантичної сполучуваності. З точки зору придатності у вивченні українцями сполучуваності польських слів аналізуємо словники різних типів.

Ключові слова: *лексико-семантична сполучуваність, лінгводидактика, мовна інтерференція.*

Theoretical and practical issues concerning different kinds of collocations (lexical-semantic collocations in particular) in Polish language are dealt with in the article. The problem is studied in lingua-didactic aspect with analyze of the mistakes in systematic, normative, idiomatic collocations made by Ukrainian students studying Polish. Different types of exercises that can be helpful in overcoming the linguistic interference in the sphere of lexical-semantic collocations are offered. Different kinds of dictionaries, that can be used by Ukrainians learning Polish words combinations are analyzed.

Key words: *lexical-semantic collocation, linguadidactics, linguistic interference.*

W artykule przedstawiono kwestie teoretyczne i praktyczne związane z różnymi rodzajami łączliwości wyrazów w języku polskim. Uwagę skupiono głównie na typach łączliwości leksykalno-semantycznej. Zagadnienie to rozpatrzono w aspekcie glottodydaktycznym, na drodze analizy błędów łączliwości systemowej, normatywnej oraz idiomatycznej popełnianych przez studentów ukraińskich uczących się języka polskiego. Proponuje się typy ćwiczeń, które mogą pomóc w zwalczaniu interferencji w zakresie łączliwości leksykalno-semantycznej. Przeanalizowano różne rodzaje słowników pod względem użyteczności dla Ukraińców w nauce łączliwości wyrazów polskich.

Słowa kłuczowe: *łączliwość leksykalno-semantyczna, glottodydaktyka, interferencja językowa.*

Сполучуваність слів є однією з найскладніших проблем при вивченні мови як іноземної, особливо близькоспорідненої. Йдеться і про синтаксичні зв'язки, як наприклад різне керування слів – формально схожих відповідників – у близькоспоріднених слов'янських мовах, і про сполучуваність, зумовлену лексико-семантичними чинниками.

І на матеріалі синтаксису, й на матеріалі лексики виділяють два найзагальніші види сполучуваності слів. Перший стосується поєднання мовних одиниць як репрезентантів цілих граматичних або семантичних класів слів, другий – поєднання окремих одиниць з певним граматичним або лексичним значенням, див. напр. [6, 184]. Перший тип сполучуваності в польському синтаксисі можна проілюструвати запереченими формами дієслів, які – всі без винятку – вимагають прямого додатка у формі родового відмінка (*nie znam tej dziewczyny, nie czytam książek, nie mam zeszytu*). Це приклад **системної** синтаксичної сполучуваності, підпорядкованої певному загальному правилу. Від неї відрізняється **нормативна** синтаксична сполучуваність, яка стосується тільки окремих одиниць. Наприклад, на відміну від більшості незаперечених польських дієслів, які вимагають прямого додатка у формі знахідного відмінка, деякі дієслова, не об'єднані жодною спільною семантичною ознакою, вимагають його у формі родового (*słuchać muzyki, szukać zeszytu, używać wyrazu, gratulować awansu, zazdrościć sukcesu*). Дієслова, що керують родовим відмінком іменника, не підпорядковані, загальному правилу, або системній синтаксичній сполучуваності, їх потрібно запам'ятовувати як винятки. Саме такий винятковий характер мовних явищ характеризує нормативну сполучуваність.

Системну і нормативну сполучуваність польські мовознавці аналізують і на лексичному матеріалі, див. напр. [6, 184; 12, 253; 5]. Саме аналізом проблем лексико-семантичної сполучуваності, а зокрема тих, що виникають при викладанні польської мови українцям, обмежуємося в пропонованій статті (стосовно проблем навчання українців польських зв'язків керування див. напр. [10]).

При **системній** лексико-семантичній сполучуваності поряд зі словом-центром може виступати будь-який елемент певної семантичної групи –наприклад, будь-яка назва особи, істоти, предмета, абстрактного або конкретного поняття та ін. Так, наприклад, дієслова *rozporządzić się (czym)* або *myśleć (o kim, o czym)* вимагають особовий іменник у ролі підмета, а не іменник якоїсь іншої семантичної категорії. Звичайно, межі семантичної категорії, про яку йдеться при системній сполучуваності, можуть бути більш або менш широкими. Наприклад, дієслово *emancypować się* у своєму основному значенні або сполука *wyjść za mąż* уживаються лише з особовими жіночими назвами в ролі підмета. Дієслово *rozpocząć* вимагає у своєму контексті в ролі підмета особових іменників, а в ролі додатка – абстрактних, причому найчастіше – це іменники на позначення якогось процесу: ***Turyści*** *rozpoczęli* ***wędrówkę*** *w Sanoku, a skończyli w Stuposianach;* ***Profesor*** *rozpoczął* ***wykład*** *anegdotką;* ***Aktorka*** *rozpoczęła swoją* ***karierę*** *od epizodów.*

При **нормативній** лексико-семантичній сполучуваності можливості поєднання слів значно більше обмежені і різні лексеми, що можуть додаватися до слова-центру, не входять до єдиної семантичної групи. Данута Буттлер пише про це так: «…Слово, що становить центр структури, яка представляє нормативну сполучуваність, ніби не використовує всіх можливостей утворення сполук, а входить тільки в деякі з них – у ті, що виникають унаслідок його семантичних ознак; наприклад, прикметник *frenetyczny* означає ‘сповнений ентузіазму, захоплений’, проте не творить сполук *frenetyczne powitanie, frenetyczna ocena, recenzja*; відповідно до мовного звичаю, воно поєднується тільки з іменниками *brawa й oklaski*» [6, 185]. Чітко відмежувати нормативну сполучуваність від системної в багатьох конкретних випадках буває важко – цьому перешкоджає специфіка семантичної структури мови, з нечіткістю й розмитістю меж семантичних полів. Окрім того, до самого поняття системності можна підходити по-різному, виділяючи або загальніші, або конкретніші елементи системи.

У сфері лексики системну сполучуваність намагаються відрізняти від нормативної, беручи за основу також критерій усталеності, стабільності семантичної структури. На основі цього критерію, крім системної та нормативної сполучуваності, виділяють ще й ідіоматичну. Системна сполучуваність є до певної міри вільною, користувачі мови не змушені запам’ятовувати конкретних варіантів поєднання слова з іншими. Але такі зусилля вже потрібні при нормативній сполучуваності, коли необхідно утримувати в пам’яті певні слова, які можуть уживатися поряд зі словом-центром, як наприклад: *gremialny udział, gremialny akces, gremialny protest*, але не **gremialny śpiew* чи **gremialna wycieczka*, хоча й у другому випадку, як і в першому, мова йде про дії певної сукупності людей [6, 185], порівн. дефініцію цього прикметника в «Іншому словнику польської мови»: «**Gremialne** działania to takie, w których biorą udział wszyscy» [9].

Найбільш усталений характер мають структури з **ідіоматичною сполучуваністю**. Вони мають бути відтворювані саме в такій, а не іншій формі. Тут іде мова про фразеологізми (у вужчому значенні терміна) на зразок *zrywać się na równe nogi*, *strzelać z grubej rury* та ін.

Описані в польській науковій літературі й представлені тут три види лексико-семантичної сполучуваності справляють труднощі українцям, що вивчають польську мову. Всупереч можливим припущенням, складною для них буває навіть системна сполучуваність, яку, здавалося б, можна добре засвоїти, вивчаючи доволі загальні (й цим схожі до граматичних) правила.

Із системною, рідше – нормативною сполучуваністю пов’язане поняття т. зв. семантичної прозодії, про яку пише Мірослав Банько [2] (учений запозичує термін у британського мовознавця Джона Сінклера). Йдеться про особливості поєднання слова з іншими, які мають або тільки позитивне, або тільки негативне забарвлення. Наприклад, слово *następstwo* у значенні ‘наслідок’ має негативну прозодію (*fatalne, katastrofalne, negatywne, niebezpieczne, nieobliczalne, przykre, szkodliwe, tragiczne, ujemne, zgubne, złe następstwa*), а слово *efekt* у цьому ж значенні найчастіше має позитивну прозодію (*ciekawe, interesujące, niezwykłe, dobre, doskonałe, znakomite, korzystne, pozytywne, wspaniałe, znakomite efekty*). Аналіз текстів електронного Корпусу польської мови дає вченому змогу визначити «позитивні» або «негативні» лексико-семантичні «вподобання» багатьох польських слів, а серед них виділити й такі лексеми, для яких притаманність певного типу семантичної прозодії не була досі очевидною. Наприклад, частотність контекстів у Корпусі підтверджує, що негативну прозодію мають польські слова ***ewidentny*** та ***przyczyna***: *ewidentny błąd, absurd, konflikt (interesów), ewidentne nadużycie,*

zaniedbanie, niedopatrzenie, niepowodzenie, świństwo, niechlujstwo, ewidentna niesprawiedliwość, bezsilność, głupota; *przyczyna awarii, błędu, choroby, katastrofy, klęski, konfliktu, kryzysu, niepowodzenia, nieszczęścia, pożaru, śmierci, tragedii, trudności, wypadku, zgonu*. Іншим, менш «несподіваним» прикладом, але вже позитивної прозодії, може бути лексико-семантична сполучуваність дієслова *dostąpić* у значенні 'удостоїтися, заслужити, зазнати', порівн. словникову дефініцію: Jeśli ktoś **dostąpił** czegoś, zwykle czegoś korzystnego, cennego lub zaszczytnego, to osiągnął to lub doświadczył tego [9], наприклад, *dostąpić zaszczyzu spotkania z (kim); dostąpić zbawienia i oczyszczenia*. Переважно позитивну прозодію мають дієслова *zapewnić (co), wyróżniać się (czym), darzyć (kogo czym),* негативну – слова *powodować, wyrządzić, popełnić, nabawić się (czego), narobić (czego), trącić (czym), nagminny, jawnie, symptom, syndrom*.

Результати корпусних досліджень М. Банька та колективу, що працював над «Іншим словником польської мови», уможливили появу в цьому словнику дуже інформативних, т. зв. **контекстних,** дефініцій, які, на відміну від традиційних, доволі чітко представляють синтаксичну та лексико-семантичну сполучуваність лексем, особливо дієслівних та прикметникових – порівн., наприклад, традиційні дефініції зі «Словника польської мови» за редакцією Мечислава Шимчака [17] з контекстними дефініціями зі згаданого словника за редакцією М. Банька (важливі в плані сполучуваності елементи дефініції записуємо в розрядці): **efekt** «skutek jakiejś przyczyny, rezultat, wynik» [17] – «**Efekt** jakiegoś działania, procesu lub stanu to ich końcowy wynik, zwłaszcza pozytywny» [9]; **wyrządzić** «dopuścić się czegoś w stosunku do kogoś, popełnić coś; uczynić, zrobić komuś coś złego» [17] – «Jeśli jakaś osoba, rzecz lub zjawisko **wyrządziły** komuś krzywdę, przykrość lub szkodę, to sprawiły, że doznał on jej» [9]; **nagminny** «szeroko rozpowszechniony, bardzo często spotykany; powszechny, pospolity» [17] – «Jeśli jakieś negatywne zjawisko jest **nagminne**, to występuje powszechnie» [9]. Для вивчення польської як іноземної «Інший словник польської мови» серед інших загальних словників є чи не найпридатнішим. Окрім того, що дефініції в ньому неенциклопедичні – написані звичайною мовою, без уживання спеціальної термінології, контекстна форма дефініції допомагає швидко зорієнтуватися в синтаксичній та лексико-семантичній сполучуваності слів.

На матеріалі Корпусу… написано й спеціальне лексикографічне джерело авторства М. Банька «Словник доброго стилю» («Słownik dobrego stylu, czyli wyrazy, które się lubią») [4], який, як підказує його повна назва, уміщує цінний матеріал для занять з іноземцями при вивченні всіх видів лексико-семантичної сполучуваності. У вступі до нього М. Банько наголошує на тому, наскільки важливо носіям мови знати лексико-семантичну сполучуваність слів: «Безпорадний мовець відчинятиме всі двері єдиним словом-відмичкою: *duży absurd, duża akceptacja, duża aktywność* і т. ін. Тимчасом *absurd* є не *duży*, а *czysty, kompletny, oczywisty*, навіть *totalny*. *Akceptacja* є не *duża*, а *pełna, powszechna, szeroka*, а також *wzajemna*. А *aktywność*, хоча й може бути *duża*, може, крім того, бути *gorączkowa, nadmierna, niezwykła, podwyższona, wielka, wysoka, wzmożona, znaczna, zwiększona*" [3: VI].

Надзвичайно цінний і придатний для вивчення польської мови матеріал уміщує «Стилістичний словник польської мови» Еви Ґеллер і Анджея Домбрувки [7], інформуючи про синтаксичну, семантичну, прагматичну сполучуваність слів, з урахуванням найновіших контекстів із загальнодоступних інтернет-сторінок. Значно розбудовані словникові статті представляють сполучуваність реєстрового слова у градації: від найбільш до найменш усталених структур. Як зазначають автори у вступній статті, «Стилістичний словник польської мови» – це перша такого типу публікація, що описує сучасну польську мову в аспекті її мінімальних інформаційних одиниць, які застосовуються в процесі мовної комунікації: «Героями нашого словника не є – як у більшості словників – окремі слова або ідіоми, ними є ціла гама більш або менш усталених сполучень слів. Вони становлять основні цеглинки, які ми використовуємо, не тільки будуючи правильні речення, а й виражаючи прагматично різні мовні повідомлення у всіх стилістичних реєстрах» [8: XVII].

Як зазначалося, нормативну та ідіоматичну сполучуваність польських слів українцям опанувати важче, ніж системну, адже запам'ятовувати потрібно не більш чи менш загальні правила, яким можна підпорядкувати лексичний матеріал, а окремі «готові» структури з конкретним лексичним наповненням. Частішими в цих випадках бувають й інтерференційні впливи рідної мови. Особливо складно засвоїти такі структури, які в українській мові мають схожий, але з дещо іншим формальним наповненням відповід-

ник. Основою для інтерференції часто стають розмовні одиниці або й узагалі ненормативні, але, очевидно, частотні в узусі. Нерідко це російські вкраплення в українській мові. Або ж дається взнаки безпосередній вплив російської мови, яку українці знають (принаймні пасивно, якщо йдеться про молоде покоління на заході України). Порівн: *obalić mit – розвінчати міф, przytaczać, podawać przykład – наводити приклад, przykuwać uwagę – привертати, притягувати увагу, podjąć próbę – зробити спробу, wzbudzić zaufnanie – викликати довіру, cieszyć się popularnością – користуватися популярністю, przyznać stypendium – призначити, дати стипендію, Europa Środkowa – Центральна Європа, ponieść klęskę – потерпіти поразку, przestrzegać praw – дотримуватися законів, wziąć kąpiel – прийняти, взяти ванну, osiągnąć sukces* – рос. *достигнуть успеха* та ін. Звідси помилки сполучуваності на кшталт: ***rozwieńczać** mit, *__nawodzić__ przykłady, *__wywołać__ zaufanie, *__przyznaczyć__ stypendium, *__Centralna__ Europa, *__pocierpieć__ klęskę*, порівн. також у контекстах: *__Przyciąga__ uwagę kultura jej języka mówionego; *W towarzystwie swoich przyjaciół on __korzysta się__ popularnością; *W […] świecie panują prawa, których trzeba __się dotrzymywać__; *Rano muszę wziąć __wannę__; *Nie rozumiem, jak ona __dościgła__ takiego sukcesu* та ін.

Труднощі, з якими стикаються українці у сфері нормативної та ідіоматичної сполучуваності польських слів, можна прирівняти до проблем засвоєння фразеології в ширшому значенні цього терміна (порівн. широке трактування фразеології в працях відомого польського фразеолога Станіслава Скорупки, і зокрема, його «Фразеологічний словник польської мови», який, по суті, є не стільки фразеологічним – у сучасному розумінні – словником, скільки реєстром лексичної і синтаксичної сполучуваності слів [16]). Фразеологічний словник С. Скорупки може слугувати добрим джерелом матеріалу для лексико-комунікативних занять з іноземцями, оскільки дає відповіді на питання, як потрібно поєднувати слова в польській мові. Якщо ж говорити про сучасніші словники, які вміщують фразеологію у вужчому значенні, то одним із найвартісніших джерел вважаємо невеликий за обсягом, але інформативний у дефініціях словник «У кількох словах» («W kilku słowach: Słownik frazeologiczny języka polskiego») [13]. Написаний на матеріалі Корпусу текстів з використанням уже згадуваної контекстної дефініції, цей словник навчає не тільки правильній сполучуваності компонентів у межах фразеологічної одиниці, а й сполучуваності цілого фразеологізму в контексті, наприклад: «Jakieś zajęcie **jest ciężkim kawałkiem chleba,** jeśli jest to praca niewdzięczna, wymagająca wysiłku i dająca niewielki zarobek» або: «Mówimy, że jakiś stan, jakaś sytuacja, jakieś zachowanie itp. są dla kogoś **chlebem powszednim**, jeśli są one dla niego czymś zwykłym, naturalnym, często występującym» [13, 47].

Проблема лексико-семантичної сполучуваності – це водночас і проблема синтагматичного добору відповідних синонімічних засобів – порівн. т. зв. денотаційні синоніми типу *otyły* і *tłusty*: перший уживається тільки як окреслення людей (*otyły mężczyzna*), другий – і людей, і тварин (*tłusta baba, tłusty kot*) або: *topić się* – про людей і тварин, а *tonąć* – ще й про предмети; два слова – *smaczny* і *dobry* – вживаються в однаковому значенні як окреслення страв, але з назвами алкоголю, тютюну чи кави потрібно вживати означення *dobry* (*dobre wino, dobre piwo*), а не *smaczny*. Помилки, що їх допускають українці у польському мовленні, дуже часто спричинені саме невмілим використанням синоніма. Під впливом інтерференції замість потрібного слова нерідко з'являється формальний відповідник української (часом російської) лексеми (необов'язково, як уже згадувалося раніше, нормативний в українській мові), наприклад: **Nasze __przebywanie__* (замість *nasz pobyt*) *we Wrocławiu bardzo mi się zapamiętało* – укр. *перебування*; **Kiedyś wiedźmy spalano na __ognisku__* (замість *na stosie*) – укр. *вогнище*; **[...] Elementy wszystkiego, co nie jest ci __cudze__* (замість *obce*) – укр. *чужий*; **Księżyc zagląda w okna do dzieci i __ochrania__* (замість *chroni, strzeże*) *ich słodkie sny* – укр. *охороняти*; **To była całkowita wolność: niepodległość rodzicom, swoboda działania i __swoboda__* (замість *wolność*) *słowa* – укр. *свобода слова*; **Ten malutki chłopczyk jest bardzo __sławny__* (замість *miły, sympatyczny*), *ile on ma lat?* – рос. *славный*, укр. *славний*; **Ta książka była o __sławetnych__* (замість *sławnych*) *zwycięzcach* – укр. *славетний* (але й *славний*); **W tej kawiarni jest bardzo __smaczna__* (замість *dobra*) *kawa* – укр. *смачна* (але й *добра*); **Zachwyca mnie __twarz__* (замість *oblicze* або *wizerunek*) *tego miasta* – укр. розм. *лице* (але й нейтр. *обличчя*); **Pierwsza aktorka __opowiadała__* (замість *recytowała, deklamowała*) *wiersze, drugi aktor __miał__* (замість *grał*) *rolę Chopina* – укр. розм. *розповідала, розказувала (вірші)*, але й нейтр. *декламувала*; розм. *мав роль*, але й нейтр. *грав роль*.

Оскільки, як бачимо, проблеми лексико-семантичної сполучуваності нерідко зводяться до знання синонімічних засобів мови, у ході вивчення польської мови необхідно використовувати словники синонімів. Найпридатнішими для іноземців є такі словники, в яких не просто наведено синонімічні ряди, а подано ще й дефініції кожної з одиниць синонімічного ряду. Саме такий опис синонімії дає змогу не тільки розуміти тексти іноземною мовою, а й самостійно їх створювати. Адже глибинна сутність синонімії – не стільки в тому, що слова можуть використовуватись одне замість другого, а в тому, що в певному контексті має з'явитися саме та, а не інша одиниця синонімічного ряду, порівн.: «Слова, значення яких повністю збігаються, все частіше розглядають як лексичні дублети, варіанти і т. ін., а справжніми синонімами починають уважати слова, які помітно відрізняються за значенням» [1, 206].

Схожу концепцію синонімії приймають автори «Дистинктивного словника синонімів» [14]: «Дистинктивний словник синонімів [...] відзначається тим, що подає не тільки серії слів, які автори вважають, на основі певних (зазвичай прихованих) критеріїв, синонімічними; такий словник, окрім того, визначає умови добору потрібного відповідника до конкретної мовленнєвої ситуації. Це досягається шляхом указування дистинкції, тобто відмінностей (саме так!), між близькими за значеннями словами. Бо міфом є переконання, що в мові існують абсолютні синоніми – слова, цілком тотожні за значенням і обсягом денотації» [15: VII]. Саме визначення умов добору найвідповіднішого до конкретної ситуації синоніма, завдяки дефінію-ванню кожного члена синонімічного ряду, з указуванням його відмінностей на тлі інших, є вагомою перевагою цього словника, що визначає його придатність у праці тих (з тими), хто вивчає польську мову як іноземну.

Дефініції реєстрових слів, до яких дібрано синоніми, уміщує «Словник польських синонімів» за редакцією Зоф'ї Курцової [11], завдяки чому користувач мови, а особливо іноземець, що її вивчає, може порівняно легко зорієнтуватися в особливостях їхнього вживання. Цьому сприяє також наведення контекстів, у яких може виступати реєстрове слово, та інформація про стилістичне й емоційне забарвлення синонімів, що їх наведено до кожного зі значень багатозначного реєстрового слова. Приклад словникової статті зі згаданого словника: **Huk** 1. «głośny dźwięk o niskim tonie» *Rozległ się głośny huk. Zza ściany dochodziły jakieś huki.* – **huknięcie, łomot, grzmot, grzmotnięcie, łoskot, rumor, detonacja, wybuch**. *Talerz spadł z hukiem na ziemię*. – **trzask**. **Huk** 2. «ogólne poruszenie z jakiegoś powodu» *Narobił wiele huku swoim wystąpieniem* – **szum, ruch, hałas, zamieszanie, sensacja,** rzad. **huczek** [11].

Працюючи з україномовною аудиторією на заняттях лексико-комунікативного характеру або ж під час лекцій і практичних занять з лексикології та культури мови з українськими студентами-полоністами, варто звертати особливу увагу на ті приклади лексико-семантичної сполучуваності, які є «підступними» саме з огляду на негативний трансфер. Варто також скрупульозно вивчати ті схеми лексико-семантичної сполучуваності, які наповнені лексикою, що не має формальних відповідників в українській мові. Саме такий матеріал потрібно вибирати зі згаданих раніше словників і створювати на основі нього вправи. Звісно ж, різноманітні й добре опрацьовані вправи лексико-комунікативного характеру пропонують численні на сьогодні польські підручники й посібники для іноземців, однак вони розраховані переважно на широкого користувача – осіб з різними першими мовами, тому, з об'єктивних причин, не можуть бути насичені матеріалом, найскладнішим і найпридатнішим саме для українського користувача. Тому, навчаючи українців, викладач повинен давати й власні дидактичні пропозиції, особливо якщо йдеться про заняття зі студентами, що вже доволі добре володіють польською мовою.

Простішими є такі вправи на лексико-семантичну сполучуваність, у яких пропонуємо поєднати слова з однієї групи зі словами з другої – так, аби вони творили правильні синтагми. Наприклад, з одного боку – назви тварин (*pies, kot, baran, koza, krowa, koń, słoń, świnia, indyk, kura, kogut, bocian, gołąb, wrona, wróbel, świerszcz, pszczoła, żuk, żaba, wąż*), з другого – звуки, які вони видають (*trąbi, syczy, rży, pieje, muczy, meczy, beczy, kumka, kracze, klekocze, grucha, miauczy, gdacze, cyka, ćwierka, chrząka, szczeka, brzęczy, bulgocze, bzyczy*). Схожі за формою вправи можна використовувати з метою засвоєння сполучуваності близьких за значенням слів. Наприклад, з одного боку, назви коней, з іншого – їхні можливі означення: *szkapa, klacz, ogier, źrebak, rumak, mierzynek, kobyła, chabeta – rasowy, chudy, nędzny, roboczy, łysy, rozpłodowy, młody, ognisty*. У такий спосіб можна вивчати різні ряди близьких за значенням слів, порівн.

також: *piosenka, pieśń, śpiewka, aria, song, kuplet, hymn, kantylena, psalm – melodyjny, narodowy, ludowy, harcerski, smutny, weselny, operowy, kabaretowy, kościelny*. Прикладом вправи такого типу, але в якій відштовхуємося не від схожих за значенням назв, а від семантично близьких ознак, які потрібно достосувати до відповідної назви (предмета чи дії), може бути: *wietrzny, krótkowzroczny, lekkomyślny, pusty – wybór, istota, polityka, dziewczyna; wulgarny, trywialny, płaski, nieparlamentarny, gruby, karczemny, chamski, chuligański – dowcip, żart, zachowanie, kawał, gust, wyrażenie, wybryki, awantura; swobodny, prosty, niewymuszony, domowy, bezceremonialny, frywolny – dowcip, strój, ruchy, zachowanie, uśmiech, w obejściu; bojaźliwie, lękliwie, nieśmiało, tchórzliwie – spoglądać (na co), zapukać (do drzwi), oglądać się (na wszystkie strony), zachowywać się*. Такі типи вправ значно ускладнюються, коли «справа» і «зліва» пропонуємо неоднакову кількість слів. У такому випадку добирати слова потрібно не просто методом виключення, а глибше аналізуючи їхнє значення, використовуючи для цього словники та інші допоміжні джерела.

Складнішими є вправи, які обов'язково вимагають від учнів, аби вони скористалися словниками чи електронними корпусами текстів польської мови, інтернет-ресурсами. Це може бути, наприклад, пропозиція скласти речення або текст зі словами, близькими за звучанням / походженням (наприклад: *tajny, tajemniczy, tajemny; wieczny, wiekowy, wieczysty; sławny, sławetny, osławiony*) або близькими – у відповідних контекстах – за значенням (наприклад: *słaby, wątły, nikły; kruchy, łamliwy, łupliwy; smaczny, wyborny, smakowity; sprężysty, jędrny, prężny; giętki, gibki, elastyczny; przysrtojny, urodziwy, piękny, cudny; wysoki, wyrośnięty, wybujały, strzelisty, wysmukły; kończyć, wykończać, ukończyć, finalizować*). Складаючи речення, учень обов'язково змушений буде поєднати прикметник чи дієслово з іменником, а отже, продемонструвати знання синтагматичної специфіки пропонованих слів. Варто наголосити, що на етапі ознайомлення з проблемою, а не контролю знань, варто всіляко заохочувати учнів до звернення до автентичних польськомовних текстів, можна долзволяти їм переписувати контексти із доступних джерел, особливо лексикографічних, адже в такій ситуації найважливішим є те, щоб вони відшукали і запам'ятали правильні схеми сполучуваності слів (обережно, однак, потрібно ставитися до інтернетних текстів, оскільки в них можуть траплятися ненормативні синтагми).

На основі словників студенти можуть вивчати дефініції (а отже, й особливості семантики) польських слів, формальні відповідники яких в українській мові мають дещо інше значення, або ж польських лексем, які взагалі не мають в українській мові семантично еквівалентних лексичних відповідників, наприклад: *przyjaciel – kolega, siostrzeniec – bratanek, kochać – lubić, kraj – państwo – kraina, ojczyzna – ojcowizna, śpiewak – piosenkarz, myśleć – zastanawiać się, listek – liść, źdźbło – łodyga, buty – kozaki – pantofle, garsonka – kostium – garnitur, odzież – ubranie – konfekcja – okrycie*.

Значні труднощі в українців викликає правильне вживання польських префіксальних дієслів. Помилки в цих структурах часто «підтримують» відповідники в українській мові, порівн.: **Mama **zgotowała*** (замість *ugotowała*) *obiad* – укр. *зготувати, приготувати (обід); *Sam się **naprosiłem*** (замість *wprosiłem*) *na urodziny* – укр. *напроситися; *Chłopak **obegrał*** (замість *ograł*) *w szachy samego mistrza* – укр. *обіграти; *Janek jak się upije, to zaczyna **wyrabiać*** (замість *rozrabiać*) – укр. *вироблятися (щось)*. На цю проблему накладається і проблема сполучуваності – системної або нормативної. Серед пропозицій вправ на подолання інтерференцій у сфері лексико-семантичної сполучуваності префіксальних дієслів:

а) вибір одного з варіантів дієслова, наприклад: *Od dawna poszukiwał sposobu, aby (**odrobić, przerobić, dorobić**) sobie w czasie studiów, nauka bowiem trochę go kosztowała; Murarz (**odrobił, rozrobił, przyrobił**) cement i zaczął murować; Egzaminowani studenci śmiechem (**wyrabiali, dorabiali, nadrabiali**) brak wiedzy; Okazało się, że ta partia polityczna od dawna (**urabiała, obrabiała, nadrabiała**) opinię publiczną; Coś ty najlepszego (**wyrobiła, narobiła, przerobiła**), teraz to już stąd nie wyjdziemy!*;

б) утворення дієслівного деривата за допомогою самостійно дібраного (можливо також – із кількох запропонованих варіантів) префікса, наприклад: *Czuję, że już nie **...rabiam** i zaraz parsknę śmiechem!; Czy wiesz, że **...robiłeś** mnie w bardzo nieprzyjemną sytuację?; Wasza córka ogromnie się **...robiła**, świetnie gotuje!; Tędy jest dużo bliżej niż koło twojego wydziału, tamtędy trzeba **...robić** dobrych kilkaset metrów*;

в) навпаки, додавання до префікса решти дієслова в конкретній синтагмі – важливо однак, щоб вона була частотною в польській мові (для спрощення завдання можна подавати поряд її дефініцію чи парафразу), наприклад: *pod...*

decyzję, u... wywiadu, u... zgodę, przy... uwagę, przy... wagę, po... nietakt, po... konsekwencje, po... tezę, wy... wrażenie, wy... krzywdę, wy... wniosek, na... kontakt, na... się kompleksów, do... wyboru, do... do wniosku, po... w wątpliwość, po... się do dymisji, o... dokument, o... się z językiem;

г) самостійне написання текстів з визначеними префіксальними дієсловами.

Прикладом виконання останньої вправи може бути текст студентки ІІІ курсу польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка Мирослави Кіт, у якому потрібно було вжити в різних контекстах дієслова ***po****nieść* і ***od****nieść*:

Sen jak z Kafki

*Tego dnia jak zwykle poszedłem sobie, **gdzie** mnie **oczy poniosą**. Myślałem o tym, czym chciałbym się dzisiaj zająć. Przypomniałem sobie, jak w dzieciństwie marzyłem o jeździe konno. **Poniósł** mnie niepohamowany **entuzjazm**.*

*Tego dnia dokonałem pierwszej próby, która, niestety, miała fatalne skutki. **Koń poniósł**, a potem zrzucił mnie z siodła. Koń, na szczęście, nie **odniósł** żadnych **obrażeń**, ale wyrażał się o rodzie ludzkim, stosując wyrazy o charakterze wulgarnym. **Odniosłem wrażenie**, że to wszystko **odnosi się** właśnie **do** mnie. Zaproponowałem koniowi, że **poniosę** jego **siodło**, ale nie wiadomo dlaczego obraził się jeszcze bardziej, **poniosły go nerwy**. Starałem się przekonać mojego oponenta, że **odniósł się do** tej sytuacji zbyt poważnie. Ale **poniosłem porażkę**. Koń opuścił pole bitwy słownej, dalej **odnosząc się do** mnie z uprzedzeniem.*

*Nie mogłem tego tak zostawić – znów mnie **do** niego **poniosło**. Postanowiłem zanieść mu soczystej zielonej trawy, żeby zażegnać konflikt.*

*Lepiej bym tego nie robił! Moje wysiłki nie **odniosły** żadnego **skutku**, wręcz przeciwnie. Koń się bardzo rozzłościł, bo potraktowałem go jak... konia. Groził mi, że za straty moralne **poniosę odpowiedzialność**.*

*Proces sądowy miał wielki rezonans, posiedzenia transmitowano w telewizji. Przemówienie konia w sądzie o trawiastej diecie, pielęgnowaniu kopyt i dyskryminacji **odniosło** wielki **triumf**. Niedługo koń zawarł kontrakt na produkcję podkoszulków ze swoim portretem, sprzedał prawa do ekranizacji tej historii. A teraz zajął się polityką.*

*O mnie już dawno zapomniano. **Poniosłem** największą **porażkę** w swoim życiu. Mojej wierze zadano straszny cios: **odniosłem wrażenie**, że **ponoszę klęskę**. Nie chodzi tu o wiarę w dobre stosunki końsko-ludzkie, lecz o wiarę w uzdrowienie kultury.*

Вивчення ідіоматичної сполучуваності можливе в ході виконання описаних у лінгводидактичній літературі і представлених у польських підручниках та посібниках дуже різноманітних і захопливих вправ із фразеології. Зазначимо лише, що, працюючи з україномовними особами, особливо тими, що вже добре володіють польською мовою, варто пропонувати такі фразеологічні одиниці, які можуть бути складними з огляду на інтерференцію. Варто враховувати також національно-культурні відмінності в категоризації дійсності в обох мовах, скажімо, експліковані в анімалістичній фразеології. У вправах фразеологічного характеру варто пропонувати ті фразеологізми, які збудовані на іншій, ніж в українській мові, образній основі, або анімалістичний компонент яких має особливі, на тлі українського відповідника, національно-культурні конотації (наприклад, *wybierać się jak* (kto) ... *za morze* – sójka, *stanąć* (kim) ... – okoniem та ін.).

Отже, проблема сполучуваності слів, а зокрема лексико-семантичної, вимагає значної уваги викладача польської мови як іноземної. Нехтування нею в роботі з україномовними особами призводить до виникнення небажаної інтерференції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Apresjan J. D. Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka / Przeł. Z. Kozłowska, A. Markowski. – Wrocław etc., 1995.

2. Bańko M. O tzw. prozodii semantycznej i jej opisie w słownikach // Nowe studia leksykograficzne 2 / Pod red. P. Żmigrodzkiego, R. Przybylskiej. – Kraków, 2008. – S. 151–161.

3. Bańko M. Przedmowa // M. Bańko. Słownik dobrego stylu, czyli wyrazy, które się lubią. – Warszawa, 2006. – S. V–VII.

4. Bańko M. Słownik dobrego stylu, czyli wyrazy, które się lubią. – Warszawa, 2006.

5. Burkhardt H. Miejsce kolokacji w leksykografii i ich rola w tworzeniu tekstów w języku obcym // Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców 17: Teksty i podteksty w nauczaniu jezyka polskiego jako obcego – 2: Jubileusz 50-lecia Studium Języka Polskiego dla Cudzoziemców UŁ / Pod red. G. Zarzyckiej i G. Rudzińskiego. – Łódź, 2010. – S. 177–184.

6. Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności leksykalnej (Słownictwo rodzime). – Warszawa, 1987.

7. Geller E., Dąbrówka A. Słownik stylistyczny języka polskiego. Warszawa, 2007.

8. Geller E., Dąbrówka A. Uwagi wprowadzające // E. Geller, A. Dąbrówka. Słownik stylistyczny języka polskiego. – Warszawa, 2007. – S. VII–XVIII.

9. Inny słownik języka polskiego / Pod red. M. Bańki. – T. 1–2. – Warszawa, 2000.

10. Krawczuk A. Kłopoty z opanowaniem polskiej rekcji w procesie nauczania Ukraińców sprawności pisania // Rozwijanie i testowanie biegłości w języku polskim jako obcym / Pod red. A. Seretny, E. Lipińskiej. – Kraków, 2008. – S. 129–140.

11. Kurzowa Z., Kubiszyn-Mędrala Z., Skarżyński M., Winiarska J. Słownik synonimów polskich / Pod red. Z. Kurzowej. – Warszawa, 1998.

12. Markowski A. Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne. – Warszawa, 2005.

13. Mosiołek-Kłosińska K., Ciesielska A. W kilku słowach: Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 2001.

14. Nagórko A., Łaziński M., Burkhardt H. Dystynktywny słownik synonimów. – Kraków, 2004.

15. Nagórko A. Wstęp // A. Nagórko, M. Łaziński, H. Burkhardt. Dystynktywny słownik synonimów. – Kraków, 2004. – S. VII–XLV.

16. Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – T. 1–2. – Warszawa, 1967–1968.

17. Słownik języka polskiego / Pod red. M. Szymaczaka. – T. 1–3. – Warszawa, 1978–1981.

УДК 811.162.1'342'27

Марина ЮРЕВИЧ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГРА ЯК СТРАТЕГІЯ ВИВЧЕННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ (НА МАТЕРІАЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛЬСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ)

Стаття присвячена дослідженням польських вчених на тему теорії ігор як форми творчого навчання і застосування ігор в дидактиці. Метою статті є популяризація і поглиблення знань про ігри як у теоретичній, так і в практичній перспективі.

Ключові слова: *теорія ігор, ігрова стратегія в дидактиці*

The article is devoted to works of the Polish scientists related to the theory of games as a form of creative use of time and application of games in didactics. The aim of the article is to popularise and develop knowledge of games, both in theoretical and practical perspective.

Key words: *the theory of games, the ludological strategy in didactics.*

Artykuł prezentuje wyniki badań uczonych polskich, dotyczące teorii ludycznej jako formy twórczego nauczania i użycia gier w dydaktyce. Celem artykułu jest popularyzowanie i rozwijanie wiedzy o grach zarówno w ujęciu teoretycznym, jak i praktycznym.

Słowa kluczowe: *teoria gier, strategia ludyczna w dydaktyce.*

Друга половина XX століття зазначена впливом антропологічного підходу в дидактиці. Звернення уваги на роль емоцій в пізнавальних процесах сприяло виникненню різноманітних практичних рішень, що використовуються в шкільному навчанні, зокрема в методиці навчання. Одним із таких шляхів є «ігрова» (ludyczna) стратегія, що з кожним роком стає все популярнішою [11, 13].

У зв'язку із зацікавленням дослідників проблемами індивідуального стилю вивчення іноземних мов, а також конструюванням образу успішного учня та його стратегій навчання, останнім часом набув значної популярності термін стратегія. Створено навіть типологію найчастіше вживаних учнівських стратегій, які можуть мати безпосередній або опосередкований вплив на ефективність навчання [9]. Ребекка Оксфорд визначає стратегію навчання іншої мови як поведінки і дії, які застосовує учень, щоб вивчення мови стало ефективним і приємним [10]. К. Вайнштайн і Р. Мейер [13], окрім поведінки, називають також думки, що позитивно впливають на процес засвоєння мови. До безпосередніх стратегій відносять когнітивні стратегії, які учень використовує з метою набуття певних знань. До опосередкованих стратегій належать стратегії метакогнітивні, що забезпечують підготовку до навчання, наприклад, планування етапів навчання, визначення мети даного етапу, оцінку реалізації мети, повторення вже відомих фактів. Опосередкованими стратегіями є також стратегії соціо-афективні, які сприяють тому, що учень навчається в емоційно приязному кліматі, користуючись при цьому допомогою інших.

Термін ігровий (або «людичний», як прийнято вживати в польській літературі на цю тему) означає те, що стосуєтьс розваг (походить від лат. ludus – розвага). Використання для навчальних цілей технік, які повязані з ігровою діяльністю людини, будемо називати ігровою стратегією.

У Старопольській енциклопедії З. Глогера є інформація по те, що в старопольській мові поняття «igra» означало розвагу і гру загалом (igry dziecinne, igry na koniach) [2, 218].

Етимологічний словник польської мови А. Брюкнера [1, 642] пояснює, що слово «bawic sie» походить від слів bawa, zabawa, які означають «być», «bywac» [11, 15] (у значенні перебування і розвага). Натомість igra/jigra означали товариську забаву. У XVIII ст. ці терміни витіснив новий термін «гра» [12, 331-332, 446].

В. Оконь [7, 35-43] за найсуттєвіші спільні риси ігор вважає такі:

1. вони виконуються для задоволення, яке загалом справляють;

2. дозволяють індивідууму реалізувати ті тенденції, яких він не може реалізувати у звичайній дійсності (творять ніби вторинну дійсніть, субєктивний світ);

3. черпають свій зміст із суспільного життя (зберігаючи спонтанність і самобутність за формою та змістом), віддзеркалюють специфіч-

ні умови життя в родині, сусідських колах, групах ровесників, на роботі;

4. є упорядкованими відповідно до певних правил.

Дидактичні ігри, за свідченням К. Крушевського, наближають пізнавальні процеси, що відбуваються в учнів, до умов безпосереднього пізнання [5, 165]. Між традиційними методами навчання та ігровою стратегією є величезна різниця. Вона полягає у відмінному трактуванні мети, до реалізації якої прагнуть учасники процесу навчання. У традиційних стратегіях мета, до якої прямує вчитель, збігається з метою учня. Учень, що не розуміє мети, може не виконати завдання. Натомість в ігровій стратегії метою вчителя є надання учневі певних знань, а метою учня є пограти, отримати приємні відчуття, розважитись, досягти успіху. Відтак істинна мета навчання може бути прихованою для учня. Учень виконує завдання, бо хоче змагатися з ровесниками, виграти, показати свої уміння тощо.

Ігрові техніки навчання помічаємо вже в середньовіччі. Наприклад, св. Августин (IV/V ст.) пропагував науку співу релігійних пісень перед початком навчання мови. Великий чеський вчений часу Просвітництва Ян Амос Коменський радив, щоб вправи на лекціях приносили учням радість і були функціональні (важливим уважав упровадження візуалізації, з метою чого створив словник у картинках «Orbis Sensualium Pictus»).

Однак відчутна активізація уваги до такої стратегії навчання, зокрема в Польщі, відбулася в другій половині XX ст., з розвитком антропологічної теорії навчання. Так, уже понад 10 років на факультеті англійської філології Університету ім. Адама Міцкевича а та Університету Миколая Коперника проводилися дослідження над ефективністю ігрових технік у процесі навчання іноземним мовам. Підтверджено особливо корисний вплив ігрових технік на засвоєння іншомовної лексики. А. Мамис [6] застосовувала пісенне тло (45-хвилинний запис англійських хітів) на уроках у середній школі і відтак зафіксувала, що через 2 місяці учні засвоїли 13% раніше не відомої їм лексики. Таких результатів не було в контрольної групи, що працювала на тих самих матеріалах навчання. Виявилося, що текст пісні більш ефективно засвоювався учнями з низьким ступенем концентрації [4]. При використані непісенного тексту ефект вивчення структур є тимчасовим, тоді як по закінченні роботи з текстами пісень навчальний ефект має тенденцію зростання [3].

Ігрові техніки мають корисний вплив на розвиток комунікативних тенденцій. Й.Ососинська переконалася, що симуляційні техніки є корисною формою навчання дорослих учнів, оскільки дозволяють їм подолати бар'єри у вивченні іноземних мов. Помічено, що дорослі учні охочіше беруть участь у комунікативних вправах, коли можуть сховатись за вигаданою особистістю [8].

На підставі наведених досліджень можна стверджувати, що ігрова стратегія значно покращує процес навчання/вивчення мови.

Ігрова техніка може використовуватися в будь-якій фазі уроку. Першою фазою уроку є його початок, який часто називають мовним розігрівом. Він має позитивно настроїти учнів на завдання, які на них чекають, дозволити вчителю встановити з учнем контакт. Перевірка домашнього завдання в такому випадку може бути стресом, особливо якщо очікування вчителя є високими, а учнівські показники далекі від задовільних. Крім того, потрібно зінтегрувати дії учнів, що належать за темпераментом до різних типів: одні потребують термінового занурення в урок, бо інакше знайдуть собі інше заняття (імпульсивний тип); іншим, натомість, потрібен час, щоб увійти в роботу, і мовний розігрів дасть їм цей необхідний час.

Ігрові техніки винятково добре виконують цю роль. Оскільки вони викликають приємні відчуття, встановлюється позитивна атмосфера не лише протягом гри, але й потім, під час заняття, оскільки гра виконує мотивувальну роль. Гра може базуватися на матеріалі, що був упроваджений на попередньому уроці, який учні повинні були засвоїти вдома. Вчитель може час самої гри використати для необхідних адміністративно-організаційних заходів (перевірка присутності, зошитів, написання теми нового уроку). Для цієї фази уроку відповідними будуть лексичні ігри та розваги (кросворди, діаграми, ребуси), оскільки вони легкі для впровадження і дозволяють еластично оперувати часом. Однією з найпопулярніших є гра у вчителя. Пари учнів проводять взаємні опитування з опрацьованого матеріалу, спираючись на картки зі словами, які від початку радить завести вчитель (на такій картці може бути зображено малюнок, переклад, транскрипцію тощо). Ця гра вчить самоконтролю, привчає до самостійної роботи і відповідальності. Учень дізнається про свої помилки у порівнянні зі знаннями товариша, що відбувається у значно менш стресовій формі. Крім того, усвідомлення,

що ти не знаєш чогось, що знає твій однокласник, є потужним мотивом для самовдосконалення .

У наступній фазі уроку має реалізуватися його головна мета. Як правило, вправи, що виконуються в цій фазі, зосереджені навколо встановленої теми. Завданням учнів є пізнання різних мовних функцій, пов'язаних із даною темою. Необхідність активізації вже відомих структур є чинником, що полегшує процес засвоєння нових фактів. У комунікативному навчанні використовуються вправи, що вводять у нову тему, а також активізують вже засвоєні знання. Для цього використовуються малюнки, що представляють елементи нової теми, завданням яких є добути інформацію від учня про те, що він спостерігає. Тут також можливі лексичні ігри, подібні до тих, що застосовувалися у початковій фазі мовного розігріву. Під час комунікативних вправ застосовується техніка розігрування ролей у парах, спираючись на конкретний сценарій. Це ігрова техніка, що полягає на імітації певної ситуації. Можна скористатися також популярною піснею, зміст якої пов'язаний із темою лекції. Наприклад, учні можуть отримати текст пісні з пропусками, ці пропуски в парах повинні заповнити, потім, слухаючи запис, перевіряють, чи правильно вони це зробили. Наприклад, пісня ансамблю Бітлз «Yesterday» («Вчора») може служити ілюстрацією для повторення конструкцій минулого часу і т.д.

Завданням наступної фази уроку є засвоєння і перевірка опанування нових мовних одиниць. Тут відбувається вільна комунікація навколо заданих тем, де вчитель є лише спостерігачем, фіксує всі помічені помилки, щоб по закінченні розмови до них повернутись і обговорити. Відкритість ситуації вивільняє креативність учнів, провокуючи їх до спонтанних висловлювань. Учитель, який спостерігає за цією ситуацією, має можливість помітити, якою мірою в ситуації, позбавленій контролю над коректністю форм, учні використовують потрібні мовні форми.

Отже, ігрова техніка навчання певною мірою складніша для викладача, однак набагато приємніша і ефективніша для учня. Звільнення емоцій, рольові ігри, креативні рішення та невимушеність ситуації у зв'язку з формальною відсутністю контролю з боку вчителя сприяють доланню психологічних бар'єрів та створюють сприятливі умови для продуктивного засвоєння мовних структур. Усе це надає ігровим стратегіям в методиці викладання мови неабиякої популярності та потенціалу для подальших досліджень і розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bruckner A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 1985.

2. Gloger Z. Encyklopedia staropolska. – Warszawa, 1972.

3. Hurysz H. Teaching grammar through songs to children at primary school age. – Poznań, 1998.

4. Kręgielczak R. The value of music and songs in language teaching at early primary level. – Poznań, 2000.

5. Kruszewski K. Sztuka nauczania. Czynności nauczyciela. – Warszawa, 1992. – S. 165.

6. Mamys A. Music and the process of second language learning. – Poznań, 1997.

7. Okoń W. Zabawa a rzeczywistość. – Warszawa, 1987. – S. 35-43.

8. Ososińska J. Role-play in teaching adults oral communication skillsin a foreign language. – Poznań, 2004.

9. Oxford R. Language learning strategies: what every teaches should know. – Rowley, 1990.

10. Oxford R. Use of language learning strategies: a synthesis of studies with implications strategy training // «System». – Vol. 17. – S. 2, 235-247.

11. Siek-Piskozub T. Strategia ludyczna w glottodydyktyce // Kulturotwórcza funkcja gier. Materiały z I Międzynarodowej Konferencji naukowej. – T. I. – Poznań, 2007. – S. 13-28.

12. Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – T. I. – Kraków, 1952-1956. – S. 331-332, 446.

13. Weinstein C., Mayer R. The teaching of learning strategies // Wittrock M. Handbook of Research on Teaching. – New York, 1986.

УДК 811.162.1'373.613:159.923

Наталія ДЕМ'ЯНЕНКО
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ КОМПОНЕНТ У ПОЛЬСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Стаття присвячена вивченню фразеологізмів польської мови у руслі проблематики картини світу, зокрема з точки зору ментальної характеристики особистості.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, національна картина світу, ментальність, внутрішні риси характеристики людини.*

This article is devoted to studying Polish language phraseological problems in the course of world, particularly in terms of mental characteristics of personality.

Key words: *phraseological unit, national picture of the world, mentality, internal features of human performance.*

Artykuł został poświęcony badaniu frazeologizmów języka polskiego w aspekcie problematyki obrazu świata, a mianowicie z punktu widzenia mentalnej charakterystyki osobowości.

Słowa kluczowe: *jednostka frazeologiczna, obraz świata, mentalność, wewnętrzne cechy ludzkie.*

Мова певної етнокультурної спільності служить національно-специфічним засобом моделювання національної картини світу, її своєрідного бачення й вираження. Мова як вид суспільної діяльності тісно, хоча й не цілковито, пов'язана з рівнем розвитку суспільства, його структурою та особливостями функціонування. Однак мова є не тільки певною системою пізнання, вона є також шляхом усвідомлення етичних і моральних ідеалів. Адже пізнання діє на людину й естетично, і морально, і етично. Естетична функція мови поширюється на всі сфери сприйняття людиною навколишнього світу. У повноцінному функціонуванні мови виражається також стан розвитку нації, адже мова є однією з її основних ознак. Саме завдяки мові людина усвідомлює себе частинкою великого організму – нації. Мовні образи, складові периферійної ділянки мовної картини світу виражають народний дух, національні відчуття, рецепцію сприймання й розуміння світу. Кожна національна мова – це універсальна філософська система, в якій своєрідно «живе» світ, людство в цілому. Національна мова – це сукупність істин, знань, мистецтва, обумовлена своєрідною психологією народу. Ця теза є в О.О. Потебні: «Психологія народів повинна показати відмінності національних особливостей і структури мови як результат спільних законів народного життя» [10, 56]. У працях деяких мовознавців спостерігаємо й інші підходи до розкриття природи національної картини світу. Наприклад, Б.О. Серебренніков уважає, що національна образність різних народів відрізняється одна від одної, і це пояснюється неоднаковим обсягом значень слів у різних мовах [11, 139].

У кожній національній мові наявні певні образи, символи, знаки, що втілюють у собі результати пізнавальної діяльності усієї етнокультурної спільності. Національна мова у свій неповторний спосіб інтерпретує різні явища, традиції, звичаї, обряди, спосіб життя, кодує досвід колективно-історичної групи. Вирішальний вплив на розвиток та специфіку національної мови має культура певної етнічної спільності. Кожна з таких культур відносно автономна, хоча зазнає впливу і сама впливає на сусідні. Багато хто з дослідників уважає, що етнокультура створює певне середовище у суспільстві, у яке «занурені» всі члени суспільства [3, 87]. Етнокультура виступає найважливішим показником національної свідомості, створює специфічне «етнічне поле» (термін Г. Воропаєвої) [3, 93], яке формує національну ментальність.

Національна ментальність творить стержень, навколо якого формується національна картина світу кожного народу. За визначенням етнопсихолога В. Янiва, основні характеристики нації – це «…Єдина територія, єдина мова, спільність економічного життя, спільність психічного укладу, який виявляється в єдності властивостей національної культури» [12, 5]. У сучасній філософії ментальність визначається так: «Ментальність – це сукупність готовностей та установок і схильності індиві-

да чи соціальної групи діяти, мислити, відчувати й сприймати світ певним чином» [5, 107] . Ми приймаємо наведене твердження як відправне, додаючи також, що ментальність – це система, яка перебуває у постійному русі, але елементи якої тісно пов'язані між собою, тобто, це - система образів, уявлень, які у різних соціальних та національних групах сполучаються по-різному, але завжди лежать в основі людських уявлень про світ, маючи своє місце у ньому, і, відповідно, регламентують вчинки та поведінку людини. Ментальність розглядається, відповідно, як категорія, що характеризує щось національне, притаманне певному народові, народності, нації.

Когнітивний підхід до аналізу національно-культурного менталітету підтверджує, що «в ментальності зливається воєдино сфера знання – те, що є (реальне), і сфера цінностей – те, що повинно бути (ірреальне)» [1, 65]. Сфера знання репрезентує систему концептів, тобто, «ключових слів духовної культури» [6, 99]. Науковці пояснюють термін «концепт» двояко:

1) як ключове слово духовної культури;

2) як передумови, що стимулюють народження слова [6, 99].

Уживатимемо термін «концепт» в обох значеннях, тобто і на окреслення першого етапу формування слова та його значення, і щодо включення цього слова у культурний контекст, коли воно стає ключем до розуміння самої культури.

Аналіз семантики й прагматики ключового слова, його витлумачення дає змогу простежити мислення, світосприйняття окремого народу, особливості формування й розвитку його культури.

Науковці розрізняють універсальні та національні концепти. Універсальні можуть бути наявні у багатьох, більшості або всіх культурах, вони характерні для всіх часових зрізів, наприклад, «добро», «зло», «духовність», «правда» тощо. Однак кожен народ може мати свої специфічні концепти, що складають ключові поняття національної мовної картини світу (наприклад, «рушник» для українців). Що ж стосується універсальних концептів, то вони, крім спільного, мають свої неповторні риси у кожній етнокультурі. У національних концептах «концентруються особливості світосприйняття даного етносу» [7, 311]. Національні концепти забезпечують єдність і традиційність поколінь між собою, дають змогу простежити зв'язок з архаїчними культурами.

Мова як діяльність певних мовленнєвих органів і звуків, що внаслідок цього утворюються, не є процесом відображення, а «процесом формування й засобом відображення» [2, 5]. Переосмислення окремих слів пов'язане з ознаками або особливостями, якими наділені предмети і які містять відповідні їм поняття. Відмінність прямого значення слова від його переносного значення (прямої номінації від непрямої) у тому, що пряма номінація первинна, а непряма – вторинна. Тлумачення переносного значення (непряма номінація), як правило, потребує контексту, оскільки саме з контексту можна встановити зв'язок тієї чи іншої непрямої номінації з прямою.

В основі прямої номінації лежить якась ознака предмета (і відповідного йому поняття), що видавалася людині первинно важливою, в основі ж непрямої номінації – ознака інша, вторинна, часто периферійна або пов'язана з функціонуванням певного слова у мові. Ознаки, які лягли в основу номінації, мовознавці називають умотивованістю. Умотивованість, як відомо, притаманна і багатьом формально похідним словам, де вона пов'язана не з переосмисленням, а з частковим або ж повним використанням уже наявної номінації. Різна природа умотивованості окремих слів дає змогу виділити таке поняття, як образна умотивованість, тобто метафоричне, вторинне значення, що виникає на основі первісного, прямого. Переносне значення виникає тільки за асоціацією з прямим.

Слід зазначити, що образність у мові не обмежується образним уживанням або переосмисленням одного слова. Дуже часто образ передається описово словосполученням або навіть реченням. Багато з таких образно ужитих словосполучень і речень можуть ставати загальновживаними у певному мовному колективі або навіть вийти за його межі. Тоді таке словосполучення або речення починає функціонувати як єдине ціле, і образ, що воно виражає, береться за основу того, що позначає таке словосполучення або речення, вже набуваючи статус самостійної мовної одиниці саме завдяки утворенню цього свого самостійного позначення. Такі мовні одиниці мають назву фразеологічних. Фразеологізм формується в результаті лінгвістичного процесу – фразеологізації. Це переосмислення вільного словосполучення (або речення). У результаті фразеологізації словосполучення та його складові частини (слова) втрачають свою первісну семантику. Одночасно з цим відбувається процес смислової єдності,

який забезпечує внутрішню семантичну цілісність фразеологізму [4, 28].

Значення фразеологізмів створюється семантичною взаємодією всіх компонентів і формується на основі уявлення про певну ситуацію. Якщо мовна одиниця складається з компонентів, якими є слова, що мають у мові певну предметну чи понятійну співвіднесеність за межами даного словосполучення чи речення, то навіть за втрати цими словами зв'язку із предметами чи явищами, які вони позначають, образ, покладений в основу даної одиниці, є мотивованим. Мотивований тим, що кожне зі слів, яке входить до складу такого словосполучення чи речення, є мотивованим щодо поняття чи явища, яке воно позначає. Саме тому мовні одиниці такого плану є образно мотивованими.

Мовні образи, складові мовної картини світу виражають народний дух, національне відчуття, сприйняття й розуміння світу. О.О. Потебня у праці «Думка й мова» стверджує, що «... психологія народів повинна показати відмінності національних особливостей і структури мов як результат спільних законів народного життя» [10, 56]. З тим твердженням не можна не погодитися, адже кожен народ створює свій власний стиль світосприймання, свою ментальність, у яку ніби «занурені» всі члени суспільства. Ментальність дозволяє виявити характеристику особистості, її поведінку й характер.

Етнопсихологи, філософи визначають спільні психологічні особливості людей, що притаманні конкретному народові. Мовознавці звертають увагу на можливий суб'єктивізм при описі «чужого» національного характеру. На суб'єктивізмі в описі психології інших народів наголошує, скажімо, В.Янів. Щоб уникнути цього недоліку, вчений висуває засаду порівняння якнайбільшої кількості досліджень різних учених і доходить висновку, що чим більше порівнянь, чим більше дослідників і різноманітних шкіл та напрямів, тим правильніші висновки щодо особливостей національного характеру. До того ж, таке поняття як «ментальність» не має чіткого та вичерпного визначення. До речі, у Словнику української мови в 11-ти томах такої лексичної одиниці ще не було зафіксовано.

Польські джерела та словники визначають термін **mentalność** як специфічний спосіб мислення й ставлення до дійсності; характерну структуру мислення [13, 506]. В інших словниках поняття ментальності пов'язується із сприйняттям та мисленням, але не виключає емоції та волі, проте більший наголос мають усе ж інтелектуальні властивості людини. Г. Півторак у праці «Українці. Звідки ми і наша мова» так окреслює цей термін: «Ментальність розуміють як притаманний даній націй варіант світосприйняття, поведінки, який реалізується на спільній мовній, культурній і моральноетичній основі» [9, 8].

Отже, ментальність є однією з форм суспільної свідомості, вона закріплена в матеріалізованих продуктах, але має надсвідомий характер. «Ментальність усвідомлюється й раціоналізується тільки вибірково, фрагментарно пов'язує високораціоналізовані форми свідомості (науку, філософію, політичну ідеологію, релігію і т.д.) зі сферою підсвідомих структур, визначаючи у такий спосіб образ цілісного життя людини» [8, 178]. Такий образ спирається на певні внутрішні характеристики людини. Це складні риси, досить показові для певних національних груп, які дають змогу з певною вірогідністю передбачати її поведінку у тому чи іншому конкретному випадку. Ментальність має свою структуру, виражену у взаємозв'язках внутрішніх рис.

Внутрішні характеристики людини можна поділити на *моральні, вольові, емоційні та інтелектуальні.* Ми уважаємо таку класифікацію доцільною і при розгляді ментальної характеристики людини, відображеній у мовній картині світу, зокрема, у її фразеології польської, української та російської мов. Фразеологічні одиниці становлять найконденсованіше вираження у мові її національно-культурного компонента, а, отже, їх аналіз під кутом вираження мовної картини світу дає можливість простежити взаємозв'язок мови, світобачення й ментальності нації. У фразеології зазначених слов'янських мов маємо чотири великих групи внутрішніх рис ментальної характеристики людини. Основне навантаження на вираження їх змісту розподіляється нерівномірно, тому що їх поява обумовлюється різними потребами, які визначають ті чи інші вчинки.

Так, у ситуаціях, які ставлять перед особистістю вимогу діяти згідно із суспільними ідеалами, нормами, правилами поведінки, на передній план виходять *моральні* якості поведінки. Появу цих рис стимулюють потреби людини в цілісному соціальному середовищі. Моральноетичні риси особистості – це вияви стійкого ставлення людини до суспільних подій, до інших людей і до самої себе. Вони нерозривно пов'язані з певними нормами поведінки, які прийняті в певному суспільстві, з оцінкою від-

повідності або суперечності дій, вчинків, намірів людини. Джерелом цих рис є спільне життя людей, їх взаємини, спільна боротьба за досягнення суспільної мети.

Морально-етичні риси поєднують у собі все багатство емоційних ставлень людини до соціального оточення. У зв'язку з цим їх можна назвати вищими рисами особистості, однак слід підкреслити умовність поняття „вищі почуття", оскільки до них відносять не тільки позитивні, а й негативні моральні риси (скупість, заздрісність і т.п.). Серед фразеологічних одиниць на позначення морально-етичних рис характеру людини відзначаються 1) такі, що мають позитивне забарвлення: łagodny choć do rany przyłożyć, gołębia dusza, święty człowiek, mieć czyste ręce, kryształowy charakter і под.; 2) такі, що мають негативне забарвлення: być / okazać się / zostać świnią, mieć nieczyste ręce, mieć długie uszy і т.п.

В умовах, які спонукають особистість головним чином до застосування вольових зусиль, здійснення вольових дій, найяскравіше проявляються *вольові* риси характеру. Це зумовлено потребою людини в активній та результативній діяльності. Одним із найскладніших питань у сучасній психології виступає проблематика, пов'язана з явищем «волі». Основна складність цього феномену полягає у тому, що всі переконані в існуванні волі, але ніхто чітко не може пояснити її природи. Про це, зокрема, свідчать деякі новіші підручники з психології, у яких автори або повністю зняли питання волі, або розглядають його як явище руху діяльності. Одним із центральних на сьогодні залишається питання змісту волі, її мотивів, цілей, а у зв'язку з цим проблема її структури. Чітко побачити психічну реальність, що відповідає змісту поняття «воля», ніяк не вдається.

Сутність і значення волі можна розглядати у такому поєднанні: активність – воля – свідомість. У вольовій діяльності виступає «найбільший ступінь прояву активності особистості. Воля – не абстрактна сила, а свідомо спрямована активність особистості» [5, 280]. Своєрідність цієї активності знаходить своє вираження у вольових явищах особистості. Вольові якості – це «відносно постійні, незалежні від конкретної ситуації, стійкі психічні утворення, що вказують на досягнутий особистістю рівень свідомої регуляції поведінки, її влади над собою» [5, 294]. Отже, це стійкі індивідуальні особливості волі, властиві окремим людям. У фразеології клас вольових рис характеру представлений фразеологічними одиницями як позитивного, так і негативного забарвлення. Сукупність позитивних вольових якостей утворюють вольову особистість – людину із сильною волею, яка представлена у таких фразеологічних одиницях: пол. być na swoim miejscu, mieć grunt pod nogami, trzymać rękę na pulsie, niezależny charakter, gruntowny człowiek і под. Негативні якості характеризують вольову слабкість людини. Крайній ступінь слабовілля людини визначаємо як «нікчемність». Серед фразеологізмів окреслюємо такі одиниці на позначення цього явища: skończony człowiek, być niczym, piąte koło u wozu і под.

Якщо ж особистості потрібно емоційно оцінити себе чи інших людей, явища природи, мистецтво, навколишню дійсність, то найбільш яскраво виявляються *емоційні* риси характеру. Емоції й почуття, як відомо, виникають у процесі взаємодії особистості із зовнішнім світом. Це різноманітні переживання людини, в яких відображаються її взаємовідношення й стосунки із зовнішнім світом та іншими людьми. Почуття особистості пов'язані з конкретним об'єктом (це може бути предмет, людина, події життя тощо). Одне й те саме почуття може реалізовуватися у різних емоціях. Психологи пов'язують цей факт із багатоаспектністю зв'язків емоцій і почуттів одне з одним [5]. В одному і тому самому почутті часто поєднуються, переходять одна в одну позитивні і негативні емоції. Тому ми об'єднали почуття та емоції людини в спільний клас. Звичайно ж, почуття та емоції людини не завжди є сталими рисами характеру, але оскільки ми говоримо про ментальність, то прагнемо виділити такі почуття та емоції, які притаманні певній етнічній спільноті (у нашому випадку – це носії польської мови) і входять до сукупності тих рис, які характеризують ментальність цієї спільноти. Таким чином, фразеологізми з відповідною семантикою містять у собі те, що можна назвати узагальненим образом польського національного характеру в його афективно-емотивному вимірі. Причому слід підкреслити, що тут не йдеться про те, що можна назвати етнічним стереотипом поляка (типу Polacy – Włochami północy, де моделюється польська гарячковість, нерозсудливість), ні, тут йдеться про те, що можна було б назвати таксономією й типологією різних афективно-емоціональних характеристик (властивостей, станів), які міс-

тяться у тому компоненті польської мовно-етнічної картини світу, що представлений польськими фразеологізмами. У житті людини значення позитивних та негативних емоцій однаково важливе. Виникнення приємних чи неприємних переживань залежить не тільки від характеру, зовнішніх впливів, але також і від того, які потреби конкретної людини, від її індивідуальних здібностей, інтересів, звичок, внутрішніх станів.

Серед емоцій узагалі у фразеології представлені лише чутливість і незворушливість. Чутливість об'єднують фразеологічні одиниці iść ślepo za sercem, słuchać głosu czego, drewniany człowiek, ze skały, człowiek bez serca, serce kamienne, lalka bezduszna, mieć lód w duszy і под.

Почуття формуються у процесі суспільного розвитку людини і змінюються залежно від конкретних соціальних умов. Почуття виникають як результат узагальнення окремих емоцій, а формуються з розвитком свідомості. У почуттях людини виражаються установки, спрямованість, тобто важливі характеристики особистості. Спроектовуючи ці особливості на фразеологічний матеріал, ми розробили таку класифікацію почуттів. При чому слід зазначити, що лише деякі почуття утворюють пари умовно позитивного чи негативного забарвлення. Усі почуття умовно розподіляються на 2 підгрупи: 1) ті, що позначають почуття особистості: odważny, silny jak lew, zapalny jak proch, zające serce, spuścić, zwiesić głowę na kwintę і под. та 2) ті, що позначають міжособистісні почуття: usta komu nie zamykają, mieć serce na dłoni, tajemniczy jak sfinks, zamknąć się jak ślimak w skorupie, tajemnicza osoba, przyjacielska dusza, siostra miłosierdzia і под.

Обставини, які вимагають від особистості насамперед чіткого й усвідомленого сприйняття навколишньої дійсності, обдуманого, глибокого й оригінального розв'язання різних життєвих, виробничих і навчальних завдань, чітко висвітлюють *інтелектуальні* риси характеру. Їхню появу передбачають пізнавальні потреби.

Найбільша кількість позначає людину, яка повністю позбавлена будь-яких розумових здатностей, тобто дурня: kapuściany łeb, barania głowa, zamknięta głowa, głupi jak sadło, mądry jak sołomonowe portki і под. Основною рисою, яку підкреслюють такі фразеологізми, є те, що в людини не просто відсутні окремі інтелектуальні риси, такі як уява, думка чи здатність до навчання, а саме те, що такі звороти позначають дурня як цілісне поняття.

Фразеологізмів, що мають позитивне забарвлення у значенні інтелектуальної характеристики людини, є значно менше. Найбільша кількість зворотів позначає людину розумово нормальну, тобто не геніальну, а «просто» розумну – це і є норма – здатну мислити, робити висновки. Це фразеологізми mieć głowę, mieć głowę na karku, mieć swój rozum і под.

Велике значення при інтелектуальній характеристиці людини набувають її освіченість, знання, а також те, що передує цьому – вивчення, інтелектуальний пошук, уява. Це можна простежити у таких польських зворотах як chodząca biblioteka / encyklopedia, що позначають ерудовану людину, яка щось вивчає, досліджує і яка наділена великою кількістю знань.

Внутрішні характеристики є доступними у своєму прояві; внаслідок цього зовнішня характеристика може служити засобом вираження характеристики внутрішньої, ментальної. Відповідне позначення таких характеристик може витлумачуватися двояким чином: 1) як таке, що вказує лише на певну зовнішню характеристику; 2) як свідчення людської ментальності, тобто як позначення внутрішньої характеристики; 3) одночасно як перше й друге. Наприклад, пол. siedzieć jak tabaka w rogu чи mówić jak ślepy o kolorach можуть позначати залежно від контексту як сталі риси характеру людини, так і її окремо взяті дії. Словники, як правило, не подають цього розрізнення.

Риси морального, вольового, емоційного та інтелектуального змісту є провідними рисами особистості й дають уявлення про ментальну характеристику індивіда. Характеристику кожної людини складають внутрішні (ментальні) та зовнішні риси. Коли ми говоримо про ментальність, то розглядаємо внутрішні характеристики людини, тобто все те, що стосується розуму, психіки, душі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакерина В.В. О национально-культурном менталитете и его лексикографической репрезентации // Язык и культура. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1994. – С.65-66.

2. Визгалов П.И. Некоторые вопросы диалектики соотношения языка и мышления. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1962. – 50 с.

3. Воропаєва Г.С. Знаково-символічні системи культури та етнічна свідомість // Язык и

культура. Третья международная конференция. Доклады. – К.: Изд-во Киевского университета, 1994. – С.87-94.

4. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.

5. Загальна психологія: Курс лекцій. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 436 с.

6. Лисицин А.Г. К проблеме концептуального анализа // Язык и культура. Третья международная конференция. Доклады и тезисы. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1994. – С.98-101.

7. Маслова В.А. Экспериментальное изучение национально-культурной специфики внешних и внутренних качеств человека (на материале киргизского языка) // Этнопсихолингвистика. Общ.ред. Ю.А.Сорокина. – М.: Наука, 1988. – С. 116-120.

8. Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2-х тт. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Сов. энцикл., 1987.

9. Півторак Г.П. Українці. Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 176 с.

10. Потебня О.О. Думка й мова // Естетика і поетика. – К.: «Мистецтво», 1986.

11. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: Наука, 1983. – 319 с.

12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – 197 с.

13. Słownik współczesnego języka polskiego / Pod red. B.Dunaja. – Warszawa: Wilga, 1996. – 1393 s.

УДК 811.162.1'373.7'373.47.001.76

Оксана ЛОЗИНСЬКА
Львівський національний університет імені Івана Франка

ІННОВАЦІЇ-ЗАМІНИ В ПОЛЬСЬКІЙ КІНЕМАТИЧНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ

У статті виявлено та проаналізовано інновації-заміни як один із типів структурно-семантичних змін польських кінематичних фразеологічних одиниць на позначення емоцій. Встановлено їхні типи та особливості функціонування в текстах сучасної польської мови, а також зроблено спробу з'ясувати причини їхньої появи.

Ключові слова: *кінематична фразеологічна одиниця, нормативна фразеологічна одиниця, фразеологічна інновація, модифікація, інновація-заміна, субституція, фразеологічна варіантність.*

Innovation substitutes as one of the types of structural and semantic changes of Polish kinematical phraseological units denoting emotions are revealed and analyzed in the article. Their types and peculiarities of functioning in the texts of the modern Polish language are established; an attempt is also made to find out reasons of their emergence.

Key words: *kinematical phraseological unit, normative phraseological unit, phraseological innovation, modification, innovation substitute, substitution, phraseological variability.*

W artykule przedstawiono i przeanalizowano innowacje wymieniające jako jeden z typów zmian strukturalno-semantycznych polskich frazeologizmów kinematycznych określających emocje. Ustalono typy zmian i specyfikę ich funkcjonowania w tekstach współczesnego języka polskiego oraz podjęto próbę wyjaśnienia przyczyn ich powstania.

Słowa kluczowe: *kinematyczny związek frazeologiczny, normatywny związek frazeologiczny, innowacja frazeologiczna, modyfikacja, innowacja wymieniająca, substytucja, wariantywność frazeologiczna.*

У сучасних текстах польської мови поруч з усталеними фразеологічними одиницями (далі ФО) уживаються такі, які мають видозмінену форму і/чи семантику. Важливим питанням у дослідженні ФО є опис їхніх функціональних особливостей. Завдяки закладеній у структурі нормативної ФО образності та її емоційно-експресивному наповненню через видозмінення структури і/чи семантики такої одиниці автори текстів реалізують можливість яскравішого, привабливішого та точнішого вираження сенсу повідомлення. Адже, як зазначає М.В. Жуйкова, «багато так званих «стійких» виразів поводяться насправді як одиниці динамічні (підкреслення – *О.Л.*), що допускають різноманітні формальні і змістові модифікації, пристосовуючись до прагматичних завдань мовців» [18, 15].

Об'єктом цього дослідження є інновації-заміни як один із типів структурно-семантичних змін польських кінематичних фразеологізмів на позначення емоцій. Кінематичними фразеологізмами у цій статті називаємо ФО, прототип і внутрішня форма яких зводяться до лінійного опису мімічної чи жестикуляційної поведінки людей[1]. Мета розвідки – з'ясувати типи та особливості функціонування інновацій-замін кінематичних ФО на позначення емоцій у текстах сучасної польської мови. Актуальність пропонованого дослідження зумовлена відсутністю в польському й українському мовознавстві комплексних досліджень, присвячених функціональним особливостям інновації-заміни кінематичних ФО на позначення емоцій у сучасних текстах.

Відтак нами було проаналізовано близько 500 польських кінематичних ФО на позначення емоцій, вилучених методом суцільної вибірки із фразеологічних і загальних словників польської мови [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20]. Джерелом дослідження матеріалу стали два корпуси текстів польської мови: Korpus tekstów języka polskiego PWN (korpus.pwn.pl), який налічує 40 млн. слів, та Korpus IPI PAN (korpus.pl), який налічує 70 млн. слів. У цих корпусах було виявлено 31 випадок інновації-заміни.

Фразеологічні інновації-заміни, за термінологією польського дослідника фразеологічних інновацій С. Бомби (порівн. «innowacja wymieniająca»), полягають у заміні компонента ФО якимось іншим словом, яке мовцеві видається привабливішим [1, 54]. Услід за С. Бомбою цей термін застосовують Я. Ліберек, Г. Дзямська-Ленарт, А. Туруля та ін. Про цей тип інновації у своїх працях писали, називаючи його «заміна», Д. Буттлер (порівн. «wymiana składu leksykalnego»), А. Григораш, А. Пайдзінська,

1 У ширшому трактуванні кінематичні фразеологізми охоплюють також значущі рухи тіла. Однак у цьому дослідженні ми обмежуємось ФО з мімічним і жестикуляційним прототипом.

М. Бакіна, А. Супрун, В. Ужченко, Т. Цимбалюк, В. Вакуров, Д. Вовчок, А. Левицький, Е. Наумов. Термін «заміна елемента стереотипу» використовує А.М. Левицький. В українській мовознавчій традиції на позначення цього явища мовознавці переважно застосовують термін «субституція» (В. Білоноженко, І. Гнатюк, О. Андрейченко, Н. Хороз, І. Єременко, І. Ярова та ін.). У цій статті ми використовуємо терміни «інновація-заміна», «заміна» та «субституція» як синоніми.

Інновація-заміна, як правило, виникає в процесі переосмислення автором висловлення семантичної структури образно «спустошеної» (вислів М. Бакіної [12, 68]) ФО. Фразеологізм, який так довго вживався в традиційній формі, що образ, на основі якого він виник, затерся, відійшов у тінь. Така заміна під впливом та на вимогу контексту відновлює, а також дещо видозмінює, але не порушує, як уважає М. Бакіна, образну основу ФО, відкриваючи таким чином нові можливості вираження.

Важливою при цьому типі модифікації є проблема розмежування нормативних варіантних ФО від фразеологічних інновацій. Варіантні ФО становлять пари рівнозначних варіантів, які характеризуються однаковим значенням і взаємозамінністю в контекстах. Вони значною мірою розрізняються з огляду на хронологію, експресію та частотність. Варто зазначити, що більшість фразеологічних інновацій твориться на основі тих самих правил, а межа між нормативними варіантами та інноваціями є доволі плинною. Адже, інваріант, за В. Хлєбдою, яким є ідеальний взірцевий конструкт, становить основу всіх практичних текстуальних реалізацій та є їхньою основою, але одночасно є випадковою таких реалізацій; інваріант і реалізації (я: текстуальні варіанти) залишаються в постійному, безперервному зворотному зв'язку; інваріант виростає з різнорідності текстуальних уживань, зосереджуючи в собі випадкову цих різнорідностей, але і стаючи через це основою нових, ще більш різнорідних текстуальних уживань [4, 107-108]. В. Білоноженко та І. Гнатюк стверджують, що «фразеологічні варіації» не порушують смислової тотожності ФО, тоді як інновації-заміни призводять до «зрушень у семантиці та семантичному забарвленні фразеологізмів», «супроводжуються актуалізацією внутрішньої форми ФО» та стають однією з причин виникнення подвійної актуалізації. «У процесі варіації взаємозамінюються семантично близькі компоненти, що зумовлює смислову тотожність варіанта й інваріанта ФО», а «трансформ і вихідний фразеологізм відрізняються семантико-стилістичними нюансами, оскільки в процесі трансформації взаємодіють різні за значенням лексеми» [13, 109-110].

Критерієм розмежування варіантних та інноваційних ФО можна, на нашу думку, вважати частотність фразеологізмів. Адже, якщо взяти до уваги практику вживання ФО, то саме частотність застосування фразеологізмів у текстах сучасної польської мови є основним критерієм розмежування варіанта як частоповторюваної ФО та інновації як оказіонального авторського вживання ФО. У свою чергу частотні ФО стають предметом опису в загальних і фразеологічних словниках. Тому ще одним – практичним – критерієм розмежування варіантів ФО та інновацій є їх зафіксованість чи незафіксованість у лексикографічних джерелах.

Ми погоджуємося з думкою Віктора та Дмитра Ужченків, що між традиційною ФО та інновацією відбувається експресивно-стилістична контекстна взаємодія, в ході якої «субститути або самі сприймаються на фоні пропущених, або економно відтінюють замінювані складники ФО. В обох випадках замінювані компоненти та субститути асоціюють, індукують значення однієї лексеми в іншій, створюючи потрібний художньо-смисловий ефект» [22, 235].

Таким чином, новий – доданий до ФО – сенс не витісняє традиційного, а співіснує з ним у даній контекстуальній реалізації, репрезентуючи загальномовну та індивідуально-творчу компетенцію автора. Створення та сприйняття таких оновлених ФО відбувається, як зазначає Д. Буттлер, на основі ефекту «оманливого сподівання» [3, 143]. Виникає контраст між сподіванням адресата, яке ґрунтується на знанні нормативної ФО, і отриманою інновацією. Відбувається накладання та відтворюється взаємодія інноваційної форми та значення ФО з нормативною.

В аналізованій науковій літературі, присвяченій питанням дослідження інновації-заміни, фіксуються різні способи заміни: заміна на основі синонімії, паронімії чи антонімії, а також заміна, яка побудована за принципом нонсенсу та позбавлена будь-яких системних та семантичних зв'язків з компонентом ФО, в такому випадку вирішальним є контекст (про цей тип заміни, зокрема пишуть Д. Буттлер [3, 143], В. Білоноженко, І. Гнатюк [13, 113]), на основі метафоричного чи метонімічного зв'язку корелятів [Пайдзінська [9, 124, 134], О. Сальникова та С. Шулежкова [20, 58-60], на основі синекдохи [О. Сальникова та С. Шулежкова [20, 58-60], В. Білоноженко, І. Гнатюк [13,

113], на основі перифрази, тобто описового звороту [В. Білоноженко, І. Гнатюк [13, 113]. Частою є також заміна нейтрального компонента емоційно забарвленим, в тому числі й емоційно забарвленим синонімом, антонімом чи паронімом [Вакуров [14, 129], Д. Буттлер [3, 143]. Замінюватися в ФО може один, рідше два чи три компоненти. В. Білоноженко та І. Гнатюк виокремлюють абсолютну, чи максимальну, субституцію, при якій замінюються всі компоненти ФО [13, 113]. Польський дослідник Я. Ліберек зазначає, що заміна двох чи трьох компонентів часто є контамінацією або перифразою [8, 150], тому він не розглядає таких прикладів у межах інновації-заміни.

Розглянемо приклади заміни відповідно до частиномовної приналежності корелятів.

1. Інновації, що замінюють дієслівний компонент близькозначним дієсловом (19 ФО у 49 контекстах). Наприклад, компоненти *patrzeć, spoglądać* нормативної ФО *(ktoś) patrzy / spogląda spode łba* ‘хтось дивиться з недовірою, вороже, понуро, маючи похилену голову’ (USUP та WSFzP) замінено на *spozierać* (3 контексти), *zerkać* (3 контексти), *łypać* (3 контексти), *obserwować* (1 контекст), *przyjrzeć się* (2 контексти):

zerkać spode łba: *…- Gdzie Jędrek? – Zmył się – oświadcza ironicznie Grzegorz i* ***zerka*** *spode łba na Ewę. Czyżby i on był zazdrosny?…* (korpus.pwn.pl). Замінений компонент ФО модифікує її значення, додаючи семантичний відтінок ‘крадькома чи тимчасово’[2].

łypać spode łba: *... Nikt za nim nie pobiegł. Ludzie* ***łypią*** *nań tylko spode łba – Białorusini – mruknął ktoś obok Wołodii...* (korpus.pwn.pl). Заміна дієслова *patrzeć* на *łypać* спричиняє доповнення значення фразеологізму додатковим відтінком значення з емоційним забарвленням, яке вносить замінений компонент *łypać*: ‘дивитися коротко на когось чи щось, часто грізно чи гнівно або потайки’ (InnySJP).

Ми зафіксували п’ять контекстів із заміною компонента ФО *(ktoś) patrzy / spogląda spode łba* на дієслово *przyglądać się*, тому вважаємо доцільним зарахувати ФО із компонентом *przyglądać się* до нормативних (тобто вважати її фразеологічним варіантом аналізованої ФО).

Цікавим є різновид прийому заміни дієслівного компонента нормативної ФО *(ktoś) bije / uderza / wali pięścią w stół* ‘хтось протестує, виражає категоричність, гнів через удар стиснутою рукою в стіл’ (WSFJP) на його синонім *tłuc*, та додатковому застосуванні прийому анафори. При цьому до інноваційної ФО передує заперечна частка *nie*, виправдана контекстом для підкреслення негативного ставлення автора до зображеного в контексті: *…Nad tymi zastrzeżeniami warto się pochylić, dlatego że krytyka wymaga merytorycznej odpowiedzi, a nie* ***tłuczenia*** *pięścią w stół, bo i opozycja, panowie z Sojuszu Lewicy Demokratycznej, nie* ***tłucze*** *pięścią wszystkich przedkładanych przez rząd projektów…* (korpus.pl Sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP z dnia 30.08.2002, 4 kadencja, 28 posiedzenie, 3 dzień). Зазначена інновація додатково ускладнена номіналізацією дієслівного компонента ФО. Повторно ця ж ФО вживається в значенні ‘виступати проти, протестувати’. Повтор з використанням інновації-скорочення ФО через усічення компонентів *w stół* одночасно підсилює значення ФО та через ефект оманливого сподівання змушує читача реінтерпретувати задум автора, накладаючи на сенс ФО первинне значення слова *tłuc* ‘ударами розбивати на куски, роздавлювати щось, нищити щось через удар, кидання; розбивати’ (PWN). Саме так автор передав одночасно значення категоричного протесту та значення ‘розбивати вщент (усі проекти, що подає уряд)’. За посередництвом прийому анафори в зазначеній мовленнєвій ситуації відбувається подвійна актуалізація індивідуально-авторського вживання ФО: вона сприймається і в нормативному, і в дослівному значеннях. У такий спосіб автор одночасно освіжає у свідомості читача візуальний образ виконуваного жесту. Крім того, у повторі з використанням інновації-скорочення НФО одночасно застосовано інновацію розширення лексичної сполучуваності через заміну *kto* (хто) (особовий підмет) на *co* (що) (*opozycja* – неособовий підмет), при цьому розширюється обсяг денотації ФО. Отже, у контексті застосовано складне перетворення нормативної ФО через поєднання інновації-заміни, інновації-регуляції, інновації-скорочення, інновації розширення лексичної сполучуваності та прийому подвійної актуалізації[3].

Зафіксовано заміну дієслівного компонента традиційної ФО *(ktoś) śmieje się od ucha do ucha* ‘хтось сміється сердечно, голосно, щиро’ (WSF) словом того ж тематичного ряду, але іншої частиномовної приналежності *rozbawiony*, яке підсилює та звужує її значення. Так увиразнюється сенс ‘веселий, радісний, у доброму настрої’, що є невід’ємною частиною усмішки від вуха до вуха. Саме ж слово *uśmiech* передує модифікованій

2 В InnySJP слово *zerkać* зафіксовано зі значенням ‘Jeśli **zerkamy** na kogoś lub na coś, to ukradkiem lub na chwilę kierujemy wzrok na tę osobę lub rzecz’.

3 Інновація-заміна є одним із типів модифікації ФО, поруч із розширенням, скороченням, регуляцією та контамінацією, які виокремлює С. Бомба [1].

ФО у контексті: *…na tę okoliczność skomponowano fraszkę o treści następującej: «Adzia (??? – przyp. d. w.) w Łącku nie ściskali, ale ten uśmiech wskazuje, że do herbatki mu coś wlali». Powyższy utwór przyozdobiono konterfektem istotnie* ***rozbawionego*** *od ucha do ucha tajemniczego «Adzia» (czyżby Zalewskiego?)…* (korpus.pl Dziennik Polski – 2002-10-24 – Nowy Sącz – Ewenement).

2. Інновація, що замінює іменниковий компонент нормативної ФО на близькозначний іменник (9 ФО у 9 контекстах).

На основі заміни в межах нормативної ФО *marsowa twarz* ‘грізний, понурий вираз обличчя’ (WSFJP) нейтрального компонента *twarz* на його книжний відповідник *lico* побудована інновація *marsowe lico* в контексті: *… Hegla! Kutz widzi tę parami rozpląsaną ferajnę, co ma nieuleczalnie marsowe* ***lico****, widzi – i tańczy po swojemu…* (korpus.pl Dziennik Polski - 2000-10-25 - Kultura - Taniec w cieniu wzdęć). Варто зазначити, що автор використав також у наведеному уривку тексту опозицію (гру) загальновживаного, жартівливого та книжного слів: жартівливого, переданого у контексті словом *ferajna* (банда), та піднесеного книжного через слово-замінник ФО *lico*.

У корпусі текстів ми виявили також субституцію, побудовану на заміні іменникового компонента нормативної ФО власною назвою особи. Саме так видозмінено ФО *(ktoś) puszy się jak paw* ‘хтось проявляє гордість, вищість; хтось є зарозумілим’ (WSFJP) у контексті: *…I tak się zaczęło... «Głos – mówiła – głos, zrób coś z tym głosem...», «Dlaczego masz taką fatalną dykcję…» Mąż zwrócił uwagę, że reżyser nie musi mieć dobrej dykcji... «Ale on się puszy jak* ***Placido Domingo****...» Po chwili Klarysa czytała pamiętniki... «Za szybko». «Krystian... dlaczego nie zrobisz czegoś z głosem?...» Mąż tłumaczy po raz któryś, że nic na to nie można poradzić..* (korpus.pl K. Lupa «Podglądania»). Новий компонент *Placido Domingo* модифікованої ФО видозмінює її значення ‘хтось проявляє гордість, вищість; хтось є зарозумілим через свій голос’ та є контекстуально виправданий та тематично мотивований словом *głos*, яке вжито у контексті чотири рази.

3. Інновація, що замінює прикметниковий компонент нормативної ФО на близькозначний прикметник (4 ФО у 6 контекстах).

Зафіксовано заміну в межах ФО *(ktoś) robi dobrą minę do złej gry* ‘хтось вдає задоволення, добре самопочуття незважаючи на несприятливу ситуацію’ (WSFzP), де компонент *zły* замінено словом *kiepski* для підкреслення негативності події і внесення додаткового значення ‘поганий, кепський, бідний, злий’ (PWN): *…Bardzo dobrzy aktorzy, np. Piotr Fronczewski, Janusz Rewiński, Ignacy Machowski – robią dobrą minę do* ***kiepskiej*** *gry, ale nie zdaje się to na nic…* (korpus.pl Dziennik Polski – 1999-11-13 – Magazyn – Gniot w odcinkach).

Прикладом одночасної подвійної заміни є модифікація *(ktoś)* ***zachowa*** *dobrą minę do* ***fatalnej*** *gry* в контексті: *…by zmienić los Rzeczpospolitej: ich armie musiałyby szybciej nacierać, a może i bić się z Rosjanami, a nie bratać nad Łabą. To było w ówczesnej sytuacji niemożliwe. Churchillowi i Rooseveltowi, deklarującym się jako wielcy przyjaciele Polski, pozostało więc* ***zachować*** *dobrą minę do* ***fatalnej*** *gry walki o demokratyczną Polskę…* (korpus.pl Dziennik Polski - 2004-02-06 - Magazyn - Życie w Jałcie). Варто зазначити, що автор застосував у цьому контексті уточнення, пояснивши, про яку саме гру йдеться. Цією грою є боротьба за демократичну Польщу. За допомогою складної інновації ФО автор уточнив і звузив значення фразеологізму з ‘вдавати задоволення, добре самопочуття незважаючи на несприятливу ситуацію’ (WSFzP) на ‘вдавати приязнь, вдавати, що хтось є прибічником когось / чогось’.

В аналізованих корпусах текстів польської мови ми виявили заміну в межах ФО *(ktoś) patrzy (w kogoś) jak w święty obrazek* зі значенням ‘хтось обожнює, дуже любить когось, занадто поклоняється комусь, обожнює когось; хтось дивиться на когось із захопленням’ (WSFJP) компонента *święty* на *swój*. Новий компонент з’явився під впливом контексту для внесення нового значення ‘особистий, що стосується когось (чогось) безпосередньо; властивий комусь (чомусь)’: *…Nazwano nas marchewki. Dziadek Walerian, tata mamy, który miał siostrę bliźniaczkę, także rudy, przyjechał ze Szczecinka. Był szczęśliwy. Patrzył w nas jak w* ***swój*** *obrazek…* (korpus.pl Dziennik Polski - 2003-10-20 – Nowy Sącz – Siostry sióstr). Так, унаслідок заміни компонента відбулася також зміна значення ФО – ‘хтось захоплюється тим, що є властиве йому самому, що стосується його безпосередньо, дуже любить властиве йому; дивиться на когось із захопленням як на себе’.

Прикладом заміни прикметникового компонента є інновація *efektowny jak paw* нормативної ФО *dumny jak paw* “дуже гордий, пихатий, надутий” (PWN), що реалізується в контексті: *…W innej konwencji zaprezentowała się Uma Thurman –* ***efektowna*** *jak paw, ale afektowana*

pisarka, upozowana na wampa. (korpus.pl Dziennik Polski - 2000-12-01 – Magazyn – «Słodki drań»). У зазначеному контексті автор застосував для влучнішої передачі сенсу повідомлення гру слів побудовану на співзвучності нового компонента ФО *efektowna* та протиставленого йому слова *afektowana*, тобто така, що відзначається неприродністю, штучністю у поведінці, манерах, претензійністю. В такий спосіб автор одночасно передає значення пихатості традиційної ФО та нове значення неприродності, штучності у поведінці, манерах, претензійності.

У проаналізованому матеріалі найчастішими є заміни, побудовані на основі синонімії (36 прикладів, з них 25 замін здійснено контекстуальними синонімами), серед яких замінено стрижневі дієслівні (32 заміни синонімами, з них 17 – контекстуальними), рідше іменникові (19 замін, з них 6 контекстуальними) та прикметникові (7 замін, з них 4 контекстуальними синонімами) компоненти. Варто зазначити, що ми зафіксували також 10 прикладів заміни нейтрального компонента нормативної ФО на її емоційно забарвлений відповідник. Найбільше замін компонентів зафіксовано у нормативній ФО *(ktoś) patrzy / spogląda spode łba* (5 інноваційних ФО у 12 контекстах).

Усі проаналізовані інновації-заміни є контекстуально виправданими, усвідомленими автором, та виконують покладену на них функцію новизни, вони конденсують у собі значення нормативної ФО та нового компонента, співіснуючи в одній семантичній площині тексту. При авторському інноваційному вживанні фразеологізму, як зазначають В. Ужченко та Д. Ужченко, його семантика «звужується і тим самим міцніше прив'язується до сюжету» [11, 236]. За допомогою заміни автор намагається посилити естетичний влив на адресата, залучити його до комунікації через пошук відповідних інтенцій, викликати в його уяві яскраві, інколи несподівані, образи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bąba S. Typy innowacji frazeologicznych // Bąba S. Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1989. – S. 46-66.

2. Buttler D. Modyfikacje postaci wyrazów i związków frazeologicznych // Buttler D. Polski dowcip językowy. Wydanie III z uzupełnieniami. – Warszawa: PWN, 2001. – S. 96-150.

3. Chlebda W. Pogoda dla badaczy, czyli o inwariancie i wariantach we frazeologii raz jeszcze // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej VI / Pod red. M. Basaja i D. Rytel. – Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994. – S. 93-108.

4. Liberek J. Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej // Liberek J. Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej – Poznań: Wydawnictwo WiS, 1998. – S. 81-199.

5. Pajdzińska A. Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji. – Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa, 1993. – 246 s.

6. Бакина М.А. Структурно-семантические преобразования фразеологических единиц в современной поэзии // Русский язык в школе. – Москва: Просвещение, 1980. – № 3. – С. 67-73.

7. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – Київ: «Наукова думка», 1989. – 156 с.

8. Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц. – Москва, 1985. – 176 с.

9. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: Монографія. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.

10. Сальникова О.Г., Шулежкова С.Г. Приемы преобразования фразеологизмов в произведениях А.Н. Толстого // Руссский язык в школе. – № 1. – Чехов: Просвещение, 1975. – С. 57-62.

11. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Динаміка українських фразеологізмів // Фразеологія сучасної української мови. – Київ: «Знання», 2007. – С. 210 – 237.

СЛОВНИКИ

12. **Inny SJP** – Inny słownik języka polskiego PWN: W 2 t. / Pod red. M. Bańki. – Warszawa, 2000.

13. **PWN** – Słownik języka polskiego PWN (електронний словник).

14. **SFJP** – Skorupka S. Słownik frazeologiczny języka polskiego: W 2 t. – Warszawa, 1974.

15. **SFWP** – Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny / Pod red. S. Bąby, J. Liberka. – Warszawa, 2001.

16. **SWJP** – Słownik współczesnego języka polskiego: W 2 t. / Pod red. B. Dunaja. – Kraków, 2000.

17. **USJP** – Uniwersalny słownik języka polskiego: W 4 t. / Pod red. S. Dubisza. – Warszawa, 2006.

18. **WSF** – Lebda R. Wielki słownik frazeologiczny / Pod red. A. Latuska. – Kraków, 2008.

19. **WSFJP** – Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego / Pod red. P. Müldnera-Nieckowskiego. – Warszawa, 2004.

20. **WSFzP** – Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami / Pod red. A. Kłosińskiej, E. Sobol, A. Stankiewicz. – Warszawa, 2005.

УДК 811.162.1'06'373.7'27'271.12 – 057.87

Юлія САГАТА
Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОЛЬСЬКА АНІМАЛІСТИЧНА ФРАЗЕОЛОГІЯ В МОВНІЙ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ-ПОЛОНІСТІВ ВРОЦЛАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (НА МАТЕРІАЛІ АНКЕТУВАННЯ)

У статті пропонується аналіз результатів анкетування, проведеного серед студентів польської філології Вроцлавського університету з метою з'ясування знання ними фразеологізмів із аніміалістичним компонентом, усвідомлення особливостей їх семантики та виявлення можливих інновацій.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, аніміалістичний компонент, аспекти фразеологічного значення (сигніфікативний, денотативний, конотативний), мовна норма, інновація.*

In the given research article we analyzed results of a questionnaire survey among Polish scholars at Vrotslav university in order to reveal their knowledge of phraseological units with animalistic component, realization of the semantic peculiarities and identification of the possible innovations.

Key words: *phraseological unit, animalistic component, aspects of pharseological meaning (significative, denotative, connotative), language norm, innovation.*

W artykule zaproponowano analizę wyników badań ankietowych przeprowadzonych wśród studentów filologii polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego w celu ustalenia znajomości frazeologizmów zawierających komponent animalistyczny, poziomu świadomości specyfiki ich semantyki oraz wykazania możliwych innowacji.

Słowa kluczowe: *jednostka frazeologiczna, komponent animalistyczny, aspekty znaczenia frazeologizmu (sygnifikacyjny, denotacyjny, konotacyjny), norma językowa, innowacja.*

Фразеологізми з аніміалістичним компонентом (далі АК) належать до одного з найчисленніших та найдавніших пластів фразеології кожної мови. Однак мовознавці констатують [1, 50-51; 8, 186; 20, 65-70], що у зв'язку з суспільно-цивілізаційними змінами ця група фразеологізмів, що традиційно співвідноситься із сільським типом культури, який в останні десятиліття значно поступився культурі технічної цивілізації, має особливо рецесивний характер.

У зв'язку із цією проблемою польська дослідниця Й. Тамбор зазначає, що світ природи та сільських звичаїв для сучасних носіїв мови є настільки віддаленим, що часто в їхній свідомості залишається лише схема, яку вони банально повторюють, не наповнюючи її конкретним змістом. Утрачаючи зв'язок із денотатами, поступово забуваються конотації лексем, що їх позначають, а відповідно – і фразеологічні одиниці, що виникли завдяки ним [20, 66].

Польські мовознавці активно досліджують динаміку змін у лексичній системі мови та їхні причини. Цим проблемам присвячені праці І. Багрової [2], К. Ожуґа [18], С. Дубіша [10] , С. Ґраб'яса [14], Г. Саткевич [19], Б. Дуная [11] та інших мовознавців. Зокрема, питання функціонування фразеологізмів у сучасній польській мові та змін у фразеологічній системі стають предметом аналізу С. Бомби [3] та Я. Ліберека [4; 6], Д. Буттлер [7], В. Хлєбди [8; 9], Й.Тамбор [20], Г. Дзямської-Ленарт [12] та інших лінгвістів. Однак, на що звертає увагу В. Хлєбда, «дослідження, присвячені еволюційним процесам у польській мові, зазвичай не виходять за межі аналізу різних аспектів граматики та лексики» [9, 156], не приділяючи належної уваги питанню змін, що відбулися в польській фразеологічній системі у XX столітті (розвиток семантики фразеологізмів, динаміка приросту фразеологізмів та їх утрат у сучасній польській мові, частотність уживання фразеологізмів тощо). У зв'язку з цим, скеровані у цьому руслі дослідження характеризуються актуальністю та новизною.

Цінні висновки про функціонування певного мовного явища можна зробити в результаті застосування методів соціолінгвістичних досліджень, особливо методу анкетування, який дає змогу зібрати необхідну дослідникові інформацію від доволі великої аудиторії за порівняно короткий час.

Об'єктом пропонованого дослідження є польська фразеологія з аніміалістичним компонентом, предметом дослідження є рівень усвідомлення студентами-полоністами Вроцлавського університету фразеологічних одиниць

(далі – ФО) із АК. Мета дослідження полягає у з'ясуванні того, яке місце у мовній свідомості молодого покоління поляків займають ФО із компонентом-назвою тварини. З цього випливають конкретніші завдання: з'ясувати, які ФО із АК студенти вживають у своєму мовленні та вважають частотними, а які, на їхню думку, є застарілими та маловживаними; дослідити, наскільки повно і правильно студенти розуміють значення ФО, що містять АК (чи усвідомлюють усе семантичне навантаження ФО, чи знають лише загальне сигніфікативне значення), та вміють їх вживати у власних висловлюваннях (чи знають нормативну структуру ФО, вміють правильно вводити фразеологізм у контекст); проаналізувати зміни у польській анімалістичній фразеології на сучасному етапі.

Матеріалом дослідження є результати анкетування, яке ми провели на 41 студентові-полоністові Вроцлавського університету[1].

Таблиця 1

Фразеологізм та його значення	Відповідь респондента (41 опитаний)		
	Правильний варіант	Неправильний варіант	Відповідь відсутня
Kocia muzyka 'неприємні звуки, які дратують когось'	41	-	-
Zapuszczać żurawia 'крадькома кудись заглядати'	41	-	-
Rządzić się jak szara gęś **'робити те, що заманеться, ні з ким не рахуючись, або керувати, не маючи на це права або відповідної кваліфікації'**	40	1	-
Liczyć muchy na suficie 'нічого не робити, нудьгувати'	40	-	1
Biegać jak kot z pęcherzem 'гарячково, нервово бігати з одного місця в друге з метою щось залагодити'	39	2	-
Leżeć martwym bykiem **'лежати, не рухаючись, відпочивати, байдикувати'**	34	6	1
Popędzić komuś kota 1) **'змусити когось покинути якесь місце, вигнати когось звідкись'**, 2) 'допекти комусь, надокучити'.	33	8	-
Wylewać krokodyle łzy **'плакати нещиро, вдаючи співчуття або прагнучи викликати співчуття до себе'**	33	8	-
Nosić się z czymś jak kura z jajkiem 'довго приймати якесь рішення, не знати, що робити в якійсь ситуації'	31	10	-
Wieża z kości słoniowej 'місце відсторонення від щоденних проблем, де можна віддатися більш піднесеним справам'	24	17	-
Małpi gaj 1) 'ігровий та спортивний майданчик', 2) 'парк, лісопосадка, де збираються люди із суспільного дна'	23	18	-

1 У цій статті пропонуємо аналіз порівняно невеликої кількості анкет, усвідомлюючи, що сформульовані висновки вимагатимуть підтвердження у відповідях більшої кількості опитаних, які ми плануємо зібрати як серед студентів Вроцлавського університету, так і студентів інших навчальних закладів Польщі (таким чином нам вдасться уникнути регіональної однобокості дослідження).

Включені в анкету фразеологізми методом суцільної вибірки вилучено із фразеологічних та загальномовних словників сучасної польської мови [5; 15; 16; 17; 21]. Загалом анкета містить 70 ФО[2].

Анкета складається із 8 питань[3]. Спершу опитані мали подати інформацію про свій вік, факультет, на якому навчаються, та регіон, з якого походять[4].

Друге питання анкети полягало в тому, що респондент мав обрати серед трьох запропонованих варіантів дефініції ФО той, який уважає правильним. Результати відповідей пропонуємо в таблиці 1.

Як бачимо, респонденти головно правильно розуміють ФО *zapuszczać żurawia* 'крадькома кудись заглядати', *kocia muzyka* 'неприємні звуки, які видаються, щоб когось подратувати', *liczyć muchy na suficie* 'нічого не робити, нудьгувати', *rządzić się jak szara gęś* 'робити те, що заманеться, з ніким не рахуючись, або керувати, не маючи на це права або відповідної кваліфікації'. Найбільше проблем виникло із розумінням ФО *małpi gaj* – аж 18 опитаних (майже половина) обрали відповідь 'місце, в якому бракує порядку, все безладно лежить одне на другому"[5], що може свідчити про вторинну актуалізацію значення фразеологізму під впливом конотацій лексеми *małpa* ('стихійність', 'несерйозність'), що стали підставою інших ФО із цим АК (напр., *dać małpie brzytwę* 'посприяти, щоб хтось некомпетентний зробив якусь дурницю', *małpie miny* 'смішні гримаси, що наслідують мавпу'). Цікаво, що решта 23 респонденти обрали варіант 'ігровий та спортивний майданчик' – жоден опитаний не вказав як правильний варіант 'місце для зустрічей людей з суспільного дна', хоча таку дефініцію подають Великий фразеологічний словник польської мови П. Мюлднера-Нецковського та Універсальний словник польської мови[6]. У випадку ФО *nosić się jak kura z jajkiem* порівняно багато респондентів (10) обрали неправильний варіант 'надмірно кимось піклуватися', що, ймовірно, зумовлене компонентною подібністю цієї ФО із фразеологізмом *obchodzić się z kim/czym jak z jajkiem* 'поводитися з кимось/чимось надто делікатно, обережно'. У випадку ФО *wieża z kości słoniowej* аж 17 респондентів обрали варіант 'розкішно обставлене місце, переважно в орієнтальному стилі', що свідчить про буквальне прочитання внутрішньої форми книжної ФО, значення якої вже не закріплене у мовній свідомості багатьох опитаних.

У третьому питанні анкети респонденти повинні були подати дефініцію запропонованих ФО (усього 11 ФО). Відповіді мали показати, наскільки опитані усвідомлюють значення поданих ФО: чи їм відомі всі аспекти фразеологічного значення, чи їх знання ФО зводиться тільки до його загального сигніфікативного значення без усвідомлення додаткових уточнювальних сем денотативного та конотативного характеру, чи ФО перебувають поза сферою розуміння респондентів. Результати відповідей подаємо у таблиці 2:

2 Звичайно, з метою уникнення переобтяження анкети матеріалом до неї не включено усю картотеку польських ФО із АК. Добираючи фразеологізми до окремих питань анкети, ми намагалися не вводити в неї тих ФО, які, на наше суб'єктивне переконання та на думку консультантів з питань укладання анкети – компетентних носіїв польської мови, – є фреквентними.

3 Усі запитання можна поділити на три типи: завдання-перевірка того, чи респонденти знають значення ФО та їх нормативну структуру і сполучуваність (питання 2, 3, 5, 7), завдання-оцінка респондентами фреквентності пропонованих ФО у сучасній польській мові (питання 4, 6) та завдання, де респонденти самостійно наводять необхідний фразеологічний матеріал (8).

4 У цьому дослідженні взяло участь 38 студентів польської філології і 3 студенти факультету бібліотекознавства та наукової інформації. Респонденти містяться у віковій групі від 20 до 24 років. Переважна більшість опитаних проживає у південно-західній частині Польщі, а саме: Нижньосілезьке воєводство (із центром у Вроцлаві) – 31 респондент, Опольське воєводство – 3 студенти, Любуське воєводство – 2 респонденти та Верхньосілезьке воєводство – 2 опитаних. Лише троє респондентів є вихідцями з інших регіонів: 2 – Малопольща та 1 – Лодзьке воєводство. Як бачимо, група респондентів, що взяли участь у цьому дослідженні є доволі однорідною, що не дає змоги зробити висновки про регіональні, вікові чи професійні особливості вживання ФО із АК. Однак, на нашу думку, цей факт не применшує наукової цінності цього пілотного дослідження, яке є лише першим етапом у більш широкому дослідженні функціонування ФО із АК у сучасній польській мові.

5 Крім того, двоє респондентів зазначили по два варіанти: один правильний – 'ігровий та спортивний майданчик' і один неправильний – 'місце, в якому бракує порядку' .

6 В Універсальному словнику польської мови ФО *małpi gaj* трактується як полісемантична одиницю: 1) 'ігровий та спортивний майданчик', 2) 'парк, лісопосадка, де збираються люди із суспільного дна'. Великий фразеологічний словник польської мови П. Мюлднера-Нтцковського подає лише друге значення.

Таблиця 2

Фразеологізм та його значення	Відповідь респондента (41 опитаний)			
	повне розуміння значення ФО	неповне розуміння значення ФО	неправильна дефініція	відсутність відповіді
Patrzeć wilkiem ‘дивитися понуро, вороже, з недовірою’	39	2	-	-
Palnąć / strzelić byka ‘сказати або написати щось недоречне’; ‘повестися нерозсудливо, нерозважливо, легковажно’	39	-	1	1
Dostać małpiego rozumu ‘блазнювати, пустувати, видурюватися’; ‘почати поводитися дивно та некеровано, втратити здоровий глузд та контроль над собою, одуріти’	38	3	-	-
Podrzucić komuś kukułcze jajo ‘позбутися проблеми (чогось небажаного), перекладаючи її вирішення на когось іншого’	33	6	1	1
Pierwsze koty za płoty ‘після перших, часто невдалих спроб подолання якихось труднощів наступні спроби будуть легшими’	31	7	1	2
Dostać / dostawać kota od czegoś ‘через щось втратити здоровий глузд, одуріти, почати поводитися ірраціонально’	22	12	7	-
Brać/chwytać byka za rogi ‘відважно та рішуче, зазвичай користуючись нагодою, взятися за діло, за вирішення складної, небезпечної проблеми ‘	5	35	1	-
Wilczy bilet ‘погана характеристика, яку видали комусь, кого вигнали зі школи, вищого навчального закладу або роботи, і яка утруднить йому вступ до іншої школи, вищого навчального закладу чи працевлаштування на іншому робочому місці’	7	13	19	2
Stary wróbel ‘хтось досвідчений, такого важко ошукати’	18	2	2	19
Krecia robota ‘підступна діяльність, скерована проти когось, інтриги’	12	1	20	2
Bić / walić jak w kaczy kuper ‘бити того або по чомусь, що є легкою ціллю для нападу: з близької відстані, коли безсумнівно поцілиш і не зустрінеш опору’	-	7	7	27

Не завжди респондент, який вважає, що знає певну ФО, дійсно повністю усвідомлює все її семантичне навантаження. Однак, можна також припустити, що «не зовсім правильні» дефініції є наслідком невміння дефініювати, що, можливо, не впливає на правильне функціональне використання ФО у мовленні[7]. Наприклад, у випадку ФО *brać/chwytać byka za rogi* усі аспекти денотативного значення (**відвага** та **рішучість**, з якою підходять до вирішення **складної** та **небезпечної проблеми**, при цьому **користуючись** певною **нагодою**) знайшли своє відображення лише у 5 відповідях респондентів. Натомість у дефініціях аж 35 респондентів значення ФО розкрито неповністю: 20 опитаних пропонують дефініції, які можна звести до 'сміливо братися до вирішення якогось завдання', а 10 респондентів звужують значення ФО до 'ловити шанс, користуватися нагодою'. Свідченням неповного усвідомлення семантики цієї ФО є також дефініції: 'прийняти виклик у складній ситуації', 'проявити відвагу у складній ситуації', 'брати справу у свої руки'. Дуже віддаленою від правильної є дефініція 'робити щось ризиковане, але варте того, щоб ризикнути'. З'явилася також неправильна дефініція 'зайнятися чимось, що приносить прибуток'[8].

Як показало дослідження, поза сферою розуміння опитаних опинилася ФО *bić / walić jak w kaczy kuper*, денотативний аспект значення якої формують семи 'на таке побиття не потрібно затрачати великих зусиль', 'зробити це легко, бо ціль близька та легка', 'впевненість виконавця дії в її успішному здійсненні'. Більша частина опитаних (27) не запропонувала жодної відповіді[9]. Серед 14 запропонованих респондентами дефініцій лише 7 деякою мірою перегукуються із нормативним значенням ФО (найближчими до нормативного значення є дефініції 'бити безпосередньо в ціль' та 'щось певне', а дефініції 'бити без пам'яті', 'завзято бити', 'сильно бити' відповідають значенню ФО лише за загальним сигніфікативним аспектом). Як неправильні ми кваліфікуємо дефініції: 'бути агресивним', 'бути брутальним', 'наполегливо домагатися чогось', 'робити щось без сенсу, щось несуттєве' та 'робити щось погано, наосліп, не попадати в ціль'.

Найбільше труднощів із подачею правильної дефініції пов'язано з ФО *wilczy bilet* та *krecia robota.* Неправильне розуміння першої з них як 'квиток в одну сторону' (5 респондентів), 'квиток без можливості повернення' (5 респондентів), спричинене дослівним прочитанням значення компонента *bilet*. Надто віддаленими від правильної є дефініції 'відсутність можливості що-небудь змінити в певній ситуації, коли рішення вже прийнято' (1) та 'щось, що спричинило ситуацію, коли людина не може повернутися туди, звідки приїхала' (1). Якщо попередні дефініції принаймні опосередковано були пов'язані із правильною семою 'відсутність можливості повернення в якесь місце', то наступні трактування значення аналізованої ФО свідчать про її повне нерозуміння: 'потрапити кудись на виняткових умовах, оминаючи правила' (1), 'відсутність квитка' (2), 'проїзд без квитка' (2), 'запропонувати комусь єдиний вихід із певної ситуції' (1), 'ошукати кого-небудь' (1). На неповне розуміння значення ФО вказує 12 запропонованих респондентами дефініцій. Ступінь «неповноти» усвідомлення семантики фразеологізму в окремих дефініціях суттєво відрізняється: від опущення лише деяких денотативних компонентів значення (напр., дефініції респондентів: 'вживається в ситуації, коли когось назавжди виганяють з якогось місця, напр., зі школи', 'неможливість повернення у якесь місце, на якусь посаду, до навчального закладу') до розуміння лише загального сигніфікативного аспекту семантики ФО (напр., 'заборона на вступ у різні місця', 'когось вигнали звідкись, хтось втратив у когось довіру'). Як виявилося, багато респондентів не знає нормативного значення ФО *krecia robota* (20) та «відчитує» її внутрішню форму на основі тої чи іншої конотації лексеми *kret*: 'кріт риє землю, а робота із землею важка' (напр., дефініції респондентів: 'тяжка безнастанна робота' (5), 'тяжка робота, яку виконують у складних умовах' (5), 'тяжка тривала робота' (3)), 'кріт живе під землею, його роботи часто нікому не видно' (напр., у дефініціях опитаних: 'ретельна робота, яку ніхто не оцінює, не помічає' (2), 'непотрібна робота, яку недооцінюють та не помічають' (1)), 'кріт риє землю наосліп' (напр., дефініції опитаних: 'робота без сенсу, яку виконують наосліп, без усвідомлення того, що слід було зробити' (3)),

7 Безперечно, об'єктивності і повноти дослідженню додало б наведення респондентами контекстів уживання запропонованих ФО, яке б наглядно продемонструвало, чи «неповні дефініції» є наслідком не повного розуміння значення ФО, чи пов'язані із невмінням респондентами формулювати дефініції, у яких було б враховано усе семантичне навантаження ФО. У наступних дослідженнях плануємо розширити завдання анкети до наведення респондентами також контекстів вживання ФО.

8 На нашу думку, появу цієї дефініції можна посередньо мотивувати нормативним значенням ФО, адже у фінансових справах часто варто *brać/chwytać byka za rogi*, що, зазвичай, дозволяє отримати прибуток.

9 Деякі опитані на місці дефініції вписували тексти на зразок: «не маю ніякого уявлення, що це», «я ніколи раніше не чула такої ФО», «вперше бачу щось подібне». Крім того, навіть, пропонуючи певний варіант дефініції, деякі опитані супроводжували їх знаком запитання «?», словами із значенням невпевненості та припущення «мабуть», «мені так здається», а навіть емотіконами, популярними у мові Інтернету « ;)» (знак підморгування).

‘кріт копає, риє’ (напр., ‘паперова робота, коли треба розібрати стос паперів’ (1)).

Серед ФО, до яких доволі багато респондентів запропонувало неправильні дефініції, опинився також фразеологізм *dostać/dostawać kota od czegoś* (напр.: ‘не могти витриматися на одному місці’ (1), ‘бути переповненим припливом незрозумілої енергії’ (1), ‘бути нетерплячим’ (2), ‘нудьгувати’ (3)). Можливо, на виникнення деяких помилкових інноваційних трактувань значення цієї ФО (‘не могти витриматися на одному місці’, ‘бути нетерпеливим’) вплинули семи ‘рух, переміщення’, ‘поспіх’, що формують семантику інших фразеологізмів із компонентом *kot*: *biegać/latać jak kot z pęcherzem* ‘намагаючись владнати певні справи, у поспіху відвідувати багато місць’ та *biegać jak kot w marcu* ‘перебувати у стані збудження, бути нетерпеливим, незібраним’.

Четверте питання анкети полягало в тому, що опитані мали підкреслити ФО, які вони вважають застарілими (запропоновано 19 ФО[10]). Результати представляє таблиця 3:

собі ради в житті’, *wyglądać jak indycze jajo* ‘бути вкритим ластовинням’, *robić z kozła barana* ‘перекручувати, змінювати сенс чогось’, *co koń wyskoczy* ‘дуже швидко їхати’, *robić z muchy słonia* ‘перебільшувати щось’, *wieża z kości słoniowej* ‘місце відсторонення від щоденних проблем, де можна віддатися більш піднесеним справам’[11]. Ми усвідомлюємо, що відповіді на це питання анкети є доволі суб’єктивними. Формулювання науково вірогідних висновків стане можливим лише після проведення дослідження на значно більшій аудиторії опитаних.

Відповідаючи на п’яте питання анкети, студенти повинні були вжити запропоновані ФО у реченнях[12], що дало б змогу оцінити, чи респонденти знають, якою є сполучуваність ФО з мінімальним та максимальним контекстом, чи правильно розуміють їх значення, зокрема, у денотативному аспекті.

Таблиця 3

Фразеологізм	Відповідь респондента (41 опитаний)	
	Вважаю застарілим	Не вважаю застарілим
cielę na niedzielę	33	8
wyglądać jak indycze jajo	29	12
robić z kozła barana	28	13
co koń wyskoczy	27	14
robić z muchy słonia	26	15
wieża z kości słoniowej	24	17
spocić się jak ruda mysz	23	18
zdatny jak wół do karety	22	19
wilcze doły	17	24
konia z rzędem temu, kto	12	29
barani wzrok	10	31
popędzić komuś kota	10	31
lwi pazur	8	33
kocie łby	2	39
chodzić spać z kurami	1	40
znać się jak łyse konie	1	40
kurza ślepota	1	40
drzeć z kimś koty	-	41
pisać jak kura pazurem	-	41

Як бачимо, значна частина опитаних застарілими вважають ФО *cielę na niedziele* ‘хтось неенергійний, такий, що не може дати

10 Хоча ФО, запропоновані у цьому запитанні, у словниках не супроводжуються ремаркою «застаріле» (крім, *robić z kozła barana*), після консультацій із носіями польської мови (філологами) ми вирішили за доцільне з’ясувати, яким статусом вони наділені у мовній свідомості молодого покоління поляків.

11 ФО *co koń wyskoczy* та *wieża z kości słoniowej* належать до книжної фразеології, рівень знання якої молодим поколінням є ос особливо низьким.

12 У завданні подавалися лише ФО без інформації про їх семантику.

Статистичний підрахунок відповідей респондентів представлено у таблиці 4:

Таблиця 4

Фразеологізм та його значення	Відповідь респондента (41 опитаний)		
	Правильне вживання	Неправильне вживання	Відповідь відсутня
Trącić myszką ‘бути застарілим, немодним, старосвіцьким’	23	2	16
Gęsia skórka ‘численні дрібні випуклості на шкірі, що виникають під впливом емоцій чи холоду’	39	2	-
Kukułcze jajo ‘хтось чи щось небажане в певному середовищі’	34	1	6
Działać jak czerwona płachta na byka ‘дражнити, доводити когось до гніву, злості’	19	21	1
Końska dawka ‘велика порція, сильна доза чогось, зазвичай якихось ліків’	37	3	1

У респондентів майже не виникло труднощів з уживанням ФО *gęsia skórka* (напр., *Ania bardzo zmarzła, miała na całym ciele gęsią skórkę*; *Dostałam gęsiej skórki na myśl o jutrze*). Однак у двох відповідях опитаних порушено традиційну сполучуваність ФО, яка передбачає, що в мінімальному контексті фразеологізму виступатють дієслова *mieć* (*mieć gęsią skórkę*) та *dostać/dostawać* (*dostać/dostawać gęsiej skórki*): *Przechodzi mnie gęsia skórka na samą myśl o egzaminie*, *Przeszła mnie gęsia skórka*. Ці інноваційні вживання, очевидно, спричинені подібністю значень ФО *mieć gęsią skórkę / dostać / dostawać gęsiej skórka* та *dreszcze przechodzą* і *ciarki przechodzą* та можуть вважатися інноваціями-контамінаціями за семантичним вузлом схрещування[13]. Майже у всіх запропонованих респондентами контекстах вживання ФО *końska dawka* витримано її нормативну сполучуваність із словами, що належать до тематичного поля «назви медичних препаратів». Інноваційними є вживання: *Ostatnio oglądam za dużo telewizji, taka końska dawka jest szkodliwa; Kiedy jestem zmęczona, potrzebuje końskiej dawki snu; Obiady u babci to prawdziwa końska dawka*[14].

Як видно з таблиці, респондентам найважче було вжити в контексті ФО *trącić myszką*: 16 опитаних не запропонували жодної відповіді, а контексти *Stare jedzenie trąciło myszką* та *Ten stary samochód dziadka jest okropny, trącić go myszką i już!* свідчать про нерозуміння значення ФО. У контексті *Stare jedzenie trąciło myszką* респондент не дотримався нормативної сполучуваності ФО – вживання слова *jedzenie* поряд із ФО *trącić myszką* спричинило її дослівне прочитання. Респондент, який запропонував контекст *Ten stary samochód dziadka jest okropny, trącić go myszką i już!* усвідомлює, що значення цієї ФО передбачає сему ‘застарілий, немодний’, однак правильно вжити ФО у висловлюванні не здатен. У свою чергу аж 21 опитаний (це більше, ніж половина) порушив нормативну сполучуваність ФО *co + działa na kogo + jak (czerwona) płachta na byka*, напр.: *Jolka działa na Marysię jak czerwona płachta na byka*, *Mój szef z rana działa na mnie, jak czerwona płachta na byka* (замість підмета-неособи вжито особову назву). Кількість інноваційних контекстів, побудованих за схемою *kto + działa na kogo + jak (czerwona) płachta na byka* (21 із 41) схиляє до критичного

13 Див. про цей тип інновацій у: *Dziamska-Lenart G.* Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej [13: 53].

14 Процес розширення нормативної сполучуваності ФО є однією із характерних рис розвитку фразеологічної системи сучасної польської мови, на що зокрема звертає увагу В. Хлєбда [8, 189-190; 9, 161.).

аналізу словникових статей, які, подаючи схему сполучуваності цієї ФО, виключають із її об'єктного оточення іменники із семантикою особи. Однак, більш однозначні висновки дасть змогу зробити дослідження на більшість кількості респондентів, а також аналіз корпусів текстів польської мови та даних з Інтернету.

У шостому питанні анкети завданням респондентів було оцінити частотність уживання поданих ФО (15 ФО). Як відповідь було запропоновано такі варіанти: «ФО вживається часто», «ФО вживається в певному середовищі», «ця ФО вже не вживається» та «мені не відома така ФО»[15]. Результати відповідей опитаних представлено у таблиці 5:

Таблиця 5

Фразеологізм	Відповідь респондента (41 опитаний)			
	Часто вживана ФО	ФО, вживана у певному середовищі	Такої ФО вже не вживають	Не знаю такої ФО
Żyć z kimś na kocią łapę	41	-	-	-
Siedzieć jak mysz pod miotłą	40	1	-	-
Nie dla psa kiełbasa	38	3	-	-
Brzydkie kacząтko	35	6	-	-
Puścić pawia	33	8	-	-
Ni pies, ni wydra	30	9	2	-
Niedźwiedzia przysługa	19	21	-	1
Rozrabiać jak pijany zając	16	17	8	-
Nosić się jak kura z jajkiem	14	18	9	-
Wykurzyć lisa z nory	10	14	15	2
Cielęcy wiek	8	12	13	8
Osioł dardanelski	2	14	8	17
Nie pasać z kimś świń	1	4	23	13
Kurza pamięć	1	15	18	7
Użyć jak pies w studni	-	2	2	37

Відповіді респондентів на це питання анкети є доволі суб'єктивні. Адже, особливо в умовах часового обмеження анкетування, доволі важко (а навіть неможливо) об'єктивно окреслити частотність уживання ФО. Існує велика ймовірність того, що опитані зіткнулися з труднощами, обираючи між варіантами відповіді «ФО вживається часто» – «ФО вживається у певному середовищі», «ФО вживається у певному середовищі» – «ця ФО вже не вживається» та «ця ФО вже не вживається» – «мені не відома така ФО». Попри значну похибку, відповіді опитаних дають змогу виокремити групу ФО, які, на думку респондентів, є частотними: *żyć z kimś na kocią łapę, siedzieć jak mysz pod miotłą, nie dla psa kiełbasa, brzydkie kacząтko* і *puścić pawia*. Опитані вважають, що низькою є частотність вживання ФО *użyć jak pies w studni, nie pasać z kimś świń, osioł dardanelski, cielęcy wiek, kurza pamięć*[16].

Завдання сьомого питання анкети полягало в тому, що опитуваний мав підкреслити правильний, на його думку, компонент ФО. У завдання включено 8 ФО, до одного з компонентів яких ми пропонуємо по три варіанти. Як варіантний в основному виступає АК (напр., *pasuje jak byk / woł / koń do karety; jak krowie / psu / wilkowi z gardla wyjęty; cielęce / końskie / bycze zaloty*). Лише у випадку ФО *postawić na złego konia* запропоновано варіанти іншого, ніж анімалістичний, компонента: *postawić na czarnego / złego / zdrowego konia*.

15 Жодна із ФО, запропонованих у питанні, у словниках не кваліфікується як застаріла. Вибір респондентами варіанта «ця ФО вже не вживається» або «мені не відома така ФО» дасть змогу висунути гіпотези про тенденції до втрат у фразеологічній системі на сучасному етапі розвитку польської мови та переходу окремих ФО до розряду рецесивних.

16 Перевірка фреквентності цих ФО у Корпусі IPI PAN дала такі результати: *użyć jak pies w studni* – 9 контекстів (4 контексти стосувалися нефразеологічного вживання словосполучення, 2 цитати із літературних творів XIX ст. («Селяни» В. Реймонта та «Потоп» Г. Сенкевича), 1 – інноваційне вживання ФО у газетному тексті: *Siedmioletni islandzki owczarek Flossy z duńskiej miejscowości Gilleleje przeżył bez jedzenia 68 dni w wyschłej studni, do której wpadł podczas spaceru. Stało się zadość staremu przysłowiu o psie w studni*. (Dziennik Polski, 2003); *cielęcy wiek* – 2 контексти, *nie pasać z kimś świń* – жодного контексту; *osioł dardanelski* – жодного контексту; *kurza pamięć* – жодного контексту (пор. *brzydkie kacząтko* – 50 контекстів, *siedzieć jak mysz pod miotłą* – 21 контекст, *puścić / puszczać pawia* – 10 контекстів, *nie dla psa kiełbasa* – 8 контекстів).

Це завдання мало на меті перевірити, чи добре респонденти знають, якою є нормативна структура запропонованих ФО. Статистичне представлення результатів відповідей подаємо в таблиці 6:

Таблиця 6

Фразеологізм	Відповідь респондента (41 опитаний)		
	правильна	неправильна	Відповідь відсутня
Liczyć muchy na suficie	41	-	-
Jak psu z gardła wyjęty	41	-	-
Można z kimś konie kraść	41	-	-
Patrzeć jak cielę na malowane wrota	40	1	-
Końskie zaloty	40	-	1
Pasuje jak wół do karety	40	1	-
Znać się jak kura na pieprzu	23	11	7
Postawić na złego konia	6	34	1

Як видно з таблиці, в основному в опитаних не виникло труднощів із визначенням правильного компонента запропонованих ФО. Винятком є ФО *postawić na złego konia*: 31 респондент обрав варіант *czarnego konia* (очевидно, під впливом ФО *czarny koń* 'хтось, хто несподівано перемагає, відіграє вагому роль в певних подіях, хоча ніхто такого не сподівався') інші 3 – *zdrowego konia* (ймовірно, на вибір респондента вплинули асоціації із ФО *zdrowy jak koń, końskie zdrowie*). Порівняно багато опитаних (7) не підкреслили жодного варіанта компонента ФО *znać się jak kura na pieprzu* (запропоновано було: *znać się jak świnia / kura / baran na pieprzu*), 9 респондентів вважають, що у склад цієї ФО входить АК *świnia*, а 2 опитаних – АК *baran*. Усі три АК є назвами свійських тварин, що традиційно наділені конотаціями тупості, дурості, недалекості. Конотаційна подібність поданих варіантів вплинула на те, що деякі опитані не змогли пригадати нормативну структуру ФО *znać się jak kura na pieprzu*, ймовірно, пам'ятаючи її значення.

В останньому питанні анкети респонденти мали подати ФО із АК (принаймні 5), які вони часто вживають у своєму мовленні[17]. Пропонуємо список ФО із АК, які опитані вважають часто вживаними у своєму мовленні[18]:

- *Nie dla psa kiełbasa* (12), *puścić pawia* (12), *pisać / bazgrać jak kura pazurem* (11), *drzeć z kimś koty* (8), *żyć z kimś na kocią łapę* (8), *końskie zaloty* (7), *jak psu z gardła wyjęty* (6), *można z kimś konie kraść* (6), *kocia muzyka* (6), *gęsia skórka* (6), *patrzeć jak cielę na malowane wrota* (6), *końska dawka* (5), *brzydkie kaczątko* (5), *siedzieć jak mysz pod miotłą* (4), *znać się jak łyse konie* (4), *działać jak czerwona płachta na byka* (4), *chodzić spać z kurami* (3), *pasuje jak wół do karety* (3), *ni pies, ni wydra* (3), *patrzeć wilkiem* (3), *dostać kota* (2), *zapuszczać żurawia* (2), *strzelić / palnąć byka* (2), *niedźwiedzia przysługa* (2), *kurza ślepota*, *rządzić się jak szara gęś / szarogęsić się*, *brać byka za rogi*

- *Końskie zdrowie* (4), *wierny jak pies* (4), *żyć jak pies z kotem* (3), *mieć muchy w nosie* (3), *ruszać się jak mucha w smole* (3), *spoglądać / spojrzeć spod byka* (3), *gołębie serce* (2), *sokoli wzrok* (2), *pieskie życie* (2), *pieska / psia pogoda* (2), *pogoda pod psem* (2), *pies ogrodnika* (2), *uparty jak osioł* (2), *lepszy wróbel w garści, niż gołąb na dachu* (2), *nie jednemu psu na imię Burek* (2), *cielęcy wzrok* (2), *cielęce lata*, *wynudzić się jak mops*, *barania głowa*, *tyle co kot napłakał*, *koń by się uśmiał*, *co się stało – cielę oknem wyleciało*, *puszyć się jak paw*, *dumny jak paw*, *zachowywać się jak słoń w składzie porcelany*, *farbowany lis*, *wolny jak ptak*, *zobaczyć coś jak świnia niebo*, *biedny jak mysz kościelna*, *darowanemu koniowi nie zagląda się w zęby*, *ranny ptaszek*, *mucha*

17 Розміщення цього запитання в самому кінці анкети пов'язане із певним ризиком: по-перше, опитані могли зрозуміти, що від них вимагається вказати, які із поданих в анкеті ФО вони вживають у своєму мовленні найчастіше, по-друге, навіть правильно зрозумівши запитання анкети, в умовах часового обмеження анкетування не всі опитані змогли вийти за межі фразеологічного матеріалу анкети і самостійно пригадати ФО із АК, які вони дійсно уживають. Подаючи це питання наприкінці анкети, ми керувалися думкою, що, відповідаючи на попередні запитання, респондент зможе вникнути в суть досліджуваного явища, що дозволить йому, по-перше, усвідомити, одиниці якого типу він має пригадувати, а по-друге, відповідним чином скерує роботу його пам'яті. Анкетні відповіді на це питання, на нашу думку, є особливо цінними, адже опитувані наводять ті ФО із АК, які вони дійсно знають та активно вживають у своєму мовленні. Вартими уваги є навіть ті відповіді, в яких респонденти обмежилися наведенням ФО із попередніх запитань анкети, таким чином відбираючи найфреквентніший фразеологічний матеріал.

18 Окремо виділяємо ті ФО, які наводилися в анкеті та ті, яких в анкеті не було, в дужках подаємо інформацію про кількість респондентів, що подали ту чи іншу ФО. Відсутність такої інформації вказує на те, що ФО з'явилася лише один раз.

nie siada, *siedzieć jak zając pod miedzą*, *zdrów jak ryba*, *pracowity jak mrówka*, *psi obowiązek*, *lwia część*, *biały kruk*, *wlec się jak ślimak*, *wybierać się jak sójka nad morze*, *zdrowy jak koń*, *mieć węża w kieszeni*, *owczy pęd*, *pies go trącał*, *pijany jak świnia*, *zjeść konia z kopytami*, *coś (np. nauka) nie zając – nie ucieknie*, *pies z kulawą nogą tam nie zagląda*, *łabędzi śpiew*, *brudny jak świnia*, *strzelić jak dzik w sosnę*, *mieć kota za skórą*.

Аналізуючи відповіді респондентів на останнє питання анкети, доходимо висновку, що значній кількості опитаних все ж не вдалося вийти за межі анкетного матеріалу. Наводячи як частотні фразеологізми, що були включені в анкету, деякі респонденти роблять помилки у відтворенні їхньої нормативної структури: на рівні заміни передбачених нормою компонентів на інші компоненти (*jak krowie z gardła wyjęty* замість *jak psu z gardła wyjęty*[19]), упускаючи компоненти (*kraść z kimś konie* замість *można z kimś konie kraść*) або не зберігаючи традиційного порядку слів (*wyjęty jak psu z gardła* замість *jak psu z gardła wyjęty*). Стосовно фреквентності деяких ФО з другої групи (ті, яких не було в анкеті) ми маємо певні застереження: ФО *mieć kota za skórą* не фіксує жоден із нам відомих словників, не знають опитані нами інші носії польської мови, відсутні контексти її вживання в Інтернеті та корпусі текстів[20]; ФО *strzelić jak dzik w sosnę* у вульгарнішому варіанті *dojebać jak dzik w sosnę* ‘сказати або зробити щось, що всіх розсмішило, вразило’ ми знайшли тільки у доступному в Інтернеті Міському словнику сленгу та розмовної мови[21]. Очевидно, вірогідні та обґрунтовані висновки можна буде зробити лише після проведення анкетування на значно більшій кількості респондентів, коли частотність повторювання ФО у відповідях порівняно великої кількості респондентів буде доказом того, що вона справді входить у список найчастотніших ФО із АК в мовленні молодого покоління поляків.

Проведене дослідження дає змогу сформулювати низку висновків. На сучасному етапі розвитку польської мови анімалістична фразеологія зазнає кількісних та якісних змін. Зміни кількісного характеру відбуваються у двох напрямах – фразеологічні втрати або перехід ФО до розряду рецесивних (значна частина опитаних не знає значення ФО *bić / walić jak w kaczy kuper*, *wilczy bilet*, *wieża z kości słoniowej*, *krecia robota*; не здатна ввести у контекст ФО *trącić myszką* чи відтворити нормативну структуру ФО *postawić na złego konia*; застарілими респонденти вважають ФО *cielę na niedziele*, *wyglądać jak indycze jajo*, *robić z kozła barana*, *co koń wyskoczy*, *robić z muchy słonia*, *wieża z kości słoniowej*, *nie pasać z kimś świń*, *kurza pamięć*; ФО *użyć jak pies w studni* та *osioł dardanelski* велика група опитаних кваліфікує як побачені вперше) та – меншою мірою – поява неофразеологізмів із АК (напр., *strzelić jak dzik w sosnę*). Якісні зміни польських ФО із АК стосуються як формального вигляду фразеологізмів, так і їх семантики. Зокрема, є велика ймовірність того, що в узусі сучасної польської мови відбуваються зміни значення ФО *małpi gaj* – поряд із значенням, зафіксованим у словниках (‘ігровий та спортивний майданчик’), ФО вживається у значенні ‘місце, в якому бракує порядку’. Свою контекстну сполучуваність розширюють ФО *co działa na kogo jak (czerwona) płachta na byka* (до схеми *co / kto działa na kogo jak (czerwona) płachta na byka*) та *końska dawka* (існує тенденція до зміни нормативної сполучуваності цієї ФО у сполучуваність системного типу). Доволі часто знання респондентами значення анімалістичних ФО зводиться до його загального сигніфікативного аспекту без усвідомлення додаткових уточнювальних сем денотативного характеру (напр., ФО *brać/chwytać byka za rogi*, *pierwsze koty za płoty* та ін.).

Дослідження дає змогу сформувати групу ФО із АК, які, на думку опитаних, вони вживають у своєму мовленні найчастіше: *nie dla psa kiełbasa*, *puścić pawia*, *pisać / bazgrać jak kura pazurem*, *drzeć z kimś koty*, *żyć z kimś na kocią łapę*, *końskie zaloty*, *jak psu z gardła wyjęty*, *można z kimś konie kraść*, *kocia muzyka*, *gęsia skórka*, *patrzeć jak cielę na malowane wrota*, *końska dawka*, *brzydkie kaczątko*, *siedzieć jak mysz pod miotłą*, *znać się jak łyse konie*, *działać jak (czerwona) płachta na byka*, *chodzić spać z kurami*, *pasuje jak wół do karety*, *patrzeć wilkiem*, *końskie zdrowie*, *wierny jak pies*, *żyć jak pies z kotem*, *mieć muchy w nosie*, *ruszać się jak mucha w smole*, *spoglądać / spojrzeć spod byka*. Зроблені висновки плануємо підтвердити (або спростувати) завдяки проведенню дослідження на значно більшій групі респондентів, із врахуванням даних із корпусів текстів польської мови, Інтернету та консультацій із авторитетними польськими мовознавцями.

19 Цікаво, що в попередньому, сьомому запитанні анкети всі респонденти обрали правильний варіант цієї ФО – *jak psu z gardłą wyjęty* (варіант „*krowie*” також пропонувався).

20 Можливо, маємо справу із оказіональним інноваційним вживанням ФО *mieć kota* ‘поводитися ненормально, неврівноважено’.

21 http://www.miejski.pl/

ЛІТЕРАТУРА

1. Bajerowa I. Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980.

2. Bajerowa I. Zarys historii języka polskiego 1939–2000. – Warszawa, 2003.

3. Bąba S. Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny. – Poznań, 1989.

4. Bąba S., Liberek J. O sposobach pomnażania zasobu frazeologicznego współczesnej polszczyzny // Słowo. Tekst. Czas. VI. Nowa frazeologia w nowej Europie / Pod red. pod red. M. Aleksiejenki, W. Mokijenki, H. Waltera. – Szczecin, 2002. – S. 347–355.

5. Bąba S., Liberek J. Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny. – Warszawa, 2002

6. Bąba S., Liberek J. Zmiany znaczeń frazeologizmów // Język a współczesne społeczeństwo polskie / Pod red. Z. Zagórskiego. – Poznań, 1994. – S. 9–18;

7. Buttler D. Norma, uzus i kodyfikacja w dziedzinie stałych związków wyrazowych // Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej / Pod red. M. Basaja, D. Kuc. – Wrocław, 1983. – T. 1. – S. 73–86.

8. Chlebda W. Frazeologia // Język polski. Najnowsze dzieje języków słowiańskich / Pod red. G. Gajdy. – Opole, 2001. – S. 178-206;

9. Chlebda W. Frazeologia polska minionego wieku // Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju / Pod red. S. Dubisza i S. Gajdy. – Warszawa, 2001. – S. 155-166.

10. Dubisz S., Rozwój współczesnej polszczyzny // «Przegląd Humanistyczny». – 1995. – z. 5. – S. 69–88.

11. Dunaj B., Tendencje rozwojowe najnowszej leksyki polskiej // Współczesna leksyka / Pod red. K. Michalewskiego. – Łódź, 2001. – cz. I. – S. 76–83.

12. Dziamska G. O sposobach rozszerzenia łączliwości leksykalnej frazeologizmów (na materiale felietonów prasowych) // Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza. – 1996. – T. III (XXIII). – S. 132–157.

13. Dziamska-Lenart G. Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej. – Poznań, 2004.

14. Grabias S. Język w zachowaniach społecznych. – Lublin, 1997.

15. Mosiołek-Kłosińska K., Ciesielska A. W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 2001.

16. Müldner-Nieckowski P. Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. – Warszawa, 2004.

17. Inny słownik języka polskiego / Pod red. M. Bańki: W 2 t. – Warszawa, 2000;

18. Ożóg K. Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia. – Rzeszów, 2001.

19. Satkiewicz H. Zmiany w zasobie leksykalnym najnowszej polszczyzny // Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych / Pod red. E. Wrocławskiej. – Warszawa, 1994. – S. 143–147.

20. Tambor J. Słownictwo i frazeologia odbiciem tendencji cywilizacji technicznej // Język a kultura. – T. 2.: Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne / Pod red. J. Puzyniny i J. Bartmińskiego. – Wrocław, 1991. – S. 65–70.

21. Uniwersalny słownik języka polskiego / Pod red. S. Dubisz, t. 1-4. – Warszawa, 2003.

УДК 811. 162. 1' 367–053. 6 (477. 83)

Марія ЗЕЛІНСЬКА
Львівський національний університет імені Івана Франка

СПЕЦИФІКА СИНТАКСИЧНИХ СТРУКТУР У МОВЛЕННІ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ НОСІЇВ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ ЛЬВІВЩИНИ

Стаття присвячена аналізові синтаксичних структур, що не відповідають нормам загальнопольської мови, проте зареєстровані у польському мовленні учнів, які навчаються у польських суботньо-недільних школах Львівщини. Для досліджуваної групи учнів польська мова не є іноземною, оскільки всі вони декларують польське походження, а польська є їхньою першою або другою мовою. Аналіз синтаксичних особливостей мовлення учнів дає підстави припускати вплив української мови як домінантної на території Львівської області на мовну компетенцію молодих носіїв польської мови.

Ключові слова: *синтаксичний зв'язок, регіолект, загальнопольська норма, інтерференція.*

The article is dedicated to the analysis of the syntactical structures that are not consistent with the norms of the Polish language but registered in the Polish speech of pupils who attend Polish Saturday Sunday schools in the Lviv region. For the studied group of pupils Polish is not a foreign language as they all declare the Polish descent and Polish is their first or second language. The analysis of the syntactical peculiarities of the pupils' speech gives grounds to suppose the influence of the Ukrainian language as dominant in the Lviv region on the linguistic competence of the Polish language young speakers.

Key words: *syntactical connection, regiolect, the Polish language norm, interference.*

Artykuł poświęcony jest analizie struktur składniowych, które nie są zgodne z normami języka ogólnopolskiego, ale są poświadczone w polszczyźnie uczniów polskich szkół sobotnio-niedzielnych w obwodzie lwowskim. Dla badanej grupy uczniów język polski nie jest językiem obcym, gdyż wszyscy deklarują pochodzenie polskie, a język polski jest ich językiem pierwszym lub drugim. Analiza szczególnych cech składniowych polszczyzny uczniów pozwala wysnuć przypuszczenie dotyczące wpływu języka ukraińskiego, który jest dominujący na terytorium obwodu lwowskiego, na kompetencję językową młodych użytkowników języka polskiego.

Słowa kluczowe*: związek składniowy, regiolekt, norma ogólnopolska, interferencja.*

Польській мові кресів присвячено чимало дослідницьких праць. Найґрунтовніше, на нашу думку, досліджено її північний варіант (утворений на основі білоруської мови). Чимало з цих досліджень присвячено соціолінгвістичній ситуації та мовленню сучасного покоління молодих поляків, які проживають на території колишніх північно-східних польських кресів, а сучасної Литви [6; 7; 8; 11; 19]. Що стосується південного варіанта польської мови (утвореного на основі української), то предметом дослідження мовознавців було здебільшого її функціонування та особливості у старшого покоління поляків [14; 15; 17; 18]. Щоправда, на початку XX ст. орфографічні та граматичні помилки в польській мові львівських учнів були предметом зацікавлення таких дослідників, як Я. Янів та Р. Кубинський [10; 13]. Та оскільки відтоді минуло ціле сторіччя, змінилися покоління, національний склад населення колишніх південно-східних кресів та суспільно-політична ситуація, виникає необхідність проведення нових досліджень польського мовлення дітей та молоді на сучасному етапі, для яких ця мова не є іноземною[1]. Потреба дослідження соціолінгвістичного стану сучасного покоління молодих носіїв польської мови та особливостей їхнього мовлення обґрунтована тим, що саме ця генерація в майбутньому визначатиме перспективи розвитку та функціонування польської мови на території України.

На сьогодні відхилення від загальнопольської норми на рівні граматики в польському мовленні учнів львівських шкіл з польською мовою викладання є предметом дослідження Л. Король [1; 2]. Синтаксичні особливості польськомовної преси, яка виходить на території України, аналізує у своїй статті О. Огорілко (наприклад, [16]).

Ставимо собі за мету дослідити особливості мовлення молодих носіїв польської

1 Існують, однак, розвідки, присвячені аналізові граматичних помилок, у тому числі й синтаксичних, у польському мовленні осіб, які вивчають цю мову як іноземну [4; 12]. У свою чергу, про інтерференційні явища на рівні синтаксису у засвоєнні української мови поляками писала О. Огорілко [3].

мови в ширшому географічному контексті, а саме у Львівській області. Предметом цього дослідження є синтаксичні особливості в регіолекті учнів польського походження, які навчаються в польських суботньо-недільних школах Львівщини. Матеріал дослідження походить з усного та писемного мовлення учнів, які декларують польське походження. Зареєстровано понад 200 речень, до складу яких входять синтаксичні конструкції, непритаманні загальнопольській мові. За джерело кодифікації синтаксичної норми послужили «Wielki słownik poprawnej polszczyzny» [20], «Kultura języka polskiego» (D. Buttler) [5] та «Kultura języka polskiego» (H. Jadacka) [9].

Особливості мовлення на рівні синтаксису пов'язані передусім із дієслівним керуванням. У загальнопольській мові після заперечених присудків іменник, займенник чи числівник у функції прямого додатка вживається в родовому відмінку незалежно від порядку слів (препозиції чи постпозиції додатка відносно дієслова). У польському мовленні учнів доволі часто трапляється уживання в заперечних реченнях додатка у знахідному відмінку, що суперечить нормам загальнопольської норми, як напр.: *Nie rozumiem* ***to zdanie*** (замість *tego zdania*); *Piotruś nie lubił* ***mleko*** (замість *mleka*); *Na koloniach nie oglądali* ***telewizję*** (замість *telewizji*), *bo w pokoju nie było telewizoru*[2]; *[…] kiedy nie znam* ***jakieś słowa*** (замість *jakichś słów*); *[…] żeby nie zapominać* ***język polski*** (замість *języka polskiego*); *[…] kiedy nie mogę zrozumieć* ***jakąś regułę*** (замість *jakiejś reguły*); *Nie widzę* ***ją*** *[dziewczyny]* (замість *jej*); *Nie biorę* ***to*** (замість *tego*) ze sobą; *My nie mamy* ***sześć*** (замість *sześciu*) *punktów.*

Відхилення у дієслівному керуванні зафіксовано також у стверджувальних реченнях. Вони полягають у вживанні іменника або займенника у знахідному відмінку після дієслів, які вимагають додатка у родовому. В польській мові дієслова, значення яких має в собі елемент заперечення (*nienawidzić, zabraniać, zakazać* та ін.), деякі дієслова, які мають значення 'доглядати, опікуватися' (*pilnować, bronić*), як і дієслова, які не творять однієї семантичної групи (*szukać, słuchać, uczyć się* і т.д.) традиційно вимагають додатка у родовому відмінку. У мовленні учнів польського походження спостерігаємо вживання іменника або займенника у знахідному відмінку після дієслів, які згідно з нормами польської граматики вимагають родового, напр.: *Moja siostra* ***nienawidzi ją*** (замість *jej*); *Kasia* ***popilnowała mleko*** (замість *mleka*); *Ona musi* ***pilnować swoją siostrę*** (замість *swojej siostry*); *Pies jest potrzebny, on* ***pilnuje dom*** (замість *domu*); *Lubię* ***słuchać muzykę*** (замість *muzyki*) *i śpiewać*; ***Potrzebuję inną książkę*** (замість *innej książki*) *do czytania*; ***Potrzebuję czas*** (замість *czasu*), *żeby to wszystko zrobić*; *Myślę, że muszą [Polacy]* ***używać język ogólnopolski*** (замість *języka ogólnopolskiego*); *Tutaj ludzi* ***używają inne akcenty*** (замість *innych akcentów*); ***Szukaliśmy te książki*** (замість *tych książek*), *ale ich tam nie było*; *W szkole* ***uczę angielski*** *i* ***niemiecki*** (замість *uczę się angielskiego i niemieckiego*)[3].

Часто в досліджуваній групі носіїв польської мови виникають труднощі в керуванні польського дієслова ***zapomnieć***. Особливість цього дієслова полягає в тому, що залежно від значення, воно вимагає іменника чи займенника у родовому або знахідному відмінку. Дієслово ***zapomnieć*** у контексті **додатка в родовому відмінку** означає "не взяти щось через неуважність, розсіяність", як напр. *zapomnieć parasolki***.** Натомість ***zapomnieć***, уживаючись із **додатком у знахідному відмінку**, має значення "перестати зберігати щось у пам'яті", як напр. *Emigranci zapomnieli język ojczysty*. У своєму мовленні учні уживають, як правило це дієслово з іменником у знахідному відмінку замість родового: ***Zapomniałam*** *długopis i zeszyt* (замість *długopisu i zeszytu*); ***Zapomniał*** *zdjęcie* (замість *zdjęcia*) *w domu.*

Про відхилення від норми на рівні синтаксичного іменникового керування свідчить уживання давального відмінка після іменника ***pomnik*** (порівн. в українській мові ***пам'ятник*** кому? чому?). В загальнопольській мові іменник ***pomnik*** вимагає означення в родовому, а не давальному відмінку, як у прикладах: *Potem pójdziemy i złożymy kwiaty do* ***pomnika Mickiewiczowi*** (замість *Mickiewicza*); *Wszystkie uroczystości odbywali się koło* ***pomnika Szewczence*** (замість *Szewczenki*).

Слід згадати про ще одну синтаксичну особливість польського мовлення учнів, яка виявляється в уживанні прийменникових конструк-

2 Висловлювання учнів подаємо в оригінальній графічній формі.

3 Окрім цього, в цьому прикладі учень опускає дієслівний морф *się*, в результаті чого змінюється значення висловлювання. Відбувається це, очевидно, під впливом української мови, де на позначення процесу вивчення (опановування) мови, як і передавання кому-небудь яких-небудь знань уживається дієслово учити (вчити).

ції. Відмінності в уживанні прийменників, порівняно із загальнопольською нормою, можна було б умовно поділити на три групи:

– уживання невідповідного прийменника (без зміни відмінка іменника або займенника і зі зміною): *Bardzo szybko Ola **się w*** (замість *o*) *tym **przekonała***; *Kiedy przeczytasz, to **przekonasz się w*** (замість *o*) *tym*; *Weź to sobie **do uwagi*** (замість *pod uwagę*); *Ona nie wzięła **do uwagi*** (замість *pod uwagę*) *jego ostrzeżenia*; *Ania **uciekała od** nich* (замість *przed nimi*); *jestem **podobna na** mamę* (замість *do mamy*); *[…] na Ukrainie trzeba **rozmawiać na** ukraińskim **języku*** (замість *po ukraińsku* або *w języku ukraińskim*); *Polacy na Ukrainie powinni **mówić na** ukraińskim **języku*** (замість *po ukraińsku* або *w języku ukraińskim*); *[...] kiedy wchodze **w polską szkołe i kościół*** (замість *do polskiej szkoły i kościoła*).

– уживання прийменника після дієслів, які мають безприйменникове керування: *Zawsze wszystko **odbierał od brata*** (замість *odbierać bratu*); *trzeba zawsze w różnych sytuacjach **radzić się z** rodzicami* (замість *radzić się rodziców*). Варте уваги дієслово ***jechać*** та його похідні. В польській мові ці дієслова вимагають іменника-окреслення транспортного засобу в орудному відмінку. У мовленні ж учнів доволі поширеною є конструкція *jechać na* + іменник в місцевому відмінку: ***Na czym*** (замість *czym*) *jechałaś do szkoły?; Do szkoły jeździmy **na autobusie*** (замість *autobusem*); *Pojechaliśmy do lasu **na rowerach*** (замість *rowerami*); *Dzisiaj przyjechałam **na samochodzie*** (замість *samochodem*) *z dziadkiem.*

– опущення прийменника в структурах, які його вимагають (без зміни відмінка іменника або займенника і зі зміною): ***Czekam ciebie*** (замість *na ciebie*) *w korytarzu*; ***Czekaj mnie*** (замість *czekaj na mnie)*; ***To tobie*** (замість *to dla ciebie)*; ***Zadzwoń mi*** (замість *zadzwoń do mnie*); *[...] żeby **rozmawiać** polskim **językiem*** (замість *w języku polskim* або *po polsku*).

Відхилення від загальнопольської норми у мовленні учнів польських шкіл проявляється у творенні форм іменного складеного присудка, вираженого дієсловом-зв'язкою та прикметником. У польській мові іменна частина присудка, виражена іменником чи іменником із залежним від нього прикметником, виступає в орудному відмінку (виняток з цього правила – імена та прізвища). Якщо ж вона виражена прикметником, займенником чи числівником прикметникового типу або дієприкметником – у називному. Виняток із цього правила становлять речення, в яких у функції дієслова-зв'язки виступає дієприслівник (*Będąc młodym...*), складнопідрядні речення мети з неозначеною формою дієслова (*Zrobiłby wszystko, żeby być szczęśliwym*) та безособові конструкції (*Gdy się jest młodym, wszystko wydaje się proste*). Учні ж уживають в іменному складеному присудку, вираженому дієсловом та прикметником форми орудного відмінка замість називного, напр.: *Byłam **szczęśliwą*** (замість *szczęśliwa*), *kiedy urodziła się moja kuzenka*; *Woda morska jest **słoną*** (замість *słona*); *Ta baśń nie jest **polską**, a **białoruską*** (замість *polska*, *... białoruska*); *On był **biednym*** (замість *biedny*), *nie miał piniędzy; Uczę go [język polski] od dzieciństwa i jest mi **bliskim*** (замість *bliski*). Зрідка трапляється уживання називного відмінка замість орудного, як напр.: *Ukraina jest **mój rodny kraj*** (замість *moim rodzinnym krajem*).

Аналізуючи мовлення учнів польського походження, які навчаються в суботньо-недільних школах, можна виділити ще кілька типових відхилень від загальнопольської норми у сфері синтаксичних зв'язків числівників. Проявляються вони у вживанні:

- кількісних числівників від 2 до 4, які в загальнопольській мові поєднуються з іменником у називному відмінку множини та дієсловом також у формі множини. У мовленні учнів після цих числівників дієслово виступає в однині, що суперечить нормам польської граматики. Приклади: *Do końca lekcji **zostało 2 minuty*** (замість *zostały 2 minuty*); ***3 pary zatańczyło*** (замість *3 pary zatańczyły*) *ten taniec*; *Rano pod choinką **było 4 prezenty*** (замість *były 4 prezenty*);

- числівників від 5 і вище, які повинні узгоджуватися з іменником у родовому відмінку множини та дієсловом в 3 ос. однини у формі середнього роду. У зареєстрованих нами прикладах учні уживають дієслово в множині, як напр.: ***Pięć** książek **leżali*** (замість *leżało*) *na stole*; *Tylko **dziesięć** chłopców **przyszli*** (замість *dziesięciu... przyszło*); ***Jedenaście osób przyjechali*** (замість *przyjechało*) *do nas*;

- у складених числівникових конструкціях, у яких останнім компонентом є одиниця. В польській мові, на відміну від української, в цих структурах винятково одиниця не впливає на форму залежного іменника. А отже, іменник повинен уживатися у родовому відмінку множини, як із числівниками від 5 і вище, а не узгоджуватися з одиницею, як у наведених при-

кладах: ***21 kobieta uczestniczyła*** (замість *kobiet uczestniczyło*) *w zawodach*; ***41 człowiek był*** (замість *ludzi było*) *na urodzinach*;

- неозначених кількісних числівників, які повинні поєднуватись з іменником у родовому відмінку множини та дієсловом в 3 ос. однини (як числівники від 5 і вище), а не в множині, як у наведених прикладах: ***Ile*** *ludzi* ***jedli*** (замість *ilu... jadło*) *obiad?;* ***Wiele rzeczy są*** (замість *jest*) *na stole*; ***Dużo dzieci poszli*** (замість *poszło*) *po dziewiątej klasie*; *Tam* ***są*** (замість *jest*) ***dużo*** *wybitnych miejsc;* ***Kilka*** *nowych* ***dziewczyn przyszły*** (замість *przyszło*) *do naszej klasy;* ***Część*** *uczniów* ***poszli*** (замість *poszła / poszło*[4]) *już w dół*;

- структурах з кількісним та дробовим числівником. Згідно із нормами загальнопольської мови, вирішальним у керуванні є дробовий числівник, який поєднується лише з іменником у родовому відмінку однини. У мовленні учнів числівник **пół** узгоджується з іменником у родовому відмінку множини, напр.: ***Trzy i pół godzin*** (замість *godziny*) *czekali na granicy*; *Zjadłem* ***cztery i pół kawałków*** (замість *kawałka*) *chleba.*

Наступне відхилення від загальнопольської норми в мовленні учнів стосується порядку слів у реченні. Загалом у польській мові він є вільним. Але певні обмеження є в розміщенні прикметників відносно іменників, до яких вони відносяться. Загальнопольська норма вимагає, щоб прикметник, який виражає найважливішу сталу рису предмета, якою він відрізняється від інших, подібних до нього предметів, був в постпозиції щодо іменника. Перед іменником ставимо прикметник, який означає нестабільну, тимчасову, одну з численних ознак предмета, вираженого іменником. Учні, найймовірніше з інтерференційних причин, розміщують прикметник перед іменником, як напр.: *Uczniowie uczą się* ***niemieckiego*** *i* ***angielskiego*** *języka*; *Podoba mi się uczyć* ***polski język***; *Moja siostra chce się dostać do* ***Pedagogicznego*** *Uniwersytetu.*

У мовленні учнів трапляються вагання в уживанні повних та коротких форм особових займенників. Уживання повних займенникових форм, які мають альтернативні короткі форми в загальнопольській мові, обмежене і зводиться до використання повної форми займенника тоді, коли на нього падає логічний наголос на початку та наприкінці речення, при протиставленні з іншими займенниками, після деяких часток, прийменників та якщо займенник виступає самостійним реченням. У мовленні учнів спостерігаємо уживання повних форм особових займенників замість енклітичних: *Chłopcy nie podejrzewali* ***jego*** (замість *go*) *w kradzieży*; *Chcem aby oni rozumieli* ***jego*** *[język polski]* (замість *go*) *i uczyli się* ***jego***; *Ten pomysł* ***mnie*** (замість *mi*) *się wcale nie podoba.* Це може бути наслідком того, що в українській літературній мові уживаються лише повні форми, короткі займенникові форми притаманні лише діалектному мовленню.

Синтаксична особливість польського мовлення учнів суботньо-недільних шкіл проявляється також у формах дієслів, які виконують функцію присудка в односкладних реченнях. На позначення дії, виконавець якої не вказаний (або ж ми можемо здогадуватися, хто ним є, з контексту) в польській мові уживаються безособові форми дієслів із суфіксами -**(o/a)no** та -**to** або конструкція з **się**. Учні у своєму мовленні надають перевагу дієслову в 3 особі множини, як напр.: *Na naszej ulicy* ***wybudowali*** (замість *wybudowano*) *nowy dom;* ***Mówią*** (замість *mówi się*), *że będzie ładna pogoda; W sklepie koło mnie* ***sprzedają*** (замість *sprzedaje się*) *takie zeszyty.*

У загальнопольській мові на позначення наявності кого- , чого-небудь у когось використовується конструкція «ktoś ma coś». Натомість у мовленні молодого покоління носіїв польської мови доволі часто трапляється структурна калька української конструкції «у когось щось є» (пол. «u kogoś coś jest»), напр.: ***U mojego*** *brata* ***jest*** *taka książka* (замість *Mój brat ma taką książkę*); ***U mnie jest*** *komputer* (замість *Mam komputer*); ***U nich są*** *zajęcia* (замість *Oni mają zajęcia*).

Аналізуючи мовлення учнів польського походження, які навчаються в польських школах, можна виділити ще одне відхилення від загальнопольської норми, яке полягає в опущенні дієслова **być** в теперішньому часі, яке виконує функцію присудка, або дієслова-зв'язки в іменному складеному присудку. Польська норма допускає еліпс цього дієслова в теперішньому часі при наявності в реченні вказівного займенника *to (oto)* (напр.: *Adam to grzeczne dziecko*), в іменному складеному присудку вираженому дієсловом-зв'язкою та прислівником (як напр.: *Już ciemno*; *Chłodno na dworze*), інколи – коли іменник або прислівник

4 Вагання у виборі форми присудка свідчить, на думку Г. Ядацької, про невизначений статус лексеми *część* на рівні синтаксису, про процес переймання нею функції неозначеного числівника [9, 205].

у реченні вживається в модальному значенні (напр. *Pora spać*). Натомість в українській мові дієслівна зв'язка в теперішньому часі, як правило, не вживається, що, на нашу думку, і могло бути причиною утворення в польському мовленні учнів конструкцій на зразок: *Jaki (jest) twój długopis?; Gdzie (jest) to ćwiczenie?; Ona (jest) dziś wesoła*; *W ogrodzie (są) piękne kwiaty*; *Liście (są) żółte*; *Zimą wszystko (jest) białe.*

На зібраному в польських суботньо-недільних школах Львівщини матеріалі показано низку найтиповіших синтаксичних відхилень, які трапляються в мовленні учнів польського походження. Припускаємо, що зареєстровані відхилення від загальнопольської норми є, значною мірою, результатом інтерференції української мови на мовну компетенцію молодих носіїв польської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Король Л. Проект питальника для виявлення особливостей польської іменної словозміни в мовленні учнів шкіл міста Львова з польською мовою викладання // Вісник Львівського університету . Серія філологічна. – Вип. 40. – Ч. ІІ. – Львів, 2007. – С. 135–142.

2. Король Л. Регіональні особливості словозміни польських іменників та прикметників (на матеріалі питальника для учнів шкіл міста Львова з польською мовою викладання) // «Проблеми слов'янознавства». – Вип. 58. – Львів, 2009. – С. 176–183.

3. Огорілко О. Синтаксичні інтерференції при засвоєнні близькоспорідненої мови (на українсько-польському матеріалі) // «Теорія і практика викладання української мови як іноземної». – 2009. – Вип. 4. – С. 199–205.

4. Baraniwska O. Polsko-ukraińskie interferencje gramatyczne i leksykalne w nauczaniu języka polskiego jako obcego // Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych. III Kongres polonistyki zagranicznej. Poznań, 8–11 czerwca 2006 roku / Praca zbiorowa pod red. M. Czermińskiej, K. Meller, P. Flicińskiego. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2008. – S. 747–753.

5. Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H. Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej. – Warszawa, 1986.

6. Dawlewicz M. Świadomość językowa młodzieży polskiego pochodzenia w Wilnie (na podstawie badań ankietowych) // Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie / Pod red. J. Porayskiego-Pomsty. – Warszawa, 1999. – S. 73–80.

7. Geben K. Świadomość i kompetencja językowa a warstwy leksykalne w idiolektach młodzieży polskiego pochodzenia na Wileńszczyźnie. – Warszawa, 2003.

8. Geben K. Świadomość językowa uczniów szkół polskich na Wileńszczyźnie (na podstawie badań ankietowych) // Czynności tworzenia i rozumienia wypowiedzi / Pod red. J. Porayskiego-Pomsty. – Warszawa, 2002. – S. 42–54.

9. Jadacka H. Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia. – Warszawa, 2007.

10. Janów J. Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach polskich Rusinów lwowskich // «Język Polski». – 1924. – IX. – S. 12–17.

11. Karaś H. Z zagadnień sprawności i świadomości językowej. Jak studenci wileńscy odmieniają rzeczowniki? // Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie / Pod red. J. Porayskiego-Pomsty. – Warszawa, 1999. – S. 81–113.

12. Krawczuk A. Błędy gramatyczne studentów polonistyki lwowskiej spowodowane polsko-ukraińską interferencją // Postscriptum. III Kongres polonistyki zagranicznej. – 2006. – 2 (52). – S. 137–153.

13. Kubiński R. Błędy ortograficzne i gramatyczne w zadaniach uczniów lwowskich // «Język Polski». – 1923. – VIII. – S. 145–148.

14. Kurzowa Z. Historia i współczesność języka polskiego na Kresach południowo-wschodnich // Historia i współczesność języka polskiego na Kresach wschodnich / Pod red. I. Grek-Pabisowej. – Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997. – S. 111–165.

15. Kurzowa Z. Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku. Warszawa – Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – 474 s.

16. Ohorilko O. Wybrane osobliwości składniowe tekstów lwowskiej prasy polskojęzycznej. Na materiale «Gazety Lwowskiej» // «Postscriptum polonistyczne». – 2009. – 1 (3). – S. 131–142.

17. Rieger J., Cechosz I., Dzięgiel E. Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku. – Cz. I Stan i status polszczyzny. Gwary polskie w Lwowskiem, na Tarnopolszczyźnie i na Podolu. – Warszawa: SEMPER, 2002. – 373 s.

18. Rieger J., Cechosz I., Dzięgiel E. Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku. Cz. II Polszczyzna w Lwowskiem, Żytomierskiem i na Podolu. Teksty. – Kraków: LEXIS, 2007. – 342 s.

19. Sokołowska H. Wielojęzyczność a umiejętności komunikacyjne uczniów szkół polskich na Litwie. – Warszawa–Wilno, 2004. –184 s.

20. Wielki słownik poprawnej polszczyzny / Pod red. A. Markowskiego. –Warszawa, 2008.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТИ

УДК 930.85:061.22

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Національна академія наук України

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ: ПОШУКИ ШЛЯХІВ ПОРОЗУМІННЯ

У статті аналізується розвиток українсько-польських взаємин міжвоєнного двадцятиліття та роль у них маршала Юзефа Пілсудського.

Ключові слова: *Україна, Польща, дискурс, політика.*

The article examines the development of Ukrainian-Polish relations in the interwar period and the role of Marshal Jozef Pilsudski.

Key words: *Ukraine, Poland, discourse, politic.*

W artykule przeanalizowano rozwój stosunków ukraińsko-polskich w dwudziestoleciu międzywojennym oraz rolę w nich marszałka Józefa Piłsudskiego.

Słowa kluczowe: *Ukraina, Polska, dyskurs, polityka.*

Гортаю книгу жалобних урочистостей по смерті маршала Юзефа Пілсудського, які відбулися 12–18 травня 1935 р., під назвою «Gdy wódz odchodził w wieczność...» [7] і згадую свого дядька, робітника-електрозварника в Луцьку. Любив він розповідати, перебуваючи в «певному» настрої, одну й ту ж історію. Мабуть, ці враження від побаченого і пережитого були найсильнішими, емоційно особливо вразливими, інакше він не повторював би так часто свою розповідь про чи не найважливішу подію в своєму житті. Отож, гортаю цю книгу з безліччю фотографій, дивлюся на чорну, покриту державним прапором із великим білим орлом труну з тілом покійного, встановлену на гарматному лафеті, на вісімку запряжених попарно чорних коней, яких за вуздечки ведуть офіцери польської армії, і згадую, як мій дядько Парфентій Стрілець хвалився: «Я був в уланах. То гонорове войско. На конях. У мене був такий огир!.. Кантарку рвав, не загнуздаєш – перегризе. Мав з ним клопоти. Ніяк не хтів стояти. Все кудись рвався. Здавалось, відпусти – полетить! То ми стояли в караулі. Над дорогою. Із шаблею «на бачность»[1]. Ні дихнути, ні кліпнути. Чекали на маршалка. На гарматі везли труну. Косив я оком, бачу, коні чорні, ну як мій дябел. Точ-в-точ. Стояв як струна. Все заніміло. Боявся впасти. Не дай Бог. Раз – і вже копита поцокали, колеса погуркотіли... Так от, понімаєш, я ховав Пільсудського. Його до Вавеля везли».

Мені важко було тоді зрозуміти дядька, якому так в'їлася в пам'ять ця подія, що тривала не більше хвилини. Пояснював я собі цей стан звичайного робітника тим, що культ маршала Пілсудського був у часи його молодості всеосяжний, а служба в польських уланах для нього була престижною і, мабуть, не важкою.

Якщо прочитати «Волинську присягу», якою волинська громадська думка відреагувала на факт смерті «Великого Сина нашої Вітчизни і нашої окраїнної землі» [2, 262] у травні 1935 року і Акт якої протягом трьох днів підписали 450 000 осіб, то можна зрозуміти майже не освіченого колишнього польського улана і легко зарахувати його до пілсудчиків. Правда, Парфентій Стрілець не належав до цього політичного табору, але багато свідомих українців-політиків, військовиків, української інтелігенції мали великі сподівання саме на Маршала Юзефа Пілсудського. І ці надії плекалися й по смерті творця відродженої польської держави. Читаємо у «Волинській присязі»: «Присяга є тим даром, який приносить Волинь, як найбільший скарб своєї пам'яті про Вождя Народу, скарб любові до Вітчизни, скарб очевидного і невідворотного дотримання могутніх законів Речі Посполитої, законів споконвічних, що визначають її велич і непересічну роль серед народів світу: законів правління і побудови життя на фундаменті взаємної довіри, братерства усіх громадян Речі Посполитої попри різні віросповідання і національності» [2, 262].

Дядько мій, звісно, достеменно багато чого не розумів із того, що тоді, в 30-х роках відбувалося на Волині, але українські політичні діячі знали і пам'ятали, що сказав маршал Юзеф Пілсудський 16 травня 1920 року у Вінниці на банкеті, який влаштувала міська влада на

1 Na baczność! (польск.) – Струнко!

честь переможців у війні з більшовицькою Росією – Симона Петлюри і Юзефа Пілсудського: «Польща і Україна пережили тяжку неволю, постійні переслідування були долею обох країн. Здобувши свободу, ми допомагаємо здобути її Україні... Буду щасливий, коли не я, скромний слуга свого народу, а представники польського і українського парламентів знайдуть спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі підношу клич: хай живе вільна Україна» [2, 118].

Та ще раніше, 5 травня цього ж 1920 року, після наради польського штабу в Бердичеві головнокомандувач польських збройних сил висловився про визначальну суть зовнішньої політики Другої Речі Посполитої. Юзеф Пілсудський наголосив, що виходить з інтересів майбутнього Польщі, для якої незалежна Україна необхідна для того, щоб послабити потужність Росії, бо Україна стане перепоною, а то й буферною зоною між Росією і Польщею. І наголосив: «Кордонів 1772 року відновлювати не буду, як колись бажав. Польща не потребує цих земель... Іншого не має – як спробувати створити самостійну Україну» [11, 43].

Марні були сподівання Юзефа Пілсудського на польських парламентарів – вони незабаром почнуть псувати йому кров і майже ігноруватимуть його політику щодо України. Згадаймо бодай Романа Дмовського, який ще 13 листопада 1918 р. у ноті до уряду Великобританії висловив свою і очолюваного ним Польського Національного Комітету позицію: Східна Галичина є територією Польщі, тому українці цього краю не мають жодного права на створення власної держави [8].

Заслуги Романа Дмовського перед Польською державою були беззаперечні. Ще в серпні 1917 року народні демократи на чолі із Р. Дмовським заснували в Женеві Польський національний комітет, діяльність якого була спрямована на відновлення Польської держави. Польський національний комітет був визнаний країнами Антанти. Крім того, 3 серпня 1914 року у Варшаві був створений Національний уряд Польщі, який очолив Роман Дмовський. Тоді ж Юзефа Пілсудського було затверджено Комендантом польських збройних сил.

Отже, народні демократи, ендеки на чолі з Романом Дмовським думали про розширення території Польщі передусім за рахунок українських земель – українських етнічних та історичних територій і не підтримували права України на створення власної держави.

Юзеф Пілсудський та його політичні прихильники визнавали право України на суверенну державу, правда, без Східної Галичини та інших західних земель. Дратував і народних депутатів, і пілсудчиків Берестейський договір чотирьох центральних держав від 9 лютого 1918 року. Цей міжнародно-правовий акт закріпив Холмщину і Підляшшя в складі Української Народної Республіки, а також передбачав визнання незалежності Східної Галичини. А тут ще Українська Національна Рада оголосила 1 листопада 1918 року про перебрання влади у Львові та створення на українських землях, які досі перебували в складі Австро-Угорщини, Української Держави. Незабаром розпочнеться українсько-польська війна, внаслідок якої поляки відвоюють Львів і захоплять Східну Галичину. Крім того, Найвища Рада Мирної Паризької конференції прийняла 25 червня 1919 року постанову, згідно з якою Польщі було дозволено окупувати військами, в тому числі й армією генерала Юзефа Галлера, територію Східної Галичини до річки Збруч.

Не забуваймо, що польську делегацію на Паризькій мирній конференції, яка Версальським договором встановила кордони новоутвореної Польської держави, очолював Роман Дмовський. Йому на підтримку згодом прибув навіть прем'єр-міністр Польщі Ігнаці Падеревський, який проводив особисто переговори з керівниками делегацій Союзних держав і переконував, що Польща нічого не має проти створення Української держави, але лише на тій території, яка входила до складу Російської імперії. Польська делегація посилалася на резолюцію стосовно України, яку прийняв польський Сейм 22–23 травня 1919 року. Польський парламент знову ж таки підтримав прагнення українців мати незалежну державу, але без Східної Галичини, яку в резолюції було названо Східна Мала Польща (Małopolska Wschodnia). Щодо прав українського населення, яке мало входити до складу Другої Речі Посполитої, то депутати Сейму радо проголосували за те, що відроджена Польська держава «гарантуватиме національним меншинам на своїй території рівні права, національне та культурне самоврядування» [10, 159].

Але не так сталося, як казалося і записувалося. Польська делегація, зокрема її голова Роман Дмовський, з метою переконати Найвищу Раду Антанти в тому, що Східна Галичина повинна ввійти до складу Польщі, бо, мовляв, вона з 1340 року була неподільною частиною Польської держави, і на цій території понад 37

відсотків – польськомовного населення, обіцяла від імені підкомісії з польських справ автономію Східній Галичині, автономний галицький сейм, який буде самостійно вирішувати питання самоврядування, промисловості, торгівлі, сільського господарства, комунікацій, освіти, релігій. Навіть обіцяно було дві державні мови – польську й українську...

Головне було для польської делегації добитися за всяку ціну рішення Найвищої Ради країн Антанти про передання Східної Галичини Польщі. І цього рішення поляки домоглися. Найвища Рада у справі тимчасового польського східного кордону затвердила 8 грудня 1919 року «Лінію лорда Керзона» з передачею мандату на Східну Галичину Польщі на 25 років. Але це рішення тоді формально не вступило в силу, свідченням чого є офіційний лист голови Паризької конференції Ж. Клемансо до голови Польської делегації від 22 грудня 1919 р., в якому чітко було сказано: «Найвища Рада Союзних держав сьогодні прийняла рішення відстрочити виконання рішення про надання Польщі на 25 років мандату на Східну Галичину, вона залишає за собою право повторно розглянути це питання» [12].

Та Польща на це застереження особливо не зважала, про що свідчило невизнання Західноукраїнської Народної Республіки і польсько-українська війна 1918–1919 рр. та територіальні претензії на місто Львів, які пред'являли всі впливові політичні сили, включаючи самого Пілсудського.

Правда, Ю. Пілсудський під час зустрічі в Бельведері з керівником польської делегації на Паризькій мирній конференції Романом Дмовським дорікав майбутньому міністрові закордонних справ, що польська делегація не відстоювала у Варшаві справу незалежної України [2, 87]. Але постійний опонент керівника Польської держави, який хоча лише шість тижнів 1923 р. був міністром закордонних справ Польщі, вважав, що Польща повинна передусім добиватися передачі їй Східної Галичини як неподільної і автономної території, а питання незалежності Наддніпрянської України – другорядне порівняно з досягненням нормальних відносин із більшовицькою Росією [10].

Отже, в тому ж 1923 році, коли в Польщі розгорілися пристрасні звинувачення на адресу «Начальника Держави і Головного Вождя» польського народу, так Пілсудського іменував Сейм 28 червня 1923 р.[2], а в уряді Вінцента Вітоса з'явився восени на посаді міністра закордонних справ Роман Дмовський, Рада Амбасадорів рішенням від 14 березня таки ухвалила надання Польщі мандату на Східну Галичину терміном на 25 років із умовою юридичного забезпечення її автономних прав. По суті, Польщі вдалося, так би мовити узаконити те, що вона збройно захопила. Крім того, ще 18 березня 1921 р. Польща несподівано для Головного Отамана армії УНР Симона Петлюри заключила мирний договір із Радянською Росією, згідно з яким Правобережна Україна була поділена між Росією і Польщею. Головне для Польщі було те, що Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся відійшли до II Речі Посполитої, а Східна Волинь – більшовицькій Росії. Нікого особливо не тішило те, що цим договором Польща визнала Радянську Україну як незалежну державу та її уряд, завдяки чому УСРР отримала міжнародний правовий статус. Було очевидним, що Радянська Україна не була і не буде суб'єктом міжнародного права, бо навіть Ризький мирний договір за Україну готувала і підписувала більшовицька Росія, яка не мала навіть географічних кордонів з Польщею, тоді як УСРР лише ратифікувала договір і то після ратифікації Москвою. Та ще одним болючим ударом для національних інтересів та перспектив боротьби за незалежність України стало те, що Ризький договір анулювував Договір між урядами Польщі та УНР, згідно з яким визнавалася Українська Народна республіка і Директорія. Внаслідок чого Польща зобов'язувалася до 1 травня 1921 р. вислати за межі країни уряд УНР і Раду Республіки, а це означало, що легальне перебування Директорії, уряду УНР, всіх організацій, а також близько п'ятнадцяти з половиною тисяч інтернованих громадян УНР стало неможливим – вони втрачали свій офіційний статус.

Взагалі, кількість українських біженців у Польщі перевищувала на початок 1920 року 35 тис. осіб – членів уряду та вояків армії УНР. Крім того, на території Польщі перебувала багатотисячна група цивільних осіб. Як свідчить Таїсія Зарецька, посилаючись на польські джерела, «після закінчення українсько-більшовицької війни, коли армія УНР перейшла на польську територію і була інтернована в таборах, українська еміграція в цілому налічувала 40 тисяч осіб, серед яких – 65 депутатів, 14 міністрів,

2 «Seim stwierdza, że Marszalek Jozef Piłsudski jako Naczelnik Państwa i Naczelny Wódz zasłużył się narodowi» [9, 134].

1 680 чиновників, 3 530 офіцерів і біля 11 500 солдатів» [2, 152].

Таким чином, після підписання Ризького мирного договору кількість українців у Польщі становила близько 6 млн. осіб (поляків – 20,6 млн.), і хоча Польща гарантувала мовні й релігійні права українців, проте ні ці питання, ні тим більше – питання української автономії у складі II Речі Посполитої не були вирішені. Очевидно, що навіть високий авторитет Юзефа Пілсудського та зусилля його політичних прибічників не змогли зрушити цю проблему, розв'язання якої залежало від польського законодавчого органу. У Сеймі мав кількісну перевагу і підтримку той же Роман Дмовський – лідер польських націонал-демократів, активний пропагандист асиміляції українців і противник концепції федеративного устрою Юзефа Пілсудського. Теорія федерації чи конфедерації передбачала, за Пілсудським, створення на початковому етапі незалежних держав, а вже далі – об'єднання цих незалежних держав – України, Великого Литовського Князівства, Білорусі – з Польщею на засадах конфедерації. Першої фази в реалізації цієї концепції, «вирощеної» на ягеллонських традиціях, можна було досягти, якби польська армія під командуванням Ю. Пілсудського після блискучої перемоги над радянськими військами під проводом М. Тухачевського продовжила свій переможний похід на схід разом із армією УНР. Адже в битві під Варшавою брали участь українські військові підрозділи, а бойові дії під Замостям Шостої Української дивізії стрільців під командуванням полковника Марка Безручка, битва з Першою кінною С. Будьонного під Комаровом-Тишовцями, оборона Львова і Дрогобицького басейну Шостою Українською Армією під керівництвом генерала М. Омеляновича-Павленка відіграли значну роль у творенні цього «чуда над Вислою». Як відомо, суперечливою і непослідовною була позиція самого Пілсудського, який марив величними візіями давньої Речі Посполитої, сподіваючись витворити із звільнених від російського панування народів – литовського, українського і білоруського – нову великопольську, щось на зразок нової історичної єдності – радянського народу, націю, внаслідок їх асиміляції в новому наднаціональному державному утворенні. Невипадково відомий український історик Іван Лисяк-Рудницький внаслідок аналізу польсько-українських стосунків «склав головну вину на польську сторону» за «нещасний перебіг польсько-українських взаємовідносин під час революційної доби 1917–1921 рр.» [5, 102]. Проте він не виправдовує повністю й українців, що «й українці спричинилися до невдачі в досягненні порозуміння, яке витримало б випробування життя» [5, 102].

Небажання і невміння знайти порозуміння внаслідок необхідних компромісів призвели до того, що знову, як і в XIX ст., вже в XX ст. і Польща, і Україна потрапили під гніт імперської системи Росії.

Друг і соратник з молодих літ Юзефа Пілсудського, солдат Першої бригади Легіонів, учасник польсько-радянської війни 1920 р., який у боях за визволення України дістав важке поранення, активний політичний і громадський діяч Тадеуш Голувка писав: «Ми зрадили українців, які були нам вірними братами у трагічні дні. Продовження війни тільки на два тижні й військові підрозділи Петлюри були б у Києві» [2, 140].

Цей чи не найпослідовніший і найактивніший прихильник польсько-українського порозуміння, завжди проукраїнський польський політик, який загинув від рук українця в Трускавці 29 серпня 1931 року, пророчо свідчив: «Незалежна Польща не може існувати без незалежних Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, України і Білорусі» [13, 10].

Такої ж позиції дотримувалася частина польських інтелектуалів, передусім поляки українського походження Станіслав Стемповський, Генрик Юзевський, Йоахим Волошиновський, Євген Старчевський, Антоній Мінкевич, Мечислав Міцкевич... Підтримуючи ідеї польсько-українського порозуміння Ю. Пілсудського, польські публіцисти та інтелектуали намагалися поглибити і розширити межі польсько-українського культурного діалогу завдяки наданню об'єктивної інформації з історії, політики, культури, історіософії, літератури і мистецтва українського народу. Більше того, багато хто із польських мислителів, письменників, громадських діячів, публіцистів були переконані, що питання незалежності країни було і залишається пріоритетним, зважаючи на позицію Юзефа Пілсудського, в міжнародній політиці II Речі Посполитої та низки європейських країн. Очевидно, що ці польські інтелектуали-прихильники української незалежності не могли активно вплинути на формування політики Польщі щодо «східних кресів», але їхня діяльність суттєво підтримувала національну позицію і плани Юзефа Пілсудського. Це були знакові постаті тогочасного оприявлення і формування громадської думки

і позиції – Тадеуш Голувко, Леон Василевський, Генрик Юзевський, Петро Дунін-Борковський, Адольф Бохенський, Ян Станіслав Лось, Володимир Бончковський, з іменем якого пов'язана поява унікальної трибуни для обміну думками щодо польсько-українських стосунків – часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński» (Варшава, 1932–1938)[3]. У цьому бюлетені активно виступали такі демократично-ліберальні громадські авторитети, як Юзеф Лободовський, Ян Парандовський, Ксаверій і Мечислав Прушинські, Константи Симонолевич (старший) і Константи Симонолевич (молодший), Ян Липовецький, Єжи Погоновський та ін.

І хоча В. Бончковський не був такою мірою українофілом, як, скажімо, Леон Василевський, Тадеуш Голувка, Петро Дунін-Борковський, Адольф Бохенський, які, хоча й виходили з польських державних інтересів, все ж, підтримували ідею незалежної України і всіляко обороняли українців від полонізації, проте його просвітлена любов'ю до української християнської культури, історії, традицій, поривань українського народу до свободи і незалежності повага і увага зіграла величезну роль у доланні стереотипів шовіністичного мислення значної частини польської інтелектуальної еліти. Головний редактор «Польсько-українського бюлетеня» навіть опублікував у третьому числі за 1935 рік статтю «Ми не українофіли» («Nie jesteśmy ukrainofilami»), в які виклав позицію редакції журналу і свій власний погляд на українське питання.

В. Бончковський сповідував ідею польсько-українського союзу, який має зіграти значиму геополітичну функцію, оскільки наростатиме загроза комуністичної Росії і Польщі, і країнам західної демократії. Тому слід уникати, вважав В. Бончковський, будь-яких силових заходів у вирішенні міжнаціональних конфліктних проблем, особливо різко виступав проти політики полонізації українців, переконував підтримувати поривання українців до незалежності. Саме завдяки його головному редакторові «Польсько-український бюлетень» став справді вільною трибуною польсько-українського дискусійного діалогу, на його сторінках мали можливість висловити свої думки і поляки, і українці. Більше того, В. Бончковський доклав чимало зусиль, аби активними авторами бюлетеня стали Євген Маланюк, Богдан Лепкий, Андрій Крижанівський, Микола Ковалевський, Іван Кедрин-Рудницький, Роман Смаль-Стоцький, Павло Ковжун, Володимир Кубійович, Дмитро Дорошенко, Володимир Дорошенко, Павло Зайцев, Степан Баран, Павло Шандрук і багато інших. Багатьох українських інтелектуалів порадувало і обнадіяло те, що з'явилася в Другій Речі Посполитій така культурно-інформаційна трибуна, з якої можна буде донести до польського суспільства, до польської влади проблеми української людності, розгорнути максимально об'єктивне висвітлення витоків і походження української нації, сучасного стану і перспектив її розвитку, відкрити найяскравіші сторінки історії, культури, літератури і мистецтва, обговорити сучасні проблемні напруги в польсько-українських взаєминах. Українські автори «Польсько-українського бюлетеня» намагалися аргументовано, з фактами, цифрами, свідченнями очевидців, розкривати справжню суть так званої «цивілізаційної місії Польщі на східних кресах», яка насправді зводилася до полонізації українського населення, державної системної його асиміляції, відкривати під цим кутом зору справжню природу колонізаційної політики і, зокрема, польського осадництва. Це робити було нелегко, зважаючи на польську цензуру і суспільні настрої в Польщі, які формувалися під серйозним впливом партій та організацій націоналістичного спрямування, передусім – ідеології Романа Дмовського та його прихильників-ендеків. Та спільними зусиллями польських і українських інтелектуалів на сторінки «Польсько-українського бюлетеня» були винесені надзвичайно важливі, актуальні проблеми польсько-українських взаємин від давнини до сучасності, серед яких чи не найголовнішими, за визначенням С.І. Кравченко, були:

– витоки й походження української нації, основні етапи розвитку, знакові постаті української історії, відносини з іншими народами;

– спільні сторінки польсько-української історії, здобутки та втрати, досвід і прорахунки, сучасний стан відносин та їхні перспективи;

– політичні проблеми України в контексті міжнародної політичної ситуації у світі;

– українські незалежницькі прагнення крізь призму польських державних інтересів;

– українська культура: минуле й сучасне як terra incognito для тодішнього пересічного поляка;

– ключові постаті українського літературного процесу;

– польські письменники, натхненні на творчість Україною, та ін. [4, 235].

3 Діяльність цього журналу детально висвітлюється в працях [4; 6].

Треба зазначити, що рівень обговорення та аналізу цих та інших проблем на сторінках «Польсько-українського бюлетеня» був доволі високим, тому полеміка часто виходила за межі суб'єктивних оцінок того чи іншого явища, факту чи проблеми, набувала наукової аналітичності і розглядалася в контексті суспільно-політичних, культурних і духовних процесів Речі Посполитої, України, Європи, УРСР і СРСР.

Більшість польських інтелектуалів, політичних і громадських діячів поділяли ідеологію прометеїзму, яка передбачала формування нової концепції польсько-українських відносин на всіх рівнях культурної співпраці. Своєрідним трампліном для виходу на ефективний рівень формування громадської думки та національної політики Польщі став часопис «Бунт Młodych» на чолі з Єжи Гедройцем. По суті, прихильники прометеїзму прагнули реалізувати ідеї Юзефа Пілсудського, спрямовані на створення довкола Польщі та на чолі з Польщею блоку незалежних слов'янських держав. Так, їхній погляд на Україну сягав тієї будуччини, яка бачилася у статусі сильної незалежної держави, здатної спільно з Польщею протистояти агресивній більшовицькій Росії. Для українців Східної Галичини та Волині прометеїсти готували статус федерації та спільної, рівноправної співпраці з усім польським суспільством в ім'я зміцнення Польської держави. Ясна річ, і задля задоволення всіх культурних, мовних, освітніх і духовних потреб. Правда, на засадах державної асиміляції. Прометеїсти, неформальні пілсудчики, незалежні польські мислителі розуміли, що сигнали від міжкультурного діалогу, який із українського боку вели Іван Кедрин, Євген Маланюк, Микола Ковалевський, Мирон Кордуба, Юрій Науменко, Борис Ольхівський, Богдан Лепкий, Роман Смаль-Стоцький, Андрій Крижанівський, Василь Біднов, Павло Зайцев, Дмитро Дорошенко, Володимир Доршенко, Микола Андрусяк, Павло Ковжун, Олександр Доценко та ін., вряди-годи долинають до вух політиків. Правда, все це майже не торкалося слуху звичайних обивателів, малограмотних селян і робітників, які мало що розуміли в політиці влади щодо «східних кресів».

Чи не найгострішою, найболючішою проблемою для західноукраїнського селянства була земля. Земельний голод буквально душив селян Східної Галичини і Волині, які вирушали у світ за очі задля земельного наділу або задля заробітку на шматок землі вдома. Нічого доброго не принесли «східним кресам» спеціально прийняті для них польським сеймом «основи земельної реформи» 10 липня 1919 р. і закон про земельну реформу від 17 грудня 1920 р. Ніякої свободи купівлі-продажі землі та приватної добровільної парцеляції не передбачала розрекламована програма діяльності кабінету В. Грабського, проголошена ним на засіданні польського сейму 20 грудня 1923 р. Українське селянство, а їхні настрої і побажання висловлювали українські посли в сеймі та сенатори, болісно сприймало законодавчо ухвалену політику колонізації цих околиць Другої Речі Посполитої шляхом переміщення польських поселенців із районів Центральної Польщі на Галичину і Волинь. Так, згідно із законом від 20 липня 1925 р. про аграрну реформу «на цілі осадництва відводилося до 1 січня 1925 року землю для 7 500 військових і 3 900 цивільних осад на всіх «східних кресах». На 6 лютого 1925 року згідно з законом від 17 грудня 1920 року 120 тисяч гектарів ґрунту одержали місцеві дрібні землероби, 148 тисяч гектарів відведено на організацію 8 тисяч нових осад» [1].

Надзвичайно ускладнювало польсько-українське порозуміння і зближення прийняття 31 липня 1924 р. закону про мову управління урядових і самоврядних адміністративних інституцій, згідно з яким державною польською мовою «здійснюють управління всі державні і автономні власті». Найприкрішим було те, що за цим законом ліквідувалися національні школи меншин, бо основним типом школи проголошувалася загальна або утраквістична (двомовна) школа. Очевидно, що в цих умовах полонізації та покатоличення важко було сподіватися на культурний і духовний розвиток українців, їхньої мови, освіти, національної самосвідомості. По суті, реалізовувалася в період міжвоєнного двадцятиріччя програма партії національних демократів, які чітко формулювали свою позицію з національного питання: «інтерес польського народу як цілісності (на противагу класовим, релігійним, корпораційним, регіональним і локальним інтересам) становить вищу міру політичних цінностей» [1, 42].

Внаслідок системної державної асиміляції національних меншин, передусім українців, на Волині залишилось на початок 30-х років лише чотири українські школи, хоча чехи мали 13 національних шкіл, євреї – 57, росіяни – 5 і німці – 66. Крім того, що різко згорталося українське шкільництво, польська влада відмовлялася реєструвати філії «Просвіти», забороняла україн-

ські вистави, виступи митців художньої самодіяльності. Переслідувань і утисків зазнавали українські кооперативи, культурно-освітні товариства, особливо – політичні партії, передусім ті, що організаційно були пов'язані зі Східною Галичиною. Якщо ще додати до цих проблем, із якими зіткнулися українці II Речі Посполитої, непосильні податки – від церковного, шкільного, військового до ґрунтовного, домового, шляхового, прибуткового, собачого, то стає зрозумілим і вплив комуністичної агітації на суспільні настрої, як і активне зростання впливу на маси, особливо на молодь, Організації Українських Націоналістів.

Польська інтелектуальна еліта бачила, що такі радикальні форми протесту українців, як страйки і демонстрації, виступи українських послів і сенаторів, різного роду заяви громадських організацій і українських селянських партій «Селянський союз» і «Сельроб», петиції до Сейму і Сенату, до Президента та Уряду Польщі поступово, але неухильно переходять-переростають у збройні сутички, терористичні акції, диверсії…

Так, невідомий автор статті «Нова акція О.У.Н.» в «Польсько-українському бюлетені» (№ 10 від 10 березня 1935 р.), посилаючись на однойменну статтю у львівській газеті «Діло» (№ 56) доктора Стефана Барана, попереджає польську владу і польське суспільство про активацію діяльності підпільної ОУН і звертає увагу на необхідність пошуків шляхів розв'язання назрілих проблем. Але переважна більшість польського суспільства, погляди і настрої якого формувалися під домінуючим впливом національної ідеології, вважала, що польські кордони на сході визначені справедливо і всі ті, хто проживає на східних теренах, повинні досягати рівня «польської політичної нації», отже, підлягають державній асиміляції. Тому федеративні візії Юзефа Пілсудського не мали широкої суспільної підтримки – їх поділяли хіба що частина соціалістів, консерваторів і людовців. Провідники правлячого в Польщі табору санації, а це були передусім національні демократи, ендеки, будували Польщу як «національну державу», формували «політичну націю» і перебували в перманентному конфлікті з політичним табором Юзефа Пілсудського, який загострився у вересні 1926 р. і особливо у вересні 1930 р. Так, за розпорядженням Голови Ради Міністрів Польщі Юзефа Пілсудського, в ніч на 9 вересня 1930 р. було заарештовано 18 послів опозиції і 5 послів від українських партій. Згодом ще було ув'язнено близько 5 тис. активних діячів опозиції, в тому числі 84 посли сейму і сенату та 130 українських діячів [3, 475].

На політичну кризу в Польщі наклалася світова економічна криза, яка принесла численне безробіття і зростання страйкового руху. Посилили критику уряду за недотримання обіцянок надати автономію Східній Галичині легальні українські політичні партії (УНДО, УСРП). А коли розпочалися «протестаційні акції» нової української радикальної організації – ОУН, яка виникла на базі Української Військової Організації (УВО) – диверсійні акції, підпали польських маєтків, адміністративних будівель, які здійснювали переважно спеціальні диверсійні групи, заслані з території УРСР та підтримані місцевими комуністами-членами КПЗУ, надії на спокійний польсько-український діалог не залишалося. Голос польських інтелектуалів, спрямований на порозуміння і зближення двох слов'янських народів, вже не долинав ні до владних інституцій, які втягнулися в незмирливу боротьбу, ні до тих, хто гуртувався навколо Союзів захисту східних кресів і Комітетів захисту, вимагаючи радикальних заходів в побореннні «порушників миру і безпеки Речі Посполитої». На ці заклики і вимоги покінчити з «гайдамаччиною» зреагував схильний до авторитарного управління маршал Ю.Пілсудський, який доручив провести акцію «пацифікації» Східної Галичини. Спеціальні закони армії та поліції в період від 20 вересня до 17 жовтня 1930 р. оточували українські села, проводили обшуки, арешти членів ОУН, активістів культурно-освітніх організацій, знищували майно громадських об'єднань...

На жаль, польська влада майже не реагувала на ті заклики, пропозиції, звернення, на тактичні рішення політичних питань, які надходили від поміркованих польських і українських мислителів, діячів культури, громадських провідників, публіцистів. Так, Леон Василевський у статті «Про шляхи порозуміння» (1932) закликав починати польсько-українське зближення з урахувань обопільних інтересів та очікувань, «бо це зближення повинно супроводжуватися взаємним пізнанням, із якого виникатиме порозуміння». Цей авторитетний політичний і громадський діяч, сподвижник Ю. Пілсудського, дипломат, історик, публіцист сформував чітку позицію щодо східних проблем і східної політики Речі Посполитої та розробив тактику політичних рішень. Леон Василевський пере-

дусім вимагав від поляків усвідомлення складності проблем, які не знаходять розв'язання в Польщі, і активних дій з боку польської влади в реалізації справедливої національної політики: «Чому, наприклад, статті нашої конституції, що забезпечують рівноправність українського населення, на практиці часто залишаються мертвою літерою? Чому молодий українець, який закінчив українську державну гімназію, мусить до вищої школи їхати в Чехословаччину, щоб потім працювати успішно на своїй рідній землі? Чому на Волині майже немає українських шкіл, хоч українське населення становить там значну більшість, і чому там проводиться утраквістичне навчання навіть у тих школах, де зовсім немає польських дітей? Чому висококваліфікований і лояльний учитель-українець може вчити польських дітей на Помор'ї та в Келецькому регіоні, але не може навчати українських дітей у своєму рідному селі? Чому у Києві, Харкові чи Одесі виходять коштом загарбницького радянського уряду не тільки агітаційні брошури, але й сотні наукових праць, коли в бюджеті Польщі немає ні гроша на Товариство ім. Шевченка у Львові? Чому в польській державі у православній церкві до українців застосовується російська україноненависницька політика?» [4, 275].

На жаль, уряд і Сейм II Речі Посполитої не дали конкретних відповідей у вигляді урядових рішень і законів на ці гострі питання, які порушували польські та українські інтелектуали, і цим самим не вибудували міст польсько-українського порозуміння та взаємоповаги. Навряд чи можливо було в умовах тієї суспільно-політичної атмосфери, яка панувала в довоєнній Польщі, досягти такого рівня порозуміння, який би міг забезпечити мир і спокій в Другій Речі Посполитій, передусім мирне співжиття польського і українського народів. Для української інтелектуальної еліти ідея національної незалежності, єдності всіх етнічних українських земель стала визначальною в боротьбі за свої права і свободи. Політична думка була запліднена досвідом Української Народної республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, травмована уроками поразки в польсько-українській війні 1918–1919 рр., підписанням у Ризі 18 березня 1921 р. і мирного договору між Росією та Польщею та анулюванням Варшавського договору 1920 р. між Польщею й УНР. Багатьох українських політиків окрилювало розгортання підпільної боротьби Організації українських націоналістів проти національної політики Польщі на українських землях. Конфронтація між поляками і українцями, попри всі зусилля незнаної частини польських та українських інтелектуалів виробити програми порозуміння і замирення, наростала. Як і наростали впливи польських національних демократів на формування суспільних настроїв внаслідок проповідування ними етнічно однорідної польської національної держави, «вирощеної» на асиміляції слов'янських меншостей і поступового виселення євреїв за межі Другої Речі Посполитої. Незалежної України Роман Дмовський та його політичні однодумці не сприймали – її доля розглядалася лише в перспективі поділу між Польщею і Росією. І ніхто, крім поміркованих польських та українських авторів «польсько-українського бюлетеня», не озирався на перебіг подій XVII–XVIII ст., зокрема, не вчитувався в статті Андрусівської угоди 1667 р., внаслідок якої Україна була поділена між Росією і Польщею. Іван Лисяк-Рудницький наводить цей «вражаючий і тривожний паралелізм між перебігом польсько-українських взаємовідносин у XVII–XVIII ст. і в XX ст. Ризький договір 1921 р. нагадував Андрусівську угоду 1667 р., оскільки обидва означали поділ України між Росією і Польщею. Паралелі можна продовжувати. У XVIII ст. Правобережна Україна була млиновим каменем на шиї Речі Посполитої. Це саме можна сказати про Галичину й Волинь у 20-х і 30-х роках XX ст. Остаточний результат був також подібний в обох випадках: Польща, яка вперто відмовляла віддати західноукраїнські землі вільній Україні, була вкінці змушена передати їх Російській імперії або Радянському Союзові; і сама Польща потрапила під російське панування. Отже, нездібність поляків і українців самокритично по-приятельськи розв'язати свої розходження вже двічі спричинила знищення України і Польщі і мостила шлях російському тріумфові» [5, 104].

Буде ще російсько-комуністичний тріумф внаслідок поділу Польщі в 1939 році між гітлерівською Німеччиною і Сталінською СРСР, українцям і полякам доведеться пережити кривавий волинський українсько-польський конфлікт 1943–1944 рр. і, нарешті, визволитися від імперського гніту внаслідок розпаду СРСР. Постали дві незалежні держави – Польща і Україна. Віриться, що, нарешті, запанує мир і спокій на землях двох сусідніх держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Власюк О.В., Сидорук В.Й., Цетко В.М. «Східні креси» – під знаком польського орла. – Рівне: «Волинські обереги», 2004.

2. Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. – Київ, 2007.

3. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002.

4. Кравченко С.І. Періодичні видання Польщі 20–30-х років XX століття у світлі суспільно-культурних процесів міжвоєнної доби: літературна комунікація, польсько-український діалог. – Луцьк, 2009.

5. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки. Тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К. : «Основи», 1994. – Т. 1.

6. Яручик О. Польсько-український міжкультурний діалог (На сторінках «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» 1932–1938 рр.). – Луцьк, 2009.

7. Gałęzowski M., Przewoźnik A. Gdy wódz odchodził w wieczność... – Warszawa, 2005.

8. Jedynak S. *Roman Dmowski a Józef Piłsudski // Ideologia i polityka Józefa Piłsudskiego*. Pod red. T. Romanowskiego. – *Warszawa, 1988. – S.* 29-39.

9. Jędrzejowicz W. Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys. – Warszawa, 2002.

10. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1914–1939. – T. 2. – Londyn, 1967.

11. Rok 1920. Rozmowy z Józefem Piłsudskim. Z «Dziennika» Antoniego Listowskiego (1919–1920) // «Arkana». – 1998. – № 23.

12. Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i materiały. – T. II. – Warszawa, 1967.

13. Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego. – Warszawa, 1999.

УДК 94 (438+477)”04/14”

Сергій СЕГЕДА
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КИЇВСЬКА РУСЬ І ДАВНЬОПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАРАЛЕЛІ

У статті розглядаються історико-культурні паралелі між Київською Руссю і Давньопольською державою. Відзначається, що особлива роль у їх створенні належала племінним об’єднанням з однаковою назвою – поляни. Вказується на роль фольклорної традиції у висвітленні найдавніших сторінок історії цих державних утворень, з’ясовуються причини і обставини запровадження християнства на їхніх теренах, аналізуються взаємини між ними наприкінці X – першій половині XI ст.

Ключові слова: *історія, слов’яни, поляни, Київська Русь, Давньопольська держава, християнство.*

The article discusses historical and cultural parallels between Kyivan Rus and the early Polish state. It is pointed out that a special role in their formation was played by tribal alliances sharing the same name of the Polans. The article points to the role of the folk tradition in the presentation of the most ancient pages in the history of these state formations, outlines the reasons and circumstances behind the introduction of the Christian religion into their territories, analyzes the relations between them in the late 10th – the first half of the 11th century.

Key words: *history, Slavs, Polans, Kyivan Rus, Old Polish state, Christianity.*

W niniejszym artykule zostały omówione paralele historyczno-kulturowe pomiędzy Rusią Kijowską a Państwem Staropolskim. Podkreślono, że szczególną rolę w ich tworzeniu odegrały związki plemienne o tej samej nazwie – Polanie. Opisana została rola tradycji folklorystycznej w przedstawieniu najdawniejszych dziejów tych państw, rozpatrzono przyczyny oraz okoliczności wprowadzenia chrześcijaństwa na ich terenach, przeanalizowano relacje między nimi pod koniec X – w pierwszej połowie XI w.

Słowa kluczowe: *historia, Słowianie, Polanie, Ruś Kijowska, Państwo Staropolskie, chrześcijaństwo.*

У VII – XIII ст. слов’яни, які відносно пізно з’явились на історичній арені, досягли значних успіхів в розвитку продуктивних сил. Одночасно в їхньому середовищі відбувався процес розкладу первісного ладу, який супроводжувався формування сусідсько-територіальної громади; поглиблювалось майнове і соціальне розшарування; зростала роль племінної верхівки, яка зосередила в своїх руках виконавчу і військову владу; формувались елементи державного управління. Верховним органом слов’янських племен залишалось віче, яке обирало свого правителя – князя, що керував повсякденними справами і військом. З часом функції військового керівника були передані воєводам.

Ці соціально-економічні і політичні зміни супроводжувались формуванням великих племінних союзів, яких в історичній літературі називають або етнічними групами, або територіальними, політично-географічними чи політично-племінними об’єднаннями [1, 94]. Створення племінних союзів підготувало ґрунт для виникнення перших слов’янських держав.

Назви племінних об’єднань слов’ян, які передували виникненню Давньопольської держави, містить т.зв. «Баварський географ», складений невідомим автором в Баварії десь коло 843 р., коли за Верденським едиктом (договором) онуки Карла Великого розділили Імперію Франків на 3 частини. Перераховуючи союзи племен на північ від Дунаю, він згадує велючан, котрі жили біля гирла Одри; пирічан нижньої течії Одри[1], ґоплан над озером Ґопло в Куявії; слензян Нижньої Сілезії; дзядошан Північного Заходу Сілезії; ополян Центральної Сілезії; ґолєнчиць Верхньої Сілезії; віслян басейну Верхньої Вісли і лендзян, які, за Г. Ловмянським, локалізувались на Сандомирсько-Люблінській землі [2, 66, 106]. Про лендзян, назва яких виводять від слів «ląd» (оброблювана земля) чи «leda» (ляда) йдеться також в творі візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управляння імперією» (середина X ст.). На думку багатьох вчених, саме від назви «лендзяни» походить етнонім «лях», яким давньоруські джерела означали всі польські племена. Похідної від неї є також литовське «Lenkas» і мадьярське «Lengyel» [3, 160].

1 На думку вчених, велючани, або волиняни (від назви міста Волін) і пирічани належали до поморської групи західних слов’ян, нащадками яких є сучасні кашуби.

Вважається, що до «Баварського географа» потрапили далеко не всі племінні союзи західних слов'ян, що склались в середині IX ст. на історичних польських землях [4, 17].

Східними сусідами лендзян були дуліби, ареал котрих, за даними топоніміки і підсумками археологічних розкопок, охоплював басейн Західного Бугу і Сяну на Заході, Дніпра на сході, Прип'яті на Півночі, басейну Верхньої Наддністрянщини на півдні [Детальніше про це: 2, 106; 1, 96]. У VI ст. дуліби, на думку багатьох дослідників, створили на теренах Волині і Прикарпаття міцний племінний союз, з яким пов'язують початки слов'янської державності в Східній Європі [5, 155, 156; 6, 103, 104]. На початку VII ст. він був розгромлений аварами (обрами), які, за свідченням ченця Києво-Печерської лаври Нестора – автора знаменитого літописного давньоруського зводу XII ст. «Повість врем'яних літ», «… воювали проти словін. І пригнітили дулібів, теж словінів, і насилля чинили над жінками дулібськими: якщо треба поїхати обрину, то не давав впрягти ні коня, ні вола, а велів впрягти три, або чотири, або й п'ять жінок у телігу і вести обрина; і так мучили дулібів. Були обри тілом великі, а умом горді, і винищив їх бог, і померли всі, і не залишилося жодного обрина; і є на Русі донині прислів'я; «погибоша аки обры», і нема ні племені його, ні наслідника» [7, 21].

Нащадками дулібів були волиняни, найменування яких дослідники пов'язують з назвою міста Велинь, яке знаходилось на мисі між Західним Бугом і його притокою Гучвою (сучасне городище Замчисько в Грудеку Надбузькому на Південному Сході Польщі). Літописи називають їх також «бужанами» (від назви річки Буг).

Південно-західними сусідами дулібів були хорвати, пам'ятки яких відомі в Посянні і басейні верхнього Бугу, Верхньому Подністров'ї, Закарпатті та інших регіонів, що нині розташовані на теренах України, Польщі, Словаччини та Угорщини. Л. Нідерле припускав існування в минулому напівдержавного утворення хорватів, центром якого був Краків. Можливо, саме про нього згадують арабські джерела під назвою Хордаб (Джерваб, Джрават, Хрваб, Храват) [6, 155]. У 560 р. на землі хорватів вторгнулися войовничі авари, що спричинило переселення частини з них (т.зв. «білих» хорватів) на Балканський півострів і у верхів'я Ельби. У грамоті Празького єпископства 1086 року про них згадується як про одне із чеських племен [8, 244, 271]. На думку деяких польських вчених, навіть після навали аварів у Прикарпатті продовжував існувати хорватський племінний союз, який розпався на кілька відособлених племен (включаючи віслян і лендзян) лише на рубежі VIII – IX ст. після смерті його вождя Крака [2, 114, 200; 10]. З наведеного можна дійти висновку про те, що тісно споріднені між собою галузки хорватського племінного союзу пізніше взяли участь у формуванні багатьох сучасних сучасних слов'янських народів – поляків, українців, чехів, словаків, хорватів.

Західними сусідами волинянин були древляни, назва яких походить від залісненої місцевості («оскільки сиділи в лісах») [7, 13]. Племінним центром древлян було місто Іскоростень.

На південний схід від древлян розміщувались поляни, які, за словами Нестора літописця, були «тямущими і мудрими» [7, 17]. Центром полянського племінного союзу було м. Київ. Цікаво, що фахівцям-археологам досі не вдалось виокремити власне «полянські» риси серед речових комплексів давньоруських пам'яток. Це пояснюється тим, що полянське об'єднання сформувалось на різноплемінній основі, а Київ ще на світанку своєї історії відіграв роль міжплемінного центру [10, 129; 11, 98, 99; 12, 102].

На схід від полян жили сіверяни, які, за словами Нестора-Літописця, «сиділи по Десні, по Семі, і по Сулі і називались сівера» [7, 13]. На думку дослідників, в їх матеріальній культурі відчутний вплив іранського (аланського) компоненту. Висловлювалось припущення, що навіть етнонім «сівера» має іранське коріння [13, 138]. Алани істотно вплинули і на формування антропологічного складу давньоруської людності Дніпровського лівобережжя – нащадків літописних сіверян [14, 97]. Сіверянський племінний союз брав активну участь у колонізації Балкан.

Південний захід східнослов'янських племен займали літописні тиверці, ареал яких охоплював Нижню Наддніпрянщину і Лівобережжя Нижнього Дунаю, та уличі, розселені по ріці Тясмин, в середній течії Південного Бугу і Нижній Наддніпрянщині.

На північ від українських земель на теренах Білорусі й європейської частини Росії розміщувались інші східнослов'янські племена – дреговичі (між Прип'яттю і Західною Двіною), полочани, які обіймали басейн Полоті – притоки Західної Двіни; радимичі (між верхів'ями Дніпра і Сожу); кривичі, ареал яких охоплював верхів'я Дніпра, Західної Двіни і Волги; в'ятичі, які жили у верхній і середній течії Оки та її притоці Москві-ріці і словени, або слове-

ни ільменські, котрі займали басейн озера Ільмень і ріки Волхов.

Прикметно, що особлива роль в створенні Давньопольської держави і Київської Русі належить племінним об'єднанням, що мали однакову назву – поляни. Збіг цих етнонімів давно був помічений дослідниками, дехто з яких навіть намагався обґрунтувати гіпотезу про спорідненість великопольських і надніпрянських полян. Висловлювалась думка про те, що полянський союз склався на Волині ще в VI – VII ст., а згодом розпався на дві групи племен, які емігрували в різних напрямках: одна до Дніпра, друга – на Захід до Вісли й Одри [15, 77].

Символічним є й збіг хронології створення визначних пам'яток середньовічної польської і давньоруської літератури – вже згадуваного літописного зведення «Повісті врем'яних літ», перша редакція якого належить перу Нестора, і «Хроніки Ґалла Аноніма», написана іноземцем, який ще замолоду прибув до Польщі (очевидно, із Франції) і жив у ній до останніх днів. Обидва твори були створені на початку XII ст. і охоплюють історію своїх країн від найдавніших часів до 1113 р., коли Нестор завершив свою титанічну працю, а автор «Хроніки» обірвав свою оповідь, можливо, невдовзі померши. І перший, і другий твір ґрунтуються на народних легендах і переказах, які стосуються зародження давньоруської та польської державності; документах князівських архівів, до яких обидва автори мали вільний доступ; найдавніших літописних зведеннях, які не дійшли до наших днів; розповідях безпосередніх учасників історичних подій і власних спостереженнях.

За даними писемних і археологічних джерел, колискою давньоруської держави на рубежі IX – X ст. була «Руська земля», тобто ті регіони східнослов'янської ойкумени, які згодом увійшли до складу Київського, Чернігівського, Переяславського та Галицько-Волинського князівств. В її ареалі відомо близько півсотні літописних градів (міст), найбільш західні з котрих знаходились у верхів'ях Сану та Середній течії Західного Бугу, північні – на лівобережжі Прип'яті та середній течії Десни, східні – у верхів'ях Сейму, південні – у верхів'ях Південного Бугу й Пороссі [16, 56]. Основними центрами «Руської землі» був Київ – колишня столиця полянського племінного союзу, Чернігів і Переяслав. У межах «Руської землі» пізніше сформувались етнографічні та мовні риси українського етносу, тут вперше зустрічається етнонім «Україна», семантика котрого пов'язана зі значеннями «відрізок, шматок землі», «територія племені», «князівство» [17, 20, 39]. Розповідаючи про смерть Переяславського князя Володимира Глібовича в 1187 році, який вславився своєю боротьбою з кочовиками-половцями, літописець зауважив: «И плакашася по нем вси Переяславци..., о нем же Оукраина много постона» [18, 653]. Протягом наступних століть назва «Україна», яка тривалий час вживалась паралельно з етнонімом «Русь», поступово поширилась на усі історичні українські землі, остаточно утвердившись лише в XIX ст. Що ж до сучасної назви Росії і похідних від неї етнонімів «русский», «россиянин», то вона з'явилась лише на початку XVIII ст., коли цар Петро I, проголошений імператором, заборонив вживати назви «Московія» і «Московське царство». Це було зроблено з ідеологічних міркувань: Московія, перейменована в Росію, була оголошена правонаступницею Київської Русі і «збиральницею земель Великої, Малої і Білої Русі».

Територіальним і політичним ядром Давньопольської держави стала північна частина Великопольщі над Вартою – ареал племінного союзу полян з центрами в Крувіце, Гнєзно і Познані. Етнонім «поляни», на думку дослідників, походить від слова «поле». Вперше він у формі «Polonie» з'являється на сторінках житій святого Войцєха – християнського святого, патрона Давньопольської держави, вбитого 997 року під час емісійної подорожі на землі прусів-язичників. Згодом надибуємо його в хроніці єпископа Тітмара Мерзебурзького як «Poleni». Певний час новостворена держава називалась Полянською, а з XI ст. – Польською. Назва Польщі «Polska» виникла від прикметника в словосполученні «Polska ziemia». Першою столицею Давньопольської держави до кінця 30-х років XI ст. було місто Ґнєзно [4, 18].

Багато істориків вважає, що перша проукраїнська держава на берегах Дніпра існувала задовго до того, як 882 р. варязький князь Олег із роду Рюриковичів хитрістю оволодів Києвом, вбивши при цьому київських князів Аскольда і Діра – останніх представників місцевої князівської династії полянського племінного союзу – Києвичів (від легендарного будівничого Києва князя Кия). Розповідаючи про заснування столиці України, Нестор-літописець за відсутності писемних свідчень був змушений опиратись на народні перекази, що не завадило йому рішуче і недвозначно наполягати на князівському походженні Кия, його братів Щека і Хорива і сестри Либідь.

«Інші, – писав він із цього приводу, – не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником; бо біля Києва був перевіз тоді з того боку Дніпра, тому й говорили: «на перевіз на Київ», а коли б Кий був перевізником, то не ходив би до Цареграда. Але цей Кий княжив у роду своєму; і ходив він до царя, якого – не знаю, але тільки знаю те, як переказують, що велику честь мав від царя, якого – не знаю і при якому приходив царі» [7, 19].

Так само на фольклорній традиції ґрунтується й оповідь Ґалла Аноніма про попередників князя Мєшка Першого – його батька Сємомисла, діда Лєшека (Лєстька) і прадіда Сємовіта – сина колісника Пяста, який скинув з ґнєзненського престолу князя Попеля. Все ж фахівцями-істориками висунуті серйозні аргументи на користь достовірності народних переказів про перших представників династії Пястів [19].

Процес формування Київської Русі розпочався наприкінці IX – на початку X ст., коли князь Олег (882 – 912) об'єднав довкола Києва племінні союзи полян, древлян, сіверян, радимичів і здійснив успішний похід на Візантію, де його воїни, за словами літописця, «… повісили щити свої на воротях [Царгорода – *С.С.*] на знак перемоги» [7, 47] . Наступник Олега – князь Ігор продовжував політику свого попередника: він підкорив уличів і тиверців і двічі ходив на Візантію, загинувши під час походу на древлян, з яких намагався вдруге поспіль зібрати данину. Дружина Ігоря княгиня Ольга жорстоко помстилась древлянам, але була змушена врегулювати процес збирання данини, чітко визначивши її розміри. Син Ігоря і Ольги князь Святослав, якого визначний український історик Михайло Грушевський назвав «козаком на престолі», все життя провів в походах і поєдинках з ворогами, підкоривши в'ятичів і розгромивши Хазарський каганат – могутнє державне утворення в межиріччі Дону і Волги, якому в'ятичі, сіверян і поляни до утворення Київської Русі певний час платили данину. Князь Святослав оволодів також землями ясів (осетинів) і касогів (черкесів) на Північному Кавказі і здійснив кілька за Дунай у володіння Візантії, куди він хотів перенести свою столицю. Зрештою відважний воїн був убитий кочовиками–печенігами: «В літо 6481 (973). І прийшов Святослав до порогів, і напав на нього Куря, князь печенізький, і убив Святослава. І взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, і, золотом окувавши, пили з неї» [7, 121].

За часів князювання сина Святослава – Володимира (980 – 1015) Київська Русь досягла найвищої могутності і розквіту. Він остаточно підкорив непокірних в'ятичів і радимичів, розширив кордони своєї держави на заході, вів успішну боротьбу з печенігами. На початку XI ст. Київська Русь охоплювала величезні терени Східної Європи від ріки Ладоги на півночі до Таманського півострова на півдні, від Карпат на заході до Поволжя і басейну р. Ока на Сході.

Перша згадка про Давньопольську державу, яка датується 960 р., належить німецькому хроністу Відукінду із Корве. В ній йдеться про зіткнення князя Мєшка Першого (близько 960 – 992), котрий на той час володів Великопольщою, Мазовією, Куявією і Любуською землею, з лютичами (величаними) в Західному Помор'ї. Зіткнувшись з жорстким супротивом Лютицького союзу, він уклав союзний договір з імператором Німецької імперії Оттоном Першим, за яким визнавались претензії Давньопольської держави на землі, розташовані на схід від Нижньої Одри [4, 18, 19]. Одночасно Мєшко Перший включив до складу своєї держави Малопольщу і Сілезії, якими з середини IX ст. володіла Чехія. За його правління територія Давньопольської держави збільшилась більш ніж удвічі.

Наступник Мєшка Першого Болеслав Перший Хоробрий (992 – 1025) продовжив політику свого батька, розширивши межі своїх володінь і на заході, і на півдні, і на сході. Він активно втручався у внутрішні справи своїх сусідів, допомагаючи своїм союзникам боротися за владу. У квітні 2015 р. Болеслав Хоробрий проголосив себе королем, увінчавши голову короною в столиці своєї держави – м. Гнєзно. Невдовзі після цієї акції, яка викликала негативну реакцію з боку римської курії, він помер.

Велике історичне значення мало офіційне запровадження в Польській державі Мєшком Першим і на Русі Володимиром Святославовичем християнства. Обидва володарі виходили з того, що відмова від язичництва зміцнить міжнародні позиції і сприятиме внутрішній консолідації їхніх держав. Історичні джерела свідчать про те, що в другій половині X ст. християнство вже було добре відоме і в межах Польської держави, і на Русі. Цьому сприяли зближення князя Мєшка I з правителем Німецької імперії Оттоном Першим і чеським князем Болеславом, і тісні контакти русичів з Візантією (відомо, що першою християнкою з родини Рюриковичів була ще княгиня Ольга, яка охрестилась в Константинополі під час зустрічі з візантійським

імператором). Важливе значення мала також діяльність християнських місіонерів із чеських земель в Сілезії і Малопольщі, наслідком якої стала посвята краківського храму патрону Чехії св. Вацлавові [4, 20]. За свідченням «Чеської хроніки» Козьми Празького (1086), вони прагнули поширити її й на Волинь [20, 23].

966 року Мєшко Перший взяв шлюб з донькою чеського князя Болеслава I Добравою і за умовою шлюбної угоди разом зі своїм оточенням прийняв християнство за латинським обрядом. Так було зроблено перший рішучий крок на шляху християнізації людності польських історичних земель.

Значно складнішим і довготривалішим був процес запровадження християнства на Русі, якому передувала спроба Володимира об'єднати язичеські вірування різних східнослов'янських племен і створити в Києві пантеон язичеських богів. Здобувши владу, він, за повідомленням «Повісті врем'яних літ», « … поставив кумирів на горі за теремним двором: Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Сімаргла, і Мокош. І жертви їм приносили, називаючи богами, і приводили до них синів своїх …» [7, 133]. Одначе згодом князь зрозумів, дідівська язичницька віра як чинник державотворення повністю вичерпала себе.

Обираючи монотеїстичну релігію, київський зверхник зупинився на східному, грецькому варіанті християнства, яке найкраще відповідало соціально-економічному стану і політичному устрою давньоруського суспільства. За літописними свідченнями, хрещення Русі мало місце 988 року. Цьому передувало взяття руською дружиною Корсуня (Херсонеса) в Криму, який належав Візантії. Тут князь Володимир висунув вимогу видати за нього заміж Анну – сестру візантійських імператорів Василя і Костянтина. Цей шлюб, на який з нехіттю погодились візантійські зверхники, потягнув за собою хрещення самого Володимира, а після повернення до Києва – хрещення киян у водах Дніпра. Подібна акція відбулася і в Новгороді. Це була подія величезної культурної і політичної ваги, яка поставила Київську Русь врівень з іншими християнськими державами Європи. Одночасно вибір князем Мєшком Першим західного (католицького), а Володимиром Святославовичем – східного (православного) варіанту християнства, незалежно від їхньої волі і устремлінь, створив передумови для майбутнього цивілізаційного розлому слов'янського світу, наслідки не забарились виявитись через кілька століть і відчутні й донині.

Уже в перші десятиліття існування Київської Русі і Давньопольської держави між ними встановились доволі тісні контакти, закріплені шлюбами між представниками правлячих династій. Час від часу їх правителі втручались у внутрішні справи своїх сусідів, не зупиняючись перед організацією військових актів – найбільш дієвим аргументом середньовічної «дипломатії».Так, Болеслав Хоробрий двічі – 1013 і 1018 рр. ходив на Русь, прагнучи захистити інтереси свого зятя князя Святополка. Коли ж після смерті Болеслава між його синами розгорнулася запекла боротьба за владу, київський князь Ярослав Мудрий разом із своїм братом Мстиславом допомогли посісти ґнєзненьський престол одному із претендентів – Безприму. З цією метою вони здійснили похід в глибину Польщі і, за свідченням літописця, оволоділи Червеньськими містами і захопили в полон велику групу польської людності. «В літо 6539 (1031) Ярослав і Мстислав зібрали воїв багато і пішли на ляхів, і знову зайняли городи Червоноруські, і звоювали Лядську землю, і багато ляхів привели, і поділили їх між собою. І посадив Ярослав своїх по Рсі, і живуть вони там і по цей день» [7, 237].

Полонені були розселені на південних кордонах Русі, які на правому березі Середньої Наддніпрянщини в першій половині XI ст. проходили по ріці Рось. Цікаві дані, пов'язані з даною подією, були отримані археологами під час розкопок селищ, розташованих на обох берегах цієї ріки поблизу Миколаївського городища – колишнього міста-фортеці, нині затопленого водами одного із водосховищ. У процесі їхнього дослідження було виявлено нетипову для даної місцевості кераміку – уламки горщиків з вертикальною шийкою й горизонтально відігнутими вінцями т.зв. «дорогичинського» типу, характерних для пам'яток XI ст. з польсько-руського порубіжжя. Крім того, у ґрунтовому некрополі цього часу, який знаходився на правому березі Росі, знайдено прикраси, властиві західним слов'янам [16, 74].

Завданням переселенців з польських земель був захист південних рубежів Київської Русі від нападів печенігів і споріднених з ними племен – тюркомовних кочовиків, які з кінця IX ст. безроздільно контролювали степову зону Північного Причорномор'я і Приазов'я. Прагнучи уберегти їх від набігів степових орд, київські князі, надто Володимир Великий і Ярослав Му-

дрий, постійно дбали про їх зміцнення, будуючи фортеці. Цій ж меті було підпорядковане будівництво т.зв. Змійових валів – грандіозних дерев'яно-земляних споруд висотою до 7 метрів, протяжність яких в Середній Наддніпрянщині по обох берегах Дніпра сягала майже тисячі кілометрів. Наприкінці XI ст., коли в степах Русі-України запанували нові тюркомовні кочовики – половці, київським князям вдалось залучити для захисту кордонів своєї держави колишніх ворогів-«поганих»[2]: торків, печенігів, берендеїв, ковуїв, турпеїв, каєпичів, які утворили в межиріччі рік Стугни і Росі союз Чорних Клобуків, ведучи незвичний для себе напівосілий спосіб життя. Адміністративно-політичним центром чорноклобуцького Поросся було місто Торчеськ, залишки захистних валів якого збереглися досі [16, 75]. За підсумками антропологічних досліджень, саме в добу Київської Русі людність Поросся набула певної, хоч і незначної «східної» (монголоїдної) домішки, котра і нині помітна в зовнішності українців цього регіону [21, 189].

Майже відразу після смерті Болеслава Хороброго і Ярослава Мудрого і в Давньопольській державі, і на Русі з'явилися перші ознаки політичної роздробленості, які згодом привели до розпаду єдиного державного організму і утворення незалежних князівств. Це трапилось приблизно в один і той же час – близько середини XII ст. Роздроблена Польща, де на початок XIII ст. виокремилось кілька центрів політичного життя (Малопольща із Краковим, який за часів князя Казимира Першого (1034 – 1058) набув статусу загальнопольської столиці; Сілезія, Великопольща, Мазовія, Куявія, Сандомирська і Любуська землі, Східне і Західне Помор'я) все ж не стала здобиччю своїх сусідів. Наприкінці XIII ст. правитель Великопольщі і Східного Помор'я князь Пшемисл II отримав з рук єпископа в ґнєзненському кафедральному соборі королівські регалії, започаткувавши процес відновлення польської держави.

Інакше склалась доля Київської Русі, яка розпалась на кілька феодальних князівств, правителі яких ворогували між собою. Київське, Новгород-Сіверське і Переяславське князівство, які колись складали ядро «Руської землі», внаслідок постійних нападів половців, відтоку населення і князівських чвар ослабли економічно і, як наслідок, політично. Натомість значно посилилось Ростово-Суздальське князівство, яке охоплювало т.зв. «Залеську землю», що знаходилась між Волгою і Окою на далекій периферії київоруської держави. За словами відомого російського історика В. Ключевського, «це була країна, яка лежала поза старою, корінною Руссю і в XI ст. була скоріше чужорідною, ніж руською країною … тут мешкали – мурома, меря і весь [місцеві фінномовні племена – *С.С.*]» [22, 366]. Тут, на берегах Москви-ріки, вкритих густими лісами, князь Юрій Долгорукий заснував місто, яке незабаром стало столицею нової державної потуги – Московського князівства, Московії, Російської імперії, СРСР, і, нарешті, новітньої російської держави. Починаючи з середньовічної доби, стосунки з цим державним утворенням стали важливим чинником політичного буття польського й українського народів.

ЛІТЕРАТУРА[2]

1. Давня історія України (в трьох томах). – Т.3 – Слов'яно-Руська доба. – Київ, 2000.

2. Łowmiański H. Początki Polski. – Warszawa, 1964. – T. II.

3. Исаевич Я.Д. Висляне и лензяне в IX – X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – Москва, 1981.

4. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002.

5. Нидерле Л. Славянские древности. – Москва, 1956.

6. Ключевский В.О. Курс русской истории. – М., 1987. – Т. 1.

7. Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком). – Київ, 1990.

8. Niederle L. Slowanské Starožytnosti. I. P'wod a počátky národa slovanského. II. – Praga, 1906

9. Galczyński P. Zarys dziejów plemiennych Małopolski // «Rocznik Przemyski», XII. – 1968. – S. 51 – 117.

10. Толочко П.П. Роль Киева в эпоху формирования Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. – Киев, 1972.

11. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – Москва, 1982.

12. Брайчевский М.Ю. Восточнославянские союзы племен в эпоху формирования древнерусского государства // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983.

2 Давньоруські літописи називали «поганими» кочовиків-язичників степової зони України: печенігів і половців, здебільшого вдаючись до негативних характеристик своїх агресивних сусідів. «Так само і зараз, при нас, – писав Нестор-літописець, – половці тримаються батьківських законів; кров проливають, ще й хваляться цим, їдять мертвячену і всіляку нечистоту, хом'яків і сусолів, і одружуються зі своїми мачухами та ятрівками, й інші обичаї батьків своїх [сповняють]» [7, 25]

13. Седов В.В. Восточные славяне в VI – VIII вв. – Москва, 1982.

14. Сегеда С. Деякі питання походження та етнічної історії населення Русі-України за даними антропології // Rutenika. – Т. 1. – Київ, 2002.

15. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – Київ, 1993.

16. Моця О. Південна «Руська земля». – Київ, 2007.

17. Скляренко В. Звідки походить назва Україна // «Україна». – 1991. – № 1.

18. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М. – 1962. – Т. 2.

19. Buczek K. Zagadnienie wiarygodności dwu relacji o początkowych dziejach państwa polskiego // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin. – Warszawa, 1969.

20. Королюк В.Д. Грамота 1806 г. в хронике Козьмы Пражского // Краткие сообщения. Институт славяноведения. – 1960. – Вып. 29.

21. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – Київ, 2001.

22. Ключевский В. Курс русской истории. – Т. II – С.-Петербург, 1904.

УДК 930.85:061.22

Rafał WOLSKI
Konsul Generalny RP w Kijowie

POLSKI TROP W DZIEJACH KRÓLEWCA XV-XVIII WIEKU: LUDZIE, KSIĘGI, WYDARZENIA

W artykule przedstawiono historię miasta Królewiec, tradycję dziejopisarstwa miasta oraz jego rolę w kształtowaniu polskiego dyskursu kulturowego.
Słowa kluczowe: *Królewiec, historia, miasto, tradycja.*

У статті йдеться про історію міста Королевець (сучасний Калінінград), його літописну традицію та роль міста у формуванні польського культурного дискурсу.
Ключові слова: *Королевець, історія, місто, традиція.*

The article discusses the history of Królewiec (modern Kaliningrad), its chronicle tradition and the role in the formation of Polish cultural discourse.
Key words: *Królewiec, history, city, tradition.*

Królewcem, miastem położonym u ujścia Pregoły do Zalewu Wiślanego, na Półwyspie Sambijskim znajdującym się na południowym wybrzeżu Bałtyku, dziejopisarstwo zajęło się dopiero dwa wieki temu; pierwszą monografią Królewca była praca Ludwiga von Baczki z 1804 r. [2]. W ostatnim półwieczu na uwagę zasługują zwłaszcza wydana w latach 1965-1971 trzytomowa monografia Fritza Gausego [3] oraz niedawna apologia królewieckiej „republiki obywateli świata" pióra Jürgena Mantheya [4]. To oczywiste, że miasto nad Pregołą cieszy się uwagą niemieckiej historiografii, od początku powstało w niemieckim kręgu kulturowym i do końca swego istnienia[1] bezsprzecznie do niego właśnie należało. W nowszych opracowaniach, wychodzących spod pióra także badaczy innych niż Niemcy, często wskazuje się na wielonarodowy komponent w historii Królewca – Königsberga – Karaliaučiusa: szeroko opisywany jest wpływ Szkotów i Solnogrodzian, hugenotów i Holendrów, Litwinów, a także Rosjan (podczas okupacji w czasie wojny siedmioletniej) na rozwój tego miasta. Mniej uwagi poświęcono oddziaływaniu narodu, który od tysiąclecia zajmuje tereny bardzo bliskie położeniu Królewca, a przez stulecia tworzył największe i najpotężniejsze państwo na południowym brzegu Morza Bałtyckiego – Polaków.

Także polska historiografia nie interesowała się stolicą Wschodnich Prus, mimo, że od XVI do XIX w. mieszkała w jego murach liczna polska kolonia, a Królewiec obok Krakowa śmiało może być nazywany kolebką polskiej książki. Zbyt silny wpływ na polskie postrzeganie Królewca wywarło uformowane zaledwie pod koniec XIX w. przekonanie, że miasto to było przyczółkiem niemieckiego narodowego parcia na wschód: stąd przecież w średniowieczu wyruszały osławione „rejzy" krzyżackie przeciw Litwie, Żmudzi czy Mazowszu, tu od 1457 r. rezydował wielki mistrz tego zakonu, tutaj wreszcie elektor brandenburski Fryderyk włożył na swe skronie pruską koronę królewską. Prusy uważane były zresztą zawsze na równi z imperium carów za głównego winowajcę rozbiorów Polski, grabarza dawnej Rzeczypospolitej. Z polskiej perspektywy zapominano o stuleciach owocnej współpracy ekonomicznej – Królewiec odgrywał przez lata większą rolę w polskim handlu zbożem, spławianym tu Niemnem, niż położony u ujścia Wisły Gdańsk – oraz rozmaitych obliczach polsko-pruskich powiązań nad Pregołą. W Królewcu żyli liczni Polacy, a samo miasto długo, nawet jeszcze w naznaczonym przez nacjonalizmy wieku XIX, wykazywało życzliwość wobec polskiej sprawy, by przypomnieć wsparcie ciążących ku Polsce stanów pruskich w ich konflikcie z kurfirstem Fryderykiem Wilhelmem, żywe związki kulturalne i gospodarcze z polskim zapleczem pruskiej krainy czy rolę Królewca jako refugium polskich protestantów w latach kontrreformacji. Przez dwa wieki, od 1466 do 1657 roku, był on stolicą polskiego lenna Prus. W latach przedmarcowych Królewiec był wreszcie liberalnym bastionem przeciw tendencjom absolutystycznym w postnapoleońskiej Europie. Polska historiografia zainteresowała się Królewcem dopiero w ostatnim dwudziestoleciu – nie licząc kilku monografii i obszernego artyku-

1 Zdaniem autora historia Królewca kończy się latem 1945 roku na decyzji konferencji poczdamskiej, która przyznała Półwysep Sambijski wraz z północną częścią dorzecza Pregoły Związkowi Sowieckiemu. Dzieje radzieckiego, a obecnie rosyjskiego miasta Kenigsberga-Kaliningradu oraz jego „polskiego tropu" to osobne zagadnienie badawcze.

łu o tym mieście w monumentalnym „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" [5]. Na uwagę zasługują m.in. pierwsza polska obszerniejsza monografia Janusza Jasińskiego i współopracowane przez tego autora biografie wybitnych Polaków w tym mieście oraz wydany przez Mariana Biskupa i Wojciecha Wrzesińskiego tomik o powiązaniach Królewca z Polską [1]. Brakuje obszerniejszej monografii polskiej obecności literackiej i kulturalnej w tym mieście, przecież jednym z ważniejszych ośrodków intelektualnych południowego wybrzeża Bałtyku w dobie nowożytnej. Niniejszy artykuł to próba wyliczenia najważniejszych faktów na temat powiązań Królewca z Polską w tym właśnie aspekcie.

Polska nazwa Królewca w literaturze pojawia się po raz pierwszy w historyczno-heraldycznym dziele „Banderia Prutenorum" najwybitniejszego polskiego dziejopisa późnego średniowiecza, kanonika krakowskiego Jana Długosza, w formie „Crolowgrod": Królów Gród. Niecałe sto lat później zwycięża jednak Królewiec, nazwa, która nie jest prostym spolszczeniem niemieckiego (Königsberg) czy łacińskiego (Regiomons) toponimu. Także trzy miasta wchodzące w skład Królewca szybko zyskały polskie nazwy: Stare Miasto (niem. Altstadt), Knipawa (Kneiphof) i Lipnik (Löbenicht, po polsku zwany też Lewenik). Obie ostatnie nazwy pochodzą od pierwotnych w języku pruskim. Pierwszy bezpośredni historyczny związek Królewca z Polską powstał wraz z przystąpieniem trzech królewieckich miast do Związku Pruskiego, który 4 II 1454 wymówił posłuszeństwo Zakonowi Krzyżackiemu i podporządkował się zwierzchności polskiego króla Kazimierza IV. W skład deputacji stanów pruskich, jaka w tym samym miesiącu udała się do Krakowa, weszli burmistrzowie Knipawy, Mikołaj Rodemann, i Starego Miasta, Jerzy Swach. W akcie inkorporacji Prus, ogłoszonym przez Kazimierza IV 6 III 1454, proklamowane zostało włączenie ziem „pruskiej, chełmińskiej, królewieckiej, elbląskiej i pomorskiej" do Królestwa Polskiego. W tym samym czasie wojska Zakonu bez walki poddały królewiecki zamek i w całych Dolnych Prusach rządzili powstańcy. 19 VI 1454 wspomniani burmistrzowie Knipawy i Starego Miasta oraz Hermann Stulchemer, burmistrz Lipnika, złożyli hołd polskiemu królowi na ręce jego kanclerza Jana z Koniecpola. Wojenne wydatki i wlokące się polsko-pruskie operacje wojenne przeciw Zakonowi doprowadziły jednak już w 1455 r. do buntu mieszczan Królewca przeciw magistratowi, przez co miasta znowu udały się pod opiekę Krzyżaków. Tak więc Zakon na nowo zainstalował się w Sambii (wielki mistrz zamieszkał na zamku w Królewcu od 1457) i prowadził stamtąd działania wojenne przeciw Polakom do końca wojny trzynastoletniej. Krótko przed jej zakończeniem ojcowie miast nad Pregołą rozważali ponowną zmianę frontów, ostatecznie jednak w myśl pokoju toruńskiego Królewiec pozostał przy Zakonie i awansował na stolicę Prus Krzyżackich; w dotychczasowej siedzibie wielkich mistrzów w Malborku miał odtąd rezydować polski wojewoda pomorski. Ostatni wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego w Prusach, margrabia brandenburski Albrecht, po przegranej wojnie z Polską przekształcił państwo zakonne w świeckie Księstwo Pruskie, skądinąd pierwsze protestanckie państwo Europy; jego władca przyjął bowiem zaraz w 1525 r. wyznanie luterańskie i sekularny status. 10 IV 1525 książę Albrecht przyjął z rąk swego królewskiego wuja Zygmunta I Starego na rynku krakowskim chorągiew lenną z nowym herbem swego państwa: w złotym polu czarny orzeł w koronie na szyi i królewskim inicjałem „S" na piersi, które symbolizowały zależność od Polski. Nowy książę pruski miał też prawo zasiąść w polskim Senacie. Książę Albrecht przywiązywał wagę do rozprzestrzenienia i tworzenia intelektualnych fundamentów wiary ewangelickiej. Temu celowi służyło założenie gimnazjum akademickiego na Knipawie w roku 1542, które dzięki swemu polsko-litewskiemu rektorowi Abrahamowi Kulwieciowi (łac. Culvensis) prędko przyciągnęło słuchaczy z Korony i Wielkiego Księstwa, by już w 1544 r. pod jego następcą Jerzym Sabinusem stać się mocą książęcego dekretu pierwszym w Prusach uniwersytetem.

W roku 1560 Zygmunt II August jako zwierzchni pan kraju nadał uniwersytetowi królewieckiemu te same przywileje, jakimi cieszyła się wszechnica krakowska. Rektor Sabinus zabiegał o napływ studentów z całych Prus i Świętego Państwa Rzymskiego, ale i przede wszystkim z terytorium państwa polsko-litewskiego. Pierwszy kierownik katedry teologii, Stanisław Rafajłowicz (Rapagelanus), pochodził również z Wielkiego Księstwa. Starania księcia Albrechta, by z nowej akademii uczynić promieniujące na całą Europę Środkową intelektualne centrum protestantyzmu, łączyły się z jego politycznymi zabiegami na rzecz zabezpieczenia egzystencji jego państwa z polskim poparciem a przeciw ewentualnym cesarskim planom restytucyjnym (od 1525 r. Albrecht był przecież w Rzeszy banitą). Albrecht chciał też z pomocą uniwersytetu rozprzestrzenić „czystą wiarę" także w Polsce i na Litwie, wspierając teologów, kaznodziejów i drukarzy z Polski. W XVI w. do Królewca ściągali liczni wielcy polscy humaniści, którzy przebywali tu na książęcym dworze lub uniwersytecie. Jan Kochanowski,

ojciec polskiej literatury, przebywał w Królewcu dwukrotnie: 1551-1552 na uczelni i w 1555 na dworze; pisał tu swoje epigramy i pieśni duchowne, w tym najsłynniejszą „Czego chcesz od nas, Panie"; książę Albrecht ofiarował mu 50 grzywien srebra na podróż do Italii, za co poeta wdzięczność wyrażał jeszcze w 1569 r. w napisanym z okazji hołdu księcia Albrechta Fryderyka utworze „Proporzec". Syn innego wielkiego poety tamtej doby, Mikołaja Reja, uczył wspomnianego Albrechta Fryderyka jako następcę tronu języka polskiego. Także Andrzej Frycz Modrzewski przybył do Królewca w 1548 r. jako polski poseł i zaprzyjaźnił się z księciem. Do wysłanego temuż egzemplarza swego dzieła „O naprawie Rzeczypospolitej", w którym nawiasem mówiąc ostrzegał króla polskiego przed ewentualnością wojny z Prusami, Modrzewski dołączył list z pochwałą założenia uniwersytetu. Za panowania Albrechta I w trzech królewieckich miastach żyli liczni mieszczanie polskiej narodowości. Pierwsi Polacy, na ogół rodem z Mazowsza, osiedlili się na Knipawie i Lipniku już pod koniec XIV w.: wielki mistrz Konrad von Wallenrodt pozwolił im, a także Litwinom i Kuronom, nabywać prawo miejskie od 1392 r. W XV w. jedną z ważniejszych ulic Starego Miasta nazwano Polską, „Polnische Gasse", a w pobliżu mostu katedralnego znajdowała się Polska Wieża. W wilkierzu cechu szewców z 1490 r. podkreśla się, że przyjmować można do niego tylko Niemców i Polaków, ale nie Prusów.

Do początków XVI w. Polacy nie wchodzili jednak w skład królewieckiego patrycjatu, dopiero w 1525 r. wymieniony zostaje mistrz murarski Jakub zwany Polakiem. Jego współczesnym był kanonik z Knipawy i kronikarz Paweł Polak. W roku 1526 w Królewcu powstała polska, oczywiście ewangelicka, wspólnota parafialna. Jej członkami byli obywatele i przybysze trzech miast, których językiem ojczystym był polski. Siedzibą parafii został kościół św. Mikołaja na Kamiennej Grobli (Steindamm). Pierwszym polskim kaznodzieją mianowano w 1529 r. Jana Wnorowskiego (Wnoroviusa). Polskie „kazania południowe" dla „polskiej czeladzi" odbywały się wkrótce także w kościele staromiejskim, w katedrze i kościele św. Barbary na Lipniku. Również w lipnickim szpitalu pracowali polscy duszpasterze. Litwini, którzy od 1550 r. również korzystali ze świątyni na Kamiennej Grobli, w 1633 otrzymali na własność kościół św. Elżbiety, gdy ten pierwszy stał się zbyt ciasny dla obu wspólnot i ich częstych nabożeństw. Jeszcze w roku 1613 w kościele św. Mikołaja utworzono polski diakonat.

W przeciągu trzech stuleci w polskiej parafii na Kamiennej Grobli pracowało łącznie 16 pastorów i 15 diakonów. Przez jakiś czas Królewiec odgrywał znaczną rolę dla druku książek w języku polskim oraz w historii literatury polskiej. Największe zasługi poniósł tu pochodzący z Wielkopolski Jan Seklucjan (Sieklucki albo Seclutianus), który przybył nad Pregołę na zaproszenie księcia Albrechta i objął posadę kaznodziei w kościele na Kamiennej Grobli. Równolegle rozwijał on niezwykle intensywną działalność pisarską i wydawniczą, podejmując współpracę z rodowitym gdańszczaninem Janem Weinreichem (ok. 1490-1566), który w 1524 r. wydrukował w Królewcu pierwszą w ogóle książkę i tylko do 1553 r. wydrukował 103 tytuły, w tym 59 w języku niemieckim, 27 po łacinie, 13 po polsku, 4 po litewsku bądź po prusku; wszystkie wydawnictwa Weinreicha były treści teologicznej (oczywiście reformacyjnej). Pierwszą książką polską w jego oficynie był mały katechizm „Wyznanie wiary chrześcijańskiej" pióra Jana Seklucjana, kompendium wiary luterańskiej zadedykowane polskim królom Zygmuntowi I Staremu i Zygmuntowi II Augustowi. Po nim wydany został wielki „Catechismus, to jest nauka najprzedniejsza" w 1547 r., kiedy to w Królewcu ukazał się i najstarszy polski kancjonał ewangelicki, „Pieśni duchowne a nabożne", także dzieło Seklucjana.

W następnych latach pastor z Kamiennej Grobli drukował u Weinreicha liczne broszury treści religijnej. Od 1549 do 1556 r. Sieklucki współpracował z czeskim drukarzem Aleksandrem Augezdeckim (ok. 1500-1577), którego do Królewca sprowadził biskup pomezański Paweł Speratus. Z zachęty księcia Albrechta Jan Seklucjan podjął się redakcji polskiego przekładu Ewangelii wg św. Mateusza (1551) i zaraz potem całego Nowego Testamentu (1551/1552), którego autorem był Stanisław Murzynowski. Obie księgi również wydrukował Augezdecki. Murzynowski (ok. 1528-1553) był szlacheckim synem z ziemi dobrzyńskiej, który ukończył gimnazjum w Królewcu i dzięki książęcemu stypendium mógł kontynuować studia w Wittenberdze.

Do swego przekładu Nowego Testamentu dołączył dziełko „Ortografia polska to jest nauka czytania i pisania", absolutnie pionierskie, skoro polski język literacki w jego czasach dopiero się kształtował. Co ciekawe, wywołało ono pierwszy spór o reguły polskiej pisowni, który notabene został stoczony na pruskiej ziemi; przeciw sobie stanęli z jednej strony Murzynowski i Seklucjan, z drugiej działający w Ełku na Mazurach kaznodzieja, autor i drukarz Jan Malecki (Maletius) rodem z Nowego Sącza w Małopolsce. „Królewiecka szkoła" polskiej ortografii ostatecznie przeważyła i jej opracowane

nad Pregołą reguły zostały przyjęte przez większość polskich autorów i wydawców XVI w. Bez żadnej przesady stwierdzić więc można, że nowożytna polska pisownia narodziła się nie gdzie indziej, jak w Królewcu. Aleksander Augezdecki wydrukował liczne inne książki w języku polskim, w tym dzieła „ojca polskiej literatury", Mikołaja Reja, oraz teksty religijne, jak „Cantional albo Księgi praw boskich", śpiewnik braci czeskich w polskim przekładzie Walentego z Brzozowa.

Łącznie w latach 1530-1556 u Augezdeckiego ukazało się 16, a u Weinreicha 14 polskich druków. Około 1550 roku w Królewcu drukowano zatem więcej książek w języku polskim niż na całym pozostałym terytorium Rzeczypospolitej. Spuściznę Weinreicha i Augezdeckiego kontynuował Sas Jan Daubmann, który działał w Królewcu od 1554 r., początkowo jako uprzywilejowany drukarz i księgarz uniwersytetu, by w 1564 r. zapewnić sobie w mieście wyłączność na księgi niemieckie, łacińskie i polskie. W oficynie Daubmanna między 1554 a 1573 rokiem ukazało się 58 książek niemieckich, 138 łacińskich, ok. 50 polskich, 6 dwujęzycznych polsko-niemieckich, 2 greckie i 1 litewska.

Daubmann współpracował z niestrudzonym Seklucjanem oraz innymi luterańskimi intelektualistami rodem z Polski: Eustachym Treską, Wojciechem Nowomiejskim, Janem Radomskim. Ten ostatni to były ksiądz katolicki, który po swej konwersji pracował na Mazurach jako kaznodzieja, a od 1560 r. był urzędowym tłumaczem uprzywilejowanego drukarza Daubmanna. W jegoż oficynie wyszły drukiem liczne dzieła Radomskiego, jak polska wersja augsburskiego wyznania wiary, Lutrowy katechizm oraz „Examen theologicum" Filipa Melanchtona. We współpracy z Hieronimem Maleckim, synem wspomnianego wyżej ełckiego drukarza-polemisty, Radomski przygotował jeszcze tłumaczenie wielkiej postylli domowej Lutra, która ukazała się już po jego śmierci w 1574 r. Królewiec przodował również na polu polskiej leksykografii: nakładem Daubmanna ukazał się w 1564 r. pierwszy w ogóle słownik polsko-obcojęzyczny, „Lexicon latino-polonicarum" Jana Mączyńskiego, sekretarza księcia Mikołaja „Czarnego" Radziwiłła. Działalność Daubmanna kontynuował jego zięć, Frankończyk Jerzy Ostenberger. Także on wydał w latach 1575-1602 przeszło 22 dzieła po polsku, w tym osiemsetstronicową „Kronikę Polską, Litewską, Żmudzką i wszystkiej Rusi" Macieja Stryjkowskiego (1582).

Łącznie w XVI w. w Królewcu wyszły drukiem 104 polskie tytuły (dla porównania: 297 łacińskich i 183 niemieckie). Królewiecka produkcja książkowa docierała na terytorium całych Prus, Wielkopolski, Małopolski i Litwy: poznańskie duchowieństwo katolickie uskarżało się, że Eustachy Trepka swoje księgi zwozi do Poznania „wozami konnymi" i zalewa tamtejszy rynek książki luterskimi kacerstwami. W XVII w. liczba polskojęzycznych ksiąg z królewieckich oficyn skurczyła się do 43. Uzasadnić to wypada dynamicznym rozwojem innych ośrodków edytorskich (w zakresie książek ewangelickich były to zwłaszcza Gdańsk, Toruń i miasta śląskie) oraz sukcesami kontrreformacji w Polsce, która stłumiła popyt na literaturę protestancką. Pomimo to literatura polska w Królewcu kwitła nadal, by wspomnieć tylko twórczość poety Krzysztofa Kaldenbacha, czy liczne leksykony i słowniki polsko- i wielojęzyczne.

Dopiero ożywienie ducha protestanckiego w okresie pietyzmu doprowadziło do ponownego, nadzwyczaj dynamicznego rozwoju polskiej produkcji księgarskiej w XVIII w., która z Królewca znowu docierała do wszystkich ziem dawnej Polski. Na wzmiankę zasługuje zwłaszcza ukazująca się tu wczesna polska gazeta, tygodnik „Poczta Królewiecka"; w latach 1718-1720 wyszło 126 numerów. Jego redaktorami byli pochodzący z Litwy kaznodzieja kalwiński Jerzy Rekuć, wydawca Dawid Zäncker i niejaki Jerzy Buschel. W „Poczcie" drukowano artykuły o tematyce politycznej, gospodarczej i przyrodniczej, trafiały do niej też relacje z całego świata, zwłaszcza z Rzeczypospolitej i Świętego Cesarstwa. W latach 20 i 30 tegoż wieku w Królewcu drukowane były też liczne kalendarze polskie i ruskie, których wydawcą był sekretarz króla Prus Fryderyka Wilhelma I, Bazyli Korwin Kwasowski. Jego następca Kanter drukował polskie kalendarze aż do 1818 r. W założonej współcześnie księgarni wydawniczej rodziny Hartungów jeszcze w XX w. drukowano książki treści religijnej w języku polskim, przede wszystkim dzieła Jana Arndta oraz „Nowo wydany kancjonał pruski" – najczęściej drukowaną w Prusach polską książkę, tłumaczenie śpiewnika kościelnego Jerzego Fryderyka Rogalli, które napisał niborski[2] pastor Jerzy Wasiański. Wasiański przetłumaczył klasyczne pieśni luterańskie z niemieckiego na polski i dołączył do nich szereg oryginalnie polskich utworów, jak hymny Kochanowskiego i Reja albo pieśni mazurskich poetów doby baroku Tomasza Molitora („O wtargnięciu tatarskim do Prus roku 1656"), Michała Grotzkiego („Mór w Prusiech 1709 r.") i Bernarda Rostkowskiego (pieśń na święto plonów „Pola już białe"). W XVIII w. w Królewcu wydrukowano 229 książek

2 Nibork, dawna nazwa mazurskiego miasta Nidzicy (niem. Neidenburg).

polskich, głównie o treści religijnej. Tendencja ta trwała w XIX i XX w., kiedy ukazało się tu 312 tytułów, chociaż w samym mieście nie było na nie już praktycznie rynku zbytu. Sprzedawane były głównie na Mazurach oraz w Zagłębiu Ruhry i innych skupiskach Mazurów, którzy wyjechali za chlebem w głąb wilhelmińskiej Rzeszy. Książki te utrzymały język i ortografię XVI-XVII wieku, a składane były frakturą, krojem pisma, który w XVI w. określano w Polsce mianem „krakowskiego sztyftu". Ostatnią zapewne książką w języku polskim, wydaną w Królewcu, jest „Staropruski kalendarz ewangelicki" na rok 1931, opublikowany nakładem wydawnictwa Hartung. Na planie miasta Królewca do 1889 r. można było znaleźć Polnische Predigergasse (zaułek Polskich Kaznodziejów) i Polnischer Steindammer Platz (Polski Plac na Kamiennej Grobli). Polnische Gasse (ulica Polska) na Starym Mieście przemianowana została dopiero w 1928 r. Jak dotąd nie ustalono dokładnej liczby polskiej ludności Królewca doby wczesnonowożytnej. W 1632 r. parafia polska liczyła 5000 osób przystępujących do sakramentu Wieczerzy Pańskiej (tj. w wieku powyżej 14 lat), razem z dziećmi polskojęzyczna społeczność liczyła więc zapewne około 7000 dusz, co stanowi przeszło 25% ówczesnej całkowitej liczby mieszkańców miasta (ok. 25-30 tys. w 1630). Rozprzestrzenienie języka polskiego w ówczesnym Królewcu musiało być spore, skoro polsko-niemiecki „Wokabularz rozmaitych sentencji" Jana Daubmanna między 1558 a 1600 rokiem wznawiany był dziewięć razy. Na początku XVII w. w dzielnicy Tragheim pochodzący z Białej Piskiej pastor Krzysztof Liebruder otworzył polską szkołę. Jej pierwszym rektorem został dawny preceptor Szkoły Staromiejskiej, Jan Elberus. Istniała do końca XVIII w. i liczyła od 20 do 100 słuchaczy; nauczaniem zajmowali się rektor i kantor. Czasowo działały też niechętnie widziane przez zwierzchność pokątne szkółki. Z początkiem XVIII w. czas najsilniejszego demograficznego rozwoju polskiej ludności Królewca dobiegł końca: w latach 1733 i 1742 zlikwidowano polskie kazania w katedrze i Kościele Staromiejskim. W Królewcu żyli też liczni polscy kalwini. Należeli do wielonarodowej, zdominowanej głównie przez Szkotów i Anglików gminy reformowanej, a od 1658 r. posiadali własną szkołę polską. W roku 1701 założono samodzielną polską parafię reformowaną, której siedzibą był kościół zamkowy; na inauguracyjnym nabożeństwie obecny był sam król Fryderyk I. Polska gmina kalwińska wspierana była przez współwyznawców z litewskich Kiejdan. Do jej ważniejszych przedstawicieli należeli drukarz Jerzy Rekuć oraz urodzony w Działdowie kaznodzieja Krzysztof Henryk Karkettel († 1752), który studiował w Edynburgu i Lejdzie. Ostatnie nabożeństwo reformowane w języku polskim odprawiono w roku 1806, a parafia istniała formalnie aż do zjednoczenia kościołów reformowanego i luterańskiego w kościół unijny, które nastąpiło w 1817 r. W XVI w. do Królewca przybywali też liczni kupcy polscy, z których wielu osiedlało się nad Pregołą na stałe. Aby nie zaniedbać opieki duchownej nad królewieckimi katolikami, król Zygmunt III uzyskał u panującego w Księstwie Pruskim elektora brandenburskiego zgodę na stworzenie na Sackheimie świątyni katolickiej, co też nastąpiło w latach 1614-1616. Kazania głoszone były w językach polskim, niemieckim i litewskim, zaś opiekę duszpasterską sprawowali katoliccy duchowni z Braniewa w biskupstwie warmińskim. Od 1651 r. w Królewcu istniała też placówka jezuitów z tegoż Braniewa, którzy w 1653 otworzyli tu szkołę. Chociaż tak władcy, jak większość mieszkańców miasta niechętni byli temu zakonowi, warmińscy jezuici działali w Królewcu aż do kasaty zakonu w 1780 r. Język polski pozostawał w Królewcu w powszechnym użyciu przez cały XVIII w. Urzędy i sądy zatrudniały tłumaczy, a polski pozostawał przedmiotem nauczania w każdej królewieckiej szkole średniej, w tym w elitarnym Collegium Fridericianum, gdzie lekcje polskiego odbywały się cztery razy w tygodniu. Pruski językoznawca Jerzy Ernest Zygmunt Hennig stwierdzał w 1785 r., że wielojęzyczność to specyficzna cecha Królewca: prócz niemieckiego słyszano tu codziennie polski i litewski, a od przybycia hugenotów do Prus z końcem XVII w. – także francuski. Uniwersytet od 1728 r. miał seminarium polskie (obok wcześniej założonego litewskiego), na jakie uczęszczali ci ze studentów, którzy mieli pracować na Mazurach jako duszpasterze i nauczyciele. Studenci uczestniczyli w zajęciach seminarium 2 lub 3 lata, zależnie od ich stopnia znajomości polskiego; do schyłku XVIII w. seminarium ukończyło około 1000 młodych ludzi. W roku 300-lecia uczelni, 1744, jej profesor i rektor szkoły przykatedralnej, Jerzy Krzysztof Pisański, wyliczył, że 283 spośród 1032 (27%) ówczesnych studentów Albertiny pochodziło z Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Do szczególnie zasłużonych dla nauczania w języku polskim profesorów należeli Jan Ferdynand Szamborski z Jańsborka[3], autor podręczników tego języka, pochodzący z Altenburga w Turyngii językoznawca i polihistor Jan Seweryn Pater oraz profesor teologii, dyrektor seminarium litewskiego Ludwik Rhesa (jego dziełem był też niemiecki przekład poematu „Pory roku" Kry-

3 Dziś Pisz (dawniej niem. Johannisburg), miasto w południowej części Pojezierza Mazurskiego.

stiana Donełajtisa, prekursora poezji litewskiej). Wiek XIX zmienił oblicze Królewca, który zatracił wielokulturowe i różnojęzyczne oblicze. Jeszcze w pierwszej jego połowie język polski był w mieście obecny – choć głównie wśród studentów i kupców, przybywających nad Pregołę z różnych części Polski pod zaborami. Upadek I Rzeczypospolitej osłabił promieniowanie polskiej kultury na obszar Prus Wschodnich, jeszcze wcześniej zanikły tu polskie wpływy polityczne. Nowoczesny nacjonalizm niemiecki, jaki ukształtował się w Prusach w tym stuleciu, ostatecznie wyeliminował czynnik polski z codzienności Królewca. Polskość nie zdążyła też odegrać większej roli w życiu miasta w I połowie XX w. przed ostatecznym jego upadkiem wskutek niemieckiej klęski w II wojnie światowej, wysiedlenia Niemców i włączenia zrujnowanego grodu do ZSRR.

LITERATURA

1. Augusiewicz S., Jasiński J., Oracki T. Wybitni Polacy w Królewcu. XV-XX wiek. – Olsztyn, 2005; Jasiński J. Historia Królewca. Szkice z XIII-XX stulecia. – Olsztyn, 1994; Królewiec a Polska. Pod red. M. Biskupa, W. Wrzesińskiego. – Olsztyn, 1993.

2. Baczko L. von, Versuch einer Geschichte und Beschreibung Königsbergs. Wyd. 2. – Königsberg, 1804.

3. Gause F. Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen. T. 1-3. Wyd. 2. – Köln, 1996.

4. Manthey J. Königsberg: Geschichte einer Weltbürgerrepublik. – München, 2005.

5. S[ulimierski] F. Królewiec // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 4. – Warszawa, 1884. – S. 684-686.

УДК 246.3/247.3

Дмитро СТЕПОВИК
Національна академія наук України

БЕРДИЧІВСЬКА ЧУДОТВОРНА ІКОНА БОГОРОДИЦІ ПРОВІДНИЦІ-ОДИГІТРІЇ – СПІЛЬНА СВЯТИНЯ ПРАВОСЛАВНИХ І КАТОЛИКІВ УКРАЇНИ

У статті досліджується духовний контекст кінця XX ст. Зроблено історичний екскурс у релігійне і духовне життя католиків та православних.
Ключові слова: *дух, ікона, церква, богоявлення.*

The spiritual context of end of XX of century is investigated in the article. Historical digression is done to religious and spiritual life of Catholics and Orthodox.
Key words: *spirit, icon, church, epiphany.*

W artykule ***zbadano kontekst duchowy końca XX w. Wykonano ekskurs historyczny przez życie religijne i duchowe katolików i prawosławnych.***
Słowa kluczowe słowa: *duch, ikona, cerkiew, objawienie.*

Після падіння імперії тоталітаризму й атеїзму на зламі 80-90-х років XX ст. відновилася увага вірян до іконошанування й іконотворчості. Адже пошана до священних зображень – це один з головних канонів Церков історичної традиції. Необхідність та обов'язковість пошани до ікон ствердили авторитетні й представницькі церковні собори – Трульський 691-692 років у Константинополі, Сьомий Вселенський 787 року в Нікеї. Тож жодні репресії безбожних режимів і жодна критика ікон протестантськими деномінаціями не перешкодить благодатному впливові ікон у трьох напрямах: віронавчальному, літургійному та естетичному.

За останні 20 років зросла увага до чудотворних ікон, при яких у давні часи відбувалися зцілення й інші надприродні явища. Нині, поряд із дійсними дивами, спостерігаємо оману і фальш вигаданих «чудотворінь» ікон, «що плачуть», «що оновлюються», «що пускають пахуче миро» і навіть «кровоточать» переважно у церквах московського патріархату. Цю оману слід чітко відділити й відкинути від справжніх чудотворних ікон, про які є численні й достовірні свідчення.

В Україні зафіксовано кілька десятків чудотворних ікон, більшість з яких Богородичні, але є і святих Миколи, Димитрія Солунського, Юрія Змієборця, великомучениць Варвари й Катерини. Одна з найвідоміших – старовинна, ще з Середньовіччя, ікона Богородиці Провідниці (грецькою *мовою* Одигітрії), що прославилася в монастирі Босих кармелітів у Бердичеві Житомирської області. Хочу написати про її духовну суть і мистецьку вишуканість як учений; але долучаються й особисті конотації, оскільки я народився перед початком Другої світової війни в селі Слободище біля Бердичева, і мої батьки пізніше розповідали, що під час кожних відвідин районного центру Бердичева (у різних господарських справах) вони не оминали випадку помолитися перед цією іконою в кармелітському монастирі й навіть якось принесли мене, тоді немовля, до цієї ікони. Так само вони розповідали, що перед самою війною 1941 року бердичівські більшовики влаштували в монастирі пожежу, під час якої згорів оригінал ікони XVI століття. За іншою версією, ікону (як значну матеріальну цінність) викрали, а потім оголосили, що вона «випадково» згоріла від несправності електрики. Слід зауважити, що монастир Босих кармелітів – обитель католицька, але чудотворну ікону Богородиці шанували як православні, так і католики обох обрядів, а зцілення при ній ставалися з усіма, хто тут щиро підносив молитву до Господа.

Іконографія цієї святині східна, візантійська, тобто належить до одного з семи варіантів зображень Богородиці з Дитям-Христом на руках. Цей варіант називається Провідницею, або Одигітрією. Провідниця тому, що Мати Божа проводить усі молитви вірних до неї – на свого Сина, розуміючи що Він є втілений Бог, хоч і малий ще віком. Композиція Бердичівської ікони походить з образу Богородиці так званої Сніжної, що знаходиться в старовинній базиліці в центрі Рима – Санта Марія Маджоре: Великий храм святої Марії. Ми не маємо даних,

як цей образ опинився в рим**с ь к і й** базиліці, але можна припустити, що образ був створений під впливом зв'язків Рима з Візантією на основі візантійської іконографії. Адже відомо, що зв'язки Рима, Равенни, Венеції з Візантією були досить тісні, особливо до великого церковного розділення 1054 року.

Не збереглося достовірних даних, хто, за яких обставин і коли зробив з римського образу Богородиці Сніжної копію і як вона потрапила у власність українського православного магната князівського походження Тишка. Він володів багатьма землями сучасної південної Житомирщини, а його помістя було там, де тепер монастир Босих кармелітів. Ікона знаходилася в каплиці при домі Тишка, а згодом у церкві архангела Михаїла. І вже тоді при ній сталися чудотворіння. Магнат Тишко розпочав будівництво нового великого храму на честь Богородиці; цей храм завершив його нащадок Василь Тишкевич. Усі наступні княжата Тишкевичі зберігали святиню у своєму родовому замку над річкою у Бердичеві.

Дуже цікава історія, як православна святиня від родини православних магнатів потрапила до католицького монастиря Босих кармелітів, та й щодо заснування цього монастиря у Бердичеві. Сталося це у 20-30-ті роки XVII століття. Один із нащадків Тишка, київський воєвода Іван Тишкевич під час зіткнення з татарськими нападниками потрапив у полон до кримських татар. Закутий у кайдани 1627 року, він у видінні побачив образ Богородиці – родинну реліквію. Перед іконою стояло кілька ченців, яких Іван ніколи раніше не бачив. Вони голосно просили Діву Марію, щоб посприяла визволенню Івана Тишкевича з татарського полону. Одразу після цього видіння так і сталося: без видимої причини й попередження татари звільнили Івана з неволі й відпустили додому – в Україну. *Він* повернувся до своїх воєводських обов'язків у Києві. Став дуже побожним і за кожної нагоди їздив у Бердичів до ікони. Воєвода бував і в Польщі. 1630 року, перебуваючи у Любліні, він раптом упізнав в обличчя ченців, котрих бачив у видінні в татарському полоні, що молилися до Богородиці про його звільнення. Зворушений і розчулений, воєвода Тишкевич запросив босих кармелітів – а в Любліні він упізнав саме їх – до Бердичева, щоб вони заснували там свій монастир. Католицький орден кармелітів виник на біблійній горі Кармил на Святій Землі, на пограниччі Лівану й Галілеї.

На горі Кармил свіже, здорове повітря, із джерел б'ють кришталево чисті потоки, узвишшя потопають у садах: саме слово Кармил означає «виноградник» і «фруктовий сад». Поступово кармелітські монастирі були утворені в різних країнах. Кармеліти наслідували пророка Іллю, який ходив босий і ховався в горах від переслідувань царя-ідолопоклонника Ахава та його нечестивої цариці Єзавелі.

У Польщі філія Кармелітського монастиря знаходилася у Любліні, й саме там їх надибав і «впізнав» зі свого видіння київський воєвода Іван Тишкевич. Чудодійне звільнення його з татарського полону так потужно подіяло на нього, що він прийняв католицьку віру, змінив ім'я з Івана на Януша і навіть подарував орденові Босих кармелітів свій замок у Бердичеві з прилеглою територією для будівництва там кармелітського монастиря! Іван-Януш зобов'язався допомагати в будівництві монастиря, нового собору, виплачувати ченцям, які там оселяться, по 1800 золотих щороку й подарувати їм село Скраглівку біля Бердичева. Відповідні нотаріальні записи Тишкевич робить у Любліні й Житомирі 1630 року.

12 років тривало будівництво монастиря і храму в Бердичеві. 22 липня 1642 року монастир освятили, а Тишкевич зробив ченцям ще один величний дар: родинну ікону Богородиці Одигітрії Сніжної – копію образу з римської базиліки Санта Марія Маджоре. Відтоді ікона дістала назву Бердичівської чудотворної ікони Богородиці, її перенесли з родинної каплиці Тишкевичів у головний вівтар новозбудованого кармелітського храму. І стаються при ній нові чудотворіння: з 1643 по 1648 рр. їх зафіксовано у спеціальній книзі «*Liber de exordio istius conventus*» аж 77! Найбільше диво сталося з невиліковно на той час хворим Київським римсько-католицьким єпископом Станіславом Зарембою, який після чудодійного оздоровлення підписує 23 травня 1647 року акт про офіційне визнання ікони чудотворною. Звістки про дію молитов при іконі поширюються по Україні, Польщі, усією Європою. Бердичів стає центром християнського паломництва вірних обох гілок християнства – православних і католиків. За майже 100 років, до середини XVIII століття, згадана реєстраційна книга чудотворінь зафіксувала 263 дива!

Римо-Католицька Церква, так само як і Православна, дуже обережна щодо визнання чуд, нетлінних мощей, канонізації святих. Тому 4 травня 1752 року, за дорученням Рима, ство-

рюється богословська комісія, яка ретельно перевіряє через свідків і документацію усі записи про чуда. Кількарічна праця комісії увінчалася визнанням правдивими таких милостей Божих при цій іконі: 14 воскресінь із мертвих, 10 оздоровлень від каліцтв, 19 випадків повернення зору, 14 оздоровлень помираючих, 112 несподіваних вилікувань від тяжких хвороб. Інші милості – це порятунки від підступів диявола, злостивих відьмарських наїздів, від вогню, паводків, заразних хвороб, повернення викраденого або загубленого майна. Перевірка тривала із застосуванням відомих тоді наукових методів, і в результаті богословська комісія підтвердила рішення колишнього єпископа Станіслава Заремби про те, що Бердичівська ікона була й залишається чудотворною. Після цього висновку комісії кармелітський монастир через церковну владу звертається до Ватикану з проханням про визнання ікони чудотворною і коронування голів Господа Ісуса Христа й Божої Матері коронами. Тодішній папа Бенедикт XIV (1740-1758) із великим співчуттям поставився до чудотворінь і не тільки благословив коронування Христа й Марії на іконі, а й прислав у Бердичів особисто ним подаровані й освячені дві золоті корони, прикрашені дорогоцінними камінцями. Тим часом церемонію коронування відклали до завершення будівництва нового собору за проектом архітектора Яна де Вітте. Собор збудований у стилі бароко з чотирма престолами-вівтарями на честь Діви Марії, архангела Михаїла, пророка Івана Хрестителя та євангеліста й апостола Івана Богослова.

Перенесення ікони в новий храм і коронування її в липні 1756 року – одна з найвеличніших маніфестацій, які будь-коли знало невелике провінційне місто Бердичів. Історики твердять, що за величчю й урочистістю восьмиденних святкувань, починаючи з 16 липня 1756 року, ця подія перевершила навіть приїзд у Бердичів у середині XIX ст. для одруження з Евеліною Ганською знаменитого французького письменника Оноре Бальзака.

Церква довго й ретельно готувалася до коронації: адже сам папа Бенедикт XIV прислав золоті корони! Оголошення заздалегідь розвісили в парафіях, староствах, канцеляріях Волині, Київщини, Поділля. Для розміщення паломників витратили понад 100 тисяч золотих. Для паломників, організованих у колони, склали спеціальний маршрут. У передмісті Бердичева збудували тимчасову дерев'яну каплицю з 11-ма вівтарями – у ній мали пристанище й нічліг у різні дні 20 тисяч прочан. Але з огляду на розгортання національно-визвольного повстанського руху українського народу – гайдамаччини, – очікуваного числа прочан не було. Алею від монастиря кармелітів до каплиці, де єпископ Каєтан Солтик з причетниками мав коронувати Христа й Марію на іконі, увінчали вісьмома тріумфальними арками в стилі бароко. Прочани йшли вдень і вночі. Тож поставили ліхтарі, безліч чергових тримали по ночах смолоскипи уздовж алеї, а в небо піднімали феєрверки.

Першу колону прочан очолив латинський єпископ Києва Каєтан Солтик: перед ним священики й ченці несли на нарах щойно коронувану ікону в головний вівтар нового собору архітектора Яна де Вітте. Почесним гостям дарували, а менш почесним продавали позолочені медальки і значки з вигравіруваною мініатюркою коронованої ікони.

У XVI-XVIII століттях було чимало українсько-польських воєн за визволення України, але ні козаки українських гетьманів, ні гайдамаки не зачепили, не пошкодили святої ікони і храму, в якій вона перебувала. Бо були таки християнами! Але шкодити іконі, грабувати її скарби почали московські наїзники після відомих трьох поділів Польщі наприкінці XVIII століття. Гіркі часи настали для бердичівських ченців-кармелітів. Їх і раніше то виганяли до Любліна, то повертали назад до Бердичева. Нащадки магнатської родини Тишкевичів почали оскаржувати в судах рішення колишнього воєводи Івана Тишкевича щодо дару Бердичівського замку Тишкевичів і чудотворної ікони ченцям-кармелітам. Не залишила у спокої монастир і Московія, яка після третього поділу Польщі «присвоїла» собі всю Правобережну Україну. Монастир зазнавав постійних утисків, але, завдяки підтримці православного та католицького населення Житомирщини, продовжував існувати.

Однією з ланок цих утисків була організація пограбувань Бердичівської чудотворної ікони. Власне, не самої ікони, а тих численних і дуже коштовних дарів, які приносили до ікони люди, які тут були зцілені. Усі три пограбування ретельно планував уряд у Петербурзі за участю священноначалія Російської православної церкви. Особливу увагу захланні й зажерливі чиновники приділяли двом коронам із золота й коштовного каміння над головами Ісуса й Марії – дар папи Бенедикта XIV Бердичівській іконі середини XVIII століття. 1820 року обидві корони зникли разом з численними дарами із

дорогоцінних металів і камінців, що зберігалися при іконі у спеціальних вітринах. На щастя, коштовності не встигли вивезти з Бердичева; завдяки оперативному розслідуванню їх було виявлено й повернено в монастир. Але 1831 року корони знову викрали – цього разу назавжди! Однак місцеві золотарі, на замовлення монастиря та пожертвами християн, виготовили копії корон, освячені й прикріплені до ікони 1844 року. Але й ці корони незабаром були викрадені – уже втретє. Хоч ікона перебувала під постійною охороною ченців, усі викрадення були майстерно сплановані й організовані.

Про драму з Бердичівською чудотворною іконою знали і в апостольській столиці. Там прийняли ухвалу виготовити нові корони і вдруге коронувати ікону. Папа Пій IX (роки понтифікату 1846-1878) надіслав у Бердичів нові корони, прекрасніші за попередні, виготовлені за особисті кошти папи. Повторне коронування чудотворної ікони відбулося в кармелітському монастирі Бердичева у червні 1856 року, на сторічний ювілей першої коронації, у присутності 100 тисяч прочан православного, грекокатолицького й римсько-католицького віросповідань. Охорона вдруге коронованої ікони була посилена, й упродовж 64-х років злодії не мали вже змоги дотягти до неї своїх загребущих рук.

А що далі? Перша світова війна. Більшовицький переворот. Громадянська війна в Україні. Поразка Української Народної Республіки. 1920 рік. На Житомирщині, як і на більшості території України, встановлено деспотичний безбожний режим комуністів-більшовиків. Під претекстом ленінської політики «експропріації експропріаторів», у кармелітський монастир з'явилися комісари, майже всі єврейської національності. Вони пішли прямо у санктуарій (освячене місце для спеціальних молитов), де зберігається чудотворна ікона зі всіма скарбами. З неймовірним глузуванням і цинізмом вони забрали ікону і всі дари, відштовхуючи ченців, а старшому дали посвідчення, щоб він розписався, ніби ікону зі скарбами монастир передав владі добровільно, на потреби нужденних.

До 1926 року доля Бердичівської ікони була маловідома. Вважалося, що її знищили. Але її не знищили. Того самого 1926 року, коли в Києві розгромили Києво-Печерську Лавру й на її території комуністи відкрили атеїстичне Музейне містечко, у Бердичеві розігнали Кармелітський монастир, а у верхній частині собору, авторства архітектора Яна де Вітте, влаштували … музей революції та атеїзму! Ось у ньому й побачили люди, по п'яти роках відсутності, Бердичівську чудотворну ікону Божої Матері. Без корон, без дорогоцінної срібної рами вагою у 75 кілограмів, без позолоченого й прикрашеного коштовним камінням окладу, без численних дарів, які колись оточували ікону, коли вона перебувала в санктуарії. Усі цінності, як і численні скарби ризниці Київської Лаври та багатьох інших українських монастирів та соборів, були або переплавлені на золоті чи срібні бруски, або продані за кордон, або вивезені в Москву й, напевно, до цього часу зберігаються у тайниках Оружейної палати в Кремлі.

За спогадами моїх батьків, які бачили ікону 1926 чи 1927 року вже як «експонат» музею революції й атеїзму, святиня перебувала в жахливому оточенні. У соборі були збиті всі ліпні прикраси, навіть орнаменти, герби, колонки, картуші. У багатьох місцях тиньк був оббитий до цегляної кладки й місцями ці дірки сяк-так забілені вапном. Скрізь були розвішані карикатури на священиків і ченців. На червоних транспарантах красувалися більшовицькі гасла проти віри в Бога, і що релігія – це опіум для народу. Біля чудотворного образу збиралося багато селян з довколишніх сіл; усі хрестилися, деякі ставали на коліна. Наглядачі музею сильно сварили й картали таких. Хто опирався й не хотів підніматися з колін, тих просто витягували з храму, а то й били. Декого арештовували чекісти, особливо коли людина сперечалася і казала, що Бог є. Мої батьки, які багато начувалися про ікону, молилися при ній мовчки, подумки. Перед цим моя мати Марія зі своєю матір'ю Мотрею мали прощу в село Калинівку (де сталося так зване Калинівське чудо: солдат прострілив придорожнє розп'яття Христа і з простреленого місця зацебеніла кров) і бачили, як чекісти жорстоко розправлялися з паломниками. Тому помірковані християни села Слободище не виявляли зовнішніх ознак поклоніння, молилися тихо, щоб не наразитися на репресії й арешти.

У червні 1941 року, за кілька днів до нападу Німеччини на Радянський Союз, у соборі була імітована пожежа, й ікона або згоріла, або була викрадена. Якщо викрадена, то й досі її хтось і десь переховує. Щойно Бердичів окупували німці, вони арештували кілька тисяч бердичівців, які не встигли втекти з червоноармійцями. Серед затриманих було чимало тих, хто перетворив християнський монастир на музей революції й атеїзму. Тисячі затриманих гітлерівці розстріляли у підвальній частині храму й на

подвір'ї перед костелом. Диявол працював по обидві сторони лінії фронту: одних наставляв нищити святині, інших – нищити їх самих.

Майже всю другу половину XX століття – аж до відновлення незалежності України 1991 року – шедевр барокової архітектури Яна де Вітте був у руїні. З настанням волі віросповідань на руїни знову прийшли ченці – босі кармеліти. Почалося відродження чернечого життя і відбудова собору. Українська провінція ордену Босих кармелітів має назву провінції Святого Духа. Може й тому відновлення святині йде доволі успішно, попри відомі усім труднощі й проблеми. Священноначаліє провінції вжило низку заходів для можливого пошуку Тишкевичевого оригіналу чудотворної Бердичівської ікони Богородиці. Пошуки результатів не дали. Якщо ікона 1941 року була справді викрадена, а не згоріла, то її надійно заховано або вивезено за межі України. Тоді отці вдалися до традиційного, прийнятого в Церкві, рішення: копія чудотворної ікони зберігає усі благодаті оригіналу! Оскільки ні дошки, ні фарби ікон не вічні, то вічним є образ – матеріальний субстрат духовної іпостасі святої особи.

Зробити копію Бердичівської чудотворної ікони восени 1990 року було доручено мисткині й реставраторці Божені Мусі-Совінській. Було враховано її попередній досвід у реставрації і копіюванні аналогічних творів сакрального мистецтва. Божена Муха-Совінська завершила виконання ікони 1991 року на полотні олійно-смоляними фарбами висотою 143 сантиметри, шириною 93, тобто в дещо менших розмірах за оригінал. Полотно з намальованою на ньому іконою було наклеєно на склеєні у кілька шарів фанерні дошки, причому використано вологостійкий клей.

З якого ж джерельного матеріалу пані Муха-Совінська брала взірець для копії Тишкевичевого оригіналу, коли оригіналу немає, а всі репродукції з нього є чорно-білі? Джерел було два: 1. Римський прообраз Матері Божої Сніжної з базиліки Санта Марія Маджоре, з якого було скопійовано ікону для родини Тишкевичів; 2. Детальний опис Тишкевичевої ікони, який зробив у 20-х роках XX століття священик Броніслав Яросинський. Коли більшовики вилучили ікону з вівтаря, зняли раму, оклад корони, опікуватися іконою перед виставленням її в музеї революції й атеїзму випросив у комуністів отець Броніслав. Він по-своєму реставрував її, закріпив шматочки фарби й ґрунтівки там, звідки давні й сучасні злодії зривали корони, а також докладно описав композицію, кольори та символи ікони. Таким чином, Божена Муха-Совінська створила не точну копію, а наближену до точної, що цілком прийнятно для Церкви, згідно з вченням святих отців, як треба шанувати, використовувати, оновлювати й копіювати (робити списки) ікони.

Спільне з Тишкевичевим оригіналом на іконі Мухи-Совінської таке: а) загальна композиція ікони у варіанті Провідниці-Одигітрії; б) колірні співвідношення одягу Богородиці, її мафорію, тобто верхньої хустки з широким опліччям, та гиматія; в) благословення Дитяти-Спасителя в православному варіанті, а також том Священного Писання, який Він тримає у лівій руці; г) навхрест складені руки Богородиці. Розбіжності щодо оригіналу стосуються зображень тла з багатьма обличчями крилатих ангелів, «недремного ока» у горішній частині ікони в трикутнику (символ Святої Трійці), двох прямокутників на вервичках у правій руці Діви Марії, на яких позначені початкові літери «Ісус Христос» та «Марія» – це символи ордена Босих кармелітів. Інші розбіжності менш суттєві. Обличчя Христа й Богородиці мисткиня змалювала у стилі Ренесансу, без ознак візантійського стилю. Муха-Совінська змалювала ікону без корон на головах Христа й Марії, а нове коронування й освячення здійснив під час візиту до Польщі папа Іван-Павло II 1997 року. Сталося це у Кракові, куди спеціально для освячення доставили ікону й того ж року привезли до Бердичева. Новітня історія Бердичівської чудотворної ікони Богоматері завершилася 16 липня 2006 року, коли в Бердичеві відзначали 250-річчя з дня першого коронування ікони коронами папи Бенедикта XIV. Того року районний центр Житомирщини знову став місцем паломництва тисяч прочан.

Хоча низка інших ікон православного походження є предметом глибокої пошани в католицьких громадах, але приклад із Бердичівською іконою є дуже рідкісний з огляду на драматичну історію цієї ікони. Цю історію можна порівняти хіба що з Белзько-Ченстоховською іконою Скорботної Богородиці, яка з Візантії потрапила в Русь-Україну, довго зберігалася в галицькому Белзі, а тепер є найбільшою святинею християн Польщі.

Як і Белзько-Ченстоховську, Бердичівську ікону копіюють нині кращі мистці-ікономалярі нової України. Наш народ і наші мистці плекають національні святині, якщо вони навіть належать різним церквам і різним країнам. У

2007-2009 роках Бердичівську чудотворну ікону дуже гарно змалювали сучасні українські мистці: 2007 року – Андрій Дем'янчук; 2008 року – три майстри сакрального мистецтва Сергій Булко, Ігор Орищак та Ігор Леськів; 2009 року – першокласний іконописець з Прикарпаття Василь Стефурак. Усі три нові копії близькі до Тишкевичевого оригіналу, але в деталях мають багато особистісного: в колориті, декорі, трактуванні тла, змалюванні корон, шляхетній витонченості малярства, застосуванні сучасних варіантів давніх стилів – ренесансу, бароко, класицизму. Отже, священне мистецтво ікони справді служить піднесенню духовності українського народу і зближує Церкви нашої історичної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенчковський С. Монастир Кармелітів босих. – Львів, 1793.

2. Бортник В. Матір Божа Бердичівська // «Маруся плюс». – Бердичів Житомирської області. – 2006. – 19 липня.

3. Зелінський Ю. Біля джерел Кармелю. – Краків, 2000.

4. Колтун К. Бердичівський монастир. – Краків, 1928.

5. Кот С. Бердичів. – Київ, 1982.

6. Кравченко В. Свято ікони Матері Божої Бердичівської: Пішки до святині // «Земля Бердичівська». – Бердичів Житомирської області. – 2003. – 24 липня.

7. Лазаревський Н. Орден Кармелітів Босих. – Прага, 1879.

8. Майко І. Шляхетський рід Тишкевичів – засновників Бердичівського конвенту // Бердичівщина: Поступ у трете тисячоліття. Науковий збірник «Велика Волинь». – Том 22. – Житомир, 2001.

9. Марівінський М. Архітектурні особливості Бердичівського костелу. – Прага, 1926.

10. Марковський Б. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку XX століття. – Житомир, 1999.

11. Мет О. Матір Божа Бердичівська. – Краків, 1998.

12. Пашківський Ф. Видавнича діяльність друкарні кармелітів у Бердичеві XVIII-XIX століть // Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник «Велика Волинь». – Том 18. – Житомир, 1997.

13. Перенський. М. Бердичів. – Краків, 1898.

14. Побережний О. Виникнення ордену Босих кармелітів та його шлях до України // Міжнародна наукова конференція «Дні науки Філософського факультету»: Матеріали доповідей та виступів. – Київ, 2008.

15. Побережний О. Католицький орден Босих кармелітів. – Київ, 2009.

16. Поданєва Ю. Монастир Босих кармелітів – історична пам'ятка Бердичева // Бердичівська земля в контексті історії України. – Житомир, 1999.

УДК 801.81.821.161.2

Станіслав РОСОВЕЦЬКИЙ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

«TRAGEDYA RUSKA» ЯК СМІХОВА ПАМ'ЯТКА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПОГРАНИЧЧЯ

У статті йдеться про загадкову п'єсу «Tragedya Ruska», надруковану між 1609-1618 рр. у Ракові, в друкарні польських соцініан. Обстоюється думка про жанр її як польської рибалтівської комедії, аргументується гіпотеза про пародіювання в її сюжеті православних і католицьких житій дів-відлюдниць та мучениць, розглянуто особливості п'єси «Tragedya Ruska» як пам'ятки слов'янської сміхової культури, своєрідність її фольклорних джерел, ритміки та римування.

Ключові слова: *п'єса, пародія, фольклор, жанр.*

In the article there is the question about the enigmatic play «Tragedya Ruska», printed between 1609-1618 in Rakov, in the printing-house of Polish socinianins. *There is on the defensive thought about the genre of it as the Polish rybalt's comedy, a hypothesis about parodying in its subject of orthodox and catholic lives of virgins-hermits and martyrs is argued, the features of the «Tragedya Ruska» are considered as a text of Slavonic laughing culture, discussed the question of originality of its folklore sources, rhythmic and rimes.*

Key words*: poetry, parody, folclore, genre.*

W artykule omówiono tajemniczą sztukę «Tragedya Ruska», wydrukowaną w Rakowie między rokiem 1609 a 1618 w drukarni polskich socynian. Autor broni idei o jej przynależności do gatunku polskiej komedii rybałtowskiej, uzasadnia hipotezę o tym utworze jako parodii prawosławnych i katolickich żywotów dziewic-pustelnic i męczennic, omawia kwestię specyfiki sztuki «Tragedia Ruska» jako zabytku kultury ludycznej, oryginalności jej źródeł folklorystycznych, rytmu i rymu.

Słowa kłuczowe: *sztuka, parodia, folklor, gatunek.*

«Tragedya Ruska bardzo pięnkna i krotochwilna, teraz nowo wyrobiona» (далі – «Tragedya»), відкрита, опублікована, вивчена джерелознавчо і – в попередній формі – історико-літературно польським книгознавцем А. Кавецькою-Гричовою [1], а невдовзі передрукована в українській транскрипції та інтерпретована відомим українським письменником Вал. Шевчуком та істориком літератури В. Яременком [2], уже за цими початковими епізодами історії вивчення пам'ятки є об'єктом спільної праці польських і українських філологів. Завданням пропонованої розвідки буде, по-перше, показати, що й у своєму виникненні цей надзвичайно цікавий текст був результатом польсько-української інтелектуальної та творчої співпраці, по-друге, виявити його своєрідність як пам'ятки слов'янської сміхової культури та продовжити вивчення фольклоризму.

Спершу маємо визначитися в певному текстологічному аспекті стосовно української розвідки, а саме стосовно конкретного її авторства. Статтю надруковано під двома прізвищами, але за кілька років Вал. Шевчук перевидав її інтерпретаційну частину без будь-яких змін під своїм прізвищем, з чого випливає, що йому вона й належить, В. Яременко ж підготував до друку українську транскрипцію. Тож і можливі претензії до їх спільної роботи набувають адресного характеру.

Висновки, отримані Вал. Шевчуком, відрізняються від результатів, до яких прийшла А. Кавецька-Гричова. Польська дослідниця встановила, що пам'ятку було надруковано в тодішній столиці польських соцініанів Ракові, у друкарні Севастіана Стернацького між 1609-1618 рр. Текст «Tragedyi…» вона віднесла до літературної продукції шкільного єзуїтського театру, виявила в творі риси «гуманістичної поетики» та стисло схарактеризувала його контекст у польській літературі першої третини XVII ст. [1, 273–276].

Натомість Вал. Шевчук уже назвою розвідки («Трагедія Руська» – нововідкритий твір української драматургії початку XVII ст.») акцентує основну свою тезу: «в Києві на початку XVII ст. не тільки існували школи, а й влаштовувалися театральні дійства. Пам'яткою такого дійства і є новознайдена «Трагедія Руська». Автором її, очевидно, був українець, чи виходець із Галичини, чи й місцевий уродженець. Через те, що висміювала вона попа і попадю, то й сподобалася соцініанам. Вони її надрукували, подавши власну редакцію» [2, 299, пор. 296].

Тепер розглянемо аргументацію Вал. Шевчука. Насамперед він звертає увагу на те, що в творі «знаходимо топографічні назви: Київ, Білгород та Макарів» [2, 288]. За кілька сторінок він заявляє: «немає найменшого сумніву, що назви Київ, Білгород, Макарів – це точне позначення місця (? – *С. Р.*) постановки комедії, і раківські соцініани не вигадали їх. Як вони до них потрапили?» [2, 292]. Внутрішньої логіки в цьому твердженні небагато, і коли пропонується гіпотеза (тут скоріше здогадка), сумніви є якраз доречними, але спробуємо відповісти на поставлене запитання. Видавець-соцініанин був таким же громадянином Речі Посполитої, як і персонажі та глядачі «Tragedyi…», а назване українське місто та містечка під ним належали тоді тій державі, ось тому й були відомі цьому освіченому полякові.

Вал. Шевчук наводить пояснення, що це «соцініани створили і надрукували «Трагедію руську» для своїх ідеологічних потреб, з метою поширення антицерковних, антиправославних реформаційних тенденцій в регіоні Києва…». Але відразу ж постулює, що «заперечує цю думку лише один факт, на який покликається й А. Кавецька-Гричова: не маємо жодного документального підтвердження, що соцініани в Польщі в своїх школах ставили п'єси» [2, 289]. Але ж це ще не означає, що й справді не ставили… Тим більше, що сам Вал. Шевчук наводить дані про комедіографічну активність протестантів, зокрема, у сусідніх країнах.

Припущення, що п'єса належить до єзуїтського шкільного театру, письменник теж відкидає, і з низкою пояснень. Перше: «У своїх виставах єзуїти дотримувались наперед встановлених ідеологічних постулатів, і навряд чи їм підійшла би «Трагедія Руська», адже вона надто м'яка й толерантна». Чому перше твердження не може стосуватися «Tragedia…», мені незрозуміло. Що ж до м'якості та толерантності, то тут є з чим посперечатися. Вже в пролозі («Передмові») рясу священика названо жебрацьким руб'ям:

О Микиті, попу бородатом,
Котрий ту стоїт в гунищу кострубатом[1].

Підкреслено, що священик «бородатий», що для православного є очевидним, але ж для католиків та протестантів – це екзотичний момент, тому на ньому раз по раз наголошується. Ось Дяк запитує Попа:

Що-м же тепер на тобі лихая свита?
Борода твоя не учесана
І голова вільми змаргана.

Сам Піп це пояснює тією обставиною, що Попадя втекла і його тепер не доглядає, але ж фактом залишається, що на сцені показано православного попа в непристойному вигляді. Про бороду згадують і наймити Попові («тружельники»). Один з них, Хавруванько, зізнається, що впізнає Попа за цією окрасою: «Бо єго по бороді горазд знаю». Хавруванько в такий спосіб відгукується на репліку іншого наймита, Дмитра, де цю ознаку Попа подано в цікавому для нас контексті:

І вижу я Микиту бородатого,
Нашого священика і ученика великого.

Узагалі в «Трагедії…» попа Микиту змальовано дурним: він не здатний самостійно розшукати й повернути дружину, не може доглянути себе, не орієнтується навіть у грошовому обігу. Тоді один злотий прирівнювався до 30 грошей, а він каже наймитам: «Обіцую всім дати по злотому лібо по грошу». Тому ще смішнішим здається, що цей нерозумний, неохайний, злий та некультурний (бо б'є вагітну дружину) православний піп у сприйманні його наймитів є, як виявляється, ще й «учеником великим». Це вже насмішка над низьким рівнем освіченості православного священства.

Коли Король Сандро наказує поставити Попа перед ним, татари мають його привести «За волоси, за бороду…». Але ж довге, нестрижене волосся священика – це теж ознака православного попа, для католика і протестанта екзотична. Покарати Попа король Сандро наказує теж без жодної поваги до священицького сану:

Велю в тобі зм'якшити кості.
Дайте ж йому, Татарове, дубцом.
Аж пустит з гузиці рубцом!

Отака тобі толерантність… Попадю теж змальовано без належної поваги, але про це трохи згодом. Поки що зазначимо, що спільний танець Попа і Попаді у фіналі – явище для православного глядача не лише гротескне, але й кощунне. Варто уваги також, що православні святощі зневажаються в п'єсі й самим Попом: використовуючи метафори, що знаходять паралелі у творах слов'янської народної сміхової культури, він обіцяє Попаді за втечу дати не лише «пирогов березових», а й «проскур дубових».

Далі Вал. Шевчук зауважує: «Більше того: одним із програмних пунктів єзуїтів було ополячення (точніше, покатоличення. – *С. Р.*) пра-

1 Текст «Tragedyi…» тут і далі цитується за виданням В. Яременка [2, 300–309]. Наші виправлення виділено курсивом.

вославних, а в п'єсі вживається лайка – «лецький», чи «лідський», чи «лядський біс», принизливо говориться про католицьку молитву: «Учуєш собі ляцький патір», тобто дістанеться тобі». Проте все це взято з реплік православних українців, що над ними кепкує драматург, а про «ляцький патір» («Pater noster…») сказано якраз не «принизливо», а з побоюванням. Та й про яке «приниження» мова, коли це загальнохристиянська молитва, заповідана Ісусом Христом у Євангелії? Але ж, погоджуючись цього разу з думкою Вал. Шевчука про неможливість «єзуїтського походження твору» (а також редагування), знаходимо для цього інший, більш вагомий аргумент. Йдеться про колізію, закладену вже в самому сюжеті твору. Попадя тут, не бажаючи виконувати подружні обов'язки, втікає до лісу, де ховається на сосні. Тим самим пародіюється ідея чернецького відлюдництва, плідна в житійній літературі – і католицькій, і православній. Хто ж міг висміювати цю ідею? Або протестант, що не визнавав культу святих, або (чисто теоретичні припущення) язичник чи атеїст.

Письменник розглядає і «третє середовище», в якому, на його думку, й «виникла п'єса», – «рибалтівське, бо саме на початку XVII ст. починає розвиватися т.з. рибалтівська комедія, до якої додавалися інтермедії» [2, 290]. Розгляд цієї гіпотези – найбільш вразлива для критики частина розвідки. Письменник плутає польських рибалтів з українськими мандрованими дяками («Рибалти, чи мандровані дяки…» [2, 291]), ігноруючи при цьому конфесійні, етнокультурологічні та хронологічні відмінності. Особливо дивно виглядає такий пасаж: «Часто рибалти поповнювали ряди козаків, стаючи своєрідною козацькою інтелігенцією. У козацькій думі «Про бурю на Чорному морі» розповідається, як попович Олексій «по три рази в день бере в руки святе письмо та й читає, простих козаків на все добре наставляє» [2, 291]. Але особливо важлива різниця в хронології. Коли в Польщі рибалти поширилися в XV–XVI ст., а рибалтівська комедія заявила про себе в останніх десятиріччях XVI ст. [3, 731–732] (а не «на початку XVII ст. починає розвиватися», як у Вал. Шевчука), то українські мандровані дяки могли з'явитися лише тоді, коли й в Україні міг постати надлишковий соціальний шар випускників духовної школи. Недаремно ж найяскравіші літературні пам'ятки, що приписуються мандрованим дякам, належать до кінця XVII – початку XVIII ст.

Взагалі ж засвоєння «Трагедії…» українським мандрованим дякам унеможливлює локалізацію її постання в Києві, де школа при братстві існувала лише з 1615 р., а повноцінну колегію за єзуїтським зразком утворено лише 1532 р. «Tragedia…» ж лише надруковано було не пізніше 1618 р., коли в Україні й мови не могло бути про «надвиробництво» випускників духовних шкіл. Сатиричне ж зображення православного священика робить неможливим створення та постановку цієї п'єси і в якомусь українському шкільному театрі: хай православні письменники й картали власне духовенство, але ж це була критика «внутрішнього» ґатунку, яка під час жорсткого боротьби проти експансії католицизму була би недоречною і шкідливою в театральній виставі, зверненої до народу.

Що ж до жанру твору, то Вал. Шевчук безапеляційно заявляє: «„Трагедія Руська" як художній твір має всі ознаки інтермедії. Пісні, танці, низький, плиткий, невибагливий, зате щирий і безцеремонний гумор, немилосердний глум над глупістю та наївністю, грубі, непристойні слова, руховий елемент – все те, що наближує українські інтермедії до грецького міму; зустрічаються мотиви української усної словесності, а передусім відбиття живого конкретного життя» [2, 291–292]. Проте в «Tragedia…» немає основної ознаки жанру інтермедії (або інтерлюдії), а саме слідів несамостійного, допоміжного її театрального призначення, адже інтермедіями заповнювали антракти між актами трагедій або мораліте. Навпаки, текст має всі ознаки самостійного драматургічного твору – продуману, концептуальну назву, членування на пролог, акти («кафізми»), вставні пісні та заключні танці (як у англійській комедії Шекспірових часів), нарешті, «замкнення». Та й навіщо далеко ходити, коли щойно згадане заключне слово має назву «Замкнення комедії»? Ось це і є авторське розуміння жанру – «комедія», а в історико-культурологічній перспективі йдеться про польську рибалтівську комедію. Таке розуміння жанру «Tragedia…» пояснює й ту обставину, що вона має невеличкий обсяг («krotochwilna»): дослідники якраз і вбачають у рибалтівських комедіях «невеличкі вистави» [3, 731–732]. Легко також переконатися, що всі названі Вал. Шевчуком «ознаки інтермедії» стосуються і польської рибалтівської комедії, за одним винятком – «мотивів української усної словесності». Але їх не можна розглядати ізольовано від загальної сміхової, пародійної складової змісту та форми «Tragedia…».

Почати з її назви. Вона двозначна. «Tragedya…» – це й про конкретну життєву «трагедію» в житті попівського подружжя. Слід відзначити, що переносне значення цього слова зустрічається і в українській літературі цієї доби. У «Львівському літописі» про події козацького повстання 1630 р. сказано: «але тамтому місцу на горі так ся трагедія точила» [4, 109]. Але ж в назві слово «трагедія» вжито в прямому значенні, яке набуває пародійного звучання, бо замість слова «комедія» застосовано його свого роду антонім. Двозначним є й означення «Ruska» – це й про етнічну приналежність персонажів п'єси (тому з великої літери), й про мову її, зрозумілу українцям. Мало це слово тоді й віросповідний присмак.

Тепер про архітектоніку «Tragedia…». Вже поділення тексту на «кафізми» натякає на те, що архітектоніка твору пародіює побудову православної церковної служби, і це враження мають поглибити «spiewania» наприкінці першої та другої «кафізм». Перше звучить так:

Пошла Проскурница в ягоди,
За нею Пуп, вирвав чуп,
Удерил Проскурницу чопом в гузицу:
Сідай дома, бивай дома, пєч проскурки
Попові.

Ритміка свідчить, що це співалося на мотив якоїсь православної богослужбової пісні. Близький за ритмікою текст («Гласа 3-го, песнь 1-я, троп. 2-й») в пергаменному «Параклітику» XV ст.: «Победникъ и удольникъ смерти, смерти удолевъ явися, страстьну бо плоть одушевлену приимъ. Се Богъ нашь бравъше съ врагомъ, и вся съ собой воскреси, яко про(славися)» [5, 451]. Коли саме цей богослужбовий текст пародіювався, то виходить, що замість перемоги Христа над смертю та дияволом прославляється «перемога» Попа в «битві» зі старою Проскурницею.

Після другої «кафізми» маємо пародійне «Спєванє» вже складнішої структури, із явним фольклорним компонентом. Про останній Вал. Шевчук зауважує: «Пісня «Пошліть білі священиці», очевидно, найдавніший варіант української пісні «На небесній горі, пресвятім соборі», або, можливо, автор використав її мотив. Пісня має багато варіантів у давніх та пізніших записах» [2, 295]. Не маючи можливості розгорнути тут фольклористичне дослідження відповідної пісні, розглянемо той текст, що читається в «Tragedyi…». Його побудову частково запозичено з народної пісенності (повторення піввіршів двічі), частково – зі церковної служби: тут знаходимо пародійне спотворення «Алілуї» та скорочення возгласа «За молитв святых отецъ нашихъ, Господи Иисусе Христе Сыне Божий, помилуй насъ» або молитви Ісусової «Господи Иисусе Христе Сыне Божий, помилуй насъ»:

Пошліт білі свещеніци: галі, галі, галілуй.
Пошліт білі свещеніци: Господи, помилуй нас.
А з Кийова до Білиограда: галі, галілуй.
А з Кийова до Білиограда: Господи, пом[илуй нас].

Відзначимо непорозуміння в коментарі Вал. Шевчука до останніх рядків пародії:

А с[вятий] кріпкий наварил рибки: галі, галілуй.
А с[вятий] кріпкий навар[ил] рибки: Господи, помилуй нас.
Сине Божий, пожалуй нас.

Вал. Шевчук пояснює: «Святий Кріпкий, очевидно, модифікує вираз: «Святий боже, святий кріпкий», що походить з народних пісень» [2, 295]. Між тим і в комедії, і в пізніших народних піснях пародіюється молитва «Трисвятоє»: «Святый Боже, Святый крепкий, Святый безсмертный, помилуй насъ». Молитва ця відома і католикам, але найбільш популярна в православ'ї.

У третій «кафізмі» теж є «співання», але не замикає її, а скоріше починає. Це наймити «canunt: Ле, ле, ле, ле, ле, ле». Ніби попівські наймити такі дурні, що здатні співати своїми «чеснома голосома» лише пісні без слів.

Тепер про пародійні елементи сюжету. Головним тут є, як уже згадувалося, пародійне перетлумачення в «Tragedyi…» християнського житія святої діви-відлюдниці. Воно таке ж парадоксальне, як і гра термінами в назві твору. Попадя сама розповідає про себе на початку першої «кафізми», і це дуже нагадує авторекомендаційні монологи вертепу або безпосередні звертання акторів до глядачів у «епічному театрі» Б. Брехта. Свій монолог Юга починає зі смішних в устах православної попаді чотирьох рядків про дивні вчинки Фортуни, а від сього «філософського» узагальнення переходить до власного випадку, до «нещастя», що сталося з нею:

Бом-м ставила перед мужа жити,
Царові небесному в монастиру служити.
Але той пуп (бісу єго матері) Микита,
Розлюбившися того лихого світа,
Мене з манастиру смєл взяти,
А взявши, много лихого нарядити.

Як бачимо, з Попадею діється щось прямо протилежне тому, що відбувається в житії відлюдниці. Вона вирішила, як і святі діви, жити без мужа, а для цього пішла до монастиря, але коли святим дівам (св. Єфросинії Олександрійській, св. Вібораді, св. Єфросинії Полоцькій тощо) вдається прожити цнотливо та «безмужньо», то нашу Югу Піп забрав з монастиря і наробив з нею «много лихого» – змусив піти за себе заміж та народити «діток». І вже на сцені демонструються та з реплік персонажів виясняються нові негаразди в цьому «антижитії».

Подібно до святих дів-відлюдниць, Попадя тікає до лісу, щоб здійснити, нарешті, свою мрію про святе, «безмужнє» життя. Коли подібну втечу вчиняє св. Малангелла Уельська, їй вдається 37 років прожити самотньо в безлюдному лісі, а св. Віборада, хоч поселяється в окремій зачиненій келії недалеко від братової церкви та чоловічого монастиря, але живе відлюдницею до самої своєї мученицької смерті. Що ж до нашої Попаді, то її благочестивий намір зазнає краху: наймити Попові зманюють її з сосни, на якій вона усамітнилася, та повертають чоловікові. При цьому наймит Дмитр прозорливо обіцяє Попаді: «Будет з тебе тепер же мученица». Але не вдається бідолашній здобути й почесний мученицький венець: Піп не тільки б'є її, караючи за втечу, а й змушує до певних стосунків, щоб мати від неї ще й дочку («Ач бих іще хотіл з тою дочку *з*жити»). Коли святі діви, як наприклад, першомученица Фекла Іконійська, успішно бороняться від чоловічих зазіхань на їхню цноту, то Попаді, як бачимо, й тут не поталанило… Вже вагітна, вона знову зазнає від чоловіка побиття спеціально для того придбаним ременем («поясом»), але втікає до короля Сандро, щоб подати скаргу на чоловіка. Християнське всепрощення їй не притаманне: Юга мріє, що король «повелит Попа бісова убити».

Викладене в «Tragedyi…» пародійне «антижитіє» Попаді щедро забарвлено фарбами народного сміху. Мало того, що Поп виглядає тут чимось на кшталт давнього «секс-терориста», втеча Попаді теж не обходиться без сексуального натяку. З одного боку, Дяк бачив її «в дуброві», з іншого ж, Піп уже звідкілясь знає, що вона «на високую сосну вскочила». Чому ж виникло це протиріччя? Чи не тому, що, на відміну від розкидистого дуба, струнка сосна є зручним фалічним символом? Коли саме такий підтекст тут закладено, то справді смішно, що саме на цьому дереві сховалася Попадя, коли втекла від статевого життя. Цікаво використовуються при цьому й народно-сміхові «образи матеріально-тілесного низу» (М. Бахтін). «Гузиця» – чи не найчастотніший образ п'єси, а в Проскурниці, за словами Юги, вона ще й «чорная». Зазначимо також, що співвідношення «бенкетних» (за М. Бахтіним) і «низових» образів зазнає в «Tragedyi…» певної наративної інверсії. Ось наймит Трухан придумав «велику мудрість», як змусити Югу спуститися зі сосни:

Чи знаєте, іж наша Юга пироги рад*а* їла,
А давно на [них] не смотрила?
Тих собі будем поживати,
Коли *єй* к нам будемо кликати.

Проте, коли наймити підходять під сосну, що на неї «вступовала» Юга, перед ними відкривається шокуюча картина, про яку глядачам доповідає знову ж Трухан:

Чи видіте, што ся дієт на тій березині,
Також теж на тоті соснині?
Подристане, похвистане од пирогов з маком,
З салом, з дретком і з пастернаком.
Хаврученько
Богме, то не сороки подристали,
Ані ворони похвистали,
Ідно то наша Юга удлила,
Гди на тоту сосну вступовала.

Як бачимо, Попадя ще не встигла звабитися пирогами, але сміховий результат її обжерства вже явлено. І ця колізія пародіює таку благочестиву особливість поведінки святих дів-відлюдниць, як їхнє постування, двічі переосмислюючи це останнє, знов таки за допомогою антитез: якщо святі відлюдниці голодують, їжею лише підтримуючи в собі життя, то Юга, як виявляється, «пироги рад*а* їла»; при цьому саме гомеричне поїдання Попадею пирогів не змальовувалося, обговорюються ж і навіть смакуються непристойні, «тілесно-низові» наслідки її обжерства. Проте цікаво, що раніше, ще по дорозі в ліс, Дмитр таврував обжерство Хаврученька:

Чиниш кого бити лакомого,
А я знаю самого тебе такового.
Заітра єсть три миси снітки з*иіл*
А три миси борщику з лакотою випіл.

Якийсь комічний підтекст, для нас тепер прихований, має і втеча Попаді, щоб поскаржитися, саме до короля Сандра. Адже це було чомусь смішно, що українці, піддані польської корони, мають за короля над собою ще й Сандра, до якого Піп звертається також «Сандро-*ц*ару!». Що йдеться про Олександра Македонського, сумнівів бути не може. Чи не здавалося

полякам комічним гротескне уявлення, що славнозвісний полководець давнини досі живе десь «на кренсах» Речі Посполитої, що йому колись служили нужденні татари в містечку Макарові, що до нього може добігти Попадя та швидко прийти Владика, православний єпископ? Про те, що останній, на відміну від короля Сандро, осміюється, свідчить його репліка, якою завершується третя «кафізма». Це справді абсурдне в устах православного ієрарха розпорядження:

Ну ж ти, Попе з Попадею свою,
Жите а любтеся, помилуйте,
А перед Королем Сандром потаньцуйте!

Повернімося тепер до архітектоніки та композиції «Tragedyi…». Тут насамперед привертають увагу «Передмова» і «Замкнєнє комед*ией*», в яких художній час і простір є реальними на момент вистави, на відміну від трьох її «кафізм». Під час декламування ватажком трупи «Передмови» актори перебувають на сцені, вже загримовані та костюмовані, а завдання промовця полягає в тому, щоб глядачі почали вбачати в них персонажів вистави, тобто підготувати їх до сприймання театральної умовності. Тому, рекомендуючи їм Попа, він показує на актора, що буде його грати:

Скажемо вам много доброго,
Вільми смачного і коломутного:
О Микиті, попу бородатом,
Котрі тут стоіт в гунищу кострубатом.

Натомість у «Замкнєні комед*ией*» той же промовець, знову-таки від імені акторів, що вишукувалися, мабуть, на сцені, намагається вже зруйнувати театральну ілюзію, бо тепер йому треба, щоб глядач побачив перед собою саме членів трупи:

Будемо вам більше дяковати,
Єслі нас хотіте чим подарувати.

Взагалі така побудова типова в п'єсах того часу, але варто пригадати паралель у першій російській п'єсі західноєвропейського зразка «Артаксексово действо» (1572), де «отрок» нагадував цареві Олексію Михайловичу, що перед ним саме актори, яких варто нагородити. Але варто пригадати ще одну паралель в архітектоніці, цього разу з царини фольклору. А саме в чарівній казці, де ініціальна та фінальна формули отримують у Д. Лихачова таку інтерпретацію: казкового часу «ніби немає до початку казки […] Казка починається ніби з небуття, з відсутності часу і подій…». У кінцівці ж казки відбувається «зняття ілюзії. […] Іноді завершальна формула нагадує, що казкар – професіонал і вимагає собі платні за виконання» [6, 226–227]. Відзначимо також і втілення такої притаманної казці особливості зовнішньої побудови, як «троїчність»: три «кафізми», три розмови Попа, що прохає допомоги – з Проскурницею, Дяком, «тружельніками», наймитів теж троє. Але ж і у внутрішній побудові п'єси є паралелі до казкової композиції. Так, втеча Попаді відповідає виокремленій В. Проппом функції «шкідництво» (або «недостачі»); посилання до лісу спочатку Проскурниці, а потім наймитів – «посередництву»; згода цих персонажів – «протидії» (зміст: «Шукач погоджується, або наважується на протидію»); відправлення їх – «відправці»; суперечка Хаврованька і Дмитра стосовно пирогів, як засобу зманити Югу з дерева, – «першій функції дарувальника»; розумна порада Трухана – «реакції героя»; використання пирогів для звабления Юги – функції «постачання, отримання чарівного засобу»; перехід спочатку Проскурниці, а потім наймитів з Попової хати до лісу – функції «просторове переміщення між двома царствами, мандрівка». Можна подумати, що «між двома царствами» – це тобі не з хати до лісу, але ж насправді Попова хата належить до простору сакрального, взагалі людського та впорядкованого, тоді як ліс – до простору природного і невпорядкованого (начебто «дуброва», а в ній «березина» та «сосна»). При цьому знову інверсія: з приходом відлюдниці «дуброва» має набути святості, але ж і березину», і «сосну», навпаки, опаскуджено. Далі находимо функції «боротьби» (тут це процес звабления пирогами) та «перемоги» (Югу схоплено), «ліквідації біди або початкової недостачі». Втечу Юги до короля Сандра можна розглядати як далеку аналогію «другого ходу» казки. Нарешті, виконання Попом та Попадею наказу-побажання Владики («Жите а любтеся, помилуйте») відповідало б фінальному одруженню казкового героя.

Важко сказати, чи маємо ми тут справу з осмисленим використанням казкової функціональної схеми, чи з несвідомим наслідуванням структурі найпопулярнішого жанру усної наративної. Схиляючись до другого пояснення, відзначимо, що воно корегує з дивною як на драматургічний твір особливістю його прагматики: у «Передмові» майбутній спектакль інтерпретовано як щось, що можна лише проказати й почути: «дивні речі повідати»; «на хотейте любонько почувати»; «скажемо вам» і наприкінці:

О т*и*х річах будемо перед вами казати,
Только нас хочейте любонко учувати.

І лише в післяслові знаходимо сприймання спектаклю все ж таки і як видовища: «…Штосте се присмотривали туй нашуй розмові».

Варто зупинитися й на таких рисах текстури твору, як розмір та римування. З приводу розміру Вал. Шевчук зазначає: «Перший київський поет О. Митура у книзі (книжці? – *С. Р.*) «Візерунок цнот… Єлисея Плетенецького» користувався силабічним віршем. Народній українській поезії притаманний силабічний і силаботонічний вірш. «Трагедія Руська» написана типовим нерівноскладовим віршем, який культивувався тільки в Україні, зокрема в народних думах [2, 295]. Нагадаємо, що вірші Герасима Смотрицького, надруковані в «Острозькій Біблії», були нерівноскладовими. Але ж чому цей вірш «культивувався тільки на Україні»? Адже скомороський нерівноскладовий, але з римами вірш, знайшов своє втілення вже у «Молінні Данила Заточеника» і продовжив життя в російському так званому райошному вірші. Дослідження розміру «Tragedyi…» має бути продовжено за допомогою статистики, але й тепер видно, що якраз від думового він доволі далекий.

Рими «Tragedyi…» Вал. Шевчук характеризує в такий спосіб: «При аналізі рим часто помічаємо полонізування тих чи інших закінчень, що псувало первісну риму: споженьки – дівоньки, порадила–мела, первісна рима: порадила – міла…» [2, 293]. Але звертають не себе увагу випадки, коли таким чином реконструювати «первісну риму» не вдається: «постойте» – «учуйте!», «радую» – «вижу» тощо! Чи не маємо ми тут справу зі спеціальним прийомом, коли таки «антирими» використовуються навмисно, щоб на тлі вправного римування викликати комічний ефект? Подібний прийом знаходимо в російських «нескладухах», що викликають сміх на тлі моностроф інших жанрів, що суцільно римуються. В російській літературі цей прийом застосовував Козьма Прутков («Церемоніал погребения тела в Бозе усопшего поручика и кавалера Фаддея Козьмича П…»), а в радянські часи Н. Носов у дитячій прозі про Незнайку. Що ж до рим на кшталт «баламутит» – «не бачит», «сердиш» – «хрупиш», та й наведеної Вал. Шевчуком – «споженьки» – «дівоньки», то в них можна бачити консонанси, що знову «розчиняють» доволі таке одноманітне чергування більш-менш точних чоловічих та жіночих рим.

Кириличну транскрипцію раківського видання підготував В. Яременко. Констатувавши, що «видавці частково сполонізували первісний текст», він попередив: «Оскільки будь-якої норми в тексті не існує, подаємо його за українським правописом із урахуванням законів української мови» [2, 295]. Реально ж, слава Богу, В. Яременко не дотримується цієї настанови та просто кирилицею транскрибує польську латиницю «Tragedyi…», не пояснюючи, чому в одних випадках він намагається усунути результат полонізації, а в інших – ні.

Проте, щоб створити науково обґрунтовану кириличну версію пам'ятки, треба чітко розрізняти два можливі тут завдання. Перше – це відтворення тексту раковського видання за правилами, що їх поставили перед собою видавці, і всі кон'єктури тут мають стосуватися тексту, що його набирали в друкарні. Друге завдання набагато складніше – це реконструкція гіпотетичного українського тексту п'єси, який був колись перероблений освіченими поляками – соцініанськими видавцями «Tragedyi…». На сучасному рівні вивчення «Tragedyi…» навряд чи варто таке завдання ставити, адже поки що залишається невідомою глибина та напрями такої переробки; як тільки гіпотетично може розглядатися й усна та театральна передісторія п'єси.

Наявні ж факти дозволяють зробити деякі попередні висновки. «Tragedia…» не могла постати ні в польській єзуїтській, ані в українській православній школі, а соцініанами надрукована для конфесійної полеміки – головним чином із православними, але і з католиками також (пародіювання культу святих, а саме дів-відлюдниць і мучениць). Попередником надрукованого тексту могла бути рибалтівська комедія, написана українською мовою для висміювання православного священства, при цьому призначена для заходу України та Білорусі, де православні громади не могли серйозно завадити постановці п'єси. Цілком можливо, що з самого початку автор мав за мету, щоб його текст був зрозумілим і українцям певного західного регіону, і полякам. Синтетичний, польсько-український, характер твору чудово переданий у «Замкнє*ні* комед*ией*», де постановник (ватажок трупи) звертається до глядачів:

Єслі-сма в чом перед вами викроцили,
Просьмо, бисьте нам вши*с*тком
передбачили,
Бо-с ми всі поляци *р*уськове,
Не привикли-сьмо ти до рускуй мовє.

«Поляк руськовий», тобто такий, що жив на Русі та мав з дитинства розумітися і в українській мові, і в українському фольклорі. А його твір можна розглядати як одну з ранніх спроб

польсько-українського культурного єднання, і в загальному контексті з пізнішими – від польського видання 1625 р. пісні про козака та Кулину і до «української школи» та «Кобзаря» Шевченка з малюнками М. Башилова і Я. де Бальмена, переписаного латинкою (1844).

На цьому б і закінчити, та погляд знову зачепився за два останні рядки «Замкн*єні* комед*ией*», порівняно гладенькі («Будемо вам більше дяковати…»). У професійному театрі тих часів платню з глядачів брали на вході. Чи не маємо в цих рядках рудимент тексту української скоморoської вистави, використаної в рибальтівській комедії? Але ж і рибалтівські комедії виконувалися мандрівними акторами, що грали на площах. До того ж кількість акторів, необхідних для постановки «Tragedyi…» (14), завелика для типового складу ватаг російських скоморохів. Оскільки ж про українських скоморохів післякиївської доби ми знаємо набагато менше, аніж про московських, йдеться лише про ще одне з можливих, хоч і привабливе припущення.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Pamiętnik Teatralny». – 1973. – Zesz. 2(86). – S. 273–289, I–XV.

2. Шевчук В. О., Яременко В. В. «Трагедія руська» – нововідкритий твір української драматургії початку XVII ст. // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С. 288–310.

3. Рос Б. Рыбалты // История западноевропейского театра / Под общей ред. С. С. Мокульского. – М., 1957. – Т. 2. – С. 731–732.

4. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / Вид. 2-е. – К., 1971.

5. [Горский А., Невоструев К.]. Описание славянских рукописей московской Синодальной библиотеки. – М., 1869. – Отд. 3. – Ч. 1.

6. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Изд. 3-е, доп. – М., 1979.

УДК 821.16.091

Віталій ЯКУБОВСЬКИЙ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЛЬСЬКА ШОПКА ЯК ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНСЬКОГО ВЕРТЕПУ

У статті здійснено зіставлення польської шопки з українським вертепом у контексті європейської традиції різдвяних ясел.

Ключові слова: *вертеп, шопка, діалог, європейський контекст, переклад.*

The article is comparing Polish Christmas crib («szopka») with Ukrainian («vertep») in the context of European Christmas cribs.

Key words: *«vertep», «szopka», dialogue, European context, translation.*

W artykule dokonano porównania szopki polskiej i wertepu ukraińskiego w kontekscie europejskiej tradycji jasełek.

Słowa kluczowe: *wertep, szopka, dialog, europejski kontekst, tłumaczenie.*

Про взаємні відношення шопки і вертепу, на жаль, немає спеціальних публікацій. Є лише принагідні висловлювання різних дослідників на цю тему.

Jasełka – ясла (вертеп) – відгороджене у хліві місце, куди закладають корм для худоби (у яке поклала Марія народженого Христа). **«Яселка»** – це дійство про Різдво (Боже Народження). Творцем різдвяних вистав вважається святий Франциск з Асиза. Їх змістом була історія народження Ісуса у Віфлеємі та змова Ірода. Спочатку фігурки Дитятка, Марії, Йосипа, трьох царів і решти осіб драми були нерухомі. У францисканських і бернардинських чернечих монастирях на їхнє місце ввели маріонетки. У першій половині XVIII століття польські єпископи, на жаль, заборонили постановку «яселок» у костьолах. Причиною було те, що до змісту вистав проникали сцени й постаті ігрового, світського характеру. Із «шопками» почали тоді колядувати поза мурами святинь бурсаки, челядь та всі охочі.

Тексти «яселок», найчастіше говіркові, були переважно анонімні. Вони зазнавали численних переробок, зокрема тому, що до них залучали сюжети з актуальних подій. До відомих літературних обробок належать «яселка», написані Люціаном Ридлем під назвою «Польський Віфлеєм».

«Від польських „яселек", – писав І. Франко з приводу конструкції маріонеткового театру, – різниться наш вертеп власне двоповерховою архітектурою і розділом між сценами біблійними і побутовими, котрі в польських "яселках" відбуваються всі на одній сцені; різниться і композиція тексту, котрий у нас і в побожній, і в побутовій часті, є твором оригінальним, хоча, звісно, залежним після такого самого шаблону, в який уложилася вертепна драма на Заході і в Польщі» [7, 291].

О.Кисіль наголошував на відмінності українського вертепу від польських яселок, які нагадували швидше панораму, «де ляльки залишились нерухомими». У вертепі ляльки, на його думку, «не тільки стояли, зображуючи одну яку-небудь картину, але ходили, говорили, билися між собою і, таким чином, розігрували цілі сцени, які складали дуже цікаву й своєрідну п'єсу» [3, 15]. Говорячи про самобутність українського вертепу, деякі дослідники необ'єктивно оцінювали – знецінювали – польську шопку і білоруську бетлейку, заперечували зв'язок вертепу і шопки [7, 291].

Szopka – «шопка», *дослівно* сарайчик. Різдвяна «шопка» – це макет, який зображає внутрішній вигляд віфлеємської стайні у ніч, коли народився Ісус Христос. «Шопку» виконують як мініатюру або як конструкцію у реальну величину. Вона може мати вигляд печери, грота, але найчастіше буває у вигляді малої стайні. У кожній «шопці» міститься маленький Ісус, Марія та Йосип. Найчастіше елементами «шопки» є також постаті Трьох Царів, пастухів, свійських тварин, Віфлеємської зірки, ангелів.

Так звана «жива шопка» – це виконана у натуральну величину конструкція, в якій замість фігур овець і корів перебувають живі тварини. Трапляється також, що людські постаті грають живі особи. Першу таку сцену аранжував святий Франциск у 1223 році у містечку Greccio.

Різдвяні вистави вертепу і шопки – схожі й відмінні. У них є спільні епізоди й персонажі (переважна більшість у релігійній частині). Основне, що споріднює драму українського вертепу і польської шопки, – це радість з приводу народження Ісуса Христа і привітання людей із Різдвом. Серед народів, які виступають у світській частині польської шопки, зазвичай був представник смаглявих українців, тобто присутній український акцент у побутових сценках шопки [1, 255-256].

Відмінність простежується на різних рівнях: сценок, складу й пластичного оформлення ляльок (особливо в світській частині), композиції вистави, характерів персонажів, музичного супроводу, хореографії, архітектоніки [1, 253]. У шопці (на відміну від вертепу) незначна кількість сцен із розвиненою дією, переважають пісні-ілюстрації, пісенні монологи. Релігійні епізоди постійно перемежовуються з побутовими інтермедіями. У вертепі релігійна і побутова частини відділені. Побудова вистави шопкової повторювала схему біблійної легенди: пастухи, яким ангел сказав про народження Ісуса Христа, йдуть до нього з дарами; потім співають і танцюють ляльки-персонажі, і нарешті – сцена Ірода. Фінал був однаковий: виходив дід із мішком і просив гроші, після чого звучала одна з колядок [7, 292].

Склад персонажів обох театрів, які є соціально-етнографічним калейдоскопом, були представники різних народів з їх типовими та національними танцями, зокрема й козак із козачкою. Мова козака була мішана: в ній траплялися українські, російські, білоруські, польські слова. Козак з'явився у шопці під впливом українського вертепу. Гадаємо, що українські персонажі співали пісні про козака і дівчину.

У більшості варіантів сценок «Ірода» польської шопки на першому плані вбивство сина, осудження Ірода, його каяття, неминучість смерті. В одному з варіантів Ірод після вбивства дітей відверто висловлюється про свою провину, про тяжке покарання, яке на нього чекає, і просить ножа, щоб зарізати себе. У шопці в сцені Ірода відсутній мотив боротьби зі смертю. Ірод або покірно схиляє голову перед нею, або намагається підкупити її [7, 293].

У шопці спостерігаємо варіації традиційної теми – суперечки багача зі смертю. Сцена ця має кілька драматичних паралелей. У польській інтермедії старий просить Бога послати йому смерть. Вона приходить із косою. Старий випрошує час для молитви. Смерть погоджується, але старий відтягує рокову хвилину «безкінечним» монологом. Сцену про Багача і Смерть переказав Е. Ізопольський. Багач танцює і викликає Смерть, щоб та взяла в нього викуп за життя. Смерть тричі йому відмовляє. Два рази застерігає, щоб він схаменувся. За третім разом січе йому голову. Сцена закінчується боротьбою Ангела з чортами за душу багача, в якій перемагають чорти. Можна говорити про злиття в шопці образів Багача й Ірода. В образі Ірода українського вертепу переплелися біографії Ірода Великого та його синів Антипа і Філіпа. Своєрідною є архітектоніка макетів лялькового театру вертепу і шопки. Скриньки шопки відобразили своєрідність національної архітектури історичних пам'яток давніх міст. Дослідники відзначають «виразні місцеві ознаки» архітектоніки вертепу [7, 295]. Особливості архітектоніки вертепу зумовлені характером середовища побутування названого виду лялькового театру, світоглядними позиціями творців, естетичними смаками й рівнем їх обдарованості.

Звичай ходіння по домівках із вертепом є давнім та важливим в усіх християнських країнах Західної Європи. У XVII ст. він проникнув в Україну з Польщі. Середньовічна католицька церква, урочисто святкуючи Різдво Христове, намагалася зробити так, аби це свято було зрозумілим для звичайних людей у храмах. Під час Богослужінь біля олтаря ставили великий макет – вертеп, біля якого розігрувались пантоміми, поєднані з діалогом. Глядачі бачили гори, з яких сходили три королі або царі, а в долині спали пастухи. Також було зображено місце народження Спасителя – хлів. У ньому перебували Йосип, Діва Марія, віслюк із волом. Над ними сіяла зірка, яка вказувала королям шлях. У деяких храмах вертеп ставили за олтарем, над яким, після виконання гімну «Te Deum Laudamus» («Тобі Бога хвалимо»), з'являвся маленький хлопчик у вигляді ангела з крилами [2, 248-249].

Від найдавніших своїх початків аж до свого розквіту в XVII ст. шопка ніде й ніколи не була поєднана з церковною драмою, не мала церковного характеру, існувала незалежно від церкви (в магометанському світі) або була переслідувана церквою (в середньовічній Європі) і оброблювала сюжети наскрізь світські. «І так, приміром, доказано, що вже у XIV ст. той культ «яселок» був відомий у Польщі і що тамошні клариски одержували ті яселка і фігурки до них незвичайно майстерної роботи з Італії…» [9, 190]. Гри в яселках не було; щонай-

більше після богослужінь церковний слуга пояснював простому народові значення фігурок, і цей звичай зберігся в Південній Німеччині подекуди ще й дотепер [9, 190-191].

І. Франко, який вивчав різдвяний театр – вертеп та шопку, не може вказати точної дати появи цього явища на теренах України та за її межами: «Коли і якими дорогами оця форма різдвяної маріонеткової гри зайшла до Польщі і на Україну, се досі докладно не висліджено. Хоч і як близькою видавалась би думка про те, що й тут, як і в многих, культурних надбаннях, Чехія служила посередницею між Польщею і Західною Європою, то все-таки відомі нам досі факти не виправдують такої думки» [9, 192]. Найдавніші факти про лялькові ігри на Русі фіксуємо ще з XII і XIII ст., але це були переклади з грецької.

Вважається, що вертеп прийшов до України з Польщі, а від нас у XVIII ст. його запозичила Росія. Однак цей факт не можна вважати достовірним, читаючи загальні нариси істориків російського театру О. Веселовського, М. Тихонравова, П. Морозова або праці польських істориків театру. Нам необхідно дати відповідь на запитання: коли з'явився переносний вертеп із рухомими ляльками і грою різдвяної драми в Польщі, а коли в Україні? При великій кількості досліджень над польсько-руським вертепом здавалося, що на ці запитання наука дала зрозумілі та чіткі відповіді, але навпаки, вони (відповіді. – В.Я) були або загальні, або хибні [9, 195-196].

Найбільше на тему шопки й вертепу висловився польсько-український етнограф, фольклорист Е. Ізопольський (1810–1876), який бачив і записав вертепну виставу у Ставищах (яких саме не уточнює), що мала назву «Dramat wertepowy o śmiercі» («Вертепна драма про смерть») [6, 363]. Цей фрагмент праці польського етнографа згадується в українській фольклористиці та театрознавстві дуже часто, оскільки виникає дискусія між дослідниками, які наголошують на тому, що не до кінця з'ясоване питання про час появи народного лялькового дійства під назвою «Вертеп» в Україні. У статті Р. Пилипчука з приводу Е. Ізопольського читаємо: «Публікація Е. Ізопольського складається з двох частин: польськомовного віршованого тексту вертепної драми і польського ж авторського тексту, в якому дається опис вертепної скриньки й перелік сцен вертепної драми» [6, 363]. Дослідник погоджується зі свідченнями Ізопольського про бачений ним вертеп і подає опис його: «Мала скриня, збудована у вигляді триповерхового палацу, назовні якого з третього поверху виступає галерея, що на ній безнастанно пильнує караульна рота солдатів і довбуш (барабанщик), називається на Україні «Вертепом» і є для простого народу святковим видовищем, представляючи і заступаючи у того народу місце сценічних видовищ; вистави у вертепі відбуваються на першому і третьому поверхах, а другий є складом і місцем для перебування акторів…» [6, 363].

Попри правдоподібність цієї інформації, багато дослідників, зокрема І. Франко, розкритикували Е. Ізопольського, буцімто він це вигадав і ніякої подібної вистави на той час не було: «Ізопольський ніколи не бачив вертепної вистави, або як бачив, то описав її дуже недотепно. Поперед усього збуджує сумнів сам триповерховий вертеп: знані нам старі вертепи Маркевичів і Галаганів – двоповерхові. Також він мало обізнаний з репертуаром вертепу. Він знає лише три вертепні гри» [9, 197]. Фольклорист (Е. Ізопольський – *В.Я.*) згадує про театр метаморфоз у баченій ним виставі, але: так званий театр метаморфоз – це німецький витвір другої половини XVIII ст., який був популярний і в Польщі, особливо в першій половині XIX ст. Це був ляльковий театр, у якому ляльки за допомогою відповідного механізму миттєво змінювали свій вигляд, з чоловіків робилися жінками, зі старих людей молодими і навпаки. Вони стріляли з рушниць та пістолетів, наливали вино з пляшок у чарки і т.д. Так, із вертепом вони не мали ніякого зв'язку. Можна говорити, що Е. Ізопольський не мав поняття ані про один, ані про другий текст, зазначає І. Франко. Звичайно можна погодитися і не погодитися з думкою українського дослідника, та попри його критику на адресу польського етнографа нам важко щось говорити про недостовірність, неправдивість викладеної інформації Ізопольського, бо є фактаж, матеріал, записи, які йому вдалося зробити на території України і викласти все це у своїх доповідях. Він дуже точно відтворив бачену ним виставу.

Український дослідник Є. Марковський доклав чимало зусиль для вивчення та розгляду вертепного дійства, записаного Е. Ізопольським. Згадуючи білоруського фольклориста, дослідника Євдокима Романова, який описав триповерхову вертепну скриньку, він посилався на його свідчення: «Опис триповерхової вертепної скриньки подає нам Романов в одному з останніх випусків свого білоруського збірника. Цей тип вертепної скриньки ми повинні буде-

мо визнати за старіший супроти старої містеріяльної сцени…» [5, 4]. Ще один білоруський фольклорист, етнограф Павло Шейн подає нам вертепну скриньку, наближену до шопки Ізопольського. Є. Марковський з цього приводу висловився так: «Скринька, що її описав Шейн – повна аналогія до опису Ізопольського. Ізопольський не тільки бачив вертепну драму на власні очі, але й описав її – як на свій час – досить докладно…» [5, 5].

Дослідженням праць Е. Ізопольського займалися польські театрознавці Ришард Вежбовський і Генрик Юрковський. Г. Юрковський висунув досить цікаву гіпотезу про походження вертепу від іспанського середньовічного вівтаря – ретабло, зокрема його складової частини – табернакулюм [6, 368].

Найважливіша знахідка – це збережений, на жаль, без початку, текст польсько-руської вертепної драми, який був написаний у кінці XVIII ст. Він міститься в музеї о. Петрушевича у бібліотеці «Народного дому» у Львові [9, 208].

Суттєва інформація про польську шопку сягає лише початку XVIII ст. Шопка суто світського характеру в костьолі у XVIII ст. – це явище неправдоподібне, як і ставищанський вертеп 1591 р. [9, 202]. У другій половині XIX ст. було записано кільканадцять текстів шопкових драм і комедій у Польщі. Найповніший і найстаріший текст – це краківська шопка, але вона тільки трішки рисами своїми натякає нам на обставини кінця XVIII ст. [9, 203–204]. Текст краківської шопки, поданий за зразком І. Франка, починається так: «Один пастух, побачивши незвичайне сяйво, будить іншого, який його називає п'яницею, говорячи, що тому привидівся уві сні блиск. Згодом прокидаються інші пастухи від крику першого і, побачивши перед собою ангела, який їм говорить іти до Віфлеєму, погоджуються» [9, 260].

Ось у якому вигляді її нам подає Г.А. Воробйов: «Это – сооруженіе высотою и шириною более 2 аршинъ, глубиною свыше 2 фут. съ двумя или тремя двухэтажными банями, покрытыми позолоченою крышею, и оклеенное красною или синею бумагою. Въ средине два яруса – верхній имеетъ подобіе костела съ готическою крышею. Передъ костеломъ устроенъ балконъ, на немъ помещается оркестръ или свита трехъ королей. Въ низу хлевъ съ лесенкою, яслями, Св. Семействомъ, пастухами, воломъ и осломъ. Надъ хлевомъ – Ангелъ, держащій ленту съ надписью: «Gloria in excelsis Deo». Передъ башнями пристройки съ окнами, покрытыя остроконечною кровлею, а въ нихъ – ворота, черезъ которыя вводятся на сцену фигуры» [2, 252–253].

У польських шопкових драмах ми спостерігаємо значну частину сцен із Іродом, але вони скрізь заплутані. У краківській шопці постать Ірода схвильована [9, 267]. Особливо помітно це у діалозі зі смертю: «А посмела ли бы ты напасть на могучаго короля, который окруженъ такимъ величіемъ, у котораго денегъ полныя бочки для своей обороны, войска какъ звездъ на небе, какъ месяцъ сильнее звездъ светитъ, такъ я, Иродъ, на земле сильнее смерти» [2, 257]. Вона йому у відповідь: «Месяцъ вместе со звездами у меня подъ ногами. Хотя ты и могущественъ, но это ничего не значитъ: долженъ дать свою гордую голову подъ мою косу» [2, 257]. У краківській шопці Ірод не відчуває жалю, але його жінка проклинає, лихословить осиротілий рабин, якого Ірод наказує закувати в пута [9, 269]. «Возьмите этого жида и закуйте его въ цепи: онъ попортилъ расположеніе моего духа». Рабин: «Меня-то возьмутъ, но придетъ такой Малкамуфесъ – ангел смерти, что наделаетъ тебе королъ Иродъ, хлопотъ!». Ірод: «Чтобы ты пропалъ, сквозъ землю провалился такъ же, какъ и тотъ, что сегодня народился!» [2, 256]. Також у шопці маємо сцену, де шляхтич торгується з жидом. В радомській шопці Ірод від фельдмаршала дізнається про народження дитини і дуже цим розлючений: «Slyzanie, dworzanie, zaraz do Betlejem biegajcie, wszystkim dziatkom głowy scinajcie, mojemu synaczkowi pardonu nie dajcie» [9, 268]. В ловецькій шопці жид виступає на сцені перед Іродом, співає, танцює і тоді покидає сцену, бо з'являється цар Юдейський і наказує вбити всіх немовлят, а в цей час, після появи смерті, вона стинає йому голову. Також сцена Ірода простежується у седлецькій шопці, але тут відсутня сцена з жидом, а у луковській шопці залишилися невеликі сліди тієї сценки. Седлецька шопка розпочинається виступом пана П'ясецького, який, посварившись з жидом, кличе до себе козака: «Bracie kozaku, zabij Szmula!»[9, 274]. Козак кличе до себе жида, але дізнавшись, що той музикант, наказує йому продовжувати грати. Жид категорично відмовляється та козак кричить до нього: «Bat na żyda!» [9, 274]. Жид починає грати відому пісню:

Lachciu, ciachciu, bim bom bom!
Jak pan każesz, tak ja grom.
Niech mie siabes nie winue,
Co pan każesz, ja przyjmuje.

Козак запитує в жида, навіщо він свариться з братом П'ясецьким, а він йому відповідає: «Aj waj, pan Piasecki taki rozbojnik. Jak mię uderzył do lewego ucha, to ja się usmarkał po samego brzucha» [9, 274]. Почувши, це козак вирішує його заарештувати, але той благає змилуватись над ним, на що той погоджується і відпускає його на волю. Також у виставі присутня сцена з жидівською війною, яка мала б подобатися публіці XVIII ст. В пісні, яку виконують Жид з Сурою, згадується Лейзор, який «на дірявім мості поламав собі кості» [9, 276], а потім іде ось яке:

Wyjechali w pole, w pole, Stanęli w dole, A tam se robili.

У шопці з Ловіча також присутня сцена з жидівською війною в епічній формі, але вона пішла вже з іншого джерела, в якому цій темі протиставлялися старі анекдоти. Жид, аби розвеселити публіку, розповідає анекдоти про жидів та жидівського Месію ламаною польською мовою [9, 277]:

W roku pięć tysiąców dwieście troje
Narodził się wielkie Mesyjosz,
Po całego swiata wywijosz.
Jak on sobie narodził
To zaraz po swiecie chodził.

Варшавська шопка відрізняється від краківської зовнішнім виглядом та репертуаром. Це двоярусна театральна сцена. На верхньому ярусі, який був доволі низьким, вміщено картину поклоніння немовляті східними царями (волхвами та пастухами). На сцені картонні фігурки Богородиці, Йосипа, Ісуса, ангелів, пастухів та трьох царів. Також зображені віслюк, бик та ягня Іоанна Хрестителя. Вони є нерухомими. На нижньому ярусі зображені рухомі фігурки. Тут розігрувалася звичайнісінька народна сцена, яка фактично ніякого відношення до Різдва Христового не мала. Монологи та діалоги дійових осіб цієї частини не мають релігійного характеру. Варшавська шопка, на відміну від краківської, зробилася провінційною. Типовою для цієї шопки є площька. За зовнішнім виглядом – це така сама скринька, як варшавська чи краківська, тільки ззовні інша. Вона фактично не поступається їм за сценічним вбранням, а деякою мірою значно краща [2, 257-258].

На території України була записана найцікавіша для нас шопка в с. Скала Борщівського району на Тернопільщині. Її зв'язок із польською шопкою досить помітний. Починається вона словами «Do ńog twoich się zbliżamy». Польські дослідники звернули увагу на цю колядку і побачили в ній сценарій різдвяної гри, але, за відсутності текстів, відтворити її не змогли, а лише на підставі цієї колядки відтворювали деякі затрачені сцени. Учасники вистави виконують строфу за строфою тієї колядки, а в перерві ляльки в шопці показують сценки. На жаль, зв'язок сценки зі змістом колядки не простежується; в колядці згадується русин, відповідно лялькова гра демонструє нам сцену між русином та жидом; якщо згадується циган – то на сцені має бути саме циган і т.п. Сцена з Рахиллю не має аналогів ані в наших, ані в польських вертепних іграх. Ірод велить воякові вбити дитину, затикаючи її на спис, Рахиль падає на землю і плаче; з'являється ангел і втішає її українською піснею «Не плач, Рахиле!». Смерть кличе чорта на допомогу, який радить відтяти голову косою Іроду. Смерть відтинає йому голову; Чорт бере тіло, а смерть – голову, і обоє виходять. На цьому закінчується духовна частина вертепної драми, яка була записана М. Виноградовим у 1905 р. [9, 370–371].

Подамо зразок скалецької шопки: «Се дерев'яна скринька, висока на 48, **а** з дахом на 75 сантиметрів, довга на 61, а в глибину на 42 см. Спереду отвирається півколовими дверцями. На дні вирізаний наскрізь ровець, яким ходять фігурки. Два стовпчики, прикріплені до поперечок у суфіті, тримають яйцевато вирізану часть дна. До задньої і бокових стін прикріплені в обох кутах дві будки з дверцятами, куди входять і виходять фігурки. **До** обох будок провадить у дні ровець від головного. Кожушок наклеєний здовж країв рівців на те, аби їх спереду не було видно. В середині шопки біля задньої стіни стоять три недвижні фігурки: Ісус (у яслах), Марія і Йосиф. **До** них провадить також ровець. Дверці будок замикаються самі при помочі кавчукових шнурочків, а відчиняються (на зверх) шнурками збоку. Зверху і всередині шопка виліплена кольоровим папером, на задній і бокових стінах у середині наліплені малюнки, що представляють сцени Різдва. З боків зверху прибито два ремінці, за які несуть шопку. В задній стіні прорізана дірка, закрита сіткою, крізь яку говориться ролі ляльок. Ціла шопка разом із роботою і матеріалом коштує 6–10 корон. Дають її робити столяреві, а виклеюють і декорують самі» [8, 162]. У скалецькій шопці налічується 18 ляльок, окрім трьох нерухомих, які перебувають у шопці.

Ще одна досить цікава для нас шопка Антіна Тимошіва Смерди з Житомира. Бувши ще семирічним хлопцем, він разом із батьками переїхав

до Томашева, де неодноразово бачив шопку. Згодом, перебравшись до Житомира, він власноруч змайстрував її – вона мала два поверхи. З нею він ходив містами, селами показуючи вистави. Його неодноразово запрошували місцеві ксьондзи, православні священики. Місцева влада, довідавшись про ходіння Смерди з шопкою, на якій виднівся хрест, відразу ж заборонила йому це робити, оскільки «гріх показувати Бога разом із танками» [4, 43]. Після цього він вирішує відрізати нижній поверх шопки, лишивши її одноповерховою. Звичайно, він був віруючою людиною, тому ходіння з такою шопкою, та ще й без хреста, йому не подобалось, і згодом, на жаль, він припиняє це робити.

Його шопка нагадує «чотирикутний дерев'яний будик» [4, 44]. Всього у п'єсі було представлено 18 дійових осіб, а ляльок – 17: 1. Король – Гирот. 2. Гетман. 3. Гетманова. 4. Жид Рувид-Лейба. 5. Диявол (=Чорт). 6. Смерть. 7. Аньгол. 8. Краковяк. 9. Краковянка. 10. Німець. 11. Німка. 12. Козак (донський) з нагаєм. 13. Гриць. 14. Гапка. 15. Зося. 16. Бартек. 17. Льокай. 18. Бернадин. Їх можна поділити на дві групи: до першої належить 11 ляльок, які відрізняються одна від одної лише вбранням; обличчя у них паперові. До другої належать шість ляльок, обличчя яких вирізано з дерева. Вистава складається з двох невеличких дій, із яких перша має два розділи. У першому розділі першої дії, побудованому на відомому євангельському тексті та різних апокрифічних переказах, йдеться про народження Ісуса Христа та бажання царя Юдейського – Ірода, після того, як він довідався про це, знищити 40 тисяч віфлеємських немовлят, побоюючись, що Месія займе його місце на престолі:

О, Гетмане
Вибвайтє дєтєй і нєвясти…
Мой бітни пане,
І моєму сину жизні ні прастітє –
Ступайтє в Фотлеєм-мєсто,
Серце вийміте – мінє приніситє!.. [4,49].

Другий розділ першої дії, хоч і короткий, та характерний. Лейба молиться за свого небіжчика – Кароля (Ірода):

Послє нашого покійного Короля нада Богу помоліца [4, 51].

Донський козак, почувши це, починає Лейбу бити:

Я є козак з України,
Козак mlody, козак з мїни.
Козакові мало trzeba –
Kilich wotki, кусок chleba [4, 51].

Друга дія вистави відрізняється від першої і містить музику, танці, спів тощо. Участь тут беруть представники різних національностей. Помітний значний вплив полонізації та русифікації. Виходять краков'як із краков'янкою в парі і співають:

Jestem sobie Krakowiaczek,
Jestem sobie Krakowianka,
W Krakowiem sie wodil, –
Mam fartuszek po kolanka,
Trzy lata mnie bylo –
Czteri sery, zban maslanky –
Do dziewczyny chodzil.
Caly posak Krakowianki... [4, 52].

Виходять Грицько з Гапкою:

Ішол Гриць з вечорниць
Што-б я була така прикрасна,
Темненької ночі,
як та зора світить ясна,
Седить Сова на городі (на копиці),
Світила-бим свому миленькому,
Витріщивши очі…
Ніколи-б ни згасла… [4, 52].

До сучасних польських «шопок», які продовжують давні традиції, належить домініканська «шопка» в Познані з текстами Яцека Ковальського, у постановці «Тетрика товариського».

Отже, розглянувши питання походження, розвитку польської шопки, порівнявши її з українським народним вертепом, можна стверджувати, що європейський контекст українського вертепу ми розуміємо не як запозичення українцями польської шопки, а як діалог народних культур. Те, що вона має багато спільного і відмінного з нашим вертепом, очевидно: наявність української мови (в деяких епізодах з'являлась білоруська), спільні персонажі, зокрема у релігійній частині, дії, які розігрувались, діалоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк М.С. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т.3. – 564 с.

2. Воробьев Г.А. Шопка, польський вертеп // «Исторический вестник». – 1899. – № 7. – С. 248–263.

3. Кисіль О.Г. Український театр: Дослідження. – К.: «Мистецтво», 1968. – 258 с.

4. Кравченко В.Г. «Шопка» [«Вертеп»] // «Етнографічний вісник». – 1928. – № 6. – С. 41–54.

5. Марковський Є.М. Український вертеп. – К., 1929.

6. Пилипчук Р.Я. До питання про початок українського вертепу, або ще раз в обороні Еразма Ізопольського // Радишевський Р. Українська полоністика: проблеми, школи, сильветки. «Київські полоністичні студії». – Т. XVII. – К. 2010. – 619 с.

7. Федас Й.Ю. Вертеп і Шопка // Вісник (Літературознавчі студії). Вип. 2. – К., 2002. – С. 291–296.

8. Федас Й.Ю. Український народний вертеп (У дослідженнях XIX–XX ст.). – К.: «Наукова думка», 1987.

9. Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII в. // Зібр. творів. В 50 т. – К.: «Наук. думка», 1982. – Т. 36. – С. 170–375.

УДК 801.81:398.21

Алла ПАВЛОВА
Інна ЗАЙЦЕВА
Національний університет державної податкової служби України

УКРАЇНСЬКА ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА В СТУДІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ФОЛЬКЛОРИСТІВ ВАЦЛАВА ЗАЛЕСЬКОГО ТА ОСКАРА КОЛЬБЕРГА

У статті йдеться про презентацію української усної традиційної культури у студіях В. Залеського та О. Кольберга. Зокрема, зосереджено увагу на специфіці теоретичного дискурсу стосовно дослідження української пісні-хроніки.

Ключові слова: *традиційна культура, теоретичний дискурс, пісня-хроніка, комунікативний аспект.*

The article is about the presentation of oral traditional ukrainian culture in the W. Zaleski's aud O. Kolberg's studios. In particular, attention is focused ou the peculiarities theoretical disput with regard to the exploration of Ukrainian chronical-song.

Key words: *traditional culture, theoretical disput, chronical-song, communicative aspect.*

W artykule zaprezentowano ukraińską ustną kulturę tradycyjną w studiach W. Zaleskiego oraz O. Kolberga. Szczególną uwagę skupiono na specyfice teoretycznego dyskursu studiów nad ukraińską pieśnią-kroniką.

Słowa kluczowe: *kultura tradycyjna, dyskurs teoretyczny, pieśń-kronika, aspekt komunikatywny.*

В умовах сучасних глобалізаційних процесів особливо важливим завданням сучасної вищої школи є формування цілісної культуромовної особистості. У цьому аспекті важливу роль відіграє усна традиційна культура, яка за своїми змістовими характеристиками є засобом збереження головних життєво важливих сенсів людини. Синтезуючи в собі досвід багатьох поколінь, модус осмислення світу і себе в цьому світі, усна народна поетична творчість є унікальним прагненням не лише зберегти, а й посилити могутність того символу, який несе у собі ідею життя. У зразках народної культури презентовано зацікавленість людини в сутності явищ, вирізняються естетичні рівні споглядання буття.

Філософи свідчать, що здатність бачити прекрасне в природі, чутливість до нього – це певна передумова етичного ставлення, яке з'являється згодом [5, 72]. Народна дума, пісня, легенда, казка, балада, яка тісно пов'язана з історією соціуму, безперечно, стає засобом формування його ціннісних орієнтирів. Сучасна людина прагне пізнати і національні, і світові здобутки, оскільки усі культури перебувають у трансформаціях, позначені постійними взаємовпливами. Зокрема, українську та польську культури пов'язує понад тисячолітня історія. Польські дослідники різних часів із пошаною ставились до українського народу, захоплювалися його талантами, доклали багато зусиль до збирання, публікації та популяризації різних жанрів усної традиційної культури. У працях Ф. Гіжицького, З. Доленги-Ходаковського, А. Марцінковського (А. Новосельського), Е. Гуліковського знаходимо сторінки, присвячені проблемам культури і побуту українського народу [1, 120].

Польський письменник Себастіан Фабіан Кленович (1545-1602) свої спостереження стосовно звичаїв, побуту, культурного життя українців описав у поемі «Roxolania». Автор використав записані з народних вуст прислів'я, приказки, причому усі фольклорні зразки перекладено латинською мовою [6, 10-11].

Варто зауважити, що одним із перших етапів збирання та публікації народних пісень у збірках польських учених є видання брошури Дзвоновського 1625 р. Тут було вміщено текст пісні-балади про козака Плахту («Про козака і Кулину») [9, 1-28].

І.Я. Франко у своїх студіях зауважив, що вже у XVIII ст. з'явилися рукописні збірки українського фольклору, до яких, крім народних пісень, увійшли пісні літературного походження [8].

Сучасний український дослідник Г. Нудьга у книзі «Українська дума і пісня в світі» описав популярність у Польщі твору «Їхав козак за Дунай». Польський учений К. Бродзінський у 1817 р. переклав цю пісню, яка вражала своєю рит-

мікою та життєвим сюжетом, і опублікував її в одному з варшавських видань.

Композитор Ф.Лессель, зацікавившись цією публікацією, у 1810 р. створив перші у польській музичній культурі «Варіації на тему української пісні». К. Бродзінський у своїх статтях назвав пісню «Їхав козак за Дунай» еталоном слов'янської поезії. Здійснюючи переклад цього твору, польські філологи постійно намагалися слідувати оригіналу, який було опубліковано в кінці XVIII ст. Згодом цю пісню, авторство якої пов'язують з іменем козака, поета, філософа С. Климовського, було перекладено чеською, італійською, англійською, болгарською та іншими мовами. Вона стала популярною у всьому світі. Багато народів і до цього часу вважають її здобутком своєї власної культуротворчості [3, 109].

На час становлення фольклористики як науки припадає наукова діяльність видатного польського вченого В. Залеського (Вацлава з Олеська) (1799-1849), який у 20-х рр. XIX ст. працював у львівському журналі «Rozmaitości» [10, 50]. У 1833р. було видано «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego» [11]. Це один із найбільших у польській фольклористиці збірників українських народних пісень. Він складається з двох частин. До цього видання увійшли твори, зібрані В. Залеським побіля Золочева, Коломиї, Львова, Станіслава, Чорткова та в інших регіонах тогочасної Галичини.

У збірнику В. Залеського українські пісні подано поруч із польськими, причому усі фольклорні записи зроблено у польській транскрипції. У першій частині видання вміщено 574 українські пісні, у другій – 73, презентовано тут і пісенні новотвори того часу, серед яких специфічний жанр українського фольклору – співанка-хроніка (пісні за № 22, 210, 263, 305). Особливо цікаві за тематичним наповненням пісні за № 22 про загибель опришка Нестерука та пісня № 305 про відкриття нової школи в селі (Oj, jak mene moja maty dała do szkoły) [11, 501-502].

У зазначеній збірці подано передмову, де порушується проблема пісенної новотворчості, зокрема йдеться і про пісні-хроніки. Очевидно, автор дотримувався поділу пісень на чоловічі й жіночі, а також говорив про пісні історичні, серед яких найстарішою вважав пісню про Нечая. Вацлав з Олеська наголошував на тому, що серед так званих чоловічих пісень є такі, які стосуються «випадків із життя окремих осіб», а найбільше тих, які оповідають про трагічні ситуації. На думку дослідника, їх особлива структура та оригінальний сюжет заслуговують на увагу [11, 530].

В. Залеський акцентував увагу на реалізмі зображення чоловічих пісень, які виконуються перед слухацькою аудиторією. Фольклорист наводить приклади зачинів, які наявні у співанках: Czy czuły wy, dobri lude, taku nowynoczku, albo o takoj nowyni etc. [11, 531], а також визначає: «Де, коли, від кого утворилися, важко було б зауважити, однак часто на те наштовхують оповідані історичні події і названі особи». Співець рідко коли оповідає про себе, як бачимо у пісні за № 22, фінал якої звучить так: Totu tobi spiwanoczku sestryczka skladała, Szoby brata Stefanoczka ta nezabuwała [11, 531].

На думку автора, ця пісня – сумна пам'ятка якоїсь родини, адже трагічні сюжети переважають у піснях цього жанру. Видання В. Залеського 1833 р. «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego» має важливе значення для розвитку української фольклористики. Про його високу наукову вагу говорили К. Бродзінський, К. Войціцький, Ф. Челаковський, І. Срезневський, О. Бодянський. Неодноразово акцентував увагу на старанності у підборі фольклорного матеріалу В. Залеським І. Франко: «Ся книжка творила епоху розвою духовного життя східної Галичини. Під її впливом почалося тут відродження нової руської літератури; вона дала імпульс до дальшого збирання етнографічного матеріалу» [8, 234].

Дослідники української етнографії О. Пипін [4] та М. Сумцов [7] високо оцінили наукову діяльність видатного польського фольклориста О. Кольберга (1814-1890). Його спадщина складає 80 томів, 34 з них було видано за життя автора. Учений прагнув не просто записати пісні, а й занотувати причини їх виникнення, представити певну ситуацію, яка покликала до життя цей твір.

О. Кольберг розпочав збирання фольклорно-етнографічного матеріалу у 60-х рр. XIX ст. Шляхи експедиції пролягли через Волинь, Поділля, Покуття, Полісся, Холмщину. Особливо ретельно учений досліджував галицьке Покуття, а в 1876р. завдяки його зусиллям було споряджено експедицію Краківської Академії наук із метою дослідження обрядів, звичаїв, побуту, народної творчості на території Станіславського і Коломийського округів [2, 19-20].

У 1882-1889 рр. виходить чотиритомна праця «Pokucie» [12]. У першому томі досліджено мовну специфіку, одяг, житло, промисли, об-

ряди. До другого увійшло 512 українських народних пісень різних жанрів. У третій частині вміщено описи танців: коломийки, вертака, чабана та ін. Четвертий том О. Кольберг присвятив українській народній казці, тут уміщено 77 зразків. Поруч із казками вміщено 205 загадок, записаних у Городенці та в Чортовці.

У виданні О. Кольберга 1883 р. «Pokucie» було зафіксовано пісні з мелодіями. У розділі «Думи історичні» вміщено 11 співанок-хронік. Зокрема, це пісні за № 6 (Na pokrowu poranenko ksondzy służby mały»), № 7 («Po Pietnoczkach w ponegiwnok na dwori pohoda»), № 8 («W Potoczyczczych w sławnym [syli stala si poruka]» та ін. [12, 6-10].

Польський учений акцентує увагу на тому, що пісні цього жанру мають переважно коломийковий розмір. У другому томі «Pokucie» учений умістив дві співанки з мелодіями (про Дмитерка Івана та про війта), зауваживши, що й інші пісні виконуються подібно.

О.Кольберг, називаючи співанки-хроніки думами, при публікаціях деяких пісень указував, де і від кого їх записано. Ці факти є важливими в аспекті дослідження проблеми авторства фольклорного твору. Наприклад, із додатку до пісні за №4 (про Івана Юрченка) дізнаємося, що твір складено Ганною Чартецькою у 1873 р. одразу ж після трагічної смерті Юрченка [12, 7].

Ta jak sobi zaspiwaju, – to spiwanka tenka –
Choczu sobi zaspiwaty – za Jwana Jurczenka:
Cy zazulka brate kuje, – cy szo tam czuwaty?
Wze my bude Jwan Jurczenko – w Myszyni hulaty!

На прикладі пісень-хронік зі збірки О. Кольберга можна з'ясувати, що важливим для пісень цього жанру є комунікативний аспект, який визначається силою психологічного впливу на слухача. Істотним провідником комунікативного акту є феномен переживання, оскільки слухач сприймає повідомлення про трагедію як виняткову подію у житті близьких людей. Ця подія торкається їх через життєво важливі проблеми: через з'ясування сутності життя і смерті, особливості взаємовідносин, вплив соціальних умов тощо. У процесі виконання співанки-хроніки утворюється єдиний потік людських емоцій. Композиційний прийом повтору фраз або фрагментів служить упорядкуванню фольклорного тексту, а також безпосередньо підкреслює основний зміст твору.

Наприклад, авторка співанки «W Pietnoczkach w ponegiwnok» про вбивство в Мишині Шевчука Івана створила текст, який на перший погляд видається двоступеневим: наявність двох базових реальностей життя людини і дії тих, хто прагне його перервати.

Особливої напруги досягає оповідь про зустріч матері із тими, хто привіз тіло загиблого сина. Завдяки анафорі рядків, використанню пестливих слів створюється особлива напруга у сприйнятті тексту:

Ta ubyly Iwanoczka
z czornenkymy browy,
ta prywezly Iwanoczka
hołubymy woly.
Ta prywezly Iwanoczka
ta pered ganoczok:
Wyjdy, wyjdy Michajłycho
ozde twij synoczok!
Ta prywezly Iwanoczka
na kowanim wozi,
ta umlila Michajłycha
na sinnim porozi [12, 8].

У співанці-хроніці розкриваються філософські траєкторії – позитивне утвердження життя через розкриття духовного сенсу смерті. І навпаки, через таємницю смерті, виявленої особливим простором сенсів, оприявнюється таємниця самого життя.

Праці В. Залеського та О. Кольберга, які нині стали бібліографічною рідкістю, незважаючи на те, що вони були опубліковані латинською графікою, не втрачають цінності і в наш час, служать важливим матеріалом для дослідження українсько-польських фольклорних взаємозв'язків XIX ст. Ці видання можуть прислужитися у процесі формування цілісної культуромовної особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З.Є. Болтарович. – К.: «Наукова думка», 1976. – 139 с.

2. Кольберг О. Казки покуття // Упоряд., підгот. текстів, вступна стаття та слов. І.В. Ханти / О.Кольберг. – Ужгород: Вид.-во «Карпати», 1991. – 327 с.

3. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі / Г. Нудьга. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – 424 с. – Кн.1.

4. Пыпин А. И. История русской этнографии / А.І. Пипін. – К., 1896. – Т.3. – С. 289-294.

5. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1979. – 172 с.

6. Стороженко А. В. С. Кленович и латинская его поэма «Роксолания» / А. В. Стороженко. – К., 1881. – 89 с.

7. Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография / Н.Ф. Сумцов // «Киевская старина». – 1896. – Т. 54. – Июль-август. – С. 138-143.

8. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / І. Франко. – К.: «Наукова думка», 1955. – 265 с.

9. Франко І. Козак Плахта. Українська народна пісня, друкована в польській брошурі в 1625 р. / І. Франко // ЗНТШ. – Т. XLXVII. – Кн. 3. – 1903.

10. Юзвенко В. А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. / В.А. Юзвенко. – К.: Вид.-во АН УРСР. – 132 с.

11. Waclaw z Oleska. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. – Kraków, 1833.

12. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Kraków, 1883. – T. 2. – 300 s.

УДК 930.85:061.22[(438):(477)]

Валентина ГОЛОВАТЮК
Національна академія наук України

РОЛЬ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДОЗНАВЧОГО ТОВАРИСТВА В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИНАХ (КІНЕЦЬ XIX – І ТРЕТИНА XX СТ.)

У статті розглядаються питання співпраці українських та польських дослідників, що провадили наукову діяльність на основі структур польського Народознавчого товариства та Наукового товариства ім. Шевченка.
***Ключові слова**: збирацька робота, фольклорно-етнографічний матеріал, наукова діяльність, часопис «Lud».*

In this article the problems of collaborating of Ukrainian and Polish researches into the Polish Ethnology association and Science association of Taras Shevchenko are analyzed.
***Key words:** collecting work, the folklore and ethnology material, science work, journal «Lud».*

W artykule przeanalizowano kwestię współpracy badaczy polskich i ukraińskich, prowadzących działalność naukową w ramach polskiego Stowarzyszenia Narodoznawczego oraz ukraińskiego Stowarzyszenia Naukowego imienia Tarasa Szewczenki.
***Słowa kluczowe**: praca zbieracka, materiał folklorystyczno-etnograficzny, działalność naukowa, czasopismo «Lud».*

Маловивченим у сучасній історіографії є питання наукових контактів між осередками народознавчої праці, що провадили діяльність у Львові на рубежі XIX і XX ст. Незважаючи на загострення українсько-польських національних відносин, цікавою видається діяльність двох інституцій – Народознавчого товариства та Наукового товариства ім. Шевченка, а саме: співпраця між їхніми представниками, взаємні репрезентації, що є своєрідним відбиттям міжнаціональних стосунків. Саме цей період в їхній діяльності є досить успішним, коли головою НТШ був М. Грушевський (1894-1913), секретарем В. Гнатюк (з 1899), керівником Філологічної секції І. Франко (1898-1908), а польське Народознавче товариство очолював професор Львівського університету Антоній Каліна (1895-1905). Спробуємо висвітлити інтенсивність співпраці українських учених як із самим польським Народознавчим товариством, так і з його друкованим органом «Lud».

Об'єктивний і толерантний щодо українства характер діяльності польського Народознавчого товариства, заснованого у 1895 р., мав на той час неабияке значення, оскільки його програма спрямовувалась на вивчення традиційної матеріальної та духовної культури не тільки польського, «руського», а й інших сусідніх народів, пізнання їхнього життя і характеру, поширення зібраних про них відомостей у власному друкованому органі, а також створення бібліотеки та музею. Для реалізації цих планів уже в перший рік свого існування Товариство започаткувало періодичне видання «Lud», що виходило у Львові протягом 1895-1937 рр.

Послідовно дотримуючись своїх програмних постулатів, часопис, маючи характер науково-популярного видання, намагався уникати академічних публікацій і прагнув бути доступним для широкого загалу читачів.

Заснувавши місцеві та регіональні осередки, створивши потужну мережу постійних кореспондентів і збирачів на місцях, Товариство стало центром дослідницької, збирацької та видавничої роботи. Члени установи розробляли, складали та обговорювали питальники для записування фольклорно-етнографічного матеріалу, публікували їх у власному часопису, надсилали збирачам спеціальні порадники й запитальники.

До нечисленного грона засновників польського товариства належав Іван Франко; він брав не тільки активну участь у його діяльності, засіданнях правління, виступаючи на наукових зборах, а й був обраний керівником соціологічної секції Товариства, входив до статутної комісії та редакційного комітету часопису «Lud». Вже на перших наукових зборах членів Товариства (28 лютого 1895 р.) Іван Франко виголосив доповідь «Najnowsze prądy w ludoznawstwie», що викликала жваву дискусію і була опублікована у першому номері львівського «Ludu» [10, 4-16]. Інформуючи аудиторію про стан розвитку європейського народознавства, походження різних теорій і шкіл у фольклористиці, актуальні сучасні напрямки та методи дослідження, вче-

ний висловив власні погляди на міграційну та антропологічну теорії, вважаючи їх рівноправними і необхідними при вивченні обрядовості та пісенних текстів. Його доповідь мала за мету зорієнтувати збирачів та дослідників народної культури у використанні різних методологічних можливостей і підходів у майбутній роботі.

Роком пізніше на науковому засіданні Товариства І. Франко виголосив доповідь «Powieści o Warlaamie i Josaffacie» [16, 19], водночас у II томі «Ludu» була опублікована розлога рецензія вченого на працю К. Потканьського «Postrzyżyny u Słowian i Germanów»[17, 81-83]. 10-11 червня 1905 р. І. Франко взяв активну участь у ювілейному засіданні установи, присвяченому 10-й річниці діяльності Товариства [16, 32].

Широко пропагуючи діяльність польського товариства та його наукові наміри у пресі (журналі «Житє і слово», газеті «Kurjer Lwowski»), І. Франко намагався залучити до співпраці українських учених. Гідними пошани були його зусилля, такі важливі в той час для багатонаціонального терену саме в ослабленні упереджень між двома етносами. З приводу цього він зазначав, що спільна етнологічна праця може «сприяти піднесенню нас в ті світлі і чисті сфери толерантності і розуміння», в яких недовіра і етнічна ворожість стануть неможливими [15, 15].

У перший рік діяльності Народознавчого Товариства його членами стали: Михайло Грушевський, Михайло Павлик, Олександр Барвінський, Олександр Колесса, Володимир Шухевич, Ісидор Шараневич, а також студенти Львівського університету, майбутні народознавці-фольклористи і етнографи Володимир Гнатюк, Філарет Колесса і Осип Роздольський.

На засіданнях Товариства свої доповіді виголошували: О. Колесса «Główne kierunki w rozwoju językoznawstwa ruskiego w XIX wieku» (1897) [16, 21]; К. Студинський «Ukraińskie melodye Markiewicza» (1903) [16, 30]; В. Шухевич неодноразово брав участь в організованих Товариством етнографічних виставках, надаючи власноруч зібрані експонати з Гуцульщини.

Розрив наукових стосунків І. Франка з Товариством стався після публікації у травні 1897 р. у віденському журналі «Die Zeit» його статті про А. Міцкевича під назвою «Поет зради». Публікація викликала обурення польської громадськості, що призвело до виходу І. Франка та його дружини Ольги з рядів установи.

Однією з важливих ланок співпраці між українськими й польськими народознавцями була публікація розвідок з українського фольклору й етнографії на сторінках «Ludu». Як дослідник-початківець В. Гнатюк публікував у «Ludzie» власні матеріали з с. Пужники та навколишніх сіл Бучацького повіту на Тернопільщині. У першому томі видання вміщено його етнографічний опис плуга [11, 142-143], у другому – віршовану «приповість» про шукання правди («Czy je prawda na switji?») [12, 64], народні перекази про скалу [13, 53-55], три рекрутські пісні й опис звичаю проводів до війська зі згаданої місцевості [14, 73-75].

Важливий аспект співпраці товариств, пов'язаний також із взаємним рецензуванням видань. У розділах «Наукова хроніка» та «Бібліографія» ЗНТШ В. Гнатюк, як секретар товариства (1899-1913), проводив систематичний огляд видань Краківської академії наук, праць з українського народознавства польських авторів, вміщених у часопису «Lud», варшавській «Wisłie», подавав відгуки на появу нових видань, інформував про діяльність самого Товариства. Оцінюючи роботу польської установи в перші роки її діяльності, В. Гнатюк зазначав, що в часопису «Lud» з'являлися «від часу до часу статті і замітки з нашого фольклору, але вони носили переважно характер уривковий і систематично не велися ніколи». Однак стосовно рецензійного відділу, нарікав на те, що в ньому звернено увагу на німецькі, французькі, англійські видання, а на українські дуже мало. «Було б про те пожаданою річчю, щоби ті відносини змінилися, навіть в інтересі польської науки, тим більше, що тільки порівняльний метод може тут довести до позитивних результатів» [6, 17].

В. Гнатюку належать рецензії на нариси та розвідки А. Добровольского, Ю. Шнайдера, Б. Кричинського, Б. Густавіча, Г. Гроховської, А. Сєвінського, Ф. Гавронського, Ю. Суліша, С. Пйотровіча й інших польських дослідників, які збирали польовий матеріал і вивчали культуру й побут українців Східної Галичини. Загалом Володимир Гнатюк написав більше 20 рецензій, кожна з яких містила коротку інформацію про зміст публікації, надав оцінку їхній достовірності та науковій вартості, висловлював певні зауваження. Учений висував суворі вимоги щодо автентичності записів, критикував довільне поводження з текстом. Аналізуючи, наприклад, добірку оповідань А. Сєвінського з Сокальського та Бучацького повітів, зазначав, що всі вони подані «не тільки польською мовою, але ще й своїми словами з довільними

додатками» [5, 231], наголосив на відсутності наукового апарату в публікації гаїлок Б. Кричинського. Прискіпливо оцінюючи доробок Б. Кричинського «Śpiewy haiłkowe z Podhorzec (powiat złoczowski)», опублікований у VI томі «Ludu», В. Гнатюк вказав на відсутність наукового апарату, на публікацію гаїлок, знаних вже добре з друку. «Та проте, – зауважував він, – мають вони свою вартість, як записані в одній місцевості і то з мішаною людністю, польською і руською: цікава річ, що підгорецькі поляки співають не тільки польські, але й руські гаїлки – останні навіть у більшім числі, русини ж послуговуються тільки своїми» [6, 18].

Оглядачем часопису, зокрема народознавчих розвідок польських дослідників у Записках НТШ (О. Кольберга, В. Косінського, Я. Свєнтка, О. Брюкнера та інших) був також З. Кузеля.

Актуальну науково-організаційну інформацію, новини польського наукового життя, огляд польської преси можна було простежити і на сторінках «Літературно-наукового вісника» НТШ, який протягом 1898-1906 рр. виходив у Львові. Водночас у львівському виданні «Lud» рецензувались праці українських учених, видані Народознавчим товариством ім. Шевченка. Це рецензії Станіслава Здзярського, Міхала Яніка на працю В. Гнатюка «Коломийки» [18, 342-344]; О. Колесси «Українська народна ритміка в поезіях Богдана Залеського » Львів, 1900 [19, 227-228]; В. Шухевича «Гуцульщина» [20, 415-416] на «Матеріали до українсько-руської етнології» [21, 436] тощо.

Таким чином, співпраця між двома інституціями, що спостерігалася в кінці XIX – поч. XX ст., була налагоджена насамперед завдяки зусиллям І. Франка, В. Гнатюка та голови Народознавчого товариства й головного редактора «Ludu» А. Каліни. Адже крім обміну науковою інформацією та періодичними виданнями, взаємним рецензуванням праць, ці зв'язки сприяли популяризації польських та українських досліджень, мали безпосередній вплив на зацікавлення українською народознавчою тематикою серед польських науковців.

Варто зауважити, що у першій серії науково-популярного видання «Lud», яке налічує XX томів (1895–1914), було вміщено чимало розвідок польських дослідників з українського фольклору, народних знань та вірувань, демонології, календарної та сімейної обрядовості.

Водночас після смерті А. Каліни (1846-1906) в діяльності установи та його часопису змінилися певні аспекти і напрямки роботи. Інформуючи про це в одному з томів Записок НТШ В. Гнатюк зазначав, «що зміна редакції вплинула на видавництво корисно, і протягом двох літ надруковано в ньому значне число інтересних праць, а обмежено друк сирових, непорядкованих, і несистематизованих матеріалів. Разом з тим зменшилося значно і упало зовсім друкування українських матеріалів» [7, 191].

Деякі покращення з цього приводу простежуються у 20-х рр., коли одним з лідерів Товариства, науковим секретарем та редактором «Ludu» було призначено Адама Фішера (1889-1943). За його діяльності (1911-1943) відновлюється структура та основні дослідницькі напрямки Товариства. В цей період Адам Фішер виконує обов'язки не тільки редактора і секретаря «Ludu», а й адміністратора видавництва, коректора, скарбника, дбає про розвиток бібліотеки, підтримує контакти із західноєвропейськими вченими, листується з численними науковими установами та видавництвами. Він і надалі співпрацює з НТШ та підтримує обмін виданнями.

З поверненням Польщею незалежності (1918) Народознавче товариство набуває статусу наукової установи, а часопис наукового характеру. 1921 р. розпочато видання другої серії томів «Ludu», в якій дедалі рідше з'являлися публікації, що містили матеріали з українського фольклору. Значне місце на сторінках часопису посідала інформація про праці з польської та зарубіжної етнографії, розглядалися питання теорії та методології. Крім того, тематика часопису ставала суто етнографічною, вона розширювалася й охоплювала народні знання, медицину, релігійні вірування, народне звичаєве право, хореографію тощо.

З музеєм НТШ була пов'язана етнографічна діяльність польського вченого, члена Народознавчого товариства Я. Фальковського.

В цей час на сторінках «Ludu» з'являються праці молодих українських дослідників, співробітників етнографічного музею НТШ Р. Гарасимчука та К. Добрянського («Etnografia polonin Huculskich»), а також роботи польського вченого Я. Фальковського, діяльність якого також була пов'язана з музеєм НТШ. В рамках серії «Prace etnograficzne» Народознавчого товариства (у співавторстві з В. Пашницьким) виходить монографія «Na pograniczu lemkowsko-bojkowskiem» (1935), в якій дано характеристику різних ділянок матеріальної та духовної культури українських етнографічних груп, а згодом дві наступні праці – «Zachodnie

pogranicze Huculszczyzny» (1937), «Pólnocno-wshodnie pogranicze Huculszczyzny» (1938).

Серед членів Польського народознавчого товариства, які не тільки фіксували польовий матеріал, досліджували його, залучаючи до своїх праць, але й зверталися до досліджень і матеріалів українських вчених. Варто згадати працю Бистроня «Wpływy pieśni szlacheckich w poezji ludowej» (1924) А. Фішера «Rusini» (1928); С. Двораковського «Obrzędy weselne w Niemowiczach» (1939).

В історії українсько-польських культурних взаємин періоду межі XIX-XX ст. вагоме місце займає Олександр Брюкнер (1856-1939), професор славістики Берлінського університету, член, зокрема Народознавчого Товариства та дійсний член НТШ (з 1914). Будучи відомою постаттю тогочасного польського наукового процесу поза межами Польщі, брав у ньому активну участь та сприяв популяризації української культури.

У німецькому славістичному виданні «Archiv fur slavische Philologie», О. Брюкнер проводив систематичний огляд праць вчених слов'янських країн, зокрема й українців. Його зв'язували дружні та творчі стосунки з І. Франком, К. Студинським, останній зокрема спеціалізувався у нього в Берліні, а пізніше О. Брюкнер рецензував його праці.

В «Записках НТШ» було опубліковано ряд праць О. Брюкнера, зокрема у томі, присвяченому І. Франкові в сорокаліття письменницької діяльності, вміщено статтю «Epopeja Bazyliańska (nieznany okaz literatury ruskopolskiej)» [8, 197-206]; у ювілейному збірнику на честь 50-річчя заснування Товариства, як привітання з польської сторони – статтю «Rozdział z Nestora» [9, 1-15], водночас у Літературно-науковому віснику НТШ опубліковано ряд рецензій на його праці, підготовлених І. Франком.

Систематично інформуючи про видання НТШ та високо оцінюючи праці українських вчених (зокрема Етнографічний збірник в семи томах, «Історію України-Руси» М. Грушевського, «Гуцульщину» В. Шухевича, «Галицько-руські анекдоти» В. Гнатюка, «Апокрифи і легенди з українських рукописів» І. Франка, «Розвідки про українську словесність та літературу» М. Драгоманова та інших) у згаданому берлінському часописі, О. Брюкнер зазначав, що «українство незвичайно спинене в своїм органічнім розвою. Головна часть народу живе в Росії, де не лише його автономний, цілком окремий рух, але навіть літературний зовсім неможливий» [2, 208]. Проте за таких несприятливих умов та досить короткий проміжок часу, завдяки свідомій енергійній праці, галицькі українці подають блискучий приклад [3, 61]. Так відгукувався вчений, оцінюючи діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

Як свідчать рецензії Брюкнера на видання праць українських дослідників, він переймався станом української культури та науки. Його прихильність, на відміну від певної частини польських діячів, які не визнавали прав українців на власну державу, науку і тим більше партнерство, базувалася на глибоких знаннях і розумінні українського етнічного та історичного факторів як унікального автономного слов'янського феномену.

Вивчаючи польську народну словесність, він активно залучав до своїх історико-порівняльних студій український фольклор і пам'ятки української літератури. Зокрема, досліджуючи польську середньовічну поезію, у збірці «Pieśni polsko-ruskie» (1911) подав близько 70 українських текстів з польських пісенних збірок XVII ст. Виявивши українські народні пісні у польських джерелах, вчений зробив висновок, що українські тексти завдяки своєму «реалізму, відсутності сентиментів, міфології та нещирості» стоять на щабель вище від польської лірики того часу [22, с.219].

До видатних подвижників польсько-української наукової співпраці належав відомий етнолог, історик культури та лінгвіст К. Мошинський (1887-1959), який був членом польського Народознавчого товариства, а згодом очолив його (1945-1953), обраний дійсним членом НТШ (1934). В історію польської етнографії він входив як аматор своїми публікаціями, означеними ним як краєзнавчі. Перші теренові дослідження провадив у Польщі в околицях Замостя, потім була Україна, де майбутній вчений працював учителем у Васильківському повіті. Результати цієї роботи були викладені в етнографічному нарисі «Z Ukrainy», опублікованому 1913 р. у часопису «Ziemia», а наступного року видано окремим відбитком. Згодом побачила світ його праця з українсько-польського етнічного пограниччя «Polesie Wschodnie» (1928).

Цікавою сторінкою в історії українсько-польських наукових взаємин є творча співпраця К. Мошинського з українським фольклористом, етномузикологом Ф. Колессою (1871-1947), яка тривала протягом десятиліття. Саме цей період співпраці вчених ретельно опрацьований знаним вченим С. Грицею [1]. Завдяки спільній експедиції на Західне Полісся, що відбулася у

вересні 1932 р., обома дослідниками було записано велику кількість фольклорних та музичних текстів. І лише на початку 1970-х рр. С. Гриці вдалося упорядкувати ці матеріали й підготувати до друку працю «Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського», що побачила світ 1995 р.

Наукові контакти К. Мошинського та Ф. Колесси не обмежувалися лише проведенням спільних експедицій і листуванням. Про це свідчать наукові славістичні праці Ф. Колесси опубліковані К. Мошинським у виданні «Lud Słowiański» («Балада про дочку-пташку у слов'янській поезії» та «Charakterystyka ukraińskiej muzyki ludowej»). Український вчений брав активну участь у підготовці матеріалів розділу «Музика» у праці К. Мошинського «Kultura ludowa Slowian» [4, 24]. Варто зазначити, що українські терени, матеріали з яких увійшли до «Kultura ludowa Słowian», обстежували українці: проф. Ю. Зілинський і в минулому учні К. Мошинського – С. Колтатов та С. Сташко.

Таким чином, від часу заснування польського Народознавчого товариства у Львові та часопису «Lud» з ним співпрацювали українські вчені, передусім члени НТШ. Ця співпраця мала двосторонній характер, хоча, значною мірою, залежала від загального тла польсько-українських стосунків, все ж сприяла розширенню співробітництва між науковими установами та окремими вченими. Сферою їх зацікавлень було широке коло народознавчих проблем, вони відстежували появу праць, даючи їм належну фахову оцінку, співпрацювали в рамках конгресів та з'їздів, а перша серія видання «Ludu» відіграла значну роль у поширенні україніки. Такі факти наукового співробітництва розширюють наші уявлення про взаємодію двох культур сусідніх народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грица С. Й. Листи К. Мошинського до Ф. Колесси // Слов'янське літературознавство і фольклористика, 1973. – Вип. 8. – С. 110-122; Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упор., вступна стаття, примітки, переклад з польської С. Й. Грици – К., 1995; Грица С. Й. Видатний дослідник фольклору Слов'янщини // Фольклор у просторі та часі. – Тернопіль: «Астон», 2000. – С. 189-190.

2. Літературно-науковий вісник НТШ. – 1900. – Т. 11. – Кн. 9 – С. 208.

3. Літературно-науковий вісник НТШ. – 1900. – Т. 11. – Кн. 7. – С. 61.

4. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упор., вступна стаття, примітки, переклад з польської С. Й. Грици. – К., 1995.

5. Наукова хроніка ЗНТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – Кн. V. – С. 231.

6. Наукова хроніка ЗНТШ. – 1902. – Т. XLVI. – Кн. II. – С. 18.

7. Наукова хроніка ЗНТШ. – 1906. – Т. LXXIV. – Кн. VI. – С. 191.

8. Brükner A. Epopeja Bazyliańska. Nieznany okaz literatury rusko-polskiej // ЗНТШ. – 1914. – Т. CXVII, CXVIII. – С. 197-206.

9. Brukner A. Rozdział u «Nestora» // ЗНТШ. – 1925. – Т. CXLI–CXLIII. – С. 1-15.

10. Franko I. Najnowsze prądy w ludoznawstwie // «Lud». – T. I. – 1895. – S. 4-16.

11. Hnatiuk W. Pług // «Lud». – T. I. – 1895. – S. 142-143.

12. Hnatiuk W. Czy je prawda na świti (Prypowisti) // «Lud». – T. II. – 1896. – S. 64-65.

13. Hnatiuk W. Podanie o skale // «Lud». – T. II. – 1896. – S. 53-55.

14. Hnatiuk W. Pieśni rekruckie // «Lud». – T. III. – 1897. – S. 73-75.

15. Jasiewicz Z., Klodnicki Z. Przed 100-leciem Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego // «Lud». – T. LXXVI. – 1993. – S. 13-19.

16. Kronika Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (1895-1995). – Wroclaw, 1997.

17. «Lud». – T. II. – 1896. – S. 81-83.

18. «Lud». – T. XII. – 1906. – S. 342-344.

19. «Lud». – T. VII. – 1901. – S. 227-228.

20. «Lud». – T. IX. – 1903. – S. 415-416.

21. «Lud». – T. VIII. – 1902. – S. 436.

22. Moszyński K. Z Ukrainy. – Warszawa, 1914.

23. Moszyński K. Polesie Wschodnie. Materjały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz rzeczyckiego. – Warszawa, 1928. – S. II.

24. Moszyński K. Zwyczaje świętojańskie na zachodnim Poliesiu // «Lud Słowiański». – T. I. – 1929. – Z. 1. – S. 76-78.

25. «Pamiętnik literacki». – 1913. – II.

УДК 378.09(475)

Antonina MOGYLNA
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ROLA POLSKIEGO INSTYTUTU PEDAGOGICZNEGO W KIJOWIE (1930-1936 rr.) W INTEGRACJI POLSKIEJ MNIEJSZOŚCI NARODOWEJ W RAMACH ZWIĄZKU RADZIECKIEGO

Rozpatrzono miejsce i rolę Polskiego Instytutu Pedagogicznego w Kijowie w życiu polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie w latach 20-30 XX wieku. Przedstawiono dane dot. stanu materialnego Instytutu. Ukazano problemy życia codziennego studentów oraz wykładowców i poruszono niektóre kwestie kadrowe. Przeanalizowano okoliczności powstania i przyczyny likwidacji Polskiego Instytutu Pedagogicznego w Kijowie.

***Słowa kluczowe**: Polski Instytut Pedagogiczny, edukacja, mniejszość narodowa.*

Розглянуто місце і роль Польського педагогічного інституту в Києві у житті польської національної меншини України в 20-30-х рр. XX ст. Наведено дані про матеріальний стан інституту. Розкрито проблеми побуту студентів та викладачів, висвітлено деякі питання кадрового забезпечення. Проаналізовано обставини виникнення і причини закриття Польського педагогічного інституту в Києві.

***Ключові слова:** Польський педагогічний інститут, освіта, національні меншини.*

A place and role of the Polish Pedagogical College is considered in Kyiv in life of the Polish minority of national Ukraine in 20-30 years XX of age. There is information about the financial state of institute. The problems of way of life of students are found out. Some questions of skilled guarantee are reflected. The purpose of origin and reason of closing of Polish Pedagogical College is analysed.

***Key words:** Polish Pedagogical College, education, national minorities.*

Polityka wspierania mniejszości narodowych podyktowana była przede wszystkim tym, że szowinistyczna pozycja przeszkadzała umocnieniu władzy bolszewików w republikach związkowych. Dlatego też przejście do polityki «narodnickiej» było swego rodu kompromisem na drodze budowy nowego państwa radzieckiego – ZSRR. Głównym dokumentem prawnym, który gwarantował równoprawność mniejszości narodowej na Ukrainie, była Konstytucja Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej 1919 r. Proklamowano w niej równość praw osób pracujących bez względu na ich przynależność rasową i narodową. Przepisy te nosiły charakter czysto deklaratywny, bo nie istniały wówczas ani instytucje rządowe, ani umocowane legislacyjnie formy praw społeczności narodowych, gwarantuujące ich przestrzeganie. Nową politykę zainicjowano na XII zjazdzie RKP(b) i skierowano ją na realizację ww. postulatów po to, by zapewnić w instytucjach państwowych i partyjnych odpowiednią liczbę przedstawicieli ludności miejscowej. Planowano używanie języka ojczystego, pomoc przy organizacji szkół i uczelni, placówek kulturalnych, które prowadziłyby działalność w języku rdzennej ludności. Podjęto odp. działania w celu określenia statusu prawnego mniejszości i przyłączania ich do procesu budowy socjalizmu.

Równolegle z rozbudową przemysłu i przeprowadzeniem kolektywizacji, zadbano też o rozwój sfery narodowo-kulturalnej. Programowanie obszaru kultury było istotną częścią polityki narodowościowej władzy radzieckiej na Ukrainie. Dążono do likwidacji analfabetyzmu i połanalfabetyzmu, wdrażano edukację przedszkolną i szkolną, tworzono szkoły wyższe i instytuty naukowe; organizowano proces wydawniczy gazet i publikacji książkowych w językach mniejszości narodowych; otwierano teatry i kluby. Jednakże w ujęciu ogólnym polityka centrum odnośnie do polskiej mniejszości narodowej, jak i do innych narodowości nosiła znamienny, obłudny charakter.

W ciągu dwudziestych lat tworzono radzieckie szkoły narodowe, w których edukacja odbywała się w języku danej mniejszości narodowej. Organizowano je na wzór szkół radzieckich, ale dodawano naukę języka mniejszości narodowej równolegle z językiem ukraińskim i rosyjskim. W roku szkolnym 1924/25 na Ukrainie funkcjonowało 255 polskich szkół, do których uczęszczało 14606 uczniów; rok później liczba szkół wzrosła do 377, a grono uczniów wzrosło odpowiednio do 22 500 osób [10, 31].

Realizacja postawionych zadań statutowych napotykała wiele różnego rodzaju przeszkód. Brakowało podręczników, pomieszczeń, i przede

wszystkim brakowało niezbędnej kadry nauczycielskiej, znającej dobrze język polski. Na jednego nauczyciela przypadało średnio od 80 do 110 uczniów [11, 209].

Poza ogólną edukacją szkolną likwidującą analfabetyzm, prężnie rozwijała się edukacja polskojęzyczna na poziomie szkół zawodowych i wyższych. Przed otwarciem w Kijowie Polskiego Instytutu Wychowania Społecznego na terenie Republiki działał cały szereg techników i fakultetów robotniczych. Otwarty w październiku 1930 r. Polski Instytut Wychowania Społecznego stał się nie tylko centrum polskiego szkolnictwa wyższego, ale też bazą przygotowawczą narodowych kadr naukowo-pedagogicznych. Przemianowana później w Polski Instytut Pedagogiczny, placówka ta nie miała odpowiednika w całym Związku Radzieckim. Powstanie Polskiego Instytutu Pedagogicznego właśnie w Kijowie było uwarunkowane, jak się zdaje, obecnością tu owej bazy edukacyjnej, metodycznej i materialnej, niezbędnej dla jego działalności. Nie można bynajmniej twierdzić, że była ona dostateczna – wręcz przeciwnie, odczuwało się stały brak pomieszczeń, tak dla nauczania, jak i dla zakwaterowania, brak podręczników; brakowało też wykładowców. Przed stworzeniem Instytutu w Kijowie, prowadzono już tam kursy dla polskich kadr pedagogicznych im. F. Kona, istniał Oddział Polski przy Żytomierskim Technikum Pedagogicznym i Kijowskim Instytucie Edukacji Narodowej, poza tym funkcjonowało Polskie Technikum Pedagogiczne. Nie istniał jednolity system przygotowania nauczycieli – kursy pedagogiczne były stale reorganizowane: trzyletnie do technikum pedagogicznego, jednoroczne – do szkół centralnych [11, 211].

Zadania, stawiane Polskiemu Instytutowi Pedagogicznemu, były typowe dla wyższej szkoły socjalistycznej i zgodne z „Statutem szkół (instytutów) wyższych USRR", przyjętym w styczniu 1931 r. Zgodnie z nim określano następujące zadania dla placówek oświaty wyższej:

– przygotowanie kadr fachowców wykwalifikowanych na poziomie wyższym, odpowiednim do potrzeb budownictwa socjalistycznego różnych branż gospodarki narodowej, a także potrzeb sfery państwa i kultury;

– przygotowanie pracowników naukowych, w szczególności dla potrzeb samych instytutów;

– rozpowszechnienie wiedzy naukowej wśród ogółu robotników, robotników najemnych i mas biedoty małorolnej, organizacja kursów, wykładów odpowiednio do potrzeb budownictwa socjalistycznego i rewolucji kulturalnej [12, 187].

Państwo „na gwałt" potrzebowało ludzi wychowanych w duchu budowy świetlanej przyszłości, zatem istota sprawy tkwiła nie tyle w odpowiednich kwalifikacjach, ile w „prawidłowej" edukacji ideologicznej specjalisty; to drugie było znacznie ważniejsze.

Potrzebni byli przede wszystkim nauczyciele do szkół polskich, ich mocno brakowało, ale tylko – nauczyciele „prawidłowi", którzy wychowywaliby polskie pokolenie dorastające na łonie panującej ideologii. Inne warianty nie wchodziły w grę. Nierzadko za „nieprawidłowe" nauczanie zwalniano z pracy kadry pedagogiczne wysoko wykwalifikowane w sensie zawodowym, ale nieodpowiednie podwzględem idei i przekonań. Władza potrzebowała jak najszybszej zmiany orientacji całego społeczeństwa na nowe idee, i edukacja, jako zasadniczy etap w edukacji pokolenia dorastającego, miała priorytetowe znaczenie w budownictwie kulturalnym państwa radzieckiego.

Przed państwem stało skomplikowane zadanie – stworzenie całego pionu oświaty od nauczania początkowego do szkoły wyższej, przy czym warto zaznaczyć, że podobne, globalne zadania postawiono nie tylko sferze edukacji – całe społeczeństwo uczyło się żyć po nowemu. Często takie zmiany miały na celu dążenie do rozwoju, ale nierzadko ciągnęły one za sobą erozję istniejącego systemu bez zastąpienia jego nową strukturą. W takim właśnie czasie innowacji powstał Polski Instytut Pedagogiczny, powołany jako przyszłe centrum edukacji inteligencji polskiej w nurcie idei państwa radzieckiego.

Powstanie Instytutu odbyło się, można powiedzieć, dość spontanicznie, bez specjalnego przygotowania, w duchu „najlepszych" tradycji władzy radzieckiej – decyzję podjętą „na górze" bez uwzględnienia jakichkolwiek umów urzeczywistniano za wszelką cenę. Nauczanie rozpoczęło się w październiku 1930 r., a ponieważ o wszczęciu rekrutacji w żaden sposób nie informowano, pierwszymi studentami zostało kilkanaście osób; w styczniu przeprowadzono pierwszy nabór, a wiosną 1931 r. – drugi.

Archiwalia świadczą, że nowo utworzony Instytut miał problemy z pomieszczeniami edukacyjnymi, mieszkaniami wykładowców, nie miał internatów dla swoich studentów. Sale wykładowe Instytutu znajdowały się w budynku pod adresem Bulwar T. Szewczenki 34 [5, 42] i Zaułek Rylskiego 10A. Do lat 20-ch i do lat działalności Instytutu pod tenże adres wlicza się i Polskie Technikum Pedagogiczne [2, 25]. Studenci mieszkali w internatach, zasiedleniem których zajmował się tzw. Za-

рząd Domów Studentów Proletariackich (ZDSP) i jak świadczą archiwalia, Instytut często zwlekał z rozliczeniem za pobyt, miał problemy z ogrzaniem pomieszczeń [4, 4]. O pokoje w internatach toczono istną wojnę – zabrakło ich, bo Instytut, jak nowo utworzona placówka, nie miał własnych budynków, stąd też konieczne było interweniowanie do LKO z prośbą o nadanie pomieszczeń. Wniosek o przydzielenie gmachu przy ul. Czerwonoarmijskiej 75 władze Instytutu uzasadniały „racjonalnością i dogodną lokalizacją" [8, 4]. Internat przyznano, ale z mieszkającymi w nim studentami Technikum Mechanizacji Gospodarki Rolnej, którym z kolei nie przydzielono lokum; sprawa o „bezprawny zabór" trafiła najpierw do milicji, a potem do prokuratury. Pomieszczenie przyznano Polskiemu Instytutowi Pedagogicznemu, a „osobom, zasiedlającym ten lokal niezgodnie z prawem przydzielono inny" [8, 5]. Nieprzemyślany charakter kwestii organizacji bytu studentów i wykładowców uczelni rodził konflikty i sprzeczki, odciągał grono nauczycielskie i administrację od wykonania prostych obowiązków i potęgował eskapadę biurokratyczną po różnych instancjach.

Warunki bytowe studentów były opłakane – chłodne pomieszczenia, ciasnota, stałe niedożywienie. Nic dziwnego, że studenci nagminnie opuszczali zajęcia, często nie kończyli studiów. Dopiero po przyznaniu Instytutowi 27 ha pod sady i zwiększeniu kwoty stypendiów, frekwencja na zajęciach wzrosła do 97%, a postępy w nauce do 87% [14]. Z czasu istnienia Instytutu w dokumentach zachowały się następujące adresy, pod którymi mieszkali jego studenci: ul. Gołosijiwska 39, ul. Worowskiego 2; przy ul. Czerwonoarmijska 25 mieszkali współpracownicy naukowi instytutu. Przy tym powierzchnia Instytutu, a w szczególności jego pomieszczeń ogrzewanych, współcześnie można przyrównać co najwyżej do kilku pokoi. W sali gimnastycznej Polskiego Instytutu Pedagogicznego, znajdującej się przy ul. Rylskiego 10A, zgodnie wnioskiem zarządu finansowo-ekonomicznego LKO były 2 kotły, które łącznie ogrzewały pomieszczenie o powierzchni 86,85 m².

Pomieszczenia Instytutu nie były podłączone do centralnego ogrzewania, ogrzewano je piecami, w których palono drzewem i torfem. Internaty przy ul. Gołosijiwskiej i ul. Worowskiego, gdzie na rok szkolny 1931/32 planowano rozsiedlenie 700 studentów, ogrzewano 122 piecami. Sale wykładowe przy Bulwarze Szewczenki 34 również ogrzewano piecami [3, 43]. Z trudem można wyobrazić sobie, jak odbywały się zajęcia w audytoriach ogrzewanych piecami przenośnymi i to w drugim ćwierćwieczu XX wieku, w centrum stolicy (sic!). Jest to, jak się zdaje, dowód na głęboki brak środków na odpowiednie zagospodarowanie pomieszczeń mieszkalnych i edukacyjnych Instytutu.

Nie istniała wyraźna struktura i koncepcja działalności tej placówki oświatowej. W niedługim okresie istnienia zmieniła się jej nazwa – z Instytutu Wychowania Społecznego na Polski Instytut Pedagogiczny. Zmieniała się też liczba wydziałów czy ich podział na katedry. W dokumentach archiwalnych z roku 1931 wymienia się trzy Wydziały: Społeczno-Ekonomiczny, Literacko-Językowy i Agro-Biologiczny [7, 25]. Nauczanie studentów prowadzono w 13 Katedrach Instytutu: Agronomii, Chemii, Dyscypliny Wojskowej, Ekonomii Politycznej, Fizyki i Matematyki, Historii, Historii Powszechnej, Języka Polskiego i Językoznawstwa, Literatury, Pedagogiki, Pedologii, Spraw Narodowych, Wychowania Fizycznego.

Grono studentów powiększało się systematycznie. Dynamika wzrostu ich liczby potwierdzała znaczne zainteresowanie Instytutem. O ich liczebności może świadczyć wykaz studentów zamieszkałych w internatach. Ponieważ Instytut Pedagogiczny nie rozliczał się w porę za korzystanie z mieszkań przez studentów-proletariuszy, kierownictwo internatów systematycznie wysyłało żądanie przelewu zaległych opłat. W chwili otwarcia Instytutu sprawa dotyczy 18 osób, 1 stycznia 1931 roku kierownictwo domaga się rozliczenia za pobyt 105 osób, a 8 lutego – 206 osób [4, 5]. Taka sytuacja daje więc podstawę do konstatowania faktu, że powołanie i rozbudowę tej placówki oświatowej realizowano nazbyt forsownie i nieco żywiołowo. Na rok 1931 planowano przyjęcie do Instytutu 718 studentów, ale nabór styczniowy anulowano, stąd też przewidziano przyjęcie części studentów na wiosnę, a części jesienią (przyjęto 235) [1, 38]. Na lata 1932 i 1933 założono przyjęcie po 450 studentów [1, 177].

Dobór odpowiedniej liczby studentów nowo utworzonego Instytutu z czasem zorganizowano w duchu „najlepszych" tradycji władzy radzieckiej. Pierwsze nabory w poczet studentów, rekrutowano zapewne spośród słuchaczy Polskiego Technikum Pedagogicznego, ale już w roku szkolnym 1932/33 zastosowano nowe podejście. Ponieważ studenci Instytutu przechodzili praktykę w polskich szkołach, kierownictwo Instytutu zawierało ugody z rejonowymi kuratoriami na odbycie przez studentów praktyki pedagogicznej, a oddzielnym punktem stało się zobowiązanie do zapewnienia określonej liczby kandydatów przy naborze studentów do Instytutu [6, 9]. Ze swojej strony, Instytut zobowiązywał się kierować poprzez Obwodowy Odział

Oświaty swoich wychowanków do stałej pracy w szkołach rejonowych (gminnych). Taka praktyka i współpraca świadczyła o poprawie łączności ze szkołami polskimi i racjonalnym podejściu do kwestii zatrudnienia absolwentów z jednej strony i zadbaniu o kandydatów na studia – z drugiej. Rozwiązanie w ten sposób owych kwestii było charakterystyczne dla władzy radzieckiej; centralizacja, kontrola wszystkich procesów stała się normą życia całego społeczeństwa. Dobra wola i wolny wybór z początku szkoły, a później – pracy nie były brane pod uwagę, bo decyzja nie należała do osób; za każdego decydowano o wszystkim z góry.

Zaznaczył się wyraźny problem z wykładowcami. Niektóre katedry po roku działalności Instytutu nie miały na etacie nie tyle żadnego profesora, ale nawet –docenta czy asystenta. W Katedrze Chemii, Dyscypliny Wojskowej, Historii Powszechnej, Spraw Narodowych i Wychowania Fizycznego na etacie nie było żadnego wykładowcy [3, 31]. Logicznym staje się w takiej sytuacji pytanie: któż wówczas i dlaczego uczył studentów tych Katedr? Same dane liczbowe w sprawozdaniach świadczyły o tym, że kwestia jakości nauczania pozostawiała wiele do życzenia.

Powinien był zatem powstać duży instytut ze znaczną liczbą studentów, ale jak i wiele projektów radzieckiej władzy, również ten nie mógł w pełnej mierze wykonać nałożonych nań obowiązków. Zarządzono stworzenie instytutu z pewną liczbą studentów, ale zabrakło potrzebnych rzeczy – lokum i wyżywienia dla studentów oraz wykładowców, katastroficznie brakowało nawet samych wykładowców, zabrakło sal wykładowych, a na te, które były, wciąż brakowało środków, by je utrzymać, ogrzać itp. Osobny problem stanowiły podręczniki, zwłaszcza w języku polskim. Zaistniał swoisty paradoks – Instytut Polski nie był w stanie uczyć studentów języka polskiego.

Jednak stabilnym elementem w życiu Instytutu były kontrole. Ówczesne realia nosiły charakter natrętnej idei poszukiwania „snajperów" i „sabotażystów". W każdym nieporządku przyjęte było szukanie i znajdowanie winnych, uprzednio oskarżonych o „szkodliwą" działalność, albo wprost o bezczynność. Zbyt gwałtowne kształtowanie się nowego reżimu i wszystkie jego potężne projekty takie, jak stworzenia całego instytutu naukowego z wszystkimi potrzebnymi składowymi wymagały kolosalnych środków i wytężenia sił.

Wreszcie, nie ulega wątpliwości fakt, że funkcjonowanie Instytutu, jego struktura i koncepcja nie były do końca zrównoważone. Ciągle zmieniała się jego struktura, nieprosty etap rozwoju komplikował dodatkowo problem kadrowy, brak pomieszczeń i podręczników. Ideologiczna maszyna dała zadanie stworzenia instytutu narodowego, ale nie miała do tego potrzebnych środków. Wcześniej nie było w Związku Radzieckim precedensu stworzenia i udanego funkcjonowania tego typu szkół. Powołanie Instytutu było podyktowane ideą dołączenia społeczności polskiej do budownictwa socjalistycznego; ten postulat brzmiał otwarcie w dokumentach programowych i materiałach rządowych.

Dlaczego stworzono właśnie instytut polski? Można to wyjaśnić różnorako. Po pierwsze, wyższy przyrodzony pęd Polaków do edukacji i kultury jako jedna ze składowych linii ich mentalności narodowej, co akcentował szereg badaczy [11, 200]. Po drugie, Polacy to jedna z najliczniejszych grup narodowych, zamieszkująca Ukrainę z dawnych czasów i tak czy owak, idee odrodzenia narodowego żyły w rozumach społeczności, dlatego w celu uprzedzenia nieuniknionego wybuchu procesów odrodzenia narodowego, władza radziecka pragnęła w pewnej mierze zaspokoić chęć rozwoju narodowego mniejszości. Po trzecie, na Ukrainie istniała dość dobra baza dla powstania takiej placówki oświatowej. Historycznie tak się złożyło, że Polacy mieli silne tradycje oświatowe na ziemiach ukraińskich: przyczynili się do stworzenia jednej z najstarszych uczelni Ukrainy – Uniwersytetu Kijowskiego św. Włodzimierza i długi czas odgrywali wiodącą rolę w życiu uczelni.

Sądzono, że edukacja w duchu radzieckim stworzy ową dobrą bazę ludzi lojalnych wobec władzy, przeciągnie na jej stronę inteligencję. Stąd utworzenie placówek oświatowych z wykładowym językiem polskim w połączeniu z innymi przedsięwzięciami, obliczonymi na zaspokojenie potrzeb narodowo-kulturalnych, było ważnym kierunkiem w polityce budownictwa kulturalnego w Kraju Rad. Demontaż kampanii polskiej „polityki narodnickiej" odbył się w jeszcze szybszym tempie. W roku 1935 Biuro polityczne Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii bolszewików Ukrainy (KC KPbU) przyjmuje uchwały „O polskim wydziale robotniczym w Berdyczywie", „O instytucie kultury polskiej", „O reorganizacji siatki polskich gazet rejonowych" i wśród ich – „O polskim instytucie pedagogicznym". Na mocy tych uchwał wszystkie wyżej wymienione zakłady zamknięto, a druk gazet wstrzymano [9, 195].

Do początku lat 30-ch trwał tak zwany pierwszy okres rozwoju nauki. Czas pomocy i wspierania rozwoju rozmaitych instytutów naukowych. Po pojawieniu się w roku 1931 w gazecie „Proletariacka prawda" listu J. Stalina, w którym przywódca sprowadzał

funkcję nauki, do obsługi politycznej praktyki partii rządzącej, nastąpiła reakcja zwrotna. Od połowy lat 30-ch do połowy 50-ch trwał drugi okres rozwoju nauki – okres zaostrzonej kontroli ideologicznej i prześladowania. Wszystko sprowadzało się do uzasadnienia postulatów partii komunistycznej. We wszystkich republikach związkowych ograniczano badania naukowe w kwestii stosunków narodowych w ogóle, a kwestii polskiej – w szczególności. W kraju zamknięto wszystkie instytucje, prowadzące zajęcia z grupami narodowymi, nawet samo określenie „mniejszość narodowa" zostało wycofane z obiegu naukowego.

Te procesy nie ominęły i Polskiego Instytutu Pedagogicznego. Fala prześladowań i represyji rozpoczęła się w latach 1930-31 od „sprawy" polskich pedagogów z Kijowa, i choć wówczas większość aresztowanych uwolniono i przywrócono na poprzednie miejsca pracy, organy represji kontynuowały zbieranie i opracowanie materiałów kompromitujących pedagogów. Sfabrykowana sprawa sprzed lat stworzyła wygodny represyjny precedens, a faktycznie zrehabilitowani po niej pedagodzy stali się pierwszymi kandydatami do aresztu. Szczególnie ciężkie straty poniosły osamotnione polskie narodowe zakłady edukacyjne, do których należał i Polski Instytut Pedagogiczny.

Tak więc rozwiązanie kwestii etniczno-narodowych polegało na formalnym wdrożeniu równoprawności przedstawicieli wszystkich narodowości i w końcowym wyniku miało na celu dołączanie ich do budownictwa radzieckiego. Ogłoszone prawo narodów do niezależnego samorządu i deklarowanie wszechstronnego rozwoju mniejszości narodowej było co najwyżej demagogicznym oświadczeniem, fikcją, którą wstrzymano natychmiast po tym, gdy zapotrzebowanie na nią odpadło.

Państwo radzieckie rozpoczęło swoją działalność polityką budownictwa kulturalnego, duchowego odrodzenia narodowości, derusyfikacji przez wdrożenie polityki „narodnickiej" do życia państwowego i społecznego. Co prawda taki bieg wydarzeń był oczywiście uwarunkowany okolicznościami kształtowania się nowego państwa totalitarnego, jednak późniejsze umocnienie pozycji usunęło konieczność kokietowania i ustępstw wobec społeczności narodowych. Ostatecznie zaczęto wprowadzać teorię fuzji narodów, ogłoszono postulat „integralności narodu radzieckiego", przeprowadzono totalną rusyfikację całego kraju, zamaskowaną doktryną „przyjaźni narodów".

LITERATURA

Державний архів м. Києва, фонд Р-920 (Київський польський педагогічний інститут)

1. оп.1, спр.47.
2. оп. 1, спр. 415.
3. оп. 5, спр. 6.
4. оп. 5, спр.7.
5. оп. 5, спр. 67.
6. оп.6, спр. 1.
7. оп. 6, спр. 9.

оп. 6, спр. 11.

8. Гетьманчук М.П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів, 1998. – 427 с.

9. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX ст. – Київ, 1994. – 74 с.

10. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. – Київ, 2007. – 507 с.

11. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку. – Київ, 2000. – 308 с.

12. „Пролетарська правда". – 1931. – № 6.

13. „Głos młodzieży". – 1933. – 5 липня.

УДК 808.81:398.21(477):94(438)

Леся ХАЛЮК
Національна академія наук України

"МАЛА ВІТЧИЗНА" В УСНИХ ОПОВІДАННЯХ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ, ПЕРЕСЕЛЕНИХ ВНАСЛІДОК АКЦІЇ «ВІСЛА»

У статті автор ставить за мету розглянути та проаналізувати поняття „мала вітчизна" на матеріалі усних оповідань українців Польщі, переселених внаслідок акції „Вісла".
Ключові слова: *„мала вітчизна", усні оповідання, акція „Вісла".*

The article aims to investigate and analyze the concept of „small fatherand" based on verbal storiesof Ukrainians of Poland displaced as a result of the action „Wisla".
Key words: *„small fatherand", verbal stories, the action „Wisla".*

*Celem artykułu jest **zbadanie i przeanalizowanie pojęcia „małej ojczyzny" w oparciu o ustne opowieści polskich Ukraińców przesiedlonych w wyniku akcji „Wisła".***
Słowa kluczowe: *„mała ojczyzna", opowieść ustna, akcja „Wisła".*

Поняття „малої вітчизни" знедавна дуже часто з'являється не лише в науковому обігу, а й у щоденному. Так, на межі третього тисячоліття в результаті глобалізації ми все частіше повертаємося до свого „малого світу" – „локальної (малої) вітчизни", тобто спостерігається певне прив'язування особистості не до держави, а до вужчої локальної спільноти. Варто зауважити, що проблемі семантичного значення „вітчизни" було присвячено чимало досліджень.

До цього питання звертався О. Сухомлинов у монографії „Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему" [1], де намагався диференціювати поняття „малої (приватної) вітчизни" та „вітчизни ідеологічної".

Так, на думку О. Сухомлинова, „мала (приватна) вітчизна" крім географічного значення має виразний інтимний, локальний, навіть сентиментальний характер. Її простір має реальний вимір, обмежений реальним світом, де відбувається так звана соціалізація людини, тобто зростання. Центром „малої вітчизни" є особистість чи суспільна одиниця, її свідомість та світосприйняття, тому вона завжди залишатиметься суб'єктивним явищем. „Приватна вітчизна", в свою чергу, є складовим елементом ширшого поняття „вітчизни ідеологічної". Релятивність двох вітчизн не має однозначного характеру. Їх зрощення та взаємопроникнення може відбуватися на різних рівнях [1, 36–37].

Отже, маємо справу з феноменом, коли єдність виявляється у різнорідності, тобто з симбіозом культур, що співіснують на одному просторі та функціонально взаємодоповнюються [1, 38].

Отож у розумінні українського етносу Польщі „мала вітчизна" – це світ, в якому він жив, все те, що оточувало: природа, люди і культура, створювана ними [2, 22].

„Мала вітчизна" – це минуле, традиції, все, що зроблено і досягнуто. Минуле присутнє в природі і в усьому, що створили і збудували попередники. Минуле присутнє в пам'яті людей, у документах, у збережених локальних обрядах і звичаях. Воно живе також у чомусь невловимому та близькому: в особливих пейзажах, заходах сонця, звуках і запахах вечорів та ночей.

„Мала вітчизна" – це сьогодення, усе, що створюється сьогодні. Також все погане і позбавлене сенсу, все те, що було спустошено або знищено назавжди. Але також і все те добре, мудре і потрібне, що дає стільки приводів для гордості та радості.

„Мала вітчизна" – це майбутнє. Це думки про те, якою має бути наша „мала вітчизна" [2, 22].

Тож, аналізуючи усні оповідання українців Польщі, на особливу увагу заслуговує ідентифікація оповідачів з „домашнім (прирученим) простором" – краєвидом „локальної вітчизни", з тим місцем, де вони народилися, яке пам'ятають з дитинства. Так, значна частина оповідачів, причому варто зазначити, що не лише старшого віку, які добре пам'ятають переселення 1947 р., а й молодшого, які були дітьми або й зовсім знають про переселення лише з розповідей старшого покоління, ідентифікують свою „малу вітчизну" з місцем народження, з місцем, де провели своє дитинство та молодість вони або їхні родичі, з певним географічним та

матеріальним середовищем: горами, річками, будинками, церквами, могилами тощо.

Анджей Глюж (с. Бжози, воєв. Любузьке):

„Kiedyś w Nowicy, niedaleko Żdyni pomagałem przy sianokosach. Bardzo mi się podobało. Konie, inne życie. Obok domu obora, króliki biegają wkoło, rzeczka w dole. Mógłbym tam wrócić i żyć. Na pewno bym tam gospodarzył. Skoro tutaj daję sobie radę, tam też by się udało.

Na Łemkowszczyźnie bardzo podobali mi się ludzie. Po skończonej pracy zawsze robiliśmy ognisko, śpiewaliśmy…" [3, 158].

„Колись в Новіци, недалеко від Ждині, я допомагав на сінокосах. Дуже мені подобалося. Коні, інше життя. Поряд з будинком обора, кролики бігають навколо, річка внизу. Я міг би повернутися і там жити. Напевно, господарював би там. Оскільки тут я даю собі раду, там також удалося б.

На Лемківщині дуже подобалися мені люди. Після закінчення робіт завжди ми розпалювали вогнище, співали..." (автор. переклад).

Меланія Яценік (с. Мохначка, воєв. Подкарпатське):

„Dla mnie Łemkowszczyzna to bardzo drogie miejsce, ponieważ tam się urodziłam, tam moja młodość przeszła. Tam było strasznie wesoło... biednie – bo Łemkowszczyzna to góry, słaby urodzaj, ale wesoło. Może dlatego, że byłam młoda.

…Jak byłam młodsza to było dobrze, wszędzie mogłam pójść: i na Jaworzynę i wszędzie na te góry. Dla mnie tylko góry są ważne. Tak jak górale bez gór nie mogą żyć, tak i Łemkowie" [4, 22].

„Для мене Лемківщина – це дуже дороге місце, оскільки там я народилася, там минула моя молодість. Там було страшно весело... бідно, бо Лемківщина – це гори, слабкий урожай, але весело. Може тому, що я була молода.

Як була молодшою, то було добре, скрізь я могла піти: і на Яворину, і скрізь на ці гори. Для мене лише гори важливі. Як горці без гір не можуть жити, так і лемки" (автор. переклад).

Ідентифікація людини з визначеним простором „малої вітчизни" виникає з безпосереднього переживання щодо цього простору (мікросвіту) в найбільш ранній період – дитинства і молодості, коли навколишній світ здається найбільш автентичним, проте красу і вартість якого ми відкриваємо для себе лише з часом. Тож, як бачимо, у визначеному культурному просторі одним з важливих елементів є краєвид, частина простору навколишнього середовища, що формується впродовж історії через людину і дає в одному вигляді перспективу історичних змін.

Анна Дзвоньчик (с. Регети, воєв. Малопольське):

„Prawie co roku, póki zdrowie mi na to pozwala, jeżdżę w góry w swoje rodzinne strony. Staram się wówczas odwiedzać Regetów. Żal jednak ściska za serce na widok zmian, które nastąpiły w rodzinnej wsi bez naszego udziału, wbrew naszej woli. Mojego domu rodzinnego już nie ma. Wieś zmieniła się nie do poznania – zarosła drzewami i krzewami, tylko gdzieniegdzie można spotkać zdziczałe drzewa owocowe i przydrożne krzyże, które pamiętają dawne czasy. Najmniej zmieniła się rzeka, płynie tym samym korytem i tak samo pięknie szumi. Z żalem odwiedzam miejsce, gdzie przed wysiedleniem stała nowa, drewniana cerkiew. Nie znam jej losów. Aktualnie nie ma już śladu po niej. Czas powoli zaciera wszelkie ślady naszego cierpienia" [3, 18].

„Майже щороку, поки здоров'я мені дозволяє, я їжджу в гори на свою батьківщину. Я намагаюся щоразу відвідувати Регетув. Жаль, однак, стискає за серце при вигляді змін, які відбулися в рідному селі без нашої участі, проти нашої волі. Мого рідного дому вже немає. Село змінилося до невпізнання – заросло деревами і кущами, лише подекуди можна побачити здичавілі плодові дерева і придорожні хрести, які пам'ятають старі часи. Найменше змінилася ріка, пливе тим самим руслом і так само гарно шумить. Із сумом я відвідую місце, де перед виселенням була збудована нова дерев'яна церква. Я не знаю, що з нею сталося. Немає вже сліду по ній. Час повільно стирає усі сліди нашого страждання" (автор. переклад).

Стефан Філяк (с. Луги, воєв. Любузьке):

„Wydaje mi się, że ładniej jest w górach. Tam jest piękniejszy krajobraz – więcej różnorodności, spokoju, przyrody. Ale gdzie się ktoś urodzi, to swoje chwali i zawsze do tego będzie wracał. Moi rodzice wracali, bo tam się urodzili i tam im się podobało…" [4, 96].

„Здається мені, що краще є в горах. Там гарніший краєвид – більше різноманіття, спокою, природи. Але хто де народився, той те і хвалить, і завжди до того повертатиметься. Мої батьки поверталися, бо там народилися і там їм подобалося…" (автор. переклад).

Як бачимо, кожен фрагмент краєвиду містить більш або менш видимі сліди історичної еволюції, що творить своєрідне „місце традиції" [5], наприклад, поле, придорожній хрест, капличка, цвинтар тощо. Всі елементи визначають топографію визначеного простору, явля-

ють безцінний спадок „малої вітчизни", а також значущі місця в житті людини.

Анна Дзвоньчик (с. Шнєтніци, воєв. Малопольське):

„Na naszym polu były dwa potoki, oba ze strumieniem czystej jak kryształ wody i pięknymi brzegami. Obok tych strumieni pasłam krowy, owce i konie..." [3, 22].

„На нашому полі були два потічки, обидва з чистою як кришталь водою і гарними берегами. Біля цих потічків я пасла корів, овець і коней..." (автор. переклад).

Мала вітчизна – це місце, де почуваєш себе впевнено і незалежно, і з яким певним чином пов'язаний. Це своєрідний міфічний простір, у якому ти рухаєшся. „Міфологія улюблених місць" всюдисуща в пам'яті майже кожної людини. Значна частина усних оповідань-спогадів описує закріплену в пам'яті топографію світу дитинства – улюблені місця і краєвиди. Також в оповіданнях присутнє бажання сентиментальної подорожі до втраченого раю дитинства і молодості.

Анджей Тутко (Стшельце Краєнське, воєв. Любузьке):

„Łemkowszczyzna to taka trochę tajemna kraina w górach, inna od tej, gdzie mieszkamy. Może tajemniczość jest spowodowana tym, że nie ma już wiosek, po których zostały tylko nazwy na mapie…" [3, 159].

„Лемківщина – це така трохи таємна країна в горах, відмінна від цієї, де ми мешкаємо. Може таємничість спричинена тим, що немає вже сіл, по яких лишилися тільки назви на мапі…" (автор. переклад).

Марія Тутко (с. Бжози, воєв. Любузьке):

„Łemkowszczyzna to dla mnie góry, korzenie, symboliczny dom, o którym opowiadał dziadek, kiedy byłam małą dziewczynką. Dopiero później zrozumiałam, że był to ich jedyny dom, ten pozostawiony w Karpatach wraz z całą miłością do gór, do niego tęsknili. Chyba nigdy nie pogodzili się z jego utratą. Łemkowszczyzna to też ludzie, rodzina, wrażenia z pobytu w górach, zapachy, widoki…" [3, 178].

„Лемківщина – це для мене гори, коріння, символічний дім, про який розповідав дідусь, коли я була маленькою дівчинкою. Лише пізніше я зрозуміла, що був то їх єдиний дім, залишений у Карпатах разом з любов'ю до гір, за ним сумували. Напевно, ніколи не змирилися з його втратою. Лемківщина – це також люди, родина, враження від перебування в горах, запахи, пейзажі…" (автор. переклад).

Варто зауважити, що стійкість у пам'яті „улюблених місць" дозволяє відтворювати не лише топографію світу дитинства, а й почуттєві переживання.

Євген Шівєц (с. Луги, воєв. Любузьке):

„Dla mnie Łemkowyna to miejsce, gdzie mieszkali moi przodkowie. Ja sam nie doświadczyłem fundamentalizmu łemkowskiego, bo nasze życie tutaj jest bardzo powiązane ze społecznością polską, która ma duży wpływ na naszą kulturę. Łemkowyna to trochę taki świat marzeń. Mogę mówić jedynie o tym, co nam przekazali rodzice, dziadkowie: jak żyli, co robili. O krajobrazie też opowiadali. Dla nich, deportowanych tutaj na niziny, to byl inny świat. Zawsze wspomnieniami wracali do gór. Mówili, jakie są wysokie, jaki dzień jest krótki, bo słońce za góry się chowa. Bardzo emocjonalnie podchodzili do tego. Zawsze chcieli wrócić do swoich stron, spotkać się z ludźmi, z którymi zyli" [4, 83-84].

„Для мене Лемківщина – це місце, де мешкали мої предки. Я сам не знаю фундаменталізму лемківського, бо наше життя тут дуже пов'язане з польською спільнотою, яка має великий вплив на нашу культуру. Лемковина – то трохи такий світ мрій. Я можу говорити лише про те, що нам розповідали батьки, дідусі: як жили, що робили. Про краєвид також розповідали. Для них, депортованих тут на низини, це був інший світ. Завжди спогадами поверталися до гір. Говорили, які ті були високі, який день короткий, бо сонце за гори ховається. Дуже емоційно підходили до того. Завжди хотіли повернутися до своїх сторін, зустрітися з людьми, з якими жили" (автор. переклад).

З числа багатьох елементів, які створюють зміст локального простору, найважливіше місце займає родина, дім та найближче оточення, які завжди були певним оплотом локальних регіональних цінностей. Саме вони зберігали та передавали наступним поколінням історію і пам'ять про предків.

Стефан Філяк (с. Луги, воєв. Любузьке):

„Łemkowszczyzna to dla mnie tereny moich dziadków, rodziców – góry. Tam, gdzie rodzice się urodzili, gdzie wracają myślami. Wiadomo, że każdy jest zachwycony miejscem, w którym spędził dzieciństwo.

Ja Łemkowynę znałem tylko z opowiadań, wyobrażałem ją sobie. Dziadkowie opowiadali, że żyli skromnie, ale w braterskiej przyjaźni. Szanowali się, żenili. Żyli z ciężkiej, mozolnej pracy, ale pomagali jedni drugim. Była pobożność, życzliwość wzajemna. Lubiłem słuchać, jak opowiadali..." [4, 92-93].

„Лемківщина для мене – це земля моїх дідусів, батьків, це гори. Там, де батьки народилися, куди повертаються подумки. Відомо, що кожен захоплений місцем, де провів дитинство.

Лемковину я знав тільки з розповідей, уявляв її собі. Дідусі розповідали, що жили скромно, але в братерській дружбі. Шанувалися, одружувалися. Жили з важкої, мозольної праці, але допомагали один одному. Була набожність, взаємна доброзичливість. Я любив слухати, як розповідали…" (автор. переклад).

Варто зазначити, що особливу цінність для людини являє також культурний простір з релігійним виміром. Значна частина оповідачів ідентифікувала себе із сакральним простором, а також робила вагомий акцент на релігійних почуттях, які були винесені з родинного дому. Сакральні знаки, також важливі елементи українського краєвиду „малої вітчизни" в Польщі, свідчать про сильно укорінену релігійну традицію поміж українців Польщі. Вони є також важливим пунктом ідентифікації з визначеним простором, народжують відчуття безпеки і близькості Бога.

Богдан Шівєц (с. Луги, воєв. Любузьке):

„Wspominam czasami cerkwie, cmentarze, które „tam" zostały, przydrożne krzyże. Cerkiewki zbudowali prości ludzie, nie największymi środkami – a to są dzieła sztuki. I domy stoją, i kapliczki, choć ludzi już nie ma... Niektórzy szaleńcy niszczą kapliczki i cmentarze, ale jak można niszczyć cmentarze?.." [4, 79-80].

„Я згадую інколи церкви, кладовища, які „там" лишилися, придорожні хрести. Церкви побудували прості люди, не за великі кошти – а то витвори мистецтва. І будинки стоять, і каплички, хоч людей вже немає. Деякі безумці нищать каплички і кладовища, але як можна нищити кладовища?.." (автор. переклад).

Марія Адамовіч (с. Луги, воєв. Любузьке):

„...Czasami myślę o cerkwiach, o kapliczkach, które stoją tam przy drogach. Bardzo to przeżywam i dopiero teraz rozumiem ojca – za czym tęsknił. Tam był kawałek ich ojczyzny" [4, 88].

„…Інколи я думаю про церкви, про каплички, які стоять там при дорогах. Дуже переживаю і лише тепер розумію батька – за чим сумував. Там була частинка їхньої вітчизни…" (автор. переклад).

Проте варто зауважити, що значна частина оповідань-спогадів присвячена тим, хто втратив почуття батьківщини разом із переселенням і не віднайшов його на новому місці. Значна частина українців мають нині чималі світоглядно-емоційні труднощі. Так, бачимо з оповідань, що деякі переселенці, навпаки, знайшли „нову" вітчизну. Це, здебільшого, стосується молодшого покоління, яке виросло або ж навіть народилося вже на нових землях. Іще одну групу становлять оповідання, з яких бачимо, що оповідач для себе не може визначити одну вітчизну, або ж конкретно виділяє саме дві – „малу вітчизну" та „ідеологічну вітчизну".

Ірена Криніцка (с. Бжози, воєв. Любузьке):

„Góry są mi bardzo bliskie. Rodzice cały czas powtarzali: Tam, w domu. Nie „w Beskidzie", ale „w domu". Lubię tam jeździć, ale szczerze mówiąc nie chciałabym mieszkać. Ja i mój mąż świetnie się tam co prawda czujemy, bo tam wyrośliśmy, ale dzisiaj to dla nas inny świat…" [3, 169].

„Гори для мене дуже близькі. Батьки увесь час повторювали: там, вдома. Не „у Бескиді", але „вдома". Я люблю туди їздити, але, відверто кажучи, не хотіла б там мешкати. Я і мій чоловік добре там почуваємось, бо там ми виросли, але сьогодні то для нас інший світ…" (автор. переклад).

Маря Тутко (с. Бжози, воєв. Любузьке):

„Z Łemkowszczyzną i z górami jestem bardzo związana, ale raczej w sensie duchowym, niż nakazu powrotu tam. Może gdybym miała możliwość pracy w górach...Dla naszego pokolenia to chyba naturalne, że nasze miejsce jest tutaj, gdzie się urodziliśmy…To problem wielu narodów – określić gdzie jest ich dom. Mimo, że nasze korzenie są w górach, ten dom został w pewnym sensie przeniesiony tutaj i istnieje na w miarę trwałych fundamentach: tutaj jesteśmy, tu tworzymy, tu mamy swoją rodzinę" [3, 178].

„З Лемківщиною і з горами я дуже пов'язана, але, мабуть, у духовному сенсі, проте не маю бажання повертатися туди. Може якби я мала роботу в горах. Для нашого покоління це напевно нормально, що наше місце там, де ми народилися. Це проблема багатьох народів – визначити де їх дім. Незважаючи на те, що наше коріння в горах, цей дім був у певному сенсі перенесений сюди і тут має досить міцну основу: тут є ми, тут ми творимо, тут ми маємо свою родину" (автор. переклад).

Адріан Яценік (с. Луги, воєв. Любузьке):

„Ojczyzna. Ojczyzna raczej to jest związane z przynależnością rodzinną, do miejsca, kraju, do miast. Z których rodów pochodzimy, to jest ojczyzna. Nie, już się zaplątałem. Co to jest ojczyzna? Kraj, w którym mieszkali nasi przodkowie. Ojcowie, dziadkowie. Moja ojczyzna jest w sumie nigdzie i wszędzie. Ojciec się urodził już tutaj. Dziadek się

urodził tam w górach. A ja to nie wiem. Ani tu ani tam. Pośrodku. Koło Wrocławia. Gdyby tata urodził się tam, w górach – w Krynicy, albo w okolicach to z pewnością mógłbym powiedzieć, że tam. Ale tutaj też nie, bo tam był dziadek urodzony, a tutaj tata. To raczej powinno iść w linii prostej. Nie od każdego z innego punktu. Tak mi się wydaje" [4, 119].

„Вітчизна. Вітчизна – це, мабуть, певна родинна приналежність до місця, країни, до міст. З якого роду ми походимо, то і є вітчизна. Ні, вже я заплутався. Що таке вітчизна? Край, в якому мешкали наші предки. Батьки, дідусі. Моя вітчизна є в сумі ніде і всюди. Батько народився вже тут. Дідусь народився там – у горах. А я не знаю. Ані тут, ані там. Посередині. Біля Вроцлава. Якби тато народився там, в горах – в Криниці, або в околицях, то, напевно, я міг би сказати, що там. Але тут також ні, бо там був народжений дідусь, а тут тато. Скоріше, вона повинна йти по прямій лінії. Не з пункту до пункту. Так мені здається" (автор. переклад).

Богдан Шівєц (с. Луги, воєв. Любузьке):

„...Ojczyzna to wszystko: ludzie i miejsca, ptaki, drzewa, powietrze, wiatr. Nie wiem, gdzie jest moja ojczyzna. Na pewno tutaj, gdzie mieszkam, ale chyba również i w górach, skąd pochodzą rodzice. Mam dwie małe ojcyzny" [4, 79].

„Вітчизна – це все: люди і місця, птахи, дерева, повітря, вітер. Я не знаю, де є моя вітчизна. Напевно, тут, де я мешкаю, але хіба також і в горах, звідки походять батьки. Я маю два малі вітчизни" (автор. переклад).

Як видно з представлених оповідань-спогадів, „мала вітчизна" для українців у Польщі є однаково реальним як географічним і соціально-культурним простором, так і символічним місцем. Простір „малої вітчизни" не завжди відповідає адміністративно-територіальним межам району, міста або села. Це простір без виразно визначених меж, істотну роль у його конкретизації виконує суб'єктивна свідомість людей, що ототожнюються з ним. Простір „малої вітчизни" – це місце важливого досвіду і особистих переживань її мешканців, формування їх біографії, це світ, з яким зрослося їхнє життя і з яким їх часто пов'язує сильний емоційний зв'язок.

„Мала вітчизна" є площиною виникнення локальних зв'язків, вкорінення людей у власній традиції та історії.

„Мала батьківщина" – це, як правило, місце, яке залишили у минулому: місто, село, околиця, а часом і ціла країна дитинства чи молодості. Це неминуче робить її образ ідеалізованим, буколічним і дещо сентиментальним.

Розглянувши усні оповідання-спогади, можемо говорити також про ступінь ідентифікації людини з певним визначеним простором – місцем родинного дому, а також емоційний зв'язок зі світом, відомим з раннього дитинства цього простору. Як бачимо, старше покоління з сентиментом повертається до свого коріння, молодь у цивілізаційному хаосі намагається відшукати власну тотожність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухомлинов О.М. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. – Донецьк: ТОВ „Юго-Восток Лтд", 2008. – 212 с.

2. Co to jest mała ojczyzna? // „Над Бугом і Нарвою". – 1993. – № 5–6 (9–10). – С. 22.

3. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Brzozy i okolic. Część druga. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – 280 s.

4. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Ługów i okolic. Część pierwsza. – Strzelce Krajeńskie, 2004. –151 s.

5. Myczkowski Z. Tożsamość miejsca w ochronie i kształtowaniu krajobrazu kulturowego // „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego". – № 3. – 2000. – S. 6–8.

УДК 398(438+161.2):323.1

Лариса ВАХНІНА
Національна академія наук України

ФОЛЬКЛОР УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ (ФЕНОМЕН ПІВНІЧНОГО ПІДЛЯШШЯ)

У статті висвітлюється проблема функціонування народної пісенності українців Північного Підляшшя, ступінь їх збереженості та сучасний стан дослідження. Традиційний фольклор є виявом національної ідентифікації та складовою частиною сучасної народної культури українців цього регіону.

Ключові слова: *порубіжжя, фольклорні традиції, міжетнічні процеси, самоідентифікація, сучасні трансформації.*

The article highlights the problem of the functioning of Ukrainian folk song tradition of Northern Podlascha, its degree of preservation and the current state of research. Traditional folklore is an expression of national identity and an integral part of modern Ukrainian folk culture from this region.

Key words: *borderlands, folk traditions, ethnic processes, self-identification, modern transformation.*

W artykule przedstawiono problem funkcjonowania pieśni ludowych Ukraińców Północnego Podlasia, stopień ich zachowania i współczesny stan badań. Tradycyjny folklor jest przejawem ***tożsamości narodowej i częścią składową współczesnej kultury ludowej Ukraińców z tego regionu.***

Słowa kluczowe*: pogranicze, tradycje folklorystyczne, procesy międzyetniczne, tożsamość, transformacje współczesne.*

Актуальність вивчення життя українців Північного Підляшшя не тільки не зникла, а й набуває нового розвитку в дослідженнях українських та польських дослідників[1]. На неї звертають увагу також окремі російські науковці [4]. В останні роки ця проблема стала предметом обговорення та дискусії на низці міжнародних наукових конференцій та симпозіумів, зокрема в Польщі, Україні та Білорусі. Польсько-українське та польсько-білоруське пограниччя є надзвичайно своєрідним регіоном, де поєдналися специфічні історичні та етнічні особливості, де переплелися різні національні культури, серед яких важливе місце належить українцям. За інформаційними даними, в Польщі на сьогодні проживає від 160 до 300 тис. українців, які розселені по всіх 49 воєводствах; найбільша кількість їх на західних і південно-західних землях та на півночі (регіон Ольштина), куди вони були переселені в 1947 році під час акції «Вісла», здебільшого, з Південного Підляшшя та Холмщини. Північне Підляшшя зазнало порівняно менших депортаційних втрат, хоча десятки тисяч людей різних національностей були вислані з цього регіону до Сибіру 1939 р. та в повоєнний час.

Українцям Північного Підляшшя, яке своїм корінням сягає давньої України-Руси, вдалося залишитися на своїх споконвічних землях завдяки тому, що місцева влада їх відносила до білорусів. Лише після перемоги демократичних сил у Польщі в 1989 році та проголошення незалежності України починає пробуджуватися національна свідомість місцевих українців, які вже на державному рівні отримують можливості для свого національного та культурного розвитку.

Сьогодні в цьому регіоні майже безконфліктно співіснують католицька та православна конфесії, поширеним явищем стали змішані шлюби поляків та українців. Місцеві традиції надзвичайно давні й пов'язані з історією цього регіону, де поєдналися західна та східнослов'янська традиції. Показовим у цьому контексті є місцевий фольклорний репертуар, який нам вдалося частково зафіксувати в районі Черемха біля Більська під час фольклорної експедиції, в якій, крім автора брала участь В.Д.Головатюк, н.с. ІМФЕ ім. М. Т.Рильського НАН України, та студенти Київського славістичного університету (1995 рік).

У селі Вільха Терехівська від жіночого гурту у складі Ольги та Валентини Яремчук, Ганни Андросюк та Віри Пащенко (в основному це середнє покоління – від 40 до 60 років) було записано низку польських, українських та білоруських народних пісень. Здебільшого, це були ліричні твори про кохання («Любив козак дівку», «Низенько сонце заходить») або українські («Ой саду мій, саду вишневий») чи польські романси.

У цьому селі збереглися в активному побутуванні українська весільна поезія, колядки, старовинні купальські пісні. Хоча місцеві жи-

1 На потребі таких досліджень наголошував, зокрема, відомий польський науковець-фольклорист Францішек Селецький у своїй статті «Про необхідність подальших досліджень над особливостями фольклору українців, білорусів та поляків» («Проблеми українознавства». – Варшава, 1987. – С. 49-56) та проф. Єжи Дамрош «Про потребу толерантності та співпраці між народами в турботі про культурні цінності» (Dziedzictwo kulturowe na pograniczach etnicznych. – Ciechanów, 1995. – S. 19, 29).

телі переважно вважають себе «україномовними», а не українцями, саме родинно-побутова поезія представлена як українська, колядки побутують переважно польські, а купальські пісні – білоруські. З цим пов'язана і відповідна жанрова диференціація, і місцеві фольклорні традиції. Поширеним явищем є типові для районів польсько-українського та польсько-білоруського пограниччя і районів зі змішаним населенням тексти, які є двомовною або навіть тримовною контамінацією, як, наприклад, лад, текст пісні, записаний від згаданого гурту жінок, «Білі рончки коле», де сам текст пісні поєднує польсько-українські мовні елементи, а рефрен звучить білоруською мовою: «Купалинка, купалинка, темная ночка, темная ночка, а где ж твоя дочка...».

На жаль, «українська ідентифікація» місцевих жителів далеко не завжди визнається ними самими як домінуючий фактор. Незважаючи на функціонування української мови, стійкість українських фольклорних традицій, місцеві мешканці називають себе не «українцями», а «україномовними» або «місцевими», «тутейшими». Ці мовно-ідентифікаційні критерії зафіксували польські дослідники Підляшшя, зокрема мовознавці Інституту славістики ПАН та фольклористи і музикознавці Інституту мистецтва ПАН, які багато років досліджували мовні та фольклорні особливості цього регіону[2]. Акценти ними було зроблено на польсько-білоруських культурних та мовних впливах і взаєминах. Хоча факт існування та побутування українського фольклору на землях Підляшшя красномовно засвідчили щорічні фестивалі українського фольклору в Мельнику.

Польські науковці з відділу документації фольклору Інституту мистецтва Польської Академії Наук, які в останнє десятиліття систематично збирали сучасний фольклор саме цього регіону, не знаючи української мови, не розрізняючи український та білоруський фольклор. Невипадково в архіві Інституту мистецтва ПАН тексти українських пісень, які подаються у польській транскрипції, часто позначені як білоруські й не завжди мають текстові розшифровки.

Така класифікація в наукових виданнях у наш час видається нам досить загальною і недостатньо виваженою, оскільки ще О. Кольберг та М. Федеровський завжди розрізняли українські та білоруські народні пісні. І сьогодні Інститут Оскара Кольберга у Познані продовжує видавати його спадщину, серед якої українським матеріалам належить вагоме місце.

В останні десятиліття на Підляшші зафіксовано низку українських та польських балад, серед мотивів яких домінують «забиття чоловіком своєї дружини» та «отруєння коханого». Зокрема, польська фольклористка Яніна Шиманська [7] записала кілька варіантів:

Ой не ходи, Грицю

Плачуть всі дівчата,
Плачуть молодії,
Що немає Гриця,
Та й на вечорницях.
Ой не ходи, Грицю,
Та й на вечорниці,
Бо на вечорницях
Дівки-чарівниці.

Котра дівчина
Чорні брови має,
Тая чарівниця,
Ружні зілля знає.

У неділю рано
Зіллячко збирала,
В понеділок рано
Переполочала.
А во второк рано
Зіллєчко варила,
А в середу рано
Гриця отравила.

А прийшов четвер,
Аж Гриць умер,
А прийшла п'ятниця –
Поховали Гриця.

А прийшла субота
Коньчилась робота,
А прийшла неділя,
Мати дочку била.

Мати дочку била,
Та ще й говорила,
Ой, на що ж, ти шельмо,
Гриця отравила.

Ой мамо, мамо,
Нехай Гриць знає,
Ой нехай він інших
Нігди не кохає.

2 Barbara-Rylska J. Tożsamość kulturowa na pograniczu polsko-białoruskim (na przykładzie południowo-wschodniej Białostocczyzny) // Pogranicze jako problem kultury. – Opole, 1994. – S. 121-130.

У районі Орла на Білосточчині побутує такий куплет:

Ой, ти Грицю, Грицю,
Ти славний козаче,
За тобою, Грицю,
Вся Вкраїна плаче.

(Архів Інституту мистецтв ПАН, записано 1983 р. Яніною Шиманською від Ксенії Вартовщук, 1930 р.н. та Антоніни Шевчук, 1918 р.н.)

Велику кількість українських пісень було записано в 1980 році від окремих носіїв фольклору, зокрема Олександри Данилюк, 1912 р. народження, яка проживала в с. Докудув у районі Білої-Підляські: «Дуб до дуба похилився», «Як я була дома дівчиною», «Ой не ходи, Грицю», «Ой вам ясно...» та інші.

У родині Олександри Данилюк українським пісням завжди надавали особливого значення. Вона як реліквію зберігає родинний співаник, до якого протягом усього життя додає нові місцеві твори. Для неї не існувало питання самоідентифікації, польські фольклористи підкреслюють, що вона вважає себе українкою. Хоча дехто з носіїв фольклору не завжди відносить твори, які він виконує, до тої чи іншої національної спільноти. «Я співала попросту, ні по-українськи, ні по-польськи, попросту, так як у нас співають».

Тексти українських пісень Північного Підляшшя частково увійшли до видання «Polska pieśń i muzyka ludowa» (т. 4, Підляшшя), який готується до друку під керівництвом проф. Л. Бєлявського в Інституті мистецтва ПАН, де вперше було обстежено в 1980-1990-ті роки весь фольклорний репертуар польсько-білоруського та польсько-українського пограничча.

Загалом інтерес до фольклору польсько-українського та польсько-білоруського пограничча відбився в низці розвідок та статей у сучасних польських дослідників, які переважно звертали увагу на побутування окремих жанрів балад (Я. Шиманська [6]) чи колядок (Анна Кісєлєвська, Гелена Капелусь)[3].

Етнографічні обстеження в цих регіонах проводив відомий польський етнограф, дослідник культури лемків Роман Райнфус.

Але Північне Підляшшя залишилося, на жаль, лише в центрі уваги дослідників Інституту мистецтв ПАН, про що ми вже згадували.

На жаль, у величезній збирацькій роботі з фіксації сучасного репертуару різних етнічних груп Польщі, яку здійснили польські фольклористи, основну увагу вони зосередили на творах польського фольклору. Українські народні пісні зберігаються переважно на плівках, без відповідної розшифровки тексту на папері, як це зроблено з польськими текстами. Це пов'язано як із відсутністю серед працівників архіву людей, що добре володіють українською мовою, так і з тим, що основною метою дослідників була збирацька робота з підготовки серії видань польського пісенного фольклору з різних регіонів Польщі, особливо у районах пограниччя.

На Підляшші записи саме українського фольклору також здійснювали місцеві ентузіасти-аматори, діячі українського культурологічного товариства, музейні працівники. Так, Єлизавета Рижик, нині аспірантка Рівненського Інституту культури, яка походить з цих місць, видала збірку українських пісень Рогульки Підляшшя (Рівне 1994), які вона особисто записала в рідному краї. Вона та її рідний брат Євген Рижик, який працює в українській редакції радіомовлення м. Бялисток, збирають усе, що пов'язано з матеріальною та духовною культурою рідного краю.

В останні роки в Польщі нового розвитку набуває самодіяльний рух фольклорних ансамблів національних спільнот, у якому вагоме місце належить українським колективам, хорам та гурткам. Саме побутування фольклорних творів як у живій народній традиції, так і в перенесенні її в сферу самодіяльного мистецтва стали для багатьох сотень тисяч українців, що проживають у Польщі, однією з найдійовіших форм вираження своєї національної свідомості. Мабуть, немає такої української школи в Польщі, де не було б гуртка народної творчості, кобзарського мистецтва чи аматорського хору. Стали традиційними загальнопольські фестивалі української дитячої пісні, перший з них відбувся 17 років тому в Кошаліні.

Ще одна форма побутування українських народних традицій у Польщі – це «Молодіжні ярмарки», що вже десять років відбуваються в Гданську, де беруть участь автентичні фольклорні ансамблі.

У Сопоті, а нині – в Перемишлі, традиційно кожні два роки відбуваються Фестивалі української культури, які привернули увагу не тільки польського телебачення, радіо, преси, а й інших країн.

В останні роки аматорські хори та гуртки починають виникати в багатьох селах і на Північному Підляшші. З одним з них ми зустрілися у вже

3 Kisielewska A. Kolędy na pograniczu polsko-ukraińskim. Studia folklorystyczne. – Ossolineum, 1972. – S.225-240.; Kapelus Helena,o turze zlotorojim.Szkicekoledowe. IBL PAN. Warszawa 1991. – 138s

згаданому селі Вільха Терехівська. Гурт місцевих жінок побував на Фестивалі української культури в Перемишлі, кілька разів виступав на фольклорних фестивалях у Луцьку. Розвиток самодіяльного українського руху, крім впливу на самовизначення своєї національної приналежності впливає на пробудження та розвиток національної самосвідомості в цьому регіоні, на потребу відродження українських національних традицій. Поїздки в Україну, не кажучи вже про саме існування України як держави, безперечно позначилися і на відродженні української культури на цих землях.

Українці Північного Підляшшя відрізняються від українців центральних та західних регіонів Польщі не лише поділом за регіональною приналежністю на греко-католиків та православних. Українці Північного Підляшшя належать, здебільшого, до православних, хоча ми не виключаємо, що серед місцевих католиків теж є чимало україномовних людей. Різниця виявляється насамперед в етнічній самоідентифікації, яка відмінна, незважаючи на компактне та змішане проживання українців на Північному Підляшші, від дисперсного в інших регіонах.

Ці питання вимагають нових міждисциплінарних досліджень спеціалістами різних галузей суспільних наук та здійснення спільних польових досліджень науковців Польщі та України. Фольклорні традиції, які нам пощастило зафіксувати на Північному Підляшші серед україномовного місцевого населення, залишаються вагомим доказом існування феномену української культури на цих землях, які переживають сьогодні своє національне відродження та спроби самоідентифікації, намагаючись дати відповідь на запитання, ким вони є насправді.

Фольклор – витвір рідного середовища, його історична пам'ять, з яким себе ідентифікує носій, відзначає С.Й. Грица. Властивість ідентифікувати себе з фольклором – специфічна риса ментальності українця, що звик бути не завойовником чужих, а охоронцем своїх святинь [3, 75]. Ці символічні слова відомої української фольклористки можна з певністю віднести до регіону Підляшшя, де на польсько-білорусько-українському пограниччі феномен української культури продовжує дивувати дослідників своєю автентичністю, попри складні в минулому трансформаційні зміни, депортаційні та асиміляційні процеси. Пограниччя зробило їх етнічно активними [3, 81].

У сучасний період увага дослідників порубіжжя все більше концентрується на етнічній проблематиці. В колі зацікавлень сучасної етнологічної науки на одному з чільних місць залишаються міжетнічні процеси на порубіжжі та передусім проблема недопущення етнічних конфліктів, а також процеси акультурації та асиміляції.[1,4,5] Та провідне місце належить етнонаціональним процесам та формуванню нових форм етнічної самоідентифікації, в основному, з відродженням українського етносу українсько-польського та українсько-білоруського пограниччя після проголошення незалежності України, які від «тутейших» почали усвідомлювати себе вже як «титульна нація», в зв'язку з цим нового змісту набуває побудова нової моделі етнокультурної ідентичності. Йдеться і про самодентифікацію українців, які були переселені після Другої світової війни з Холмщини та Підляшшя внаслідок акції «Вісла». У зв'язку з цим важливим є моніторинг їхньої ідентичності вже в нових місцях поселення. Особлива увага в останні роки приділяється висвітленню проблем національної ідентичності, самосвідомості, збереження і захисту національних культур, взаємної толерантності й недопущення міжнаціональних конфліктів, місця націй у сучасній Європі, міжетнічних процесів, що відбуваються на пограничних територіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белорусско-русское пограничье. Этнологическое исследование. Монография. Отв. ред. Р.А. Григорьева, М.Ю. Мартынова. – М.: Издво РУДН, 2008. – 378 с.

2. Грица С. Українська фольклористика XIX – початку XX століття і музичний фольклор. – Київ-Тернопіль: «Астон», 2007. – 151 с.

3. Грица С. Фольклор у просторі та часі. Вибрані статті. – Тернопіль: «Астон», 2000 – 224 с.

4. Лабынцев Ю.А., Щавинская Л.Л. Народная литература белорусско-русско-украинского пограничья. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2009. – 319 с.

5. Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Монографія. – Донецьк: «Юго-Восток», 2008. – 211 с.

6. Janion M. Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006.

7. Szymańska J. Matka truje syna i synową. Polesko-Podlaska paralela epiczna // Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. (Відповідальна за випуск Г.А. Скрипник). – Київ, 1996. – С. 354-360.

8. Tam na Podlasiu. 2, Tradycje podlaskiej obrzędowości. Pod red. J. Adamowskiego i M. Wójcickiej. – Lublin, 2009. – 204 s.

УДК 327.39(4)

Іво ПОЛУЛЯХ
Міжнародна українська економічна асоціація

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІНТЕГРАЦІЙНИЙ РУХ – ІДЕЯ І ДІЙСНІСТЬ

У статті йдеться про європейський інтеграційних рух української держави в контексті європейської міжнародної політики.

Ключові слова: *європейський рух, міжнародна політика, міжнародний договір.*

The article is about the European integration movement of the Ukrainian state in the context of European international politics.

Key words: *European movement, nternational politics, international treaty.*

W artykule przeprowadzono analizę ruchu eurointegracyjnego państwa ukraińskiego w kontekście europejskiej polityki międzynarodowej.

Słowa kluczowe: *ruch europejski, polityka międzynarodowa, umowa międzynarodowa.*

У журналі «Politische Hefte 450», видання фундації Ганса Зайделя – колишнього видатного члена баварської Християнської Соціальної Унії за січень-лютий 2006 року, надруковано статтю «Україна по цей, чи по той бік європейських кордонів», у якій автор висловлює думку, що Україна в історичному та культурному – а то й релігійному – аспекті, належить до Європи. Однак автор статті ставить доволі гостре, але виправдане запитання: чи Україна вже дозріла до членства в цій європейській організації? Щоб відповісти на нього, належить насамперед з'ясувати, що пересічний громадянин України розуміє нині під поняттям Європа і що для нього означає термін об'єднана Європа. Опитувані нами громадяни розуміють під терміном Європа передусім географічний об'єкт, континент із багатьма національними державами, національними культурами, національною історією й особливо національними економічними інтересами. Ті, хто знає дещо про Європейський Союз, розглядають інституцію лише як меркантильне об'єднання, яке приймає рішення про членство нових країн виключно на основі економічних критеріїв.

Справді, стратегічні моменти відіграють певну роль, однак складається враження, що тут є принцип «до певної межі, інакше Кремль протестуватиме». Про це свідчить конференція в Бухаресті, на якій канцлер Німеччини Анджела Меркель зайняла щодо проблеми членства України в Європейській Унії вороже становище.

У більшості переважає думка, що пан'європейський рух започаткував у 1957 р. у Римі «Римський Клуб». Утім того, що шлях до Рима був складний і проблемний, що сучасний європейський інтеграційний процес має своє коріння в ідеях Ріхарда Куденгове Калерґі – засновника Пан'європейської Унії, ніхто з моїх співрозмовників не знав.

Ця міжнародна організація, після її заснування в 1922 році, почала діяти майже у всіх країнах Європи. До її членів належали геніальний фізик Альберт Ейнштейн, французький міністр закордонних справ Арістід Бріян, німецький письменник Томас Манн, молодий мер міста Кельн, пізніший канцлер Німеччини Кондрад Аденауер, канцлер Австрії Бруно Крайске, президент Франції Жорж Помпіду, французький прем'єр-міністр Раймонд Бар, іспанський письменник і філософ Сальвадор Рохо.

Прихильниками цієї ідеї були теж президент Австрії Карл Реннер, французький прем'єр Едуард Ерйо, лідер французького робітничого руху Леон Блюм і міністр закордонних справ Франції Роберт Шуман. У Великій Британії її підтримували консервативний міністр Лео Емелі та провідний політик лейбористської партії Гендерзон Ерцор. Однак найбільші заслуги в галузі поширення пан'європейської ідеї після Другої світової війни належать спадкоємцеві графа Куденгове Калерґі, довголітньому міжнародному президентові Пан'європейської Унії і сучасному почесному президентові організації, нащадкові австрійських цісарів доктору Отто фон Габсбурґу.

У 2007 році минуло 85 років від моменту, коли молодий граф Ріхард Куденгове Калерґі опублікував у віденській газеті «Presse» та берлінській «Vossische Zeitung» статті, які дали перший поштовх до виникнення пан'європейського руху. Його так званий пан'європейський заклик (1922) привернув увагу та викликав сенсаційну реакцію широких кіл європейських політиків,

письменників та вчених, у результаті чого Куденгове Калерґі постановив надати своїй ідеї організаційних форм. Таким чином, мрія мала стати реальністю. Уже 1923 року Куденгове Калерґі в передмові до своєї монографії «Пан'європа», яка була перекладена майже усіма мовами світу й сягнула багатомільйонного тиражу, писав таке: «Ця книжка призначена започаткувати грандіозний політичний рух, який дрімає у всіх народів Європи. Багато людей мріють про об'єднану Європу, але мало хто з них готовий її творити… Єдина сила, яка може Пан'європу реалізувати, – це воля європейців. Таким чином, у руках кожного європейця лежить частина долі його світу». Куденгове Калерґі особливу увагу присвячував європейській молоді. «Причина занепаду Європи, – писав він, – є політичною, а не біологічною. Не народи Європи відсталі, а її політична система. Здійснити тут зміни є завданням насамперед європейської молоді».

Цікавою є пересторога Куденгове Калерґі стосовно орієнтації деяких тодішніх європейських політиків. Він пише: «У публічних дискусіях багато мовиться про європейські проблеми, але не про проблеми Європи, в яких вони закорінені. Європа, яка майже зовсім втратила свою певність, очікує допомоги ззовні. Одні від Росії, другі від Америки. Обидва ці сподівання є для Європи небезпечними. Ні Захід, ні Схід не хочуть її рятувати. Радянський Союз бажає її завоювати, Америка – купити. Між Сциллою совітської військової диктатури та Харибдою американської диктатури фінансової проходить вузький шлях, який веде до кращого майбутнього. Цей шлях – Пан'європа».

Незважаючи на певні економічні аспекти Куденгове Калерґі, йшлося насамперед про сприйняття розвитку особливостей європейської культури, про зміцнення почуття спільноти та духовного споріднення європейців. У відповідь скептикам, які розглядали пан'європейську ідею як утопію, Куденгове Калерґі писав: «На це належить відповісти, що кожна велика історична подія починалася як утопія, а закінчувалася як реальність. Питання, чи ідея залишиться утопією, а чи стане реальністю, залежить, звичайно, від інтенсивності дій її прихильників».

У квітні 1924 року з'явився перший номер журналу «Пан'європа», який був офіційним органом пан'європейської унії. У 1926 році, з 3 по 6 жовтня, у Відні проходив перший конгрес цієї організації, на якому були присутні 2000 осіб, що представляли 24 нації. Куденгове Калерґі був обраний її президентом (у 1927 році почесним міжнародним президентом унії став французький міністр внутрішніх справ Арістід Бріян). Це був акт, який дав пан'європейському рухові можливість стати активним на міжнародному політичному державному рівні. У 1929 році Бріян на зборах Ліги Націй у Женеві подав офіційну пропозицію почати здійснювати заходи для створення Унії Європейських Держав.

Однак, коли в Німеччині прийшов до влади Адольф Гітлер, шанси цього руху набагато зменшилися. Пан'європейську Унію в Німеччині нацисти заборонили, її членів почало переслідувати гестапо, а публікації Куденгове Калерґі було знищено. Після т.зв. «аншлюсу» Австрії в 1938 році генеральний секретаріат у Відні закрили, архів перевезли до Берліна. В 1945 році совіти забрали його до Москви, де архів перебуває ще й до сьогодні. Коли Куденгове Калерґі отримав пересторогу, що гітлерівці планують його арештувати, він утік спершу до Швейцарії, а потім до США. Там і зустрів він свого пізнішого найближчого співробітника доктора Отто фон Габсбурґа.

Після Другої світової війни відбувся розподіл Європи, що змусило Пан'європейську Унію обмежити свою діяльність тільки на західній частині континенту. Однак, лідери пан'європейського руху не погоджувались із новою ситуацією і надалі послідовно намагалися реалізувати свою загальноєвропейську концепцію. Куденгове Калерґі вирішив скликати т.зв. «Європейську конституанту» і заснував у 1947 році Європейську Парламентську Унію. Це сталося після письмового опитування 3913 парламентарів дванадцяти європейських держав, яке стосувалося організації Європейської Федерації в рамках Об'єднаних Націй. Наслідки опитування перевищили усі оптимістичні сподівання, бо 97,2% опитуваних дали позитивну відповідь, що спонукало заснувати Європейську Раду».

Європейська Рада фактично була міжнародною громадською організацією, яка добровільно співпрацювала з офіційною т.зв. Європейською Спільнотою. Першими членами цієї організації були бельгійці, датчани, французи, англійці, ірландці, італійці, громадяни Люксембурга, голландці, норвежці та шведи. Пізніше приєдналися Греція, Туреччина, Ісландія, Західна Німеччина, Австрія, Кіпр, Швейцарія, Мальта, Ліхтенштейн, Португалія та Іспанія. Мета організації передбачала збереження та сприяння принципів свободи і спільної європейської духовної спадщини, забезпечення економічного та соціального прогресу й справедливості.

1973 року помер Куденгове Калерґі, а на пропозицію президента Франції Жоржа Помпіду новим президентом Пан'європейської Унії обрано віце-президента доктора Отто фон Габсбурґа, який продовжував політику свого попередника, доповнивши її організаційну структуру новими компонентами. Найважливішою його інновацією було перетворення елітарної організації, яку побудував Куденгове-Калєрґі, на майже масовий рух. Завдяки доктору фон Габсбурґу в 1957 році було засновано – спершу в Німеччині, а згодом і в інших країнах Європи – молодіжну організацію Пан'європейської Унії.

На зборах 10 грудня 1995 р. у Страсбурзі представники національних секцій Пан'європейської Унії підкреслили, що ця організація є міжнародним і позапартійним рухом, який надалі залишається вірним політичним ідеям та ідеалам засновника Ріхарда Куденгове Калерґі. Представлена ним у 1922 році візія свободи, законності та миру не втратила своєї актуальності після історичних змін, які сталися в післявоєнні роки. У прийнятій тоді т.зв. «Страсбурзькій основній заяві» містилася важлива декларація: «Визволення народів Середньої та Східної Європи від совітсько-комуністичного ярма відкрило нову фазу європейської історії, яка відчутно збільшила шанси для об'єднання всієї Європи. З цієї причини Пан'європепська Унія не погоджується з тим, що після комуністичного панування певним європейським країнам (у тому числі й Україні) відмовлено у праві на членство в Брюссельському Європейському Союзі».

На жаль, ця заява не вплинула на рішення Європейського Союзу, який надалі веде політику ізоляції деяких корінних європейських країн. На наш погляд, пані А. Меркель створила між Європою та Україною нову залізну завісу.

Брюссельський Європейський Союз

Загальновідомо, що Європейський Союз перебуває нині в критичній ситуації. З моменту колишніх негативних плебісцитів у Франції та Нідерландах панує безпорадність щодо вирішення питання, куди і яким шляхом повинна йти ця брюссельська інституція. Прокламована в червні 2005 року нова програма не мала реальних результатів. Домінували національні інтереси, що загострило критичну ситуацію, підсилену загальним невдоволенням, спричиненим безглуздими указами брюссельської бюрократії. Вимоги громадян країн-членів Європейського Союзу здійснювати європейську політику, яка гарантувала б безпеку і забезпечувала добробут, не були реалізовані. Негативні результати референдумів від 29 травня 2005 р. у Франції і від 1 червня того ж року в Нідерландах виявили, що найвищим пріоритетом майбутньої політики Європейського Союзу мусить бути намагання поновити довір'я громадян до цієї інституції, бо без їхнього схвалення Європейський Союз існувати не може.

Число громадян, які позитивно оцінюють Європейський Союз, перманентно зменшується. У листопаді 2005 р. їх було ще 44%, а в 2007 р. вже тільки 39%. У західноєвропейській пресі постійно з'являються інформації про корупцію, «кумівство», про зростання кількості чиновників, яких у Брюсселі було 20 тисяч, а нині близько 40 тисяч. Замість розв'язувати важливі проблеми, ці службовці множать бюрократичні укази, які стосуються буденних, банальних питань. Давніше Пан'європейська Унія була великою ідеєю. Нині Європейський Союз – це лише економічний конструкт.

На наш погляд, причиною безгосподарності є те, що брюссельські комісари Європейського Союзу, а з ними й інші службовці, віддалилися від первісних шляхетних ідеалів Куденгове Калерґі й почали служити ідолові мамони. Силою свого потужного економічного потенціалу Європейський Союз відтіснив на задній план ідейні пан'європейські рухи. До цього спричинився теж факт, що деякі видатні діячі Пан'європейської Унії стали депутатами парламенту і відтак «покровителями» комісарів у Брюсселі. Однак ми не повинні втрачати надії, що майбутнє Європи будуть формувати ідеали багатої європейської культури, до розвитку якої зробила внесок і Україна.

Виявилося, що інституція, побудована на економічних основах, є менш стабільною, ніж та, що спирається на почутті приналежності до спільноти і є результатом політичної волі людей. Романо Проді, колишній президент Європейської Комісії, усвідомлюючи проблему, сказав: «Якщо ми надалі залишатимемося ізольованою структурою, яка примусом нав'язує урядам Європи непопулярні рішення, тоді не маємо дивуватися, що у громадян маліє зацікавлення, зростає недовіра, а то й відкрите несприйняття».

Наш дороговказ

Те, що Брюссельська Комісія створила штучний, для України образливий «cordon sanitaire» і, таким чином, ізолювала від Європи одну з найбільших європейських держав, не може відібрати у неї право на організацію масового громадсько-

політичного руху в дусі солідарності з європейськими народами. Однак солідарність – це не уніфікація. Європа майбутнього – це не ливарня, не тигель, у якому сплавлено всі європейські культури, подібно як це діється у США. Американський громадянин, незалежно від його походження, хоче якнайшвидше стати американцем. Не диво, отже, що один видатний член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка з Філадельфії, Леонід Рудницький, кілька років тому заявив на Львівському телебаченні, що його «українські кості вже давно поросли грубим американським м'ясом». Інакше європейці: незалежно від того, де живуть, вони надалі залишаються німцями, французами, італійцями, українцями.

«Все, що захоплює на цій малій території, пов'язане з цими чудовими різноманітними культурами», – каже англійський політолог Тімоті Гардон Еш.

Європа – це культурна багатоманітність, у чому є її сила. Про це мусять пам'ятати лідери європейського руху в Брюсселі й Страсбурзі. Вони мають диференціювати, а не втискати все в один псевдоєвропейський корсет. Європа мусить себе заново визначити. Належить усвідомити, що наш континент ніколи не буде фінальним твором, а тільки об'єктом перманентних процесів. Європейський прогрес – це історичний ланцюг намагань, експериментів та помилок.

Після гіркого досвіду, невдач та розчарувань європейці повинні звільнитися від ідеї європейської наддержави. Спільні інтереси, а не уніформована одностайність, мають карбувати обличчя майбутньої Європи.

Куденгове Калерґі був першим, хто конкретизував пан'європейську ідею, але він не був єдиним. Щоразу більше європейців висувають пропозиції стосовно розв'язання цієї проблеми. Французький політолог Жан-Марк Феррі у своїй студії «Проблема європейської держави» аналізує для французів дуже дразливе питання часткового зречення суверенітету. Виходячи із форми федерації суверенних держав, Феррі пропонує створити «космополітичну державу», народи якої зберегли б свою культуру, але формували б політичне буття на основі однорідного правового ладу. Це суспільство нового виду було б сперте на трьох «стовпах»:

– мистецтві компромісів, демократичній толерантності;

– наднаціональному законодавстві;

– активній участі громадян у суспільному житті.

Кожна пан'європейська концепція мусить виходити з усвідомлення, що Європа – це конгломерат народів і що немає європейського народу. Можливо, колись буде встановлено і ратифіковано європейську конституцію, яка нормуватиме співжиття європейських народів, але сумніваємося, чи колись постане європейська держава, бо не тільки англійці чи французи ніколи не відмовляться від свого суверенітету на користь європейської наддержави, але теж і нові, визволені від комуністичного панування демократії Східної Європи. На думку колишнього прем'єра федеральної землі Німеччини Баден-Віртенберг Лотара Шпета, концепція Сполучених Штатів Європи мусить бути передана до архіву тому, що такої держави громадяни європейських країн не хочуть!

Пан'європейські рухи виступають за вільний розвиток самовідповідальної людини, за зміцнення сім'ї, за Європу, основану на принципах солідарності та субсидіарності, на християнській етиці. Християнство – це душа Європи. Основи християнської етики не суперечать нехристиянам, які зробили певний внесок у духовно-культурний розвиток нашого континенту і є частиною його багатства.

Твердження Куденгове Калерґі про те, що майбутнє Європи творитимуть об'єднані шляхетними вартостями люди, які черпатимуть натхнення з багатої європейської історії культури, є правильним і актуальним. І тому не химерні економічні інтереси, а тільки духовні вартості будуть тим цементом, який скріплюватиме єдність європейських народів.

Наша українська культура, незасмічена надмірною цивілізацією, може і повинна дати свій значний внесок у процес мирної, дружньої співпраці європейських народів. У цьому бачимо доцільність створення нового пан'європейського руху України. Питання, чи ідея європейської солідарності стане популярною в Україні чи, як пише Куденгове Калерґі, залишиться утопією, а чи стане реальністю, залежатиме, звичайно, від кількості її прихильників, їхньої енергії та інтенсивності дії.

Завданням майбутньої діяльності українського європейського руху було б намагання дати свій позитивний внесок у процес реалізації представлених ідеалів. Відтак було б створено передумови для забезпечення суверенній Україні місця в колі європейських народів як рівної з рівними.

УДК 908(477):378 (438)

Микола ЗИМОМРЯ
Іван ЗИМОМРЯ
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

УКРАЇНОЗНАВСТВО НА ТЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В ПЕРЕМИШЛІ

У статті зроблена спроба оцінити дослідницькі досягнення Південно-Східного наукового інституту (Перемишль, Польща) у галузі українознавства.

***Ключові слова**: досягнення Південно-Східного наукового інституту, українсько-польський діалог, українознавство.*

The article deals with the assessment of the research achievements of South-East Research Institute (Przemysl, Poland) in the field of Ukrainoznavstvo.

***Key words**: research achievements of South-East Research Institute, Ukrainian-Polish dialogue, Ukrainoznavstvo.*

W artykule została podjęta próba oceny dorobku badawczego Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego (Przemyśl, Polska) w dziedzienie ukrainoznawstwa.

***Słowa kluczowe**: dorobek badawczy Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego, dialog ukraińsko-polski, ukrainoznawstwo.*

До тих культурно-освітніх та дослідницьких осередків поза межами України, які мають особливі заслуги перед українознавством, без сумніву, належить Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі. Він заснований 2 лютого 1990 року з метою здійснення науково-дослідницьких пошуків з проекцією на комплексне вивчення питання взаємодії національних меншин у Польщі, а також народів Південно-Східної Європи. У цьому контексті осереддям діяльності передбачалося системне висвітлення подій, що мали й мають місце в історії передусім польського та українського народів-сусідів [3; 4; 9; 10]. Усе це добре прочитується крізь призму декларації «До порозуміння», підписаної президентами України та Польщі від 21 травня 1997 року. До речі, її сутність суголосна тим засадам, які проголошував свого часу речник польсько-українського партнерства Єжи Ґедройц (1906–2000). Саме він як редактор славнозвісного часопису «Культура», що виходив у Парижі упродовж 1947–2000 рр., стверджував тезу про необхідність налагодження плодотворної співпраці між Польщею та Україною [8]. Її розвиток активно підтримував Іван Павло ІІ (1920–2005).

Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі досягнув за роки його існування такого рівня, коли можна оцінювати конкретні результати, а не вести мову про декларативні проекти. Цьому сприяє і географічне розташування цієї інституції у місті над Сяном. У його рамках відбувається ефективна робота у багатьох дослідницьких іпостасях. Цю діяльність спрямовує у животворне річище директор інституту, відомий польський історик, доктор Станіслав Стемпєнь. Власне, він і був ініціатором створення названого науково-дослідного центру. Вченому вдалося згуртувати колектив, націлюючи його на реалізацію актуальних завдань щодо об'єктивного розкриття польсько-українського діалогу. Його перу належить ґрунтовна докторська дисертація на тему «Українська спільнота в Речі Посполитій Польщі у 1918–1939 рр.» («Społeczność ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1939»), яку захистив у Люблінському Католицькому університеті 1988 року. З-поміж співробітників інституту заслуговують окремого вдячного слова Володимир Пилипович, а також, чи не в першу чергу, Олександр Колянчук (1932). Він уклав унікальний довідник, що містить невідомі або малознані біографічні відомості про сто тридцять генералів УНР, учасників спільних польсько-українських змагань 1920 року та довідник майже двохсот видатних учасників визвольних змагань 1917–1921 рр., які померли у Польщі. Той факт, що нині такі населені пункти, як Сувалки, Вадовиці, Щипйорно-Каліш, Ланцут, Варшавська Воля, пов'язуються з українськими військовими некрополями, все це – першорядна заслуга О. Колянчука. З-під його

пера з'явилися історичні праці – десятки статей та кілька монографій, зокрема: «Слідами інтернованих в Польщі вояків армії Української Народної Республіки» (1991), «Незабутні могили» (1993), «Хрести на чужій землі» (1993), «Інтерновані воїни армії УНР в Калішу 1920–1939» (1995), «Українці в таборах Перемишля, 1918–1921» (1995), «Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття» (1995; співавтори – Микола Литвин, Кім Науменко), «Український військовий цвинтар в Щипйорні» (1997), «Українські табірні університети» (1998) та ін. Особливим внеском у справу розробки цієї проблематики стали монографічні праці: «Українська військова еміграція у Польщі, 1920–1939» (Львів, 2000, 278 с.), «Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20-30-х рр. XX ст. у Польщі» (Львів, 2003, 246 с.).

Публікації, наприклад, С. Наріжного («Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами 1919–1939 рр.»), М. Павленка («Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1991–1924 рр.)» та деяких інших авторів (І. Срібняк, Н. Сидоренко, М. Литвин, В. Павленко, Я. Тинченко, В. Трощинський, Б. Якимович), жодною мірою не применшують вагомого значення досліджень О. Колянчука. Бо ж у нашому контексті важливий його концептуально новаторський підхід до розв'язання нез'ясованих попередниками завдань і, зокрема, його багата історико-документальна база. Вона дає панорамне уявлення про значну роль української військової еміграції у збереженні державно-соборних традицій українського народу, зокрема, після драматичної поразки його національно-визвольних змагань за доби 1917–1921 рр. До слова, від 1999 року О. Колянчук брав і бере участь у підготовці стрижневого друкованого органу Південно-Східного наукового інституту – «Українознавчий бюлетень» («Biuletyn Ukrainoznawczy»). Воно є продовженням попередніх видань: «Інформаційний бюлетень ПСНУ» («Biuletyn Informacyjny PWIN», 1995–1996) та «Бюлетень ПСНУ: українознавчі дослідження» («Biuletyn PWIN. Badania Ukrainoznawcze», 1997–1998). Примітні всі матеріали, що містяться у згаданих річниках. Вони висвітлюють, як правило, незнані досі факти з хроніки польсько-українських суспільно-політичних, культурно-мистецьких та освітніх взаємодій. У цьому зв'язку колектив осередку не оминає традицій Українського наукового інституту, що функціонував у 30-х рр. XX століття у Варшаві (Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie). Тут побачили світ твори Тараса Шевченка у 16-ти томах (1934–1939). Їх упорядкував видатний український літературознавець Павло Зайцев (1866–1965), творець одного з найвідоміших життєписів Кобзаря – «Життя Тараса Шевченка» (1955).

Особливого резонансу набув п'ятитомник під назвою «Польща – Україна. 1000 літ сусідства», що побачив світ за редакцією С. Стемпєня упродовж 1990–2000 рр. («Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa») [5]. Це монументальне зібрання проблемних статей. Кожний з томів охоплював різні монотеми: «Студії з історії християнства на етнічному пограниччі» («Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym», т. 1), «Студії з історії християнства на культурному та етнічному пограниччі» («Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym», т. 2), «Студії з історії перемиської греко-католицької єпархії» («Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej», т. 3), «Католицькі церковні унії в Центральній і Східній Європі – ідея та реальність» («Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – Idea a rzeczywistość», т. 4), «Місце і роль греко-католицької церкви у Вселенській церкві» («Miejsce i rola kościoła grekokatolickiego w kościele powszechnym», т. 5). Невід'ємним складником цих книжок є істотна джерельна база, що розширює коло теоретичних проблем інтердисциплінарного характеру. Незважаючи на те, що йдеться про колективні праці, а все ж вони мають однозначно системну модель монографічного дослідження. До того ж вагомий статус науково-критичних видань засвідчують такі позиції, як «Українознавство. Матеріали до бібліографії. Публікації в Україні 1996–1998 рр.» («Ukrainoznawstwo. Materiały do bibliografii. Publikacje wydane na Ukrainie w latach 1996-1998», 1999) [7] та «Традиція та ідентичність. Інтерв'ю у середовищі української меншини в Перемишлі» («Tradycja a tożsamość. Wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemyślu», 2000) [6].

Значну увагу адміністрація інституту приділяє проведенню наукових форумів. Так, наприклад, 1990 року відбулася авторитетна Міжнародна конференція «Тарас Шевченко та польська культура» («Taras Szewczenko a polska kultura»). Наступного року мало місце відзна-

чення тристаріччя приєднання перемиської єпархії до Берестейської унії. Виступи учасників симпозіуму увійшли до третього тому видання «Польща – Україна. 1000 літ сусідства» (1996).

Один із визначальних акцентів, що є первинним у діяльності працівників Південно-Східного наукового інституту, робиться на виявленні невідомих фактів з історії польсько-українських взаємодій. Тому й закономірно, що 25-27 листопада 1992 року була організована змістовна наукова сесія на тему «Історіографія польсько-українських відносин» («Historiografia stosunków polsko-ukraińskich»). При цьому важливим чинником є тісна співпраця з українськими інституціями, зокрема, з Науковим товариством ім. Т.Шевченка у Львові та Львівською регіональної організацією «Меморіал», а також Національним інститутом мов і цивілізацій Сходу (Париж). Суттєву консультативну допомогу співробітникам Південно-Східного наукового інституту подають Микола Литвин, Ярослав Грицак, Ігор Чорновіл (Львів), Ростислав Радишевський (Київ).

Свого часу Ґ. В.Ф. Геґель (1770–1831) у праці «Феноменологія духу» високо оцінював науку, називаючи її «кроною духовного світу» [2, 24]. У нашому випадку йдеться про конкретну доцільність проекту, що має і прагматичну завершеність. Тому можна без перебільшення стверджувати: за нових суспільно-політичних умов, коли суверенні сусідні країни – Польща та Україна – стали стратегічними партнерами, Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі певним чином відіграє координуючу роль у справі пожвавлення, зміцнення й утвердження польсько-українського діалогу. Він покликаний донести до свідомості польської громадськості українське бачення явищ у контексті польсько-української історичної та культурної спадщини. Про це мріяв Єжи Ґедройц, творець «Життєпису на чотири руки» («Autobiografia na cztery ręce», 1994). За слушною оцінкою Богуміли Бердиховської, видатний польський публіцист «уважав унормування польсько-українських взаємин стратегічною метою» [1, 39].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердиховська Б. Гедройць та українці // Єжи Гедройць та українська еміграція: листування 1950-1982 років / Упоряд., переднє слово і коммент. Б. Бердиховської. – Київ: «Критика», 2008. – С. 7–56.

2. Геґель Г. Феноменологія духу. – К.: В-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 548 с.

3. Зимомря М. Тенденції розвитку української поезії в Польщі. Tendencje rozwoju poezji ukraińskiej w Polsce // Пограниччя. Польща – Україна. Науковий щорічник. Pogranicze. Polska – Ukraina. Rocznik naukowy / За ред. В. Камінського, В. Скотного. – Дрогобич–Люблін, 2007. – С. 89–119.

4. Київські полоністичні студії. Т. XVI / Відп. ред., упор. Р. Радишевський. – К.: «МП Леся», 2010. – 654 с.

5. Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 1 / Red. S. Stępień. – Przemyśl, 1990. –286 s.; Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 2 / Red. S. Stępień. – Przemyśl, 1994. – 429 s.; Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 3 / Red. S. Stępień. – Przemyśl, 1996. – 337 s.; Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 4 / Red. S. Stępień. – Przemyśl, 1998. – 472 s.; Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. T. 5 / Red. S. Stępień. – Przemyśl, 2000. – 366 s.

6. Stępień S., Hann C. Tradycja a tożsamość. Wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemyślu. – Przemyśl, 2000. – 338 s.

7. Stępień S. Ukrainoznawstwo. Materiały do bibliografii. Publikacje wydane na Ukrainie w latach 1996–1998. – Przemyśl, 1999. – 224 s.

8. Stępień S. Wspomnienie o Jerzym Giedroyciu i jego listy // «Biuletyn Ukrainoznawczy». – Przemyśl, 2000. – Nr 6. – S. 9–15.

9. Ukraina-Polska. Kultura. Wartości. Zmagania duchowe (Україна-Польща. Культура. Уроки. Духовні змагання) / Pod red. M. Zymomrya, R. Drozd, R. Skeczkowski. – Koszalin: «Intro-Druk», 1999. – 320 с.

10. Zymomrya M., Usik W., Zymomrya I. Wymiary zmagań duchowych. – Koszalin: «Introdruk», 2006. – 294 s.

УДК 336.221.4.001.36

Олеся РАДИШЕВСЬКА
Науково-дослідний інститут фінансового права

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДАТКОВИХ СИСТЕМ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті проаналізовано правові основи податкових систем України та Польщі у контексті наближення чинного вітчизняного податкового законодавства до права ЄС у сфері оподаткування, зміст і структуру податкових систем обох держав, рівень податкового навантаження на платників податків і національні економіки в цілому.

***Ключові слова**: податок, податкова система України, податкова система Республіки Польща, податкове право, право ЄС у сфері оподаткування.*

The analysis of legal basis of the tax systems of Ukraine and Poland is carried out in the article in relation to harmonization of the current domestic tax legislation to EU law in tax field, content and structure of tax systems of both countries, the level of tax burden on taxpayers and national economies.

***Key words:** tax, tax system of Ukraine, tax system of the Republic of Poland, tax law, acquis communautaire in the taxation field.*

W artykule przeanalizowano podstawy prawne systemów podatkowych Ukrainy oraz Polski w kontekście obecnego zbliżenia krajowych przepisów podatkowych do prawa UE w zakresie opodatkowania, treści i struktury systemów podatkowych obu państw, poziomu obciążeń podatkowych podatników oraz gospodarki narodowej w ogóle.

***Słowa kluczowe**: podatek, system podatkowy Ukrainy, system podatkowy Polski, prawo podatkowe, prawo UE w zakresie opodatkowania.*

Конституційно задекларований постулат становлення та розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави передбачає проведення політичних, соціально-економічних і правових реформ. Сьогодні вітчизняна податкова система знаходиться на етапі своєї стабілізації, що є пріоритетним напрямком проведення податкової реформи в країні. Тому розробка ефективних моделей оподаткування, розвиток фінансово-правової науки, дослідження практичного досвіду іноземних держав щодо реформування податкової системи й удосконалення податкового законодавства відповідно до європейських стандартів є актуальними для України і мають теоретичне та практичне значення.

У цьому контексті важливого значення набуває вивчення досвіду країн Центрально-Східної Європи, які стратегічно відмовилися від догматизму при вирішенні складних питань трансформації адміністративно-командної системи в ринкову економіку, стабілізації податкової системи, імплементації права Європейського Союзу до національного податкового законодавства тощо. Якщо до практики проведення податкових реформ, установлення податкового законодавства, наукових праць учених Російської Федерації та деяких європейських держав уже зверталися вітчизняні фахівці з фінансового права, то досвід країн Вишеградської групи (Угорщина, Чехія, Польща, Словаччина) й досі залишається недостатньо дослідженим. Серед постсоціалістичних держав, що в 90-х роках XX ст. розпочали податкові реформи, Польща є одним із визнаних лідерів: цьому сприяла як чітка політична перспектива членства в ЄС, так і радикальна модернізація національного законодавства й активна його гармонізація з правом ЄС у сфері оподаткування.

Базуючись на філософській концепції, що «система (від гр. *αρχή – поєднання, утворення*) – це сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія» [1, 583], керуючись тим, що якісні ознаки цих елементів становлять зміст системи та є складовими частинами цілого, можемо зробити висновок, що будь-яка система передбачає існування внутрішньої форми, структури, логічних зв'язків та класифікацій, які ґрунтуються на певних законах і принципах. Отже, такі ж властивості повинні бути притаманні й для податкової системи.

Поняття податкової системи у юридичній літературі аналізують досить широко. Більшість

представників світової фінансово-правової науки розглядає цей термін спрощено – як сукупність податків, зборів та платежів. Інші ж – доповнюю його вказівками на коло зобов'язаних осіб та дію норм у просторі й часі. Так, Д. Чернік визначає податкову систему як «сукупність податків, зборів, мита та інших платежів, які стягуються у встановленому порядку з платників – юридичних та фізичних осіб на території держави» [3, 44]. Водночас польська дослідниця В. Вуйтович розглядає її як «сукупність податків, що стягуються у певній країні» [4, 19], а Л. Етель – «сукупність податків, що існує на певній території та в часі» [5, 111].

У цьому контексті варто запропонувати власне визначення податкової системи як сукупності встановлених податковим законом податків і зборів (обов'язкових платежів), що базується на єдиних принципах, а також законодавчо закріплений податковий процес, що діє в межах визначеної території та часу з метою наповнення державних фондів коштів.

Суміжними категоріями податкової системи є поняття «система оподаткування», «система податків та зборів». Вітчизняний законодавець у ст. 2 Закону України «Про систему оподаткування» [6] закріплює положення про те, що сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та державних цільових фондів, що справляються у встановленому законами України порядку, становить систему оподаткування. Отже, ця категорія охоплює сам процес установлення податків і зборів (обов'язкових платежів), їх перелік, зафіксований у законодавстві порядок їх справляння, і варто було б ототожнювати з податковою системою. Проте вважаємо, що не можна ставити знак рівності між термінами «податкова система», «система оподаткування», «система податків», адже два останні є складовими першої категорії.

Цікавою видається позиція російського вченого С. Пєпєляєва, що вважає податкову систему «сукупністю встановлених у державі суттєвих умов оподаткування», до яких відносять: принципи оподаткування, порядок встановлення і введення в дію податків, систему податків, порядок розподілу податкових надходжень між бюджетами різних рівнів, форми і методи податкового контролю, права й обов'язки учасників податкових відносин, відповідальність учасників податкових відносин, способи захисту їх прав та інтересів [7, 263]. Отже, система податків є елементом податкової системи, що характеризує податковий правопорядок у цілому.

При комплексному аналізі податкової системи потрібно застосовувати два підходи до визначення її змісту. З одного боку, податкова система є сукупністю податків, зборів, платежів і виступає як механізм визначених, законодавчо закріплених важелів акумуляції доходів держави, що ототожнюється з системою податків та є її матеріальною стороною. З іншого боку, податкова система містить широкий спектр процесуальних аспектів. Тому український вчений М. Кучерявенко розглядає податкову систему в широкому значенні як «сукупність податків, зборів і платежів, законодавчо закріплених у даній державі; принципів, форм і методів їх встановлення, зміни, скасування; дій, які забезпечують їх сплату, контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства» [8, 108].

На противагу українському та російському податковому законодавству, Податкова ординація РП – кодифікований нормативно-правовий акт, що регламентує усі матеріальні та процесуальні питання загальної частини податкового права Польщі – не містить формального визначення податкової системи [9]. Цього не можна сказати про науку податкового права Польщі, де існує не одна доктринальна течія, представники яких всебічно аналізують феномен податкової системи [2; 4; 10; 11; 17; 18]. Вони намагаються відповісти на запитання, чи дійсно будь-яка сукупність податків та зборів, що справляються в країні, є податковою системою. І, ґрунтуючись на теорії Е. Теґлера, доходять до висновку, що, по-перше, податкова система є суто фінансово-правовим інститутом, «...результатом правотворчості держави, тому й дослідження сутності податкової системи повинні здійснюватися юристами, а не економістами» [12, 191]. По-друге, податкова система є сукупністю податків, що за своєю правовою формою та економічним змістом утворюють внутрішньо єдину, логічно пов'язану цілісність. Для того щоб підкреслити єдність елементів податкової системи, М. Дувергер характеризує її «сузір'ям, де податки як зірки» [17, 23]. Тобто характерною ознакою податкової системи польські вчені визнають взаємозалежність та єдність її складових елементів, обґрунтовуючи це таким положенням: якщо окремі податки та збори існують як єдине ціле, то й податкова система повинна бути такою.

Таким чином, у запропонованих теоретиками визначеннях податкової системи не йдеться про порядок установлення податків, перелік податків та зборів чи механізм їх справляння,

як це часто практикують вітчизняні науковці, а зроблено акцент на зв'язках внутрішніх елементів із визначеною формою та змістом. Ми вважаємо, що всі запропоновані визначення юридичної категорії мають право на існування, адже стосуються різних її аспектів – історичного та раціонального або, як ще зустрічаємо в літературі, – національного й наукового [13, 211–212]. Дослідник В. Андрущенко вбачає в науковій податковій системі «опис (дискурс) гіпотетичної сукупності податків у світлі певних теоретичних положень, а також класифікацію всіх відомих податків безвідносно до походження за ознаками їх схожості (відмінності) та відповідності фінансовим потребам абстрактної держави, держави взагалі». А в національній податковій системі вчений розуміє «реально сформовану на певний момент сукупність податків і форм оподаткування конкретної держави, за допомогою яких остання збирає необхідні для свого функціонування кошти в залежності від сумарної платоспроможності платників, що знаходяться під її юрисдикцією».

Отже, погляди теоретиків світової податкової доктрини щодо визначення податкової системи розділилися: одна група вчених розглядає її як загальну сукупність податків та зборів, інша ж – як сукупність, що обов'язково відповідає єдиній ідеї та утворює внутрішньо упорядковане й логічне ціле. Другий підхід, на нашу думку, дає можливість доволі повно розкрити зміст податкової системи, охарактеризувати її як раціонально обґрунтовану систему, що відповідає єдиним принципам оподаткування та виконує покладені на неї функції. Водночас перший підхід – наслідок історичного розвитку суспільства, адже ірраціональні податкові системи тривалий час існували в УРСР та ПНР, що відходили від основної фіскальної функції оподаткування й були несистематизованим набором податкових платежів. Та, на жаль, побудова раціональної податкової системи для Польщі й України залишається надзвичайно актуальним завданням і сьогодні.

На окрему увагу заслуговує питання кількості податків і зборів (обов'язкових платежів), що входять до податкових системах України та Польщі. Систему податків і зборів, що справляються в Україні, висвітлено в ст. ст. 14, 15 Закону України «Про систему оподаткування» [6]. До переліку загальнодержавних платежів закон зараховує сім податків та 22 збори, зокрема: податок на додану вартість; акцизний збір; податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб; податок на нерухоме майно (не введений у дію); податок на промисел; податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів; фіксований сільськогосподарський податок; мито; державне мито; плата за землю та інші. А до системи податків та зборів, що встановлені як місцеві, вносять: два податки – комунальний і податок з реклами та 12 зборів, фіскальні надходження з яких подеколи не відповідають рівню державних витрат на їх адміністратування. Водночас до законодавчо закріпленої системи податків і зборів України не введено єдиного податку, що сплачується суб'єктами малого підприємництва та податку з імпорту, що справлявся протягом 2009 року.

На відміну від України, в Польщі на законодавчому рівні не закріплено єдиного переліку податків і зборів, що входять до податкової системи країни. Відповідь на це питання частково знаходимо в ст. 4 Закону РП «Про доходи органів місцевого самоврядування» [14], де сказано, що джерелами доходів бюджетів ґмін (районів) є: 1) надходження з податків: податку на нерухомість, податку із транспортних засобів, податку із цивільно-правових дій, податку на спадщину та дарування, аграрного та лісового податків, податкової карти; 2) надходження зі зборів: гербового, торгового, місцевого, курортного, експлуатаційного, збору з власників собак, установлених на основі окремих норм. Крім цього, до місцевих бюджетів зараховуються й інші категорії доходів: частина надходжень із загальнодержавних податків, дотації спеціального та загального призначення [16, 322].

Доходами державного бюджету РП, відповідно до ст. 96 Закону РП «Про публічні фінанси» [15], визнано: податки та збори, що, згідно зі спеціальним законодавством, не входять до складу доходів органів місцевого самоврядування, цільових фондів або інших підрозділів сектору публічних фінансів, а також мито. Тільки детальний аналіз чинного законодавства дає можливість констатувати наявність у Польщі шість загальнодержавних податків: податку з товарів і послуг, акцизного податку, тоннажного податку, податку з азартних ігор, податку з доходів фізичних осіб, податку з доходів юридичних осіб. Отож за кількістю податкових платежів, що справляються в Україні, вітчизняна податкова система є надто перевантажена, у той час як у Польщі вона включає майже втричі менше обов'язкових платежів податкового характеру.

Зазначимо, що до загальноприйнятого поняття «система податків» українські та польські юристи зараховують і обов'язкові платежі, що мають всі ознаки податків, але закріплені в податковому законодавстві як збори (як-то акцизний збір в Україні, торговий збір у Польщі). Тому вчені часто вживають термін «система податків та зборів», щоб підкреслити наявність *quazi*-податків у ній.

У фаховій літературі підкреслюється, що система податків і зборів – «плід історичного національного розвитку» [7, 264], хоча на її формування та зміну «...також впливають адміністративні, економічні та політичні фактори» [17, 27]. Польський вчений А. Гомулович акцентує свою увагу на тому, що податкова система, як надзвичайно складне явище, повинна будуватися, з одного боку, «...в спосіб, щоб держава виконала свої функції на благо суспільства, здобула грошові засоби в певній кількості та найпростішим шляхом», а з іншого – «... справедливо – адже платник податку не є «підданим держави», а виступає сувереном, що делегує свою владу державі, а остання, в свою чергу, є вираженням волі народу» [18, 147–148].

Раціональність тієї чи іншої податкової системи проявляється в застосуванні різних видів податків та зборів, а також у співвідношенні загальної суми податкових платежів та сукупного національного продукту, що в науці фінансового права називають «податковим тиском (тягарем, навантаженням, пресом)». Без цього показника «не можна визначити ту лінію, за яку держава, уточнюючи перелік податків, чи змінюючи податкові ставки, або скасовуючи податкові пільги, не має права переступати» [7, 266]. Зауважимо, що єдиного підходу до встановлення показника податкового тягаря в економічній та юридичній науці не існує.

Аналізуючи природу юридичної категорії «податковий тиск», М. Кучерявенко вказує на особливості її тлумачення, адже податкове навантаження може здійснюватися на чотирьох рівнях: тиск безпосередньо податкових важелів; тиск усієї сукупності податків, зборів, платежів; використання механізму пільг платниками, надання пільгових кредитів, дотацій; використання податкової техніки, через яку посилюється тиск на платника [8, 113].

Ґрунтовним дослідженням проблеми впливу високого рівня податкового тиску на економіку в Україні та Польщі є проект «Нерівномірності оподаткування в Україні: причини, наслідки та рекомендації щодо реформування» [19]. Розроблені та подані дослідниками кількісні показники податкового навантаження в обох державах інтегрують сукупність дій усіх факторів, що спричинили це явище (податкові важелі, поширення пільг, збитковість неплатежів, списання заборгованості, особливості податкової техніки тощо). Так, нахил кривої нерівномірності України у півтора разу є крутішим від польської, що свідчить про глибші реформи в Польщі та створення більш рівномірного податкового середовища [19, 10]. Результати проекту показали, що податкове навантаження в Україні та Польщі має багато спільних ознак, однак гірша ситуація спостерігається в Україні. Це випливає з таких характеристик:

– значно менший ступінь нерівномірності оподаткування в Польщі є свідченням меншого розповсюдження пільг і створення середовища, більш наближеного до ринкового. А в Україні велика нерівномірність оподаткування виступає додатковим фактором, що ускладнює проведення податкової реформи;

– практична відсутність проблеми податкової заборгованості в Польщі, зокрема з боку держави щодо повернення податку на додану вартість. Податкова заборгованість в Україні у десять разів більша від Польщі, тому своєчасне відшкодування ПДВ залишається одним з головних завдань Української держави;

– менший ступінь збитковості підприємств у Польщі, хоча ця проблема там також існує. Збитковість значної частини економіки України, яка останнім часом поглибилась у зв'язку з уповільненим зростанням та світовою фінансовою кризою, є значним фактором нерівномірності оподаткування;

– відсутність у Польщі відокремленого фінансового та податкового обліків прибутку підприємства. Хоча відокремлені обліки в Україні дають і незначні розбіжності для доходів бюджетів, проте значно ускладнюють їх адміністрування;

– значне відставання України від Польщі в економічному та соціальному розвитку: в Україні ВВП на душу населення є меншим у шість разів;

– відставання частки оплати праці в продукті: частка заробітної плати після сплати податків в Україні складає 28% проти 34% у Польщі, тобто бідніша держава використовує на заробітку плату меншу частку свого продукту.

У міжнародній статистиці для виміру загального рівня податкового тиску застосовують податковий коефіцієнт, що обчислюється як

відношення суми сплачених податків, включаючи обов'язкові відрахування в державні соціальні фонди (що розглядаються як податки), до ВВП у ринкових цінах [21, 38]. Так, відповідно до статистичних даних Європейського статистичного бюро, податковий тиск у Польщі складає 34,8%, що є нижче від середнього рівня держав-членів ЄС–27 (37,5%) [22, 202]. Цей показник у розгорнутому плані виглядає так: непрямі податки – 14,5%, з яких надходження з податку з товарів та послуг – 8,4%, акцизів – 4,2%, податків на товари (включаючи мито) – 0,4%, інших податків – 1,5%; прямі податки – 8,7%, з яких податок з доходів фізичних осіб – 5,3%, податок з доходів юридичних осіб – 2,8%, інші податки – 0,6%. Що стосується соціальних відрахувань, то вони знаходяться на рівні 12%, з яких по 4,8% сплачують роботодавці й працівники та 2,4% – самозайняті особи. Найбільша частка податкових коштів надходить до бюджету РП – 18,2%, і лише 4,7% – до місцевих бюджетів. За економічним критерієм кошти розподіляються так: на споживання – 13%, на капітал – 8,8%, на працю – 13,4%, екологічні податки – 2,7%.

В Україні рівень податкового навантаження в 2008 році становив 35,88%, що є нижче від середнього показника держав-членів ЄС–27 [22, 351]. Такі «оптимістичні» дані можна пояснити надзвичайно високим відсотком тінізації української економіки, що сягає до 50% проти 21% в Польщі, а тому дана система розрахунків є викривленою.

У зв'язку з цим на сучасному етапі у фахових виданнях почали застосовувати більш прогресивну методологію підрахунку податкового тиску, що була розроблена працівниками Світового банку та консалтингової компанії PriceWaterhouseCoopers. Як наслідок, щорічно оприлюднюються результати цих досліджень: видано збірник «Робити бізнес 2010» [20] і посібник індикаторів «Сплата податків 2010» [23]. На особливу увагу заслуговує останнє з видань, що стосується системи оподаткування, де експерти оцінювали 183 держави світу за такими показниками [20, 46]:

– кількість податкових платежів, що здійснюються підприємством за рік: в Україні – 147, у Польщі – 40 (середній показник у державах ОЕСР – 12,8);

– обсяг часу, необхідний для розрахунку, заповнення документації та сплати податків: в Україні – 736 год., у Польщі – 395 год. (середній показник – 194,1 год.);

– загальна податкова ставка: у Польщі – 42,5% (податки з доходів – 17,3%, податки на працю та соціальні виплати – 21,9%, інші податки – 3,3%), а в Україні – 57,2% (податок на прибуток підприємств – 12,3%, податки на працю та соціальні виплати – 43,1%, інші – 1,9%), проте середній показник у державах ОЕСР – 44,5%.

Отже, за результатами міжнародних організацій, Україна має систему оподаткування, що є однією з найобтяжливіших у світі, займаючи 181 місце, а процес ведення бізнесу – один із найнесприятливіших (142 місце). Польща ж посіла 151 місце за індикаторами сплати податків та 72 – за умовами ведення господарської діяльності.

Водночас упродовж останніх років у Польщі спостерігається тенденція до підвищення загального податкового навантаження (з 31,5% у 2004 р. до 34,8% в 2007 р.), що продиктовано інтеграційними процесами в межах ЄС, які передбачають вирівнювання економічних умов для всіх суб'єктів, зокрема й у сфері оподаткування. Як бачимо, у співвідношенні прямого та непрямого оподаткування в Польщі акцент зміщено в бік останнього. На думку А. Крисоватого та Т. Кощука, річ у тім, що тут значно більший, ніж у Західній Європі, прошарок малозабезпеченого населення, що спонукає країни Центрально-Східної Європи при формуванні й реалізації податкової політики орієнтуватися на фіскальні можливості податку на додану вартість та не дає їм змоги активно розвивати персональне прибуткове оподаткування й оподаткування майна [24, 37]. З іншого боку, дотримуючись європейських підходів, Польща підвищила частку непрямих податків у всій сумі податкових коштів завдяки значній вазі акцизів, що дають не набагато менші надходження, ніж податок на додану вартість, та перевищують впливи від податку з доходів юридичних осіб. Що ж до України, то питома вага прямих податків у податкових надходженнях Зведеного бюджету України за 2008 рік становить майже 46%, у той час як від непрямих – 44% [22, 351].

Разом зі стабільним зростанням загальних сум отриманих державою податкових коштів, у Польщі відбуваються значні структурні зміни у формуванні державних фондів коштів [19, 50–54]. Порівняймо їх із українськими показниками:

– в Україні відносна частка непрямих податків поступово зменшується, а показники з прямого оподаткування майже вдвічі перевищують польський рівень;

– надходження з польського податку на товари та послуги перевищують акцизи у 1,8 разів, у той час як в Україні акцизи дають у чотири рази менше доходу, ніж податок на додану вартість, проте в складі виручки народного господарства частка спеціальних акцизів в Україні у шість разів менша, ніж у Польщі;

– у Польщі зростають надходження від майнових податків до місцевих бюджетів, а в Україні вони в чотири рази менші й мають тенденцію до зниження;

– нестійкими є надходження з корпоративних податків та податків від зовнішньоекономічної діяльності як в Україні, так і в Польщі, що пояснюється вступом держав до СОТ та обмеженням мита й інших обов'язкових платежів;

– надходження податку з доходів фізичних осіб у Польщі майже вдвічі перевищує надходження з юридичних, у той час як в Україні вони майже збігаються.

Отже, в Польщі існують значні надходження з непрямого оподаткування та наявна висока частка відрахувань на соціальне страхування, а в Україні залишається високим рівень прямого оподаткування з доходів населення.

Податкова система є динамічним явищем, що моделюється під впливом багатьох факторів, одними з яких є зміна державного устрою та особливості розвитку економічних відносин. За останнє століття податкова система Польщі тричі піддавалася кардинальним трансформаціям: вересень 1939 року – з початком Другої світової війни; червень 1989 року – з початком економічних реформ «шокової терапії» Лєшека Бальцеровича; травень 2004 року – зі вступ до Європейського Союзу. Починаючи з 1996 року, в країні інтенсивно проходять процеси гармонізації національного законодавства з правом ЄС, що спонукало польських учених активізувати роботу щодо наукових розробок у галузі фінансового та податкового права, компаративістичних досліджень у сфері оподаткування та переосмислення існуючої податкової системи й визначення напрямів її подальшого вдосконалення.

Стратегічні положення державної податкової політики Польщі визначають основні вектори, за якими здійснюється модернізація податкової системи [25, 2–4]. Перший стосується збільшення надходжень від непрямих податків і зменшення від прямих, особливо від податку з доходів юридичних осіб. Другий напрямок полягає в уніфікації польського законодавства до права ЄС, особливо щодо підвищення ставок акцизного податку та скасування пільг податку на додану вартість. Третій передбачає лібералізацію податкової системи через надання податкових пільг для досягнення соціальних та економічних цілей з поступовим їх скасуванням. Тому сьогодні загальний підхід до вдосконалення податкових систем можемо охарактеризувати як «дієвий градуалізм» реформ у Польщі, на відміну від «поступового радикалізму» реформ в Україні.

Отже, Україна та Польща мають високе податкове навантаження як на економіку в цілому, так і на окремого платника зокрема, що потребує поступового послаблення. Аналіз показав, що обидві держави мають багато спільних характеристик, однак при цьому відставання України у проведенні податкових реформ, наближенні вітчизняного законодавства до права ЄС, в економічному та соціальному розвитку є більш відчутним.

У підсумку можемо зазначити, що сьогодні, як ніколи, актуальним є проведення подальших компаративістичних досліджень податкових систем країн Центрально-Східної Європи в рамках порівняльного податкового правознавства. Проте практичне втілення іноземного досвіду в Україні повинно здійснюватися виключно після ґрунтовного та всебічного вивчення проблеми на національному рівні із врахуванням специфіки його застосування на українському ґрунті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. – К.: «Абрис», 2002. – 742 с.

2. Brzeziński B. Wstęp do nauki prawa podatkowego: podręcznik / Bogumił Brzeziński. – Toruń: Dom Organizatora, 2003. – 258 s.

3. Налоги: учеб. пособие / Д. Г. Черник, В. А. Воронков, А. А. Глинкин [и др.]; под ред. Д. Г. Черника. – М.: Финансы и статистика, 1995. – 400 с.

4. Prawo podatkowe: część ogólna i szczegółowa / Andrzej Gargol, Barbara Kucia-Guściora, Paweł Smoleń [oraz in.]; za red. Wandy Wójtowicz. – Warszawa: C. H. Beck, 2009. – 454 s.

5. Этель Л. Налоговое право Польши / Л. Этель // Налоговое право стран Восточной Европы. Общая часть: Белорусь, Польша, Россия, Словакия, Украина, Чехия / отв. ред. М. В. Карасёва (Сенцова), Д. М. Щекин. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – С. 103–133.

6. Про систему оподаткування: Закон України, прийнятий ВР України 25 черв. 1991 р. // ВВР України. – 1991. – № 39. – С. 510.

7. Налоговое право: учебник / Р. И. Ахметшин, С. В. Жестков, М. Ф. Ивлиева [и др.]; под ред. С. Г. Пепеляева. – М.: «Юристъ», 2003. – 591 с.

8. Кучерявенко М. П. Податкове право України: академ. курс / М. П. Кучерявенко. – К.: Правова єдність: Всеукр. асоціація видавців, 2008. – 704 с.

9. Ordynacja podatkowa: Ustawa RP: ustawa przyjęta Sejmem RP 29 Sierp. 1997 r. // Dziennik Ustaw RP. – 2005. – № 8. – Poz. 60 ze zm.

10. Mastalski R. Prawo podatkowe: podręcznik / Ryszard Mastalski. – Warszawa: C. H. Beck, 2008. – 646 s.

11. Dolota S. Podstawy wiedzy o polskim systemie podatkowym / Stanisław Dolota. – Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009. – 349 s.

12. Tegler E. Funkcje systemu podatkowego i ocena jego sprawności / Eugeniusz Tegler // System podatkowy: zagadnienia teoretycznoprawne / Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica. – 1992. – № 54– S. 191–196.

13. Андрущенко В. Л. Податкові системи зарубіжних країн / В. Л. Андрущенко, О. Д. Данілов; за ред. М. Я. Азарова. – К.: «Комп'ютерпрес», 2004. – 240 с.

14. O dochodach jednostek samorządu terytorialnego: Ustawa RP: ustawa przyjęta Sejmem RP 13 listop. 2003 r. // Dziennik Ustaw RP. – 2003. – № 203. – Poz. 1966 ze zm.

15. O finansach publicznych: Ustawa RP: ustawa przyjęta Sejmem RP 27 sierp. 2009 r. // Dziennik Ustaw RP. – 2009. – № 157. – Poz. 1240.

16. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю.А. Тихомиров; Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. – М.: «Норма», 1996. – 427 с.

17. Szczodrowski G. Polski system podatkowy / Grzegorz Szczodrowski. – Warszawa: PWN, 2007. – 251 s.

18. Gomułowicz A. Podatki i prawo podatkowe: dla studentów i praktyków / Andrzej Gomułowicz, Jerzy Małecki. – Poznań: Ars boni et aequi, 2000. – 558 s.

19. Нерівномірності оподаткування в Україні: причини, наслідки та рекомендації щодо реформування / Ін-т реформ, Центр соц. та екон. дослідж. (CASE), Польсько-американсько-українська ініціатива про співпрацю (PAUCI). – К., 2002. – 64 с.

20. Doing business 2010 / The International Bank of Reconstruction and Development, The World Bank. – Washington: [s. n.], 2009. – 231 p.

21. Бюджетна політика у контексті стратегії соціально-економічного розвитку України. У 6 т. Т. 3. Розвиток системи податків як основи зміцнення державних фінансів: монографія / М. Я. Азаров [та ін.]. – К.: НДФІ, 2004. – 308 с.

22. Structures of the taxation systems in the European Union / European Commission. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004. – 361 p.

23. Paying Taxes 2010 / The International Bank of Reconstruction and Development, The World Bank. – Washington, 2009. – 56 p.

24. Крисоватий А. І. Вплив поглиблення інтеграції на податкову політику країн-учасниць ЄС / А. І. Крисоватий, Т. В. Кощук // Фінанси України. – 2009. – № 2. – С. 31–43.

25. Грабовський М. Система оподаткування в країнах Вишеградської групи: основні напрями реформ та їх значення для України / М. Грабовський // «Економічний Часопис». – XXI. – 2004. – № 11 / 12. – С. 42–51.

УДК 821.161.2-943:78

Wiesława SZYMCZUK
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

PRASA POLSKA NA TLE PRASY INNYCH MNIEJSZOŚCI NA UKRAINIE

Analiza pism mniejszościowych pod kątem tematyki, jaka w nich dominuje, jednoznacznie wskazuje na to, że właśnie poprzez działalność i aktywność kulturalną dane społeczności starają się przybliżać siebie, swoje problemy i kraj pochodzenia. Działalność wydawnicza polskiej mniejszości na Ukrainie należy do najprężniejszych. Polakom wydającym 19 tytułów, które ukazują się regularnie oraz 10, które pojawiają się nieregularnie, dorównują jedynie Żydzi. Analiza zawartości poszczególnych pism pozwala stwierdzić, iż wpisują się one w ogólny schemat gazet i czasopism wydawanych przez mniejszości narodowe.

Słowa kluczowe: *mniejszość narodowa, polska mniejszość, działalność wydawnicza, prasa polska.*

Аналіз періодичних видань національних меншин під кутом зору тематики однозначно вказує на те, що саме завдяки культурній діяльності ці громади намагаються показати себе, свої проблеми і країну походження. Видавнича діяльність польської національної меншини в Україні належить до таких, що інтенсивно розвиваються. Полякам, які видають 19 регулярних та 10 нерегулярних періодичних видань, дорівнюють лише євреї. Аналіз змісту окремих видань дозволяє стверднти, що вони вписуються в загальну схему газет і часописів, які видаються національними меншинами.

Ключові слова: *національна меншина, польська національна меншина, видавнича діяльність, польська преса.*

The analysis of the minority newspapers in terms of a subject matter which appears in them, clearly indicates that it's through social and cultural activity certain communities are trying to integrate themselves and their problems with their country of origin. Polish minority's publishing activity in Ukraine is one of the most resilient out there. Poles, who publish 19 titles, which are published regularly, and 10, which appear irregularly, are followed only by Jews. The analysis of the contents of the particular newspapers indicates that they fit in the overall scheme of newspapers and periodicals published by national minorities.

Key words: *national minority, Polish minority, publishing, Polish press.*

Ukraina jest państwem wielonarodowym; według danych z ostatniego powszechnego spisu ludności przeprowadzonego 5 grudnia 2001 roku, kraj ten zamieszkuje 130 narodowości. Społeczności zaliczane do mniejszości narodowych charakteryzują się różnym stopniem sformalizowania i zorganizowania. Na Ukrainie zarejestrowano 270 narodowościowych towarzystw i organizacji kulturalnych, prowadzących działalność zarówno na szczeblu obwodowym, rejonowym jak i ogólnopaństwowym [1, 341]. Działalność ta skupia się przede wszystkim na sferze kulturalno-oświatowej.

Najlepsze warunki posiada najliczniejsza z grup – mniejszość rosyjska, która w roku szkolnym 1997/98 zachowała prawie 3 tysiące szkół na różnych szczeblach kształcenia: podstawowe oraz szkoły średnie, a liczba kształconych w nich dzieci była porównywalna do liczby dzieci pobierających naukę w języku ukraińskim. Na przestrzeni ostatnich dziesięciu lat proporcje te uległy zmianie na korzyść języka państwowego. I tak w roku szkolnym 1999/2000 w języku ukraińskim naukę pobierało 67% uczniów (wyjątkiem były: Krym 98% w języku rosyjskim, obwody: doniecki, ługański 88% i około 50% w obwodach: zaporoskim, odeskim i charkowskim) [2, 308].

W celu pielęgnowania swojej odrębności kulturowej i tradycji własnego narodu, dzięki sprzyjającej polityce państwa ukraińskiego i przy wsparciu finansowym państw narodowych, grupy mniejszościowe powołały teatry, zespoły muzyczne czy taneczne. Cyklicznie organizowane są przeglądy działalności zespołów mniejszościowych, m.in. w Kijowie czy Charkowie.

Liczebność danej mniejszości nie stanowi o jej aktywności i zorganizowaniu. Do najprężniej działających mniejszości na Ukrainie należy mniejszość żydowska (0,2% ogółu mieszańców) zorganizowana w Towarzystwie Kultury Żydowskiej, Asocjacji Żydowskich Organizacji i Wspólnot Ukrainy oraz Żydowską Radę Ukrainy. Organizacje te opracowały m.in. program odrodzenia i rozwoju kultury żydowskiej, który zakłada odrodzenie kultury żydowskiej oraz propagowanie wiedzy o historii tego narodu na Ukrainie [4, 5].

Żydom dorównują Tatarzy Krymscy, którzy posiadają własne organizacje narodowe Kurułtaj (organ ustawodawczy) i Medżlis (organ wy-

konawczy), oficjalnie uznane przez Organizację Krymskotatarskiego Ruchu Narodowego [4, 22]. W 1991 roku na Ukrainie utworzono Duchowny Zarząd Muzułmanów Krymu, następnie Duchowny Zarząd Muzułmanów Ukrainy i Asocjację Niezależnych Wspólnot Muzułmańskich. W 1999 roku ogólna liczba wspólnot muzułmańskich w tym kraju osiągnęła 280 [4, 229].

W zamieszczonym z okazji Dnia Praw Człowieka artykule ówczesnego wiceministra kultury i sztuki RP Michała Jagiełły, który opublikował „Dziennik Kijowski" czytamy: „Każda propozycja, jaką mniejszość wysuwa wobec większości, powinna być rozpatrywana równocześnie z dwóch punktów widzenia. Pierwszym jest obowiązek społeczności dominującej wspierania tożsamości kulturowej innych. Drugim – troska o terytorialną całość i w ogóle bezpieczeństwo państwa zamieszkania. [...] Pociąga to za sobą skutki polityczne w postaci stałego uwzględniania zagadnień mniejszości narodowych w stosunkach międzypaństwowych na zasadach równoprawności i rzeczywistego partnerstwa; taką samą miarę przykłada się do poczynań swej mniejszości w świecie, jak do poczynań mniejszości narodowych zamieszkujących dane państwo" [7, 2-3].

Przejawem aktywności danej grupy mniejszościowej jest obecność w środkach masowego przekazu państwa zamieszkania oraz prowadzenie własnej działalności wydawniczej. Środki masowego przekazu – zwłaszcza elektroniczne – są istotnym medium, które w znacznym stopniu kształtują postrzeganie danej mniejszości w społeczeństwie [11, 144]. To właśnie one upowszechniają wiedzę o tradycji, historii, kulturze i działalności poszczególnych mniejszości. Przedstawiciele mniejszości narodowych zabiegają o obecność z mediach, która z jednej strony przypomina o ich odrębności, a z drugiej strony świadczy o aktywności i zaangażowaniu tak w sprawy kraju zamieszkania, jak i pochodzenia.

Powyższą tezę potwierdzają badania nad prasą mniejszościową prowadzone na początku lat 90. XX wieku na Ukrainie, kiedy to poszczególne mniejszości zaczęły organizować swoją działalność, w tym wydawniczą. W niepublikowanej pracy doktorskiej, która powstała na Państwowym Uniwersytecie im. Tarasa Szewczenki w Kijowie dotyczącej prasy ukraińskich mniejszości narodowych z lat 1992-1999, ze szczególnym zaakcentowaniem aspektów prawnego ich funkcjonowania w oparciu o umowy wewnątrzpaństwowe [8], analizie poddano działalność medialną trzech mniejszości narodowych: Niemców, Ormian i Żydów. We wstępie autor pisze: „Dokonana analiza pokazuje, że prasa mniejszościowa dokumentuje życie i działalność poszczególnych społeczności, z jej radościami, sukcesami i smutkami. Jest też obiektywną kroniką zmian zachodzących w społeczeństwie. [...] Prasa mniejszościowa pokazuje, że mniejszości narodowe nie są obojętne wobec procesów zachodzących w państwie ukraińskim, aktywnie włączając się w zmiany jakie w nim zachodzą".

Prezentacja problematyki mniejszości narodowych w mediach służy kilku podstawowym celom:

– przybliżeniu kultury mniejszości narodowych i etnicznych zamieszkujących dany kraj;

– dokumentowaniu i utrwalaniu faktów społeczno-kulturowych z życia mniejszości;

– promowaniu tradycji i zwyczajów lokalnych społeczności mniejszościowych [11, 150].

Przede wszystkim jednak społeczności te same pragną tworzyć i upowszechniać informacje na swój temat. W językach mniejszości narodowych rozwijają się środki masowego przekazu, zwłaszcza prasa. W publikacji „Ukraińska prasa (1990-1995)" na 376 omówionych tytułów tylko jeden wydawany był przez mniejszość narodową („Aragac", gazeta ormiańskiego Towarzystwa w Kijowie). W 1996 roku na Ukrainie zarejestrowano około 60 tytułów gazet mniejszościowych, zaś w 2003 roku gazet wydawanych w językach mniejszości narodowych bądź dla nich przeznaczonych było już 188 [5, 17].

Mimo rosnącej przewagi języka ukraińskiego, zarówno w sferze publicznej, jak i oświatowej, język rosyjski nadal zajmuje znaczącą pozycję. Zdaniem Benedykta Andersona na Ukrainie nieustannie odbywa się masowa migracja intelektualna w rosyjskojęzyczną przestrzeń informacyjną. Nadal nie ukształtowała się tu przeważająca bądź znacząca ukraińskojęzyczna „korporacja czytelników". Jednoznacznie dominuje tu rosyjskojęzyczny „produkt informacyjny" [3].

Do lokalnej specyfiki należy istnienie dwóch wersji językowych wielu gazet – rosyjskojęzycznej i ukraińskojęzycznej np. poczytny kijowski tygodnik „Dzerkało Tyżnia" i jego rosyjskojęzyczny odpowiednik „Zierkało Niedieli".

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku na Ukrainie ukazywało się 717 tytułów pism i 2206 gazet w nakładzie odpowiednio 20 mln i 23 mln egz., w tym w języku ukraińskim zaledwie 12 mln i 9 mln, co stanowiło odpowiednio 60% i 39,1% [4, 238]. Zatem ponad 70% wychodzących wówczas gazet ukazywało się wyłącznie w języku rosyjskim. Potwierdza to powyżej przytoczoną hipotezę Andersona o rosyjskojęzycznej przestrzeni informacyjnej.

Podobnego zdania jest Tadeusz Olszański, który twierdzi, że na ukraińskim rynku prasowym przeważa prasa rosyjskojęzyczna, ale zaznacza przy tym, że nie jest to równoznaczne z przejawem „rosyjskości". Badacz określa ten fenomen jako „rosyjskojęzyczną ukraińskość". Jego zdaniem media nawet krzewiąc ukraińską ideę państwotwórczą, zmuszone są do robienia tego w języku rosyjskim, gdyż znaczna część społeczeństwa nie czyta w języku ukraińskim. Z jednej strony media te wzmacniają ukraiński patriotyzm, z drugiej jednak podtrzymują rosyjskojęzyczność.

Po „pomarańczowej rewolucji" z 2004 r., która zmieniła nie tylko ukraińską scenę polityczną, ale też postrzeganie i funkcjonowanie wielu środków masowego przekazu w tym kraju, proporcje pomiędzy tytułami i kanałami telewizyjnymi czy radiowymi, które funkcjonowały w oparciu o język rosyjski, nie uległy radykalnym zmianom na korzyść języka ukraińskiego.

Mniejszość rosyjska na Ukrainie, pomimo iż najliczniejsza, pod względem zorganizowania w znacznym stopniu ustępuje innym mniejszościom. Walenty Baluk w książce „Ukraina", w rozdziale dotyczącym polityki narodowościowej i mniejszości narodowych tłumaczy ten fakt tym, iż sami Rosjanie nie czują się jeszcze mniejszością na Ukrainie i nie widzą tym samym potrzeby organizowania się [13, 20].

Patrząc z perspektywy historycznej, można wskazać trzy główne przyczyny dzisiejszej sytuacji etnokulturowej na Ukrainie. Po pierwsze, znaczny obszar geograficzny należący dziś do Ukrainy włączony był terytorialnie do imperium sowieckiego, gdzie podlegał wpływom kultury radzieckiej. Oznacza to także, że są na terytorium dzisiejszej Ukrainy regiony, w którym Rosjanie mają prawo uważać się za ludność rdzenną. Druga przyczyna, ściśle związana z pierwszą, określana jest przez ukraińskich badaczy zjawiskiem znikającej tożsamości narodowej. Ukraina jest bowiem państwem silnie zregionalizowanym. We wschodniej części kraju, np. w Donbasie trudno jest odróżnić Rosjan od Ukraińców, bo obydwie te grupy mówią po rosyjsku i mają problem z jednoznacznym wskazaniem swojej przynależności narodowej [10, 87-88].

Warto wspomnieć również o etniczno-społecznym wymiarze tego problemu. Od końca XIX i początku XX wieku większość dużych miast Ukrainy, w tym także stołeczny Kijów, stało się ośrodkami kultury rosyjskiej. Znaczna liczba mieszkańców ukraińskich miast wciąż kupuje gazety w języku rosyjskim, czyta rosyjskie książki, na co dzień posługuje się językiem rosyjskim.

Mniejszość rosyjska na Ukrainie określana jest przez niektórych badaczy ukraińskich mniejszością rosyjskojęzyczną, co może budzić kontrowersje zwłaszcza wśród badaczy rosyjskich, gdyż pojęcie rosyjskojęzyczności jest znacznie szersze i obejmuje także rosyjskojęzycznych Ukraińców.

Mikołaj Mezewicz definiując pojęcie mniejszości rosyjskojęzycznej pisze: „pod pojęciem mniejszości rosyjskojęzycznej należy rozumieć mieszkańców kraju nie będących członkami narodu tytularnego posiadających rosyjskie obywatelstwo lub bezpaństwowców, którzy na co dzień posługują się językiem rosyjskim i zamieszkują terytoria byłych republik ZSRR" [9].

Trudno porównywać działalność wydawniczą innych mniejszości narodowych na tle wydawnictw rosyjskojęzycznych, zwłaszcza gazet i czasopism. Widoczne są zarówno dysproporcje liczbowe, zasięg oddziaływania, jak również charakter tych wydawnictw.

Rosyjskojęzyczne media nadal stanowią potężny odsetek całości wydawanych na Ukrainie tytułów. Są to gazety w pełni komercyjne, nastawione na zysk i w niczym nie ustępujące mediom ukraińskim. Moim zdaniem nie można w pełni stosować kryteriów analizy i oceny wydawnictw rosyjskojęzycznych na Ukrainie na tle działalności wydawniczej prowadzonej przez pozostałe mniejszości żyjące w tym kraju. Wspomniana wcześniej jako najbardziej zorganizowana mniejszość – mniejszość żydowska, wydaje 21 tytułów, które z różną częstotliwością i w łącznym nakładzie sięgającym niewiele ponad 50 tysięcy ukazują się na Ukrainie. Do najbardziej znanych czasopism należą: suplement „Hołosu Ukrajiny" „Jewrejskije Wiesti", „Chadaszot Nowosti" czy „Bensyach-Sobiesiednik".

Większość ze 130 narodowości posiadających status mniejszości narodowych prowadzi działalność wydawniczą. Obok książek – w większości podręczników z historii, literatury i języka ojczystego – wydawane są czasopisma i biuletyny. Są to najczęściej wydawnictwa niekomercyjne, dotowane sporadycznie przez państwo ukraińskie, w większości jednak współfinansowane przez państwa, do których dana mniejszość się zalicza. Tu analiza i porównanie jest możliwe, gdyż pozycja mniejszości narodowych w państwie ukraińskim – wyłączając wcześniej omówioną mniejszość rosyjską – jest porównywalna. Ich liczebność jest zróżnicowana, tak jak i stopień zorganizowania, jednak wszystkie korzystają z pełni praw przysługujących mniejszościom na Ukrainie, wszystkie też otrzymują wspar-

cie dla prowadzonej działalności z państw, do których deklarują swoją przynależność.

Odrębnego omówienia wymagają Tatarzy Krymscy, którzy stanowią mniejszość narodową w państwie ukraińskim, jednak status autonomii Półwyspu Krymskiego nadaje im szczególną pozycję wśród mniejszości narodowych na Ukrainie.

Na mocy stalinowskiego dekretu z 13 kwietnia 1944 roku „O środkach mających na celu oczyszczenie Krymskiej ASRR z elementów antyradzieckich", Tatarzy Krymscy pod zarzutem kolaboracji z hitlerowcami, zostali deportowani, w większości do Uzbekistanu. Wraz z nimi przesiedlono inne narodowości zamieszkujące półwysep. Deportowano w sumie 225 009 osób, w tym 183 155 Tatarów, 12 422 Bułgarów, 15 040 Greków, 9 621 Ormian, 1 119 Niemców i 3 652 przedstawicieli innych narodowości [15, 23]. W latach pięćdziesiątych uchylono wobec Tatarów status zesłańczy, jednak nie zezwolono im na powrót do Ojczyzny. Prawna rehabilitacja Tatarów nastąpiła dopiero w 1967 roku. Przywrócono im prawo udziału w życiu publicznym, zezwolono na wydawanie gazet i emitowanie audycji radiowych w języku narodowym. Dopiero przemiany z czasów Michaiła Gorbaczowa i upadek ZSRR sprawiły, że ponad 270 tys. deportowanych Tatarów i ich potomków powróciło na Krym.

Powołując się na tradycje budowania własnej państwowości (m.in. Republika Krym z 1917 roku) ogólnonarodowy zjazd Tatarów Krymskich – Kurułtaj w czerwcu 1991 roku uchwalił deklarację o suwerenności. Prawie we wszystkich jednostkach administracyjnych Krymu powołano samorząd narodowy, który ma sprzyjać samoorganizacji narodowej.

W latach dziewięćdziesiątych zaczęto organizować nauczanie w języku krymskotatarskim. W roku szkolnym 1997/98 naukę w tym języku pobierało niespełna 3000 uczniów w sześciu placówkach oświatowych [4, 235]. W Kijowie powołano Uniwersytet Islamski, w wielu miastach półwyspu oraz we wschodnich regionach kraju tworzone są centra islamskie. Tatarzy prowadzą też działalność wydawniczą, zarówno podręczników i literatury pięknej, jak i czasopism. W języku krymskotatarskim ukazują się dwa czasopisma i 6 gazet codziennych. Do najbardziej poczytnych należą „Minaret", „Al. Bajan" czy „Awdet". Ich nakład jest jednak niewielki. Przeważają nadal pisma rosyjskojęzyczne.

Media elektroniczne działające na półwyspie emitują programy radiowe i telewizyjne w języku krymskotatarskim, jednak jest to bardzo niski procentowo wskaźnik. Nadal dominuje tu język rosyjski, który jest językiem urzędów, mediów, ale przede wszystkim ulicy.

Mniejszość bułgarska, dwukrotnie liczniejsza od mniejszości polskiej, wydaje w swoim języku tylko jeden tytuł: „Roden Kraj", stanowiący suplement dziennika Rady Najwyższej Ukrainy „Hołos Ukrainy"

Nieco aktywniejsi pod względem wydawniczym są Rumuni, którzy wydają 7 tytułów prasowych (jeden z nich również stanowi suplement „Hołosu Ukrainy"). Rozmieszczenie mniejszości rumuńskiej w strefie przygranicznej (Bukowina) stwarza możliwość odbioru programów oraz dostępu do prasy i innych wydawnictw z Rumunii.

Z podobnej możliwości bliskości kraju macierzystego korzystają Węgrzy. Mniejszość węgierska na Ukrainie posiada pięć tytułów prasowych: dwa obwodowe i trzy o statusie powiatowym. System medialny tej mniejszości posiada bardzo długą, sięgającą czasów II wojny światowej tradycję. Nieprzerwanie od 1946 roku w języku węgierskim ukazują się audycje radiowe, zaś od 1968 roku – programy telewizyjne.

Mniejszość niemiecka zamieszkuje głównie Zakarpacie i Półwysep Krymski. Regionalne stacje radiowe i telewizyjne emitują tam programy niemieckojęzyczne. W Kijowie dzięki zaangażowaniu parafii ewangelicko-luterańskich w nakładzie 3 tys. egzemplarzy ukazuje się czasopismo „Deutsche Kanal". Dniepropietrowskie wydawnictwo „Sicz" wydaje podręczniki i inną literaturę w języku niemieckim, w bibliotekach większych miast Ukrainy wypożyczyć można niemieckie czasopisma.

Pod względem liczebności po mniejszości rosyjskiej drugą najliczniejszą grupę stanowi mniejszość białoruska (276 tys.), która należy do najsłabiej zorganizowanych mniejszości na Ukrainie. Zdaniem Walentego Baluka wpływ na to mają dwa czynniki: duży stopień rozproszenia oraz rusyfikacja [4, 225]. Statystyki ukraińskie nie odnotowały dotychczas żadnej szkoły białoruskiej czy nawet klas prowadzących nauczanie fakultatywne. Białorusini nie posiadają organizacji o stratusie ogólnopaństwowym. Istnieją lokalne stowarzyszenia m.in. na Krymie czy Zaporożu. We Lwowie ukazuje się jedyne czasopismo w języku białoruskim „Białorusin Galicji".

Analizując zawartość tytułów wydań czasopism mniejszościowych zauważalny jest schemat, według którego konstruowane są poszczególne tytuły. Charakterystyczny dla prasy mniejszościowej jest jej profil: nie informacyjny, lecz kulturalno-oświatowy. Jeżeli występują elementy informacyjne, to są one ściśle związane z życiem lokalnej wspólno-

ty. Punktem centralnym jest spuścizna kulturowa, historia poszczególnych miejscowości oraz wiadomości z dziedziny pedagogiki (z reguły w formie obszernych wywiadów z wykładowcami szkół, klas lub wspomnień zasłużonych członków wspólnoty).

Dziennikarze pism mniejszościowych dużą uwagę zwracają na naukę ojczystego języka, stąd w większości wydań zamieszczane są stałe rubryki językowe. Kwestią nadal dyskusyjną i wywołującą skrajne opinie, jest sprawa języka, w jakim tytuły te ukazują się. Wiele wydań zachowuje język państwa, którego stanowi mniejszość, np. wyłącznie polskojęzyczne są „Głos Podola" czy „Lwowskie Spotkania", niemieckojęzyczny „Niemiecki kanał", rumuńskojęzyczna „Konkordia". Jednak głosy na ten temat są podzielone i wyraźnie widoczna jest wzrastająca tendencja zmierzająca do dwujęzyczności. Zwolennicy takiego rozwiązania tłumaczą potrzebę wprowadzenia dwujęzycznych wydań m.in. próbą pozyskania większej liczby czytelników, do których dotrze informacja o działalności danej społeczności mniejszościowej, kraju jej pochodzenia, ale także faktem, iż nie wszyscy obywatele, którzy deklarują przynależność do danej społeczności mniejszościowej, znają i rozumieją swój język ojczysty.

Z danych, pochodzących z ostatniego spisu ludności na Ukrainie, wynika, iż liczba osób, deklarujących przynależność narodowościową, nie pokrywa się z liczbą osób deklarujących znajomość języka kraju wskazanego jako ojczysty.

Powyższa tabela przedstawia wykaz głównych narodowości zamieszkujących Ukrainę wraz ze wskazaniem języka deklarowanego jako ojczysty. Wskazana jako jedna z najbardziej zorganizowanych grup mniejszościowych – Żydzi, w niespełna 4% wskazuje język hebrajski jako język ojczysty. Ponad 70% ukraińskich Żydów wskazało język rosyjski jako swój język ojczysty. Najmniejsze dysproporcje pomiędzy liczebnością danej diaspory a wskazanym przez nią językiem ojczystym wykazują Tatarzy Krymscy, Mołdawianie, Rumuni, Węgrzy, Bułgarzy i Ormianie. W tych społecznościach znaczny odsetek osób uważa język kraju, do którego deklarują przynależność, za swój język ojczysty.

Polacy, niestety, w niewielkim stopniu, wskazują język polski jako ojczysty (12%). Dla większości językiem ojczystym jest język ukraiński, około 15% wskazało język rosyjski.

Przeanalizowana powyżej sytuacja tłumaczy dyskusje na temat dwujęzyczności wydawnictw mniejszościowych. Problem nieznajomości języka ojczystego dotyczy wielu grup, stąd uzasadniona wydaje się potrzeba zamieszczania działów językowych w wydawanych przez nie tytułach lub całych wydań dwujęzycznych.

Pisma mniejszościowe wiele miejsca poświęcają sprawom kultury. Tematyka kulturalna obecna jest zarówno w tygodnikach, kwartalnikach, jak i pismach, ukazujących się nieregularnie, które nie mają *sensu stricte* charakteru periodyków kulturalnych.

Tabela: Podział ludności według narodowości i języka ojczystego

narodowość	liczba	język narodowy	język ukraiński	język rosyjski	inny język
Ukraińcy	37541693	31970728	31970728	5544729	11393
Białorusini	275763	54573	48202	172251	181
Bułgarzy	204574	131237	10277	62067	29
Ormianie	99894	50363	5798	43105	64
Grecy	91548	5829	4359	80992	53
Żydzi	103591	3213	13924	85964	210
Tatarzy Krymscy	248193	228373	184	15208	152
Mołdawianie	258619	181124	27775	45607	37
Polacy	**144130**	**18660**	**102268**	**22495**	**67**
Rosjanie	8334141	7993832	328152	7993832	5667
Rumuni	150989	138522	9367	2297	5
Tatarzy	73304	25770	3310	43060	52
Węgrzy	156566	149431	5367	1513	7
nie wskazana	188639	–	1108	1844	182913

Źródło: Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – Київ, 2004. –С. 326-332.

Wspomniany już wcześniej Jurij Kolisnik, analizując prasę wydawaną przez Niemców, Ormian i Żydów, wyliczył procentowo, iż tematyka kulturalna zajmuje w ich wydawnictwach odpowiednio: 7,9%,

32,6%, 18,4% [8, 12]. Wśród wydawanych przez ukraińskich Polaków pism za tytuł najbardziej zdominowany przez tematykę kulturalną uchodzą „Lwowskie Spotkania", gdzie tematyka kulturalna i historyczna zajmują ponad 80% powierzchni pisma. Jednak we wszystkich z ponad 20 wydawanych przez Polaków tytułów sprawom kultury poświęca się znaczną ilość miejsca.

Analiza pism mniejszościowych pod kątem tematyki, jaka w nich dominuje, jednoznacznie wskazuje na to, że właśnie poprzez działalność i aktywność kulturalną, dane społeczności starają się przybliżać siebie, swoje problemy i kraj pochodzenia. Stąd pisma i programy mniejszościowe obfitują w relacje z organizacji wystaw, koncertów, festiwali, imprez okolicznościowych, związanych z ważnymi dla kraju ojczystego wydarzeniami. Jednocześnie zauważalna jest tendencja do akcentowania integralności i więzów z krajem zamieszkania. „Bardzo istotne jest to, że treści te pisma polonijne przekazują w harmonii z wiadomościami o języku, obyczajach i kulturze ukraińskiej" [6, 149]. Wydawane przez mniejszość żydowską „Jewrejski wisti" posiadają rubrykę: „Wszyscy jesteśmy Twoimi dziećmi, Ukraino", co w szczególny sposób podkreśla deklarowaną wierność i współodpowiedzialność za kraj zamieszkania. „Badania potwierdzają, że wydawnictwa mniejszości narodowych nie ograniczają się tylko do narodowo-kulturalnych problemów własnej mniejszości, ale poświęcają należną uwagę problematyce międzynarodowej. Poświęcanie uwagi problemom innych grup etnicznych sprzyja budowaniu wielokulturowego społeczeństwa" [8, 15].

Działalność wydawnicza polskiej mniejszości na Ukrainie należy do najprężniejszych. Polakom wydającym 19 tytułów, które ukazują się regularnie, oraz 10, które pojawiają się nieregularnie, dorównują jedynie Żydzi (21 tytułów), gdyż, jak wspomniałam wcześniej, wydawnictw rosyjskojęzycznych nie można zaliczyć do wydawnictw mniejszościowych. Mają one równoprawny status z prasą wydawaną w języku ukraińskim.

Aktywności Polaków w sferze wydawniczej sprzyja postawa państwa polskiego. Analizując stosunek państwa polskiego do polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie nie sposób nie odnotować, że Polska wykazuje bardzo dużą aktywność, co w praktyce przekłada się na pomoc szeregu instytucjom i organizacjom w realizowaniu ich zadań statutowych. W 2008 roku z funduszy na rozwój mediów polonijnych Fundacji Pomoc Polakom na Wschodzie, skorzystało 14 tytułów.

Analiza zawartości poszczególnych pism pozwala stwierdzić, iż wpisują się one w ogólny schemat gazet i czasopism wydawanych przez mniejszości narodowe. Dominują w nich materiały na temat kraju pochodzenia, jego historii, kultury, obyczajów, wiary, a także aktywności danej społeczności w kraju zamieszkania. Porównywalny jest również nakład tego typu wydawnictw, wahający się od kilkuset do kilku tysięcy egzemplarzy. Większość z nich nie poradziłaby sobie na rynku wydawniczym w warunkach wolnej konkurencji, stąd też częściowo mają one status dodatków, częściowo są niezależnymi tytułami. Jednak wszystkie z nich korzystają w różnym stopniu i w różnej formie z pomocy ze strony państw macierzystych.

LITERATURA

1. Абетка української політики 1996. Довідник / За ред. М. Томенка. – Київ, 1998.
2. Абетка української політики 2000-2001. Довідник / За ред. М. Томенка. – Київ, 2002.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – Київ: «Критика», 2001.
4. Baluk W. Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność. – Wrocław, 2002.
5. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – Київ, 2004.
6. Jabłoński E. Wzlot. Dokąd zmierzają Polacy na Ukrainie. – Warszawa, 2004.
7. Jagiełło M. Dziesięć uwag o mniejszościach narodowych // «Dziennik Kijowski». – 1997. – Nr 23.
8. Колісник Ю.В. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності (1992 – 1999 рр.). Автореферат дисертації... кандидата філологічних наук. – Київ, 2001.
9. Mezewicz M. Rosyjska definicja mniejszości rosyjskojęzycznej, http://www.tolerancja.pl/ukraina/mniejszosc-rosyjskojezyczna, 17. 10. 2008.
10. Населення України за місцем народження та громадянством. –Київ, 2004.
11. Ratajczak M. Komu potrzebne są media? Dostęp do mediów publicznych mniejszości narodowych i etnicznych // Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach, (red.) M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski. – T. I. – Białystok, 2006.
12. Українська преса (1990-1995). Національна академія наук України. – Львів, 2004.
13. Ukraina. Pod red. B. J. Albina i W. Baluka. – Wrocław, 2002.
14. «Вісник Державного комітету у справах национальн*остей* та релігій». – 1996. – № 4.
15. Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис. – Київ, 1998.

УДК 061.1.НАТО:32.019.5(438+477)

Ludmiła KASZKO
Uniwersytet Opolski

ROSYJSKIE I UKRAIŃSKIE STEREOTYPY WOBEC NATO Z POLSKIEJ I WSCHODNIEJ PERSPEKTYWY

Prawie od 100 lat „obrazy w ludzkich głowach", czyli stereotypy, są powszechną formą występującą w komunikacji społecznej. Z równym powodzeniem posługują się nią elity, jak i osoby o najniższyn statusie społecznym. Ta postać komunikatu dominuje w procesie powstawania i utrwalania opinii odnoszących się do skomplikowanych i bolesnych relacji polsko-ukraińsko-rosyjskich. Niestety, przeważają stereotypy o zabarwieniu negatywnym. Autorka opisuje najczęściej występujące skróty myślowe, a także wskazuje kontekst historyczny i kulturowy, w jakim powstawały i ulegały upowszechnieniu. Artykuł koncentruje się na wydarzeniach XX wieku, sięgając do pierwszej dekady obecnego tysiąclecia. Istotną cechą pracy jest także przedstawienie tych zjawisk z perspektywy mieszkańców obu brzegów Buga.

Słowa kluczowe: *stereotypy komunikacja, historia, patriotyzm, stosunki.*

Практично 100 років „картини в людських головах", тобто стереотипи, є загальною формою суспільної комунікації. З подібним успіхом нею користуються еліта й особи з нижчих суспільних верств. Ця форма повідомлення переважає в процесі виникнення і поширення думок, що стосуються складних і болючих польсько-українсько-російських взаємин. На жаль, переважають негативні стереотипи. Автор описує найчастіші стереотипи, а також подає історичний і культурний контекст, в якому вони виникали і розповсюджувалися. Увага у статті зосереджується на подіях XX століття аж до першої декади цього століття. Важливою рисою роботи є також опис явищ з перспективи мешканців обох берегів річки Буг.

Ключові слова: *стереотип, комунікація, історія, патріотизм,відносини.*

Nearly 100 years ago Walter Lippmann in his work in 1922 used the metaphor calling stereotypes as «picture in our heads». The stereotypes become a common form that occurs in social communication. More recent studies have concluded that stereotypes are commonplace in elite as well as in lower class environment. This form of communication is dominant in the process of creation and perpetuation of the opinion relating to the complicated and painful as the Polish-Ukrainian-Russian relations. Unfortunately, the prevailing negative stereotypes have a huge impact on those relations. The author describes the most commonly occurring mental leap and also indicates the historical and cultural context in which they were formed and underwent disseminating. Article focuses on the events of the twentieth century, reaching to the first decade of the current millennium. An important feature of the work is also a representation of these phenomena from the perspective of both sides of the Buga River residents.

Key words: *stereotypes, communication, history, patriotism, relations.*

Stereotyp jest formą skrótu i uogólnienia, jakim człowiek posługuje się w komunikacji z otoczeniem, a także w procesie percepcji świata, lub tworzenia swoich wyobrażeń o nim. Określenie to jako pierwszy wprowadził do obiegu w roku 1922 amerykański publicysta Walter Lippmann. „Obrazy w ludzkich głowach", zawężone do niezbędnego minimum, tak, aby na poziomie najniższego kodu komunikacyjnego w lot uchwycić istotę rzeczy. Nic więc dziwnego w tym, że używają tej formy osoby o najniższym statusie społecznym, jak i przedstawiciele elit. Może kłaść się cieniem na relacjach interpersonalnych pojedynczych jednostek a nawet całych narodów. Jak każde zjawisko związane z życiem społeczności ludzkiej jest podatny na przekształcenia. Stereotypy mogą ulegać modyfikacjom, przewartościowaniom, a nawet całkowicie wychodzą z użycia. Ich miejsce w naturalny sposób zajmują nowe. Powszechny dostęp do środków komunikacji i globalizacja zjawisk społecznych powoduje, że szybciej niż kilkadziesiąt lat wstecz docierają do nas informacje mające wpływ na kształtowanie naszych opinii. W ślad za tym mogą się dokonywać ewentualne przewartościowania. W pewnej mierze mogą mieć one wartość poznawczą. Jednak ta najpowszechniej występująca forma stereotypu praktycznie sprowadza się do powtarzania obiegowych komunałów.

Gdy spojrzymy na historię łączącą sąsiadów: Polaków, Ukraińców i Rosjan trudno oprzeć się pokusie użycia często występującego w dyskursie społecznym określenia – „skomplikowana", „bolesna, „trudna". Można przy tym odnieść wrażenie, że jest to obszar zarezerwowany tylko dla ciemnych kart naszych wspólnych dziejów. Tymczasem warto przypomnieć, iż stereotypy to także podobnie funkcjonujące uogólnienia i skróty, lecz o wydźwięku pozytywnym. Niezależnie od tego, czy odwołują się do ciemnych, czy jasnych stron, są trwałym, a przy tym to istotnym czynnikiem naszej aktywności. Zdają sobie z tego sprawę politycy, którzy nie

działają w próżni społecznej. Specjaliści od marketingu politycznego śledzą m.in. poziom przychylności określonych grup obywateli, którzy są skłonni, lub nie, zaakceptować ich wizje oraz decyzje. Nie bez znaczenie jest bowiem klimat, w jakim będą realizowane owe zamierzenia. W kontekście stosunków polsko-ukraińsko-rosyjskich niezwykle silnym składnikiem są konotacje historyczne, a w ślad za nimi pojawiające się reakcje budzące silne emocje. Zwracał na to uwagę znawca literatury rosyjskiej, znany także z działalności publicystycznej i społecznej na rzecz zbliżenia między Polakami i Rosjanami prof. Andrzej Drawicz: aby ten proces mógł być udany, powinno się pamiętać o przeszłości, ale nie należy zatracać się w niej. Tym bardziej, że swoistą cechą wyróżniającą sąsiadów jest skłonność do wyjątkowo uważnego, nacechowanego krytycyzmem wzajemnego obserwowania się.

Bagaż doświadczeń, jaki zgromadził się w ciągu lat naszego sąsiadowania, można oceniać w wymiarze historycznym, jak też bieżącym. Z powodu zakresu, jak i rozmiarów tej pracy próba oceny została zawężona do doświadczeń mających miejsce po obu stronach Buga w XX wieku, chociaż nie sposób pominąć wpływu wcześniejszych epok, z racji powszechności występowania utrwalonych schematów myślowych. Historia najnowsza kładła akcenty w różny sposób i nie były to zjawiska występujące w wymiarze symetrycznym. Obraz ten dodatkowo komplikują wydarzenia, tworzące w późniejszym czasie określone konotacje, jak m.in.: wojna polsko-bolszewicka (z niemal nieznanym w Polsce wątkiem obozów jeńców radzieckich, natomiast przez lata wykorzystywanym propagandowo przez Moskwę), 17. września 1939, Katyń, rzeź Polaków na Wołyniu, próba ekspansji religii katolickiej na terenach zdominowanych przez ludność prawosławną, akcja „Wisła", widmo radzieckiej interwencji w roku 1956 i w okresie „Solidarności" („wejdą – nie wejdą?"). Na to jeszcze nałożyły się wpływy oficjalnej propagandy „bratnich", komunistycznych partii. Ocena wpływu tejże indoktrynacji wymaga jednak istotnego zróżnicowania; na inny grunt padała w Polsce, w której dążenia niepodległościowe mają silnie zakorzenione tradycje, natomiast zupełnie inne skutki społeczne przynosiła w Związku Radzieckim.

W przypadku Polski żywotność ducha patriotycznego była skutecznym filtrem, a nawet neutralizatorem ideologicznej urawniłowki, jaką usiłowała zaprowadzić podległa wobec ZSRR władza. To wyraźnie odróżniało Polaków od mieszkańców pozostałej części tzw. obozu socjalistycznego. Z oczywistych powodów najsilniejszy wpływ – jak się okazuje dający znać o sobie jeszcze w 20 lat po upadku Związku Radzieckiego – zjawisko to ma na społeczność zamieszkującą obszar tego kraju.

Jak różna może być optyka relacji polsko-rosyjskich wskazuje nie tylko historia najnowsza, ale także historia literatury. Dwie wielkie osobowości epoki romantycznej, przyjaciele: Adam Mickiewicz i Aleksander Puszkin kładą odmienne akcenty. Gdy Mickiewicz pokłada nadzieje, że przyjaźń taka jest możliwa i oczywista („Do Przyjaciół Moskali"), lecz wymaga wzajemnego poznania, o tyle Puszkin w „Oszczercach Rosji" przekonuje, iż nasze konflikty to efekt napięć pomiędzy dwoma słowiańskimi nacjami. Trwałość tych sporów może zatem wskazywać na swoiste fatum, jakie ciąży nad sąsiadami. Wspomina o tym także współczesny poeta, Czesław Miłosz, który dostrzega ambiwalentne, paradoksalne wręcz uczucia, charakterystyczne dla tych specyficznych bliskich stosunków: od fascynacji po nienawiść, z nieustającą domieszką wzajemnej nieufności [4, 40].

Należy jednak wyraźnie rozróżnić specyfikę osobistych kontaktów Polaków i Rosjan, w porównaniu z oficjalnymi, międzypaństwowymi. Jak pisze A. Włodkowska, „w porównaniu z tradycyjnie już nie najlepszymi, niekiedy nawet chłodnymi stosunkami między państwami, kontakty międzyludzkie Polaków i Rosjan są dobre, a nawet ciepłe. Z pewnością na negatywny, jak i pozytywny stan rzeczy miały i wciąż mają wpływ obie strony" [5, 16].

Opisując stereotypy istniejące za wschodnią granicą Polski, warto przyjrzeć się schematom, jakimi posługują się Polacy w odniesieniu do swoich sąsiadów zza Buga. Znajomość tego zjawiska jest istotna w przypadku wszelkich inicjatyw Ukrainy w kierunku zbliżenia czy integracji z NATO: państwo polskie niejednokrotnie było adwokatem wschodniego sąsiada na arenie międzynarodowej (chociaż z różną, zazwyczaj umiarkowaną skutecznością) [6, 45], stąd warto poznać poziom akceptacji społecznej Polaków dla takich ewentualnych działań.

Według badań, prowadzonych przez J. Bartmińskiego w okresie dekady wśród lubelskiego środowiska studenckiego, w odniesieniu do wschodnich sąsiadów dominują negatywne skojarzenia. Pytania dotyczyły cech, jakie w obiegowych opiniach charakteryzują tzw. przeciętnego Rosjanina. Wśród negatywnych wyróżników wymieniano: „zacofany, zastraszony, prymityw, pijak, ograniczony, ciemny, gruboskórny" [7, 14].

Ten właśnie wizerunek *de facto* człowieka sowieckiego, Rosjanina, czy Ukraińca utrwalał się przez lata, na stałe wchodząc do repertuaru językowego Polaków (ruski miesiąc, ruski targ, ciągnie się jak smród za ruskim wojskiem). Przymiotniki o wydźwięku pozytywnym, jakie również były w użyciu (gościnny,

uczynny, otwarty, szczery, wylewny, serdeczny, przyjazny, miły, wesoły, prawdomówny, skromność, pokora, prostota), przegrywały jednak na co dzień z całą gamą negatywnych skojarzeń. Takie nastawienie utrudniało równocześnie korzystniejsze spojrzenie na sąsiadów.

Tutaj kolejną, nieprzewidzianą, a przy tym niezwykle dramatyczną kartę napisało samo życie. Tragedia polskiej delegacji lecącej na jakże znamienne w tym kontekście obchody 70. lecia zbrodni katyńskiej odsłoniła mniej znane (w świetle stereotypów) Polakom oblicze Rosji i Rosjan. Podobnie było w przypadku Ukrainy i jej mieszkańców. Lektura tamtejszych portali oraz forów internetowych, które wypełniły się po 10. kwietnia 2010 roku wpisami przepełnionymi autentyczną empatią i sympatią do Polaków, jest niezwykle wymowna. Także oficjalne wypowiedzi władz Rosji zabrzmiały w niespotykanym dotąd ciepłym tonie. Czy pozwoli to odejść od wzajemnie niekorzystnego schematu pojęciowego, jaki funkcjonuje w świadomości sąsiadów? Z pewnością zależy to m.in. od tego, czy w ślad za słowami współczucia i deklaracjami podyktowanymi okolicznościami, zapadną istotne decyzje, dające gwarancje trwałości oczekiwanych, pozytywnych przemian. Strona polska jako czynnik wskazujący na powstanie takiej przyjaznej lepszym kontaktom atmosfery wymienia przede wszystkim udostępnienie wszystkich zasobów archiwalnych, które dotyczą sowieckiego ludobójstwa z roku 1940, jakie znajdują się w posiadaniu Rosji.

Odnotowywane gesty strony rosyjskiej są niewątpliwie częścią procesów, na które czeka od lat społeczeństwo polskie: prawda katyńska powinna być w pełni wyjaśniona. Dopiero wtedy relacje te mogą być wolne od odium przeszłości, w myśl tego, na co zwracał uwagę wcześniej przytaczany A. Drawicz.

Oceniając czynniki i wydarzenia mające wpływ na stosunki Polski, Rosji i Ukrainy powinno się przyjrzeć szczególnie ostatniemu dwudziestoleciu. Jak pisze A. Włodkowska, „należy wskazać przede wszystkim na zmiany jakie zaszły w Polsce w 1989 r., tj. przejęcie władzy przez obóz solidarnościowy i powołanie nowego rządu na czele z Tadeuszem Mazowieckim oraz redefinicję polskiej racji stanu dokonanej przez ten rząd. Wtedy nastąpiła zmiana priorytetów w polskiej polityce zagranicznej, w której począwszy od 1989 r. kierunkiem najważniejszym stał się Zachód. Najistotniejszym zadaniem stało się ustanowienie trwałych związków z Zachodem poprzez uzyskanie członkostwa w strukturach zachodnich, przede wszystkim w NATO i w Unii Europejskiej. (…) To z kolei niewątpliwie wpłynęło na skądinąd naturalne odreagowywanie przez społeczeństwo polskie narzuconej i niesprawiedliwej blisko pięćdziesięcioletniej zależności od ZSRR. Bezpośrednim przejawem odreagowania było głównie podświadome odwracanie się od Wschodu, akcentowanie negatywnych doświadczeń okresu zależności od radzieckiego centrum oraz eksponowanie przeszłości" [8, 13].

Polskie dążenia prowadzące do oderwania się od wpływów ze Wschodu, rozpoczęte z nastaniem suwerenności państwowej, nie budziły życzliwych reakcji Moskwy, która zdecydowanie występowała przeciwko wstąpieniu dawnego sojusznika znad Wisły do NATO. Powstające interakcje mogły tylko umacniać istniejące do tej pory stereotypy, stawiające dotąd w złym świetle sąsiadów o imperialnych ambicjach. Jak podkreśla P. Boski, przytaczając badania przeprowadzone przez CBOS, „Rosja tęskni za „rajem utraconym" potęgi Związku Radzieckiego i pragnie odzyskać swoje wpływy w ówczesnych granicach. (…) Podobnie kształtują się – choć przy stabilności rozkładów – odpowiedzi na pytanie o powody sprzeciwu Rosji wejścia Polski do NATO. Większość badanych na przestrzeni trzy i półletniego okresu (1994-1997) uważa, że sprzeciw Rosji odzwierciedla jej chęć odzyskania swoich wpływów w Polsce. (…) CBOS próbował porównać ponadto opinie Polaków i Rosjan na kwestie zapewnienia bezpieczeństwa naszego kraju (Polski). W raporcie okazało się, że większość Rosjan (68%) nie ma na ten temat zdania, natomiast tylko 8% w stosunku do 72% Polaków, traktowało opcję NATO jako najkorzystniejszą dla Polski. Dziewięciokrotny stosunek wyborów pronatowskich oznacza odmienną zaiste perspektywę obywateli sąsiadujących krajów w kwestii bezpieczeństwa jednego z nich" [9, 54].

II Z PERSPEKTYWY WSCHODU

Po upływie dwóch dekad od upadku komunizmu niezbędne jest przypomnienie (szczególnie dla pokolenia nie pamiętającego ówczesnych realiów geopolitycznych), iż jeszcze 20 lat temu na mapie Europy nie było kraju o nazwie Ukraina, czy Rosja. Obszar obejmujący obecnie te oficjalnie dwa odrębne i autonomiczne byty państwowe zamieszkiwali wówczas „obywatele radzieccy". Taka unifikacja służyła m.in. eliminowaniu nacjonalizmów mogących zagrozić monolitowi państwa sowieckiego, postaw nacechowanych jakąkolwiek odrębnością, odbiegająca od jedynie obowiązującego wzorca, jaki wyznaczały kolejne partyjne ekipy w Moskwie. Jaskrawym tego przykładem może być sytuacja na Ukrainie: w praktyce doprowadziło to do wynarodowienia i jednoczesnej rusyfikacji kraju. Jego mieszkańcy – szczególnie we wschodniej części – w codziennej komunikacji używają obecnie języka rosyjskiego. Ukraiński nie został rozpowszechniony (po uzyskaniu samodzielności państwowej w r. 1991) w skali oczywistej

dla np. demokracji zachodnich. Mało tego: używanie tego języka nie stało się pozytywnym wyznacznikiem pozycji społecznej. Proporcje, w jakich występują rosyjski i ukraiński, oddają także media docierające do milionów odbiorców. W jednym z najpopularniejszych programów „Ukraina ma talent", jaki był emitowany przez kanał telewizji o bardzo licznym audytorium, spośród trojga jurorów dwie osoby cały czas używały rosyjskiego, a tylko jedna mówiła po ukraińsku. Co ciekawe, uczestnicy – od dziecka, aż po osoby w dojrzałym wieku – z reguły mówią tylko(!) po rosyjsku. Swoistym kuriozum, które budzi wręcz niedowierzanie wśród np. osób przyjezdnych z Polski, jest skala zastosowania języka rosyjskiego, jakim publicznie posługiwali się kandydaci podczas prezydenckiej kampanii wyborczej na przełomie lat 2009 i 2010. Obecna głowa państwa, Wiktor Janukowicz, wydał swoje ulotki po rosyjsku i po ukraińsku. Także jego ukraiński, w jakim zwracał się do elektoratu w wystąpieniach telewizyjnych oraz radiowych, był nacechowany silnym akcentem rosyjskim i nie pozostawiał złudzeń – pochodzący z Doniecka Janukowicz na co dzień posługiwał się rosyjskim.

Antyzachodnia mentalność ludzi radzieckich (a takimi stali się także Ukraińcy), utrwalana przez dziesiątki lat intensywnej indoktrynacji, doprowadziła do tego, że nadal istnieje niechęć i opór, na jakie natrafiają nurty proeuropejskie. Działo się to niezależnie od tego, jaki kurs w polityce zagranicznej obierały zmieniające się w Kijowie kolejne ekipy władzy. Z perspektywy czasu na świadomość – także tę określaną stereotypami – największy wpływ miały zjawiska zachodzące w czasach ustroju komunistycznego, dopiero w dalszej kolejności następujące po upadku Muru Berlińskiego. W przypadku wydarzeń mających miejsce w ostatnich latach należy zwrócić uwagę na implikującą rolę kontekstu, w jakim są używane te pojęcia. Brak świadomości wynikający z ignorancji, czy wręcz manipulacja słowem, mogą wywoływać negatywne skojarzenia u odbiorcy, u którego pojawiają się określone konotacje. W przypadku tak wrażliwej sfery, jak stosunki Polski z byłymi krajami ZSRR, nie można lekceważyć tego czynnika. Zwraca na to uwagę J. Bartmiński, kładąc jednak akcent na mniej eksponowane właściwości stereotypu: „W ostatnich latach językoznawcy zorientowani kognitywistycznie za H. Putnamem silniej akcentują poznawcze (a nie tylko wartościujące i integrujące) funkcje stereotypu (Bartmiński 1980, Quasthoff 1978), przypominając, że cały system języka, słownictwo i kategorie gramatyczne są oparte na przyjętych modelach poznawczych (kognitywnych), z natury rzeczy uproszczonych, tj. opartych na operacji wyboru cech przedmiotu i swoistym ich skonfigurowaniu w mentalnych reprezentacjach rzeczywistości. Te reprezentacje nie są aksjologicznie obojętne. Kiedy czytamy w prasie o wojnie w jakimś regionie świata, a jej uczestników dziennikarz nazywa buntownikami i rebeliantami, a drugi partyzantami lub mającymi u nas patriotyczne konotacje powstańcami – czujemy, że za tymi wyrażeniami stoi określona koncepcja zdarzeń i ich ocena, mająca swoją podstawę polityczną i ideologiczną. Nazywanie uczestników wojny w Czeczenii bojownikami też nie było ideologicznie neutralne, wynikało z przyjęcia pewnej opcji ideowej, pewnego (przez wielu Rosjan odbieranego jako antyrosyjski) punkt widzenia" [9, 89].

Analizując stereotypy będące w użyciu po wschodniej stronie Buga należy wyraźnie odseparować pojęcia, jakie są stosowane w języku oficjalnym, od tych, których używają zwykli ludzie na co dzień. Wypowiedzi przedstawicieli instytucji publicznych zawsze są nacechowane jakąś dozą poprawności politycznej i nie muszą iść w parze za „głosem ludu". Poziom przychylności wobec NATO oraz Zachodu okazywany w oficjalnych wystąpieniach jest z reguły uzależniony od kursu politycznego, jaki w danym okresie prezentują władze. Takie realia, chociaż w zróżnicowanym stopniu, mają miejsce w Rosji oraz na Ukrainie.

Wypowiedzi przywódców rosyjskich od początku lat 90. ubiegłego wieku niezmiennie nie pozostawiały wątpliwości: wschodnia granica NATO powinna być jak najbardziej oddalona od Rosji. Stąd brał się zdecydowany sprzeciw wobec polskich aspiracji przystąpienia do Paktu Północnoatlantyckiego i innych późniejszych inicjatyw wzmacniających pozycję Zachodu w Polsce (np. tzw. tarcza antyrakietowa). W podobnym tonie były oceniane kroki Ukrainy (wspieranej przez Polskę, będącą już w strukturach europejskich), która sukcesywnie zacieśniała współpracę z NATO. Było to oczywistym zagrożeniem dla strategicznych interesów Rosjan. W grę wchodzi m.in. militarna kontrola obszaru Morza Czarnego, utrzymanie na granicy ze Słowacją najbardziej wysuniętej na zachód stacji radiolokacyjnej w Użgorodzie, czy wymiana handlowa towarów, które ze względu na podobny poziom zacofania technologicznego, jaki występuje w obu krajach, nie znalazłyby nabywców w Unii Europejskiej. Równolegle Rosja chce być głównym graczem w kontaktach Wschód-NATO. Dominacja na tym polu pozwala jej utrzymać państwa będące w strefie jej wpływów w stanie stałego uzależnienia (w parze z tym idzie uzależnienie gospodarcze). Tymczasem sama Rosja jest ważnym partnerem dla NATO. Zachodni sojusznicy po zakończeniu zimnej wojny chcą praktycznie współpracować, przede wszystkim w ramach utworzonej w 2002 roku Rady Rosja-NATO. Podczas jednego ze spotkań w Tallinie (23kwietnia 2010 r. nie-

oficjalne spotkanie ministrów spraw zagranicznych NATO) mówiono o tym, że dialog Rosjan z NATO napotyka na utrudnienia po wschodniej stronie, w postaci mocno zakorzenionych stereotypów w stosunku do Zachodu. Lista pojęć, jakie nadal są w użyciu, jest niezmienna od kilkudziesięciu lat i żywcem przypomina hasła najbardziej antyzachodniej propagandy komunistycznej z okresu zimnej wojny. Mieszkańca Unii Europejskiej, nie oswojonego z tak agresywnym, a przy tym z perspektywy Zachodu absurdalnym językiem, mogą szokować padające tu stwierdzenia. W rzeczywistości nie jest to tylko lingwistyczny odprysk poprzedniej epoki, lecz są to utrwalone i nadal powielane w powszechnym obiegu opinie. Są one wyrażane w podobnej skali społecznej przez Rosjan, jak i Ukraińców. Tę grupę, posługującą się nadal żywymi mitami łączy bowiem ta sama wykładnia, która bazuje na wizji skrajnie spolaryzowanego podziału wpływów politycznych i militarnych w skali globalnej: NATO jest „agresywnym, imperialistycznym blokiem faszystowskich niedobitków, które przeciwstawiają się socjalistycznemu obozowi i porządkowi świata" (tzn. sprawiedliwemu i pokojowemu, w rozumieniu użytkowników takich opinii) [9, 11].

Cytowane wypowiedzi znalazły się na forum internetowym strony estońskiego portalu „Stolica" (rosyjskojęzycznego) i nie są odosobnione:

– To jest piekło, które lezie z Zachodu do naszej ojczyzny.

– Jest winowajcą wszystkich konfliktów na całym świecie [9, 20].

O ile podobne wypowiedzi w istocie nie rozmijają się z linią polityki obronnej Kremla, o tyle w przypadku Ukrainy stanowią niepokojący sygnał o braku akceptacji działań Kijowa na rzecz integracji z NATO, jak i szeroko rozumianym Zachodem. Kolejny raz są tu powielane propagandowe frazy z epoki ZSRR, które antagonizowały „imperialistów o zaborczym nastawieniu wobec obozu socjalistycznego" z człowiekiem radzieckim, któremu przewodziła „pokojowo usposobiona władza radziecka". Ten typ myślenia jest charakterystyczny przede wszystkim dla starszego pokolenia Ukraińców, które było pod tak silnym wpływem propagandy radzieckiej, że nawet po rozpadzie Związku Sowieckiego nie było w stanie dokonać korekty swojego spojrzenia na te kwestie. W efekcie ludzie ci posługiwali się „sprawdzonymi" przez lata opiniami, często nie mając podstawowej wiedzy o NATO:

– wraz z wstąpieniem Ukrainy do NATO broń atomowa zostanie rozmieszczona na obszarze całego państwa;

– przystąpienie do Paktu Północnoatlantyckiego spowoduje, że oddziały ukraińskie będą musiały brać udział we wszystkich operacjach poza granicami kraju. Na rozkaz wydany spoza Ukrainy jej żołnierze będą wysyłani na śmierć w imię obrony cudzych interesów (a nie jak w rzeczywistości ma to miejsce np. w Niemczech czy Polsce, na skutek decyzji lokalnego parlamentu);

– w zamian za lojalność wobec Zachodu, od NATO nie można oczekiwać rzeczywistej interwencji sił zbrojnych w przypadku agresji na Ukrainę;

– uzbrojenie konwencjonalne, siłą rzeczy kompatybilne z wyposażeniem innych armii sojuszu, będzie musiało pochodzić od producentów zachodnich, gdyż rodzimy przemysł zbrojeniowy nie jest w stanie sprostać zaawansowanym technologicznie wymogom. Przez to upadnie ta gałąź gospodarki (tak istotna w ZSRR), a w efekcie ludzie stracą pracę [9, 35].

W rzeczywistości Ukraina traci swój potencjał obronny już od 15 lat. Proces ten rozpoczął się więc jeszcze w okresie, kiedy nawet nie było mowy o zbliżeniu państwa do NATO. Państwo nie było w stanie wprowadzić niezbędnych reform w przemyśle, nie zmieniła się mentalność managementu uwikłanego w oligarchiczne układy, nie wprowadzono nowych technologii.

– NATO jest agresywnie zorientowaną organizacją bez przyszłości, która straciła swoją rangę w wymiarze międzynarodowym. Pogrążona w swoich sprawach wewnętrznych jest zdana na upadek. Zatem nie ma sensu, by Ukraina przystępowała do takiego aliansu [8, 17].

Przedstawione wyżej stereotypowe opinie funkcjonują nie tylko w codziennych rozmowach przeciętnych Ukraińców. Po tego typu zdania z premedytacją sięgają także przedstawiciele władzy, utrwalając jednocześnie antynatowskie nastawienie większości społeczeństwa. Trudno określić skuteczność, z jaką socjotechniki te wpływają na postawy i świadomość Ukraińców. Z badań prowadzonych w latach 2002 – 2008 wynika, że sympatia dla integracji z niedawnymi wrogami Związku Sowieckiego stopniowo maleje. Według jednego z prywatnych ośrodków badawczych najwyższy poziom poparcia dla obecności Ukrainy w NATO odnotowano w roku 2002: 37 procent, przy 31 procentowym sprzeciwie. Od tego czasu sukcesywnie spadało, do najniższego poziomu 14,4 proc. w 2007 r. Rok później pojawił się niewielki wzrost do 18,1 proc. Najbardziej wymowny jest jednak dwukrotnie wzrastający w ciągu 6 lat wskaźnik niechęci: od 31 proc. w 2002 r. do 62 proc. w 2008 r., z niewielkim spadkiem do poziomu 53,1 proc. w dwa lata później [1, 28].

Zmiany, do jakich doszło w układzie sił politycznych na Ukrainie po wyborach prezydenckich

na początku 2010 r., poważnie osłabiły nadzieje na integrację z Sojuszem Północnoatlantyckim, jak i z Unią Europejską. Odbywa się to w klimacie zadawnionej, sowieckiej nieufności, czy wręcz antagonizmu wobec wszystkiego, co ma związek z Zachodem. Nakładający się na to brak rzetelnej, często elementarnej wiedzy pozostawia przestrzeń, która zostaje wypełniana stereotypami. Jak większość mitów są one proste w użyciu, łatwe do zapamiętania i odwołują się do najprostszych emocji. Warto jednak postawić pytanie: czy powstałe w ciągu setek lat po obu stronach granicy można pokonać? Według Pawła Boskiego, który ujmuje zagadnienie z perspektywy polskiej, „literatura psychologiczna, w tym tzw. hipoteza kontaktu, wyraźnie podkreśla, że oddziaływanie na stereotypy jest nieskuteczne, wówczas, gdy w doświadczeniu potocznym przeważa obecność przykładów potwierdzających te stereotyp. Tą rzeczywistością dnia codziennego są dla Polaków właśnie handlarze i „podejrzani biznesmeni". Stwierdzane empirycznie pogłębianie się negatywnego stosunku do Rosjan wskazuje, że trend ten może się odwrócić, gdy inni ludzie i w innych rolach będą stanowić trzon wymiany sąsiedzkiej" [3, 99].

Z duża dozą prawdopodobieństwa można przyjąć hipotezę, że tak istotny i spektakularny społecznie akt, jak udział żołnierzy ukraińskich w strukturach i akcjach NATO, byłby czynnikiem korzystnie wpływającym na proces poznawania się i powstawania pozytywnych zmian w tej kwestii. Wprawdzie armię tworzy tylko niewielki odsetek populacji Ukrainy, ale z racji tradycji ludzie wojska cieszą się szacunkiem i autorytetem. To właśnie w charakterze wspomnianych wyżej „sąsiadów" mogliby pełnić rolę łączników między naddnieprzańskim społeczeństwem, a żołnierzami krajów położonych na Zachód od Buga. „Nie ma ucieczki od stereotypów, bo nie ma ucieczki od języka. Stereotypy „mieszkają w języku" – uważa J. Bartmiński. Zgodnie z odwiecznym porządkiem nowopowstałe opinie mogłyby funkcjonować w powszechnym obiegu, konkurując z dotychczasowymi stereotypami, nośnikami negatywnych skojarzeń. Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden, najczęściej najmniej uświadamiany i opisywany walor stereotypów: ujawniają one nasz system wartości i preferencje. W jednym ze swoich swoich „mini wykładów" pisał o tym Leszek Kołakowski: „Badanie stereotypów narodowych (…) może przyczynić się wielce do zrozumienia „narodowych charakterów", nie dlatego, by stereotypy dostarczały nam zwierciadlanych wizerunków innych narodów, czego nie czynią z całą pewnością, ale dlatego, że osądzając innych my sami mimo woli odsłaniamy nasze własne sposoby percepcji, a przez to również własne przywary i zalety" [2, 270]. W kontekście powyższego cytatu interesujące jest spojrzenie na dwie strony medalu ujęte przez P. Boskiego: „Polacy nigdy nie dążyli do ograniczenia suwerenności Rosji, nie mieli zresztą ku temu obiektywnych możliwości. Niemniej jednak, pojednawcze gesty są także ze strony polskiej możliwe i pożądane. Owa „pańskość i pycha" Polaków oraz skłonność do wprowadzania katolicyzmu na etnicznych ziemiach prawosławia powinny być uwzględnione w najnowszej wersji „Przebaczamy i prosimy o przebaczenie", zwróconej tym razem do Rosji" [6, 13].

LITERATURA

1. Бадрак В., Згурець С., Самусь М., Набоженко О., Шлях до НАТО: Вимір безпеки. Лідери думок – про євроатлантичну інтеграцію України. – Київ, 2006. – С. 28-29.
2. Bartmiński J. Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – S. 270.
3. Boski P. Rosjanie i stosunki z nimi w ocenie Polaków // Stosunki polsko-rosyjskie. Stereotypy, realia, nadzieja. Pod red. J. Marszałek-Kawy, Z. Karpusa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – S. 99.
4. Drawicz A. Nasze widzenie Rosjan w XX wieku // „Dzieje Najnowsze". – 1995. – Nr 2. – S. 40.
5. Kołakowski L. Mini wykłady o maxi sprawach. – Kraków: „Znak", 2009.
6. Kuźniar R. Droga do wolności. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2008. – S. 241 – 247.
7. Mandal E. Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004. – S. 14.
8. Miłosz Cz. Rodzinna Europa. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004.
9. Włodkowska A. Polak – Rosjanin dwa bratanki? // Stosunki polsko-rosyjskie. Stereotypy, realia, nadzieja. Pod red. J. Marszałek-Kawy, Z. Karpusa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – S. 1.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

1. www.ukr.net
2. www.sait.se-ua.net
3. www.bigmir.net
4. www.stolitca.ee
5. www. kivis-ugsev.ucoz.ru

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНДРУСІВ Уляна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри слов'янських мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

АСТАФ'ЄВ Олександр – доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури і компаративістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БАЙ Олена – викладач кафедри іноземних мов і перекладу Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

БРАЦКА Марія – кандидат філологічних наук, асистент кафедри полоністики, докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БРАЦКІ Артур – кандидат гуманітарних наук, ад'юнкт кафедри славістики філологічного факультету Гданського університету (Польща)

БУЛАХОВСЬКА Юлія – доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, провідний науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України

ВАРФОЛОМЕЄВА Неля – аспірант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВАХНІНА Лариса – кандидат філологічних наук, завідувач відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України

ВОЗНЮК Ольга – кандидат філологічних наук, заступник директора Міжнародної школи україністики НАН України

ВОЙЦЕВА Олена – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ГОЛОВАТЮК Валентина – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України

ГОНЧАРЕНКО Богдана – аспірант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДЕМ'ЯНЕНКО Наталія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОВЖОК Тетяна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЄРШОВ Володимир – доктор філологічних наук, доцент кафедри теорії та історії світової літератури Інституту філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка

ЖУЛИНСЬКИЙ Микола – доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України

ЗАЙЦЕВА Інна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури Національного університету державної податкової служби України

ЗАХАРОВ Віталій – асистент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗЕЛІНСЬКА Лідія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови та літератури факультету романо-германських мов Національного університету «Острозька академія»

ЗЕЛІНСЬКА Марія – аспірант, асистент кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

ЗИМОМРЯ Іван – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ЗИМОМРЯ Микола – доктор філологічних наук, професор, академік АН Вищої школи України, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ЗЛОТНИК- ШАГІНА Ольга – здобувач Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КАЛАМАЖ Марія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КИЯК Ірина – аспірант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОЗАК Стефан – доктор ґабілітований, професор кафедри україністики факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету (Польща), іноземний академік НАН України

КОЛОШУК Надія – доктор філологічних наук, професор кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки

КОНСТАНТИНЕНКО Ксенія – викладач Університету Ка Фоскарі, Венеція, Італія.

КОНЮХОВА Любов – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови і засобів масової інформації Львівського національного університету імені Івана Франка

КОТЯШ Іванна – викладач Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені акад. Степана Дем'янчука

КРАВЧЕНКО Світлана – кандидат філологічних наук, доцент кафедри видавничої справи та редагування і журналістики Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки

КРАВЧУК Алла – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

ЛОЗИНСЬКА Оксана – асистент кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

НАХЛІК Олеся – аспірант кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

НАХЛІК Ярослав – аспірант кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

НЕПОП-АЙДАЧИЧ Лідія – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОЛЯНДЕР Луїза – доктор філологічних наук, професор, академік АН ВО України, завідувач кафедри польської філології Волинського національного університету імені Лесі Українки

ОСАДЧИЙ Володимир – доктор ґабілітований, професор, завідувач кафедри історії сім'ї Люблінського Католицького Університету Івана Павла II, директор центру UCRAINICUM (Люблін)

ПАВЛОВА Алла – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української словесності та культури Національного університету державної податкової служби України

ПОЛУЛЯХ Іво – президент Академічного робочого кола «Україна» (Мюнхен), віце-президент Міжнародної української економічної асоціації (Київ)

ПОЛЬОВА Ольга – аспірант кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету імені Лесі Українки

ПОПЛАВСЬКА Наталія – доктор філологічних наук, завідувач кафедри журналістики філологічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ПРОКОПЕНКО Маргарита – студент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РАДИШЕВСЬКА Олеся – молодший науковий співробітник Науково-дослідного інституту фінансового права

РАДИШЕВСЬКИЙ Ростислав – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РОМАЩЕНКО Людмила – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та компаративістики Інституту української філології і соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

РОСОВЕЦЬКИЙ Станіслав – доктор філологічних наук, професор кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РУДЕНКО Ірина – аспірант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

САВЧУК Євгеній – аспірант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

САГАТА Юлія – аспірант кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

САХНЕВИЧ Марта – студент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СЕГЕДА Сергій – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України

СИДЯЧЕНКО Наталя – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Міжнародної школи україністики НАН України

СЛІПУШКО Оксана – доктор філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури і шевченкознавства Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОБОЛЬ Валентина – доктор ґабілітований, професор кафедри україністики факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету (Польща)

СТЕПОВИК Дмитро – доктор мистецтвознавства, доктор філософії, доктор богословських наук, професор, академік Академії наук Вищої школи України

СУХАРЄВА Світлана – кандидат філологічних наук, асистент кафедри іноземних мов факультету міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки.

СУХОМЛИНОВ Олексій – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри слов'янської філології, декан польсько-українського суспільно-економічного факультету Бердянського інституту підприємництва, докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФРИС Ірина – кандидат філологічних наук, асистент кафедри польської філології Львівського національного університету імені Івана Франка

ХАЙДЕР Тетяна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ХАЛЮК Леся – аспірантка відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України

ХАРЛАН Ольга – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератури Інституту філології та соціальних комунікацій Бердянського державного педагогічного університету

ЦЕРКОВНЯК-ГОРОДЕЦЬКА Олеся – кандидат філологічних наук, вчений секретар Міжнародної школи україністики НАН України

ЦИХОВСЬКА Елліна – кандидат філологічних наук, доцент, директор Науково-дослідного інституту слов'янознавства і компаративістики Бердянського державного педагогічного університету, докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЦЬОЛИК Наталя – старший викладач кафедри іноземних мов факультету міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки

ЧЕПЕЛИК Олександра – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри зарубіжної літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ЧІПАК Уляна – аспірант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЧОРНОУС Світлана – асистент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ШЕВЧЕНКО Станіслав – поет, літературознавець, перекладач, журналіст, кіносценарист

ЮРЕВИЧ Марина – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЯКОВЕНКО Сергій – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЯКУБОВСЬКИЙ Віталій – аспірант кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЯМБОРКО Світлана – аспірант, асистент кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЯРУЧИК Ольга – кандидат філологічних наук, доцент кафедри польської філології Волинського національного університету імені Лесі Українки

ЯСНІЙ Ярина – аспірант кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

BRZOZOWSKA-KRAJKA Anna (БЖОЗОВСКА-КРАЙКА Анна) – доктор ґабілітований, професор Інституту польської філології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

CZERNYSZ Tatiana (ЧЕРНИШ Тетяна) – доктор філологічних наук, професор кафедри полоністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

GACZKOWSKI Marcin (ҐАЧКОВСКІ Марцін) – магістр історії, аспірант Вроцлавського університету (Польща)

JERMOŁENKO Serhij (ЄРМОЛЕНКО Сергій) – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу загального мовознавства Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

KASZKO Ludmiła (КАШКО Людмила) – магістр політології, аспірант Інституту політології Опольського університету (Польща)

KRAJKA Wiesław (КРАЙКА Вєслав) – доктор ґабілітований, професор Інституту англістики Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

KURAN Michał (КУРАН Міхал) – кандидат гуманітарних наук, ад'юнкт кафедри старопольської літератури філологічного факультету Лодзького університету (Польща)

LIBERA Paweł (ЛІБЕРА Павел) – магістр історії, асистент, аспірант Інституту історії Польської Академії Наук

MAĆKOWICZ Maria (МАЦЬКОВИЧ Марія) – асистент кафедри міжкультурної комунікації Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

MOGYLNA Antonina (МОГИЛЬНА Антоніна) – магістр історії, аспірант Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

OMELAN Lilia (ОМЕЛЯН Лілія) – магістр філології, лектор англійської мови в Державному вищому професійному училищі імені Вітелона у Леґніці, аспірант Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

SIRYK Ludmiła (СІРИК Людмила) – кандидат гуманітарних наук, ад'юнкт Інституту слов'янської філології Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

SZYMCZUK Wiesława (**ШИМЧУК Вєслава**) – кандидат гуманітарних наук, відділення журналістики Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (Польща)

WĘCEL-PTAŚ Katarzyna (ВЕНЦЕЛЬ-ПТАСЬ Катажина) – кандидат гуманітарних наук, ад'юнкт, віце-директор Інституту гуманітарних наук Полонійної академії в Ченстохові (Польща)

WOLSKI Rafał (ВОЛЬСКІ Рафал) – керівник Консульського відділу, І Радник Посольства Республіки Польща в Києві

ZAJĄC Stanisław (ЗАЙОНЦ Станіслав) – кандидат гуманітарних наук, ад'юнкт, декан Інтердисциплінарного факультету Полонійної академії в Ченстохові (Польща)

ŻMUDZKA-BRODNICKA Monika (ЖМУДЗКА-БРОДНІЦКА Моніка) – магістр філософії, магістр польської філології, аспірант Інституту польської філології Гданського університету (Польща)

Наукове видання

КИЇВСЬКІ ПОЛОНІСТИЧНІ СТУДІЇ
Том XVIII

Відповідальний редактор
Р.П. Радишевський

Редактор: М. Брацка, А. Брацкі
Коректура: Н. Ольшевська, І. Нібак
Верстка: В. Жигун
Набір: Г. Клічак

У серії «Київські полоністичні студії» вийшло:
Том I – Адам Міцкевич і Україна. – Київ, 1999.
Том II – Юліуш Словацький і Україна. – Київ, 2000.
Том III – Ярослав Івашкевич і Україна. – Київ, 2001.
Том IV – Українсько-польські літературні контексти. – Київ, 2003.
Том V – Романтизм: між Україною та Польщею. – Київ, 2003.
Том VI – Українсько-польські літературні контексти доби бароко. – Київ 2004.
Том VII – „Українська школа" в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. – Київ, 2005.
Том VIII – Україна-Польща. Мовно-культурний діалог слов'янства. – Київ, 2006.
Том IX – Європейський вимір української полоністики. – Київ, 2007.
Том X – Gente Ruthenus – Natione Polonus. Symbolae in Honorum Rostyslav Radyshevśkyj. – Київ, 2008.
Том XI – Радишевський Р. Полоністичні і порівняльні студії. – Київ, 2009.
Том XII – Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці. – Київ, 2009.
Том XIII – Радишевський Р. Польські письменники – нобелівські лауреати. – Київ, 2009.
Том XIV – Радишевський Р. Українсько-польське пограниччя: сарматизм, бароко, діалог культур. – Київ, 2009.
Том XV – Київські полоністичні студії. – Київ, 2009.
Том XVI – Київські полоністичні студії. – Київ, 2010.
Том XVII – Радишевський Р. Українська полоністика: проблеми, школи, сильветки. – Київ, 2010.

Підписано до друку21,12,2010. Формат Вид. №
Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 200 прим. Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк. Зам. №

Видавничо-поліграфічний центр

Свідоцтво внесено до державного реєстру